

DUE DATE SLIP**GOVT. COLLEGE, LIBRARY**

KOTA (Raj.)

Students can retain library books only for two weeks at the most

BORROWER'S No.	DUE DATE	SIGNATURE

॥ श्री. ॥

→* काशी-संस्कृत-ग्रन्थमाला *

३७

(व्याकरणविभागे पष्ठं प्रसूनम्)

पाणिनीयव्याकरणसूत्रवृत्तिः

काशिका

विद्वद्भवामनजयादित्यविरचिता

सम्पादकः—

व्याकरणन्यायाचार्यः

पण्डित श्रीशोभितमिश्रः

उपोद्घातलेखकः—

पण्डित श्रीब्रह्मदत्तजिज्ञासुः

चौखम्बा-संस्कृत-पुस्तकालय, बनारस-१

जयरुणदास हरिदास गुप्तः,
चौखम्बा-संस्कृत-सीरिज आफिस,
पो० बाक्स न० ८ बनारस-१

मुद्रणदिकाः सर्वेऽविभक्ताः प्रकाशकाधीनाः

JAYA KRISHNA DASHARI DASGUPTA
The Chowkhamba Sanskrit Series Office
P. O Box 8, Banaras.

सम्पूर्ण ग्रन्थस्य मूल्य १२)

मुद्रक —

निद्याविलास प्रेस,
बनारस-१

डा० श्री मङ्गलदेव शास्त्री

एम ए., डी. फिल (आक्सन)

भूतपूर्व अध्यक्ष, गवर्नमेण्ट सस्कृत कालेज, बनारस,

तथा

वर्तमान अध्यक्ष, वैदिक स्वाध्याय मन्दिर, बनारस ।

गौतम्बा सस्कृत सोरिज, प्रियाविलास प्रेस, बनारस, काशिका वृत्ति के नये सस्करण को प्रशंसित कर रहे हैं, यह जान कर मुझे प्रसन्नता है । पाणिनिव्याकरण के परिपूर्ण ज्ञान के लिये काशिका वृत्ति की अद्वितीय उपयोगिता विद्वानों से छिपी नहीं है । मैंने नये सस्करण के कुछ भाग को देखा है । इसमें सन्देह नहीं कि इस वृत्ति के अब तक के सस्करणों की अपेक्षा यह नया सस्करण कहीं अधिक उपयोगी और प्रामाणिक सिद्ध होगा । मेरी बराबर इच्छा रही है कि यह प्राचीन ग्रन्थरत्न अपने शुद्ध रूप में विद्वानों और छात्रों को सुलभ हो । आशा है इस नये सस्करण का विद्वन्मण्डली स्वागत करेगी ।

प्रकाशकीय वक्तव्य

माननीय विद्वद्गुरु !

आज अनेक वर्षों से काशिकावृत्ति का कोई भी संस्करण उपलब्ध न होने से छात्रों को अत्यधिक कष्ट ही नहीं अपितु इस ग्रन्थ का पठन पाठन ही बन्द सा हो रहा था। अतः हम अपने अनेक संस्कृत साहित्य के आवश्यक से आवश्यक प्रमुख ग्रन्थों का प्रकाशन कार्य स्थगित रख, जब कि प्रायः सभी पुराने से पुराने संस्कृत पुस्तकों के प्रकाशक भी धन के लोभ में पड़ कर आज हिन्दी-अंग्रेजी स्कूल बालेजों की डेस्कट बुक को प्रकाशित करने में लग गए हैं, अपने संस्कृत साहित्य सेवा के अटल सिद्धान्त से विचलित न होते हुए प्रथम तथा द्वितीय सप्ताह व्यापी महायुद्ध के कारण अर्थाभाव से ग्रस्त होते हुए भी इस भीषण संकट के समय में अपने पूर्वजों का अनुसरण कर उसी सपथपर आरुढ़ रह सर्व प्रथम इस ग्रन्थ को सभी प्रकार से सुन्दर रूप में प्रकाशित कर आप विद्वानों की सेवा में अर्पण कर रहे हैं।

हम संस्कृत विद्या के अधिकारी वर्गधारों को यह विन्मम स्मरण दिला देना भी अपना परम आवश्यक कर्तव्य समझते हैं कि आज मिनतर ६१ वर्षों से अनेक प्रकार की आर्थिक कठिनाइयों का सामना करते हुए भी संस्कृत साहित्य की जो सेवा "चौखम्बा" ने की है वह किसी भी संस्कृत विद्वान् से छिपी नहीं है फिर भी जो सहयोग तथा सहायता "चौखम्बा" को मिलनी चाहिए नहीं मिली। अतः अगर समय रहते भी अधिकारी वर्ग इस तरफ दृष्टि नहीं देते तब हम भय है कि इस समय एक मात्र संस्कृत साहित्य की निर्वन्डित सेवा करने वाली यह संस्था भी बहुत से आवश्यक से आवश्यक संस्कृत के ग्रन्थों व प्रकाशन करने में असमर्थ हो जायगी और इस कारण विद्वानों तथा छात्रों को पठन पाठन में कितनी हानि एवं कष्ट होगा उसकी कल्पना करना भी असंभव है।

इस ग्रन्थ की १ से ३ अध्याय तक की प्रेस कापी स्व० श्री शंकर देव जी पाठक तथा ४-८ अध्याय की श्री हरिदत्त जी शास्त्री ने प्रस्तुत करने की कृपा की है तथा पुनः संपूर्ण ग्रन्थ को हमारे सुयोग्य विद्वान् सम्पादक श्री गोभिल मिश्र जी ने न्यास-पदमञ्जरी-महाभाष्य आदि ग्रन्थों का अवलम्बन करते हुए इस संस्करण का विशुद्ध संपादन किया है तथा श्री मङ्गलच जी जिज्ञासु ने कृपाकर "उपोद्घात" लिखने की उदारता तथा डा० श्री मङ्गलदेव जी शास्त्री ने प्रसन्नता पूर्वक अपनी "शुभ सामिति" प्रदान कर इस संस्करण को विशुद्ध रूप से समाप्त किया है। अतः हम उपर्युक्त सभी विद्वानों का अत्यन्त आभारी हैं।

उपेक्षितः

परय देवस्य काचं न भमार न जोर्यति ॥ (अथर्ववेद) ॥

कस्याविदितमेतद् यत् सर्वेषामप्यार्यधर्मावलम्बिनां धार्मिक साहित्यं देववा-
ग्यामेव वर्तते । भारतीयानामस्माकं मूर्धन्या वेदाः, ऋषिमुनिप्रणीताश्च शास्त्रा-
उपवेद-ब्राह्मण-आरण्यक-उपनिषद्-वेदाङ्ग-उपाङ्ग-साहित्य-आयुर्वेद-विज्ञान-
गणित-इतिहास-गीतादयः सर्वेऽपि गीर्वाणवाण्यामेव विरचिता वर्तन्ते । भारतीयायाः
संस्कृतेः सभ्यतायाः साहित्यस्य, भारतीयपरम्परायाश्च सर्वमप्यस्यामेव देवभाषायां
वरीवृत्त्यते । आजीवनं तपांसि तपद्भिर्भारतीयेराचार्यैरपि सङ्प्रथितानि ग्रन्थरत्नानि
देववाण्यामेवोल्भन्ते । किं बहुना, भारतीयानामस्माकं गौरव सर्वस्वं-सर्वमपि
संस्कृतभाषायामेव निहितं विद्यते ॥

वेदाध्ययनस्यानिवार्यता

शास्त्रस्यैष आदेशः—

“ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्च”

(महाभाष्ये भगवान् पतञ्जलिः)

‘ब्राह्मणेन’ इत्युपलक्षणम् । द्विजमात्रेण षडङ्गाध्ययनपूर्वकं वेदानामध्ययनं
निष्कामभावेन (अनेन कर्मणा वृत्तिं लप्स्यामहे नवेत्यनपेक्ष्य) अवश्यमेव कर्तव्यम् ।
महर्षिमुनोऽपि स्वमानवधर्मशास्त्र उक्तम्—

“शूद्रेण हि सम तावद् यावद् वेदे न जायते” ॥

“अनभ्यासेन वेदानामाचारस्य च वर्जनात् ।

आलस्यादन्नदोषाच्च मृत्युर्विप्राप्तिर्घांसति” ॥

अनेनापि वेदाध्ययनस्यानिवार्यतैव प्रतिपाद्यते । सन्मात्रसंस्कारनिघड्बुद्धयः,
शिथिलीभूतकर्मग्रहग्रन्थयः समासादितस्थिरसमाधयः, माबातकृतधर्माण ऋषयः,
अपि च पूर्वापरज्ञा विदितवेदितव्याः समधिगतसकलशान्त्रज्ञानविज्ञानाः सम्मार्शि-
नोऽल्लुप्त धर्मकामाः कुम्भीधान्या अलोलुपा अगृह्यमाणकारणाः, किञ्चिदन्तरेण
कस्याश्चिद् विद्यायाः पारङ्गतास्तत्र भवन्त आम्नाश्च किमेतदपि नाज्ञानम् यद् वेदा-
ध्ययनादुदरपूर्तिः कथं सम्पत्स्यत इति । कथं तैर्निष्कारणो धर्म इत्युक्तम् ? आसीत्तेषां
हृष्येति निश्चिता धारणा—

“सैनापत्यञ्च राज्यञ्च दण्डनेतृत्वमेव च ।

सर्वलोकाधिपत्यञ्च वेदशास्त्रविदहति” ॥ (मनु)

अत एव तैः “निष्कारणो धर्मः” इत्युक्तम् । पूर्वोक्तशास्त्रवचनैः सुख्यकं यदस्माकं पूर्वजानां हृद्येषां धारणाऽऽसीद् यद् वेदाध्ययनमन्तरा सर्वेऽपि शूद्राः, वेदाध्ययनेन विना द्वित्रमात्रस्य गतिर्नास्ति । तेन च न केवलं निःश्रेयससिद्धिरेव, अपि त्वम्युद-
वनि श्रेयसयोरुभयोरपि सिद्धिर्निश्चिता ॥

वेदाध्ययनस्य साम्प्रतिकी दुरवस्था

साम्प्रतिकपठनपाठनक्रमेण वेदाध्ययनं न सम्भवति, न चाद्यत्वे तज्जायत इति सर्वविदितमेव । काशीस्थराजकीयसंस्कृतकालेजस्य परीक्षायां १६००० परीक्षार्थिषु १४१०० व्याकरणमेवाधीयते । १००० साहित्यम्, अवशिष्टेषु त्रिशत्संख्यकारद्वात्रा वेदविषये मध्यमा-शास्त्रि आचार्य-परीक्षायां समुपतिष्ठन्ते । तत्रापि त्रैषे प्रायेण द्वित्रा एव द्वात्रा आचार्यपरीक्षोत्तीर्णा भवन्ति । एव १००० मध्ये द्वौ द्वात्रावपि वेदं नाधी-
याते । १७ विषयाणामाचार्यपरीक्षाऽद्यत्वे प्रचलति । प्रतिविषयमाचार्यपरीक्षायै ६ वर्षाणि मध्यमापर्यन्तम्, ६ वर्षाणि शास्त्रि-आचार्यपरीक्षाम्या चापेक्ष्यन्ते, एव १७ × ६ = १०२ वर्षाणि १७ विषयाणामाचार्यपरीक्षार्थमपेक्ष्यन्ते । इत्थं ६ + १०२ = १०८ वर्षाणि सर्वाण्यपेक्ष्यन्ते सर्वविषयाणामाचार्यपदवीं लब्धुमिति तथ्यम् । १६ वर्षाण्यध्ययनकालः प्रायेणास्ति । आजीवनं पठन्नपि न कश्चित् सर्वविषयाणां माचार्यपरीक्षायां पारं गन्तुं समर्थः स्यात् । एतदप्यत्रावगन्तुं शक्यते यद् १०८ वर्षाण्यधीत्यापि तेषां शास्त्राणां परीक्षोपयोगिं तात्कालिकं ज्ञानमेव जायते । न च तेषां शास्त्राणां मर्मिकं ज्ञानं सम्पद्यत इति सर्वविदितमेव । व्याकरणाचार्याः प्रायणान्य-
विषयेभ्योऽनभिज्ञा एव भवन्ति । वेदाचार्या आचार्यपरीक्षामप्युत्तीर्यैतदपि न जानन्ति यत् के के वेदिकग्रन्था अस्माकं सन्ति, के च वेदभाष्यकारा सन्त्यासन् वा, किञ्च तेषां वेदार्थे वशिष्टयम्, कनि पञ्चा वेदार्थे निरुक्तता वगिता, के चाद्यत्वे तिरोहिता इत्यादि किमपि ज्ञानं तेषां न भवति । वेदाध्ययनं नाममात्रमेव वर्तते । वेदाद्वैर्विना वेदाध्ययनस्य किं फलम् ? मूलमात्रमेव जीयुष्यमागानां कथमर्थावगमः श्यात् ? वैयाकरणं न केवलं वेदज्ञानमन्या प्रायेण सर्वत्र दूरीकरयन्तेऽपि तु वेदाङ्गो-
पादज्ञानरहिताऽपि प्रायशो यत्र तत्र द्रष्टुं शक्यन्ते । साम्प्रतिकाध्ययनाध्यापनक्रम-
स्यैवैष दोष इति निर्विवादम् ।

कथं वेदाध्ययनस्य सम्भवः ?

अस्ति तत्र कश्चिदुपाय इत्यानाङ्ख्यायामुच्यते । अष्टवर्षपर्यन्तं गृहे पाठशालायां वा मातृभाषायां ज्ञानं पूर्वं स्यात् । तदनन्तरम्—

४ वर्षाणि व्याकरणार्थम् ।

१ वर्षं साहित्ये ।

१ वर्षमुपवेदायैकस्मै ।

२ वर्षे षडङ्गपूर्त्यै ।

२ वर्षे उपाङ्गेभ्यः ।

६ वर्षाणि सत्राह्णवेदाध्ययने ।

१६ वर्षाणि योगः ।

२४ वर्षेषु १६ वर्षाणि प्राप्त्यन्यध्ययनार्थम् । षडङ्गवेदाध्ययनस्यैव एव क्रमो-
न्यायः । एतावति काले मूलग्रन्थानां तत्तदार्थभाष्याणाञ्चाध्ययनं सम्भवति । टीको-
पटीकापठनक्रमेण तु १०८ वर्षेभ्योऽपि तेषां समाप्तेरसम्भवः, सम्यगवगतेस्तु का कथा ?

व्याकरणं साधनं न तु साध्यम्

यदा षडङ्गवेदाध्ययनार्थं व्याकरणाय ४ वर्षाण्येवास्माकमन्तिके वर्तन्ते, तत्र च
“स्तार्थं वेदानामध्येयं व्याकरणम्” व्याकरणशास्त्राध्ययनस्य प्रयोजनानि प्रवृत्ता
भगवता पतञ्जलिमुनिना “साधनं व्याकरणं न तु साध्यम्” इति समुद्घोषितं
भवति । व्याकरणरूपाया नद्याः पारे गवैवान्यशास्त्रेषु लभते गतिमित्यादि सर्वमभि-
लक्ष्य समुद्घोष्यते तर्ह्यस्माभिः “अष्टाध्यायीव्रतेणैवास्मै सम्मत्” “अष्टाध्यायं
पठनपाठनमेव शरणम्” इति ।

अन्यथाऽऽप्रलयमपि वेदाध्ययनस्य प्रचारो न सम्पत्स्यते । न चैतदनुष्ठानं विना
मरुतभाषा भारतस्य राष्ट्रभाषा भवितुमर्हति ॥

आचार्यपाणिनेर्महत्त्वम्

आचार्यपाणिनिर्न केवलं शब्दशास्त्रस्यैवर्षिः (साक्षात्कृतधर्मा) आसीत्, अपि
तु समूर्णेऽपि वैदिकलौकिकवाङ्मयेऽव्याहतगतिः स आसीदिति सर्ववादिसम्मतम् ।
वैदिकवाङ्मयविषयस्य निर्देशस्तु तदीयाष्टाध्याय्याः सूत्रेषु यत्र तत्र दृश्यत एव,
भूगोल-इतिहास-मुद्राशास्त्र-लोकव्यवहारस्यापि महान् धेत्ताऽऽसीदिति पाणिनि-
शास्त्रस्यावगाहनेनावगम्यते । तस्य शब्दशास्त्रं न केवलं व्याकरणज्ञानस्यैव प्रतिपा-
दकं वर्तते, अपि तु भूगोलेतिहासादिविषयाणां ज्ञानार्थमप्यस्य शास्त्रस्याद्भुतो
महिमा महत्युपयोगिता चानुभूयते विद्वद्भिः ।

पाणिनीयाष्टाध्याय्या गौरवं न केवलमस्माभिरेवोद्घोष्यते, भगवता पतञ्जलिनाप्या-
चार्यपाणिनेर्गौरवातिशयो महता कण्ठेन समादरेण च प्रदर्श्यते । तद्यथा—

(१) “प्रमाणभूत आचार्यो दर्भमन्त्रिणपाणिः शुचाववकाशो प्राङ्मुख उप-

विश्य महता प्रयत्नेन सूत्राणि प्रणयतिस्म । तत्राशङ्क्यं वर्णेनाप्यनथ-
केन भवितुं किं पुनरियता सूत्रेण” । (महाभाष्ये १।१।१ पृष्ठ १३४
चौखम्बा संस्करणे) ।

(२) पुनरप्युच्यते—“सामर्प्ययोगान्नहि! किञ्चिदस्मिन् पश्यामि शास्त्रे यद-
नर्थकं स्यात्” (अ० ६।१।७७ महाभाष्ये) ।

(३) जयादित्योऽपि ‘उदक्च निपाशः’ (अ० ४।२।७४) इति सूत्रस्य उक्ता
बाह—“महती सूत्रमेविका वर्तते सूत्रकारस्य” ।

(४) चीनदेशीयो यात्रो ह्यूनसांगश्चेत्यमाह—“महर्षिः पाणिनिः पूर्णमनो-
योगेन शब्दभण्डारतः शब्दराशिं सञ्चेतुमारब्धवान् । १००० पद्ये-
षु (४००० सूत्रैरित्यर्थः) सर्वा व्युत्पत्तिः समाप्ता । प्रत्येकं पद्यं
३२ अक्षराणामस्ति । एतावतैन सर्वोऽपि प्राचीनो नवीनश्च ज्ञान-
राशिः परिसमाप्तः । शब्दाक्षरविषयक किमपि ज्ञानं नावशिष्टमभूत्”
(ह्यूनसांग हिन्दी-अनुवादप्रथमभाष्यस्य २२१ पृष्ठत उद्धृतः)

पाश्चात्य—विदुषामपि पाणिनिविषये महद्युक्तुष्टमावना विद्यन्ते । तद्यथा—

(१) मोनियरविलियमश्चाह—“संस्कृतव्याकरण (अष्टाध्यायीग्रन्थः)
मानसमस्तिष्कस्य प्रतिभाया आश्चर्यतमो भागोऽस्ति, यो मानव-
मस्तिष्कस्य समस्त आगतः” ॥

(२) हण्टरश्चाह—“मानसमस्तिष्कस्यातीवमहत्त्वपूर्ण आविष्कारोऽयम्
(अष्टाध्यायीग्रन्थः)” ।

(३) लेनिनप्राडस्य प्रो० टी० शेरवात्सकी—“मानसमस्तिष्कस्य सर्वश्रेष्ठा
रचनेय वर्तते (अष्टाध्यायी)” ।

अष्टाध्यायीपठनपाठनस्य क्रमोऽतिप्राचीनः

अद्यत्वे सर्वत्रैव भारतवर्षे प्रायेण संस्कृतविद्यालयेषु शारम्भिकशिक्षणे लघुकौमुदी-
मध्यकौमुदीसिद्धान्तकौमुदयोपलभ्यन्ते । केवलमाङ्गलविद्यालयेषु संस्कृतस्याध्ययना-
ध्यापनमाङ्गलभाषाविद्वद्भिरेव निर्मितग्रन्थैः प्रचलति । संस्कृतविद्यालयेषु सर्वत्र
कौमुदीरीत्यैव व्याकरणशास्त्रस्य समस्तमपि पठनपाठन चतुरशताब्दीभ्यः पृतावदु-
व्यापक जातमस्ति, यदष्टाध्याय्याऽपि व्याकरणस्याध्ययन सम्भवतीति ज्ञान विश्वासो
वा प्रायेण नोत्पद्यते केषाञ्चित् साग्रतम् । साधनिका (प्रयोगसिद्धिः) कथं सम्भ-
विष्यतीत्याद्याशङ्कमाना उच्चशैक्षिकविद्वांसोऽपि दृश्यन्ते, अन्येषां तु का कथा ?

कालक्रमेणाष्टाध्याय्या लोप एव जात इति मन्तव्यम् । हा हन्त । काश्यामन्यत्रापि वैदिकानामृगवेदिना गृहेष्वष्टाध्यायीमतिशुद्धा धाराप्रवाहरूपा कण्ठस्थीकृत्वापि ते बाला पुनः सवृत्तीनि लघुकौमुदीसूत्राणि (तेषां सूत्राणामर्थानप्यनवबुध्यैव) योषन्तः सर्वत्र दूरीदृश्यन्ते । अहो ! कीदृश्येषाऽनर्थपरम्परा प्रचलिता ॥ अष्टाध्यायी कण्ठस्थीकृतवतोऽपि बालान् साम्प्रतिकवैयाकरणैर्व्याकरणस्याध्ययनं लघुकौमुदी, मन्तरा कारयितुं न पार्यन्त इत्यनिर्वचनीयानर्थपरम्परा, दुर्भाग्यमेवैतद्देशस्य किमन्यत् ?

भट्टोजिदीक्षितमहोदयस्य कालः स० १५१०-१५७५ वर्तते । ततः पूर्वं त्वष्टाध्याय्या एव पठनपाठनस्य प्रचार आसीत्, नात्र शङ्कालेशस्याप्यवसरः । तद्यथा चीनदेशस्य यात्री इत्सिङ्गनामा भारते कतिपयवर्षेभ्यः (सन् ६८१-६९१ ईस्वी) अस्थात् । अष्टाध्याय्यपुत्रमेव ससृताध्ययनं तेनात्र कृतमिति स्वयं तेन स्वधात्रा विवरणे विवृतं वर्तते । तद्यथा—

(१) “इह (अष्टाध्यायी) में १००० श्लोक (४००० सूत्रों का १००० श्लोक घनता है—लेखक) हैं । यह पाणिनि की रचना है । जो प्राचीनकाल में बहुत भारी विद्वान् था ०००००००००० आजकल के भारतवासियों का प्रायः इस में विश्वास है । यच्चे ८ वर्ष की आयु में इस (पाणिनि) सूत्रपाठ को सीखना आरम्भ करते हैं और ८ मास में इसे कण्ठस्थ करते हैं ॥” (इत्सिङ्ग की भारत यात्रा पृ० २६४)

(२) “वृत्तिसूत्र (काशिकावृत्ति)—

यह ऊपर के सूत्र (अर्थात् पाणिनि के सूत्र) की टीका है । पहले समय में अनेक टीकाएँ रची गई थी और यह उन सब में उत्तम है । यह सूत्र का अर्थ देती और इस के अनेक प्रकार के अर्थों की बड़ी बारीकी से व्याख्या करती है । ०००००००० पन्द्रह वर्ष के लड़के इस वृत्ति को पढ़ना आरम्भ करते हैं और पाँच वर्ष में (सम्भवतः महाभाष्यसहित—लेखक) इसे समझ लेते हैं” ॥ (पृ० २६८)

(३) “यदि चीन के मनुष्य भारत में अध्ययन के लिये जाय तो उन्हें सबसे पहले (व्याकरण के) इस (अष्टाध्यायी) ग्रन्थ का अध्ययन करना पड़ता है, फिर दूसरे विषय । यदि ऐसा न होगा तो उनका परिश्रम व्यर्थ जायगा ००००, ००००” (इत्सिङ्ग की भारत यात्रा पृ० २६८)

उपोद्घातः ।

१) “इस वृत्ति का अध्ययन कर चुकने के पश्चात् विद्यार्थी गद्य और पद्य की रचना सीखना आरम्भ करते हैं और हेतुविद्या तथा अभिधर्मकोष में लग जाते हैं। न्याय द्वारा तर्क शास्त्र के अध्ययन से वे ठीकतौर पर अनुमान करते हैं और जातकमाला के अध्ययन से उनकी ग्रहण शक्ति बढ़ती है। इस प्रकार अपने उपाध्यायों से शिक्षा पाते और दूसरों को शिक्षा देते हुए वे प्रायः मध्यभारत के नालन्दा विहार में, या पश्चिमी भारत में वल्लभी (वला) देश में २, ३ वर्ष व्यतीत करते हैं ०००००” (इत्सिंग की भारत यात्रा पृ० २७०-२७१)

२) अपनी बुद्धि की तीक्ष्णता की परीक्षा के लिये वे राजा की सभा में जाकर (अपनी योग्यताओं का) तीक्ष्ण शस्त्र उसके सामने रख देते हैं, वहा वे व्यावहारिक शासन में अधिकार पाने के उद्देश से अपनी कल्पनाएँ उपस्थित करते और अपनी राजनैतिक योग्यता प्रदर्शित करते हैं। जब वे विवाद-भवन में उपस्थित होते हैं तब अपने आसन को उठाकर अपनी आश्चर्यजनक चतुराई प्रमाणित करने की चेष्टा करते हैं। जब वे नास्तिकवाद का खण्डन करते हैं, तब उनके सभी प्रतिपक्षी विस्मित हो जाते हैं और अपनी हार स्वीकार करते हैं। तब उनकी कीर्तिचिन्ति से (भारत के) पानों पर्वत गूज उठते हैं और उनकी प्रसिद्धि मानों चारों सीमाओं के ऊपर से बहने लगती है। उन्हें भूमि मिलती है और उनकी पदोन्नति की जाती है। उनके विद्वान्ता नाम, पुरस्कार के रूप में, उनके ऊँचे द्वारों पर सफेदी से लिखे जाते हैं। इसके पश्चात् जो व्यवसाय उन्हें पसन्द हो उसे वे कर सकते हैं ॥’ (इत्सिंग की भारत यात्रा पृ० २७१-२७२)

३) “बौद्ध विद्यार्थी उसे (चूर्णि अर्थात् महाभाष्य को) ३ वर्ष में सीख लेते हैं”

(अर्थात् काशिका और महाभाष्य में सब मिला कर ४ वर्ष लगते हैं ऐसा प्रतीत होता है—लेखक) इत्सिंग की भारत यात्रा पृ० २७३, १।

४) “सन् ९११ ई० में इन्द्र वर्मा तृतीय राजा बना यह इन (शुद्रु) वंश का अन्तिम राजा था। इसने ८ लेख मिलते हैं इनसे पता चलता है कि इन्द्र वर्मा पण्डित का पण्डित था। काशिका सहित यात्रा में प्रारम्भ था

और बौद्धदर्शनका भी अच्छा ज्ञाता था यह अपने समय का भारीविद्वान् था ।
(चन्द्रगुप्त वैशालकार कृत बृहत्तरभारत पृ० ३४०) 'अयं चम्पादेशस्य
(अनाम' इति वर्तमाना सज्ञा) राजासीत्, देशोऽयं हिन्दुचीनीद्वीपेषु वर्तते जनेनैतत्
मिद्वयति यद्विद्वद्वा अप्यष्टाध्यायीपद्धत्यैव व्याकरणमधीयतेस्म ॥

पूर्वोद्धरणैरेतत्पष्ट यद् इतिज्ञ (६७१-६९५ ई०) समये (सन् ९११ ई०)
इन्द्रवर्मराज्यसमयेऽप्यष्टाध्याय्या अध्ययन न केवल भारतवर्ष एवासीत्, अपितु
भारताद् बहि 'चम्पादेशे (अनामदेशे) अपि विस्तृतमासीत् । कालक्रमेणैवास्या
अष्टाध्याय्या एतावान् लोपोऽभूत्, यदष्टाध्याय्याऽपि व्याकरणस्य ज्ञान सम्भवतीत्यत्र
विद्वत्सोऽपि सन्दिहाना दरीदृश्यन्ते क्रिमुत छात्रा इति ।

प्रक्रियानुसारिक्रमस्यारम्भः

इतिज्ञसमये (सन् ६७१-६९१ ई०) अष्टाध्यायीपठनपाठनस्य क्रम आसीदिति
सप्रमाणमुक्त पूर्वमस्माभि, स क्रम कथं लुप्त, तत्राहो किं बीज, प्रक्रियाक्रमे च
जनानां प्रवृत्तौ किं निदानमित्यभिलष्येदानीं किंचिदुच्यते—

अष्टाध्यायीसूत्रपाठ, धातुपाठ, उणादिपाठ, गणपाठ, लिङ्गानुशासन समु
दितमेतत् 'पञ्चपाठी'त्युच्यते सर्वविदितमेतत् । समुदितमेतत् पठित्वैव 'अधीताष्टा
ध्यायी' इति मन्तव्यम् । 'वृद्धिरादैच्' इतिसूत्रमधीयानरह्यात्रोऽस्य सूत्रस्य पदच्छेद-
विभक्ति-समास-अर्थ-उदाहरणादि सर्वं पठन् तत्र चोदाहरणानां (शालीय, भाग,
नायक, अचैषीत्, अलावीत्, माहि, इत्यादीनां) सिद्धिं सवस्तुधैर्याष्टाध्यायीपद्धत्या
सम्पादयति । एवमष्टाध्यायी धातुपाठञ्च सन्यगभ्यस्य प्रथमावृत्तावेव (उदाहर
णानां सिद्धिं कुर्वन्नेवेयर्थ) छात्रा सर्वां तिङन्तप्रक्रिया सुबन्तप्रक्रिया वृद्धन्त
प्रक्रिया तद्धित-समासप्रक्रियाञ्च विनापि प्रक्रियाग्रन्थाश्रयेणावबुद्धयन्तेस्म । तत्र च
सवधातूनां सर्वलकारेषु सर्वप्रक्रियासु चैकेकशो रूपाणि सूत्रपुरस्सर सप्ताधयन्त
प्रक्रियाग्रन्थानामभावेऽपि ते छात्रा न कीदृशीमपि न्यूनता तत्रालुभवन्ति स्म । अयं
क्रमस्तदानीं सर्वसाधारणेषु प्रचलित आसीत् । प्रक्रियाग्रन्थनिर्माणस्य प्रारंभ एव
नोदतिष्ठत् । कालप्रभावाद्यद्वाष्टाध्याय्यास्तद्गीत्या छात्राणामध्यापने प्रमादाद् भूयास
क्लेशमनुभवन्त शैथिल्यमात्रहस्तदा ते तामेव प्रयोगसाधनसमये छात्रैर्लिपिकृता
प्रयोगसाधनप्रक्रिया ग्रन्थरूपेण निमापयाञ्चक्रुः । शनैः शनैराष्टाध्यायीक्रमेण प्रयोग
साधनप्रक्रिया तु शिथिलतामगात् । प्रक्रियाग्रन्थानामाश्रयग्रहणमेवोत्तरोत्तरमवर्द्धत ।

तदानीमप्येतत्वासीदेव यदष्टाध्यायीमभ्यस्य तत्रमानुरूप सूत्रार्थं विज्ञायैव
प्रक्रियाग्रन्थरूपेण परिणतानां सिद्धान्तकौमुदीपूर्ववर्तिना रूपावतार-प्रक्रियारत्न-
रूपमाटा-प्रक्रियाकौमुद्यादीनां, प्रक्रियासर्वस्वप्रभृतीनाञ्चाष्टाध्यायीकालिकछात्र-

उपोद्घातः ।

तृकप्रयोगसाधनलिपिरूपाणामाश्रयमध्येतारो गृह्णन्तिस्म । अष्टाध्याय्याश्रयणन्तु दानीमनिवार्यमेवासीत् । यथा काशीस्था महाविद्वांसः “तात्या”शास्त्रिप्रभृ-
योऽपि ‘न मया समयाभावादष्टाध्यायीसूत्राणामावृत्तिः कृता’ इति स्वच्छा-
पूदधोपयन् ।

प्रक्रियाग्रन्थानां निर्मित्यनन्तरमपि यद्यष्टाध्यायीसूत्रपाठस्य त्यागो नाभविष्यत्, तदाप्यष्टाध्याय्या उपस्थित्या प्रक्रियाग्रन्थेभ्योऽपि साधारणबुद्धिभ्यरद्धात्रेभ्यस्तत्र-
हंछित्सौकर्यमभविष्यत्—(यदि मूलं त्यक्त्वा शास्त्रासु गमनं नाभविष्यत्) ।
त्रयमष्टाध्यायीसूत्रक्रमपाठाधयेण प्रक्रियाग्रन्थानामभ्यासो बहुकालाय प्राचलत् ।
अत्र बहुतिथे काले गतेऽष्टाध्यायीसूत्रक्रमपाठः प्रमादात् सर्वथाऽपि विलुप्तः, केवलं
प्रक्रियाग्रन्थानां पठनपाठनक्रम एव सर्वत्र प्रचलितोऽभूत् । तदारभ्यैवैतेषां प्रक्रिया-
कौमुदी-सिद्धान्तकौमुदीप्रभृतीनामुत्पत्तिपरम्परा तेषां व्यापकता च समजनि ।
तत्कालमध्य एवैकैकस्योपर्यपरस्य प्रक्रियाग्रन्थस्य निर्माणप्रवाहः प्रवृत्तः ॥
प्रक्रियाग्रन्थानामुत्पत्तिक्रमविषय इदानीं किञ्चिदत्र विमृशामः—

प्रक्रियाग्रन्थानामितिहासः

(१) रूपावतारः—(स० ११४० त्रिक्रीयः)

अष्टाध्यायीग्रहणेऽसमर्थेभ्योऽल्पबुद्धिभ्यश्च व्यावहारिकज्ञानमात्रधिया बौद्ध-
भेषुणा धर्मकीर्तिना प्रक्रियाक्रमस्य सर्वप्रथमो ग्रन्थः ‘रूपावतार’नामकोऽष्टाध्यायी-
तृत्रै-व्यरवि । अस्मिन् ग्रन्थेऽष्टाध्यायीक्रमः परित्यज्य केवलं प्रयोगसाधनमभिलष्य
रज्ञा-सहिता-सुबन्त-अव्यय-स्त्रीप्रत्यय-कारक-समास-तद्वितप्रकरणानि प्रथम-
गणे सङ्ग्रहितानि । दशलकार-दशप्रक्रिया-कृदन्तश्चापरभागे । (स्वरवैदिक-
करणविहाय) २६९४ सूत्राणि प्रक्रियाक्रमेण व्याख्यातानि । प्रक्रियाग्रन्थाना-
मुत्पत्तिर्बौद्धकाल एवाभूत् इत्यपि ध्येयम् ।

(२) प्रक्रियाकौमुदी—(स० १४०० वि०.)—

यद्यपि ‘प्रक्रियारत्नम्’ ‘रूपमाला’ इमौ प्रक्रियाग्रन्थौ रूपावतारानन्तरं निर्मिता-
वेति ज्ञायते तथापि तयोरनुपलम्भात् प्रक्रियाकौमुदीविषय एवोच्यते । प्रक्रिया-
कौमुदीनामकोऽयं ग्रन्थो रामचन्द्राचार्येण, सूत्राणां व्याख्यानं किञ्चिद्विस्तरेण
वेधाय, स्वरवैदिकप्रकरणे च सयोज्य २४७० सूत्राणि व्याचक्षाणेन रूपावतारानन्तरं
नेरमायि । तेन च प्रक्रियाक्रमस्य विस्तारः प्रचारश्च प्राचुर्येणाभूत् । ग्रन्थोऽयं
सिद्धान्तकौमुद्या आधार इति मन्तव्यम् ।

(३) सिद्धान्तकौमुदी—(स० १५१०-१५७५ वि०.)—

भट्टोजिदीक्षितमहोदयेनाष्टाध्यायीक्रमः परित्यज्यैव पूर्वप्रचलितप्रक्रियाकौमुदी-

क्रममेवाश्रित्य सिद्धान्तकौमुदीनामकस्त्रग्रन्थो व्यरचि । तत्र च प्रायः सर्वाण्यसूत्राणि (३९७८) व्याख्यातानि । तेन चायं यत्नः कृतो यन्मद्वरचितोऽयं ग्रन्थः “सिद्धान्तकौमुदी” एव सर्वत्र प्रचलेत् । व्याकरणविषये सिद्धान्तकौमुदीं विहाय कस्याप्यन्यग्रन्थस्याध्ययनाध्यापनं न तिष्ठेत् । अनेन कियन्महत्काठिन्यं छात्रेभ्यः भविष्यतीति तु न विचारितम् । तस्यैवैतत्फलं यत्संस्कृतस्याध्येतारो द्वादशवर्षाभ्यधीत्य व्याकरणार्णवस्यापि पारं न यान्ति, अन्यशास्त्राणां तु का कथा ? तर्हि “द्वादशभिर्वर्षं व्याकरणं श्रूयते” इति श्रवणमात्रं, ज्ञानं पुनरपि सन्निधमेव ॥

(४) मध्यकौमुदी—

शिखरमध्यासुदेयः सिद्धान्तकौमुदीं यदा छात्रेभ्योऽस्तीव दुःखावहा-दुःखदा अतीव-परिश्रमसाध्या-अतिकालसाध्या चेयनुभूतवान् वरदराजस्तदा स २११ सूत्राणि व्याख्याय मध्यकौमुदीं निर्माणं कृतवान् । मध्यकौमुदीनिर्माणमेव सिद्धान्तकौमुदीमाफल्यस्य प्रत्यक्षं प्रमाणम् । अन्यथा काऽऽसीदावश्यकता मध्यकौमुदीनिर्माणस्य ? एव शिखरान्मध्यमार्गे समागता संस्कृताध्ययनपद्धतिरिति सुव्यक्तम् ॥

(५) लघुकौमुदी—

मध्यमार्गेणापि यदा सन्तोषो नाभूत् तदानीमन्यदपि लघुतरमार्गमन्विच्छन् तेनैव वरदराजेन स्वपूर्वनिमित्त्वा असन्तुष्य १९८८ सूत्राणि व्याख्याय लघुकौमुदीं विरचिता । शिखरान्मध्ये, मध्याह्नीचैरागतोऽयं व्याकरणस्य पठनपाठनक्रमः । यथा सिद्धान्तकौमुदी काठिन्यं नाभविष्यत्तर्हि मध्यकौमुदीलघुकौमुदीग्रन्थयोर्निर्माणं कदापि नाभविष्यदिति सुव्यक्तम् । तयोर्निर्माणं प्रत्यक्षं प्रमाणं यत् सिद्धान्तकौमुदीक्रमेण न सर्वेषामध्ययनं सुकरं सम्भवत्—नात्र सन्देहावसरः ॥

अष्टाध्यायीक्रम एव पुनः समुपस्थितः

“वर्षेण भूमिं प्रथिनीं वृतावृता”-(अथर्व) ॥

यथा चायं भूगोलो वर्तुलकारः, तत्र “यत्तद्वर्तुलितुमारब्धस्य तत्रैव पुनः प्रयत्नवृत्तिर्भवतीति” जनश्रवस्तथ्यञ्च, तथैवायमष्टाध्यायीक्रमोऽपि स्वतन्त्रभारते पुनरायथाक्रमं संग्राह्यः ।

मूलतोऽतिदूरद्वृता व्याकरणस्याध्येतार इति पूर्वमस्माभिः प्रतिपादितम्, यत् वृत्तस्य मूलात् सम्यन्धो विच्छिद्यते, कालक्रमेण स्वयमेव तस्य वृत्तस्य पत्राणां पुष्पणाञ्च नाशो दुर्निवारः, अतः पुनर्मूलस्यैवाश्रये कल्याणसम्भव इति सुधय ए प्रमाणम् । अतोऽधुनाऽष्टाध्यायीपद्धत्याश्रयणं संस्कृताध्यायिनां भारतस्य च कल्याणकरं स्वधेयस्साधकञ्च भवेदित्याशास्यते ॥

नान्यश्रुतोऽयं वादः, अपि तु स्वानुभूत एव । स च स्वानुभव इदानीं स्वमित्र

गामाग्रहेण समादरणीयविदुषां, व्याकरणाध्येतृणां, व्याकरणमधिजिगमिषूणाञ्च
) 'पुरतः प्रकृश्यते मनाक्' ।

व्याकरणसारलये स्वानुभवः

(१) सर्वथाऽपि संस्कृतानभिज्ञानां द्वित्राणां कन्यानाम्, अष्टाध्यायीमूलसूत्राणां कण्ठस्थीकरणेन विनापि, अष्टाध्यायीक्रमेण पदच्छेद-विभक्ति-समास-अर्थ-उदाहरण-सिद्धि-(सर्वे सूत्रे) इत्यादि-सम्पादनेन व्याकरण एतावती प्रगतिरभूत्, यदाष्टाध्यायीक्रमेण व्याकरणमधीयानामिस्ताभिः पञ्जाबविश्वविद्यालयस्य विशारदपरीक्षा दशमासैरेवोत्तीर्णाः । अस्या परीक्षाया व्याकरणेन सह संस्कृत-साहित्यग्रन्था, दर्शनग्रन्था, धर्मशास्त्र, भगवद्गीता, संस्कृतेऽनुवादो निबन्ध-श्चेत्यादिसर्वेष्वपि विषयेषु योग्यता सम्पादनीया भवति । तामिरेव विशारद-परीक्षानन्तर सप्तमासैरेव पञ्जाबविश्वविद्यालयस्य शास्त्रिपरीक्षाऽप्युत्तीर्णाः । शास्त्रिपरीक्षायामपि वेदो निरुक्त, संस्कृतसाहित्यग्रन्था, महाभाष्यं, दर्शने साध्ययोग्यौ समाप्तौ, अनुवादो निबन्धश्चेत्येतावन्तो विषया भवन्तीत्यपि ध्येयम् । सप्तदशमासैः (सार्द्धवर्षेणैव) सर्वथाऽपि संस्कृतानभिज्ञाः कन्या विशारद-शास्त्रिपरीक्षोत्तीर्णा जाता इति श्रुत्वा सामान्यजनानास्तु विश्वासमपि न कुर्वन्ति, विशिष्टास्तु चकितचकिता विस्मिताश्च जायन्ते । परञ्च सर्वमेतदधुनाऽपि मर्मज्ञैः प्रत्यचीकर्तुं शक्यते ॥

) अपरञ्च—ची० ५० ऐ० ५० ऐ० ५० बी० इत्युपाधिधारिण इङ्गीनियरपदवीमलङ्कृ-
त्वाणां अपि ३५, ४० वार्षिका प्रौढाः सज्जना सर्वथाऽपि संस्कृतानभिज्ञा,
सप्तदिनैरेव 'पठति' 'शालीय' 'पुरुष' इत्युदाहरणानां पूर्वापरसूत्रनिर्देशपुर सर-
सिद्धिमष्टाध्यायीसूत्रैः (तच्चापि विना रटनेन) कुर्वन्तीत्यपि द्रष्टुं शक्यते ॥

) ऐ० ५० परीक्षार्थ्यपि छात्र २। सप्ताद्वयमासेनैवाष्टाध्यायीक्रमेणाष्टाध्यायी-
सूत्राण्यकण्ठस्थीकृत्यापि केवलमवबुद्धवैव ६०० पदशतसंख्याकानि सूत्राणि
पदच्छेद-विभक्ति-समास-अर्थ-उदाहरण-सिद्धिपुरसराणि सम्यगधीतवान् ।
तत्र च 'स्थानिवदादेशोऽनल्लिख्यौ' इत्यादिकठिनतमप्रकरणस्यान्येदा प्रकरणा-
नाञ्च कठिनतमसूत्राणां व्याख्यानं, तेषामुदाहरणानां सिद्धिञ्च (प्रथम ५०, ६०
सूत्रैः) सम्यगवबोध्य (विनापि रटनेन) काशीस्थवैद्यावरणविद्वत्समाजेऽन्य-
त्रापि च प्रदर्शितवान् । येन ते सर्वेऽपि विद्वांस आश्चर्यचकिता अगूढन् ।
अत एवास्माभिरुच्यते यदाष्टाध्यायेव संस्कृतज्ञानस्य व्याकरणज्ञानस्य च
। साधनम् ॥

कुतो जनाः संस्कृताध्ययनात् पलायन्ते ?

नहि व्याकरणेन विना संस्कृतभाषायामधिकारस्तत्र च सम्यक् प्रवेशो भवतीत्य-

स्माकं सिद्धान्तः । किन्तु तदेव व्याकरणमद्यत्वे दुरूहतायाऽर्थरहितघोषणपुरःसरतया च संस्कृताध्ययनं मार्गोऽवरोधकत्वेन सुदृढार्थलक्ष्येण समुपतिष्ठते । यावदस्यावरोधकवन्नापाकृतं स्यात्तावन्नास्या देववाण्याः पुनरुद्धारः सम्पत्स्यत इत्यत्र सुनिश्चितमेव । ये केचन स्वर्मनीयिक्रमाऽन्येषां प्रेरणया, धर्म-देशभक्तिभावनाया च संस्कृताध्ययनमारभन्ते, ते पूर्वोक्तामर्थरहितघोषणपुरःसरतां दुरूहताञ्च दृष्ट्वा संस्कृताध्ययनतो पलायिता हताशाश्च यत्र तत्र सर्वत्र दरीदृश्यन्ते । एवम्भूतान् संस्कृताध्ययनतः पराङ्मुखानां पलायितानां भुक्तभोगिनां सख्या न जाने भारकति लक्ष्याणि स्यात् । तैः (स्कूलकाले जादिष्वधीतवद्भिः 'बी० ए०, ऐम० ए० इत्युपाधिधारिभिः, आर्यभाषाविशेषज्ञैर्वा) न केवलं स्वयमेव संस्कृताध्ययनं परित्यज्यतेऽपि त्वग्रे स्वसन्ततेरपि संस्कृताध्ययनस्य मार्गोऽवरोध्यते । एवम्भूता जनास्वसन्ततिभ्य एवमुपदिशन्तो दृश्यन्ते—' वरत ! मया स्वनाल्यकाले संस्कृताध्ययनमारब्धमासीत्, किन्त्वितिक्लिष्टं महाकष्टसाध्यन्त्यर्थरहितघोषणप्रायिक दुरूहत्वेन सम्भूताध्ययनमिति कृत्वाऽनिच्छताऽपि मया त्यक्तं पुरा, त्वयापि नात्र ममयनाशः शक्तिनाशो वा कर्तव्यः ।' इत्यभूतैः प्रवादैः संस्कृताध्ययनं देशे लुप्तप्रायमेवामुत् । ते केचनोत्कृष्टमस्तिष्कास्ते पूर्वमाङ्गलीयैः प्रायेण नवनीतवत् सगृह्येन्द्रलैण्डादिदेशेषूपपाधिलोभं प्रदर्श्य, महाचारद्वान्नवृत्तिः प्रदाय विदेशीयवेश-भूषा-भावनायुक्ता जने राजकार्येषु नियोजिताः, येन च ते स्वयं भारतीयसंस्कृतेः, सम्यक्तायाः, संस्कृतसाध्याच्च पराङ्मुखा अभूवन् । ये भिन्नवृत्तयः साधारणमस्तिष्का देशस्य ससारस्य वा भूतवर्तमान-भविष्यद्विषये सर्वथाप्यनभिज्ञास्ते प्रायेण फलश्रुतवत् संस्कृताध्ययनेऽवशिष्टा दरीदृश्यन्ते, ते च न संस्कृताध्ययने स्वकर्तव्यबुद्ध्या प्रवृत्ता भवन्ति, अपि त्वर्थाभाव एव तेषां प्रवृत्तिहेतुर्दृश्यते इत्येवम्भूतायां विषमसमस्यायां कथं स्यात् संस्कृताभ्युदय इति सुधीभिर्विमर्शनीयम् ॥

तत्र व्याकरणाध्ययनस्यातोव सरलोपायः

व्याकरणाध्ययनं यदाऽनिवार्यं, नानेन विना संस्कृतसाहित्ये प्रवेशस्यापि सम्भवं इत्यस्माभिः पूर्वमुक्तम्, अस्यामवस्थायां "व्याकरणाध्ययनस्य कश्चन सरलोपायः स्यात्" इति विचारे समुत्पन्नेऽस्माभिरेकमेव सूत्रमुद्घोष्यते—

अष्टाध्यायीक्रमेणाध्ययनस्य पुनरुद्धार एवास्य सर्वस्य महौपधम् ॥

अस्यां विंशतितम्यां शताब्द्यामस्याष्टाध्यायीक्रमस्य पुनरुद्धारं बहुकालानन्तरं प्रथमः प्रयासः श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्याणां परमविदुषां विरजानन्दसरस्वती स्वामिनां वर्तते । तदनन्तरं तच्छिष्याणां श्रीमतां परमहंसपरिव्राजकाचार्यद्वयानन्द सरस्वतीस्वामिनामेव कृपा वर्तते, यद् वयं साम्प्रतमष्टाध्यायीपठनपाठनक्रमस्य विषये किञ्चिद् वक्तुं समर्थोः स्मः ॥

अष्टाध्यायीक्रमस्य वैशिष्ट्यम्

१) किमत्र रहस्यमित्याकाङ्क्षायामुच्यते—मूलाष्टाध्यायीग्रन्थाभ्यास एवात्र रहस्यं नान्यत् विञ्चिदपि । 'आद्गुणः' (अष्टा० ६-१-८७) इति सूत्रमस्माभि-
रिधं पाठ्यते—'आत्' ५-१ (पञ्चम्येकवचनम्) । 'गुणः' १-१ (प्रथमैक-
वचनम्) पदम् । उपरिष्टाद् "एकः पूर्वपरयोः" (अष्टा० ६-१-८४) 'इको-
यणचि' (अष्टा० ६-१-७७) 'संहितायाम्' (अष्टा० ६-१-७२) इति
सूत्रेभ्यः 'एकः' 'पूर्वपरयोः' 'अचि' 'संहितायाम्' इति पदानामनुवृत्तिरपकृष्यते,
अनुवृत्तान्त इमानि पदानित्यर्थः । तदानीं बाह्यतद्भस्याभ्याहारेण विनापि
सूत्रस्वार्थ इत्थं सम्पद्यते—“आत् अचि-संहितायाम्-पूर्वपरयोः-गुणः एकः” ।
अग्रे 'स्यात्', 'भवेत्' 'भूयात्', 'भविष्यति', 'भवति', 'वर्तते', 'सम्पद्यते', 'जायते'
एषु कतरदपि पदमभ्याहर्तुं शक्यते, नात्र विवादोऽस्ति । 'सूत्र एव सूत्रस्वार्थः'
इति रहस्यम् । स चार्थः छात्रेभ्यः (श्रुस्ते बालाः प्रौढा वा) सूत्रत एव बोध-
नीयो भवति । मूलाष्टाध्यायीपुस्तक एव छात्राय सर्वमेतत् प्रदर्श्यतेऽवबोध्यते
च । सूत्राणां घोषणेन विनाऽपि छात्र एवं प्रदर्शित सूत्रार्थमविरोधैवावबुध्यते ।
पाठनसमयेऽध्यापकेन पुनः पुनरावृत्त्या सूत्रार्थं कृते, तस्यार्थस्य स्वयमेव छात्रस्य
हृदये स्थितिर्जायते, न तत्र घोषणस्वावसर उपतिष्ठते । पुनःपुनरावृत्तावध्याप-
कस्य परिश्रमो भवति न छात्रस्य । अन्ते स छात्रस्तत्सूत्र तस्यार्थञ्च सम्यग्
गृहीत्वा स्वस्मृतौ सञ्चिनोति । अयं हि प्रत्यक्षदर्शनस्य विषयः । इदमेव सामान्यै-
र्जनै रहस्यमित्युच्यते ।

२) लघुकौमुदी-मध्यकौमुदी-सिद्धान्तकौमुदी-प्रक्रियाकौमुदीप्रभृतीन् कौमुदीपरि-
वारान् जोषुष्यमाणारद्धानां आजीवनमेतदपि नावबुद्धयन्ते, यत् सूत्रस्वार्थः
कथमेव सम्पन्नः । व्याकरणाचार्या भूत्वाऽप्यनुवृत्तिविषये सर्वथाऽनभिज्ञा एव
प्रायेण सर्वत्र दरीदृश्यन्ते । सूत्राणां कण्ठस्थीकृतोऽप्यर्थः (चतुर्गुणः १६०००
षोडशसहस्रपादपरिमितः) न चिराय स्मृतौ स्थातुमर्हति, इच्छतोऽमिच्छतो वा ।
स्वामाविकञ्चैतत्, सम्यगनवगतोऽनवबुद्धः सम्बन्धविज्ञानविरहितोऽर्थः स्मृतौ
कथमवतिष्ठेत, अवस्थातु वा शक्नुयादिति सर्वजनीनेयमनुभूतिः सर्वत्रापि द्रष्टुं
शक्यते, दृश्यते च ॥

३) अष्टाध्यायीक्रमे चायमपि विशेषः—प्रौढारद्धानां अष्टाध्यायीसूत्राणि विना रट-
नेन पूर्वं बुद्धावध्यापकद्वारा पठनसमये स्थापयन्ति, अग्रे च पुनः पुनस्तेषां
सूत्राणां प्रयोगप्राधानावसरेऽध्यापकद्वाराऽभ्यासः सम्पद्यते, तदनु तानि सूत्राणि
तेषामर्थाश्च स्वयमेव बुद्धौ स्थिरा जायन्ते । यानि यानि सूत्राणोरथमवबुद्धयन्ते

तेषां नीचै रक्षत्कृत्या चिह्नानि क्रियन्ते कार्यन्ते च । येन स्वावगतसूत्राणां ज्ञानं स्मृतिर्वा तेषामनायासेनैव सम्पद्यते । स्वाभ्यस्तचिह्नितसूत्रावलोकनेन प्रौढच्छात्रस्याध्ययनोत्साहोऽपि भृश समेधते । एतदप्यस्ति रहस्यमष्टाध्याय्या अध्ययनपद्धतौ । इतरपद्धतौ तु नैवं सम्भवति, न च सम्पद्यते तादृश ज्ञानमिति प्रत्यक्षगोचरोऽयं विषयो न ध्वजपरः ॥

(४) अष्टाध्याय्यां सर्वाणि प्रकरणानि वैज्ञानिकेन विधिना सुसम्बद्धानि वर्तन्ते, तेन तत्तत्प्रकरणस्य ज्ञानं सुतरामनायासेन जायते । तद्यथा—सर्वनाम-इत्सज्ञा-आत्मनेपद-परस्मैपद-कारक-त्रिभक्ति-समास-द्विर्वचन-सहिता-सेट्-अनिट्-प्रकरणानां सूत्राणि परस्परं सुसम्बद्धानि वर्तन्ते, अतस्तेषामर्थावगमे न कच-नापि बाधा छात्राणां जायते । यदि कस्यचिच्छात्रस्येद्विषये द्विर्वचनविषये वा शङ्कोत्पद्यते तर्ह्यष्टाध्यायीक्रमेणाधीतवार्द्ध्यात्रो द्वित्रैरेव पलैस्तत्प्रकरणस्य समस्त-सूत्राणां पाठं कृत्वा निःशयो जायते । कौमुदीक्रमेणाधीतवार्द्ध्यात्रस्तु काठिन्ये-नातिपरिश्रमेण चापि व्युत्क्रमेण सूत्रविन्यासहेतोर्न तत्र निस्मन्दिग्धः सम्प-द्यते । कुतः ? तस्य क्रमे तु सूत्राणि विभिन्नप्रकरणेषु विकीर्णानि वर्तन्ते, तेषां विभिन्नप्रकरणपठितसूत्राणां परस्परं ज्ञानं कथङ्कारं सम्भवेत् ?”

(५) अष्टाध्याय्यां ‘विप्रतिषेधे परं कार्यम्’ ‘असिद्धवदत्राभात्’ ‘पूर्वत्रासिद्धम्’ इत्या-द्यधिकासूत्राणां कार्येषु सूत्रक्रमज्ञानस्य महत्पावश्यकतैव न विद्यते, अपि तु तेषां क्रमज्ञानस्यानिवार्यताऽप्यपेक्षिता भवति । सूत्रपाठक्रमज्ञानमन्तरा ‘पूर्वम्’ ‘परम्’ ‘आभात्’ ‘त्रिपादी’ ‘सपादसप्ताध्यायी’ बाध्ययाधकभावश्चेत्यादिज्ञानं न कदापि सम्भवत्यध्येतृणामध्यापकानाञ्चापि । सिद्धान्तकौमुदीप्रक्रियाक्रमेणाधीतवर्तां छात्राणां सूत्रपाठक्रमज्ञानस्याभावान्महाभाष्यं पूर्णतया बुद्धौ नाधि-रोहति । प्रतिपदं प्रति सूत्रं वा तत्र महत् कष्टमनुभूयते, स्वाभाविकश्चेत् । स्वप्रत्यक्षीकृतमेतत् सर्वं यदत्रास्माभिः प्रतिपाद्यते ॥

(६) सिद्धान्तकौमुदीक्रमेणाधीतं व्याकरणं छात्राणां स्मृतिपथाच्छीघ्रं विलुप्यते । पुनः पुनर्धोषणेनापि सत्वरमेव विस्मृतं भवति । सर्वेषामेव व्युत्क्रमेणाधीतवर्तां छात्राणां स्वानुभूतिरेवात्र प्रमाणम् । नास्त्यत्र कस्यचिदन्यस्य कथनावसरः ।

(७) अष्टाध्यायीक्रमे सूत्राणां प्राप्तिः सामान्येनावबोध्यते । सिद्धान्तकौमुदीक्रमे तु यत् सूत्रं यत्रोद्धृतं विद्यते तत्रैव तस्य प्राप्तिश्छात्रस्य नस्तिष्वमारोहति, न चान्यत्रापि तस्य प्राप्तिश्छात्रस्य नस्तिष्वे सौकर्येणोपतिष्ठते । एकस्मिन्नुदा-हरणे प्रयुक्तसूत्रस्य तत्सदृश उदाहरणान्तरे प्रयोक्तुमाधुनिकप्रक्रियानुसारेणा-
‘यत्तत्पन्तस्तत्पन्तः सर्वदेव न्दिग्यतिः’ ‘अयेन्द्रः नृतिः प्रयेणः उद्दहणे न्यः प्रयुक्तं

‘आद्गुणः’ इति सूत्रं ‘दिनेशः’ इत्युदाहरणे प्रयोगे वा प्रयोक्तुं ते द्वात्रा बहुधा विभ्यतो दृश्यन्ते ॥

(८) लेटि रूपाणि, स्वरवैदिकसूत्रागमयोदाहरणानि, तेषां सिद्धिर्वाष्टाध्यायीक्रम आरम्भादेव ‘वृद्धिरादैच्’ इति सूत्रस्योदाहरणसिद्धावेवावबोधयन्ते । सिद्धान्तकौमुदीक्रमे तु ग्रन्थस्यान्ते संस्थापितत्वादाजीवनमपि तत्र यत्नो न क्रियते । यतोद्घाते तत्प्रकरणे, अतस्तत्र कथं गतिः स्यादिति सर्वजनीनोऽयमनुभवः ॥ अन्येऽपि बहवो दोषाः सिद्धान्तकौमुदीप्रक्रियया व्याकरणाध्ययनाध्यापने च सन्ति, विस्तरमिमा विरम्यते ॥

अष्टाध्यायीक्रमेणाध्ययने ये गुणाः सन्ति ते, ये सम्पूर्णमष्टाध्यायीं पूर्वं कण्ठस्थोक्त्याधीयते, तेभ्य एवोपकारिणो भवन्ति, तत्र महाभाष्याध्ययनपर्यन्तमष्टाध्यायीसूत्राणां पारायणस्यावश्यकता भवति । येषामष्टाध्यायी कण्ठस्था न भवति, अष्टाध्याय्याः पठनञ्चारमन्ते, ते तु तेभ्यो गुणेभ्यो वद्वितास्तितृण्ति । तत्रैवं सत्यष्टाध्यायीक्रमज्ञानाभावे तैर्महाभाष्यादिपठने महत् कष्टमनुभूयते । अतो महाभाष्यस्याद्यन्ताध्ययनकर्तृणां सर्वप्रथममष्टाध्याय्याः कण्ठस्थोक्तिरगमनिवार्यमेवेति दिक् ॥

ये तु प्रौढाः पठनार्थिनो लघुकौमुदीं मध्यकौमुदीं वाऽधीयते (यत्र च तेषां धोषणस्य महान् परिश्रमः कालश्चापि सुमहान् वृथैव जायते) तेभ्योऽप्यष्टाध्यायीसूत्रपाठस्य कण्ठस्थोक्तिरनेन विनापि तावज्ज्ञानमष्टाध्यायीक्रममात्रेण (केवलं सूत्रार्थप्रयोगसिद्धिमात्रेणेत्यर्थः) पटस्वेव मासेषु सम्पद्यते, यावत् ताभ्यां लघुकौमुदीमध्यकौमुदीभ्यां द्वित्रेषु वर्षेष्वपि न सम्भवति । समयस्य परिश्रमस्य च महान् लाभोऽष्टाध्यायीक्रमस्य महद् वैशिष्ट्यम् ।

अत एव “नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय” अष्टाध्याय्यैवैतत् सर्वं सम्भवति नान्यधेत्यस्माभिर्मुहुर्मुहुरुच्यते ॥

अष्टाध्यायीक्रमे काशिकावृत्तेर्गौग्वम्

यदैतद् बुद्धौ स्थितं भवति, यदष्टाध्यायीक्रम एवास्माकं व्याकरणाध्ययनस्य महानाश्रयीभूतो वर्तते, तदानीमष्टाध्यायीसूत्राणां व्याख्यानग्रन्थस्याप्यपेक्षा जायते । यद्यपि पुरा पाणिनिसूत्राणां वृत्तिग्रन्था बहव आसन्, तद्यथा-पाणिनि कुक्षि मायुर-मायुरी श्रोमूत्यादयो विक्रमपूर्वाः, चररवे विक्रमसमकालिनाः, देवगन्दी-दुर्विनीत-जुल्लेभट्टि-निल्लूरविरचिता विक्रमानन्तरा अष्टाध्यायीसूत्रवृत्तयः काशिकायाः, पूर्वा आसन्, तथाप्युद्गरणमात्रमेवासांमुपलभामहे साम्प्रतम्, अतः काशिकावृत्तिरेवाष्टाध्याय्यध्येतृगमन्यत्वे शरणम् । सा चैव वृत्तिः (सं ६५०-७०० वि०) पञ्चमाध्यायपर्यन्तं जयादित्येन विरचिता, शेषाश्चान्तिमास्त्योऽध्याया (६-७-८) वामनेन विरचिताः । जयादित्यापेक्षया वामनस्य व्याख्यानं प्रौढतरं वर्तते । वर्तमाना काशिकावृत्तिर्जयादित्यवामनशोभयोरपि कृतिर्नात्र सन्देहावसरः । पदमञ्जरीन्या-

सादिपृथग्वृत्ताया अस्या काशिकावृत्तेर्व्याख्यायोलभ्यते । इदमप्यत्रावधेयं यज्जयादियवामनाभ्यां सम्पूर्णां काशिकावृत्तिं पृथक् पृथगपि निरमायि । काशिकाव्याख्याकारो जिनेन्द्रबुद्धिः स्वन्यासग्रन्थे जयादित्यस्य वृत्तिमतिमेव (६-७-८) अध्यायेषु दर्शयति, वामनस्य वृत्तिश्च पूर्ववर्तिषु पञ्चाध्यायेषु विवृणोति—

(१) “नास्ति विरोधः भिन्नकर्तृत्वात् । इदं हि जयादित्यवचनम् । तत्पुनर्वामनस्य । वामनवृत्तौ तु (अष्टा० ३-१-३३) “तासिसिचोरिकार उच्चारणार्थो नानुबन्धः पठ्यते । तेन विरोधो नाशङ्कनीयः ।” (न्यास ३-१-३३ प्रपृ ५२४) । अत्र न्यासकारेण (अष्टा० ३-१-३३) इति सूत्रस्य वामनवृत्तं पाठ उद्धृतः । वामनेन ६-७-८ अध्यायानां वृत्तिर्विवृतिरिति जयादित्येन च पूर्ववर्तिना पञ्चाध्यायानामित्येव सर्वज्ञायत्युच्यते । अनेनाद्वयत्वेन सम्पूर्णग्रन्थस्य वृत्त्योऽसद्भावे प्रमाणं सुयुक्तं जायते ॥

(२) “आभाच्छास्त्रीयमसिद्धत्वमनित्यम् । अनित्यत्वन्तु तस्य तत्रैव (अष्टा० ६।४।२२) प्रतिपादयिष्यते जयादित्येन” (न्यास , अष्टा० ३।१।३३।पृ० ५२४) अनेनाप्येतत् स्पष्टं ज्ञायते यज्जयादित्येन पञ्चाध्यायस्यापि वृत्तिर्विवृतिरिति ॥

(३) “प्रत्ययपक्ष एव वामनाचार्यस्य तत्राभिमतः” (हरदत्तमिश्रकृता पदमञ्जरी पृ० ४२८) । अत्र पदमञ्जरीकृत “तत्र” इति प्रयोगः स्त्रीप्रत्ययप्रकरणस्य चतुर्थ्यायस्यैव बोधकः , तत्र च वामनेन प्रत्ययपक्षोऽभिमत इति हरदत्ताभिप्रायः । वामनेन तु ६-७-८ अध्यायानामेव वृत्तिर्विवृतिरित्युच्यते सर्वप्रसिद्धिः, अनेन वामनस्य पूर्वभागेऽपि वृत्तसद्भावे सिद्ध एव । उभयवृत्त्योऽपि कदा कथञ्च सम्मिश्रणमभूदिति तु न विद्मः । भागवत्युद्धरणेषु यतो जयादित्यवचनयोः खण्डनमुपलभ्यते, तेनानुमीयते यत्तत् पूर्वमेव (सं० ७०० वि०) तयोर्मिश्रणं जातं स्यात् ॥

काशिकावृत्तेर्वैशिष्ट्यम्

(१) उपलब्धवृत्तिषु सर्वाभ्य प्राचीनेषु वृत्तिः ।

(२) अस्या प्रतिस्मृतमनुवृत्तिः, वृत्तिः, उदाहरणानि, प्रत्युदाहरणानि च शङ्कासमाधाननिर्देशपुरःसरमुपलभ्यते, अत्र च प्रौढतया तत्प्रतिपादनं वर्तते ।

* विलरश्नस्त्वस्मिन् विषये सामान्येन व्याकरणस्येतिहासविषये च सर्वमपि ज्ञान्यं, महावैयाकरण श्री० प० बुद्धिधरमामासककृत ‘संस्कृत व्याकरणशास्त्रा इतिहासः’ इति नामके बहुमूल्यसामग्रीसंयुक्तः पूर्वग्रन्थे द्रष्टव्यम् ।

- (३) काशिकावृत्ताबुदाहरणानि प्राचीनानि क्रमागतान्येवोपलभ्यन्त इत्यप्यस्या वैशिष्ट्यं येन परम्पराया रक्षाऽपि जायते ।
- (४) सन्त्यस्यां धृत्तौ कतिपयानि स्थलानि महामाध्यविरुद्धानि, सत्यप्येवमस्या अपपत्तिर्बहुशोभना वर्तते ।
- (५) साक्षाद् भाष्यविरुद्धानि स्थलानि त्वत्परसंख्यकाम्येव सन्ति, भाष्यानुष्ठानानाम नैकविषयाणां प्रतिपादनमत्र काशिकायामन्यव्याकरणग्रन्थेभ्योऽपि दृश्यते ।
- (६) कार्यां विरचनात् काशिकेति सज्ञाऽभूत् ।
- (७) काशिकायाः प्राचीनासु धृतिषु कुप्यादिषु गणपाठो नासीत्, अस्यां तु यथा-स्थानमुपलभ्यते ।
- (८) सूत्राणां व्याख्या प्राचीनवृत्तीनामाधारेण बहुषु सूत्रेषूपलभ्यते, तेन च तासां धृत्तीनामर्थप्रकारस्य च ज्ञानमपि जायते ।

काशिकायाः पूर्ववर्तिनीनामार्पवृत्तीनामभावेऽस्या भार्पत्वरहिताया आश्रयण दुर्निवारमित्यपि बोध्यम् । ऐतिहासिकसामग्रीदृष्ट्याऽप्ययं ग्रन्थोऽस्तीव मुख्यवानित्यैतिहासिकविदुषां मतम् । तद्विषयमवलम्ब्यैतस्मिन् ग्रन्थे गम्भीरानुशीलनस्य महत्यावश्यकताऽनुभूयते ।

काशिकाव्याख्याग्रन्थाः

अस्या धृत्तेर्ब्याख्यारूपौ द्वौ ग्रन्थौ स्तः । प्रथमस्तत्राचार्यजिनेन्द्रबुद्धिकृत (सवत् ७८२-८०७ वि०) 'काशिकाशिवरणपत्रिका' न्यासो वाऽपरनामको ग्रन्थोऽस्ति । स चाचार्यजिनेन्द्रबुद्धिः प्रामाणिको बौद्धाचार्य आसीत् । ग्रन्थोऽयं काशिकाऽध्येतृणां कृते महानुपकारकः, अध्यापकेभ्यश्चापि गम्भीरानुशीलनेऽयुपयोगी वर्तते । नर्तक्यं छात्राणां पाठ्यग्रन्थः, अपि तु स्वयमनुशीलन एवोपयुज्यते । अस्य ग्रन्थस्य शैल्यतीव सुमाह्ला गम्भीरज्ञानप्रदा च वर्तते । अत एव काशिकाऽध्येतृभ्योऽस्य ग्रन्थस्य महत्यावश्यकता वर्तते । दुर्भाग्यवशादयं ग्रन्थो भारतविभाजने 'पाकिस्तान'-अन्तर्गत-पूर्ववङ्गप्रदेशे 'राजशाही' नगरे 'परेन्द्रसिंहसोसाइटी' इति संस्थाया अधिकारे वर्तते, यत्प्राप्तौ मुद्राविनिमयहेतोर् महत्कष्टमनुभूयतेऽस्माभिर्भारतीयैः संस्थाया वा तस्याः कुप्रवन्धाच्च प्राप्यत इदानीम् । अस्य ग्रन्थस्य पुनर्मुद्रापणस्य महत्यावश्यकता वर्तते, यतो हि तत्रापि समाप्तप्रायोऽयं ग्रन्थ इति ध्रूयते ।

अपरञ्च—हरदत्तमिश्रेण (सं० १११५ वि०) पद्मजरीनामक. काशिकाया व्याख्याभूतो ग्रन्थो व्यरचि । ग्रन्थोऽयं प्रौढ प्रायेण कैवटस्याधारेण निर्मितः । ग्रन्थकर्तुः स्वपाण्डित्यप्रदर्शनपर इति हेतोर्न्यास इव नाय छात्राणां कृते तावदुपयुज्यते । काशिकानुशीलने तु विदुषा कृते समुपयुक्त एव । अस्य ग्रन्थस्यापि ३० ख्रिश्चद्वयं भ्योऽप्याय एव वर्तते । अतावान् महोपयोगी ग्रन्थोऽद्यावधि कस्यचित् प्रकाशकस्य

मुद्रणयन्त्रालयस्य वा कृपापात्रतां न प्रापदिति महदाश्चर्यम् । आशास्यते य इमावुभावपि न्यासपदमञ्जरीग्रन्थौ काशिकाया सहैव कदाचित् केनापि प्रकाशके मुद्रापयिष्येते ॥

काशिकाऽनन्तरं भागवृत्तिरष्टाध्याय्या बहुप्रौढा विस्तृता च वृत्तिरासीत् । ए स्या उद्धरणमात्राण्येवोपलभ्यन्ते, येषु यत्र तत्र काशिकायाः खण्डनमुपलभ्यते मन्त्रीश्वर-जयन्महद्व-केशव-इन्द्रमित्र-मैत्रेयरक्षित पुरुषोत्तमदेव-शरणदेव-अप्पयदीक्षित-नोलरुणठवाजपेयि-अन्नम्मद्व औरम्मद्वेत्येवमादिभिराचार्यैर्वेद्वः पाणिनीयसूत्रवृत्तः निर्मिताः, यासु च कतिपया एवोपलभ्यन्ते । न चासु कापि वृत्तिः काशिकासमका वर्तते । साधारणा एव ताः सर्वाः । तथैव काशिकाग्रन्थस्यापि न्यासपदमञ्जरीव्या रिक्ता बह्व्योऽनुवृत्तयो निमिताः, कालवशाच्च न ता उपलभ्यन्ते ।

काशिकापाठः

यावन्त्यपि सस्करणानि काशिकाया उपलभ्यन्ते, सर्वान्यपि तान्यशुद्धानीत्ये तथ्यं वर्तते । महत्वपूर्णस्यैवम्भूतस्य ग्रन्थस्य प्रामाणिक परिशोधितं सस्करणं स्या त्यत्र नास्ति कस्यापि विवादावसरः ।

काशिकायाः पाठस्याव्यवस्था त्वतिचिरादेवोपलभ्यते । अत एव न्यासकारे, “निति” सूत्रस्य व्याख्यान उच्यते—

“अन्ये तूत्तरसूत्रे कणिताश्वो रणिताश्व इत्यनन्तरमनेन ग्रन्थेन भवि तव्यम् । इह तु दुर्विन्यस्तकापदजनितभ्रान्तिभिः कुलेखकैर्लिखितभिर्वा वर्णयन्ति” (न्यास । अ० १।१।४ पृष्ठ ४६) ।

अनेनैतत् स्पष्ट विज्ञायते यत् काशिकाग्रन्थस्य पाठो न्यासकृतोऽपि पूर्वत ए व्यस्त उपलभ्यते ।

न्यासपदमञ्जर्योः काशिकायाः पाठान्तराणि यत्र तत्रोपलभ्यन्ते । तद्यथा- उदात्तयणो, हल्पूर्वादि ।

‘(अष्टा० ६।१।१७४) सूत्रस्य प्रत्युदाहरणे—

‘हल्पूर्वादिति किम् ? बहुनावा ब्राह्मण्या”

अत्र शुद्धपाठस्तु “बहुतितवा ब्राह्मण्या” इति वर्तते । पाठस्य व्यस्ततैतावतै सुव्यक्ता, किमधिकेन ॥

वर्तमानं संस्करणम्

अष्टाध्यायीपाठनपाठनस्य क्रमोऽद्यत्वे कतिपयवर्षेभ्यः पुनः प्रचलितः । सर्वे लो मध्य-सिद्धान्तकौमुद्यप्येवभिरप्यनुभूयत इदानीं यत्सूत्राणामर्थज्ञानाय क्रमज्ञानर स्तुर्विभालमेव महत्यावरयकता वर्तते (अस्माकं मते तु क्रमज्ञानस्यानिवार्यः

वर्तते) । तेनैव च सूत्रार्थो बुद्धौ स्थिरीभित्तुमर्हति, अतो मूलाष्टाध्याय्यास्तस्या व्याख्याग्रन्थस्य चाप्यनिवार्यता दुर्निवारा । तत चाष्टाध्यायीसूत्राणां व्याख्यास्तः प्रामाणिकः प्रौढश्च ग्रन्थः काशिकामन्तरो नान्यः कश्चिदुपलभ्यत इत्यत्र नास्ति कस्यापि विवादाद्यसरः । एतस्मात् कारणात् काशिकाग्रन्थस्य महत्यावश्यकतेदानीं सर्वैरनुमूयते, न च प्राप्यते केनापि मूख्येनेति कारणादध्येतारो व्याकुलीभूता दरीदृश्यन्ते ।

एतत् सर्वमभिलष्य काशीस्थचौतम्बाप्रकाशनाध्यक्षेण श्रीजयकृष्णदासश्रेष्ठिना काशिकाया नरोत्तमिदं सस्करण प्रकाशितम् । अनेन चेमे महानुभावाः सर्वेषामप्यस्माकं सस्कृतप्रणयिनां विशेषतस्तु व्याकरणाध्येतॄणामध्यापकानाञ्च धर्म्यवादाहो आशीर्वादभाजश्च सन्ति यत् तैर्ग्रन्थमिमं प्रकाश्याध्येतॄणां कृते महानुपकारः सम्पादि । काशिकाग्रन्थाभावे तु व्याकरणाध्येतॄणां सर्वेषामपि महानध्ययनोत्सादोऽभविष्यत् ।

ग्रन्थस्य पूर्वार्द्धमुद्रणानन्तरमेवायं पूर्वार्द्धभागोऽस्माभिः क्वचित् क्वचिद् दृष्टः । मुद्रणाशुद्धीनां पूर्वार्द्धभागे यद्यपि बाहुल्यं विद्यते, तथाप्युत्तरभागे सशोधने विशेषो यत्नः कृतः । पुनरप्यस्य सम्पूर्णग्रन्थस्य शुद्धाशुद्धपत्रनिर्देशस्यावश्यकता वर्तते । तदयञ्च स्थालीपुलाकन्यायेन विज्ञित् प्रदर्श्यते—

पृष्ठ ६३ पं० १४ “वृत्तभ्याम्” इति स्थाने “वृत्ताभ्याम्” इति भवितव्यम् ।

पृष्ठ ६४ पं० १२ “कृतये” इति स्थाने “कृतये” इति भवितव्यम् ।

पृष्ठ ८४ पं० ३ “समृद्धिर्मद्राणाम्—सुमद्रं, सुमुद्रं, सुमगधं वर्तते” इति

स्थाने “समृद्धिर्मद्राणाम्—सुमद्रं, सुमगधं वर्तते” इत्येव साधुः पाठः ।

यदि प्रकाशका अस्य ग्रन्थस्य पुनः सशोधनं विद्वद्भिः कारयित्वा ग्रन्थस्यान्ते पृथग वा शुद्धिपत्रं प्रकाशयेयुस्तदा महानुपकारः स्यात् । सर्वेऽप्युदारधियो विद्वोः प्रार्थ्यन्ते यदस्य ग्रन्थस्याशुद्धीनामुल्लेखः प्रकाशकानामन्तिकेऽवश्यमेव प्रेषणीयः । येनास्य ग्रन्थस्य सशोधनं न्यूनातिन्यूनमग्रिमसस्करणे त्ववश्यमेव सम्पद्येत । काशिकाग्रन्थस्य वर्तमानं सस्करणं सत्वरमेव समाप्नुयाद्, येनाग्रिमसस्करणमतीव सशोधितं प्रकाशयितुं शक्येतेत्याशास्महे ॥

मोतीक्षील बनारस नं० ६
श्रावण शुक्ल ७ सं० २००९
२९-७-१९५२

विदुषा वशंवदः—

ब्रह्मदत्तो जिज्ञासुः

श्रीगणेशाय नमः ।

पाणिनीयसूत्रवृत्तिः—

काशिका

वृत्तौ^१ भाज्ये^२ तथा धातुनामपारायणादिषु^३ ।

विप्रकीर्णस्य तन्त्रस्य क्रियते सारसंग्रहः ॥ १ ॥

इष्टेषुपसंख्यानप्रती शुद्धगणा विवृतगूढसूत्रार्था ।

व्युत्पन्नरूपसिद्धिर्वृत्तिरिय 'काशिका' नाम ॥ २ ॥

व्याकरणस्य शरीरं परिनिष्ठितशास्त्रकार्यं मेतावत् ।

शिष्टः परिकरबन्धः क्रियतेऽस्य ग्रन्थकारणे ॥ ३ ॥

केषां शब्दानाम् ? । लौकिकानां वैदिकानां च । कथमनुशासनम् ? प्रकृत्यादि
विभागकल्पनया सामान्यविशेषवता लक्षणेन । अथ किमर्थो वर्णानामुपदेशः ? ।
प्रत्याहारार्थः । प्रत्याहारो लाघवेन शास्त्रप्रवृत्त्यर्थः ।

१. सूत्रार्थप्रधानो ग्रन्थो वृत्तिः । सा च कृष्टिप्रभृतिभिर्विरचितः ।

२. आनेपसमाधानपरो ग्रन्थो भाज्यम्^४ तच्च पतञ्जलिप्रणीतम् ।

३. धातुनामपारायणादिष्विति । यत्र षातप्रक्रिया तद्वानुपारायणम् यत्र गणशब्दानां
निर्वचनं तत्रामपारायणम् । आदिशब्देन शिक्षोणादिष्विषादेर्ग्रहणम् ।

४. मारसङ्ग्रहप्रकारमेव दर्शयति—इष्टानि । सूत्रेणानुगृहीतं लक्ष्यं यैः मनुजैः
तदुपलक्षणमित्युपसङ्ख्यानग्रहणम् । तेन वक्तव्यादानामपि ग्रहणम् । तद्युक्ताः शुद्धगणेति ।
गणशुद्धियुक्ता तच्छुद्धिप्रकारश्च “लोहितादिडाज्यं क्यप्पचन भृशादिष्वितराणि”
इत्यादिना मूले प्रदर्शितं एव । व्युत्पन्नरूपसिद्धिरिति । उदाहृतशब्दरूपं यथा सिध्यति तथा
व्युत्पत्तिप्रदर्शिकेति ।

५. 'कृत्यम्' इति पदमंजरीसम्मतं पाठः । न्याये तु तृतीयं पदं न दृश्यते । द्वितीय-
मपि शास्त्रान्ते विधाय इत्युक्तम् ।

अ इ उ ण् ॥ १ ॥

अ इ उ इत्यनेन क्रमेण वर्णानुपदिश्यान्ते णकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य ग्रहणं भवत्येकेन “उरण् स्पर्श” (अ० सू० १।१।५१) इत्यकारेण । इत्वसर्वप्रयोगे संबृतम् । दीर्घप्लुतयोस्तु विधृतत्वम् । तेषां सावर्ण्यप्रसिद्ध्यर्थमकार इ शास्त्रे विधृतः प्रतिज्ञायते । तस्य (१) प्रयोगार्थम् “अ अ इति” (अ० सू० ८।१।१९) शास्त्रान्ते प्रत्यापत्तिः (२) करिष्यते ।

अ लृ क् ॥ २ ॥

अ लृ इत्येता वर्णानुपदिश्य पूर्वाश्रान्ते ककारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य ग्रहणं भवति त्रिभिः । “अकः सवर्णे दीर्घः” (अ० सू० ६।१।१०१) इत्यकारेण । “इको गुणघृद्धी” (अ० सू० १।१।१३) इतीकारेण । “उगितश्च” (अ० सू० ४।१।५) इत्युकारेण । अकारादयो वर्णाः प्रचुरप्रयोगविषयास्तेषां सुज्ञानमुपदेशे प्रयोजनम् । लृकारस्तु क्लृपिस्थ एव प्रयुज्यते, क्लृपेश्च “पूर्वत्रासिद्धम्” (अ० सू० ८।२।१) इति लत्वमसिद्धम् । तस्यासिद्धत्वाद् ऋकार एव अच्कार्याणि भविष्यन्तीति किमर्थं लृकार उपदिश्यते ? लत्वविधानाद्यानि परान्यच्कार्याणि तानि लृकारे यथा स्युरिति । कानि पुनस्तानि । प्लुतः, स्वरितो, द्विर्ध्वनम् । क्लृपेस्तश्चित् प्रक्लृप्तः । क्लृप्तः । क्लृप्तवानिति । यच्चाशक्तिजमसाधुशब्दरूपं तदनुकरणस्यापि साधुत्वमिष्यते । तत्स्थस्यापि लृकारस्याच्कार्यप्रतिपत्त्यर्थं लृकारोपदेशः क्रियते । ‘ऋतक’ इति प्रयोक्तव्ये शक्तिवैकल्यात् कुमारी ‘लृतक’ इति प्रयुङ्क्ते, तदन्वोऽनुकरोति कुमार्य लृतक इत्याह इति ।

ए ओ ऊ ॥ ३ ॥

ए ओ इत्येता वर्णानुपदिश्य अन्ते एकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य ग्रहणं भवत्येकेन (३) । “एङि पररूपम्” (अ० सू० ६।१।९४) इत्येकारेण ।

(१) तस्य-विधृतस्य, प्रयोगार्थम्-प्रयोगनिवृत्तार्थम् ।

(२) स्वरूपाद् प्रयुक्तस्य पुनस्तत्प्राप्तिः प्रत्यापत्तिः ।

(३) एकेनेति । ननु “पिबद्भिदादिभ्योङ्” “अस्मिन्वात्स्व्यात्भ्योङ्” इत्यादिङ्कारेण

‘ग्रहणसम्भवात्तथमेकेनेत्युच्यते इति चेत् । न । तत्र प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्ययस्यैव ग्रहणमिति परिभाषया प्रत्ययस्यैवैवैव ग्रहणं न तु प्रत्याहाररूपस्य तस्या प्रत्याख्यानतः अपि व्याख्यानत इत्यादिना अट् प्रत्ययस्यैव ग्रहणात् । तत्र व्याख्यानं च प्रत्याहारग्रहणस्य पञ्चभाररूपम् । अथवा आदिरत्येनेतिभ्योऽनुदात्तत्वाद् प्रत्ययपदानवृत्त्या प्रत्ययबोध्यशब्द प्रत्याहाराप्रयोजक इत्यवधारणरूपम् । ‘धृतिर्जनन्’ इत्यादिषु न दोषः । तत्र तत्साहचर्यान्तुर प्रत्याहारस्यैव ग्रहणात् । एव सर्वत्र । ‘इङश्च’ ‘इङ् धावो’ इत्यादिङ्कारेण न ऋकारेण प्रत्याहारः । इको-क्षलाति द्वित्वविधानात् । धारिसाहचर्याच्च । एव सर्वत्र । विस्तरस्तु परमजयादिषु द्रष्टव्यः ।

ऐ औ च् ॥ ४ ॥

ऐ औ इत्येतौ वर्णाबुपदिश्य पूर्वाश्रान्ते चकारमित करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य ग्रहणं भवति चतुर्भिः । “अच परस्मिन् पूर्वविधौ” (अ० सू० १।१।५७) इत्यकारेण । “इच एकाचोऽम् प्रत्ययवच्च” (अ० सू० ६।३।६८) इति इकारेण । “एचोऽय-
वायाव” (अ० सू० ६।१।७८) इति एकारेण । “वृद्धिरादैच्” (अ० सू० १।१।११)
इति ऐकारेण ।

प्रत्याहारेऽनुबन्धाना कथमजग्रहणेपु न ।

आचारादप्रधानवाह्योपश्च बलवत्तरः ॥

वर्णेषु ये वर्णैरुद्देशा वर्णान्तरममानाकृतयन्तेपु तत्कार्यं न भवति तच्छाया-
कारिणो हि ते, न पुनस्त एव । पृथग्प्रयत्ननिर्वर्त्य हि वर्णमिच्छन्त्याचार्याः ।
अनुद्धिधिलादेशविनामेषु ऋकारे प्रतिविधातव्यम् । नुद्धिधौ ऋकारग्रहणम् ।
आनुधतुः, आनुधु । लादेशे ऋकारग्रहणम् । धलुत्, कलुत्वान् । विनामेषु ऋका-
रग्रहणम् । कर्तृणाम् ।

ह य व र ट् ॥ ५ ॥

ह य व र इत्येतान् वर्णानुपदिश्य पूर्वाश्रान्ते टकारमित करोति प्रत्याहारार्थम् ।
तस्य ग्रहणं भवत्येकेन । “शश्चोऽटि” (अ० सू० ८।१।६३) इत्यकारेण । अय रेफो
यकारात्पर उपदिश्यते । तस्य यग्रहणेन ययग्रहणेन च ग्रहणे सति स्पर्शयति
प्रातर्नयतीत्यत्र “यरोऽनुनामिकेऽनुनासिको वा” (अ० सू० ८।१।४५) इति
अनुनासिकं प्राप्नोति । मद्रहदा मद्रहद इत्यत्र द्विवचनं प्राप्नोति “अचो रहाभ्या द्वे”
(अ० सू० ८।१।४६) इति । कुण्ड रथेन वन रथेनेत्यत्र “अनुस्वारस्य ययि परसवर्ण”
(अ० सू० ८।१।५८) इति परमवर्णं प्राप्नोति । नैष दोषः । आकृतौ पदार्थं समुदाये
‘सकृच्च्ये लक्षणं प्रवर्तत’ इत्येतस्मिन् दर्शने “यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा”
(अ० सू० ८।१।४५) अन्तरतमो भवतीत्येवमेतत्प्रवर्तते । तदनेन गकारादीनां
टकारादयो ये यथा स्व स्थानतो गुणतश्चान्तरतमास्ते सर्वे विहिताः । ये तु न
स्थानतो नापि गुणतः स्थानमात्रेण गुणमात्रेण वा अन्तरतमास्ते सर्वे निवर्तिता
इति स्थानमात्रान्तरतमो रेफस्य णकारो न भवति । द्विवचनेऽपि रेफस्य यरन्तर्भावे
सति यकार्यत्वं प्राप्तं तत्साक्षाच्छिष्टेन निमित्तभावेन बाध्यत इति न द्विरुच्यते रेफः ।
“अनुस्वारस्य ययि परसवर्ण” (अ० सू० ८।१।५८) इत्येतदप्यनुस्वारान्तरतमः
सकृदेव परसवर्णं विदधाति । न च रेफस्यानुस्वारान्तरतमः स्वर्णोऽस्तीति न,
भविष्यति कुण्ड रथेन वन रथेनेत्यत्र । अटा मध्ये विसर्जनीयजिह्वामूलीयोपध्मानी-
यानामप्युपदेशं कर्तव्यः । किं प्रयोजनम् । उरःकेण । उरःकेण । उरःपेण । उरःपेण ।
अत्राङ्गवयव इति णत्वं यथा स्यादिति ।

ल ण् ॥ ६ ॥

ल इत्येकं वर्णमुपदिश्य पूर्वोश्चान्ते णकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य ग्रहणं भवति त्रिभिः । “अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्यय” (अ० सू० १।१।६९) इत्यकारेण । “इण्को” (अ० सू० ८।३।५७) इतीकारेण । “इको यणचि” (अ० सू० ६।१।७७) इति यकारेण । इण्ग्रहणानि सर्वाणि परेण णकारेण, अण्ग्रहणानि तु पूर्वेण । “अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्यय” (अ० सू० १।१।६९) इत्येतदेकमनेन(१) । अथ किमर्थमण्ग्रहणमेवैतन्न क्रियते । नैव शक्यम् । अन्तस्थानामपि हि सवर्णानां ग्रहणमिष्यते । सँय्यन्ता, सँव्वत्सर, यँल्लोकम्, तँल्लोकमित्यत्रानुस्वारस्यानुनासिके ययि परसवर्णेन कृते तस्य यर्ग्रहणेन ग्रहणाद् द्विर्वचनं यथा स्यादिति । हकारादिव्यङ्कार उच्चारणार्थो नानुबन्धः । लकारेऽनुनासिक (२)प्रतिज्ञायते । तेन “उरण् रपर” (अ० सू० १।१।५१) इत्यत्र प्रत्याहारग्रहणाल्लपरत्वमपि भवति ।

व म ङ ण न म् ॥ ७ ॥

ज म ङ ण न इत्येतान् वर्णानुपदिश्य पूर्वोश्चान्ते मकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य ग्रहणं भवति त्रिभिः (३) । “पुम खय्यम्परे” (अ० सू० ८।३।६) इत्यकारेण । “हलो यमां यमि लोप” (अ० सू० ८।३।६४) इति यकारेण । “ङमो ह्रस्वादचि ङमुण् नित्यम्” (अ० सू० ८।३।३२) इति ङकारेण । “अमन्ताङ्ङ” इति ञकारेणापि ग्रहणमस्य दृश्यते(४) । केचित्तु सर्वाण्येतानि प्रत्याहारग्रहणानि ञकारेण भवन्तिवति मकारमनुबन्धं प्रत्याचक्षते । तथा तु सति “ङमो ह्रस्वादचि ङमुण् नित्यम्” (अ० सू० ८।३।३२) इत्यत्रागमिनोर्ज्ञभोरभावादागमाभावप्रतिपत्तौ प्रतिपत्तिगौरव भवति ।

झ भ ञ् ॥ ८ ॥

झ भ इत्येतौ वर्णानुपदिश्य पूर्वोश्चान्ते ञकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य ग्रहणं भवत्येकेन, “अतो दीर्घो यञि” (अ० सू० ७।२।१०१) इति यकारेण ।

(१) ‘इत्येकमनेन’ इति न्यासश्चुत पाठः । ‘इत्येकदेकम्परेण’ इति पञ्चमपाठः ।

(२) ‘इत्सङ्क’ इति पाठान्तरम् ।

(३) त्रिभिरिति । नन्वनुपदमेवोच्यते “अमन्ताङ्ङ” ञकारेणापि ग्रहणमस्य दृश्यते इति तर्हि त्रिभिर्ग्रहणं कथं प्रोच्यते इति चेत् । न, । अष्टाध्यायाग्नविप्रकार-ग्रहणमस्याभिप्रायः तत् । अत्र एव यमिर्जमन्ति वत्यत्रापि दृश्यते इति ।

(४) “सृजिदृशोर्गल्यमकिनि” इत्यत्र न प्रत्याहारस्यामुपदस्य ग्रहणम्, किन्त्वागमस्य । “साक्षाददृष्टरि” इति निर्देशात् । अत्र “आदिग-त्येनेत्यत्रानुवृत्तस्य ‘अप्रत्यय’ पदस्य अथकारोच्चार्यवदविधीयमानार्थकरणात् । अत्र ‘अम्’ प- च विधायमानमिति ।

घ ढ ध प् ॥ ६ ॥

घ ढ ध इत्येतान् वर्णानुपदिश्य पूर्वाश्रान्ते पकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य ग्रहणं भवति द्वाभ्याम् । “एकाचो वशो भप् क्षपन्तस्य स्र्वोः” (अ० सू० ८।२।३७) इति शकारभकाराभ्याम् ।

ज ब ग ङ द श् ॥ १० ॥

ज ब ग ङ द इत्येतान् वर्णानुपदिश्य पूर्वाश्रान्ते शकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य ग्रहणं भवति पञ्चभिः । “भोभगोअघोअपूर्वस्य योऽशि” (अ० सू० ८।३।१७) इति अकारेण । “हशि च” (अ० सू० ६।१।११४) इति हकारेण । “नेडुशि कृति” (अ० सू० ७।२।८) इति यकारेण । “मला जश् झशि” (अ० सू० ८।४।५३) इति जकारझकाराभ्याम् । “एकाचो वशो भप् क्षपन्तस्य स्र्वोः” (अ० सू० ८।२।३७) इति वकारेण ।

ख फ छ ठ थ च ट त ध् ॥ ११ ॥

ख फ छ ठ थ च ट त इत्येतान् वर्णानुपदिश्यान्ते वकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य ग्रहणं भवत्येकेन “नरद्ध्व्यप्रदान्” (अ० सू० ८।३।७) इति छकारेण । खफग्रहणमुत्तरार्थम् ।

क प य् ॥ १२ ॥

क प इत्येतौ वर्णानुपदिश्य पूर्वाश्रान्ते यकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य ग्रहणं भवति चतुर्भिः । “अनुस्वारस्य ययि परमर्ग” (अ० सू० ८।४।५८) इति यकारेण । “मय उजो वो वा” (अ० सू० ८।३।३३) इति मकारेण । “क्षयो होऽन्यतरस्याम्” (अ० सू० ८।४।६२) इति शकारेण । “पुमः खय्यम्परे” (अ० सू० ८।३।६) इति खकारेण ।

श प ल र् ॥ १३ ॥

श प स इत्येतान् वर्णानुपदिश्य पूर्वाश्रान्ते रेफमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य ग्रहणं भवति पञ्चभिः (१) । यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा” (अ० सू० ८।४।४५) इति यकारेण । “क्षरो क्षरि मवर्णे” (अ० सू० ८।४।६५) इति शकारेण । “खरि च” (अ० सू० ८।४।५५) इति खकारेण । “अभ्यासे चर्चे” (अ० सू० ८।४।५४) इति चकारेण । “शपूर्वाः खय” (अ० सू० ७।४।६१) इति शकारेण ।

ह ल् ॥ १४ ॥

ह इत्येकं वर्णमुपदिश्य पूर्वाश्रान्ते लकारमितं करोति प्रत्याहारार्थम् । तस्य ग्रह-

(१) इरितान्धातूनामुपदेशसामर्थ्यात् “इरितो वा” इति न प्रत्याहारः । प्रियस्त्रिरादिह वरिति न प्रत्याहारः । भाव्यमानत्वात्प्रादिसाहचर्याच्च ।

भवति षड्भिः । "अलोऽन्यात् पूर्व उपधा" (अ० सू० १।१।६५) इति अकारेण ।
 "हलोऽनन्तराः संयोग" (अ० सू० १।१।७) इति हकारेण । "लोपो व्योर्वलि" (अ० सू० ६।१।७६) इति वकारेण । "रलो व्युपधादलादेः संश्र" (अ० सू० १।२।२६) इति रेफेण । "झलो झलि" (अ० सू० ८।१।२६) इति झकारेण । शल इगुपधादनिटः क्स" (अ० सू० ३।१।४५) इति क्षकारेण । अथ किमर्थमुपदिष्टोऽपि हकारः पुनरुपदिश्यते ? । कित्त्वविकल्पकसेड्विधयो यथा स्युरिति । स्त्रिहित्वा चेहि-
 चेत्यत्र "रलो व्युपधादलादेः संश्र" (अ० सू० १।२।२६) इति कित्त्वं वा यथा स्यात् । लिहेरलिङ्गदिति "शल इगुपधादनिटः क्स" (अ० सू० ३।१।४५) इति क्सो यथा स्यात् । रुदिहि स्वपिहीति बलादिलक्षण इड्यथा स्यात् । अदाग्धाम् । शल् ग्रहणेषु च हकारस्य ग्रहणं यथा स्यात् । यद्येवं ह य व र इत्यत्र तर्हि किमर्थमुप-
 दिश्यते । महोहि सः (१) इत्यत्राङ्ग्रहणेषु चाङ्ग्रहणेषु च ग्रहणं यथा स्यात् ।
 "हशि च" (अ० सू० ६।१।११४) इति हकारस्य ग्रहणं यथा स्यात् । ब्राह्मणो-
 ऽस्ति । "हशि च" (अ० सू० ६।१।११४) इति उत्त्वं यथा स्यात् ।

एकस्मान् इज्जणयटा द्वाभ्यां पञ्चिभ्य एव कणमाः स्युः ।

जेयी चयी चतुभ्यो रः पञ्चभ्यः शलौ षड्भ्यः ॥ इति ।

इति प्रत्याहाराः ।

अथ प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

(२) वृद्धिरादैच् ॥ १ ॥

वृद्धिशब्दः संज्ञात्वेन विधीयते प्रत्येकमादैच् वर्णानां सामान्येन तद्भावितानाम-
 ज्ञावितानां च । तपरकरणमैजथं तादपि परस्तपर इति, स्वट्वैडकादिषु त्रिमात्रचतु-
 र्त्रिप्रसङ्गनिवृत्तये । आश्रलायनः । ऐतिकायनः । औपगव । औपमन्यव ।
 रलीयो, मालीयः । वृद्धिप्रदेशाः "सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु" (अ० सू० ७।२।१)
 त्येवमादयः ।

(१) अत्र 'देवा हसन्ति' इत्युदाहरणमूले विद्यमानमापं पदमजरान्यामयोरदर्शना-
 भाभिर्निरस्तम् ।

(२) त्रिपदमिदं सूत्रम् । समामे समासान्निविधेरनित्यत्वकल्पनापत्तेः । आदैच्वृद्धादर्थ-
 वाद्धिभक्त्युत्पत्तौ "चो. कु" इति प्राप्तं तच्च भत्वाद्वाप्येति । भत्व च 'अयस्मयादीनि च
 न्दसि' इत्यनेन । छन्दस्त्व च 'छन्दोवत्पूजाणि भवन्ति' इति वचनात् । उद्देशवमनुद्दिश्य
 विधेयमुदीरयेत् इति नियमस्य त्यागन विधेयबोक्कवृद्धिशब्दपूर्वमयोगस्तु मङ्गलार्थः ।
 'त्यादीनि' इत्यादिवचनात् ।

अदेङ्गुणः ॥ २ ॥

गुणशब्दः संज्ञात्वेन विधीयते प्रत्येकमदेङां वर्णानां सामान्येन तद्भावितानामत
भावितानां च । तपरकरणं त्विह सर्वार्थम् । तरिता, चेता, स्तोता, (१)पचन्ति
जयन्ति, अहं पचे । गुणप्रदेशा “मिदेर्गुण” (अ० सू० ७।३।७२) इत्येवमादयः ।

इको गुणवृद्धी ॥ ३ ॥

परिभाषेयं स्थानिनियमार्था । अनियमप्रसङ्गे नियमो विधीयते । वृद्धिगुणौ
स्वसंज्ञया शिष्यमाणाधिक एव स्थाने वेदितव्यौ(२) । वक्ष्यति “सार्वधातुकार्धधातु-
कयोः” (अ० सू० ७।३।८४) अत्रस्य गुण इति । स इक एव स्थाने वेदितव्यः ।
तरति । नयति । भवति । वृद्धिः खल्वपि । अकार्षीत् । अहार्षीत् । अचैषीत् ।
अनैषीत् । अलावीत् । अस्तावीत् । गुणवृद्धी (यत्र) स्वसंज्ञया विधीयन्ते तत्र इक इति
एतदुपस्थितं द्रष्टव्यम् । किं कृतं भवति । द्वितीया षष्ठी प्रातुर्भाव्यते । मिदिसृजिपुग-
न्तलघूपधस्त्रिंशदक्षिप्रबुद्धे ष्वज्जेनेग्विशेष्यते । जुसि सार्वधातुकादिगुणेष्विकान् विदो-
ष्यते । मेघते । (३)अविभयुः । इक इति किम् । आत्सन्ध्यत्तरव्यञ्जनानां मा भूत् ।
यानम् । ग्लायति । उग्भिता । पुनर्गुणवृद्धिग्रहण स्वसंज्ञया विधाने नियमार्थम् । इह
मा भूत् । द्यौः । पन्थाः । सः । इममिति ।

न धातुलोप आर्धधातुके ॥ ४ ॥

धात्वेकदेशो धातुः(४)तस्य लोपो यस्मिन्नार्धधातुके तदार्धधातुकं धातुलोपं तत्र
ये गुणवृद्धी प्राप्नुतस्ते न भवतः । लोलुबः । पोपुवः । मरीमृजः । लोलयादिभ्यो यङ-
न्तेभ्यः पचाद्यचि विहिते “यङोचि च” (अ० सू० २।३।७४) इति यङो लुकि कृते
तमेवाचमाश्रित्य ये गुणवृद्धी प्राप्ते तयोः प्रतिषेधः । धातुग्रहण किम् ? । लृज् ।
लविता । रेड्मि । पर्णं नये । अनुबन्धप्रत्ययलोपे मा भूत् । रिपेहिमार्थस्य त्रिच्प्रत्य-
यलोप उदाहरण रेडिति । आर्धधातुक इति किम् ? । त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति ।
सार्वधातुके मा भूत् । इक इत्येव । अभाजि । रागः । बहुव्रीहिसमाश्रयणं किम् !
कोपयति, प्रेक्ष्म(५) ।

- (१) अत्र ‘पचन्ति’ ‘जयन्ति’ इति मूलनुद्धित पाठोऽनुद्ध एव तत्स्थाने ‘पचन्ति’ ‘जयन्ति’
इति पदमजरो पाठः । न्यामे तु ‘पचन्ति’ ‘जयन्ति’ इति नास्त्येव, तत्स्थाने ‘पठन्ति’
‘पठन्’ इत्युदाहरणे । (२) ‘भवन् इति वेदितव्यम्’ इति पाठ कश्चित्
(३) ‘गुणवृद्धी’ इत्यादित “अविभयु” इत्यन्त पाठ प्राप्नो नोपलभ्यते ।
(४) अस्मिन् सूत्रे धातुभेदेन धात्वेकदेश स्वीक्रियते । कृत्स्नधातुलोपे तु गुणवृद्ध्यो
प्राप्तेरभाव एव । तस्माद्धातुपदन्धात्वेकदेशपरम् । नदाह-धात्वेकदेशो धातुरिति ।
(५) अत्र ‘बहुव्रीहि’ इत्यारभ्य ‘प्रेक्ष्म’ इत्यन्त पाठ न्यासमिवादात्त्वाकृतः
पदमजर्वो त्वेतन्न दृश्यते ।

कङ्किति च ॥ ५ ॥

निमित्तसप्तम्येषा । कङ्किति चे ये गुणवृद्धी (१) प्राप्नुतस्ते न भवत । चित् । चित्तवान् । स्तुत । स्तुतवान् । भिन्न । भिन्नवान् । मृष्ट । मृष्टवान् । इति खल्वपि । चिनुत । चिन्वन्ति । मृष्ट । मृजन्ति । गकारोऽप्यत्र चर्वभूतो निदिश्यते । 'लृषि स्वाथ क्चु' (अ० सू० ३।२।१३९) जिष्णु । भूष्णु । इक इत्येव । वामयते । लृगवायन । लृमृजज्जादौ सप्तमे विभाषा वृद्धिरिष्यते । सक्रमो नाम गुणवृद्धि प्रतिषेधविषय । परिमृजन्ति । परिमार्जन्ति । परिमृजन्तु । परिमार्जन्तु । लघूपधगुण स्वाप्यत्र प्रतिषेध । अचिनयमसुनयमित्यादौ लकारस्य सत्त्वपि द्वित्वे यासुने द्विद्वचन ज्ञापक, इति यत्कार्यं तद्वकारे इति न भवतीति ।

दीधीवेवीढाम् ॥ ६ ॥

दीधीवेव्योरिटश्च ये गुणवृद्धी प्राप्नुतस्ते न भवत । आदीध्यनम् । आदीष्यक । आवेध्यनम् । आवेध्यक । इट खल्वपि । श्व कणिता, श्वो रणिता । वृद्धिरिटो न सम्भवतीति लघूपधगुणस्यात्र प्रतिषेध ।

हलोऽनन्तरा सयोग ॥ ७ ॥

भिन्नप्रातीयैरुभिरव्यवहिता श्लिष्टोच्चारिता हल सयोगसज्ञा भवन्ति ससुवाय सज्ञी । जातौ चेद् यदुवचन तेन द्वयोश्चूना च सयोगसज्ञा सिद्धा भवति । अग्निरिति गनौ । अथ इति शवौ । कर्ण इति रणौ । इन्द्रधन्वो मन्द्र इति नवरा । उप्यो राष्ट्र आप्मिति पत्रा । तिलान् रन्यावपतीति नसतरया । नतसतरया वा । हल इति किम् । तितउच्छ्वन्नम् । 'सयोगान्तस्य लोप' (अ० सू० ८।२।२६) इति लोप स्यात् । अनन्तरा इति किम् । पचति । पनसम् । स्तो सयोगाशौ ' (अ० सू० ८।२।५३) इति लोप स्यात् । सयोगप्रदेशा 'सयोगान्तस्य लोप' (अ० सू० ८।२।२९) इत्यवमादय ।

मुखनासिकाचनोऽनुनासिक ॥ ८ ॥

मुखसहिता नासिका मुखनासिका तथा य उच्चायते वर्ण सोऽनुनासिकसज्ञो भवति । 'आडोऽनुनासिकश्छन्दसि' (अ० सू० ६।१।१२६) अन्नर्जो अप । गभीर औ उग्रपुत्रे । चनर्जो इन्द्र (१) । मुखग्रहण किम् । अनुस्वारस्यैव हि स्यात् । नाम्नि

(१) किङ्किति चे ये गुणवृद्धी इति अनेन गुणवृद्धिविदावग विवृतादीतिज्ञानम् । ननु गणन्यात् निषेधस्य विशेषण बोध्य गुणानां च परार्थत्वानिति न्यायान्ति चेत् । ईदृशेषु पक्षेष्वस्य न्यायस्याप्रवृत्तं सच—

गुण कृतामभस्कारा प्रधानप्रतिषेधने । प्रधानस्योपकारे हि तथा भूयसि वर्तते ।

अनया कारिकाया एषटीकृतो वेदितव्य

(२) 'अप' इति कनिष्ठाठ ।

काग्रहणं किं कच्यतपानां माभूत् । अनुनासिवप्रदेशा 'आडोऽनुनासिवरद्वन्द्वमि'
(अ० सू० ६।१।१२६) इत्येवमादयः ।

तुल्यास्यप्रयत्न सवर्णम् ॥ ६ ॥

तुल्यशब्दः सट्शपर्यायः, आस्ये भवमास्य तात्वादिस्थान, प्रयत्नः प्रयत्नः स्पृष्ट-
तादिवर्णगुणः । तुल्य आस्ये प्रयत्नो यस्य वर्णस्य येन वर्णेन सह स समानजातीयं
प्रति सवर्णसंज्ञा भवति । चत्वार आभ्यन्तरा प्रयत्ना सवर्णसंज्ञायामाश्रीयन्ते । स्पृ-
ष्टता, ईपस्पृष्टता, संवृतता, त्रिवृतता चेति । 'अञ्ज' इति त्रयोऽकारा उदात्तानुदा-
त्तस्वरिताः, प्रत्येकं सानुनासिका निरनुनासिकाश्च ह्रस्वदीर्घप्लुतभेदादष्टादशधा
भिद्यन्ते । तथेवर्णः । तथोवर्णः । तथा ऋवर्णः । लृवर्णस्य दीर्घा न सन्ति । तद्वा-
शप्रभेदमाचक्षते । सन्ध्यन्तराणां ह्रस्वा न सन्ति तान्यपि द्वादशप्रभेदाणि ।
अन्तस्था द्विप्रभेदा रेफज्जिता यजला सानुनासिका निरनुनासिकाश्च । रेफोष्मणा
सवर्णा न सन्ति । वर्योवर्ण्येण सवर्णः । दण्डाग्रम् । गद्वाग्रम् । आस्यग्रहणं किं
कच्यतपाना भिन्नस्थानानां तुल्यप्रयत्नानां मा भूत् । किं च स्यात् । 'तर्सा' 'तर्धुम्'
इत्यत्र "झरोझरि सवर्णः" (अ० सू० ८।२।३९) इति पञ्चमस्य तकारे लोपः स्यात् ।
प्रयत्नग्रहणं किम् । इषुयशानां तुल्यस्थानानां भिन्नप्रयत्नानां मा भूत् । किं च स्यात् ।
अरुच्योततीत्यत्र "झरो झरि सवर्णः" (अ० सू० ८।२।३९) इति शकारस्य चकारे
लोपः स्यात् । ऋकारलृकारयोः सवर्णसंज्ञा वक्तव्याः । होतृलृकारः । होतृकारः ।
उभयोर्ऋवर्णस्य चान्तरतमः सवर्णो दीर्घो नास्तीति ऋकार एव दीर्घो भवति ।
सवर्णप्रदेशा "अक सवर्णो दीर्घः" (अ० सू० ६।१।१०१) इत्येवमादयः ।

नाऽभ्यन्तरो ॥ १० ॥

अद्य हल् च अऽश्लौ, तुल्यास्यप्रयत्नापि अऽश्लौ परस्पर (१) सवर्णसंज्ञा न
भवति । अन्नर्णहकारौ-दण्डहस्तः । इवर्णशकारौ-दधि शीतम् । सवर्णदीर्घश्च न
भवति । वैपाशो मस्य । आनहुह चम्मेति, "यस्येति च" (अ० सू० ६।१।१४८)
इति लोपो न भवति ।

इदूदेद्विचनः प्रगृह्यम् ॥ ११ ॥

इत् उव एत् इत्येवमन्ते द्विवचनः शब्दरूपः प्रगृह्यमण भवति । अग्नी इति । वायू
इति । (२) माले इति । पचेते इति । पचेथे इति । इदूदेद्विचनं किम् । वृत्तावत्र । मृत्ता-

(१) अत्राश्लौ कनापि सवर्णा न भवन् इति न वाक्याय । तथा सति संज्ञा नावधया
स्यात् । नापि अचामज्जिमा सावर्ण्यं निमित्त्यने 'नाच्' इति दीर्घनिर्देशामङ्गले । नापि हला
हल्भिः । पूर्वसवर्णनिर्देशामङ्गले । तस्मादत्र हला परस्परान्येव वक्तव्यम् । तदेव वक्ति
परस्परमिति ।

(२) अत्र न्यामे 'माले' इत्यस्य स्थाने 'सृक्वे' इति, 'पचेथे' इत्यस्य स्थाने 'यजेते' इति
पाठो दृश्यते । विरोधाभावात् नास्माभिः परिवर्तितम् ।

१) 'यत्र । द्विवचनमिति किम् । कुभायंत्र । किशोर्यंत्र । तपस्करणमसन्देहार्यम् । प्रगृह्य । प्रदेशा । "भूतप्रगृह्या अचि" (अ० सू० १।१।१२५) इयेवमादयः । ईदादीना प्रगृह्यान्वे मर्णावादीना प्रतिषेधो वक्तव्य (१) ।

॥ मणीवोष्टस्य लम्बेते प्रियौ वत्सतरौ मम । दम्पतीव जम्पती वरोदसीव ॥

अदसो मात् ॥ १२ ॥

अदसः सम्बन्धी यो नकारस्तस्मात्पर ईदूदत्त प्रगृह्यसज्ञा भवन्ति । अमी अत्र । अमी आसते । अमू अत्र । अमू आसते । एकारस्य नास्त्युदाहरणम् । अदस इति किम् । शम्यत्र । दाडिभ्यत्र । मादिति किम् । अमुकेऽत्र ।

शे ॥ १३ ॥

शे इत्यतश्च प्रगृह्यसज्ञा भवति । किमेव शे इति । सुपाभादेशश्चन्दसि । न युप्ते वाज्रबन्धव । अस्मे इन्द्रावृहस्पती । युप्ते इति । अस्मे इति । त्वे रायः । मे रायः । त्वे इति । मे इति । छान्दसमेतदेवेकमुदाहरणम् । अस्मे इन्द्रावृहस्पती इति । तत्र तथा पाठ्यात् । इतरक्षु लौकिकमनुकरणम् , युप्ते इति, अस्मे इति, त्वे इति, मे इति ।

निपात एकाजनाङ् ॥ १४ ॥

एकश्चासावच्च एकाच्, निपातो य एकाच् ओङ्वर्जित स प्रगृह्यसज्ञो भवति । अ अपोह । इ इन्द्र पश्य । उ उत्तिष्ठ । आ एव नु मन्यसे । आ एव किल तत् । निपात इति किम्, चकारात्र । एकाजिति किम्, प्राप्तय वाचमीरय । अनाडिति किम्, आ उदकान्तात् ओदकान्तात् ।

ईपदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिधायी च य । एयमात् डित विद्वाद्वाक्यस्मरणयोरहित् ॥

ओत् ॥ १५ ॥

निपात् इति वर्तते । तस्यौकारेण तदन्तविधिः । ओदन्तो यो निपातः स प्रगृह्यसज्ञो भवति । आहो इति उताहो इति ।

सबुद्धौ शाकल्यस्येतावनार्षे ॥ १६ ॥

ओदिति वर्तते । सबुद्धिनिमित्तो य ओकारः स शाकल्यस्याचार्यस्य मतेन प्रगृह्यसज्ञो भवति इति शब्देऽनार्षे = अवैदिके परतः । वायो इति, वायविति । भानो इति, भानविति । सबुद्धाविति किम्, गवित्ययमाह । अत्रानुकायानुकरणयोभदस्याविवक्षितत्वात् । असन्त्यर्थवत्त्वे विभक्तिर्न भवति । शाकल्यग्रहण विभाषार्थम् । इवाविति किम्, वायोऽत्र । अनार्षे इति किम्, एता गा ब्रह्मबन्धवित्यत्रवीत् ।

(१) मणीवेति । नेदः माध्यकारवार्तिककार्यवचनम् किन्तु मण्यावादीना निर्वाहवर्तव्य इत्येकम् । निवाहप्रकारश्च मणीवोष्टस्य इत्यत्रापमानायकावाशस्तत्र प्रयागः । 'रोदसीव' इत्यादी छान्दसतत्वाववाहः ।

उच्चः ॥ १७ ॥

शाकल्यस्येताविति वर्त्तते । उज्ज्वलं प्रगृह्यसंज्ञा भवति इती शाकल्यस्याचार्यस्य मतेन । शाकल्यस्येति विभापार्थम् उ इति । विति ॥

ऊँ ॥ १८ ॥

उज्ज्वलं इति वर्त्तते । उज्ज्वलं इतावनापे ऊँ इत्ययमादेशो भवति दीर्घोऽनुनासिकः शाकल्यस्य मतेन प्रगृह्यसंज्ञकश्च । शाकल्यस्य ग्रहणं विभापार्थमिहाप्यनुवर्त्तते, तेन त्रीणि रूपाणि भवन्ति । उ इति, विति ऊँ इति ॥

ईदूता च सप्तम्यर्थे ॥ १९ ॥

शाकल्यस्येतावनार्पः इति निवृत्तम् । ईदन्तमूदन्तं च शब्दरूपं सप्तम्यर्थं वर्त्तमानं प्रगृह्यमज्ञं भवति । अध्यस्या मामकी तनू । मामक्या तन्वामिति प्राप्ते । मामक्या, मामकी इति । तन्वा, तनू इति । सोमो गौरी अधिश्रित ईदूताविति किम्, प्रियः सूर्ये प्रियो अग्ना भवति । अग्निशब्दापरस्या सप्तम्या डादेशः । सप्तमीग्रहणं किम्, धीती मती सुष्टुती । धीत्या मन्या सुष्टुया इति प्राप्ते । अर्धग्रहणं किम्, वाप्यधो नद्यातिः । तत्परकरणममन्देहार्थम् ॥

ईदूता सप्तमीत्येव लुप्तेऽर्धग्रहणाद्भवेत् ।

पूर्वस्य चेत्यवगोऽमावाडाभावात् प्रसज्यते ॥ १ ॥

वचनाद्यत्र दीर्घत्वं तत्रापि सरसी यद् ।

शापक स्यात्तदन्तत्वे मा वा पूर्वपदस्य भूत् ॥ २ ॥

दाधा ध्वदाप् ॥ २० ॥

धारुपाश्चत्वारो धातवो धारुपी च द्वौ दाधैपौ वर्जयित्वा घुसञ्ज्ञा भवन्ति । हुदाञ्, प्रणिदधाति । दाण् दाने, प्रणिदाता । दौ, प्रणिद्याति । दैङ्, प्रणिदयते । हुधाञ्, प्रणिदधाति । धेङ्, प्रणिधयति वन्मो मातरम् । अदाविति किम् । दाप् एवने, दात वह्निः । दैप् शोधने, अवदात मुषम् । घुप्रदेशा — “घुमास्थागापाज-हातिसां हलि” (अ० सू० ६।४।१६) इत्येवमादय (१) ॥

आद्यन्तपदेकस्मिन् ॥ २१ ॥

असहायस्य आद्यन्तोपदिष्टानि कार्याणि न सिद्धयन्तीत्ययमतिदेश आरभ्यते । सप्तम्यर्थं वति । आदाविव अन्त इव एकस्मिन्नपि कार्यं भवति । यथा कर्त्तव्यमित्यत्र प्रत्ययाद्युदात्तत्वं भवति एवमौपगमित्यत्रापि यथा स्यात् । यथा वृक्षाम्यामित्यत्रातोऽङ्गस्य दीर्घवमेवमाभ्यामित्यत्रापि यथा स्यात् । एकस्मिन्निति किम्, सभासन्नयने भवः सभासन्नयनः । आकारमाश्रित्यः वृद्धसंज्ञा न भवति ॥

तरतमपौ घ ॥ २२ ॥

तरप् तमप् इत्येतौ प्रत्ययौ घसज्ञौ भवत । कुमारितरा । कुमारितमा । ब्राह्मणे
तरा ब्राह्मणितमा । घप्रदेशा “घरूपरूपचेलङ्घ्रुवगोत्रमतइतेषु ङवोऽनेकाचो ह्रस्व”
(अ० सू० ६।३।४३) इत्येवमादय ॥

बहुगणतुडति सख्या ॥ २३ ॥

बहुगणतुडति(१) इत्येते सरयासज्ञा भवन्ति । बहुकृत् । बहुधा । बहुक ।
बहुश । गणकृत्य । गणधा । गणक । गणज्ञ । तावकृत् । तावद्वा । तावत्क । तावच्च ।
कतिकृत् । कतिधा । कतिक । कतिश । बहुगणशब्दयोर्वैपुल्ये सङ्गे च वर्तमानयो
रिह ग्रहण नास्ति । सरयावचिनोरेव । भूयादीना निवृत्त्यर्थं सख्या सज्ञा विधीयते ।
अर्धपूर्वपदश्च पूरणप्रययान्त सरयासज्ञो भवतीति वक्तव्य समासकन्विध्यर्थम् ॥१॥
अर्धपञ्चमशूर्प । अर्द्धं पञ्चम येपामिति बहुव्रीहौ कृतेऽर्द्धपञ्चमै शूर्पं व्रीत । तदि
ताधति समास । तत्र “दिकसख्ये सज्ञायाम्” (अ० सू० २।१।५०) इत्यनुवृत्तेस्तत
सरयापूर्वस्य द्विगुसज्ञाया “शूर्पादग्रन्यतरस्याम्” (अ० सू० ५।१।२६) इत्यनु
वृत्त । “अर्द्धपञ्चपूर्वाद्विगो ” (अ० सू० ५।१।२८) इति लुक् । अर्द्धपञ्चमक । सख्या-
प्रदेशा — “सरयावर्येन” (अ० सू० २।१।१९) इत्येवमादाय (२) ।

प्यान्ता पट् ॥ २४ ॥

स्त्रीलिङ्गनिर्देशात् सत्येति मन्वध्यते । पकारान्ता नकारान्ता च या सख्या सा
पट्सज्ञा भवति । पकारान्तास्तावत् पट् तिष्ठन्ति । पट् पश्य । नकारान्ता पञ्च ।
सप्त । नव दश । अन्तग्रहणमौपदेशिकार्थम् । तेनह न भवात् । शतानि । सहस्राणि ।
अष्टानामियत्र नुड् भवति । पट्प्रदेशा “पङ्भ्यो लुक्” (अ० सू० ७।१।२९)
इत्येवमादय ।

डति च ॥ २५ ॥

डत्यन्ता या सरया सा पट्सज्ञा भवति । कति तिष्ठन्ति । कति पश्य ॥

क्तवतूनिष्ठा ॥ २६ ॥

सश्च क्तवतूश्च क्तवतू प्रत्ययौ निष्ठासज्ञौ भवत । कृत । कृतेवान् । भुक्त ।
भुक्तवान् । ककार क्तकार्यार्थः । उकार उक्तकार्यार्थः । निष्ठाप्रदेशा श्रीदितो
निष्ठायाम्” (अ० सू० ७।२।१४) इत्येवमादय ॥

(१) डति इत्येत सख्यामज्ञा भवन्तीति । यथ्यव वतुडता इति प्रत्ययवाशेहणात्
‘सहाविधौ प्रत्ययग्रहणे’ इत्यनया परिभाषया तन्तग्रहणाप्रशङ्काप्यत्र तदन्तवारेव ग्रहणम् ।
केवलयो प्रत्यययो सहाविधानेन प्रयोजन नास्ति, इति ।

(२) “सख्याया क्तिवान्वावृत्तिगणने कृत्यसुच - इत्येवमादय । इति पाठ क्वचित् ।

सर्वादीनि सर्वनामानि ॥ २७ ॥

सर्वशब्द आदिर्येषां तानीमानि सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि भवन्ति । सर्वः, सर्वो, सर्वे सर्वस्मै, सर्वस्मात्, सर्वेषाम्, सर्वस्मिन्, सर्वकः, विश्वः, विश्वौ, विश्वे, विश्वस्मै, विश्वस्मात्, विश्वेषाम्, विश्वस्मिन्, विश्वकः । उभ, उभय । उभशब्दस्य सर्वनामत्वे प्रयोजनं “सर्वनाम्नस्तृतीया च” (अ० सू० २।३।२७) इति । उभये, उभयस्मै, उभयस्मात्, उभयेषाम्, उभयस्मिन् । इतर । इतम । कतर, कतम, कतरस्मै, कतमस्मै । इतर, अन्य, अन्यतर । इतरस्मै, अन्यस्मै, अन्यतरस्मै । त्वशब्दोऽन्यवाची, स्वरभेदाद् द्विःपाठितः । एक उदात्तो द्वितीयोऽनुदात्तः । केचत् तकारान्तमेक पठन्ति । त्वद्वदिति द्वावपि चानुदात्ताविति स्मरन्ति । नेम, नेमस्मै । वक्ष्यमाणेन जसि विभाषा भवति । नेमे, नेमाः, इति । मम समस्मै । कथ “यथासत्यमनुदेशः समानाम्” (अ० सू० १।३।१०) “समे देशे यजेत” इति । समस्य सर्वशब्दपर्यायस्य सर्वनामसंज्ञेयते न सर्वत्र । सिम, सिमस्मै । पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम् । स्वमंशातिथनाख्यायाम् । अन्तर बहिर्योगोपसंख्यानयोः । त्वद् । तद् । यद् । एतद् । इदम् । (१) अदस् । एक । द्वि । युष्मद् । अस्मद् । भवतु । किम् । सर्वादिः ॥ सर्वनामप्रदेशाः—“सर्वनाम्नः स्मै” (अ० सू० ७।१।१४) इत्येवमादयः ॥

विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहौ ॥ २८ ॥

“न बहुव्रीहौ” (अ० सू० १।१।२९) इति प्रतिषेध वक्ष्यति तस्मिन्नित्ये प्रतिषेधे प्राप्ते विभाषेयमारभ्यते । दिक्षां समासो दिक्समासो दिगुपदिष्टे समासे बहुव्रीहौ विभाषा सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि भवन्ति । उत्तरपूर्वस्य, उत्तरपूर्वायै । दक्षिणपूर्वस्य, दक्षिणपूर्वायै, । दिग्ग्रहण किम्, “न बहुव्रीहौ” (अ० सू० १।१।२९) इति प्रतिषेधं वक्ष्यति तत्र न ज्ञायते क विभाषा क प्रतिषेध इति । दिग्ग्रहणे पुनः प्रियमाणे ज्ञायते दिगुपदिष्टसमासे विभाषाऽन्यत्र प्रतिषेध इति । समामग्रहण किम्, समास एव यो बहुव्रीहिस्तत्र विभाषा यथा स्यात् । बहुव्रीहिबद्धावेन यो बहुव्रीहिस्तत्र भा भूत्, दक्षिणदक्षिणस्यै देहि । बहुव्रीहाविति किम्, द्वन्द्वे विभाषा मा भूत्, दक्षिणोत्तरपूर्वाणामिति । “द्वन्द्वे च” (अ० सू० १।१।३१) इति नित्य प्रतिषेधो भवति ॥

न बहुव्रीहौ ॥ २९ ॥

सर्वनामसंज्ञायां तदन्तविधेरभ्युपगमाद् बहुव्रीहेरपि सर्वाद्यन्तस्य संज्ञा स्यादिति प्रतिषेध आरभ्यते । बहुव्रीहौ समासे सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि न भवन्ति । प्रिय-विश्वाय, प्रियोभयाय, द्वयन्याय, त्रयन्याय । इह च त्वत्कपितृको मत्कपितृक इत्यकञ् भवति । बहुव्रीहाविति वर्तमाने पुनर्बहुव्रीहिग्रहणं भूतपूर्वमात्रेऽपि प्रतिषेधो यथा स्यात् । वस्त्रान्तरवसनान्तरा इति ॥

तृतीयासमासे ॥ ३० ॥

तृतीयासमासे सर्वादीनि सर्वनामसज्ञानि न भवन्ति । मासपूर्वाय, सवन्मास
चाय, द्वयहपूर्वाय, त्रयहपूर्वाय । समास इति वर्त्तमाने, पुनः समासग्रहणं तृतीय-
समार्यवाक्येऽपि प्रतिषेधो यथा स्यात् । मामन पूर्वाय । “पूर्वसदृशसमोनाय”
(अ० सू० २।१।३१) इति तृतीयासमास प्रतिपद वक्ष्यति तस्येदं ग्रहणं न यस्य
कस्य चित् तृतीयासमासस्य “कर्तृकरणे कृता बहुलम्” (अ० सू० २।३।३२) इति ।
स्वयका कृतम्, मयका कृतम् ।

द्वन्द्वे च ॥ ३१ ॥

द्वन्द्वे च समासे सर्वादीनि सर्वनामसज्ञानि न भवन्ति । पूर्वापराणाम्, कतर
कतमानाम् ।

विभाषा जसि ॥ ३२ ॥

पूर्वेण नित्ये प्रतिषेधे प्राप्ते जसि विभाषाऽऽरभ्यते । द्वन्द्वे समासे जसि विभाषा
सर्वादीनि सर्वनामसज्ञानि न भवन्ति । कतरकतमे, कतरकतमा जसः कार्यं प्रति
विभाषाऽकञ् हि न भवति, कतरकतमका ।

प्रथमचरमतयाल्पाद्धकतिपयनेमाश्च ॥ ३३ ॥

विभाषाजसीति वर्त्तते । द्वन्द्व इति निवृत्तम् । प्रथम, चरम, तय, अल्प, अर्द्ध,
कतिपय, नेम, इत्येते जसि विभाषा सर्वनामसज्ञा भवन्ति । प्रथमे, प्रथमा । चरमे,
चरमा । द्वितये, द्वितया । अल्पे, अल्पा । अर्धे, अर्धा । कतिपय, कतिपया । नेमे,
नेमा । तय इति तयप्रत्ययः । सिष्टानि प्रातिपदिकानि । तत्र नेम इति सर्वादिषु
पठ्यते तस्य प्राप्ते विभाषा, अन्यपामप्राप्ते । उभयशब्दस्य तयप्रत्ययान्तस्य गणे
याठान्नित्या सर्वनामसज्ञा इहापि जस्कार्यं प्रति विभाषा । काफचोर्यथायोगं धृतिः ।

पूर्वपरारदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसज्ञायाम् ॥ ३४ ॥

पूर्व पर अपर दक्षिण उत्तर अपर अधर इत्येतेषां गणे पाठात्पूर्वेण नित्यायां
सर्वनामसज्ञाया प्राप्ताया जसि विभाषाऽऽरभ्यते पूर्वादीनि विभाषा जसि सर्वनाम
सज्ञानि भवन्ति व्यवस्थायामसज्ञायाम् । स्वाभिधेयापेक्षावधिनियमो व्यवस्था(१) ।
पूर्वे पूर्वा । परे परा । अपरे, अपरा । दक्षिणे, दक्षिणा उत्तरे, उत्तरा । अपरे,
अपरा । अधरे, अधरा । व्यवस्थायामिति किम्, दक्षिणा इमं गाथका, प्रवर्णा
इत्यर्थः । असज्ञायामिति किम्, उत्तरा कुरव । सत्यामेव व्यवस्थायामियं तेषां सज्ञा ।

स्वमज्ञातिधनारयायाम् ॥ ३५ ॥

अत्रापि नित्या सर्वनामसज्ञा प्राप्ता जसि विभाष्यते । स्वमित्यतश्चन्द्ररूपं जसि

(२) अत्र स्थापितं पाठो वाच्यः स्वामिधेयापेक्षाऽवधातिपाठः कुत्रचिदुपलभ्यत
सचासमजस इति कृत्वा परित्यक्तः ।

विभाषा सर्वनामसज्ञ भवति न चेज्ज्ञातिधनयो सज्ञारूपेण वर्तते । स्वे पुत्रा, स्वा-
पुत्रा । स्वे गाव, स्वा गाव । आमीया इत्यर्थः । ज्ञातिप्रतिषेधः किम्,

(१) धूमायन्त इवाश्लिष्टा प्रज्वलन्तीव सहता ।

उल्लुकाणीव मेऽमी स्वा ज्ञातयो भरतर्षभ ॥

अधनाख्यायामिति किम्, प्रभूता स्वा न दीयन्ते, प्रभूता स्वा न भुज्यन्ते ।
प्रभूतानि धनानीत्यर्थः ।

अन्तर बहिर्योगोपसव्यानयो ॥ ३६ ॥

अत्रापि पूर्वेण नित्या सर्वनामसज्ञा प्राप्ता सा जसि विभाष्यते । अन्तरमित्येत-
च्छब्दरूप विभाषा जसि सर्वनामसज्ञा भवति बहिर्योग उपसव्याने च गम्यमाने ।
अन्तरे गृहा, अन्तरा गृहा । नगरबाह्याश्चाण्डालादिगृहा उच्यन्ते । अन्तरे शाटका,
अन्तरा शाटका । उपसव्यान परिधानीयमुच्यते, न प्रावरणीयम् । बहिर्योगोपस-
व्यानयोरिति किम्, अनयोर्ग्रामयोरन्तरे नापस प्रतिवसति, तस्मिन्नन्तरे शीतान्युद-
कानि । मध्यप्रदेशवचनोऽन्तराब्दः । गणसूत्रस्य चद् प्रयुदाह्वयम् । अपुरीति
च वक्ष्यम् ॥ अन्तराया पुरि वसति । विभाषा प्रकरणे तीयस्य वा द्वित्यु सर्वना-
मसज्ञेत्युपसव्यानम् ॥ द्वितीयाय, द्वितीयस्मै । तृतीयाय, तृतीयस्मै ।

स्वरादिनिपातमव्ययम् ॥ ३७ ॥

स्वरादीनि शब्दरूपाणि निपाताश्चाव्ययसंज्ञानि भवन्ति । स्वरः । अन्तर् ।
शतर् । एतेऽन्तोदात्ता । पठ्यन्ते । पुनर् आद्युदात्तः । सनुनर् उच्चस् । मच्चैस् ।
शनेस् । ऋधक् । आरात् । ऋते । युगपत् । पृथक् । एतेऽपि सनुतरप्रभृतयोऽन्तो-
दात्ता पठ्यन्ते । ह्यत् । श्वस् । दिवा । रात्रौ । सायम् । चिरम् । मनाक् । ईषत् ।
जोषम् । तूष्णीम् । बहिस् । आविस् । अवस् । अधस् । समया । निरुपा । स्वयम् ।
सृपा । नक्तम् । नञ् । हेतो । अद्रा । इद्रा । सामि एतेऽपि ह्यसप्रभृतयोऽन्तोदात्ता
पठ्यन्ते । वत् । वदन्तमव्ययसज्ञा भवति । ब्राह्मणवत् । क्षत्रियवत् । सन् । सनात् ।
सनत् । तिरस् । एते आद्युदात्ता पठ्यन्ते । अन्तरा अव्यमन्तोदात्तः । अन्तरेण ।
ज्योक् । कम् । शम् । सना । सहसा । विना । नाना । स्वस्ति । स्वधा । अलम् ।
वपद् । अन्यत् । अस्ति । उपाशु । क्षमा । विहायसा । दोषा । मुधा । मिथ्या ।
क्वातोऽनुक्तमुन, कृन्मकारान्त, सन्धश्चरान्तोऽयदीभावश्च । पुरा । मिथो ।
मिथस् । प्रवाहुकम् । आर्यहलम् । अभीक्ष्णम् । सारम् । सार्द्धम् । समम् । नमस् ।
हिरक् । तसिलादिस्तद्वित् एवाच्यन्ते । शस्तमी । कृत्वसुच् । सुच् । आस्थाली ।

(१) धूमायन्त इति । यथास्तु कान्यदिल्लिष्टानि-अनङ्गानि धूमायन्तमङ्गानि तु प्रज्वल-
न्ति तद्वत् ज्ञानयोऽपीत्यर्थः । स्वराद्यस्यानकायत्वात्प्रकृतार्थधाननाय ज्ञातिशब्दस्य प्रयोगः ।

चययाश्च । अम् । आम् । प्रतान् । प्रशान् । स्वरादि । निपाता वक्ष्यन्ते । 'प्रागल्भ-
राक्षिपाता' (अ० सू० १।१।१६) इति । च । वा । ह । अह । एव । एवमित्यादयः ।
अव्ययप्रदेशा 'अव्ययादाप्सुष' (अ० सू० २।१।८२) इत्यवमादयः ।

(१) सट्श त्रिषु लिङ्गेषु सवासु च विभक्तिषु ।

वचनेषु च सर्वेषु यत्र च्येति तदव्ययम् ॥

तद्धितश्चासर्वविभक्तिः ॥ ३८ ॥

तद्धितान्तं शब्दोऽसर्वविभक्तिरव्ययसज्ञो भवति । यस्मान्न सर्वविभक्तिरूपक-
सोऽसर्वविभक्तिः । तत् । यत् । तत् । यत् । तदा । यदा । सर्वदा । सदा । तद्वत्
इति किम् ? एक, द्वी, बहव । असर्वविभक्तिरिति किम् ? औपगव, औपगवौ,
औपगवा ।

कृन्मेजन्तः ॥ ३९ ॥

कृद्यो मकारान्ति एजन्तश्च तदन्तं शब्दरूपमव्ययसज्ञं भवति । स्वादुङ्कार भुङ्क्ते
सपन्नङ्कार भुङ्क्ते लवणङ्कार भुङ्क्ते । एजन्तः । वच्चे रायः । ता वामेपे रथानाम् ।
कत्व दत्ताय जीवसे । ज्योष्क सूर्यं दशे । वच्चे इति वच्चे । 'तुमर्धं सेसेन्' (अ० सू०
३।१।९) इति सेप्रत्यय कत्वे पत्वे च कृते रूपम् । एष इति इण से प्रत्यय गुणे एवे
च कृते रूपम् । जीवसे इति जीवरस प्रत्यय रूपम् । दश इति दशे कम्प्रत्ययो
निपात्यते 'दशे विरय च' (अ० सू० ३।१।११) इति । अन्तर्ग्रहणमौपदेशिकप्रतिप-
त्यथम् । इह मा भूत् । आधय, चिकीषवे, कुम्भकारेभ्य इति ।

क्त्वातोमुत्कसुनः ॥ ४० ॥

क्त्वा तोसुन् कसुन् इत्यवमन्त शब्दरूपमव्ययसज्ञं भवति । कृवा, हवा ।
तोसुन् । पुरा सूर्यस्योदेतोराधेय, पुरा वत्सानामपाक्त्तो । 'भावलक्षणे स्नेहकृज्-
चदि' (अ० सू० ३।१।१६) इति इण कृजश्च तोमु-प्रत्ययः । कसुन् स्पष्टितो
कसुन् (अ० सू० ३।१।१७) । पुरा क्रूरस्य विसृषो विरप्शिन् पुरा
जतुभ्य जातृश्च ।

अव्ययीभावश्च ॥ ४१ ॥

अव्ययीभावसमासोऽव्ययसज्ञो भवति । किं प्रयोजनम् । लुङ्मुखस्वरूपपचारा ।
लुङ् । उपाग्नि, प्रत्यग्नि शल्भा पतन्ति । मुखस्वर, उपाग्निमुख प्रत्याग्नमुख ।
'मुख स्वाद्गम्' (अ० सू० ६।२।१६७) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्व प्राप्त 'नाव्ययदिक्-
छब्द' (अ० सू० ६।२।१६८) इति प्रतिपिद्यते । तस्मिन् प्रतिपिद्धे पूर्वपदप्रवृत्तिस्वर-

(१) सदृशमात्रं जाययमा शुनरेण प्रगवविद्याविषाववा अव्ययीभावस्य लिङ्गविशेष-
यागऽपि वचनविध्यत्वम् यत्र व्येति न चरमात् न चोति मत्वधमात्रं गृह्यात् तत्र
तस्मात् जाययमिति । अथवा मत्वध्दस्य रूपं प्रथमान्तम् यत्र व्येति तदव्ययमिति ।

इव भवति । उपचार, उपपद्य कार, उपपद्य काम । विसर्जनीयस्थानिकस्य
नकारस्य उपचार इति सज्ञा । तत्राऽऽयचीभावस्याप्ययत्वे “अत कृकमिक्सकुम्भ-
रात्रकुशाकर्णीष्वनध्ययस्य” (अ० सू० ८।३।४६) इति पर्युदास सिद्धो भवति ।
सर्वमेव काण्ड स्वरादावपि पठ्यते । पुनर्पचनमनित्यवज्ञापनार्थम् । तेनाय कार्य-
नियम सिद्धो भवति । इह च पुरा सूर्यस्योदेनोराधेय, पुराङ्गूरस्य विसृप इति “न
लोकाव्ययनिष्ठा” (अ० सू० २।३।६९) इति पट्टीप्रतिषेधो न भवति ।

शि सर्वनामस्थानम् ॥ ४० ॥

शि इत्येतत्सर्वनामस्थानसज्ञा भवति । किमिदं शि इति ? जशशसो शिरादेश ।
कुण्डानि तिष्ठन्ति, कुण्डानि पश्य, दधीनि, मधूनि, त्रपूणि चतूनि । सर्वनामस्थान-
प्रदेशा “सर्वनामस्थाने चासबुद्धौ” (अ० सू० ६।४।८) इत्येवमादय ।

सुडनपुनरस्य ॥ ४३ ॥

सुडिति पञ्च वचनानि सर्वनामस्थानसज्ञानि भवन्ति नपुंसकादन्यत्र । नपुंसके
न विधिर्न प्रतिषेधस्तेन जमशे सर्वनामस्थानसज्ञा पूर्वग भवत्येव । राजा, राजानौ,
राजान, राजानम्, राजानौ । सुडिति किम्, राज पश्य । अनपुंसकन्येति
किम्, सामनी, वैमनी ।

न वेति विभाषा ॥ ४४ ॥

वेति प्रतिषेधो वेति विकल्पस्तयो प्रतिषेधविरुद्धप्राविभाषेति सज्ञा भवति ।
इतिकरणोऽर्थनिर्देशार्थः । विभाषाप्रदेशेषु प्रतिषेधावकल्पावुपतिष्ठेते । तत्र प्रतिषेधेन
मसीकृते विषये पश्चाद्विकल्प प्रयत्नते । उभयत्र विभाषा प्रयोजयन्ति । “विभाषा
श्वे” (अ० सू० ६।१।३०) । शुशाव, शिश्वाय, शुशुवतु, शिश्वियतु । विभाषाप्रदे-
शा । “विभाषा श्वे” (अ० सू० ६।१।३०) इत्येवमादय ।

इग्यण सप्रसारणम् ॥ ४५ ॥

इग्यो यण स्थाने भूतो भावी वा तस्य सप्रसारणमित्येषा सज्ञा भवति । यज—
इष्टम् । वप्-उत्तम् । ग्रह गृहीतम् । केचिदुभयथा सूत्रमिदं व्याचक्षते । वाक्यार्थ
सज्ञी वर्गश्चेति । इग्यण इति यो वाक्यार्थ स्थान्यादशसम्बन्धलक्षण स सप्रसारण
सज्ञो भवति, यणस्थानिक इग्यणं स सप्रसारणसज्ञो भवतीति । तत्र विधो वाक्यार्थ
रूपतिष्ठते । “व्यङ्ग सप्रसारण” (अ० सू० ६।१।१३) “वसो सप्रसारणम्”
(अ० सू० ६।४।१३१) इति । अनुवादे वर्णः । “सप्रसारणाच्च” (अ० सू०
६।१।१०८) इति । सरयातानुदेशादिह न भवति, अदुहितरामिति । (१) सप्रसारण-
प्रदेशा । “वसो सप्रसारणम्” (अ० सू० ६।४।१३१) इत्येवमादय ।

आद्यन्ता टकितौ ॥ ४६ ॥

(१) अत्राय पाठः कचिदुपलभ्यते ‘दुभ्यामत्यत्र दिव उदिति तपरकरणादाधो न’ इति ।

आदिष्टिद्ववति अन्त किद्ववति पृथीतिद्विष्टस्य । रविता, मुण्डो शीर्षा
दिप्रदेशा -“आर्धभातुकस्येदुलादे” (अ० सू० ७।२।३५) इत्येवमादयः ।
“भियो हेतुभये पुक्” (अ० सू० ७।३।४०) इत्येवमादयः ।

मिदचोऽन्त्यात्परः ॥ ४७ ॥

अच इति निर्धारणे पृथी । जातौ चेदमेकवचनम् । अचा सन्धिः ।
परो मिद्ववति स्थानेयोगप्रत्ययपरत्वस्यायमपवादः । विरुणदि मुञ्जति पचासि ।
मिप्रदेशा । “रधादिभ्य रन्म्” (अ० सू० ३।१।७८) इत्येवमादयः । अमन्त्य
पूर्वं तुममिच्छन्त्यनुपपन्नयोगादिलोपार्थमल्ल । मम, मावान्, मङ्क्ता, मङ्क्त्व ।

एच इग्रस्वादेशे ॥ ४८ ॥

एचो ह्रस्वादेशो वक्तव्य इमेव ह्रस्वो भवति नान्य । ई-अतिरि । नौ-अतिरि ।
गो-उत्सु । एच इति किम् ? अतिसद्व अतिमाल । ह्रस्वादेश इति किम् ।
देशवदत्त, देशवदत्त ।

पृथी स्थानेयोगा ॥ ४९ ॥

परिभाषेय योगनियमाधो । इह शास्त्रे या पृथी अनियतयोगा श्रूयते सा स्थानं
योगैव भवति नान्ययोगा । स्थाने योगनिमित्तभूते सति(१) सा प्रतिपत्तव्या । स्थान
शब्दश्च प्रसङ्गवाची । यथा दर्भाणां स्थाने शरैः प्रस्तरितन्यमिति दर्भाणां प्रस,
इति गम्यते । एवमिहापि अस्ते स्थाने प्रसङ्गे भूर्भवति, भविता, भवितुम्
भवितव्यम् । पुनः प्रसङ्गे वचिर्भवति । वक्ता, वक्तुम्, वक्तव्यम् । प्रसङ्गे सम्बन्धस्य
निमित्तभूते मृप इति पृथी । बहवो हि पृथ्व्या स्वस्वाभ्यनन्तरसमीपमूहविकारा
चपवाद्यास्तत्र यावन्त शब्दे सम्भवन्ति तेषु सर्वेषु प्राप्तेषु नियमं विद्यते, ‘पृथं
स्थानेयोगा’ (अ० सू० १।१।४९) इति, स्थाने योगोऽस्या इति न्यधिकरणो बहुमी
हि । अत एव निपातनाच्च सप्तम्या अलुक् ।

स्थानेऽन्तरतम ॥ ५० ॥

स्थाने प्राप्यमाणानामन्तरतम(२) आदेशो भवति सदृशतम । कुतश्च शब्दस्या
न्तर्यम् । स्थानार्थगुणप्रमाणतः । स्थानत, “अक सर्वेण दीर्घ” (अ० सू० ६।१।
१०१) इण्डाग्रम्, यूपप्रम् । द्वयोरकारयोः कण्ठ्य एव दीर्घ आकारो भवति ।

(१) ‘स्थानेयोगस्य निमित्तभूत’ इति पञ्चमराष्टरात्

(२) अतः पक्षद्वयं प्राप्नोति तत्र विधिपक्षो न सम्भवति तथाहि-स्वतन्त्रविधिपक्ष इति,
ननु अत्राप्यादेशः प्राप्नोति । अत्राप्यादेशविधानात् एव प्राप्नोति । भवतु न दीर्घ इत्यर्थे
तस्याप्यन्त्यं तस्याप्यन्त्य इति टीकावत्स्थापनात् । तस्यापरिभारापक्ष एव अकारः । स च एव
स्थानपृथी तत्रापतिव्यो विरोधानागेकशब्दस्य च । तत्रा च विधानकाल एव प्राप्यमाणानामन्त
रतम आदेशः स्वार्थो भविष्यति, स इह-प्राप्यमाणेति ।

११, वतण्डी चामौ युवतिश्च वातण्ड्ययुतिः । पुंशब्दावेनान्तरतमः पुंशब्दो
 १२, निदेश्यते । गुणतः, पाकः, त्यागः, रागः, “चजोः कुघिण्यतो.” (अ० सू०
 १५२) इति चकारस्याल्पप्राणस्याधोपस्य तादृश एव ककारो भवति । जगारस्य
 १३, त्वतोऽल्पप्राणस्य तादृश एव गकारः । प्रमाणतः, अमुष्मै, अमूभ्याम् । “अदसो-
 १४, नादि दो म.” (अ० सू० ८११८०) इति ह्रस्वस्य ह्रस्वो दीर्घस्य दीर्घः । स्थान
 १५, त्वत् वर्तमाने पुनः स्थानेग्रहणं किम्, यत्रानेकमान्तर्यं सभवति तत्र स्थानत
 १६, रान्तर्यं बलीयो यथा स्यात् । चेता, स्तोता । प्रमाणतोऽकारो गुणः प्राप्तस्तत्र
 १७, रानत आन्तर्यादेकारौकारौ भवतः । तमवग्रहणं किम्, वाग्वसति, त्रिष्टुभसति, ।
 १८, तयो होन्यतरस्याम्” (अ० सू० ८११६२) इति हकारस्य पूर्वसवर्णे क्रियमाणे
 १९, सोष्मणः सोष्माण इति द्वितीया प्रसक्ता, “नादवतो नादवन्त” इति तृतीया,
 २०, तमवग्रहणाद् ये सोष्माणो नादवन्तश्च ते भवन्ति चतुर्थाः ।

उरण् रपर ॥ २१ ॥

उ. स्थानेऽण् प्रसज्यमान एव रपरो वेदितव्यः । कर्त्ता, हर्त्ता, किरति, गिरति,
 २१, ईमातुरः, त्रैमातुरः । उरिति किम्, खेयम्, (१) मेयम् । अण् ग्रहण किम्, “सुधातु-
 २२, रकङ् च” (अ० सू० ८११९७) सौधातकः ।

अलोऽन्त्यन्य ॥ २० ॥

२३, पष्ठीनिर्दिष्टस्य य उच्यते आदेशः सोऽन्त्यस्याल. स्थाने वेदितव्यः । “इहोण्याः”
 (अ० सू० ११२५०) पञ्चगोणिः दशगोणिः ।

डिच्च ॥ २२ ॥

डिच्च य आदेशः सोऽनेकालपि अलोऽन्त्यस्य भवति । “आनङ् ऋतो इन्द्रे”
 (अ० सू० ६१३२५) । होतापोतारौ, मातापितरौ । तातट्ट डिक्करणस्य गुणवृद्धप्र-
 २४, तिप्रेधार्यत्वात्सर्वादेशस्तातङ् भवति । जीवताञ्जवान्, जीवतात्पम् ।

आटे परस्य ॥ २४ ॥

परस्य कार्यं शिष्यमाणमादेरल. प्रत्येतन्मम् । क च परस्य कार्यं शिष्यते । यत्र
 २५, पञ्चमीनिर्देशः । तद्यथा “ईदासः” (अ० सू० ७१२८३) आमीनोयजते । “द्वान्तरप-
 २६, मर्गोभ्योऽप ईत्” (अ० सू० ६१३९७) । द्वीपम्, अन्तरीपम्, (२) प्रतीपम्,
 २७, समीपम् ।

अनेकाल् शिन् सर्वस्य ॥ २५ ॥

अनेकाल् य आदेशः शिच्च स सर्वस्य पष्ठीनिर्दिष्टस्य स्थाने भवति । “अस्तेर्भुः”

(१) गयमित्थद्राहण न्यासपदमज्योर्न दृश्यते ।

(२) प्रतापमिति न्यासपदमज्योर्न दृश्यते ।

(अ० सू० २।१।५२) । भविता, भवितुम्, भवितव्यम् । शित्वस्त्वपि । “जशसो
 शि” (अ० सू० ७।१।२०) कुण्डानि तिष्ठन्ति, कुण्डानि पश्य ।

स्थानिप्रदादेशोऽनल्लिख्यौ ॥ ५६ ॥

स्थान्यादेशयो पृथक्त्वात् स्थान्याश्रय कार्यमादेशे न प्राप्नोतीत्ययमतिदेश
 आरभ्यते । स्थानिना तुल्य वर्तते इति स्थानिवत् । स्थानिवदादेशो भवति स्थान्या-
 श्रयेषु कायप्वनलाश्रयेषु स्थान्यलाश्रयाणि कार्याणि वर्जयित्वा । अनल्लिखिरनेका-
 लिखितित्यर्थः । किमुदाहरणम्, धात्वङ्गकृत्तद्धिताच्यसुसिद्धिपदादेशा । धावादेशो
 धातुवद्भवति, “अस्तेर्भू” (अ० सू० २।१।५२) । “ब्रुवो वधि” (अ० सू० २।१।५३) ।
 आर्धधातुकविषये प्रागेवादेशेषु कृतेषु धातोरिति तज्यादयो भवन्ति । भविता,
 भवितुम्, भवितव्यम् । वक्ता, वक्तुम्, वक्तव्यम् । अङ्गादेशोऽङ्गवद्भवति, केन, काम्याम्
 कै । किम् कादेशे कृतेऽङ्गाश्रया इति दीर्घत्वसमावा भवन्ति । कृदादेशः, कृद्वद्भवति,
 प्रहृत्य, प्रहृत्य । ल्यवादेशे कृते “ह्रस्वस्य षिति कृति तुग्” इति तुग्भवति । तद्धिता-
 देशस्तद्धितवद्भवति, दाधिकम्, अद्यतनम् । “कृत्तद्धितममासाश्च” (अ० सू० १।२।४६)
 इति प्रातिपदिसंज्ञा भवति । अव्ययादेशोऽव्ययवद्भवति, प्रस्तुत्य, प्रहृत्य, उपस्तुत्य ।
 “अव्ययात्” (अ० सू० २।१।८२) इति सुबल्लुग् भवति । सुवादसः सुव्वद्भवति,
 वृत्ताय, प्लृत्ताय । “सुपि च” (अ० सू० ७।३।१०२) इति दीर्घत्व भवति । तिङादे-
 शस्तिङ्वद्भवति । अकुरुताम्, अकुरुतम् । “सुसिङ्गन्त पदम्” (अ० सू० १।१।१७)
 इति पदसंज्ञा भवति । पदादेशः पदवद्भवति ग्रामो व स्वम्, जनपदो न स्वम् ।
 “पदस्य” इति एव भवति । यत्करण किम्, स्थानी आदेशस्य संज्ञा मा विज्ञायीति ।
 स्वाश्रयमपि यथा स्यात् । “आडो यमहन” (अ० सू० १।३।२८) आहत,
 आवधिष्ट, इत्यात्मनेपदमुभयत्रापि भवति । आदेशग्रहण किम्, आनुमानिकस्याप्या-
 देशस्य स्थानिवद्भावो यथा स्यात्, पचतु, “एरु” (अ० सू० ३।१।८६) । अनल्लि-
 खाविति किम्, व्युपयित्वादेशा न स्थानिवद्भवन्ति, धौ, पन्था, स इति । “हल्-
 क्वाच्” (अ० सू० ६।१।६८) सुलोपो न भवति ॥

अच परस्मिन् पूर्वनिधौ ॥ ५७ ॥

पूर्वेणानल्लिख्यौ स्थानिवद्भावो उक्तः । अल्लिख्यर्थमिदमारभ्यते । आदेशः स्थानि-
 वदिति वर्तते । अच इति स्थानिनिदेशः । परस्मिन्निति निमित्तसप्तमी । पूर्वविधा-
 विति द्विपयसप्तमी । अजादेशः परनिमित्तकः पूर्वविधो कर्तव्यः स्थानिवद्भवति,
 पठयति, अवधीत्, बहुखट्वकः । पठुमाचष्ट इति णिचि त्रिलोपे कृते तस्य स्थानिव-
 द्भावाद् “अत उपधाया” (अ० सू० ७।३।११६) इति वृद्धिर्न भवति । अवधीत् ।
 अतो लोपस्य स्थानिवद्भावाद् “अतो हलादेशो” (अ० सू० ७।२।७) इति हलन्त-
 लक्षणा वृद्धिर्न भवति । बहुखट्वक इति । “आपोऽन्यतरस्याम्” (अ० सू० ७।१।१५)

इति ह्रस्वस्य स्थानिवद्भावाद् “ह्रस्वान्नेऽन्यात्पूर्वम्” इति स्वरो न भवति । अच इति किम्, प्रभ, अत्राष्टाम्, आगत्य । प्रभ इति प्रच्छेदेनट्प्रत्यये, “चट्त्वो शूडनुनासिके च” (अ० सू० ६।४।१९) इति छकारस्य शकार परनिमित्तकस्तुकि कर्त्तव्यं न स्थानिवद्भवति । अत्राष्टामिति, “शलो शलि” (अ० सू० ८।१।२६) इति सिचो लोपः परनिमित्तक कृपे पकारस्य “पटो क मि” (अ० सू० ८।२।७१) इति ककारे कर्त्तव्यं न स्थानिवद्भवति । आगत्येति “ग ल्यपि” (अ० सू० ६।४।३८) इति अनुनासिकलोपः परनिमित्तकस्तुकि कर्त्तव्यं न स्थानिवद्भवति । परस्मिन्निति किम्, युक्-जान, वधूदीनानि, वैयापय, आदीष्य, युवनानिरिति । “जायाया निङ” (अ० सू० ५।४।१३४) न परनिमित्तकस्तेन यलोपे न स्थानिवद्भवति । वैयापय इति न परनिमित्तक पादस्यान्तलोपः पद्माव न प्रतिप्रधानाति । आदीष्य इति दीधीह उत्तमपुरेणवचनेदेशस्यापरनिमित्तकवाद् “धाप्रग्योर्धावेभ्यो” (अ० सू० ७।४।१३) इति लोपो न भवति । पूर्वविधाविति किम्, हे गौ, ग्राभ्रवीया, नेधेय । हे गौरिति वृद्धिरादेशः सम्बुद्धिलोपे कर्त्तव्यं न स्थानिवद्भवति । ग्राभ्रवीया इति ग्राभ्रव्यस्यामी छात्रा इति, “बृद्धाच्छ” (अ० सू० ४।२।११४) इति छ । “ह्रस्वद्वितस्य” (अ० सू० ६।४।१५०) इति यकारलोपे कर्त्तव्ये, अवादेशो न स्थानिवद्भवति । नेधेय । “आतो लोप इटि च” (अ० सू० ६।४।६४) इत्याकारलोपः, “इतश्चानिञ्” (अ० सू० ४।१।१२२) इति द्वयज्जुने प्रत्ययविधौ न स्थानिवद्भवति ॥

न पदान्तद्विर्वचनपरेयलोपस्वरसप्तर्णानुस्वारदीर्घजञ्चविधिषु ॥ ५८ ॥

पूर्वेणानिप्रसक्त स्थानिवद्भाव एतेषु विधिषु प्रतिषिद्ध्यते । पदान्तविधि प्रत्यजादेशो न स्थानिवद्भवति । कौ स्त, यौ स्त, तानि सन्ति, यानि सन्ति । “श्रसोर-ल्लोप” (अ० सू० ६।४।१११) क्ङिति सार्वधानुक इति परनिमित्तक स पूर्वविधावावादेशो यणादेशे च कर्त्तव्यं स्थानिवत्स्यात् । अस्माद्वचनाच्च भवति । द्विर्वचनविधि प्रति न स्थानिवद्भावात् दद्व्यत्र, मद्व्यत्र । पगादश परनिमित्तकस्तस्य स्थानिवद्भावाद् “अनाच्च च” (अ० सू० ८।४।४७) इति घकारस्य द्विर्वचन न स्यादस्माद्वचनाच्च भवति । वरे योऽनादश स पूर्वविधि प्रति न स्थानिवद्भवति । अप्सु यायावर प्रवरेत पिण्डान् । यानेर्यङन्तात् “यश्च यट्” (अ० सू० ३।२।१७६) इति वरचि कृते, अतो लोपः परनिमित्तकस्तस्य स्थानिवत्त्वात् “आतो लाप इटि च” (अ० सू० ६।४।१४) इत्याकारलोपः स्यादस्माद्वचनाच्च भवति । यलोपः, यलोपविधि प्रत्यजादशो न स्थानिवद्भवति । कण्डूति । कण्डूयते किञ्चि कृतेऽतोलोपः परनिमित्तक, “लोपो व्योर्वेल” (अ० सू० ६।१।६६) इति यलोपः स्थानिवत्स्यादस्माद्वचनाच्च भवति । स्वर, स्वरविधि प्रति अनादेशो न स्थानिवद्भवति, चिकीर्षक, निर्हायक । ण्डुल कृतेऽतोलोपः परनिमित्तकोलिति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तमिति स्वरे कर्त्तव्ये

न स्थानिवद्भवतीति । सवर्णं, सवर्णविधिं प्रति अजादेशो न स्थानिवद्भवति । शिष्टि,
 पिष्टि । शिपे पिपेष्ट लोपमध्यमपुरपेक्वचने “रधादिभ्यश्च” (अ० सू० ३११०८)
 ह्रस्वध्वज्वरवेपु कृतेषु “असोरलोप” (अ० सू० ६११११) विडति सारंघा
 नुक् परनिमित्तकोऽनुस्वारस्य ययि परमवर्णकत्तये न स्थानिवद्भवति । अनुस्वार,
 अनुस्वारविधिं प्रत्यजादेशो न स्थानिवद्भवति । क्षिपन्ति, पिपन्ति । “नश्चापदान्तस्य
 क्षलि” (अ० सू० ८१२२४) इति अनुस्वारं कत्तये असोरलोपो न स्थानिवद्भवति ।
 दीर्घविधिं प्रत्यजादेशो न स्थानिवद्भवति । प्रतिदीप्ता, प्रतिदीप्ते । प्रतिदिपतिस्तेत्यस्य
 “भस्य” (अ० सू० ६११२९) इत्यधिकृत्य तृतीर्यक्वचने चतुर्थ्यक्वचने च,
 “अल्लोपोऽन” (अ० सू० ६११३४) इति अकारलोप परनिमित्तकस्तस्य स्थानिव
 द्भावात् “हलि च” (अ० सू० ८१२००) इति दीर्घश्च न स्थान् । नश्य वकारो
 ह्रस्वर इत्यस्माद्वचनाद्भवति । जश्, जश्विधिं प्रत्यजादेशो न स्थानिवद्भवति । मग्निश्च
 मे सपीतिश्च मे, वध्मान्ते हरी धाना । अदे त्तिनि “बहुल छन्दसि” (अ० सू०
 २११३९) इति धस्लादेश “यस्मिभसोर्हलि च” (अ० सू० ६११००) इत्युपधा
 लोप, “क्षला क्षलि” (अ० सू० ८१२१६) इति सकारलोप, “क्षपस्तथोर्द्धोऽध”
 (अ० सू० ८१२४०) इति धत्वम्, उपधालोपस्य स्थानिवत्वात् “क्षला जश्क्षली”
 (अ० सू० ८११५३) इति धकारस्य जश्त्व न स्यादस्माद्वचनाद्भवति । समानां ग्वि,
 समानस्य सभाव, सग्नि । वध्मामिति । भसेलाद्विचने शप श्लु, द्विर्वचनमभ्यास-
 कार्थं, “यस्मिभसोर्हलि च” (अ० सू० ६११००) इति उपधालोप, “क्षलो क्षलि”
 (अ० सू० ८१२१६) इति सकारलोप, “क्षपस्तथोर्द्धोऽध” (अ० सू० ८१२४०)
 इति धत्वम्, उपधालोपस्य स्थानिवत्वात् “क्षला जश्क्षली” (अ० सू० ८११५३)
 इति जश्त्व न स्यादस्माद्वचनाद्भवति । चर्, चर्विधिं प्रत्यजादेशो न स्थानिवद्भ-
 वति । जञ्चतु, जञ्च, अञ्चन्मीमदन्त पितर । लिङ्द्विचनबहुवचनयोर्देधस्लादेश,
 “गमहनजनखनघसाम्” (अ० सू० ६११९९) इत्युपधालोप, द्विर्वचनम्, अभ्यास-
 कार्थं, तत्रोपधालोपस्य स्थानिवत्वात्, “खरि च” (अ० सू० ८११५५) इति
 धकारस्य चर्त्वं न स्यादस्माद्वचनाद्भवति । “शासिचसिधसीना च” (अ० सू० ८१३
 १०) इति पत्वम् । अञ्चनित्यतेर्लुङ्वहुवचने धस्लादेशश्च्लेरागतस्य, ‘मन्त्रे घसह्वर’
 (अ० सू० २११८०) इति लुक्, “गमहनजनखनघसाम्” (अ० सू० ६११९८) इत्युपधालोप । तस्य स्थानिवत्वात्, “खरि च” (अ० सू० ८११५५) इति चर्त्वं न
 स्यादस्माद्वचनाद्भवति । स्वरदीर्घयलोपेषु लोपाजादेशो न स्थानिवद्भवति । अन्यत्र
 तु स्थानिवद्देव । तेन बहुलट्प्, क्रियो, गियो, वाय्योरिति स्थानिवत्वात् स्वरदी
 र्घयलोपा न भवन्ति ॥

द्विर्वचनेऽचि ॥ ५५ ॥

द्विर्वचननिमित्तेऽचि अजादेशो स्थानिवद्भवति द्विर्वचन एव कर्त्तव्ये । रूपातिदे-

शश्चाथ नियतकालस्तेन कृते द्विवचने पुनरादेशरूपमेवावतिष्ठते । आह्लोपोपधालोप-
यण्यवायावादेशा प्रयोजनम् । आह्लोप पपतु, पपु, “आतो लोप इटि च” (अ०
सू० ६।४।६४) इत्याकारलोपे कृते तस्य स्थानिवद्भावात् ‘एकाच’ इति द्विवचन
भवति । उपधालोप जघ्नतु, जघ्नु । “गमहनजनखनघसाम” (अ० सू० ६।४।९८)
इयुपधालोपे कृते, अनच्कृत्वाद् द्विवचन न स्यात्, अस्माद्वचनाद्भवति । णिलोप
आटिन्त् । आरतेर्णिचि लुङि चटि णिलोपे कृते तस्य स्थानिवत्त्वात् ‘अजादेद्विती-
यस्य (अ० सू० ६।१।२) इति टिशब्दस्य द्विवचन भवति । यण् चक्रतु, चक्रु ।
करोतेरनुसि उसि च यणादेशे कृतेऽनच्कृत्वाद् द्विवचन न स्यात् स्थानिवत्त्वाद्भवति ।
अयवायावादेशा । निनय, निनाय, लुलव, लुलार । नयतेर्लुनातेश्चोत्तमे णलि गुणे
कृते वृद्धो चायवायावादेशास्तेषां स्थानिवत्त्वा(१)न्नेलोमैलाविति द्विवचन भवति ।
द्विवचन इति किम् ? जग्ले । मम्ले । श्रवगमाकारस्य न भवात् । द्विवचननिमित्त
इति किम् ? दुधूपति ऊति यणादेशो न स्थानिवद्भवति । अचीति किम् ? जघ्रीयते,
देध्मीयते । “ईध्राध्मो” (अ० सू० ७।४।३१) “यटि च (अ० सू० ७।४।३०) इति
ईकारादेशस्तस्य स्थानिवद्भावादाकारस्य द्विवचन स्यात् । अजग्रहणान्न भवति ॥

अदर्शन लोप ॥ ६० ॥

अदर्शनमश्रवण(२)मनुच्चारणमनुपलब्धिपरभावो वर्णविनाश इत्यनर्थान्तरमते
शब्दैर्योऽर्थोभिधीयते तस्य लोप इतीयं सज्ञा भवति । अथस्येय सज्ञा न शब्दस्य ।
प्रसक्तस्यादर्शन लोपसज्ञा भवति “गोधाया दूक् (अ० सू० ४।१।१२९) गौधेर,
पचैरन् । जीवेरदानुक-नोरदानु । खिवैर्मानन् आम्नेमाणम् । यकारवकारयोरदर्शन
मिहोदाहरणम् । अपरस्याऽनुबन्धादे प्रसक्तस्य । लोपप्रदेशा, ‘लोपो व्योर्वलि’
(अ० सू० ६।१।६६) इत्यवमादय ॥

प्रत्ययस्य लुक्श्लुलुप ॥ ६१ ॥

अदर्शनमिति वर्तते । प्रत्ययादर्शनस्य लुक् श्लु लुप इत्येता सज्ञा भवन्ति
अनेकसज्ञाविधानाच्च तद्भाविप्रहणमिह विज्ञायते । लुक्सज्ञाभावित
लुक्संज्ञ भवति । श्लुसज्ञाभावित श्लुसंज्ञ भवति । लुप्सज्ञाभावित लुप्संज्ञ भवति
तेन सज्ञाना सकरो न भवात् । विधिप्रदेशेषु च भाविनी संज्ञा विज्ञायते । अस्ति
जुहोति, वरणा । प्रत्ययग्रहण किम्, अगस्तय, कुण्डिना । लुक्श्लुलुपप्रदेशा
‘क्वितलुकि’ (अ० सू० १।२।४९) जुहोयादिभ्य श्लु (अ० सू० २।४।७५)
‘जनपदे लुप्’ (अ० सू० ४।२।८१) इत्यवमादय ॥

(१) ‘नेनैलोलाविति’-इति पदमन्तरीषृतपाठ ।

(२) इह दर्शन शानमुपलब्धिस्तत्र शब्दानुगोचनप्रस्तावाच्छब्दविरथ सञ्चरण भव
तीत्याह अश्रवणमिति ।

प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् ॥ ६० ॥

प्रत्ययनिमित्तं कार्यमस्यपि प्रत्यये कथं तु नाम स्यादिति सूत्रमिदमारभ्यते । प्रत्ययलोपे कृते प्रत्ययलक्षणं प्रत्ययहतुकं कार्यं भवति । अग्निचित्, सोमसुत्, अधोक् । इयत्र सुप्तिङोर्लुप्तयो “सुप्तिङन्त पदम्” (अ० सू० ११४।१४) इति पद-
संज्ञा भवति । अधोर्गिति दुर्लङ्घि तिपि शब्दुकि तिलोपे घवभपभाववरवच
खेषु कृतेषु रूपम् । प्रत्यय इति वर्त्तमाने पुनः प्रत्ययग्रहणं किम् । कृत्प्रत्ययलोपे
यथा स्यात् । इह मा भूत्, आर्त्तीय, सङ्गर्भोय । हनिगयोर्लिङ्गामनेपद् “लिङ्ग न
लोपोऽनन्तरय” (अ० सू० ७।२।७९) इति सीयुत्स्कारलोपः प्रत्ययैकदेशलोपस्तत्र
प्रत्ययलक्षणेन श्लोकीयनुनामिकलोपो न भवति । प्रत्ययलक्षणमिति किम् ? राय-
तुल्यं रकुलम् । गवे हित गो हतम् । आयवादर्शो न भवतो वर्णाश्रयत्वात् ॥

न लुमताङ्गभ्य ॥ ६३ ॥

पूर्वणान्तिग्रन्थे प्रत्ययलक्षणमिति विशेषे प्रतिषेध उच्यते । लुमताङ्गत्वेन लुप्ते
प्रत्यय यदन्न तस्य प्रत्ययलक्षणं कार्यं न भवति । गर्गा, मृष्ट, जुहुत । (१) शब्द-
ओर्लुमता लुप्तयोरङ्गस्य गुणवृद्धी न भवत । लुमतेति किम् (२) कार्यते । अत्रस्येति
किम्, पञ्च, सप्त, पय, साम ॥

अचोऽन्त्यादि टि ॥ ६४ ॥

अच इति निर्द्धारणे पठ्यते । जातावेकवचनम् । अचा सनिविष्टाना योऽन्त्योच्
तदादि शब्दरूपं टिसंज्ञं भवति । अग्निचित्, इच्छद् । सोमसुत्, उच्छद् ।
आताम्, आथाम्, आम्तद् । पचते, पचथे । टिप्रदेशा “दित आत्मनेपदानां टेरे”
(अ० सू० ३।४।७९) इत्येवमादयः ॥

अलोन्त्यात् पूर्व उपधा ॥ ६५ ॥

धावादी वर्णसमुदायेऽन्त्यादल पूर्वा यो वर्ण सोऽलेबोपधासंज्ञो भवति । पच्
खद्, अकार । भिद्, डिद्, इकार । बुध्, युध्, उकार । वृत्, वृध्, ऋकार ।
अल इति किम्, शिष्ट, शिष्टवान् । समुदायात् पूर्वस्य मा भूत् । उपधाप्रदेशा — “अत
उपधाया” (अ० सू० ७।२।११६) इत्येवमादयः ।

तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य ॥ ६६ ॥

तस्मिन्निति सप्तम्यर्थनिर्देशे पूर्वस्य कार्यं भवति, नोत्तरस्य । “इको यणचि”
अ० सू० ६।१।७७) दध्युदकम्, मध्युदकम्, पचत्युदनम् । निर्दिष्टग्रहणमानन्तर्यार्थम् ।
अग्निचित्नेति व्यवहितस्य मा भूत् ॥

(१) यञ्शपारित पाठः साधु

(२) न्यास उग्रजि किम् ? कर्त्तव्ये इति पाठः पञ्च, सप्त, पय, साम इत्येवानन्तर
दृश्यते ।

तस्मादित्युत्तरस्य ॥ ६७ ॥

निर्दिष्टग्रहणमनुवर्तते । तस्मादिति पञ्चमर्थं नर्देश उत्तरस्यैव कार्यं भवति न पूर्वस्य । “तिङ्तिङ्” (अ० सू० ८।१।२८) ओदन पचति । इह न भवति । पचत्यो-
दनमिति ॥

स्य रूप शब्दग्याशब्दसज्ञा ॥ ६८ ॥

शास्त्रे स्वमेव रूप शब्दस्य ग्राह्यं शोध्य प्रत्याख्य भवान् न ग्राह्योऽर्थः, शब्दसज्ञा
वर्जयत्वा । शब्देनार्थावगतरेधे कार्यस्यासम्भवात् तद्ग्राह्यता शब्दानां सप्रत्ययो मा भू-
देति सूत्रमिदमारभ्यते । “अक्षेपः” (अ० सू० ४।१।३३) आग्नेयमष्टाक्षपालं निर्वपेत् ।
अग्निगन्त्रोऽभिसन्धस्यैव ग्राहको भवति, न ज्वलनः, पात्रको, घूमस्तुरातः, नातः
प्रत्ययो भवति । “उद्धृष्टोऽन्यतरस्याम्” (अ० सू० ४।१।१९) आर्द्धश्विकम्,
आर्द्धश्वितम् । तन्मरिष्टः, कालशेषः, दण्डाहतः, मथितमातः नातः प्रत्ययो भवान् ।
अशब्दमज्ञेयं किम्, “दाधाध्वदाप्” (अ० सू० १।१।२०) “तरसमर्पा घ” (अ०
सू० १।१।२२) घुग्रहणेपु घग्रहणेपु च सञ्ज्ञिता ग्रहणं न सञ्ज्ञायते । ङित्तिङ्शेषाणां
वृत्तार्थम् ॥ सिद्धिदेशः कर्तव्यः । ततो वक्तव्यं तादृशपाणां ग्रहणं भवतीति । किं प्रयो-
जनम्, वृत्तार्थम् । “विभाषा वृत्तमृगवृत्तम्” (अ० सू० २।१।१२) इति । प्लक्षन्त्यग्रोधम्,
प्लक्षन्त्यग्रोधा । अपत्यार्थावचनस्य च स्वार्थम् ॥ पित्रदशः कर्तव्यः । ततो वक्तव्यं
पर्यायवचनस्य ग्रहणं भवति, चकारात् स्वस्य रूपस्य तद्विशेषाणां चेति । किं प्रयोज-
नम्, स्वार्थम् । स्वे पुषः, स्वपोषः पुष्टः, रेषोपम्, धनपोषम्, अधपोषम्, गोपोषम् ।
ऋजित्पर्यायवचनस्यैव राजार्थम् ॥ ऋजिदशः कर्तव्यः । ततो वक्तव्यं पर्यायवचन-
स्यैव ग्रहणं भवतीति, न स्वरूपस्य, नापि तद्विशेषाणाम् । किं प्रयोजनम् । राजा-
र्थम् । “यभा राजाऽनुष्यपूर्वा” (अ० सू० २।१।२३) इतिसभम्, ईश्वरसभम् ।
तस्यैव न भवति राजसभा । तद्विशेषाणां च न भवति, पुष्पमित्रसभा, चन्द्रगुप्तसभा ।
ऋजित्तिङ्शेषाणां च मन्स्यार्थम् ॥ ऋजिदंशः कर्तव्यः । ततो वक्तव्यं तस्य च ग्रहणं
भवति तद् विशेषाणां चेति । किं प्रयोजनम्, मन्स्यार्थम् । “पश्चिमम्यमृगान्, हन्ति”
(अ० सू० ४।१।३५) इति टक् । पात्तिकः, मान्स्विकः । तद्विशेषाणाम्, शाहुनिकः ।
पर्यायाणां न भवति, अजिह्वान् हन्ति, अविमिषान् हन्तीति । अस्यैव्यते । भीमान्
हन्तीति मैत्रिकः ॥

अणुवित्सर्गस्य चाप्रत्ययः ॥ ६९ ॥

परेण णकारेण प्रत्याहारग्रहणम् । अणुवृत्तमात्रेण उद्दिष्टं सवर्णानां ग्राहको भवति
स्वस्य च रूपस्य प्रत्ययवर्जयित्वा । “आदृगुण” (अ० सू० ४।१।८७) “अस्य खौ”
(अ० सू० ७।१।३२) “यस्येति च” (अ० सू० १।१।१४८) । स्वराणामासिक्ख्यशाल-
भिन्नस्य ग्रहणं भवति । उद्दिष्टत्वेऽपि । “चुट्ट” (अ० सू० १।३।७) “लशकमद्विते”
(अ० सू० १।३।८) चवर्गटवर्गयोः कवर्गस्य च ग्रहणं भवति । अप्रत्यय इति किम्,

“सनासतमिच्च उ ” (अ० सू० ३।३।१६८) “असाप्रतिके” (अ० सू० ४।३।९) दीर्घो न भवति ॥

तपरस्तत्कालस्य ॥ ७० ॥

त परो यस्मात्सोऽय तपर, तादृषि परस्तपर । तपरो वर्णस्तत्कालस्यामना तुल्यकालस्य गुणान्तरयुक्तस्य सार्गस्य ग्राहको भवति स्वस्य च रूपस्य । विध्यर्थमिदम् । अर्णिति नानुवर्तते । अणामन्येषा च तपराणाम् । इदमेव ग्रहण-
कशान्त्रम् “अतो भिस पेस्” (अ० सू० ७।१।९) इत्येवमादिषु पूर्वग्रहणकशास्त्र न प्रवर्तत एव । अतपरा अणस्तस्यावकाशः । किमुदाहरणम् ‘अतो भिस पेस्’ (अ० सू० ७।१।९) पृथै, पूथै । “विङ्गनोरनुनासिकस्य” (अ० सू० ६।१।४१) अत् । अच्चा, गोच्चा । तत्कालस्येति किम्, खट्वाभि माहाभि ॥

आदिरन्त्येन सहेता ॥ ७१ ॥

आदिरन्त्येनेरसङ्गकेन सह गृह्यमाणस्तन्मध्यपतिताना वर्गाणा ग्राहको भवति स्वस्य च रूपस्य । अण्, अक्, अच्, हल्, सुप्, तिङ् । अन्त्येनेति किम्, सुडिति तृतीयैष्यवचनेन डा इत्यनेन ग्रहण मा भूत् ॥

येन विधिस्तदन्तस्य ॥ ७२ ॥

येन विशेषणेन विधिर्विधीयते सतदन्तस्यामान्तस्य ‘समुदायस्य’ ग्राहको भवति स्वस्य च रूपस्य । “एरच्” (अ० सू० ३।३।१६६) इवर्णान्तादच्यप्रत्ययो भवति, चय, जय, अय । “ओरावश्यके” । (अ० सू० ३।१।१२५) उवर्णान्ताद् ण्यङ्भवति । अवश्यला-
व्यम्, अवश्यप्राप्यम् । ऋसमासप्रत्ययविधौ तदन्तविधे प्रतिषेधो यत्तस्य ॥ द्विती-
यान्त श्रितादिभिः सह ममस्यते, कष्टश्रित । इह मा भूत् कष्ट (१) परमश्रित इति । प्रत्ययविधौ, “नडादिभ्य फक्” (अ० सू० ४।१।९९) । नडस्यापत्य नाटायन । इह मा भूत् सूत्रनडस्यापत्य सौत्रनाडि । किमिशेषेण ? नेत्याह । ऋउगिद्वर्णग्रहण-
वर्णमिति वाच्यम् ॥ उगितश्चेति ङीष्प्रत्ययस्तदन्तादपि भवति, भवती, अतिभ-
वती । वर्णग्रहणम्, “अत इञ्” (अ० सू० ४।१।९५) । दाङि, प्लाङि । ऋयस्मिन् विधिस्तदादाजल्ग्रहणे ॥ अल्ग्रहणेपु यस्मिन् विधिस्तदादाविनि वक्तव्यम् ।
“अचि रनुधातुभ्रषा व्योरियडुवडौ” (अ० सू० ६।१।७७) इति । ध्रिय, भ्रुव ॥

वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धम् ॥ ७३ ॥

यस्येति समुदाय उच्यते । अचामध्य यस्य वृद्धिसङ्ग आदिभूतस्तच्छब्दरूप वृद्धस्तद्भवति । अचामिति जातौ बहुवचनम् । शालीय, मालीय, औपगवीय, कापटवीय । आदिरिति किम्, सभासन्नयने भव सभासन्नयन । ऋवा नामधे-
यस्य वृद्धमज्ञा वक्तव्या ॥ दैवदत्तीया, दैवदत्ता । ऋगोत्रान्तादसमस्तवत्, प्रत्ययो

भवतीति वक्तव्यम् ॥ घृतप्रधानो रौटि, घृतरौटि, तस्य छात्रा घृतरौटिषा ।
द्वन्द्वप्रधान पाणिनिरोदनपाणिनिस्तस्य छात्रा ओदनपाणिनीया, वृद्धाग्नीया वृद्ध
काश्यपीया । अजिह्वाकाव्यहरितकाव्यवर्जम् ॥ जैह्वाकाता, हारितकाता ॥

त्यदादीनि च ॥ ७४ ॥

यस्याचामादिग्रहणमुत्तरार्धमनुवर्तते (१) । इह तु न सम्बध्यते (२) ।
शब्दरूपाणि घृद्धसंज्ञानि भवन्ति । त्वदीयम्, तर्दीयम्, पुतदीयम्, इदमीयम्
अदसीयम्, त्वदीयम्, स्वादायनि, भदीयम्, मादायनि, भपदीयम्, किमीयम् ॥

एङ् प्राचा देशे ॥ ७५ ॥

यस्याचामादिग्रहणमनुवर्तते । एङ् यस्याचामादिस्तथाचा देशाभिधाने
भवति । एणीपचनीय, भोजकटीय, गोनर्दीय । एङिति किम्, आहिच्छत्र
कान्यकुब्ज । प्राचामिति किम्, देवदत्तो नाम वाहीकेषु ग्राम, तत्र भवो देवदत्त ।
देश इति किम्, गोमत्या भवा मत्स्या गोमता ।

(३) प्रागुदञ्चौ विभजते हस (४) चारोदके यथा ।

विदुषा शब्दसिद्धयर्थं मा न पातु शरावती ॥

इति श्रीजयादित्यविरचिताया काशिकाया वृत्तौ प्रथमाध्यायस्य प्रथम पादः ॥१॥१॥

अथ प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

गाङ्कुटादिभ्योऽङ्णिङित् ॥ १ ॥

अतिदेशोऽयम् । गाङिति इडादेशो गृह्यते, न 'गाङ् गतौ' इति ।
न्यार्थत्वात् । कुटादयोऽपि, 'कुट कौटिल्ये' इत्येतदात्म्य यावत् 'कुङ् शब्दे' इति
पुभ्यो गाङ्कुटादिभ्यः परेऽङ्गित प्रत्यया ङितो भवन्ति ङिङ्ङवन्तीत्यर्थः । गाङ्
अध्यगीष्ट, अध्यगीषाताम्, अध्यगीषत । कुटादिभ्यः, कुटिता, कुटितुम्, उ
व्यम् (५) । उत्पुटिता, उत्पुटितुम्, उत्पुटितव्यम् । अङ्णिङिति किम्, उत्कोट्य
उत्कुोट, उत्कोटक, उत्कोटो वर्तते । अङ्ग्यचे कुटादित्वमनसीति वक्तव्यम् ॥
(६) विचिता, विचितुम्, विचितव्यम् । अनसीति किम्, उरुव्यचा ॥

(१) अनुवर्तते इति । तत्र प्रयाजनवत्त्वात् यस्याचामादिरिति सम्बन्धसम्भवाच्च ।

(२) इह तु न सम्बध्यत इतीति । अवगम्यत्वात् निर्धारणस्य सप्तमीविपरत्वात् त्व
दानां चाजात्मकत्वाभावात् न ह्यसं सम्भव इति ।

(३) प्रागुदञ्चम्, प्रागुदञ्च इति पाठान्तरे । (४) चारोदकमिति पाठान्तरम् ।

(५) कुटित्वेत्यादुदाहरणस्थाने उत्कुट्या उत्पुटित्या इति न्यासस्तु पाठः ।

(६) उद्दिचितादि पदमङ्गरोसम्भल पाठः । न्याम तु यथा ह्यन एव पाठः ।

प्रिज इट् ॥ २ ॥

‘ओविज्जी भयचलनयो’ अस्मात् पर इडादि प्रययो द्विजवति । उद्विजिता, उद्विजितुम्, उद्विजितव्यम् । इडिति किम् । उद्वेजनम्, उद्वेजनीयम् ॥

प्रिभापोर्ण ॥ ३ ॥

इडिति यतते । ‘ऊर्णुन् आच्छादने’ अस्मात् पर इडादि प्रययो विभापो द्विजवति । प्रार्णुयिता, प्रार्णयिता । इडि-यव, प्रोर्णवनम्, प्रोर्णवनीयम् ॥

सार्वधातुकमपित् ॥ ४ ॥

सार्वधातुक यदपित्तिट् द्विजवति । कृत्, कुर्वन्ति । चिनुत्, चिन्वन्ति । सार्वधातुकमिति किम्, कर्ता, कर्तुम्, कर्तव्यम् । अपिदिति किम्, करोति, करोषि, करोमि ॥

असयोगाल्लिटिक्त् ॥ ५ ॥

अपिदिति कर्त्तते । असयोगान्तादातो परो लिट् प्रययोऽपित् द्विजवति । विभिदतु, विभिदु, चिच्छिदतु, चिच्छिदु, ईजतु, ईजु । असयोगादिति किम्, सस्ससे, दध्यमे । अपिदित्येव, विभेद (१) ॥

ईन्धिभरतिभ्या च ॥ ६ ॥

इन्धिभरतीत्येताभ्या परो लिट् प्रयय द्विजवति । समीधे दस्युहन्तमम्, पुन ईधे नधर्वण । भवते स्तवपि, चभूव, चभूविध । ईन्धे सयोगार्थं ग्रहणम् । भवते पिदधम् । अत्रेष्टि । ईन्धिप्रन्धिदम्भिस्वप्नीनामिति वक्तव्यम् श्रेयतु, श्रेयु, प्रयतु, प्रेयु, देभतु, देयु, परिपस्त्रजं, परिपस्वजाते ॥

मृडमृदगुधकुपलिशपदस क्त्वा ॥ ७ ॥

मृड मृद गुध कुप क्लिश वद वय इत्येतेभ्य पर क्त्वाप्रयय द्विजवति “न क्त्वासेट्” इति प्रतिषेध वक्ष्यति तस्याय पुरस्तादपक्षः । गुधकुपक्लिशीना तु ‘रलो व्युपधात्’ इति विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थं वचनम् । मृडिवा, मृदिवा, गुधिवा, कुपिवा, क्लिषिवा, उदिवा, उपिवा ॥

रुदपिदमुपग्रहिस्वपिप्रच्छ सञ्च ॥ ८ ॥

रुद, विद, मुप ग्रहि, स्वपि, प्रच्छ इयेतेभ्य सञ्च क्त्वा च कितौ भवत । रुदपिदमुपिणा “रलो व्युपधात्” इति विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थं ग्रहणम् । प्रहेप्रिध्यर्थमेव । अपिप्रच्छयो सञ्चार्थं ग्रहणम् । किदेव हि क्त्वा । उदिवा । रुदपिपति, विडिवा, विविदपति, मुपिवा, मुमुपिपति, गृहीत्वा जिघृक्षति, मुप्या, मुपुप्सति, पृष्ट्वा, पिपृच्छति । महादीना क्त्वा मप्रसारण भवति ‘विरश्च पञ्चभ्य’ इति प्रच्छेरिडागम् ॥

(१) विभेदिय इति काचित्का पाठ

इको भल्ल ॥ ९ ॥

सञ्चित्यनुवर्तते । कथेति निवृत्तम् । इगन्ताद्वातोः परो झलादि सन् किञ्चवति । चिचीपति, तुष्टपति, चिकीर्षति(१) । इक इति किम्, पिपासति, तिष्टासति । झलिति किम्, शिशयिपते, किमर्थमिदमुच्यते । गुणो मा भूदिति । “अज्ञानगमां सति” इति दीर्घत्वं गुणस्य बाधक भविष्यति । यथैव तहि दीर्घश्च गुणं बाधते तथा णिलोपमपि बाधते । तस्मादीर्घव्यस्यावकाशदानाय किञ्चमिदमारभ्यते । चिचीपतीत्यादिषु सावकाश दीर्घश्च परत्वाद् णिलोपेन बाध्यते, जीप्सति ॥ इकः कित्वं गुणो मा भूदीर्घारम्भाकृते भवेत् । अनर्थक तु ह्रस्वार्थं दीर्घाणां तु प्रसज्यते ॥ सामर्थ्यादि पुनर्भाष्यसृष्टित्वं दीर्घसश्रयम् । दीर्घाणां नाकृते दीर्घं णिलोपस्तु प्रयोजनम् ॥ हलन्ताच्च ॥ १० ॥

(२) इकं, सन्, झलिकदिति वर्तते । (३) समीपवचनोऽन्तशब्दः । हलन्तामावन्तश्च हलन्तः । इगन्तादि(४) कसमीपाङ्गलः परः सन् झलादि किञ्चवति, विभिसति । बुभुसते । इक इत्येव, यियचते, झलित्येव, निगतिपते । दम्भर्हलप्रहणस्य जातिवाचकत्वात्सिद्धम्, धीप्सति, धिप्सति ॥

लिङ्सिचात्मानेपदेपु ॥ ११ ॥

हलन्तादिको झलिकदिति वर्तते । सञ्चिति निवृत्तम् । इगन्तादिकसमीपाङ्गलः परो झलादी लिङ्सिचौ आत्मनेपदेषु परतः कितौ भवतः, भिस्तीष्ट, भुत्सीष्ट । सिचि खल्वपि, अभित्त अबुद्ध । इक इत्येव, यच्चीष्ट, अयष्ट । सप्रसारण हि स्यात् । आत्मनेपदेष्विति किम्, अस्मासीत्, अद्वासीत् । सृजिदृशोर्क्षत्यमकिति” २ न स्यात् । हलन्तादित्येव, चेपीष्ट, अचेष्ट । गुणो न स्यात् । झलित्येव, वर्त्तिपीष्ट, अवर्त्तिष्ट, गुणो न स्यात् । लिङ्सिचाविति किम् । द्वेष्टा, द्वेचयति ॥ उश्च ॥ १० ॥

(५) ऋकारान्ताद्वातोः परौ लिङ्सिचावात्मनेपदेषु झलादी कितौ भवतः । कृपीष्ट, हृपीष्ट । मिचः खल्वपि, अकृत, अहुत । झलित्येव, बरिपीष्ट, अवरिष्ट । ५ ॥ ५ ॥ अवरीष्ट(६) ॥

वा गमः ॥ १३ ॥

लिङ्सिचावात्मनेपदेष्विति वर्तते । गमेधान्तोः परौ लिङ्सिचौ आत्मनेपदेषु

(१) “चिकीर्षति” इ युदाहरण न्यासपदमन्वयार्थं व्याख्यानम् ।

(२) न्यासखरसात् “इक” इति वृत्तिजन्यस्य पाठो न प्रतीयते

(३) “समीपवचनोऽन्तशब्दः” इति न्यासाय पाठः ।

(४) “इदंस्वमीपगतादिति” न्यासे पाठः । ५) “ऋकारान्तादिति” न्यासे पाठः ।

(६) कुर्वन्तिपाठः — “आत्मनेपदेऽवित्येव । अकाराणां” इति ।

ज्ञादी वा किनौ भवतः । सगंसीष्ट, सगसीष्ट । सिचः सख्यपि, समगत, समगंस्त, किरपचे अनुनासिकलोपो भवति, “अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्वादीनाम्” इति ॥

ह्नः सिच् ॥ १४ ॥

हन्तेर्धातोः परः सिच् किञ्चवति । आहत, आहसाताम्, आहसत । मिचः क्तिवादनुनासिकलोपः । मिज्ग्रहणं लिङ्निवृत्त्यर्थम्, उत्तरत्रानुवृत्तिर्मा भूत् । आत्मनेपदग्रहणमुत्तरार्थमनुवर्तते । इह तु परस्मैपदे हन्तेर्वधभावस्य नित्यत्वात् किरस्य प्रयोजन नास्ति ॥

यमो गन्धने ॥ १५ ॥

सिच आत्मनेपदेऽपि वर्तते । यमेर्धातोर्गन्धने वर्तमानात्परः सिच प्रत्ययः किञ्चवति आत्मनेपदेषु परतः । गन्धन सूचन, परेण प्रख्यापमानस्यावद्यस्याधि-
करणम् । अनेकार्थत्वाद्भातृत्वां यमिस्तत्र वर्तते । उदायत, उदायसाताम्, उदाय-
सत । सूचितवानित्यर्थः । सिचः क्तिवादनुनासिकलोपः । “आहो यमह्नः”
इत्यात्मनेपदम् । गन्धन इति किम्, उदायस्त पादम्, उदायस्त कृपादुदकम् (१)
उद्धृतवानित्यर्थः । सक्र्मकत्वेपि “समुदाङ्भ्यो यमोऽग्रन्थे” इत्यात्मनेपदम् ।

विभापोपयमने ॥ १६ ॥

यमः सिजात्मनेपदेऽपि वर्तते । यमेर्धातोर्पयमने वर्तमानात् परः सिच्यत्यो-
वेभाया किञ्चवति आत्मनेपदेषु परतः । उपायत कन्याम्, उपायन कन्याम्,
उपायत भार्याम्, उपायन भार्याम् । उपयमनं, स्वीकरणं, विवाहो, दारकर्म,
गणिग्रहणमित्यर्थः । “उपायमः स्वरुणे” इत्यात्मनेपदम् ॥

स्थाच्योरिच ॥ १७ ॥

सिजात्मनेपदेऽपि वर्तते । तिष्ठतेर्धातोः, घुसञ्जकानां च इकारश्चान्तादेशः मिच
कञ्चवति आत्मनेपदेषु परतः । उपास्थित, उपास्थिपाताम्, उपास्थिपत ।
घुसञ्जकानाम्, अदित, अधित ॥

व कस्य तकारेत्वं दीर्घो मा भूदतेऽपि सः । अनन्तरे प्लुतो मा भूत् प्लुतश्च विषये स्मृतः ॥

न क्त्वा सेट् ॥ १८ ॥

क्त्वाप्रत्ययः सेण किञ्चवति । देक्षित्वा, पत्ति-त्वा । सेडिति किम् कृत्वा, हत्वा ।
त्वाग्रहणं किम् ? निगृहीतिः, उपसृष्टिः, निकृष्टिः ॥

सेडिति कृतेऽक्षिपे निष्ठायावधारणात् । ज्ञापकाश्च परीक्षायां सन्ति ज्ञाग्रहणं विदुः ॥
किंस्त्रिययोगेन रेण तुल्यं सुधीवनि । अस्वर्धं किदतीदेशाच्चिगृहीतिः प्रयोजनम् ॥

निष्ठा शीङ्स्विदिमिदिस्विदिधूपः ॥ १९ ॥

न सेडिति वर्तते (१) । शीङ्, स्विदि, मिदि, स्विदि, धूप, इत्येतेभ्यः परा

(१) “रज्जुम्” इति पाठः । (१) “सेट् न किदिति वर्तते” पाठोऽयं बहुजः ।

निष्ठाप्रत्यय सेण किङ्वति । शयित, शयितवान्, प्रस्वेदित, प्रस्वेदितवान्, प्रमेदित, प्रमेदितवान्, प्रक्ष्वेदित, प्रक्ष्वेदितवान्, प्रधर्षित, प्रधर्षितवान् । सेडित्येव स्विञ्, स्विञ्चवान् । स्विदादीनाम् “आदितश्च” इति निष्ठायामिट् प्रतिषिध्यते । “विभाषा भावादिकर्मणो” इति पञ्चम्यनुज्ञायते । स विषय क्त्वप्रतिषेधस्य ॥

मृपस्तितित्तायाम् ॥ २० ॥

मृपेधातोस्तितित्तायामर्थे निष्ठा सेण किङ्वति । तितित्ता क्षमा । मपित, मपितवान् । तितित्तायामिति किम् ? अपमृपित वाच्यमाह ॥

उदुपधाद्भासादिकर्मणोरन्यतरस्याम् ॥ २१ ॥

निष्ठा सेण किदिति वर्त्तते । उदुपधाद्भासो परा भावे आदिकर्मणि च वर्त्तमानो निष्ठाप्रत्यय सेडन्यतरस्या न किङ्वति । द्युतितमनेन द्योतितमनेन, प्रद्योतित प्रद्युतित, मुदितमनेन, मोदितमनेन । प्रमुदित प्रमोदित । उदुपधादिति किम् ? लिङ्वितमनेन । भावादिकर्मणोरिति किम् ? रुचित कार्पाषण ददाति । सेडित्येव ओदन । व्यवस्थितविभाषा चेयम् । तेन शब्दिकरणानामेव भवति । ‘गुध परिवेष्टने’ । गुधितमित्यत्र न भवति ॥

पूड क्त्वा च ॥ २२ ॥

अन्यतरस्यामिति न स्वयंते । उत्तरमूत्रे पुनर्वाचिनात् । न सेडिति वर्त्तते । ‘पूडश्च’ इडविहित क्तिञ् क्त्वा निष्ठयो, पूडश्चेति । पूड परो निष्ठाप्रत्यय-क्त्वा च सेण न किङ्वति । पवित, पवितवान् । क्वाप्रत्ययस्य न क्त्वा सेडिति सिद्ध एव प्रतिषेध । नस्य ग्रहणमुत्तरार्थम् । तथा चोक्तम् । ‘नित्यमकित्वमिडाशो क्त्वानिष्ठयो क्त्वाग्रहणमुत्तरार्थमिति’ ॥

नोपधात्थफान्ताद्वा ॥ २३ ॥

निष्ठेति निवृत्तम् । नकारोपधाद्भासोत्थकारान्ताफकारान्ताश्च परा क्त्वाप्रत्यय सेडा न किङ्वति । ग्रथिवा ग्रन्थिवा, श्रथिवा, श्रन्थिवा, गुफिवा गुम्फिवा । नोपधादिति किम् ? रेफिवा, गोफिवा । थफान्तादिति किम् ? खसित्वा, ध्वसित्वा ॥

यञ्चिनुञ्च्यतश्च ॥ २४ ॥

वञ्चि लुञ्चि ऋत् इत्येतेभ्य परा क्त्वाप्रत्यय सेड्वा न किङ्वति । वचित्वा वञ्चित्वा, लुचित्वा लुञ्चित्वा, ऋतित्वा अतित्वा । “ऋतेरीयङ्” आर्धधातुके विफ । (१) लिपित । स यत्र पठे नास्ति तत्रेदमुदाहरणम् । सेडित्येव, वक्त्वा ॥

तृपिमृपिकृशे काश्यपस्य ॥ २५ ॥

न क्त्वा सेडिति प्रतिषेधे प्राप्ते क्त्व विकल्प्यते । तृपि, मृपि, कृशि, इत्येतेभ्य

(१) “विकल्प्यत” इति न्यास पाठः ।

परः क्त्वाप्रत्ययः सेट् काश्यपस्याचार्यस्य मते वा न किङ्वति । कृषित्वा तर्पित्वा, मृषित्वा मर्षित्वा, कृषित्वा कर्षित्वा । काश्यपमहर्षेण पूजार्थम् । वेत्येव हि वर्तते ॥

रलो व्युपधाद्दलादेः संश्र ॥ २६ ॥

वेति वर्तते मेदिति च । उश्च इश्च वी । वी उपधे यस्य स व्युपधः । उकारोपधादिकारोपधाच्च धातोर्दलाद्दलादेः परः संश्र क्त्वा च सेटौ वा कितौ भवतः । धुतिष्वा षोतित्वा, (१) दिद्युतिपते दिद्योतिपते, लिगित्वा लेगित्वा, लिङ्गि रपति लिङ्गि रपति । रल इति किम् ? देवि वा दिदेविपति । व्युपधादिति किम् ? वर्तित्वा विवर्त्तिपते । हलादेरिति किम् ? एषित्वा एषिपिपति । मेदित्येव भुक्त्वा बुभुक्षते ॥

ऊफालोऽङ् ह्रस्वदीर्घप्लुतः ॥ २७ ॥

ऊ इति त्रयाणामप्य मात्रिकदिमात्रिकत्रिमात्रिमाणां प्रश्लेषनिर्देशः । ह्रस्वदीर्घप्लुत इति द्वन्द्वैक्यमात्रेण पुंस्त्रिनिर्देशः । उउउ३ इत्येवंकालोऽङ् यथाक्रमं ह्रस्वदीर्घप्लुत इत्येवंसंज्ञो भवति । उवालो ह्रस्वः, दीर्घः मधु । ऊफालो दीर्घः, कुमारो गौरी । उ३कालः प्लुतः देवदत्त३ अत्र न्यसि । कालग्रहणं परिमाणार्थम् । दीर्घप्लुतयोः ह्रस्वसज्ञा मा भूत् । आलय प्रत्यय । “ह्रस्वस्य पिति कृति तुग्” इति तुग् न भवति । अत्रग्रहणं सयोगाच्चममुदायनिवृत्त्यर्थं, प्रत्यय प्रत्यय । ह्रस्वाश्रयस्तुग् मा भूत् तित-उच्छ्रमम् । “दीर्घात्” “पदान्ताद्वा” इति विभाषा तुग् मा भूत् । ह्रस्वदीर्घप्लुत-प्रदेशाः । “ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य” “अकृत्सार्वधानुक्तयोर्दीर्घः” “वाक्यस्य प्रः प्लुत उदात्तः” ॥

अचश्च ॥ २८ ॥

परिभाषेयं स्थानिनियमार्था । ह्रस्वदीर्घप्लुताः स्वसज्ञया शिष्यमाणा अच एव ध्याने वेदितव्याः । वक्ष्यति “ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य” रै अतिरि, नौ अतिनु, की उपगु । अच इति किम्, सुवाग् ग्राहणकुलम् । “अकृत्सार्वधानुक्तयोर्दीर्घः” प्रीयते, ध्रुयते । अच इति किम्, भिद्यते, लिङ्यते । “वाक्यस्य प्रः प्लुत उदात्तः” [वदत्त ३, यजदत्त ३ । अच इति किम्, अग्निपि ३ त्, सोमसु ३ त् । तकारस्य मा भूत् । स्वसंज्ञया विधाने नियमः । अजिति वर्तते । इह मा भूत् । द्यौः, पन्थाः, वः, शुभ्याम्, शुभिः । अत्र नियमो नास्ति ॥

उच्चैरुदात्तः ॥ २९ ॥

अजिति वर्तते । उदात्तादिशब्दाः, स्वरे वर्णधर्मे लोकवेदयोः प्रमिद्धा एव त इह द्रुगुणेऽपि परिभाष्यन्ते । उच्चैरुदात्तमन्यमानो योऽङ् स उदात्तसंज्ञो भवति । उच्चैरिति च निप्रकर्षो न गृह्यते । उच्चैर्भाषते, उच्चैः पठतीति । किं तर्हि, स्थानकृतमुच्चवं संज्ञिनो

विशेषणम् । तात्वादिषु हि भागवत्सु स्थानेषु वर्णा निष्पद्यन्ते । तत्र यः समाने स्थाने ऊर्ध्वभागनिष्पन्नोऽच् स उदात्तमज्ञो भवति, यस्मिन्नुच्चार्यमाणे गात्राणामायामो निग्रहो भवति । रूढता अस्निग्धता स्वरस्य । सघृतता कण्ठविवरस्य । ये, ते, के । उदात्तप्रदेशा “आद्युदात्तश्च” इत्येवमादयः ॥

नीचैरनुदात्तः ॥ ३० ॥

अजिति वर्तते । नीचैरुपलभ्यमानो योऽच् सोऽनुदात्तमज्ञो भवति । समाने स्थाने नीचभागे निष्पन्नोऽच् अनुदात्तः । यस्मिन्नुच्चार्यमाणे गात्राणामन्ववसर्गो मार्दवम् भवति स्वरस्य मृदुता स्निग्धता, कण्ठविवरस्योरता महत्ता । स्व, सम, सिम, नेम, इत्यनुच्चानि । नमस्ते रुद्र नीलकण्ठ सहस्राक्ष । अनुदात्तप्रदेशाः । “अनुदात्तौ सुप्तिता” इत्येवमादयः ॥

समाहारः स्वरितः ॥ ३१ ॥

अजिति वर्तते । उदात्तानुदात्तस्वरसमाहारो योऽच् स स्वरितसंज्ञो भवति । सामर्थ्याच्चात्र लोकवेदयोः प्रसिद्धौ गुणावेव वर्णधर्मादुदात्तानुदात्तौ गृह्येते, नाच्ची । तौ समाह्रियेते यस्मिन्नाचि तस्य स्वरित इत्येषा संज्ञा विधीयते । शिष्यम्, कन्या, सामन्यः, क । स्वरितप्रदेशाः “तित्स्वरितम्” इत्येवमादयः ॥

तस्यादित उदात्तमर्धह्रस्वम् ॥ ३२ ॥

उदात्तानुदात्तस्वरसमाहारः स्वरित इत्युक्तम् । तत्र न ज्ञायते कस्मिन्नशे उदात्तः कस्मिन्ननुदात्तः, कियान् वा उदात्तः, कियान् वा अनुदात्त इति । तदुभयमनेनाख्यायते । तस्य स्वरितस्य आदावर्धह्रस्वमुदात्तम् । परे शष्टमनुदात्तम् । अर्धह्रस्वमिति चार्द्धमात्रोपलक्ष्यते । ह्रस्वग्रहणमनन्तरम् । सर्वेषामेव ह्रस्वदीर्घप्लुतानां स्वरितानामेव स्वरविभागः, शिष्यमित्यत्रार्द्धमात्रादित उदात्ताऽपरार्द्धमात्राऽनुदात्ता, एकश्रुतिर्वा । कन्या इत्यत्रार्द्धमात्राऽऽदित उदात्ताऽध्यर्द्धमात्राऽनुदात्ता । माणवक ३ माणवकेत्यत्रार्द्धमात्राऽऽदित उदात्ताऽधर्धृतीयमात्रा अनुदात्ता ॥

एकश्रुति दूरात्सन्धुदौ ॥ ३३ ॥

त्रैस्वर्ये पदानां प्राप्ते दूरात्सन्धुद्वैकश्रुत्य विधीयते । एका श्रुतिर्यस्य तद्विभक्तश्रुति । एकश्रुते वाक्यं भवति । दूरात् संबोधयति येन वाक्येन तत्संबोधनं सन्धुद्धिः । नैकवचनं सन्धुद्धिः । स्वराणामुदात्तादीनामविभागो भेदतिरोधानमेकश्रुतिः । आगच्छ भो माणवक देवदत्त ३ । दूरादिति किम्, आगच्छ भो माणवक देवदत्त ॥

यज्ञकर्मण्यजपन् ह्रसामसु ॥ ३४ ॥

त्रैस्वर्येण वेदे मन्त्राः पठ्यन्ते तेषां यज्ञक्रियायामपि तथैव प्रयोगे प्राप्ते एकश्रुतिविधीयते । जपन्पूङ्खसामानि वर्जयित्वा । यज्ञकर्मणे मन्त्राणामैकश्रुत्यं भवति । अग्निर्मूर्द्धा दिवः ककुत्पतिः पृथिव्या अयम्, अपां रेतसि जिन्वतोऽस्म । यज्ञकर्मणी-

ति किम्, सपाठे साभूत् । अत्रपेच्छिति किम्, ममाग्रे वक्ष्यो विहवेष्वस्तु । उपोऽ-
(१)नुकरणमन्त्रः । उपांशुप्रयोगः । अन्यूद्गरोति किम्-न्यूहा ओकाराः (२) पोडश ।
तेषु केचिदुदात्ताः । केचिदनुदात्ताः । अनामस्तिनि किम्, ए३ विरपं समग्रिणं (३)
दहा३ । सामानि वास्यविशेषस्था गीतय उच्यन्ते । त्रीरुश्रुतिर्न भवति ॥

उच्चैस्तरां वा वपट्कारः ॥ ३५ ॥

यज्ञकर्मणीति वर्तते । यज्ञकर्मणि वपट्कारः उच्चैस्तरां वा भवति एकश्रुतिर्वा ।
वपट्कारेणात्र वीषट्शब्दो लभ्यते, वीषडियस्यैवेदं स्वरविधानम् । यद्येवं वीषड्ग्रहण-
मेव कस्मान्न कृतम् । वैविध्यार्थम् । विचित्रा हि सूत्रस्य कृतिः पाणिनेः । सोमस्थाम्ने
वीही३ वी३ षट्, सोमस्थाम्ने वीही३ वी३ षट् ॥

विभाषा छन्दसि ॥ ३६ ॥

छन्दसि विषये विभाषा एकश्रुतिर्भवति, पदान्तरे त्रैस्त्यर्थमेव भवति । वेति प्रकृते
विभाषाग्रहणं यज्ञकर्मणीत्यस्य निवृत्त्यर्थम् । तेनायं स्वाध्यायकालेऽपि पाठिक
एकश्रुत्यविधिर्भवति । इषे स्वीज्जैत्वा, इषे स्वीज्जैत्वा । अत्र आयाहि वीतये, अत्र
आयाहि वीतये । अग्निमीळे पुरोहितम्, अग्निमीळे पुरोहितम् । शन्नो देवीरभिष्टये,
शन्नो देवीरभिष्टये । (४) व्यवस्थितविकल्पोऽयमिति केचित् । व्यवस्था च वेदे मन्त्रदले
नित्यं त्रैस्त्यं ब्राह्मणदले नित्यमेकश्रुत्यमिति ॥ “इच्छासहितयोरापे छन्दो वेदे च
छन्दसि” इति नानार्थकोशात् छन्दसि वर्णसहितायामिति भट्टाचार्यचरणा इति ।
भाषायामप्येकश्रुतिर्विभाषा भवतीति सिद्धम् ॥

न सुब्रह्मण्यायां स्वरितस्य तूदात्तः ॥ ३७ ॥

सुब्रह्मण्या नाम निगदस्तत्र “यज्ञकर्मणीति” “विभाषा छन्दसीति” च एक-
श्रुतिः प्राप्ता प्रतिषिद्धते । सुब्रह्मण्यायामेकश्रुतिर्न भवति । यस्तु लक्षणप्राप्त स्वरि-
तस्तस्योदात्त आदेशो भवति । सुब्रह्मण्यो ३ मिन्द्रागच्छ हरिव आगच्छ मेधातिथेर्मेप
वृषणश्चस्य मेने गौरावस्कन्दिन्न हत्यायै जार कौरावब्राह्मण गौतमब्रह्मण थ. सुत्या-
मागच्छ मघवन् । अत्र सुब्रह्मण्योमित्योकारस्तिरसरेण स्वरितस्तन्योदात्तो विधीयते ।
इन्द्र आगच्छेत्यामन्त्रितमाद्युदात्त द्वितीयो वर्णोऽनुदात्तः । “उदात्तादनुदात्तस्य स्वरि-
त” इति स्वरितः प्रसक्तस्तस्यानेन उदात्तः त्रियते । तेन द्वावप्युदात्तौ सपञ्चौ ।
आगच्छेत्याकार उदात्तः । ततः परोऽनुदात्तः स्वरितस्तस्यानेनोदात्तः त्रियते ।
तदेवमिन्द्र आगच्छेति चत्वार उदात्ताः । पश्चिम एवोऽनुदात्तः । हरिव

(१) “अकरलमन्त्र” इति पाठान्तरम् । (२) षडोडारा’ इति पाठान्तरम् ।

(३) ‘दह’ इति ह्रस्वान्तरम्, ‘दहा’ इति दीर्घा-तत्प्रापठान्तरम् । -यामे तु दस्तान्तःपाठः ।

(४) व्यवस्थितत्यारभ्य सिद्धमित्यन्तः पाठः कवित्रोपलभ्यते । -यातपदमन्त्रयोरपि न
व्याख्यात एव पाठः ।

आगच्छेत्यनयैव प्रक्रियया चत्वार उदात्ता, द्वात्रिंशदुदात्तो । मेधातिथेरिति पठ्यन्त परमामन्त्रितमनुप्रविशति । “सुनामन्त्रिते पराङ्गवस्वरे” इति । तत् सकलस्यामन्त्रिताद्युदात्तत्वं कृते द्वितीयमक्षरमनुदात्त तस्य उदात्तादनुदात्तस्य स्वरित’ इति, स्वरितत्वे प्राप्ते इदमुदात्तव विधीयते । तेन द्वावप्युदात्तौ भवत । शेषमनुदात्तम् । वृषगश्च मन इति ममान् पूवण । गोरावस्कन्दिन्निति तथैव द्वे आद्ये अक्षरे उदात्ते शेषमनुदात्तम् । अहल्यायै जारेति सुयन्तस्यामन्त्रितानु-
प्रवेशात् तद्वदेव स्वर । द्वाबुदात्तौ शेषमनुदात्तम् । कौशिकग्राहणेति समस्तमाम-
न्त्रितमाद्युदात्त तत्र पूर्ववत् द्वाबुदात्तौ । शेषमनुदात्तम् । एव गातमनुवाणेति द्वाबु-
दात्तौ शेषमनुदात्तम् । श्व सुयामागच्छ मघरन्निति श्व शब्द उदात्त, सुत्यामिन्य-
न्तोदात्त । ‘सज्ञाया समजनिपद्’ इति क्यपो विधाने उदात्त इति वर्त्तते । आग-
च्छेति द्वाबुदात्तौ । अन्योऽनुदात्त । मघरन्निति पदापरमामन्त्रित निहन्त्यते ॥

द्वयत्रयसोरनुदात्त ॥ ३८ ॥

सुब्रह्मण्यायामेव देवा ब्रह्माण इति पठ्यते । तत्र पूवण स्वरितस्योदात्ते प्राप्तेऽने-
नानुदात्तो विधीयते । देवब्रह्मणो स्वरितस्यानुदात्त आदेशो भवति । देवा ब्रह्माण-
आगच्छत । द्वयोरपि पदयोरामन्त्रिताद्युदात्तवे शेषनिघाते चोदात्तादनुदात्तस्य स्वरित-
कृतस्तस्यानुदात्तो भवति ॥

स्वरितात्सहितायामनुदात्तानाम् ॥ ३९ ॥

एकश्रुतिरिति वर्त्तते । सहिताया विषये स्वरिता परेषामनुदात्तानामेकश्रुतिर्भवति ।
इम मे गङ्गे यमुने सरस्वति शुतुद्रि । माणवक जटिलकाध्यापक क गमिन्यमि ।
इममिन्यन्तोदात्त, मे इति अनुदात्त, बधिकाल एव निघातविधानात् । तत्पुन-
“उदात्तादनुदात्तस्य स्वरित” इति स्वरित सपद्यते । तस्मात्स्वरिता परेषामनुदात्तानां
गङ्गेभृतीनामेकश्रुतिर्भवति । सर्वे एते आमन्त्रितनिघातेनानुदात्ता । माणवकजटि-
लकेतिप्रथममामन्त्रितमाद्युदात्त तस्य द्वितीयमक्षर स्वरित तत् परेषामनुदात्तानामेक-
श्रुतिर्भवति । सहिताग्रहण रिम्, अवग्रहे मा भूत्, इम मे गङ्गे यमुने सरस्वति ॥

उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतर ॥ ४० ॥

अनुदात्तग्रहणमनुवर्त्तते । उदात्त परो यस्मान्त्स उदात्तपर, स्वरित परो यस्मात्स-
स्वरितपर । उदात्तपरस्य स्वरितपरस्य चानुदात्तस्य [सन्नतर आदेशो भवति ।
अनुदात्ततर इत्यर्थ । देवा महत पृश्निमातरोऽप । मातर इत्यनुदात्त । अप इत्यन्तो-
दात्त । “जडिदपदाद्यप्युच्चैरुभय” इति । तत्रानुदात्तयोरेकादेश ओकारोऽनुदात्त ।
तस्योदात्ते परभूते सन्नतर आदेशो भवति । इम मे गङ्गे यमुने सरस्वति शुतुद्रि ।
इकारोऽनुदात्त शुतुद्रि इत्येतदामन्त्रित पादादौ तस्मान्न निहन्त्यते, “अनुदात्त सवम-
पादादौ” इति । तस्य प्रथममक्षरमुदात्त तस्मिन् परभूते पूर्वस्य सरस्वतीतीकारस्य

सन्नतर आदेशो भवति । माणवक जटिलकाध्यापक क गमिष्यसि । क इति स्व-
तस्तस्मिन् परभूते क इति अनुदात्तस्तस्य सन्नतर आदेशो भवति ॥

अपृक्त एकाल्प्रत्ययः ॥ ४१ ॥

अपृक्त इतीयं सज्ञा भवति एकाल्प्रत्ययः प्रत्ययस्तस्य । असहायवाची एकशब्दः ।
“स्पृष्टोऽनुदके किन्” । पृतस्पृक् । “भजो ण्वि” । अर्धभाक्, पादभाक् । एकालिति
किम् । दर्विः । जागृविः । प्रत्यय इति किम् । मुराः । अपृक्तप्रदेशा “वेरपृक्तस्य”
इत्येवमादयः ॥

तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः ॥ ४२ ॥

तत्पुरुष इति समासविशेषस्य यस्य सज्ञां वक्ष्यति स तत्पुरुषः समानाधिकरणपद
कर्मधारयसज्ञो भवति । अधिकरणशब्दोऽभिधेयवाची । समानाधिकरणः समाना-
भिधेयः । परमराज्यम्, उत्तमराज्यम् । कर्मधारये राज्यमित्युत्तरपदाद्युदात्तं न भवति ।
पाचकघृन्दारिका । तत्पुरुष इति किम्, पाचिकार्यम् । समानाधिकरण इति किम्,
ब्राह्मणराज्यम् । कर्मधारयप्रदेशाः, “कर्मधारये निष्ठा” इत्येवमादयः (१) ॥

प्रथमानिर्दिष्ट समास उपसर्जनम् ॥ ४३ ॥

प्रथमया विभक्त्या यजिर्दिश्यते समासशास्त्रे तदुपसर्जनसज्ञा भवति । समास
इति समास(२)वेधायि शास्त्रं गृह्यते । वक्ष्यति, “द्वितीया श्रितातीतपतितगतात्य-
स्तप्राप्तापक्षे” इति द्वितीयासमासे द्वितीयेत्येतत् प्रथमानिर्दिष्ट, तृतीयासमासे तृती-
येति, चतुर्थीसमासे चतुर्थी त, पञ्चमीसमासे पञ्चमीति, षष्ठीसमासे षष्ठीति, सप्तमी-
समासे सप्तमीति । कष्टश्रितः, शङ्कुलासृण्डः, यूपदारुः, घृकभयम्, राजपुरषः, अक्ष-
शौण्डः । उपसर्जनप्रदेशा “उपसर्जन पूर्वम्” इत्येवमादयः ॥

एकविभक्तिः चापूर्वनिपाते ॥ ४४ ॥

एका विभक्तिर्यस्य तद्वदमेकविभक्तिः, समासे विधीयमाने यद्विधत्विभक्तिकं,
द्वितीये सबन्धि न बहुभिर्विभक्ते भिर्युज्यमानेऽप्येकयैव विभक्त्या युज्यते तदुपसर्ज-
नसज्ञा भवति अपूर्वनिपाते । पूर्वनिपात पूर्वनिपाताख्यमुपसर्जनकार्यं वर्ज्यत्वा ।
निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या । पूर्वपदे नानाविभक्तिकेऽप्युत्तरपदं पञ्चम्यन्तमेव
भवति । निष्क्रान्तः कौशाम्या निष्कौशाम्बिः । निष्क्रान्तः कौशाम्या निष्कौशाम्बि-
म् । निष्क्रान्तेन कौशाम्या निष्कौशाम्बिना । निष्क्रान्ताय कौशाम्या निष्कौशाम्बये ।
निष्क्रान्तात् कौशाम्या निष्कौशाम्बेः । निष्क्रान्तस्य कौशाम्या निष्कौशाम्बेः ।
निष्क्रान्ते कौशाम्या निष्कौशाम्बौ । एवं निर्यारणसि । एकविभक्तीति किम्, राज-
कुमारी । अपूर्वनिपात इति किम् ? न हि भवति कौशाम्बिनिरिति ॥

(१) कर्मधारयप्रदेशा पुनश्चकप्रधायनानीवदेशीयोष्वेवमादयः इति क्वचिदुपलभ्यते ।

(२) न्यासे ‘विषावि’ इति पदं नास्ति, “समासशास्त्रम्” इत्येव तत्र पाठः ।

अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् ॥ ४५ ॥

अभिधेयवचनोऽर्थशब्द (१) । अर्थवच्छब्दरूप प्रातिपदिकसंज्ञं भवति धातुप्रत्ययौ वर्ज्यित्वा । द्वितीयः, कपिथः, कुण्डम्, पीठम् । अर्थवदिति किम्, वनं धनमिति । नान्तस्यावधेमां भूत् । न लोपो हि स्यात् । अधातुरिति किम्, हन्तेर्लङ्, अहन्, नलोपः स्यात् । अप्रत्यय इति किम्, काण्डे, कुड्ये । “ह्रस्वो नपुसके प्रातिपदिकस्य” इति ह्रस्वः स्यात् । (२) अनर्थकस्यापि निपातस्य प्रातिपदिकसंज्ञेत्यते । अध्यागच्छति, प्रलम्बते । प्रातिपदिकप्रदेशाः, “ह्रस्वो नपुसके प्रातिपदिकस्य” इत्येवमादयः ॥

कृत्तद्धितसमासाश्च ॥ ४६ ॥

कृत्तद्धिताः समासाश्च प्रातिपदिकसंज्ञा भवन्ति । अप्रत्यय इति (३) पूर्वत्र पयुं-दासात् कृदन्तस्य तद्धितान्तस्य चानेन प्रातिपदिकसंज्ञा विधीयते । अर्थवसमुदायानां समासग्रहणं नियमार्थम् । कृत्—कारकः, हारकः, कर्ता, हर्ता । तद्धितः—औपगवः । कापट्यः । समास—राजपुरयः, ब्राह्मणकर्मणः । समासग्रहणस्य नियमार्थत्वाद्वाक्यस्यार्थवतः सज्ञा न भवति ॥

ह्रस्वो नपुसके प्रातिपदिकस्य ॥ ४७ ॥

नपुंसकलिङ्गेऽर्थे यत्प्रातिपदिकं वर्तते तस्य ह्रस्वो भवति आदेशेऽलोन्यस्याचः । अतिरि कुलम्, अतिनु कुलम् । नपुंसक इति किम्, ग्रामणीः, सेनानीः । प्रातिपदिकस्येति किम्, काण्डे तिष्ठतः, कुड्ये तिष्ठतः । प्रातिपदिकग्रहणसामर्थ्यादेकादेशः पूर्वस्यान्तवन्न भवति ॥

गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य ॥ ४८ ॥

प्रातिपदिकस्येति वर्तते । गो इति स्वरूपग्रहणं, स्त्रीति प्रत्ययग्रहणं स्वरितत्वात् । उपसर्जनग्रहणं तयोर्विशेषणं, गोरुपसर्जनस्य स्त्रीप्रत्ययान्तस्योपसर्जनस्येति । ताभ्यां प्रातिपदिकस्य नदन्तविधिः । उपसर्जनगोशब्दान्तस्य उपसर्जनस्त्रीप्रत्ययान्तान्तस्य च प्रातिपदिकस्य ह्रस्वो भवति । चित्रगुः, शबलगुः । स्त्रियाः—निष्क्रीशाम्बिः, निर्वाणसिः, अतिष्ठत्वाः, अतिमालः । उपसर्जनस्येति किम्, राजकुमारी । स्वरितत्वं किम्, अतितन्त्री, अतिलक्ष्मी, अतिध्री । अर्थस्यो बहुव्रीहेः प्रतिषेधो वक्तव्यः बहुश्रेयसी, विद्यमानश्रेयसी ॥

(१) अर्थशब्दे हि अभिधेय-प्रयोजन-निवृत्ति-धनवचनः । तत्र न प्रयोजनवचनोऽभ्यभिचारात् । न निवृत्तिवचनं स्वयं निवृत्तस्य किं मङ्गला । न धनवचनं स्वस्वामिमावस्थासमावादात् । तस्मात् परिच्छेदादभिधेयवचनं इत्याह—अभिधेयवचनोऽर्थशब्द इति ।

(२) अनर्थकस्येत्यादिः प्रलम्बने-इत्यन्तः पाठः क्वचित्तास्ति । न्यासपदमजदोरपि एव पाठो न व्याख्यातः । (३) न्यासे “पूर्वध्वजे” इति पाठः ।

लुक्कदितलुकि ॥ ५६ ॥

स्त्रीग्रहणमनुवर्तते उपसर्जनस्येति च । (१) पूर्वण ह्रस्वत्वे प्राप्ते लुक्प्रतीयते । तदितलुकि सति स्त्रीग्रहणस्य उपसर्जनस्य लुग्भवति । पद्मेन्द्राण्यो देवता अस्य पद्मेन्द्रः, द्रोणेन्द्रः । पद्मभिः क्षत्रपुत्रीभिः प्रीतः पद्मक्षत्रपुलि, आमलक्याः फलमामलकम्, यक्षुरम्, यदरम्, कुबलम् । तदितग्रहणं किम्, गार्ग्याः कुल गार्गाक्षुरम् । लुप्तीति किम्, गार्गात्वम् । उपसर्जनस्येत्येव । अवन्ती, कुन्ती, कुरू ॥

इन्द्रोण्या ॥ ५७ ॥

पूर्वण लुकि प्राप्ते इकारो विधीयते । गोण्यास्तदितलुकि सति इकारादेशो भवति । पद्मभिर्गोर्गाभिः प्रीतः पद्मगोणि, दशगोणि । इदिति योगविभासा । पद्मभिः सूचीभिः प्रीतः पद्मसूचि, दशसूचि । स च पुन विषयः पुन ॥

लुपि युक्तवद् व्यक्त्वचने ॥ ५८ ॥

लुपीति लुप्सज्ञया लुप्तस्य प्रत्ययस्यार्थं उच्यते । तत्र लुपि युक्तवद् व्यक्त्वचने भवति । युक्तवदिति निष्ठाप्रत्ययेन क्वचतुना प्रकृत्यर्थं उच्यते । सहि प्रत्ययार्थमात्मना युनक्ति । तस्य युनक्तो व्यक्त्वचने लुप्त्यर्थं विधीयते । अथ वा युक्तः प्रकृत्यर्थं प्रत्ययार्थेन सवदस्तस्मिन्नपि व्यक्त्वचने लुप्त्यर्थं भवति । सप्तम्यर्थे वसति । व्यक्त्वचने इति च लिङ्गसत्ययो पूर्वाचार्यानिर्देशस्तदीयमेवेदं सूत्रम् । तथा चास्य प्रत्याख्यानं भविष्यति । “तदक्षिप्य सज्ञाप्रमाणत्वात्” इति । व्यक्ति स्त्रीपुनपुसकानि, वचनमेक-स्वद्वित्वबहुत्वानि । पञ्चाला क्षत्रिया, पुंलिङ्गा बहुवचनविषया । तेषां निवासो जनपदः । यथा तेषु क्षत्रियेषु व्यक्त्वचने तद्वजनपदं भवति, पञ्चाला, कुरवः, मगधा, मत्स्या, अङ्गा, वङ्गा, मुह्यः, पुण्ड्रा । लुपीति किम् । लुकि मा भूत् । लवण-सूप, लवणा यवागू, लवणं शाकम् । व्यक्त्वचने इति किम् ? क्षिरीपाणामदूरभवो ग्रामः क्षिरीपास्तस्य वनं क्षिरीपवनम् । “विभाषीपधिवनस्पतिभ्यः” इति पाठो न भवति ॥ ७ हरीतक्यादिषु व्यक्तिः ७ । हरीतक्या फलानि हरीतक्य फलानि । ७ खलतिकादिषु वचनम् ७ । खलतिकस्य पर्वतस्यादूरभवानि वनानि खलतिक वनानि ॥

विशेषणानां चाजाते ॥ ५९ ॥

लुपीति वचने । लुप्त्यर्थस्य यानि विशेषणानि तेषामपि युक्तवद् व्यक्त्वचने भवतो जातिं वर्जयित्वा । पञ्चाला रमणीया, बहुज्ञा बहुक्षीरधृता बहुमाल्यफला । गोदौ रमणीयौ, बहुक्षौ बहुक्षीरधृता बहुमाल्यफला । अजातेरिति किम्, पञ्चाला जनपदः, गोदौ ग्रामः । जात्यर्थस्य चायं युक्तवद्भावप्रतिषेधः । तेन जातिद्वारेण यानि विशेषणानि तेषामपि युक्तवद्भावो न भवति । पञ्चाला जनपदो रमणीयो बहुज्ञः,

(१) पदमजरीदर्शनात् “पूर्वण ह्रस्वत्वे प्राप्ते” इति पाठस्य काचित्काश्च प्रतीयते ।

गोदौ ग्रामो रमणीयो बह्वज इति । अमनुष्यलुपे प्रतिपेधो वक्तव्यः । चञ्चालभिरूप
वर्धिका दशनीय ।

तन्निशित्य सज्ञाप्रमाणत्वात् ॥ ५३ ॥

तदिति प्रकृत युक्त्यज्ञावलक्षण निर्दिश्यते तदशिष्य न वक्तव्य कस्मात्सज्ञाप्रमा
णत्वात् । सज्ञाशब्दा हि नानालिङ्गस्य प्रमाणम् । पञ्चाला वरणा इति च सैते
योगशब्दाः । किं तर्हि जनपदादीनां सज्ञा एता । तत्र लिङ्ग वचन च स्वभावसिद्ध
मव, न यनप्रतिपाद्यम् । यथा आपो दारा गृहा सकता वर्षा इति ॥

लुब्ध्यागाप्रख्यानात् ॥ ५४ ॥

लुब्ध्याशिष्य । यास्य जनपदलुप् वरणा दम्भश्च इत लुब्ध्व्यते अय न
वक्तव्य । किं कारण योगाप्रख्यानात् । न हि पञ्चाला वरणा इत योग सम्बन्ध
प्रख्यायते । नैतदुपलभामहे वृत्तयोगाग्रारे वरणा इत किं तर्हि सज्ञा एता । तस्मा
दत्र तस्य निवास अदूरभवश्च इति तादृशतो नैवोपपद्यते किं लुपो विधानम् ।

योगप्रमाणे च तदभावेऽदर्शनं स्यात् ॥ ५५ ॥

पञ्चालादयः सज्ञाशब्दा न योगनिमित्ता इत्युक्तं तच्चावश्यमेवाभ्युपगन्तव्य
योगप्रमाणे हि तदभावेऽदर्शनं स्यात् । यदि पञ्चाला दशब्दो योगस्य प्रमाणं योगस्य
वाचक (१) स्यात् ततस्तदभावेऽदर्शनमप्रयोगः स्यात् । दृश्यते च सप्रति विनै
त्रिप्रियसवर्धेन जनपदेषु पञ्चालादशब्दस्ततोऽवनीयत नाय योग न मत्तक, वि
तर्हि रूढिरूपेणैव तत्र प्रवृत्त इति ॥

प्रधानप्रत्ययार्थवचनमथस्यान्यप्रमाणत्वात् ॥ ५६ ॥

अशिष्यमिति वक्तते प्रधान समास किंचिपदम्, प्रत्ययस्तव्यदा द । त
वचनमर्थाभिधानमनन प्रकारेण भवतीति पूर्वार्थं पारभाष्यम् ।
प्रधानार्थं सह ब्रूत ॥ प्रकृतिप्रययौ सहायं ब्रूत इत । तपाणानराचाय
चष्ट । अन्विचमत्तत् । अथस्यान्यप्रमाणवादिनि । अन्य इत
व्यपदिश्यते शत्रैरर्थाभिधान स्वाभाविक न पारिभाषिकम् अथवात् ।
पुत्रार्थावगते । यैरपि व्याकरण न श्रुत तेऽपि राजपुरुषमानययुक्त राजविश
पुरपमानयन्ति न राजान नापि पुरुषमात्रम् । औपगवमानययुक्त उपगुविशष्टमप
यमानयन्ति नौपगु नाप्यपत्यमात्र नौभौ । यश्च लोकतोऽथ सिद्ध किं तत्र यन्न
कालोपमजने च तुल्यम् ॥ ५७ ॥

अशिष्यमिति वक्तते । कालोपसजन चाशिष्ये कस्मादथस्यान्यप्रमाणत्वात् । तुल्य
शब्दो हेतुनुरूपगाथ । अशिष्यविशेषणं चतत् । कालोपसजने च तुल्यमशिष्ये भवत

(१) पदमजरोचनाद् योगस्य वाचक इति मूलपाठो न प्रतीयते ।

इहान्ये वैयाकरणा कालोपसर्जनयोः परिभाषा कुर्वन्ति । आन्याप्यादुत्थानादान्याप्याच्च स्वदेशनात् । एषोपसर्जन कालः । अपरे पुनराहुः । 'अहरभयतोद्भूतमेषोऽपसर्जन कालः' इति । तयोपसर्जनपरिभाषा कुर्वन्ति, 'अप्रधानमुपसर्जनमिति' । तत्तापोनिराचार्यं प्रत्याचष्टे लोकतोऽर्थावगते । यैरपि व्याकरणेन धृतं तेष्यादुर्दमस्माभिरप्य कर्तव्यमिदं च कर्तव्यमिदं च कृतमिति । नैव व्युत्पाद्यन्ते । तपोपसर्जन, इयमत्र गृहे ग्रामे वा उपसर्जनमप्रधानमिति गम्यते । यत्र लोकतोऽर्थं सिद्धं किं तत्र यत्नेन । यद्येव पूर्वसूत्र एव कालोपसर्जनग्रहणं करमात्रं क्रियते, किमर्थं योगविराग, प्रदर्शनार्थं । अन्यदप्येव जातीयकमक्षिप्यमिति । तथाच पूर्वोक्तार्थां परि-
रापन्ते 'मत्वर्यं बहुव्रीहिः', 'पूर्वपदार्थप्रधानोऽप्ययीभावः, उभयपदार्थप्रधानो न्दि' । इत्येवमादि, तदक्षिप्यमिति ॥

जात्यारयायामेकस्मिन् बहुवचनमन्यतरस्याम् ॥ ५८ ॥

अक्षिप्यमिति निवृत्तम् । जातिर्नामायमेकैव । तदभिधाने एकवचनमेव प्राप्तमत-
दिमुच्यते । जातेराख्या जात्यारया । जात्याख्यायामेकस्मिन्नर्थे बहुवचनमन्यतरस्या
भवति । जात्यर्थो बहुवद् भवतीति यावत् । तेन तद्विशेषणानामजातिशब्दानामपि
रूपज्ञादीनां बहुवचनमुपपद्यते । सम्पन्नो यवः, सम्पन्ना यवाः । सम्पन्नो व्रीहिः,
सम्पन्ना व्रीहयः । पूर्ववया ब्राह्मणं प्रयुज्येयं, पूर्ववयसो ब्राह्मणा प्रयुज्येयाः ।
जातिग्रहणं किम् ? देवदत्तो यज्ञदत्तः । आप्यायामिति किम् ? कारयपप्रतिकृति-
शरदपः । भवत्ययं जातिशब्दो न खनेन (१) जातिरारयायने, किं तर्हि ? प्रतिकृतिः ।
'कस्मिन्निति किम् ? व्रीहियवौ । असुरयाप्रयोगे प्रतिपेधो वक्तव्यः ॥ एको व्रीहि-
रप्यन्नं सुभिन्नं करोति ॥

अस्मदो द्वयोश्च ॥ ५९ ॥

अस्मदो योऽर्थस्तस्यैकत्वे द्वित्वे च बहुवचनमन्यतरस्या भवति । अहं ब्रवीमि,
'यं द्रूम' । आहं द्रूय, वयं द्रूम । असुरविशेषणस्य प्रतिपेधो वक्तव्यः ॥ अहं देवदत्तो
'ब्रवीमि' । अहं गान्धर्वो ब्रवीमि । अहं पटुर्ब्रवीमि । युष्मदि गुरावैकेषाम् । त्वं मे गुरुः,
यं मे गुरुव ॥

फल्गुनीप्रोष्ठपदानां च उत्तरे ॥ ६० ॥

चकारो द्वयोरित्यनुकर्षार्थः । फल्गुन्यो द्वयोः प्रोष्ठपदयोश्च द्वयोरनन्तरयोर्बहुवच-
नमन्यतरस्या भवति । कदा पूर्वं फल्गुन्यौ, कदा पूर्वा फल्गुन्यः । कदा पूर्वं प्रोष्ठपदे,
कदा पूर्वा प्रोष्ठपदा । नञत्र इति किम् । फल्गुन्यौ माणविके ॥

अन्तमि पुनर्वसोरेकवचनम् ॥ ६१ ॥

अन्यतरस्यामित्यनुवर्तते । द्वयोर्द्विवचने प्राप्ते पुनर्वसोरेकवचनं विषये एकवच-

(१) न्यासे तु "नखयं जातिरूपेणोच्यते" इति पाठो दृश्यते

नमन्यतरस्यां भवति । पुनर्वसुर्नक्षत्रमदितिर्देवता । पुनर्वसु नक्षत्रमदितिर्देवता ।
नक्षत्र इत्येव । पुनर्वसु माणवकौ । छन्दसोति किम् पुनर्वसु इति ॥

विशाखयोश्च ॥ ६० ॥

छन्दसीति वसन्ते, द्विवचने प्राप्ते छन्दसि विषये विशाखयोरेकवचनमन्यतरस्यां
भवति । विशाखा नक्षत्रमिन्द्राग्नी देवता । विशाखे नक्षत्रमिन्द्राग्नी देवता ।

तिष्यपुनर्वसोर्नक्षत्रद्वन्द्वे बहुवचनस्य द्विवचन नित्यम् ॥ ६० ॥

छन्दसीतिनिवृत्तम् । तिष्य एक पुनर्वसु द्वौ तेषां द्वन्द्वो बहुवचनं, तत्र बहुवचने
प्राप्ते द्विवचनं विधीयते । तिष्यपुनर्वसोर्नक्षत्रविषये द्वन्द्वे बहुवचनप्रसङ्गे नित्यं द्विव-
चनं भवति । अदितौ तिष्यपुनर्वसु हरयेते । तिष्यपुनर्वसोरिति किम् ? विशाखानु-
राधाः । नक्षत्र इति किम् ? तिष्यश्च माणवकः पुनर्वसु माणवकौ तिष्यपुनर्वसवो
माणवकाः । ननु च प्रकृतमेव नक्षत्रग्रहणं किमर्थं पुनरुच्यते । पर्यायागामपि यथा
स्यात् । तिष्यपुनर्वसु । पुष्यपुनर्वसु । सिष्यपुनर्वसु । इन्द्र इति किम् ? यस्तिष्यस्तौ
पुनर्वसु येषां त इमे तिष्यपुनर्वसवः ? उन्मुग्धाः । तिष्याद्य एव विपर्ययेण दृश्यमाना
बहुव्रीहिर्गोच्यन्ते । तेन नक्षत्रसमास एवाऽयम् । बहुवचनस्येति किम् ? एकवचनस्य
मा भूत्, तिष्यपुनर्वसु इदमिति । 'सर्पो इन्द्रो विभाया एकवद्वदिति' इत्यस्यैतदेव
शापकम् । नित्यग्रहणं विकल्पनिवृत्त्यर्थम् ॥

सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ ॥ ६४ ॥

समानं रूपमेवामिति सरूपा । सरूपाणां शब्दानामेकविभक्तौ परत एकशेषो
भवति । एकः शिष्यते इतरे निवर्तन्ते । वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षा । वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षश्च
वृक्षा । प्रत्यर्थं शब्दनिवेशान्नैके (१) नानेकस्याभिधानम् । तत्रानेकार्थाभिधानेऽनेकदा-
ब्दत्वं प्राप्तं, तस्मादेकशेषः । सरूपाणामिति किम् ? एतदन्यग्रोधाः । रूपग्रहणं किम् ?
मिन्नेऽप्यर्थे यथा स्यात्, अद्या, पादाः, मापाः । एकग्रहणं किम् ? द्विवद्भो शेषो
मा भूत् । शेषग्रहणं किम् ? आशुशो मा भूत् । एकविभक्ताविति किम् ? पयः पयो
जरयति । ब्राह्मणाभ्यां च कृतं, ब्राह्मणाभ्यां च देहि ॥

वृद्धो यूना तल्लक्षणेऽयं प्रशेषः ॥ ६५ ॥

(१) अत्र 'नैकेन' इत्यस्य स्थाने "अनेकेन" इति पाठो 'यानपदमन्तरापराधोच
मदा प्रतीयते । समानाधिकत्वात् न एविवर्तिनः । तथा च-एकं शब्देन अनेक-
त्वापत्त्याभिधानं न भवतीति मूले मुद्रि पाठस्याभिस्रायः । अनेकेन शब्देन अनेक-
त्वापत्त्याभिधानं भवतीति पाठान्तरस्याभिस्रायः । वदा नैकेन इत्यत्र ननयक-
नशब्दस्य समाप्ते अनेकेन इत्येवार्थः ॥

शेष इति वर्तते । यूनेति सहयोगे (१) तृतीया । वृद्धो यूना सहवचने शिष्यते, युवा निवर्तते । वृद्धशब्दः पूर्वाचार्यसज्ञा गोत्रस्य । अपत्यमन्तर्हित वृद्धमिति । वृद्ध-यूनोः सहवचने वृद्ध शिष्यते तल्लक्षणश्चेदेव विशेषः । तदिति वृद्धयूनोर्निर्देशः । लक्ष-णशब्दो निमित्तपर्यायः । चेच्छब्दो यथर्थं, एतरारोऽवधारणे । विशेषो वैरूप्यम् । वृद्धयुवनिमित्तकमेव यदि वैरूप्य भवति ततो वृद्धः शिष्यते युवा निवर्तते । समाना-यामाकृतौ (३) वृद्धयुवप्रत्ययौ भिद्येते । गार्ग्यश्च गार्ग्यायणश्च गार्ग्यौ । वात्स्यश्च वात्स्यायनश्च वात्स्यौ । वृद्ध इति किम् ? गार्गश्च गार्ग्यायणश्च गार्गंगाग्यायणी । यूनेति किम् ? गार्ग्यश्च गार्गश्च गार्ग्यगर्गौ । तल्लक्षण इति किम् ? गार्ग्यवात्स्यायनौ । एव वारः किमर्थः ? । भागवित्तिश्च भागवित्तिकश्च भागवित्तिभागवित्तिकौ । कुरसा सौवी-रस्य च भागवित्तिकस्यापरो विशेषो विद्यते ॥

स्त्री पुंवच्च ॥ ६६ ॥

शेष इति वर्तते । वृद्धो यूनेति च सर्वम् । स्त्री वृद्धा यूना सहवचने शिष्यते तल्लक्षणश्चेदेव विशेषो भवति । पुंस इवास्याः कार्यं भवति । । स्त्र्यर्थः पुमर्थवद्भवति । गार्गी च गार्ग्यायणश्च गार्ग्यौ । वात्सी च वात्स्यायनश्च वात्स्यौ । दाक्षी च दाक्षाय-णश्च दाक्षी ॥

पुमान् स्त्रिया ॥ ६७ ॥

तल्लक्षणश्चेदेव विशेष इति वर्तते । वृद्धो यूनेति निष्पृत्तम् । स्त्रिया सहवचने पुमान् शिष्यते स्त्री निवर्तते । स्त्रीपुंसलक्षणश्चेदेव विशेषो भवति । ब्राह्मणश्च ब्राह्मणी च ब्राह्मणी । कुक्षुश्च कुक्षुटी च कुक्षुटी । तल्लक्षणश्चेदेव विशेष इत्येव । कुक्षुश्च मयूरी च कुक्षुमयूरी । एवकारः किमर्थः ? इन्द्रश्च इन्द्राणी चेन्द्रेन्द्राण्यौ । पुयोगादाख्याया-मन्यपरो विशेषः । पुमानिति किम् ? प्राक्च प्राची च प्राक्प्राच्यौ । प्रागित्यव्य-यमलिङ्गम् ॥

भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहितृभ्याम् ॥ ६८ ॥

यथासख्य भ्रातृपुत्रशब्दौ शिष्यते सहवचने स्वसृदुहितृभ्याम् । स्वस्रा सहवचने भ्रातृशब्दः शिष्यते । भ्राता च स्वसा च भ्रातरौ । दुहित्रा सहवचने पुत्रशब्दः शिष्य-ते । पुत्रश्च दुहिता च पुत्री ॥

नपुसकमनपुंसकेनैकप्रधारयान्यतरभ्याम् ॥ ६९ ॥

तल्लक्षणश्चेदेव विशेष इति वर्तते । नपुसकानपुसकमात्रकृते विशेषे अनपुसकेन सहवचने नपुसक शिष्यते, एकवचास्य कार्यं भवति अन्यतरस्थाम् । शुक्लश्च कम्बलः

(१) न्यासपदमजरीपर्यालोचनया 'यूनेतिद्वयोः तृतीया' इति पाठः कैश्चिद् प्रक्षिप्तः, प्रतीयते । पदमन्तर्गतं प्रक्षिप्तस्य स्वटनेवोचनम् ॥

(२) "आकृतौ" अस्य स्थाने प्रवृत्तौ इति पाठान्तरम् ॥

शुक्लं च बृहत्तिका शुक्लं च वस्त्रं तदिदं शुक्लम् । तानीमानि शुक्लानि । अनपुंसकेनेति किम् ? शुक्लं च शुक्लं च शुक्लं च शुक्लानि । एकवचनेति न भवति ॥

पिता मात्रा ॥ ७० ॥

अन्यतरस्यामिति वर्तते, नैकवदिति । मात्रा सह वचने पितृशब्दः शिष्यते अन्यतरस्याम् । माता च पिता च पितरौ । मातापितरादिति वा ॥

अशुरः अश्वः ॥ ७१ ॥

अन्यतरस्यामिति वर्तते । अश्वः सहवचने अशुरशब्दः शिष्यते अन्यतरस्याम् । अशुरश्च अश्वश्च अशुरौ । अश्वश्चाशुराविति वा ॥

त्यदादीनि सर्वैर्नित्यम् ॥ ७२ ॥

त्यदादीनि शब्दरूपाणि सर्वैः सहवचने नित्यं शिष्यन्ते त्यदादिभिरन्यैश्च । सर्वग्रहणं साकल्यार्थं, नित्यग्रहणं विरूपनिवृत्त्यर्थम् । स च देवदत्तश्च तौ । यश्च देवदत्तश्च यौ । अत्यदादीनां मिथो यद्यत्परंतत्तच्छिष्यते स च यश्च यौ । यश्च कश्च कौ ॥

ग्राम्यपशुसंघेष्वतस्तेषु स्त्री ॥ ७३ ॥

ग्राम्याणां पशूनां सघाः ग्राम्यपशुसघाः । एतेषु सह विवक्षायां स्त्री शिष्यते । (१) "पुमान् स्त्रिया" इति पुंसः रोपे प्राप्ते स्त्रीशेषो विधीयते । अतएवग्रहणं सामर्थ्यात्पशुविशेषणम् । गाव इमाः । अजा इमाः । ग्राम्यग्रहणं किम् ? खरव इमे । पृषता इमे । पशुष्विति किम् ? ब्राह्मणाः क्षत्रियाः । सर्वेष्विति किम् ? एतौ गावौ चरतः । अतस्तेष्विति किम् ? वत्सा इमे । वर्कग इमे । अनेकशेषेति वक्तव्यम् ॥ इह मा भूत् । अथा इमे ॥

इति श्रीजयादित्यविरचिताया काशिकायां वृत्तौ प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

अथ प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

भूवादयो धातवः ॥ १ ॥

भू इत्येवमादयः शब्दाः क्रियावचना (२) धातुसज्ञा भवन्ति । भू-भवति । पृथ-पृथते । स्पृष्ट-स्पृष्टते । धातुशब्दः पूर्वाचार्यसज्ञा । ते च क्रियावचनानां सज्ञां कृतवन्तः । तदिहापि पूर्वाचार्यसज्ञाध्वयणान् क्रियावाचिनामेव भूवादीनां धातुसज्ञा

(१) पदमंजरीपर्यालोचनया 'पुमान् स्त्रिया' इति वृत्तिप्रकरणपाठो नातुमीयते ।

(२) 'क्रियावाचिन' इति पाठान्ताम् । पदमंजरीपर्यालोचनया षष्ठद्वयमपि केषु चि पुस्तकेषु नास्तीदिति प्रतीयते ।

विधीयते ॥ (१) भूवादीनां वकारोऽयं मङ्गलार्थं प्रयुज्यते ।

भुवो वार्थं वदन्तीति भव्यां वा वादय स्मृता ॥

धातुप्रदेशा "धातो" इत्येवमादय ॥

उपदेशोऽजनुनासिक इत् ॥ २ ॥

उपदिश्यतेऽनेनेत्युपदेशः, शास्त्रवाक्यानि-सूत्रपाठः खिलपाठश्च । तत्र योऽजनुनासिकः स इत्सज्ञो भवति । एध, स्पर्ध् । प्रतिशानुनासिक्या (२) पाणिनीया । उपदेश इति किम् ? अघ्नर्था अप । अजिति किम् ? "जातो मनिन् फनिन्वनिपश्च" । अनुनासिक इति किम् ? सर्वस्याऽचो मा भूत् । इत्युपदेशः "आदितश्च" इत्येवमादय ॥

हलन्त्यम् ॥ ३ ॥

उपदेश इति वर्तते । अन्ते भवमन्त्यम् । धात्वादेः समुदायस्य यदन्य हलं तदि-
त्यञ्ज भवति । अ इ उ ण्-णकार । ऋ लृ क्-क्कार । ए ओ ह्-हकार । ऐ औ च्-
चकार । उपदेश इत्येव । अग्निं चेन् । सोममुत् । हस्य ह् हलिति द्वितीयमत्र हल्-
इण तन्त्रेणोपात्तं द्रष्टव्यम् । तेन प्रत्याहारपाठे हलित्यत्र लृकारस्य इत्सज्ञा त्रियते ।
तथा च सति हलन्त्यमित्यत्र प्रत्याहारे नेतरेतराश्रयदोषो भवति ॥

न विभक्तौ तुस्माः ॥ ४ ॥

पूर्वेण प्राप्तायामिन्सज्ञाया विभक्तौ वर्त्तमानानां तवर्गसंस्कारमकाराणां प्रतिषेधो
उच्यते । तवर्ग-टाडसिडसामिनात्स्या-वृत्तात्, प्लुतात् । सकार-जस्-ग्राहणा ।
तस्, थस्-पचत, पचथ । मकार-अपचताम्, अपचतम् । विभक्ताविति किम् ?
"अचो यत्," "ऊर्णाया युस्," "रधादिभ्यः शनम्" । "किमोऽत्," "इदोऽत्" इत्यत्र
प्रतिषेधो न भवति अनित्यत्वाद्स्य प्रतिषेधस्य । "इदमस्यमु" इत्युकाराऽनुबन्ध
निर्देशादनित्यत्वमुपलक्ष्यते (३) ॥

आदिञिटुडन ॥ ५ ॥

इदिति वर्तते । आदिशब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते । ञि टु ड इत्येतेषां समुदाया-
नामादितो वर्त्तमानानामि सज्ञा भवति । ञिमिदा-मिञ् । ञिष्ठा-ष्ट । ञिचिवा-

(१) भूवादीनामिति । क्रियावचनां धातुसंज्ञामवन्नात्वाप्रवणादतिप्रसङ्गो नास्तीति
वाकारस्य मध्ये कल्पनायाः प्रयोजनाभावाद् भूत्वादर्थेणमिति बहुव्रीहौ यणादेशे
कृते भूवादय इत्यनुपपन्नो निर्देश इत्यत्र आह वकारोऽयं मङ्गलार्थं इत्यादि प्रका-
रान्तरमाह भुवो वार्थं वदन्तीति । भूवादय इति निर्देशो भूवो धावोरर्थं वदन्ती-
त्यर्थः । अन्य प्रकारान्तरमाह-भव्यां वा वादय स्मृता इति । भवनं भू सोऽयं
येषां ते भव्यां एवभूता वादयो वाच सन्ति स्मृता इत्यर्थः इति ।

(२) 'प्रतिशानुनासिका इति प्रसिद्ध पाठ इति पदमवरी ।

(३) "अनित्यत्वमुपलक्ष्यते" इति पाठो न सार्वत्रिकः ।

चिह्णः (१) । जिह्वन्धी-इहः । दुवेष्ट-वेपथुः । दुओरिव-ध्वयुः । हुपचप्-पन्निमम् । हुवप्-उन्निमम् । हुकुञ्-कुन्निमम् । आदिरिति किम् ? पट्टयति, कण्डूयति । उपदेश इत्येव जिकारीयति ॥

पः प्रत्ययस्य ॥ ६ ॥

पकारः प्रत्ययस्यादिरित्संज्ञो भवति । “शिल्पिनि ध्वन्” नर्त्तकी, रजकी । प्रत्ययस्येति किम् ? षोडः, षण्डः (२), षडिकः । आदिरित्येव “(३)अविमह्योष्टिपच्” । अविषः, महिषः ॥

चुट्ट ॥ ७ ॥

चवर्गटवर्गौ प्रत्ययस्यादी इत्संज्ञौ भवतः । “गोत्रे कुआदिभ्यरक्फञ्” कौआ-यन्यः । छस्य ईयादेश वक्ष्यति । जस्-ब्राह्मणाः । झस्यान्तादेशं वक्ष्यति । “शण्डि-कादिभ्यो व्यः” शाण्डिक्यः । टवर्ग—“चरेष्टः” कुरुचरी, मद्रचरी । ठस्य इकादेशं वक्ष्यति । “सप्तम्यां जनेर्हः” उपसरजः, मन्दुरजः । डस्यैयादेश वक्ष्यति । “अन्नाण्याः” आन्नः । पृथग्योगकरणमस्य विधेरनित्यत्वज्ञापनार्थम् । “तेन वित्तश्चुन्चुपचणपौ” केश-चुन्चु, केशचणः । “अवात्कुटारच” “नते नासिकायाः सज्ञायां टीटज्नाटज्भटचः” अवटीटः । आदिरित्येव, “कर्मणि घटोऽठच्” कर्मठः ॥

लशक्तद्धिते ॥ ८ ॥

तद्धितवर्जितस्य प्रत्ययस्यादितो वर्त्तमाना लकारशकारकवर्गा इत्सज्ञा भवन्ति । लकार—“ल्युट् च” चयनम्, जयनम् । शकार—“कर्त्तरि शप्” भवति, पचति । कवर्ग—“क्तवतू निष्ठा” भुक्तः, भुक्तवान् । “प्रियवशे वदः खच्” प्रियवदः, वशवदः । “ग्लजिस्थश्च ग्लुः” । ग्लासुः, जिष्णुः, भूष्णुः । “भञ्जभासमिदो घुरच्” भङ्गुरम् । “टाडसिडसाभिनास्त्या” घृत्तान्, वृत्तस्य । अतद्धित इति किम् ? चूडालः, लोमशः, कर्णिका ॥

तस्य लोपः ॥ ९ ॥

तस्यैत्संज्ञकस्य लोपो भवति । तथा चैत्रोदाहृतम् । तस्य ग्रहणं सर्वलोपार्थम् । अलोन्त्यस्य मा भूत् आदिर्जिडुडव इति ॥

यथासंख्यमनुदेशः समानाम् ॥ १० ॥

सख्याशब्देन क्रमो लक्ष्यते । यथासंख्यं यथाक्रममनुदेशो भवति । अनुदिरयत

(१) जिह्विदा—‘स्विन्न’ इति पाठान्तरम् ।

(२) मुद्रितकाशिकापुस्तके अनुपनम्यमानमपि प्रत्युदाहरणमेतत् न्यासपदमङ्गव्यो रूपलभ्यात् स्थापितमस्माभिः ।

(३) न्यासपदमङ्गव्योः पर्यालोचनदा सूत्रोपन्यासस्य मूढपाठत्वं न प्रतीयते ।

इत्यनुदेशः । पश्चादुच्चार्यत इत्यर्थः । समानां समसंख्यानां (१) समं पठितानामुद्देशि-
नामनुदेशिनां च यथाक्रम(२)मुद्देशिभिरनुदेशिनः सप्रच्यन्ते । "तदीशब्दात्स्वमन्ती-

यस्य भवति । इह कस्मात् भवति । "वेद्यो यस्त आर्धमंगाद्यत् स्व च" इति । स्वरि-
तेन लिङ्गेन यथासंख्य, यत्र नेप्यते तत्र स्वरितत्वं न प्रतिज्ञायते । "स्वरितेनाधिकारः"
इति स्वरितग्रहणं पूर्वेणापि सप्रच्यते ॥

स्वरितेनाधिकारः ॥ ११ ॥

स्वरितेनेति इत्थमूलवचने वृत्तीया । स्वरितो नाम स्वरविशेषो(३) वर्णधर्म(४)
तेन चिह्नेनाधिकारो वेदितव्यः । अधिकारो विनियोगः । स्वरितगुणयुक्तं शब्दरूप-
मधिकृतं वादुत्तरप्राप्तिष्ठते । प्रतिज्ञास्वरिताः पाणिनीयाः । "प्रत्यय" "धातो"
"दयाप्यातपदिकात्" "अद्गस्व" "मस्य" "पदस्य" ॥

अनुदात्तङ्गित आत्मनेपदम् ॥ १२ ॥

अविशेषेण धातोरात्मनेपदं परस्मैपदं च विधास्यते तत्रापि नियमः क्रियते । अनु-
दात्तेतो ये धातवो द्वितश्च तेभ्य एव आत्मनेपदं भवति नान्येभ्यः । अनुदात्तेद्भ्य-
वास् आस्ते । वस्, वस्ते । द्विद्भ्यः खल्वापि-पूङ्, सूते । शीद्, शीते ॥

भावकर्मणोः ॥ १३ ॥

"ह्य कर्मणि च भावे चाकर्मकैभ्यः" इति भावकर्मणोर्विहितस्य लस्य तिवाद्यः
सामान्येन वक्ष्यन्ते तत्रैदमुच्यते । भावे कर्मणि आत्मनेपदं भवति । भावे ग्लायते
भवता, सुष्यते भवता, आस्यते भवता । कर्मणि-क्रियते कटं, द्रियते भारः । कर्म-
कर्त्तरि-लुप्यते केदारः स्वयमेवेति परस्मैपदं न भवति । तस्य विधाने द्वितीयं कर्तृग्रहण-
मनुव(५)र्तते । तेन कर्त्तव्यं यः कर्त्ता तत्र परस्मैपदं भवति ॥

कर्त्तरि कर्मव्यतिहारे ॥ १४ ॥

कर्मशब्दः क्रियावाचो, व्यतिहारो विनिमयः । यत्रान्यसंबन्धिनीं क्रियामन्यः
करोति इतरसंबन्धिनीं चैतत् स कर्मव्यतिहारः । तद्विहितक्रियावचनाद्भातोरात्मनेपदं

(१) "सप्तम्यनपरिपठिजानाम्" इति न्यासे पाठः ।

(२) पदमन्तरीदर्शने "उद्देशिभिरिति पाठः केषु चित् पुस्तकेषु नास्तीदिति प्रतीयते ।

(३) न्यासे अत्र 'स्वरविशेष' इति पाठः पदमन्तरी 'स्वरितो नाम वर्णधर्मः' इत्येव पठ्यते
'स्वरविशेष' इति पाठस्तु पुस्तकधनस्यपुस्तके समुपलभ्यते ।

(४) 'न स्वरधर्मः' इत्यधिकं कवित्वं । (५) 'उपतिष्ठते' इति न्यासे पाठः ।

भवति । व्यतिलुनते, व्यतिपुनते । कर्मव्यतिहार इति किम् ? लुनन्ति । कर्तृग्रहण-
मुत्तरार्थं, “शेषात्कर्तरि परस्मैपदम्” इति ॥

न गतिर्हि सार्थेभ्य ॥ १५ ॥

पूर्वणात्मनेपद प्राप्त प्रतिपिद्यते । गत्यधभ्यो हिंसार्थेभ्यश्च धातुभ्यः कर्मव्यतिहारे
आमनेपद न भवति । व्यतिगच्छन्ति, व्यतिसपन्ति । हिंसार्थेभ्यः व्यतिहिंसन्ति,
व्यतिघ्नन्ति ॥ प्रतिपेधे हसादीनामुपसरयानम् ॥ व्यतिहसन्ति, व्यतिनरपन्ति, व्य-
तिपठन्ति । ॥ हरतेरप्रतिपेधः ॥ सप्रहरन्ते राजान ॥

इतरतरान्योन्योपपदाच्च ॥ १६ ॥

इतरेतरोऽन्योन्य इत्येवमुपपदाद्वातो कर्मव्यतिहारे आमनेपद न भवति । इतरे-
तरस्य व्यतिलुनन्ति, अन्योन्यस्य व्यतिलुनन्ति । ॥ परस्परोपपदाच्चात वक्तव्यम् ॥
परस्परस्य व्यतिलुनन्ति ॥

नेरिंश ॥ १७ ॥

शेषात्कर्तरि परस्मैपदे प्राप्ते निपूर्वादिश आमनेपद विधीयते । ने परस्माद्विश
आमनेपद भवति । निविशते, निविशन्ते । नेरिति किम् ? प्रविशति । “यदागमा
स्तद्ग्रहणेन गृह्यन्ते” । तनाटा नास्ति व्यवधानम्, (१) न्यविशत । नेत्पसर्गस्य
ग्रहणम् । “अर्थवद्ग्रहणे नानर्थक्येति” । तस्मादिह न भवति । मधुनि (२) विशन्ति
श्रमा ॥

परिष्यवेभ्य क्रिय ॥ १८ ॥

‘हुक्कीश्च द्रव्यविनिमये’ इतिवात्कर्त्रभिप्राय क्रियाफले सिद्धिमा मनेपदम्, अकर्त्र-
भिप्रायार्थेऽयमारम्भ । परिष्यवेभ्य उत्तराऽनीणातेरामनेपद भवति । परिष्कीणीते,
विष्कीणीते, अवष्कीणीते । पयांदय उपसर्गा गृह्यन्ते, तेनेह न भवति । बहुवि ऋणाति
वनम् (३) ॥

विपराभ्या जे ॥ १९ ॥

शेषात्कर्तरि परस्मैपदमित्यस्यापवाद् । विपरापूर्वाजयतेधातोरा मनेपद भवति ।
विजयते, परानयते । विपराशब्दाद्युपसर्गा गृह्येते साहचर्यात्, तेनेह न भवति । बहुवि
जयति वनम् । परा जयति सेनेति (४) ॥

आङो दोऽनास्यप्रिहरो ॥ २० ॥

अकर्त्रभिप्रायार्थेऽयमारम्भ । आङ्पूर्वाद्दाते (५) रनास्यविहरणं वर्त्तमानादा मने

(१) ‘श्रुता व्यवधानेऽपि’ भवति इति कचिराठ । (२) ‘वचित्’ ‘मधुनि’ इति
शसन्त पाठ । (३) बहुवि वनम् ऋणातीत्यन्वयः बहुवि = बहुपक्षिकम् ।

(४) परा सेना जयतीत्यन्वयः परा = वक्तुः ।

(५) ‘दाते’ इति न्यासपदमन्वया पाठः ।

पदं भवति । विद्यामादत्ते । अनास्यविहरण इति किम् ? आस्यं व्याददाति । अनास्य-
विहरणसमानक्रियादपि प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ विपादिकां व्याददाति, कूलं व्याददाति ।
अस्वाङ्गकर्मकाप्येति वक्तव्यम् (१) । इह मा भूत्, व्याददते पिपीलिकाः पतङ्गस्य
मुखम् ॥

क्रीडोऽनुसम्परिभ्यश्च ॥ २१ ॥

‘क्रीदृ विहारे’ । एनस्माद् अनु, सम्, परि इत्येवंपूर्वाद् आङ्पूर्वाच्चात्मनेपद्
भवति । अनुक्रीडते, संक्रीडते, परिक्रीडते । आङः खल्वपि, आक्रीडते । समा साहचर्या-
दन्यादिरूपसर्गो गृह्यते, तेनेह कर्मप्रवचनीयप्रयोगे न भवति । माणवकमनुक्रीडति ।
असमोऽङ्गजने इति वक्तव्यम् ॥ संक्रीडन्ति शकटानि । आगमेः चमायामात्मनेपद्
वक्तव्यम् ॥ चमा उपेक्षा, कालहरणमिति यावत् । आगमयस्व तावन्माणवकम् ।
अशिचेर्जिज्ञासायाम् ॥ विद्यासु (२) शिष्यते । आशिषि नाथः ॥ सर्पिषो नाथते,
मधुनो नाथते । आशिपीति किम्, माणवकमनुनाथति । अहरतेर्गंत (३) ताच्छील्ये ॥
पैतृकमश्वा अनुहरन्ते, मातृकं गावोऽनुहरन्ते । गतताच्छील्य इति किम् ? मातुरनु-
हरति । अकिरतेर्हर्षजीविकाकुलायकरणेष्विति वक्तव्यम् ॥ अपस्किरते वृषभो हृष्टः ।
जीविकायाम्-अपस्किरते कुङ्कुटो भ्रष्टार्थी । कुलायकरणे-अपस्किरते आऽऽश्रयार्थी ।
हर्षादिष्विति किम् ? अपस्किरति कुसुमम् । आङ्निनुप्रच्छदोरुपसंख्यानम् ॥ आनुते
शृगालः, आपृच्छते गुस्म । अक्षप उपलम्भत इति वक्तव्यम् ॥ वाचा शरीरस्पर्शन-
मुपलम्भतम् । देवदत्ताय शपते, यज्ञदत्ताय शपते । उपलम्भत इति किम् ? शपति ॥

समवप्रविभ्यः स्थः ॥ २२ ॥

सम्, अव, प्र, वि इत्येवं पूर्वात् तिष्ठतेरात्मनेपदं भवति । सन्तिष्ठन्ते, अवतिष्ठते,
प्रतिष्ठते, वितिष्ठते । आङः स्थः प्रतिज्ञान इति वक्तव्यम् ॥ अस्ति सकारमातिष्ठते,
आगमौ गुणवृद्धी आतिष्ठते ॥

प्रकाशनस्येयाख्ययेश्च ॥ २३ ॥

स्वाभिप्रायकथन प्रकाशन । स्थेयस्याख्या स्थेयाख्या । तिष्ठत्यस्मिन्निति स्थेयः ।
विवादपदनिर्णेतो लोके स्थेय इति प्रसिद्धस्तस्य प्रतिपत्त्यर्थमाख्याग्रहणम् । प्रकाशने
स्थेयाख्यायां च तिष्ठतेरात्मनेपदं भवति । प्रकाशने तावत्, तिष्ठते कन्या छात्रेभ्यः,
तिष्ठते वृषली ग्रामपुत्रेभ्यः । प्रकाशयत्यात्मानमित्यर्थः । स्थेयाण्यायाम्-स्वयि तिष्ठते,
मयि तिष्ठते । सशय्य कर्णादिषु तिष्ठते यः ।

उदोऽनूर्ध्वकर्मणि ॥ २४ ॥

उत्पूर्वात्तिष्ठतेरनूर्ध्वकर्मणि वर्त्तमानादात्मेनपदं भवति । कर्मशब्दः क्रियावाची ।

(१) ‘वक्तव्य’ इति न्यासपदमजयोः । (२) ‘अनुवि’ इति पदसञ्ज्ञापाठः ।

(३) ‘गति’ इति न्यासपदमजयोः ।

अनूर्ध्वताविशिष्टक्रियावचना (१) तिष्ठतेरात्मनेपदं भवति । गोहे उत्तिष्ठते, कुटुम्बे उत्तिष्ठते । तदर्थं यतत इत्यर्थः । ॐ उद ईहायामिति वक्तव्यम् ॥ इह मा भूत् । अस्माद् ग्रामात् शतमुत्तिष्ठति । शतमुत्पद्यत इत्यर्थः । ईहाग्रहणमनूर्ध्वकर्मण एव विशेषणमापवादः । अनूर्ध्वकर्मणीति किम् ? आसनादुत्तिष्ठति ।

उपान्मन्त्रकरणे ॥ २५ ॥

उपपूर्वात्तिष्ठतेर्मन्त्रकरणेऽर्थं वर्त्तमानादात्मनेपदं भवति । ऐन्द्रया गार्हपत्यमुपतिष्ठते । आग्नेय्या आग्नीध्रमुपतिष्ठते । मन्त्रकरण इति किम् ? भर्तारमुपतिष्ठति यौवनेन । ॐ उपादेवपूजासगतिकरणमित्रीकरणपथिप्त्रिति वाच्यम् ॥ देवपूजायाम्—आदित्यमुपतिष्ठते । सद्गतिकरणे—रथिकानुपतिष्ठते । मित्रकरणे—महामात्रानुपतिष्ठते । मित्रकरणसद्गतिकरणयो को विशेषः ? सद्गतिकरणमुपश्लेषः । तद्यथा गङ्गा यमुना—मुपतिष्ठते । मित्रकरणं तु विनाप्युपश्लेषेण मैत्रीसम्बन्धः । पथि—अथ पन्थांस्तुमुपतिष्ठते । ॐ वा लिप्तायामिति वक्तव्यम् ॥ भिक्षुको ब्राह्मणकुलमुपतिष्ठते, उपतिष्ठतीति वा ।

अकर्मकाच्च ॥ २६ ॥

उपादिति वर्त्तते । उपपूर्वात् तिष्ठतेरकर्मकादकर्मकक्रियावचनादात्मनेपदं भवति । यावद्भुक्तमुपतिष्ठते, यावदोदनमुपतिष्ठते । भुक्तमिति भावे क्तप्रत्ययः । भोजने भोजने सन्निधीयत इत्यर्थः । अकर्मकादिति किम् ? रात्रानमुपतिष्ठति ।

उद्विभ्या तप ॥ २७ ॥

अकर्मकादिति वर्त्तते । उद्वि इत्येवम्पूर्वात् तपतेरकर्मकक्रियावचनादात्मनेपदं भवति । उत्तपत्ते, वितपते । दीप्यत इत्यर्थः । अकर्मकादित्येव, उत्तपति सुवर्णं सुवर्णकारः, वितपति पृष्ठं सविता । ॐ स्वाङ्गकर्मकाचेति वक्तव्यम् ॥ उत्तपते पाणिम्, उत्तपते पृष्ठम्, वितपते पाणि, वितपते पृष्ठम् । स्वाङ्गं चेह न पारिभाषिकं गृह्यते, अद्रवन्मूर्त्तिमत्स्वाङ्गमिति । किं तर्हि, स्वमङ्गं स्वाङ्गम् । तेनेह न भवति, देवदत्तो यज्ञदत्तस्य पृष्ठमुत्तपतीति । उद्विभ्यामिति किम् ? निष्ठपति ॥

आङो यमहन ॥ २८ ॥

अकर्मकादिति वर्त्तते 'यम उपरमे' 'हन हिंसागत्यो' इति परस्मैपदिनी । ताभ्यामकर्मकक्रियावचनाभ्यामाङ्पूर्वाभ्यामात्मनेपदं भवति, आयच्छते, आयच्छते, आयच्छन्ते । हन खल्वपि, आहते, आघाते, आघ्नते । अकर्मकादित्येव, आयच्छति कृषाद्रज्जुम् । आहन्ति वृषलपादेन । ॐ स्वाङ्गकर्मकाचेति वक्तव्यम् ॥ आयच्छते पाणिम्, आहते शिरः । स्वाङ्गं चेह न पारिभाषिकं गृह्यते, किं तर्हि स्वमङ्गं स्वाङ्गम् । तेनेह न भवति आहन्ति शिरः परकीयमिति ॥

(१) अनूर्ध्वकर्मविशिष्टात् क्रियावचनात् इति न्यासे पाठः ।

समो गन्धच्छिद्रप्रच्छिद्रस्वरत्यतिश्रुतिदिभ्यः ॥ २६ ॥

अकर्मकादिति वर्तते । शेषात् कर्तरि परस्मैपदे प्राप्ते सम्पूर्वेभ्यो गमि, ऋच्छि, प्रच्छि, स्वरति, अर्ति, श्रु, विदि इत्येतेभ्योऽकर्मकेभ्यो धातुभ्य आत्मनेपद भवति । सम्-
 ष्ङ्गते, समृच्छते, समृच्छते, संस्वरते, सङ्कल्पा अस्य ममरन्त । अर्तेर्लुङि च्लेः “सर्ति-
 शास्यतिभ्यश्च” इत्युच्चादेशः । तत्र परस्मैपदेऽप्यित्येतन्नाश्रीयते “बहुल छन्दस्यमा-
 योगेपि” इत्याद् प्रतिषिध्यते । “ऋरशोऽङि गुण” इति गुणः । सशृणुते, सवित्ते ।
 ऋच्छेरनादेशस्य ग्रहणम्, समृच्छिष्यते । अत्यादेशस्य स्वर्त्तरित्येव सिद्धमात्मनेपदम् ।
 अर्तिरभयत्र पठ्यते, ‘ऋ गतिप्रापणयोः’ इति भ्यादौ, ‘ऋ स गतौ’ इति जुहोत्यादौ ।
 विशेषाभावाद् द्वयोरपि ग्रहणम् । प्रिदेर्ज्ञानार्थस्य ग्रहणं, परस्मैपदिभिर्गामादिभि
 साहचर्यान् लाभार्थस्य स्वरितेत्वाद्भुमयतोभाषस्य । ऋशोश्चेति वक्तव्यम् ॥ सम्प-
 श्यते । अकर्मकादित्येव ग्राम सम्पश्यति ॥

निसमुपदिभ्यो ह ॥ ३० ॥

अकर्मकादिति निवृत्तम् । अतः पर सामान्येनात्मनेपदविधानं प्रतिपत्तव्यम् ।
 नि, सम्, उप, वि, इत्येवपूर्वाद् ह्ययतेर्ज्ञातोरात्मनेपद भवति । निह्वयते, संह्वयते,
 उपह्वयते । अकर्त्रभिप्रायार्थोऽयमारम्भः । अन्यत्र हि जित्वात्सिद्धमेवात्मनेपदम् ।
 ॥ उपसर्गादस्यत्यूहोर्वा वचनम् ॥ निरस्यति, निरस्यते । समूहते, समूहति ॥

स्पर्द्धायामाङ् ॥ ३१ ॥

अकर्त्रभिप्रायार्थोऽयमारम्भः । स्पर्द्धायां विषये आहपूर्वाद् ह्ययतेरात्मनेपद
 भवति । स्पर्द्धा सधर्पः पराभिभवेच्छा स विषयो धात्वर्थस्य । धातुस्तु शब्दक्रिय एव ।
 महो मह्यमाह्वयते । छाग्रश्छात्रमाह्वयते । स्पर्द्धमानस्त्वस्याह्वानं करोतीत्यर्थः । स्पर्द्धा-
 यामिति किम् ? गामाह्वयति गोपालः ॥

गन्धनापक्षेपणसेवनसाहसिक्यप्रतियत्नप्रकथनोपयोगेषु कृञ् ॥ ३२ ॥

कर्त्रभिप्राये क्रियाफले सिद्धमेवात्मनेपदम् । अकर्त्रभिप्रायार्थोऽयमारम्भः । गन्ध-
 नादिष्वर्थेषु वर्तमानात् करोतेरात्मनेपद भवति । गन्धनमपकारप्रयुक्तं सिंहात्मकं
 सूचनम् । तथाहि—वस्तु गन्धं अहने, अदुर्दं हिंसायाम् इति चुरादौ पठ्यते । अवक्षे-
 पणं भर्त्सनम् । सेवनमनुवृत्तिः । साहसिक्य साहसिकं कर्म । प्रतियत्नः सतो गुणा-
 न्तराऽऽधानम् । प्रकथनं प्रकर्षणं कथनम् । उपयोगो धर्मादिप्रयोजनो विनियोगः ।
 गन्धने तावत्—उत्कुरुते, उदाकुरुते । सूचयतीत्यर्थः । अवक्षेपणे—श्येनो वर्त्तिका-
 मुदाकुरुते । भर्त्सयतीत्यर्थः । सेवने—गणकानुपकुरुते, महामात्रानुपकुरुते । सेवत
 इत्यर्थः । साहसिक्ये—परदारान् प्रकुरुते । तेषु सहसा प्रवर्तत इत्यर्थः । प्रतियत्ने—पृष्ठो
 वकस्योपस्कुरुते, काण्डं गुदस्योपस्कुरुते । तस्य सतो गुणान्तराधानं करोतीत्यर्थः ।
 पृष्टीमुटौ करोते । प्रतियत्न एव विधीयते । प्रकथने—गाथः प्रकुरुते, जनापवादान्

प्रकुरुते । प्रकर्षेण कथयतीत्यर्थः । उपयोगे-शत प्रकुरुते, सहस्र प्रकुरुते । धर्म्मार्थं शत विनियुङ्क्त इत्यर्थः । एतेष्विति किं ? कट करोति ॥

अधे प्रसहने ॥ ३३ ॥

अकर्त्रभिप्रायार्थोऽयमारम्भः । अधिपूर्वात् करोते प्रसहने वर्तमानादामनेपदं भवति । प्रसहनमभिभवः, अपराजया वा । तमधिचक्रः, तमभिबभूव, न तेन पराजित इति वा । प्रसहन इति किम् ? अर्थमधिकरोति । पृथग्योगकरणमुपसर्गविशेषणार्थम् ॥

वे शब्दकर्मणः ॥ ३४ ॥

कृञ् इत्यनुवर्तते । विपूर्वात् करोतेरकर्त्रभिप्रायः क्रियाफले शब्दकर्मणः आमनेपदं भवति । कर्मशब्द इह कारकाभिधायी न क्रियावचनः । क्रोष्टा विकुरुते स्वरान्, ध्वाङ्क्षो विकुरुते स्वरान् । शब्दकर्मणः इति किम् ? विकरोति एव ॥

अकर्मनाञ्च ॥ ३५ ॥

वे, कृञ् इत्यनुवर्तते । निपूर्वात् करोतेरकर्मकादकर्मकक्रियावचनादामनेपदं भवति । विकुर्वते सैन्धवा । साधुदान्ता शोभन वलान्तीत्यर्थः । ओदनस्य पूर्णं रद्धात्रा विकुर्वते । निष्पल चेष्टन्त इत्यर्थः ॥

सम्माननोत्सङ्गनाचार्यकरणज्ञानभृतिनिगणनव्ययेषु नियः ॥ ३६ ॥

णाञ् प्रापणेऽस्मात् कर्त्रभिप्रायः क्रियाफले सिद्धमेवामनेपदम् । अकर्त्रभिप्रायार्थोऽयमारम्भः । णीञ् प्रापणे इयेतस्माद्भातोरात्मनपदं भवति सम्माननादिषु विशेषणेषु ससु । सम्माननं पूजनम् । नयते चार्थं लोकायते । चार्थं बुद्धिं तत्सम्बन्धादाचार्याऽपि चार्थाः, स लोकायते शास्त्रे पदार्थाश्चयते, उपपत्तिभिः स्थिरीकृत्य सिध्यन्त्य प्रापयति, ते युक्तिभिः स्थाप्यमाना सम्मानिता पूजिता भवन्ति । उत्सङ्गनमुत्प्रेषणम् । माणवकमुदानयते । उत्तिपतीत्यर्थः । आचार्यकरणमाचार्यक्रिया, माणवकमीदृशेन विधिनाऽऽत्मसमीपं प्रापयति । यथा स उपनेता स्वयमाचार्यसम्पद्यते । माणवकमुपनयते । आमानमाचार्यकुर्वन् माणवकमामममीपं प्रापयतीत्यर्थः । ज्ञानं प्रमेयनिश्चयः । नयते चार्थं लोकायते । तत्र प्रमेयं निश्चिनोतीत्यर्थः । भृतिवतनम् । कर्मकरानुपनयने । भृतिदानेन समीपं करोतीत्यर्थः । विगणनमृणादेर्निर्याजनम् । मद्रा करं विनयन्ते । निर्यातयन्तीत्यर्थः । व्ययो धर्म्माद्विषु विनियोगः । शतं विनयते, सहस्रं विनयते । धर्माद्यर्थं शतं विनियुङ्क्त इत्यर्थः । एतेष्विति किम् ? अत्र नयति ग्रामम् ॥

कर्तृस्थे चाशरीरे कर्मणि ॥ ३७ ॥

नयते कर्ता देवदत्तादिलंकारवाच्यः । कर्तृस्थे कर्मण्यशरीरे क्षतिं नयतरात्मनपदं भवति । शरीरं प्राणिकायं, तदेकदेशोऽपि शरीरम् । क्रोधं विनयते, मन्थुं विनयते ।

कर्तृस्थ इति किम् ? देवदत्तो यज्ञदत्तस्य प्रोध विनयति । अतरीरं इति किम् ?
विनयति, घाटा विनयति । कर्मणीति किम् ? बुद्ध्या विनयति, प्रज्ञया विनयति ।

वृत्तिसर्गतायनेषु क्रम ॥ ३८ ॥

शेषात्कर्तारं परस्मैपदे प्राप्ते वृत्त्यादिष्वर्थेषु क्रमेर्धातोरात्मनेपद भवति । वृत्ति-
तियन्ध (१) । सर्गं उत्साह । तायन स्पीतता । वृत्तौ तावत्-कथस्य क्रमते दुर्गि-
न प्रतिहन्यते इत्यर्थः । यत्र प्यस्य क्रमते बुद्धिः । सर्गो—व्यामरणाध्ययनाय क्रम-
उत्सहत् इत्यर्थः । तायने—अस्मिन् द्वाद्याणि क्रमन्ते । स्पीतीभवन्तीत्यर्थ-
एतेष्विति किम् (२), अपक्रामति ॥

उपपराभ्याम् ॥ ३९ ॥

वृत्तिसर्गतायनेष्विति वर्तते । उपपरापूर्वात्क्रमतेर्गुत्यादिष्वर्थेषु वर्तमानादाम-
पद भवति । किमर्थं तर्हीदमुच्यते, उपसर्गनियमार्थं सोपसर्गादुपपरापूर्वादेव शान्-
पूर्वादिति । उपक्रमते, पराक्रमते, उपपराभ्यामिति किम् ? (३) सक्रामति । वृत्त्यादिष्वि-
त्येव, उपक्रामति, पराक्रामति ॥

आह उद्गमने ॥ ४० ॥

आहपूर्वात् क्रमतेरुद्गमने वर्तमानादामनेपद भवति । आक्रमत् आदित्य
आक्रमते चन्द्रमा, आक्रमन्ते ज्योतीषि । उद्गमन इति किम्, आक्रामति माणव-
कुतपम् (४) । ज्योतिरुद्गमन इति वक्तव्यम् (५) । इह मा भूत् आक्रामति धू-
हर्म्यंतलात् (६) ॥

वे पादविहरणे ॥ ४१ ॥

विपूर्वाक्रमते पादविहरणेऽथ वर्तमानादामनेपद भवति । विहरण विघ्नेषु
सुष्ठु विक्रमते, साधु विक्रमते । अधादीना गतिविशेषो विक्रमणमुच्यते । यद्यपि क्रमि-
पादविहरण एव पठ्यते 'क्रमु पादविघ्नेषु' इति तथाप्यनेकार्थवादात्तूनामेवमुक्तम्
पादविहरण इति किम्, विक्रामत्यजिनसन्धि ॥

प्रोपाभ्या समर्थाभ्याम् ॥ ४२ ॥

अ उप इत्येताभ्या परस्मात् क्रमतेरात्मनेपद भवति, तौ^१ चेत् प्रोषी समयं

(१) व्यासपर्यालोचनया 'वृष्टिर्वायस्य स्पीतता' इत्यन्त पाठो मूलग्रन्थस्य न प्रतीयत ।

(२) 'एतद्विधिति किम्, अपक्रामति । अथ मूलग्रन्थस्य पाठो न प्रतिपाति पदमर्थ-
वृत्त्यादिष्विति किम्, अपक्रामति' इति दशनात् ।

(३) उपपराभ्यामिति न किमिति । उपसर्गनियम किमर्थमित्यर्थः । सक्रामतीति । 'क्रम-
परस्मैपदेषु' इति दीय ।

(४) 'कुतपम्' इति कचिपाठः । कुतपो दमस्तत्परः । कुतपो हस्वाकुतः ।

(५) 'हर्म्यंतलम्' इति द्वितीया न कचिद् ।

स्वार्थो भवतः । क चानयोस्तुल्यार्थता ? आदिकर्मणि । प्रक्रमते भोक्तुम्, उपक्रमते
 णुम् । समर्थाभ्यामिति किम्, पूर्वेषुः प्रक्रमति । गच्छतीत्यर्थः । अपरेषुरपक्रमति ।
 गच्छतीत्यर्थः । अथोपपराभ्यामित्यनेनान्येपदमत्र कस्माच्च भवति, वृत्त्यादिग्रहणं
 त्रानुवर्तते, ततोऽन्यत्रेदं प्रत्युदाहरणम् ॥

अनुपसर्गाद्वा ॥ ४३ ॥

क्रम इति वर्तते । अप्राप्तविभाषेयम् । उपसर्गविधुक्ताच्च क्रमतेरात्मनेपद वा
 भवति । क्रमते, क्रामति । अनुपसर्गादिति किम्, सक्रामति ॥

अपह्नवे ज्ञः ॥ ४४ ॥

शेषात्कर्त्तरि परस्मैपदे प्राप्ते जानातेरपह्नवे वर्त्तमानाद् आत्मनेपद भवति । अपह्न-
 वेऽपह्नुतिरपलापः । सोपसर्गाश्चायमपह्नवे वर्त्तते न केवलः । शतमपजानीते, सहस्र-
 मपजानीते । अपलपतीत्यर्थः । अपह्नव इति किम्, न त्वं किञ्चिदपि जानासि ॥

अकर्मकाच्च ॥ ४५ ॥

अकर्मभिर्प्रायार्थमिदं, कर्मभिर्प्रायं हि “अनुपसर्गाच्च” इति वक्ष्यति । जानातेर-
 कर्मकादकर्मकक्रियावचनादात्मनेपद भवति । सर्पिषो जानीते, मधुनो जानीते । कथं
 पायमकर्मकः । नात्र सर्पिणादि ज्ञेयत्वेन विवक्षितं, किं तर्हि ज्ञानपूर्विकायां प्रवृत्तौ
 हेतुत्वेन, तथा च “ज्ञोऽविदर्थस्य करणे” इति षष्ठी विधीयते । सर्पिषो जानीते,
 मधुनो जानीते । सर्पिणा उपायेन प्रवर्त्तत इत्यर्थः । अकर्मकादिति किम्, स्वरेण
 पुत्र जानाति ॥

मंप्रतिभ्यामनाध्याने ॥ ४६ ॥

ज्ञ इति वर्त्तते । सकर्मकार्थमिदम् । स, प्रति इत्येवम्पूर्वाजानातेरनाध्याने वर्त्त-
 मानादात्मनेपद भवति । आध्यानमुत्कण्ठास्मरणम् । शत सजानीते, सहस्रं सजानीते
 शत प्रतिजानीते, सहस्रं प्रतिजानीते । अनाध्याने इति किम्, मातुः सजानाति,
 पितुः सजानाति । उत्कण्ठत इत्यर्थः ॥

भासनोपसंभाषाज्ञानयन्निमित्त्युपमन्त्रणेषु वदः ॥ ४७ ॥

शेषात्कर्त्तरि परस्मैपदे प्राप्ते (१) भासनादिषु विशेषणेषु सन्सु वदतेरात्मनेपदं
 भवति । भासत दीप्तिः । वदते चार्वा लोकायते । भासमानो दीप्यमानस्तत्र पदा-
 थान् व्यक्तीकरोतीत्यर्थः । उपसंभाषा उपसान्वनम्, कर्मकरानुपवदते । उपसान्व-
 यतीत्यर्थः । ज्ञानं सम्यगवबोधः । वदने चार्वा लोकायते, जानाति वदितुमित्यर्थः ।
 यत्र उतासहः, चेन्ने वदते, गेहे वदते । ताद्विषयमुत्साहमाविष्करोतीत्यर्थः । विमतिर्वा-
 नामतिः । चेन्ने विवदन्ते, गेहे विवदन्ते । विमतिरपतिता विचित्र भाषन्त इत्यर्थः ।

(२) “भासनादिष्वर्थेषु” इति न्यासधृतिः पाठः ।

उपमन्त्रणं रहस्युपच्छन्दनं, कुलभार्यामुपपदते, परदारानुपपदते । उपच्छन्दयतीत्यर्थः ।
एतेष्विति किम् यत्किञ्चिद् वदति ॥

व्यक्तवाचां समुच्चारणे ॥ ४८ ॥

वद इति वर्तते । व्यक्तवाचां समुच्चारणं सहोच्चारणं तत्र वर्तमानाद्दत्तेरात्मनेपदं भवति । ननु 'वद व्यक्तायां वाचि' इत्येव पठ्यते, तत्र किं व्यक्तवाचामिति विशेषणम् । प्रसिद्धपुपसंग्रहार्थमेतत् । व्यक्तवाच इति हि मनुष्याः प्रसिद्धाः । तेषां समुच्चारणे यथा स्यात् । संप्रवदन्ते ब्राह्मणाः, संप्रवदन्ते क्षत्रियाः । व्यक्तिवाचामिति किम् (१) वरतनु ! संप्रवदन्ति कुक्कुटाः । समुच्चारण इति किम्, ब्राह्मणो वदति, क्षत्रियो वदति

अनोरकर्मकात् ॥ ४९ ॥

वद इति, व्यक्तवाचामिति च वर्तते । अनुपूर्वाद्दत्तेरकर्मकाद्बक्त्याविषयत्वाद् रत्ननेपदं भवति । अनुवदते कटः कलापस्य, अनुवदते मौढः पैप्पलादस्य । अनु सादरये । यथा कलापोऽर्धायातो वदति तथा कट इत्यर्थः । अकर्मकादिति किम्, पूर्वमेव गत्रुदिनमनुवदति । व्यक्तवाचामित्येव । अनुवदति यीणा ॥

विभाषाविप्रलम्भापे ॥ ५० ॥

वद इति वर्तते, व्यक्तवाचां समुच्चारण इति च । विप्रलम्भात्मके व्यक्तवाचां समुच्चारणे वर्तमानाद्दत्तेरात्मनेपदं भवति विभाषा । प्राप्तविभाषेयम् । विप्रवदन्ते सांवत्सराः, विप्रवदन्ति सांवत्सराः । विप्रवदन्ते मौढूर्त्ताः, विप्रवदन्ति मौढूर्त्ताः । युग पत्परस्परप्रतिपेधेन विरुद्धे वदन्तीत्यर्थः । विप्रलम्भाप इति किम्, संप्रवदन्ते ब्राह्मणाः । व्यक्तवाचामित्येव, विप्रवदन्ति शत्रुनयः । समुच्चारण इत्येव, क्रमेण मौढूर्त्ता मौढूर्त्तन सह विप्रवदन्ति ॥

अवाद्मः ॥

"गृ निगारण" इति तुदादी पठ्यते तस्येदं ग्रहणं, न तु 'गृ शब्द' इति कथादिफलितस्य, तस्य ह्यवपूर्वस्य प्रयोग एव नास्ति । "शेषात्" इति परस्मैपदे प्राप्ते, अवपूर्वाद्गिरितेरात्मनेपदं भवति । अवगिरते, अवगिरते, अवगिरन्ते । अवादिति किम्, गिरति ॥

समः प्रतिज्ञाने ॥ ५२ ॥

प्र इति वर्तते । सम्पूर्वाद्गिरतेः प्रतिज्ञाने वर्तमानादात्मनेपदं भवति । प्रतिज्ञाने

(१) अत्र "वरतनु सम्प्रवदन्ति कुक्कुटाः" इति न्यासपदमज्योत्तरमयवापिदर्शनात् "वरतनु" इति मूले निवेशितोऽस्मामि । अथ श्लोकचतुर्दशपादः । कश्चित् सम्पूर्ण एव श्लोक पठ्यते । स चायम्—अयि विजहोहि दुजोपगूहनं, त्वज नवसङ्गममोहं बलमम् । अरुणकरोत्तमम्, एव वर्तते, वरतनु " ॥ इति न्यासे । पदमज्योत्तरम् — "अपनय पादसरोजमद्भुतः, शिथिलव गलादताम् । कच वदनेशुकमाकुलीकृतम्, वरतनु " " ॥

मभ्युपगम । शत सगिरते, नित्य शब्द सगिरते । प्रतिज्ञान इति किम्, सगिरति
ग्रसम् ॥

उदक्षर सकर्मकात् ॥ ५३ ॥

शेषाकर्तरि परस्मैपदे प्राप्ते उत्पूर्वाचरते सकर्मकक्रियावचनादात्मनेपद भवति ।
गेहमुचरते, कुटुम्बमुचरते, गुरुवचनमुचरते । उत्क्रम्य गच्छतीत्यर्थ । सकर्मकादिति
किम्, वाष्पमुचरति ॥

समस्तृतीयायुक्तात् ॥ ५४ ॥

सम्पूर्वाचरतेस्तृतीयायुक्तादात्मनेपद भवति । तृतीयेति तृतीया विभक्तिर्गृह्यते ।
तथा चरतेरर्थद्वारको योग अश्वेन सञ्चरते । तृतीयायुक्तादिति किम्, उभौ लोकौ
सञ्चरसि इमं चामु च देवल । यद्यप्यत्र तदर्थयोग सम्भवति तृतीया तु न श्रूयत इति
प्रयुदाहरण भवति ॥

दाणश्च सा चेत्तुर्चतुर्थ्यर्थे ॥ ५५ ॥

‘दाण् दाणे’ परस्मैपदी तत् सम्पूर्वतृतीयायुक्तादात्मनेपद भवति सा चेत्तृतीया
चतुर्थ्यर्थे भवति । कथं पुनस्तृतीया चतुर्थ्यर्थे स्यात् ? वक्तव्यमेवैतत् । अत्राप्यव-
हारे तृतीया चतुर्थ्यर्थे भवतीति वक्तव्यम् ॥ (१) दास्या सम्प्रयच्छते, वृषत्या सम्प्र-
यच्छते । कामुकं सन् दास्यं ददातीत्यर्थ । चतुर्थ्यर्थे इति किम्, पाणिना सम्प्रय-
च्छति । सम प्रशब्देन व्यवधाने कथमात्मनेपद भवति । सम इति विशेष(२)पणे
पठि न पञ्चमी ॥

उपाद्यम स्वकरणे ॥ ५६ ॥

शेषाकर्तरि परस्मैपदे प्राप्ते उपपूर्वाद् यम स्वकरणे वर्तमानादात्मनेपद भवति ।
पाणिग्रहणविशिष्टमिह स्वकरणं गृह्यते, न स्वकरणमात्रम् । भार्यामुपयच्छते । स्वक-
रण इति किम् देवदत्तो यज्ञदत्तस्य भार्यामुपयच्छति ॥

ज्ञाश्रुमृदृशा सन ॥ ५७ ॥

ज्ञा श्रु स्मृ दृश इत्येतेषां सन्नन्तानामात्मनेपद भवति । तत्र जानाते “अपह्वे
ज्ञ” इति त्रिभिः सूत्रैरात्मनेपदं विहितं, श्रुदृशोरपि “समो गन्मृच्छि” इत्यत्र विहितम्
तस्मिन्विषये “पूर्ववत्सन” इत्येव सिद्धमात्मनेपदं ततोऽन्यत्रानेन विधीयते । स्मरते
पुनरप्राप्त एव विधानम् । धर्म्मं जिज्ञासते, गुरुं श्रुश्रूयते, नष्टं सुस्मरति, नृपं दिदृशते
सन इति किम्, जानाति, शृणोति, स्मरति, पश्यात् ॥

नानोर्द्ध ॥ ५८ ॥

पूर्वेण योगेन प्राप्तमात्मनेपदं प्रतिपिद्यते । अनुपूर्वाजानाते सन्नन्तादात्मनेपदं ।

(१) अत्र ‘मालाम्’ इत्यधिक पाठो न्यासे । (२) विशेषणश्रीति पदमजयाम् ।

न भवति । तथा च सति सकर्मकस्यैवार्थप्रतिषेधः सम्पद्यते । पुत्रमनुजिज्ञासति । अनोरिति किम्, धर्मं जिज्ञासते ॥

प्रत्याङ्मयां श्रुवः ॥ ५६ ॥

प्रति आङ् इत्येवपूर्वाच्छृणोते सन्नन्तादात्मनेपदं न भवति । प्रतिशुभ्रूपति, आशु-
श्रूपति । उपसर्गग्रहणं चेद् तस्मादिह प्रतिषेधो न भवति । देवदत्तं प्रति शुभ्रूपते ॥

शदेः शितः ॥ ६० ॥

‘शद्वृत् शितने’ परस्मैपदी, तस्मादात्मनेपदं विधीयते । शदिर्यं शित्, शिद्वावी
शितो वा सम्बन्धो तस्मादात्मनेपदं भवति । शीयते, शीयेते, शीयन्ते । शित इति
किम्, अशतस्यत्, शतस्यति, शिशत् ॥

अयतेर्लुङ्लिट्छोश्च ॥ ६१ ॥

‘मृङ् प्राणत्यागो’ । ङित्वादात्मनेपदमत्र सिद्धमेवेति नियमार्थमिदं वचनम् । अय-
तेर्लुङ्लिटो शितश्चात्मनेपदं भवति, अन्यत्र न भवति । अमृत, मृषीष्ट । शितः
खल्यपि । अयते, अयेते, अयन्ते । नियमः किमर्थः, मरिष्यति, अमरिष्यत् ॥

पूर्वपत् सनः ॥ ६२ ॥

सनः पूर्वो यो धातुः, आत्मनेपदी तद्वत्सन्नन्तादात्मनेपदं भवति । येन निमित्तेन
पूर्वस्मादात्मनेपदं विधीयते तेनैव सन्नन्तादपि भवति । अनुदात्तञित् आत्मनेपदम्,
आस्ते, शने । सन्नन्तादपि तदेष निमित्तम् । आससिपते, शिशयिपते । नेविश,
निविशते, निविशते । आङ् उग्रमने, आग्रमते, आचिग्रसते । इह न भवति । शिश-
सति, मुमूर्षति । नहि शदिअयतिमात्रमात्मनेपदनिमित्तं, किं तर्हि शिदाद्यपि तच्चेह
नास्ति । यस्य च पूर्वस्यैव निमित्तभावः प्रतिषिध्यते तन्मन्त्रन्तेऽप्यनिमित्तम् । अनुचि-
कीर्षति, पराचिकीर्षति । इह जुगुप्सते भीमासते इति अनुदात्त इत्येव सिद्धमात्मने-
पदमप्येव कृतं लिङ् समुदायस्य विशेषकं भवतीति ॥

आम्प्रत्ययप्लुजोऽनुप्रयोगश्च ॥ ६३ ॥

अकर्त्रभिप्रायाधोऽयमारम्भ । आम् प्रत्ययो यस्मात्सोऽयमाप्प्रत्ययः । आम्प्रत्यय-
स्येव धातोः कृजोऽनुप्रयोगस्यात्मनेपदं भवति । ईक्षाचक्रे, ईक्षाचक्रे (१) । यदि विध्य-
पमेतत् तर्हि उदुज्जाचकार, उदुम्भाञ्जकारेति कर्त्रभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदं
गमोति । नैप दोषः । उभयमनेन क्रियते विधिर्नियमश्च । कथम् ? पूर्ववादिति वसन्ते ।
त द्वितीयो यत्नो नियमार्थो भविष्यति । कृञ् इति किम्, ईक्षामास, ईक्षाम्बभूव ।
कथं पूनरस्यानुप्रयोगो यावता “कृञ्ानुप्रयुज्यते लिटि” इत्युच्यते । कृजिति प्रत्याहा-
रग्रहणं तत्र विज्ञायते । क सन्निविष्टानां प्रत्याहारः ? अभूततद्भावे “कृभ्वस्तिथोगो

(१) अत्र “कृञ्चक्रे” इत्युदाहरणान्तरमपि प्रतीयते, न्याससम्वादात् ।

सम्पद्यकर्तरि चिव." इति हृदाब्दादारभ्य यावत् "कुञ्जो द्वितीयतृतीया" इति जकारम् ।

प्रोपाभ्यां युजेरयज्ञपात्रेषु ॥ ६४ ॥

युजिर् योगे स्वरितेद्, तस्य कर्त्रभिप्राये क्रियाफले सिद्धमेवात्मनेपदम् । अकर्त्रभिप्रायार्थोऽयमारम्भः । प्र उप इत्येव पूर्वोद् युजेरयज्ञपात्रप्रयोगविषयोदात्मनेपद भवति । प्रयुङ्क्ते, उपयुङ्क्ते । अयज्ञपात्रेष्विति किम् । हृन्द न्यङि पात्राणि प्रयु-
नक्ति । स्वराद्यन्तोपसृष्टादिति वक्तव्यम् । उपयुङ्क्ते, नियुङ्क्ते । स्वराद्यन्तोपसृष्टा-
दिति किम्, (१) सयुनक्ति ॥

समः चागुवः ॥ ६५ ॥

द्यु तेजने परस्मैपदी ततः सम्पूर्वादात्मनेपद भवति । "समो गमृच्छि" इत्यत्रैव
कस्मान्न पठितः । अकर्मकादिति तत्र वर्त्तने । सद्युते शस्त्रम्, सद्युवाते, सद्युपते ॥

भुजोऽनवने ॥ ६६ ॥

भुज पालनाभ्यवहारयोरिति रुधादी पठ्यते । तस्मादनवनेऽपालने वृत्तमावादा-
त्मनेपद भवति । भुङ्क्ते, भुञ्जाते, भुजते । अनवने इति किम् । भुजक्यन्तमग्निरा-
हितः । अनवनप्रतिषेधेन रीधादिकस्यैव प्रदण विज्ञाप्यते न तौदादिकस्य 'भुजो कौटि-
त्य' इत्यस्य । तेनेह न भवति । विभुजति पाणिम् ॥

रोरणी यत्कर्म गौ चेत्स कर्त्तान्धाष्याने ॥ ६७ ॥

"णितश्च" इति कर्त्रभिप्राये क्रियाफले सिद्धमेवात्मनेपदम् । अकर्त्रभिप्रायार्थोऽ-
यमारम्भः । ण्यन्तादात्मनेपद भवति, कथम्, अणौ यत्कर्म गौ चेत्तदेव कर्म, स एव
कर्त्ता भवति । अनाध्याने, आध्याने वर्जयित्वा । आरोहन्ति हस्तिन हस्तिपदा ।
आरोह्यते हस्ती स्वयमेव । उपमिद्वन्ति हस्तिन हस्तिपदा । उपसेचयते हस्ती
स्वयमेव । पश्यान्ति भृत्या राजानम् । दर्शयते राजा स्वयमेव । णेरति किम्, आरो-
हन्ति हस्तिन हस्तिपदा । आरोह्यमाणो हस्ती साध्वारोहति । अणश्चिति किम्,
गणयति गणं गोपालकः । गणयति गणं स्वयमेव । कर्मग्रहणं किम्, लुनाति दात्रेण ।
लावयति दात्र स्वयमेव । गौ चेद्ग्रहणं समानक्रियार्थम् । आरोहन्ति हस्तिन हस्ति-
पदा, आरोह्यमाणो हस्ती भीतान् सेचयती मूत्रेण । वत्सग्रहणमनन्यकर्मार्थम् ।
आरोहन्ति हस्तिन हस्तिपदा । आरोह्यमाणो हस्ती स्थलमारोहयति मनुष्यान् ।
कृत्तति किम्, आरोहन्ति हस्तिन हस्तिपदा । तानारोहयति महामात्रः । अनाध्याने
इति किम्, स्मरति वनगुल्मस्य वीकिलः । स्मरत्यनन्य वनगुल्म स्वयमेव । ननु चात्र
कर्मन्तरे मूलोदाहरणानि तत्र कर्मवद्भावेनैव सिद्धमात्मनेपदं किमर्थमिदमुच्यते ।

(१) न्याससन्वादात् "स्वराद्यन्तोपसृष्टादिति किम् ? सयुनक्ति" इति पाठो वृत्तिप्रत्ययस्य
न प्रतिभाति ।

क्रियाणां च कर्मवदतिदेशो विज्ञायते । कर्तृस्थार्थोऽयमारम्भः ।
च रंहिः कर्तृस्थक्रियः, दृशिः कर्तृस्थभावक उदाहृतः ॥

भीरुगोहेतुभये ॥ ६८ ॥

गेरिति वर्तते । अकर्त्रभिप्रायार्थोऽयमारम्भः । विभेतेः स्मर्यतेऽप्यन्तादात्मनेपदं
त हेतुभये । हेतुः प्रयोजकः कर्ता लकारवाच्यस्ततश्चेद्भयं भवति । भयग्रहणमुप-
विस्मयोऽपि तत एव । जटिलो भीषयते, मुण्डो भीषयते । (१) जटिलो
स्मर्यते, मुण्डो विस्मापयते । हेतुभय इति किम्, कुञ्चिकयनं भाययति, रूपेण
भवति । अत्र कुञ्चिका भयम्प्यं करणं न हेतुः ॥

गृधिवञ्च्योः प्रलम्भने ॥ ६९ ॥

गेरिति वर्तते । अकर्त्रभिप्रायार्थोऽयमारम्भः । गृधु अभिरादृशाया, चञ्चु गतावि-
प्रलम्भने वर्त्तमानयोरान्मनेपदं भवति । प्रलम्भनं विसवादनं मिथ्या-
फलाख्यानम् । माणवकं गर्धयते, माणवकं वञ्चयते । प्रलम्भन इति किम्, ध्यानं
भवति । गर्धनमस्योत्पादयतीत्यर्थः । अहिं वञ्चयति । परिहरतीत्यर्थः ॥

लियः सम्माननशालीनीकरणयोश्च ॥ ७० ॥

गेरिति वर्तते । अकर्त्रभिप्रायार्थोऽयमारम्भः । लीड् श्लेषणे इति दिवादी पठ्यते,
लिय इति च क्रयादी । विशेषाभावाद् द्वयोरपि ग्रहणम् । लियोऽप्यन्तात्सम्मानने
च वर्त्तमानादात्मनेपदं भवति, च-शब्दात् प्रलम्भने च । सम्माननं
पूजनम् । शालीनीकरणं न्यग्भावनम् । जटाभिरालापयते । पूजा समधिगच्छतीत्यर्थः ।
वर्त्तिकामुह्यापयते । न्यक्करोतीत्यर्थः । प्रलम्भने—कस्त्वामुह्यापयते । विसवा-
दयतीत्यर्थः । “विभाषा लीयते.” इति वाऽऽत्व विधीयते । तदस्मिन् विषये नित्य-
मन्यत्र विकल्पः । व्यवस्थितविभाषा हि सा । सम्माननादिविविक्तिः किम्, बालक-
मुह्यापयति ॥

मिथ्योपपदात् कृजोऽभ्यासे ॥ ७१ ॥

गेरिति वर्तते । अकर्त्रभिप्रायार्थोऽयमारम्भः । प्यन्तात्करोतेमिथ्योपपदादात्मने-
पदं भवति अभ्यासे । अभ्यासः पुनः पुनः करणमावृत्तिः । पदं मिथ्या कारयते ।
(२) चारं स्वरादिदुष्टमसकृदुच्चारयतीत्यर्थः । मिथ्योपपदादिति किम्, पदं सुष्ठु
रयति । कृज इति किम्, पदं मिथ्या वाचयति । अभ्यास इति किम्, पदं मिथ्या
कारयति । सकृदुच्चारयति ॥

स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले ॥ ७२ ॥

गेरिति निवृत्तम् । शेषात्कर्त्तरि परस्मैपदे प्राप्ते स्वरितेत्तो ये धातवो जितश्च तेभ्य
(१) अत्र पदमञ्जरीसंवादात् ‘मुण्डो मापयते’ इत्युदाहरणान्तरमपि बोध्यम् ।
(२) “सदोपम्” इति पाठः पदमञ्जर्याम् ।

आत्मनेपद् भवति कर्त्तार चेत्क्रियाफलमभिप्रेति । क्रियाया फल क्रियाफल
यदर्थमसौ क्रिया आरभ्यते, तच्चेत्कर्तुर्लकारवाच्यस्य भवति । यजते, पचते ।
खल्वपि । सुनुते, कुरुते । स्वर्गादि प्रधानफलमिह कर्त्तारमभिप्रेति । कर्त्रभिप्राय इ
किम्, यनन्ति याजका, पचन्ति पाचका, कुर्वन्ति कर्मकरा । यद्यपि दक्षिणा भृ
कर्तु फलमिहास्ति तथापि न तदर्थं क्रियारम्भ ॥

अपाद्वद ॥ ७३ ॥

कर्त्रभिप्राय इति वर्त्तते । अपपूर्वाद्दत्ते कर्त्रभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपद् भवति
धनकामो न्यायमपवदते । न्यायाऽपवादेन धनमर्जयिष्यामि इति मन्यते । कर्त्र
क्रियाफल इत्येव । अपवदते ॥

णिचश्च ॥ ७४ ॥

कर्त्रभिप्राये क्रियाफल इति वर्त्तते । णिजन्तादारमनेपद् भवति कर्त्रभिप्राय
फले । कट कारयते, ओदन पाचयते । कर्त्रभिप्राय इत्येव । कट कारयति परस्य ॥

समुदाङ्भ्यो यमोऽग्रन्थे ॥ ७५ ॥

कर्त्रभिप्राय इति वर्त्तते । सम् उद् आङ् इत्येवपूर्वाद्यने कर्त्रभिप्राये
आत्मनेपद् भवति ग्रन्थविषयश्चेत्प्रयोगो न भवति । व्रीहीन् सयच्छते ।
वस्त्रमायच्छते । आङ्पूर्वादकर्मकादाडो यमहन इति सिद्धमेवात्मनेपद् सकर्मकाथ
पुनर्ग्रहणम् । अग्रथ इति किम् । उद्यच्छते चिकित्सा वैद्य । कर्त्रभिप्राय इत्येव ।
च्छति, उद्यच्छति, आयच्छति ॥

अनुपसर्गाज्जि ॥ ७६ ॥

कर्त्रभिप्राय इति वर्त्तते । अनुपसर्गाज्जागते कर्त्रभिप्राये क्रियाफले
भवति । गा जानीते, अश्व जानीते । अनुपसर्गादिति किम् ? स्वर्गं लोकं न
मूढ । कर्त्रभिप्राय इत्येव । देवदत्तस्य गा जानाति ॥

विभाषोपपदने प्रतीयमाने ॥ ७७ ॥

स्वरितजित इति पञ्चभि सूत्रैरात्मनेपद् कर्त्रभिप्राय क्रियाफले
तदुपपदेन द्योतिते न प्राप्नोतीति वचनमारभ्यते । समाधे श्रूयमाण
तन प्रतीयमाने कर्त्रभिप्राय क्रियाफले विभाषाऽऽत्मनेपद् भवति । स्व यज्ञं यज्ञात,
यज्ञं यजते । स्व कटं करोति, स्व कटं कुरुते । स्व पुत्रमपवदति, स्व
एव पञ्चसून्यामुदाहार्यम् ॥

शेषात् कर्त्तरि परस्मैपदम् ॥ ७८ ॥

पूर्वेण प्रकरणेनात्मनेपदनियमं कृतं, न परस्मैपदनियमः । तस्मिन्
तदर्थमिदमुच्यते । येभ्यो धातुभ्यो येन विशेषणेनात्मनेपदमुक्तं ततो यदन्यत्स
शेषात् कर्त्तरि परस्मैपद् भवति शेषादेव नान्यस्मात् । अनुदात्त इति आत्मने
पदम् । आस्ते, शेते । ततोऽन्यत्र परस्मैपद् भवति । याति, वाति । नेर्विश

त्तम् । निविशते । ततोऽन्यत्र परस्मैपदम् । आविशति, प्रविशति । कर्त्तरीति किम्,
)पच्यते, गम्यते । कर्मकर्त्तरि कस्मात्परस्मैपदं न भवति । पच्यते ओदनः स्वयमेव ।
 त्तरि कर्मण्यतिहार इति द्वितीयं कर्तृग्रहणमनुवर्त्तते तेन कर्त्तव्यं यः कर्त्ता तत्र परस्मै-
 द्, कर्मकर्त्तरि न भवति ॥

अनुपराभ्यां कृञः ॥ ७६ ॥

रे कर्त्रभिप्राये क्रियाफले गन्धनादिषु च करोतेरात्मनेपदं विहितं तदपवादः परस्मै-
 द्विधीयते । अनुपरा इत्येवंपूर्वात्करोतेः परस्मैपदं भवति । अनुकरोति, पराकरोति ।

अभिप्रत्यतिभ्यः क्षिपः ॥ ८० ॥

प क्षिप प्रेरणे स्वरितेत्, ततः कर्त्रभिप्रायक्रियाफलविवक्षायामात्मनेपदे प्राप्ते परस्मै-
 द्विधीयते । अभिप्रति अति इत्येव पूर्वात् क्षिपः परस्मैपदं भवति । अभिक्षिपति,
 तक्षिपति, अतिक्षिपति । अभिप्रत्यतिभ्य इति किम्, आक्षिपते । द्वितीयमपि कर्तृ-
 ग्रहणमनुवर्त्तते । तेनेह न भवति । अभिक्षिप्यते स्वयमेव ॥

प्राद्वहः ॥ ८१ ॥

वह प्रापणे स्वरितेत्, ततः कर्त्रभिप्रायक्रियाफलविवक्षायामात्मनेपदे प्राप्ते परस्मै-
 विधीयते । प्रपूर्वाद्धते परस्मैपदं भवति । प्रवहति, प्रवहतः, प्रवहन्ति । प्रादिति
 म्, आवहते ॥

परैर्मृषः ॥ ८२ ॥

मृषे मृष तितिक्षायां स्वरितेत्, ततस्तथैवात्मनेपदे प्राप्ते परस्मैपदं विधीयते । परिमृ-
 ष्यतेः परस्मैपदं भवति । परिमृष्यति, परिमृष्यतः, परिमृष्यन्ति । परैरिति
 , आमृष्यते । वहतिमपि केचिद्वानुवर्त्तयन्ति । परिवहति ॥

व्याङ्परिभ्यो रमः ॥ ८३ ॥

एत रमु क्रीडायाम् । अनुदात्तेष्वामनेपदे प्राप्ते परस्मैपदं विधीयते । वि आङ् परि
 त्त्वेव पूर्वाद्भमतेः परस्मैपदं भवति । विरमति, आरमति, परिरमति । एतेभ्य इति
 , अभिरमते ॥

उपाच्च ॥ ८४ ॥

रम इत्येव । उपपूर्वाद्भमतेः परस्मैपदं भवति । देवदत्तमुपरमति, यज्ञदत्तमुपर-
 मति । उपरमयतीति यावत् । अन्तर्भावित्यर्थोऽत्र रमि । पृथग्योगस्तरणमुत्तरार्थम् ।
 र्मकाद्विभाषां वक्ष्यति सा उपपूर्वादेन यथा स्यात् ॥

विभाषाऽकर्मकात् ॥ ८५ ॥

का रमः, उपादिति च वर्त्तते । पूर्वेण नित्यं परस्मैपदे प्राप्ते विभक्त्य आरभ्यते । उप-
 द्रमतेरकर्मकाद्विभाषा परस्मैपदं भवति । यावदुभुक्तमुपरमति, यावदुभुक्तमुपर-
 मति । निवर्त्तते इत्यर्थः ॥

बुधयुधनशननेङ्प्रुदुस्रभ्यो णोः ॥ ८५ ॥

णिचश्चेति कर्त्रभिप्रायक्रियाफलविवक्षायामात्मनेपदे प्राप्ते परस्मैपदं विधीयते
बुधयुधनश जन इङ् प्रु दु सु इत्येतेभ्यो ण्यन्तेभ्यः परस्मैपदं भवति ।
योधयति, नाशयति, जनयति, अध्यापयति, प्रावयति, द्रापयति, स्त्राययति ।
कर्मकास्तेषामणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकादित्येव सिद्धे वचनमिदमचित्तवत्कर्तृकार्थम्
बोधयति पद्मम्, बोधयन्ति काष्ठानि, नाशयति दुःखम्, जनयति सुखम् ।
चलनार्था अपि तेषां निगारणचलनार्थेभ्यश्चेति सिद्धे यदा न चलनार्थास्तदर्थं
नम् । प्रवते, प्राप्नोतीति गम्यते । अयो द्रवति, विलीयत इत्यर्थः । कुण्डिका
स्यन्दत इत्यर्थः । एतद्विषयाण्युदाहरणानि ॥

निगारणचलनार्थेभ्यश्च ॥ ८७ ॥

णेरिति वर्त्तते । कर्त्रभिप्रायक्रियाफलविवक्षायामात्मनेपदापवादः
यते । निगारणमभ्यवहारः । चलन कम्पनम् । निगारणार्थेभ्यश्चलनार्थेभ्यश्च
न्तेभ्यः परस्मैपदं भवति । निगारयति, आशयति, भोजयति । चलनार्थेभ्यः
चोपयति, कम्पयति । अयमपि योगः सकर्मकार्थ, अचित्तवत्कर्तृकार्थश्च ।
प्रतिपेधो वक्तव्यः । अत्ति देवदत्तः, आदयते देवदत्तेन ॥

अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात् ॥ ८८ ॥

णेरिति वर्त्तते । कर्त्रभिप्रायक्रियाफलविवक्षायामात्मनेपदापवादः परस्मैपदं वि-
यते । अण्यन्तो यो धातुरकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकश्च तस्माद् ण्यन्तात्परस्मैपदं भवति
आस्ते देवदत्तः, आशयति देवदत्तम् । शेते देवदत्तः, शाययति देवदत्तम् । अणा-
किम्, चेतयमान प्रयोजयति चेतयते इति केचित् प्रत्युदाहरन्ति, तदयुक्तम् ।
णिचो विधिः प्रतिपेधोऽपि प्रत्यासत्तेस्तस्यैव न्याय्यः । तस्मादिह चेतयतीति,
स्मैपदेनैव भवितव्यम् । इदं तु प्रत्युदाहरणम्-आरोहयमाण (१) प्रयुङ्क्ते,
अकर्मकादिति किम्, कट कुर्वाण प्रयोजयति कारयते । चित्तवत्कर्तृकादिति किम्
शुष्यन्ति ग्रीहयः, शोषयते ग्रीहीनातपः ॥

न पादम्याङ्थमाङ्थसपरिमुहुरुचिचनृतिवदवसः ॥ ८९ ॥

पूर्वेण योगद्वयेन कर्त्रभिप्रायक्रियाफलविवक्षायामात्मनेपदापवादः परस्मैपदं
हितं तस्य प्रतिपेधोऽयमुच्यते । यत्कर्त्रभिप्रायविषयमात्मनेपदं तदवस्थितमेव,
प्रतिपिद्यते । पा दमि आङ्थम आङ्थस परिमुह रुचि नृति वद वस
ण्यन्तेभ्यः परस्मैपदं न भवति । णिचश्चेत्यात्मनेपदं भवति । तत्र पिवतिनिगारणार्थः
दमिप्रभृतयश्चित्तवत्कर्तृकाः । नृतिश्चलनार्थोऽपि । एषा परस्मैपदं न भवति ।
ययते । दमि-दमयते । आङ्थम-आयामयते, 'यमोऽपरिवेषणे' (ग० सू०) इति

मत्संज्ञा प्रतिपिद्वयते । आढवस-आयासयते । परिमुह-परिमोहयते । रुचि-रोचयते ।
ति-नर्त्तयते । वद-वादयते । वस-वासयते । ऋपादिषु धेट उपसरयानम् । धाप-
ते चि सभा ॥

वा क्यप ॥ ९० ॥

“लोहितादिवाज्य क्यप्” इति वक्ष्यति, तदन्ताद्वातोर्वा परस्मैपद भवति (१) ।
हितायति, लोहितायते । पटपटायति, पटपटायते । अथात्र परस्मैपदेन मुक्ते कथमा-
न्यद लभ्यते ? यावताऽनुदात्तहित इयेयमादिना प्रकरणेन सन्नियतम् । एव तहि
विधीयते, तच्चानन्तर परस्मैपदप्रतिपेधेन सन्निपातमिह
। तेन मुक्ते शेषात् कर्त्तरि परस्मैपद भवति ॥

द्युद्भ्यो लुङि ॥ ६१ ॥

वेत्येव । द्युत दीप्तौ तत्साहचर्यादलु (२) ठादयोऽपि कृष्पर्यन्तास्तथैव व्यपदिश्यन्ते ।
नेदशादाद्यथो भवति । अनुदात्तेवात्रियमेवात्मनेपदे प्राप्ते द्युताद्भ्यो लुङि वा
ति । व्यद्युतत्, व्यद्योतिष्ट । अलुठत्, अलोठिष्ट । लुङिति किम्, द्योतते ॥

वृद्भ्य स्यसना ॥ ६२ ॥

द्युतादिष्वेव वृतादय पठ्यन्ते । वृतु वचने, वृधु वृद्धौ, गृधु शब्दकुत्सायाम्,
प्रस्रवणे, कृषु सान्ध्यं । एतेभ्यो धातुभ्य स्ये सति च परतो वा परस्मैपद
भवति । वृत्-वर्त्यति, अवर्त्यत्, विवृत्सति, वृत्तिभ्यते, अवर्तिष्यत, विवर्तिष्यते ।
वर्त्यति, अवर्त्यत्, विवृत्सति, वर्द्धि यते, अवर्द्धिष्यत, विवर्द्धिष्यते । स्यसनो-
रिति किम्, वर्त्तते ॥

लुटि च कलृप ॥ ६३ ॥

वृतादित्वादेव स्यसनोर्विकल्प म्निद्ध, लुटि विधीयते । चकारस्तहि स्यसनोरनुक
र्षणाथा न वक्तव्य । एव तर्हीय प्राप्ति पूर्वा प्राप्तिं बाधेत । तस्माच्चकार स्यसनोर-
नुकर्षणार्थं क्रियते । लुटि च स्यसनोश्च वृषे परस्मैपद वा भवति । कलसा, कलसारी,
कलसार, कलप्स्यति, अकलप्स्यत्, चिकलृप्सति, कल्पिता, कल्पिष्यते, अकल्पिष्यत,
चिकल्पिष्यते (३) ॥

इति श्रीजयादियधिरचिताया काशिकाया वृत्तौ प्रथमाध्यायस्य तृतीय पाद ॥

(१) ‘ शेषादिति नित्ये प्राप्ते विकल्पार्थं वचनमिति ब्रूयितुं पाठः ।

(२) कश्चिद् ‘ श्वितादयः ’ इति पाठः ।

(३) कुत्रचिदय पाठः — यत्र परस्मैपद तत्र तासि च कलृप इतीट् प्रतिषेधः । यत्रात्मने
पद तत्रैहभक्त्येवेति ।

अथ प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

आ कडारादेका संज्ञा ॥ १ ॥

“कडाराः कर्मधारय” इति वक्ष्यति आ एतस्मात्सूत्राऽवधेयं दित उद्ध्वंसनुक्रमि
प्यामस्तत्र एका संज्ञा भवतीति वेदितव्यम् । का पुनरसौ ? या पराऽनवकाशा च ।
अन्यत्र संज्ञासमावेशान्नियमार्थं वचनमेकैर संज्ञा भवतीति । वक्ष्यति ह्रस्व लघु,
भिदिः, छिदिः-भेत्ता, छेत्ता । सयोगे गुर, शिखा, भिक्षा । सयोगपरस्य ह्रस्वस्य टु
संज्ञा प्राप्नोति गुरुसंज्ञा च, एका संज्ञैतिवचनाद् गुरुसंज्ञैव भवति । अततत्तत्,
रत्तत् । “सन्वह्वुनि” इत्येव विधिर्न भवति ॥

विप्रतिपेधे पर कार्यम् ॥ २ ॥

तुल्यबलविरोधो(१) विप्रतिपेधः । यत्र द्वौ प्रपञ्चावन्याथविकस्मिन् युगपत्प्राप्नुतः
स तुल्यबलविरोधो विप्रतिपेधः । तस्मिन् विप्रतिपेधे पर कार्यं भवति ।
वनित्याभिन्यान्तरङ्गचहिरत्रेषु तुल्यबलता नास्तीति नायमस्य योगस्य विषयो, बल-
वतैव तत्र भवितव्यम् । अप्रवृत्तौ, पर्यायेण वा प्रवृत्तौ प्राप्तायां वचनमारभ्यते ।
“अतो दीर्घो यजि” “मुपि च” इत्यस्यावकाशः । वृत्ताभ्याम्, प्लवभ्याम् ।
वचने इत्येव” इत्यस्यावकाशः । धृत्तेषु, प्लवेषु । इहोभयं प्राप्नोति वृत्तेभ्यः, प्लवेष्य
इति । परं भवति विप्रतिपेधेन ॥

यू स्याख्यौ नदी ॥ ३ ॥

ई च ऊ च यू । अविभक्तिको निर्देशः । स्त्रियमाचक्षते स्याख्यौ । मूलविभुजादि
दर्शनात्कप्रत्ययः । ईकारान्तमूकारान्तं च स्याख्य शब्दरूपं नदीसंज्ञं भवति । ई-
रान्त कुमारी, गौरी, लक्ष्मीः, शार्ङ्गरी । ऊकारान्त-ब्रह्मन्धू, यवागू ।
किम् । मात्रे, दुहित्रे । स्याख्याविति किम् ? ग्रामणोः, सेनानीः, खलपूः ।
ग्रहणं किम्(२), शब्दार्थं स्त्रीत्व एव यथा स्यात् पदान्तराख्ये मा भूत् । ग्रामण्ये
खलप्ये स्त्रियै । नदीप्रदेशा आप्नय्या इत्येवमादय ॥

नेयङ्ङ्वङ्स्थानावस्त्री ॥ ४ ॥

पूर्वेणातिप्रसक्ता नदीसंज्ञा प्रतिपिद्धते । स्थितिः स्थानम् । इयङ्ङ्वङोः स्थ-
मनयोः रीतिर्यङ्ङ्वङ्स्थानी यौ यू तौ नदीसंज्ञौ न भवतः, स्त्रीशब्द वर्जयित्वा । हे श्रीः,
हे भूः । अस्तीति किम्, हे स्त्रि ॥

(१) अत्र न्यासपदमङ्गरीपद्यालोचनया ‘विरोधे’ इत्येव पाठोऽनुमीयते न तु ‘तुल्यबल
विरोध’ इति ।

(२) पदमङ्गरीदर्शनादत्र ‘आख्याग्रहणम्’ इति प्रस्तरहितं पाठः प्रतीयते ।
स्त्रीत्वे’ अत्र च ‘शब्दार्थस्त्रीत्व’ इति पाठः पदमङ्गरीनाम् ।

वाऽऽमि ॥ ५ ॥

पूर्वेण नित्ये प्रतिषेधे प्राप्ते आमि विकल्पः क्रियते । इयदुवड्स्थानौ यूवामि परतो वा नदीमज्ञौ न भवतः ॥ श्रियाम्, श्रीणाम् । भ्रुयाम्, भ्रूणाम् । अस्त्रीत्येव । स्त्रीणाम् ॥

इति ह्रस्वश्च ॥ ६ ॥

दीर्घस्य नदीसज्ञा विहिता ह्रस्वस्य न प्राप्नोति इयदुवड्स्थानयोश्च प्रतिषिद्धा, तस्मान्मिति वा विधीयते । इति परतो ह्रस्वश्च य्वोः सम्बन्धी यः स्यात्स्य, स्यात्स्यौ इयदुवड्स्थानौ च यू वा नदीसज्ञौ भवतः । कृत्यै, कृतये । धेन्वै, धेनवे । श्रियै, श्रिये । भ्रुयै, भ्रुये । अस्त्रीत्येव, स्त्रियै । स्यात्स्यावियेव । अप्रये, वायवे, भानवे ॥

शेषो व्यमसि ॥ ७ ॥

हरय इति वर्तते । शेषोऽत्र घिसज्ञो भवति सग्विशब्द वर्जयित्वा । कश्च शेष (१) ह्रस्वमिवर्णोवर्णान्तं यन्न स्यात्स्व्यं, स्यात्स्व्यं च यन्न नदीसंज्ञकं स शेषः । अग्नये, वायवे, कृतये, धेनवे । असरीति किम्, सख्या, सख्ये, सख्युः, सख्यौ (२) ॥

पतिः समास एव ॥ ८ ॥

पतिशब्दस्य घिसज्ञायां सिद्धायामयं नियमः क्रियते । पतिशब्दः समास एव घिसज्ञो भवति । प्रजापतिना, प्रजापतये । समास इति किम्, पत्या, पत्ये । (३) एवकार इष्टतोऽन्वधारणार्थः । दृढमुष्टिना, दृढमुष्टये ॥

पट्टीयुक्तश्छन्दसि वा ॥ ९ ॥

पतिरिति वर्तते । पूर्वेण नियमेनाप्यभासे न प्राप्नोतीति वचनमाश्रयते । पट्टयन्तेन (४) युक्तः पतिशब्दश्छन्दसि विषये वा घिसज्ञो भवति । कुलुब्धानां पतये नमः, कुलुब्धानां पत्ये नमः । पट्टीग्रहणं किम्, मया पत्या जरदष्टिर्यथासः । छन्दसीति किम्, ग्रामस्य पत्ये ॥

हरय लघु ॥ १० ॥

मात्रिकस्य ह्रस्वसज्ञा कृता, तस्यानेन लघुसज्ञा विधीयते । ह्रस्वमक्षर लघुसंज्ञ भवति । भेत्ता, छेत्ता, अक्षीकरत्, अक्षीहरत् । लघुप्रदेशः । “पुगान्तलघूपधस्य च” इत्येवमादयः ॥

संयोगे गुरु ॥ ११ ॥

ह्रस्वमिति वर्तते । पूर्वेण लघुसज्ञायां प्राप्तायां गुरुमज्ञा विधीयते । संयोगे परतो ह्रस्वमक्षर गुरुसज्ञ भवति । कुण्डा, (५) शिञ्जा, भिञ्जा । गुरुप्रदेशः, “गुरोश्च हल” इत्येवमादयः ॥

(१) ह्रस्ववर्णोवर्णान्तमिति कश्चित् पाठः । (२) “पिप्रदेशा ब्रह्मे षोडशेवमादयः” इति पाठः ।

(३) एवकारकरणमित्यन्वधारणार्थमिति न्यासे पाठः ।

(४) अत्र “पट्टयन्तेन शब्देन” इति पदसंज्ञार्था पाठः । (५) कुण्डा इति अधिकं न्यासे ।

दीर्घं च ॥ १२ ॥

सयोग इति नानुवर्तते । सामान्येन संज्ञाविधानम् । दीर्घं चाक्षरं गुह्यसंज्ञं भवति ।
“हाचके, ईहाचके” ॥

यस्मात् प्रत्ययविधिरतदादि प्रत्ययेऽङ्गम् ॥ १३ ॥

यस्मात्प्रत्ययो विधीयते धातोर्वा प्रातिपदिकाद्वा तदादि शब्दरूपं प्रत्यये परतोऽ-
संज्ञं भवति । कर्त्ता, हर्त्ता । करिष्यति, (२) अकरिष्यत् । औपगवः, कापटवः ।
स्मादिति सञ्ज्ञिनिर्देशार्थं, तदादीतिसम्बन्धात् । प्रत्ययग्रहणं किम्, न्यविशत, व्य-
कीर्णत । “नेर्विश” इत्युपसर्गाद्विधिरस्ति तदादेरङ्गसंज्ञा स्यात् । विधिग्रहणं किम्,
प्रत्ययपरत्वमात्रे मा भूत् । स्त्री इयती । तदादिवचन स्यादिनुमर्थम् । करिष्यावः,
करिष्यामः, कुण्डानि । पुनः प्रत्ययग्रहणं किमर्थम्, लुप्तप्रत्यये मा भूत् । स्वर्थम् ।
अङ्गप्रदेशा “अङ्गस्य” इत्येवमादयः ॥

सुप्तिङन्तं पदम् ॥ १४ ॥

सुप्तिङिति प्रत्याहारग्रहणम् । सुबन्त तिङन्त च शब्दरूपं पदसंज्ञं भवति ।
ब्राह्मणः, परन्ति । पदसंज्ञायामन्तग्रहणमन्यत्र संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधेः
प्रतिषेधार्थम् । गौरी ब्राह्मणितरा । पदप्रदेशा. “पदस्य” “पदात्” इत्येवमादयः ॥

नः क्ये ॥ १५ ॥

क्य इति क्यच्क्यङ्क्यपां सामान्यग्रहणम् । नान्तं शब्दरूपं क्ये परतः पदसंज्ञं
भवति । क्यच्-राजीयति । क्यङ्-राजायने । क्यप्-चर्म्मयति (३), चर्म्मयते ।
सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः । नान्तमेव क्ये परतः पदसंज्ञं भवति नान्यत् । वाच्यति,
सुच्यति ॥

सिति च ॥ १६ ॥

यच्च भवेति वदयति । तस्याय पुरस्तादपवादः । सिति प्रत्यये परतः पूर्वं
पदसंज्ञं भवति । “भवतष्टकृद्सौ” भवदीयः । “ऊर्णाया युस्” ऊर्णायुः । “ऋतोरण्”
“छन्दसि घस्” ऋत्वियः ॥

स्वादिष्वसर्वनामस्थाने ॥ १७ ॥

स्वादिष्विति सुशब्दादेकवचनादारभ्य आकपः प्रत्यया गृह्यन्ते । स्वादिषु
प्रत्ययेषु परतः सर्वनामस्थानवर्जितेषु पूर्वं पदसंज्ञं भवति । राजभ्याम्, राजभिः,
राजत्वम्, राजता, राजतरः, राजतमः । असर्वनामस्थान इति किम् । राजानौ, राजानः ।

(१) “ईहाचके” इत्यस्य स्थाने “अहाचके” इति न्याने ।

(२) अत्र मुद्रितकाशिकाया “इरिष्यति” इति उपलभ्यते । न्यासपदमंजरीमंजरीद्वारा
त्वस्माभिः परिवर्तितः । (३) अत्र “वर्म्मयति, वर्म्मयते” इति न्याससंभवः पाठः ।

यचि भम् ॥ १८ ॥

स्वादिप्रसर्वनामस्थान इति वर्तते । पूर्वेण पदसंज्ञायां प्राप्तायां भसंज्ञा विधीयते । यकारादावजादौ च स्वादौ सर्वनामस्थानवर्जिते प्रत्यये पूर्व भसंज्ञं भवति । यकारादौ—गार्ग्यः, वात्स्यः । अजादौ—दाक्षिः, प्लाक्षिः । अनभोऽङ्गिरोमनुषां वन्युपसंख्यानम् ॥ नभ इव नभस्वत्, अङ्गिरा इव मनुषिब मनुष्वत् । ॥ वृषण्वस्वश्रयोः ॥ वृषक्षित्येतत् वस्वश्रयोः परतो भसंज्ञं छन्दसि विषये । वृषण्वसुः, वृषण्वस्य मेने । भप्रदेशाः, “भस्य” इत्येवमादयः ॥

तसौ मत्वर्थे ॥ १९ ॥

भमिति वर्तते । तकारान्तं सकारान्तं (१) शब्दरूपं मत्वर्थे प्रत्यये परतो भमञ् भवति । उदधिवान् घोषः, विद्युवान् बलाहकः । सकारान्तम्—यशस्वी, पयस्वी । तसविति किम्, तसवान् ग्रामः ॥

अयस्मयादीनि छन्दसि ॥ २० ॥

अयस्मयादीनि शब्दरूपाणि छन्दसि विषये साधूनि भवन्ति । भपदसंज्ञाधिकारे विधानात्तेन मुक्तेन (२) साधुवचनमयस्मयादीनां विधीयते । अयस्मयं वर्म, अयस्मयाति पात्राणि । क्वचिदुभयमपि भवति । स सुष्ठुभा सङ्गृह्यता गणेत । पदत्वात्कुत्वं, भत्वा ज्ञशब्दं न भवति । छन्दसीति किम् । अयोमयम् वर्म ॥ आकृतिगणोऽयम् ॥ (३)

बहुषु बहुवचनम् ॥ २१ ॥

इवाप्तातिपदिकास्वादयः, एस्य तिवादय इति सामान्येन बहुवचनं विहितं तस्यानेन बहुत्वसंख्यावाच्यत्वेन विधीयते । बहुषु बहुवचनं भवति । बहुत्वमस्य वाच्यं भवतीति यावत् । कर्मादयोऽप्यपरे विभक्तीनामर्या वाच्यास्तदीये बहुत्वे बहुवचनम्, कर्मादिषु बहुषु बहुवचनमित्यर्थः । ब्राह्मणः पठन्ति । यत्र च संख्या सम्भवति तत्रायमुपदेशः । अन्येष्वेभ्यस्तु निःसङ्ख्येभ्यः सामान्यविहिताः स्वादयो विद्यन्ते एव ॥

द्वयेकयोर्द्विवचनैकवचने ॥ २२ ॥

द्वित्वैकत्वयोरर्थयोर्द्विवचनैकवचने भवतः । एतदपि सामान्यविहितयोर्द्विवचनैकवचनयोरर्थाभिधानम् । द्वित्वे द्विवचनं भवति, एकत्वे एकवचनं भवति । ब्राह्मणौ पचतः, ब्राह्मणः पचति ॥

कारके ॥ २३ ॥

कारक इति विशेषणमपादानादि (४) संज्ञाविषयमधिक्रियते । कारक इत्यधिकारो

(१) “तकारसकारांत”मिति पदसंज्ञया पठः । (२) “तेन द्वारेणे”ति पदसंज्ञया सम्मतं पठ । (३) मुद्रितकाशिकापुराणकेऽनुपकृत्यमानोऽप्ययं पठः न्यास-संवादात् परिशुद्धितः । (४) “अपादानादिसंज्ञाविषय”मिति पदसंज्ञया न दृश्यते ।

दितव्यः । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः कारक इत्येवं तद्देदितव्यम् । कारकशब्दश्च
नैमित्तिकपर्यायः । कारकं हेतुरित्यनर्थान्तरम् । कस्य हेतुः ? क्रियायाः । वक्ष्यति-ध्रुवम-
नायेऽपादानम् । ग्रामादागच्छति । पर्वतादवरोहति । कारक इति किम्, वृक्षस्य पर्ण
पतति । कुक्ष्यस्य पिण्डः पतति । अकथितं च । अकथितं च कारकं कर्मसंज्ञं भवति ।
माणवक पन्थानं पृच्छति । कारक इति किम्, माणवकस्य पितर पन्थानं पृच्छति ।
कारकशब्दनेपु चाऽनेनैव विशेषणेन व्यवहारो विज्ञायते ॥

ध्रुवमपायेऽपादानम् ॥ २४ ॥

ध्रुव यदपाययुक्तमपाये साध्ये यदवधिभूतं तत्कारकमपादानसंज्ञं भवति । ग्रामा-
दागच्छति, पर्वतादवरोहति, सार्थाद्गच्छति, रथात्पतितः । ॐ जुगुप्साविरामप्रमादार्था-
नामुपसंख्यानम् ॥ अधर्माज्जुगुप्सते, अधर्माद्विरमति, धर्मात्प्रमाद्यति । अपादान-
प्रदेशा “अपादाने पञ्चमी” इत्येवमादयः ॥

भीत्रार्थानां भयहेतुः ॥ २५ ॥

विभेत्यर्थानां त्रायत्यर्थानां च धातूनां प्रयोगे भयहेतुर्यस्तत्कारकमपादानसंज्ञं
भवति । चौरैभ्यो विभेति, चौरैभ्य उद्भिजते । त्रायत्यर्थानाम्-चौरैभ्यस्त्रायते, चौरै-
भ्यो रक्षति । भयहेतुरिति किम्, अरण्ये विभेति, अरण्ये त्रायते ॥

पराजेरसोढः ॥ २६ ॥

परापूर्वस्य जयतेः प्रयोगे असोढो योऽर्थः सोढु न शक्यते, तत्कारकमपादान-
संज्ञं भवति । अध्ययनात्पराजयते । असोढ इति किम् । शत्रून् पराजयते ॥

वारणार्थानामीप्सितः ॥ २७ ॥

वारणार्थानां धातूनां प्रयोगे य ईप्सितोऽर्थस्तत्कारकमपादानसंज्ञं भवति ।
प्रवृत्तिविघातो वारणम् । यवेभ्यो(१)गा वारयति, यवेभ्यो गां निवर्त्तयति । ईप्सित
इति किम्, यवेभ्यो गां वारयति क्षेत्रे ॥

अन्तर्द्वा येनादर्शनमिच्छति ॥ २८ ॥

व्यवधानमन्तर्द्वाः । अन्तर्द्वा निमित्तं येनादर्शनमात्मन इच्छति तत्कारकमपादान-
संज्ञं भवति । उपाध्यायादन्तर्द्वा, उपाध्यायान्निर्लीयते । मा मामुपाध्यायो द्राक्षीदिति
निर्लीयते । अन्तर्द्वाविति किम्, चौराद्वा दिदृक्षते । इच्छतिप्रहणं किम्, अदर्शनेच्छायां
सत्यां सत्यपि दर्शने यथा स्यात् ॥

आख्यातोपयोगे ॥ २९ ॥

आख्याता प्रतिपादयिता, उपयोगो नियमपूर्वकं विद्याप्रहणम् । उपयोगे साध्ये

य आख्याता तत्कारकमपादानसंज्ञं भवति । उपाध्यायादधीते, उपाध्यायादागमयति । उपयोग इति किम् । नटस्य (१) शृणोति ॥

जनिकर्तुः प्रकृतिः ॥ ३० ॥

जनेः कर्ता जनिकर्ता । जन्यर्थस्य जन्मनः कर्ता जायमानः, तस्य वा प्रकृति कारणहेतुः तत् कारकमपादानसंज्ञं भवति । शृङ्गाच्छूरो जायते, गोमयाद्बृश्चिको भुवः प्रभवः ॥ ३१ ॥

कर्तुरिति वर्तते । भवनं भूः । प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः भूकर्तुः प्रभवो यस्तत्कारकमपादानसंज्ञं भवति । हिमवतो गङ्गा प्रभवति, काश्मीरिभ्यो वितस्ता प्रभवति । प्रथमत उपलभ्यत इत्यर्थः ॥

कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम् ॥ ३२ ॥

कर्मणा करणमूतेन कर्ता यमभिप्रैति तत्कारकं सम्प्रदानसंज्ञं भवति । अन्यर्थं संज्ञाविज्ञानाद्ददातिकर्मणेति विज्ञायते । उपाध्यायाय गां ददाति, माणवकाय भिक्षां ददाति । क्रियाग्रहणमपि कर्तव्यम् । क्रिययापि यमभिप्रैति स सम्प्रदानम् । भ्रात्राय निर्गर्हते (२), युदाय सनहते, पत्ये रोते । सम्प्रदानप्रदेशाः “चतुर्थी सम्प्रदाने इत्येवमादयः । कर्मणः करणसंज्ञा वक्तव्या सम्प्रदानस्य च कर्मसंज्ञा । पशुना रुदं यजते । पशुं रुदाय ददातीत्यर्थः ॥

रच्यर्थानां प्रीयमाणः ॥ ३३ ॥

रचिना समानार्था रच्यर्थाः । अन्यकर्तृकोऽभिलापो रचिः । रच्यर्थानां धातूनां प्रयोगे प्रीयमाणो योऽर्थस्तत् कारकं सम्प्रदानसंज्ञं भवति । देवदत्ताय रोचते मोदकः, यज्ञदत्ताय स्वदतेऽपूपः । देवदत्तस्थस्याभिलापस्य मोदकः कर्ता । प्रीयमाण इति किम् ? देवदत्ताय रोचते मोदकः पथि ॥

श्लाघद्भृत्थाशपां शीप्स्यमानः ॥ ३४ ॥

श्लाघद्भृत् स्था शप इत्येतेषां शीप्स्यमानो योऽर्थस्तत्कारकं सम्प्रदानसंज्ञं भवति । शीप्स्यमानो ज्ञपयितुमिष्यमाणो योधयितुमभिप्रेतः । देवदत्ताय श्लाघते । देवदत्तं श्लाघमानस्तां श्लाघां तमेव ज्ञपयितुमिच्छतीत्यर्थः । एवं देवदत्ताय हनुते, यज्ञदत्ताय (३) हनुते । देवदत्ताय तिष्ठते, यज्ञदत्ताय तिष्ठते । देवदत्ताय शपते, यज्ञदत्ताय शपते । शीप्स्यमान इति किम् । देवदत्ताय श्लाघते पथि ॥ (४)

धारेरुत्तमर्णः ॥ ३५ ॥

धारयतेः प्रयोगे उत्तमर्णो योऽर्थः तत्कारकं सम्प्रदानसंज्ञं भवति । उत्तमर्णं

(१) ‘नटस्य गाथा शृणोति’ इति न्यासे । कश्चित् ‘ग्रन्थिकस्य गाथा शृणोति’ इति पाठान्तरम् ।

(२) ‘निर्गर्हते’ इति न्यासे पाठः । (३) ‘अपहनुते’ इति न्यासे ।

(४) ‘देवदत्तं श्लाघते’ ‘देवदत्तः श्लाघते’ इति पाठः पदमंग्र्याम् । ‘पथि’ इति तु तत्र नास्ति ।

यस्य स उत्तमर्णः । कस्य चोत्तममृग, यदीयं धनम् । धनस्वामी प्रयोक्ता उत्तमर्णः स सम्प्रदानसंज्ञो भवति । देवदत्ताय शतं धारयति, यज्ञदत्ताय शतं धारयति । उत्तमर्ण इति किम्, देवदत्ताय शतं धारयति ग्रामे ॥

स्पृहेरीप्सितः ॥ ३६ ॥

स्पृह ईप्सायां, चुरादावदन्तः पठ्यते, तस्य ईप्सितो योऽर्थस्तत्कारक सम्प्रदानसंज्ञं भवति । ईप्सित इत्यभिप्रेत उच्यते । पुष्पेभ्यः स्पृहयति, फलेभ्यः स्पृहयति । ईप्सित इति किम्, पुष्पेभ्यो वने स्पृहयति ॥

क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रति कोपः ॥ ३७ ॥

अमर्षः क्रोधः, अपकारो द्रोहः, अहमा ईर्ष्या, गुणेषु दोषाविक्रमणमसूया । क्रुधाद्यर्थानां प्रयोगे यं प्रति कोपस्तत्कारक सम्प्रदानसंज्ञं भवति । क्रोधस्तावत्कोप एव, द्रोहादथोपि कोपप्रभवा एव गृह्यन्ते तस्मात्सामान्येन विशेषणं यं प्रति कोप इति । देवदत्ताय क्रुध्यति, देवदत्ताय द्रुह्यति, देवदत्तायेर्व्यति, देवदत्तायासूयति । यं प्रति कोप इति किम्, भार्यामोर्व्यति, मैनामन्यो द्राक्षीदिति ॥

क्रुधद्रुहोरुपस्पृष्टयो कर्म ॥ ३८ ॥

पूर्वेण सम्प्रदानसंज्ञायां प्राप्तायां कर्मसंज्ञा विधीयते । क्रुधद्रुहोरुपस्पृष्टयोः (१) प-सर्गसम्बद्धयोर् यं प्रति कोपस्तत्कारक कर्मसंज्ञं भवति । देवदत्ताभाक्रुध्यति, देवदत्ता-मभिद्रुह्यति । उपस्पृष्टयोरिति किम्, देवदत्ताय क्रुध्यति, यज्ञदत्ताय द्रुह्यति ॥

राधीत्योर्यस्य विप्रश्नः ॥ ३९ ॥

राधेरीत्येव कारक सम्प्रदानसंज्ञं भवति, कीदृशं ? यस्य विप्रश्नः, विविधः प्रश्नः विप्रश्नः । स कस्य भवति ? यस्य (२) शुभाशुभं पृच्छ्यते । देवदत्ताय राध्यति, देवदत्तायेत्ते । नैमित्तिकः पृष्ट सन् देवदत्तस्य देव पर्यालोचयतीत्यर्थः ॥

प्रत्याङ्म्यां श्रुतः पूर्वस्य कर्ता ॥ ४० ॥

प्रति आङ् इत्येव पूर्वस्य शृणोतेः कारक सम्प्रदानसंज्ञं भवति । कीदृशं ? पूर्वस्य कर्ता । प्रतिपूर्वं आङ्पूर्वंश्च शृणोति रभ्युपगमे प्रतिज्ञाने वर्तते, स चान्युपगमः परेण प्रयुक्तस्य सतो भवति । तत्र प्रयोक्ता पूर्वस्याः क्रियायाः कर्ता सम्प्रदानसंज्ञो भवति । देवदत्ताय गां प्रतिशृणोति, देवदत्ताय गामाशृणोति । प्रतिजानीति इत्यर्थः ॥

अनुप्रतिगृणश्च ॥ ४१ ॥

पूर्वस्य कर्तेति वर्तते । अनुपूर्वस्य प्रतिपूर्वस्य च गृणातेः कारक पूर्वस्याः क्रियायाः कर्तृभूत सम्प्रदानसंज्ञं भवति । होता प्रथमं शसति तमन्यः प्रोत्साहयति । अनु-गरः प्रतिगर इति हि शसितुः प्रोत्साहने वर्तते । होत्रेऽनुगृणाति । होतारं शंसन्तं प्रोत्साहयतीत्यर्थः ॥

साधकतम करणम् ॥ ४२ ॥

क्रियासिद्धौ यत्प्रकृत्योपकारकं विवक्षितं तत्साधकतमं कारकं करणसञ्ज्ञं भवति ।
बात्रेण लुनाति, परशुना छिनाति । तमग्रदणं किम् । गङ्गार्या घोषः, कूपे गर्गजलम् ।
करणप्रदेशः "कर्तृकरणयोस्तृतीया" इत्येवमादयः ॥

दिव कर्म च ॥ ४३ ॥

पूर्वेण करणसञ्ज्ञायां प्राप्तायां कर्मसञ्ज्ञां विधीयते । दिव साधकतमं यत्कारकं
तत्कर्मसञ्ज्ञं भवति, चकारात्करणसञ्ज्ञं च । अद्यान् दीव्यति, अक्षैर्दीव्यति ॥

परिक्रयणे सम्प्रदानमन्यतरस्याम् ॥ ४४ ॥

साधकतममिति वतते । पूर्वेण करणसञ्ज्ञायां प्राप्तायां सम्प्रदानसञ्ज्ञां पक्षे विधी-
यते । परिक्रयणे साधकतमं कारकमन्यतरस्यां सम्प्रदानसञ्ज्ञं भवति । परिक्रयणं निय-
तकालं वतनादिना स्वीकरणं, नात्यन्तिकं क्रय एव । शतेन परिक्रीतोऽनुब्रूहि, शताय
परिक्रीतोऽनुब्रूहि । सहस्रेण परिक्रीतोऽनुब्रूहि, सहस्राय परिक्रीतोऽनुब्रूहि ॥

आधारोऽधिकरणम् ॥ ४५ ॥

आध्रियन्तेऽस्मिन् क्रिया(१)इत्याधारः । कर्तृवर्मणो क्रियाध्रयभूतयोर्धारणक्रिय-
प्रति य आधारस्तत्कारकमधिकरणसञ्ज्ञं भवति । कटे आस्ते, कटे शेते, स्थाल्या पचति
अधिकरणप्रदेशः "सप्तम्यधिकरणे च" इत्येवमादयः ॥

अधिशीङ्गधासा कर्म ॥ ४६ ॥

पूर्वेणाधिकरणसञ्ज्ञायां प्राप्तायां कर्मसञ्ज्ञां विधीयते । अधिपूर्वाणां शीङ्गधासा आस-
इत्येतेषामाधारो यस्तत्कारकं कर्मसञ्ज्ञं भवति । ग्राममधिरोते, ग्राममधितिष्ठति, पर्वत-
मप्यास्ते ॥

अभिनिविशश्च ॥ ४७ ॥

अभिनिपूर्वस्य विशतेराधारो यस्तत्कारकं कर्मसञ्ज्ञं भवति । ग्राममभिनिविशते ।
कथं कल्याणेऽभिनिवेशः, पापेऽभिनिवेशः । या या लज्जा यस्मिन् यस्मिन् सञ्चिन्त्य
भिनिविशत इति । अन्यरस्यामिति वर्तते "परिक्रयणे सम्प्रदानमन्यतरस्याम्"
इत्यतः । सा च व्यवस्थितविभाषा विज्ञायते ॥

उपान्वध्याङ्गस ॥ ४८ ॥

उप अनु अधि आङ् इत्येव पूर्वस्य वमनेराधारो यस्तत्कारकं कर्मसञ्ज्ञं भवति ।
ग्राममुपवसति सेना, पर्वतमुपवसति, ग्राममनुवसति, ग्राममधिबसति, ग्राममाव-
सति ॥ अवसेरश्वर्यस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ ग्रामे उपवसति । भोजननिवृत्तिं
करोतीत्यर्थः ॥

कर्तुरीप्सिततम कर्म ॥ ४६ ॥

कर्तुं क्रियया यदासुमिष्टतम तत्कारक कर्मसज्ञ भवति । कट करोति, ग्राम गच्छति । कर्तुरिति किम् ? मापेप्यश्च वदति । कर्मण ईप्सिता माया न कर्तुं । तम-
ग्रहण किम् ? पयसौदन भुक्ते । कर्मव्यनुवर्तमाने पुन कर्मग्रहणमाधारनिष्ठत्यर्थम् ।
इतरथाऽऽधारस्यैव हि स्यात् । गेह प्रविशतीति । ओदन पचति, सकृन् पिबतीत्या-
दिषु न स्यात् । पुन कर्मग्रहणात् सर्वत्र सिद्ध भवति । कर्मप्रदेशा “कर्मणि द्वितीया”
इत्येवमादय ॥

तथायुक्त चानीप्सितम् ॥ ५० ॥

येन प्रकारेण कर्तुरीप्सिततम क्रियया युज्यते तेनैव चक्षकारेण यदनीप्सित युक्त
भवति तस्य कर्मसज्ञा विधीयते । ईप्सितादयत्सर्वमनीप्सित द्वेप्यभितरश्च । विप
भक्षयति, चौरात् परपति, ग्राम गच्छन् बृक्षमूलान्युपसर्पति ॥

अकथित च ॥ ५१ ॥

अकथित च यत्कारक तत्कर्मसज्ञ भवति । केनाऽकथितम्, अपादानादिविरोधक
याभि । परिगणन कर्तव्यम् ।

दुहियाचिरुधिप्रच्छिन्नमिक्षिचिजामुपयोगनिमित्तमपूर्वविधौ ।

ब्रुविशासिगुणेन च यत् सचते तदकीर्तितमाचरित कविना ॥

उपयुच्यत इत्युपयोग, पयः प्रभृति, तस्य निमित्त गवादि, तस्योपयुज्यमानपय-
प्रभृतिनिमित्तस्य गवादे कर्मसज्ञा विधीयते । पाणिना कास्थपाश्या गा दोग्धि पयः ।
पाण्यादिकमप्युपयोगनिमित्त तस्य कस्माच्च भवति । नैतदस्ति । विहिता हि तत्र
करणादिसज्ञा । तदर्थमाह-अपूर्वविधाविति । ब्रुविशासिगुणेन च यत् सचते । ब्रुवि-
शास्योगुण साधन प्रधान कर्म धर्मादिक, तेन यत्सम्बध्यते, तदकीर्तितमाचरित
कविना, तदकथितमुक्त सूत्रकारेण । दुहि-गां दोग्धि पयः । याचि-पौरव गा याचते ।
रुधि-गामवण्डि वज्रम् । प्रच्छि-माणवक पन्थान पृच्छति । भिक्षि-पौरव गा
भिक्षते । चित्र-वृषवचाचनोति फलानि । ब्रुवि-माणवक धर्मं ब्रूते । शासि-माणवक
धममनुशास्ति ॥

गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मकर्मकाणामणि कर्ता स णौ ॥ ५२ ॥

अर्थशब्द प्रत्यकमभिसम्बध्यते । गत्यर्थानां बुद्ध्यर्थानां प्रत्यवसानार्थानां च
धातूनां तथा शब्दकर्मकाणामकर्मकाणां च अग्न्यन्तानां य कर्ता स ण्यन्तानां कर्मसज्ञो
भवति । गच्छति माणवको ग्रामम्, गमयति माणवक ग्रामम् । याति न
यापयति माणवक ग्रामम् । अग्न्यर्थेषु नीवहो प्रतिपेधो वक्ष्यम् ॥ नयति भार
देवदत्त, नाययति भार देवदत्तेन । वहति भार देवदत्त, वाहयति भार देवदत्तेन
अवहेरनियतृकृत्तस्येति वक्ष्यम् ॥ इह प्रतिपेधो मा भूत् । ५२-न्त ५३-न्त

वाहयति यवान् बलीवर्दानिति । बुद्धि-बुध्यते माणवको धर्मम्, बोधयति माणवकं धर्मम् । वेत्ति माणवको धर्मम्, वेदयति माणवकं धर्मम् । प्रत्यवसानमन्यवहात् । भुङ्क्ते माणवक ओदनम्, भोजयति माणवकमोदनम् । अश्नाति माणवक ओदनम्, आश्रयति माणवकमोदनम् । आदिप्रायोः प्रतिषेधो वक्तव्यः । अस्ति माणवक ओदनम्, आदयते माणवकेनोदनम् । खादति माणवकः, खादयति माणवकेन । अस्ते-रहिमार्यस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । भक्षयति पीण्डी देवदत्तः, भक्षयति पीण्डी देवदत्ते-नेति । अहिंसार्यस्येति किम् । भक्षयन्ति बलीवर्दाः सस्य, भक्षयन्ति बलीवर्दान् सस्यम् । शब्दकर्मणाम्-अधीते माणवको वेदम्, अध्यापयति माणवकं वेदम् । पठति माणवको वेदम्, पाठयति माणवकं वेदम् । अक्रमकाणाम्-आस्ते देवदत्तः, आसयति देवदत्तम् । शोते देवदत्तः, शाययति देवदत्तम् । एतेषामिति किम् ? पचत्योदन देवदत्तः, पाचयत्योदन देवदत्तेनेति । अण्यन्तानामिति किम् ? गमयति देवदत्तो यज्ञदत्तं समपरः प्रयुङ्क्ते, गमयति देवदत्तेन यज्ञदत्तं विष्णुमित्रः ॥

हृकोरन्यतरस्याम् ॥ ५३ ॥

अणि कर्त्ता स णाविति यत्ते । हरतेः करोतेश्चाप्यन्तयोर्थः कर्त्ता स ण्यन्तयो-न्यतरस्या कर्ममज्ञो भवति । हरति भारं माणवकः, हारयति भारं माणवकं, माणवकेनेति वा । करोति कटं देवदत्तः, कारयति कटं देवदत्तं, देवदत्तेनेति वा । अभिवादिहोरात्मनेपद उपसख्यानम् । अभिवदति गुरु देवदत्तः, अभिवादयते गुरु देवदत्तं, देवदत्तेनेति वा । परयन्ति भृत्या राजानम्, दर्शयते भृत्यान् राजानं, भृत्यैरिति वा । आत्मनेपद इति किम्, दर्शयति चैत्र मैत्रमपरः । प्राप्तविकल्पत्वात् द्वितीयैव । अभिवादयति गुरु माणवकेन पिता । अप्राप्तविकल्पत्वात्तृतीयैव ॥

स्यतन्त्रः कर्त्ता ॥ ५४ ॥

स्वतन्त्र इति प्रधानभूत उच्यते(१) । अगुणीभूतो यः क्रियाप्रसिद्धौ स्वातन्त्र्येण चिचक्षते तत्कारक कर्तृसज्ञ भवति । देवदत्तः पचति, स्थाली पचति । कर्तृप्रदेशाः “कर्तृकरणयोस्तृतीया” इत्येवमादयः ॥

तत्प्रयोजको हेतुश्च ॥ ५५ ॥

तदिति अनन्तरः कर्त्ता परामृश्यते(२) । तस्य प्रयोजकः तत्प्रयोजकः । निपातनात् समासः । स्वतन्त्रस्य प्रयोजको योऽर्थः तत्कारक हेतुसज्ञ भवति, चकारात्कर्तृसज्ञ च । सज्ञासमावेशार्थश्चकारः । कुर्वाणं प्रयुङ्क्ते, कारयति । हारयति । हेतुत्वाद् णिचो निमित्त कर्तृत्वाच्च कर्तृप्रत्ययेनोच्यते । हेतुप्रदेशा, “हेतुमति च” इत्येवमादयः ॥

(१) अत्र न्यासे “उच्यते” इति नास्ति । “अगुणीभूत” इत्यत्र च “अगुणभूत” इति पाठः ।

(२) “तदित्यनेन कर्त्ता संबध्यते” इति पदम् ।

प्राप्तीश्वरान्निपाताः ॥ ५६ ॥

“अधिरीश्वर” इति वक्ष्यति । प्रागेतस्मादवधेर्यामित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामो,
तसज्ञास्ते वेदितव्याः । वक्ष्यति “चादयोऽसत्त्वे” च वा ह अह । प्राग्वचनं
वेशार्थम् । गत्युपसर्गकर्मप्रवचनीयसज्ञाभिस्त्वह निपातसज्ञा समाविशति ।
गम् “ईश्वरे तोसुन्कसुनौ” इत्ययमवधिर्मा विज्ञायीति ॥

रीश्वरादौ(१)श्वरान्मा भूत् कृन्मेजन्तः परोऽपि सः ।

समासेष्वव्ययीभावो लौकिकं चातिवर्तते ॥

चादयोऽसत्त्वे ॥ ५७ ॥

चादयो निपातसज्ञा भवन्ति, न चेत्सत्त्वे वर्तन्ते । प्रसज्यप्रतिषेधोऽयम् ।
मिति द्रव्यमुच्यते ॥ च । वा । ह । अह । एव । एवम् । नूनम् । शश्वत् ।
सूपत् । कूपत् । कुवित् । नेत् । चेत् । चग् । कश्चित् । यत्र । नह । हन्त । माधि ।
नकिम् । माङ् । माङो ढकारो विशेषणार्थः “माङि लुङ्” इति । इह न भवति ।
भवतु, मा भविष्यति । नञ् । यावत् । तावत् । त्वा । त्वै । द्वै । रै । श्रीपट् ।
स्वाहा । वपट् । स्वधा । ओम् । किल । तथा । अथ । सु । स्म । अस्मि । अ ।
उ । ऋ । लृ । ए । ऐ । ओ । औ । अम् । तक् । उञ् । उकञ् । वेलायाम् ।
यथा । यत् । यम् । तत् । किम् । पुरा । अद्वा । धिक् । हाहा । हे । है । प्याट् ।
थाट् । अहो । उताहो । हो । तुम् । तथाहि । खलु । आम् । आहौ । अथो । ननु
मन्ये । मिथ्या । असि । ब्रूहि । तु । नु । इति । इव । वत् । चन । वत ।
शम् । कम् । अनुकम् । नहिकम् । हिकम् । सुक्म् । सत्यम् । ऋतम्(२) । श्रद्धा
इद्वा । मुधा । नोचेत् । नचेत् । नहि । जातु । कथम् । कुनः । कुत्र । अव । अनु
हाहौ । हेहा । ईहा । आहोस्वित् । छम्बट् । खम् । दिष्टया । पशु । वट् । सह ।
पक् । अद्वा । फट् । ताजक । अये । अरे । चट् । वाट् । कुम् । खुम् । घुम् । हुम्
आईम् । शीम् । सीम् । वै । (३) उपसर्गविभक्तस्वरप्रतिरूपकाश्च निपाताः ।
प्रतिरूपकाः ।

अवदत्त विदत्त च प्रदत्त चादिकर्मणि । सुदत्तमनुदत्त च निदत्तमिति चेप्यते ॥

(१) अत्र न्यासे “वीश्वर” इति पाठः । सच सङ्घिवापाडे वीश्वर इति यो न
स्तदाश्रय । (२) ऋतमित्यनन्तरम्—“वाकिर्, नकिर्, आङ्, अ,
नो, ना, प्रतिषेधे, उव, दाह,” इति कचित्पाठः ।

(३) “रवे, तुवै, न्वै, नुवै, अध, अथत्, रिम, अच्छ, अदल, दह, हे हे, है है, नौ,
आत्, शत्, शुक्म्, सम्, वव, वाट्, विकम्, दिनुक्, वशम्, शिकम्, शकम्
सनुक्म्, लुकम्, अन्न, घो, सुक्, भाजक्, अले, वट्, वाट्, कीम्,”
पाठः कचित् ।

“अच उपसर्गात्” इति तत्त्वं न भवति । दुर्नीतम् । दुर्नयः । दुर्निर्णयः । “उप-
पगात्” इति णत्वं न भवति । अस्त्य इति किम् । पशुर्वै पुरयः । पशुः पुरोडाशः ।
वनेपातप्रदेशाः “स्वरादिनिपातमन्ययम्” इत्येवमादयः ॥

प्रादयः ॥ ५८ ॥

प्रादयोऽस्त्ये निपातसज्ञा भवन्ति । प्र । परा । अप । सम् । अनु । अव । निस् ।
ठनेर् । दुस् । दुर् । चि । आङ् । नि । अधि । अपि । अति । सु । उच् । अभि । प्रति ।
हरि । उप । पृथग्योगकरणमुत्तरसज्ञाविशेषणार्थम् । “उपसर्गाः क्रियायोगे” इति
(१) चादीनामुपसर्गसंज्ञा मा भूत् । अस्त्य इत्येव । परा जयति सेना (२) ॥

उपसर्गाः क्रियायोगे ॥ ५९ ॥

प्रादयः क्रियायोगे उपसर्गसज्ञा भवन्ति । प्रणयति । परिणयति । प्रणायकः । परि-
णायकः । क्रियायोग इति किम् । प्रगतो नायकोऽस्माद्देशात् प्रनायको देशः ।
‘अमरच्छब्दस्य श्रोपसंख्यानम् कर्तव्यम्’ मरुद्भिर्दत्तो मरुत् । सज्ञाविधानसामर्थ्यात्
अनजन्तत्वेऽपि अच उपसर्गात् इति तत्त्वं भवति ॥ अचच्छब्दस्योपसंख्यानम् ॥ “आत-
श्रोपसर्ग” इति अङ् भवति । अद्वा । उपसर्गं प्रदेशा “उपसर्गे घोः किः” इत्येवमादयः ।

गतिश्च ॥ ६० ॥

गतिसज्ञाकाश्च प्रादयो भवन्ति क्रियायोगे । प्रकृत्य । प्रकृतम् । यत् प्रकरोति ।
योगविभाग उत्तरार्थः । उत्तरग्र गतिसज्ञैव यथा स्यात्, उपसर्गसज्ञा मा भूत् । उरी-
त्यादित्यत्र “उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्यचपरः” इति फक् प्रसज्येत । चकार । सज्ञासमा-
वेशार्थः । प्रणीतम् । अभिषिक्तम् । “गतिरनन्तर” इति स्वरः, उपसर्गात् इति णत्व-
पत्वे च भवतः । कारिकाशब्दस्योपसंख्यानम् ॥ कारिकाकृत्य । कारिकाकृतम् ।
यत्कारिकाकरोति । पुनश्चनसौ छन्दसि गतिसज्ञौ भवत इति वक्तव्यम् ॥ पुनरु-
त्प्लूत वासो देयम् । “गतिर्गती” इति निष्ठातो भवति । चनोहित । “गतिरनन्तर”
इति स्वरः । गतिप्रदेशा. “कुगतिप्रादयः” इत्येवमादयः ॥

उर्यादिचिड्डाचश्च ॥ ६१ ॥

उर्यादयः शब्दाः च्यन्ता ङाजन्ताश्च क्रियायोगे गतिसज्ञा भवन्ति । चिड्डाचोः
कृत्वस्तिर्योगे विधानं तत्साहचर्यादुर्यादीनामपि तैरेव योगे गतिसज्ञा विधीयते ।
उरीउररीशब्दावतीकरणे विस्तारे च । उरीकृत्य । उरीकृतम् । यदूरीकरोति । उररी-
कृत्य । उररीकृतम् । यदुररीकरोति । पापी । नाली । आताली । बेताली । धूसी ।
शकला । सशकला । ध्वसकला । अशकला । एते शकलादयो हितायाम् । शकला-

(१) ‘चादीनामिति’ पदमजर्ग्यं पाठ ।

(२) अत्र ‘पराः सेना’ इति न्भासे, पराजयन्ति सेना’ इति च पदमजर्ग्यम् ।

कृत्य । संशकलाकृत्य । ध्वंसकलाकृत्य । अंशकलाकृत्य । गुलुगुधा पीडार्थं । गु
धाकृत्य । सञ्जः सहाय्ये । सञ्जः कृत्य । फलू, फली, विक्ली, आक्ली, इति
फलूकृत्य । फलीकृत्य । विक्लीकृत्य । आक्लीकृत्य । आलोष्टी, कराली,
शेवाली, वर्षाली, मस्मसा, मसमसा, एते हिंसायाम् । वषट् । वौषट् ।
स्वाहा । स्वधा । वन्धा । प्रादुस् । श्वत् । आविस् । स्व्यन्ताः खल्वपि ।
शुक्लीकृतम् । यच्छुक्लीकरोति । डाच् । पटपटाकृत्य । पटपटाकृतम् ।

अनुकरणं चानितिपरम् ॥ ६२ ॥

इति परो यस्मादिति बहुव्रीहिः । अनुकरणमनितिपरं । खट्कृत्य । खट्कृतम् । यत् खट्करोति । अनितिपरमिति किम् । खाडिति
निराधीवत् (१) ॥

आदरानादरयोः सदसती ॥ ६३ ॥

प्रीत्यतिशय आदरः (२) । परिभवौदासीन्यमनादरः । सदसत्कृत्य । सदसत्कृतम् । यत् सदसत्करोति ।
असत्कृतम् । यदसत्करोति । आदरानादरयोरिति किम् ? सत्कृत्वा काण्ड
असत्कृत्वा काण्ड गतः ॥

भूपणोऽलम् ॥ ६४ ॥

अलमिति प्रतिपेधे सामर्थ्ये पर्याप्तौ भूपणे चेति विशेषणमुपादीयते ।
योऽलंशब्दः स गतिसंज्ञो भवति । अलकृत्य अलकृतम् । यदलकरोति । भूपण
किम् ? अलं मुक्त्वा ओदम गतः ॥

अन्तरपरिग्रहे ॥ ६५ ॥

अन्तःशब्दोऽपरिग्रहेऽर्थे गतिसंज्ञो भवति । परिग्रहः स्वीकरणं तदभावे
संज्ञा विधीयते । अन्तर्हृत्य । अन्तर्हृतम् । यदन्तर्हन्ति । अपरिग्रह इति
अन्तर्हत्वा मूषिकां श्येनो गतः । परिगृह्य गत इत्यर्थः । अन्तः
णत्वेपूपसर्गसंज्ञा वक्तव्याः । अन्तर्द्वा । अन्तर्द्भिः । अन्तर्णयति ॥

कणेशमनसी श्रद्धाप्रतीघाते ॥ ६६ ॥

कणेशब्दोऽमनसशब्दश्च श्रद्धाप्रतीघाते गतिसंज्ञो भवतः । कणेश्वर इति पयः पिव
मनोहृत्य पयः पिवति । तावत्पिबति यावदस्याभिलाषो निवृत्तः । श्रद्धा
त्यर्थः । श्रद्धाप्रतीघात इति किम् ? कणे हत्वा गतः । मनो हत्वा गतः ॥

(१) कस्यचित्कवेरप्यप्रयोगः । सम्पूर्णोऽयं श्लोकः — पुन्दनमकः सोऽस्याः

मात्मनो वदने । जिहामूलस्य खाडिति कृत्वा निराधीवत् ॥

(२) 'प्रीतिसम्भ्रमः' इति पाठः कचिद् ।

पुरोऽव्ययम् ॥ ६७ ॥

असिप्रत्ययान्त पुर शब्दोऽव्ययस्य गतिसञ्ज्ञो भवति । समासस्वरोपचारा
योजनम् । पुरस्कृत्य । पुरस्कृतम् । यत्पुरस्करोति । अव्ययमिति किम् ? पृ, पुरी,
र कृत्वा काण्ड गतः ॥

अस्त च ॥ ६८ ॥

अस्तशब्दो मकारान्तोऽव्ययमनुपलब्धौ वर्तते स गतिसञ्ज्ञो भवति । अस्तगत्य
यिता पुनर्देति । अस्तगतानि धनानि । यदस्तगच्छति । अव्ययमित्येव । अस्त
ण्डम् । हिसमित्यर्थः ॥

अच्छ गत्यर्थरूपेषु ॥ ६९ ॥

अच्छशब्दोऽव्ययमभिदाब्दस्यार्थं वर्तते । स गत्यर्थेषु धातुषु वदती च गतिसञ्ज्ञो
भवति । अच्छगाय । अच्छगतम् । यदच्छगच्छति । वदती-अच्छोद्य । अच्छोदितम् ।
दच्छवदति । अव्ययमित्येव । उदकमच्छ गच्छति ॥

अदोऽनुपदेशो ॥ ७० ॥

अद शब्दस्यदाविषु पठ्यते सोऽनुपदेशो गतिसञ्ज्ञो भवति । उपदेश परार्थ
योगः । स्वयमेव तु यदा वृद्ध्या परामृशति तदा नास्युपदेश इति सोऽस्य विषयः ।
द कृत्य । अद कृतम् । यदद करोति । अनुपदेश इति किम् ? अद कृत्वा काण्ड
त इति परस्य कथयति ॥

तिरोऽन्तर्द्धौ ॥ ७१ ॥

अन्तर्द्धौर्व्यवधानम् । तत्र तिर शब्दो गतिसञ्ज्ञो भवति । तिरोभूय । तिरोभूतम् ।
तिरोभवति । अन्तर्द्धाविति किम् ? तिरो भूत्वा स्थितः । पार्वत्तो(१)भूत्वेत्यर्थः ॥

विभाषा कृञि ॥ ७२ ॥

अन्तर्द्धाविति वर्तते । प्राप्तविभाषेयम् । तिर शब्दः करोती परतो विभाषा गति-
सञ्ज्ञो भवति । तिर कृत्य तिरस्कृत्य । तिरस्कृतम् । यत्तिरस्करोति । तिरस्कृत्वा,
र कृत्वा । अन्तर्द्धावित्येव । तिर कृत्वा काष्ठ तिष्ठति ॥

उपाजेऽन्वाजे ॥ ७३ ॥

विभाषा कृञीति वर्तते । उपाजेऽन्वाजेशब्दौ विभक्तिप्रतिरूपकौ निपातौ
र्थलस्य सामर्थ्याधाने वर्तते तौ कृञि विभाषा गतिसञ्ज्ञौ भवतः । उपाजेकृत्य ।
पाजे कृत्वा । अन्वाजेकृत्य । अन्वाजे कृत्वा ॥

साक्षात्प्रभृतीनि च ॥ ७४ ॥

विभाषा कृञीति वर्तते । साक्षात्प्रभृतीनि शब्दरूपाणि कृञि विभाषा गतिसंज्ञानि

भवन्ति । ससाक्षात्प्रभृतिषु च्यर्थवचनमल्ल । साक्षात्कृत्य । साक्षात्कृत्वा ।
 कृत्य । मिथ्या कृत्वा । साक्षात् । मिथ्या । चिन्ता । भद्रा । लोचना ।
 सपत्का । आस्था । अमा । श्रद्धा । प्रान्या । प्राजह्वा । वीजया । वीचह्वा ।
 अर्थे । लवणम् । उष्णम् । शीतम् । उदकम् । आर्द्रम् ।
 दीना मकारान्तश्च निपात्यते । अग्नौ । वशे । विकम्पने । विहसने । प्रहसने ।
 प्रादुस् । नमस् । आविस् ॥

अनत्याधान उरसिमनसी ॥ ७५ ॥

विभाषा कृतीति वर्तते । अद्याधानमुपश्लेषण तदभावेऽनत्याधाने उर-
 शब्दौ विभाषा कृजि गतिसज्ञौ भवत । उरसिकृत्य उरसि कृत्वा ।
 मनसि कृत्वा । अनत्याधान इति किम् ? उरसि कृत्वा पाणि शेते ॥

मध्येपदेनिवचने च ॥ ७६ ॥

विभाषा कृतीति वर्तते । चकारादनत्याधान इति च । मध्ये पदे निवचने
 शब्दा अनत्याधाने विभाषा कृजि गतिसज्ञा भवन्ति । मध्यकृत्य मध्ये
 पदेकृत्य पदे कृत्वा । निवचन वचनाभाव । निवचनेकृत्य निवचने कृत्वा ।
 नियम्येत्यर्थ । अनत्याधान इत्येव । हस्तिन पदे कृत्वा शिर शेते ॥

नित्य हस्ते पाणानुपयमने ॥ ७७ ॥

कृतीति वर्तते । हस्ते पाणौ इत्येतौ शब्दौ कृजि नित्य गतिसज्ञौ भवत
 मने । उपयमन दारकर्म । पाणोकृत्य । हस्तेकृत्य । दारकर्म कृत्वेत्यर्थ ।
 इति किम् ? हस्ते कृत्वा कार्यापण गतः ॥

प्राध्व बन्धने ॥ ७८ ॥

कृतीति वर्तते । प्राध्वमिति मकारान्तमव्ययमानुकूल्ये वर्तते, तदानुकूल्य
 नहनुक यदा भवति तदा प्राध्वशब्द कृजि नित्य गतिसज्ञो भवति ।
 बन्धन इति किम् ? प्राध्व कृत्वा शकट गतः ॥

जीविकोपनिपदावौपम्ये ॥ ७९ ॥

कृतीति वर्तते । जीविका उपनिपदित्येतौ शब्दौ औपम्ये विषये कृजि
 भवत । जीविकाकृत्य । उपनिपकृत्य । औपम्य इति किम् । जीविका कृत्वा गतः

ते प्राग्धातो ॥ ८० ॥

ते गत्युपसर्गसङ्गहा धातो प्राक् प्रयोक्तव्या । तथा चैवोदाहृता ।
 गार्धम । गतयो ह्यनन्तरा ॥

छन्दसि परेऽपि ॥ ८१ ॥

प्राक् प्रयोगे प्राप्ते छन्दसि परेऽप्यभ्यनुज्ञायन्ते । छन्दसि विषये

ऽपि पूर्वोऽपि प्रयोक्तव्याः । न च परेषां प्रयुज्यमानानां संज्ञाकार्यं किं चिदस्ति ।
इत्थं परप्रयोगेऽपि क्रियायोग एवामस्तीति ज्ञाप्यते । याति नि हस्तिना । नियाति
हस्तिना । हन्ति नि मुष्टिना । निहन्ति मुष्टिना ॥

व्यवहिताश्च ॥ ८० ॥

व्यवहिताश्च गायुपसर्गसज्ञकारश्चन्दसि दृश्यन्ते । आ मन्दैरिन्द्र हरिर्मियाहि
रुरोमभिः । आयाहि ॥

कर्मप्रवचनीयाः ॥ ८१ ॥

कर्मप्रवचनीया इत्यधिकारो वेदितव्यः । यानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः कर्मप्रवच-
यसज्ञारते वेदितव्याः । अधिरीधर इति यावद्वक्ष्यति । कर्मप्रवचनीयप्रदेशाः “कर्म-
प्रवचनीययुक्ते द्वितीया” इत्येवमादयः ॥

अनुलक्षणे ॥ ८२ ॥

अनुशब्दो लक्षणे शोत्ये कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति । शाकस्यस्य सहितामनु प्राव-
[अगदुपशमन्वसिञ्चत् । अगस्यमन्वसिञ्चन् प्रजाः । किमर्थमिदमुच्यते, यावता
गोथम्भूताख्यानानि सिद्धवानोः कर्मप्रवचनीयसंज्ञा । हेत्वर्थं तु वचन, हेतुवृत्तीयां
(वाधित्वा द्वितीयैव यथा स्यात् ॥

वृत्तीयार्थे ॥ ८३ ॥

अनुशब्दस्तृतीयार्थे शोत्ये कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति । नवीमन्ववसिता सेना ।
तमन्ववसिता सेना । पर्वतेन समरद्वैत्यर्थः ॥

हीने ॥ ८४ ॥

हीन इति न्यून उच्यते स चोत्कृष्टापेक्षः । तेनेयं हीनोत्कृष्टसम्बन्धे सज्ञा विज्ञा-
॥ हीने शोत्येऽयमनुः कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति । अनुशब्दकटायन वैयाकरणाः ।
वर्जुनं योद्धारः ॥

उपोऽधिके च ॥ ८५ ॥

उपशब्दः, अधिके हीने च शोत्ये कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति । उपरार्या द्रोणः ।
निष्के कार्पाषणम् । हीने-उपशब्दकटायनं वैयाकरणाः ॥

अपपरी वर्जने ॥ ८६ ॥

अपपरी शब्दौ वर्जने शोत्ये कर्मप्रवचनीयसंज्ञौ भवतः । प्रकृतेन सग्वन्धिना
र चिद्वनभिसम्बन्धो वर्जनम् । अप-अप त्रिगर्तेभ्यो वृष्टो देवः । परि-परि त्रिगर्ते-
वृष्टो देवः । वर्जन इति किम् । ओदनं परिपिञ्चति ॥

आह मर्यादावचने ॥ ८७ ॥

आहित्येष शब्दो मर्यादावचने कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति । अवधिर्मर्यादा । वच-

(अत्र न्यायपर्यालोचनया ‘इवी वृत्तीयाया प्राप्ताया ताम्’ इति पाठोऽनुमीयते ।

नग्रहणादभिविधिरपि गृह्यते । आ पाटलिपुत्राद् बृष्टो देवः । आकुमारं यशः पाणिनेः
आ सांकारपात् । आ मधुरायाः । मर्यादावचन इति किम् ? ईषदर्थे क्रियायोगे
मा भूत् ॥

लक्षणेत्थभूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिपर्यन्तवः ॥ ६० ॥

लक्षणे इत्थंभूताख्याने भागे वीप्सायां च विषयभूतायां प्रति परि अनु
कर्मप्रवचनीयसंज्ञा भवन्ति । लक्षणे तावत्-बृहत् प्रति विद्योतते विधुत् । बृहत् परि
बृहन्मु । इत्थंभूताख्याने-साधुदेवदत्तो मातर प्रति । मातर परि ।
भागे-यदत्र मां प्रतिस्थात् । मां परि स्थात् । मामनु स्थात् ।
बृहत् प्रति सिञ्चति । लक्षणादिष्विति किम् । ओदनं परिपिञ्चति । अथ
पञ्चमो कस्मान्न भवति, “पञ्चम्यपाङ्परिभिः” इति । वर्जनविषये सा
अपशब्दसाहचर्यात् ॥

अभिरभागे ॥ ६१ ॥

लक्षणादिष्वेव भागवर्जितेष्वभिः कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति । बृहन्मभि
तते । साधुदेवदत्तो मातरमभि । बृहन्मभि सिञ्चति । अभाग इति किम् ।
स्वीक्रियमाणोऽशः यदत्र ममा(१)भिष्यात् तदीयताम् । यदत्र मम भवति
मित्यर्थः ॥

प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोः ॥ ६२ ॥

मुख्यसदृशः प्रतिनिधिः । दत्तस्य प्रति निर्यातन प्रतिदानम् । प्रति
प्रतिदानविषये च प्रतिः कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति । अभिमन्युरर्जुनतः प्रति
मापानस्मै तिलेभ्यः प्रति वच्छति ॥

अधिपरी अनर्थकौ ॥ ६३ ॥

अधिपरी शब्दौ अनर्थकौ अनर्थान्नरवाचिनौ कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवतः ।
ऽध्यागच्छति । कुतः पर्यागच्छति । ग युपसर्गसंज्ञावाधनार्था
विधीयते ॥

सु. पूजायाम् ॥ ६४ ॥

सुशब्दः पूजायामर्थं कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति । सुसिक्त भवता, सुसुतं
धात्वर्थः स्तूयते । उपसर्गसंज्ञाश्रयं पठ्यं न भवति । पूजायामिति किम् । सु
किं तवात्र ॥

अतिरतिक्रमणे च ॥ ६५ ॥

अतिशब्दः अतिक्रमणे चकारात् पूजायां च कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति ।
अपि वस्तुनि क्रियाप्रवृत्तिरतिक्रमणम् । अतिसिक्तमेव भवता । अति

(१) ‘मामि’ति न्यासे पाठः ।

वता । पूजायाम् । अतिसिक्त भवता । अतिस्तुत भवता । शोभन कृतमित्यर्थः ॥

अपि* पदार्थसम्भवनान्वयसर्गगर्हासमुच्चयेषु ॥ ६६ ॥

१ पदार्थे सभावनोऽववर्गसर्गगर्हाया समुच्चये च वर्तमान अपि कर्मप्रवचनीयसज्ञो
भवति । पदान्तरस्याप्रयुज्यमानस्यार्थं पदार्थः । सपिषोऽपि स्यात् । मधुनोऽपि
स्यात् । मात्रा बिन्दुः । स्तोकमित्यस्यार्थं अपिषद्वदो वर्तते । सभावनमार्थकार्यवचनेन
अपिप्रतिघाताविपर्ययम् । अपि सिद्धे मूलवत्सहस्रम् । अपि स्तुयाद्वाजातम् । अन्व-
यसर्ग कामचारानुज्ञा(१) । अपि सिद्ध । अपि स्तुहि । गर्हा निन्दा । घिगूज्ञात्म
वदत्तम्, अपि सिद्धेत् पलाण्डम् । अपि स्तुयाद्वृत्तपलम् । समुच्चये । अपि सिद्ध ।
अपि स्तुहि । सिद्ध च स्तुहि च । उपसर्गसज्ञाबाधनात् प'व न भवति ॥

१ अधिरीश्वरे ॥ ६७ ॥

ईश्वर स्वामी स च स्वमपेक्षते । तदयं स्वस्वामिकर्मग्रन्थ कर्मप्रवचनीयसज्ञो
भवति कदाचित् स्वामिन कर्मप्रवचनीयविभक्तिः सप्तमी भवति कदाचित् स्वात् ।
अधि ब्रह्मदत्ते पञ्चाला । अधि पञ्चालेषु ब्रह्मदत्त ॥

१ त्रिभाषा कृत्रि ॥ ९८ ॥

१ अधि करोती विभाषा कर्मप्रवचनीयसज्ञो भवति । यदत्र मामधिकरिष्यति ।
कर्मप्रवचनीयसज्ञापक्षे गतिसज्ञाबाधनात् "तिङि चोदात्तवति" इति निघातो न भवति ।

१ त परस्मैपदम् ॥ ९९ ॥

१ छ इति षष्ठी आदेशापेक्षा । आदेशा परस्मैपदसज्ञा भवन्ति । तिप् तस्, सि ।
नप्, थस्, थ । मिप्, वस्, मस, । शलुष्स् च । परस्मैपदप्रदेशा, "सि चि वृद्धि"
परस्मैपदेषु" इत्येवमादयः ॥

१ तडानात्मात्मनेपदम् ॥ १०० ॥

१ तडिति प्रत्याहारो नवान्ता यचनानाम् । आन इति शानच्कानचोर्ग्रहणम् ।
वर्ण परस्मैपदसज्ञाया प्राप्ताया तडानयोरात्मनेपदसज्ञा विधीयते । त, आताम्,
१ । । थास्, आयाम्, ध्वम् । इट्, वहि, महिह्, आन खल्वपि । शानच्कानचौ ।
१ इत्येव । कतीह निघान । आत्मनेपदप्रदेशा "अनुदात्तडित आत्मनेपदम्"
त्येवमादयः ॥

१ तिङ्स्त्रीणि त्रीणि प्रथममध्यमोत्तमा ॥ १०१ ॥

१ तिङोऽष्टादश प्रत्यया, नव परस्मैपदसज्ञका, नवाऽऽत्मनेपदसज्ञका, तत्र
परस्मैपदेषु त्रयस्त्रिका यथाक्रम प्रथममध्यमोत्तमसज्ञा भवन्ति । आत्मनेपदेष्वपि
त्यस्त्रिका प्रथममध्यमोत्तमसज्ञा भवन्ति । तिप् तस्, सि इति प्रथमः । सिप् थस्
। इति मध्यमः । मिप्, वस्, मस इत्युत्तमः । आत्मनेपदेषु—त, आता, अ इति

१ (१) 'अभ्यनुज्ञातम्' इति न्यासे ।

प्रथम । थास, आथाम्, ध्वम् इति मध्यम । इट, वहि, महिङ् इत्युत्तम । प्रथम-
मध्यमात्तमप्रदेशा 'शेषे प्रथम' इत्यवमादय ॥

तान्येकवचनद्विवचनबहुवचनान्प्रकाश ॥ १०० ॥

तान्येकवचनद्विवचनबहुवचनसंज्ञानि भवन्ति (१) एकश एकैक पदम् । तिबि-
त्येकवचनम् । तसिति द्विवचम् । शि इति बहुवचनम् । एव सर्वत्र । एकवचनद्विवच-
नबहुवचनप्रदेशा 'बहुषु बहुवचनम्' इत्यवमादय ॥

सुप ॥ १०३ ॥

तिङा त्रिकेष्वेकवचनादिसंज्ञा विहिता सम्प्रति सुपा त्रिकेषु विधीयन्ते । सुपश्च
त्रीणित्रीणि पदानि एकश एकवचनद्विवचनबहुवचनसंज्ञानि भवन्ति । सु इत्येकव-
चनम् । औ इति द्विवचनम् । जसिति बहुवचनम् । एव सर्वत्र ॥

विभक्तिश्च ॥ १०४ ॥

त्रीणित्रीणीत्यनुवर्तत । त्रीणि त्रीणि विभक्तिसंज्ञाश्च भवन्ति सुपस्तिङश्च ।
विभक्तिप्रदेशा, 'अष्ट आ विभक्तौ' इत्यवमादय ॥

युष्मद्युपपद समानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यम ॥ १०५ ॥

लस्यन्यधिकृत्य सामान्यन तिवादयो विहितास्तेषामय पुरष नयम क्रियते ।
युष्मद्युपपदे सति व्यवहित चाव्यवहिते सति समानाधिकरणे समानाभिधेय तुल्य
(१) कारके स्थानिनि प्रयुज्यमानेऽप्यप्रयुज्यमानेऽपि मध्यमपुरषो भवति । त्व पचसि ।
युवा पचथ । यूय पचथ । अप्रयुज्यमानेऽपि । पचसि । पचथ । पचथ ॥

प्रहासे च मन्योपपद मन्यतेरुत्तम एकवचन ॥ १०६ ॥

प्रहास परिहास क्रीडा । प्रहासे गम्यमाने मन्योपपदे धातोर्मध्यमपुरषो भवति,
मन्यतेरुत्तम स चकवद्भवति । एहि मन्य ओदनं भोक्ष्यस इति, नहि भोक्ष्यसे,
भुक्त सोऽतिथिभि । एहि मन्ये रथेन यास्यसि, न हि यास्यसि, यातस्तेन ते पिता ।
मध्यमोत्तमयो प्राप्तयो उत्तममध्यमौ विधीयते । प्रहास इति किम् । एहि मन्यसे
ओदनं भोक्ष्य इति । सुष्ठु मन्यसे साधु मन्यसे ॥

अस्मद्युत्तम ॥ १०७ ॥

उत्तमपुरषो नियम्यते । अस्मद्युपपदे समानाभिधेय प्रयुज्यमानेऽप्यप्रयुज्यमाने
(१) अपि उत्तमपुरषो भवति । अह पचामि । आवा पचाव । वय पचाम । अप्रयुज्यमा-
नेऽपि, पचामि । पचाव । पचाम ॥

शेषे प्रथम ॥ १०८ ॥

शेष इति मध्यमोत्तमविषयादन्य उच्यते । यत्र युष्मदस्मदी समानाधिकरणे

(१) 'तानि तिङ्छाणि त्रीणि भूवैकवचनद्विवचनबहुवचनसंज्ञानि भवन्ति' इति यदि पाठः ।

उपपदे न स्त, तत्र शेषे प्रथमपुरो भवति । पचति । पचत । पचन्ति ।
परः सन्निकर्ष सहिता ॥ १०६ ॥

परशब्दोऽतिशये वर्तते । सन्निकर्ष प्रत्यासत्ति । परो यः सन्निकर्षो वर्णानामर्थ-
मात्राकालव्यवधानं स सहितासज्ञो भवति । दद्मत्र, मदध्वत्र । सहिताप्रदेशा,
“सहितायाम्” इत्येवमादयः ॥

विरामोऽवसानम् ॥ ११० ॥

विरतिर्विराम, विरम्यतेऽनेनेति वा विराम, सोऽवसानसज्ञो भवति । दर्धि,
मधु, घृष्ट, प्लव् । अवसानप्रदेशा “सरवमानयोर्विसर्जनीय” इत्येवमादयः ॥
इति श्रीजयादित्यविरचिताया काशिकाया वृत्तौ प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥१॥३॥
समाप्तश्चाध्यायः ॥ शुभम् ॥

अथ द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

समर्थः पदविधिः ॥ १ ॥

परिभाषेयम् । यः कश्चिदिह शास्त्रे पदविधिं श्रूयते स समर्थो वेदितव्यः ।
विधीयत इति विधि, पदानां विधि, पदविधि । स पुनः समासादि । समर्थः
शक्तः । विग्रहवाक्यार्थोभिधाने यः शक्तः स समर्थो वेदितव्यः । अथवा समर्थपदा
अयत्वात् समर्थः । समर्थानां पदानां सम्बन्धार्थानां सङ्घट्टार्थानां विधिर्वेदितव्यः ।
वक्ष्यति—“द्वितीया धितातीतपवितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैः” । कष्ट धितः, कष्टधितः ।
समर्थग्रहणं किम् ? पश्य देवदत्तं कष्टं, धितो विष्णुमित्रो गुरुकुलम् । “तृतीया तत्तु-
त्तार्थेन गुणवचनेन” । शङ्कुल्या खण्डः, शङ्कुलाखण्डः । समर्थग्रहणं किम् ? किं त्वं
करिष्यसि शङ्कुल्या, खण्डो देवदत्त उपलेन । “चतुर्थी तदर्थार्थवलिहितसुखरचिते” ।
यूपाय दारु, यूपदारु । समर्थग्रहणं किम् ? गच्छ त्वं यूपाय, दारु देवदत्तस्य गेहे ।
“पञ्चमी भयेन” । वृकेभ्यो भयं, वृकभयम् । समर्थग्रहणं किम् ? रत्नं त्वं मा वृकेभ्यो,
भयं देवदत्तस्य यज्ञदत्तात् । “षष्ठी” । राज्ञः पुरुषो, राजपुरुषः । समर्थग्रहणं किम् ?
भार्या राज्ञः, पुरुषो देवदत्तस्य । “सप्तमी शौण्डे” । अक्षेण शौण्डः, अक्षशौण्डः ।
समर्थग्रहणं किम् ? शक्तस्वमघेषु, शौण्डः पिबति पानागारे । पदग्रहणं किम् ? वर्ण-
विधौ समर्थं परिभाषा मा भूत् । तिष्ठतु दध्यज्ञानं त्वं शाकेन । तिष्ठतु कुमारी रघु-
हर देवदत्तात् । यणादेशो नित्यश्च तुरभवति ॥

सुब्रामन्त्रिते पराङ्गवत् स्वरे ॥ २ ॥

सुबन्तमामन्त्रिते परतः परस्याङ्गवद्भवति, स्वरे, स्वरलक्षणे कर्तव्ये । तादात्म्या-

तिदेशोऽयम् । सुबन्तमामन्त्रितमनुप्रविशति । वक्ष्यति—“आमन्त्रितस्य च” । आमन्त्रितस्यादिरुदात्तो भवति । स समुपकस्यापि यथा स्यात् । कुण्डेनाटन् । परशुना वृश्चन् । मद्राणा राजन् । कश्मीराणा राजन् । सुबिति किम् ? पीड्ये पीड्यमान । आमन्त्रित इति किम् ? गोहे गार्ग्य । परग्रहण किम् ? पूर्वस्य मा भूत् । देवदत्त कुण्डेनाटन् । अन्नग्रहण किम् ? यथा मृत्पिण्डोभूत स्वर लभेत । उभयोराद्युदात्तत्व मा भूत् । वत्करण किम् ? स्वाश्रयमपि यथा स्यात् । आ कुण्डेनाटन् । “आम एकान्तर-आमन्त्रितमनन्तिके” इत्येकान्तरता भवति । स्वर इति किम् ? कूपे सिञ्चन् । चर्म नमन् । पत्वणत्वे प्रति पराङ्गवच्च भवति । सुबन्तस्य पराङ्गवद्भावे समानाधिकरण-स्योपसख्यानमनन्तत्वात्* । (१) तीक्ष्णया सूच्या सीव्यन् । तीक्ष्णेन परशुना वृश्चन् । अव्ययाना प्रतिषेधो वक्तव्य* । उच्चैरधीयान । नीचैरधीयान ॥

प्राक्कडारात् समास ॥ ३ ॥

कडारसशब्दनात् प्राग्(२)यानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामस्ते समाससज्ञा वेदितव्या । वक्ष्यति । “यथाऽसादृश्ये” । यथाबुद्ध ब्राह्मणानामन्त्रयस्व । प्राग्वचन सज्ञा-समावेशार्थम् । समासप्रदेशा “तृतीयासमास” इत्येवमादय ॥

सह सुपा ॥ ४ ॥

सुबिति वर्तते । सहेति सुपेति च त्रयमप्यधिकृत वेदितव्यम् । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामस्तरेदमुपस्थित दृष्टव्यम् । वक्ष्यति—“द्वितीया श्रिते”ति । द्वितीयान्त श्रितादिभि सह समस्यते । कष्ट श्रित , कष्टश्रित । सहग्रहण योगविभागात् तिडापि सह यथा स्यात् । अनुव्यचलत् । अनुप्रावर्षत् ॥

अव्ययीभाव ॥ ५ ॥

अव्ययीभाव इत्यधिकारो वेदितव्य । यानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामोऽव्ययीभावस-ज्ञास्ते वेदितव्या । वक्ष्यति—“यथाऽसादृश्ये” । यथाबुद्ध ब्राह्मणानामन्त्रयस्व । अन्वर्थसज्ञा चेय महती पूर्वपदार्थप्राधान्यमव्ययीभावस्य दर्शयति । अव्ययीभावप्रदेशा “अव्ययीभावश्च” इत्येवमादय ॥

अथय विभक्तिसमीपसमृद्धिवृद्धचर्थाभावात्तयासम्प्रतिशब्दप्रादुर्भा-पश्चाद्यथानुपूर्व्ययोगपक्षसादृश्यसपत्तिसाकल्यान्तवचनेषु ॥ ६ ॥

सुप सुपेति च वर्तते । विभक्त्यादिष्वर्थेषु यदव्यय वर्तते तत्समर्थेन सुबन्तेन सह समस्यते, अव्ययीभावश्च समासो भवति । वचनग्रहण प्रत्येक सबध्यते । विभक्तिवचने

(१) *सुरन्तर्य पराङ्गवद्भावे कर्तव्ये तत्समानाधिकरणस्योपसख्यानम्* । अन तरत्वात् हि न प्राप्नोतीति कञ्चित्प्रागन्तरम् । (२) “अधिकारोऽयम्, “यथासादृश्ये” इति वक्ष्यति प्रागेतन्मात्र” इति प्रागन्तरम् ।

तायत्-स्त्रीस्वधिकृत्य कथा प्रवर्तते । अधिस्त्रि, अधिकुमारि । सप्तम्यर्थे यदव्ययं तद्वि-
भक्तिवचनम् । समीपवचने—कुम्भस्य समीपम्, उपकुम्भम्, उपमणिकम् । समृद्धि-
शब्देराधिन्यम्, समृद्धिर्मद्राणाम्—सुमद्रं, सुमुद्रं, सुमगन्धं वर्तते । श्रुद्धिः शब्दे-
भावः । शब्दिकानामृद्धेरभावः—दुर्गवदिकं, दुर्यवनं वर्तते । अर्थाभावो वस्तुनोऽभावः,
अभावो मञ्जिकाणाम्—निर्मलिकं, निर्मलकं वर्तते । अत्ययो भूतत्वमतिग्रमः, अती-
तानि हिमानि—निर्हिमं निःशीतं, वर्तते ।

असंप्रति उपभोगस्य वर्तमानकालप्रतिषेधः । अतितैसुकम्(१) । तैसुकमाच्छा-
दनं, तस्यायमुपभोगकालो न भवतीत्यर्थः । शब्दप्रादुर्भावः प्रकाशता शब्दस्य ।
इतिपाणिनि । तत्पाणिनि । पाणिनिशब्दो लोके प्रकाशत इत्यर्थः । पश्चात्—अनुर-
पादातम् । रथानां पश्चात् । यथार्थे यदव्ययं वर्तते तत्समस्यते । योग्यता धीन्सा
पदार्थानतिवृत्तिः सादृश्यं चेति यथार्थाः । योग्यतायाम्—अनुरूपम् । रूपयोग्य भव-
तीत्यर्थः । वीप्सायाम्—अर्थमर्थं प्रति, प्रत्यर्थम् । पदार्थानतिवृत्तौ—यथाशक्ति ।
आनुपूर्व्यमनुक्रमः । अनुज्येष्ठं प्रविशन्तु भवन्तः । ज्येष्ठानुपूर्व्या भवन्तः प्रविशन्ति-
त्यर्थः । योगपक्षनेककालता । सचक्र धेहि । युगपक्षकं धेहीत्यर्थः । सादृश्यं तुल्यता ।
किमर्थमिदमुच्यते, यथार्थं इत्येव सिद्धम् । गुणभूतेऽपि सादृश्ये यथा स्यात् । सदृशः
सख्या सस्त्रि । संपत्तिरनुरूप आत्मभावः समृद्धेरन्यः । सव्रह्म बाभ्रवाणाम् । सव्रह्मं
शालङ्कायनानाम् । साकल्यमशेषता । सवृणमभ्यवहरति । सबुसम् । न किञ्चिदभ्यव-
हार्यं परित्यजतोऽप्ययमर्थोऽधिकार्थवचनेन प्रतिपाद्यने । अन्नवचने । अन्न इति परि-
ग्रहापेक्षया समाप्तिरुच्यते । सामान्यधीते । सेष्टिपशुवन्धम् । पशुवन्धान्तमधीत
इत्यर्थः । इयं समाप्तिरसकलेऽप्यध्ययने भवतीति साकल्यात्पृथगुच्यते ॥

यथाऽसादृश्ये ॥ ७ ॥

यथेत्येतदव्ययमसादृश्ये वर्तमानं सुपा सह समस्यते, अव्ययीभावश्च समासो
भवति । यथावृद्धं ब्राह्मणानामन्त्रयस्व । ये ये वृद्धाः यथावृद्धम् । यथाध्यापकम् ।
असादृश्य इति किम् ? यथा देवदत्तस्तथा यज्ञदत्तः । यथार्थे यदव्ययमिति पूर्वणैव
सिद्धे समासे वचनमिदं सादृश्यप्रतिषेधार्थम् ॥

यानद्वधारणे ॥ ८ ॥

यावदित्येतदव्ययमवधारणे वर्तमानं सुपा सह समस्यते, अव्ययीभावश्च समासो
भवति । (२) अवधारणमियत्तापरिच्छेदः । यावदमन्त्रं ब्राह्मणानामन्त्रयस्व । यावन्त्य-
मन्त्राणि सम्भवन्ति पञ्च पङ्क्ता तावत् आमन्त्रयस्व । अवधारण इति किम् । यावद्वत्
तावद्वत्तुक् । नावधारयामि कियन्मया भुक्तमिति(३) ॥

(१) 'तैसुकम्' इति पाठः । (२) 'अवधारणम्' इति-इत्येव भाव इत्यत्र परिमाणं
तस्या परिच्छेदो निश्चयः । (३) "किद्वत्त त्वया किद्वत्तुक्तं मया" इति पाठः ।

सुप्रतिना मात्रार्थे ॥ ६ ॥

मात्रा बिन्दुः स्तोकमक्षरमिति पर्यायाः । मात्रार्थे वर्तमानेन प्रतिना सह सुवन्तं समस्यते, अव्ययीभावश्च समासो भवति । अस्यत्र किञ्चित् शाकम्(१), शाकप्रति । सूप्रति । मात्रार्थे इति किम् ? वृत्तं प्रति प्रियोतते विधुत् । सुविति वर्तमाने पुनः सुवग्रहणमव्ययनिवृत्त्यर्थम् ॥

अक्षशलाकासंख्याः परिणा ॥ १० ॥

(२) अक्षशब्दः शलाकाशब्दः संख्याशब्दश्च परिणा सह समस्यन्ते, अव्ययीभावश्च समासो भवति । कितव्यवहारे समानोऽयमिष्यते । पञ्चिका नाम ध्रुतं पञ्चभिरक्षैः शलाकाभिर्वा भवति, तत्र यदा सर्वे उत्तानाः पतन्त्यवाञ्चो वा तदा पातयिता जयति, तस्यैवास्य विधातोऽन्यथा (३) पाते सति जायते । अक्षेणैव न तथा वृत्तं यथा पूर्वं जये, अक्षपरि शलाकापरि । एकपरि । द्विपरि । त्रिपरि । परमेण(४) चतुष्परि । पञ्चसु त्वेक(५)रूपासु जय एव भविष्यति ।

अक्षाद्विस्तृतीयान्ताः पूर्वोक्तस्य यथा न तत् ।

कितव्यवहारे च एकत्वेऽक्षशलाकायोः ॥

विभाषा ॥ ११ ॥

विभाषेत्ययमधिकारो वेदितव्यः । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामस्तद्विभाषा भवति । वक्ष्यति—“अपपरिवहिरञ्चवः पञ्चम्या” । अपत्रिगर्तं वृष्टो देवः । अप त्रिगर्तंभ्यः ॥

अपपरिवहिरञ्चवः पञ्चम्या ॥ १२ ॥

अप परि वहिस् अञ्च इत्येते सुवन्ताः पञ्चम्यन्तेन सह विभाषा समस्यन्ते, अव्ययीभावश्च समासो भवति । अपत्रिगर्तं वृष्टो देवः । अप त्रिगर्तंभ्यः । परित्रिगर्तम्, परि त्रिगर्तंभ्यः । वहिर्ग्रामम्, वहिर्ग्रामात् । प्राग्ग्रामम्, प्राग् ग्रामात् । वहिः शब्दयोगे पञ्चमीभावस्यैतदेव ज्ञापकम् ॥

आहुर्मर्यादाभिप्रियोः ॥ १३ ॥

आहित्येतन्मर्यादायामभिविधौ च वर्तमानं पञ्चम्यन्तेन सह विभाषा समस्यते, अव्ययीभावश्च समासो भवति । आपाटलिपुत्र वृष्टो देवः, आ पाटलिपुत्रात् । अभिविधौ—आकुमारं यशः पाणिनेः, आ कुमारेभ्यः ॥

लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये ॥ १४ ॥

लक्षण चिह्नं, तद्वाचिना सुवन्तेन सहाभिप्रती शब्दावाभिमुख्ये वर्तमानौ विभाषा समस्यते, अव्ययीभावश्च समासो भवति । अभ्यग्निशलाभाः पतन्ति, अग्निमभि ।

(१) अत्र ‘सुप’ इति पदमजयान् । (२) अक्षशलाकासंख्याशब्दा इति पदमजयान् पाठः । (३) विधातु—यराजयः । कश्चित् ‘विपात’ इति पाठः । तथापि स एवार्थः । (४) अतिशब्देनेत्यर्थः । (५) “एकरूपेण” इति पाठान्तरम् ।

प्रत्यभि, अभि प्रति । अभि लक्ष्यीकृत्य अभिमुख पतन्तीत्यर्थः । लक्षणेनेति किम् ?
 ध्रुव प्रति गतः । प्रतिनिष्टृत्य सुगममेवाभिमुखं गतः । अभिप्रती इति किम् ? येनाभि-
 स्तेन गतः । आभिमुख्य इति किम् ? अभ्यङ्गा गावः, प्रत्यङ्गा गावः । नवाङ्गा इत्यर्थः ॥

अनुर्यत्समया ॥ १५ ॥

समया समीपम् । अनुर्यस्य (१) समीपवाची तेन लक्षणभूतेन सह विभाषा सम-
 स्यते, अव्ययीभावश्च समासो भवति । अनुवनमशनिरगतः । अनुरिति किम् ? चक्षुः
 समया । यत्समयेति किम् ? वृक्षमनु विद्योतते विद्युत् । “अव्यय विभक्तिसमीप” इत्येव
 सिद्धे पुनर्वचन विभाषार्थम् ॥

यस्य चायामः ॥ १६ ॥

लक्षणेनेति वर्तते । आयामो दीर्घम् । अनुर्यस्यायामवाची तेन लक्षणभूतेन सह
 विभाषा समस्यते, अव्ययीभावश्च समासो भवति । अनुगङ्गा वाराणसी, अनुयमुन
 मथुरा । यमुनाऽऽयामेन मथुराऽऽयामो लक्ष्यते । आयाम इति किम् ? वृक्षमनु विद्यो-
 तते विद्युत् ॥

तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च ॥ १७ ॥

तिष्ठद्गवादयः समुदाया एव निपात्यन्ते । तिष्ठद्गुप्रभृतीनि शब्दरूपाणि अव्य-
 ययीभावसंज्ञानि भवन्ति । तिष्ठद्गु कालविशेषः । तिष्ठन्ति गावो यस्मिन् काले दोहनाय
 स तिष्ठद्गु कालः । खलेयवादीनि प्रथमान्तानि विभक्त्यन्तरेण नैव सम्बध्यन्ते, अन्य-
 पदार्थे च काले वर्तन्ते । चकारोऽवधारणार्थः । अपरः समासो न भवति, परमतिष्ठ-
 द्गुविति । तिष्ठद्गु । वहद्गु । आयतीगवम् । खलेबुसम् । खलेयवम् । लनयवम् ।
 लयमानयवम् । पूतयवम् । पूषमानयवम् । सहतयवम् । सहियमाणयवम् । सहत-
 दुसम् । सहियमाणबुसम् । एते कालशब्दाः । (२) ममभूमि । समपदाति । सुपमम् ।
 विपमम् । निष्पमम् । दुष्पमम् । अपसमम् । आयतीसमम् । मालम् । प्रथम् । प्रभृ-
 तम् । प्रदक्षिणम् । अपरदक्षिणम् । सम्प्रति । असम्प्रति । पापसमम् । पुण्यसमम् ॥
 इच्च कर्मण्यतिहारे (ग० सू०) । दण्डादण्डि । मुसलामुसलि ॥

पारे मध्ये पञ्चधा वा ॥ १८ ॥

पङ्क्तिसमासे प्राप्ते तदपवादोऽव्ययीभाव आरभ्यते । वाच्यवचनाच्च पङ्क्तिसमासोऽपि
 पक्षेऽन्यनुज्ञायते । पारमध्यगद्वा पृथक्त्वेन सह विभाषा समस्यते, अव्ययीभावश्च
 समासो भवति । तत्पञ्चयोगेन चात्रयोरेकारान्तत्वं निपात्यते । पार गङ्गायाः, पारे-
 गङ्गम् । मध्यं गङ्गायाः, मध्येगङ्गम् । पङ्क्तिसमासपक्षे, गङ्गापारम् । गङ्गामध्यम् । महा-
 विभाषया वाक्यविकल्पः क्रियते ॥

(१) अत्र “यत्समया, समीपवाची” इति पदमज्ज्यं पाठः । (२) समभूमि, समं पदाति,
 सभूमि सपदाति, इति पा० ।

संख्या वंशेन ॥ १३ ॥

विद्यया जन्मना वा प्राणिनामेकलक्षण(१)सन्तानो वंश इत्यभिधीयते । तत्र भवो वंश्यः । तद्वाचिना सुबन्तेन सह सख्या समस्यते, अव्ययीभावश्च समासो भवति । द्वौ मुनी व्याकरणस्य वर्यौ, द्विमुनि व्याकरणस्य । त्रिमुनि व्याकरणस्य । यदा तु विद्यया तद्वतामभेदविवक्षा तदा सामानाधिकरण्यं भवति । द्विमुनि व्याकरणं, त्रिमुनि व्याकरणमिति । जन्मना-एकविंशति भारद्वाजम् ॥

नदीभिश्च ॥ २० ॥

सस्येत्यनुवर्तते । नदीवचनैः शब्दै सह सख्या समस्यते, अव्ययीभावश्च समासो भवति । समाहारे चायमिष्यते । सप्तगङ्गम्, द्वियमुनम्, पञ्चनदम्, सप्तगोदावरम् ॥

अन्यपदार्थे च संज्ञायाम् ॥ २१ ॥

संरयेति निवृत्त, नदीग्रहणमनुवर्तते । नदीभिः सह सुबन्तमन्यपदार्थे वर्तमानं संज्ञायां विषये समस्यते, अव्ययीभावश्च समासो भवति । विभाषाधिकारेऽपि नित्य-समास एवायम् । नहि वाक्येन संज्ञा गम्यते । उन्मत्तगङ्ग नाम देशः, लोहितगङ्गम्, कृष्णगङ्गम्, शनैर्गङ्गम् । अन्यपदार्थ इति किम् ? कृष्णवेण्णा । संज्ञायामिति किम् ? शीघ्रगङ्गो देशः ॥

तत्पुरुषः ॥ २० ॥

तत्पुरुष इति संज्ञाऽधिक्रियते प्राग्बहुवीहेः, यानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामस्तत्पुरुष-संज्ञास्ते वेदितव्याः । वक्ष्यति, “द्वितीयाश्रितातीतपतित” इति । कष्टश्रितः । र्यसंज्ञा चेय महती, तदङ्गीकरणमुपाधेरपि तदीयस्य परिग्रहार्थम् । उत्तरपदार्थप्रधान-स्तत्पुरुष इति । तत्पुरुषप्रदेशाः “तत्पुरुषे कृति बहुलम्” इत्येवमादयः ॥

द्विगुश्च ॥ २३ ॥

द्विगुश्च समासस्तत्पुरुषसंज्ञो भवति । द्विगोस्तत्पुरुषत्वे समासान्ताः प्रयोजनम् । पञ्चराजम्, (२) दशराजम् । इयहः, ज्यहः, पञ्चगवम्, दशगवम् ॥

द्वितीया श्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैः ॥ २४ ॥

सुप् सुपेति वर्तते, तस्य विशेषणमेतद् द्वितीया । द्वितीयान्त सुबन्तं सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । कष्ट श्रितः, कष्टश्रितः । नरकश्रितः । कान्तारमतीतः, कान्तारातीतः । पतित-नरकं पतित, नरकपतित । गतः, ग्रामगतः । अत्यस्त-तरङ्गानत्यस्तः, तरङ्गात्यस्तः । तुहिनात्यस्तः ।

(१) एकलक्षण एकस्वभावः । सन्तान प्रबन्ध । सन्तानिनामेकलक्षणत्वात् नानामेकलक्षणत्वम् । (२) यद्यप्यत्र ‘पञ्चराजी’ ‘दशराजी’ इति पाठोऽप्युपलभ्यते व्याख्यातश्चैव पाठो न्याये नवापि भाष्यपदमजयन्तुरोवाद् परिवर्तिन पदमजयामस्य पाठस्य अपपाठत्वं स्पष्टमेवोक्तम् ।

प्राप्त, सुखप्राप्त । आपन्न-सुखमापन्न, सुप्रापन्न । दुःखापन्न ॥ छश्रितादिषु गमि
गाम्यादीनामुपसंख्यानम् ॥ ग्राम गमी, ग्रामगमी । ग्राम गामी, ग्रामगामी । ओदन
मुमुषु, ओदनमुमुषु ॥

स्वय क्तेन ॥ २५ ॥

स्वयमेतदव्ययमात्मनेत्यस्याथ वर्तते । तस्य द्वितीयया (१) सम्बन्धोऽनुपपन्न इति
द्वितीयाग्रहणमुत्तरार्थमनुवर्तते । स्वयमिन्त्येतन्मुदन्त क्तान्तेन सह समस्यते, तत्पुरु-
षश्च समासो भवति । स्वयन्धीती पादौ । स्वयविलीनमाज्यम् । ऐक्यमैकस्वर्यं च
समासत्वाद्भवति ॥

खट्वा क्षेपे ॥ २६ ॥

खट्वान्नन्दो द्वितीयान्त क्तान्तेन सह क्षेपे गम्यमाने समस्यते, तत्पुरुषश्च समा
सो भवति । क्षेपो निन्दा स च समासार्थ एव, तेन विभाषाधिकारेऽपि नित्यसमास
प्राप्य, नहि वाक्येन क्षेपो गम्यते । खट्वातोहण चेह विमार्गप्रस्थानस्योपलक्षणम् ।
सर्वं पृषाविनीत खट्वारूढ इत्युच्यते । खट्वारूढो जाह्नव, खट्वाप्लुत । अपथप्र-
स्थित इत्यर्थः । क्षेप इति किम् ? खट्वामारूढ ॥

सामि ॥ २७ ॥

सामीत्येतदव्ययमर्द्धशब्दपर्यायस्तस्यासत्त्ववाचित्वात् द्वितीयया नास्ति सम्बन्धः ।
तत् सुबन्त क्तान्तेन सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । सामिहृतम्, सामि-
पीतम्, सामिमुक्तम् । ऐक्यमैकस्वर्यं च समासत्वाद्भवति ॥

काला ॥ २८ ॥

द्वितीया, क्षेपेति वर्तते । कालवाचिन शब्दा द्वितीयान्ता क्तान्तेन सह सम-
स्यन्ते विभाषा, तत्पुरुषश्च समासो भवति । अनत्यन्तसंयोगार्थं वचनम् । काला इति
न स्वरूपविधिः । यन्मुहूर्त्तांश्चराचरा । ते कदा (२) चिदहर्गच्छन्ति कदा चिद्रात्रिम् ।
अहर्तिसृता मुहूर्त्ता । अहस्सक्रान्ता । रात्र्यतिसृता मुहूर्त्ता । रात्रिसक्रान्ता । मास
प्रमितश्चन्द्रमा । मास प्रमातुमारब्ध प्रतिपञ्चन्द्रमा इत्यर्थः ॥

अत्यन्तसयोगे च ॥ २९ ॥

काला इति वर्तते, क्षेपेति निवृत्तम् । अत्यन्तसयोगे कृत्त्रसंयोगः । कालस्य
स्वेन सम्बन्धिना व्याप्तिः । कालवाचिन शब्दा द्वितीयान्ता अत्यन्तसयोगे गम्यमाने
सुपा सह समस्यन्ते विभाषा, तत्पुरुषश्च समासो भवति । मुहूर्त्तं सुखम्, मुहूर्त्तं सु-
खम्, सर्वरात्रक्ल्याणी, सर्वरात्रशोभना ॥

(१) 'सह सम्बन्धो नोपपद्यते' इति न्यासे पाठः । (२) कदाचिदहर्गच्छन्ति कदा चिद्रात्रिम् — कदाचिदहर्गच्छन्ति कदा चिद्रात्रिम् — कदाचिदहर्गच्छन्ति कदा चिद्रात्रिम् ।

तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन ॥ ३० ॥

सुप्तुपेति वर्तते, तस्य विशेषणमे(१)तत् तृतीया । तृतीयान्तं सुवन्तं गुणवचनेनाऽर्थशब्देन च सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । कीदृशेन गुणवचनेन ? तत्कृतेन, तदर्थकृतेन तृतीयान्तार्थकृतेनेति यावत् । शङ्कुलया खण्डः, शङ्कुलाखण्डः । किरिणा काणः, किरिकाणः । अर्थशब्देन-धान्येनार्थं, धान्यार्थः । तत्कृतेनेति किम्, अचगा काणः । गुणवचनेनेति किम् ? गोभिर्वपावान्(२) ॥

पूर्वसदृशसमोनार्थकलहनिपुणमिश्रश्लक्ष्णैः ॥ ३१ ॥

पूर्वं सदृशं समं ऊनार्थं कलहं निपुणं मिश्रं श्लक्ष्णं एतैः सह तृतीयान्तं समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । अस्मादेव वचनात् पूर्वादिभिर्गोत्रे तृतीया भवति, हेतौ वा द्रष्टव्या । पूर्व-भावेन पूर्वः, मासपूर्वः । सवत्सरपूर्वः । सदृश-मातृसदृशः, पितृसदृशः । सम-मातृसमः, पितृसमः । ऊनार्थ-मापोनम्, कार्पापणोनम्, मापविकलम्, कार्पापणविकलम् । कलह-असिकलहः, वाक्कलहः । निपुण-वाग्निपुणः, आचारनिपुणः । मिश्र-गुडमिश्रः, तिलमिश्रः । श्लक्ष्ण-आचारश्लक्ष्णः ॥ छपूर्वादिष्ववरस्योपसत्यानम् ॥ मासेनावरः, मासावरः । मंवत्सरावरः ॥

कर्तृकरणे कृता बहुलम् ॥ ३२ ॥

तृतीयंते वर्तते । कर्तरि कणे च या तृतीया तदन्तं कृदन्तेन सह समस्यते तत्पुरुषश्च समासो भवति । (३)मवोपाधिव्यभिचारार्थं बहुलग्रहणम् । कर्तरि-अहिना हत, अहिहत । करणे-नखैर्निभिन्नो, नखनिभिन्नः । परशुना द्विजः, परशुचिद्विजः । कर्तृकरणे इति किम् ? भिन्नाभिरुपितः । बहुलग्रहणं किम् ? दात्रेण लूनवान्, द्विजवान् । इह समासो न भवति । पादहारको, गलेचोपक, इति च भवति ॥

कृत्यैरधिकार्थवचने ॥ ३३ ॥

(४)स्तुतिनिन्दाप्रयुक्तमध्यारोपितार्थवचनमधिकार्थवचनम् ।

तृतीया तदन्तं सुवन्तं कृत्यैः सह समस्यतेऽधिकार्थवचने गम्यमाने विभाषा, पश्च समासो भवति । कर्त्ता-काकपेया नद्री, श्लेष्मः कूपः । तृणानि, कण्टकसंचेय ओदनः । पूर्वस्यैवाद्य प्रपञ्चः ॥ कृत्यग्रहणे कर्त्तव्यम् ॥ इह मा भूत् । काकैः पातव्या इति ॥

(१) अत्र मुद्रिपुस्तकपु 'तृतीया' इति पाठो नोपलभ्यते तथाप्यीचित्यादुपपन्नम् एव चतुर्थी तदर्थोऽपि बोध्यम् । (२) वपावान्-वीवरः । (३) स धीति-अव्याप्त्यनिव्याप्तिपरिहारार्थमित्यर्थः । (४) स्तुत्या निन्दया वा यत्प्रयुक्तं प्रवर्तितं तत्स्तुतिनिन्दाप्रयुक्तम् । तदर्थमुच्यते । अद्यारोपितार्थवचनमिति-अध्यारोपितोऽर्थोऽसन्नेव बुद्ध्या पितृस्य वचनम् ।

अन्नेन व्यञ्जनम् ॥ ३४ ॥

वृत्तीयैति वर्त्तते । व्यञ्जनवाचि वृत्तीयान्तमन्त्रवाचिना सुबन्तेन सह समस्यते विभाषा, तत्पुरुषश्च समासो भवति । संस्कार्यमन्न, संस्कारकं व्यञ्जनम् । दण्डा उपसिक्त ओदन, दध्योदन । क्षीरीदन । वृत्ती क्रियाया अन्तर्भावाद्व्यञ्जनयोः सामर्थ्यम् ॥

भक्ष्येण मिश्रीकरणम् ॥ ३५ ॥

मिश्रीकरणवाचि वृत्तीयान्त भक्ष्यवाचिना सुबन्तेन समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । (१) स्तरविशदमभ्यवहार्यं भक्ष्य, तस्य संस्कारक मिश्रीकरणम् । गुढेन मिश्राधाना, गुडधाना । गुडपृथुका । वृत्ती क्रियाया अन्तर्भावात्पूर्वोत्तरपदयोः सामर्थ्यम् ॥

चतुर्थी तदर्थार्थबलिहितमुखरक्षिते ॥ ३६ ॥

सुप् सुपेति वर्त्तते, तस्य विशेषणमेतच्चतुर्थी । तदिति सर्वनाम्ना चतुर्थ्यन्तस्वार्थं परामृश्यते । तस्मै इदं तदर्थम् । तदर्थं अर्थं बलि हित सुख रक्षित इत्येतैः सह चतुर्थ्यन्त समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । तदर्थेन प्रकृतिविकारभावे समासोऽयमिष्यते । यूपाय दारु, यूपदारु । कुण्डलाय हिरण्यम्, कुण्डलहिरण्यम् । इह न भवति । रन्ध्रनाय श्याली, अवहननायोद्धरालमिति । चतुर्थी चास्मादव ज्ञापकात्तादर्थ्ये भवति ॥ अर्थेन नित्यसमासवचन सर्वलिङ्गता च वक्तव्याः । ब्राह्मणार्थं पय, मासणार्थां यवागू । बलि-कुबेराय बलि, कुबेरबलि । महाराजबलि । हित-गोहितम्, अश्वहितम् । सुख-गोसुखम्, अश्वसुखम् । रक्षित-गोरक्षितम्, अश्वरक्षितम् ॥

पञ्चमी भयेन ॥ ३७ ॥

सुप् सुपेति वर्त्तते, तस्य विशेषणमेतत् पचमी । पञ्चम्यन्त सुबन्त भयशब्देन सुबन्तेन सह समस्यते विभाषा, तत्पुरुषश्च समासो भवति । वृकेभ्यो भयम्, वृकभयम् । चौरभयम्, दत्तुभयम् ॥ भयभीतभीतिभीतिभिरिति वक्तव्यम् । वृकेभ्यो भीतं वृकभीत । वृकभीति, वृकभी । पूर्वस्यैवाय बहुलग्रहणस्य प्रपञ्च । तथा च ग्रामनिर्गतं, अधर्मजुगुप्सुरित्येवमादि सिद्धं भवति ॥

अपेतापोढमुक्तपतितापप्रस्तैरल्पश ॥ ३८ ॥

अपेत अपोढ मुक्त पतित अपप्रस्त इत्येतैः सह पञ्चम्यन्त समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । अपेत-मुखापेत । अपोढ-कल्पनापोढ । मुक्त-चक्रमुक्त । पतित-ह्वरंपतित । अपप्रस्त-तरङ्गापप्रस्त । अल्पश इति समासस्याल्पविषयतामाचष्टे । अल्पा (२) पञ्चमी समस्यते न सर्वा । प्रासादापतित, भोजनादपप्रस्त इत्येवमादौ न भवति । “कर्तृकरणे कृता बहुलम्” इत्यस्यैवाय प्रपञ्च ॥

(१) स्तरविशदमिति—स्तर कठिन, विशद विभक्तावयव, स्तर च, नद्विशद, च स्तरविशद. इनुचकनेनादनीदमित्यर्थः । (२) अल्पापचमीति । अल्पाभ्यः प्रकृतिभ्य उत्पन्नेत्यर्थः ।

स्तोकान्तिकदूरार्थकृच्छ्राणि तेन ॥ ३६ ॥

स्तोक अन्तिक दूर इत्येवमर्था शब्दा कृच्छ्रशब्दश्च पञ्चम्यन्ता कान्तेन सह समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । स्तोक-स्तोकान्मुक्त । अन्तिक-अन्तिकादागत, अभ्याशादागत । दूरादागत, विप्रकृष्टादागत । कृच्छ्रान्मुक्त, कृच्छ्राह्वय । पञ्चम्या स्तोकादिभ्य इत्यलुक् शतसहस्रौ परेणेति वक्तव्यम् । शतान्तरे, परश्च-ता । सहस्रान्तरे, परस्सहस्रा । राजदन्तादित्वात्परनिपात । निपातनात्सुडागम ॥

सप्तमी शौण्डै ॥ ४० ॥

सप्तम्यन्त शौण्डादिभिः सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । अत्रेषु शौण्डो ऽन्तशौण्ड, अन्तधूर्त, अन्तकितव । शौण्ड । धूर्त । कितव । व्याड । प्रवीण । सवीत अन्तर । अन्तरशब्दस्वप्नाधिकरणप्रधान एव पठ्यते । अधिपदु । पण्डित । कुशल चपल । निपुण (१) । वृत्ती प्रसक्तिक्रियाया अन्तर्भावादन्तादिषु अधिकरणे सप्तमी ॥

सिद्धशुष्कपक्वबन्धैश्च ॥ ४१ ॥

सप्तमीति वर्तते । सिद्ध शुष्क पक्व बन्ध इत्येतै सह सप्तम्यन्त समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । (२) साकार्यसिद्ध, काम्पित्यसिद्ध । शुष्क-आतपशुष्क, छाया शुष्क । पक्व-स्थालीपक्व, कुम्भोपक्व । बन्ध-चक्रबन्ध । ३ ४ ५ हरणप्रपञ्च ॥

ध्वाङ्क्षेण क्षेपे ॥ ४२ ॥

ध्वाङ्क्षेणेत्यर्थग्रहणम् । ध्वाङ्क्षवाचिना सह सप्तम्यन्त सुबन्त समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति, क्षेपे गम्यमाने । तीर्थे ध्वाङ्क्ष इव, तीर्थध्वाङ्क्ष । इत्यर्थ । तीर्थकाक, तीर्थवायस । क्षेप इति किम् ? तीर्थे ध्वाङ्क्षस्तिष्ठति ॥

कृत्यैर्ऋणे ॥ ४३ ॥

सप्तमीति वर्तते । कृत्यप्रत्ययान्तै सह सप्तम्यन्त समस्यते, तत्पुरुषश्च भवति, ऋणे गम्यमाने । यत् प्रत्ययेनैवेत्येते (३) । मामे देयमृण मासदेयम् । रदेयम्, यद्देयम् । ऋणग्रहण (४) नियोगोपलक्षणाद्यं तेनेहापि समासो भवति । ५ रोध साम, प्रातरध्येयोऽनुवाक । ऋण इति किम् । मासे देया भिक्षा ॥

सज्ञायाम् ॥ ४४ ॥

सज्ञाया विषये सप्तम्यन्त सुपा सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । समुदायोपाधि । तेन नित्यसमास पृथाय, नहि वाक्येन सज्ञा गम्यते । ६ ति

(१) सव्याड, मन्थ, समीर, एते शब्दा अपि कचिद्भूष्यन्ते । (२) साकार्य इ सकारेण निर्द्वचं वनं साकार्यम् । काम्पिलेन निर्द्वचं वनं काम्पित्यम् । तत्र सिद्ध इत्यर्थः । (३) यत् प्रत्ययान्तेनैवेति पदमत्रार्थम् । यत्प्रत्ययान्तेनैव समास आसौ पाठः । (४) नियोगोऽवश्यमाव ।

का, अरण्येमाथा, चनेकिशुका, चनेविल्वका, वूपेपिशाचका । “हलदन्तात् सप्तम्या सशायाम्” इत्यलुक् ॥

तेनाहोरात्रायमा ॥ ४५ ॥

अहरवयवा रात्र्यवयवाश्च सप्तम्यन्ता कान्तेन सह समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । पूवास्तृप्तम्, अपरास्तृप्तम् । पूर्वरात्रृतम्, अपररात्रृतम् । अवयवग्रहणं किम् (१) अहनि भुक्तम्, रात्रौ वृत्तम् । बहुलग्रहणाद् रात्रिवृत्तम्, सन्ध्यागर्जितं मिषादय ॥

तत्र ॥ ४६ ॥

तत्रेत्येतत् सप्तम्यन्त कान्तेन सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । तत्र भुक्तम्, तत्रृतम्, तत्रपीतम् । एकपद्यमैरस्वयं च समासवाद्भवति ॥

क्षेपे ॥ ४७ ॥

क्षेपो निद्रा । क्षप गम्यमाने सप्तम्यन्त कान्तेन सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । अवतप्तेनकुलस्थितं तवैतत् । चापटमेतत्, अनवस्थितं च तवैतदित्यर्थः । उदकेविशीर्णम्, प्रवाहमूत्रितम्, भस्मनिहुतम् । निष्पट यच्छिद्यते तदेवमुच्यते । “तत्पुरुषे कृति बहुलम्” इत्यलुक् ॥

पात्रेसमितादयश्च ॥ ४८ ॥

समुदाया एव निपात्यन्ते । पात्रेसमितादयः शब्दास्तत्पुरुषसन्धा भवन्ति क्षेपे गम्यमाने । ये चात्र कान्तेन सह समस्तास्तेषां पूर्वणैव सिद्धे पुनः पाठो युक्तारोह्यादिरिग्रहार्थः । पूर्वपदाद्युदात्तं च यथा स्यादिति । युक्तारोह्यादिषु हि पात्रेसमितादयश्चेति गण्यन्ते । पात्रेसमिता । पात्रेगुह्य । अवधारणेन क्षेपो गम्यते । पात्र एव समिता, । पुनः कचित्कार्यं इति । उदुम्बरमशकादिषु उपमया क्षेपः । मातरिपुरुष इति । तिपिडसेवनेन । पिण्डीशूरादिषु निरीहृतया । अव्यक्तवाच्यकृतिगणोऽयम् (२) । पात्रेसमिता, पात्रेगुह्य (३), उदरकृमि, कूपकच्छप, कूपचूर्णक, अव्यक्तच्छप, उपमण्डूक, कुम्भमण्डूक, उदपानमण्डूक, नगरकाक, नगरवायस मातरिपुरुष, पिण्डीशूर, गेहेशूर, गेहेनर्ही, गेहेच्वेडी गेहेविजिती, गेहेव्याह, गेहेरस, गेहेष्ट, भेंतूस, आखनिकवक, गोष्टेशूर गोष्टेविजिती, गोष्टेच्वेडी, गेहमही, गोष्टेष्टु, गोष्टेपण्डित, गोष्टेप्रगल्भ, कर्णेष्टिम, कर्णेचुरचुरा । चकारोऽवधारणार्थः । तेन समासान्तरं न भवति, परमपात्रेसमिता इति ॥

(१) अवयवग्रहणं किम्, ‘उल्लुल्लेखारणे पिशाचो यदमापन्नं पततु ते दिवावृष्टं । रात्रौ वृष्टं च द्रव्यसि ॥’ इति पाठान्तरम् । अयमेवपाठः न्यासपदमन्वयोद्दिश्यते ।
(२) “अवृत्तराणां कृतिगणोऽयम्” इति पाठान्तरम् । (३) उदुम्बरमशका ।

पूर्वकालैकसर्पजरत्पुराणनयकेत्रला समानाधिकरणेन ॥ ४६ ॥

मुपसुपेति वर्तते, तस्य विशेषणमेतत् । पूर्वकाल एक सर्वं जरत् पुराण नव केवल इत्येते सुबन्ता समानाधिकरणेन सुपा सह समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तस्य (१) शब्दस्यैकस्मिन्नर्थे वृत्ति सामानाधिकरण्यम् । पूर्वकाल इत्यर्थनिर्देश, परिशिष्टानां स्वरूपग्रहणम् । (२) पूर्वकालोऽपरकालेन समस्यते । स्नातानुलिप्त, कृष्टसमीकृतम्, दग्धप्ररूढम्, (३) एकशानी, एकमिता सर्वदेवा, स^१ मनुष्या, जरद्गृष्टी, जरद्गृष्टि, जरद्गृष्टि, पुराणाज्ञम्, पुराणावसथम्, नवाज्ञम्, नवावसथम्, केवलाज्ञम् । समानाधिकरणेनेति किम् ? एकस्या शानी ॥

दिक्सख्ये सज्ञायाम् ॥ ५० ॥

समानाधिकरणेनेत्यापादसमासनुवर्तते । दिग्वाचिन शब्दा सख्या च सम अधिकरणेन सुवन्तेन सह समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति, सज्ञायाम् । पूर्वपुकाशमी, अपरेपुकाशमी । सख्या पञ्चान्ना, सप्तर्षय । किम् ? उत्तरा घृष्टा, पञ्च ब्राह्मणा ॥

तद्वितार्थोत्तरपदसमाहार च ॥ ५१ ॥

दिक्सख्ये इत्यनुवर्तते । तद्वितार्थे विषये (४) उत्तरपदे च परत चाभिधेये दिक्सख्ये समानाधिकरणेन सुपा सह समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति तद्वितार्थे तावत्—पूर्वस्या शालायां भव, 'दिक्पूर्वपदादसञ्ज्ञाया अ', पूर्वशाल आपरशाल । उत्तरपदे—पूर्वशालाप्रिय, अपरशालाप्रिय । समाहारे दिक्शब्दो सम्भवति । सख्या, तद्वितार्थ—पाञ्चनापिति, पञ्चकपाल । उत्तरपदे— दशगवधन । समाहारे—पञ्चफली, दशपूली । पञ्चकुमारि, दशकुमारि । (५) स न सकम् इति नपुसकव, "ह्रस्वो नपुसके प्रातिपदिकस्य" इति ह्रस्वचम् ॥

सख्यापूर्वो द्विगु ॥ ५२ ॥

"तद्वितार्थोत्तरपदसमाहारे च" इत्यत्र य सख्यापूर्वं समास स ि भवति । तद्वितार्थ तावत्—पञ्चपु कपालेषु सङ्कृत, पञ्चकपालो । दशकपाल. "सङ्कृत भक्षा इतीहाण, तस्य 'द्विगोर्लुगनपत्य' इति लुक् । ०८ प्रिय । 'नावो द्विगो' इति समासान्तो भवति । समाहारे—पञ्चमूली । ०९ ङीव भवति । द्विगुप्रवेशा 'द्विगो' इत्यवमादय ॥

(१) 'भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तप्रयुक्तस्येति पाठ । (२) पूर्वकाल इति—पूर्वं कालोऽस्ये पूर्वमनु एव इत्यर्थः । अपरकालेन पश्चाद् अनुष्ठानेन । (३) एकशानी । दिनेचेति ह्रस्व । (४) 'तद्वितार्थे विषयभूत' इति पदमन्याम् । (५) कोशे गत पाठ प्रक्षिप्तो न्यासपत्रमन्त्रयो सवादात् ।

कुत्सितानि कुत्सनैः ॥ ५३ ॥

कुत्सितवाचीनि सुवन्तानि कुत्सनवचनैः सुवन्तैः सह समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । (१) शब्दप्रवृत्तिनिमित्तकुत्सायामयं समास इष्यते । “विशेषणं विशेष्येण” इति परनिपाते प्राप्ते विशेष्यस्य पूर्वनिपातार्थ आरम्भः । वैयाकरणसूचिः । निष्पत्तिश्च इत्यर्थः । याज्ञिकवित्तवः, अथाग्नयाजननृणापरः (२) । मीमांसक-दुर्दुरुदः, नाम्निकः । कुत्सितानीति किम् ? वैयाकरणश्रौतः । न ह्यत्र वैयाकरणत्वं कुत्स्यते । कुत्सनैरिति किम् ? कुत्सितो ग्राहणः ॥

पापाण्युक्ते कुत्सितैः ॥ ५४ ॥

पापागुरुशब्दौ कुत्सनाभिधामिनौ, तयोः पूर्वेण समासे परनिपातः प्राप्तः, पूर्वनिपातार्थमिदमारभ्यते । पाप अणक णृते सुवन्ते कुत्सितवचनैस्सह समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । पापनापितः, पापकुलालः । अणकनापितः, अणककुलालः ॥

उपमानानि सामान्यवचनैः ॥ ५५ ॥

उपमीयतेऽनेनेत्युपमानम् । उपमानवाचीनि सुवन्तानि सामान्यवचनैः सुवन्तैः सह समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । उपमानोपमेययोः साधारणो धर्मः सामान्यः, तद्विशिष्टोपमेयवचनैरयं समासः । शस्त्रीय श्यामा, शस्त्रीश्यामा देवदत्ता । कुमुद-येनी, हंसगद्गदा, न्यग्रोधपरिमण्डला । उपमानानीति किम् ? देवदत्ता श्यामा । सामान्यवचनैरिति किम् ? फाला इव तन्दुलाः, पर्वता इव बलाहकाः ॥

उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे ॥ ५६ ॥

उपमेयमुपमितं, तद्वाचि सुवन्त व्याघ्रादिभिः सामान्यापुपमानवचनैः सह समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति, न चेत्सामान्यवाची शब्दः प्रयुज्यते । “विशेषणं विशेष्येण” इति परनिपाते प्राप्ते विशेष्यस्य पूर्वनिपातार्थ आरम्भः । पुरुषोऽयं व्याघ्र इव, पुरुष व्याघ्रः । पुरुषसिंहः । सामान्याप्रयोग इति किम् ? पुरुषो व्याघ्र इव शूरः । व्याघ्रः सिंह । शूरा । शूरा । चन्दन । वृक्ष । वृष । घराह । हस्तिन् । कुञ्जर । ह । पृषत । पुण्डरीक । बलाहक । आकृतिगणश्चायम् । तेनेदमपि भवति । मुखप-त्नम्, मुखकमलम्, करकिसलयम्, पार्थिवचन्द्रः । इत्येवमादि ।

विशेषणं विशेष्येण बहुलम् ॥ ५७ ॥

भेदकं विशेषणं, भेदं विशेष्यम् । विशेषणवाचि सुवन्तं विशेष्यवाचिना समा-धिकरणेन सुवन्तेन सह बहुलं समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । नीलोत्प-लः, रक्तोत्पलम् । बहुलवचनं व्यवस्यार्थम् । क्वचित्पसमास एव । कृष्णसर्पः,

(१) “अश्वेनरश्मि इष्यते” इत्यतः प्रज्ञो वासुदेवस्यैवस्यस्यस्यः । वासुदेवाधैव स्वयमुक्तत्वात् । पदमंगयामिभ्याख्यातत्वाच्च । (२) “उच्यते” इति न्यासेऽधिकम् ।

लोहितशालिः । कचिन्न भवयेव । रामो जामदग्न्य , अर्जुन कार्तवीर्य । कचिद्वि-
कल्प । नीलमुत्पलम्, नीलोत्पलम् । विशेषणमिति किम् ? तत्तक सर्प । विशेष्ये-
णेति किम् ? लोहितस्तत्तक ॥

पूर्वापरप्रथमचरमजघन्यसमानमध्यमध्यमरीराश्च ॥ ५८ ॥

पूर्व, अपर, प्रथम, चरम, जघन्य, समान, मध्य, मध्यम, वीर इत्येते सुबन्ता
समानाधिकरणेन मुपा सह समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समामो भवति । पूर्वपुरुष,
अपरपुरुष, प्रथमपुरुष, चरमपुरुष, जघन्यपुरुष, समानपुरुष, मध्यपुरुष, मध्यम-
पुरुष, वीरपुरुष । पूर्वस्यैवाय प्रपञ्च ॥

श्रेण्यादय कृतादिभि ॥ ५९ ॥

श्रेण्यादय सुबन्ता कृतादिभि समानाधिकरणै सह समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च स-
मासो भवति । श्रेण्यादिषु ऋषयवचनम् । अश्रेणय श्रेणय कृता, श्रेणिकृता ।
एककृता । श्रेण्यादय पठ्यन्ते । कृतादिराकृतिगण । च्यन्तानां तु “कुगतिप्रादय”
इत्यनेन नित्यसमास । श्रेणीकृता । श्रेणि । एव । पूग । कुण्ड । राशि । विशिख ।
निचय । निधान । इन्द्र । देव । मुण्ड । भूत । श्रवण । वदान्य । अध्यापक । ब्राह्मण ।
क्षत्रिय । पटु । पण्डित । कुशल । चपल । निपुण । कृपण । इति श्रेण्यादि ॥ कृत ।
मित । मत । भूत । उक्त । समाज्ञान । समाज्ञात । समारयात । सभावित । अवधा-
रित । निराकृत । अवकल्पित । उपकृत । उपाकृत । इति कृतादि ॥

तेन नञ्चिप्रशिष्टेनानञ् ॥ ६० ॥

नञैव विशेषो यस्य सर्वमन्यत् प्रकृयादिक तुल्ये तन्नञ्विशिष्ट, तेन नञ्विशिष्टेन (१)
कान्तेन समाधाधिकरणेन सह अनञ् कान्ता समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समानो भवति
कृत च तदकृत च, कृताकृतम् । भुक्ताभुक्तम्, पीतापीतम्, उदितानुदितम् । तुल्ये
तन्नञ्चवाचैव भेदकौ । अशितानशितेन जीवनि, क्लिष्टाक्लिष्टितन वृत्ते ।
ताडीनामुपसख्यानम् । कृतापकृतम् । भुक्ताविभुक्तम् । पीतविपीतम् । गतप्रत्याग-
तम्, यातानुयातम्, श्यान्नायिका, पुटापुटिका, फलाफलिका, मानोन्मानिका । समा-
नाधिकरणाधिकारे शाकपार्थिवादानामुपसख्यानमुत्तरपदलोपश्च । शाकप्रधान
पिव (२), शाकपार्थिव । कुतपसाश्रुत , अजातीहवलि ॥

सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टा पूज्यमानै ॥ ६१ ॥

सत् महत् परम उत्तम उत्कृष्ट इत्येते पूज्यमानै सह समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च
भवति । पूज्यमानरिति वचनात् पूजावचना सदादयो । वज्ञायन्ते । सत्पुरुष ,

(१) विशिष्टन-अधिकेन । भुक्ताविभुक्तम्-अत्र विशब्दोऽशोमनायो विरूपवत् । अ
क्रयिका-महात् क्रय क्रय उच्यते । अल्पक्रय क्रयिका । समासै 'अथेवाम
दृश्यते' इति दीर्घः । (२) अत्र 'पार्थिव' इत्यपि पाठ पदमन्वरीतिभ्यत ।

पुरुष, परमपुरुष, उत्तमपुरुष, उत्कृष्टपुरुष । पूज्यमानैरिति किम् ? उत्कृष्टो(१)गौ-
कर्दमात् ॥

वृन्दारकनागकुञ्जरै पूज्यमानम् ॥ ६० ॥

वृन्दारक, नाग, कुञ्जर इत्येते सह पूज्यमानवाचि सुवन्त समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । पूज्यमानमिति वचनाद् वृन्दारकादयः पूजावचना गृह्यन्ते । गोवृ-
न्दारक, अश्ववृन्दारक । गोनाग, अश्वनाग । गोकुञ्जर, अश्वकुञ्जर । पूज्यमान-
मिति किम् ? सुसीमो(२) नाग ॥

कतरकतमौ जातिपरिग्रहः ॥ ६३ ॥

कतरकतमौ जातिपरिग्रहने वर्तमानौ समर्थनं सुपा सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समा-
सो भवति । कतरकट, कतरकालाप, कतमकट, कतमकालाप । ननु कतमशब्द-
स्तावज्जातिपरिग्रह एव श्रुत्वादिता, कतरशब्दोऽपि साहचर्यात्तदर्थवृत्तिरेव ग्रहीष्यते
किं जातिपरिग्रहग्रहणेन । एवं तद्यतज्ज्ञापयति कतमशब्दोऽन्यत्रापि वर्तते इति
तथा च प्रयुदाहरण—कतरो भवतोर्देवदत्त, कतमो भवता देवदत्त ॥

किं क्षेपे ॥ ६४ ॥

किमित्यतः क्षेपे गम्यमाने सुपा सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति
किराजा, यो न रक्षति । किसरा, योऽभिद्रुहति । किंगौ, यो न वहति । “किम्
क्षेपे” इति समासान्तो न भवति । क्षप इति किम् ? को राजा पाटलिपुत्रे ॥

पोटायुतिस्तोककतिपयगृष्टिधेनुवशावेहद्वक्त्रयणीप्रवक्तृश्रोत्रियाध्या

पकधूर्तैर्नाति ॥ ६५ ॥

उभयव्यञ्जना पोटैरभिधीयते । (३) गृष्टिरेकवारप्रसूता । धेनु प्रत्यग्रप्रसूता ।
ववशा वध्या । येहद् गर्भपातिनी । वक्त्रयणी तरुणवल्मा । पोटादिभिः सह जातिवाचि
सुवन्त समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । इभपोटा, इभयुवति, अग्निस्तोक ।
हउदभित्तिपयम् । गौगृष्टि, गोधेनु, गोवशा, गोवेहद्, गोवक्त्रयणी, कठप्रवक्ता,
कठश्रोत्रिय, कठाध्यापक, कठधूर्त । जातिरिति किम् ? देवदत्त प्रवक्ता । धूर्तग्रहण-
मकुसार्थम् ॥

प्रशसान्नचनैश्च ॥ ६६ ॥

जातिरिति वर्तते । जातिवाचि सुवन्त प्रशसावचनैः सह समस्यते, तत्पुरुषश्च
समासो भवति । रुडिशब्दा प्रशसावचना गृह्यन्ते मलक्षिकादयस्ते च आविष्टलिङ्ग-
वादन्यलिङ्गेऽपि जातिशब्दे स्वलिङ्गोपादाना एव समानाधिकरणा भवन्ति । गोप्रका-

१ (१) ‘उत्कृष्ट इति श्रीलिंगपाठो याते । (२) सुषीम इति प० म० । (३) सुवतिन

वयौवना स्त्री । त्तोकमल्पपर्याय । कतिपयश्च इति पाठः ।

पण्डम्, अथप्रकाण्डम्, गोमतहिका, अथमतहिका, गोमचहिका, अथमचहिका ।
जातिरिति किम् ? कुमारी मतहिका ॥

युवा खलतिपलितप्रलिनचरतीभि ॥ ६७ ॥

खलत्यादिभि समानाधिकरणै सह युवशब्द समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भव
ति । जरतीभिरिति (१) स्त्रीलिङ्गनिर्देश, अप्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रह
णम् इति ज्ञापनार्थं । युवा खलति, युवखलति । युवति खलती, युवखलती ।
युवा पलित, युवपलित । युवति पलिता, युवपलिता । युवा बलिन, युवबलिन ।
युवतिबलिना, युवबलिना । युवा जरन्, युवजरन् । युवतिजरती, युवजरती ॥

कृत्यतुल्याया अनात्या ॥ ६८ ॥

कृत्यप्रत्ययान्तास्तुल्यपर्यायाश्च सुवन्ता अनातिप्रचनेन समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च
समासो भवति । भोज्योष्णम्, भोज्यलवणम्, पानीयशीतम् । तुल्याया-तुल्यश्चेत्,
तुल्यमहान्, सदशश्चेत्, सदशमहान् । अनायेति किम् ? मोच्य ओदन ॥

वर्णो वर्णेन ॥ ६९ ॥

वर्णविशेषवाचि सुवन्त वर्णविशेषवाचिना सुवन्तेन समानाधिकरणेन सह सम
स्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । कृष्णसारङ्ग (२), लोहितसारङ्ग, कृष्णशबल,
लोहितशबल । अवयवद्वारेण कृष्णशब्द समुदायवर्धमान समानाधिकरणो भवति ॥

कुमार श्रमगादिभि ॥ ७० ॥

कुमारशब्द श्रमगादिभि सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । येऽत्र स्त्री
लिङ्गा पञ्चान्ते श्रमगा प्रव्रजिता कुलार्थव्यवसायस्तै सह स्त्रीलिङ्ग एव कुमारशब्द
समस्यते, ये तु पुल्लिङ्गा अध्यापकोऽभिरूपक पण्डित इति तेरेभ्यथा । प्रातिपदिक
ग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणमिति । कुमारी श्रमगा, कुमारश्रमगा । श्रमगा ।
प्रव्रजिता । कुलटा । गर्भिणी । तापसी । दासी । बन्धकी । अध्यापक । अभिरूपक ।
पण्डित । पट्ट । मृदु । कुशल । चपल । निपुण ॥

चतुष्पादो गर्भिण्या ॥ ७१ ॥

चतुष्पादाश्चिन सुवन्ता गर्भिणीशब्देन समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति ।
गोगर्भिणी, अनागर्भिणी । चतुष्पादातिरिति वक्तव्यम् । इह मा भूत्-कालापी
गर्भिणी, स्वस्तिमती गर्भिणी । चतुष्पाद इति किम् ? ब्राह्मणी गर्भिणी ॥

मयूरव्यसकादयश्च ॥ ७२ ॥

समुदाया एव निपात्यन्ते । मयूरव्यसकादयः शब्दास्तत्पुरुषसज्ञा भवन्ति । चका-
रोऽवधारणार्थं, परममयूरव्यसक इति समासान्तरं न भवति । मयूरव्यसक, ह्यत्र

ध्वंसकः । काम्योजगुण्डः, धवनमुण्डः । ध्वन्दसि—हस्तेगृह्य, पादेगृह्य, लाज्जलेगृह्य ।
 पुनर्हाय । एहीदादयोऽन्यपदार्थे ॥ एहीडम्, एहियवं वर्तते । एहिवाणिजा क्रिया,
 अपेहिवाणिजा । प्रेहिवाणिजा । एहिस्वागता । अपेहिस्वागता । प्रेहिस्वागता । एहि-
 द्वितीया । अपेहिद्वितीया । प्रोहकटा । अपोहकटा । प्रोहकर्वमा । अपोहकर्वमा । उदर-
 चूडा । आहरचेला । आहरवसना । आहरवनिता । कृन्तविचक्षणा । उद्धरोत्सृजा ।
 उद्धमविधमा । उत्पचविपचा । उत्पतनिपता । उच्चावचम् । उच्चनीचम् । अचितोप-
 चितम् । अवचितपराचितम् । निश्चप्रचम् । अकिंचनम् । स्नात्वाकालकः । पीत्व-
 स्थिरकः । भुक्त्वामुहितः । प्रोप्यपापीयान् । उत्पच्यव्याकुला । निपच्यरोहिणी । निप-
 ण्णरयामा । अपेहिप्रघसा । इहपद्यमी । इहद्वितीया ॥ जहि कर्मणा बहुलमाभीक्ष्ये
 कर्तारं चाभिदधाति ॥ जहिजोडः । उजहिजोडः । जहिस्तम्भः । उजहिस्तम्भः ॥
 आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्ये ॥ अरनीतपिथता । पचतमृज्जता । खादतमोदता ।
 खादताचमता । आहरनिवपा । आवपनिष्क्रिा । उत्पचविपचा । भिन्दिलवणा ।
 टिन्दिलविचक्षणा । पचलवणा । पचप्रट्टा । अविहितलक्षणस्तत्पुरुषो मयूरव्यंसका-
 दिषु द्रष्टव्यः ॥

इति श्रीजपादित्यविरचितायां काशिकायां वृत्तौ द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥२॥१॥

अथ द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

पूर्वापराधरोत्तरमेकदेशिनैकाधिकरणे ॥१॥

एकदेशोऽस्यास्तीत्येकदेशी अवयवी, तद्वाचिना सुवन्तेन सह पूर्वापराधरोत्तर-
 शब्दाः सामर्थ्यादेकदेशवचनाः समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । एकाधिकरण-
 ग्रहणमेकदेशिनो विशेषणम्, एकं (१) चेदधिकरणमेकद्रव्यमेकदेशि भवति । एहीसमा-
 सापवादोऽयं योगः । पूर्वं कायस्य, पूर्वकायः । अपरकायः, अधरकायः, उत्तरकायः ।
 एकदेशिनेति किम् ? पूर्वं नाभेः कायस्य (२) । एकाधिकरण इति किम् ? पूर्वं
 छात्राणामामन्त्रय (३) । कथं मध्याह्नः, सायान्ह इति । “संख्याविज्ञानपूर्वस्याहस्य”
 इति ज्ञापकात्सर्वेणैकदेशशब्देनाहः समासो भवति ॥

अर्द्धं नपुंसकम् ॥ २ ॥

एकदेशिनैकाधिकरणे इति वर्तते । समप्रविभागेऽर्धशब्दो नपुंसकमाविष्टलिङ्ग-
 स्तस्येदं ग्रहणम् । अर्द्धमित्येतद् नपुंसकमेकदेशिनैकाधिकरणेन समस्यते, तत्पुरुषश्च

- (१) एकशब्दे एतत्त्वसंख्याविशिष्टमित्यर्थः । (२) “पूर्वं नाभेरित”-कायसम्बन्धी
 नाभ्यपेक्षया पूर्वोभाग इत्यर्थः ॥ नाभिशब्देन सह समासो न भवतीति कुत्रचिदधिकम् ।
 (३) “पूर्वं छात्राणां आमन्त्रयत्” इति न्यासे ।

समासो भवति । षष्ठीसमासाऽपवादोऽयं योगः । अर्द्धं पिप्पल्याः, अर्द्धं पिप्पली । अर्द्धको-
शातकी । नपुसकमिति किम् ? ग्रामार्द्धः (१), नगरार्द्धः । एकदेशिनेत्येव । अर्द्धं (२)
पशोर्देवदत्तस्य । देवदत्तेन सह समासो न भवति । एकाधिकरण इत्येव । अर्द्ध-
पिप्पलीनाम् ॥

द्वितीयतृतीयचतुर्थतुर्याण्यन्यतरस्याम् ॥ ३ ॥

एकदेशिनैकाधिकरण इति वर्तते । षष्ठीसमासापवादोऽयं योगः । अन्यतरस्यां-
ग्रहणात् सोऽपि (३) भवति । “पूरण” इति प्रतिषेधश्चात एवान्यतरस्यां ग्रहणसामर्थ्याच्च
प्रवर्तते । द्वितीयादीनि शब्दरूपाणि एकदेशिनैकाधिकरणेन सहान्यतरस्याम् सम-
स्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । द्वितीयं भित्तायाः द्वितीयभित्ता । षष्ठीसमासपञ्चे-
भित्ताद्वितीयं वा । तृतीयं भित्तायाः, तृतीयभित्ता । भित्तातृतीयं वा । चतुर्थं भित्तायाः,
चतुर्थभित्ता । भित्ताचतुर्थं वा । तुर्यं भित्तायाः, तुर्यभित्ता । भित्तातुर्यं वा ॥ तुरीय-
शब्दस्यापीष्यते । तुरीयं भित्तायाः, तुरीयभित्ता । भित्तातुरीयं वा (४) । एकदेशिने-
त्येव । द्वितीयं भित्ताया भित्तुकस्य । एकाधिकरण इत्येव । द्वितीय भित्ताणाम् ॥

प्राप्तापन्ने च द्वितीययो ॥ ४ ॥

एकदेशिनैकाधिकरण इति निवृत्तम् । द्वितीयासमासे प्राप्ते वचनमिदम् । विधान-
सामर्थ्यात्सोऽपि भवति । प्राप्त आपन्न इत्येतौ द्वितीयान्तेन सह समस्येते, तत्पुरुषश्च
समासो भवति । प्राप्तो जीविका, प्राप्तीविकः । जीविकाप्राप्त इति वा । आपन्नो जीवि-
काम्, आपन्नजीविकः । जीविकापन्न इति वा ॥

कालाः परिमाणिना ॥ ५ ॥

परिमाणमस्यास्तीति परिमाणी तद्वाचिना सुबन्तेन सह सामर्थ्यात्परिमाणवचनाः
कालशब्दाः समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । षष्ठीसमासविषये योगारम्भः (५) ।
मासो जातस्य, मासजानः । सवत्सरजातः, द्व्यहजानः, त्र्यहजानः ॥

नञ् ॥ ६ ॥

नञ् समर्थेन सुबन्तेन सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । न ब्राह्मणः,
अब्राह्मणः । अवृषलः । अनजो नलोपस्तिष्ठि शेपेष्ठ । अपचसि त्वं जालम् (६) ॥

ईपदकृता ॥ ७ ॥

ईपदित्ययं शब्दोऽकृदन्तेन सुपा सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति ।

(१) ग्रामार्द्धः ग्रामस्यैकदेश इत्यर्थः । (२) अर्द्धं पशो रित्यादि-देवदत्तोऽयं स्वामी
नत्वेकदेशी ॥ (३) “षष्ठी समास” इत्यधिकं न्यासे । (४) प्राक् सर्वत्र तुरीयशब्दादिः
भित्तातुरीयं वैतन्त्र्यः पाठो नास्ति । (५) “षष्ठीसमासापवादोऽयं योगः” इति पाठ कश्चित् ।
(६) प्राक् सर्वत्र नञो नलोपेत्यत्र जालम्पर्यन्तः पाठो नास्ति, न्यासपदमनयोरेपि
न्यास्यास्य न दृश्यते ।

ॐ ईपद्गुणवचनेनेति वक्तव्यम् ॥ ईपत्कटार, ईपत्पिप्पल, ईपद्रिकट, ईपदुल्लभ, ईपत्पीतम्, ईपद्रक्षम् । (१) गुणवचनेनेति किम् ? इह न भवति । ईपद्गार्ग्य (२) ॥ पृष्ठी ॥ ८ ॥

पृष्ठ्यन्तं मुच्यन्तं समर्थं न मुच्यन्तेन सह समस्यते । तत्पुरपश्च समासो भवति । राज् पुरो राजपुरम् । ब्राह्मणकम्पल । ॐ वृद्योगा (३) च पृष्ठी समस्यते इति वक्तव्यम् ॥ इष्मप्रवधन । पलाशशातन । किमर्थं मदमुच्यते ॐ प्रतिपदविधाना पृष्ठी न समस्यते ॥ इति धृष्यति, तस्याय पुरस्तादपर्यं (४) ॥

याजकादिभिश्च ॥ ६ ॥

पूर्वेण समासं सिद्धं पृथ, तस्य “कर्तरि च” इति प्रतिषेधे प्राप्ते वचनमिदमारभ्यते (५) प्रतिप्रमथार्थम् । याजकादिभिः सह पृष्ठी समस्यते, तत्पुरपश्च समासो भवति । ब्राह्मणयाजक । क्षत्रिययाजक । याजक । पूजक । परिचारक । परिषेचक (६) । छातक । अभ्यापक । उत्सादक । उदूर्तक । (७) होतृ । पोतृ । भर्तृ । रथगणक । पक्षिगणक । ॐ तस्थैश्च (८) गुणैः पृष्ठी समस्यते इति वक्तव्यम् ॥ चन्दनगन्ध । कपित्थरस । ॐ गुणाक्षरेण तरलोपश्चेति वक्तव्यम् ॥ सर्वेषां श्वेततर, सर्वश्वेत । सर्वेषां महत्तर, सर्वमहान् । “न निर्धारणे” इति प्रतिषेधे प्राप्ते वचनमिदम् । सर्वशुक्ला गौ (९) न निर्धारणे ॥ १० ॥

पूर्वेण समासे प्राप्ते प्रतिषेध आरभ्यते । निर्धारणे या पृष्ठी सा न समस्यते । जातिगुणत्रियाभिः समुदायादेकदेशस्य पृथक्करणं निर्धारणम् । क्षत्रियो मनुष्याणां शूरतम । वृष्णा (१०) राया सम्पन्नक्षीरतमा । धावन्नध्वगानां शीघ्रतम । ॐ प्रतिपद (११) विधाना च पृष्ठी न समस्यते इति वक्तव्यम् ॥ सर्पिणो ज्ञानम् । मधुनो ज्ञानम् (१२) ॥

(१) ‘अठनेति किम्, ईपद्भुक्तम्’ इत्यधिकं कचित् । (२) ईषद्गार्ग्य—गार्ग्यशब्दोऽथ कतिवचनो न गुणवचनः । (३) कर्तृकर्मणे कृनोति वृच्छशब्दोपादानेन या विहिता सा वृद्योगा । (४) अपकर्षं भववादः । (५) प्रतिप्रसव इति—अन्येन निवर्त्तितस्य पुनः प्रवृत्त्यभ्यनुष्ठानं प्रतिप्रसवः । (६) कचित् “परिवेषक” इति पाठान्तरम् । (७) “होतृ, पोतृ, भर्तृ” इत्यधिकं कचित् । (८) तत्स्थैरिति—तच्छब्देन सन्निधानाद्गुणा एकपरामृश्यन्ते । तस्मिन्नामनि ये गुणा स्थितास्तैः । (९) प्रायः सर्वत्र गुणाक्षरेणेत्यादि सर्वशुक्लागौरित्यन्तं पाठो नास्ति, न्यासपद्मजय्योरपि न व्याख्यातमेतत् । (१०) ‘वृष्णा रायामिति—नात्रायमर्थं रायां मध्ये या वृष्णा सा सम्पन्नक्षीरतमेति, एव हि वृष्णाशब्दस्य रायामि यनेन सम्बन्धः, न च वस्य समानप्रसङ्गः, गुणेन नैति प्रतिषेधात्, तस्माद्वा रायां मध्ये या सम्पन्नक्षीरतमा सा कृष्णेत्ययमर्थः इति पदमजरी ॥ (११) “प्रतिपदेति”—“पृष्ठी शब्दे” इति सामान्यविहिता पृष्ठी सूक्ता निरोपलक्षणविहिता पृष्ठी प्रतिपदविधाना ॥ (१२) कुत्र चिदधिकं पाठः । ‘शोविदश्वस्य करण इति पृष्ठीति’ ।

पूरणगुणमुहितार्थसद्व्ययतव्यसमानाधिकरणेन ॥ ११ ॥

पूरणगुणमुहितार्थ, सद्, अव्यय, तव्य, समानाधिकरण, इत्येतैः सह पृष्टी न समस्यते । अर्थशब्दः प्रत्ययकमभिसम्बध्यते, तेन स्वरूपविधिर्न भवति । पूरणाध-
द्यात्राणा पञ्चम, द्यात्राणा दशम । गुण-बलाकाया शौक्यम्, कारुस्य कार्पण्यम् ।
मुहितार्थास्तृप्त्यर्था-फलानां मुहित, फलानां कृष्ट । सत्-ब्राह्मणस्य (१) कर्तृत्वं,
ब्राह्मणस्य कुर्वाण । अव्यय-ब्राह्मणस्य कृत्वा, ब्राह्मणस्य कृत्वा । तव्य-ब्राह्मणस्य
कर्तव्यम् । तव्यता सानुबन्धकेन समासो भवत्येव । ब्राह्मणकर्तव्यम् । समानाधि-
करण-शुक्रस्य माराविदस्य (२), राज्ञ पाटलिपुत्ररुस्य, पाणिने सूत्रकारस्य । किं च
स्यात्, पूर्वनिपातस्यानियमः स्यात् । अनन्तराया तु प्राप्ता प्रातपिदाया 'विशेषण
विशेष्येण' इति भवत्येव समासः । पूर्वनिपातश्च तदा नियोगतो विशेषणस्यैव (३) ॥

क्तेन च पूनायाम् ॥ १२ ॥

"मतिबुद्धिपूनाधम्यश्च" इति वक्ष्यति, तस्येदं ग्रहणम् । पूजाग्रहणमुपलक्षणाधम्यम् ।
को यः पूजाया विहितस्तेन पृष्टी न समस्यते । राज्ञा मतः । राज्ञा बुद्धः । राज्ञा
पूजितः । पूनायामिति किम् (४) ? द्यात्रस्य हसित, द्यात्रहसितम् ॥

अधिकरणाचिना च ॥ १३ ॥

"क्तोऽधिकरणे च ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानाधम्य" इति वक्ष्यति, तस्येदं ग्रहणम् ।
अधिकरणवाचिना क्तेन पृष्टी न समस्यते । इदमेवा यातम् (५) इदमेवा भुक्तम् ॥

कर्मणा च ॥ १४ ॥

क्तेनेति निवृत्तम् । कर्मग्रहणपृष्टीविशेषणम् । कर्मणि च या पृष्टी सा न
समस्यते । 'उभयप्राप्तौ कर्मणि' इति पञ्चा इदं ग्रहणम् । आश्चर्यं गवा दोहो-
ऽगोपालकेन (६) । रोचते ओदनस्य भोजनं देवदत्तेन । साधु खलु पयसः पानं देव
दत्तेन । विचित्रा सूत्रस्य कृति पाणिनिना ॥

तृनकाभ्या कर्तरि ॥ १५ ॥

कर्तृग्रहणपृष्टीविशेषणम् । कर्तरि या पृष्टी सा तृचाऽकेन च सह न समस्यते ।
भवतः शापिका, भवतः आमिका भवतोऽग्रगामिका । तृच कृत्ययव विधीयते,

(१) मातृगणस्य कुर्वन्-अत्र कुर्वन् शब्दः किकारपर्यायः । (२) 'माराविदस्य'-
माराविदो दानोति मारावः । सद्यैवा तु कविशब्दस्य ॥ (३) प्रायः सर्वत्र अनन्तराया
मित्यादि । विशदयत्येवेति पयः त पाठो नास्ति । (४) "पूजायामित्यारभ्य हसितमि-
त्यन्वयात् पाठो याते स्वयमुक्तवापदमन्वयार्थम् व्याख्यातवाच्यं मूलं प्रसिद्धं प्रथमाति ।
(५) न्यायेन तु 'इदमेवायातम्' इत्युदाहरण-व्याख्यायाः प्रसिद्धये ॥ (६) अत्र पाठः
"आशङ्कितेन गोपालकेन" इति ।

तत्प्रयोगे कर्तरि पठ्यते । तस्मात्तृज्ग्रहणमुत्तरार्थम् । कर्तरीति किम् ? इष्टुं
चिक्तां मे (१) धारयामि ।

कर्तरि च ॥ १६ ॥

कर्तरि च यौ तृज्ग्रहौ ताभ्या सह पठ्यते न समस्यते । सामर्थ्यादकस्य विशेषणार्थं
कर्तृग्रहणमितरत्र व्यभिचाराभावात् । अपा स्त्रिया, पुरा भेत्ता, वज्रस्य भक्ता । ननु च
भर्तृशब्दो ह्ययं याजकादिषु पठ्यते (२) । सम्बन्धितशब्दस्य पतिपर्यायस्य तत्र ग्रहण
म् (३) । अकं पठ्यपि । ओदनस्य भोजकः, सक्तूना पायकः ॥

नित्यं मीढाजीविकयो ॥ १७ ॥

नेति निवृत्त, न तृज्ग्रहौ । नित्यं समासो विधीयते, मीढाया जीविकाया च नित्यं
पठ्यते समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । तृचूमीढाजीविकयोर्नस्तीत्येक एवोदा
ह्रियते । उदात्तकपुष्पभञ्जिका, वारणपुष्पप्रचायिका । जीविकायाम्-दन्तलेखकः,
नतलेखकः । मीढानीषिकयोरिति किम् ? ओदनस्य भोजकः ॥

कुगतिप्रादय ॥ १८ ॥

नियमिति वर्तते । कुशब्दोऽप्ययं गृह्यते गत्यादिसाहचर्यात्, न द्रव्यवचनः ।
कुगतिप्रादयः समर्थनं शब्दान्तरेण सह नियमस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति ।
कु पापार्थे-कुपुरुषः । गति-उदरीकृतम्, यदूरीकरोति । प्रादयः दुर्निन्दायाम्-
दुष्पुरुषः । स्वती पूजायाम्-सुपुरुषः, अतिपुरुषः । आडीपदये-आपिहृतः । प्रायिक
चैतदुपाधिवचनम्, अन्यत्रापि हि समासो दृश्यते । कोष्णम्, कदुष्णम्, कब्रो-
ष्णम् । कुपृतम्, सुपृतम्, अतिस्तुतम् । आवद्धम् (४) इति । अप्रादयो गताद्यर्थे
प्रथमयाऽऽ प्रगन आचार्यः, प्राचार्यः । प्रान्तेवासी । अप्रत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे
द्वितीययाऽऽ अतिप्रान्तः गृह्याम्, अतिगृह्यः । अतिमालः । अप्रत्यादयः कुप्राद्यर्थे
तृतीययाऽऽ अग्रदुष्टः कोकिलया, अवकोकिलः । अप्रत्यादयो रत्नानाद्यर्थे चतुर्थ्याऽऽ
परिहानोऽप्ययनाय, पर्यप्ययनः । अल कुमार्थे, अलकुमारि । अनिरादयः क्रान्ताद्यर्थे
पञ्चम्याऽऽ निष्क्रान्तः कौशाम्ब्या, निष्कौशाम्बि । निर्धारणसि । अप्रिवन सह
समासो विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च वक्तव्यम् । वाससी इव । अप्रादिप्र-
सङ्गे कर्मप्रवचनीयानां प्रतिषेधो वक्तव्यः । वृक्षं प्रति विद्योतते विद्युत्, साधुर्देवदत्तो-
मातरं प्रति ॥

(१) “इष्टुमक्षिकां मे इति” — कर्मणि षष्ठ्या समासः, “मे इति धारयत्तमर्गं इति
सम्प्रदाने चतुर्थी, न्यासकारस्वन्न कर्तरि षष्ठीमाह ॥ (२) “तत्र पाठसामर्थ्यात्समासनं भवि
त्यम् । नैतदस्ति” इत्यधिकं काचित् । (३) “इह तु क्लेशशब्दस्य” इति कचित्पाठः ।
(४) “आविद्धम्” इति न्यासे ।

उपपदमतिङ् ॥ १६ ॥

नित्यमिति वर्तते । उपपदमतिङन्त समर्थेन शब्दान्तरेण सह समस्यते नित्यं, तत्पुरुषश्च समासो भवति । कुम्भकार, नगरकार । अतिङिति किम् ? पृथानाहारको व्रजति । ननु च “सुप् सुपा” इति वर्तते, तत्र कुतस्तिङन्तेन सह समासप्रसङ्गः । एव तर्हि ज्ञापयति एतयोर्योग्यो सुप् सुपेति न सम्बध्यत इति । तेन ‘गतिकारको-
पपदानां कृद्धि सह समासवचनं प्राक् सुबुपत्ते’ इत्येतदुपपन्नं भवति । अश्वक्रीनी, धनक्रीती ॥

अमैवान्वयेन ॥ २० ॥

पूर्वैर्गैव समासे सिद्धे नियमार्थं वचनम् । अव्ययेनोपपदस्य यः समासः सोऽमैव भवति नान्येन । स्वादुङ्कार भुङ्क्ते, सम्पन्नङ्कार भुङ्क्ते, लवणङ्कार भुङ्क्ते । अमैवेति किम् ? “कालसमयवेलासु तुमुन्” । कालो भोक्तुम् (१) । एवकारकरणमुपपदविशेष-
णार्थम् । अमैव (२) यत्तुल्यविधानमुपपदं तस्य समासो यथा स्यात्, अमा चान्येन च यत्तुल्यविधानं तस्य मा भूत् । अग्रे भुक्त्वा, अग्रं भोजम् ॥

तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्याम् २१ ॥

अमैवेत्यनुवर्तते । “उपदशस्मृतीयायाम्” इत्यतः प्रभृते यान्युपपदानि तान्य-
मैवान्वयेन सहान्वयतरस्यां समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । उभयत्र विभाषे-
यम् । यदमैव तुल्यविधानमुपपदं तस्य प्राप्ते, यथा “उपदशस्मृतीयायाम्” इति ।
यत्पुनरमा चान्येन च तुल्यविधानं तस्याप्राप्ते, यथा “अव्यये यथाभिप्रेतारयाने
कृत्र क्वाणमुला” इति । मूलकोपदश भुङ्क्ते, मूलकेनोपदश भुङ्क्ते, उच्चैः कार-
माचष्टे, उच्चैः (३) कारम् । अमैवेत्येव । “पर्याप्तिवचनेष्वलमर्थेषु” पर्याप्तो भोक्तुम्, प्रभु-
र्भोक्तुम् ॥

क्त्वा च ॥ २२ ॥

अमैवेति पूर्वयोगेऽनुवृत्तं, तेनान्यत्र न प्राप्नोतीति वचनमारभ्यते । क्वाप्रत्ययेन
सह तृतीयाप्रभृतीन्युपपदानि अन्यतरस्यां समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति ।
उच्चैः कृत्य । उच्चैः कृत्वा । “अव्यये यथाभिप्रेताख्याने” इति क्वाप्रत्ययः । समास-
पक्षे ल्यवेव । तृतीयाप्रभृतीनीत्येव । अल कृत्वा । खलु कृत्वा ॥

शेषो बहुव्रीहिः ॥ २३ ॥

(१) क्वचिदयमधिकं पाठः ‘समयो भावतुम् । वेला भोक्तुम्’ इति । (२) “तुल्य-
विधानमिति”-येन वाक्येनामेव प्रत्ययो विधीयते न तु प्रत्ययान्तरं तेन यदुपपदं निर्दिश्यते
तदमैव तुल्यविधानम् । (३) ‘उच्चैः कारमिति’-यदा समासस्तदा कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वर,
‘आदिर्गमुस्वन्यतरस्यामित्याद्युदात्तत्वं, यदा तु न समासस्तदोच्चैरित्युदात्तं, स्वरादिषु तथा
पाठात् । कारकमित्याद्युदात्तम् । इति पदमव्ययी स्पष्टम् ॥

(१) उपयुक्तादन्य शेष । शेष समासो बहुव्रीहिसंज्ञो भवति । कश्च शेषः । यत्रान्य समासो नोक्तः । वक्ष्यति “अनेकमन्यपदार्थे” । चित्रगु, शबलगु, कृष्णो चरासङ्गः । शेष इति किम् ? उन्नतगङ्गम्, लोहितगङ्गम् । बहुव्रीहिप्रदेशा, “न बहु व्रीही” इत्येवमादयः ॥

अनेकमन्यपदार्थे ॥ २४ ॥

अनेक सुबन्तमन्यपदार्थे वर्तमानः (२) समस्यते, बहुव्रीहिश्च समासो भवति । प्रथमार्थमेकं वर्जयित्वा सर्वेषु विभक्त्यर्थेषु बहुव्रीहिर्भवति । प्राप्तमुदकं यं ग्रामं, प्राप्ता दको ग्रामः । ऊडरयोऽनङ्गवान् । उपहृतपशू रुद्रः । उद्धृतौदना स्थाली । चित्रगुर्वैद दत्तः । वीरपुरूपको ग्रामः । प्रथमार्थे तु न भवति । शृष्टे देवे गतः । अनेकग्रहणं किम् ? बहुनामपि यथा स्यात् ।

सुसूक्ष्मजटकेशेन सुल (३) भाजिनवाससा ।

पुत्री पर्वतराजस्य कुतो हेतोर्विवाहिता (४) ॥

बहुव्रीहिः समानाधिकरणानामिति वक्तव्यम् ॥ व्यधिकरणानां मा भूत् । पञ्चभिर्भुक्तमस्य । अग्न्यानां च (१) बहुव्रीहिर्वक्तव्यम् ॥ उच्चैर्मुखं, नीचैर्मुखं । असस्युपमानपूर्वपदस्योत्तरपदलोपश्च वक्तव्यम् ॥ कण्ठे स्थितः (६) कालोऽस्य, कण्ठे कालः । उरसिलोमा । उष्ट्रस्य मुगमिव मुगं यस्य स, उष्ट्रमुखः । खरमुखः । असमुदायविकारपष्ठमाश्च बहुव्रीहिर्त्तरपदलोपश्चेति वक्तव्यम् ॥ केशानां सङ्घातः केशसङ्घातः, केशसङ्घातशृङ्गाऽस्य केशचूडः । सुवर्णस्य विकारोऽलङ्कारोऽस्य सुवर्णालङ्कारः । आदिभ्यो धातुजस्योत्तरपदस्य लोपश्च वा बहुव्रीहिर्वक्तव्यम् ॥ प्रपतितं पर्णमस्य प्रपर्णं, प्रपतितपर्णं । प्रपतितं पलाशमस्य प्रपलाशः, प्रपतितपलाशः । अनशोऽस्यर्थानां बहुव्रीहिर्यो चोत्तरपदलोपश्च वक्तव्यम् ॥ अविद्यमानः पुत्रो यस्य, अपुत्रः, अविद्यमानपुत्रः । अभायं, अविद्यमानभायं । सुवधिकारेऽस्तिचीरादीनां बहुव्रीहिर्वक्तव्यम् ॥ अस्तिचीरा ब्राह्मणी । अस्त्यादयो निपाताः ॥

सरययाऽव्ययासन्नादूराधिकसख्या सख्येये ॥ २५ ॥

सरयये या सख्या वर्तते तया सहाव्ययासन्नादूराधिकसरया समस्यन्ते, बहुव्रीहिश्च समासो भवति । अव्यय-उपदशा । उपविशा । आसन्नदशा । आसन्नविशा । अदूरदशा । अदूरविशा । अधिकदशा । अधिकविशा । सख्या-द्वित्रा । त्रिच-

(१) तत्पुरुष इति निश्चयमिति वचिदधिक पाठः । ‘उपयुक्तात् योऽयं स शेषः’, इति न्यासीय पाठः । (२) सह इति अधिक पदम् । (३) सुलभेयत्र “सुगजेति” पदमज्यम् । (४) कचिदोद्देश पाठो दृश्यते, सचायन्—सुसूक्ष्मजटकेशेन सुनताजि नवाससा । समतश्चितिरन्वेष्टे द्वयोर्वृत्तौ न सिद्ध्यति ॥ इति । (५) “बहुव्रीहिर्वक्तव्य” इति पाठो न्यासे नास्ति । (६) अत्र ‘स्य’ इति पदमज्यम् ।

सुरा । द्विदशा । सत्येति किम् ? पञ्च ब्राह्मणा । अन्वयासन्नादूराधिकसत्या इति किम् ? ब्राह्मणा पञ्च । सत्येये इति किम् ? अधिका विंशतिर्गवाम् ॥

दिङ्नामान्यन्तराले ॥ २६ ॥

दिशा नामानि दिङ्नामानि । दिङ्नामानि सुबन्तानि अन्तराले चाख्ये समस्यन्ते, बहुव्रीहिश्च समासो भवति । दक्षिणस्याश्च पूर्वस्याश्च दिशोर्यदन्तरालं दक्षिणपूर्वादि । पूर्वोत्तरा । उत्तरपश्चिमा । पश्चिमदक्षिणा । सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे (१) पुब्रह्मवत् । नामग्रहणं रूढार्थम् । इह मा भूत् । ऐन्द्रयाश्च कौवेर्याश्च दिशोर्यदन्तरालमिति ।

तत्र तेनेदमिति सरूपे ॥ २७ ॥

तत्रेति सप्तम्यन्तं गृह्यते, तेनेति तृतीयान्तम् । सरूपग्रहणं प्रत्येकमभिसम्बद्धयते । तत्रेति सप्तम्यन्ते सरूपे पदे तेनेति च तृतीयान्ते इदमित्यतस्मिन्नर्थं समस्येते, हिश्च समासो भवति । इतिकरणश्चेह विवक्षार्थो लौकिकमर्थमनुसारयति । ततो ग्रहणं प्रहरणं कर्मण्यतिहारो युद्धं च समासार्थं इति सर्वमिति करणाद्भवति । यत्तत्रेति निर्दिष्टं ग्रहणं चेत्तद्भवति, यत्तेनेति निर्दिष्टं प्रहरणं चेत्तद्भवति, यदिदमिति निर्दिष्टं चेत्तद्भवति । केशेषु केशेषु च गृहीत्वा इदं युद्धं वृत्तं, केशाकेशि । कचाकचि । दण्डैश्च प्रहृत्य इदं युद्धं वृत्तं, दण्डादण्डि । मुशालामुशालि । ‘इच्छ् कर्मण्यतिहार’ इच्छ् समासान्तः, स चाख्ययम् । “अन्वेषामपि दृश्यते” इति पूर्वपदस्य दीर्घवम् सरूपग्रहणं किम् ? हलैश्च मुसलैश्च प्रहृत्य इदं युद्धं प्रवृत्तम् ॥

तेन सहेति तुल्ययोगे ॥ २८ ॥

सहेत्यतच्छब्दरूपं तुल्ययोगे वर्तमानं तेनेति तृतीयान्तेन सह समस्यते, हिश्च समासो भवति । सह (२) पुत्रेणागतः, स्पुत्र । सच्छात्र । सकर्मकरः । तुल्ययोग इति किम् ? सहैव दशभिः पुत्रैर्भारं वहति गर्दभी । विद्यमानैरेव दशभिर्भारं वहतीत्यर्थः । कथं सकर्मकः, सलोमकः, सपल्लक इति । नह्यत्र गम्यते, किं तर्हि विद्यमानता । प्रायिकं तुल्ययोग इति विशेषणम्, समासो दृश्यते ॥

चार्थे द्वन्द्व ॥ २९ ॥

अनेकमिति वर्तते । अनेकं सुबन्तं चार्थं वर्तमानं समस्यते, द्वन्द्वसद्वत् भवति । (३) समुच्चयान्वाच्यतरेतरयोगममाहारार्थाः । तत्र

(१) वृत्तिमात्रे इत्यस्यापि पूर्वपदं यैःपि कचिपाठः । (२) “सह पुत्रेणागतः” विग्रहो न्यायस्वरसात् मूले नास्तीति यत्तुमीयते । (३) यथा परस्परनिरपेक्षा पदार्थो न्यप्रतिसम्बन्धिनि समुच्चोदते तदा “समुच्चयः” ॥ यैकस्य प्राधान्याच्च नुतोपेन जायते “तद्वान्वाच्यः” । परस्परापेक्षानामवयवभेदानुगतं “इतरेतरयोगः” ॥ तितोहिवाधयधभेदे तद्वतिप्रधानं “समाहारः” ॥

सामर्थ्यास्ति समासः । इतरैतरयोगे समाहारे च समासो विधीयते । प्लवङ्ग
न्यग्रोधश्च, प्लवङ्गन्यग्रोधौ । ध्वजश्च खद्विरश्च पलाशश्च, ध्वजखद्विरपलाशाः । वाक्च त्वक्च
वाक्त्वचम् । वाग्वपदम् । हन्द्मदेशः, "हन्द्मे च" इत्येवमादयः ।

उपसर्जनं पूर्वम् ॥ ३० ॥

समास इति वसन्ते । उपसर्जनसंज्ञकं समासे पूर्वं प्रयोक्तव्यम् । पूर्ववचनं परप्रयो-
गनिवृत्त्यर्थम् । अनियमो हि स्यात् । द्वितीया-कण्ठितः । तृतीया-शङ्खुलाखण्डः (१) ।
चतुर्थी-यूपदारः । पञ्चमी-वृकभयम् । षष्ठी-राजपुरः । सप्तमी-अक्षशौण्डः ॥

राजवन्तादिषु परम् ॥ ३१ ॥

पूर्वनिपाते प्राप्ते परप्रयोगार्थं वचनम् । राजवन्तादिषु परमुपसर्जनं प्रयोक्तव्यम् ।
न केवलमुपसर्जनस्य, अन्यस्यापि यथालक्षणं विहितस्य पूर्वनिपातस्यापवादः । परनि-
पातो विधीयते । वन्तानां राजा, राजवन्तः । वनस्याग्रे, अग्रेवणम्, निपातनादलुम् ।
राजवन्तः । अग्रेवणम् । लिप्तवासितम् । नभमुपेतम् । सितसमृद्धम् । मृदुलुब्धितम् ।
अवकिलपङ्कजम् । अपितोत्तम् । उत्तगात्रम् । पूर्वकालस्य परनिपातः । उत्तललमुस-
लम् । तण्डुलकिण्वम् । टण्डुपलम् । आरग्वामनवन्धकी । विग्रधवाहीकम् । आव-
न्यरमकम् । शृङ्गार्यम् । स्नातकराजानी । त्रिचम्सेनाहुनी । अतिभ्रुवम् । दारग-
वम् । शन्दाधी । धर्माधी । कामाधी । अनियमश्चात्रेप्यते । अर्थशब्दौ । अर्थधर्मी ।
अर्थकामी । तत्कथं, वक्तव्यमिदम्, पर्मादिभूभयमिति । वैकारिकतम् । गजवाजम् ।
गोपालघानीपूलासम् । पूलासकण्डम् । रघूत्पूलासम् । उत्तीरवीजम् । सिता-
रुपम् । चित्रास्वाती । भार्यापती । जायापती । जम्पती । दम्पती । जायाशब्दस्य
जम्भावो दम्भावश्च निपात्यते । पुत्रपती । पुत्रपशू । केशरमधः । रमधूकेशौ । त्रिरो-
वीजम् । मर्मिर्महुनी । मधुसर्पिणी । आयन्ती । अन्तादी । गुणवृद्धी । वृद्धिगुणौ ॥

हन्द्मे चि ॥ ३२ ॥

पूर्वमिति वसन्ते । हन्द्मे समासे व्यन्तं पूर्वं प्रयोक्तव्यम् । पटुगुप्तौ । मृदुगुप्तौ ।
अनेकप्रासावेकस्य नियमः, शोभे त्वनियमः । पटुमृदुशुक्लः । पटुशुक्लमृदवः । हन्द्
इति किम् ? विस्पष्टपटुः ॥

अजायदन्तम् ॥ ३३ ॥

हन्द् इति वसन्ते (२) । अजायदन्त शब्दरूपं हन्द्मे समासे पूर्वं प्रयोक्तव्यम् । उष्ट-
तरम् । उपूक्षशकम् । बहुपुष्पनियमः (३) । अश्वरथेन्द्राः । हन्द्मरथाश्वाः । हन्द्मे
यजायदन्त विमतिपेधेन (४) । हन्द्मारी । हन्द्मवायू । तपरकरणे किम् ? अश्वावृषी
शृपाश्चेद्वेत् वा ॥

(१) वजिरधिकमत्र दृश्यते । वन्तम्—“किरिकाण” इति । (२) “पूर्वमिति च”
इति वजिरादेर्धिकम् । (३) “अश्वेन्द्रयाः” “रथाश्वेन्द्राः” इति एवमर्थो पाठः ।

अल्पाक्षरम् ॥ ३४ ॥

इन्द्र इति वर्णते, अल्पाक्षर इन्द्ररूप इन्द्रे समासे पूर्वं प्रयोक्तव्यम् । प्लुतश्च
न्यग्रोधश्च प्लुतन्यग्रोधौ । घवन्नदिरपलाशा । बहुष्वनियम् । शङ्खदुन्दुभिवीणा ।
वीणाशङ्खदुन्दुभय । अकृतुनक्षत्राणामानुपूर्व्येण समानाक्षराणां पूर्वनिपातो वक्त-
व्यः ॥ हमन्तशिशिरवसन्ता । चित्रारवाती । कृत्तिकारोहण्यौ । समानाक्षराणामिति
किम् ? ग्रीष्मवसन्तौ । अल्पाक्षरं पूर्वं निपततीति वक्तव्यम् ॥ कुशकाशम् । शर-
शादम् । अभ्यर्हितं च पूर्वं निपततीति वक्तव्यम् ॥ मातापितरौ । भद्रामेधे ।
शोकातपस्यौ । अर्गानामानुपूर्व्येण पूर्वनिपातः ॥ ब्राह्मगक्षत्रियविद्वद्वा । समाना-
क्षराणामियत्र नास्ति । अत्रानुश्रुत्यायस पूर्वनिपातो वक्तव्यः ॥ युधिष्ठिराशुनी ।
असत्याया अलोपस्या (१) पूर्वनिपातो वक्तव्यः ॥ द्वित्रा । त्रिचतुरा । सप्ततिशतम् ॥

सप्तमीशेषपरे बहुव्रीहौ ॥ ३५ ॥

सर्वोपसर्जनं बाह्वृषीहेरानियमे प्राप्ते नियमार्थं वचनम् । सप्तम्यन्तं विशेषणं च
बहुव्रीहिसमासे पूर्वं प्रयोक्तव्यम् । कण्ठकालः । उरन्तिलोमा । विशेषणम्—चित्रगु ।
शबलगु । असर्गनामसत्त्वयोरपसरवानम् ॥ सर्वधेतुः । सर्वकृष्णः । द्विष्टुक्कलः ।
द्विकृष्णः । अनयोरेव मिथः (२) सप्रधारगाया परत्वास्तत्याया पूर्वनिपातः । द्रव्यन्यः ।
अन्यः । अवा प्रियस्य पूर्वनिपातः ॥ गुडप्रियः । प्रियगुडः । अस्तम्या पूर्वनिपाते
प्राप्ते गड्वादिभ्यः सप्तम्यन्तं परम् ॥ गडुक्कण्ठः । गडुशिवा । कयः, वहेगडुः । प्राप्ते
चावाया व्याख्येयाः ॥

निष्ठा ॥ ३६ ॥

(३) निष्ठान्तं च बहुव्रीहिसमासे पूर्वं प्रयोक्तव्यम् । कृतकटः । भिक्षितभिक्षिः ।
अवमुक्तोपानक्तः । आहुतमुद्राण्यः । ननु च विशेषणमेवात्र निष्ठा, नैव नियमो,
विशेषणविनोद्यभावस्य विवक्षानियन्तत्वात् । (४) कटे कृतमनेनेति वा विग्रही-
तव्यम् । निष्ठाया पूर्वनिपाते जातिहासुन्वादिभ्यः परवचनम् ॥ शार्ङ्गजग्घी ।
पलाण्डुभक्षिती । मासनातः । सवसरजातः । सुयनातः । दुःखनातः । कथं कृत-
कटः, भुक्त्वादनः । प्राप्ते चानाधा व्याख्येयाः । अर्हरणाधभ्यश्च परे निष्ठासप्तम्यौ
भवत इति वक्तव्यम् ॥ अस्त्युद्यतः । दण्डपाणिः । कथमुद्यतगदः । उद्यतानि ।
प्राप्ते चानाधा व्याख्येयाः ॥

वाऽऽहिताग्न्यादिषु ॥ ३७ ॥

निष्ठेति पूर्वनिपाते प्राप्ते विकल्प उच्यते । आहिताग्न्यादिषु निष्ठान्तं पूर्वं वा प्रयो-

(१) 'अलोपस' इत्यप कचित्पाठः । (२) इदमस्तु इमेवैन निरूपणा "सप्र-
धारगा" (३) कचिदधिक पाठो—"बहुव्रीह्याविति वर्तते" इति । (४) "कटे कटेन
कृतमिति वा विग्रहीतव्यमिति" इति पदमजरीसम्भव पाठः ।

ज्यम् । अग्न्याहितः । आहिताग्निः । जातपुत्रः । पुत्रजातः । जातदन्तः । जातरम्युः ।
तैलपीतः । घृतपीतः । उडभार्यः । गतार्थः । आकृतिगणश्रायम् । तेन गडुकण्टप्रभृतय
इद्वेव द्रष्टव्याः ॥

कडाराः कर्मधारये ॥ ३८ ॥

गुणशब्दानां विशेषणत्वात्पूर्वनिपाते प्राप्ते विकल्प उच्यते । कडारादयः शब्दा
कर्मधारये समासे वा पूर्वं प्रयोक्तव्याः । कडारजैमेनिः । जैमेनिकडारः । कडार-
गडुल । काण । रात्र । कुण्ठ । खडार । खलति । गौर । घृष्ट । भिक्षुक । पित्रल । तनु ।
घटर । कर्मधारय इति किम् ? कडारपुरपो ग्रामः ॥

इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकायां धृतौ द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

अथ द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

अनभिहिते ॥ १ ॥

अनभिहित इत्यधिकारोऽयं वेदितव्यः । यदित् ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामोऽनभिहित
इत्येवं तद्वेदितव्यम् । अनभिहिते अनुक्ते अनिर्दिष्टे कर्मादौ विभक्तिर्भवति । केनानभि-
हिते ? तिङ्श्रुतद्वितसमासेः, (१) परिसंख्यानम् । वक्ष्यति—“कर्मणि द्वितीया” कटं
करोति । ग्रामं गच्छति । अनभिहित इति किम् ? तिङ्-क्रियते कटः । कृत्-कृतः कटः ।
तद्वितः-शतयः । शतिकाः । समाप्तः-प्राप्तमुदकं यं ग्रामं-प्राप्तोदको ग्रामः । परिसंख्यानं
किम् ? कटं करोति, भीष्मसुदारं दर्शनीयम् । ग्रहुषु बहुवचनमित्येवमादिना संख्या
वाच्यत्वेन विभक्तीनामुपदिष्टाः, तत्र विशेषणार्थमिदमारम्भ्यते, अनभिहितकर्माद्याश्र-
येष्वेकवादिषु द्वितीयादयो वेदितव्या इति ॥

कर्मणि द्वितीया ॥ २ ॥

द्वितीयादयः शब्दाः पूर्वाचार्यैः सुपां त्रिकेषु स्मर्यन्ते, तैरेवात्र व्यवहारः । कर्मणि
कारके या संख्या तत्र द्वितीया विभक्तिर्भवति । कटं करोति । ग्रामं गच्छति ।

उभयसर्वतसोः कायां धिगुपर्यादिषु त्रिषु ।

द्वितीयाऽऽग्नेदितान्तेषु ततोऽभ्यन्त्रापि दृश्यते ॥

उभयतो ग्रामम् । सर्वतो ग्रामम् । धिग्देवदत्तम् । उपर्युपरि ग्रामम् । अध्यधि-
ग्रामम् । अधोऽधो ग्रामम् । अभितः परितः समयानिकपाहाप्रतियोगेषु च दृश्यते ॥
अभितो ग्रामम् । परितो ग्रामम् । समथा ग्रामम् । निकषा ग्रामम् । हा देवदत्तम् ।
तुमुचितं न प्रति भाति किञ्चित् ॥

(१) “बहुषु प्रयुक्तेषु केषांविदजनेन केषांचित्कायान्वयप्रतिपादनं “परिसंख्यानम्” ।

तृतीया च होरछन्दसि ॥ ३ ॥

कर्मणीति वर्तते । द्वितीयायां प्राप्तायां तृतीया विधीयते, चशब्दात्सा च भवति । छन्दसि विषये जुहोतेः कर्मणि कारके तृतीया विभक्तिर्भवति, द्वितीया च । यवाग्वामिहोत्र जुहोति । यवागूममिहोत्र जुहोति । छन्दसीति किम् ? यवागूममिहोत्र जुहोति ।

अन्तरान्तरेण युक्ते ॥ ४ ॥

द्वितीया स्वयंते, न तृतीया । अन्तराऽन्तरेणशब्दौ निपातौ साहचर्याद् गृह्येते । आभ्यां योगे द्वितीया विभक्तिर्भवति । पष्ठपवादो योगः । तत्रान्तराशब्दो मध्यमाधेयप्रधानमाचष्टे । अन्तरेणशब्दस्तु तच्च विनार्थं च । अन्तरा त्वा च मा च कमण्डलुः । अन्तरेण त्वां च मां च कमण्डलुः । अन्तरेण पुरुषकार न किञ्चिद्भव्यते । युक्तग्रहणं किम् ? अन्तरा तच्चशिलां पाटलिपुत्रं च सुप्तस्य प्रकारः ।

कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे ॥ ५ ॥

कालशब्देभ्योऽध्वशब्देभ्यश्च द्वितीया विभक्तिर्भवति अत्यन्तसंयोगे गम्यमाने । क्रियागुणद्रव्यैः साकल्येन कालाध्वनोः सवन्धोऽत्यन्तसंयोगः । मासमधीते । सवत्सरमधीते । मासं कल्याणी । सवत्सरं कल्याणी । मासं गुडधानाः । संवत्सरं गुडधानाः । अध्वनः खल्वपि-क्रोशमधीते । योजनमधीते । क्रोशं कुटिला नदी । योजनं कुटिला नदी । क्रोशं पर्वतः । योजनं पर्वतः । अत्यन्तसंयोग इति किम् ? मासस्य द्विरधीते । क्रोशस्यैकदेशे पर्वतः (१) ॥

अपवर्गे तृतीया ॥ ६ ॥

“कालाध्वनोरत्यन्तसंयोग” इति वर्तते । अपवर्गः फलप्राप्तौ सत्यां क्रियापरिसमाप्तिः । अपवर्गे गम्यमाने कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे तृतीया विभक्तिर्भवति । मासेनानुवाकोऽधीतः । संवत्सरेणानुवाकोऽधीतः । अध्वन-क्रोशेनानुवाकोऽधीतः । योजनेनानुवाकोऽधीतः । अपवर्ग इति किम् ? क्रोशमधीतोऽनुवाकः । मासमधीतः । (२) कर्तव्यावृत्तौ फलसिद्धेरभावात् तृतीया न भवति । मासमधीतोऽनुवाको न चानेन गृहीतः ॥

सप्तमीपञ्चम्यौ कारकमध्ये ॥ ७ ॥

कालाध्वनोरिति वर्तते । कारकयोर्मध्ये यौ कालाध्वनौ ताभ्यां सप्तमीपञ्चम्यौ विभक्ती भवतः । अद्य भुक्त्वा देवदत्तो द्रव्यहे द्रव्यहादा भोक्ता । श्यहे श्यहादा भोक्ता । कर्तृशक्त्योर्मध्ये कालः । इहस्थोऽयमिप्वासः क्रोशे लक्ष्यं विधायति । क्रोशाह्वयं विधायति । कर्तृकर्मणोः कारकयोः कर्मापादानयोः कर्माधिकरणयोर्वा मध्ये क्रोशः । संख्यासानुदेशो न भवत्यस्वरितत्वात् ॥

(१) “योजनस्यैकदेशे पर्वत” इति न्यासेऽधिकम् । (२) “कर्तव्यावृत्ताविति” अशक्त्यादिना कर्तृत्वपदमादित्यर्थः, अत्र मध्ये क्रिया विहितेति प्रवृत्तप्राये न त्वपवृत्तेति ।

कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया ॥ ८ ॥

कर्मप्रवचनीयैयुक्ते द्वितीया विभक्तिर्भवति । अनुत्पन्ने । शाकल्यस्य सदितामनु
प्राचर्यत् । आगस्त्यमन्वसिञ्चत् प्रजा ॥

यस्मादधिक यय चेश्वरवचन तत्र सप्तमी ॥ ९ ॥

कर्मप्रवचनीययुक्त इति वर्तते । यस्मादधिक यस्य चेश्वरवचन कर्मप्रवचनीयैयुक्त
तत्र सप्तमी विभक्तिर्भवति । उपसाध्या द्रोण । उपनिष्के कार्पाषणम् । यस्य चेश्वर
वचनमिति स्वस्वामिनोर्द्वयोरपि पर्यायण सप्तमी विभक्तिर्भवति । अधिब्रह्मदत्ते पद्मा
ला, अधि पद्मालेषु ब्रह्मदत्त इति । द्वितीयापवादो योगः ॥

पञ्चम्यपाङ्गपरिभि ॥ १० ॥

अप आङ् परि इत्यतः कर्मप्रवचनीयैयुगे पञ्चमी विभक्तिर्भवति । अप त्रिगते
न्यो घृष्टो देव । आ पाटलिपुत्राद् घृष्टो देव । परिपरि त्रिगतेन्यो घृष्टो देव । अपेन
साहचर्यात्परैर्वर्जनायस्य पहणम् । तेनेह न भवति । घृष्ट परि विद्योतते विद्युत् ॥

प्रतिनिधिप्रतिदाने च यस्मान् ॥ ११ ॥

भुरयसदृश प्रतिनिधिः । दत्तस्य प्रतिनिर्यातन प्रतिदानम् । यस्माद्व्यतिनिधिर्यं
तश्च प्रतिदानं तत्र कर्मप्रवचनीययुक्ते पञ्चमी विभक्तिर्भवति । अभिमन्युरर्जुनत प्रति ।
प्रद्युम्नो वासुदेवत प्रति । मायानस्मै तिलेभ्य प्रतियच्छति । ननु च प्रतिनिधिप्रति
दाने कर्मप्रवचनीययुक्ते, न तु यत प्रतिनिधिप्रतिदाने । नैष दोषः । (१) सम्बन्धसम्ब
न्धात्तस्यापि योगोऽल्पेव ॥

गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ चेष्टायामनध्यनि ॥ १२ ॥

गत्यर्थानां धातूनां चेष्टाक्रियाणां परिस्पन्दक्रियाणां कर्मणि कारकेऽध्ववर्जिते द्विती
याचतुर्थ्यौ भवतः । ग्राम गच्छति । ग्रामाय गच्छति । ग्राम भवति । ग्रामस्य भवति ।
गत्यर्थग्रहणं किम् ? ओदन पचति । कर्मणीति किम् ? अन्धेन भवति । चेष्टायामिति
किम् ? मनसा पाटलिपुत्र गच्छति । अनध्वनीति किम् ? अध्वान गच्छति । अध्व
न्यर्थग्रहणम् । पन्थान गच्छति । मार्गं गच्छति । आस्थितप्रतिपेधत्राय विज्ञेय ।
आस्थितः सम्प्राप्तः, आक्रान्त उच्यते । यत्र उपपेधेन पन्थान गच्छति तत्र भवित
व्यमेव चतुर्थ्या । पथे गच्छतीति । द्वितीयाग्रहणं किम् ? न चतुर्थ्येव विकल्प्येत ।
अपवादविषयेऽपि यथा स्यात् । ग्राम गन्ता । ग्रामाय गन्ता । कृद्योगलक्षणा पट्टी
न भवति ॥

(१) 'सम्बन्धसम्बन्धादिति सम्बन्धत इति सम्बन्ध प्रतिनिधि प्रतिदानञ्च । तदुक्तं
यमपि कर्मप्रवचनीयेन प्रतिनां शुज्यते । तत्र सम्बन्धेन य सम्बन्धः स "सम्बन्धसम्बन्धः ।
प्रतिनिधिमुत्तरयमपेक्ष्य भवति, प्रतिदानमपि पूर्वदत्त, तत्रश्च यस्य कर्मप्रवचनीयस्य प्रतिनिधि
प्रतिदानाभ्यां योगस्तस्य ताभ्यामपि मुख्यपूर्वदत्ताभ्यां तद्द्वाराको योगोऽस्तीत्यर्थः ॥

चतुर्थी सम्प्रदाने ॥ १३ ॥

सम्प्रदाने कारके चतुर्थी विभक्तिर्भवति । उपाध्यायाय गा ददाति । माणवकाय भिक्षा ददाति । देवदत्ताय रोचते । पुष्येभ्यः स्पृहयति । इत्यादि ॥ चतुर्थीप्रधाने तादर्थ्ये उपसर्गानाम् ॥ यूपाय दारु । कुण्डलाय हिरण्यम् । रन्धनाय स्थाली । अवहननायोलूखलम् । क्लृपिसम्पद्यमाने चतुर्थी वक्तव्या ॥ मूत्राय कल्पते यवागू । उच्चाराय कल्पते यवागू । क्लृपीत्यर्थनिर्देश । मूत्राय सम्पद्यते यवागू । मूत्राय जायते यवागू ॥ उत्पादेन ज्ञाप्यमाने चतुर्थी वक्तव्या ॥

वाताय कपिला विद्युदातपायातिलोहिनी । पीता वर्षाय विज्ञेया दुर्भिक्षाय सिता भवेत् ॥
हितयोगे चतुर्थी वक्तव्या ॥ गोभ्यो हितम् । अरोचकने हितम् ॥

क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिन ॥ १४ ॥

क्रिया क्रियार्था उपपद यस्य सोऽय क्रियार्थोपपद । “तुमुन्नुलौ क्रियाया क्रियार्थायाम्” इत्येष विषयो लक्ष्यते । क्रियार्थोपपदस्य च (१) स्थानिनोऽप्रयुज्यमानस्य धातो कर्मणि कारके चतुर्थी विभक्तिर्भवति । द्वितीयापवादोऽयं योगः । एधेभ्यो व्रजति । पुष्पेभ्यो व्रजति । क्रियार्थोपपदस्येति किम् ? प्रविश पिण्डीम् । प्रविश तर्पणम् । भक्षिरत्र स्थानी, न तु क्रियार्थोपपदः । कर्मणोति किम् ? एधेभ्यो व्रजति शकटेन । स्थानिन इति किम् ? एधानाहतुं व्रजति ॥

तुमर्थाच्च भाववचनात् ॥ १५ ॥

तुमुना समानार्थस्तुमर्थः । तुमर्थभाववचनप्रत्ययान्तात् प्रातिपदिकाच्चतुर्थी विभक्तिर्भवात् । “भाववचनाश्च” इति वक्ष्यति, तस्येदं ग्रहणम् । पाकाय व्रजति । त्यागाय व्रजति । भूतये व्रजति । सप्तत्ये व्रजति । तुमर्थादिति किम् ? पाकः, त्यागः, रागः । भाववचनादिति किम् ? कारको व्रजति ॥

नमः स्वस्ति स्वाहा स्वधाऽलमपह्नोणाच्च ॥ १६ ॥

नमः स्वस्ति स्वाहा स्वधाऽल वपद् इत्येतैर्योगे चतुर्थी विभक्तिर्भवति । नमो देवेभ्यः । स्वस्ति प्रजाभ्यः । स्वाहाऽग्नेये । स्वधा पितृभ्यः । अलः मह्यो मह्नाय । अलमिति पर्याप्त्यर्थग्रहणम् । प्रभुर्मह्यो मह्नाय । शक्तो मह्यो मह्नाय । वरुडमये । वपडिन्द्राय । चकार पुनरस्यैव समुच्चयार्थः । तेनाशीविषायायामपि षष्ठी बाधित्वा चतुर्थ्यैव भवति । स्वस्ति गोभ्यो भूयात् । स्वस्ति ब्राह्मणेभ्यः ॥

मन्यकर्मण्यनादरे विभाषाऽप्राणिषु ॥ १७ ॥

मन्यते कर्मणि, मन्यकर्मणि । मन्यकर्मणि प्राणिवर्जिते विभाषा चतुर्थी विभक्तिर्भवति अनादरे गम्यमाने । अनादरनिरस्कारः । न त्वा तृण मन्ये, न त्वा तृणाय मन्ये । न त्वा वुस मन्ये । न त्वा वुसाय मन्ये । मन्यतिग्रहणं किम् ? न त्वा

चिन्तयामि । विकरणनिर्देशः विमर्थः । न त्वा वृणं मन्ये । अनादर इति किम् ?—

अदमानं दृष्टुं मन्ये मन्ये काष्ठमुत्तुल्लभम् ।

अन्धापास्तं सुतं मन्ये यस्य माता न परयति ॥

अप्राणिष्विति किम् ? न त्वा शृगालं मन्ये ॥ क्षयदेतदप्राणिष्विति तदनावादि-
ष्विति वक्तव्यम् ॥ व्यवस्थितविभाषा च ज्ञेया । (१) न त्वा नावं मन्ये । यावमुत्तीर्णं
न नान्यम् । न त्वाऽश्वं मन्ये । यावत् भुक्तं श्राद्धम् । प्राणिषु तृभयम् । न त्वा काकं
मन्ये । न त्वा शृगालं मन्ये । इह चतुर्थी द्वितीया च भवतः । न त्वा श्वानं मन्ये ।
न त्वा शुने मन्ये । युष्मद् कस्मान्न भवति चतुर्थी, एतदपि हि मन्यतेः कर्म ।
व्यवस्थितविभाषाविज्ञानादेव न भवति ।

कर्तृकरणयोरनृतीया ॥ १८ ॥

कर्तरि करणे च कारके तृतीया विभक्तिर्भवति । देवदत्तेन कृतम् । धनदत्तेन
भुक्तम् । करणे-दात्रेण लुनाति । परशुना छिनत्ति ॥ अनृतीयाविधाने प्रकृत्यादीना-
मुपसंख्यानम् ॥ प्रकृत्याऽभिरूपः । प्रकृत्या दर्शनीयः । प्रायेण याज्ञिकः । प्रायेण
वैयाकरणः । गार्ग्योऽस्मि गोत्रेण । समेन धावति । विपमेण धावति । द्विदोमेन धान्यं
क्रीणाति । पद्मेन पश्यन् क्रीणाति । सहस्रेण पश्यन् (२) क्रीणाति ॥

सहयुक्तेऽप्रधाने ॥ १९ ॥

सहार्थेन युक्तेऽप्रधाने तृतीया विभक्तिर्भवति । पुत्रेण सहागतः पिता । (३) पुत्रे
ण सह स्थूलः । पुत्रेण सह सोमान् । पितुरत्र क्रियादिसंबन्धः शब्देनोच्यते, पुत्रस्य
तु प्रतीयमान इति तस्याप्राधान्यम् । सहार्थेन च योगे विधानात्पर्यायप्रयोगेऽपि
भवति । पुत्रेण साक्षिमीति । विनापि सहशब्देन भवति । “वृद्धो यूना” इति निर्दर्श-
नात् । अप्रधान इति किम् ? शिष्येण सहोपाध्यायस्य गौः ॥

येनाङ्गविकारः ॥ २० ॥

अङ्गशब्दोऽप्राप्तसमुदाये शरीरे वर्तते, येनेति च तदवयवो हेतुत्वेन निर्दिश्यते ।
येनाङ्गेन विकृतेनङ्गिनो विकारो लक्ष्यते सननृतीया विभक्तिर्भवति । अचंगा काणः ।
पादेन खड्गः । पाणिना कुण्डः (४) । अवयवधर्मेण समुदायो व्यपदिश्यते । (५) अङ्गवि-
कार इति किम् ? अङ्गि काणमस्य ॥

(१) “न त्वा नाव मन्ये यावत्तीर्णं न नाव्यमिति” । ‘यावत्’—यतो, ‘नाव्य’ नावा
स्वरूपनौकया तार्यमपि तस्या महात्वापि न लीणमतस्त्वां ‘नावमुत्तुल्लभम्’ न मन्ये इत्यर्थः ।
“नौ” शब्देनोदुप स्वरूपनौकोच्यते । ‘त्वा’ शब्दार्थस्तु महती नौ । एवं अनादरो भवतीत्याहुः ।
एव ‘नत्वाऽन मन्ये यावद्भुक्तं न श्राद्धमित्यस्य यत् श्राद्धं श्राद्धीयैर्विधेनैर् भुक्तमतस्त्वावमस्वरू-
पमन्नमोदनमपि न मन्ये इत्यर्थः । इति उच्यते स्पष्टम् । (२) अस्मानिति न्यासे । (३) व-
यस्यैवदुदाहरण मुद्रितपुस्तकेषु न दृश्यते तथापि न्यासपदमङ्गीकारस्यानुपपन्नम् । (४) कु-
ण्डिरिति पाठः कचित् । (५) कचिदङ्ग इति किमिति पाठः ।

इत्थंभूतलक्षणे ॥ २१ ॥

कचि(१)प्रकार प्राप्त(२) इत्थंभूतः तस्य लक्षणमित्थंभूतलक्षणं, ततश्चतुर्तीया विभक्तिर्भवति । अपि भवान् कमण्डलुना द्वात्रिंशद्वाचीत् । द्वात्रिंशोपाध्यायम् । शिखया परिवाजकम् । इह न भवति-कमण्डलुपाणिश्चात्र इति । लक्षणस्य समासेऽन्तर्भूतत्वात् । इत्थंभूत इति किम् ? वृत्तं प्रति विद्योतनम्(३) ॥

सज्ञोऽन्यतरस्या कर्मणि ॥ २२ ॥

सपूर्वस्य जानाते कर्मणि कारके द्वितीयाया प्राप्तायामन्यतरस्या तृतीया विभक्तिर्भवति । पित्रा सजानीते । पितर सजानीते । मात्रा संजानीते । मातर सजानीते(४) ॥

हेतो ॥ २३ ॥

फलसाधनयोग्य पदार्थो लोके हेतुरुच्यते । तद्वाचिनस्तृतीया विभक्तिर्भवति । धनेन कुलम् । कन्यया शोकः । विद्यया यशः ॥

अकर्तृयुगे पञ्चमी ॥ २४ ॥

हेताविति वर्तते । कर्तृवजित यद्यपि हेतुस्ततः पञ्चमी विभक्तिर्भवति । तृतीयापवादो योगः । शताद् वद् । सहस्राद् वद् । अकर्तृरीति किम् ? शनेन धन्विषतः । शतमृण च भवति, प्रयोजकत्वाच्च कर्तृसंज्ञम् ॥

विभाषा गुणेऽस्त्रियाम् ॥ २५ ॥

हेताविति वर्तते । गुणे हेतावस्त्रीलिङ्गे विभाषा पञ्चमी विभक्तिर्भवति । जाड्याद् वद् । जाड्येन वद् । पाण्डित्याद् मुक्तः । पाण्डित्येन मुक्तः । गुणग्रहणं किम् ? धनेन कुलम् । अस्त्रियामिति किम् ? बुद्ध्या मुक्तः । प्रज्ञया मुक्तः ॥

षष्ठी हेतुप्रयोगे ॥ २६ ॥

हेतोः प्रयोगो हेतुप्रयोगः । हेतुशब्दस्य प्रयोगे हेतौ द्योत्ये षष्ठी विभक्तिर्भवति । अन्नस्य हेतोर्वसति ॥

सर्वनाम्नतृतीया च ॥ २७ ॥

सर्वनाम्नो हेतुशब्दप्रयोगे हेतौ द्योत्ये तृतीया विभक्तिर्भवति षष्ठी च । पूर्वोक्तपष्ठयामेव प्राप्तायामिदमुच्यते । कस्य हेतोर्वसति । केन हेतुना वसति । यस्य हेतोर्वसति । येन हेतुना वसति । निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनम्(५) । किं निमित्तं वसति । केन निमित्तेन वसति । कस्मै निमित्ताय वसति । कस्माच्च निमित्ता

(१) 'सामान्यस्य भेदको विशेष प्रकार' उच्यते । (२) अत्र "आपन्न" इति न्याये पाठः । (३) इत्थंभूत-इत्यादित् विद्योतनमित्यन्तः पाठः प्रायो न दुर्दशने । (४) कचिदधिकः पाठोऽत्र-"सपूर्वं किम्, मात्रा जानाति । पितर जानाति । कर्मणाति किम्, पुत्र संजानीते पिता" इति ।

इसति । कस्य निमित्तस्य वसति । कस्मिन्निति वसति । एव कारणहेत्वोरप्युक्त-
हार्यम् । अर्धग्रहणं ध्वत् । पर्यायोपादानं तु स्वरूपविधिमां विज्ञायति । तेनेदां
भवति । किं प्रयोजनं धर्माति । येन प्रयोजनेन वसति । कस्मै प्रयोजनाय वसति ।
कस्मात्प्रयोजनाद् वसति । कस्य प्रयोजनस्य वसति । कस्मिन् प्रयोजने वसति ॥

अपादाने पञ्चमी ॥ २८ ॥

अपादाने कारके पञ्चमी विभक्तिर्भवति । ग्रामादागच्छति । पर्वतादवरोहं ,
वृक्षेभ्यो विभेति । अध्ययनात्पराजयते । अपञ्चमीविधाने ल्यब्लोपे कर्मण्युपसर्ग-
नम् ॥ ग्रामाद्ग्रास्य प्रेक्षते, ग्रामादाप्रेक्षते । अश्विभरणे चोपसर्गवानम् ॥ आसने
उपविश्य प्रेक्षते, आसनात् प्रेक्षते, शयनात् प्रेक्षते । अश्वभार्यान्वयोश्च पञ्चमी वक्त-
व्या ॥ वृत्तो भवान् ? पाठलिपुत्रात् । अथतश्चाद्यकालनिर्माणं (१) तत्र पञ्चमी
वक्तव्या ॥ गवीधुमतः साक्षादय चत्वारि योजनानि । कार्तिक्या आम्रहायणी मासे ।
अन्युक्ताकाले सप्तमी वक्तव्या ॥ कार्तिक्या आम्रहायणी मासे । अश्विनः प्रथमा
सप्तमी च वक्तव्या ॥ गवीधुमतः साक्षादय चत्वारि योजनानि, चतुर्षु योजनेषु वा ॥

अन्यारादितरत्तैदिकशब्दाश्चत्तरपदाजाहियुक्ते ॥ २९ ॥

अन्य आरात् इतर ऋते दिक्शब्द अञ्चत्तरपद आच् आहि इत्येतैर्योगे पञ्चमी
विभक्तिर्भवति । अन्य इत्यर्धग्रहणम् । तेन पर्यायप्रयोगेऽपि भवति । अन्यो देवद-
त्तात् । मित्रो देवदत्तात् । अर्थान्तरं देवदत्तात् । विलक्षणो देवदत्तात् । आराच्छब्दो
दूरान्तिकार्थं वर्तते । तत्र दूरान्तिकार्थः पृथगन्यतरस्यामिति श्लोके पञ्चमी विधीयते ।
आरादेवदत्तात् । आराद्यदत्तात् । इतर इति निर्दिश्यमानप्रतियोगी पदार्थ उच्यते ।
इतरो देवदत्तात् । ऋते इति अव्यय वर्जनार्थे । ऋते देवदत्तात् । ऋते यज्ञदत्तात् ।
दिक्शब्द-पूर्वो ग्रामात् पर्वतः । उत्तरो ग्रामात् । पूर्वो ग्रीष्माद्वसन्तः । उत्तरो ग्रीष्मो
वसन्तात् । दिक्शब्द इत्यत्र शब्दग्रहणं देशकालवृत्तिनापि दिक्शब्देन योगे यथा
स्यात् । इतरथा हि दिग्घृत्तिनैव स्यात् । इयमस्याः पूर्वैति । इह तु न स्यात् । अयम-
स्यात् पूर्वं काल इति । अञ्चत्तरपद-ग्राम् ग्रामात् । अयम ग्रामात् । ननु चायमपि
दिक्शब्द एव । "पृथगतमर्थप्रत्ययेन" इति वक्ष्यते, तस्याय पुरस्तादपकर्षः । आच्-
दक्षिणा ग्रामात् । उत्तरा ग्रामात् । आहि-दक्षिणा हि ग्रामात् । उत्तरा हि ग्रामात् ॥

पृथगतमर्थप्रत्ययेन ॥ ३० ॥

दक्षिणोत्तराभ्यामतनुजिति वक्ष्यति, तस्येदं ग्रहणम् । अतसर्थेन प्रत्ययेन युक्ते
पृष्टी विभक्तिर्भवति । दक्षिणतो ग्रामस्य । उत्तरतो ग्रामस्य । पुरोग्रामस्य । पुरस्ताद्
ग्रामस्य । उपरि ग्रामस्य । उपरिधाद्ग्रामस्य ॥

एनपा द्वितीया ॥ ३१ ॥

“पुनवन्यतरस्यामदूरे पञ्चम्या” इति वक्ष्यते । तेन युक्ते द्वितीया विभक्तिर्भवति ।
पूर्वेण पष्ठया प्राप्तायामिदं वचनम् । दक्षिणेन ग्रामम् । उत्तरेण ग्रामम् । पष्ठथपीप्यते ।
दक्षिणेन ग्रामस्य । उत्तरेण ग्रामस्य । तदर्थं योगविभागः कतव्यः ॥

पृथग्विनानानाभिस्तृतीयाऽन्यतरस्याम् ॥ ३२ ॥

पञ्चमीग्रहणमनुवर्तते । पृथक् विना नाना इत्येतैर्यागं तृतीया विभक्तिर्भवति अ-
न्यतरस्या पञ्चमी च । पृथग् देवदत्तेन । पृथग् देवदत्तान् । विना देवदत्तेन । विना
देवदत्तात् । नाना देवदत्तेन । नाना देवदत्तात् । पृथग् विनानाना भार न योगविभागो
द्वितीयार्थः ॥ विना वात विना वर्षं विष्टुप्रपतन विना ।

विना हस्तिवृत्तान् दोषान् कनमौ पातितौ द्रुमौ ॥

करणे च स्तोकात्पृच्छकृत्कतिपयस्यासत्त्ववचनस्य ॥ ३३ ॥

स्तोक अल्प कृच्छ्र कतिपय इत्येतैर्म्योऽसत्त्ववचनेभ्यः करणे कारकऽन्यतरस्या
तृतीया भवति । पञ्चम्यत्र पक्षे विधीयत, तृतीया तु करण इत्यवसद्धा । यदा तु
धर्ममात्रं करणतया विवक्ष्यते न द्वयं, तदा स्तोकादीनामसत्त्ववचनता । स्तोका-
न्मुक्तः । स्तोकेन मुक्तः । अल्पान्मुक्तः । अल्पेन मुक्तः । कृच्छ्रान्मुक्तः । कृच्छ्रेण मुक्तः ।
कतिपयान्मुक्तः । कतिपयेन मुक्तः । असत्त्ववचनस्यातः कम् ? स्तोकेन विप्रेय हतः ।
अल्पेन मधुना मत्तः । करण इति किम् ? क्रियाविशेषणे कर्मण मा भूत् । स्तोक मुञ्चति ॥

दूरान्तिकाथ पष्ठयन्यतरस्याम् ॥ ४ ॥

पञ्चम्यनुवर्तते । दूरान्तिकार्थे शब्दैर्योगे पष्ठी विभक्तिर्भवत्यन्यतरस्या पञ्चमी च ।
दूरं ग्रामात् । दूरं ग्रामस्य । विप्रकृष्टं ग्रामात् । विप्रकृष्टं ग्रामस्य । अन्तिकं ग्रामात् ।
अन्तिकं ग्रामस्य । अम्याशं ग्रामात् । अन्याशं ग्रामस्य । अन्यतरस्याग्रहणं पञ्चम्य-
र्थम् । इतरथा हि तृतीया पक्षे स्यात् ॥

दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया च ॥ ३५ ॥

पञ्चम्यनुवर्तते । दूरान्तिकार्थेभ्यः शब्दैर्म्यो द्वितीया विभक्तिर्भवति, चकाराप-
ञ्चमी तृतीया प ममुञ्जीयते । दूरं ग्रामस्य । दूराद्ग्रामस्य । दूरेण ग्रामस्य । अन्तिकं
ग्रामस्य । अन्तिकाद् ग्रामस्य । अन्तिकेन ग्रामस्य । प्रातिपत्तिकाथ विधानम् । अस-
त्त्ववचनग्रहणं चानुवर्तते । सत्त्वशब्दैर्म्यो यथायथं विभक्तयो भवन्ति । दूरं पन्था ।
दूराय पथे देहि । दूरस्य पथः स्वम् ॥

सप्तम्यधिकरणे च ॥ ६ ॥

सप्तमी विभक्तिर्भवत्यधिकरणे कारके, चकाराद् दूरान्तिकार्थेभ्यश्च । कटे आस्ते ।
राकटे आस्ते । स्थाल्या पचति । दूरान्तिकार्थेभ्यः सत्त्वपि । दूरे ग्रामस्य । अन्तिके

ग्रामस्य । अभ्याशे ग्रामस्य । दूरान्तिकार्थेभ्यश्चतस्रो विभक्तयो भवन्ति, द्वितीयातृती-
यापञ्चमीसप्तम्यः । असप्तमीविधाने तत्स्येनूविषयस्य कर्मण्युपसंख्यानम् । अधीतं
व्याकरणे । परिगणिती याज्ञिके । आग्राती छन्दसि । साधुसाधुप्रयोगे च सप्तमी
वक्तव्या । साधुर्देवदत्तो मातरि । असाधुः पितरि । कारकाहर्णां च कारकत्वे सप्तमी
वक्तव्या । ऋद्रेषु भुजानेषु दरिद्रा आसते । ग्राह्येषु तरसु वृषला आसते । अ-
कारकाहर्णां च अकारकत्वे सप्तमी वक्तव्या । दरिद्रेष्वासीनेषु ऋद्धा भुजते । वृष-
लेष्वासीनेषु ग्राह्यणास्तरन्ति । अतद्विपर्यासे च सप्तमी वक्तव्या । ऋद्रेष्वासीनेषु
दरिद्रा भुजते । ग्राह्येष्ववासीनेषु वृषलास्तरन्ति । अनिमित्ताकर्मसंयोगे सप्तमी
वक्तव्या । चर्मणि द्वीपिनं हन्ति दन्तयोर्हन्ति वृज्रम् ।

केशेषु (१) चर्मरिं हन्ति सींश्च पुष्कलको हतः ॥

यस्य च भावेन भावलक्षणम् ॥ ३७ ॥

सप्तमीति वर्तते । भावः क्रिया । यस्य च भावेन यस्य च क्रियया क्रियान्तरं
लक्ष्यते ततो भाववतः सप्तमी विभक्तिर्भवति । प्रसिद्धा च क्रिया क्रियान्तरं लक्षयति ।
गोषु दुग्धमानासु गतः । दुग्धास्वागतः । अग्निषु हूयमानेषु गतः । हुतेष्वागतः ।
भावेनेति किम् ? यो जटाभिः स भुङ्क्ते । पुनर्भावग्रहणं किम् ? यो भुङ्क्ते स देवदत्तः ।
पट्टी चानादरे ॥ ३८ ॥

पूर्वेण सप्तम्यां प्राप्तायां पट्टी विधीयते, चकारात् सापि भवति । अनादराधिके
भावलक्षणे भाववतः पट्टीसप्तम्यौ विभक्ती भवतः । रुदतः प्रावाजीव । रुदति प्रावा-
जीव । क्रोशतः प्रावाजीव । क्रोशति प्रावाजीव । क्रोशन्नमनादृत्य प्रव्रजित इत्यर्थः ॥

स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूप्रसूतैश्च ॥ ३९ ॥

पट्टीसप्तम्यौ वर्तते । स्वामिन् ईश्वर अधिपति दायाद साक्षिन् प्रतिभू प्रसूत
इत्येतैर्योगे पट्टीसप्तम्यौ विभक्ती भवतः । गवां स्वामी । गोषु स्वामी । गवामीश्वरः ।
गोप्तीश्वरः । गवामधिपतिः । गोष्वधिपतिः । गवां दायादः । गोषु दायादः । गवां
साक्षी । गोषु साक्षी । गवां प्रतिभूः । गोषु प्रतिभूः । गवां प्रसूतः । गोषु प्रसूतः ।
पट्टवानेव प्राप्तायां पट्टे सप्तमीविधानाथ वचनम् ॥

आयुक्तकुशलाभ्यां चासेवायाम् ॥ ४० ॥

पट्टीसप्तम्यौ वर्तते । आयुक्तो व्यापारित (२), कुशलो निपुणः ताभ्यां योगे आसे-
वायां गम्यमानायां पट्टीसप्तम्यौ विभक्ती भवतः । आसेवा तात्पर्यम् । आयुक्तः कटक-
रणस्य । आयुक्तः कटकरणे । कुशलः कटकरणस्य । कुशलः कटकरणे । (३) आसेवा-

(१) “बालेषु” इति पाठः । (२) “व्यापृत” इति प्रायः पाठः । (३) “आसेवाया-
नित्यारभ्य इत्यर्थः इत्यन्तः” पाठो न्यासपथ्यालोचनया मूले नासीदिति प्रतीयते । पदमन्त्रार्थ-
दर्शयुक्तं प्रत्युदाहरणमासीत्तदर्थं नासीदिति प्रतीयते ।

यामिति किम् ? आयुक्तो गोः शकटे । इंपद्युक्त इत्यर्थः । तत्र सप्तम्येवाधिकरणे भवति ।
यतश्च निर्द्धारणम् ॥ ४१ ॥

पृष्ठीसप्तम्यौ वर्तते । जातिगुणक्रियाभिः समुदायादेरुद्देशस्य पृथक्करणं निर्द्धारणम् ।
यतो निर्द्धारणं ततः पृष्ठीसप्तम्यौ विभक्ती भवतः । मनुष्याणां त्रिविधः शूरतमः ।
मनुष्येषु त्रिविधः शूरतमः । गवां कृष्णा सपञ्चरीरतमा । गोषु कृष्णा सपञ्चरीरतमा ।
अध्वगानां धावन्तः शीघ्रतमाः । अध्वगेषु धावन्तः शीघ्रतमाः ॥

पञ्चमी विभक्ते ॥ ४२ ॥

यतश्च निर्द्धारणमिति वर्तते । पृष्ठीसप्तम्यपवादो योगः । विभागो विभक्तम् ।
यस्मिन्निर्द्धारणाश्रये विभक्तमस्यास्ति ततः पञ्चमी विभक्तिर्भवति । माधुराः पाटलि-
पुरेभ्यः सुकुमारतराः, आज्यतराः ॥

साधुनिपुणाभ्यामर्चायाः सप्तम्यप्रतेः ॥ ४३ ॥

साधु निपुण इत्येताभ्यां योगेऽर्चायाः सप्तमी विभक्तिर्भवति, न
चेत् प्रति. प्रयुज्यते । मातरि साधुः । पितरि साधुः । मातरि निपुणः । पितरि निपुणः ।
अर्चायामिति किम् ? साधुर्भृत्यो राज्ञः । तत्त्वकथने न भवति । अप्रतेरिति किम् ?
साधुर्देवदत्तो मातरं प्रति । ॥अप्रत्यादिभिरिति वक्तव्यम्॥ । साधुर्देवदत्तो मातरं
परि, मातरमनु ॥

प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया च ॥ ४४ ॥

प्रसित उत्सुक इत्येताभ्यां योगे तृतीया विभक्तिर्भवति, चकारात्सप्तमी च । प्रसितः
प्रसक्तो, यस्तत्र नित्यमेवावदहः स(१) उच्यते । केशैः प्रसितः । केशेषु प्रसितः ।
केशैरुत्सुकः । केशेषूत्सुकः ॥

नक्षत्रे च लुपि ॥ ४५ ॥

तृतीयासप्तम्यावनुवर्तते । लुब्धन्ताश्चक्षत्राणां तृतीयासप्तम्यौ विभक्ती भवतः ।
पुष्येण पायसमरनीयात् । पुष्ये पायसमरनीयात् । मघाभिः पल्लौदनम् । मघासु
पल्लौदनम् । नक्षत्र इति किम् ? पञ्चालेषु वसति । लुपीति किम् ? मघासु ग्रहः
इह वस्मान्न भवति । अथ पुष्यः । अथ वृत्तिका । अधिकरण इति वर्तते, वचन
पक्षे तृतीयाविधानार्थम् ॥

प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा ॥ ४६ ॥

प्रातिपदिकार्थः—सत्ता । लिङ्ग—र्वालिङ्गपुंलिङ्गनपुंसकानि । परिमाण(२)—द्रोण-
खारी, आठकम् । वचनम्—एकवचनद्विवचनानि । मात्रशब्दः प्रत्येकमभिसवध्यते
प्रातिपदिकार्थमात्रे लिङ्गमात्र परिमाणमात्र वचनमात्रे प्रथमा विभक्तिर्भवति । प्रा-
तिपदिकार्थमात्रे—उच्चैः । नीचैः । लिङ्गग्रहेण किम् ? कुमारी, वृक्षः, कुण्डम् ॥

यथा स्यात् । परिमाणग्रहणं किम् ? द्रोणः, लारी, आढकम् इत्यत्रापि यथा स्यात् ।
चचनग्रहणं किम् ? एकवादिपूतकेष्वपि यथा स्यात् । एकः, द्वौ, बहवः । प्रातिपदिक-
ग्रहणं किम् ? निपातस्यानर्थकस्य प्रातिपदिकत्वमुक्तं, ततोऽपि यथा स्यात् । प्रलब्धते,
अध्यागच्छति ॥

संयोधने च ॥ ४७ ॥

आभिमुख्यकरणं संयोधनम्, नदधिके प्रातिपदिकार्थे प्रथमा न प्राप्नोतीति वचन-
भारन्यते । संयोधने च प्रथमा विभक्तिर्भवति । हे देवदत्त । हे देवदत्तौ । हे देवदत्ताः ।

साऽऽमन्त्रितम् ॥ ४८ ॥

संयोधने या प्रथमा तदन्त शब्दरूपमामन्त्रितसंज्ञं भवति । तथा चैवोदाहृतम् ।
आमन्त्रितप्रदेशाः “आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवद्” इत्येवमादयः (१) ॥

एकचचनं सवुद्धिः ॥ ४९ ॥

आमन्त्रितप्रथमाया यदेकचचनं तत्संवुद्धिसंज्ञं भवति । हे पटो । हे देवदत्त ।
संवुद्धिप्रदेशाः “एङ्स्वात् सवुद्धेः” इत्येवमादयः ॥

पष्ठी शेषे ॥ ५० ॥

(२) कर्मादिभ्योऽन्यः प्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्तः स्वस्वामिसंबन्धादिः शेषस्तत्र पष्ठी
विभक्तिर्भवति । राज्ञः पुरपः । पशोः पादः । पितुः पुत्रः ॥

ज्ञोऽविद्वर्धय करणे ॥ ५१ ॥

(३) जानातेरविद्वर्धस्याज्ञानार्थस्य करणे कारके पष्ठी विभक्तिर्भवति । सर्पियो
जानीते । मनुजो जानीते । (४) सर्पिया करणेन प्रवर्तत इत्यर्थः । प्रवृत्तिवचनो जाना-
तिरविद्वर्धः । अथवा मिथ्याज्ञानवचनः । सर्पिषि रक्तः प्रतिहतो वा चित्तभ्रान्त्यः
तदात्मना सर्वमेव ग्राह्यं प्रतिपद्यते । मिथ्याज्ञानमज्ञानमेव । अविद्वर्धस्येति किम् ?
स्वरेण पुत्र जानाति ॥

अधीगर्थदयेशां कर्मणि ॥ ५२ ॥

शेष इति वर्तते । अधीगर्थाः स्मरणार्थाः । ‘द्वयं दानगतिरक्षणेपु’ । ‘इंद्रं ऐश्वर्ये’ ।

(१) कचित् “आमन्त्रितस्य च इत्येवमादयः” इति पाठः । (२) ऊत्र न्यासे “कर्मा-
दिभ्यो योऽन्यः प्रातिपदिकार्थव्यतिरेकः स्वस्वामिकसम्बन्धादि स शेषः” इति पाठो दृश्यते ।
कर्मादीनां ग्रहणत्वात् तदपेक्षया शेषत्वं विहाय न इत्याह कर्मादिभ्यो योऽन्य इति । कर्मादयः
कारकविशेषास्तस्य सम्बन्धस्य हेतुभूताः । स तु फलभूतः । हेतुफलयोगश्च प्रसिद्धमन्वत्त्व-
मिति तेभ्योऽन्यो भवति । प्रातिपदिकार्थव्यतिरेक इति । व्यतिरेक आधिपत्यम् । अथवा येन
प्रातिपदिकायां व्यतिरिच्यते व्यतिरेकीक्रियते स व्यतिरेकः । प्रातिपदिकार्थस्य व्यतिरेकः प्राति-
पदिकार्थव्यतिरेकः, स शेषः । (३) कचित् “शेष इत्यनुवर्तते” इति विद्यते । (४) “सर्पिषे-
त्यारभ्य इत्यर्थ इत्यन्तः” पाठो न्यासेऽदर्शनात् मूले नालीदित्यनुमीयते ।

एतेषा कर्मणि कारके शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठी विभक्तिर्भवति । मातुरथ्येति । मातुः स्मरति । सर्पियो दधते । सर्पिष ईष्टे । मधुन ईष्टे । कर्मणीति किम् ? मातुर्गुणैः स्मरति । शेषे इति किम् ? मातर स्मरति ॥

कृत्र प्रतियत्ने ॥ ५३ ॥

सतो गुणान्तराधान प्रतियत्न । करोते कर्मणि कारके शेषत्वेन विवक्षिते प्रतियत्ने गुण्यमाने षष्ठी विभक्तिर्भवति । एधोदकस्योपस्फुरते । शस्त्रपत्रस्योपस्फुरते । प्रतियत्न इति किम् ? कट करोति । कर्मणीति किम् ? एधोदकस्योपस्फुरते प्रज्ञया । शेष इत्येव । एधोदकमुपस्फुरते ॥

रुजार्थाना भाववचनानामज्वरे ॥ ५४ ॥

रुजार्थाना धातूना भाववचनाना भावकृत्काणा ज्व रवर्षिणाना कर्मणि कारके शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठी विभक्तिर्भवति । चौरस्य रुजात रोग । चौरस्यामयत्यामय । रुजार्थानामिति किम् ?

एति जीवन्तमान दो नर वर्षशतादपि । जीव पुत्रक मा मैव तप साहसमाचर ॥ (१)

भाववचनानामिति । किम् ? नदी कूलान रुजति । अज्वरेरिति किम् ? चौर ज्वरयति ज्वर । अज्वरिसताप्योरिति वक्तव्यम् । चौर सतापय त ताप । शेष इत्येव । चौर रुजति रोग ॥

आशिपि नाथ ॥ ५५ ॥

‘नाथ नाथ याश्चेपतापैश्वर्याशा पु’ पठ्यते, तस्याशा क्रियस्य कर्मणि कारके शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठी विभक्तिर्भवति । सर्पियो नाथते । मधुनो नाथते । आशिपीति किम् ? मागवकमुपनाथति, अत्र पुत्रकाधान्व ॥

जासिनिप्रहणाटक्रायपिशा हिंसायाम् ॥ ५६ ॥

जामि निप्रहण नाट क्राय पिप इत्यतया धातूना हिंसाक्रियाणा कर्मणि कारके षष्ठी विभक्तिर्भवति । ‘जमु हिंसाया जसु नाटन इति च चुरादौ पठ्यते तस्येदं ग्रहण न देवादिकस्य ‘जसु मोक्षणे इत्यस्य (२) । चौरस्योऽनामय त । वृषलस्योऽनामयति । निप्रहण इ त सघात वगृहातावपयस्तग्रहणम् । चौरस्य निप्रहन्ति । चौरस्य निहन्ति । चौरस्य ग्रहन्ति । चौरस्य प्राणहन्ति । चौरस्योऽन्नापयति । वृषलस्योऽन्नापयति । चौरस्य क्राधयात । वृषलस्य क्राधयात निपातनादवृद्धि । अय हि घग्नादौ पठ्यते ‘अथ कनध क्रध क्लथ हिंसार्था इति, तत्र ‘घग्नादया भिन इति मिश्रज्ञाया ‘(३) भिना ह्रस्व’ इति ह्रस्वव स्यात् । चौरस्य पिनष्टि । वृषलस्य पिनष्टि । हिंसा-

(१) वक्षिणाठा तरम् दराद्विद्यत तन्वत्यम्—वक्ष्यागी रल्लु गाथेव लोक्विका प्रथमा नि मे । एति जीवन्तमानन्दो नर वर्षशतादपि । ( ) ‘अहिपार्थत्वात्’ इति हेतुप क चट । (३) ‘भिना ह्रस्व’ इति न्यासपर्यालोचनवा भूत प्रश्नन प्रतिभति ।

यामिति किम् ? घाना पिनष्टि । शेष इत्येव । चौरमुज्जासयति । एषामिति किम् ?
चौर दिनस्ति । निग्रहण इति किम् ? चौर विहन्ति (१) ॥

व्यवहृपणो समर्थयो ॥ ५७ ॥

व्यवहृपण इत्येतयो समर्थयो समानार्थयो कर्मणि कारके पठ्ये विभक्तिर्भवति ।
पठ्ये व्यवहृपणव्यवहारो च समानार्थत्वमनयो । शतस्य (२) व्यवहरति । सहस्रस्य
व्यवहरति । शतस्य पणते । सहस्रस्य पणते । आयप्रत्यय कस्माच्च भवति । क्लृप्त
स्यर्थस्य पणतेरायप्रत्यय (३) इत्येतेः । समर्थयोरिति किम् ? शलाका व्यवहरत ।
(४) गणयतीत्यर्थः । माह्वणान् पणायते । स्तोतीत्यर्थः । शेष इत्येव । शत पणते ॥

दिवस्तदर्थस्य ॥ ५८ ॥

व्यवहृपणिसमानार्थस्य दीव्यते कर्मणि पठ्ये विभक्तिर्भवति । शतस्य दीव्यति ।
सहस्रस्य दीव्यति । तदर्थस्याति किम् ? माह्वण दीव्यति (५) । योगविभाग उत्तराय

विभापोपसर्गे ॥ ५९ ॥

दिवस्तदर्थस्येति नित्य पठ्या प्राप्ताया सापसर्गस्य विकल्प उच्यते । उपसर्ग
सति दिवस्तदर्थस्य कर्मणि कारके विभाषा पठ्ये विभक्तिर्भवति । शतस्य प्रतिदीव्यति
सहस्रस्य प्रतिदीव्यति । शत प्रतिदीव्यति । सहस्र प्रतिदीव्यति । उपसर्गस्यति किम्
शतस्य दीव्यति । तदर्थस्येत्येव । शलाका प्रतिदीव्यति ॥

द्वितीया ब्राह्मणे ॥ ६० ॥

माह्वणविषये प्रयोगे दिवस्तदर्थस्य कर्मणि कारके द्वितीया विभक्तिर्भवति
(६) गामस्य तदह सभाया दीव्येयु । अनुपसर्गस्य पठ्या प्राप्तायामिद वचनम्
सोपसर्गस्य तु छन्दसि व्यवस्थितविभाषयापि सिद्ध्यति ॥

प्रेम्यब्रुवोर्हविषो देवतासम्प्रदाने ॥ ६१ ॥

प्रेम्य इति इत्येतेदयादिकस्य लोपमध्यमपुरपस्यैकवचन, त साहचर्याद् भुवि
तद्विषय एव गृह्यते । प्रेम्यब्रुवोर्हविष कर्मण पठ्ये विभक्तिर्भवति देवतासम्प्रदाने सति ।
अग्नये छागस्य हविषो वपाया मेदस (७) प्रेक्ष्य । अग्नये छागस्य हविषो वपाया मेद
सौनुमूहि । प्रेम्यब्रुवोरिति किम् ? अग्नय छाग हविर्वपा मेदो जुहुधि । हविष इति

(१) एषामित्सारभ्य विहन्तिष्य त पाठ प्रायो नास्त (२) शतस्य व्यवहरति
शत क्रयविवरणेन विनियुक्ते, दीव्यतीतिवाच एव 'शतस्य पणते' इत्यस्वाप्यदमेवार्थः ।
(३) 'न तु व्यवहारार्थस्य' इत्यतिरिक्त कुत्रचित् । (४) मूले प्रत्युदाहरणयोरन्यनिर्देश
प्रक्षिप्तो भाति न्यासे तदशनात् । (५) माह्वणानिति याते, माह्वण दीव्यति
स्तोतीत्यर्थः । (६) 'गामस्ये'ति— 'गामस्य सभाया' निरूपकम् । 'तदह'—शत
दाहरणम् । (७) 'प्रेक्ष्य' इत्यत्र अनुप्रत्ययेति याते ।

किम् ? अग्नये गोमयानि प्रेष्य । देवतासम्प्रदान इति किम् ? माणवकाय पुरोडास प्रेष्य । अहविष प्रस्थितस्य प्रतिषेधा वक्तव्य ३ । इन्द्राग्निभ्या द्याग हविर्वपा मेद प्रस्थित प्रेष्य ॥

चतुर्थ्यर्थे बहुल छन्दसि ॥ ६० ॥

छन्दसि विषय चतुर्थ्यर्थे पृष्टी विभक्तिर्भवति (१) बहुलम् । पुरुषमृगश्चन्द्रमसः । पुरुषमृगश्चन्द्रमसे । गोधा कालका दार्वाधाग्ने वनस्पतीनाम् । ते वनस्पतिभ्य । बहुलग्रहण किम् ? कृष्णो (२) रान्यै हिमवतो हस्ती । अपत्यं चतुर्थी वक्तव्या ॥ या खर्वेण पिवति तस्यै खा जायते । या वृती धावति तस्यै श्यावदन् । या नखानि कृन्तते तस्यै कुनख । याऽङ्कतस्यै काण । याऽभ्यङ्क् तस्यै दुश्चर्मा । या केशान् प्रलिखति तस्यै खलति । नहत्यायै चार ॥

यनेश्च करणे ६० ॥

यजेधातो करणे कारके छन्दसि बहुल पृष्टी विभक्तिर्भवति । घृतस्य यजते । घृतेन यजने । सोमस्य यजते । सोमन यजते (३) ॥

कृत्योऽर्थप्रदाने कालाधिकरणे ॥ ६४ ॥

छन्दसि बहुलमिति निवृत्तम् । कृत्योऽर्थानां प्रत्ययानां प्रयोगे कालेऽधिकरणे पृष्टी विभक्तिर्भवति । पञ्चकृत्योऽहनौ भुङ्क्ते । द्विरहोऽधीत । कृत्यग्रहण किम् ? न शने, राज्ञी शत । प्रयोगग्रहण किम् ? अहन भुङ्क्ते । गम्यते हि द्विस्त्रिश्चतुर्वत्, न त्वप्रयुज्यमाने भवति । कालग्रहण किम् ? द्वि कास्यपात्या भुङ्क्ते । अधिकरण इति किम् ? द्विरहो भुङ्क्ते । शेष इत्येव । द्विरहन्यधाते ॥

कर्तृकर्मणो कृति ॥ ६५ ॥

कृत्ययोग कर्तरि कर्मणि च पृष्टी विभक्तिर्भवति । भरत शायिका । भवत आका । कर्मणि-अपा स्रष्टा । पुरो भेत्ता । वज्रस्य भक्ता । कर्तृकर्मणो रिते किम् ? भक्ता । कृतीति कम् ? तद्विज्ञानप्रयोग मा भूत् । कृतपूर्वा कम् । भुक्तपूर्वा ओदनम् शेर इति निवृत्त, पुन कर्मग्रहणात् । इतरथा हि कृतर च कृतीति प्रयात् ॥

उभयप्राप्ता कर्मणि ॥ ६६ ॥

पूर्वेण पृष्टी प्राप्ता नियम्यत । उभयप्राप्ताविति बहुव्रीहि । उभयो प्राप्ता कृति सोऽयमुभयप्राप्तिस्तत्र कर्मण्यत्र पृष्टा विभक्तिर्भवति, न कतरि । आश्रया दोहाऽगोपालकेन । रोचते म आदनस्य भोजन दवदत्तेन । साधु खलु पयस यज्ञदत्तन । बहुव्रीहिज्ञानादिह नियमो न भवति । आश्रयीमदमोदनस्य नाम आह्वयानां च प्राप्तार्भाव इति । अकारणयोः स्त्रीप्रत्यययोः प्रयोग नति वक्तव्यम् ॥

(१) 'देवतासम्प्रदाने सति' इत्यपि कश्चिद् । (२) 'कृष्ण' इति बहुलग्रहण रान्यै इत्यत्र सप्तम्यर्थे चतुर्थी । (३) 'करण इति किम् अयत्र माधुत्' इति कश्चिद्

भेदिना देवदत्तस्य काष्ठानाम् । चिकीर्षां देवदत्तस्य कटस्य । छशेपे विभाषाः । अक्ता-
कारयोः स्त्रीप्रत्यययोर्ग्रहणात् तदपेक्षया शेषः स्त्रीप्रत्यय एव गृह्यते । विविधा हि
सूत्रस्य कृतिः पाणिनेः, पाणिनिना वा ॥ केचिद्विशेषेणैव विभाषामिच्छन्ति ॥ शब्दा-
नामनुशासनमाचार्येण, आचार्यस्येति वा ॥

कस्य च वर्तमाने ॥ ६७ ॥

"न लोकाव्ययनिष्ठा" इति प्रतिषेधे प्राप्ते पुनः पट्टी विधीयते । कस्य वर्तमान-
काष्ठविहितस्य प्रयोगे पट्टी विभक्तिर्भवति । राज्ञां मतः । राज्ञां बुद्धः । राज्ञां पूजितः ।
कस्येति 'किम् ? ओदनं पचमानः । वर्तमान इति किम् ? ग्रामं गतः । अनपुसके माव
उपसंख्यानम् ॥ छात्रस्य हसितम् । मयूरस्य नृत्तम् । कोकिलस्य व्याहृतम् । छशे-
विज्ञानात् मिदम् ॥ तथा च कर्तृविरहायां तृतीयापि भवति । द्वात्रेण हसितमिति
अधिकरणमाचिनश्च ॥ ६८ ॥

"कोविद्वरणे च" इति वक्ष्यति, तस्य प्रयोगे पट्टी विभक्तिर्भवति । अयमपि
प्रतिषेधापवादो योगः । इदमेपावासितम्, इदमेपां दायितम् । इदमहेः यत्तम् । इद
यनकपेयातम् । इदमेपां भुक्तम् । इदमेषामशितम् । द्विवर्मकाणां प्रयोगे कर्तरे कृति
द्वयोरपि पट्टी द्वितीयावत् । नेताऽश्वस्य ग्रामस्य चैत्रः । अन्ये प्रधाने कर्मण्याहुः । तदा
नेता अश्वस्य ग्रामं चैत्रः (१) ॥

न लोकाव्ययनिष्ठास्त्रलर्थतृनाम् ॥ ६९ ॥

कर्तृकर्मणोः कृतीति पट्टी प्राप्ता प्रतिषिद्ध्यते । ल उ उक अव्यय निष्ठा खलर्थं
तृन् इत्येतेषां प्रयोगे पट्टी विभक्तिर्न भवति । ल इति शतृशानचौ कानचरुम् किकिनौ
च गृह्यन्ते । ओदन पचन् । ओदन पचमानः । ओदन पेचानः । ओदन पे चवान् । पपिः
सोमम् । ददिर्गाः । उ-कटं चिकीर्षुः । ओदन बुभुषुः । कम्बामलकरिण्युः । इण्युचो
ऽपि प्रयोगे निषेधः (२) । उक-आगामुरः (३) वाराणसीं रत्न आहुः । छउकप्रतिषेधे
कमेर्भापायामप्रतिषेधः ॥ दास्याः कानुवः । अप्यय-कटं कृत्वा । ओदन भुक्त्वा ।
अत्रयप्रतिषेधे तोमुन्सुनोरप्रतिषेधः ॥ पुरा सूर्यस्योदेतोरावेमः । पुरा क्रूरस्य
विश्वसो विरपक्षिन् । निष्ठा-ओदन भुक्तवान् । देवदत्तेन कृतम् । खलर्थ-ईप्सरः कटो
भवता । ईप्सपानः सोमो भवता । तृप्तिरिति प्रत्याहारग्रहण, लटः शतृशानचावित्यारभ्य
आ तृनो नकारात् । तेन शानन्चानश्शतृनानामपि प्रतिषेधो भवति । सोम पवमानः ।
नटमाध्मानः । अधीयन् पारायणम् । कर्ता कटान् । वदिता जनापवादान् । छद्विषः
शतुर्वा वचनम् ॥ चौर द्विपन् । चौरस्य द्विपन् ॥

(१) द्विकर्मकाणामित्यनः चैत्र मत्तर्ध-तत्प्रत्ययः प्रथमो नास्ति । (२) 'इण्युचा'प प्रयोगे
निषेध इति प्रायः सर्वत्र नास्ति । (३) "मागामुकमिति"—इति वाराणसीं प्रत्यागमन-
शोकानि भवन्ति, शापादिनोद्धार्यमित्यर्थः ।

अकैनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोः ॥ ७० ॥

अकस्य भविष्यति काले विहेतस्येनस्तु भविष्यति चाधमर्ण्यं च विहितस्य प्रयोगे पट्टो विभक्तिर्न भवति । कट कारको व्रजति । ओदन भोजको व्रजति । इन खल्वपि-ग्रामं गमी । ग्राम गामी । आधमर्ण्यं-शत दायी । सहस्रदायी । भविष्यदाधमर्ण्ययोरिति केम् ? । यवानां लावकः । सक्तूनां पायकः । अवश्य कारो कटस्य । इह कस्मात् नवति, वर्षशतस्य पूरक, पुत्रपौत्राणां दशक इति । भविष्यदधिकारे विहितस्याक-स्येद ग्रहणम् ॥

कृत्याना कर्त्तरि वा ॥ ७१ ॥

कर्तृकर्मणो कृतीति नित्य पट्टो प्राप्ता कर्त्तरि विकल्प्यते । कृत्याना प्रयोगे कर्त्तरि श पट्टो विभक्तिर्भवति, न कर्मणे (१) । भवता कट कर्तव्य । भवत कट कर्तव्य । कर्त्तरीति किम् ? गेयो माणवक साज्ञाम् । ॐ उभयप्राप्तो कृत्ये पट्ठा प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ कष्टव्या ग्राम शाखा देवदत्तेन । नेतव्या ग्राममजा देवदत्तेन ॥

तुल्याथैरतुलोपमाभ्या तृतीयाऽन्यतरस्याम् ॥ ७२ ॥

तुल्यार्थशब्दयोगे तृतीया विभक्तिर्भवत्यन्यतरस्या, पक्षे पट्टो च, तुलोपमाशब्दौ वर्जयेत्वा । शेषविषये तृतीयाविधानात् तथा मुक्ते पट्ठेव भवति । तुल्या देवदत्तेन । तुल्या देवदत्तस्य । सदृशो देवदत्तेन । सदृशो देवदत्तस्य । अतुलोपमाभ्या-मिति किम् ? तुला देवदत्तस्य नास्ति । उपमा कृष्णस्य न विद्यते । वेति वर्तमानेऽन्य-तरस्याग्रहणमुत्तरसूत्रे तस्य चकारेणानुकर्षणार्थम् । इतरथा हि तृतीयानुकल्प्येत ॥

चतुर्थी चाशिष्यायुयमद्रभद्रकुशलसुखार्थहिते ॥ ७३ ॥

आशिषि गम्यमानायाम् आयु य मद्र भद्र कुशल सुख अर्थ हित इत्येतेयोगे चतुर्थी विभक्तिर्भवति । चकारो विकल्पानुकर्षणार्थः । शेषे चतुर्थीविधानात्तथा मुक्ते पट्टो विभक्तिर्भवति । ॐ अत्रायुष्यादाना पर्यायग्रहण कर्त्तव्यम् (२) । आयुष्य देव-दत्ताय भूयात् । आयुष्य देवदत्तस्य भूयात् । चिर जीवित देवदत्ताय देवदत्तस्य वा भूयात् । मद्र देवदत्ताय भूयात् । मद्र देवदत्तस्य । भद्र देवदत्ताय, भद्र देवदत्तस्य । कुशल देवदत्ताय, कुशल देवदत्तस्य । निरामय देवदत्ताय, निरामय देवदत्तस्य । सुख देव-दत्ताय, सुख देवदत्तस्य । श देवदत्ताय, श देवदत्तस्य । अथा देवदत्ताय, अथा देवद-त्तस्य । प्रयोजन देवदत्ताय, प्रयोजन देवदत्तस्य । हित देवदत्ताय, हित देवदत्तस्य । पथ्य देवदत्ताय, पथ्य देवदत्तस्य । आशिषीति किम् ? आयुष्य देवदत्तस्य तप ॥

इति श्रीजयादित्यविरचिताया काशिकाया चूर्त्ता द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ १२३ ॥

अथ द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

द्विगुरेकवचनम् ॥ १ ॥

द्विगुः समास एकवचन भवति । एकस्य वचनमेकवचनम् । एकस्यार्थस्य वाचको भवतीत्यर्थः । तदनेन प्रकारेण द्विगुरर्थस्यैकवचनायो विधीयते, द्विगुरर्थ एकवचनवतीति । (१) समाहारद्विगोश्चेद् ग्रहण मान्यस्य । पञ्चपूला समाहृता पञ्चपूली । दशपूली । द्विगुरर्थस्यैकवचनप्रयोगेऽप्येकवचन भवति । पञ्चपूलीय शोभनेति ॥

द्वन्द्वश्च प्राणिनूर्यसेनाङ्गानाम् ॥ २ ॥

एकवचनमिति धत्तंते । अङ्गशब्दस्य प्रत्येक वाक्यपरिसमाप्या त्रीणि वाक्यानि सम्पद्यन्ते । प्राण्यङ्गाना द्वन्द्व एकवचनवति, तथा तूर्याङ्गाना सेनाङ्गाना च । प्राण्यङ्गाना तावत्—प्राणिपादम् । शिरोभ्रुवम् । तूर्याङ्गानाम्—मार्दङ्गिकपाणविकम् । (२) वीणा वादकपरिवादकम् । सेनाङ्गानाम्—रथिकाश्वारोहम् । रथिकपादात्तम् । हस्यश्वादिषु पररात् पशुद्वन्द्वे विभाषयेत्यद् भवति । इतरेतस्योगे समाहारे च द्वन्द्वो विहितः, तत्र समाहारस्यैकवास्तिद्वमेवैकवचनम् । इदं तु प्रकरण विषयविभागार्थम् । प्राण्यङ्गादीना समाहार एव द्वन्द्वः । दधिपयआदीनामितरेतरपीता एव । घृक्षमृगादीना मुभयत्रैति ॥

अनुवादे चरणानाम् ॥ ३ ॥

चरणशब्द शास्त्रानिमित्तक पुरपेषु वर्तते । चरणाना द्वन्द्व एकवचनवति, अनुवादे गम्यमाने । प्रमाणान्तरावगतस्यार्थस्य शब्देन सङ्कीर्तनमात्रमनुवादः । उदगात्कठकालापम् । प्रत्यष्टात्कठकौधुमम् । कठकालापादीनामुदयप्रतिष्ठे प्रमाणान्तरावगते यदा पुन शब्देनानुद्येते तदैवमुदाहरणम् । यदा तु प्रथमत एवोपदेशस्तदा प्रत्युदाहरणम् । अनुवाद इति किम् ? उदगु कठकालापा । प्रत्यष्ट कठकौधुमा । अस्थेणोरघतन्या चेति वक्तव्यम् । स्थेणोरिति किम् ? अनन्दिषु कठकालापा । अघतन्यामिति किम् ? उद्यन्ति कठकालापा ॥

अध्वयुक्तुनपुसकम् ॥ ४ ॥

अध्वयुर्वेदे यस्य क्रतोर्विधान सोऽध्वयुक्तुः । अध्वयुक्तुवाचिना शब्दानामनपुंसकलिङ्गाना द्वन्द्व एकवचनवति । अध्वयुक्तुनपुसक द्वन्द्व इति गौणो निर्देशः । नर्काश्वमेधम् । सायाह्वातिरात्रम् । अध्वयुक्तुरिति किम् ? इषुवज्जी । उज्जिद्वलमिदौ । अनपुसकमिति किम् ? राजमूयवाजपेये । इह कस्माच्च भवाते दर्शपूर्णमासी । क्रतुः शब्द सोमयज्ञेषु (३) रुढः ॥

(१) "समाहारे द्विगो" रिति न्यासे । (२) "वणावादकैति" नित्य क्रीडाजीवि कवोरिति समास, विपञ्ची परिवादिना तज्जोविक परिवादकः । इति । (३) "सोमयागु" इति न्यासे पाठः ।

अध्ययनतोऽप्रिकृष्टारयानाम् ॥ ५ ॥

अध्ययनन निमित्तेन येषामविप्रकृष्टा प्रत्यासञ्ज्ञा आरया तेषां द्वन्द्व एकवद्भवति । पदक्रमकम् । क्रमकवातिकम् (१) । सम्पाट पदानां क्रमस्य च प्रत्यासञ्ज्ञा । अध्ययनन इति किम् ? वितापुत्रौ । अवेप्रकृष्टारयानामिति किम् ? याज्ञिकवैयाकरणौ ॥

जातिरप्राणिनाम् ॥ ६ ॥

जातिवाचिना शब्दानां द्वन्द्व एकवद्भवति । प्राणिनो वर्जयित्वा । (२) आराशस्त्रि । धामाशष्कुलि । जातिरिति किम् ? नन्दकपाञ्चजन्यौ । अप्राणिनामिति किम् ? ब्राह्मणक्षत्रियविदशूद्रा । नञिव्युक्तन्यायेन द्रव्यजातीनामयमेकवद्भावो न गुणक्रियाजातीनाम् । रूपरसगन्धस्पर्शा । गमनाकुञ्चनप्रमाणानि । (३) नातिपरत्वे च जातिशब्दानामयमेकवद्भावा विधीयते, न (४) नियतद्रव्यविवक्षायाम् । इह कुण्डे वदराऽऽमलकानि तिष्ठन्तीति ॥

विशिष्टलिङ्गो नदी देशोऽग्रामा ॥ ७ ॥

विशिष्टलिङ्गानां भिन्नलिङ्गानां नदीवाचिना शब्दानां देशवाचिना च ग्रामवजितानां द्वन्द्व एकवद्भवति । नद्यवयवो द्वन्द्वो नदीयुच्यते । देशावयवश्च देशः । नदी देश इत्यसमाम्भनिर्देश एवायम् । उद्भवश्च इरावती च, उद्भवेरावति । गङ्गाशोणम् । देशः खल्वपि-कुरुवश्च कुरुक्षेत्रं च, कुरुक्षेत्रेणम् । कुरुक्षेत्राद्गङ्गम् । विशिष्टलिङ्ग इति किम् ? गङ्गावसुने । मद्रकेकया । नदी देश इति किम् ? कुङ्कुमयुयौ । अग्रामा इति किम् ? जाम्बवश्च शालूकिनी च, जाम्बवशालूकिन्यौ । नदीग्रहणमदेशवात् । जनपदो हि देशः । तथा च पर्वतानां ग्रहणं न भवति । कैलासश्च गन्धमादन च, कैलासगन्धमादने । अग्रामा इत्यत्र नगराणां प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ इह मा भूत् । मथुरा च पाटलिपुत्रं च, मथुरापाटलिपुत्रम् ॥ उभयतश्च ग्रामाणां प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ सौर्यं च नगरं, केतवतं च ग्रामं, सौर्यकेतवते ॥

क्षुद्रजन्तुर ॥ ८ ॥

अपचितपरिमाणं क्षुद्रं । क्षुद्रजन्तुवाचिना द्वन्द्व एकवद्भवति । दशमशकम् । यूकालिप्तम् । क्षुद्रजन्तव इति किम् ? ब्राह्मणक्षत्रियौ ॥ क्षुद्रजन्तुरनस्थिः स्यादथवा क्षुद्र एव यः । (५) शतं वा प्रसृतौ येषां केचिद्वानकुलादपि आ नकुलादपीतीयमेव स्मृतिः प्रमाणमितरासा तद्विरोधात् ॥

(१) वार्तिकम् इति वृत्तिः नहिता तामधीने वार्तिक (२) आरा प्रमो-

“शष्कुली षणा रसानां कुलं शष्कुलीति (३) जातिरप्राणिनां प्राणिशब्दान्ये ।

(४) “नियतेति वदता काचिदशानि नियतानां द्रव्यविशेषाणां विशिष्टा तथा जातिशब्द-
प्येकवद्भावो न भवतीत्यर्थः । (५) “शनवेति प्रसुतिरञ्जकेरुं येषां शनं प्रसृतौ भवति शतना-
र्थाविति पूर्वमर्थः । एता प्रसुतिर्जातिः ।

येषां च विरोधः शास्त्रतिकः ॥ ६ ॥

विरोधो वैरं, शास्त्रतिको नित्यः । येषां शास्त्रतिको विरोधस्तद्वाचिनां शब्दानां द्वन्द्व-
एकवद्भवति । मार्जारमूपमम् । अहिनकुलम् । शास्त्रतिक इति किम् ? गौपालिशाल-
झायनाः कलहायन्ते । चकारः पुनरस्यैव समुच्चयार्थः । तेन पशुशकुनिद्वन्द्वे विरोधि-
नामनेन नित्यमेकवद्भावो भवति । श्वशृगालम् । अश्वमहिषम् । वाकोलकम् ॥

शूद्राणामनिरवसितानाम् ॥ १० ॥

निरवसानं बहिष्करणम् । कुतो बहिष्करणं, पात्रात् । यैर्मुक्ते पात्रं संस्वारेणापि
न शुष्यति ते निरवसिताः, न निरवसिताः अनिरवसिताः । अनिरवसितशूद्रवाचिनां
शब्दानां द्वन्द्व एकवद्भवति । तक्षायस्कारम् । रजकतन्तुवायम् । अनिरवसिताना-
मिति किम् ? चण्डालमृतपाः ॥

गवाश्वप्रभृतीनि च ॥ ११ ॥

गवाश्वप्रभृतीनि वृत्तैकवद्भावानि द्वन्द्वरूपाणि साधूनि भवन्ति । गवाश्वम् । गवा-
विकम् । गवैडकम् । अजाविकम् । अजैडकम् । कुब्जवामनम् । कुब्जकैरातकम् । पुत्र-
पौत्रम् । श्वचाण्डालम् । स्त्रीकुमारम् । दामीमाणवकम् । (१) शाटीपिच्छकम् । उष्ट्र-
ररम् । उष्ट्रशशम् । मूत्रशङ्खम् । मूत्रपुरीषम् । यकृन्मेदः । मांसशोणितम् । दर्भशरम् ।
दर्भपूतकम् । अर्जुनक्षिरीषम् । तृणोलपम् । दासीदासम् । कुटीकुटम् । भागवतीभा-
गवतम् । गवाश्वप्रभृतेषु यथोच्चारित द्वन्द्ववृत्त, रूपान्तरे तु नायविधिर्भवति । गोश्वम् ।
गोश्वी । पशुद्वन्द्वविभापैव भवति ॥

विभापा वृत्तमृगतृणधान्यव्यञ्जनपशुशकुन्यश्ववडवपूर्वापराध-
रोत्तराणाम् ॥ १० ॥

धुत्त मृग तृण धान्य व्यञ्जन पशु शकुनि अश्ववडव पूर्वापर अधरोत्तर इत्येतेषां
द्वन्द्वो विभापैकवद्भवति । प्लक्षन्यग्रोधम्, प्लक्षन्यग्रोधाः । रुरृपतम्, रुरृपताः ।
कुशकाशम्, कुशकाशाः । ग्रीहियवम्, ग्रहियवाः । दधिघृतम्, दधिघृते । गोमहि-
षम्, गोमहिषाः । तित्तिरेकपिञ्जलम्, तित्तिरेकपिञ्जलाः । अश्ववडवम्, अश्ववडवौ ।
पूर्वापरम्, पूर्वापरे । अधरोत्तरम्, अधरोत्तरे । छद्बहुप्रकृतिः फलसेनावनस्पतिमृगश-
कुनिप्लुदजन्तुधान्यतृणानाम् । एषां बहुप्रकृतिरेव द्वन्द्व एकवद्भवति, न द्विप्रकृतिः ।
वदरामलके । रथकाश्वारोही । प्लक्षन्यग्रोधौ । रुरृपतौ । हसचक्रवाकौ । यूकालिषे ।
ग्रीहियवौ । कुशकाशौ ॥

विप्रतिपिद्धं चानधिकरणवाचि ॥ १३ ॥

परस्परविरुद्धं विप्रतिपिद्धम् । विप्रतिपिद्धानां शब्दानामनधिकरणवाचिनाम्-

(१) "श्रटापटाक" मिति पदमजयाम् ।

द्रव्यवाचिनां द्वन्द्व एकवद्भवति । विभाषानुकर्षणार्थश्चकारः । शीतोष्णम्, शीतोष्णे । सुखदुःखम्, सुखदुःखे । जीवितमरणम्, जीवितमरणे । विप्रतिपिद्धमिति किम् ? कामक्रोधौ । अनधिकरणवाचीति किम् ? शीतोष्णे उदके ॥

न दधिपयश्चादीनि ॥ १४ ॥

यथायथमेकवद्भावे प्राप्ते प्रतिषेध आरभ्यते । दधिपयआदीनि शब्दरूपाणि नैकवद्भवन्ति । दधिपयसी । सर्पिर्मधुनी । मधुमपिपी । ब्रह्मप्रजापती । शिववैभ्रवणौ । स्कन्दविशाखौ । (१) परिवाट्कौशिकौ । प्रवर्ग्योपसदौ । शुक्लकृष्णौ । इध्मावर्हिपी । निपातनाहार्थः । दीक्षातपसी । श्रद्धातपसी । मेधातपसी । अध्ययनतपसी । उल्लूखलमुसले । आघ्रावसाने । श्रद्धामेधे । श्रुक्सामे । वाडमनसे ॥

अधिकरणैतानस्ते च ॥ १५ ॥

नेति वर्तते । अधिकरण (२) वर्तिपदार्थः, स हि समासस्यार्थस्याधारः तस्यैतावत्वे परमाणं गम्यमाने द्वन्द्वो नैकवद्भवति । यथायथमेकवद्भावः प्राप्तः प्रतिपिद्धयते । दश (दश) दन्तोष्टाः । दश मार्द्वेकपाणविकः ॥

विभाषा समीपे ॥ १६ ॥

अधिकरणैतावत्त्वस्य समीपे विभाषा द्वन्द्व एकवद्भवति । उपदश दन्तोष्टम् । उपदशा दन्तोष्टाः । उपदश मार्द्वेकपाणविकम् । उपदशा मार्द्वेकपाणविकाः । अव्ययस्य सख्ययाऽव्ययीभावेऽपि विहितो बहुव्रीहिरपि, तत्रैकवद्भावपक्षेऽव्ययीभावोऽनुप्रयुज्यते, इतरत्र बहुव्रीहः ॥

स नपुंसकम् ॥ १७ ॥

यस्यायमेकवद्भावो विहितः स नपुंसकलिङ्गो भवति द्विगुर्द्वन्द्वश्च । पञ्चगवम् । दशगवम् । द्वन्द्वः खल्वपि । पाणिपादम् । शिरोग्रीवम् । परलिङ्गतापवादो योगः । अकारान्तोत्तरपतो द्विगुः स्त्रिया भाष्यते ॥ पञ्चशूली । दशरथी । अवाऽऽवन्तः स्त्रियामिष्ट । पञ्चखट्वम् । पञ्चखट्वी । अन्नो नलोपश्च वा च द्विगुः स्त्रियाम् ॥ पञ्चतन्त्रम् । पञ्चतन्त्री । अपात्रादभ्यः प्र तपेधो वक्तव्यः ॥ पञ्चपात्रम् । चतुर्गुणम् । त्रिभुवनम् ॥

अव्ययीभाश्च ॥ १८ ॥

अव्ययीभावश्च समासो नपुंसकलिङ्गो भवति । अधिस्त्रि । उपकुमारि । उन्मत्तगद्गम् । लो हतगद्गम् । पूर्वपदार्थप्रधानस्यालिङ्गतैव प्राप्ताऽऽव्ययपदाथप्रधानस्याभिधेयवद्विहता, अत इदमुच्यते । अनुक्तसमुच्चयार्थश्चकारः । अपुण्यसु देनाभ्यामहः

(१) परिवाट् कौशिकौ इत्येते कविस्मृतौ 'क' इति पाठः । (२) 'वर्तनं वर्तं समासः' । भावे वर्तन् । वर्ता स्यात्ता न वर्ति समासावयवभूतम् । वर्ति च तत्पद चेत् वर्तिपद तस्य पदस्यार्थो वर्तिपदः ।

वलीयतेष्यते॥ पुण्याहम् । मुदिनाहम् । उपप सख्याव्ययादे' वलीयतेष्यते॥
 त्रिपथम् । चतुष्पथम् । विपथम् । सुपथम् । ॥ क्रियाविशेषणानां च वलीयतेष्यते॥
 (१) मृदु पचति । शोमन पचति ॥

तत्पुरुषोऽनन्कर्मधारयः ॥ १९ ॥

अधिकारोऽयमुत्तरसूत्रेपतिष्ठते । नम्रमास कर्मधारयः च वर्जयित्वाऽन्यस्त
 पुरयो नपुंसकलिङ्गो भवतीत्येतदधिकृत वेदितव्यम् । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमेणान्त-
 स्तत्र । वक्ष्यति—“विभाषा सेनासुरा” इति । ब्राह्मणसेनम् । ब्राह्मणसेना ।
 तत्पुरुष इति किम् ? इदमेतेन राजा । अनप्रिति किम् ? असेना । अकर्मधारय इति
 किम् ? परमसेना ॥

सज्ञाया कन्थोशीनरेपु ॥ २० ॥

सज्ञायां त्रिपथे कन्यान्तस्तत्पुरुषो नपुंसकलिङ्गो भवति, सा चेत् कन्था उशीनरेपु
 भवति । सौदामिकन्थम् । आह्वरकन्थम् । सज्ञायामिति किम् ? वीरणकन्था । उशीन-
 रेप्यति किम् ? दाक्षिकन्था । परवह्निहतापवाद इदं प्रकरणम् ॥

उपज्ञोपक्रम तदाद्याचिख्यासायाम् ॥ २१ ॥

उपज्ञायत इत्युपज्ञा, उपक्रम्यत इत्युपक्रमः । उपज्ञा च उपक्रमश्च उपज्ञोपक्रमम् ।
 तदन्तस्तत्पुरुषो नपुंसकलिङ्गो भवति तदाद्याचिख्यासाया तयोरपज्ञोपक्रमयोरपज्ञादेरा-
 चिख्यासाया गम्यमानायाम् । आख्यातुमिच्छा आचिख्यामा । यद्युपज्ञेयस्योपक्रमस्य
 चार्थस्यादिशारयातुमित्यने तत एतद्वचति । पाणिन्युपज्ञमाकालापक (२) व्याकरणम् ।
 पाणिनेरुपज्ञानेन प्रथमतः प्रणीतमकालक (३) व्याकरणम् । व्याहृत्युपज्ञ (४) दुष्कर-
 णम् । आद्योपक्रम प्रासादः । नन्दोपक्रमानि मानानि । दर्शनीयोपक्रमः सुकुमारम् ।
 उपज्ञोपक्रममिति किम् ? वारुमीकिश्लोकाः । तदाद्याचिख्यामायामिति किम् ?
 देवदत्तोपज्ञो रथः । यज्ञदत्तोपक्रमो रथः ॥

(१) 'त्रियां विशेषणानां कर्मत्व नपुंसकलिङ्गता च वक्तव्या इति वार्तिके वक्षिद्वधिक
 तरे' इत्यत्र । (२) 'अकालापकम्' इति मुद्रित पाठः । (३) "प्रकालकमि"ति—
 पूर्वोक्तिं व्याकरणः यद्यतनादिकालपरिमाणयुक्तानि तद्वदितं तु व्याकरणं पाणिनिप्रभृति
 प्रवृत्तमित्यस्ति तदादित्वरधारणम् ॥ (४) दुषिति संकेतः शब्दः यथा दुष्करणम् ।
 'दुष्करण'मिति व्यासपठे, व्याहिरूपत्र युगपत्कालभाविना विधीना मध्ये दशद्वन्द्व-
 रणानि कृत्वा परिमाणितवान् । 'पूर्वं पूर्वं कालमिति' । पूर्वं पूर्वं कालमिति । पूर्वं प्रथमं
 पूर्वं भूताख्य कालं परिमाणितवान् । पश्चात् वर्तमानादिकमित्यर्थः । अथवा पूर्वं पूर्वमिति ।
 प्रथमतरमित्यर्थः । पूर्वप्रथमयोरर्थानि शयविवक्षायां द्विवचनमिति (पा० १.१२ वा०) द्विवच-
 नम् । अथ दशद्वन्द्वकरणानीत्यनेन सम्बन्धतदयमर्थः प्रथमतर दशद्वन्द्वकरणानि कृत्वा काल
 मद्यतनादिकं परिमाणितवान् ॥ इति तत्रप्रदाये नैवेपरक्षितः ॥

छाया बाहुल्ये ॥ २२ ॥

“विभाषा सेनासुराच्छाया” इति विभाषां वक्षति, निर्याथमिदं वचनम् । छाया-
न्तस्तत्पुरषो नपुंसकलिङ्गो भवति बाहुल्ये गम्यमाने । पूर्वपदार्थधर्मो बाहुल्यम् । शलभा-
दीनां हि बहुल्यं गम्यते । शलमच्छायम् । इत्युच्छायम् । बाहुल्य इति किम् ? कुञ्जच्छाया ॥

सभा राजामनुप्यपूर्वा ॥ २३ ॥

सभान्तस्तत्पुरषो नपुंसकलिङ्गो भवति, सा चेत्सभा राजपूर्वाऽमनुप्यपूर्वा च
भवति । इनसभम् । ईश्वरसभम् । इह कस्मान्न भवति ? राजसभा । पर्यायवचनस्यै-
वेप्यते, तदुक्तम्—“जित्पर्यायस्यैव राजापर्यम्” इति । अमनुप्यपूर्वा—रत्नसभम् ।
पिशाचसभम् । इह कस्मान्न भवति ? फाट्सभा । अमनुप्यशब्दो रूढिरूपेण रत्नः
पिशाचादिष्वेव वर्तते । राजामनुप्यपूर्वेति किम् ? देवदत्तसभा ॥

अशाला च ॥ २४ ॥

अशाला च या सभा तदन्तस्तत्पुरषो नपुंसकलिङ्गो भवति । सघातवचनोऽत्र
सभाशब्दो गृह्यते । सीमसभम् । दासीसभम् । दासीसंघात इत्यर्थः । अशालेति
किम् ? अनाथसभा । अनाथश्रुत्यर्थः ॥

विभाषा सेनासुराच्छायाशालानिशानाम् ॥ २५ ॥

सेना सुरा छाया शाला निशा इत्येवमन्तस्तत्पुरषो नपुंसकलिङ्गो भवति विभाषा ।
माह्वगसेनम्, ब्राह्मणसेना । ययसुरम्, ययसुरा । कुञ्जच्छायम्, कुञ्जच्छाया ।
गोशालम्, गोशाला । (१) श्वनिशम्, श्वनिशा ॥

परबलिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः ॥ २६ ॥

समाहारद्वन्द्वे नपुंसकलिङ्गस्य विहितत्वाद् इतरेतरयोगद्वन्द्वस्येदं ग्रहणम् । परस्य
बलिङ्गं तद्वति द्वन्द्वस्य तत्पुरुषस्य च । उत्तरपदलिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोर्विधीयते ।
कुक्कुटमयूरीविमे । मयूरीकुक्कुटाविमौ । तत्पुरुषस्य—अर्द्धं विष्पल्या, अर्द्धविष्पली ।
अर्द्धकोशातकी । अर्द्धनखरत्ननी ॥ द्विगुप्राप्तापक्षालपूर्वगतिसमासेषु प्रतिषेधो
वक्तव्यः । द्विगुः—पञ्चमु कपालेषु मस्त्रेण पुरोडास पत्रकपालः । प्राप्नो जीविकां,
प्राप्तजीविकः । आपन्नो जीविका, आपन्नजीविकः । अल जीविकायै, अलजीविकः ।
गतिसमास—निष्क्रान्तः कोशाभ्यां, निष्कोशाभ्याम् ॥

पूर्ववदशब्दयोः ॥ २७ ॥

अश्ववडयोर्विभाषैकसंज्ञात् उक्तस्तत्रैकवद्भाषाद्व्यत्र परबलिङ्गतायां प्राप्तायामि-
दमारभ्यते । अश्ववडवयो पूर्वबलिङ्गं भवति । अश्वश्च वडश्च चाश्ववडवौ । अर्थातिदे-

(१) “श्वनिशमिति” । यस्या निशाया श्वानो मया विरहन्ति सा श्वनिश श्वनिशेति
चोच्यते । इति न्याते । यस्या निशाया श्वान उपवर्तन्ति सा श्वनिशमिरुच्यते । सा पुनः
श्वगच्छुर्दृष्टी ॥ इति प्रहमेनर्णम् ॥

शब्दायं, न निपातनम् । तत्र द्विवचनमतन्त्रं वचनान्तरेपि पूर्ववह्नित्वा भवति ।
अथयद्वान्, अथयद्वैरिति ॥

हेमन्तशिशिरावहोरात्रे च च्छन्दसि ॥ २८ ॥

पूर्ववदिति वर्तते । हेमन्तशिशिरी अहोरात्रे इत्येतयोश्छन्दसि विषये पूर्ववह्नि-
भवति । हेमन्तशिशिरावृत्तानां ग्रीणामि । अहोरात्रे इदं प्रभूः । परवह्नित्वापवादो योगः ।
अर्थातिदेशश्चायं न निपातनं, तेन द्विवचनमतन्त्रं, वचनान्तरेपि पूर्ववह्नित्वा भवति ।
पूर्वपक्षाश्रितयः, अपरपक्षाः पुरीषन्, अहोरात्राणीष्टकाः । छन्दसीति किम् ? दुर्घ-
हेमन्तशिशिरे । अहोरात्राविमौ पुण्यौ । छन्दसि लिङ्गव्यत्यय उक्तस्तस्यैवायं प्रपञ्च ।

रात्राहाहाः पुंसि ॥ २९ ॥

वृत्तसमासान्तानां निर्देशः । रात्र अह अह इत्येते पुंसि भाष्यन्ते । परवह्नित्वा-
यां स्त्रीनपुंसकयोः प्राप्तयोरिदं वचनम् । द्विरात्रः । त्रिरात्रः । चतुरात्रः । पूर्वाह्नः ।
अपराह्नः । मध्याह्नः । इषहः । स्यहः । अनुवाकदयः पुंसीति वक्तव्यम् । अनु-
वाकः । शयुवाकः । सूक्तवाकः ॥

अपथं नपुंसकम् ॥ ३० ॥

अपथशब्दो नपुंसकलिङ्गो भवति । अपथमिदम् । अपथानि गाहते मूढः । इह
कस्माच्च भवति ? अपथो देशः, अपथा नगरी । तत्पुरप इति वर्तते ॥

अर्धर्चाः पुंसि च ॥ ३१ ॥

अर्धर्चादयः शब्दाः पुंसि नपुंसके च भाष्यन्ते । अर्धर्चः । अर्धर्चम् । गोमय ।
गोमयम् । शब्दरूपाध्याये चयं द्विलिङ्गता क्वचिदर्थभेदेनापि व्यवतिष्ठते । यथा पद्म
शङ्खशब्दौ निधिवचनौ पुल्लिङ्गौ । जलने उभयलिङ्गौ । भूतशब्दः पिशाचे उभय-
लिङ्गः । क्रियाशब्दस्याभिधेयवतिङ्गम् । (१) सैन्धवशब्दो लवणे उभयलिङ्गः । यौगिक-
स्याभिधेयवह्नित्वा । सारशब्द उत्कर्षे पुल्लिङ्गो, न्यायादनपेते नपुंसक, नैतत्सारमिति ।
धर्म इत्यपूर्वे पुल्लिङ्गः, तत्साधने नपुंसकम् । तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् (२) ।
अर्धर्च । गोमय । कषाय । कार्पाषण । कुतप । कषाट । शङ्ख । गूध । यूथ ।
ध्वज । कवन्ध । पद्म । गृह । सरक । कस । दिवस । यूष । अन्धकार । वण्ड ।
कमण्डलु । मण्ड । भूत । द्वीप । धूत । चक्र । धर्म । कर्मन् । मोदक । शतमान् ।
यान । नख । नखर । चरण । पुच्छ । दाडिम । हिम । रजत । सक्तु । पिधान ।
सार । पात्र । घृत । सैन्धव । औषध । आडक । चपक । श्लोण । खलीन । पात्रीव ।
यष्टिक । वार । वाण । श्लोथ । कपित्थ । शुष्क । शील । शुद्धव । सीधु । कवच ।

(१) अत्र न्यासपूर्वालोचनाया 'सैन्धव' शब्दस्थाने 'लवण' शब्दस्य पाठोऽनुमायते ।

(२) "कर्मेशब्दो नकारान्त एवोभयलिङ्ग" इति पाठोऽत्र विन्ध्यते इति न्यासेक्षणादनुमीयते ।

रेणु । कपट । सीकर । मुसल । सुवर्ण । यूप । चमस । वर्ण । क्षीर । कर्प । आकाश ।
 अष्टापद । मङ्गल । निधन । नियास । क्षुम्भ । वृत्त । पुस्त । ज्वेदित । शृङ्ग । शृङ्खल ।
 मधु । मूल । मूलक । शराव । शाल । वप्र । विमान । मुख । प्रग्रीव । शूल । वत्र ।
 कर्पट । शिखर । कल्क । नाट । मस्तक । बलय । कुसुम । तृण । पङ्क । कुण्डल ।
 किरीट । अर्बुद । अङ्गुश । तिमिर । आश्रम । भूषण । इल्लस । मुकुल । वसन्त ।
 गुग्गु । पिदक । विटङ्क । प्राप । कोश । फलक । दिन । दैवत । पिनाक । समर ।
 स्यागु । अनोक्त । उपवास । शाक । कर्पास । चपाल । खण्ड । दर । विटप । रण ।
 बल । मल । मृगाल । हस्त । सूत्र । ताण्डव । गाण्डीव । मण्डप । पट्टह । सौध ।
 पार्श्व । शरीर । फल । छल । पुर । राष्ट्र । विश्व । अम्बर । कुट्टिम । मण्डल । कम्बुद ।
 तोमर । तोरण । मञ्जक । पुद्ग । मध्य । चाल । बलमीक । वर्ष । वल्ल । देह । उद्यान ।
 उद्योग । स्नेह । स्वर । सङ्गम । निष्क । लेम । शूक । छत्र । पवित्र । यौवन । पानक ।
 मूषिक । वल्कल । कुञ्ज । विहार । लोहित । विपाण । भवन । अरण्य । पुलिन ।
 दृढ । आसन । ऐरावत । शूर्प । तीर्थ । लोमश । तमाल । लोह । दण्डक । शपथ ।
 प्रतिसर । दाह । धनुष् । मान । तङ्क । वितङ्क । मव । सहस्र । ओदन । प्रसाल ।
 शकट । अपराह । नीड । सकल । अर्द्धचान्दि (१) ॥

इदमोऽन्वादेशोऽशनुदात्तस्तृतीयादौ ॥ ३२ ॥

१ आदेशः कथनम् । (२) अन्वादेशोऽनुकथनम् । इदमोऽन्वादेशविषयस्याशदेशो
 भवत्यनुदात्तस्तृतीयादौ विभक्तौ परतः । आभ्यां छात्राभ्यां रात्रिरधीता, अथो आ-
 भ्यामहरप्यधीतम् । अस्मै छात्राय कम्बलं देहि, अथो अस्मै शाट्रुमपि देहि । अस्य
 छात्रस्य शोभनं शीलम्, अथो अस्य प्रभूतं स्वप्न (३) । अशादेशवचनं सारुच्छ्रा-
 र्थम् । इमकाभ्यां छात्राभ्यां रात्रिरधीता, अथो आभ्यामहरप्यधीतम् । नेह पश्चादु-
 चारणमात्रमन्वादेशः, किं तर्हि एकस्यैवाभिधेयस्य पूर्वं शब्देन प्रतिपादितस्य द्वितीयं
 प्रतिपादनमन्वादेशः । तेनेह न भवति । देवदत्त भोजय, इमं च यज्ञदत्तमिति ॥

एतदन्वतसोन्नतसौ चानुदात्तौ ॥ ३३ ॥

अन्वादेशो अनुदात्त इति वर्तते । एतदोऽन्वादेशविषयस्य अशादेशो भवति अनु-

(१) कुणप । मुण्ड । पूत । मर । कन । लोनन् । विद्ध । सीर । क्षन । कण । कशर ।
 (२) पूर्ण । पणव । विशाल । पुस्त । पुस्तक । पल्लव । निगड । खल । स्थूल । शार । नाज ।
 निवर । कटक । कण्टक । दात । कुमुद । पुराण । जाल । स्कन्ध । ललाट । कुङ्कुम । कुशल ।
 विवेक । पिण्याक । आर्द्र । हल । कटक । बोध । निम्ब । कुङ्कुट । कुडप । सण्डल । पञ्चक ।
 वसु । उद्यम । रवन । स्तेन । क्षय । कण्ड । पालक । वर्चस्क । कूर्च । तण्डक । तण्डुल ।
 (३) शब्दा अधिका बह्वि । (२) 'शब्देन' नि न्यामे अधिक पाठः । (३) "अस्माच्छात्रा-
 इन्द्रोऽधीष्व, अथोऽस्माच्छाकरणमप्यधीष्व" इदंशो ग्रन्थः कुत्रचिदधिकः ।

दाण्डतसोः परतः । तौ चापि त्रतसानुदात्तौ भवतः । एतस्मिन् ग्रामे सुखं वसाम् ।
अथो अत्र युक्ता अधीमहे । एतस्माच्छात्राच्छन्दोऽधीष्व । अथो अतो व्याकरणमथ
धीष्व । सर्वाऽनुदात्त पदं भवति । एतदोऽक्षित्यज्ञादेशे लब्धे पुनर्वचनमनुदात्तार्थम् ॥

द्वितीयाटोस्वेनः ॥ ३४ ॥

अन्वादेशो अनुदात्त इति यत्तते । द्वितीया टा ओस् इत्येतेषु परत इदमेतदोरन्वा-
देशविषययोरेनान्तर आदेशो भवति अनुदात्तः । इदमो मंडूकप्लुतिन्यायेनानुवृत्तिः ।
इमं छात्रं छन्दोऽध्यापय । अथो एन व्याकरणमध्यापय । अनेन छात्रेण रात्रिरधीता,
अथो एनेनाहरप्यधीतम् । अनयोश्छात्रयोः शोभनं शीलम्, अथो एनयोः प्रभृतं
स्वम् । एतदः एतदपि-एत छात्रं छन्दोऽध्यापय, अथो एन व्याकरणमध्यापय ।
एतेन छात्रेण रात्रिरधीता, अथो एनेनाहरप्यधीतम् । एतयोश्छात्रयोः शोभनं शील-
म् । अथो एनयोः प्रभृतं स्वम् । छिन्नदिति नपुसकैकवचने वक्तव्यम् ७ । प्रज्ञात्वे-
नत् । परिवर्तयैनत् । इह कस्मान्न भवति ? अयं दण्डो हरानेन । एतमात्रं वि-
विधादिति । यत्र किञ्चिद् विधाय चास्यान्तरेण पुनरन्यदुपदिश्यते सोन्वादेशः । इ-
ह तु यस्तुनिर्देशमात्रं कृत्वा (१) एकमेव विधानम् ॥

आर्द्धधातुके ॥ ३५ ॥

आर्द्धधातुके इत्यधिकारोऽयं, “ष्यच्चत्त्रियार्पणित” इति यावत् । यदित ऊर्ध्वं
नुक्रमिष्यामस्तदार्द्धधातुके वेदितव्यम् । वक्ष्यति—“हनो घष लिङि” व-
ध्यात् । आर्द्धधातुक इति किम् ? हन्यात् । विषयस्तमी चेय न परतस्तमी । तेनार्द्ध-
धातुकविवक्षायामादेशेषु कृतेषु पश्चाद्यथाप्राप्त प्रत्यया भवन्ति । भव्यम् । प्रवेयम् ।
आख्येयम् ॥

अदो जग्धिर्यप्रि किति ॥ ३६ ॥

अदो जग्धिरादेशो भवति ह्यपि परतः, तकारादौ च किति प्रत्यये । प्रजग्ध । विज-
ग्ध । जग्धः । जग्धवान् । इकार उच्चारणाश्रयो, नानुबन्धः । तेन जुञ्ज भवति । एव
वक्ष्यादीनामपि । इह कस्मान्न भवति ? अत्रम् । “अज्ञाण” इति निपातनात् ॥

जग्धी सिद्धेऽन्तरङ्गत्वात्ति कित्तीति ह्यनुच्यते ।

ज्ञापयत्यन्तरङ्गाणां ह्यपा भवति बाधनम् ॥

तीति किम् ? अद्यते । कित्तीति किम् ? अत्तव्यम् ॥

(१) “एकमेव विधानम्” इति—अथ दाण्ड इत्यनेन दण्डस्य सत्तोपलक्षणमात्रं कृत्वा इति
नेनेत्यनेनैव हरणक्रिया प्रति दण्डस्य करणभावो निर्दिश्यते इत्येकं विधानम् । एतमात्रं वि-
विधादित्वभाषीपर्यं त्रियायोगे स्यादशमिद्विधौ च य इतीषदशम्यस्याकारस्य निर्देशमात्रं
कृत्वा अत्रमात्रं कित् कित्तिद्विजनेन वेदितक्रिया प्राप्ताकारमावृत्तं कर्तृभावे इह कित्तीति इत्येक-
मेव विधानम् ॥

लुङ्सनोर्धरलु ॥ ३७ ॥

लुङे सनि च परतोऽदो घस्लु आदेशो भवति । लुङेकणमद्वयम् । लुङि-अघ-
सत् । अघसताम् । अघसन् । सनि-निघसति । जिघसत । जिघसन्ति ॥ लुङेकण-
भावेऽच्युपसरायानम् । प्राप्तीति प्रघस ॥

घवपोश्च ॥ ३८ ॥

घञि अपि च परतोऽदो घस्लु आदेशो भवति । घास । प्रघस । “उपसर्गेऽद-”
इत्यप् ॥

बहुल छन्दसि ॥ ३९ ॥

छन्दसि विषये बहुलमदो घस्लु आदेशो भवति । (१) घस्तान्नूतम् । सन्धिश्च मे ।
न च भवति—आत्तामय मध्यतो मेद उद्भूतम् । अन्यतरस्याग्रहणमेव कस्मान्न
क्रियते ? तदेवोत्तरार्थमपि भविष्यति । कार्यान्तरार्थं बहुलग्रहणम् । घस्तामि-यत्रो-
पधालोपो न भवति ॥

लित् अन्यतरस्याम् ॥ ४० ॥

लिटि परतोऽदोऽन्यतरस्या घस्लादेशो भवति । जघास । जघत् । जथु । आद ।
आदतु । आदु ॥

वेञो वयि ॥ ४१ ॥

लित् अन्यतरस्यामिति वर्त्तते । वेञो वयिरादेशो भवति अन्यतरस्या लिटि परतः ।
इकार उच्चारणार्थः । उवाय । ऊयन्तु । ऊयु । पचे-ऊवतु । ऊवु । “लिटि वयो य”
इति यकारस्य सप्रसारण प्रतिपिड्यते । “वश्वास्यान्यतरस्या किति” इति यकारो
विधीयते । ववौ । ववतु । वव । “वेञ” इति सप्रसारण न भवति ॥

हन्तो यध लिङि ॥ ४२ ॥

हन्तेर्धातोर्बध इत्ययमादेशो भवति लिङि परत आर्धधानुके । वध्यात् । वध्या-
स्ताम् । वध्यासु । अकारान्तश्चायमादेशः, तत्राकारस्य लोपो भवति । तस्य स्थानि
वद्भावादवधीदिति हलन्तलक्षणा वृद्धिः “अतो हलादेर्लोपो” इति न भवति ॥

(१) “घस्तामिति”—लङ् । तस्यताम्, आदादिकत्वाच्चदो लुक् । बहुल छन्दस्य-
माङ्गयोगेऽपीत्यङ्गमाभावः । अथवा लुङ्युदाहरणमेतत् । मात्रे घसङ्गोत्पादिना
लेकः । “सन्धिरिति” दिया क्तिन् । घसिप्रसोहलिचेत्युपधालोपः । “झलझलीनि”
सकारलोपः । अथ यदि सिचोऽनेन लोपो विधीयते तदा धादसा बर्त्तलोपो द्रष्टव्यो वधेऽङ्-
लान्तमध्वर इति । पूर्ववत् तकारस्य धकारः । धकारस्य न इत्यम् । समानाग्निरिति पूर्वापरप्र-
थमेत्यादिना समासः । समानस्य च्छन्दस्यमूर्द्धप्रभृदुदकैर्विविधे समानस्य समासः । सन्धि-
खी सहभोजनमित्यमरः ।

लुङि च ॥ १३ ॥

लुङि च परतो हनो यध इत्ययमादेशो भवति । अवधीत् । अवधिष्टाम् । अवधिषु । योगविभाग उत्तरार्थ । आत्मनेपदेषु लिङि विस्त्पो मा भूत् ॥

आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम् ॥ १४ ॥

पूर्वेण निचे प्राप्ते विस्त्पो उच्यते । आत्मनेपदेषु परतो हनो लुङ्यन्तरस्या वध इत्ययमादेशो भवति । आवधिष्ट । आवधिषाताम् । आवधिषत । न च भवति आहूत् । आहूसाताम् । आहूसत(१) ॥

इणो गा लुङि ॥ १५ ॥

इणो गा इत्ययमादेशो भवति लुङि परत । अगात् । अगाताम् । अगु । लुङीति वर्त्तमाने पुनर्लुङ्ग्रहणम् “आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम्” इत्येतन्मा भूत् । इह त्वविषेण निच्य च भवति । अगात् । अगायि भवता । इण्वदिक इति वक्तव्यम् ॥ अप्यगात् । अप्यगाताम् । अप्यगु ॥

णौ गमिरवोधने ॥ १६ ॥

णौ परत इणोऽजोधनार्थस्य गमिरादेशो भवति । इकार उच्चारणार्थ । गमयति । गमयत । गमयन्ति । अवोधन इति किम् ? प्रत्याययति, “इण्वदिक” इत्येव । अधिगमयति ॥

सनि च ॥ १७ ॥

सनि परत इणोऽजोधनार्थस्य गमिरादेशो भवति । जिगमिषति । जिगमिषत । जिगमिषन्ति । अजोधन इत्येव । अर्थान् प्रतीपिषति । इण्वदिक इत्येव । अधिजिगमिषति । योगविभाग उत्तरार्थ । इडश्चेति सन्धेव यथा स्यात्(२) ॥

इडश्च ॥ १८ ॥

इडश्च सनि परतो गमिरादेशो भवति । अधिजिगासते । अधिजिगासेते । अधिजिगांसन्ते ॥

गाङ् लिटि ॥ १९ ॥

गाङ्गादेशो भवतीडो लिटि परत । अधिचगे । अधिचगाते । अधिचगिरे । गाङोऽनुबन्धग्रहण विशेषणार्थ “गाङ्कुटादिभ्यः” इत्यत्रास्य ग्रहण यथा स्यात् । न हि स्थानिवद्भावेन गाङिति रूप लभ्यते ॥

विभाषा लुङलुङो ॥ २० ॥

लुङि लुङि च परत इडो विभाषा गाङादेशो भवति । आदेशपक्षे “गाङ्कुटादि-

(१) ‘मात्रो यमहन इत्यात्मनेपदम् । दन सिच् इति क्तिवम् । अनुदाजोपदेशेति नलोप । हत्वादिर्हानि सिचो लोपः । इति अन्धप्रपुस्तकैः अधिक लभ्यते । (२) “गौ भाषुः” इति अधिकमुपलभ्यते क्वचित् ।

भ्य” इति द्वि वं, “धुमास्थागापाजहातिसां हलि” इतीत्वम् । अध्यगोष्ट । अध्यगी-
पाताम् । अध्यगीपत । न च भवति-अध्यैष्ट । अध्यैपाताम् । अध्यैपत । लुङि ख-
ह्वपि-अध्यगोप्यत । अध्यगीप्येताम् । अध्यगीप्यन्त । न च भवति-अध्यैप्यत ।
अध्यैप्येताम् । अध्यैप्यन्त ॥

णौ च संश्रद्धोः ॥ ५१ ॥

इडो गाङ् विभापेति वर्त्तते । गाविनीडपेक्षा परसप्तमी, सश्रुटीरिति च प्यपेक्षा ।
णौ सन्परे चङ्परे च परत इडो विभाषा गाङादेशो भवति । अधिजिगापयिपति । न
च भवति-अध्यापिपयिपति । चङि खह्वपि-अध्यजीगपत् । अध्यापिपत् ॥

अस्तेर्भूः ॥ ५२ ॥

अस्तेर्धातोर्भू इत्ययमादेशो भवति आर्द्धधातुके । भविता । भवितुम् । भवित-
व्यम् (१) । इह कस्मान्न भवति ? ईहामास, ईहामासतुः, ईहामासुः । “हृद्यानु-
प्रयुज्यते लिटि” इति प्रत्याहारग्रहणेनास्तेर्ग्रहणसामर्थ्यात् । तथा चोच्यते ॥

(२) अनुप्रयोगे तु भुवाऽस्त्यवाधन । स्मरन्ति कर्तुर्वचनान् मनीषिणः ॥ इति ।

ब्रूयो वचिः ॥ ५३ ॥

ब्रूवो वचिरादेशो भवति आर्द्धधातुकविषये । इकार उच्चारणार्थः । वक्ता । वक्तुम् ।
वक्तव्यम् । स्थानिवद्भावेन कर्त्रभिप्रायक्रियाफलविवक्षायामात्मनेपदं भवति । ऊचे ।
वच्यते ॥

चक्षिङः ख्याव ॥ ५४ ॥

चक्षिङः ख्याव आदेशो भवत्यार्द्धधातुके । आख्याता । आख्यातुम् । आख्यातव्यम् ।
स्थानिवद्भावेन नित्यमात्मनेपदं न भवति । अकारानुबन्धकरणसामर्थ्यात् (३) । अ-
शादिरप्ययमादेश इष्यते ॥ आक्षाना । आक्षान्तुम् । आक्षान्तव्यम् । अवर्जने
प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ दुर्जनाः सञ्चक्ष्माः । वर्जनीया इत्यर्थः । असनयोश्च प्रतिषेधो
वक्तव्यः ॥ नृचक्षा राक्षसाः । हिंसार्थोऽत्र धातुः । अने खह्वपि-विचक्षणः पण्डितः ।

(४) अवहुल सञ्जाच्छन्दसोरिति वक्तव्यम् ॥ अन्नवधकृणात्रविचक्षणान्तिराद्यर्थम् ॥

वा लिटि ॥ ५५ ॥

पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्प उच्यते । लिटि परतश्चङिङ ख्याव आदेशो वा भवति ।
आचख्यौ । आचख्यनुः । आचख्युः । न च भवति-आचचखे । आचचखाते । आच-
चक्षिरे ॥

(१) “आर्द्धधातुक इति किम् ? अस्ति । स्तः । सन्ति” इति कुत्रचिदधिकम् ।

(२) “असौ विद्याभ्यधितैश्च कृत्स्नं गृहीतुकामजितयं तदेव हि” इति पूर्वार्द्धभागः ॥

(३) “आख्यास्यति । आख्यास्यते” । इति कुत्रचिदुपलब्ध्यते । (४) “अवहुलम्” इति-

“सञ्जाया छन्दसि च जग्ध्यादेशादिकार्यं बहुलं न भवतीत्यर्थः” ॥

अजेर्व्यधवपोः ॥ ५६ ॥

अजेर्धातोर्वीत्ययमादेशो भवत्यार्धधातुके परतो घनपौ वर्जयित्वा । प्रवायकः । प्रवयणीयः । अघनपौरिति किम् ? समाजः । उदाजः । अपि तु-समजः । उद्वजः । “समुदोरजः पद्यु” इत्यप् । दीर्घोच्चारणं किम् ? प्रवीताः । एधवपोः प्रतिषेधेऽस्य उपसंख्यानम् । समज्या । एवलादावार्धधातुके विकल्प इष्यते । प्रवेता । प्राजिता । प्रवेतुम् । प्राजितुम् ॥

वा यौ ॥ ५७ ॥

पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्प उच्यते । यु इति ल्युटो ग्रहणम् । यौ परभूते अजेर्धातोर्वीत्ययमादेशो भवति । प्रवयणो दण्डः । प्राजनो दण्डः । प्रवयणमानय । प्राज नमानय ॥

एयञ्जत्रियार्पचितो यूनि लुगणिभ्योः ॥ ५८ ॥

प्यादयो गोत्रप्रत्ययाः । प्यान्तात् त्रियगोत्राद् भार्याद् जितश्च परयोरणिजोर्ध्वं पुग्भवति । प्यान्तात्तावत्—“कुर्वादिभ्यो ण्यः” तस्माद्यूनि इन् । तस्य लुक् । कौरव्य पिता । कौरव्यः पुत्रः । ननु च कौरव्यशब्दस्तिनादिषु पठ्यते, ततः पित्रा भवितव्यं कौरव्यायणिरिति ? त्रियगोत्रस्य तत्र ग्रहणं, “कुरुनादिभ्यो ण्यः” इत्यनेन विहि तस्य । इदं तु ग्राहणमात्रम् । “कुर्वादिभ्यो ण्यः” इति ण्यः । त्रिय—“रुप्यन्धक्वृ णिकुरुम्यश्च” इत्यण् । तस्माद्यूनि इन् । तस्य लुक् । श्वाफल्कः पिता । श्वाफल्कः पुत्रः । आर्य-श्रव्यण् । तस्माद्यूनि इन् । तस्य लुक् । वासिष्ठः पिता । वासिष्ठः पुत्रः । त्रित्—“अनुप्यानन्तये विदादिभ्योऽण्” । तस्माद्यूनि इन् । तस्य लुक् । वैदः पिता । वैदः पुत्रः । अणः राहवपि—“तिकादिभ्यः फिज्” । तस्माद्यूनि “प्राग्दीव्यतोऽण्” । तस्य लुक्, तैकायनिः पिता । तैकायनिः पुत्रः । एतेभ्य इति किम् ? “शिवादिभ्योऽण्” तस्मात् यूनि, “अत इम्” । तस्य न लुग्भवति । कौहडः पिता । कौहडिः पुत्रः । यूनीति किम् ? चामरथ्यस्य छात्राः चामरथाः । “कुर्वादिभ्यो ण्यः” इति ण्यस्तस्मात् “कण्वादिभ्यो गोत्र” इति शैपिकोऽण् । तस्य लुग् भवति । अणिजोरिति किम् ? दाक्षेस्पत्यं युवा दाक्षायण (१) । अग्राहणगोत्रमात्राद्युवप्रत्ययस्योपसंख्यानम् । वीधिः पिता । वीधिः पुत्रः । जावालिः पिता । जावालिः पुत्रः । औदुम्बरिः पिता । औदुम्बरिः पुत्रः । भाण्डीजडिः पिता । भाण्डीजडिः पुत्रः । सात्वावयवलक्षण इन् । तस्मात्फक् । तस्य लुक् । पैलादिदर्शनात् सिद्धम् ॥

पैलादिभ्यश्च ॥ ५९ ॥

पैल इत्येवमादिभ्यो युवप्रत्ययस्य लुग्भवति । “पैलाया वा” इत्यण् । तस्मादणो “द्वयच्” इति फिज् । तस्य लुक् । पैलः पिता । पैलः पुत्रः । अन्ये पैलादय इन्-

न्तास्तेभ्य “इजः प्राचाम्” इति लुकि सिद्धेऽप्रागर्थः पाठः । पैल । शालङ्कि । सात्यकि । सात्यकामि । देवि । औदमजि । औदयजि । औदमेधि । औदबुद्धि । दैवस्थानि । पैतृ-
लायनि । रागायनि । रौहचि । भौलिङ्गि । औद्गाहमानि । औजिहानि (१) । “तद्रा-
जाक्षणाः” । आकृतिगणोऽयम् ॥

इजः प्राचाम् ॥ ६० ॥

गोत्रे य इज् तदन्ताबुधप्रत्ययस्य लुग्भवति । गोत्रविशेषण प्राग्रहणं, न विरुद्धा-
र्थम् । पाञ्चागारेपत्य युवा । “यजिजोश्च” इति फक् । तस्य लुक् । पाञ्चागारिः पिता ।
पाञ्चागारिः पुत्र । मान्धरैपणिः पिता । मान्धरैपणिः पुत्रः । प्राचामिति किम् ? दाक्षिः
पिता । दाक्षायणः पुत्रः ।

न तौल्यलिभ्यः ॥ ६१ ॥

अनन्तरेण प्राप्तो लुक् प्रतिषिद्धयते । तौल्यत्वादिभ्यः परस्य युवप्रत्ययस्य न लुग्भ-
वति । तौल्यलिः पिता । तौल्यलायनः पुत्रः । तौल्यलि । धारणि । रावणि । पारणि ।
दैलीपि । दैवलि । दैवमति । दैवयजि । प्रावाहणि । मान्धातकि । आनुहारति । श्वाफ-
लि । आनुमति । आहिसि । आयुरि । आयुधि । नैमिषि । आसिबन्धकि । वैकि ।
पौष्करसादि । वैरकि । वैलकि । वैहति । वैरणि । कारणुपालि । कामालि (२) ॥

तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम् ॥ ६२ ॥

“ते तद्राजा” “न्यादयस्तद्राजा” इति वक्ष्यति, तस्य तद्राजसञ्ज्ञस्य
बहुषु वर्तमानस्य अन्त्रीलिङ्गस्य लुग्भवति, तेनैव चेत्तद्राजेन कृत बहुत्व भवति ।
अद्वाः । वद्वाः । पुण्ड्राः । मगधाः । लोहप्वजाः । व्रीहिमन्तः । तद्राजस्येति किम् ?
गवाः । बहुष्विति किम् ? आद्रः । तेनैवग्रहणं किम् ? प्रियो बाहो येपा त इमे ।
याद्वा । अस्त्रियामिति किम् ? आद्रयः स्त्रियः ॥

यस्कादिभ्यो गोत्रे ॥ ६३ ॥

बहुषु तेनैवास्त्रियामिति सर्वमनुवर्तते । यस्क इत्येवमादिभ्यः परस्य
बहुषु वर्तमानस्यान्त्रीलिङ्गस्य लुग्भवति, तेनैव चेद् गोत्रप्रत्ययेन कृत बहुत्व भवति
प्रत्ययविशेषान्यत्र लौकिकस्य गोत्रस्य ग्रहणमित्यनन्तरापन्धेऽपि लुग्भवत्येव ।
रभ्याः । बहुष्वित्येव, यास्कः । तेनैवेत्येव, प्रिययास्काः । अस्त्रियामित्येव,
स्त्रियः । गोत्र इति किम् ? यास्काराजाः । यस्क । लभ्य । लुह । अथःस्थूण ।
कर्ण । एते पञ्च शिवाद्विषु पठ्यन्ते । ततः परेभ्यः पङ्ग्व इज् (३) । सदामत्त ।
लभार । बहिर्योग । वर्णादिक । पिण्डीजह । वकसकथ । ततः परेभ्यश्चतुर्भ्यो ‘

(१) “रागक्षति राणि सौमनि ऊद्मानि” इत्यधिकं कचिद् । (२) ‘राम्यकि ।
राहति । शालाहति । पौकि । कादकि । दौवक्यति । आन्नराहति । एते शब्दाः कचिदपि
(३) “सप्तम्य इज्” इति कचिद्, तदनुसारेण कर्णादिकशब्दादनन्तरं “पण्डिक” इत्य

दिभ्यश्च" इति ढम् । वस्ति । कुट्टि(१) । अजयस्ति । मित्रयु । ततः परेभ्यो द्वादशम्
इन् । रक्षोमुत् । जहारध । मन्यक । उत्कास । कटुक । मन्यक । पुष्करसत् । विपुत् ।
उपरिमेगल । क्रोष्टमान । क्रोष्टपाद । शीर्षमाय । पुष्करसत्त्वंदात् दाह्यादिपाठादिन् ।
परपशब्दो नडादिषु पठ्यते । ततः फर्त् । पदक । धर्मक । एताभ्यामत इन् । भलन्द-
नशब्दात् "शिवादिभ्योऽन्" । भडेल । भण्डिल । भडित । भण्डित । एतेभ्यश्चतुर्भ्यः
"अथादिभ्यः फन्" ॥

यञञोश्च ॥ ६४ ॥

यहुषु तेनैवास्त्रियां गोत्र इति चानुवर्तते । यनोऽन् अत्र गोत्रप्रत्ययस्य बहुषु वर्तमान-
स्यास्त्रीलिङ्गस्य लुम्भवति । "गर्गादिभ्यो यञ्" । गर्गाः । वन्साः । अञः खल्वपि-"अनृ-
प्यानन्तर्यं विदादिभ्योऽन्" । विदाः । उवाः । बहुष्वित्येव, गार्ग्यः । वैदः । तेनैवेत्येव,
प्रियगार्ग्याः । प्रियवैदाः । अस्त्रियामित्येव, गार्ग्यः स्त्रियः । घैद्यः स्त्रियः । गोत्र इत्येव,
"द्वीपाग्निसमुद्रं यञ्" । द्वीप्याः । "उत्सादिभ्योऽन्" । औत्साश्वात्राः । छ्यनादीना-
मेरुद्वयोर्वा तत्पुरुषे पठ्या उपसंख्यानम् । गार्ग्यस्य कुलं, गार्ग्यकुलं, गर्गकुलं वा ।
गार्ग्ययोः कुलं, गार्ग्यकुलं, गर्गकुलं, वा । एवं वैदस्य कुलं, वैदकुलं, विदकुलं वा ।
वैद्योः कुलं, वैदकुलं, विदकुलं वा । यत्रादीनामिति किम् ? आङ्गकुलम् । एकद्वयो-
रिति किम् ? गर्गाणां कुलं, गर्गकुलम् । तत्पुरुष इति किम् ? गार्ग्यस्य समीपमुपगा-
र्यम् । पठ्या इति किम् ? परमगार्ग्यः ॥

अत्रिभृगुकुत्सवसिष्ठगोतमाङ्गिरोभ्यश्च ॥ ६५ ॥

अभ्यादिभ्यः परस्य गोत्रप्रत्ययस्य बहुषु लुम्भवति । अत्रिभ्योऽन् "इतिश्चानिज"
इति ढक् । इतरेभ्य ऋष्यन् । अत्रयः, भृगवः । कुत्साः । वसिष्ठाः । गोतमाः । अङ्गि-
सः । बहुष्वित्येव-आत्रेयः । भार्गवः । तेनैवेत्येव, प्रियात्रेयाः । प्रियभार्गवाः । अङ्गि-
रामिति किम् ? आत्रेयः स्त्रियः ॥

बह्वच इजः प्राच्यभरतेषु ॥ ६६ ॥

बह्वचः प्रातिपदिकाद् य इन् विहितः प्राच्यगोत्रे भरतगोत्रे च वर्तते तस्य बहुषु
प्रभवति । पन्नागाराः । मन्थरेपणाः । भरतेषु खल्वपि-युधिष्ठिरा । अर्जुनाः । बह्वच-
ति किम् ? वैश्यः । पौण्यः । प्राच्यभरतेष्विति किम् ? बालाक्यः । हास्तिदास्यः ।
ततः प्राच्या एव तेषां पुनर्ग्रहणं ज्ञापनार्थम्, अन्यत्र प्राग्ग्रहणे भरतग्रहणं न भव-
तीति, तेन "इजः प्राच्यम्" इति भरतानां युवप्रत्ययस्य लुम्भं भवति । आर्जुनिः पिता ।
॥ अर्जुनायनः पुत्रः ॥

न गोपवनादिभ्यः ॥ ६७ ॥

गोपवनादिभ्यः परस्य प्रत्ययस्य लुम्भं भवति । विदाद्यन्तर्गणोऽयम् । ततोऽञो

(१) अत्र "विशि । कट्ट" इति पाठान्तरम् ।

गोत्रप्रत्ययस्य “यज्ञञोश्च” इति लुक् प्राप्तः प्रतेपिद्वयते । गोपवना । शेप्रवा । गोपवन । शिप्र । विन्दु । भानन । अथ । अवतान । श्यामाक । श्रापर्ण । एतावन्त यवाष्टौ गोपवनादयः । परिशिष्टानां हरितादीनां प्रमादपात् । ते हि चतुर्थे रिदादिषु पठ्यन्ते । तेभ्यश्च बहुषु लुग्भवयेव । हरिता । किंदाया इति ॥

तिक्कितवादिभ्यो द्वन्द्वे ॥ ६८ ॥

तिक्कादिभ्यः कितवादिभ्यश्च द्वन्द्वं गोत्रप्रत्ययस्य बहुषु लुग्भवति । तैत्तयनयश्च तैत्तवायनयश्च—“तिक्कादिभ्यः पिञ्”, तस्य लुक्, तिक्कितवा । बाह्वरयश्च भाण्डीरयश्च—“अत इन्”, तस्य लुक्, बाह्वरभण्डीरया । औपकायनाश्च लामकायनाश्च—“नडादिभ्यः फक्” तस्य लुक्, उपकलमका । पाफक्यश्च शारक्यश्च—“अत इन्”, तस्य लुक्, पफकनरका । वाक्नल्यश्च आगुदपरिगद्वयश्च—“अत इन्”, तस्य लुक्, वकनल्यगुदपरिगदा । उज्जशद्वादित इन् ककुभशद्वाच्छिषाद्यम् तयोर्लुक् । ओज्जयश्च काकुभाश्च उज्जककुभा । लाङ्क्यश्च शान्तमुपयश्च—“अत इन्”, तस्य लुक्, लङ्कशान्तमुखा । उरसशब्दस्तिकादिषु पठ्यते, ततः फिज, लङ्कशब्दादिज, तयोर्लुक् । औरसायनयश्च लाङ्कयश्च, उरसलङ्कय । भ्राष्टक्यश्च कपिष्ठल्यश्च—“अत इन्”, तस्य लुक्, भ्राष्टकपिष्ठला । काष्णाजिनयश्च कार्णसुन्दरयश्च—“अत इन्”, तस्य लुक्, कृष्णाजिनकृष्णसुन्दरा । आग्निवेरयश्च दामरक्यश्च—अग्निवेशशब्दाद् “गर्गादिभ्यो यञ्”, दासरकशब्दात् “अत इन्”, तयोर्लुक् अग्निवेशदासरका ॥

उपकादिभ्योऽन्यतरस्यामद्वन्द्वे ॥ ६९ ॥

उपक इत्येवमादिभ्यः परस्य गोत्रप्रत्ययस्य बहुषु लुग्भवति अन्यतरस्या द्वन्द्वे चाद्वन्द्वे च । अद्वन्द्वग्रहणं द्वन्द्वाधिकारनिवृत्त्यर्थम् । एतथा च मध्ये त्रयो द्वन्द्वास्तिक-कितवादिषु पठ्यन्ते । उपकलमका । भ्राष्टकपिष्ठला । कृष्णाजिनकृष्णसुन्दरा, इति । तेषां पूर्वगैव न्यस्य लुग्भवति । अद्वन्द्वे त्वेनेन विकल्पः । उपका, औपकायना । लमका, लामकायना । भ्राष्टका, भ्राष्टर्य । कपिष्ठला, कपिष्ठलय । कृष्णाजिना, काष्णाजिनय । कृष्णसुन्दरा, कार्णसुन्दरय इति । परिशिष्टानां च द्वन्द्वेऽद्वन्द्वे च विकल्प इति । पण्डारक । अण्डारक । गहुक । सुपर्यक । सुपिष्ठ । मयूरक । खारीक । शलाक । पतञ्जल । कठरणे । कुपीतक । काशहृत्तन । निदाघ । कलशीरुण्ड । दामकण्ठ । कृष्णपिष्ठल । कर्जक । पर्यक । जटिलक । वधिरक । जन्तुक । अनुलोम । अर्जपिष्ठलक । प्रतिलोम । प्रतान । अनभिहित(१) ॥

(१) चूतारक । उदक । सुषाशुक । अवधक । पद्मजड । अनुपद । अपवध । कमक । रेखाध । कमन्दक । पिच्छ । मयूरकण । मदाघ । वदामघ । दामकण्ठ । इत्यधिकं कश्चित् ।

आगस्त्यकौण्डिन्ययोरगणितकुण्डिनच ॥ ७० ॥

अगस्त्यकौण्डिन्ययोरणो यज्ञश्च बहुषु लुभयति, परिशिष्टस्य च प्रकृतिभाष्ये
यथासंख्यमगस्ति कुण्डिनच इत्येतावादेशौ भवतः । अगस्तयः । कुण्डिनः । चकारः
स्वरार्थः । मध्योदात्तो हि कुण्डिनिशब्दस्तदादेशोऽपि तथा स्यात् । अगस्त्यशब्दाद-
प्यण् । कुण्डिनिशब्दादङादिवाच्यम् । तयोः “गोत्रे लुगचि” इति लुकि प्रतिपिदे
आगस्तीयाश्छात्रा इति वृद्धलक्षणशब्दो भवति । कौण्डिन्ये त्र्यगैव भवितव्यं, “कण्वा-
दिभ्यो गोत्र” इति, तत्र विशेषो नास्ति । कौण्डिनाश्छात्राः ॥

सुपो धातुप्रातिपदिकयोः ॥ ७१ ॥

सुपो विभक्तेर्धातुमंशायाः प्रातिपदिकसंज्ञायाश्च लुग्भवति । तदन्तर्गतास्तदग्रह-
णेन गृह्यन्ते । धातोस्तावत्-पुत्रीयति । घटीयति । प्रातिपदिकस्य-कष्टश्रितः । राज-
पुरषः । धातुप्रातिपदिकयोरिति किम् ? वृत्तः । प्लवः ॥

अदिप्रभृतिभ्यः शपः ॥ ७२ ॥

अदिप्रभृतिभ्य उत्तरस्य शपो लुग्भवति । अस्ति । हन्ति । द्वेष्टि ॥

बहुलं छन्दसि ॥ ७३ ॥

छन्दमि विषये शपो बहुल लुग्भवति । अदिप्रभृतिभ्य उत्तरस्ततो न भवत्यपि ।
‘वृत्तं हनति । अहिः शयते । अन्येभ्यश्च भवति । श्राप्यं नो देवाः ॥

यङोऽचि च ॥ ७४ ॥

यङो लुग्भवति अचि प्रत्यये परतः । चकारेण बहुलग्रहणमनुकूप्यते, न तु छन्द-
सीति, तेन छन्दसि भाषायां च यङो लुग्भवति । लोलुषः । पोषुषः । सनीतसः ।
दनीप्यंसः । बहुलग्रहणादनप्यपि भवति । शाकुनिको लालपीति । हुन्दुभिर्वावदीति ॥

जुहोत्यादिभ्यः श्लुः ॥ ७५ ॥

शत्रुवर्तते, न यङ् । जुहोत्यादिभ्य उत्तरस्य शपः श्लुर्भवति । लुकि प्रकृते
श्लुविधानं द्विर्यचनार्थम् । जुहोति । (१) विभर्ति । नेनेक्ति ॥

बहुलं छन्दसि ॥ ७६ ॥

छन्दसि विषये बहुलं शपः श्लुर्भवति । यत्रोक्तं तत्र न भवति, अन्यत्रापि
भवति । जुहोत्यादिभ्यस्तावत् न भवति । दाति प्रियाणि । धाति प्रियाणि । अन्येभ्यश्च
भवति । पूर्णं विद्याष्टि । जनिमा (२) विवक्ति ॥

गातिस्थाघुपाभूभ्यः सिचः परस्मैपदेषु ॥ ७७ ॥

लुगनुवर्तते, न श्लुः । गाति स्था घु पा भू इत्येतेभ्यः परस्य सिचो लुग्भवति
परस्मैपदेषु परतः । अगात् । अस्थात् । घु-अदात् । अधात् । अपात् । अभूत् । अगापो-

(१) मुद्रितपुस्तकेषु “विभेती”ति पाठ उपलभ्यते । (२) विभक्तोति पाठोऽपि न्यासे ।

ग्रहणे इणपित्योर्ग्रहणम् । गायते पातेश्च न भवति । अगासीत् । अपासीन् ।
परस्मैपदेऽपि क्विति किम् ? अगासाता ग्रामौ देवदत्तेन ॥

विभाषा प्राघेटशाच्छास ॥ ७७ ॥

प्राघेट् शा छा सा इत्येतेभ्य उत्तरस्य सिच परस्मैपदेषु विभाषा लुग्भवति ।
प्रेष पूर्वैर्ग प्राप्ते विभाषार्थं वचनम् । परिशिष्टानामप्राप्ते । अग्रात् । अग्रासीत् ।
अधात् । अधासीत् । असात् । अशामीत् । अच्चात् । अच्चासीत् । असात् । असा
सीत् । परस्मैपदेऽप्येव । अशासाता सुमनसा देवदत्तेन ॥

तनादिभ्यस्तथासो ॥ ७८ ॥

तनादिभ्य उत्तरस्य सिचस्तथासो परतो विभाषा लुग्भवति । अतत । अतथा ।
अतनिष्ट । अतनिष्ठा । असात । असाथा । असनिष्ट । असनिष्ठा । “जनसनत्
नाम्” इत्याद्यम् । थासा साहचर्यादामनेपदस्य तस्यन्दस्य ग्रहणं, परस्मैपदे न
भवति । अतनिष्ट यूयम् ॥

मन्त्रे घसहरणशतृदहाद्वृचकृगमिननिभ्यो ले ॥ ८० ॥

मन्त्रविषये घस, हर, णश वृ, दह, आव, वृच् कृ गमि, जनि, इत्येतेभ्य उन्,
रस्य लेलुग्भवति । घम-अक्षत्तमीमदन्त पितर । हरेति हवृकौटिल्ये-माह्वमित्रस्
त्वम् । नश-(१)प्रगङ्मयस्य । वृ इति वृड्वृजो सामान्यतः ग्रहणम्-सुरुचो वे
आव । दह-मान (२)आधक । आदिति-आकारान्तग्रहणम्, प्रा पूरणे-आप्र
द्याप्रापृथिवी अन्तरिक्षम् । वृन-मा नो अस्मिन्महाघने परावृत् । वृ-अक्रन् का
कर्मवृत्त । गमि-अगमन् । जनि-अजत वा अस्य दन्ता । माह्वणे प्रयोगोऽयम् । मन्त्र
ग्रहणं तु वृन्दस उपलक्षणार्थम् ॥

आम ॥ ८१ ॥

आम परस्य लेलुग् भवति । ईहाचक्रे । ऊहाचक्रे । ईहाचक्रे ॥

अव्ययादापसुप ॥ ८२ ॥

अव्ययादुत्तरस्याप सुपश्च लुग्भवति । तत्र शालायाम् । यत्र शालायाम् ।
खल्वपि-कृत्वा । हिवा ॥

नाठययीभावादतोन्त्पञ्चम्या ॥ ८३ ॥

पूर्वैर्ग लुक् प्राप्तिरिति विद्वते । अदन्तादव्ययीभावादुत्तरस्य सुपो न लुग्भवा
अमादेशस्तु तस्य सुपो भवत्यपञ्चम्या । तस्मिन् प्रतिपिद्धे पञ्चम्या
भवति । उपकुम्भ तिष्ठति । उपकुम्भ पश्य । उपमणिक तिष्ठति । उपमणिक
अत इति किम् ? अधिस्त्रि । अधिकुमारि । अपञ्चम्या इति किम् ? उपकुम्भादानय

(१) ‘शानदि’ति पाठान्तरम् (२) धगित्येव वासपाठ । वडुः

योगेऽपि इत्यादिगमामाव ।

तृतीयासप्तम्योर्वहुलम् ॥ ८४ ॥

पूर्वेण नित्यमग्भावे प्राप्ते वचनमिदम् । तृतीयासप्तम्योर्विभक्तयोर्वहुलमग्भावे भवति, अव्ययीभावे । उपकुम्भेन कृतम् । उपकुम्भ कृतम् । उपकुम्भे निधेहि । उप-कुम्भं निधेहि । ऽसप्तम्या ऋद्धिनदोसमाससखावयवेभ्यो नित्यमिति वक्तव्यम् ॥ सुमदम् । सुमगधम् । उन्मत्तगदम् । लोहितगदम् । एकविंशतिभारद्वाजम् । बहुल वचनात् सिद्धम् ॥

लुटः प्रथमस्य लारौरसः ॥ ८५ ॥

लुडादेशस्य प्रथमपुरपस्य परस्मैपदस्यात्मनेपदस्य च डा रौ रस् इत्येते आदेशा भवन्ति यथासंख्यम् । वर्ता । कर्त्तारौ । कर्त्तारः । आत्मनेपदस्य-अध्येता । अध्ये-तारी । अध्येतारः । प्रथमस्येति किम् ? ख० कर्त्तांति श्वोऽध्येतासे ॥

इति श्रीजयादित्यादिरचितायां काशिकायां वृत्तौ द्वितीयाध्यायस्य
चतुर्थः पादः ॥ २ ॥ ४ ॥ समासश्चाध्यायः ॥ २ ॥

अथ तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

प्रत्ययः ॥ १ ॥

अधिकाशोऽयम् । प्रत्ययशब्दः सज्ञात्वेनाधिक्रियते । आ पञ्चमाध्यायपरिसमाप्ते-निति ऊर्द्धमनुक्रमिष्यामः प्रत्ययमज्ञास्ते वेदितव्याः, प्रत्युपपदोपाधिविकारागमान् ज्ञेयत्वा । वक्ष्यति-“तद्यत्तव्यानीयरः” । कर्त्तव्यम् । करणीयम् । (१) तैत्तिरीयम् । प्रत्ययप्रदेशाः “प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्” इत्येवमादयः ॥

परश्च ॥ २ ॥

अयमप्यधिकारो योगे योग उपतिष्ठते, परिभाषा वा । परश्च स भवति धातोर्वा-तिपदिकाद्वा यः प्रत्ययसङ्गः । कर्त्तव्यम् । तैत्तिरीयम् । चकार पुनरस्यैव समुच-र्थः, तेनोणादिषु परत्वं न विरुध्यते ॥

आद्युदात्तश्च ॥ ३ ॥

अयमप्यधिकारः, परिभाषा वा । आद्युदात्तश्च स भवति यः प्रत्ययसङ्गः । अनि-त्स्वरप्रत्ययप्रसङ्गेऽनेराद्यु च प्रत्ययेषु देशस्यानियमे सति वचनमिदमादेकदात्ता- ॥ कर्त्तव्यम् । तैत्तिरीयम् ॥

अनुदात्तौ सुप्तिता ॥ ४ ॥

पूर्वस्यायमपवादः । सुपः पितश्च प्रत्यया अनुदात्ता भवन्ति । ह्यदौ, ह्यदः । पितः खल्वपि-पचति । पठति ॥

गुप्तिज्जिह्व-य-सन् ॥ ५ ॥

“गुप् गोपने” “तिज निज्ञाने” “कित निवासे” एतेभ्यो धातुभ्यः सन्प्रत्ययो भवति । प्रययसज्ञा चाधिकृतैव । जुगुप्सते । तितिचते । चिक्त्सति । निन्दाच्-माव्याधिप्रतीकारेषु सन्निप्यते, अन्यत्र यथाप्राप्त प्रत्यया भवन्ति । गोपायति । तेजयति । सङ्केतयति । गुपादिष्वनुबन्धकरणमात्मनेपदायम् ॥

मान्वधदान्शान्भ्यो दीर्घश्चाभ्यासरय ॥ ६ ॥

“मान पूजायां” “वध धन्वने” “दान अवसृजने” “शान् अन्तेजने इत्येतेभ्यो” धातुभ्यः सन्प्रत्ययो भवति, अभ्यासरय चकारस्य दीर्घादेशो भवति । मीमांसते । वीभस्सते । दीदांसते । शीशांसते । उत्तरसूत्रे बाग्रहणं सर्वस्य शेषो विज्ञायते, तेन क्वचिन्न भवत्यपि । मानयति । बाधयति । दानयति । निज्ञानयति । अभ्रापि सन्नर्थविशेष इष्यते । मानेर्जिज्ञासायाम् । वधेर्ब्रूय्ये । दानेराज्वे । शानेर्निज्ञाने ॥

धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छाया वा ॥ ७ ॥

इषिकर्म यो धातुसिपिगैव समानकर्तृकस्तस्मादिच्छायामर्थे वा सन्प्रत्ययो भवति । कर्मत्वं समानकर्तृकत्वं च धातोरर्थद्वारकम् । कर्तुमिच्छति, चिकीर्षति । जिहीर्षति । धातुग्रहणं किम् ? सोपसर्गादुत्पत्तिर्मा भूत् । प्रवर्तुमैच्छत् प्राचिकीर्षत् । कर्मण इति किम् ? करणान्मा भूत् । गमनेनेच्छति । समानकर्तृकादिति किम् ? देवदत्तस्य भोजनमिच्छति यजदत्तः । इच्छायामिति किम् ? कर्तुं जानाति । बावचनाः द्वाप्यमपि भवति । धातोरिति विधानाद्न सन आहं धातुकसज्ञा भवति, न पूर्वत्र । आशङ्कायामुपसंख्यानम् । शङ्के पतिष्यति कूलम् । पिपतिषति कूलम् । मुमूर्षति । इच्छासन्नन्ताप्रतिषेधो वक्तव्यः । चिकीर्षितुमिच्छति । विशेषणं किम् जुगुप्सिपते । मीमांसिपते ॥

शैपिकान्मतुवर्थायाच्छैपिको मतुवर्धिकः ।

सरूपः प्रत्ययो नेष्टः सन्नन्ताश्च सन्निप्यते ॥

सुप आत्मनः क्यच् ॥ ८ ॥

कर्मण इच्छायां वेत्यनुवर्तते । इषिकर्मण एपितुरेवात्मनंबन्धिनः सुवन्तादिच्छायामर्थे वा क्यच्प्रत्ययो भवति । आत्मनः पुत्रमिच्छति पुत्रीयति । सुदग्रहणं किम् वाक्यान्मा भूत् । महान्तं पुत्रमिच्छति । आत्मन इति किम् ? राज्ञः पुत्रमिच्छति ककारो “नः क्ये” इति सामान्यग्रहणार्थः । चकारस्तद्विधातार्थः ।

मान्ताव्ययप्रतिषेधो वक्तव्यः । इदमिच्छति । उच्चैरिच्छति । नीचैरिच्छति ।
छन्दसि परेच्छायामिति वक्तव्यम् । मा त्वा धृता अधायचो विदन् ॥

काम्यश्च ॥ ६ ॥

सुवन्ताकर्मण आमेच्छायां काम्यच् प्रत्ययो भवति । आत्मनः पुत्रमिच्छति
पुत्रशाम्यति । वस्त्रकाम्यति । योगविभाग उत्तरत्र क्यचोनुवृत्त्यर्थः । ककारस्येत्तश
प्रयोजनाभावात् भवति । चकारादिवाद्वा काम्यचः । उपयद्काम्यति ॥

उपमानादाचारे ॥ १० ॥

क्यजनुवर्त्तते, न काम्यच् । उपमानात् कर्मणः सुवन्तादाचारेऽर्थे वा क्यच्प्रत्ययो
भवति । आचारक्रियायाः प्रत्ययार्थत्वात्तदपेक्ष्यैवोपमानस्य कर्मता । पुत्रमिवाचरति
पुत्रीयति छात्रम् । प्रावारीयति कम्बलम् । ॥ अधिकरणाच्चेति वक्तव्यम् ॥ प्रासा-
दीयति कुठ्याम् (१) । पर्यङ्गीयति मञ्जके ॥

कर्तुः क्यङ् सलोपश्च ॥ ११ ॥

आचार इत्यनुवर्त्तते । उपमानात्कर्तुं सुवन्तादाचारेऽर्थे वा क्यङ् प्रत्ययो भवति,
सकारस्य च लोपो भवति । अन्याचयशिष्टः सलोपस्तदभावेऽपि (२) क्यङ् भवत्येव ।
श्येन इवाचरति कानः श्येनायते । पुसुद पुष्करायते । सलोपविधावपि वाग्रहण
सवध्यते, व्यवस्थितविभाषा च भवति । ओजायते, अप्सरायते, पयायने, पयस्यते ॥

॥ ओजसोऽप्सरसो नित्यं पयसस्तु विभाषया ॥ (३)

सलोपविधौ च कर्तुरिति स्थानपट्टी संपद्यते, तत्रालोऽन्यनियमे सति, हसायते,
सारसायते इति सलोपो न भवति । ॥ आचारेऽगलभसलोपवहोद्वेभ्यः द्विभ्या वक्त-
व्यः ॥ अवगल्भते । अवगल्भायते । क्लीयते । क्लीघायते । होडते । होडायते ।
॥ सर्वप्रातिपदिकेभ्य इत्येके ॥ अश्च इवाचरत्यश्चायते । गर्दभायते । अश्चति । गर्दभति ॥

भृशादिभ्यो भुव्यन्वेर्लोपश्च हलः ॥ १२ ॥

भृश इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्योऽन्यन्तेभ्यो भुवि भवत्यर्थे क्यङ् प्रत्ययो
भवति, हलन्तानां च लोपः । अच्चेरिति प्रत्येकमभिसवध्यते । किमर्थं पुनरिदमुच्यते,
यावता भवत्ययोगे चिद्विधीयते, तेनोक्तार्थत्वाच्छ्रान्तेभ्यो न क्यङ् भविष्यति ।
तत्सादृश्यप्रतिपत्त्यर्थं तर्हि चिद्विधिः क्रियते । अभूततन्नाप्रविषयेभ्यो भृशादिभ्यः
क्यङ् प्रत्ययः । अभृशो भृशो भवति भृशायते । शीघ्रायते । भृश । शीघ्र । मन्द ।
चपल । पण्डित । उत्सुक । उन्मनस् । अभिमनस् । सुमनस् । दुर्मनस् । रहस् ।

(१) “कुडवे” इति कवित् पाठः । (२) “तदसम्भवेऽपि” इति पदमजयो पाठः ।

(३) “सकारस्येभ्यते लोपः शब्दशास्त्रविशेषः” इति उत्तरार्थव्यतिरिक्तपूर्णः श्लोकः
वचिदुपलभ्यते ।

रेहस । शरवत् । बृहत् । वेहत् । नृपत् । शुधि । अधर । ओचस् । वर्चत(१) ।
मृशादि । अच्चेरिति किम् ? मृशीभवति ॥

लोहितादिडाञ्भ्य क्यप् ॥ १३ ॥

लोहितादिभ्यो ङानन्तेभ्यश्च भ्रत्यर्थे क्यप् प्रत्ययो भवति । लोहितायते ।
लोहितायते । ङानन्तेभ्य — पण्यणायति । पण्यणायत । लोहितडाञ्भ्य क्यपवचन,
मृगादिष्वितराणि यानि लोहितादप्यु पण्यते तेभ्य क्यडेव अपरिपठितभ्यस्तु क्यपेव
भवति । वमायति । वमायते । निद्रायत । निद्रायत । कृणायति । कृणायत ।
कृपायति । कृपायते । आकृतिगणोऽयम् । तथाच ककार सामान्यग्रहणाऽथाऽनुव
ध्यत—‘न क्य इति । न हि पठिताना मध्य नकारान्त’ शब्दोऽस्ति । कृन्वस्तिभि
रिव क्यपापि योग ङान भ्रतत्यतद्वच वचन ज्ञापकम् । अच्चेरियनुवृत्तेरभूततन्नावे
क्यप् विज्ञायते । लोहित । नाल । हरित । पीत । मद्र । फन । मद् । लोहितादि ॥

कष्टाय क्रमणे ॥ १४ ॥

क्यडनुवचने, न क्यप् । कष्टशब्दाच्चतुथामन्थार्थक्रमणोऽनात्तव क्यप् प्रत्ययो
भवति । (१) कष्टाय क्रमणे कामति । (२) कष्टायत । अयरूपमिदमुच्यते । अस्त्रकष्ट
कण्टकशृङ्गाहनेभ्य कण्वचिकीर्षायामिति वक्तव्यम् ३ । कण्वचिकीर्षा पापचिकीर्षा,
तस्यामेतेभ्य क्यड प्रत्ययो भवति । सत्रायते । कष्टायते । कष्टायते । कष्टायते । कष्टायत ।
गहनायते । कण्वचिकीर्षायामिति किम् ? (३) अज कष्ट कामति ॥

कर्मणो रोमन्धतपोभ्या वर्त्तिचरो ॥ १५ ॥

रोमन्धशब्दात्तपशब्दाच्च क्रमणो यथाक्रम वर्त्तिचरोरर्थयो क्यड प्रत्ययो
भवति । रोमन्ध वक्तयति (४) रोमन्धायने गौ । अहनुचलन इति वक्तव्यम् ३ । इह
मा भूत्—(५) कीटो रोमन्ध वक्तयति । अतपय परस्मैपञ्च ३ । तपश्चरति, तपस्यति ॥

वाप्पोमभ्यामुदमन ॥ १६ ॥

क्रमण इति वक्तते । वाप्पशब्दाद्धिमशब्दाच्च क्रमण उदमनस्य क्यड प्रत्ययो
भवति । वाप्पमुदमति, वाप्पायते । उष्मायते । अफनाच्चेति वक्तव्यम् ३ । फन
मुदमति, फेनायते ॥

शब्दवैरकलहाभ्रकण्ठमेघेभ्य करणे ॥ १७ ॥

शब्द वैर कलह अभ्र कण्ठ मेघ इत्येतेभ्य करणे करोत्यर्थे क्यप् प्रत्ययो भवति ।

(१) विमनस रमन् । इन् राहत् । शुचित अरञ्जम् एत पुस्ततातरेऽधिका ।
(२) कष्टायक्रमणमन्त्रव करोतायर्थे । (३) ‘अज कष्टमिति धन क गहन देश
क्रान्तेत्यर्थे । (४) रोमन्धायत इति—अभ्यवृत्त पुनराकृत्य चवयनीत । (५) ‘कीटो
मयमिति’ उद्गीर्ण बहिर्निस्समवगण वा पृष्ठानेन निर्गत रोमन्धारय द्रव्यवयनि,
शुटिका करोतीत्यर्थे ॥

शब्द करोति, शब्दायते । पैरायते । बलहायते । अम्नायते । कण्वायते । मेघायते ।
 सुदिनदुर्दिननीहारेभ्यश्चेति वक्तव्यम् ॥ सुदिनायते । दुर्दिनायते । नीहारायते ।
 अटाट्टाशीकाकोटापोटासोटाकष्टाग्रहण कर्तव्यम् ॥ अटायते । अट्टायते । शीकायते ।
 कोटायते । पोटायते । सोटायते । कष्टायते (१) ॥

सुखादिभ्य कर्तृवेदनायाम् ॥ १८ ॥

कर्मग्रहणमनुवर्तते । मुख इत्येवमादिभ्य कर्मभ्यो वेदनायामर्थेऽनुभवे क्यङ् प्रत्ययो भवति, वेदमितुश्चेकर्तुं सप्त-धीनि सुखादीनि भवन्ति । सुख वेदयते, सुखायते । दुःखायते । कर्तृग्रहण किम् ? सुखवदयति प्रसाधको देवदत्तस्य । सुख । दुःख । (२) वृत् । गहन । कृच्छ्र । अस्त्र । अलीक । प्रतीप । करण । कृपण । सोढ । सुखादि ॥

नमोऽरिवश्चित्रङ् क्यच् ॥ १९ ॥

करण इति वर्तते । नमस् वरिवस् चित्रङ् इत्येतेभ्यो वा क्यच्प्रत्ययो भवति करणविशेषे पूजादौ । नमस पूजायाम्—नमस्यति देवात् । वरिवस् परिचर्यायाम् (३) वरिवस्यति गुरून् । चित्रङ् आश्रय—चित्रीयते । ङकार आत्मनेपदार्थः ॥

पुच्छभाण्डचीवराणिङ् ॥ २० ॥

करण इति वर्तते । पुच्छ भाण्ड चीवर इत्येतेभ्यो णिङ् प्रत्ययो भवति, करणविशेषे । पुच्छादुदमने पर्यसने वाङ् । उत्पुच्छयते । परिपुच्छयते । भाण्डात् समाचयनेङ् । सम्भाण्डयते । चीवरादर्जने परिधाने वाङ् । सचीवरयते भिक्षु । ङकार आत्मनेपदार्थः । णकार सामान्यग्रहणार्थः—‘जेरनिटि’ इति ॥

मुण्डमिश्रलक्षणाग्रणप्रतनस्त्रहलकलकृतनूस्तेभ्यो णिच् ॥ २१ ॥

मुण्ड मिश्र लक्षण लवण घृत वस्त्र हल कल कृत नूस्ते इत्येतेभ्यः करणे णिच् प्रत्ययो भवति । मुण्ड करोति, मुण्डयति । मिश्रयति । लक्षणयति । लवणयति । घृताद्भोजने तन्निवृत्तौ च । पयो घृतयति । घृणलान्न घृतयति । वस्त्रासमाच्छादने । सवस्त्रयति । हलिं गृह्णाति, हलयति । कलिं गृह्णाति । कलयति । हलिकलयोरदन्तत्वनिपातन सन्वद्भावप्रतिपेक्षार्थम् । अजहलत् । अचकलत् । कृत गृह्णाति, कृतयति । नूस्तानि विहन्ति, वितूस्तयति केशान् । विशदीकरोतीत्यर्थः ॥

(१) अट्टाट्टाशीकाकोटापोटासोटाकष्टाग्रहण कर्तव्यमिति पुस्तकान्तरे पाठः । आप्तेषु तु अट्टाट्टाशीकाकोटापोटासोटाग्रहण कृतव्यमिति पाठः । (२) नृपशब्दस्य स्थाने क्षीत्रेति पाठः । (३) वरिवस्यति परिचरतीत्यर्थः । चित्रीयते—विस्मयत इत्येकं, विस्मापयत इत्यर्थः शय वे ॥

धातोरेकाचो हलादेः क्रियासमभिहारे यङ् ॥ २२ ॥

एकाज् यो धातुर्हलादिः क्रियासमभिहारे (१) वर्तते तस्माद्यङ् प्रत्ययो भवति ।
पौनः पुन्य भृशार्था वा क्रियासमभिहारः । पुनः पुनः पचति, पापच्यते । यायज्यते ।
भृश ज्वलति, जाज्वल्यते । देदीप्यते । धातोरिति किम् ? सोपसर्गादुत्पत्तिर्मा भूत्-
भृश प्राटति । एकाच इति किम् ? भृश जागति । हलादेरिति किम् ? भृशमीक्षते ।
सूचिसूत्रिमूयत्यर्थशृणोतीनां ग्रहण यङ् विधावनेनाजहलाद्यर्थम् ३ । सो सूच्यते ।
मामूयते । मोमूयते । अट्टायते । अशायते । अशारयते । प्रोणोनूयते । भृश शोभते,
भृश रोचत इत्यत्र नेप्यतेऽनभिधानात् ॥

नित्यं कौटिल्ये गतौ । २३ ॥

गतिवचनाद्धानोः कौटिल्ये गम्यमाने नित्य यङ् प्रत्ययो भवति । कुटिल क्रामति,
चङ् गम्यते (२) । दन्द्रम्यते । नित्यग्रहण विषयनियमार्थं, गतिवचनाच्च नित्यं कौटिल्य
एव यङ् भवति, न तु क्रियासमभिहारे-भृश क्रामति ॥

लुपसदचरजपजभदहदशानृभ्यो भावगर्हायाम् ॥ २४ ॥

लुप सद् चर जप जभ दह दश गृ इत्येतेभ्यो भावगर्हायां (धान्वर्थगर्हायां) यङ्
प्राययो भवति । गर्हित (३) लुपति, लोलुप्यते । एव सासद्यते । चञ्चूर्यते । जञ्-
प्यते । जञ्जम्यते । दन्द्रयते । दन्द्रयते । निजेगिल्यते । भावगर्हायामिति किम् ? साधु
जपति । भावग्रहणं किम् ? साधनगर्हायां मा भूत्-मन्त्र जपति वृषल । नित्यग्रहण
विषयनियमार्थमनुवर्तते । एतेभ्यो नित्य भावगर्हायामेव भवति, न तु क्रियासम-
भिहारे-भृश लुपति ॥

सत्यापपाशरूपरीणातूलश्लोकसेनालोमत्वचरर्म-

वर्णचूर्णचुरादिभ्यो णिच् ॥ २५ ॥

सत्यादिभ्यश्चूर्णपर्यन्तेभ्यश्चुरादिभ्यश्च णिच् प्रत्ययो भवति । सत्यमाचष्टे, सत्याप-
यति । अथवेदसत्यानामापुग्वक्तव्यः ४ । अर्थमाचष्टे-अर्थापयति । वेदापयति ।
आपुग्वचनसामर्थ्यादिलोपो न भवति । पाशाद्विमोचने-विपाशयति । रूपाद्वर्तने-
रूपयति । वीणयोपगायति-उपवीणयति । तूलेनानुकुष्णाति-अनुतूलयति । श्लोकै-

(१) विप्रकीर्णानामेकत्र राशेकाण समुदायमावापतिमुख्य "समभहार" ।
स च क्रियागामुत्पन्नपदभिगीनां सङ्गानवस्थानादेकेन च धातुनाऽनेकस्या क्रियाया
शुणपदनिभानात्र सम्भवतीति गौण समभहार दर्शयितुमाह-पौन पुनमित्यादि ॥
फलातिरेको वा भृशार्थना । (२) योऽस्मिन्त्यवर्तिन गतावनि करोति स कुटिला वर्ति
सम्पाद्यश्चक्रम्यते दन्द्रम्यते इति चोच्यते । (३) गर्हितमिति-क्रियाविशेषणं, तेन गर्हात्र
गम्यते, गर्हितत्वं तु ष्टेदनेत्य निविद्रतृणादिविषयत्वात् ।

रपस्तौति-उपरलोकयति । सेनयाऽभियाति-अभिप्रेषयति । लोमान्यनुमार्ष्टि-अनु-
लोमयति । त्यच गृह्णाति-त्वचयति । अकारान्तस्त्वचशब्दः । वर्मणा सनहति-सक्-
मंयति । वर्णं गृह्णाति-वर्णयति । चूर्णैरवधंसयति-अवचूर्णयति । चुरादिभ्यः स्वार्थे-
घोरयति । चिन्तयति । स्वाभाविकत्वादर्थाभिधानस्य यथावत्(१)प्रत्ययार्थो निर्दिश्यन्ते ।

हेतुमति च ॥ २६ ॥

हेतुः स्वतन्त्रस्य कर्तुः प्रयोजकः, तदीयो व्यापारः प्रेषणादिलक्षणो हेतुमान्,
तस्मिन्निधेये धातोरिच्च प्रत्ययो भवति । कटं कारयति । ओदनं पाचयति । छतर्क-
रोतीत्युपसंख्यानं सूत्रयन्वाचर्थमल्ल । सूत्रं करोति, सूत्रयति । छआरयानात् कृतस्-
दाचष्ट इति णिच् कृत्वुक् प्रकृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्च कारकमल्ल । आख्यानात् कृद-
न्ताणिञ्प्रकृत्यस्नदाचष्ट इत्येतस्मिन्नर्थे, कृत्वुक् प्रकृतिप्रत्यापत्तिः, प्रकृतिवच्च कारक-
भवति । कंसवधमाचष्टे-कंसं घातयति । बलिवन्धमाचष्टे-बलिं बन्धयति । राजाण-
मनमाचष्टे-राजानमागमयति । छआडलोपश्च कालात्यन्तसंयोगे मर्यादायामल्ल ।
आरात्रि विवासमाचष्टे-रात्रिं विवासयति । छचित्रीकरणे प्रापि । उज्जयिन्याः प्रस्थि-
तो माहिष्मत्यां सूर्योऽग्निमन संभावयते-सूर्यमुद्रमयति । छनक्षत्रयोगे जि । पुण्ययोगं
जानाति-पुण्येण योजयति । मद्याभिर्योजयति ।

कण्डरादिभ्यो यक् ॥ २७ ॥

कण्डून् इत्येवमादिभ्यो यक् प्रत्ययो भवति । द्विविधाः कण्डूवाद्यो धातवः
प्रातिपदिकानि च । तत्र धात्वधिकाराद्धानुभ्य एव प्रत्ययो विधीयते, न प्रातिपदि-
केभ्यः । तथाच गुणप्रतिषेधार्थः ककारोऽनुबध्यते ।

धातुप्रकरणाद्धानुः कस्य चासञ्जनादपि । आह चायमिमं दीर्घं मन्ये धातुविभाषितः ॥

कण्डूञ्-कण्डूयति । कण्डूयते । निरात्कर्त्रभिभावे क्रियाफले इत्यात्मनेपदम् ।
कण्डूञ् । मन्तु । हृगीड् । वल्गु । अस्मनस् । महीड् । लेट् । लोट् । इरस् । इरञ् ।
इरञ् । द्रवस् । मेघा । कुसुभ । मगध । तन्तस् । पम्पस् । मुख । दुःख । सपर ।
अरर । भिपञ् । भिण्णञ् । इपुष । चरण । तुरण । मुरण । तुरण । गह्व । प्ल ।
केला । खेला । लिट् । लोट्(२)

गुपूप्पविच्छिन्नपणिपनिभ्य आर्यः ॥ २८ ॥

‘गुपू रक्षणे’ ‘धूप संतापे’ ‘विच्छ गतौ’ ‘पण व्यवहारे स्तुतौ च’ ‘पन च’ इत्ये-
तेभ्यो धातुभ्य आर्यप्रत्ययो भवति । गोपायति । धूपायति । विच्छायाति । पणायति ।
पनायति । स्तुत्यर्थेन पनिना साहचर्यात्तदर्थः पणिः प्रत्ययमुत्पादयति न व्यवहारार्थः ।
शतस्य पणते । सहस्रस्य पणते । अनुबन्धश्च केवले चरितार्थस्तेनायप्रत्ययान्ताच्चा
त्मनेपदं भवति ॥

ऋतेरीयङ् ॥ २९ ॥

ऋतिः सौत्रो धातुर्घृणायां वर्तते, तत ईयङ् प्रत्ययो भवति । ङकार आत्मनेप-
दार्थः । ऋतीयते । ऋतीयेते । ऋनीयन्ते । (१) ऋतेरङ्ङिति सिद्धे ईयङ्वचने
ज्ञापनार्थं धातुविहितानां प्रत्ययानामायञ्चादयो न भवन्तीति ॥

कमेर्णिङ् ॥ ३० ॥

कमेर्ङांतेर्णिङ् प्रत्ययो भवति । णकारो घृद्धर्थः । ङकार आत्मनेपदार्थः ।
कामयते । कामयेते । कामयन्ते ॥

आयादय आर्द्धधातुके वा ॥ ३१ ॥

आर्द्धधातुकविषये आर्द्धधातुकविवक्षायां आयादयः प्रत्यया वा भवन्ति । गोप्ता,
गोपायिता । अतिता, ऋतीयिता । कमिता, कामयिता । नित्य प्रत्ययप्रसङ्गे ननुत्पत्ति-
सार्धधातुकविषये विकल्प्यते, तत्र यथायथ प्रत्यया भवन्ति । गुप्तिः । गोपाया ॥

सनाद्यन्ता धातवः ॥ ३२ ॥

सन् आदिर्येषां ते सनादयः, सनादयोऽन्ते येषां ते सनाद्यन्ताः (२) । सनाद्यन्ताः
समुदाया धातुसङ्ज्ञाभवन्ति । प्रत्ययग्रहणपरिभाषैव पदसङ्ज्ञायामन्तवचनेन
लिङ्गेन प्रतिषिद्धा सती पुनरिहान्तवचनेन प्रतिप्रसूयते । चिकीर्षति । पुत्नीयति ।
पुत्रकाम्यति ॥

स्यतामीलुलोटोः ॥ ३३ ॥

लुरुपमुत्सृष्टानुबन्ध सामान्यमेकमेव, तस्मिन् लुटि च परतो धातोर्यथासक्यं
स्यतासी प्रत्ययौ भवतः । करिष्यति । अकरिष्यत् । श्वः कर्ता । इदिकरणमनुनासि-
कलोपप्रतिषेधार्थम् (३) । मन्ता । सगन्ता (४) ॥

सिञ्चहुल लोटि ॥ ३४ ॥

धातोः सिप् प्रत्ययो भवति बहुल लोटि परतः । जोषिप् । तारिप् । मन्दिप् ।
न च भवति, पताति (५) विद्युत् । उदधि व्याव्याप्ति ॥

कास्प्रत्ययादाममन्त्रे लिटि ॥ ३५ ॥

'कास् शब्दकुत्सायां' ततः, प्रत्ययान्तेभ्यश्च धातुभ्य आम् प्रत्ययो भवति लिटि
परतोऽमन्त्रविषये । कामाङ्गके । प्रत्ययान्तेभ्यः-लोलुपाङ्गके । अमत्र इति किम् ?

(१) "ऋतेरङ्ङित्यारभ्य" न भवन्तीत्यत्र पाठो वृत्तिपाठो नास्तानि न्यासपर्यालो-
चनया ज्ञायते । पदमर्जयामपि 'वचिदेव पाठो वृत्तावेव पठ्यत' इत्युक्तं, "स च वृत्तौ न पठ-
नीय" इति च तदुक्तिः । (२) सनादयोऽन्ते येषां ते सनाद्यन्ताः, तद्गुणमवधानार्थं
बहुव्रीहिः । (३) "प्रतिवन्धार्थम्" इति शब्देन । (४) "तद्गुणे"ति पाठान्तरम् ।
(५) "पठतीति" शब्दोपादेः, तत्र पठ्यताविति शब्दः ॥

कृष्णो नोनाव । ईशास्यनेकाच इति वक्तव्यं सुलुग्नाद्यधर्मः । सुलुग्नाद्यकार ।
चन्नासाद्यकार । इरिद्राद्यकार ॥

आमोऽमि वमदन्तत्वादगुणस्य विदेस्तथा । (१) आस्क्रामोराविधानाच्च पररूप कनन्तव्यः ।
इजादश्च गुरुमतोऽनृच्छ ॥ २६ ॥

इजादिर्यो धातुर्गुरुमान् ऋच्छतिवर्जितस्तस्माच्च लिटि परत आग्रप्रत्ययो भवति ।
'ईह चष्टायाम्' । (२) 'उह यितरं' । ईहाद्यके । उहाद्यके । इजादेरिति किम् ? तत्त्व-
ररु । गुरुमत इति किम् ? इयञ्च (३) । उपप । अनृच्छ इति किम् ? आनर्च्छ ।
आनर्च्छन्तु । आनर्च्छन् । उज्जोतिश्च प्रतिषेधो वक्तव्यः । प्रोर्णुनाव । अथवा,
वाच्य उणोर्णुप्रज्ञानो यङप्रसिद्धिः प्रयोजनम् ।

आमश्च प्रतिषेधार्थमेकाचश्चेदुपग्रहात् (४) ॥

दयायासश्च ॥ ३७ ॥

'दय दानगतिरक्षणेपु', 'अय गती', 'आस उपपेक्षाने', इत्येतेभ्यो लिटि परत आग्र-
प्रत्ययो भवति । दयाद्यके । पलायाद्यके । आसाद्यके ॥

उपनिद्रजागृभ्योऽन्यतरस्याम् ॥ ३८ ॥

'उप दाहे' 'विद ज्ञाने' 'जागृ निद्राक्षणे' एतेभ्यो लिटि परतोऽन्यतरस्यामाम्
प्रत्ययो भवति । ओपाद्यकार, उवोप । विदाद्यकार, विवेद । जागराद्यकार, जजागार ।
विदेरदन्तत्वप्रतिज्ञानादामि गुणो न भवति ॥

भीहीभृद्वा श्लुवश्च ॥ ३९ ॥

'जिभी भये', 'ही लज्जाया' 'हुभृज् धारणपोषणयो' 'हु दानादानयो' इत्येतेभ्यो
लिटि परत आग्रप्रत्ययो भवत्यन्यतरस्या, श्लाघित्वास्मिन् कार्यं भवति । किं पुन-
स्तत्, (५) द्वित्वमिच्छ । विभयाद्यकार, विभाय । जिहयाद्यकार, जिहाय । विभरा-
द्यकार, विभार । जुहवाद्यकार, जुहाव ॥

कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि ॥ ४० ॥

आग्रप्रत्ययस्य पश्चात् कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि परत । कृञ्जिति प्रत्याहारेण कृञ्च-
स्तयो गृह्यन्ते, तत्सामर्थ्यादस्तेर्भूभावो न भवति । पाचयाद्यकार । पाचयाम्प्रभूव ।
पाचयामास ॥

(१) 'आस्त्रकानो' रिति न्याय पाठः । (२) अनयोऽन्याम् दशनात् मूले प्रक्षिप्ताविमी ।
(३) इयेव, उवोपेति पाठान्तरम् । (४) 'इदुपग्रहादिनि' — इदुपग्रह इग्निवेष,
'विभाया गुण' इति पञ्चमी, फलस्य चात्र हेतुत्व यथावश्यक्येन वसनीति, एकाच इति वर्तमाने
'अशुक किति' इति य इङ्प्रतिषेध ततोऽपि हेतोर्णुप्रज्ञानो वाच्य इत्यर्थः । न्यासे 'इदुप-
ग्रह' इति प्रथमातपातोऽपि । तत्रेदुपग्रहमुद्दिश्योर्णुप्रज्ञानो वाच्य इत्यर्थः ॥ (५) 'द्वित्वे-
त्वे' वि पदमजरोसम्मत पाठः ॥

विदाङ्कुर्वन्तिरन्यतरस्याम् ॥ ४१ ॥

विदाङ्कुर्वन्तिरन्यतरस्यां निपात्यते । किं पुनरिह निपात्यते ? विदेर्लोङ्ग्राम्र-
त्ययो गुणाभावो लोटो लुक्कृञश्च लोट्परस्यानुप्रयोगः । अत्र भवन्तो विदाङ्कुर्वन्तु ।
विदन्तु । (१) इतिकरणः प्रदर्शनार्थः, न केवल प्रथमपुरुषबहुवचन, किं तर्हि, सर्वा-
ण्येव लोङ्वचनान्यनुप्रयुज्यन्ते । विदाङ्करोतु । विदाङ्कुरुतात् । विदाङ्कुरुताम् ।
विदाङ्कुरु । विदाङ्कुरुस्तन्त्यादि ॥

अभ्युत्सादयां प्रजनयाञ्चिक्रयां रमयामक पाययाक्रिया-

द्विदामकञ्चिति च्छन्दसि ॥ ४२ ॥

अभ्युत्सादयामित्येवमादयश्छन्दसि विषयेऽन्यतरस्यां निपात्यन्ते । सदिजनिर-
मीणां ष्यन्तानां लुङ्ग्राम्रत्ययो निपात्यते । चिनोतेरपि तत्रैवाम्रत्ययो (२) द्विर्वचन
कृत्वं च । अकरोति चतुर्भिरपि ग्रन्थेकमनुप्रयोगः सम्बध्यते । पावयाङ्क्रियादिति
पवतेः पुनस्तेषां ष्यन्तस्य लिङ्ग्राम् निपात्यते, क्रियादिति चास्यानुप्रयोगः । विदाम-
कञ्चिति विदेर्लुङ्ग्राम् निपात्यते, गुणाभावश्च, अकञ्चिति चास्यानुप्रयोगः । अभ्युत्सा-
दयामकः । अभ्युदसीपददिति भाषायाम् । प्रजनयामकः । प्राजीजनदिति भाषायाम् ।
चिक्रयामकः । अचैपीदिति भाषायाम् । रमयामकः । अरीरमदिति भाषायाम् । पाव-
याङ्क्रियात् । पाव्यादिति भाषायाम् । विदामकन् । अवेदिपुरिति भाषायाम् (इति
करणः (३) प्रयोगप्रदर्शनार्थः) ॥

छिल लुङि ॥ ४३ ॥

धातोश्छिलः प्रत्ययो भवति लुङि परतः । इकार उच्चारणार्थः, चकार स्वरार्थः ।
अस्य सिजादीनादेशान् द्रव्यति तत्रैवोदाहरिष्यामः ॥

छलेः सिच ॥ ४४ ॥

छलेः सिजादेशो भवति । इकार उच्चारणार्थः, चकार स्वरार्थः । अकार्षत् । अहा-
र्षत् । आगमानुदात्तत्व हि ग्रन्थस्वरमिव चित्स्वरमपि चाधेतेति स्थानिन्यादेशो च
द्विश्चकारोऽनुवदयते । ऐस्पृशमृशकृपृषपां सिन्वा वक्तव्यः ॥ अस्प्राक्षीत् । अस्पा-
क्षीत् । अस्पृक्षत् । अम्राक्षीत् । अमाक्षीत् । अमृक्षत् । अक्राक्षीत् । अकाक्षीत् । अकृक्षत् ।
अत्राप्सीत् । अत्राप्सीत् । अतृप् । अद्राप्सीत् । अदाप्सीत् । अदृप् ।

शल इगुपधादनिट् क्स ॥ ४५ ॥

शलन्तो यो धातुरिगुपधस्तस्मात्परस्य च्छेरनिट् क्स आदेशो भवति । लुह-

(१) “इतिकरणमुपलक्षणावार्थम्” इति न्यासे पाठः । (२) “द्विर्वचन चे”त्येव पदम-
ज्यम् । ततोऽयं “कुर्वन्ति”ति अपाठः ॥ (३) कोष्ठान्तात् पाठो मुद्रितपुस्तकेष्वनुपलभ्य-
मानोऽपि न्याससंवादात् परिवर्धितः ॥

अधुत्तत् । लिङ्-अलिङ् । शल इति किम् ? अभैत्सीत् । अच्छैत्सीत् । इगुपधादिति किम् ? अधासीत् । अनिट् इति किम् ? अकोपीत् । अमोपीत् ॥

श्लिप आलिङ्गने ॥ ४६ ॥

श्लिषेधांतोरालिङ्गनक्रियायचनात्परस्य च्लेः कस आदेशो भवति । आलिङ्गनसुप्-गृह्णं परिष्वङ्गः । अत्र नियमार्थमेतत् । आश्लिषत् कन्यां देवदत्तः । आलिङ्गन इति किम् ? समाश्लिषन्तु काष्ठम् ॥

न दशः ॥ ४७ ॥

पूर्वेण कसः प्राप्तः प्रतिपिदधते । दशेधांतोः परस्य च्लेः कसादेशो न भवति । अस्मिन् प्रतिपिदे “इरितो ये”त्यङ्सिचौ भवतः । अदशत् । अदासीत् ॥

णिश्चिदुसुभ्यः कर्त्तरि चङ् ॥ ४८ ॥

सिजपवादश्चङ् विधीयते । ण्यन्तेभ्यो धातुभ्यः श्रि द्रु सु इत्येतेभ्यश्च परस्य च्लेश्-छादेशो भवति कर्त्तृषाधिनि लुङि परतः । डकारो गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थः, चकारश्चङीति विशेषणार्थः । अजीकरत् । अजीहरत् । अशिश्नयत् । अदुद्रुवत् । असुसुवत् । कर्त्तरीति किम् ? अकारविपातां कटौ देवदत्तेन । छक् मेरपसंख्यानम् । “आयादय आङ् धातुके वा” इति यदा णिङ्नास्ति तदैतदुपसंख्यानम् । अचकमत । णिङ्पक्षे सन्वद्भाषः । अचीकमत ।

(१) नाकमिष्टसुप्तं यान्ति सुयुक्तैर्वडवारथैः । अध पक्वापिणो यान्ति येऽचीकमतभापिणः ॥

विभाषा धेट्श्वयोः ॥ ४९ ॥

‘धेट् पाने’ ‘दुओश्चि गतिवृद्धयोः’ इत्येताभ्यामुत्तरस्य च्लेर्विभाषा चडादेशो भवति । धेट्स्तावत्-अदधत् । सिच्पक्षे, “विभाषा घाधेट्” इति लुक् । अधात् । अधासीत् । श्रयतेः सत्त्वपि-अशिश्नयत् । (२) अडोऽप्यत्र विकल्पः । अश्वत् । अश्वयीत् । कर्त्तरी-त्येव । अधिपातो गावौ वत्सेन ॥

गुपेश्छन्दसि ॥ ५० ॥

गुपेः परस्य च्लेश्छन्दसि विषये विभाषा चडादेशो भवति । यत्रायप्रत्ययो नास्ति तत्रायं विधिः । इमास्तो मित्रावरुणौ गृहानजुगुपतम् । अगौत्तम्, अगोपिष्टम्, अगोपायिष्टमिति वा । भाषायां तु चङ्गन्त वर्ज्यत्वा शिष्ट रूपत्रयं भवति ॥

नोनयतिध्वनयत्येतत्कर्त्तयतिभ्यः ॥ ५१ ॥

‘ऊन परिहाणे’ ‘ध्वन शब्दे’ ‘इल प्रेरणे’ ‘अई गतौ याचने च’ इत्येतेभ्यो धातुभ्यो ण्यन्तेभ्यः पूर्वेषु च्लेशटि प्राप्ते छन्दसि निषये न भवति । काममूनयीः (३) औननः

(१) म्यासपदमअयोरर्द्धं श्लोको न व्याख्यातस्तस्मात् पश्चात् मूले प्रक्षित इति प्रतिपाति ।
(२) “अडप्यत्र विकल्पत” इति म्यासे । (३) उदाहरणे “औनयोदिति” प्रयुदाहरणे च “औननदिति” म्यासधृतपाठः । मुद्रितमूलपुस्तके “औननदि”ति तिक्न्त पाठः उदाहरणविरुद्धः ।

यांऽडादेशो भवति । अजरत् , अजारीत् । अस्तभत् , अस्तम्भोत् । अग्रचत् , अग्रो-
चीत् । अम्बुचत् , अम्बोचीत् । अमुचत् , अमोचीत् । अग्लुचत् , अग्लोचीत् । (अग्लु-
चत्) अग्लुञ्चीत् । अरयत् , अरयभीत् , अतिरिचयत् । ग्नुद्युग्लुग्लोरेव (१) नरोपा
दानेऽपि स्वयं सिद्धयर्थभेदात्तु द्वयोःस्वादान कृतम् । केचित्तु वर्गयन्ति द्वयो
स्वादानसामर्थ्याद् ग्नुद्योरनुनासिकलापो न भवति—अग्लुञ्चदिति ॥

वृमृन्स्हिभ्यश्छन्दसि ॥ ५६ ॥

वृ मृ ङ हि इत्येतेभ्य परस्य स्तेऽछन्दसि विषयेऽडादेशो भवति । शकलाङ्गुष्ठ
कोऽरत् । अधोऽमरत् । अदरदधात् । पर्वतमारहत् । अन्तरिक्षादिवमारहत् । छन्द-
सीति किम् ? अकार्षीत् । अमृत । अदारीत् । अरत्तत् ॥

चिण्ते पठ ॥ ६० ॥

‘पठ गतो’ अस्माद्गतो परस्य स्तेऽधिणादेशो भवति तशब्दे परत । सामर्थ्यादा
स्मनेपदैक्यचन गृह्यते । उदपादि मस्यम् । समपादि भैक्षम् । त इति किम् ? उदप-
साताम् , उदपसत ॥

दीपजनबुधपूरिताचिण्याचिभ्योऽन्यतरस्याम् ॥ ६१ ॥

चिण्ते इति वर्तते । ‘दीपी दीप्ती’ ‘जनी प्रादुर्भावि’ ‘बुध अवगमने’ ‘पूरी
आप्यायने’ ‘तायू सन्तानपालनयो’ ‘ओप्यायी वृद्धौ’ इत्येतेभ्य परस्य स्तेस्तशब्दे
परतोऽन्यतरस्या चिणादेशो भवति । अदीपि, अदिपिष्ट । अजनि, अजनिष्ट । अयोधि,
अयुद्ध । अपूरि, अपूरिष्ट । अतायि, अतायिष्ट । अप्यायि अप्यायिष्ट ॥

अच कर्मकर्त्तरि ॥ ६२ ॥

अजन्ताद्गतो परस्य स्ते कर्मकर्त्तरि तशब्दे परतश्चिणादेशो भवति । प्राप्तविभा-
षेयम् । अकारि कट स्वयमेव, अकृत कट स्वयमेव । अलायि केदार स्वयमेव,
अलविष्ट केदार स्वयमेव । अच इति किम् ? अभेदि काष्ठ स्वयमेव । कर्मकर्त्तरीति-
किम् ? अकारि कटो देवदत्तेन ॥

बुहश्च ॥ ६३ ॥

‘बुह प्रपूरणे’ अस्मात्परस्य स्तेऽधिणादेशो भवत्यन्यतरस्याम् । अदोहि गौ स्वय-
मेव, अदुग्ध गौ स्वयमेव । कर्मकर्त्तरीत्येव, अदोहि गौर्गोपालकेन ॥

न रुघ ॥ ६४ ॥

‘रुधिर आग्रणे’ अस्मात्परस्य स्ते कर्मकर्त्तरि चिणादेशो न भवति । अन्ववाल्ह
गौ स्वयमेव । कर्मकर्त्तरीत्येव । अन्ववालोधि गौर्गोपालकेन ॥

सयसश्च ॥ ७२ ॥

सोपसर्गार्थं आरम्भः । सम्पूर्वांश्च यत्सेवां श्यन्प्रययो भवति । सयस्यति । सयसति ॥

स्वादिभ्यः श्नु ॥ ७३ ॥

‘पुञ् अभिपये’ इत्येवमादिभ्यो धातुभ्यः श्नुप्रत्ययो भवति । शपोऽपवादः । सुनोति । सिनोति ॥

श्रुत् शृ च ॥ ७४ ॥

श्रुत् श्नुप्रत्ययो भवति, तन्मन्त्रियोगेन श्रुत् शृ इत्ययमादेशो भवति । शृणोति । शृणुत । शृण्वन्ति ॥

अक्षोऽन्यतरस्याम् ॥ ७५ ॥

‘अक्ष् व्यासौ’ भीषादिक, अस्मादयतरस्यां श्नुप्रत्ययो भवति । अक्ष्णोति । अक्षति ॥

तनूकरणे तच् ॥ ७६ ॥

‘तच्छ्रुत्यच्छ्रुतनूकरणे’ अस्मात्तनूकरणं वर्तमानादयतरस्यां श्नुप्रत्ययो भवति । अनेकार्थत्वाद्वातूनां विशेषेणोपादानम् । तच्छ्रुतिं काष्ठम् । तच्छ्रुतिं काष्ठम् । तनूकरण इति किम् ? सन्तच्छ्रुतिः (१) वाग्भिः ॥

तुदादिभ्यः श ॥ ७७ ॥

‘तुद् व्यथने’ इत्येवमादिभ्यो धातुभ्यः शप्रत्ययो भवति । शपोऽपवादः । शकारः सार्वधातुक्सञ्ज्ञार्थः । तुदति । नुदति ॥

रुधादिभ्यः श्नुम् ॥ ७८ ॥

‘रुधिर आवरणे’ इत्येवमादिभ्यो धातुभ्यः श्नुम् प्रत्ययो भवति । शपोऽपवादः । मकारो (२) देशविध्यर्थः । शकारः “आल्लोपः” इति विशेषणार्थः । रुग्द्धिः । भिनत्ति ॥

तनादिकृञ्भ्यः उ ॥ ७९ ॥

‘तनु विस्तारे’ इत्येवमादिभ्यो धातुभ्यः कृञ्श्च उप्रत्ययो भवति । शपोऽपवादः । तनोति । सनोति । क्षणोति । कृञ् खल्वपि-करोति । तनादिपाठादेव उप्रत्यये सिद्धे कृतोत्तरपादानं नियमार्थम्—अन्यत् तनादिकार्यं मा भूदिति । ‘तनादिभ्यस्तथासौ’ इति विभाषा सिचो लुगून् भवति । अकृतः । अकृथा ॥

धिन्विकृण्वयोर च ॥ ८० ॥

‘हिवि धिवि जिवि प्रीणनार्थं’ ‘कृवि हिसाकरणयो’ इयेतपोद्धातोरुप्रत्ययो भव

(१) ‘स’ अक्षणीति — निमित्तयनीयः ॥ (२) ‘मकार’ इति—विशिष्टं देशं यथानां इत्यर्थः । स पुनर्देशोऽचोत्था परः ॥

त्यकारश्चान्तादेशः । धिनोति । कुगोति । अतो लोपस्य स्थानिवद्भावाद् गुणो न भवति ।

क्रयादिभ्यः श्रा ॥ ८१ ॥

‘हुकीञ् द्रव्यविनिमये’ इत्येवमादिभ्यो धातुभ्यः श्नाप्रत्ययो भवति । शपोऽप-
वादः । शकारः सार्वधातुकमन्तार्थः । क्रीणाति । प्रीणाति ॥

स्तम्भुस्तुम्भुस्कम्भुस्कुम्भुस्कुम्भ्यः श्नुश्च ॥ ८२ ॥

आद्याश्चत्वारो धातवः सौत्राः, ‘स्कुञ् आप्रवणे’ इत्येतेभ्यः श्ना प्रत्ययो भवति
श्नुश्च । स्तम्भाति, स्तम्भोति । स्तुम्भाति, स्तुम्भोति । स्कम्भाति, स्कम्भोति । स्कु-
म्भान्ति, स्कुम्भोति । स्कुन्ताति, स्कुन्तोति । उदित्वप्रतिज्ञानात् सौत्राणामपि धातूनां
सर्वार्थत्वं विज्ञायते, नैतद्विकरणविषयत्वमेव ॥

हलः श्नः शानञ्भौ ॥ ८३ ॥

हल उत्तरस्य श्नाप्रत्ययस्य शानजादेशो भवति हौ परतः । मुपाण । पुपाण ।
हल इति किम् ? क्रीणीहि । हायिति किम् ? मुष्णाति । श्न इति स्थानिनिर्देश आदे-
शसंप्रत्ययार्थः । इतरथा हि प्रत्ययान्तरमेव सर्वविषयं विज्ञायेत ॥

छन्दसि शायजपि ॥ ८४ ॥

छन्दसि विषये श्नः शायजादेशो भवति, शानजपि । (१) गृभाय जिह्वया मधु ।
शानचः स्वस्ववि-बधान पशुम् ॥

व्यत्ययो बहुलम् ॥ ८५ ॥

यथायथं (२) विकरणाः शब्दादयो विहितास्तेषां छन्दसि विषये बहुलं व्यत्ययो
भवति । व्यतिगमनं व्यत्ययो व्यतिहारः (३) — विषयान्तरे विधानं, कचिद्विविकर-
णता, कचिद्विविकरणता च । आण्डा शुष्मस्य भेदति । भिनत्तीति प्राप्ते । स च न
मरति । न म्रियत इति प्राप्ते । द्विविकरणता—इन्द्रो वन्तेन नेपथु । नयत्विति प्राप्ते ।
त्रिविकरणता—इन्द्रेण युता तरुणो वृत्रम् (४) । (५) तीर्यास्मेति प्राप्ते ।
(६) सर्ववैधिव्यभिचारार्थम् ।

(१) “गृभाये”ति पाठान्तरम् ॥ (२) यथायथम्—‘यस्मिन् यस्मिन् विषये’ इत्यर्थः ।

(३) “व्यतिकर” इति न्याये ॥ (४) “इषदमि”ति न्याये ॥ (५) “हरेमे”ति पदमं-

बरोसम्मतः पाठः ॥ (६) “मर्वेति” मर्वस्य प्रकृतस्याप्रकृतस्य विषेर्भ्यभिचारो व्यत्ययलक्षणो

यथा ह्यादित्येवमर्थं बहुलग्रहणम् । “उपग्रह” — ‘लादेशव्यञ्जनक्रियाविशेषो मुख्य उपग्रहः ।

इह तु तद्व्यक्तिनिमित्तात् परस्मैपदात्मनेपदयोश्चन्द्रशब्दो वर्तते । नर-पुरुष, प्रथमादिः ।

कालः—कालशब्दोऽथ कालविषयत्वात्पशुशब्दप्रत्ययेषु वर्तते । कर्तृ—कर्तृशब्दः कारकपरः ।

विभक्तीना व्यत्यय इत्यर्थः । यङ्—यङिति “सार्वधातुके यङ्” इति यकारादात्म्य

“लिङ्शाशिष्यङ्” इति ङकारान्तः प्रत्याहारः । शकृद्वत्-पाणिनिः ॥

सुसिद्धुपग्रहलिङ्गनराणां कालहलक्ष्स्वरकर्तृयडा च ।
 प्यत्ययमिच्छति शास्त्रहृदेषा सोऽपि च सिद्धयति बाहुल्येन ॥
 लिङ्ग्याशिर्यङ् ॥ ८६ ॥

आशिपि विषये यो लिङ् तस्मिन् परतरउन्दसि विषयेऽङ् प्रययो भवति ।
 सापोऽपवादः । “छन्दस्युभयथा” इति लिङ् सार्वधातुकसत्ताप्यस्ति । स्थानागन्वि
 चिविदिशक्तिरयं प्रयोजनम् । स्था-उपस्थेय वृषभ तु प्रियाणाम् । गा-सप्यमुषो
 यम् । गमि-गमेम जाततो गृहान् । यच्च-मन्त्र योचेमाग्नयः । विदि-विद्यमेन
 मनमि प्रविष्टाम् । शशि-व्रत चरिष्यामि तच्छुकेयम् । रदि-स्वर्ग लोकमाह्वयम् ।
 दृशेरग्यत्तय ३ । पितर च दृशेय मातर च ॥

कर्मत्रकर्मणा तुन्यन्त्रिय ॥ ८७ ॥

कर्मणि क्रिया कर्म, कर्मस्थया क्रियया तुल्य क्रिये कर्त्ता कर्मवद्भवति । यस्मिन् कर्मणे
 कर्तृभूतेऽपि तद्विक्रिया लक्ष्यते यथा कर्मणि, स कर्त्ता कर्मवद् भवति-कर्माश्रयाणि
 कार्याणि प्रतिपद्यते । “कर्तरि शब्” इति कर्तृग्रहणमिहानुवृत्त प्रथमया विपरिणम्यते ।
 यगात्मनेपदचिर्गाचिण्वक्षावा प्रयोजनम् । भिद्यते काष्ठ स्वयमेव । अभेदे काष्ठ स्वय
 मेव । कारिष्यते कष्ट स्वयमेव । यच्चरण स्वाश्रयमपि यथा स्वात्-भिद्यते कुसुले
 नेति, अशर्मकाणा भाषे ल तिङ्गा भवति । “लिङ्ग्याशिर्यङ्” इति द्विलिङ्गको
 निर्देशः, तत्र लानुवृत्तेऽन्तस्य कर्त्ता कर्मवद्भवतीति कुसुलाद् द्वितीया न भवति ।
 कर्मणेति किम् ? करणाधिकरणाम्ना तुल्यक्रियस्य मा भूत्-साध्वसिर्दिक्षनात्,
 साधु रथाली पचति । धात्वधिकारासमाने धातौ कर्मवद्भावः, इह न भवति-पच
 त्योदन देवदत्तः, राक्षस्योदन स्वयमेवेति । कर्मस्थभावकानां, कर्मस्थक्रियाणां
 च कर्त्ता कर्मवद्भवति, न कर्तृस्थभावकानां, न वा कर्तृस्थक्रियाणाम् ॥

कर्मस्य पचतेर्भावः कर्मस्था च भिदे क्रिया ।

मासासिभावः कर्तृस्थ कर्तृस्था च गमे क्रिया ॥

तपस्तपःकर्मकस्येव ॥ ८८ ॥

‘तप सतापे’ अस्य कर्त्ता कर्मवद्भवति, स च तपःकर्मकस्यैव, नान्यकर्मकस्य ।
 क्रियाभेदाद्विध्यर्थमेतद् । उपवासादीनि तपासि तापस तपन्ति । दुःखयन्तीत्यर्थः ।
 स तापसस्त्वगस्थिभूतः स्वर्गाय तपस्तप्यते । अन्नयतीत्यर्थः । पूर्वणाप्राप्त कर्मव-
 द्भावो विधीयते-तप्यते तपस्तापस । अतस्तपस्तापस । तपःकर्मकस्यैवेति किम् ?
 उत्तपति सुवर्णं सुवर्णजारः ॥

न दुहस्नुनमा यक्चिणौ ॥ ८९ ॥

दुह, स्नु, नम् इत्येतेषां कर्मकर्तरि यक्चिणौ कर्मवद्भावापदिष्टौ न भवतः । दुहे-
 रत्नेन यक् प्रतिपिद्यते । चिण् तु “दुहश्च” इति पूर्वमेव विभाषितः । दुग्धे गौ स्वय-

मेव । अदुग्धं गौ स्वयमेव, अदोहि गौ स्वयमेव । प्रस्तुते गौ स्वयमेव । प्रास्तोष्ट गौ स्वयमेव । नमते दण्ड स्वयमेव । अनस्त दण्ड स्वयमेव । ऋक्चिणो प्रतिपेधे निश्रन्थिग्रन्थिन्नात्मनेपदाकर्मकाणामुपसर्गानाम् (१) कारयति कट देवदत्त । कारयते कट स्वयमेव । अचीकरत्कट देवदत्त । अचीकरत् कट स्वयमेव । उत्पुच्छयते गो स्वयमेव । उदपुपुच्छत् गो स्वयमेव । श्रञ्जाति ग्रन्थ देवदत्त । श्रन्तीते ग्रन्थ स्वयमेव । अश्रन्थिष्ट ग्रन्थ स्वयमेव । ग्रञ्जाति श्लोक देवदत्त । ग्रन्तीते श्लोक स्वयमेव । अग्रन्थिष्ट श्लोक स्वयमेव । ग्रवीति श्लोक देवदत्त । ग्रूते श्लोक स्वयमेव । अवोचच्छ्लोक देवदत्त । अवोचत् श्लोक स्वयमेव । आत्मनेपदविधानेऽकर्मकाणाम्—आ हन्ति माणवक देवदत्त । आहते माणवक स्वयमेव । आबध्तिष्ट माणवक स्वयमेव, आहतेति वा । विजुर्धने सैन्धवा स्वयमेव । व्यकृपत् सैन्धवा स्वयमेव ॥

कुपिरजो प्राचा श्यन् परस्मैपद च ॥ ६० ॥

‘कुप निष्कप’ ‘रञ्ज रागे’ -नयोर्धात्वो कर्मकर्तरि प्राचामाचार्याणां मतेन श्यन् प्रत्ययो भवति, परस्मैपद च । यगात्मनेपदयोरपवादो । कुप्यति पाद स्वयमेव । रज्यति वस्त्र स्वयमेव । प्राचा ग्रहण त्रिकल्पार्थम्—कुप्यते । रज्यते । व्यवस्थितविभाषा चैयम्, तेन लिङ्लिङो स्यादिविषये च न भवत्—चुकुपे पाद स्वयमेव । ररञ्जे वस्त्र स्वयमेव । कोपिपीष्ट पाद स्वयमेव । रङ्जीष्ट वस्त्र स्वयमेव । कोपिप्यते पाद स्वयमेव । रङ्ज्यते वस्त्र स्वयमेव । अकोपि पाद स्वयमेव । अरञ्जि वस्त्र स्वयमेव ।

धातो ॥ ९१ ॥

धातोरित्ययमधिकारो वेदितव्यः, आ तृतीयाध्यायपरिसमाप्ते, यदित ऊर्ध्वमनु क्रमिष्यामी धातोरित्येव तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति—“तव्यत्तव्यानीयर” इति । कर्तव्यम् । करणीयम् । धातुग्रहणमनर्थकम्, यद्विधो धात्वधिकारात् । कृदुपपदसञ्ज्ञार्थं तर्हि—अस्मिन् धात्वधिकारे ते यथा स्याता, पूर्वत्र मा भूतामिति । आर्धधातुकसञ्ज्ञार्थं च द्वितीय धातुग्रहणं कर्तव्यम्, धातोरित्येव विहितस्य यथा स्यात्, इह मा भूत्—लभ्या लुभिरिति ॥

तत्रोपपद सप्तमीस्थम् ॥ ६२ ॥

तत्रैतस्मिन् धात्वधिकारे तृतीये यत्सप्तमीनिर्दिष्टं तदुपपदसञ्ज्ञं भवति । वक्ष्यति—“कर्मण्यण्”, बुम्भकार । स्थग्रहणं सूत्रेषु सप्तमीनिर्दिष्टप्रतिपत्त्यधम्, इतरथा हि सप्तमी श्रूयते यत्र, तत्रैव स्यात्—स्तम्बेरम्, कणेजप इति । यत्र वा सप्तमीश्रुतिरस्ति, “सप्तम्या जनेई” इति । उपसरजो, मन्दुरज इति । स्थग्रहणात्तु सर्वत्र भवति । गुरु-

(१) अस्य वार्तिकस्योदाहरणानां न्यासे दर्शनात् वृत्तादिमानि नास्तन् । पदमजव्यामपि “श्यामुदाहरणानि वचिद्वृत्ती पठ्यन्ते वचिन्ते” श्लोकम् ॥

सज्ञाकरणमन्वर्थसज्ञाविज्ञाने सति समर्थपरिभाषायापारार्थम्—परम् कुम्भ करोति
फटमिति प्रत्ययो न भवति । उपपदप्रदेशा—“उपपदमतिङ्” इत्येवमादय ॥

कृदतिङ् ॥ ९२ ॥

अस्मिन् धात्वधिकारे तिङ्बजित प्रत्यय कृत्सङ्को भवति । कर्तव्यम् । करणी-
यम् । अतिङिति किम् ? चीयात् । स्तूयात् । कृत्प्रदेशा—“कृत्तदितसमासाश्च” इत्ये-
वमादय ॥

याऽसरूपोऽस्त्रियाम् ॥ ६४ ॥

अस्मिन् धात्वधिकारेऽममानरूप प्रत्ययोऽपवादो वा वाधको भवति स्त्र्यधिकार-
विहितप्रत्यय वर्जयित्वा । “ष्वुत्तृचौ” उत्सर्गो, “इगुपधज्ञाप्तीकिर क” इत्यपवादः,
तद्विषये ण्वुत्तृचावपि भवत—विज्ञेयक । विज्ञेता । विचिष । असरूप इति किम् ?
“कर्मण्यण्” इत्युत्सर्ग, “आतोनुपसर्गं क” इत्यपवाद, स नित्य वाधको भवति—
शोद । कर्मण्यण् । नानुबन्धकृतमसारूप्यम् । अस्त्रियामिति किम् ? “स्त्रिया स्तिन्”
इत्युत्सर्ग, “अ प्रत्ययात्” इत्यपवाद, स वाधक एव भवति—चिकीर्षा । जिहीर्षा ॥

कृत्या प्राङ् एबुलः ॥ ६५ ॥

“ष्वुत्तृचौ” इति वक्ष्यति, प्रागेतस्माण्वुत्तमशब्दनाद, यानित उर्ध्वमनुक्रमि-
ष्याम कृत्यसज्ञास्ते वेदितव्या । तत्रैवोदाहरिष्याम । कृत्यप्रदेशा—“कृत्यैरधिकार्य-
वचने” “कृत्याना कर्तरि या” इत्येवमादय ॥

तव्यत्तव्यानीयर ॥ ६६ ॥

धातोरिति वर्तते । धातोस्तव्यत् तव्य अनीयर् इत्येते प्रत्यया भवन्ति । तकार-
रेणै स्वराधी । कर्तव्यम् । कर्तव्यम् । करणीयम् ॥ त्वसेस्तव्यत् कर्तरि णिच्च ॥
धास्तव्य । त्वकेलिमर उपसत्त्यानम् ॥ पवेलिमा मापा । भवेलिमानि काष्ठानि ।
कर्मकर्तरि णायमिष्यते ॥

अचो यत् ॥ ९७ ॥

अजन्ताद्भातोर्ध्वप्रत्ययो भवति । तकारो—“यतोऽनाव” इति स्वराध । गेयम् ।
पेयम् । जेयम् । जेयम् । अजग्रहण किम् ? यावता हलन्ताण्यत वक्ष्यति, अजन्तभूत-
पूर्वादिपि यथा स्यात् । दित्स्यम् । धित्स्यम् । तकि शसि चति यति जनीनामुपसत्स्या-
नम् । तकि—तक्ष्यम् । शसि—शस्यम् । चति—चत्यम् । यति—यत्यम् । जनि—जन्यम् ॥
तहनो वा वध च ॥ वध्यम् । घाल्यम् ॥

पोरदुपधात् ॥ ६८ ॥

पवर्गान्ताद्भातोरकारोपधावप्रत्ययो भवति । ण्यतोऽपवादः । दाप्—दाप्यम् । लभ्—
लभ्यम् । पोरिति किम् ? पाक्यम् । वाक्यम् । अदुपधादिति किम् ? कोप्यम् । गोप्य-
म् । तपरकरण तत्कालार्थम् । आप्यम् ।

शक्तिसहोश्च ॥ ६६ ॥

‘शक्नु शक्तो’ ‘पह मर्पणे’ अनयोर्धावोर्यप्रत्ययो भवति । शक्यम् । सह्यम् ॥

गदमदचरयमश्चानुपसर्गे ॥ १०० ॥

‘गद व्यक्ताया वाचि’ ‘मदी ह्य’ ‘चर गतिमक्षणयो’ ‘यम उपरमे’ इत्येतेभ्यश्चानुपसर्गेभ्यो यप्रत्ययो भवति । गद्यम् । मद्यम् । चर्यम् । यम्यम् । अनुपसर्ग इति किम् ? शृणाद्यम् । प्रमाद्यम् । ङ्यमे पूर्वैर्नैव सिद्धेऽनुपसर्गभियमार्थं वचनम् ॥ ॐ चरेराडि चागुरोः । आचर्यो(१) देश । अगुराविति किम् ? आचार्य उपनेता(२) ॥

अनद्यपर्ययन्या गार्हपणितव्यानिरोधेषु ॥ १०१ ॥

अद्य पण्य वर्या इत्येते शब्दा निपायन्ते गार्हपणितव्यानिरोध इत्येतेष्वर्थेषु यथासरयम् । अद्यमिति निपायते, गार्ह चेतद्भवति । अद्य(३) पापम् । अनुद्य-मन्यत्—‘वद सुपि क्यप च । (४) पण्यमिति निपायते, पणितव्य चेत्तद्भवति । पण्य कम्बल । पण्या गौ । (५) पाण्यमन्यत् । वर्येति स्त्रिया निपायते, अनिरोधश्चेद्भवति । अनिरोधोऽप्रतिबन्ध (६) । शतेन वर्या । सहस्रेण वर्या । वृयाऽन्या । स्त्रीलिङ्गनिर्देश किमर्थं ? वाया ऋद्विज ॥

वह्य करणम् ॥ १०२ ॥

वह्यर्धानो करणे यत्प्रत्ययो निपायते । वह्यन्नेनेति वह्य शक्यम् । करण इति किम् ? बाह्यमन्यत् ॥

अर्य स्वामिवैश्ययो ॥ १०३ ॥

‘ऋ गतो अस्माण्यति प्राप्ते स्वामिवैश्ययोरभिधेययोर्यत्प्रत्ययो निपायते । अर्य स्वामी । अया वैश्य ॥ यतोऽनाव’ इत्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते । ॐ स्वामिन्यन्तोदात्तव च वक्ष्यम् ॥ स्वामिवैश्ययोरिति किम् ? आर्यो ब्राह्मण ॥

उपसर्ग्या काल्या प्रजन ॥ १०४ ॥

उपसर्ग्येति निपायते काल्या चेत्प्रजने भवति । उपपूर्वात्सर्ग्येत्प्रत्यय । प्राप्तकाला काल्या । प्रजन—प्रजनन प्रथमगर्भग्रहणम् । गर्भग्रहणे प्राप्तकाला-उपसर्ग्या गौ, उपसर्ग्या वडवा । काल्या प्रजन इति किम् ? उपसर्ग्या शरदि मधुरा ॥

अजर्य सगतम् ॥ १०५ ॥

अजर्यमिति निपायते, सगतं चद्भवति । जीर्यतेनञ्पूर्वात्सगते सगमने कर्तरि यत्प्रत्ययो निपायते । न जीर्यतीत्यन्यम्, अन्यमार्थसगतम् । अजर्यं नोऽस्तु सगतम् । सगतमिति किम् ? अजरिता कम्बल ॥

(१) ‘आचर्य —गतव ॥ (२) गुरु’रिति न्याते ॥ (३) ‘अद्य व नान ईम् । (४) ‘पण्य’ यवहृत्त्वम् । (५) ‘पाण्य’ स्तुत्यम् । (६) ‘अप्रतिबन्ध प्रसरा नमिषात ॥

यदः सुपि क्यप् च ॥ १०६ ॥

अनुपसर्ग इति वर्तते । वदेर्धातोः सुयन्त उपपदे अनुपसर्गे क्यप् प्रत्ययो भवेत्, चकाराद्यश्च । ग्रहोद्यम् । ग्रहवद्यम् । सत्योद्यम् । सत्यवद्यम् । सुपीति किम् ? वप् । अनुपसर्ग इत्येव, प्रवाच्यम् ॥

भुजो भावे ॥ १०७ ॥

सुप्यनुपसर्ग इत्यनुवर्तते । भवतेर्धातोः सुयन्त उपपदेऽनुपसर्गे भावे क्यप् प्रत्ययो भवति । यत् नानुवर्तते । ग्रहभूय गतः, ग्रहाय गतः । देवभूय गतः, देव(१) गतः । भावग्रहणमुत्तरार्थम् । सुपीत्येव, भव्यम् । अनुपसर्ग इत्येव, प्रमन्यम् ॥

हन्तश्च ॥ १०८ ॥

सुप्यनुपसर्ग इति वर्तते, भाव इति च । हन्तेर्धातोः सुयन्त उपपदेऽनुपसर्गे भवे क्यप् प्रत्ययो भवति, तकारश्चान्तादेशः । ग्रहहत्या । अश्वहत्या । सुपीत्येव, धातुः । प्यत्तु भावे न भवत्यनभिधानात् । अनुपसर्ग इत्येव, प्रधातो वर्तते ॥

एतितुशामृद्वृजुपः क्यप् ॥ १०९ ॥

सुप्यनुपसर्ग भाव इति निवृत्तम् । सामान्येन विधानमेतत् । एति स्तु शास्त्रवृत्तुप इत्येतेभ्यः क्यप् प्रत्ययो भवति । इत्यः । स्तुत्यः । शिष्यः । धृत्यः । आहृत्यः । श्रुत्यः । क्यचिति वर्तमाने पुनः क्यग्रहणं चाध्ववाधनार्थम्, “ओरावश्यके” इति श्रुतं चाधित्वा क्यधेय भवति—अवश्यस्तुत्यः । धृग्रहणे वृजो ग्रहणमिष्यते, न वृद्धः—वायां श्रुतिवजः । अशंसदुहिगुहिभ्यो धेति वक्तव्यम् । शस्यम् । शंस्यम् । दुह्यम् । दोह्यम् । गुह्यम् । गोह्यम् । आइर्ष्यादेशः सज्ञायामुपसरयानम् । आज्यं घृतम् । कथमुपेयम् ? (२) षरेतद्रूपं, नेणः ॥

ऋदुपचाञ्चास्लपिचृते ॥ ११० ॥

ऋकारोपधाच्च धातोः क्यप् प्रत्ययो भवति, कलृपिचृती वर्जयत्वा । वृत्तु—वृत्त्यम् । वृत्तु—वृद्धम् । अकलृपिचृतेरिति किम् ? कल्प्यम् । चत्यम् । तपरकरणं किम् ? ‘कृत सशब्दे’—ण्यदेव भवति, कीर्त्यम् । अणौ सृजेर्ण्यद्वक्तव्यः । पाणिस्सर्ग्या रज्जुः । असमवपूर्वाच्च । समवसर्ग्या ॥

ई च खनः ॥ १११ ॥

खनेर्धातोः क्यप् प्रत्ययो भवतीकारश्चान्तादेशः । खेयम् । दीर्घनिर्देशः प्रश्लेषार्थः । तत्र द्वितीय इकारो ये विभाषेत्याख्यवाचनार्थः ॥

भृजोऽसंज्ञायाम् ॥ ११२ ॥

भृजो धातोरसंज्ञायां विषये क्यप् प्रत्ययो भवति । भृत्याः कर्मकराः, भर्तव्या

(१) अस्मादस्य न्यासे दर्शनाय मूलपाठो नास्त्येवगन्वते ॥ (२) “इह एतदि”ति न्यासे पाठः ॥

इत्यर्थः । अमज्ञायामिति किम् ? भार्या नाम वृत्रियः । असपूर्वादिभाषाः । सभृत्या,
सभार्या वा ॥

सज्ञाया पुंस्ति इष्टवाच्यं ते भार्या प्रसिद्धयति ।
स्त्रिया भावाधिकारोऽस्ति तेन भार्या प्रसिद्धयति ॥

मृनेरिभाषा ॥ ११३ ॥

मृजघांतोर्विभाषा क्यप् प्रत्ययो भवति । ऋदुपघातत् प्राप्तिविभाषेयम् । परिमृ
ज्य, परिमार्ग्यः ॥

राजसूर्यसूर्यमृषोद्यरच्यकुयकृष्टपच्यान्यथ्या ॥ ११४ ॥

राजसूर्य सूर्य मृषोद्य रच्य कुप्य कृष्टपच्य अन्यप्य इत्येते शब्दाः क्यपि निपात्य
न्ते । राज्ञा (१) सोतव्य, राजा वा इह मूयते—राजसूर्यः कतु । सूर्मतिभ्या क्यप्,
सत्तल्लव (२) सुवतेर्वा रुडागम—सरति सुरति वा सूर्यः । मृषापूर्वस्य वदते पत्रे यति
प्राप्तेनित्य क्यप् निपात्यते—मृषोद्यम् । रोचतेऽसौ रच्य, कर्त र क्यप । गुपेराद् क्व
च सज्ञायाम्—(३) क्यप् । गोप्यमन्यत् । कृष्टे पच्यन्ते कृष्टपच्य, कमकत् र निपा
तनम् । न व्यथत अन्यप्य ॥

भिद्योद्वथौ नद ॥ ११५ ॥

भिदैरुल्लेश्व क्यप् निपात्यते नदेऽभिधेय, उल्लेश्व च । भिनत्ति कूल भिद्य ।
उक्षयुदकम्, उद्वथ । नद इति किम् ? भेत्ता । उल्लिखता ॥

पुयमिद्वथौ नक्षत्रे ॥ ११६ ॥

पुपे मिधेश्वधिकरणे क्यप् निपात्यते नक्षत्रेऽभिधेये । पुप्यन्त्यस्मिन्न्या इति-
पुय । सिद्धग्रन्थस्मिन्निति—सिद्धव । नक्षत्र इति किम् ? पोषण, मेघनम् ॥

विपूयविनीयनित्या मुञ्जकल्कहलिषु ॥ ११७ ॥

विपूय विनीय निव इत्येते शब्दा निपात्यन्ते यथास्तस्य मुञ्जकल्कहलि इत्येते-
ष्वर्थेषु बोधेषु । विपूर्वापचनेर्नयतेश्च तथा जयतेर्यति प्राप्ते कर्मणि क्यप् निपा-
त्यते । (४) विपूयो मुञ्ज । विपाव्यमन्यत् । विनीय कल्क । विनेयमन्यत् । निच्यो
हलि । जेयमन्यत् ॥

(१) 'सोतव्य'—अभिष्वद्वारा निष्ठादिवस इत्यर्थः । राजा—रजामक सोमः ।

(२) सुवतेरिति—सुवतेरिति पच्यते सुवते पच्यते क्यप् इत्यर्थः । (३) कुप्य—रवर्णरव
तामिभ्र वनम् ॥ (४) विपूयो मुञ्ज—रज्ज्वाङ्किरणाय शोषयितव्य इत्यर्थः । कल्क—नैलेन
घनेन वा त्रिकलाद्रिद्रव्यसमवेतेन साध्य कश्चिन्नैवविशेषः । नित्य—बलेन ब्रह्म इत्यर्थः ।
उल्लिखल—हलि । उल्लिखल—हलि । उल्लिखल—हलि ॥

प्रत्यपिभ्यां ग्रहेरछन्दसि ॥ ११८ ॥

प्रति अपि इत्येवंपूर्वाद् ग्रहेः क्यप् प्रत्ययो भवति छन्दसि विषये । मतस्य न प्रति-
गृह्यम् । तस्मादापिगृह्यम् । छन्दसीति किम् ? प्रतिग्राह्यम् । अपिग्राह्यम् ॥

पदास्यैरिवाह्यापदयेषु च ॥ ११९ ॥

पदेऽस्यैरिणि याह्यायां पदेषु चार्थे ग्रहेर्ज्ञातोः क्यप् प्रत्ययो भवति । पदे तावत्-
प्रगृह्यं पदं, यस्य प्रगृह्यसंज्ञा विहिता । अवगृह्य पद, यस्यावग्रहः क्रियते । अस्यैरो
परतन्त्र—गृह्यका इमे, गृहीतका इत्यर्थः । याह्यायाम्—ग्रामगृह्या सेना । नगरगृह्य
सेना । ग्रामनगराभ्यां बहिर्भूतेत्यर्थः । स्त्रीलिङ्गनिर्देशादन्यत्र न भवति । पदे भवे
पक्षयः—वासुदेवगृह्याः । अर्जुनगृह्याः । तत्पक्षाधिता इत्यर्थः ॥

विभाषा कृष्टृपोः ॥ १२० ॥

कृष्टो वृषश्च विभाषा क्यप् प्रत्ययो भवति । करोतेर्ण्यति प्राप्ते वर्पतेर्दुपधन्व-
शित्ये क्यपि प्राप्ते विभाषाऽऽरभ्यते । कृत्यम् । कार्यम् । धृत्यम् । वर्ण्यम् ॥

युग्यं च पत्रे ॥ १२१ ॥

युग्यमिति निपात्यते, पत्रं चेत्तद्वति । पत्तयनेनेति पत्र, वाहनमुच्यते । युग्यो
गौः । युग्योऽश्वः । युग्यो हस्ती । युजोः क्यप् कुवं च निपात्यते । पत्रे इति किम् ?
योग्यमन्यत् ॥

अमावस्यदन्यतरस्याम् ॥ १२२ ॥

अमाशब्दः सहाय्यं वर्त्तते । तस्मिन्नुपपदे वसेर्ज्ञातोः कालेऽधिकरणे ण्यत्प्रत्ययो
भवति, तत्रान्यतरस्यां वृद्धयभावो निपात्यते । सह वसतोऽस्मिन् काले सूर्याचन्द्रम-
साविति—अमावस्या । अमावास्या । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् “अमावास्याया वा”
इत्यत्रामावस्याशब्दस्यापि ग्रहणं भवति ।

अमावसोरहं ण्यतोर्निपातयाम्यवृद्धिताम् ।

तयैकवृत्तिता तयोः स्वरश्च मे प्रसिद्धवति ॥

छन्दसि निष्टर्क्यदेवहूयप्रणीयोऽनीयोऽच्छिद्यमर्यस्तर्क्यध्वर्यस्वन्यस्वान्यदेवय-

ज्यापृच्छ-प्रतिपीन्यब्रह्मवाद्यभाव्यस्ताव्योपचाय्यपृष्ठानि ॥ १२३ ॥

निष्टर्क्यादयः शब्दारछन्दसि विषये निपात्यन्ते । यदिह लक्षणेन अनुपपन्नं तत्सर्वं
निपातनारिसिद्धम् । निष्टर्क्य इति—“कृतोद्धेदने” इत्यस्मान्निस्पृष्टत्वात् क्यपि प्राप्ते ण्यत्,
आद्यन्तविपर्ययश्च, निसश्च कर्त्वं निपात्यते—निष्टर्क्यं चिन्वीत पशुकामः । देवशब्द
उपपदे ह्यतेर्जुहोतेर्वा क्यप्, दीर्घस्तुगभावश्च—देवहूयः । प्रपूर्वाहुत्पूर्वाच्च नयतेः
क्यप्—प्रणीयः । उनीयः । उत्पूर्वाच्छिद्येः क्यप्—उच्छिद्यम् । ‘मृद् प्राणत्यागे’ ‘सृज्
आद्धादने’ ‘वृ हूद्धने’ कृतेभ्यो यत् शत्यद्—मर्हः । इत्यर्हः, छिदाप्तेह, क्षिप्ताप्तेह,
ध्वर्यः । स्वनैर्यत्—स्वन्यः । पतस्मादेव ण्यत्—स्वान्यः । देवशब्द उपपदे यजेर्यत्—देव-

यज्या, स्त्रीलिङ्गनिपातनम् । आङ्पूर्वात्पृच्छे' क्यप्-आपृच्छय' । प्रतिपूर्वात्सीन्यते' क्यप् षच च-प्रतिषील्य । ब्रह्मण्युपपदे वदेर्ण्यत्-ब्रह्मवाच । भवते स्तौतेश्च ण्यत्, आवादेशश्च भवति-भास्य । स्ताय । उपपूर्वस्य चिनोतेर्ण्यदायादेशौ-उप चाय्यपृढम्, पृढे चोत्तरपदे निपातनमेतत् । ॐ हिरण्य इति वक्तव्यम् ॐ । हिरण्याद-न्यत्र उपचेयपृढमेव ।

निष्टक्यं व्यत्यय निष्ठास्त्रिस पञ्च निपातनात् ।

ण्यदायादेश इत्येतावुपचाय्ये निपातितौ ॥

ण्यदेकस्माच्चतुर्भ्य क्यप् चतुर्भ्यश्च यतो विधि ।

ण्यदेकस्माच्चान्दश्च द्वौ क्यपौ ण्यद्विधिश्चतु ॥

सहलोऽर्यत् ॥ १२४ ॥

पञ्चम्यर्थे षष्ठी, ऋवर्णान्ताद्वातोर्हलन्ताच्च ण्यत्प्रत्ययो भवति । कार्यम् । हार्यम् । धार्यम् । वाक्यम् । पाक्यम् ॥

आवश्यक्ये ॥ १२५ ॥

अवश्यभाव आवश्यकम् । उवर्णान्ताद्वातोर्ण्यत् प्रत्ययो भवत्यावश्यक्ये षोडशे । यतोऽपवाद । लाव्यम् । पाव्यम् । आवश्यक्ये इति किम् ? लव्यम् । आवश्यक्ये षोडशे इति चेत् स्वरसमासानुपपत्ति-अवश्यलाव्यम्, अवश्यपाव्यमिति । नैष दोष । मयूरव्यसकादित्वात् समास, उत्तरपदप्रकृतिस्वरे च यत्न करिष्यते ॥

आसुयुरपिरपिलपिप्रपिचमश्च ॥ १२६ ॥

आङ्पूर्वात्सुनोते यु वपि रपि लपि त्रपि चम् इत्येतेभ्यश्च ण्यत् प्रत्ययो भवति । यतोऽपवाद । आसाव्यम् । याव्यम् । वाप्यम् । राप्यम् । लाप्यम् । प्राप्यम् । आचाम्यम् । अनुक्तममुच्चयार्थश्चकार, दग्धि-दाभ्यम् ॥

आनाय्योऽनित्ये ॥ १२७ ॥

आनाय्य इति निपात्यते अनित्येऽभिधेये । नधतेराङ्पूर्वाण्यदायादेशौ निपात्येते । आनाय्यो दक्षिणाग्निः । रुद्धिरेपा, तस्मादनित्यविशेषे दक्षिणाग्निवेवावतिष्ठते, तस्य चानित्यत्वं नित्यमज्ञागरणात् । यश्च गार्हपत्यादानीयते दक्षिणाग्निराहवनीयेन सहैक-प्रणेतिस्तत्रैतन्निपातन, न दक्षिणाग्निमात्रे, तस्य हि योनिर्विकल्प्यते-वैश्यकुलाद्विस्त-वतो भ्राष्ट्राह्वा गार्हवत्याद्वेति ॥

आनाय्योऽनित्य इति चेदक्षिणाग्नी कृत भवेत् ।

एक्योनौ तु त विद्यादानेयो ह्यन्यथा भवेत् ॥

प्रणाय्योऽसमती ॥ १२८ ॥

अविद्यमाना समतिरस्मिन्नित्यसमति । समनन समते, समतता पूजा । प्रणाय्य इति निपात्यतेऽसमतावभिधेये । प्रणाय्यश्चोर । असमताविति किम् ? प्रणेयोन्य ।

यद्येवं, कथमेतद्—“ज्येष्ठाय पुत्राय पिता ब्रह्म ब्रह्मूयात् प्रणाय्यान्तेवासिने, नान्यस्मै कस्मैचनेति” ? संमतिरभिलाषोऽप्युच्यते, तदभावेन निष्कामतया असम्मतिरनेयासी भवति, तस्मै निष्कामाय मोक्षार्थं यतमानायान्तेवासिने प्रणाय्याय ब्रह्म ब्रह्मूयादिति युज्यते ॥

पाय्यसान्नाय्यनिवाय्यधाय्या मानहृत्तिर्निवाससामिधेनीषु ॥ १२९ ॥

पाय्यादयः शब्दा निपात्यन्ते यथास्तथ, माने हविषि निवासे सामिधेन्यां चाग्निधेयायाम् । पाय्य इति—मागे ण्यत् प्रत्यय आठेः परं च निपात्यते माने—पाय मानम् । मेयमन्यत् । सपूर्वाच्चयतेर्ण्यदायादेशावुपमगं दीर्घत्वं च निपात्यते—साङ्गाय्य हविः । सन्नेयमन्यत् । रुढिवाचं हविर्विशेष प्रयाऽवतिष्ठते । निपूर्वाच्चिनोतेर्ण्यदायादेशाया दिवुर्य च निपात्यते—निकाय्यो निवासः । निचंयमन्यत् । धाय्येति—धागे ण्यत् प्रत्ययो निपात्यते सामिधेनी चेतसा भवति—धाय्या सामिधेनी । धेयमन्यत् । सामिधेनीशब्द ऋग्वेदोपस्य वाचकः, तत्र च धाय्येति न सर्वा सामिधेन्युच्यते, किं तर्हि ? का चिदेव, रुढिशब्दो ह्ययम् । तथाचासामिधेन्यामपि दृश्यते—“धाय्या. शसत्यग्निर्नता त्व सोममनुभिरिति” ॥

क्रती कुण्डपाय्यसचाय्यौ ॥ १३० ॥

कुण्डपाय्य सचाय्य इत्येते शब्दा निपात्यन्ते क्रतावभिधेये । कुण्डशब्दे तृतीयान्त उपपदे पिबतेर्ज्ञातोर्धिरूपे यत्प्रत्ययो निपात्यते युक्च । कुण्डेन पीयतेऽस्मिन् सोम इति—कुण्डपाय्यः क्रतुः । “यतोऽनाव” इति स्वरः । सपूर्वाच्चिनोतेर्ण्यदायादेशौ निपात्येते, सचीयतेऽस्मिन् सोम इति—सचाय्यः क्रतुः । क्रताविति किम् ? कुण्डपानम् । सचेयः ॥

अग्नी परिचाय्योपचाय्यसमूहः ॥ १३१ ॥

परिचाय्य उपचाय्य समूह इत्येते शब्दा निपात्यन्ते अग्नावभिधेये । पर्युपपूर्वाच्चिनोतेर्ण्यदायादेशौ निपात्येते । परिचाय्यः । उपचाय्यः । सपूर्वाद्द्वे सप्रसारण दीर्घत्वं च निपात्यते—समूह चिन्वीत पशुकामः । अग्नाविति किम् ? परिचेयम् । उपचेयम् । सवाहम् ॥

चित्याग्निचित्ये च ॥ १३२ ॥

चित्यशब्दोऽग्निचित्याशब्दश्च निपात्येते । चीयतेऽसौ चित्योऽग्निः । अग्निचयनमेवाग्निचित्या । भावे यकारप्रत्ययस्तुक् च, तेनान्तोदात्तत्वं भवति । अग्नावित्येव, चेयमन्यत् ॥

श्वल्लृचौ ॥ १३३ ॥

धातोरिति वर्तते । सर्वधातुभ्यो ण्वल्लृचौ प्रत्ययौ भवतः । कारकः । कर्ता ।

आतश्चोपसर्गे ॥ १३६ ॥

आकारान्तेभ्यो धातुभ्य उपसर्ग उपपदे कप्रत्ययो भवति । णस्यापवादः । प्रत्यः ।
सुम्लः । सुम्लः ॥

पाप्राभ्माघेट्टशः शः ॥ १३७ ॥

पादिभ्यो धातुभ्य उपसर्ग उपपदे कप्रत्ययो भवति । उत्पियः । विपियः । उजिप्रः ।
विजिप्रः । उद्धमः । विधमः । उद्धयः । विधयः । उत्पश्यः । विपश्यः । उपसर्ग
इति केचिन्नाऽनुवर्तयन्ति, पश्यतीति पश्य । छजिप्रतेः सज्ञायां प्रतिषेधो वक्तव्यः ।
व्याघ्रः ॥

अनुपसर्गां लिम्पयिन्दधारिपारिवेशुदेजिचेतिसातिसाहिभ्यश्च ॥ १३८ ॥

अनुपसर्गेभ्यो लिम्पादिभ्यः कप्रत्ययो भवति । लिम्पतीति लिम्प । विन्दतीति
विन्दः । धारयतीति धारयः । पारयतीति पारयः । वेदयतीति वेदयः । उदेजयतीत्युदे-
जयः । चेतयतीति चेतयः । सातिः सौत्रो धातु-सातयः । साहयः । अनुपसर्गादिति
किम् ? प्रलिपः । छनौ लिम्पेरिति वक्तव्यम् । निलिम्पा नाम देवा । छगवादिषु
विन्देः संज्ञायाम् । गोविन्दः । अरविन्दः ।

ददातिदधात्योऽभिभाषा ॥ १३९ ॥

दाप्रो धाजश्च विभाषा कप्रत्ययो भवति । णस्यापवादः । ददः । दायः । दधः ।
धायः । अनुपसर्गादित्येव । प्रदः । प्रधः ।

उरलितिकसन्तेभ्यो णः ॥ १४० ॥

इतिशब्द आद्यर्थः । ज्वलदीप्ताविष्येवमादिभ्यो धातुभ्यः कस गताबित्थ्वमन्तेभ्यो
विभाषा णप्रत्ययो भवति । अचोऽपवादः । ज्वालः । ज्वलः । चालः । चलः । अनुप-
सर्गादिष्वेव, प्रज्वलः । छतनोतेर्ण उपसर्गानाम् । अवतनोतीत्यवतानः ॥

श्याद्वचधास्तुसंस्तृतीण्यसानह्रालहरिलपश्वसश्च ॥ १४१ ॥

अनुपसर्गादिति, विभाषा षेति निवृत्तम् । श्यैड आकारान्तेभ्यश्च धातुभ्य व्यध
आस्तु संस्तु अतीण अवसा अवहृ लिह क्षिप श्वस इत्येतेभ्यश्च णप्रत्ययो भवति । आका-
रान्तात्वादेव श्यायतेः प्रत्यये सिद्धे पुनर्वचन बाधकबाधनार्थम्, उपसर्गे क बाधित्वाऽ-
यमेव भवति-अवश्यायः । प्रतिश्यायः । दायः । धायः । व्याध । आत्वादः । सत्ता-
यः । अत्यायः । अवसायः । अवहारः । लेहः । श्लेषः । श्वासः ॥

दुन्योरनुपसर्गे ॥ १४२ ॥

दुनोतेर्नयतेश्चानुपसर्गे णप्रत्ययो भवति । दुनोतीति दावः । नयतीति नायः ।
अनुपसर्ग इति किम् ? प्रदवः । प्रणयः ॥

विभाषा ग्रहः ॥ १४३ ॥

विभाषा ग्रहंघातिर्णप्रत्ययां भवति । अचोऽपवादः । ग्रहः । ग्राहः । व्यवस्थितवि

भाषा चेयम्, (१) जलधरे नित्यम्—ग्राहः । ज्योतिषि नेप्यते—तत्र ग्रह एव । अभव-
तेश्चेति वक्तव्यम् । भवतीति भावः । भवः ॥

गेहे कः ॥ १४४ ॥

ग्रहेर्धातोः कप्रत्ययो भवति गेहे कर्त्तरि । गृहं वेश्म, तात्स्याद् दाराश्च । गृह्णन्ती-
ति—गृहा दाराः, गृहाणि वेश्मानि ॥

शिल्पिनि ण्वुन् ॥ १४५ ॥

धातोः ण्वुन् प्रत्ययो भवति शिल्पिनि कर्त्तरि । छनृत्तिखनिरञ्जिभ्यः परिगणनं
कर्त्तव्यम् । नर्त्तकः । खनकः । रजकः । नर्त्तकी । खनकी । रजकी । रञ्जेरनुनासि-
कलोपश्च ॥

गस्थकन् ॥ १४६ ॥

गायतेरथकप्रत्ययो भवति शिल्पिनि कर्त्तरि । गायकः । गाथिका ॥

ह्युट् च ॥ १४७ ॥

चकारेण ग ह्यनुकृष्यते । गायतेर्ण्युट्प्रत्ययो भवति शिल्पिनि कर्त्तरि । गायनः ।
गायनी । योनविभाग उत्तरार्थः ॥

हश्च व्रीहिकालयोः ॥ १४८ ॥

चकारेण ण्युडनुकृष्यते । जहातेर्जिहातेश्च धातोर्ण्युट्प्रत्ययो भवति, व्रीहौ काले
च कर्त्तरि । हायना नाम व्रीहयः, जहत्युदकमिति कृत्वा । काले—हायनः सवत्सरः,
जिहीते भावानिति कृत्वा ॥

प्रसृत्यः समभिहारे वुन् ॥ १४९ ॥

प्रु सृ लृ इत्येतेभ्यो धातुभ्यः समभिहारे वुन् प्रत्ययो भवति । प्रयकः । सरकः ।
लवकः । समभिहारग्रहणेनात्र साधुकारित्वं लक्ष्यते । साधुकारिणि वुन्निधानात्सकृदपि
यः सुष्टु करोति तत्र भवति, बहुशो यो दुष्टं करोति तत्र न भवति ॥

आशिपि च ॥ १५० ॥

आशिपि गम्यमानायां धातुमात्राद् वुन् प्रत्ययो भवति । जीवतात्, जीवकः ।
मन्दतात्, मन्दकः । आशीः प्रार्थनाविशेषः, स च क्रियाविषयः—अमुष्याः क्रियायाः
कर्त्ता भवेदित्येवमाशास्यते ॥

इति काशिकायां वृत्तौ तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

अथ तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

कर्मण्यण् ॥ १ ॥

त्रिविधं कर्म, निर्वर्त्यं विकार्यं प्राप्यं चेति । सर्वत्र कर्मण्युपपदे धातोस्प्रत्ययो भवति । निर्वर्त्यं तावत्-कुम्भकारः । नगरकारः । विकार्यम्-काण्डलावः । शरलावः । प्राप्यम्-येदाध्यायः । चर्चापाठः (१) । ग्रामं गच्छति, आदित्यं पश्यति, हिमवन्तं शृणोतीत्यत्र न भवत्यनभिधानात् । अशीलिकामिभध्याच रभ्यो णः पूर्वपदप्रवृत्तिस्वरत्वं च वक्तव्यम् ॥ मांसशीलः । मांसशीला । मांसकामः । मांसहामा । मांसमहः । मांसमहा । कल्याणाचारः । कल्याणाचारा । अर्हश्चित्मिभ्यां चेति वक्तव्यम् ॥ सुखप्रतीकः । सुगप्रतीकः । बहुक्षमः । बहुक्षमा ।

ह्यायामश्च ॥ २ ॥

'हेज्स्पद्वायां शब्दे च' । 'वेज् तन्तुगन्ताने' । माङ् माने' । इत्येतेभ्यश्च कर्मण्युपपदेऽण्प्रत्ययो भवति । कप्रत्ययापवादः । रजगंद्वायः । तन्तुवायः । धान्यमायः ॥

धातोऽनुपसर्गे कः ॥ ३ ॥

आकारान्तेभ्योऽनुपसर्गेभ्यः कर्मण्युपपदे कप्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । गोदः । कम्बलदः । पाणिग्रम् । अङ्गुलिग्रम् । अनुपसर्ग इति किम् ? गोसन्दायः । वडः वासन्दायः ।

सुपि स्थः ॥ ४ ॥

सुयन्त उपपदे तिष्ठतेः कप्रत्ययो भवति । समस्थः । विषमस्थः (२) । अत्र योगविभागः वक्तव्यः- 'सुपीति' । सुप्धातोरान्तेभ्यः कप्रत्ययो भवति-द्वाभ्यां पितृतीतिद्विषः । पादपः । कच्छपः । ततः- 'स्थः' इति-स्थश्च सुपि कप्रत्ययो भवति, किमर्थं- 'मदम्' कर्तारि पूर्वयोगः, अनेन भावे यथा स्यात्-आप्तानामुत्थानम्, आलूथः । शलभोत्थः । इत उत्तर 'कर्मणी'ति, 'सुपी'ति च द्वयमप्यनुवर्तते । तत्र सकर्मकेषु धातुषु कर्मणीत्येतदुपतिष्ठते, अन्यत्र सुपीति ॥

तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोः ॥ ५ ॥

तुन्दशोकयोः कर्मणोरुपपदयोः परिमृजापनुदोर्धात्वोः कप्रत्ययो भवति । तुन्दपरिमृज आस्ते । शोकापनुदः पुत्रो जातः । अलसस्तुन्दपरिमृज उच्यते । तुन्दपरिमाणं एवान्यः । सुखरयाहर्ता शोकापनुदः । शोकापनोद एवान्यः । कप्रकरणे मूलविभुजादिभ्य उपसह्यानम् ॥ मूलानि विभुजतीति मूलविभुजो रथः । नखमुचानि धनूषि । काकगुहास्तिळाः । कौ मोदते कुमुदम् ।

(१) "पार" इति न्यासपदमजरीसम्मतः पाठः । (२) "कूटस्व" एतदप्युदाहरणं कश्चित् ।

प्रे दाज्ञः ॥ ६ ॥

सोपसर्गार्थ आरम्भः । इदातेजानातेश्च धातोः प्रेणोपसृष्टात् कर्मण्युपपदे कप्र-
त्ययो भवति । अणोऽपवादः । सर्वप्रदः । पथिप्रज्ञः । प्र इति किम् ? गोसदायः ।

समि ख्यः ॥ ७ ॥

सोपसर्गार्थ आरम्भः । सम्पूर्वात् 'ख्या' इत्येतस्माद्धातोः कर्मण्युपपदे कप्रत्ययो
भवति । अणोऽपवादः । गां सञ्ज्ञष्टे-गोसख्यः ॥

गापोष्टक ॥ ८ ॥

कर्मण्यनुपसर्ग इति वर्तते । गायतेः पिवतेश्च धातोः कर्मण्युपपदेऽनुपसर्गं टक्
प्रत्ययो भवति । कस्यापवादः । शक्र गायति, शक्रगः । सामगः । शक्रगी । सामगी ।
सुराशीध्वोः पिवतेरिति वक्तव्यम् । सुरापः । सुरापी । शीधुपः । शीधुपी । सुरा-
शीध्वोरिति किम् ? क्षीरपा ब्राह्मणी । पिवतेरिति किम् ? सुरा पातीति सुरापा ।
अनुपसर्ग इत्येव, शक्रसंगायः । सामसगायः । बबहुलं छन्दसीति वक्तव्यम् । या
ब्राह्मणी सुरापी भवति नैनां देवाः पतिलोक नयन्ति । या ब्राह्मणी सुरापा भवति
नैनां देवाः पतिलोक नयन्ति ॥

हरतेरनुद्यमनेऽच् ॥ ९ ॥

हरतेर्धातोरेरनुद्यमने वर्तमानात् कर्मण्युपपदेऽच् प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः
उद्यमनमुन्तेपणम् । अश हरतीत्यशहरः । रिव्यहरः । अनुद्यमन इति किम् ? भार
हारः । अचप्रकरणे शक्तिलाङ्गलाङ्गुशयष्टितोमरघटघटीधनुःपु ग्रहेरूपसख्यानम्
शक्तिग्रहः । लाङ्गलग्रहः । अङ्कुशग्रहः । यष्टिग्रहः । तोमरग्रहः । घटग्रहः । घटीग्रहः
धनुर्ग्रहः । असुये च धार्यर्थः । सूत्रग्रहः, सूत्र धारयतीत्यर्थः । सूत्रग्राह एवान्यः ॥

वयसि च ॥ १० ॥

वयसि गम्यमाने हरते. कर्मण्युपपदेऽच् प्रत्ययो भवति ।
रम्भः । कालकृता शरीरावस्था यौवनादिर्वयः । यदुद्यमन क्रियमाण सभाव्यमान
वयो गमयति तत्राय विधिः । अस्थिहरः श्वा । कवचहरः छत्रियकुमारः ॥

आङ्गि ताच्छील्ये ॥ ११ ॥

आङ्पूर्वाद्धरतेः कर्मण्युपपदेऽच् प्रत्ययो भवति ताच्छील्ये गम्यमाने ।
तत्स्वभावता । पुष्पाहरः । फलाहरः । पुष्पाद्याहरणे स्वाभाधिकी फलानपेक्षा
रस्येत्यर्थः । ताच्छील्य इति किम् ? भारमाहरतीति भाराहारः ॥

अर्हः ॥ १२ ॥

'अर्ह पूजायाम्' अस्माद्धातोः कर्मण्युपपदेऽच् प्रत्ययो भवति ।
सौलिङ्गे विशेषः । पूजार्हा । गन्धारहा । मालार्हा ॥

स्तम्बकर्णयो रमिजपोः ॥ १३ ॥

स्नाय कर्ण इत्येतयोः सुबन्तयोरुपपदयोर्मधासर्त्य रमिजपोर्धात्वोरच्प्रत्ययो भवति । रमेरकर्मकरवाजपेः शब्दकर्मकरत्वात् कर्मन सम्भवतीति सुपीत्येतदिहाभिसंव्यज्ये । अहस्ति सूचकयोरिति वक्तव्यम् । स्तम्बे रमते इति, स्तम्बेरमो हस्ती । कर्णे जपतीति, कर्णेजपः सूचकः । हन्ति सूचकयोरिति किम् ? स्तम्बे रन्ता । कर्णे जपिता मत्तकः ॥

शमि धातोः संज्ञायाम् ॥ १४ ॥

शम्पुपपदे धातुमाध्यासंज्ञायां विषयेऽच् प्रत्ययो भवति । शंकरः । शमकः । शंबदः । धातुग्रहणं किम् ? यावता धातोरिति वर्त्तत एव । शमि संज्ञायामिति सिद्धे धातुग्रहणं कृषो हेत्वादिषु टप्रतिषेधार्थम्—शंकरा नाम परिभाजिका । शंबरा नाम शत्रुनिका तच्छीला च ॥

अधिकरणे शेतेः ॥ १५ ॥

सुपीति संव्यज्यते । शेतेर्धातोरधिकरणे सुबन्त उपपदेऽच्प्रत्ययो भवति । शे शेते, रशयः । गतंशयः । उपार्थादिषूपसख्यानानाम् । पार्थाभ्यां शेते, पार्थशयः । उदरशयः । पृष्ठशयः । अदिग्धमहपूर्वाच्च । दिग्धेन सह शेते, दिग्धसहशयः । अउत्तानादिषु कर्तृषु । उत्तानः शेते, उत्तानशयः । अत्रमूर्द्धा शेते, अत्रमूर्द्धशयः । अगिरौ हरद्वन्दसि । गिरौ शेते, गिरिशः ॥

चरेष्टः ॥ १६ ॥

अधिकरण इति वर्त्तते । चरेर्धातोरधिकरणे सुबन्त उपपदे टप्रत्ययो भवति । कुरुषु चरतीति, कुरचरः । मद्रचरः । कुरचरी । मद्रचरी । प्रत्ययान्तरकरण ङीवर्थम् ॥

भिच्चासेनादायेषु च ॥ १७ ॥

अनाधिकरणार्थ आरम्भः । भिच्चा सेना आदाय इत्येतेषूपपदेषु चरेर्धातोऽप्रत्ययो भवति । भिच्चाचरः । सेनाचरः । आदायचरः ॥

पुरोऽप्रतोऽप्रेषु सत्तेः ॥ १८ ॥

पुरस् अप्रतस् अप्र इत्येतेषूपपदेषु सत्तेर्धातोऽप्रत्ययो भवति । पुरः सरतीति पुरः सरः । अप्रतःसरः, अप्रेसरः ॥

पूर्वे कर्त्तरि ॥ १९ ॥

पूर्वशब्दे कर्त्तृवाचिन्युपपदे सत्तेर्धातोऽप्रत्ययो भवति । पूर्वः सरतीति पूर्वसरः । सत्तेरीति किम् ? पूर्व देश सरतीति पूर्वसारः ॥

कृञो हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु ॥ २० ॥

कर्मण्युपपदे करोतेर्धातोऽप्रत्ययो भवति हेतौ ताच्छील्ये आनुलोम्ये च गग्यत्वे । हेतुर्निर्वाहकं कारणम् । ताच्छील्यं तत्त्वमावृता । आनुलोम्यमनुवृत्ता । नौ तावत्—शोकवरी कन्या । यशस्वरी विद्या । कुलकर धनम् । ताच्छील्ये—

श्राद्धकर । अर्थकर । अनुलोम्ये-प्रैषकर । वचनकर । एतेष्विति किम् ? कुम्भकार । नगरकार ॥

दिशानिभानिशाप्रभाभास्कारान्तानन्तादिबहुनान्दीकिलिपिलिविलिभ
क्तिकर्तृचित्रक्षेत्रसख्याजङ्घाबाह्वर्धतद्वनुररुप्यु ॥ २१ ॥

कर्मणि सुपीति च द्वयमप्यनुवर्तते, तत्र यथायोग सम्बन्ध । दिवादिपूपपदेषु करोतेर्धातोष्टप्रत्ययो भवति । अहेवाद्यर्थ आरम्भ । दिवाशब्दोऽधिकरणवचनं सुपीयस्य विशेषणम् दिवा करोति प्राणिनश्चेष्टायुक्तानिति-दिवाकर । विभा करोतीति विभाकर । निशाकर । प्रभाकर । भास्कर सकारस्य निपातनाद्विमजनीय जिह्मामूलीयौ न भवत । कारकर । अन्तकर । अनन्तकर । आदिकर । बहुकर । नान्दीकर । किकर । लिपिकर । लिविकर । बलिकर । भक्तिकर । कर्तृकर । चित्रकर । क्षेत्रकर । सरया-एरुकर । द्विकर । त्रिकर । चङ्गाकर । बाहुकर । अहस्कर । यत्कर । तत्कर । घनुत्कर । अरुत्कर । अक्यतत्तद्वहुषु कृजोऽन्विधानम् । किकरा । यत्करा । तत्करा । बहुकरा । अथ वाऽनादिषु पाठं करिष्यते ॥

कर्मणि भृतो ॥ २२ ॥

कर्मणीति स्वरूपग्रहणम् । कर्मवाचिनि कर्मशब्द उपपदं करोतेष्टप्रत्ययो भवति भृतौ गम्यमानायाम् । भृतिवतनम् । कर्म निर्देश । कर्म करोतीति, कर्मकर । भृतक इत्यर्थः । भृताविति किम् ? कर्मकार ॥

न शब्दरत्नोक्कलहगाथायैरचाटुसूत्रमन्त्रपदेषु ॥ २३ ॥

शब्दादिपूपपदेषु करोतेष्टप्रत्ययो न भवति । हेवादिषु प्राप्तं प्रतिपिद्व्यते । शब्दकार । श्लोककार । कलहकार । गाथाकार । वरकार । चाटुकार । सूत्रकार । मन्त्रकार । पदकार ॥

स्तम्बशकृतोरिन् ॥ २४ ॥

स्तम्ब शकृत् इत्येतयो कर्मणोरुपपदयो र्न् प्रत्ययो भवति । व्रीहिबस्सयोरिति वक्ष्यम् । स्तम्बकरिर्वाहि । शकृत्करिर्वस । व्रीहिबस्सयोरिति किम् ? स्तम्बकार । शकृत्कार ॥

हरतेऽतिनाथयो पशौ ॥ २५ ॥

इति नाथ इत्येतयो कर्मणोरुपपदयो हरतेर्धातो पशौ कतरि इन् प्रत्ययो भवति । इति हरति, इतिहरि पशु । नाथहरि पशु । पशाविति किम् ? इतिहार । नाथहार ॥

फलेग्रहिरात्मम्भरिश्च ॥ २६ ॥

फलेग्रहि, आत्मम्भरि, इत्येतौ शब्दौ निपायते । फलशब्दस्य उपपदस्यैकारान्तवमिन् प्रत्ययश्च ग्रहेर्निपायने-फलानि गृह्णातीति फलेग्रहिर्वृत्तं । आत्मन्शब्दस्य

उपपदस्य सुभागम इन् प्रत्ययश्च भृशो निपात्यते-आत्मानं विमर्ति, आत्ममर्तिः ।
अनुक्तसमुच्चयार्थश्चकारः-कुचिन्मरिः । उदरम्भरिः ॥

छन्दसि वनसनरत्तिमयाम् ॥ २७ ॥

‘वन पण संभक्ती’ ‘रक्ष पालने’ ‘मथे विलोढने’ इत्येतेभ्यः कर्मण्युपपदे छन्दसि
विषये इन् प्रत्ययो भवति । प्रह्ववनिं वा चप्रवनिम् । गोसनि यौ पथिरची शनौ ।
हविर्मधीनाम् ॥

एजेः खश् ॥ २८ ॥

‘पृज् कम्पने’ इत्यस्माद् ण्यन्तात्कर्मण्युपपदे खश् प्रत्ययो भवति । खकारो
सुमर्थः । शक्राः सार्वधातुरसंज्ञार्थः । अद्रमेजयति-अद्रमेजयः । जनमेजयः । खरप्र-
त्यये (१) वातशुनीतिलशर्द्धेभ्यजधेटुदजहातीनामुपसंख्यानम् । वातमजा मृगा ।
शुनिन्धयः । तिलन्तुदः । शर्द्धजहा मापाः ।

नासिकास्तनयोर्ध्माधेटोः ॥ २९ ॥

नासिकास्तनयोः कर्मणोरुपपदयोर्ध्माधेटोर्धात्वोः खरप्रत्ययो भवति । यथासख्य-
मत्र नेष्यते । छस्तने धेटः । स्तनन्धयः । नासिकायां तु धमश्च धेटश्च । नासिक-
न्धमः । नासिकन्धयः । तच्चैतन्नासिकास्तनयोरिति लक्षणव्यभिचारचिह्नादल्पात्तर-
स्यापूर्वनिपातनाह्वयते । धेटः ष्टावाव स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो भवति । स्तनन्धयो ॥

नाडीमुष्टयेश्च ॥ ३० ॥

नाडी मुष्टि इत्येतयोः कर्मणोरुपपदयोर्ध्माधेटो खश् प्रत्ययो भवति । अत्रापि
ण्यन्तस्यापूर्वनिपातो लक्षणव्यभिचारचिह्न, तेन संख्यातानुदेशो न भवति । नाडि-
न्धमः । मुष्टिन्धमः । नाडिन्धयः । मुष्टिन्धयः । अनुक्तसमुच्चयार्थश्चकारः-घटिन्धमः ।
घटिन्धयः । खरिन्धम (२) । खरिन्धयः । वातन्धमः पर्वतः । वातन्धयः ॥

उदि कूले रुजिवहोः ॥ ३१ ॥

‘रजो भद्रे’ ‘वह प्रापणे’ इत्येताभ्यामुत्पूर्वाभ्यां कूले कर्मण्युपपदे खश् प्रत्ययो
भवति । कूलमुदजतीति कूलमुदजो रथः । कूलमुदहः ॥

यहाभ्रे लिहः ॥ ३२ ॥

वह अन्न इत्येतयोः कर्मणोरुपपदयोः लिहेर्धातोः खश् प्रत्ययो भवति । वहं
लेदीति वहंलिहो गौः । अन्नंलिहो वायुः ॥

परिमाणे पचः ॥ ३३ ॥

परिमाणं प्रस्थादि, तस्मिन् कर्मण्युपपदे पचेः खश् प्रत्ययो भवति । प्रस्थं पचति,
प्रस्थं पचा स्थाली । द्रोणम्पचः, खारिम्पच कटाहः ॥

मितनखे च ॥ ३४ ॥

मित नख इत्येतयोः कर्मणोरुपपदयोः पच्चेः खरप्रत्ययो भवति । अपरिमाणाथ आरम्भः । मितं पचति, मितम्पचा ब्राह्मणी । नखम्पचा यवागूः ॥

विध्वरुषोस्तुदः ॥ ३५ ॥

विधु अरुस इत्येतयोः कर्मणोरुपपदयोः तुदेर्धातोः खरप्रत्ययो भवति । विधुस्तुदः राहुः । अरुस्तुदः ॥

असूर्यललाटयोर्दक्षितपोः ॥ ३६ ॥

असूर्य ललाट इत्येतयोः कर्मणोरुपपदयोः दक्षितपोर्धात्वोः खरप्रत्ययो भवति । असूर्यम्पश्या राजद्वाराः । ललाटन्तप आदित्यः । असूर्य इति चासमर्थसमासोऽयम्, दक्षिणा नजः सम्बन्धात् । सूर्यं न पश्यन्तीति । गुप्तिपर चैतत्-एव नाम गुप्ता यदपरिहार्यदर्शनं सूर्यमपि न पश्यन्तीति ॥

उग्रम्पश्येरम्मदपाणिन्धमाश्च ॥ ३७ ॥

उग्रम्पश्य इरम्मद पाणिन्धम इत्येते शब्दा निपात्यन्ते । उग्र पश्यतीत्युग्रम्पश्य । इरया भाष्यतीतीरम्मदः । पाणयो ध्मायन्ते एष्विति पाणिन्धमाः पन्धानः ॥

प्रियवशे वदः खच् ॥ ३८ ॥

प्रिय वश इत्येतयोः कर्मणोरुपपदयोर्बर्द्धेर्धातोः खच् प्रत्ययो भवति । प्रिय वद-
तोति प्रियवद । वशवदः । चकारः “खचि ह्रस्वः” इति विशेषणार्थः । खकारो मु-
मर्थः । प्रत्ययान्तरकरणमुत्तरार्थम् ॥ खच्प्रकरणे गमेः सुप्युपसख्यानम् ॥ मित-
गमो हस्ती । मितगमा हस्तिनी । विहायसो विह च(१) ॥ विहायसा गच्छति,
विहगमः । अवच विहा वक्तव्यम् ॥ विहंगः । विहगमः । विहे च विहायसो विहादेशो
वक्तव्यः ॥ विहगः ॥

द्विपत्परयोस्तापे ॥ ३९ ॥

द्विपत्परयोः कर्मणोरुपपदयोस्तापेर्धातोः खच् प्रत्ययो भवति । तप दाहे चुरा-
न्तप संतापे भ्वादिः, द्वयोरपि ग्रहणम् । द्विपन्त तापयति, द्विपन्तपः । परन्तपः
द्विपत्परयोरिति द्वितकारको निर्देशः, तेन स्त्रियां न भवति—द्विपती तापयति द्विप-
तापः ॥

वाचि यमो व्रते । ४० ॥

वाक्शब्दे कर्मण्युपपदे यमेर्धातोः खच् प्रत्ययो भवति व्रते गम्यमाने । यमो
शास्त्रतो नियम उच्यते । वाचंयम आस्ते । व्रत इति किम् ? वाग्यमः ॥

पूःसर्वयोर्दारिसहोः ॥ ४१ ॥

पुर् सर्व इत्येतयोः कर्मणोरुपपदयोर्बर्द्धेर्धातोः दारिसहोर्धात्वोः खच्

(१) “विहश्च” इति कचित् ।

भवति । पुरं दास्यति, पुरंदरः । सर्वसहो राजा । अमगे च दारेरिति वक्तव्यम् ॥
भगन्दरः ॥

सर्वकूलाभ्रकरीषेण कपः ॥ ४२ ॥

सर्वं कूलं अत्र करीष इत्येतेषु कर्मसूपपदेषु कपेर्धातोः खच् प्रत्ययो भवति ।
सर्वं कपति, सर्वं कपः खलः । कूलंकपा नदी । अत्रकपो गिरिः । करीषंकपा दात्या ॥

मेघत्तिभयेण कृजः ॥ ४३ ॥

मेघं श्रुति भय इत्येतेषु कर्मसूपपदेषु कृजः खच् प्रत्ययो भवति । मेघं करः । श्रुति-
करः । भयं करः । उपपदविधौ भयादिग्रहण तदन्तविधिं प्रयोजयति ॥ अभयकरः ॥

स्नेमप्रियमद्रेण च ॥ ४४ ॥

स्नेम प्रिय मद्र इत्येतेषु कर्मसूपपदेषु करोतेरन् प्रत्ययो भवति, चकारात्खच् ।
स्नेममारः । स्नेमं करः । प्रियकारः । प्रियकरः । मद्रकारः । मद्रवरः । चेति वक्तव्ये पुनर-
ण्ग्रहणं हेत्वादिषु ट्प्रतिषेधार्थम् ॥

आशिते भुवः करणभावयोः ॥ ४५ ॥

अत्र सुपीत्युपतिष्ठते । आशितशब्दे सुचन्ते उपपदे भवतेर्धातोः करणे भावे चायं
खच् प्रत्ययो भवति । आशितो भवत्यनेन, आशितभव ओदनः । भावे—आशितस्य
भवनम्, आशितभवं वर्त्तते ॥

संज्ञायां भृतृवृजिधारिसहितपिदमः ॥ ४६ ॥

कर्मणीति, सुपीति च प्रकृतं संज्ञावशाद्यथासमं सवर्ष्यते । भृ तृ वृजि धारि
सहि तपि दम इत्येतेभ्यो धातुभ्यः संज्ञायां विषये खच्प्रत्ययो भवति । विश्वंभरा
वसुंधरा । रथंतर साम । पतिंवरा कन्या । शत्रुजयो हस्ती । युगंधरः पर्वतः । शत्रु-
पहः । शत्रुतपः । अरिदमः । संज्ञायामिति किम् ? कुटुम्ब विभर्तीति कुटुम्ब-
भारः (१) ॥

गमश्च ॥ ४७ ॥

गमेर्धातोः सुप्युपपदे संज्ञायां विषये खच्प्रत्ययो भवति । सुतगमो नाम, यस्य
(२) पुत्रः सौतंगमिः । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

अन्तात्यन्ताध्यदूरपारसर्वानन्तेषु ङः ॥ ४८ ॥

संज्ञायामिति नानुवर्त्तते । अन्त अत्यन्त अध्वन् दूर पार सर्व अनन्त इत्येतेषु
कर्मसूपपदेषु गमेर्ङप्रत्ययो भवति । अन्तगः । अत्यन्तगः । अध्वगः । दूरगः । पारगः ।

(१) “कुशलं विभर्ति, कुशलभारः” इत्यपि वक्ष्यते । (२) न्यास पुत्रशब्दस्य
गौतमशब्दं नान्तरं पाठः । यथाश्रुतेऽपि पुत्रशब्दस्य तेनैव सम्बन्धः । याय पुत्रः सौतंगमिः
इति सुतगमो नामेत ।

सर्वग । अतन्ताग । ङकारष्टिलोपार्थ, द्वित्यमस्याप्यनुबन्धकरणसामर्थ्यादिति ।
 छडप्रकरणे सर्वप्रपन्नयोरसंख्यानम् ॥ सर्वत्रग । पद्मग । छउरसो लोपश्च ॥
 उरसा गच्छतीत्युरग । छसुदुरोरधिकरणे ॥ सुखेन गच्छत्यस्मिन्निति-सुग । दुर्ग ।
 छतिरो दशे ॥ निगो देश । अपर आह-छप्रकरणेऽन्यत्रापि (१) दृश्यत इति ॥
 स्यगारग । ग्रानग । गुरतल्पग ॥

आशिपि हन ॥ ४२ ॥

ह इति वर्तते । आशिपि गम्यमानाया हन्तेधातो कर्मण्युपपदे द्रप्रत्ययो भवति ।
 निर्मि वध्यास्तिमिह । शत्रुह । आशिपीति किम् ? शत्रुघात । दाराग्राहनेऽन्तस्य
 च ट सज्ञानाम् ॥ दारावुपपदे आडपूर्वाद्भन्तेरण प्रत्ययो भवति, अन्तस्य च टकारा
 देशो भवति, सज्ञाना विषय । टाह अहन्ति, दार्वाघात । अचारा वा ॥ आडपूर्वाद्भ
 न्तश्चारावुपपदेऽण अन्तस्य वा टकारादश । चावाघात । चावाघात । छकर्मणि
 समि च ॥ कर्मण्युपपदे सपूर्वाद्भन्तेरण प्रत्ययाऽन्तस्य च वा टकारादेश । वर्णान् सह-
 न्ति, वर्गसघात । वर्गसघात । पदा न सहन्ति, पदसघात । पदसघात ॥

अपे क्लेशतमसो ॥ ४० ॥

अपपूर्वाद्भन्ते क्लेशतमसो कर्मणोरुपपद्योर्द्विप्रत्ययो भवति । क्लेशापह पुत्र ।
 तमोपह सूर्य । अनाशीरर्थ आरम्भ ॥

कुमारशीर्षयार्गिनि ॥ ४१ ॥

हन इति वर्तते । कुमार शीर्ष इत्येनयोरुपपद्यो हन्तेर्गिति प्रत्ययो भवति ।
 कुमारघाती । शीर्षघाती । निपातनाच्छिरस शीर्षभाव ॥

लक्षणे जायापत्योष्टक ॥ ४० ॥

हन्तेर्नायापत्यो कर्मणोरुपपद्योर्लनगवति कर्त्तरि टक् प्रत्ययो भवति । जायाशो
 द्राह्मण । पतिष्णी वृषली । अथ वा लक्षणे द्योत्ये टक् प्रत्यय ॥

अमनुष्यकर्तृके च ॥ ४३ ॥

अमनुष्यकर्तृके वर्तमानाद्भन्तेधातो कर्मण्युपपदे टक् प्रत्ययो भवति । नायाचन
 स्तिलकालक । पतिष्णी पाणिरेखा । स्लेष्मघ्न मधु । पित्तघ्न घृतम् । अमनुष्यकर्तृके
 इति किम् ? आशुघात शूद्र । इह कस्मा भवति चौरघातो हस्ती ? “वृ-यल्लुपुदो
 बहुलम्” इति बहुलवचनादण् भवति ॥

शक्तौ हस्तिकपाटयो ॥ ४४ ॥

शक्तौ गम्यमानाया हस्तिकपाटयो कर्मणोरुपपद्योर्हन्तेष्टक प्रत्ययो भवति ।
 मनुष्यकर्तृकार्थ आरम्भ । हस्तिन हन्तु शक्, हस्तिघ्नो मनुष्य । कपाटप्रक्षोर ।
 शक्ताविति किम् ? विषेण हस्तिन हन्ति, हस्तिघात ॥

(१) “अन्यत्रापि” इत्यपि पाठ ।

पाणिघताडघी शिल्पिनि ॥ ५५ ॥

पाणिघ ताडघ इत्येतौ पादौ निपात्येते शिल्पिनि कर्तरि । पाणि ताड इत्यवशे कर्मणोरपपदयोर्हन्तेर्धातो क प्रययो भवति, तस्मिंश्च परतो हन्तेऽष्टलोपो घवच निपात्यते(१) । पाणिघ । ताडघ । शिल्पिनीति किम् ? पाणिघात । ताडघात । छराजघ उपसख्यानम् । राजान हन्ति, राजघ ॥

आढ्यसुभगस्थूलपलितनग्नान्धप्रियेषु च्यर्थेष्वच्यौ

कृञ् करणे ख्युन् ॥ ५६ ॥

आढ्यादिषु कर्मसूपपदेषु च्यर्थेष्वच्यन्तेषु करोतेर्धातो करणे कारके ख्युन्प्रत्ययो भवति । च्येर्विकल्पेन विधानाद् द्विविधाश्च्यया, च्यन्ता अच्यन्ताश्च । तत्र च्यन्ता पयुंदस्यन्ते । अनाद्यमाद्य कुर्वन्त्यनेन, आढ्यकरणम् । सुभगकरणम् । स्थूलकरणम् । पलितकरणम् । नग्नकरणम् । अन्धकरणम् । प्रियकरणम् । च्यथप्त्विति किम् ? आढ्यं सैलेन कुर्वन्ति । अन्धभ्रयन्तीत्यर्थः । प्रवृत्तेरविबत्तायामभूतप्रादुर्भावेऽपि प्रयु दाहरण भवति । अच्चाविति किम् ? आढ्यीकुर्वन्त्यनेन । ननु च ख्यना मुक्ते ख्युग भवितव्यम्, न च ख्युट ख्युनश्च विरोधोऽस्ति, तत्र किं प्रतिषेधेन ? एव तहि प्रति पेधसामर्थ्यात् ख्युन्यसति ख्युटपि न भवति, तेन ख्युटोऽप्ययमर्थत प्रतिषेध । उत्तरार्थश्च च्यप्रतिषेध त्रियते ॥

कर्तरि भुव रिप्शुच्लुकञौ । ५७ ॥

आढ्यादिषु सुयन्तेषूपपदेषु च्यर्थेष्वच्यन्तेषु भवतेर्धातो कर्तरि कारके रिप्शुच्लुकञौ प्रययो भवति । अनाद्यमाद्यो भवति, आढ्यभविष्णु । आढ्यंभावुक । सुभगभविष्णु । सुभगभावुक । स्थूलभविष्णु । स्थूलभावुक । पलितभविष्णु । पलितभावुक । नग्नभविष्णु । नग्नभावुक । अन्धभविष्णु । अन्धभावुक । प्रियभ विष्णु । प्रियभावुक । कर्तरीति किम् ? करणे मा भूत् । च्यर्थेष्वच्यव, आढ्यो भवि ता । अच्चावित्येव, आढ्यीभवित्ता ॥

उदात्तचाद् भुव सिद्धिमिरादिवमिष्णुच ।

नगस्तु स्वरसिद्धयर्थमिकारादित्वमिष्यते ॥

१२शोऽनुदके किन् ॥ ५८ ॥

सृष्टेर्धातोरेनुदके सुबन्त उपपदे किन्प्रत्ययो भवति । ननु सकर्मकचात्सृष्टे कर्म चोपपद प्राप्नोति, नैष दोष, कर्तरीति पूर्वसूत्रादनुवर्तते, तत्कर्मप्रचयार्थं विज्ञायते सुबन्तमात्रे चोपपदे कर्तृप्रचयो लभ्यते । घृत सृष्टति, घृतसृष्टक । मन्त्रेण सृष्टति मन्त्रसृष्टम् । जलेन सृष्टति, जलसृष्टक् । अनुदकस्पर्श । नकार "किन्प्रत्ययस्य कु" इति विशेषणार्थः ॥

(१) 'पाणि ताड' इत्यादि "निपात्यते" इत्यन्तमन्वय नास्ति ।

ऋत्विग्दधृकस्त्रग्दिगुणिगञ्चुयुजिक्रुञ्चा च ॥ २६ ॥

ऋत्विगादय पञ्च शब्दाः किन्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । अपरे त्रयो धातवो निदिश्यन्ते । ऋतुशब्द उपपदे यजेर्धातोः किन्प्रत्ययो निपात्यते—ऋतो यजति, ऋतु वा यजति, ऋतुप्रयुक्तो वा यजति, ऋत्वेक । रुद्रेषा यथाकथंचिदनुगन्तव्या । एषे किन्प्रत्ययो द्विर्वचनमन्तोदात्तवच निपात्यते—एङ्गोताति दृष्टम् । सृज कर्मणि किन्अमागमश्च निपात्यते—सृजन्ति तामिति स्रक् । दिश कर्मणि क्तिन्निपात्यते—दिशन्ति नोमिति दिक् । उपपूर्वास्तिहे किन्नुपसर्गान्तलोप, पच च निपात्यते—उष्णिक् । अञ्च युचि क्रुञ्च इत्यतः धातूनां किन्प्रत्ययो भवति । निपातनै सह निदशादत्रापि किञ्चिदलाक्षणिक कार्यमस्ति । अञ्चते सुप्रन्तमात्र उपपदे किन्प्रत्ययो भवति—प्राड् । प्रयङ् । उदङ् । युचि क्रुञ्चेश्च केवलदेव—युङ् । युञ्चौ । युज । सोपपदात्तसंसृद्धिपेत्वादिना किप् भवति—अथयुक् । अथयुनी । अथयुन । रुङ् । क्रुञ्चौ । अञ्च । नलोप कस्मान्न भवति ? निपातनसाहचर्यात् ॥

त्यदादिपु नशोऽनालोचने कञ् च ॥ ६० ॥

त्यदादिपूपपदेषु दशधातोरनालोचनेऽथ वर्तमानात् कञ् प्रत्ययो भवति चकारा किन् च । त्याहक् । त्याहश् । ताहक् । ताहश् । याहक् । याहश् । कञो (१) अकारो विशेषणार्थ—“ठक् ठञ् कञ्” इति । अनालोचन इति किम् ? त परयति, तदर्थः । तादृगादयो (२) हि रुदिशब्दप्रकारा नैवात्र दर्शनक्रिया विद्यते । असमानान्यथाश्चेति चक्ष्यम् । सटक् । सटश् । अन्याहक् । अन्याहश् । अहश् क्मश्च वक्तव्यम् । याहत् । ताहत् । अन्याहत् । कीदृक् ॥

सत्सृष्टिपद्रुहदुहयुनप्रिदभिदच्छिदनिनीराजामुपसर्गेऽपि किप् ॥ ६१ ॥

सुपीत्यनुवृत्ते । कर्मग्रहण तु “सृष्टोऽनुदके किन्” इत्यतः प्रभृति न व्याप्रियते । सदादिभ्यो धातुभ्य सुप्रन्त उपपदे उपसर्गज्यनुपसर्गज्य किप्प्रत्ययो भवति । उपसर्गग्रहण ज्ञापनार्थम्—अन्यत्र सुवग्रहणे उपसर्गग्रहण न भवतीति, “वद् सुपि क्यप च” इति । सू इति द्विपा साहचर्यात् सूतेरादादिकस्य ग्रहण, न सुवतेस्तौ दादिकस्य । ‘युनिर् योगे’ ‘युन समाधी’, द्वयोरपि ग्रहणम् । ‘विद् ज्ञाने’ ‘विद् सत्तायाम्’ ‘विद् विचारणे’, त्रयाणामपि ग्रहणम् । न लाभार्थस्य विदे, अकारस्य विवक्षितत्वात् । सत्—शुचिपत् । अन्तरिक्षमत् । उपसत् । सू—अण्डसू । सतसू । मसू । द्विप—मित्रद्विद् । प्रद्विट् । मुह—मिथुक् । प्रभुक् । दुह—गोधुक् । प्रयुक् । युच्—अथयुक् । प्रयुक् । विद्—वेदवित् । प्रवित् । ब्रह्मवित् । भिद्—काष्ठभित् । प्रभित् । छिद्—रज्जुच्छिद् । प्रच्छिद् । नि—शत्रुनि । प्रजत् । नी—सेनानी । प्रणी । ग्रामणी । अग्रणी । कथमत्र णव ? “स एषा ग्रामणी” इति निपातनात् । नयते

(१) अकार (टिड्ढाणञ्—) इति विशेषणार्थः । (२) “तादृगादय” इति पाठान्तरम् ।

“पूर्वपदात् सज्ञायामग” इति ण्यम् । राज-राट् । विराट् । सम्भ्राट् । “मो राजि सम
कौ” इति भावम् । “अन्येभ्योऽपि दृश्यते” “किप् च” इति सामान्येन वक्ष्यति,
तस्यैवाय प्रपञ्च ॥

भजो एत् ॥ ६२ ॥

उपसर्गे सुपीति वर्तते । भनेर्धातो सुचन्त उपपदे उपसर्गऽप्यनुपसर्गऽपि णिव
प्रत्ययो भवति । अर्धं भजत, अर्द्धभाक् । उपसर्गोऽपि-प्रभाक् ॥

छन्दसि सहः ॥ ६३ ॥

उपसर्ग सुपीत्येव । छन्दसि विषये सहेर्धातो सुचन्त उपपदे णिवप्रत्ययो भवति ।
(१) नुरापाट् । “सहे साड म” इति ण्यम्, “अन्येषामपि दृश्यते” इति दीर्घवम् ॥
वहश्च ॥ ६४ ॥

वहेर्धातोश्छन्दसि विषये सुचन्त उपपदे णिवप्रत्ययो भवति । प्रष्टयाट् । दिग्
वाट् । योगविभाग उत्तरार्थे ॥

कव्यपुरीपपुरीष्येषु ङ्युट् ॥ ६५ ॥

कव्य पुरीष पुरीष्य इत्येतेषु उपपदेषु छन्दसि विषये वहेर्धातोर्ङ्युट् प्रत्यये
भवति । कव्यवाहन पितृणाम् । पुरीषवाहन । पुरीष्यवाहन ॥

हव्येऽनन्त पादम् ॥ ६६ ॥

हव्यशब्दे उपपदे छन्दसि विषये वहेर्धातोर्ङ्युट् प्रत्ययो भवति, अनन्त पाद चेद्
ह्रिर्वर्तते । अग्निश्च हव्यवाहन । अनन्त पादमिति किम् ? हव्यवाडग्निरजर पिता न ॥

जनसनरत्नक्रमगमो णिट् ॥ ६७ ॥

छन्दसि, उपसर्ग, सुपीत्यनुवर्तते । ‘जन जनने’ ‘जनी प्रादुर्भावे’, द्वयोरपि ग्रह
णम् । तथा ‘पणु दाने’ ‘वन पण सभक्तौ’, द्वयोरपि ग्रहणम् । जनादिभ्यो धातुभ्य
सुचन्त उपपदे छन्दसि विषये णिट् प्रत्ययो भवति । टकार सामान्यग्रहणाविधाताथ
“वेरपृक्तस्य” इति, विशेषणार्थश्च “विद्वन्नोरनुनासिकस्यात्” इति । भवजा ।
गोजा । सन-गोपा इन्द्रो नृपा असि । सन-विसरत्ता (२) । कृपला । क्रम-दधिका ।
गम-अग्रेगा उन्नेतृणाम् ॥

अदोऽनन्ते ॥ ६८ ॥

छन्दसोति निवृत्तम् । अदेर्धातोऽनन्ते सुप्युपपदे णिट् प्रत्ययो भवति । आममत्ति,
आमात् । सस्यात् । अनस्र इति किम् ? अन्नाद् ॥

कव्ये च ॥ ६९ ॥

कव्यशब्द उपपदे अदेर्धातोर्विट् प्रत्ययो भवति । कव्यमत्ति, कव्यात् । पूर्वैर्णैव

(१) ‘बलापाट् । श्वनापाट् ।’ इत्यपि कचिद् । (२) ‘विद्वन्ना’ इति कचिद् ।

सिद्धे वचनमस्वरूपवाधनायम्, तेनापि भवति । कथं तर्हि क्वयाद् ? कृत्तविकृत्तशब्दे
उपपदेऽण्, तस्य च पृषोदरादिपाठात् क्रव्यभावः । कृत्तविकृत्तपक्षमासभक्त क्रव्याद
उच्यते । आसमासभक्त क्रव्यादिति ॥

दुह कथं घञ् ॥ ७० ॥

दुहेर्धातोः सुप्युपपदे कप्रययो भवति । घञरश्चान्तादेशः । कामदुघा धेनु (१) ।
अर्थदुघा ॥

मन्त्रे श्वेतवहोक्थशस्पुरोडाशो णिवन् ॥ ७१ ॥

श्वेतवह उक्थशस् पुरोडाश इत्येतेभ्यो णिवन् प्रययो भवति मन्त्रे विषये । धान्
पपदसमुदाया निपात्यन्ते अलाक्षणम्कार्यासद्वयर्थः, प्रययस्तु विधीयत एव । श्वेत
शब्दे कर्त्तव्याचन्युपपदे वहर्धाता कर्मणि कारके णिवन् प्रययो भवति श्वेता एन
वहन्ति, श्वतवा इन्द्र । उक्थशब्दे कर्मण करणे वा उपपदे शसतेधातोः णिवन् प्रत्ययो
भवति, नलापश्च निपायत-उक्थानि शसन्ति, उक्थैर्वा ससति, उक्थशा यन्मान ।
दाश्व दान इत्यतस्य पुर पूर्वस्य ङव, कर्मणि च प्रयय-पुरो दाशन्त एन पुरोडा ।
श्वेतवहादीनां ङस पदस्यात वक्तव्यम् ॥ श्वतवोभ्याम् । श्वतवोभिः । पदस्यति
किम् ? श्वतवाहौ । श्वतवाह ॥

अवे यन ॥ ७२ ॥

अवे उपपदे यजेर्धातोः णिवन् प्रययो भवति, मन्त्रे विषयः । व यज्ञ वरणस्यावया
असि । योगविभाग उत्तराथ ॥

पिबुपे छन्दसि ॥ ७३ ॥

उप उपपदे यनेश्छन्दसि विषयः विच प्रत्ययो भवति । उपयद् भोरुध्वं वहन्ति (२) ।
उपयडभ्याम् । छन्दोऽग्रहणं ब्राह्मणाथम् । चित्ररण सामान्यग्रहणाविधातार्थम्
'वरपृक्तस्य' इति । किमर्थमिदमुच्यते ? यावता "अन्येभ्योऽपि दृश्यत" इति य-
रपि विच् सिद्ध एव । यजनियमार्थमनत्-उपयग्रश्छन्दस्येव, न भाषायामिति ॥

आतो मनिन् कनिक्कनिपञ्च ॥ ७४ ॥

छन्दसीति वर्तते । सुपि, उपसर्गोऽपी त च । आकारान्तभ्यो घातुभ्यः ३ ३ ३
छन्दसि विषये मनिन् कनिक्कनिक् इत्येते प्रयया भवन्ति । चकाराद्विच भवति
सुदामा । अश्वधाना । क नप-सुधीवा । सुपीवा । वनिप-भूरिदावा । घृतपावा ।
खल्वपि-कालालपा । शुभया । रामस्योपदा ॥

अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ॥ ७५ ॥

छन्दसीति निवृत्तम् । अन्येभ्योऽपि घातुभ्योऽनाकारान्तेभ्यो मनिन्

(१) कामदुघा धेनु 'इति पुलकान्तरः । न्यासस्थाय पाठ उपलभ्यत । अयद्
अर्थदुहे त पदमजरी । (२) उपयद् वन् इत्युदाहरणमधिकं न्यासः ।

यनिप् इत्येते प्रत्यया दृश्यन्ते, विद्य । सुशमां । कनिप्-प्रातरित्वा । प्रातरित्वानौ ।
वनिप्-विज्ञाया । अग्नेमावा । विच् सखपि-रेडसि पर्णं नये । अपिशब्द सर्वो
पाधिभ्यभिचारार्थः । निरपपदादपि भवति—धीवा । पीवा । दृशिग्रहण प्रयोगा-
नुसरणार्थम् ॥

किप् च ॥ ७६ ॥

सर्वधातुभ्य सोपपदेभ्यो निरुपपदेभ्यश्च छन्दसि भाषाया च किप् प्रत्ययो भवति ।
उग्राया समते, उग्रास्रत् । पर्णभ्यत् । वाहाद् भ्रयति, वाहाभ्रट् । “अन्येषामपि
दृश्यत” इति दीर्घः ॥

स्थ क च ॥ ७७ ॥

सुप्युपसर्गोऽपीति च वर्तते । ‘स्था’ इत्येतस्माद्भातो सुप्युपपदे कप्रत्ययो भवति,
क्षिप् च । किमर्थमिदमुच्यते ? यावता “सुपि स्थ” इति क सिद्ध एव । “अन्येभ्यो
ऽपि दृश्यते” इति क्षिप्, बाधकप्राधानार्थं पुनर्वचनम् । शमि धातो सज्ञायामच
बाधते शस्य । शस्या ॥

सुप्यजातो गिनिस्ताच्छील्ये ॥ ७८ ॥

अजातिवाचिनि सुबन्त उपपदे ताच्छील्ये गम्यमाने धातोर्गिनिप्रत्ययो भवति ।
उष्णभोजी । शीतभोजी । अजाताविति किम् ? ब्राह्मणानामन्ययिता । ताच्छील्य
इति किम् ? उष्ण भुङ्क्ते कदाचित् । सुपीति वर्त्तमाने पुन सुब्रह्मणमुपसर्गनिवृत्त्य-
र्थम् । ॥ उत्पत्तिभ्यामादि सत्तेरपसरयानम् ॥ उदासारिण्य । प्रयासारिण्य ॥ ॥ माधु
कारिणि च ॥ माधुकारी । साधुदायी । ॥ ब्रह्मणि वद ॥ ब्रह्मवादिनो वदन्ति ॥

कर्त्तर्युपमाने ॥ ७९ ॥

कर्त्तृवाचिनि उपमान उपपदे धातोर्गिनिप्रत्ययो भवति । उपपदकर्त्ता प्रत्ययार्थस्य
। कर्त्तुरपमानम् । उष्ट्र इव क्रोशति, उष्ट्रक्रोशी । स्वाङ्घ्ररावी । अताच्छील्यार्थ आरम्भ,
जात्यर्थो वा । कर्त्तरीति किम् ? अपूपानिव भक्षयति मापान् । उपमान इति किम् ?
उष्ट्रः क्रोशति ॥

व्रते ॥ ८० ॥

व्रत इति शास्त्रतो नियम उच्यते । व्रते गम्यमाने सुबन्त उपपदे धातोर्गिनि-
प्रत्ययो भवति । समुदायापाधिश्चाय, धातूपपदप्रत्ययसमुदायेन व्रत गम्यते । स्थण्डि-
टशापी । अश्राद्धभोजी । कामचारप्राप्ती नियम—सति शयने स्थण्डिल एव शेते
नान्यत्र, सति भोजने अश्राद्धमेव भुङ्क्ते, न श्राद्धमिति । व्रते इति किम् ? स्थण्डिले
शेते दवदत्त । अताच्छील्यार्थ आरम्भ, जात्यर्थो वा ॥

बहुलमाभीक्ष्ये । ८१ ॥

आभीक्ष्ये गम्यमाने धातोर्बहुल गिनिप्रत्ययो भवति । आभीक्ष्य पौनःपुन्य,

तापर्यमासेवा, ताच्छील्यादन्यत् । कपायपायिणो गान्धारा । चीरपायिण उशीनरा ।
सौवीरपायिणो बाह्लीका । बहुलग्रहणात् कुलमापन्ना इत्यत्र न भवति ॥

मन ॥ ८० ॥

सुपीति वर्त्तते । मन्यते सुबन्त उपपदे णिनिप्रत्ययो भवति । दर्शनीयमानी ।
शोभनमानी । बहुलग्रहणानुवृत्तमन्यतेग्रहण न मनुते, उत्तरसूत्रे हि खरप्रत्यये विकृ-
रणकृतो विशेष स्यात् ॥

आत्ममाने रसश्च ॥ ८१ ॥

(१) आत्मनो मननमात्ममान । आत्ममान वर्त्तमानान्मन्यते सुप्युपपदे खरप्र-
त्ययो भवति, चकाराणिनिश्च । यदा प्रत्ययार्थं कर्तोऽऽमानमव दर्शनीयवादिना
धमग युक्त (२) मन्यते तदाऽयं विधिः । दर्शनीयमात्ममान मन्यते—दर्शनीयमन्य ।
दर्शनायमानी । पण्डितमय । पण्डितमानो । आत्ममान इति किम् ? दर्शनीयमानी
द्वदत्तस्य यज्ञदत्त । अतः सार्वकालिका त्रिधा वेदितव्या ॥

भूते ॥ ८२ ॥

भूत इयधिकारो वर्त्तमान एतद् इति यावत् । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामो,
भूत इयव तद्वदितव्यम् । धावधिकाराच्च धावथ भूत इति विज्ञायते । वक्ष्यति—
'करणे यत्' । अग्निष्टोमनष्टवान् अग्निष्टोमयानी । भूत इति किम् ? अग्निष्टो-
मन यत्त ॥

करणे यत् ॥ ८३ ॥

णिनिरनुवृत्तते न खरा, यत्तेर्ज्ञातो करण उपपदे णिनिप्रत्ययो भवति भूते ।
अग्निष्टोमयाजी । अग्निष्टोम फलभावनायां करण भवति ॥

कर्मणि हन् ॥ ८४ ॥

कर्मणि उपपत् हन्तर्ज्ञातो णिनिप्रत्ययो भवति भूते कले । पितृव्यघाती । मानुष-
घाती । कुसितग्रहण वृत्तव्यम्, इह मा भूत—चोर हतवान् ॥

ब्रह्मभ्रगृत्रेषु क्विप् ॥ ८५ ॥

कर्मगीति वृत्तते । ब्रह्मादिषु कर्मसूपपदेषु हन्तेर्ज्ञातो क्विप् प्रत्ययो भवति भूते ।
ब्रह्मा । भ्रूगृहा । वृत्रहा । किमयामदमुच्यते, यावता सबधानुभ्यः क्विड्विहित एव ?
ब्रह्मादिषु हन्ते क्विड्वचन नियमार्थम्, चतुर्विधश्चात्र नियम इष्यते, ब्रह्मादिष्वव
हन्तेर्नान्यस्मिन्नुपपदे—पुरुष हतवानिति । ब्रह्मादिषु हन्तरेव नान्यस्मास्यात्—
ब्रह्माधीतवानिति । ब्रह्मादिषु हन्तेर्भूतकाले क्विड्वेव नान्य प्रत्यय, तथा भूतकाल एव

(१) न्यासपदमवरोसवादात् (आत्मनोमननमात्ममान) इति मूलपाठो न प्रत्ययते ।

(२) पदमवरोसवादात् (कुलमिति) नूतपाठो न भवति । उक्ते क्विड्विहितव्याख्याद्वारा ।

नान्यस्मिन्-प्रहणं हन्ति, हनिष्यति वेति । तदेतद्वक्ष्यमाणबहुलप्रहणस्य पुरस्ता-
दपक्षर्पणाहल्यते ॥

बहुलं छन्दसि ॥ ८८ ॥

पूर्वेण नियमादप्राप्तः क्तिविधीयते । छन्दसि विषये उपपदान्तरेऽपि हन्तेर्बहुलं
क्षिप्रप्रत्ययो भवति । मातृहा सप्तमं नरकं प्रविशेत् । पितृहा । न च भवति-पितृघात ।
मातृघातः ॥

सुकर्मपापमन्त्रपुण्येषु कृञः ॥ ८९ ॥

कर्मणीति वर्तते, तदस्मन्मवात् सुशब्दं वर्जयित्वा परिशिष्टानां विशेषण भवति ।
स्यादिपु कर्मस्युपपदेपु करोतेर्ज्ञातोः क्तिप्रत्ययो भवति । सुकृत् । कर्मकृत् । पापकृत् ।
मन्त्रकृत् । पुण्यकृत् । अयमपि नियमार्थं आरम्भः, त्रिविधश्चात्र नियम इष्यते
धातुनियमं वर्जयित्वा कालोपपदप्रत्ययनियमः, धातोरनियतत्वादन्यस्मिन्नप्युप-
भवति-शास्त्रकृत् । माप्यकृत् ॥

सोमे मुञ्जः ॥ ९० ॥

कर्मणीति वर्तते । सोमे कर्मण्युपपदे मुनोतेर्ज्ञातोः क्तिप् प्रत्ययो भवति
सोममुत् । सोममुतौ । सोममुतः । अयमपि नियमार्थं आरम्भः, चतुर्विधश्चात्र
नियम इष्यते-धातुकालोपपदप्रत्ययविषयः ॥

अग्नौ चेः ॥ ९१ ॥

कर्मणीत्येव । अग्नौ कर्मण्युपपदे चिनोतेर्ज्ञातोः क्तिप् प्रत्ययो भवति । अग्निचित् ।
अग्निचितौ । अग्निचितः । अत्रापि पूर्ववच्चतुर्विधो नियम इष्यते ॥

कर्मण्यग्न्याख्यायाम् ॥ ९२ ॥

चेः, कर्मणीति वर्तते । कर्मण्युपपदे चिनोतेः कर्मण्येव कारके क्तिप् प्रत्ययो भवति
अग्न्याख्यायां, धातूपपदप्रत्ययसमुदायेन चेदग्न्याख्या गम्यते । श्येन इव चीयते,
श्येनचित् । कङ्कचित् । आख्याग्रहणं रूढिसप्रत्ययार्थम् । अन्यथा हीष्टकाचय उच्यते
श्येनचिदिति ॥

कर्मणीनिर्विक्रियः ॥ ९३ ॥

कर्मण्युपपदे विपूर्वात्कीणातेधातोरनिप्रत्ययो भवति । कर्मणीति वर्तमाने पुनः
कर्मग्रहणं कर्तुः कुत्सानिमित्ते कर्मणि यथा स्यात्, कर्ममात्रे मा भूत्-स्योमविक्रयी ।
रसविक्रयी । इह न भवति-धान्यविक्रायः ॥

दृशोः कनिप् ॥ ९४ ॥

कर्मणीत्येव । कर्मणीति कर्मण्युपपदे क्तिप् प्रत्ययो भवति । 'नेष्टका', 'नेष्टो-
कश्च' । "अभ्येऽभ्योऽपि दृश्यते" इति कनिपि सिद्धे पुनर्वचनं प्रत्ययान्तरनिवृत्त्यर्थम् ॥

राननि युधिरुच ॥ ९५ ॥

कर्मणोत्येव । राजनृशब्दे कर्मण्युपपदे युध्यते करोतेश्च कनिष्कप्रत्ययो भवति ।
ननु च युधिरकर्मक ? अन्तर्भावित्यर्थः स कर्मको भवति । रानयुष्वा । रानान
योधितवानित्यर्थः । रानकृत्वा ॥

सह्ये च ॥ ९६ ॥

सहस्राब्दे चोपपदे युधिरुजोर्भावो कनिष्कप्रत्ययो भवति । असत्त्व(१)वाचिवा
चोपपद कर्मणा विशेष्यते । सह्युष्वा । सहकृत्वा ॥

सप्तम्या जनड ॥ ९७ ॥

सप्तम्यन्त उपपदे जनधातोश्च प्रत्ययो भवति । उपसरे जातः, उपसरत् । मन्दुरत् ॥

पञ्चम्यामजातो ॥ ९८ ॥

पञ्चम्यन्त उपपदे जातिवर्जिते जनड प्रत्ययो भवति । बुद्धिन् । सस्वारत् ।
दुःखज (२) । अजाताविति किम् ? हस्तनो जातः । अजातात् ॥

उपसर्गे च सज्ञायाम् ॥ ९९ ॥

उपसर्ग चापपदे जनड प्रत्ययो भवति सज्ञाया विषयः । समुदायेपाथः सज्ञा ।
अथैसा मानवी प्रजा ॥

अना कर्मणि ॥ १०० ॥

अनुपूर्वाद् जन कर्मण्युपपदे च प्रत्ययो भवति । पुमायमनुजातः पुमनुत् ।
रन्वनुत् ॥

अन्येष्वपि दृश्यते ॥ १०१ ॥

अन्येष्वप्युपपदेषु कारकेषु जनडप्रत्ययो दृश्यते । सप्तम्यामियुक्तमसप्तम्यामपि
दृश्यते । न जायते इत्यन । दनाता द्विजा । पञ्चम्यामजातमप्युक्तं जातावपि
दृश्यते । ब्राह्मणनो धमः । स त्रयन् युद्धम् । उपसर्ग सज्ञायामप्युक्तम् असज्ञाया
मापि दृश्यते । आभना, पारना कंशा । अनौ कमणे इयुक्तमप्युक्तमपि दृश्यते ।
अनुजातः अनुजः । अपिशब्द मवापाधन्यामचाराधः । तेन धातुन्तरादापि भवति
कारकान्तरेऽपि । परितः साता परिखा । आखा ॥

निष्ठा ॥ १०२ ॥

सत्त्वानू निष्ठा इयुक्तं स निष्ठासज्ञक प्रत्ययो भूते भवति । कृतम् । --
वान् । भुक्तम् । भुक्तवान् । निष्ठायामतरेतराश्रयवाद्भ्रमसिद्धिः सज्ञाया
भाव्यते सतौश्चानयो सज्ञाया भाव्यम् । नैष दापः । भाविनी सज्ञा विज्ञायत ॥

(१) दवनं वा इति पा० । (२) पदमञ्जरापयोलीचनया रन्वनं त्येषुदादि
प्रतिपादितम् ।

भूते भवति यस्योत्पत्तस्य निष्ठेन्येषा संज्ञा भवति । सामर्थ्यात् तत्कथलोर्विधान-
मेतन् । आदिरमणि निष्ठा वक्ष्य्या ॥ प्रकृत- कटं देवदत्तः । प्रकृतवान् कटं देवदत्त ॥

मुयजोर्ध्वनिप् ॥ १०३ ॥

सुनोतेर्यज्जतेश्च इति प्रत्ययो भवति । सुत्वा । यज्वा ॥

जीर्यतेरतृन् ॥ १०४ ॥

भूत इति वर्तते । जीर्यतेरतृन् प्रत्ययो भवति भूते । जरन् । जरन्तो । जन्त ।
याम्स्त्रेण निष्ठा-जीर्ण । जीर्णवानिति ॥

छन्दसि लिट् ॥ १०५ ॥

भूत इत्येव । छन्दमि विषये धातोर्लिट् प्रत्ययो भवति । अह सूर्यमुभयतो
ददर्श । अह घावापृथिवी आततान । ननु च “छन्दसि लुङ्लङ्लिट्” इति
सामान्येन लिङ् विहित एव । धातुसम्यन्धे स विधिरयं त्वत्तिरोपेण ॥

लिटः कानज या ॥ १०६ ॥

छन्दमि लिट कानजादेशो भवति या । अग्नि चिक्यान । सोमं सुपुवाण ।
वरुण सुपुवाण । न च भवति—अह सूर्यमुभयतो ददर्श । अह घावापृथिवी आत-
तान । लिङ्ग्रहण किम् ? न पूर्वस्यैव प्रकृतस्यादेशविधाने विभक्तिविपरिणामो
भविष्यति ? लिङ्मात्रस्य यथा स्यात्, योऽपि परोक्षे विहितस्तस्याप्ययमादेशो भवति ।

कस्मुश्च ॥ १०७ ॥

छन्दसि लिटः कसुरादेशो भवति । जक्षिवान् । पपिबन् । न च भवति—अहं
मूर्यमुभयतो ददर्श । योगप्रिभारा उत्तरार्थ ॥

भाषाया सदप्रसुश्रुवः ॥ १०८ ॥

मद वस भु इत्येतेभ्य परस्य लिटो भाषायां विषये वा कसुरादेशो भवति ।
आदेशविधानादेव लिङ्गपि तद्विषयोऽनुमीयते । उपसेदिवान् कौत्स पाणिनिम् ।
तेन मुक्ते यथा प्राप्त प्रथया भवन्ति । उपासदत् । उपासीदत् । उपससाद । अनुपि-
वान् कौत्स पाणिनिम् । अन्ववात्सीत् । अन्ववसत् । अनुवाम । उपशुश्रुवान् कौत्स
पाणिनिम् । उपाश्रूषीत् । उपाश्रूषोत् । उपशुश्रुव । लुङ्लङ्लिट्प्रत्यये परस्तादनुवृत्तेः
कसुर्भवति ॥

उपेयिमाननाश्वाननुचानश्च ॥ १०९ ॥

उपेयिवान् अनाश्वान् अनुचान इत्येते शब्दा निपात्यन्ते । उपपूर्वादिण कसु,
द्विर्वचनमभ्यासदीर्घत्व, तत्सामर्थ्यादकादेशप्रतबन्ध, तत्र “वरयेकाजाद्धसाम्”
इत्यनेकाच्चादिण् न प्राप्नोति, स निपात्यते, अभ्यासस्य श्रवणधातुरूपस्य यणादेश-
उपेयिवान् । कादिनियमाप्राप्तश्च वस्वेकाजाद्धसामिति प्रतिषिद्धः स पुनरिट् प्रति-
प्रसूयते, तेनाजादो न भवति—उपेयुपः । उपेयुपा । न आत्रोपसर्गास्तन्मन्त्रम्,

अन्योपसर्गपूर्वाङ्गिहपसर्गाश्च भवत्येव-समीयिवान् । ईयिवान् । वाचचनानुवृत्तेश्च पूर्वबल्लुडादयोऽपि भवन्ति-उपागात् । उपैत् । उपेयाय । अरनोतेर्नञ्पूर्वात् कसु-
निपात्यते, इडभावश्च-अनाश्वान् । नाशीत् । नारनात् । नाश । वचेऽनुपूर्वात् कर्त्तरि
काननिपात्यते-अनूचान् । अन्ववोचत् । अन्वग्रशीत् । अनूवाच ॥

लुङ् ॥ ११० ॥

भूत इत्येव । भूतेषु वर्त्तमानाद् धातोर्लुङ् प्रत्ययो भवति । अकापात् । अहा-
पैत् । अक्षसतेर्लुङ् रात्रिविशेषे जागरणसन्ततौ वक्तव्यं अक भयानुषित १ अहम-
त्रावाप्सम् ।

अनद्यतने लङ् ॥ १११ ॥

भूत इत्येव । अनद्यतन इति बहुव्रीहिनिर्देश । अविद्यमानाद्यतन भूतेऽथ वर्त्त-
मानाद्धातोर्लङ् प्रत्ययो भवति । अकरोत् । अहरन् । बहुव्रीहिनिर्देश किमर्थं ? अद्य
हो वा अभूचमहतीत्यामिश्रेमा भूत् । अपरोक्ष च लोकविज्ञाते प्रयोक्तुर्दर्शनविषये
लङ् वक्तव्यं अ । अरण्यवन साकेतम् । अरण्यवनो माध्यमिकानिति ॥

अभिज्ञाप्रचने लृट् ॥ ११२ ॥

अभिज्ञा स्मृतिस्तद्वचन उपपद नूतानद्यतने लृट् प्रत्ययो भवति । लङोऽपवादः ।
अभिज्ञानासि देवदत्त । कश्मीरेषु वस्याम् । वचनग्रहण पर्यायायम् । अभिज्ञानासि
स्मरसि बुध्यसि चेतयसि इति ।

न यदि ॥ ११३ ॥

यच्छब्दसहितेऽभिज्ञाप्रचन उपपदे लृट् प्रत्ययो न भवति । पूर्वग प्राप्त प्रतिपि
द्वयत । अभिज्ञानासि देवदत्त । यत्कश्मीरेष्ववसाम् । वाममात्र स्मरने, नवपर कि
चिद्वच्यते । तेनोत्तरसूत्रस्य नाय विषयः ॥

विभाषा साकाङ्क्षे ॥ ११४ ॥

यदीति नानुवर्त्तत । उभयत्र विभाषेयम् । अभिज्ञाप्रचन उपपद यच्छब्दसहिते
केवलं च विभाषा लृट् प्रत्ययो भवति, साकाङ्क्षेऽप्युक्ता । लक्ष्यलक्षणयो सम्बन्धे
प्रयोक्तुराकाङ्क्षा भवति । अभिज्ञानासि देवदत्त कश्मीरेषु वस्याम्स्तत्रौदन भोक्ष्या-
महे । अभिज्ञानासि देवदत्त मगधेषु वस्याम्, तत्रौदन भोक्ष्यामहे । यदि खल्वपि
अभिज्ञानासि देवदत्त यकश्मीरेषु वस्याम्, यत्तत्रौदन भोक्ष्यामहे । अभिज्ञानासि
देवदत्त यत्कश्मीरेष्ववसाम्, यत्तत्रौदनमभुञ्जमहि । वासो लक्षण, भोजन लक्ष्यम् ॥

परोक्षे लिट् ॥ ११५ ॥

भूतानद्यतन इति वर्त्तते, तस्य विशेषण परोक्षग्रहणम् । भूतानद्यतनपरोक्षेऽर्थे वत
मानाद्धातोर्लिट् प्रत्ययो भवति । ननु धात्वर्थं सर्वं परोक्ष एव । सत्यमेतत्, अस्ति
तु लोके धात्वर्थेनापि कारकेषु प्रत्यक्षाभिमान, स यत्र नास्ति तत्परोक्षमियुच्यते ।

चकार । जहार । उत्तमविषयेऽपि चित्तव्याप्तेपात् परोक्षता सम्भवत्येव । तद्यथा-सुतो
अहं मिल विललाप । लभ्यन्तापह्वे च लिट् वक्तव्यः । कलित्रेपु स्थितोऽसि । नाह
कलिज्ञान् जगाम । दक्षिणापथं प्रविष्टोऽसि । नाहं दक्षिणापथं प्रविशेत् ॥

हशश्वतोर्लट् च ॥ ११६ ॥

भूतानद्यतनपरोक्षेऽर्थे लिटिप्राप्ते हशश्वतोरपदयोर्लट् प्रत्ययो भवति, चकाराद्
च । इति हाम्रोत् । इति हचकार । शश्वदकरोत् । शश्वच्चकार ॥

प्रश्ने चासन्नकाले ॥ ११७ ॥

भूतानद्यतनपरोक्ष इति वर्तते । तस्य विशेषणमेतत् । प्रष्टव्यः प्रश्नः । आसन्न-
काले पृच्छमाने भूतानद्यतनपरोक्षेऽर्थे वर्तमानाद्धातोर्लट् लिटौ प्रत्ययौ भवतः ।
कश्चित्कश्चिपृच्छति । अगच्छद्देवदत्तः । अयजद्देवदत्तः । इयाज देवदत्तः । प्रश्न
इति किम् । जगाम देवदत्तः । आसन्नकाल इति किम् ? भवन्तं पृच्छामि, जघान
कम विल वासुदेवः ।

लट् स्मे ॥ ११८ ॥

भूतानद्यतनपरोक्ष इति वर्तते । स्मशब्द उपपदे भूतानद्यतनपरोक्षे लट् प्रत्ययो
भवति । लिटोऽपवादः । नलेन स्म पुराधीयते । ऊर्णया स्म पुराधीयते ॥

अपरोक्षे च ॥ ११९ ॥

अपरोक्षे च भूतानद्यतनेऽर्थे वर्तमानाद्भातोः स्म उपपदे लट् प्रत्ययो भवति । एवं
स्म पिता प्रवीति । इति स्मोपाध्यायः कथयति ॥

ननौ पृष्टप्रतिवचने ॥ १२० ॥

अनद्यतने परोक्ष इति निवृत्तम् । भूतसामान्ये विधिरयम् । ननुशब्द उपपदे
प्रश्नपूर्वके प्रतिवचने भूतेऽर्थे लट् प्रत्ययो भवति । लुडोऽपवादः । अकार्षीं कट देवदत्तः ?
ननु करोमि भोः । अचोचस्तत्र किञ्चिद्देवदत्तः ? ननु वधीमि भोः । पृष्टप्रतिवचन इति
किम् ? नन्यकार्षीन्माणवकः ॥

नन्योरभिभाषा ॥ १२१ ॥

भूत इत्येव । नशब्दे नुशब्दे चोपपदे पृष्टप्रतिवचने विभाषा लट् प्रत्ययो भवति
भूते । अकार्षीं कट देवदत्तः ? न करोमि भोः । नाकार्षम् । अहं नु करोमि । अहं
न्यकार्षम् ॥

पुरि लुङ्चारमे ॥ १२२ ॥

अनद्यतनग्रहणमिह मण्डकप्लुत्यानुवर्तते । पुराशब्द उपपदे स्मशब्दवर्जिते भूता
नद्यतेऽर्थे विभाषा लुङ् प्रत्ययो भवति लट् च । ताम्या मुक्ते पक्षे यथाविषयमन्येऽपि
प्रत्यया भवन्ति । वसन्तीह पुरा छात्राः । अवात्सु पुरा छात्राः । अयस्विह पुरा
छात्राः । ऊपुरिह पुरा छात्राः । अस्म इति किम् ? नलेन स्म पुराधीयते ॥

वर्त्तमाने लट् ॥ १२३ ॥

आरब्धोऽपरिसमाप्तश्च वर्त्तमानः, तस्मिन् वर्त्तमानेऽर्थे वर्त्तमानाङानोर्लट् प्रत्ययो भवति । पचति । पठति ॥

लटः शतृशानचावप्रथमासमानाधिकरणे ॥ १२४ ॥

लटः शतृशानचावित्येतावादेशौ भवतः, अप्रथमान्तेन चेतस्य सामानाधिकरण्यं भवति । पचन्तं देवदत्तं पश्य । पचमानं देवदत्तं पश्य । पचता कृतम् । पचमानेन कृतम् । अप्रथमासमानाधिकरणे इति किम् ? देवदत्तः पचति । लङिति वर्त्तमाने पुन-
लङ्ग्रहणमधिकविधानार्थम्, कश्चित् प्रथमासमानाधिकरणेऽपि भवति-सन् ब्राह्मणः । अस्ति ब्राह्मणः । विद्यते ब्राह्मणः । विद्यमानो ब्राह्मणः । जुह्वन् । जुहोति । अधीयानः । अधीते । लमाड्यासोरोष्ठ । मा पचन् । मा पचमानः । कश्चिद् विभाषाग्रहणमनुवर्त्त-
यन्ति, “नन्वौर्विभाषा” इति । सा च व्यवस्थिता । तत्र यथादर्शनं प्रयोगा नेतव्याः ।

सम्बोधने च ॥ १२५ ॥

प्रथमासमानाधिकरणार्थ आरम्भः । सम्बोधने च विषये लट् शतृशानचौ प्रत्ययौ भवतः । हे पचन् । हे पचमान ॥

लङ्गणहेत्वोः क्रियायाः ॥ १२६ ॥

लङ्यते चिह्नयते येन तल्लङ्गणम् । जनको हेतुः । धारवर्धविशेषणं चैतत् । लङ्गणे हेतौ चाथे वर्त्तमानाङातोः परस्य लट् शतृशानचावादेशौ भवतः, तौ चेल्लङ्गणहेतु क्रियाविषयौ भवतः । लङ्गणे-शयाना भुञ्जते यवनाः । तिष्ठन्तोऽनुशासति गणकाः । हेतौ-अर्जयन् वसति । अधीयानो वसति । लङ्गणहेत्वोरिति किम् ? पचति । पठति । क्रियाया इति किम् ? द्रव्यगुणयोर्मा भूत्-यः कम्पते सोऽश्वत्थः । यदु-
त्प्लवते तल्लघु । यन्निपीदति तद् गुरु । लङ्गणहेत्वोरिति निर्देशः पूर्वनिपातस्य भिचारचिह्नम् ॥

तौ सत् ॥ १२७ ॥

तौ शतृशानचौ सत्संज्ञौ भवतः । तौ ग्रहणमुपाध्यसंसर्गार्थम् । शतृशानन्मात्रस्य सज्ञा भवति । ब्राह्मणस्य कुर्वन् । ब्राह्मणस्य कुर्वणः । ब्राह्मणस्य करिष्यन् । ब्राह्मणस्य करिष्यमाणः । सत्यदेशाः “पूरणगुणमुहितार्थसद्व्यपतथ्य” इत्येवमादयः ॥

पूङ्यजोः शानन् ॥ १२८ ॥

पूडो यजेश्च धातोः शानन् प्रत्ययो भवति । पचमानः । यजमानः । यदि प्रत्यया-
शानजादयो न लङ्देशाः, कथं सोमं पचमानो नष्टमाघ्नान इति पृष्टीप्रतिषेधः ? कृत्रि-
नि प्रत्याहारनिर्देशात् । क संनिविष्टानां प्रत्याहारः ? लटः शतृ इत्यतः प्रभृति आ-
नकारात् । छद्मिषः शतुर्वा वचनम् । चोरस्य द्विषन् । चोरं द्विषन् ॥

ताच्छील्यप्रयोजनशक्तिषु चानश ॥ १२६ ॥

ताच्छील्य तत्स्वभावता । यय शरीरावस्था यौवनादि । शक्ति सामर्थ्यम् ।
ताच्छील्यादिषु धातोश्चानश् प्रत्ययो भवति । ताच्छील्ये तावत्-कतीह मुण्डय
माना । कतीह भूषयमाणा । ययोवचने-कतीह वयञ्च पर्यस्यमाना । कतीह नि
रण्डं वहमाना । शक्तौ-कतीह निजाना-कतीह पचमाना ॥

इङ्धार्यो शत्रुकृच्छ्रिणि ॥ १३० ॥

इङो धारेश्च धारवो शत्रुप्रत्ययो भवति अङ्च्छ्रिणि कर्त्तरि । अङ्च्छ्र सुप्रसाध्यो
यस्य कर्तुर्धातव्यं सोऽङ्च्छ्री । अधीयन् पारायणम् । धारयन्नुपनिषदम् । अङ्च्छ्रि
णीति किम् ? कृच्छ्रेणाधीते । कृच्छ्रेण धारयति ॥

द्विपोऽमित्रे ॥ १३१ ॥

अमित्र शत्रु । अमित्रे कर्त्तरि द्विपेर्द्धातो शत्रुप्रत्ययो भवति । द्विप्, द्विपन्ती,
द्विपन्त । अमित्र इति किम् ? द्वेष्टि भार्या पतिम् ॥

सुनो यज्ञसयोगे ॥ १३२ ॥

यज्ञेन सयोगो यज्ञसयोग । यज्ञसयुक्तेऽभिपरे वर्त्तमानात् सुनोतेर्द्धातो शत्रुप्र
त्ययो भवति । सर्वे सुन्वन्त, सर्वे यजमाना-सत्रिण उच्यन्ते । सयोगग्रहण प्रधान
कर्तृप्रतिषय्यम्, याजकेषु मा भूत् । यज्ञसयोग इति किम् ? सुनोति सुराम् ॥

अहं प्रशसायाम् ॥ १३३ ॥

प्रशसा स्तुतिः । अर्हतेर्द्धातो प्रशसाया शत्रुप्रत्ययो भवति । अर्हञ्छिह भवान् वि
द्याम् । अर्हञ्छिह भवान् पूताम् । प्रशमायामिति किम् ? अर्हति चोरो बधम् ॥

आक्षेप्त-ङ्गीलतद्वर्मेतत्साधुकारिषु ॥ १३४ ॥

“आनभास” इति क्षिप वचयति । आ णत्स्मात् क्षिप्प्रशब्दात्तानित ऊर्ध्वमनुक्र-
मिष्यामस्तच्छीलादिषु कर्तृषु ते वदितव्या । अभिविधी चायमाङ्, तेन क्षिपोऽप्यय
मर्थनिर्देशः । तदिति धात्वर्थं शीलादिविशेषणत्वेन निर्दिश्यते, तच्छीलो य स्वभा
वात् फलनिरपेक्षस्तत्र प्रवर्त्तते, विनापि शीलेन तत्साधुकारी यो धात्वर्थं साधु करोति ।
उत्तरत्रयोदाहरिष्यामः ॥

तूम् ॥ १३५ ॥

सर्वधातुभ्यस्तून् प्रत्ययो भवति तच्छीलादिषु कर्तृषु । तकार स्वार्थः । तच्छीले
तावत्-कर्ता कटात् । वदिता जनापवादान् । तद्वर्मेणि-मुण्डयितार आविष्टायमा
भवन्ति वधून्नाम् । अग्रमपहर्त्तार आह्वरका भवन्ति आक्षेपे सिद्धे । उन्नेतारस्तीक्ष्ण-
लायना भवन्ति पुत्रे जाते । तत्साधुकारिणि-कर्त्ता कटम् । गन्ता लैटम् । ऋन्वि-
धावृत्तिषु चानुपमार्गस्य ॥ होता । पोता । अनुपसर्गस्येति किम् ? उद्गाता । प्रति-
हर्त्ता । तुजेव भवति, स्वरे विशेष । ऋनयते पुक् च ॥ नेष्टा । ऋविषेर्देवतानाम-

कारश्चोपधाया अनिट्त्वं च ॥ त्वष्टा । छन्दश्च नियुक्ते ॥ ज्ञप्ता । क्व चिदधिकृत
उच्यते । छन्दसि तुच्च ॥ सचृभ्यः, संप्रहीतृभ्यः । स्वरे विशेषः ।

अलंकृन्निराकृवंप्रजनोत्पचोत्पतोन्मदरुच्यपत्रपटुवृधु-
सहचर इप्पुच् ॥ १३६ ॥

अलंकृनादिभ्यो धातुभ्यस्तच्छीलादिषु कर्तृषु इप्पुच् प्रत्ययो भवति । अलकरि-
ण्युः । निराकरिण्युः । प्रजनिण्युः । उत्पचिण्युः । उत्पतिण्युः । उन्मदिण्युः । रोचिण्युः ।
अपत्रपिण्युः । घर्त्तिण्युः । वर्दिण्युः । सहिण्युः । चरिण्युः । अलंकृनो मण्डनार्थाद्युच-
पूर्वविप्रतिपेधेनेप्पुज्वक्तव्यः ॥ (१)

रोश्छन्दसि ॥ १३७ ॥

प्यन्ताद्भातोश्छन्दसि त्रिषये तच्छीलादिषु कर्तृषु इप्पुच् प्रत्ययो भवति । रूप-
धारयिण्यवः । वीरुधः पारयिण्यवः ।

भुयश्च ॥ १३८ ॥

भवतेर्धातोश्छन्दसि त्रिषये तच्छीलादिष्विप्पुच् प्रत्ययो भवति । भविण्युः । ये
भविभाग उत्तरार्थः । चकारोऽनुक्तमनुच्यार्थं — भ्राजिण्युना लोहितचन्दनेन ॥

ग्लजिस्थश्च क्स्तु ॥ १३९ ॥

छन्दसीति निवृत्त, ग्लजि स्या इत्येतेभ्यो धातुभ्यश्चकाराद् भुवश्च तच्छीला-
दिषु वस्तु प्रत्ययो भवति । ग्लस्तुः । जिण्युः । स्थास्तुः । भूण्युः ।
न कित्, तेन स्थ ईकारो न भवति । क्तेति चेन्नत्र गकारोऽपि चर्चभूतो निर्दि-
श्यते, तेन गुणो न भवति । श्नु- कित्तीत्यत्रापि गकारो निर्दिश्यते, तेन भुव-
न भवति ॥

क्स्तोर्गित्वाच्च स्थ ईकारः किन्धितोरीन्वशासनात् ।

गुणाभावस्त्रिषु स्मार्थं श्युकोऽनट्त्वं गकारितोः ॥

छन्दोश्छन्दस्युपसर्गानम् ॥ दक्षवः पशवः ॥

त्रसिगृधिधृपिचिपेः क्स्तुः ॥ १४० ॥

त्रसादिभ्यो धातुभ्यस्तच्छीलादिषु क्स्तुः प्रत्ययो भवति । त्रस्तुः । गृध्नुः । धृण्यु-
चिण्युः ॥

शमित्यष्टाभ्यो घिनुण ॥ १४१ ॥

इति शब्द आद्यर्थः । शमादिभ्यो धातुभ्योऽष्टाभ्यस्तच्छीलादिषु घिनुण्
भवति । शम उपशमे इत्यतः प्रभृति मदी हर्ष इत्येवमन्तः शमादिर्दिवाद्यन्तर्गण-
घकार उत्तरत्र कृत्यार्थः । उकार उच्चारणार्थः । णकारो वृद्धयर्थः । शमी । तमी । दम-
शमी । अमी । छमी । प्रमादी । उन्मादी । अष्टाभ्य इति किम् ? असिता ।

(१) इदं प्रायः कचिदेवोपलभ्यते वातिकम् ।

संप्रचानुरुधाङ्गयमाङ्गयसपरिसृसंसृजपरिदेविसंज्वरपरिक्षिपपरिरटप-
रिवदपरिरटहपरिमुहदुपद्विपद्विहदुहयुजाक्रीडविविचत्यजरजभजा-
तिचरापचरामुपाभ्याहनश्च ॥ १४२ ॥

घिनुगनुप्रसंते । समृचादिभ्यो धातुभ्यो घिनुन् भवति तच्छीलादिषु । पृची संपर्के
इति रधादिगृह्यते, न तदादिलुम्पिकरणत्वात् । परिदेविर्भादिगृह्यते-देवृ देवन इति ।
क्षिप प्रेरणे दिवादिस्तुदादिश्च सामान्येन गृह्यते । युज समाधौ दिवादिः, युजिर् योगे
रधादिः, द्वयोरपि ग्रहणम् । रज राग इत्यस्य निपातनादनुनासिकलोपः । सम्पर्की
अनुरोधी । आयामी । आयासी । परिसारी । ससर्गी । परिदेवी । सज्वारी । परि-
क्षेपी । परिराटी । परिवादी । परिदाही । परिमोही । दोषी । द्वयी । द्रोही । दोही ।
योगी । आक्रीडी । विजेयी । त्यागी । रागी । भागी । अतिचारी । अपचारी । आमो-
पी । अभ्याघाती ।

घौ कपलसकथसम्भः ॥ १४३ ॥

कप हिंसार्थः । लम् श्लेषणक्रीडनयोः । कथ श्लाघायाम् । सम्भु विश्वासे । इत्ये-
तेभ्यो धातुभ्यो घितान्द उपपदे घिनुन् प्रत्ययो भवति । बिकापी । बिलामी । बिकथी ।
वित्तम्भी ॥

अपे च लपः ॥ १४४ ॥

लप कान्ती । अस्मादातोरेपि उपपदे चकाराद् घौ च घिनुन् भवति । अपलापी ।
विलापी ।

प्रे लपसृद्रुमथवदवसः ॥ १४५ ॥

प्र उपपदे लपादिभ्यो घिनुन् भवति । प्रलापी । प्रसारी । प्रद्रावी । प्रमाथी ।
प्रवादी । प्रवामी । वस इति-वस निवास इत्यस्य ग्रहणं, नाच्छादनार्थस्य, लुगि
हरणत्वात् ॥

निन्दहिंसस्त्रिशस्त्रादयिनाशपरिक्षिपपरिरटपरिवादिव्याभा-
पासूयो वुञ् ॥ १४६ ॥

निन्दादिभ्यो धातुभ्यस्तच्छीलादिषु कर्तृषु वुञ् प्रत्ययो भवति । पञ्चम्यर्थे प्रथमा ।
हेतु उपतापे, क्लिप्त विधाधने, द्वयोरपि ग्रहणम् । निन्दकः । हिंसकः । क्लेशकः ।
शब्दकः । विनाशकः । परिक्षेपकः । परिराटकः । परिवादकः । व्याभापकः । अस्-
कः । णुलैव सिद्धे वुञ् विधानं ज्ञापनार्थं-ताच्छीलिकेषु वासरूपन्यायेन वृजादयो
भवन्तीति ॥

देविकुशोश्चोपसर्गे ॥ १४७ ॥

देवयतेः कुशोश्चोपसर्गे उपपदे वुञ् प्रत्ययो भवति । आदेवकः । परिदेवकः । आक्रो-
शकः । परिक्रोशकः । उपसर्ग इति किम् ? देवयिता । क्रोष्टा ।

चलनशब्दार्थादिकर्मकायुच् ॥ १४८ ॥

चलनार्थेभ्य शब्दार्थेभ्यश्चाकर्मकेभ्यो धातुभ्यस्तच्छीलादिषु कर्तृषु युच् प्रत्ययो भवति । चलन । चोपन । शब्दार्थेभ्य — शब्दन । रमण । अकर्मकादिति किम् ? पठिता विद्याम् ॥

अनुदात्तेतश्च हलादे ॥ १४९ ॥

अनुदात्तेषो धातुर्हलादिकर्मक, ततश्च युच् प्रत्ययो भवति । वर्त्तन । वर्द्धन । अनुदात्तेत इति किम् ? भविता । हलादेरिति किम् ? पठिता । आदिग्रहण किम् ? जुगुप्सन । मीमासन । अकर्मकादित्यव-प्रसिता वन्म ॥

जुचङ्क्रम्यठन्द्रम्यमृगृधिञ्जलरुचलपपतपठ ॥ १५० ॥

जुप्रभृतिभ्यो धातुभ्यो युच् प्रत्ययो भवति तच्छीलादिषु कर्तृषु । जु इति सौत्रो धातु । जवन । चङ्क्रमण । दन्द्रमण । सरण । गर्द्धन । ज्वलन । शोचन । लपण । पतन । पठन । चलनार्थानां पदेष्वग्रहण सकर्मकार्थमेत, ज्ञापनार्थं च पदिग्रहणमन्ये वर्णयन्ति-ताच्छीलिकेषु भियो वामरूपविधिनास्तीति, तं नाल्लृङ्-सृञ्च भवन्त्यल्लृत्तति । तथाहि पदेस्करा विशेषविहितेन सामान्यविहितस्य युचोऽ-सरूपवात्ममावशो भवेदेव, किमनेन विधानेन ? ज्ञापनार्थं युनर्विधीयत, प्रायिकं चैतज्ज्ञापनम्, कचित्समावश इष्यत एव-यन्ता खेट विकथन ॥

क्रुधमण्टार्थेभ्यश्च ॥ १५१ ॥

क्रुध कोपे । मण्डि भूषायाम् । इत्येतदथभ्यश्च धातुभ्यो युच् प्रत्ययो भवति क्रोधन । रोपण । मण्डन । भूषण ॥

न य ॥ १५२ ॥

यनारान्ताज्ञातोयुच् प्रत्ययो न भवति । पूर्वंग प्राप्त प्रतिपिद्वयते । वनूयिता । चमायिता ॥

सूददीपदीक्षश्च ॥ १५३ ॥

सूद दीप दीक्ष इत्येतेभ्यश्च युच् प्रत्ययो न भवति । अनुदात्तेत्वाप्राप्त प्रतिपि द्वयते । सूदिता । दीपिता । दीक्षिता । ननु च दीपेविशेषविहितो रप्रत्ययो दृश्यते- “नमिङ्मिस्म्यन्मकमहिमदीपो र” इति, स एव बाधको भविष्यति किं प्रतिपेधेन ? वामरूपेण युजपि प्राप्नोति । ताच्छीलिकेषु वामरूपविधिनास्तीति प्रायिकमेतद् इत्युक्तम् । तथा च समावेशो दृश्यते । कम्पा युवति । कम्पना युवति । कम्पा शाला । कम्पना शान्तेति । सूदेयुचि प्रतिपिद्वे कथं मधुसूदनो रिपुसूदन इति ? अनिन्योऽयं प्रतिपेध इति योगविभागाद्विज्ञावते, अथवा मधुसूदनादयो नन्यादिषु व्रचन्ते । इत्यल्लुपुटो बहुलमिति ल्युङ्मन्तो वा (१) ॥

तपपतपदस्थाभृवृपद्दनकमगमशृभ्य उक्त्वा ॥ १५४ ॥

लपादिभ्यो धातुभ्यस्तच्छीलादिषु कर्तृषु उक्त्वा प्रत्ययो भवति । लपलापुर्कं लृप्तसंगतम् । प्रपातुका गर्मा भवन्ति । उपपादुकं सत्यम् । उपस्यायुका एन पशवे भवन्ति । प्रभायुक्मस भवति । प्रयुक्तः पर्जन्याः । आघातुकं कापाहकस्य शूलम् । कामुका एनं म्रियो भवन्ति । आगामुकं वाराणसीं रक्ष आहुः । किंशारुकं तीक्ष्णमाहुः ।

जल्पभिच्चुट्टलुण्टवृडः पावन् ॥ १५५ ॥

जल्पादिभ्यो धातुभ्यस्तच्छीलादिषु कर्तृषु पावन् प्रत्ययो भवति । पकारो दीर्घः । जल्पाकः । भिषाकः । कुट्टाकः । लुण्टाकः । पराकः । परावी ॥

प्रजोरिनिः ॥ १५६ ॥

प्रपूर्वाञ्जवतेस्तच्छीलादिषु कर्तृषु इतिप्रत्ययो भवति । प्रजवी । प्रजयिनी ॥

जिट्तिविश्रीख्यमाव्यथाभ्यमपरिभप्रसृभ्यश्च ॥ १५७ ॥

जि जये । इड् आदरे । शि जये, शि निवासगत्योरिति द्वयोरपि ग्रहणम् । प्रसृ इति-यू प्रेरण इत्यस्य ग्रहणम् । जिप्रसृतिभ्यो धातुभ्य इनिः प्रत्ययो भवति तच्छीलादिषु कर्तृषु । जयी । दरी । चयी । विश्रयी । अत्ययी । वमी । अत्ययी । अभ्यमी परिभयी । प्रसयी ॥

स्पृहृगृहिपतिदयिनिद्रातन्द्राश्रद्धाभ्य आलुच् ॥ १५८ ॥

स्पृह ईप्तायाम् । गृह ग्रहणे । पत गतौ । चुरादावदन्ताः पठ्यन्ते । दय दानाय तिरस्त्रणेपु । द्रा कुत्सायां गतौ, निपूर्वस्तत्पूर्वश्च । तदो नकारान्तता च निपात्यते । दुधाञ् धत्पूर्वः । इत्येतेभ्यस्तच्छीलादिषु कर्तृषु आलुच् प्रत्ययो भवति । स्पृह्यालुः । गृह्यालुः । पतयालुः । दयालुः । निद्रालुः । तन्द्रालुः । श्रद्धालुः ॥ आलुचि शीघ्रे ग्रहणं कर्तव्यम् ॥ शयालुः ॥

दाघेट्सिशदसदो रु ॥ १५९ ॥

दा घेट् सि शद सद इत्येतेभ्यो रुः प्रत्ययो भवति । दारुः । धारुर्वसो मातरम् । “न लोकाभ्यय” इत्युकारप्रश्लेषात् पठ्यी न भवति । सेरुः । शद्रुः । सद्रुः ॥

सृघसयदः क्मरच् ॥ १६० ॥

सृ घसि अद् इत्येतेभ्यो धातुभ्यः तच्छीलादिषु कर्तृषु क्मरच् प्रत्ययो भवति । सृमरः । घस्मरः । अस्मरः ॥

भञ्जभासमिदो घुरच् ॥ १६१ ॥

भञ्ज भास मिद इत्येतेभ्यो घुरच् प्रत्ययो भवति तच्छीलादिषु कर्तृषु । भञ्ज काष्ठम् । घित्वात् कुत्वम् । भासुर ज्योतिः । मेदुरः पशुः । भञ्जे कर्मकर्त्तरि प्रत्ययः स्वभावात् ॥

त्रिदिभिदिच्छिदे कुरच् ॥ १६० ॥

ज्ञानार्थस्य त्रिदेर्ग्रहण, न लाभाद्यर्थस्य स्वभावात् । विदादिभ्यो धातुभ्यस्तच्छी-
लादिषु कर्तृषु कुरच् प्रत्ययो भवति । विदुर पाण्डुर । भिदुर काष्ठम् । छिदुरा रज्जु ।
भिदिच्छिद्यो कर्मकर्त्तरि प्रयोग । अन्यथे सम्प्रसारण कुरच्च वक्तव्य ॥ विधुर (१) ॥

इण्णशजिसर्त्तिभ्य करप् ॥ १६३ ॥

इण नश जि सर्त्ति इत्यथेभ्यो धातुभ्यस्तच्छीलादिषु कर्तृषु करप् प्रत्ययो भवति ।
पेमारस्तुगर्थ । इत्वर । इत्वरी । नथर । नथरी । जिवर । जिवरी । सूवर ।
सूवरी । "नेड्वश कृति" इतीदृप्रतिषेध ॥

गत्वरश्च ॥ १६४ ॥

गत्वर इति निपात्यते । गमेरनुनासिकलोप करप् प्रत्ययश्च । गत्वर, गवरी ॥

जागरूक् ॥ १६५ ॥

जागतृक् प्रत्ययो भवति तच्छीलादिषु कर्तृषु । जागरूक् ॥

यजजपदशा यङ् ॥ १६६ ॥

यजादीना यदन्तानामूक् प्रत्ययो भवति तच्छीलादिषु कर्तृषु । यायजूक् । जथ
पूक् । दन्दशूक् ॥

नमिक्मिपाम्यजसकमर्हिसदीपो र । ॥ १६७ ॥

नम्यादिभ्यो धातुभ्यस्तच्छीलादिषु कर्तृषु र प्रत्ययो भवति । नम्र काष्ठम् ।
कम्प्रा शाखा । रमेर मुखम् । अनम्र जुहोति । कम्प्रा युवति । हिंस्र रश्च । दीप्र काष्ठम् ।
अजस्रमिति जसु मोक्षणे नञ्पूर्वा रप्रत्ययान्त क्रियासातत्ये वर्त्तते ॥

सनाशसमिक्त उ ॥ १६८ ॥

सञ्ज्ञिति सन् प्रत्ययान्तो गृह्यते, न सनिर्द्वातु । अनभिधानाद्व्याप्तिन्यायाद्वा ।
सञ्ज्ञन्तेभ्यो धातुभ्य आशसेभिचेश्च तच्छीलादिषु कर्तृषु उ प्रत्ययो भवति । चिकीर्षु ।
आशसु । भिञ्जु । 'आट शसि इच्छायाम्' इत्यस्य ग्रहण, न शसे स्तुत्यर्थस्य ॥

विन्दुरिच्छु ॥ १६९ ॥

विदेर्नुमागम इपेरङ्त्वमुकारश्च प्रत्यया निपात्यते तच्छीलादिषु कर्तृषु ।
शीलो विन्दुः । एषणशील इच्छु ॥

क्याच्छन्दसि ॥ १७० ॥

क्य इति क्यच्क्यङ्क्यया सामान्येन ग्रहणम् ।

विषये तच्छीलादिषु कर्तृषु उकारप्रत्ययो भवति । मित्त्रयु । सस्वेदयु । सुप्तयु
छन्दसीति किम् ? मित्त्रीयिता । "न च्छन्दस्यपुत्रस्य" इति प्रतिषेधान्न दीर्घः (२) ॥

(१) प्रायो वार्तिकमेतत्स्योदहरणं च नोपलभ्यते । (२) छन्दसात्वादि
पाठ बहुषु ग्रन्थेषु नोपलभ्यते ।

आह्वगमहनजनः किंकिनी लिट् चं ॥ १७१ ॥

आशरान्तेभ्यः श्रवणान्तेभ्यश्च गम हन जन इत्येतेभ्यश्छन्दसि विषये तच्चीला-
दिषु किंकिनी प्रत्ययौ भवतः, लिङ्श्च तौ भवतः । आदिति तकारो मुखसुस्वार्थः,
न स्वयं तपरो, मा भूतादपि परस्तपर इति श्रकारे तत्कालग्रहणम् । पपिः सोमं,
ददिगां । मित्रावरुणौ तनुरिः । दूरे दृष्ट्वा जगुरिः । जग्मिर्गुवा । जग्मिर्गुन्म् । जग्मिर्-
जम् । अयं किमर्थं कियम् ? यावता असयोगाप्तिद् किदिति किय सिद्धमेव । “अच्छ-
त्युताम्” इति लिटि गुणः प्रतिषेधविषय आरभ्यते, तस्यापि बाधनायं कियम् । किं-
किनाबुत्सर्गश्छन्दसि सप्तदिभ्यो दर्शनात् ३ । सेदिः । नेमिः । उभापायां धातुभ्य-
स्तनिगमिनमिभ्यः किंकिनी यत्तव्यौ ४ । दधिः । चक्रिः । ससिः । जज्ञिः । जग्मिः ।
नेमिः । छस्तिह्यदिचलिपतिभ्यो यदन्तेभ्यः किंकिनी यत्तव्यौ ४ । दीर्घोऽकृतः । साम-
दिः । यावहिः । चाचलिः । पापतिः ॥

स्यपितृपोर्नजिङ् ॥ १७२ ॥

छन्दसीति निवृत्ताम् । स्यपेस्तृपेश्च तच्चीलादिषु कर्तृषु नजिङ् प्रत्ययो भवति ।
स्वप्नक् । मृणक् । छपेश्चेति यत्तव्यम् ४ । धृष्णक् ॥

शृण्वन्गोराः ॥ १७३ ॥

शृ हिंसायाम् । वदि अभिवादनस्तुत्योः । इत्येताभ्यां धातुभ्यां तच्चीलादिषु कर्तृ-
प्यारः प्रत्ययो भवति । शारारः । वन्दारः ॥

भियः कुक्लुकनौ ॥ १७४ ॥

त्रिभौ भये । अस्माद्गतोः तच्चीलादिषु कर्तृषु कुक्लुकनौ प्रत्ययौ भवतः । भीरुः ।
भीलुकः । कुक्लुक्पि यत्तव्यम् ४ । भीरक् ॥

स्थेशभासपिसकसो वरच् ॥ १७५ ॥

छा गतिनिवृत्तौ । ईश ऐश्वर्यं । भास् दीप्ती । पिसु पेसु गतौ । कस गतौ ।
इत्येतेभ्यस्तच्चीलादिषु कर्तृषु वरच् प्रत्ययो भवति । स्थावरः । ईश्वरः । भास्वरः ।
पेस्वरः । विकस्वरः ॥

यश्च यङ् ॥ १७६ ॥

या प्राप्ते । अस्माद्यङन्तात्तच्चीलादिषु कर्तृषु वरच् प्रत्ययो भवति । यावावरः ॥

भ्राजभासधुर्विद्युतोर्जिपृजुग्रास्तुवः क्षिप् ॥ १७७ ॥

भ्राजादिभ्यो धातुभ्यस्तच्चीलादिषु कर्तृषु क्षिप् प्रत्ययो भवति । विभ्राट् । विभ्रा-
जौ । विभ्राजः । माः । भासौ । भासः । धूः । धुरौ । धुरः । विक्ष् । विद्यती । विद्युतः ।
उक् । उर्जौ । उर्जः । पूः । पुरौ । पुरः । जवतेर्दीर्घश्च निपात्यते । जूः । जुवौ । जुवः ।
प्रावस्तुव् । प्रावस्तुतौ । प्रावस्तुतः । किमर्थमिदमुच्यते ? यावताऽन्येभ्योपि दृश्यन्ते,

“किप् च” इति क्तिप्तिद् एव । ताच्छीलिकैर्वाध्यते, वासरूपविधिर्नास्तीत्युक्तम् ।
अथ तु प्रायिकमेतत्, ततस्तस्यैवाय प्रपञ्च ॥

अन्येभ्योऽपि दृश्यते ॥ १७८ ॥

अन्येभ्योऽपि धातुभ्यस्ताच्छीलिकेषु क्तिप् प्रत्ययो दृश्यते । युक् । छित् । मित् ।
दृशिप्रहण विध्यन्तरापसग्रहार्थम् । काचद्वदीघ । कचिद्विर्वचनम् । काचदसप्रसा-
रणम् । तथा चाह—किञ्च चेप्रच्छवायतस्तुकटप्रजुश्रीणा दीघोऽसप्रसारण च ॥
वच-वाक् । प्रच्छ—शब्दप्राट् । आयतस्त् । कटप् । जु । श्री । जुप्रहणेनात्र चार्थः,
आजादसूत्र एव गृहीतत्वात् । छ्युतिगमिद्विहोतीना द्वे च ॥ दिद्युत् । जगत् ।
छ्युहोतेर्दीर्घश्च ॥ जुहू । छ्वृ भव इत्यस्य ह्रस्वश्च द्वे च ॥ दद्वत् । छ्यायते
सप्रसारण च ॥ धी ॥

भुव सज्ञान्तरयो ॥ १७९ ॥

(१) भवतेर्धातो सज्ञायामन्तरे च गम्यमाने द्विप् प्रत्ययो भवति । विभूर्नाम
(२) कश्चित् । अन्तरे—प्रतिभृ । धनिकाधर्मगणोरन्तरे यस्तिष्ठति स प्रतिभूरुच्यते ॥

विप्रसभ्यो ङ्सज्ञायाम् ॥ १८० ॥

भुव इति वर्त्तते । वि प्र सम् इत्येवपूर्वाद्भवतेर्धातोर्द्विप्रत्ययो भवति, न चेत्
सज्ञा गम्यते । विभु सर्वगत । प्रभु स्वामा । सभुज्जिता । असज्ञायामिति
क्तिम् ? विभूर्नाम कश्चित् । छुप्रकरणे मितद्र्वादिभ्य उपसर्गानाम् ॥ मित द्रवति
मितद्र् । शभु ॥

ध कर्मणि ष्ट्न् ॥ १८१ ॥

धयतेर्धातेश्च कर्मणि कारके ष्ट्न् प्रत्ययो भवति । पकारो ङीपर्थ । धयन्ति ता
दधति वा भैष्यार्थमिति धात्री । स्तनदायिनी आमलकी चोच्यते ॥

दान्तीशसयुयुज्जगुतुदसिसिचमिहपतदशनह करणे ॥ १८२ ॥

दाप् ल्वने । जीज् प्रापणे । शसु हिंसायाम् (३) । यु मिश्रणे । युजिर् योगे ।
ष्टज् स्तुतौ । तुद व्यथने । पिज् बन्धन । पचिर् क्षरणे । मह सेचने । पल् गतौ ।
दश दशने । णह बन्धने । इयतेभ्यो धातुभ्य करणे कारके ष्ट्न्प्रत्ययो भवति । दान्त्य
नेनेति दात्रम् । नेत्रम् । शस्त्रम् । योत्रम् । योक्त्रम् । स्तोत्रम् । तोत्रम् । सेत्रम् ।
सैत्रम् । मडम् । पत्रम् । दष्टा । अजादित्वात् टाप, न ङीप । दशोरनुनासिकलोपेन
निर्देशो ज्ञापनार्थ —विडतोऽन्यरिमन्त्रापि प्रत्यय नलोप कश्चिद्वतीति । तेन व्युत्थयपि
भवति—दशनम् । नद्धी ॥

(१) अत्र ‘तच्छीलालादिषु कर्तृष्वनि निवृत्तमिव स्रज् यारयाया प्रथमत एवोपलभ्यत
वचिद । (२) “मित्रम्” इति पाठान्तरम् । (३) कश्चित् ‘शसु हिंसायाम्, शसु स्तुतौ
चेति द्वयोरपि ग्रहणम्” इत्युपलभ्यते

हलसूकरयो पुन ॥ १८३ ॥

पृ इति पृङ्पूओस्सामान्येन ग्रहणम् । अस्माद्भातो करणे कारके पृन् प्रत्ययो भवति, तच्चेत्करण हलमूढरयोरवयवो भवति । हलस्य पोत्रम् । सूकरस्य पोत्रम् । सुम्बमुच्यते ॥

अर्तिलधूसूरनसहचर इत्र ॥ १८४ ॥

अ गतो । लृप् छेदने । धू विधूनने । पू प्रेरणे । खनु अवदारणे । पह मर्षणे । चर गतिभक्षणयो । इत्येतेभ्यो धातुभ्य करणे कारके इत्रप्रत्ययो भवति । अरित्रम् । लवित्रम् । धवित्रम् । सवित्रम् । खनित्रम् । सहित्रम् । चरित्रम् ॥

पुन मज्ञायाम् ॥ १८५ ॥

पृङ्पूओ सामान्येन ग्रहणम् । पयतेर्धातो करणे कारके इत्रप्रत्ययो भवति, समुदायेन च सज्ञा गम्यते । दर्भ एवित्रम् । वहिष्पवित्रम् ॥

कर्त्तरि चर्पिदेत्रतयो ॥ १८६ ॥

पुव इति वर्त्तते । पुव करणे कर्त्तरि च इत्रप्रत्ययो भवति । ऋषिदेवतयोर्यथा सत्य सम्बन्ध, ऋषी करणे देवतायां कर्त्तरि । पूयतेऽनेनेति पवित्रोऽयमृषिः । देवतायाम्-अग्नि पवित्र स मा पुनातु । वायु सोम सूर्य इन्द्र पवित्रते मा पुनन्तु ॥

वीत त् ॥ १८७ ॥

त्रि इत्यस्यासौ जीत् । जीतो धातोर्वर्त्तमानेऽर्थे त्रप्रत्ययो भवति । भूते निष्ठ विदिता वर्त्तमाने न प्राप्नोतीति विधीयते । त्रिमिदा स्नेहने-मित्र । त्रिचिन्दा-चिक्वण । त्रिष्टपा-ष्टप ।

मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च ॥ १८८ ॥

मतिरिच्छा । बुद्धिर्ज्ञानम् । पूजा सकार । इयेतदथभ्यश्च धातुभ्यो वर्त्तमानाय त्रप्रत्ययो भवति । राजा मत । राजामिष्ट । राजा बुद्ध । राजा ज्ञात । राजा पूजित । राजामर्चित । अनुक्तसमुच्चयार्थश्चकार—

शीलितो रक्षित चान्त आशुष्टौ जुष्ट इयपि । रष्टश्च रुपितश्चोभावभिव्याहृत इयपि ॥ हृष्टतुष्टौ तथा कान्तस्तथोभौ सयतोयतौ । कष्ट भविष्यतीयाहुरमृत पूर्ववत् स्मृत ॥

कष्ट इति भविष्यति काले । अमृत इति पूर्ववत् । वर्त्तमान इयर्थ । तथा सुप्त (१) । शयित । आशित । लिप्त । तृप्त । इयेवमादयोऽपि वर्त्तमाने द्रष्टव्या ॥

इति श्रीजयादियविरचिताया काशिकाया वृत्तौ तृतीयाध्यायस्य द्वितीय पाद ॥३॥२॥

अथ ततोयायास्य ततोयः पादः ॥

उणादयो बहुलम् ॥ १ ॥

वत्तमान इत्यव सज्ञायामिति च । उणादय प्रयया वत्तमानस्य सज्ञाया विषय बहुल भवति । यतो विहितास्तनोऽन्यत्रापि भवन्ति । कचिद्विहिता एव प्रयोगत उन्नोयत । कृपापात्रिमिस्त्र देसाध्यशून्य उण् (उ० सू०) कार । वायु । पायु । जायु । मायु । स्नायु । सायु । जायु ।

बाहुलक प्रकृतेस्तनुदष्ट प्रायममुच्चयनादप तपाम् ।

कायसशप वधेश्च तदुक्त नगमरु टभव ह मुसायु ॥ १ ॥

नाम च धातुचमाह निरुक्त व्याकरण शस्त्रस्य च तोमम् ।

यन्न पदाथ विशेषसमु थ प्रत्ययत प्रकृतश्च तदूहम् ॥ २ ॥

सज्ञासु धातरूपाणि प्र ययाश्च तत पर ।

कार्या द्वयादनूव धमत द्वाभ्यमुगा वपु ॥ ३ ॥

भूतेऽपि दृश्यन्ते ॥ ४ ॥

पूर्वत्र वत्तमानाधिकाराद्भूताथमिद वचनम् । भूत काल उणादय प्रयया दृश्यन्ते । वृत्तमिद वम । चरित तदिति चम । भवित तदिति भस्म । दृशेग्रहण प्रयोगानुसृष्ट । अथम्

भविष्यति गम्यादय ॥ ३ ॥

भविष्यति काल गम्यादय शब्दा साधका भवन्त । प्रत्ययस्यैव भावप्यकालता विधायते न प्रकृते । गमा ग्रामम् । आगामी । प्रस्थाया । प्रातरोधी । प्रतवोधी । प्रतियाधी । प्रातयोगा । प्रातयायी । आयायो । भावा । अनद्यनन उपसरयानम् । ओ गमी ग्रामम् ॥

यावपुरानिपातयोलेट ॥ ४ ॥

भविष्यतीयव । यावपुराशब्दयोर्निपातयोदरपदयोर्भविष्यति काल धातेलेट प्रत्ययो भवति । यावदुक्त । पुरा भुक्ते । निपातयोरिति किम् ? यावदास्यति ताव ज्ञोद्यते । करणभूतया पुरा वच्यति ॥

विभाषा कदाकर्षो ॥ ५ ॥

कदा कहि इदमत्रोरूपपदयोर्विभाषा भावयति काले धातेलेट प्रत्ययो भवति कदा मुडक्ते । कदा भोद्यते । कदा भक्ता । कहि भुक्ते । कहि भोद्यते ।

किवृत्ते लिप्सायाम् ॥ ६ ॥

विभाषेति वचने । किमो वृत्त किवृत्तम् । वृत्तग्रहणेन तद्विभक्त्यन्त प्रतीयाद्

(१) किवृत्तमिति यत्र किञ्चिद्व्यवस्थेन वतते तत्सर्वं किं वृत्तम् तदित्यादि तच्छब्देन किं शब्दो गृह्यत । इतरद्वयमौ चेति-इतरद्वयमा त किं

दनरदनमौ चेति परिसत्यानं स्मर्यते । किञ्चित् उपपदे लिप्तायां भविष्यति काले धातोर्विभाषा लट् प्रत्ययो भवति । लिप्ता-लट्प्रत्ययौ भवन्तो भोजयन्ति । क भवन्तो भोजयितारः । लट्प्रत्ययः पृच्छति । कतरो भिक्षां दास्यति, ददाति, दाता वा । कतमो भिक्षां दास्यति, ददाति, दाता वा । लिप्तायामिति किम् ? क पाठलिपुत्रं गमिष्यति ॥

लिप्यमानसिद्धौ च ॥ ७ ॥

विभाषेयेव । लिप्यमानात्सिद्धिलिप्यमानसिद्धिः । लिप्यमानसिद्धौ गम्यमानायां भविष्यति काले धातोर्विभाषा लट् प्रत्ययो भवति । अकिञ्चित्कार्योऽयमारम्भः । यो भक्त ददाति स स्वर्गं गच्छति । यो भक्त दास्यति स स्वर्गं गमिष्यति । यो भक्त दाता स स्वर्गं गन्ता । लिप्यमानाद् भक्तान् स्वर्गमिदमाचक्ष्णाणो दातार प्रोत्साहयति ॥

लोढ्यलक्षणे च ॥ ८ ॥

लोढ्यः प्रैषादिलक्ष्यते येन स लोढ्यलक्षणो धात्वर्थः, सत्र वर्त्तमानाद्भातोर्भविष्यति काले विभाषा लट् प्रत्ययो भवति । उपाध्यायश्चेदागच्छति, उपाध्यायश्चेदागन्ता, अथ त्वं छन्दोऽधीष्व, अथ त्वं व्याकरणमधीष्व । उपाध्यायागमनमध्य(१)-यनप्रैषस्य लक्षणम् ॥

लिङ् चोर्ध्वमौहृत्तिके ॥ ९ ॥

भविष्यति, विभाषा, लोढ्यलक्षण इति सर्वमनुवर्त्तते । ऊर्ध्वमौहृत्तिके भविष्यति काले लोढ्यलक्षणाद्यं वर्त्तमानाद्भातोर्विभाषा लिङ् प्रत्ययो भवति, चकाराल्लट् च । ऊर्ध्वं मुहूर्त्तान्नव ऊर्ध्वमौहृत्तिकः । निपातनात् समासः, उत्तरपदवृद्धिश्च । भविष्यतश्चेतद्विशेषणम् । ऊर्ध्वं मुहूर्त्तान्दुपरि मुहूर्त्तस्य उपाध्यायश्चेदागच्छेत्, उपाध्यायश्चेदागच्छति, उपाध्यायश्चेदागमिष्यति, उपाध्यायश्चेदागन्ता । अथ त्वं छन्दोऽधीष्व, अथ त्वं व्याकरणमधीष्व ॥

तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम् ॥ १० ॥

भविष्यतीत्येव । क्रियार्थायां क्रियायामुपपदे धातोर्भविष्यति काले तुमुन्ण्वुलौ प्रत्ययौ भवतः । भोजतु व्रजति । भोजतो व्रजति । भुज क्रियार्थो व्रजिरोपपदम् । क्रियायामिति किम् ? भिक्षिष्य इत्यस्य जटा । क्रियार्थायामिति किम् ? धातुतस्ते एतिष्यति दण्ड । अथ किमर्थं ण्वुल् विधीयते ? यावत्ता "ण्वुलृचौ" इति सामान्येन विहित एव, सोऽस्मिन्नपि विषये भविष्यति । ह्यत्र क्रियार्थोपपदेन धात्वर्थः, वासरूपविधिना सोऽपि भविष्यति । एव तर्ह्येतज्ज्ञाप्यते-क्रियायामुपपदे क्रियार्थाया वासरूपेण नृजादयो न भवन्तीति । तेन कर्ता व्रजति, विक्षिपो व्रजतीत्येवमादि निवर्त्तते ॥

भाववचनाश्च ॥ ११ ॥

भविष्यतीत्येव । “भाव” इति प्रकृत्य ये घञादयो विहितास्ते च भाववचना भविष्यति काले क्रियायामुपपदे क्रियार्थाया भवन्ति । किमर्थमिदं ? यावता विहिता एव ते । क्रियार्थापपदे विहितेनास्मिन्विषये तुमुना वाच्येरन् । वामरूपविधिश्चात्र नास्तीत्युक्तम् । अथ वचनग्रहण किमर्थम् ? वाचका यथा स्युः । कथं च वाचका भवन्ति ? याभ्य प्रकृतिभ्यो येन विशेषणेन विहिता यदि ताभ्यस्तथैव भवन्ति नासाम(१)अस्येनेति । पात्राय व्रजति । भूतये व्रजति । पुष्टय व्रजति ॥

अण कर्मणि च ॥ १२ ॥

भविष्यतीत्येव । चकार सत्रियोगार्थं । धातोरणप्रत्ययो भवति भविष्यति काले कर्मण्युपपदे क्रियाया च क्रियार्थायाम् । “कर्मण्यण्” इति सामान्येन विहितो वासरूप-विधेरभावात् ण्वुला बाधित पुनरणिधीयते, सोऽपवादवाद् ण्वुल बाधते, परत्वात् कादीन् । तेनापवादविषयेऽपि भवत्येव—अण्डलादो व्रजति । अश्वदायो व्रजति । गो-दायो व्रजति । कम्पलादयो व्रजति ॥

लृट् शेषे च ॥ १३ ॥

भविष्यतीत्येव । शेष क्रियार्थापपदादन्य । शेषे शुद्धे भविष्यति काले चकारात् क्रियाया चोपपदे क्रियार्थाया धातोर्लृट् प्रत्ययो भवति । करिष्यामीति व्रजति । हरिष्यामीति व्रजति । शेषे खल्वपि—करिष्यति । हरिष्यति ॥

लृटः सद्वा ॥ १४ ॥

लृट् स्थाने सत्पञ्चौ शतृशानचौ वा भवत । व्यवस्थितविभाषणम् । तेन लृट् शतृशानचौ तथाऽस्यापि भवत । अग्रथमासमानाधिकरणविषु नित्यम्, अन्यत्र विकल्प । करिष्यन्त देवदत्त पश्य । करिष्यमाण देवदत्त पश्य । हे करिष्यन् । करिष्यमाण । अर्जयिष्यमाणो वसति । प्रथमासमानाधिकरणे विकल्प—करिष्यन् दत्त । करिष्यमाणो देवदत्त । करिष्यते । करिष्यति ॥

अनद्यतने लृट् ॥ १५ ॥

भविष्यतीत्येव । भविष्यदनद्यतनेऽर्थे वर्तमानाद्धातोर्लृट् प्रत्ययो भवति । लृटोऽपवादः । अथ कर्ता । अथ भोक्ता । अनद्यतन इति बहुव्रीहिनिरुद्धं । तेन व्यामिश्रेण भवति । अथ श्रो वा भविष्यतीति । परिदेवने(२)अस्तनी भविष्यदर्थे वक्ष्याऽइयं नु कदा गन्ता, यव पादौ निदधात । अथ नु कदाप्यता, य एवमनाभ्युक्त ॥

पदरुजनिशम्पृशो घञ् ॥ १६ ॥

भविष्यतीति निवृत्तम् । इति उत्तर त्रिष्वपि कालेषु प्रत्यया । पदादिभ्यो धा-

(१) असामन्यस्यैव—अनियमन, अन्यान्यविषयावगाहनेनेत्यर्थः । (२) परिदेव शोचनम् । अस्तनीति—लृट् पूर्वाचार्यमशः । अनभ्युक्त—परिचयरहितः ।

घञ् प्रत्ययो भवति । पद्यतेऽसी पादः । रज्ज्वसौ रोगः । विदायसी वेशः । अस्पृश
उपताप इति वक्तव्यम् ॥ स्पृशतीति स्पर्श उपतापः । ततोऽन्यत्र पचाद्यच् भवति ।
स्पृशो देवदत्तः । स्पर्शे विशेषः ॥

सृ स्थिरे ॥ १७ ॥

सत्तद्भांनोः स्थिरे कर्तरि घञ् प्रत्ययो भवति । स्थिर इति कालान्तरस्थायी पदार्थ
उच्यते । स चिर निष्ठन् कालान्तर मरतीति धात्वर्थस्य कर्त्ता युज्यते । चन्दनमार ।
स्थिर इति किम् ? मर्त्ता । सारकः । अन्वाधिमास्यबलेऽपि वक्तव्यम् ॥ अतीसारो
म्याधिः । विमारो मस्यः । सारो बलम् ॥

भावे ॥ १८ ॥

भावं वाच्ये धातोर्घञ् प्रत्ययो भवति । पाकः । व्यागः । रागः । क्रियाप्तमान्यवाची
भवति, तेनार्थनिर्देशः क्रियमाणः सर्वधातुविषयः कृतो भवति । धात्वर्थश्च धातुनैवो-
च्यते, यस्तस्य मिदृता नाम धर्मस्तत्र घञादयः प्रत्यया प्रीथीयन्ते । पुल्लिङ्गवचन
चात्र न तन्त्र, लिङ्गान्तरे वचनान्तरेऽपि चात्र प्रत्यया भवन्त्येव । पक्तिः । पक्कम् ।
पचनम् । पात्रौ । पात्रा । इति ॥

अकर्तरि च कारके संज्ञायाम् ॥ १९ ॥

कर्तृवर्जिते कारके संज्ञायां विषये धातोर्घञ् भवति । प्रास्यन्ति त प्रासः । प्रसी-
वन्ति त प्रसेवः । आहरन्ति तस्माद्भक्षमित्याहारः । मपुराहारः । तच्च शिलाहारः ।
अकर्त्तरीति किम् ? मिष यसौ मेघः । संज्ञायामिति किम् ? कर्तव्यः कटः । संज्ञाव्यभि-
चारार्थश्चकारः । को भवता दायो दत्त । को भवता लाभो लब्धः । कारकग्रहणं पर्यु-
दासे न कर्त्तव्यं, तत्क्रियते प्रमज्यप्रतिपेधेऽपि समासोऽस्तीति ज्ञापनार्थम् “आदेच
उपदेशेऽशिति” इति । इत उत्तर भावेऽकर्त्तरि च कारके इति च द्वयमनुवर्त्तते ॥

परिमाणारख्यायां सर्वेभ्यः ॥ २० ॥

परिमाणाख्यायां गम्यमानायां सर्वेभ्यो धातुभ्यो घञ् प्रत्ययो भवति । एकस्तण्डुल-
निचाय (१) । द्वौ शूर्पे निष्पावौ । कृ विलेपे-द्वौ कारौ । त्रयं कारा । सर्वग्रहणम-
पोऽपि बाधनार्थम् । पुरस्तादपत्रादन्यायेन ह्यचमेव बाधेत, नापम् । परिमाणाख्याया-
मिति किम् ? निश्चयः । आख्याग्रहणं रुढेनिरासार्थम्, तेन मख्यापि गृह्यते, न प्रस्था-
द्येव । घञनुक्रमणमजपोर्विषये, स्वाप्रत्ययास्तु न बाध्यन्ते । एका तिलोच्छिष्टिः, द्वे

(१) निचीयते राशी कृपते इति निचायो राशिः, तण्डुलानां निचाय इति षष्ठीसमासः ।
निष्पूयते शोभ्यते तुषापपनयनेन यस्तण्डुलादिः शूर्पेण निष्पावः । शूर्पनिष्पावः । विक्षिप्तो
धान्यादिः कारः । उच्छिष्टिः-ऊर्ध्वोऽकृतो राशिः । इति पदमञ्जरी ।

प्रमूतो(१) । झरजारी कर्त्तरि णिलुक्च३ । दारयन्तीति, दारा(२) । जरयन्तीति, जारा ॥

उडश्च ॥ २१ ॥

इडो धातोर्घञ प्रत्ययो भवति । अचोऽपवाद । अध्याय । उपेयास्माद्धीते उपाध्याय । अभपादाने त्रियामुपमत्तयान तदन्ताच्च वा डीप३ । उपाध्याया उपाध्यायी । शूबायुवर्गनिवृत्तपु । शारो वायु । शारो(३) वर्ण । शारो निवृत्तम् ॥

गौरिवाकृतनीशार प्रायण शिशिरे कश ।

उपसर्गे रुच ॥ २२ ॥

उपसर्ग उपपदे रौतेर्धातोर्घञ प्रत्ययो भवति । अपोऽपवाद । सरावः । उपराव । उपसर्ग इति किम् ? रुच ॥

समि युद्धदुः ॥ २३ ॥

सम उपपदे यु दु दु इत्यतेभ्यो धातुभ्यो घञ प्रत्ययो भवति । मयाव (४) । सदाव । सदाव । समाति किम् ? प्रयव ॥

श्रिणीभुवोऽनुपसर्गे ॥ २४ ॥

श्रि णी भु इत्यतेभ्यो धातुभ्योऽनुपसर्गभ्यो घञ प्रत्ययो भवति । अनुपसर्ग इति किम् ? प्रश्रय । प्रणय । प्रभव । प्रभावो राज्ञ ? प्रकृष्टो भाव इति प्रादिसमाप्तो भविष्यति । कथं च नयो राज्ञ ? कृत्यत्युटो बहुलम् इत्यन भविष्यति ॥

ग्री क्षुश्रुच ॥ २५ ॥

वाडुपपदे क्षु श्रु इत्यताभ्या धातुभ्या घञ प्रत्ययो भवति । अपोऽपवाद । विज्ञान विश्राव । वाविति किम् ? क्षव । श्रव ॥

अत्रोत्प्रेर्निय ॥ २६ ॥

अव उत् इत्यतयोऽपपदयानयनेर्धातोर्घञ प्रत्ययो भवति । अवनाय(५), ७४ कथमुन्नय पदार्थानाम् ? कृत्यत्युटो बहुलमिदं न भविष्यति ॥

(१) प्रसूती इति कचित् । (२) 'दारा' इत्यस्याग्र 'अचि प्रात पञ । इत्यचापि सिद्धयति । घनापि घञ एत उदात्त इति स्वरसिद्धि' इति कचिद् ध्रुमुपलभ्य । (३) चिषीकरणमत्र धा वर्ध चित्राक्रियतेऽनेनाश्रय इति चित्रोकरणम् । निद्रियते अयतेऽनेन शरीरमिति निवृत्तमावरणमुच्यते । इति पदमजरी । (४) सयाव पिष्टि विशेष, सयूयने मिश्रोक्रियते शुडजारवाभिभिरिति इत्या । इति पदमजरी । (५) नयनमवनाय, ऊर्ध्वनयनमुन्नय, उन्नयस्तूप्रेक्षा । इति पदमजरी ।

प्रे दस्तुस्त्रयः ॥ २७ ॥

प्रशब्द उपपदे दु स्तु चु इत्येतेभ्यो धातुभ्यो घञ् प्रत्ययो भवति । प्रडाव । प्रस्तावः । प्रत्यानः । प्र इति किम् ? द्वयः । स्तयः । सवः ॥

निरभ्योः पूत्योः ॥ २८ ॥

पृ इति पृष्ट्पूजोः सामान्येन ग्रहणम् । लृज् छेदने । यथासंख्यमुपसर्गसंज्ञम् । निरभिपूर्वयोः पूजो धातोर्घञ् प्रत्ययो भवति । निष्पावः (१) । अभिलासः । निरभ्योरिति किम् ? पवः । लृजः ॥

उन्नयोर्घः ॥ २९ ॥

गृ शब्दे, गृ निगारणे, द्वयोरपि ग्रहणम् । उन्नयोरपपदयोः गृ इत्येतस्मादातोर्घञ् प्रत्ययो भवति । उद्गार (२) समुद्रस्य । निगारो देवदत्तस्य । उन्नयोरिति किम् ? गरः ॥

क धान्ये ॥ ३० ॥

उन्नयोरिति वर्तते । कृ इत्येतस्मादातोर्घञ् प्रत्ययो भवति, धान्य-विषयश्चेदावयवो भवति चित्तेषां धंस्य किरतेर्ग्रहणं न हिंसार्थस्य, (३) अनभिधानात् । उक्ताः धान्यस्य । निकाः धान्यस्य । धान्य इति किम् ? भैक्षोत्तरः । पुष्पनिकरः ॥

यज्ञे सभिः तुवः ॥ ३१ ॥

यज्ञविषये प्रयोगे संपूर्णात् स्तौतिर्घञ् प्रत्ययो भवति । सस्तावश्छन्दोगानाम् । समेन्य स्तुवन्ति यस्मिन् देशे छन्दोगाः स देशः सस्ताव इत्युच्यते । यज्ञ इति किम् ? रंस्तवरक्षाप्रयोः ॥

प्रे त्वोऽयज्ञे ॥ ३२ ॥

स्तृज् आच्छादने, अस्मादातोः प्रशब्द उपपदे घञ् प्रत्ययो भवति, न चेद्यज्ञविषयः प्रयोगो भवति । शङ्खप्रस्तार (४) । अयज्ञ इति किम् ? वर्हिप्रस्तर (५) ।

प्रथने वानशब्दे ॥ ३३ ॥

स्तृज् आच्छादने, अस्मादातोर्विशब्द उपपदे घञ् प्रत्ययो भवति प्रथने गम्यमाने, चित् प्रथनं शब्दविषयं न भवति । प्रथन विस्तीर्णता । पदस्य विस्तार (६) । प्रथन इति किम् ? तृणविस्तरः । अशब्द इति किम् ? विस्तरो वचसाम् ॥

छन्दोनाग्नि च ॥ ३४ ॥

वी, छ इति वर्तते । विपूर्वात्स्तृणातेश्छन्दोनाग्नि घञ् प्रत्ययो भवति । (७) वृत्तमत्र

(१) निष्पावः, कोशापत्यविशेषः, निष्पूयते शूरादिभिरिति कृत्वा । इति पदमञ्जरा ।

(२) उद्गारोऽतिप्रवृद्धः शब्दः, निगारो मङ्गलम् । इति पदमञ्जरी । (३) अनभिधानात्,

अन्वयशक्तित्वाभावात् । (४) “मणिप्रस्तार” इत्यप्युदाहरणं क्वचित् । (५) प्रस्तारो मुष्टि-

लोके, कर्षिकारः प्रस्तारो कर्षिप्रस्तारः । (६) विस्तरस्त्वित्यंशोक्तः । (७) अक्षरान्ता-

व्यञ्जविशेषो विन्यासविशेषो वृत्तम् ।

छन्दो गृह्यते, यस्य गायत्र्यादयो विशेषा, न मन्त्राह्वय, नामग्रहणात् । विष्टार-
पक्तिश्छन्दः । विष्टारवृहतीछन्दः । विष्टारपक्तिरादेऽत्र छन्दोनाम, न वनन्त शब्दरूप,
तत्र उपसर्गवचनं तद्वर्त्तते । छन्दोनाम्नात्यधिकरणसम्प्रसारः ॥

उदि ग्रह ॥ ३५ ॥

उद्युपपदे प्रेक्षातोर्ध्वप्रत्ययो भवति । अपोऽपवादः । उद्ग्राहः । छन्दसे
निपूर्वादर्षाप्रत्यये सुगुह्यमननिपातनयोः । हकारस्य भस्मरः । उद्ग्राहश्च निग्राहश्च
महद्देवा अवीकृधन् ॥

समि मुष्टौ ॥ ३६ ॥

ग्रह इत्येव । सम्पुपपदे ग्रहदातोर्ध्वः भवति, मुष्टिविषयश्चेद्वात्वया भवति । मुष्टे-
रहुक्तिसन्निवेशः । अहो महस्य सग्राहः । अहो मुष्टिकस्य सग्राहः । दृढमुष्टिना रयायते ।
मुष्टाविति किम् ? सग्राहो धान्यस्य ॥

परिन्यानाणोद्युताभ्रेपयो ॥ ३७ ॥

परिषद्दे निषद्दे चोपपदे यथासत्य निय इणश्च धातोर्ध्वः प्रत्ययो भवति ।
अचोऽपवादः । द्यूताभ्रेपयो (१) अत्रापि यथासत्यमेव सत्यम् । द्यूतविषयश्चेन्नयतेरर्थः,
अभ्रेरविषयश्च विणर्थः । पदार्थानामनपचारो यथाप्राप्तकरणमभ्रेपः । द्यूते नात्र—परि-
णयेन शारान् हन्ति । समन्तान्नयनेन । अभ्रेपे—एषोऽत्र न्यायः । द्यूताभ्रेपयो रिति
किम् ? परिणयः, न्यय गतः पापः ॥

परानुपायय इण ॥ ३८ ॥

परिषद् उपपदे इणो धातोर्ध्वप्रत्ययो भवति अनुपायये गम्यमाने । क्रमप्राप्त-
स्यानतिपातोऽनुपाययः, परिपाटी । तव पर्यायः । मम पर्यायः । अनुपायय इति
किम् ? कालस्य पर्यायः । अतिपात इत्यर्थः ॥

व्युपयो शेते पर्यायि ॥ ३९ ॥

वि उप इयेतयोरुपपदयो शेतेर्धातोर्ध्वः भवति पर्याये गम्यमाने । तव विशायः ।
मम विशायः । तव रानोपशायः । तव रानाननुपशयितु पर्याय इत्यर्थः । पर्याय इति
किम् ? विशय (२), उपशयः ॥

हस्तादाने चेरस्तेये ॥ ४० ॥

हस्तादाने गम्यमाने चिनोतेर्धातोर्ध्वः प्रत्ययो भवति, न चेस्तेय चौर्यं भवति ।
हस्तादानग्रहणेन प्रयासतिरादेयस्य लक्ष्यते । पुष्पप्रचायः । फलप्रचायः । हस्तादानं

(१) ऋक्षाभिः क्रोडेन द्यूतं भ्रष्टं चलने अषण, अषश्चलनमभ्रपो चलनम् । कुत्सितश-
रोऽपचारः, तस्मान्न्यः प्रशस्तश्चारीऽनपचारः । हन्ति बाधते । एषोऽत्र याव—एतद्व-
प्राप्तमित्यर्थः । द्ययो नाश इति परमन्तरी । (२) विशय—मशय । उपशय—समीपश-
यनम् । उपशयो गर्तः, यथा माध—हन्ति नोपशयस्योऽपि शयात्तुर्गुणानुगुणम् ३ त ।

इति किम् ? पृष्ठशङ्करे फलप्रचय करोति । अस्तेय इति किम् ? पुष्पप्रचयश्चौषेण ।
लउचयस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः ६(१) ॥

निवासचितिशरीरोपसमाधानेऽप्यादेशः कः ॥ ४१ ॥

चेरेत्येव । निवसन्त्यस्मिन्निति निवासः । चीयतेऽमौ चितिः । पाण्यादिमनुशय-
शरीरम् । राक्षीररगमुपसमाधानम् । इत्येतेऽन्वयेषु चिनोतेर्धन् प्रचयो भवति,
धातोरादेशः कः । निवासे तात्—चिबल्लिनिवाय (२) । चिनौ—आकाय-
मग्निं चिन्वीत । शरीरं—अनियन्तायः । उपसमाधाते—महागोमयनिवायः । एते-
ऽपि किम् ? चयः । इह कस्मात् भवति ? महान् काष्ठनिचयः । यदुत्पन्नं विवक्षित-
नोपसमाधानम् ॥

संघे चानौत्तराधेयं ॥ ४२ ॥

चेरियेत् । प्राणिनां समुदायः संघः । स च द्वाभ्यां प्रकाराभ्यां भवति, एकधर्म-
समावेशेन, औत्तराधेयेण वा । तत्र औत्तराधेयं पर्युदासादन्तरो गृह्यते । संघे वाच्यं
। चिनोतेर्धातोर्धन् प्रचयो भवति, आदेशः कः । भल्लुकनिवायः । ब्राह्मणनिवायः ।
वैयाकरणनिवायः । अनौत्तराधेयं इति किम् ? सूत्रनिचयः । प्राणि विषयत्वात् संघ-
स्येह न भवति—कृताकृतसमुदायः, प्रमाणसमुदायः ॥

कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियाम् ॥ ४३ ॥

कर्म क्रिया, व्यतिहारः परस्पर करणम् । कर्मव्यतिहारे गम्यमाने धातोर्णच्प्रत्ययो
भवति, स्त्रीलिङ्गे भावे वाच्ये । चकारो विशेषणार्थः, “णच स्त्रियानत्र” इति । व्याव-
घोशी, व्यावलेखी, व्यावहामी वृत्तंते । स्त्रियामिति किम् ? व्यतिपाकी वृत्तंते । बाध-
विषयेऽपि णचिदिष्यते । व्यावचोरी । व्यावचर्ची । इह न भवति, व्यतीक्षा, व्यतीहा
वृत्तंते । व्यायुक्ती भवति । तदेतद्वचिन्य कथं लभ्यते ? “कृत्यलुटो बहुलम्” इति भवति

अभिनिधौ भाव इनुण् ॥ ४४ ॥

अभिविधिरभिव्याप्तिः, क्रियागुणाभ्यां कारस्वयेन सवन्धः । अभिविधौ गम्यमाने
धातोर्भाव इनुण् भवति । सांकृटिनम् (३), साराविणम्, सान्द्राविण वृत्तंते । अभिवि-
धाविति किम् ? संकोटः, सराव , (४)सद्रावः । भाव इति वृत्तमाने पुनर्भावग्रहण-
वासरूपनिरासार्थः, तेन घञ् न भवति । ल्युटा तु समावेश इष्यते । सकृदन वृत्तंते ।
तत्कथं ? कृत्यल्युटो बहुलमिति ॥

(१) ऋचिर्वातिर्कामिदं नास्ति । (२) चिल्लिजैः पदविशेषः, तत्सम्बन्धी ग्रामादिनिवास-
देशः, चीयन्तेऽस्मिन्नस्यादीनि इति कायः । गोमयनिवाय—शक्तीर्णानां गोमयानामेकत्र
राक्षीकरणम् । (३) सांकृटिनम्—समन्तादाह । (४) सराव इत्यन्तात्, सद्राव, इति
प्रत्युदाहरणं वक्तव्यम् । समियुद्धुद्ध इत्यस्यानवकाशत्वादिनि पदमशरी ।

आक्रोशोऽवन्येर्ग्रह ॥ ४५ ॥

दृष्टानुवृत्तिसामर्थ्याद्(१) घञनुवर्त्तते, नानन्तर इनुण । अव नि इत्येतयोरपपद योर्ग्रहेर्धातोर्धञ् प्रत्ययो भवति, आक्रोश गम्यमाने । आक्रोश शपनम्(२) । अवग्राहो हन्त ते वृषल भूयात् । निग्राहो हन्त ते वृषल भूयात् । आक्रोश इति किम् ? अवग्रह मस्य । निग्रहश्चोरस्य ॥

प्रे लिप्सायाम् ॥ ४६ ॥

ग्रह इत्येव । प्रशब्द उपपदे ग्रहेर्धातोर्धञ् प्रत्ययो भवति, लिप्साया गम्यमाना याम् । पात्रप्रग्राहेण(३) चरति भिक्षु पिण्डार्थी(४) । सुवप्रग्राहेण चरति द्विजो दक्षिणार्थी । लिप्सायामिति किम् ? प्रग्रहो देवदत्तस्य ॥

परो यज्ञे ॥ ४७ ॥

परिशब्द उपपदे ग्रहेर्धञ् प्रत्ययो भवति, यज्ञविषयश्चेत्ययान्ताभिधेय स्यात् । उत्तरपरिग्राह । अधरपरिग्राह । यज्ञ इति किम् ? परिग्रहो देवदत्तस्य ॥

नौ वृ धान्ये ॥ ४८ ॥

वृ इति वृडवृजो सामायेन ग्रहणम् । निशब्द उपपदे वृ इत्येतस्माद्धान्तोर्धान्य विशेषेऽभिधेये घञ् प्रत्ययो भवति । अपोऽपवादः । नीवारा नाम ग्रीहय(५) । इति किम् ? निवरा कन्या ॥

उडि श्रयतियौतिपूद्व ॥ ४९ ॥

उच्छब्द उपपदे श्रयत्यादिभ्यो घञ् प्रत्ययो भवति । अन्तपोरपवादः । उच्छ्राय उद्याव । उपाव । उद्ग्राव । कथं “पतनान्ता समुच्छ्राया” इति ? वक्ष्यमाण पाग्रहणमिह सिंहावलोकितन्यायेन संबध्यते ॥

विभापाऽऽडि रूलुयो ॥ ५० ॥

आडि उपपदे रोते प्लवतेश्च विभापा घञ् प्रत्ययो भवति । आराव, आरव आप्लाव, आप्लव ॥

अवे ग्रहो वर्पप्रतिबन्धे ॥ ५१ ॥

विभापेति वर्त्तते । अव उपपदे ग्रहेर्धातोर्धञ् प्रत्ययो भवति, विभापा वर्पप्र

(१) इति-दृष्टानुवृत्तिसामर्थ्यमधिकृत्य यत्र तद दृष्टानुवृत्तिसामर्थ्यम् । स्वस्मिन्, ननो हि शब्देऽधिकृत्य शब्दस्यानुवृत्ती सामर्थ्यं इत्यने । तदेतदुक्तं यत्र एव स्व रतव प्रतिपाद्यते, नेनुण । (२) शपनमनिशशसनम् । निग्रहो बाध । (३) पात्रप्रग्राहेण-मिक्षापात्रोपाशनेन, गृहीतपात्र इति यावत् । मद प्रकृष्टो वाग्भिनिवेशः । (४) ‘पिण्डपातार्थी’ इति वचित् । (५) इत्यधिक पाठः ।

न्येऽभिधेये । प्राप्ताकालस्य वर्षस्य तु नश्चिन्मितादभासो वर्षप्रतिबन्धः । अवग्रहो देवस्य (१), अवग्रहो देवस्य । वर्षप्रतिबन्ध इति किम् ? अवग्रहः पदस्य ॥

प्रे घणिजाम् ॥ ५२ ॥

ग्रह इति वर्तते । विभाषेयेष्व । प्रशब्द उपपदे ग्रहेर्धातोर्विभाषा घञ् प्रत्ययो भवति, प्रत्ययान्तराच्च घ्रेद्विजां सरन्धी भवति । घणिकसन्धेन च तुलासूत्रं लक्ष्यते, न तु घणिजस्तन्ग्रम् । तुला प्रगृह्णते येन सूत्रेण स शब्दार्थः । तुलाप्रग्रहेण चरति, तुलाप्रग्रहेण चरति । घणिगन्धो वा । घणिजामिति किम् ? प्रग्रहो देवदत्तस्य ॥

रश्मी च ॥ ५३ ॥

ग्रहो, विभाषा, प्र, इति वर्तते । प्रशब्द उपपदे ग्रहेर्धातोर्विभाषा घञ् प्रत्ययो भवति, रश्मिश्चेत् प्रत्ययान्तेनाभिधीयते । रथादियुक्तानामश्वादीनां सदमनार्था रश् रश्मिरिह गृह्यते । प्रग्रहः, प्रग्रहः ॥

घृणोतेरान्द्रादने ॥ ५४ ॥

विभाषा, प्र इति वर्तते । प्रशब्द उपपदे घृणोतेर्धातोर्विभाषा घञ् प्रत्ययो भवति, प्रत्ययान्तेन चेदाच्छादनविशेष उच्यते । प्रावारः, प्रवरः । आच्छादन इति किम् ? प्रवरा गौः ॥

परी भुवोऽवज्ञाने ॥ ५५ ॥

विभाषेयेष्व । परिशब्दे उपपदे भवतेर्धातोर्विभाषा घञ् प्रत्ययो भवति अवज्ञाने गम्यमाने । अवज्ञानमसत्कारः । परिभावः, परिभवः । अवज्ञान इति किम् ? सर्वतो मयनं परिभवः ॥

एरच् ॥ ५६ ॥

भावे अकर्त्तरि च कारके इति प्रकृतमनुवर्तते, यावत्कृत्यल्लुप्यो बहुलमिति । इव-
गान्ताद्वातोर्भावे अकर्त्तरि च कारके सज्ञायामच् प्रत्ययो भवति । घञोऽपवादः । चकारो
वशेषणार्थः—“अन्तः थाथघञ्ताजयिप्रकाणाम्” इति । चयः । अयः । जयः । लयः ।
अजिवधी भयादीनामुपसर्त्तयानम्, नपुमके स्तादिनिवृत्त्यर्थम् । भयम् । वर्षम् ।
अजयवी छन्दसि वक्तव्यी । ऊर्वोस्तुमे जयः । पञ्चोदनसवः (२) ॥

ऋदोरप् ॥ ५७ ॥

अकारान्तेभ्य उवर्णान्तेभ्यश्च अप् प्रत्ययो भवति । घञोऽपवादः । पिप्परणं स्वरा-
म् । ऋरः । गरः । शरः । उवर्णान्तेभ्य-यवः । स्तवः । लवः । पवः । दकारो मुखसु-
वार्थः । सा भूतादपि परस्तपरः ॥

ग्रहघृहनिश्चिगमश्च ॥ ५८ ॥

ग्रहादिभ्यो घातुभ्योऽप् प्रत्ययो भवति । घञोऽपवादः । निश्चिनोतेस्त्वचोऽपवादः ।

(१) अवग्रहो देवस्य-देवकर्तृको वर्षाभावः । (२) “पञ्चोदनसवः” इति कचित् ।

ग्रह । वर । दर । निरचय । गम । निश्चिप्रग स्वार्थम् । अक्षिरण्योरुपसरया
नम् । वश । रण । अथनथ कप्रिधान स्थास्तापा यधिहनि युध्यर्थम् । प्रतिष्ठन्तेऽ
स्मिन्निति प्रत्य (१) पर्वतस्य । प्रज्ञा यस्मिन् प्रज्ञ । प्रपिन् यस्यामिति प्रपा । आवि-
ध्यन्ति तेनेत्याविध । ग्रिहन्यन्तेऽस्मिन्निति विघ्न । आयुष्यतेऽनेने यायुधम् ॥

उपसर्गेऽद् ॥ ५६ ॥

अवियेर । उपसर्ग उपपदेऽद्वातोर्प् प्रत्ययो भवति । विघ्न (२), प्रघस । उप
सर्ग इति किम् ? घास ॥

ना ख च ॥ ६० ॥

निशद् उपपदे अदेर्ज्ञातोर्ण प्रत्ययो भवति, चकारादप च । न्याद । निघस ॥

व्यधजपोरनुपसर्गे ॥ ६१ ॥

व्यध जप इत्येतयोरनुपसर्गयोरप् प्रत्ययो भवति । घञोऽपवाद । व्यध । जप ।
अनुपसर्ग इति किम् ? आव्याधा । उपजाप ॥

स्वनहसोर्वा ॥ ६२ ॥

अनुपसर्ग इत्यव । स्वनहसोरनुपसर्गयोर्वा अप् प्रत्ययो भवति । स्वन । स्वान ।
हस । हास । अनुपसर्ग इति किम् ? प्रस्वान । प्रहास ॥

यम समुपनिविषु च ॥ ६३ ॥

अनुपसर्ग, वा, इति वर्तते । सम् उप नि वि इत्येतेषूपपदेषु अनुपसर्गऽपि यमेर्वा
अप् प्रत्ययो भवति । घञोऽपवाद । सयम । सयाम । उपयम । उपयाम । नियम ।
नियाम । वियम । वियाम । अनुपसर्गात् खल्वपि-यम । याम ॥

नौ गदनदपठम्यत् ॥ ६४ ॥

अवित्यव । निशद् उपपदे गद् नद् पठ स्वन इत्येतेभ्यो धातुभ्यो वा अप् प्रत्ययो
भवति । घञोऽपवाद । निगद्, निगाद् । निनद्, निनाद् । निपठ, निपाठ ।
निस्वन, निस्वान ॥

कणो वीणाया च ॥ ६५ ॥

नौ, वाऽनुपसर्ग इति वर्तते । कणतेधातोर्निष्वादानुपसर्गाच्च वीणाया वा अप्
प्रत्ययो भवति । घञोऽपवाद । सापसर्गाच्च वीणाया ग्रहणम् । निकण, निक्काण ।
अनुपसर्गात्-कण, घाण । वीणाया खल्वपि-कल्याणप्रकणा वीणा । पृतेष्विति किम्?
अतिक्काणो वर्तते ॥

नित्य परा परिमाणे ॥ ६६ ॥

परा व्यवहारे स्तुतौ च । अस्माद्वातोर्नियमप् प्रत्ययो भवति परिमाणे गम्यमाने ।

(१) प्रस्थ-साधु, प्रज्ञ-क्याह, प्रपा पानावशा कृपा । आविध-आयुधम् ।

(२) विघ्न-वैश्वदेवविशिष्टमन्त्रम् ।

नित्यग्रहणं विकल्पनिवृत्त्यर्थम् । मूलकपग । शाकपग । सत्यनद्वाराय मूलकादीनां यः परिमितो मुष्टिर्नश्यते तस्येदमभिधानम् । परिमाण इति किम् ? पाण ॥

मदोऽनुपसर्गः ॥ ६७ ॥

मदेषांतोरनुपसर्गादप् प्रत्ययो भवति । घञोऽपवादः । विषामदः । धनमदः । कुलमदः । अनुपसर्ग इति रिम् ? उन्मादः । प्रमादः ॥

प्रमदसमर्दा हर्षः ॥ ६८ ॥

प्रमद सम्मद इत्येती दादौ निपात्यते हर्षोऽभिधेयः । कन्यानां प्रमदः । कोकिलार्थं सम्मदः । हर्ष इति किम् ? प्रमादः । सम्मादः । प्रसम्म्यामिति नोक्तं, निपातनं हृत्पूर्वस्य समुदोरजः पशुषु ॥ ६९ ॥

समुदोरपदयोरजतेर्धातोः पशुविषये धात्वर्थे अप् प्रत्ययो भवति । घञोऽपवादः । अज गतिच्छेपणयोरिति पठ्यते, स सम्पूर्णं समुदाये वर्तते, उपपूर्वश्च प्रेरणे । समजः पशूनां, समुदाय इत्यर्थः । उदजः पशूनां, प्रेरणमित्यर्थः । पशुष्विति किम् ? समाजो ग्राह्यगणानाम् । उदजः चत्त्रियाणाम् ॥

अक्षेपु ग्लहः ॥ ७० ॥

ग्लह इति निपात्यते अक्षत्रिषयश्चेद्भात्वर्थो भवति । ग्रहेरप् सिद्ध एव, ल्वाधं निपातनम् । अक्षस्य ग्लहः । अक्षेऽप्यिति किम् ? ग्रहः पादस्य । अन्ये ग्लहिं प्रकृत्यन्तः समाहुस्ते घञः प्रयुदाहरन्ति-ग्लह इति ॥

प्रजने सत्ते ॥ ७१ ॥

सत्तेर्धातोः प्रजने विषये अप् प्रत्ययो भवति । घञोऽपवादः । प्रजन-प्रथमं गर्भग्रहणम् । गवामुपसरः । पशूनामुपसरः । खीगवीषु पुगवानां गर्भाधानाय प्रथममुपसरणमुच्यते ॥

इ सम्प्रसारणं च न्यभ्युपरिषु ॥ ७२ ॥

नि, अभि, उप, वि इत्येतेषु उपपदेषु ह्यतेर्धातोः सम्प्रसारणम् प्रत्ययश्च भवति । घञोऽपवादः । निहवः । अभिहवः । उपहवः । विहवः । एतेष्विति किम् ? प्रह्वयः ॥

आडि युद्धे ॥ ७३ ॥

आडि उपपदे ह्यतेर्धातोः सम्प्रसारणम् प्रत्ययश्च भवति युद्धेऽभिधेये । आहूयन्तेऽस्मिन्नित्याहवः । युद्ध इति किम् ? आह्वयः ॥

निपानमाहारः ॥ ७४ ॥

आहूपूर्वस्य ह्यतेर्धातोः सम्प्रसारणम् प्रत्ययो वृद्धिश्च निपात्यते, निपानं चेदभिधेयं भवति । निविबन्ध्यस्मिन्निति निपानमुदकाधार उच्यते । आहारः पशूनां वृषोपसरेषु यः उदकाधारस्तत्र हि पानाय पशवः आहूयन्ते । निपानमिति किम् ? आह्वयः ॥

भावेऽनुपसर्गस्य ॥ ७५ ॥

अनुपसर्गस्य ह्ययते सम्प्रसारणमपू प्रययश्च भवति भावेऽभिधेये । हव । हवे हवे सुहव शूरमिन्द्रम् । अनुपसर्गस्येति किम् ? आह्वाय । भावग्रहणमकर्तरि च सज्ञायामियस्य निरासार्थम् ॥

हनश्च यध ॥ ७६ ॥

भावेऽनुपसर्गस्येति वृत्ते । हन्तेर्द्वातोरनुपसर्ग भावे अपू प्रययो भवति, तत्सन्धि-योगेन च वधादेश, स चान्तोदात्त । तत्रोदात्तनिवृत्तिस्वरेणाप उदात्तत्व भवति । वधश्चोराणाम् । वधो दस्यूनाम् । भाव इयेव, घात । अनुपसर्गस्येयेव, प्रघातो, विघात । चकारो भित्तिरुक्तवालादेशेन सम्प्रच्यते, किं तहि प्रकृतेन प्रत्ययेन, अपू च, यश्चाप प्राप्नोति । तेन घनपि भवति-घातो वृत्ते ॥

मूर्ता घन ॥ ७७ ॥

हन इयेव । मूर्ति काटिन्यम् । मूर्तावभिधेयाया हन्तेरपू भवति, घनश्चादेश अभघन । दधघिन । कथ घन दधीति ? धर्मशब्देन धर्मो भण्यते ॥

अन्तर्घनो देशे ॥ ७८ ॥

अन्त पूर्वाद्दन्तेरपू प्रययो घनादेशश्च भवति देशेऽभिधेये । अन्तर्घन सङ्गीभूतो बाहीकेषु देशविशेष उच्यते । अन्ये णकार पठन्ति-अन्तर्घनो देश इति तदपि ग्राह्यमेव । देश इति किम् ? अन्तर्घातोऽन्य ॥

अगारैकदेशे प्रघण प्रघाणश्च ॥ ७९ ॥

प्रपूर्वस्य हन्ते प्रघण प्रघाण इत्येतौ शब्दौ निपात्येने अगारैकदेशे वाच्ये । प्रघाण । द्वारप्रकोष्ठो बाह्य उच्यते । अगारैकदेश इति किम् ? प्रघातोऽन्य ॥

उदूघनोत्पाधानम् ॥ ८० ॥

उत्पूर्वस्य हन्तेरुद्वन इति निपायतेऽन्याधान चेद्ववति । उद्वन, यस्मिन् क स्थापयित्वा अन्यानि काष्ठानि तच्चयन्ते तदभिधीयते । उदातोऽन्य ॥

अपघनोऽङ्गम् ॥ ८१ ॥

अपपूर्वस्य हन्तेरपघन इति निपायते, अङ्ग चेत्तद्ववति । अपघन, अङ्गम् । यव एकदेशो न सर्व, किं तहि पाणि पादश्चाभिधीयते । अपघातोऽन्य ॥

करणेऽयोनिद्रिषु ॥ ८२ ॥

हन इति वृत्ते । अयस वि द्रु इत्येतेषूपपदेषु हन्तेर्द्वातो करणे भवति, घनादेशश्च । अयो हन्यतेऽनेनत्ययोघन । विघन । द्रुघन । द्रुघण ते के दुदाहरन्ति । कथ णत्वम् ? अरीहणादिषु पाठात्, “पूर्वपदासज्ञायामग” इति वा ॥

स्तम्बे क च ॥ ८३ ॥

करणे, हन इति वृत्ते । स्तम्बशब्द उपपद्वे करणे कारके हन्ते क

धकारादप्, तत्र घनादेशः । स्तम्बन् । स्तम्बयन् । छिन्ध्या स्तम्बता, स्तम्बयन्
इति ह्रस्वतेऽ । करण इयेव, स्तम्बधातुः ।

परौ घ ॥ ८४ ॥

करणे ह्यन इयेव । परित्यज् उपपदे हन्तेर्ज्ञातोर्प् प्रत्ययो भवति करणे कारके,
घञ्प्रत्ययादेशः । परिह्रन्त्यतेऽनेनेति परिघ । पठिघ ॥

उपत्र आश्रये ॥ ८५ ॥

उपपूर्वस्य हन्तेरप प्रत्यय उपघालोपश्च निपायते । आश्रयताद् सामोप्य प्रत्या-
सति लक्षयति । पर्वतोपपन्नः । प्रामोपपन्नः । आश्रय इति किम् ? पर्वतोपघात
पृथग्य ॥

सघोदूधी गणप्रशसयो ॥ ८६ ॥

समुदोरपपदयोर्हन्तेर्ज्ञातोर्प् प्रत्ययो भवति टिलोपा घव च निपायते, यथास्य
गणेऽभिधेये प्रशसायो गम्यमानायाम् । सघ पशूनाम् । उदो मनुष्याणाम् । गणप्र-
शसयोरिति किम् ? सघात ॥

निघो निमित्तम् ॥ ८७ ॥

निघ इति निपूर्वाद्हन्तेरप प्रत्ययटिलोपो घव च निपायते, निमित्त चेदभिधेय
भवति । समन्तान्मित निमित्तम् । समारोहपरिणादम् । निघा वृद्धा । निघा शाल्य ।
निमित्तमिति किम् ? निघात ॥

ड्वित कित्र ॥ ८८ ॥

भावेऽकर्तरि च कारक इति वर्तते । ड्व इत्यस्य तस्माद् द्वितो धातो कित्र प्रत्ययो
भवति । “वर्मेमिनयम्” इति वचनात् केवलो न प्रयुज्यते । ड्वचप् पाके-पाकेन
नष्टम्, पक्विमम् । ड्वप्-उप्त्रिमम् । ड्वृन्-कृत्रिमम् ॥

ट्रितोऽधुच् ॥ ८९ ॥

ड्व इत्यस्य तस्मात् द्वितो धातोर्धुच् प्रत्ययो भवति भावाद्धी । ड्वेष्ट-वेष्टु ।
ओधि-धयथु । ड्वुष्ट-धयथु (१) ॥

यजयाचयतमिच्छप्रच्छरक्षो नड ॥ ९० ॥

भावेऽकर्तरि च कारक इति वर्तते । यजादिभ्यो धातुभ्यो नड प्रत्ययो भवति ।
कारो गुणप्रतिपेधार्थः । यज्ञ । याज्ना । यन । विश्न । प्रश्न । रक्ष्ण । प्रच्छेरस-
त्सारण शापकात् ‘प्रश्ने चासन्नकाल’ इति ॥

स्वपो नन् ॥ ९१ ॥

स्वपेर्ज्ञातोर्नन् प्रत्ययो भवति । नकार स्वार्थः । स्वप्न ॥

(१) “ड्वु-द्वयथु । इत्यपि क्वचित् ।

उपसर्गे घो किं ॥ ९२ ॥

भावेऽकर्त्तरि च कारक इति वर्तते । उपसर्ग उपपदे घुसज्ञकेभ्यो धातुभ्य किं प्रत्ययो भवति । किञ्चरणमातो लोपार्थम् । प्रदि । प्रधि । अन्तद्दि ॥

कर्मण्यधिकरणे च ॥ ९३ ॥

घेरित्येव । कर्मण्युपपदे घुसज्ञकेभ्यो धातुभ्य किं प्रत्ययो भवति, अधिकरणे कारके । जल धीयतेऽस्मिन्निति जलधि । शरधि । अधिकरणग्रहणमर्थान्तरनिरासार्थम् । चकार प्रत्ययानुकर्णार्थ ॥

स्त्रिया क्तिन् ॥ ९४ ॥

भावेऽकर्त्तरि च कारक इति वर्तते । स्त्रीलिङ्ग भावादौ धातो क्तिन् प्रत्ययो भवति । घञजपामपत्राद् । कृति । चिति । मति । क्तिन्नात्रादिभ्यश्च वक्तव्यम् । आवाद्य प्रयोगतोऽनुसर्त्तव्या । आसि । रासि । दीसि । ससि । ध्वसि । आसि । लब्धि । क्थ्यजिस्तुभ्य करणेऽ । ध्रूयतेऽनवेति ध्रुति । इष्टि । स्तुति । क्थ्याम्लायाहाभ्यो नि । क्थ्यानि । ग्लानि । ज्यानि । हानि । क्थ्कारत्वादिभ्य क्तिष्ठावद्भवति इति वक्तव्यम् । कीर्णि । गीर्णि । जीर्णि । शीर्णि । लूनि । पूनि । क्थदादिभ्य क्तिप् । सप् । विप् । प्रतिप् । क्तिञ्चपीप्यते । सप्ति । विपति ॥

स्थागापापचो भात्रे ॥ ९५ ॥

स्त्रियामिति वर्तते । स्थादिभ्यो धातुभ्य स्त्रीलिङ्गे भावे क्तिन् प्रत्ययो भवति । अडोऽपवादस्य बाधक । प्रस्थिति । उद्गीति । सगीति । प्रपीत । सपीति । पक्तिः । भावग्रहणमर्थान्तरनिरासार्थम् । कथमवस्था सस्थेति ? “व्यवस्थायामसंशयाम्” इति ज्ञापकाद् नात्यन्ताय बाधा भवताति ॥

मन्त्रे वृषेपचमननिदभूरीरा उदात्त ॥ ९६ ॥

भाव, स्त्रियामिति वर्तते । मन्त्रे विषये वृषादिभ्यो धातुभ्य क्तिन् प्रत्ययो भवति उदात्त । प्रकृतिप्रत्यययोर्विभक्तिविपरिणामन सवन्ध । कस्मादेव वृत्तम् ? वैर्थम् । वृष्टि । इष्टि । पक्ति । मति । वात्त । भूति । वीनि । राति । सवन्न धातुभ्य सामान्यन विहित एव क्तिन्, उदात्तार्थं वचनम् । इपेस्तु इच्छेति नितन वक्ष्यात्, तत् क्तिञ्चपि विधीयत, मन्त्रादन्यत्रादिरुदात्त ॥

उतियूतिजूतिसातिहेतिकीर्त्तयश्च ॥ ९७ ॥

मन्त्र इति नानुवर्त्तते । ऊयाद्य शब्दा निपायन्ते । उदात्त इति वर्तते । तेज रत्नरस्त्रिद्यविमवामुपधायाश्च इति ऊट् । ऊति । स्वरार्थं वचनम् । तेऽत्र दीर्घं च निपात्यते । यूति । जूति । साति, स्यतेरित्वाभावो सनोतेवा ‘जनसनसनाम्’ इत्याख्ये कृते स्वरार्थं निपातनम् । हन्तेहिमोतेवा-हेति कीर्त्तयते-कीत्ति ॥

प्रजयजोर्भावे क्यप् ॥ ६८ ॥

उदात्त इत्येव । प्रजयजोर्धात्वोः स्त्रीलिङ्गे भावे क्यप् प्रत्ययो भवति, उदात्तः ।
क्तिनोऽपवादः । प्रज्या । इज्या । पितृकरणमुत्तरत्र तुगर्थम् ॥

संज्ञायां समजनपदनिपतमनविदपुञ्शीङ्भृञिणः ॥ ९९ ॥

भाव इति न स्वयंते । पूर्व पवात्रार्थाधिकारः । समजादिभ्यो धातुभ्यः स्त्रियां
क्यप् प्रत्ययो भवति उदात्तः संज्ञायां विषये । समजन्यस्यामिति समज्या । निपत्ता ।
निपत्त्या । मन्या(१) । पिप्ता । मुत्त्या । शप्ता । भृत्त्या । इत्या । कथं तदुक्तम्-‘स्त्रियां
भावाधिकारोऽस्ति तेन भार्या प्रसिद्ध्यति’ इति । भावाधिकारो भावव्यापारो वाच्यत्वेन
विवक्षितो, न तु शास्त्रीयोऽधिकारः ॥

कुञ्ज श च ॥ १०० ॥

करोतेर्धातोः स्त्रियां शः प्रत्ययो भवति, चकारात् क्यप् च । योगविभागोऽत्र
कर्त्तव्यः, क्तिञ्चपि यथा स्यात् । क्रिया । कृत्या । कृतिः ॥

इच्छा ॥ १०१ ॥

इषेर्धातोः शः प्रत्ययो षमभावाच्च निषात्पत्ते । इच्छा । उपरिचर्यापरिसर्यामृगपा-
टाद्यानामुपसहयानम् । परिचर्या । परिसर्या । मृगया । अटाज्या । अजागर्तरकारो
चा । जागरा । जागर्या ॥

अ प्रत्ययात् ॥ १०२ ॥

प्रत्ययान्तेभ्यो धातुभ्यः स्त्रियामकारः प्रत्ययो भवति । क्तिनोऽपवादः । चिकीर्षा ।
जिहीर्षा । पुत्थीया । पुत्त्रकाम्या । लोलूया । वण्डूया ॥

गुरोश्च हलः ॥ १०३ ॥

हलन्तो यो धातुर्गुणमान् ततः स्त्रियामकारः प्रत्ययो भवति । क्तिनोऽपवादः ।
कुण्डा । हुण्डा । ईडा । उडा । गुरोरिति किम् ? भक्तिः । हल इति किम् ? नीतिः ॥

पिद्धिदादिभ्योऽङ् ॥ १०४ ॥

पिद्धयो भिदादिभ्यश्च स्त्रियामङ् प्रत्ययो भवति । गणपठितेषु भिदादिषु निष्कृत्य
प्रकृतयो गृह्यन्ते । जूप-जरा । त्रूप-त्रपा । भिदादिभ्यः खल्वपि-भिदा । छिदा ।
वेदा । क्षिपा ॥ गुहा, गिर्यापद्भ्यो ॥ श्रद्धा । मेधा । गोधा । आरा । हारा । कारा ।
क्षया । तारा । धारा । लेखा । रेखा । चूडा । पीडा । वषा । वसा । सूजा । अरूपे-
जम्प्रसारणं च । कृषा । भिदा विदारणे । भित्तिरन्या ॥ छिदा द्वैधीकरणे । क्षितिर-
न्या ॥ आरा शस्त्र्याम् । आर्त्तिरन्या ॥ धारा प्रपाते ॥ धृतिरन्या ॥

चिन्तिपूजिकथिकुम्बिचर्चश्च ॥ १०५ ॥

चिति स्मृत्यां, पूज पूजायां, कथ वाक्यप्रबन्धे, कुवि आच्छादने, चर्च अध्ययने,

चुरादि । इयेतेभ्यो धातुभ्यो युचि प्राप्ते स्त्रियामङ् प्रत्ययो भवति । चिन्ता । पूजा । कथा । कुम्भा । चर्चा । चकाराद्युजपि भवति । चिन्तना(१) ॥

आतश्चोपसर्गे ॥ १०६ ॥

आकारान्तेभ्य उपसर्गे उपपदे स्त्रियामङ् प्रत्ययो भवति । किनोऽपवाद । प्रदा । उपये । प्रधा । उपधा । अश्रदन्तरोरुपसर्गवद्वृत्तिः । अद्वा । अन्तर्द्वा ॥

एयासश्रन्थो युच् ॥ १०७ ॥

एयन्तेभ्यो धातुभ्य आस श्रन्थ इत्येताभ्या च स्त्रिया युच्यन्त्ययो भवति । अकार-
स्यापवाद । कारणा । हारणा । आसना । श्रन्थना । कथमास्या ? ऋहलोर्प्यन्नेवि-
प्यति । वासरूपप्रतिषेधश्च स्त्रीप्रकरणविषयस्यैरोत्सर्गापवादस्य । श्रन्थि क्रधादिर्गु-
ह्यते, श्रन्थ विमोचनप्रतिहर्षयोरिति । न चुरादि, श्रन्थ श्रन्थ सदमे इति, एयन्त-
त्वेनैव भिद्यन्वात् । अघट्टिवन्दिविदिभ्य उपसर्गपानम् । घट्टना । वन्दना । वेदना ।
घट्टेस्तौदादिकस्य ग्रहण, घट्ट चलन इति । चौरादिकस्य, घट्ट सवरण इत्यस्य न ग्रह-
णम्, तस्य णेरित्वेव सिद्धत्वात् । अहोरेनिच्छार्थस्य युज वक्तव्यः । अध्येषणा ।
अन्वेषणा । अपरेर्वाः । पर्येषणा, परीष्टि ॥

रोगाख्याया एबुल बहुलम् ॥ १०८ ॥

रोगाख्याया गम्यमानाया धातोर्बहुल एबुल् प्रत्ययो भवति । चिन्तादीनामपवादः ।
आख्याप्रहण रोगस्य चेत् प्रत्ययान्तेन सज्ञा भवति । बहुलग्रहण व्याभिचारार्थम् ।
प्रच्छर्दिका । प्रवाहिका । (२) विचचिका । न च भवति, शिरोति । अधावर्थे च-
एबुल् वक्तव्यः । आशिका, शायिका वसन्ते । अङ्कशितपौ धातुनिदेशे इति व-
क्तव्यम् । भिदि । छिदि । पचति । पठति । अणान्कारः । निर्देश इति प्रकृतम्
अकार । इकार । एरादिफः । रेफः । अमवर्थाच्च अकारलोपश्च (३) । मत्वर्थाय
अङ्गजादिभ्यः । आजि । आति । आदि । अङ्ककृष्यादिभ्यः । कृषि । किरि ।

सज्ञायाम् ॥ १०९ ॥

सज्ञाया विषये धातोर्बुल प्रत्ययो भवति । उद्बालकपुष्पभञ्जिका ।
प्रवाहिका (४) । अभ्यूपस्यिका । आचोपस्यिका । शालभञ्जिका । तालभञ्जिका

निभापाख्यानपरिप्रश्नयोरिच् च ॥ ११० ॥

पूर्वं परिप्रश्न, पञ्चादाख्यानम् । सूत्रेऽल्पाक्षरस्य पूर्वनिपात । परिप्रश्न
स्थाने च गम्यमाने धातोरिच् प्रत्ययो भवति चकाराद् एबुलपि ।

(१) "चकाराद्युजपि भवति । चिन्तना ।" इत्यधिकम् । टीकाविरोधात् । (२)
चिका इति न्यायपाठः । (३) न्यासपदमजरोपर्यालोचनाद् नाय मूलपाठः । (४)
एबुलप्रत्ययिका इति पाठः ।

परोऽपि यः प्राप्नोति सोऽपि भवति । कां रवं कारिमकार्यः । कां कारिकामकार्यः । कां क्रियामकार्यः । कां कृत्यामकार्यः । कां कृतिमकार्यः । सर्वा कारिमकार्यम् । सर्वा कारिकामकार्यम् । सर्वा क्रियामकार्यम् । सर्वा कृत्यामकार्यम् । सर्वा कृतिमकार्यम् । कां गणिमजीगणः । कां गणिकामजीगणः । कां गणनामजीगणः । सर्वा गणिमजीगणम् । सर्वा गणिकाम् । सर्वा गणनाम् । एवं कां याजिम् । कां याजिकाम् । कां याचिम् । कां याचिकाम् । कां पाचिम् । कां पाचिकाम् । कां पक्तिम् । कां पाटिम् । कां पाटिकाम् । कां पटितिम् । इति द्रष्टव्यम् । आख्यानपरिप्रश्नयोरिति किम् ? कृतिः । ह्यतिः ॥

पर्यायार्हणोत्पत्तिषु एवुच् ॥ १११ ॥

पर्यायः परिपाटीग्रमः । अर्हणमर्हः, तद्योग्यता । ऋण तद् यत्परस्य (१) धार्यते । उत्पत्तिर्जन्म । इत्येतेष्वर्थे धातोर्णुच् प्रत्ययो भवति । क्तिन्नादीनामपवादः । पर्याये तावद्-भवतः शायिका । भवतोऽग्रमासिका (२) । अर्ह-अर्हति भवानिच्छुभचिकाम् (३) । ऋणे-इच्छुभचिकां मे धारयसि, ओदनभोजिकाम्, पयः पायिकाम् । उत्पत्तौ-इच्छुभचिकां मे उदपादि । ओदनभोजिका, पयः पायिका । विभाषेत्येव, चिकार्योत्पद्यते । णुलि प्रवृत्ते प्रत्ययान्तरकरणं स्वार्थम् ॥

आक्रोशे नञ्यनिः ॥ ११२ ॥

विभाषेति निवृत्तम् । आक्रोशः शपनम् । आक्रोशे गम्यमाने नञ्युपपदे धातोर्नञः प्रत्ययो भवति । क्तिन्नादीनामपवादः । अररणिस्ते वृषल भूयात् । आक्रोश इति केम् ? अकृतिस्तस्य कटस्य । नश्रीति किम् ? मृतिस्ते वृषल भूयात् ॥

कृत्यल्युटो बहुलम् ॥ ११३ ॥

भावेऽकर्त्तरि च कारक इति निवृत्तम् । कृत्यसञ्ज्ञकाः प्रत्यया ल्युट् च बहुलमर्थेषु पवन्ति, यत्र विहितास्ततोऽन्यत्रापि भवन्ति । भावस्मरणोः कृत्या विहिताः कारकान्तरेऽपि भवन्ति—आनीयं पूर्णम् । दानीयो वाहणः । करणाधिकरणयोर्भावे च ल्युट्, अन्यत्रापि भवति—अपस्तेचनमवस्त्रावणम् । राजभोजनाः शालयः । राजाच्छानानि वासांसि । प्रस्कन्दनम् । प्रपतनम् । बहुलप्रवृत्त्यादन्येऽपि कृतो यथाप्राप्तमभित्यं व्यभिचरन्ति—पादाभ्यां ह्रियते, पादहारकः । गले चोप्यते, गलेचोपकः ॥

नपुंसके भावे क्तः ॥ ११४ ॥

नपुंसकलिङ्गे भावे धातोः क्तः प्रत्ययो भवति । हसितम् । सहितम् । जल्पितम् (४) ।

(१) "परस्य" इति. पाठः. (२) "ग्रमापसिका" पाठः. (३) "इच्छु. इच्छुभचिकाम्" इति. (४) "शयितम्. भुक्तम्. आसितम्" इति कचिदधिकम् ।

ल्युट् च ॥ ११५ ॥

नपुसकलिङ्ग भावे धातोर्ल्युट् प्रत्ययो भवति । हसन धात्रस्य । शोभनम् । जल्पनम् । शयनम् । आसनम् । योगविभाग उत्तराथ ॥

कर्मणि च यन सत्पक्षात्कर्तुं शरीरसुखम् ॥ ११६ ॥

यन कमणा सस्पृश्यमानस्य कर्तुं शरीरसुखमुपयते तस्मिन् कमण्युपपदे धातो नपुसकलिङ्ग भावे ल्युट् प्रत्ययो भवात् । पूवगव सिद्धे प्रत्यय नित्यसमासार्थं वचनेम्, उपपदसमामो हि नित्य समास । पय पान सुखम् । औदनभोजन सुखम् । कर्मणोति किम् ? तूलिकाया उधान सुखम् । सत्पक्षादात् किम् ? आग्निकण्डस्यो पासन सुखम् । कर्तुरित किम् ? गुरो स्नापन सुखम् । स्नापयतेन गृह कृत्वा, किं तहि कम । शरीरग्रहण किम् ? पुत्रस्य परिष्वजन सुखम् । सुख मानसी प्रीति । सुखामति किम् ? कण्टकाना मदन दुःखम् । सर्वत्रासमास प्रयुदा हयते ॥

करणाधिकरणयोश्च ॥ ११७ ॥

करणेऽधिकरणे च कारक धातोर्ल्युट् प्रत्ययो भवात् । इध्मप्रव्रश्चन । पलानशा तन । अधिकरणे-गोदोहनी । सक्तुधानी ॥

पुसि सज्ञाया घ प्रायण ॥ ११८ ॥

करणाधिकरणयोरियेव । पुल्लिङ्गयो करणाधिकरणयोरभिधेययोधातोघ प्रत्ययो भवति, समुदायन चेत् सज्ञा गम्यते । प्रायग्रहणमकास्त्वार्थम् । दन्तच्छद् (१) । उरश्छद् । घट । अधिकरणे खलपि-एत्य तस्मिन् कुवन्तीत्याकर । आलय । पुसीति किम् ? प्रमाधनम् । सज्ञायामिति किम् ? प्रहरणो दण्ड । घकार “छादेघ” इति विशेषणाय ॥

गोचरसचरवह्व्रचव्यनापणनिगमाश्च ॥ ११९ ॥

गोचरादय शब्दा घप्रत्ययात्ता निपायन्ते पूर्वस्मिन्वार्थे । ‘हलश्च’ इति घञ चक्ष्यति तस्यायमपवाद । गावश्चरन्त्यस्मिञ्च त गोचर । सचरन्तेऽनेनति सचर । वहन्ति तेन वह । व्रन्ति तेन व्रन । व्यचान्त तन व्यन । निपातनात् ‘अज्य घञपो’ इति वीभावो न भवत । एत्य तस्मिन्नापणन्त इत्यापण । निगच्छन्ति तस्मिन्नेति निगम । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थ-क्य । नन्य ॥

अव तृह्वार्धञ् ॥ १२० ॥

अव उपपदे तरतेस्त्वनुनातेश्च धातो करणाधिकरणयो सज्ञाया घञ प्रत्ययो भवति । घस्यापवाद । जकारो वृद्धर्थ, स्वराथश्च । घकार उत्तरत्र क्वार्थ । अवतार । अव स्तार । कथमवनारो नद्या ? न हीय सज्ञा । प्रायानुवृत्तरसज्ञायामपि भवति ॥

हलश्च ॥ १२१ ॥

पुमि संज्ञायां वरणाधिवरणयोश्चेति सर्वमनुवर्तते । हलन्ताद्धातोः वरणाधिवरणयोर्धञ् प्रत्ययो भवति । घस्यापवादः । ह्येसः । वेदः । वेष्टः । बन्धः । मार्गः । अपमार्गः । धीमार्गः ॥

अध्यायन्यायोच्चारसंहाराधारायाश्च ॥ १२२ ॥

अध्यायादयः शब्दा धनन्ता निपात्यन्ते । पुमि संज्ञायां घे प्राप्ते घञ् विधीयते । अहलन्तार्थ आरम्भः । अधीयतेस्मिद्धियध्यायः । नीयतेनेनेति न्यायः । उद्युवन्ति अस्मिन्नित्युच्चार । सहियन्तेऽनेनेति सहारः । आधियतेऽस्मिद्धित्याधारः । आबधन्त्यस्मिद्धित्यावायः । चरारोऽनुत्तममुच्चयार्थ — अवहार ॥

उदङ्कोऽनुदके ॥ १२३ ॥

उदङ्ग इति निपात्यते, अनुदकविषयश्चेद्वाग्वर्थो भवति । उत्पूर्वादङ्गतेर्धञ् निपात्यते । ननु च “हलश्च” इति मिद् एव घञ् ? उदके प्रतिषेधार्थमिदं वचनम् । तैल्लेदङ्गः । अनुदक इति किम् ? उदकोदशनः । घ कस्माच्च प्रत्युदाह्रियते ? विशेषाभावात् । धन्यपि धाधादिस्वरेणान्तोदात्त एव ॥

जालमानाय ॥ १२४ ॥

आनाय इति निपात्यते, जाल चेत्तद्वति । आङ्पूर्वाङ्गयते, करणे घञ् निपात्यते । आनायो मत्स्यानाम् । आनायो मृगाणाम् (१) ॥

रसनो घ च ॥ १२५ ॥

रसनतेद्वांतो, वरणाधिवरणयोर्धञ् प्रत्ययो भवति, चकाराद् घञ् च । आखन । आग्नानः । ङङो वक्तव्य ङ । आग्नः । ङङो वक्तव्य ङ । आग्नः । ङङो वक्तव्य ङ । आखनिक । ङङ्कयरो वक्तव्य ङ । आखनिकचक (२) ॥

ईपद्दु, सुपु कृच्छ्राकृच्छ्राधेपु खल् ॥ १२६ ॥

वरणाधिवरणयोरिति निवृत्तम् । ईपद् दुत् सु इत्येतेषूपपदेषु कृच्छ्राकृच्छ्राधेपु धातोः खल् प्रत्ययो भवति । कृच्छ्र दु खम्, तद् दुरो विशेषणम् । अकृच्छ्र सुखम्, तदितरयोर्विशेषण, संभवात् । ईपकरो भवता कट । दुष्कर । सुकर । ईपद्भोज । दुर्भोज । सुभोज । ईपदादिष्विति किम् ? कृच्छ्रेण कार्यः कट । कृच्छ्राकृच्छ्राधेपुष्विति किम् ? ईपकार्यः । लकारः स्वार्थ । तित्करणमुत्तरत्र मुमर्थम् ॥

कर्तृकर्मणोश्च भूकृत्वोः ॥ १२७ ॥

भवते, करोतेश्च धातोर्यथासरय कर्तरि कर्मणि चोपपदे चकारादीपदादिषु च

(१) “जालमित्ति किम् ? आनाय ।” इति वदन्ति । (२) “रसनोऽय पदचेति वक्तव्यम्” इति वुत्रचित्पठान्ते, तत्र शुक्तम्, पदमञ्जरोविरोधात् ।

गमत् । आगतः । आगच्छति । आगमिष्यति । एते व्याकरणमध्यगीप्सहि । एते व्याकरणमधीतवन्तः । अधीमहे । अभ्येप्यामहे । सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेशाहङ्लित्यौ न भवतः । आशंसायामिति किम् ? आगमिष्यति ॥

क्षिप्रवचने लृट् ॥ १३३ ॥

आशंसायामित्येव । क्षिप्रवचन उपपदे आशंसायां गम्यमानायां धातोर्लृट् प्रत्ययो भवति । भूतवर्त्तेत्यस्यायमपवादः । उपाध्यायश्चेत् क्षिप्रमागमिष्यति । क्षिप्रं व्याकरणमध्येन्यामहे । नेति वक्तव्ये लृङ्प्रहण लृटोऽपि विषये यथा स्वात्-श्च क्षिप्रमध्येन्यामहे ॥

आशंसावचने लिङ् ॥ १३४ ॥

आशंसा येनोच्यते तदाशंसावचन, तस्मिन्नुपपदे धातोर्लिङ् प्रत्ययो भवति । भूतवर्त्तेत्यस्यायमपवादः । उपाध्यायश्चेदागच्छेत् आशंसे युक्तोऽधीयीय । अवकल्पये युक्तोऽधीयीय । आशंसे क्षिप्रमधीयीय ॥

नानद्यतनवत् क्रियाप्रबन्धसामीप्ययोः ॥ १३५ ॥

भूतानद्यतने भविष्यदनद्यतने च लङ्लुटी विहिती, तयोरय प्रतिषेधः । अनद्यतनवत् प्रत्ययविधिर्न भवति क्रियाप्रबन्धे सामीप्ये च गम्यमाने । क्रियाणां प्रबन्धसातप्येनानुष्ठानम् । सामीप्य कालानां तुल्यजातीयनात्यवधानम् । यावज्जीवं शृशमन्नमदात् । शृशमन्नं दास्यति । यावज्जीव पुत्राऽध्यापिषत् । यावज्जीवमध्यापयिष्यति । सामीप्ये रत्नवपि-येष पौर्णमास्यतिक्रान्ता, एतस्यामुपाध्यायोऽग्नीनाधित । सोमेनायष्ट । गामदित । येयममावास्याऽऽगामिनी एतस्यामुपाध्यायोऽग्नीनाधास्यते । सोमेन यज्यते । स गां दास्यते । द्वौ प्रतिपेधौ यथाप्राक् स्वाभ्यनुज्ञापनाय ॥

भविष्यति मर्यादावचनेऽवरस्मिन् ॥ १३६ ॥

नानद्यतनवदिति वर्त्तते । अक्रियाप्रबन्धार्थमसामीप्यार्थं च वचनम् । भविष्यति काले मर्यादावचनेऽवरस्मिन् प्रविभागेऽनद्यतनवत्प्रत्ययविधिर्न भवति । योऽयमध्यागन्तव्य आपाटलिपुत्रात् तस्य यद्वरं कौशाम्यास्तत्र द्विरोदन भोक्तव्यमहे । तत्र सक्तून् पास्यामः । भविष्यतीति किम् ? योऽयमध्यागत आपाटलिपुत्रात् तस्य यद्वरं कौशाम्यास्तत्र युक्ता अध्यैमहि । तत्र द्विरोदनम् अभुञ्जमहि । तत्र सक्तून् पिश्याम । मर्यादावचन इति किम् ? योऽयमध्यागन्तव्यस्तस्य यद्वरं कौशाम्यास्तत्र द्विरोदन भोक्तास्महे । सक्तून् पातास्मः । अवरस्मिन्निति किम् ? योऽयमध्यागन्तव्य आपाटलिपुत्रात् तस्य यापरं कौशाम्यास्तत्र द्विरोदन भोक्तास्महे । तत्र सक्तून् पातास्मः । इह सूत्रे देशकृता मर्यादा, उत्तरत्र कालकृता । तत्र च विशेषं वक्ष्यति ॥

कालविभागे चानहोरात्राणाम् ॥ १३७ ॥

भविष्यति मर्यादावचनेऽवरस्मिन्निति वक्तव्यं । कालमर्यादाविभागे सऽवरस्मिन् प्रविभागे भविष्यति कालेऽनद्यतनवत्प्रत्ययवधनं भवति न चेदहोरात्रसंबन्धी विभागस्तथा च विभागे प्रातपेधः । पूर्वगैत्रं सिद्धं वचनमिदमहोरात्रनिषेधाथम् । योगविभाग उत्तराथः । योऽयं सवस्तर आगामी तत्र यदवरमाग्रहायण्यास्तत्र युक्ता अध्ययामहे । तत्रोदयं भोक्तव्यमहे । भविष्यतात्यव-योऽयं सवस्तरगेऽतीतस्तस्य यदवरमाग्रहायण्यास्तत्र युक्ता अध्ययामहे । तत्रोदयं भोक्तव्यमहे । मर्यादावचन इत्यव-योऽयं निरवधिक काल आगामी तस्य यदवरमाग्रहायण्यास्तत्र युक्ता अध्ययामहे । तत्रोदयं भोक्तव्यमहे । अवरस्मिन्निचयः । परस्मिन् अवभाषा वक्ष्यातः । अनहोरात्राणामातः किम् ? त्रिविधमुदाहरणम्-योऽयं मास आगामी तस्य योऽवर पञ्चदशरात्र, योऽयं त्रिंशद्वात्र आगामी तस्य योऽवरोद्धमास योऽयं त्रिंशद्द्वारात्र आगामी तस्य योऽवर पञ्चदशरात्रस्तत्र युक्ता अध्ययामहे । तत्र सक्तून् पातास्म । सवथाऽहोरात्रस्पर्शं प्रतिषेधः ॥

परस्मिन् विभाषा ॥ १३८ ॥

भविष्यति मर्यादावचने कालविभागे चानहोरात्राणामिति सवमनुवन्ते । कालमर्यादावभागे सति भविष्यति काले परस्मिन् प्रविभागे विभाषाऽनद्यतनवत्प्रत्ययविधिनं भवति, न चेदहोरात्रमन्वधा प्रविभागः । अवरस्मिन्वचनं पूर्वमनुवन्ते । अवरस्मिन् पूर्वगं प्रातपेध उक्तं सप्रति परस्मिन्प्रातः एव विकल्प उच्यते । योऽयं सवस्तर आगामी तस्य यदवरमाग्रहायण्यास्तत्र युक्ता अध्ययामहे अध्ययामहे । तत्र सक्तून् पास्याम, तत्र सक्तून् पातास्म । अनहोरात्राणामित्यव योऽयं त्रिंशद्वात्र आगामी तस्य यदवर पञ्चदशरात्रस्तत्र युक्ता अध्ययामहे । तत्र सक्तून् पातास्म । भविष्यतात्यव-योऽयं सवस्तरगेऽतीतस्तस्य यदवरमाग्रहायण्यास्तत्र युक्ता अध्ययामहे । तत्रोदयं भोक्तव्यमहे । मर्यादावचन इत्यव-योऽयं सवस्तरगे निरवधिक काल आगामी तस्य यदवरमाग्रहायण्यास्तत्र युक्ता अध्ययामहे । तत्र सक्तून् पातास्म । कालविभाग इत्यव-योऽयमन्वधा गन्तव्य आपागलिपुत्रात् तस्य यदवर कौशल्यास्तत्र युक्ता अध्ययामहे । ओदयं भोक्तव्यमहे । इति सवत्रानद्यतनवत्प्रत्यया उदाहार्याः ॥

लिङ्गनिमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ ॥ १३९ ॥

भविष्यतात्यनुवन्ते । हेतुहेतुमतीर्लिङ्गित्वेवमादिकं लिङ्गो निमित्तं तत्र लिङ्गनिमित्ते भविष्यति काले लृङ् प्रत्ययो भवति क्रियातिपत्तौ सयाम् । कुतश्चिद्वैगुण्यादनभिनिवृत्ति क्रियाया क्रियातिपत्तिः । दक्षिणेन चेदायास्यज्ञशकटपयाभविष्यत् । यदि कमलकमाह्लास्यज्ञशकटपर्याभविष्यत् । अभोक्ष्यत भवान् घृतेन यदि मसमापमागमिष्यत् । भविष्यकालविषयमतद्वचनम् । भविष्यदपर्याभवनं च हेतुमत्

तत्र हेतुभूतं च कमलकाद्धानम् । लिङ्गिलिङ्गे बुद्ध्या तदतिपत्तिं च प्रमाणान्तादु-
गम्य वक्ता वाक्यं प्रयुङ्क्ते । यदि कमलकमाद्वास्पन्न शक्यं पर्याभिविष्यदिति, हेतु-
नुमतोराद्धानापर्याभवनयोर्भविष्यत्कालविषययोरतिपत्तिरितो वाक्यादवगम्यते ॥

भूते च ॥ १४० ॥

लिङ्गनिमित्ते लृट् क्रियातिपत्ताविति सर्वमनुवर्त्तते । पूर्वेण भविष्यति विहितः सग्न
निभूते विधीयते । भूते च काले लिङ्गनिमित्ते क्रियातिपत्तौ सत्यां लृट्प्रत्ययो भवति ।
उताप्योरित्यारम्य लिङ्गनिमित्तेषु विधानमेतत्, प्राकृततो विकल्प वक्ष्यति । दृष्टे
मया भवत्पुत्रोऽभ्यर्थी चङ्क्रम्यमाणः । अपरश्च द्विजो ब्राह्मणार्थी, यदि स तेनादृष्टो-
ऽर्भाष्यत(१) तदाऽभोक्ष्यत, न तु भुक्तवान् । अन्येन पथा स गतः ॥

योताप्योः ॥ १४१ ॥

भूते लिङ्गनिमित्ते लृट् क्रियातिपत्ताविति सर्वमनुवर्त्तते । या आ उताप्योः । मर्या-
दायामयमाह नाभिविधी । उताप्योः समर्थयोर्लिङ्गिति वक्ष्यति, प्रागेतस्मात् सूत्रा-
वधेयं दित उद्धर्षमनुक्रमिभ्यामः, तत्र भूते लिङ्गनिमित्ते क्रियातिपत्तौ लृट् वा भवती-
त्येतदधिष्ठितं वेदितव्यम् । वक्ष्यति “विभाषा कथमि लिङ् च” । कथं नाम तत्र भ-
वान् वृषलमयाजयिष्यत् । यथाप्राप्तं च, याजयेत् ॥

गर्हायां लङ्पिजात्योः ॥ १४२ ॥

गर्हा कुम्भेत्यनर्थान्तरम् । गर्हायां गम्यमानायाम् अपिजात्योरपदयोर्धातोर्लङ् प्र-
त्ययो भवति । वर्त्तमाने लङ्कृतः कालसामान्यं न प्राप्नोतीति विधीयते । कालविशेष-
विहितांश्चापि प्रत्ययानय परत्वाद् अस्मिन् विषये वाधते । अपि तत्र भवान् वृषल
याजयति, जानु तत्र भवान् वृषल याजयति । गर्हामहे, अहो अन्याय्यमेतत् । लिङ्
निमित्ताभावादिह क्रियातिपत्तौ लृट् न भवति ॥

विभाषा कथमि लिङ् च ॥ १४३ ॥

गर्हायामिति वर्त्तते । कथशब्द उपपदे गर्हायां गम्यमानायां धातोर्लिङ् प्रत्ययो
भवति, चकाराल्लङ् च । विभाषाग्रहणं यथास्वं कालविषये विहितानामवाधानार्थम् ।
कथं नाम तत्र भवान् वृषल याजयेत् । कथं नाम तत्र भवान् वृषल याजयति । कथं
नाम तत्र भवान् वृषल याजयिष्यति । कथं नाम तत्र भवान् वृषल याजयिता । कथं
नाम तत्र भवान् वृषल याजयेत् । कथं नाम तत्र भवान् वृषलमयाजयत् । कथं नाम
तत्र भवान् वृषल याजयाञ्चकार । अत्र लिङ्गनिमित्तमस्तीति भूतविवक्षायां क्रिया-
तिपत्तौ वा लृट् । भविष्यद्विवक्षायां सर्वत्र नित्येनैव लृटा भवितव्यम् ॥

किंवृत्ते लिङ्लुटौ ॥ १४४ ॥

गर्हायामित्येव । विभाषा न स्वयते । किंवृत्त उपपदे गर्हायां गम्यमानायां

(१) अत्र “तेन दृष्टोऽभिविष्यद्” इति पाठो युक्तः, पदमञ्जरीस्वारस्यात् ।

धातोर्लिङ्लुटौ प्रत्ययौ भवत । सर्वलकाराणामपवाद । लिङ्ग्रहण लृटोऽपरिग्रहा
र्थम् । को नाम वृषलो य तत्र भवान् याचयेत् । य तत्र भवान् वृषल याचयिष्यति ।
कतरो नाम वृषलो य तत्र भवान् वृषल याचयेत् । याचयिष्यति । भूते क्रियातिपत्तौ
वा लृट् । भविष्यति तु नित्यम् । को नाम वृषलो य तत्र भवानयाचयिष्यत् ॥

अनवक्लृप्त्यमर्पयोरकिवृत्तेऽपि ॥ १४५ ॥

गर्हायामिति निवृत्तम् । अनवक्लृप्तिरसभावना । अमर्पाऽज्ञमा । किंवृत्तेऽकिंवृत्ते
चोपपदेऽनवक्लृप्त्यमर्पयोर्धानोर्लिङ्लुटौ प्रत्ययो भवत । सर्वलकाराणामपवाद ।
बहुच पूर्वनिपातो लृङ्गण्यभिवारचिह्नम् । तेन यथासरथ न भवति । अनवक्लृप्तौ
तावत्-नावक्लृप्त्यामि, न मभाव्यामि, न श्रद्धे तत्र भवान्नाम वृषल याचयेत् ।
तत्र भवान्नाम वृषल याचयिष्यति । को नाम वृषलो, य तत्र भवान् वृषल याचयेत् ।
को नाम वृषलो, य तत्र भवान् वृषल याचयिष्यति । अमर्प-न मर्पयामि तत्र भवान्
वृषल याचयेत्, याचयिष्यति । को नाम वृषलो, य तत्र भवान् याचयेत्, याचयि-
ष्यति । भूतविवक्षाया तु क्रियातिपत्तौ वा लृट् भवति । भविष्यति नित्यम्-नावक्
लृप्त्यामि तत्र भवान्नाम वृषलमयाचयिष्यत् ॥

किंकिनामन्यर्थेषु लृट् ॥ १४६ ॥

अनवक्लृप्त्यमर्पयोरिति वृत्तते । किंकिलशब्दः समुदाय उपपदम् । अस्यथा
अस्तिभवतिविद्यतय । किंकिलास्यथपूपपदेषु अनवक्लृप्त्यमर्पयोर्धातोर्लृट् प्रत्ययो
भवति । लिङोऽपवाद । किंकिल नाम तत्र भवान् वृषल याचयिष्यति, भवति नाम
तत्र भवान् वृषल याचयिष्यति । विद्यते नाम तत्र भवान् वृषल याचयिष्यति । न
श्रद्धे, न मर्पयामि । लिङ्निमित्तमिह नास्ति तेन लृट् न भवति ॥

जातुयनेर्लिङ् ॥ १४७ ॥

अनवक्लृप्त्यमर्पयोरित्येव । जातु यनेर्लिङ् । मानयोर्धातोर्लिङ् प्रत्ययो भवति । लृटोऽपवाद । जातु तत्र भवान् वृषल याचयेत् ।
यन्नाम तत्र भवान् वृषल याचयेत् । न श्रद्धे न मर्पयामि । यदायद्योरपसरयानमल्ल ॥ यदा भवद्विध क्षत्रिय याजयेत् । यदि भवद्विध क्षत्रिय
याचयेत् । न श्रद्धे, न मर्पयामि । क्रियातिपत्तौ भूते वा लृट्, भविष्यति नित्यम् ।

यच्चयत्रयो ॥ १४८ ॥

अनवक्लृप्त्यमर्पयोरित्येव । यच्च यत्र इत्येतयोरपदयोरनवक्लृप्त्यमर्पयोर्धातोर्लिङ् प्रत्ययो भवति । लृटोऽपवाद । योगविभाग उत्तरार्थ ।
नेष्यते । यच्च तत्र भवान् वृषल याचयेत् । यत्र तत्र भवान् वृषल याजयेत् । पत्तौ यथायथ लृट् भवति ॥

गर्हाया च ॥ १४६ ॥

अनन्यरूप्यमपयोरिति निवृत्तम् । गहा निन्दा कुसेयनर्थान्तरम् । यच्च यत्र
इयनयोरपपदयोधातोर्लिङ् प्रययो भवति गर्हाया गम्यमानायाम् । सर्वलकाराणाम
पवाद् । यच्च तत्र भवान् वृषल याजयत्, यत्र तत्र भवान् वृषल याजयेद्, ऋद्धा वृद्ध
मन् ब्राह्मण, गर्हामह, अहो अन्याय्यमेतत् । क्रियातिपत्तौ यथापथ लृङ् भवति ॥

चित्रीकरणे च ॥ १५० ॥

यच्चयत्रयोरित्यय । चित्रीकरणमाश्चर्यमद्भुत विस्मयनीयत् । यच्चयत्रयोरपपद
याश्चित्रीकरण गम्यमाने धातोर्लिङ् प्रययो भवति । सर्वलकाराणामपवाद् । यच्च
तत्र भवान् वृषल याजयत् । यत्र तत्र भवान् वृषल याजयत्, आश्चर्यमेतत् । क्रिया
तिपत्तौ यथापथ लृङ् भवति ॥

शेषे लुङ्यन्ते ॥ १५१ ॥

यच्चयत्रान्यामन्यत्र चित्रीकरणे शेष । शेषे उपपदे चित्रीकरणे गम्यमाने धातो
र्लृट् प्रययो भवति, यदिश-दक्षेत्र प्रयुज्यते । सर्वलकाराणामपवाद् । आश्चर्यं चित्रम
द्भुतम् । अन्धो नाम पर्वतसरोद्यति, यधिरो नाम व्याकरणमप्येष्यते । अयदाविति
किम् ? आश्चर्यं यदि स भुञ्जीत, यदि सोऽधीयीत । लिङ्निमित्ताभावादिह लृङ्
न भवति ॥

उताप्यो समर्थयोर्लिङ् ॥ १५२ ॥

उत अपि इत्यतयो समर्थयोरपपदयोर्धातोर्लिङ् प्रययो भवति । सर्वलकाराणा
मपवाद् । चाटमियस्मिन्मर्थ समानाथ-वमनयो । उत कुर्यात् । अपि कुर्यात् । उता
धीयीत । अप्यधीयीत । चाटमप्यप्यत इत्यर्थः । समर्थयोरिति किम् ? उत वृणु पति
प्यति । अपि द्वार धास्यति । प्रश्न प्रच्छादनं च गम्यते । वोताप्योरिति विकल्पो
निवृत्तः । इतः प्रभृति भूतेऽपि लिङ्निमित्तं क्रियातिपत्तौ नियमलृट्, भविष्यति
तु सर्वत्रैव नियमः ॥

कागप्रवेदनेऽकश्चिति ॥ १५३ ॥

स्वाभिप्रायाविष्करणं कामप्रवेदनम् । काम इच्छाऽभिलाष इत्यनर्थान्तरम् ।
तस्य प्रवेदनं प्रकाशनम् । तस्मिन् गम्यमानेऽकश्चियुपपदे धातोर्लिङ् प्रययो भवति ।
सर्वलकाराणामपवाद् । कामो मे भुञ्जीत भवान् । अभिलाषो मे भुञ्जीत भवान् ।
अकश्चित्तीति किम् ?

कश्चिज्जीवति ते माता कश्चिज्जीवति ते पिता ।

माराविद् । त्वा पृच्छामि कश्चिज्जीवति पार्वति ॥

सभाषणेऽलमिति चेत् सिद्धाप्रमाणः ॥ १५४ ॥

लिङिल्येव । सभाषण-क्रियासु याग्यताध्यवसानं, शक्तिश्रद्धानम्, तदिदानीमल

मर्थेन विशेष्यते, तच्चेत्सम्भावनं पर्याप्तमवितथ भवति । सिद्धाप्रयोग इत्यलमो विशेषण, सिद्धश्चेदलमोऽप्रयोगः, क्चासौ सिद्ध ? यत्र गग्यते चाथों, न चासौ प्रयुज्यते । तदीदृशे सम्भावनोपाधिकेऽर्थे वर्तमानाद्घातोर्लिङ् प्रत्ययो भवति । सर्वलकाराणामपवादः । अपि पर्थत दारसा भिन्धात् । अपि द्रोणपाङ्क भुञ्जीत । अलमिति किम् ? विदेशस्थायी देवदत्तः प्रायेण गमिष्यति ग्रामम् । सिद्धाप्रयोग इति किम् ? बलं देवदत्तो हस्तिन हनिष्यति । क्रियातिपत्तौ भूते भविष्यति च नित्य लृङ् भवति ॥

विभाषा घातौ संभावनयचनेऽयदि ॥ १५५ ॥

सम्भावनेऽलमिति चेत् सिद्धाप्रयोग इति सर्वमनुवर्तते । सम्भावनमुच्यते येन स सम्भावनवचनः । सम्भावनवचने घाताधुपपदे यच्छब्दवर्जिते घातोविभाषा लिङ् भवति । पूर्वेण नित्यप्राप्तौ विकल्पार्थं वचनम् । सम्भावयामि भुञ्जीत भवान् । सम्भावयामि भोच्यते भवान् । अवकल्पयामि भुञ्जीत भवान्, भोच्यते भवान् । श्रद्धे भुञ्जीत भवान्, भोच्यते भवान् । अयदीति किम् ? सम्भावयामि यद्भुञ्जीत भवान् ।

हेतुहेतुमतोर्लिङ् ॥ १५६ ॥

हेतुः कारणं, हेतुमत्फलम् । हेतुभूते हेतुमति चार्थे वर्तमानाद् घातोर्लिङ् प्रत्ययो भवति । सर्वलकाराणामपवादः । दक्षिणेन चेद्यास्त्र शकटं पर्याभवेत् । यदि कमल-
कमाङ्गयेन शकटं पर्याभवेत् । दक्षिणेन यान हेतुः । अपर्याभवत् हेतुमत् । विभाषा चायमिष्यते, भविष्यति च काले । तेन लृङ्पि भवति । दक्षिणेन चेद्यास्यति न शकटं पर्याभविष्यति । तत्र विभाषाग्रहणं तावदनन्तरमेवानुवर्तते । लिङ्ति वर्तमाने पुनर्लिङ्ग्रहणं कालविशेषप्रतिपत्त्यर्थम् । तेनेह न भवति-हन्तीति पलायते । वर्पतीति धावति । क्रियातिपत्तौ लृङ् भवति ॥

इच्छार्थेषु लिङ्लोटौ ॥ १५७ ॥

इच्छार्थेषु धातुपूपपदेषु घातोर्लिङ्लोटौ प्रत्ययौ भवतः । सर्वलकाराणामपवादः । इच्छामि भुञ्जीत भवान् । इच्छामि भुङ्क्तुं भवान् । कामये । प्रार्थये ॥ श्चकामप्रवे-
दन इति वक्तव्यम् ॥ इह मा भूत्-इच्छन् करोति ॥

समानकर्तृकेषु तुमुन् ॥ १५८ ॥

इच्छार्थेषु धातुषु समानकर्तृकेषूपपदेषु घातोस्तुमुन् प्रत्ययो भवति । तुमुन्प्रकृत्यपेक्षमेव समानकर्तृकत्वम् । इच्छति भोक्तुम् । कामयते भोक्तुम् । वष्टि भोक्तुम् । वाञ्छति भोक्तुम् । समानकर्तृकेष्वेति किम् ? देवदत्त भुञ्जानमिच्छति यद्देवदत्तः । इह कस्माच्च भवति ? इच्छन् करोति । अनभिधानात् ॥

लिङ् च ॥ १५९ ॥

इच्छार्थेषु समानकृत्येषु धातुपदेषु धातोर्लिट् प्रत्ययो भवति । सुज्ञायेत-
च्छति । अर्थापेक्षेतिच्छति । श्रियातिपत्नी लृट् भवति(१) ॥

उच्छार्थेभ्यो विभाषा वर्तमाने ॥ १६० ॥

इच्छार्थेभ्यो धातुभ्यो वर्तमाने काले विभाषा लिट् प्रत्ययो भवति । लृट् श्ले-
षचनम् । इच्छति । इच्छेत् । वष्टि । उरयात् । कामयते । कामयेत् ॥

त्रिधितिमन्त्रणमन्त्रणाधीष्टसम्प्रदानप्रार्थनेषु लिट् ॥ १६१ ॥

विधिः प्रेरणम् । निमन्त्रणं नियोगकरणम् । आमन्त्रणं कामचारकरणम् । अर्था-
सकारपूर्वको व्यापारः । सम्प्रदानः सम्प्रधारणम् । प्रार्थनं याचना । विध्याद्येषु धातो-
र्लिट् प्रत्ययो भवति । सर्वलकाराणामपवादः । विध्यादयश्च प्रत्ययार्थविशेषणम् ।
विध्यादिविशिष्टेषु कर्त्रादिषु लिट् प्रत्ययो भवति । विधौ तावत्—कटं कुर्यात् । प्रान-
भवानागच्छेत् । निमन्त्रणे—इह भवान् सुज्ञात । इह भवानासीत् । आमन्त्रणे—
इह भवानासीत् । इह भवान् सुज्ञात । अधीष्टे—अधीच्छामो भवन्तं माणवकं भवा-
नुपनयेत् । सम्प्रदाने—किं नु खलु भो व्याकरणमधीयीय । प्रार्थने—भवति मे प्रार्थना
व्याकरणमधीयीय ॥

लोट् च ॥ १६२ ॥

लोट् प्रत्ययो भवति धातोर्विध्यादिष्वर्थेषु । योगविभाग उत्तरार्थः । विधौ तावत्-
कटं तावद्भवान् करोतु । प्रानं भवानागच्छतु । निमन्त्रणे—अमुत्र भवानास्ताम् ।
अमुत्र भवान् मुह्यताम् । आमन्त्रणे—इह भवान् मुह्यताम् । अधीष्टे—अधीच्छानो
भवन्तं माणवकं भवान् अध्यापयतु । माणवकं भवानुपनयताम् । सम्प्रदाने—किं नु
खलु भो व्याकरणमध्ययै । प्रार्थने—भवति मे प्रार्थना व्याकरणमध्ययै । छन्दोऽध्ययै ॥

प्रैषातिसर्गप्राप्तकालेषु कृत्याश्च ॥ १६३ ॥

प्रेषणं प्रैषः । कामचाराम्यनुष्ठाननतिसर्गः । निमित्तमृतस्य कालस्यावसरः प्राप्त-
कालता । इत्येतेष्वर्थेषु धातोः कृत्यमशकः प्राप्तता भवति, चकाराहोत् च । भवता कटः
करणीयः । कर्त्तव्यः । कृत्यः । कार्यः । लोट् सल्लापे—करोतु कट भवानिह प्रेषित ।
भवानतिष्ठेत् । भवतः प्राप्तकालः कटकरणे । किमर्थं प्रैषादिषु कृत्या विधीयन्ते ? न
सामान्येन भावजर्मगोर्विहिता एव, ते प्रैषादिष्वन्यत्र च भविष्यन्ति । विशेषविहिते-
नानेन लोटा धाप्यन्ते, वासरूपविधिना भविष्यन्ति । एवं तर्हि ज्ञापयति—रन्यधिका-
रात्परेण वासरूपविधिर्नावश्यं भवतीति । विधिप्रैषयोः को विशेषः ? केचिद्वाहुः—
अज्ञातज्ञापनं विधिः । प्रेषणं प्रैष इति ॥

लिट् चोर्ध्वमौहूर्तिके ॥ १६४ ॥

प्रैषादयो वर्तन्ते । प्रैषादिषु गम्यमानेषु ऊर्ध्वमौहूर्तिकेऽर्थे वर्तमानाद्धातोर्लिट्

(२) “योगविभाग उत्तरार्थं” इति पाठः, कचित् ।

त्ययो भवति, चकाराद्यथाप्राप्त च । ऊर्ध्वं मूहूर्तादुपरि मुहूर्तस्य भवता खलु कटः कर्त्तव्यः । करणीयः । कार्यं । भवान् खलु कटं कुर्यात् । भवान् खलु करोतु । भवानिह प्रेषितः । भवानितिसृष्टः । भवान् प्राप्तकालः ॥

स्मे लोट् ॥ १६५ ॥

प्रेषादिपूर्वमौहूर्तिके इति वर्तते । स्मशब्द उपपदे प्रेषादिषु गम्यमानेपूर्वमौहूर्ति-
केऽर्थे वर्तमानाद्घातोर्लोट् प्रत्ययो भवति । लिङ्कृत्यानामपवादः । ऊर्ध्वं मुहूर्ताद्भवान्
कटं करोतु स्म । ग्रामं गच्छतु स्म । माणवकमध्यापयतु स्म ॥

अधीष्टे च ॥ १६६ ॥

स्म इति वर्तते । अधीष्ट व्याख्यातम् । स्मशब्द उपपदेऽधीष्टे गम्यमाने धातो-
र्लोट् प्रत्ययो भवति । लिङोऽपवादः । अहं स्म राजन् माणवकमध्यापय । अहं स्म
राजबन्निहोत्रं जुहुधि ॥

कालसमयवेलासु तुमुन् ॥ १६७ ॥

कालादिषूपपदेषु धातास्तुमुन् प्रत्ययो भवति । कालो भोक्तुम् । वेला भोक्तुम् ।
इह कस्मान्न भवति ? कालः पचति भूतानीति । प्रेषादिग्रहणमिहामिसम्बध्यते । इह
कस्मान्न भवति ? कालो भोजनस्येति । वासरूपेण ल्युडपि भवति । उक्तमिदं स्याधि-
कारात्परत्र वासरूपविधिरनित्य इति ।

लिङ् यदि ॥ १६८ ॥

कालादयोऽनुवर्तन्ते । यच्छब्दे उपपदे कालादिषु धातोलिङ् प्रत्ययो भवति ।
तुमुनोऽपवादः । कालो यद् भुञ्जीत भवान् । समयो यद्भुञ्जीत भवान् । वेला यद्
भुञ्जीत भवान् ॥

अर्हे कृत्यतृचश्च ॥ १६९ ॥

अर्हतीत्यर्हः, तद्योग्यः । अर्हं कर्तारं वाच्ये गम्यमाने वा धातोः कृत्यतृचः प्रत्यया
भवन्ति, चकाराद्विङ् च । भवता खलु कन्या वोढव्या । वाह्या । वहनीया । भवान्
खलु कन्याया वोढा । भवान् खलु कन्यां वहेत् । भवानेतदर्हं दत्ति । अथ कस्मादर्हं
कृत्यतृचो विधीयन्ते ? यावता सामान्येन विहितत्वादर्हंऽपि भविष्यन्ति । योऽयमिह
लिङ् विधीयते तेन बाधा मा भूदिति । वासरूपविधिश्चानित्यः ।

आवश्यकमधर्मयोरिति ॥ १७० ॥

अवश्य भाव आवश्यकम् । उपाधिरय नोपपदम् । अवश्यभावविशिष्टे आधमर्ण्य-
विशिष्टे च कर्तारं वाच्ये धातोरिति प्रत्ययो भवति । अवश्यङ्कारो । मयूरव्यसकादि-
स्वासमासः । आधमर्ण्यं खल्वपि—शतदायी । सहस्रदायी । निष्कदायी ॥

कृत्याश्च ॥ १७१ ॥

आवश्यकमधर्मयोरिति वर्तते । कृत्यसंज्ञकाश्च प्रत्यया आवश्यकमधर्मयोरुपा-
धिभूतयोर्धातोर्भवन्ति । भवता खलु अवश्य कटः कर्त्तव्यः । अवश्यं करणीयः । अवश्यं

कार्यः । अवश्य कृत्यः । आधमर्ग्यं—भवता दातं दातव्यम् । सहस्रं देयम् । किमर्थं-
मिदम् ? यावता सामान्ये विहिता अस्मिन्नपि विषये भविष्यन्ति । विशेषविहितेन
णिनिना पाध्येरन् । कर्त्तारि णिनि , भावकर्मणोः कृत्या—तत्र कुतो बाधप्रसङ्गः ? तत्र
केचिदाहुः—अभ्यगोयादयः कर्तृवाचिनः कृत्यास्त इहोदाहरणमिति ॥

शक्ति लिङ् च ॥ १७२ ॥

शक्तीति प्रकृत्यर्थविशेषणम् । शक्तौत्यर्थोपाधिके धात्वर्थे लिङ् प्रत्ययो भवति,
चकारात् कृत्याश्च । भवता खलु भारो बोद्धव्यः । वहनीयः । बाह्यः । भवान् खलु
भारं षहेत् । भवानिह शक्तः । सामान्यविहितानां पुनर्वचनं लिङ्मात्राया मा भूदिति ॥

आशिपि लिङ्लोटौ ॥ १७३ ॥

आशंसनमाशीः, अप्राप्तस्येष्टस्यार्थस्य प्राप्तुमिच्छा । प्रकृत्यर्थविशेषणं चेत् ।
आशीर्विशिष्टेऽर्थे वर्त्तमानाद्भातोर्लिङ्लोटौ प्रत्ययौ भवतः । चिरं जीवतु भवान् ।
आशिपीति किम् ? चिरं जीवति देवदत्तः ।

क्विक्ष्त्वी च संज्ञायाम् ॥ १७४ ॥

आशिपीत्येव । आशिपि विषये धातोः क्विक्ष्त्वी प्रत्ययौ भवतः समुदायेन
षेत्सञ्ज्ञा गम्यते । तनुताद तन्तिः । सनुताद सतिः । भवतात् भूतिः । मनुताद
मन्तिः । क्तः खल्वपि—देवा एन देवासुर्देवदत्तः । सामान्येन विहितः क्तः पुनरुच्यते,
क्विक्ष्त्वा याधा मा भूदिति । चकारो विशेषणार्थः—“न क्विचि दीर्घश्च” इति ॥

माङि लुङ् ॥ १७५ ॥

माङ्युपपदे धातोर्लुङ् प्रत्ययो भवति । सर्वलकाराणामपवादः । मा कार्षीत् ।
मा हार्षीत् । कथं मा भवतु तस्य पापं मा भविष्यतीति ? असाधुरेवायम् । केचि-
दाहुः—माङिदपरो माशब्दो विद्यते, तस्यायं प्रयोगः ॥

स्मोत्तरे लङ् च ॥ १७६ ॥

स्मशब्दोत्तरे माङ्युपपदे धातोर्लुङ् प्रत्ययो भवति, चकाराल्लुङ् च । मा स्म
करोत् । मा स्म कार्षीत् । मा स्म हर्त् । मा स्म हार्षीत् ॥
इति धीजयादित्यावर चताया काशिकाया वृत्तौ तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥३॥३॥

अथ तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

धातुसंज्ञः प्रययाः ॥ १ ॥

धात्वर्थे धातुशब्दः । धात्वर्थानां सबन्धो धातुसबन्धः, विशेषणविशेष्यभावः ।
तस्मिन् सति अयथाकालोक्ता अपि प्रत्ययाः साधवो भवन्ति । अग्निष्टोमयाज्यस्य
पुत्रो जनिता । कृतः कटः श्वो भविता । भावि कृत्यमासीत् । अग्निष्टोमयाजीति

भूतकालः (१), जनितेति भविष्यत्कालः, तत्र भूतः कालो भविष्यत्कालेनाभिसंबध्य-
मानः साधुर्भवति । विशेषणं गुणत्वाद्विशेष्यकालमनुरूप्यते, तेन विपर्ययो न भवति ।
प्रत्ययाधिकारे पुनः प्रत्ययग्रहणमधात्वधिकारविहिता अपि प्रत्ययास्तद्विता धातुसं-
बन्धे सति कालभेदे साधवो यथा स्युरिति—गोमानासीत् । गोमान् भविता ।
गावो विद्यन्तेऽस्येति वर्तमानविहितो मनुष्यः, आसीद्, भवितेति संबन्धादतीते भवि-
ष्यति च साधुर्भवति ॥

क्रियासमभिहारे लोट्, लोटो हिस्वौ, वा च तध्वमोः ॥ २ ॥

धातुसंबन्ध इति वर्तते । पौनः पुन्य मृशार्थो वा क्रियासमभिहारः । प्रकृत्यर्थ-
विशेषणं चैतत् । समभिहारविशिष्टक्रियावचनाद्वातोर्लोट् प्रत्ययो भवति सर्वेषु
कालेषु । सर्वलकाराणामपवादः । तस्य च लोटो हि स्व इत्येतावादेशौ भवतः,
तध्वभाविनस्तु (२) वा भवतः । योगविभागोऽत्र कर्तव्यः—क्रियासमभिहारे
लोट्, ततो-लोटो हिस्वौ, लोटित्वेव—लोड्धर्माणौ (३) हिस्वौ भवत इत्यर्थः ।
तेनात्मनेपदपरस्मैपदश्च भेदेनावतिष्ठते, तिङ्श्च च भवति । लुनीहिलुनीहीत्येवायं
लुनाति, इमी लुनीतः, इमे लुनन्ति । लुनीहिलुनीहीत्येव च लुनामि, युवां लुनीथः,
यूय लुनीथ । अथवा लुनीतलुनीतेत्येव यूय लुनीथ । लुनीहिलुनीहीत्येवाह लुना-
मि, आवां लुनीवः, वय लुनीमः । भूते-लुनीहिलुनीहीत्येवायमलावीत्, अलाविष्टाम्,
अलाविषुः । एव मध्यमोत्तमयोरुदाहार्यम् । भविष्यति-लुनीहिलुनीहीत्येवायं
लुविष्यति, लुविष्यतः, लुविष्यन्ति । एव मध्यमोत्तमयोरुदाहार्यम् । अधीष्वाधीष्वे-
त्येवायमधीते, इमावधीयाते, इमेऽधीयते । अधीष्वाधीष्वेत्येव त्वमधीषे, युवामधी-
याथे, यूयमधीष्वे । अथ वा अधीष्वमधीष्वमित्येव यूयमधीष्वे । अधीष्वाधीष्वेत्ये-
वाहमधीये, आवामधीवहे, वयमधीमहे । एव सर्वेष्वेव लकारेपूदाहार्यम् । क्रियासम-
भिहाराभिव्यक्तौ द्विर्वचनमय लोटपेक्षते—क्रियासमभिहारे द्वे भवत इति । यङ्प्रत्ययः
पुनरस्मिन्नेवायं विधीयमानः स्वयमेव शक्तवासापेक्षते द्विर्वचनम् ॥

समुच्चयेऽन्यतरस्याम् ॥ ३ ॥

अनेकक्रियाध्याहारः समुच्चयः । समुच्चयमानक्रियावचनाद्वातोर्न्यतरस्यां लोट्
प्रत्ययो भवति, तस्य लोटो हिस्वावादेशौ भवतः, तध्वभाविनस्तु वा भवतः ।
आष्टमट मठमट खदूरमट स्थाल्यपिधानमटेत्येवायमटति, इमावटतः, इमेऽटन्ति ।
आष्टमट मठमट खदूरमट स्थाल्यपिधानमटेत्येव त्वमटसि, युवामटथः, यूयमटथ ।
अथवा आष्टमटत मठमटत खदूरमटत स्थाल्यपिधानमटतेत्येव यूयमटथ । आष्टमट

(१) भूतकालः—भूतः कालोऽयेति बहुवां ह. । एवमयऽप । (२) तध्वम्भा वन इति—
तथ ध्वञ्च तध्वमो, ० भाविनौ यस्य लोट स तध्वम्भावी, तस्य । (३) लोट्धर्माणौ भिति—
लोट एव धर्मेस्तिङ्त्वादियंयोरी लोट्धर्माणौ ।

मटमट गदूरमट स्थाव्यपिधानमटेत्येवाहमटामि, आवामटाम्, वयमटाम् । अथवा
 भ्राष्ट्रमटति मटमटति गदूरमटति स्थाव्यपिधानमटति इत्येवायमटति, इमावटत,
 इमेऽटन्ति । भ्राष्ट्रमटसि मटमटसि गदूरमटसि स्थाव्यपिधानमटसि इत्येव त्वमटसि,
 युवामटथ, यूयमटथ । भ्राष्ट्रमटामि मटमटामि गदूरमटामि स्थाव्यपिधानमटामीत्येवा-
 हमटामि, आवामटाम्, वयमटाम् । छन्दोधीष्व व्याकरणमधीष्व निरुक्तमधीष्वेत्येवा-
 यमधीते, इमावधीयाते, इमेऽधीयते । छन्दोधीष्व व्याकरणमधीष्व निरुक्तमधीष्वे-
 त्येव त्वमधीषे, युवामधीयाथे, यूयमधीष्वे । अथवा छन्दोधीष्व व्याकरणमधीष्व
 निरुक्तमधीष्वभिन्यव यूयमधीष्वे । छन्दोधीष्व व्याकरणमधीष्व निरुक्तमधीष्वेत्ये-
 वाहमधीषे, आवामधीयहे, वयमधीमहे । अथवा छन्दोऽधीते व्याकरणमधीते निरु-
 क्तमधीते इत्येवायमधीते, इमावधीयाते, इमेऽधीयते । छन्दोधीषे व्याकरणमधीषे
 निरुक्तमधीषे इत्येव त्वमधीषे, युवामधीयाथे, यूयमधीष्वे । छन्दोधीषे व्याकरणम-
 धीषे निरुक्तमधीषे इत्येवाहमधीषे, आवामधीयहे, वयमधीमहे ॥

यथार्थिष्यनुप्रयोगः पूर्वस्मिन् ॥ ४ ॥

पूर्वस्मिन् लोड्विधाने यथाविध्यनुप्रयोगो भवति । यस्माद्भातोर्लोड्विहितरूप-
 एव धातुरनुप्रयोक्तव्यः । धातुसम्बन्धे प्रत्ययविधानाद् अनुप्रयोगः सिद्ध एव ।
 यथाविष्यथं तु वचनम् । तथा चेंवोदाहृतम्—लुनीहिलुनीहीत्येवायं लुनातीति ।
 छिनत्तीति नानुप्रयुज्यते । अधीप्वाधीष्वेत्येवायमधीते । पठतीति नानुप्रयुज्यते ॥

समुच्चये सामान्यवचनस्य ॥ ५ ॥

द्वितीये लोड्विधाने, समुच्चये सामान्यवचनस्य धातोरनुप्रयोगः कर्तव्यः । ओदत-
 भुङ्क्षत, सक्तून् पिय, धाना- एादेत्येवायमभ्यवहरति । सर्वविशेषानुप्रयोगनिवृत्त्यर्थं
 वचनम् । लाघव च लौकिके शब्दव्यवहारे नाद्रियते । भ्राष्ट्रमट मटमट गदूरमट
 स्थाव्यपिधानमटेत्येवायमटतीत्यत्रापि कारकभेदान् क्रियाभेदे सति सामान्यवचनतां
 सम्भवत्येव ॥

छन्दसि लुङ्लङ्लिटः ॥ ६ ॥

धातुसम्बन्ध इत्येव । छन्दसि विषये धातुसम्बन्धे सर्वेषु कालेषु लुङ्लङ्लिट-
 प्रत्यया भवन्ति । अन्यतरस्यामिति वर्तते । तेनान्येऽपि लकारा यथायथ भवन्ति ।
 लुङ्-शक्लाहूएकोऽकरत् । अह तेभ्योऽकरं नम । लङ्-अग्निमद्य होतारमवृणीताद्य-
 यजमान । लिट्-अद्या ममार । अद्य म्रियते ॥

लिङ्गर्थे लेट् ॥ ७ ॥

छन्दस्यन्यतरस्यामिति वर्तते । लिङ्गर्थे-यत्र लिङ्विधीयते विध्यादिहेतुहेतुमतो-
 लिङित्येवमादिस्तत्र, छन्दसि विषयेऽन्यतरस्यां लेट् प्रत्ययो भवति । जोषिपत् । तारि-
 पत् । मन्दिपत् । नेता नेपत् । तक्षिपत् । पताति विद्यत् । उद्धि च्यावयाति ॥

उपसवादाशङ्कयोश्च ॥ ८ ॥

उपसवाद-परिभाषण, कर्त्तव्ये पणवन्ध-यदि मे भवानिदं कुर्याद् अहमपि भवत
इदं दास्यामीति । कारणतः कार्यानुसरणं तर्कः उपप्रेक्षा आशङ्का (१) । उपसवादे आश-
ङ्काया च गम्यमानाया छन्दसि विषयः लेट् प्रत्ययो भवति । उपसवादे-अहमेव पशु-
नामीशैः । मदग्रा एव वो ग्रहा गृहान्तैः इति । महवतान्यव यः पात्राण्युच्यन्तैः ।
आशङ्काया च-ने जिह्वायन्तो नरकं पताम । जिह्वाचरणेन नरकपातः आशङ्क्यते ।
लिट् इयं एवाय, नित्यार्थं तु वचनम् । पूर्वसूत्रेऽन्यतरस्यामिति वचंते ॥

तुमर्थे सेसेनसेअसेनूकसेकसेनध्येअध्येनूकध्येकध्येन्-

शध्यैशध्यैन्तयेतवेङ्कतेन ॥ ९ ॥

छन्दसीत्येव । तुमुनोऽर्थस्तुमर्थः । तत्र छन्दसि विषये धातोः सयादयः प्रत्यया
भवन्ति । तुमर्थो भावः । कथं ज्ञायते? वचनसामर्थ्यात्, तावदयः कचुरपकृष्यते (२),
न चान्यस्मिन्नर्थे तुमुज्ञादिश्यते, अनेतिर्दिष्टार्थाश्च प्रत्ययाः स्वाथः भवन्ति, स्वार्थश्च
धातूनां भावः एव । स-वचं रायः । सेन्-ता वामपे रथानाम् । असे, असेन्-कृत्वे
दक्षाय जीवसे । स्वरे विशेषः । कसे, कसेन्-प्रेषे भगाय । अियसे । अध्ये,
कर्मण्युपाचर्यैः । स्वरे विशेषः । कध्यै-इन्द्राणां आहुवध्यैः । कध्यैन्-धियध्यैः ।
शध्यैन्-पिबध्यैः । सह मादयध्यैः । तवै-सोममिन्द्राय पातवैः । तवेङ्-दशमे
मृतवे । तवेन्-स्वर्देवेषु गन्तवे । कर्त्तवे । हर्त्तवे ॥

प्रये रोहिण्यै अय्यथियै ॥ १० ॥

तुमथ छन्दसीत्येव । प्रये रोहिण्यै अय्यथियै इत्येते शब्दा निपायन्ते
विषये । प्रपूर्वस्य यातेः कैप्रयण-प्रये देवभ्यः, प्रयातुम् । रुहे इय्यैप्रत्यय-
मोषधोना रोहिण्यै, रोहणाय । व्ययेनःपूर्वस्य इय्यैप्रयण-अय्यथियै,

दृशे विरुथे च ॥ ११ ॥

तुमर्थे छन्दसीत्येव । दृशे विरुथे इत्येतौ छन्दसि विषये निपायन्ते । दृश के प्रत्यय
दृशे विश्वाय सूर्यम्, द्रष्टम् । विरुथे स्वा हरामि, विरयातुम् ॥

शकि णमुत्कमुलौ ॥ १२ ॥

छन्दसीत्येव । शक्नोतौ धातावुपपदे छन्दसि विषये तुमथ णमुत्कमुलौ
प्रत्ययौ भवतः । णकारो वृद्धार्थः । ककारो गुणवृद्धिप्रतिषेधाय । लकारः स्वार्थः
अस्ति वै देवा विभाजः नाशक्नुवन् । विभक्तुमित्यर्थः । अपलुपः नाशक्नुवन् ।
सुमित्यर्थः ॥

(१) कारणतः इत्यादिनाऽऽशङ्काया स्वरूपं प्रदर्शितम् । अनुसरणमिति-अनु-
मानमित्यर्थः । तर्क उत्प्रेक्षेति-आशङ्काया इमी पर्यायी । (२) अपकृष्यते-
कर्त्तरि न भवतीति यावत् ।

सह विधीयते तत्र यामरपविधितान्स्तीत्येतदनेन ज्ञाप्यते । तेनामीदृशं लडादयो भवन्ति । उपपदसमाय कस्मात् प्रियते ? उक्तं तत्रैवकारस्य प्रयोजनम्—अमेव तुल्य विधान यदुपपदं तत् समस्यते नाऽन्यदिति ॥

कर्मण्याप्रोणे कृञ् रमुञ् ॥ २५ ॥

कर्मण्युपपदे कृञो धातो रमुञ् प्रययो भवति आप्रोक्ष गम्यमाने । चोरद्वारका शोशति । चोरोऽसि दस्युरसि इत्याप्रोशति । चोरकरण(१)माप्रोक्षसम्पादनायमेव । त्यसौ चोर प्रियते ॥

स्यादुमि णमुल् ॥ २६ ॥

समानकर्तृकयो, कृञ् इति चाऽनुवर्तते । स्यादुमीयर्थग्रहणम् । स्याद्विधेयपदो कृञो णमुल् प्रययो भवति । स्यादुङ्कार मुङ्क्ते । सम्पन्नङ्कार मुङ्क्ते । लवणङ्कारमुञ् । स्यादुमीति मकारान्तनिपातमकाराभा(२)पार्थ, च्यवन्तस्यापि मकारार्थं दाण भावार्थं च । अस्यादौ स्वादौ कृत्वा भुजे स्यादुङ्कार भुक्ते । वासरूपेण क्त्वापि भवति स्यादु कृत्वा भुक्ते । तुमर्थाधिकाराच्च सर्व एते भावे प्रयया । यथेव स्यादुङ्कार भुक् दद्यत् इति णमुला कर्तुरनभिहिततत्त्वत्तं कस्मात्तृतीया न भवति ? भुजिप्र(३) ल्यपनाभिहित कर्त्ता, न चास्मिन् प्रकरणे शक्तिशक्तिमतोभदौ विवक्ष्यते, समानकर्त्तृक इति विरुद्धते । प्रधानशक्यप्रधाने वा गुणशक्तिरभिहितवत् प्रकाशते ।

अन्यथैवङ्कथमित्यमु सिद्धाप्रयोगश्चेत् ॥ २७ ॥

कृजित्येव । अन्यथादिपुपपदेषु कृञो णमुल् प्रत्ययो भवति सिद्धाप्रयोगश्चेत्करोते भवति । कथं पुनरसौ सिद्धाप्रयोग ? निरर्थकत्वाच्च प्रयोगमहंतीति, एवमेव प्रयुज्यते अन्यथा भुङ्क्ते इति यावान् अर्थस्तावनेवान्यथाकार भुङ्क्ते इति गम्यते । अन्यथाकार भुङ्क्ते । एवङ्कार भुङ्क्ते । कथङ्कार भुङ्क्ते । इथकार भुक् । सिद्धाप्रयोग इति किम् ? अन्यथाकृत्वा शिरो भुक्ते ॥

यथातथयोरसूयाप्रतिवचने ॥ २८ ॥

कृञ्, सिद्धाप्रयोग इति वर्तते । यथातथाशब्दयोरपपदयो कृञो णमुल् प्रत्ययो भवति, असूयाप्रतिवचने गम्यमाने(४) । यथमूयन् (५)पृच्छति प्रतिवक्ति तत्र प्रति

(१) चोरकरणमिति — चोरोऽस्तीत्यालोशत्रयदे चोरशब्दस्य यत् करणमुच्चारणं तदा कोशस्यैव सम्पादनार्थम् । (२) ईकारभावार्थमिति — 'वोतो गुणवचनात्' इति शीघ्रप्रतिषेधार्थमित्यर्थः । दीर्घाभावाच्चेति — 'वो चेति दीर्घाभावार्थमित्यर्थः । (३) भुजिप्रत्ययेन — लम् । (४) 'यथमूया अप्रमा' इति कचिदधिकम् । (५) यथमूयति — पृच्छति इति यद्यस्यश्रवणां कुर्वन् प्रतिवक्ति तदा तत्र पृच्छति यत् प्रतिवचनं तदसूयाप्रतिवचनामत्यर्थं

वचनम् । यथाऋारमह भोक्ष्ये तथाकारमह किं तवावेन । अमूयाप्रतिवचने इति किम् ? यथा कृत्वाऽह भोक्ष्ये तथा त्व द्रव्यस्ति । मित्राप्रयोग इत्येव, यथा कृत्वाऽह शिरो भोक्ष्ये किं तवानेन ॥

कर्मणि दृशिप्रियोः साकल्ये ॥ २६ ॥

कर्मण्युपपदे साकल्यविशिष्टेऽर्थे दृशि विशेषार्थोर्णमुल् प्रत्ययो भवति । कन्यादशं वरयति । या याः कन्या पश्यति तास्ता वरयतीत्यर्थः । ब्राह्मणवेद् भोजयति । यः यः ब्राह्मण जानाति एभते विचारयति वा तान् सर्वान् भोजयतीत्यर्थः । साकल्य इति किम् ? ब्राह्मण दृष्ट्वा भोजयति ॥

यावति विन्दजीवो. ॥ २७ ॥

यावच्छब्द उपपदे विन्दतेर्जीवनेश्च णमुल् प्रत्ययो भवति । यावद्देव भुङ्क्ते । याव-
ल्लभते तावद्भुङ्क्ते इत्यर्थः । यावज्जीवमधीते । यावज्जीवति तावदधीत इत्यर्थः ॥

चर्मोदरयोः पूरे ॥ २८ ॥

कर्मणीत्येव । चर्मोदरयोः कर्मणोरुपपदयोः पूरयतेर्णमुल् प्रत्ययो भवति । चर्मपूर-
स्तृणाति । उदरपूर भुङ्क्ते ॥

वर्षप्रमाण उलोपश्चायान्यतरस्याम् ॥ २९ ॥

कर्मणीत्येव । पूरयतेर्ज्ञातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति, उलोपश्चास्य पूरयतेरन्यतरस्या-
भवति, समुदायेन चेद्दर्पस्य प्रमाणमित्युक्ता गम्यते । गोप्पदपूर वृष्टो देव । गोप्पदप्र-
वृष्टो देव । सीतापूर वृष्टो देव । सीताप्र वृष्टो देव । अस्यग्रहण किमर्थम् ? उपपदे
मा भूत—मूपिकाबिलपूर वृष्टो देव । मूपिकाबिलप्रम् ॥

चेले वनोपे ॥ ३० ॥

कर्मणीत्येव । वनूपी शब्दे उन्दने च । अस्मान्पयन्ताद्वातोश्चेलार्थेषु कर्मसु
उपपदेषु णमुल् प्रत्ययो भवति वर्षप्रमाणे गम्यमाने । चेलवनोप वृष्टो देव ।
वनोपम् । वसनवनोपम् ॥

निमूलसमूलयोः कप ॥ ३१ ॥

कर्मणीत्येव निमूलसमूलशब्दयोरुपपदयः कपेर्ज्ञातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति
निमूलकाप कथति । समूलकाप कथति । निमूल समूल कथतीत्यर्थः । इतः
कथादीन् यान् वचयति तत्र कथादिषु “यथाविध्यनुप्रयोग” इति ॥

शुक्चूर्णरुक्षेपु पिप ॥ ३२ ॥

कर्मणीत्येव । शुक्कादिषु कर्मवाच्यपदेषु पिपेर्ज्ञातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति । शु-
पेप पिपिष्टि । शुष्क पिपिष्टीत्यर्थः । चूर्णपेप पिपिष्टि । चूर्णं पिपिष्टीत्यर्थः । रुक्षपेपं पिप-
िष्टि । रुक्ष पिपिष्टीत्यर्थः ॥

समूलाकृतजीवेषु हन्कृन्प्रह ॥ ३६ ॥

कर्मणीत्येव । समूल अकृत जीव इत्येतेषु शब्देषु कर्मसूपपदेषु यथासख्यं ह्
कृन् प्रह इत्येतेभ्यो धातुभ्यो णमुल् प्रत्ययो भवति । समूलघात हन्ति । समूलं हन्ती-
त्यर्थः । अकृतकारं करोति । जीवग्राह गृह्णाति ॥

करणे हनः ॥ ३७ ॥

करण उपपदे हन्तेर्धातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति । पाणिघातं वेदिं हन्ति । पादघातं
भूमिं हन्ति । “हिंसार्थानां च समानकर्मकाणाम्” इति णमुलं वक्ष्यति, अहिंसार्थोऽ-
यमारम्भः । नित्यसमासार्था वा यथाविष्यनुप्रयोगार्थश्च । छपूर्वविप्रतिषेधेन हन्तेर्हि-
सार्थस्यापि प्रत्ययोऽनेनैवेत्येतेषु । असिघातं हन्ति । शरघातं हन्ति ॥

स्नेहने पिपः ॥ ३८ ॥

करण इत्येव । स्निह्यते येन तत् स्नेहनम् । स्नेहनवाचिनि करण उपपदे पिपेर्धा-
तोर्णमुल् प्रत्ययो भवति । उदपेपं पिपेष्ट । तैलपेपं पिपेष्टि । तैलेन पिपेष्टीत्यर्थः ॥

हस्ते वर्त्तिप्रहोः ॥ ३९ ॥

करण इत्येव । हस्त इत्यर्थप्रहणम् । वर्त्तिष्यन्तः । हस्तवाचिनि करण उपपदे
वर्त्तयतेगृह्णातेश्च णमुल् प्रत्ययो भवति । हस्तेन वर्त्तयति, हस्तवर्त्तं वर्त्तयति । करवर्त्तम् ।
प्रहः खल्वपि-हस्तेन गृह्णाति, हस्तग्राहं गृह्णाति । करग्राहम् । पाणिग्राहम् ॥

स्वे पुपः ॥ ४० ॥

करण इत्येव । स्व इत्यर्थप्रहणम् । स्ववाचिनि करण उपपदे पुपेर्धातोर्णमुल् प्रत्य-
यो भवति । आत्मान्मीयज्ञातिघनवचनः स्वशब्दः । स्वपोषं पुष्पाति, आत्मपोषम् ।
गोपोषम् । पितृपोषम्, मातृपोषम् । धनपोषम्, रैपोषम् ॥

अधिकरणे बन्धः ॥ ४१ ॥

अधिकरणवाचिन्युपपदे यष्नातेर्धातोर्णमुल्प्रत्ययो भवति । चक्रबन्धं यष्नाति ।
धूतबन्धं यष्नाति । मुष्टिबन्धं यष्नाति । चोरकबन्धं यष्नाति । चोरके यष्नातीत्यर्थः ॥

संज्ञायाम् ॥ ४२ ॥

संज्ञायां विषये यष्नातेर्धातोर्णमुल्प्रत्ययो भवति । ग्रौहबन्धं येष्नाति । मयूति-
कबन्धं, अट्टालिकाबन्धं बद्धः । बन्धविशेषाणां नामधेयान्येतानि ॥

कर्त्रोर्जीवपुरुषयोर्नशिरहोः ॥ ४३ ॥

जीवपुरुषयोः कर्तृवाचिनोरपदयोर्यथासंख्यं नशिवहोर्धातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति ।
जीवनाशं नश्यति । जीवो नश्यतीत्यर्थः । पुरुषग्राहं वहति । पुरुषः प्रेभ्यो भूत्वा वह-
तीत्यर्थः । कर्त्तरीति किम् ? जीवेन नष्टः । पुरुषेणोदः ॥

उद्धर्षे शुपिपूरोः ॥ ४४ ॥

कर्त्तृप्रहणमनुवर्तते । उद्धर्षशब्दे कर्तृवाचिन्युपपदे शुपिपूरोर्धातोर्णमुल् प्रत्ययो

भवति । ऊर्ध्वशेषं शुन्यति । ऊर्ध्वं शुन्यतीत्यर्थः । ऊर्ध्वं पूर्यते । ऊर्ध्वं पूर्यत इत्यर्थः ।

उपमाने कर्मणि च ॥ ४५ ॥

उपमीयतेऽनेनेत्युपमानम् । उपमाने कर्मण्युपपदे चकारान् कर्त्तरि धातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति । घृतनिधाय निहितः । घृतमिव निहित इत्यर्थः । सुवर्णनिधाय निहितः । सुवर्णमिव निहितः । कर्त्तरि खलपि-भजकनाश नष्टः । भजक इव नष्टः । चूडकनाशम् । दन्तनाशम् ॥

कपादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः ॥ ४६ ॥

निमूलसमूलयोरित्येतदारम्य कपादयः । एतेषु यथाविध्यनुप्रयोगो भवति । यस्माद् धातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति, स एवानुप्रयोक्तव्यः । ननु धातुसबन्धे प्रत्ययविधानादनुप्रयोगः सिद्ध एव ? यथाविधीति नियमार्थं वचनम् । तथा चैवोदाहृतम् ॥

उपदशस्तृतीयायाम् ॥ ४७ ॥

दशदशने, अस्माद्धातोरुपपूर्वातृतीयान्त उपपदे णमुल्प्रत्ययो भवति । मूलकोपदेशं मुङ्क्ते मूलकेनोपदशम् । आर्द्रकोपदशम्, आर्द्रकेणोपदशम् । अत्र विकल्पेनोपपदसमासः—“तृतीयाप्रभृतीन्यन्तरस्यम्” इति । मूलकादि चोपदशोः कर्म, भुजेः करणम् । सर्वस्मिन्नेवात्र णमुल्प्रकरणे सति क्रियाभेदे (१) वासरूपविधिना क्वापि भवति—मूलकेनोपदस्य मुङ्क्ते ॥

हिंसार्थानां च समानकर्मकाणाम् ॥ ४८ ॥

तृतीयायामित्येव । हिंसा प्राण्युपधात् । तदर्थानां धातूनामनुप्रयोगधातुना समानकर्मकाणां तृतीयान्त उपपदे णमुल् प्रत्ययो भवति । दण्डोपधात् गाः कालयति, दण्डेनोपधात् । दण्डताडम्, दण्डेन ताडम् । समानकर्मकाणामित् किम् ? चोरं दण्डेनोपहृत्य गोपालको गाः कालयति ॥

सप्तम्या चोपपीडरुचर्कम् ॥ ४९ ॥

उपशब्दः प्रत्येकमभिसवध्यते । उपपूर्वेभ्यः पीडरुचर्केभ्यः सप्तम्यन्त उपपदे चकारात्तृतीयान्त उपपदे णमुल् प्रत्ययो भवति । पार्श्वोपपीड शेते, पार्श्वयोरपपीडम्, पार्श्वभ्यामुपपीडम् । ब्रजोपरोध गाः स्थापयति, ब्रज उपरोधम्, ब्रजेनोपरोधम् । पाण्युपकर्षं धाम्नाः सगृह्णाति, पागाबुपकर्षम्, पाणिनोपकर्षम् । कर्षतेरिदं ग्रहणं न कृपतेः ॥

समासचौ ॥ ५० ॥

सप्तम्यां तृतीयायामिति वर्त्तते । समाससिः सन्निवर्षः । समासचौ गम्यमानायां

(१) सात क्रियाभेदे इति—त्रयामेदं ग्रहणं यत्वा प्रत्ययवशमुपलक्ष्यति । यत्र क्रियाणां पीडापर्यं समानकर्मकत्वाच्च स वत्वाप्रत्ययस्य विषयः ॥

तृतीयासप्तम्योरपपदयोर्धातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति । केंद्राग्राह युध्यन्ते । केंद्रेषु ग्राहम् । केंद्रैर्ग्राहम् । हस्ताग्राहम् । हस्तेषु ग्राहम् । हस्तैर्ग्राहम् । युद्धसम्मा(१)द्वयन्तमश्रितृष्यन्त इत्यर्थः ॥

प्रमाणे च ॥ ५१ ॥

तृतीयासप्तम्योरित्येव । प्रमाणमायामो द्वैर्घ्यम् । प्रमाणे गम्यमाने तृतीयासप्तम्योरपपदयोर्धातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति । द्व्यङ्गुलैर्कर्म ण्विङ्गुलं द्विनन्ति, द्व्यङ्गुले उक्तं द्व्यङ्गुलेनोत्कर्षम् । त्र्यङ्गुलैर्कर्मम् ॥

अपादाने परीप्सायाम् ॥ ५० ॥

परीप्सा खरा । परीप्सायां गम्यमानायामपादान उपपदे धातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति । शय्योत्थाय धावति, शय्याया उत्थाय । एवं नाम स्वरते यदवश्य कर्तव्यमपि नापेक्षते, शय्योत्थानमात्रमाद्वियते । रन्ध्रापकर्ष(२) पथ पिबति । आष्टापकर्षमपूषान् भक्षयति । परीप्सायामिति किम् ? आसनादुत्थाय गच्छति ॥

द्वितीयायाश्च ॥ ५३ ॥

परीप्सायामित्येव । द्वितीयान्त उपपदे परीप्साया गम्यमानाया धातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति । यष्टिग्राह युध्यन्ते । यष्टिग्राहम् । लोष्टग्राहम्, लोष्टग्राहम् । एवं नाम स्वरते यदायुधग्रहणमपि नाद्वियते, लोष्टादिकं यत्किञ्चिदासन्नं तद् गृह्णाति ॥

स्वाङ्गेऽभ्रवे ॥ ५४ ॥

द्वितीयायामित्येव । अभ्रवे स्वाङ्गवाचिन्ति द्वितीयान्त उपपदे धातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति । अग्निनिवाणं जल्पति । अभ्रवेऽपि कथयति । अभ्रुव इति किम् ? उत्सृज्य शिरं कथयति । यस्मिन्नङ्गे द्विष्टेऽपि प्राणी न त्रियते तदभ्रुवम् । अद्रव मूर्तिमत्स्वाङ्गम् ॥

परिक्लिश्यमाने च ॥ ५५ ॥

स्वाङ्गे, द्वितीयायामित्येव । परिक्लिश्यमाने स्वाङ्गवाचिन्ति द्वितीयान्त उपपदे धातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति । परिवर्त्तेशं सर्वतो विवाधनम्, दुःखनम् । उरपेप युध्यन्ते । उरं प्रतिपेप युध्यन्ते । शिरं पेपम् । शिरं प्रतिपेपम् । कृत्स्नमुरं पीडयतो युध्यन्ते । ध्रुवार्थोऽयमारम्भः ॥

प्रिशिपतिपदिगकन्दा व्याप्यमानासेव्यमानयो ॥ ५६ ॥

द्वितीयायामित्येव । द्वितीयान्त उपपदे विख्यादिभ्यो धातुभ्यो णमुल् प्रत्ययो

(१) सरम्भः कोषादिना मनःसंक्षोभपूर्वको बाह्यायविकारविशेषः । (२) रन्ध्रापकर्षमिति-एवं नाम स्वरते यत् पात्रमपि नापेक्षते, स्तनरोगादेवापकुक्ष्यं मुखेन पथं पिबति । आष्टापकर्षमिति-एवं नाम स्वरते यद् भोजनमपि दीयमानं नापेक्षते, आष्टादेवापकुक्ष्यं हस्तेन भक्षयति ।

भवति व्याप्यमाने आसेव्यमाने चार्थं गम्यमाने । विशयादिभि क्रियाभिरनवयवेन पदार्थानां स्वबन्धो व्याप्तिः । ता पर्यमासेवा । द्रव्ये व्याप्तिः, क्रियायामासेवा । गेहाऽनुप्रवेशमास्ते । समासेन व्याप्यासेवयोरुक्तत्वात् “नियवीप्स्यो” इति द्विर्वचनं न भवति । असमासपक्षे तु व्याप्यमानतायां द्रव्यवचनस्य द्विर्वचनम्, आसेव्यमानतायान्तु क्रियावचनस्य । तथाच वक्ष्यति—‘नुप्सु वीप्सा, तिङ्नु नियतेति’ । गहगेहमनुप्रवेशमास्ते । आसेवायाम्-गेहमनुप्रवेशमनुप्रवेशमास्ते । पति-गेहानुप्रपातमास्ते । गहगेहमनुप्रपातमास्ते । गेहमनुप्रपातमनुप्रपातमास्ते । पदि-गेहानुप्रपादमास्ते । गेहगेहमनुप्रपादम् । गेहमनुप्रपादमनुप्रपादम् । स्कन्दि-गेहावस्कन्दमास्ते । गेहगेहमवस्कन्दम् । गहमवस्कन्दमवस्कन्दम् । व्याप्यमानासेव्यमानयोरिति किम् ? गेहमनुप्रविश्य भुङ्क्ते । ननु चाऽऽभीक्ष्ण्य णमुल्लिखितं पृथक्, आसेवा चाभीक्ष्ण्यमेव, किमर्थमुपनरासेवायां णमुल्लिख्यते ? क्वानिवृत्त्यर्थमिति चेत् । न, इष्टत्वात्तस्य । द्वितीयोपपदार्थं तर्हि वचनम्—उपपदसमास पक्षे यथा स्यात्, तेन ।ह सत्युपपदाभावः ॥

अस्यतितृपो क्रियान्तर कालेषु ॥ ५७ ॥

द्वितीयायामिव । क्रियामन्तरयति क्रियान्तर, क्रियाव्यवधायक । क्रियान्तरे धावर्थे वर्त्तमानाभ्यामस्यतितृपिभ्यां द्वितीयान्तेषु कालवाचिषूपपदेषु णमुल्लप्रत्ययो भवति । द्व्यहायास गा पाययति । द्व्यहमयास गा पाययति । यहायास गा पाययति । व्यहमत्यास गा पाययति । द्व्यहतर्ष गा पाययति । द्व्यह तर्ष गा पाययति । अत्यसनेन तर्पणेन च गवा पानक्रिया व्यवधीयते, विच्छिद्यते । अद्य पाययित्वा द्व्यहमतिक्रम्य पुन पाययतीत्यर्थः । अस्यतितृपोरिति किम् ? द्व्यहमुपोष्य भुङ्क्ते । क्रियान्तरे इति किम् ? अहरयस्यपून् (१) गतः । न गतिर्व्यवधीयते । कालेष्विति किम् ? योजनमत्यस्य गा पाययति । अध्वकर्मकमत्यसन व्यवधायकं न कालकर्मकम् ॥

नामन्यादिशिप्रहो ॥ ५८ ॥

द्वितीयायामित्येव । नामशब्दे द्वितीयान्त उपपदे आदिशेप्रहश्च धातोर्णमुल्लप्रत्ययो भवति । नामादेशमाचष्टे । नामप्राहमाचष्टे ॥

अव्ययेऽयथाभिप्रेताख्याने कृञ् क्त्वाणमुलौ ॥ ५९ ॥

(२) अव्यय उपपदेऽयथाभिप्रेताख्याने गम्यमाने करोते क्त्वाणमुलौ भवतः । ब्राह्मण । पुत्रस्ते जातः, किं तर्हि—वृषलः । नीचै कृत्वाचष्टे (३), नीचै कृत्वा, नीचै कारम् । उच्चैर्नाम प्रियमारययम् । ब्राह्मण कन्या ते गर्भिणी, किं तर्हि वृषलोच्चै कृत्वाचष्टे, उच्चै कृत्वा, उच्चै कारम् । नीचैर्नामप्रियमारययम् । अयथाभिप्रेता ख्यान इति किम् ? उच्चै कृत्वाऽऽचष्टे पुत्रस्ते जात इति । क्त्वाग्रहण किम् ?

(१) अहरत्यस्यपून् इति सर्वमह इतूनत्यस्य लिप्ता गतः । (२) द्वितीयायामित्येव इति कुत्रचिदधिकमुपलभ्यते । (३) आचष्टे = लट्, मध्यमपुरुषः ।

यायता सर्वस्मिन्नेवात्र प्रकरणे वासरूपेण कदा भवतीत्युक्तम् । समासार्थं वचनम् ।
तथाच, कदा चेत्यस्मिन् सूत्रे, “तृतीयाप्रभृतीन्यन्तरस्याम्” इति वक्तंते । णमु-
धिनारे णमुल्प्रहणं गुण्यन्तर्यनापनार्थम् । तेनोत्तरत्र द्वयोरप्यनुवृत्तिर्न विध्यति ॥

तिर्यन्यपर्यगे ॥ ६० ॥

तिर्यङ्शब्द उपपदे कृत्रः क्वाणमुलौ प्रत्ययौ भवतोऽपवर्गे गम्यमाने । अपवर्गो
समासि । तिर्यङ्कृत्य गतः । तिर्यङ्कृत्वा गतः । तिर्यङ्गत्वं गतः । समास्य गत
इत्यर्थः । अपवर्ग इति किम् ? तिर्यङ्कृत्वा (१) साष्ट गतः । तिर्यङ्गीति शब्दानुकरण-
न च प्रकृतियदनुकरणेन सधितव्यम्, अनुक्रियमाणरूपविनाशप्रसङ्गात् । “एतदोश्”
“अदसोमाश्” इति ।

स्वाङ्गे तरप्रत्यये कृत्र्योः ॥ ६१ ॥

तरप्रत्ययो मतः स्वाङ्गात्तदेवमुच्यते । तरप्रत्यये स्वाङ्गवाचिन्युपपदे करोतेर्भक्तेषु
धात्वोः क्वाणमुलौ प्रत्ययौ भवतः । यथासङ्गमत्र नेप्यते, अस्व रेतत्वात् । सुख-
कृत्य गतः । सुखतः कृत्वा गतः । सुखतः कारगतः । सुखतो भूय तिष्ठति । सुखतो
भूत्वा तिष्ठति । सुखतोभाव तिष्ठति । पृष्ठतः कृत्य गतः । पृष्ठतः कृत्वागतः । पृष्ठतः
कारं गतः । पृष्ठतोभूय गतः । पृष्ठतो भूत्वा । पृष्ठतोभावम् । स्वाङ्ग इति किम् ।
सर्वतः कृत्वा गतः । तत्प्रहणं किम् ? मुखीकृत्य गतः । मुखीभूय गतः । प्रत्ययप्रहणं
किम् ? मुखे तस्यतीति मुखतः, मुखतः कृत्वा गतः ॥

नाधार्यप्रत्यये ऋथ्योः ॥ ६२ ॥

नार्थो धार्यश्च प्रत्ययो परमात् स एवमुच्यते । नाधार्यप्रत्यये शब्दे ऋथ्यं उपपदे
कृत्र्योर्धात्वोः क्वाणमुलौ प्रत्ययौ भवतः । अनाना नाना कृत्वा गतः, नानाकृत्य गतः,
नानाकृत्वा गतः, नानाकारगतः । विनाकृत्य गतः, विनाकृत्वा गतः । विनाकार
गतः । नानाभूय गतः, नानाभूत्वा गतः, नानाभावं गतः । विनाभूय गतः,
विना भूत्वा गतः, विनाभाव गतः । द्विधाकृत्य गतः । द्विधा कृत्वागतः । द्विधाकारं
गतः । द्विधाभूय गतः । द्विधा भूत्वा गतः । द्विधाभाव गतः । द्विधकृत्य गतः । द्विधं
कृत्वा गतः । द्विधकार गतः । द्विधभूय गतः । द्विध भूत्वा गतः । द्विधभाव गतः (२) ।
प्रत्ययप्रहणं किम् ? हिरूक् (३) कृत्वा । पृथक् कृत्वा । ऋथ्यं इति किम् ? नाना कृत्वा
काष्ठानि गतः । धार्यमर्थप्रहणं, ना पुनरेक एव “विनभूयानां नानाजौ” इति ।

तूणीमि भुवः ॥ ६३ ॥

तूणीशब्द उपपदे भवतेर्धातोः क्वाणमुलौ प्रत्ययौ भवतः । तूणीं भूय, तूणीं
भूत्वा, तूणीभावम् । भूप्रहणं कृत्रो निवृत्त्यर्थम् ॥

(१) तिर्यङ्कृत्वा कृत्र मत्त-अनुवृत्तिं कृत्वा, पदितं कृत्र्ये । (२) द्विधाकृत्य गतः,
द्विधाकृत्वा द्विधाकारम् । द्विधाभूय, द्विधा भूत्वा । द्विधाभावम् इत्युदाहरणानि न्यासेऽधिकानि ।
(३) हिरूक्कृतेति-हिरूक्कृत्वा-द्वयोरसद्वर्णवादा नार्थस्मात् ।

अन्वयानुलोम्ये ॥ ६४ ॥

अन्वयशब्द उपपदे भवतेधातोरानुलोम्ये क्वाणमुलौ भवतः । आनुलोम्यमनुलोमता, अनुकूलत्वं, परचित्तानुविधानम् । अन्वग्भूयास्ते, अन्वग्भूत्वाऽऽस्ते । अन्वग्भावमास्ते । आनुलोम्य इति किम् ? अन्वग्भूत्वा तिष्ठति (१) ॥

शकधृपज्ञाग्लाघटरभलभक्रमसहार्हास्त्यर्थेषु तुमुन् ॥ ६५ ॥

शकादिपूपपदेषु अस्त्यर्थेषु च धातुमात्रात्तुमुन् प्रत्ययो भवति । अक्रियार्थोपप-
(१) दार्थोऽयमारम्भः । शक्नोति भोक्तुम् । धृणोति भोक्तुम् । जानाति भोक्तुम् ।
ग्लायति भोक्तुम् । (३) घटते भोक्तुम् । आरभते भोक्तुम् । लभते भोक्तुम् । प्रक्रमते
भोक्तुम् । (४) सहते भोक्तुम् । अर्हति भोक्तुम् । अस्त्यर्थेषु खल्वपि-अस्ति भोक्तुम् ।
भवति भोक्तुम् । विद्यते भोक्तुम् ॥

पर्याप्तिवचनेष्वलमर्थेषु ॥ ६६ ॥

पर्याप्तिरन्यूनता । पर्याप्तिवचनेष्वलमर्थेषूपपदेषु धातोस्तुमुन् प्रत्ययो भवति ।
पर्याप्तो भोक्तुम् । अल भोक्तुम् । भोक्तुं पारयति । पर्याप्तिवचनेष्विति किम् ? अलं
कृत्वा । अलमर्थेष्विति किम् ? पर्याप्तं मुङ्क्ते । पूर्वसूत्रे शक्तिग्रहणमनलमर्थम्-शक्य-
मेवं कर्तुमिति ॥

कर्त्तरि कृन् ॥ ६७ ॥

कृतसंज्ञकाः प्रत्ययाः कर्त्तरि कारके भवन्ति । कृदुत्पत्तिवाक्यानामयमर्थशेषः । तत्र
येष्वर्थनिर्देशो नास्ति तत्रेदमुपतिष्ठते, अर्थाकाङ्क्षत्वात्, न रयुनादिवाक्येषु, साक्षा-
दर्थनिर्देशे सति तेषां निराकाङ्क्षत्वात् । कारकः । कर्त्ता । नन्दनः । प्राही । पचः ॥

भव्यगेयप्रवचनीयोपस्थानीयजन्याप्लाव्यापात्या वा ॥ ६८ ॥

भव्यादयः शब्दाः कर्त्तरि वा निपात्यन्ते । तयोरेव कृत्यक्तखलर्या इति भावक-
र्मणोः प्राप्तयोः कर्त्ता च वाच्य. पक्षे उच्यते । भवत्यसौ भव्यः, भव्यमनेनेति वा ।
गेयो माणवकः साम्नां, गेयानि माणवकेन सामानीति वा । प्रवचनीयो गुरुः स्वाध्या-
यस्य, प्रवचनीयो गुरुणा स्वाध्याय इति वा । उपस्थानीयोऽन्तेवासी गुरोः, उपस्था-
नीयः शिष्येण वा गुरुः । जायतेऽसौ जन्म्यः, जन्ममनेनेति वा । आप्लवतेऽसावा-
प्लाव्यः, आप्लाव्यमनेनेति वा । आपतत्यसावापात्यः, आपात्यमनेनेति वा ॥

(१) अन्वग्भूत्वातिष्ठति-अनुचरो भूत्वा तिष्ठतात्पर्यम् । (२) अक्रियार्थेति-शक्-
क्नोतिभोक्तुमित्यादौ क्रियार्थोपपदं न गम्यते । अपित्वर्थान्तरम् । इह तावच्छ-
क्नोति भोक्तुं सहते भोक्तुं जानाति भोक्तुमिति शवीर्यम्, ग्लायति भोक्तुमिति तदशक्त्या,
घटते भोक्तुमर्हति भोक्तुमिति तदयोग्यतामात्रम्, आरभते भोक्तुम् प्रक्रमते भोक्तुमिति मुनेरे-
वावावस्थानक्रियान्तरम्, लभते भोक्तुमिति अप्रत्याख्यानम्, अस्ति भोक्तुमित्यादौ सम्भ-
वात् न गम्यते । (३) “घटयति” इति न्यासपाठः । (४) “उत्सहते” इति न्यासपाठः ।

तः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः ॥ ६६ ॥

ए इत्युत्तरानुबन्धं सामान्यं गृह्यते । प्रथमावहुवचनान्तं चेतत् । लकारं कर्मणि कारके भवन्ति, चकारात् कर्त्तरि च । अकर्मकेभ्यो घातुभ्यो भावे भवन्ति, पुनश्चकारात् कर्त्तरि च । गम्यते ग्रामो देवदत्तेन । गच्छन्ति ग्रामं देवदत्तः । अकर्मकेभ्यः-आस्यते देवदत्तेन । आस्ते देवदत्तः । सकर्मकेभ्यो भावे न भवन्ति ॥

तयोरेव कृत्यस्तरलार्थाः ॥ ७० ॥

तयोरेव भावकर्मणोः कृत्यसंज्ञकाः स्तरलार्थाश्च प्रत्यया भवन्ति । एवकारः कर्त्तृपरम्परार्थः (१) । कृत्याः कर्मणि-कर्त्तव्यः कटो भवता । भोक्तव्य ओदनो भवता । भावे-आसितव्यं भवता । दायितव्यं भवता । कः कर्मणि-कृतः कटो भवता । मुष्ट ओदनो भवता । भावे-आसितं भवता । दायितं भवता । स्तरलार्थाः कर्मणि-ईषका कटो भवता । मुकरः । हुष्करः । भावे-ईषदाद्वयं भवं भवता । स्वाह्यग्भवं भवता । भावे चाकर्मकेभ्य इत्यनुवृत्तेस्तस्य कर्मकेभ्यो भावे न भवन्ति ॥

आदिकर्मणि कः कर्त्तरि च ॥ ७१ ॥

आदिकर्मणि यः क्तो विहितः स कर्त्तरि भवति, चकाराद्यधाप्राप्तं भावकर्मणोः । आदिभूतः श्रियाण आदिकर्म, तस्मिन्नादिकर्मणि भूतत्वेन विवक्षिते यः क्तो विहितस्तस्यायमर्थनिर्देशः । प्रकृतः कटं देवदत्तः । प्रकृतः कटो देवदत्तेन । प्रकृतं देवदत्तेन । प्रमुक्त ओदनं देवदत्तः । प्रमुक्त ओदनो देवदत्तेन । प्रमुक्त देवदत्तेन ॥

गत्यर्थकर्मकरिलपशीङ्स्थासवसजनरुहजीर्यतिभ्यश्च ॥ ७२ ॥

गत्यर्थेभ्यो घातुभ्योऽकर्मकेभ्यः शिल्पादिभ्यश्च यः क्तः स कर्त्तरि भवति, चकाराद्यधाप्राप्तं च भावकर्मणोः । गतो देवदत्तो ग्रामम् । गतो देवदत्तेन ग्रामः । गतं देवदत्तेन । अकर्मकेभ्यः-ग्लानो भवान् । ग्लानं भवता । आसितो भवान् । आसितं भवता । शिल्प-उपश्लिष्टो गुरुं भवान् । उपश्लिष्टो गुरुर्भवता । उपश्लिष्टं भवता । शीङ्-उपशयितो गुरुं भवान् । उपशयितो गुरुर्भवता । उपशयितं भवता । स्था-उपस्थितो गुरुं भवान् । उपस्थितो गुरुर्भवता । उपस्थितं भवता । आस-उपासितो गुरुं भवान् । उपासितो गुरुर्भवता । उपासितं भवता । वस-अनूपितो गुरुं भवान् । अनूपितो गुरुर्भवता । अनूपितं भवता । जन-अनुजातो माणवको माणविकाम् । अनुजातो माणवकेन माणविका । अनुजातं माणवकेन । रुह-आरूढो वृक्षं भवान् । आरूढो वृक्षो भवतो । आरूढं भवता । जीर्यति-अनुजीर्णो वृषलीं देवदत्तः । अनुजीर्णो वृषली देवदत्तेन । अनुजीर्णं देवदत्तेन । शिल्पादयस्सोपसर्गास्तस्य कर्मका भवन्ति तदर्थमेवामुपादानम् ।

दाशगोप्त्री संप्रदाने ॥ ७३ ॥

दाशगोप्त्री शब्दौ संप्रदाने कारके निपात्येते । दाशदाने, ततः पचाद्यच् । स

कृसश्चवात् कर्त्तरि प्राप्त, सप्रदाने निपात्यते । दाशन्ति तस्मै इति दाश । आगताय तस्मै दानु गा घ्नन्तीति गोघ्नोऽतिथि । दगत्रनिपात्यते । निपातनसामर्थ्या-
देव गोघ्न ऋचिगादिरुच्यते, न तु चण्डालादि । असत्यपि च गोहनने तस्य योग्य-
तया गोघ्न इत्यभिधीयते ॥

भीमादयोऽपादाने ॥ ७४ ॥

भीमादय शब्दा अपादाने निपात्यन्ते । उणादिप्रत्य(१)यान्ता एते । 'श्याधू-
सूभ्यो मक्', 'भिय-पुक्च' इत्येवमादय । 'ताभ्यामन्यत्रोणादय' इति पर्युदासे
प्राप्त निपातनमारभ्यते । भोम । भीष्म । भयानक । बह । चह । भूमि । रज ।
सस्कार । सकन्दन । प्रपतन । समुद्र । सुच । स्फुर । खलति ॥

ताभ्यामन्यत्रोणादय ॥ ७५ ॥

उणादय शब्दास्ताभ्यामपादानसप्रदानाभ्यामन्यत्र कारके भवन्ति । कृवात्
कर्तर्येव प्राप्ता कर्मादिपु कथ्यन्ते । ताभ्यामिति सप्रदानार्थ (२) प्रत्यवमशे । अन्यथा
ह्यपादानमेव पर्युदस्येत, अनन्तरवात् । कृषितोऽसौ कृषि । तन्यत इति तन्तु ।
वृत्तमिति वर्म । चरित चर्म ।

क्तोऽधिकरणे च ध्रौव्यगतिप्रयवसानार्थेभ्य ॥ ७६ ॥

ध्रौव्यार्थाऽऽकर्मका, प्रयवसानार्थाऽभ्यवहारार्था, इति स्वनिकाय(३) प्रसिद्धि ।
ध्रौव्यगतिप्रयवसानार्थेभ्यो य क्तो विहित सोऽधिकरणे भवति, चकाराद्यप्राप्त च ।
ध्रौव्यार्थेभ्य-कर्तृभावाधिकरणेषु गत्यर्थेभ्य-कर्तृकर्मभावाधिकरणेषु, प्रत्यवसाना-
र्थेभ्य-कर्मभावाधिकरणेषु । ध्रौव्यार्थेभ्यस्तावत्-आसितो देवदत्त । आसित तेन ।
इदमेपामासितम् । गत्यर्थेभ्य-यातो देवदत्तो ग्रामम् । यातो देवदत्तेन ग्राम । यात
देवदत्तेन । इदमेपा यातम् । प्रयवसानार्थेभ्य-मुक्त ओदनो देवदत्तेन । देवदत्तेन
भुक्तम् । इदमेपा भुक्तम् । कथं मुक्ता ब्राह्मणा, पीता गाव इति ? अकारो म-वर्थाय,
मुक्तमेपामरित, पीतमेपामस्तीति ॥

लस्य ॥ ७७ ॥

लस्येत्ययमधिकार । अकार उच्चारणार्थ । लकारमात्र स्थानिवेनाधिक्रियते ।
यदित् ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामो लस्यत्यव तद्वेदितव्यम् । किं चेद् लस्यति ? दश लकारा
अनुबन्धविशिष्टा विहिता अर्थविशेषे कालविशेषे च, तेषां विशेषकराननुबन्धानुसृत्य
यसामान्य तद् गृह्यते । पठितश्चवारो लिट् । अक्षरसामानाद्यवदानुपूर्व्या कथ्यन्ते ।
लट् । लिट् । लुट् । लृट् । लेट् । लोट् । लङ् । लिङ् । लुङ् । लृङ् । इति । लकारमात्रस्य ग्रहण
कस्माच्च भवति-लुनाति चूडाल इति ? धावधिकारोऽनुवर्त्तते कर्त्रादयश्चविशेषका ॥

(१) उणादिप्रत्यया इति यासपाठ (एव च बहुव्राहि) । (२) 'सम्प्रतिप्रत्यवम-
शार्थम्' इति न्या० ११० । (३) स्वनिकायोवैयाकरणस्य ।

तिप्तस्मिसिपथस्थमिज्वरमस्तातांमथासाथांमिमिड्वहिमहिङ् ॥५८॥

लस्य तिषादय आदेशा भवन्ति । तिप्सिपमिपां पकारः स्वरार्थः । इष्टकृत्
“इटोऽत्” इति विशेषणार्थः, तिषादिभिरादेशैस्तुल्यत्वाच्च देशविध्यर्थः । महिडो
लकारस्तिष्ठिति प्रत्याहारप्रवृत्तार्थः । पचति पचतः पचन्ति । पचसि पचपः पचथे ।
पचामि पचायः पचामः । पचते पचेते पचन्ते । पचसे पचेथे पचथ्वे । पचे पचावहे
पचामहे । पृथमन्येष्वपि लकारेपूदाहार्यम् ॥

टित आत्मनेपदानां टेरे ॥ ७६ ॥

टितो लकारस्य स्थाने यान्यात्मनेपदानि तेषां टेरेकारादेशो भवति । तथा
चैवोदाहृतम् । इह कस्माच्च भवति—पचमानो यजमानः ? (१) प्रकृतैस्तिवादिभिरा
त्मनेपदानि विशेष्यन्ते ॥

थासस्ते ॥ ८० ॥

टित इत्येव । टितो लकारस्य यस्यास्तस्य सेशब्द आदेशो भवति । पचसे ।
पेचिपे । पत्तासे । पथ्यसे ॥

लिटस्तमयोरेशिरिच् ॥ ८१ ॥

लिटदंशयोस्तमयोर्यथासख्यमेव इरेच् इत्येतावादेशौ भवतः । शकारः सर्वा-
देशार्थः । चकारः स्वरार्थः । पेचे पेचाते पेचिरे । लेभे लेभाते लेभिरे ।

परस्मैपदानां णलतुसुस्थलथुसणव्यमाः ॥ ८२ ॥

लिट इत्येव । लिटादेशानां पदस्मैपदसंज्ञकानां यथासंख्यं तिवादीनां णलादयो
नवादेशा भवन्ति । लकारः स्वरार्थः । णकारो घृद्धर्थः । पपाच पेचतुः पेचुः । पेचिथ,
पपवथ पेचथुः पेच । पपाच, पपच पेचिथ पेचिम ॥

विदो लटो वा ॥ ८३ ॥

परस्मैपदानामित्येव । “विद ज्ञाने” अस्माद्वातोः परेषां लडादेशानां परस्मै
पदानां णलादयो नव विकल्पेनादेशा भवन्ति । वेद विदतुः विदुः । वेथ विदथुः
विद । वेद विद्व विद्व । न च भवति—वेत्ति वित्तः विदन्ति । वेत्ति वित्थः वित्थ ।
वेत्ति विद्वः विद्वः ।

ब्रुवः पञ्चानामादित आहो ब्रुवः ॥ ८४ ॥

परस्मैपदानामिति, लटो वेत्ति च वर्तते । ब्रुवः परस्य लट्, परस्मैपदानां पञ्चाना-
मादिभूतानां पञ्चैव णलादय आदेशा वा भवन्ति, तत्सन्नियोगेन च ब्रुव आहशब्द
आदेशो भवति । आह आहतुः आहुः । आथ आहथुः । न च भवति—ब्रवीति ब्रूतः
ब्रुवन्ति । ब्रवीषि ब्रूथ इति । पञ्चानामिति किम् ? ब्रूथ । ब्रवीमि ब्रूवः ब्रूतः ।

(२) प्रकृतीरिति—प्रकृतानां तिवादीनां मध्ये यान्यात्मनेपदानोत्प्रेषमिवात्मनेपदानि
विशेष्यन्ते ।

आदित इति किम् ? परोपां मा भूत् । व्रुव इति पुनर्वचनं स्थान्यर्थं, परस्मैपदानामे-
हि स्यात् ॥

लोटो लङ्घ्यत् ॥ ८५ ॥

अतिदेशोऽयम् । लोटो लङ्घ्यत् कार्यं भवति, तामादयस्सलोपश्च । पचताम्
पचतम् पचत । पचाव पचाम । अडाटौ कस्मान्न भवतः, तथा सेर्जुसादेशो “लड
शाकटायनस्यैव” इति, चान्तु, यान्तु ? विदो लटो बेल्यतो वाग्रहणमनुवर्त्तते, सा च
व्यवस्थितविभाषा भविष्यति ॥

एरुः ॥ ८६ ॥

लोट इत्येव । लोडादेशानामिकारस्य उकारादेशो भवति । पचतु । पचन्तु ।
छिन्त्योरुवप्रतिपेधो वक्तव्यः । न वोच्चारणसामर्थ्यात् । अथवा वेति वर्त्तते, सा
च व्यवस्थितविभाषा ॥

सेर्हपिच ॥ ८७ ॥

लोट इत्येव । लोडादेशस्य सेर्हि इत्ययमादेशो भवति, अपिच भवति । स्थानि-
वद्भावात् पित्व प्राप्तं प्रतिपिद्यते । लुनीहि । पुनीहि । राधुनिहि । तच्छुहि ॥

वा छन्दसि ॥ ८८ ॥

अपित्वं विकल्प्यते । लादेशश्छन्दसि विषये हिशब्दो वाऽपिङ्गवति । युयोध्यस्म-
ञ्जुहुराणमेनः । प्रीणाहि । प्रीणीहि(१) ॥

मेर्निः ॥ ८९ ॥

लोट इत्येव । लोडादेशस्य मेर्निरादेशो भवति । उत्वल्लोपयोरपवादः । पचानि ।
पठानि ॥

आमेतः ॥ ९० ॥

लोट इत्येव । लोट्सबन्धिन एकारस्य आमित्ययमादेशो भवति । पचताम्
पचेताम् पचन्ताम् ॥

सवाभ्या वामौ ॥ ९१ ॥

लोट इत्येव । सकारवकाराभ्यामुत्तरस्य लोट्सबन्धिन एकारस्य यथासख्यं व
अम् इत्येतावादेशौ भवतः । आमोऽपवादः । पचस्व । पचध्वम् ॥

आहुत्तमरय पिच ॥ ९२ ॥

लोट इत्येव । लोट्सबन्धिन उत्तमपुरुषस्याङागमो भवति, स चोत्तमपुरुषः
पिङ्गवति । करवाणि करवाय करवाम । करवै करवावहै करवामहै ॥

एत ऐ ॥ ९३ ॥

लोहुत्तमस्येति वर्त्तते । लोहुत्तमसबन्धिन एकारस्य ऐकारादेशो भवति । आमो

(१) “जुहुविः जुहुवि, जुहुवि” इति लिखितप्राचीनपुस्तकेऽधिकम् ।

ऽपवादः । करवै करवावहै करवामहै । इह कस्मात् भवति, पचावेद, पचा(१)मेदम् ।
यहिरङ्गलक्षणत्वाद् गुणस्य ॥

लेटोऽडाटी ॥ ६४ ॥

लेटोऽडाटावागमौ भवतः पर्यायेण । जोषिप् । तारिप् । मन्दिप् । पठाति
विष्णुत् । उदधिं प्यावयाति ॥

आत ऐ ॥ ६५ ॥

लेट इत्येव । लेट्संबन्धिन आकारस्य ऐकारादेशो भवति, प्रथमपुरषमध्यमपु-
रषामनेपदद्विवचनयोः । मन्त्रयैते । मन्त्रयैथे । करवैते । करवैथे । आटः कस्माच्च
भवति ? विधानसामर्थ्यात् ॥

वैतोऽन्यत्र ॥ ६६ ॥

लेट इत्येव । लेट्संबन्धिन एकारस्य वा ऐकारादेशो भवति । अन्यत्रेत्यनन्तरो
विधिरपेक्ष्यते—“आत ऐ” इत्येतद्विषयं वर्जयित्वा, एत ऐ भवति । सप्ताहानि शयै ।
अहमेव पशूनामीशै । मदग्रा एव यो ग्रहः । गृह्णान्तै । मददेयतान्येव यः पात्राण्युच्चा-
न्ते । न च भवति—यत्र क च ते मनो दध दधस उत्तरम् । अन्यत्रेति किम् ?
मंत्रयैते मन्त्रयैथे ॥

इतश्च लोपः परस्मैपदेषु ॥ ६७ ॥

लेट इत्येव । लेट्संबन्धिन इकारस्य परस्मैपदविषयस्य लोपो भवति, वानुवृत्ते-
पक्षे ध्वजमपि भवति । जोषिप् । तारिप् । मन्दिप् । न च भवति—पठाति
विष्णुत् । उदधिं प्यावयाति । परस्मैपदग्रहणमिद्वहिमहिडां मा भूत् ॥

स उत्तमस्य ॥ ६८ ॥

लेट इति, वेति च धर्तते । लेट्संबन्धिन उत्तमपुरुषस्य सकारस्य वा लोपो भवति ।
करवाव करवाम । न च भवति—करवावः करवामः । उत्तमग्रहणं पुरुषान्तरे मा भूत् ॥

नित्यं ङितः ॥ ६९ ॥

लेट इति निवृत्तम् । ङितो लकारस्य य उत्तमस्तस्य नित्य सकारस्य लोपो
भवति । अपचाव अपचाम । नित्यग्रहणं विकल्पनिवृत्त्यर्थम् ॥

इतश्च ॥ १०० ॥

ङित इत्येव । ङित्लकारसंबन्धिन इकारस्य नित्यं लोपो भवति । अपचत् ।
अपाङीत् । परस्मैपदेष्वित्येव । अपचामहि ॥

तस्यस्थमिपां तातंतामः ॥ १०१ ॥

ङित इत्येव । ङित्लकारसंबन्धिनां चतुर्णां तसादीनां यथासंख्यं तामादय

भादेशा भवन्ति । अपचताम् । अपचतम् अपचत । अपचम् । अपाक्ताम् । अपाक्तम्
अपाक्त । अपाहम् ॥

लिङ्गसीयुट् ॥ १०२ ॥

लिङादेशानां सीयुडागमो भवति । टकारो देशविषयः । उकार उच्चारणार्थः ।
पचेत पचेयाताम् पचेरन् । पचीष्ट । पचीयास्ताम् । पचीरन् ॥

यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो डिच्च ॥ १०३ ॥

६ लिङ् इत्येव । परस्मैपदविषयस्य लिङो यासुडागमो भवति, स चोदात्तो भवति,
डिच्च । सीयुटोऽपवादः । आगमत्वादनुदात्तत्वे प्राप्ते उदात्तवचनम् । डित्वं तु लिङ
एव विधीयते, तत्र तत्कार्याणां समवाद्, नागमस्य (१) । कुर्यात् कुर्याताम् कुर्युः ।
स्थानिवद्भावादेव लिङादेशस्य डित्वे सिद्धे यासुटो डिङ्घनं ज्ञापनार्थं—लकाराश्रय-
डित्वमादेशानां न भवतीति । अचिनवम् । अकरवम् ॥

किदाशिपि ॥ १०४ ॥

आशिपि यो लिङ् तस्य यासुडागमो भवति, स चोदात्तः किङ्कभवति । प्रत्ययस्यै-
वेदं कित्व, नागमस्य, प्रयोजनाभावात् । डित्वे प्राप्ते कित्वं विधीयते । गुणवृद्धिप्रति-
पेधस्तुल्यः, संप्रसारणे जागर्तुर्गुणे च विशेषः । इष्यात् इष्यास्ताम् इष्यासु (२) ।
जागर्थात् जागर्थास्ताम् जागर्थासुः । आशिपीति किम् ? वच्यात् । जागृयात् ॥

भृत्य रन् ॥ १०५ ॥

लिङ् इत्येव । अस्य लिङादेशस्य रङित्ययमादेशो भवति । शोऽन्तापवादः ।
पचेरन् । यजेरन् । कृपीरन् ॥

इटोऽत् ॥ १०६ ॥

लिङादेशस्य* इटोऽदित्ययमादेशो भवति । पचेय । यजेय । कृपीय । कृपीय ।
तकारस्येत्संज्ञाप्रतिपेधः प्राप्नोति—“न विभक्तौ तुस्मा” इति । नैयायमादेशावयवस्त-
कार, किं तर्हि मुखमुत्तरार्थं उच्चार्यते । आगमस्येटो ग्रहणं न भवति—अर्थवद्ग्रहणे
नानर्थक्येति ॥

सुट् तिथोः ॥ १०७ ॥

लिङ् इत्येव । लिङ्स्यन्धिनोस्तकारयकारयोः सुडागमो भवति । तकारयकारा-
वागमिनौ, लिङ् तद्विशेषणम् । सीयुटसु लिङेवागमी, तेन भिन्नविषयत्वात्सुटा-
पवादः न भवति । तकारे इकार उच्चारणार्थः । कृपीष्ट कृपीयास्ताम् (३) । कृपीष्टाः
कृपीयास्थाम् ॥

(१) डिङ्—तु लिङ एव विधीयते, नागमस्य, तत्र डित्कार्याणामसम्भवात् । इति
न्यासपाठः । इयमेव च पाठो युक्ततरं प्रतिपाद्यते । (२) उच्चात् उच्चास्ताम् उच्चासु
इति न्यासेऽधिकम् । (३) “कृपीरन्” इत्यधिकमुदाहरणं मुद्रितम्—पुस्तकेषूपलभ्यमानमपि
प्रयोगनामावाङ्मिकासितम् ।

श्लो० ॥ १०८ ॥

लिङ् इत्येव । लिङादेशस्य श्लो० आदेशो भवति । श्लो०न्तापवादः । १०८ । यज्ञेयुः ॥

सिजभ्यस्तदिभ्यश्च ॥ १०९ ॥

अलिङ्ग्य आरम्भः । सिचः परस्य अन्यस्तसंज्ञकेभ्यो वेत्तेश्चोत्तरस्य श्लो० आदेशो भवति । अभ्यस्तविदिग्रहणमसिजर्यम् । इति इति चानुवर्तते । सिचस्तावत्-अकार्यु अहार्यु । अभ्यस्तात्-अविमयुः अजिह्वयुः अजागरुः । विदेः-अविदुः ॥

आतः ॥ ११० ॥

सिजग्रहणमनुवर्तते । सिच आकारान्ताच्च परस्य श्लो० आदेशो भवति । कथमाभ्यामानन्तर्यं ? मिजलुकि कृते प्रत्ययलक्षणेन सिचोऽनन्तरः, ध्रुत्वा चाकारान्तादिति । अदुः । अधुः । अस्थुः । तकारो मुष्मुसार्थः । पूर्वैर्नैव सिद्धे निधमार्थं वचनम्-आत एव सिजलुगन्ताग्रान्यस्मादिति । अभूचन् । प्रत्ययलक्षणेन जुस्प्राप्त प्रतिषिद्धते, मुख्यजातीयार्थत्वाच्चयमस्य । श्रूयमाणे हि सिचि भवत्येव-अकार्युः । अहार्युः ॥

लङः शाकटायनस्यैव ॥ १११ ॥

आत इत्येव । आकारान्तादुत्तरस्य लङादेशस्य श्लो० आदेशो भवति शाकटायनस्याचार्यस्य मतेन । अयुः । अवुः । अन्येषां मते-अयान्(१) । ननु इति इत्यनुवर्तते, तत्र लङ्वाकारान्तादनन्तरो हि त्सभवति नान्य, तत्किं लङ्ग्रहणेन ? एवं तर्हि लङो यो लङ् विहितस्तस्य यथा स्यात्, लङ्वाभावेन यस्तस्य मा भूत्-“लोटो लङ्वाद्” इति । यान्तु । वान्तु । “सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च” इत्ययमपि श्लो० लोटो न भवति विभ्यतु । जाग्रतु । विदन्तु । जुस्भावमात्रं हि मुख्येन लङा विरोध्यते । एवकारोत्तरार्थः ॥

द्विपश्च ॥ ११२ ॥

लङः शाकटायनस्यैवेत्येव । द्विपः परस्य लङादेशस्य श्लो० आदेशो भवति शाकटायनस्याचार्यस्य मतेन । अद्विपुः । अन्येषां मते-अद्विपन् ॥

तिङ्शित् सार्वधातुकम् ॥ ११३ ॥

तिङ्गः शितश्च प्रत्ययाः सार्वधातुकसंज्ञा भवन्ति । नयति । स्वपिति । रोदिति । पचमानः । यजमानः । सार्वधातुकप्रदेशाः “सार्वधातुके यणि”त्येवमादयः ॥

आर्द्धधातुकं शेषः ॥ ११४ ॥

निङः शितश्च वर्जयित्वाऽन्यः प्रत्ययः शेषो धातुसंज्ञव्यनेन विहित आर्द्धधातुकस-

(१) यद्यपि सर्वेऽमुद्रितमूलपुस्तकेषु “अयादि”ति एकवचनान्तरूपमुपलभ्यते तथाऽपि तस्य प्रयोजनाभावात् परिवर्तितम् ॥

ज्ञो भवति । लविता । लवितुम् । लवितव्यम् । धातोरित्येव । वृत्तत्वं, वृद्धताऽस्ति ।
लभ्याम् । लभिः । जुगुप्सते ॥

लिट् च ॥ ११५ ॥

लिङादेशस्तिङाद्धातुकसंज्ञो भवति । सार्वधातुकसंज्ञाया अपवादः । ऐचिथ ।
शेकिथ । जग्ले । रग्ले । ननु चैकसंज्ञाधिकारादन्यत्र समावेशो भवति ? सत्यम् ।
इह त्वेवकारोऽनुवर्तते, स नियमं करिष्यति ॥

लिङाशिपि ॥ ११६ ॥

आशिपि विपदे यो लिङ् स आर्द्धधातुकसंज्ञो भवति । सार्वधातुकसंज्ञाया
अपवादः । समावेशश्चैवकारानुवृत्तेर्न भवति । लविशिष्ट(१), पविशिष्ट । आशिपीति
किम् ? लुनीयात् । पुनीयात् ॥

छन्दस्युभयथा ॥ ११७ ॥

छन्दसि विषये उभयथा भवति, सार्वधातुकमार्द्धधातुकं च । किं लिङेवानन्तरः
संवध्यते ? नैतदस्ति, सर्वमेव प्रकरणमपेक्षयैतदुच्यते—निङ्गिदादि छन्दस्युभयथा
भवति । वर्धन्तु त्वा सुष्टुतयः—आर्द्धधातुस्त्वाणिलोपः, वर्धयन्तिवति प्राप्ते । शेषं च
सार्वधातुकम्—स्वस्तये(२) नावमिवारहेम । क्तिनः सार्वधातुकत्वावस्तेभूमाशो न
भवति । लिट् सार्वधातुकम्—सप्तवांसो विश्विरे । सोममिन्द्राय सुन्विरे । लिङ्
उभयथा भवति—उपस्थेयाम शरणं बृहन्तम् । सार्वधातुकत्वालिङः सलोपः । आर्द्ध-
धातुकत्वादेत्वम् । “व्यत्ययो बहुलम्” इत्यस्यैवाय प्रपञ्चः ॥

इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकायां वृत्तौ तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः

पादः ॥ ३ । ४ ॥ समाप्तश्च तृतीयोऽध्यायः ॥

अथ चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

डधापूप्तातिपदिकात् ॥ १ ॥

अधिकारोऽयम् । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्याम आपवनाध्यायपरिसमाप्तेऽर्थापप्रा-
तिपदिकादित्येवं तद्वेदितव्यम् । स्वादिषु कप्पर्यन्तेषु प्रकृतिरधिक्रियते । ङीवङीप्
ङीनां सामान्येन ग्रहणं ङीति, टाडडाप्चापामाङिति । प्रातिपदिकमुक्तमर्थवत्कृतद्विज-
समासाश्चेति । तेषां समाहारनिर्देशो डधापूप्तातिपदिकादिति । यद्यपि च

(१) अत्र “लविषीष्टा” इत्युदाहरणमधिकम् । (२) स्वस्तय इति—“अस् सुवि”
स्मात् “जिया क्तिन्” इति क्तिन् । तस्य च सार्वधातुकत्वाद् अस्तेभूमाशो न भवति ।
लिङः सार्वधातुकत्वाद् इति सर्वेषु सुदितदूलपुस्तकेषु प्रायः पाठोऽपपाठः ।

त्येन पारिशेष्यादियमेव प्रकृतिलभ्यते, तथापि वृद्धा(१)वृद्धावर्णस्वरद्वयवृद्धन-
प्रत्ययविधौ तत्संप्रत्ययार्थं इयाप्रातिपदिकग्रहणं कर्तव्यम्, इतरथा हि समर्थवितो-
णमेतत् स्यात् । अथ वृद्धाग्रहणे, किं न, प्रातिपदिकग्रहणेन लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणं
भवतीत्येव सिद्धम् ? नैतदस्ति । स्वरूपविधिविषये परिभाषेयं प्रातिपदिकस्वरूप-
ग्रहणे सति लिङ्गविशिष्टग्रहणं भवतीति । तथाच “युधा सलत्तिपलितवलिनव-
तीभिः” इति शापरम्भस्यास्तादृशमेव । किञ्च तदन्तात्तद्वितविधानार्थं इयाद्व-
हणम्-कालितरा । हरिणितरा । खट्वातरा । मालातरा इति । विप्रतिपेधात्तद्वि-
यर्थायस्त्वं स्यात् ॥

स्याजसमौट्छप्ताभ्यांभिरङ्गेभ्यांभ्यरङ्सिभ्यांभ्यश्चसोसाम्ङ्योरमुप् ॥१॥

इयाप्रातिपदिकादित्यधिरूढम् । इयाप्रातिपदिकात् स्यादयः प्रत्यया भवन्ति
उकारादयोऽनुयन्धा यथायोगमुच्चारणविशेषणार्थाः । (२)औट्टकारः “सुडि”ति
प्रत्याहारग्रहणार्थः । पकारः “सुडि”ति प्रत्याहारार्थः । ‘सख्याक्रमादयश्च स्वादी-
नामार्थाः शास्त्रान्तरेण सिद्धितास्तेन सदास्थैकवास्यता । इयन्तात्तावत्-कुमारी
गौरी । शार्ङ्गरवी । ङीव्ङीप्ङीनां क्रमेणोदाहरणम् । कुमारी, कुमार्यौ, कुमार्यः । कु-
मारीम्, कुमार्यौ, कुमारीः । कुमार्या, कुमारीभ्याम्, कुमारीभिः । कुमार्ये, कुमारी-
भ्याम्, कुमारीभ्यः । कुमार्याः, कुमारीभ्याम्, कुमारीभ्यः । कुमार्थाः, कुमार्योः
कुमारीणाम् । कुमार्याम्, कुमार्योः, कुमारीषु । एवं गौरी शार्ङ्गरवी चोदाहार्ये । आघ
रक्ष्यपि-खट्वा । घहुराजा । कारीपगन्ध्या । टाव्ढाप्चापां क्रमेणोदाहरणम्
खट्वा, खट्वे, खट्वाः । खट्वाम्, खट्वे, खट्वा । खट्वाया, खट्वाभ्याम्, खट्वा-
भिः । खट्वायै, खट्वाभ्याम्, खट्वाभ्यः । खट्वायाः, खट्वाभ्याम्, खट्वाभ्यः ।
खट्वायाः, खट्वयोः, खट्वानाम् । खट्वायाम्, खट्वयोः, खट्वासु । एवं बहु
राजाकारीपगन्धे चोदाहार्ये । एव प्रातिपदिकात्-द्वपद्, द्वपदौ, द्वपदः ।
द्वपदम्, द्वपदौ, द्वपदः । द्वपदा, द्वपदभ्याम्, द्वपदि । द्वपदे, द्वपदभ्याम्, द्वपदभ्यः ।
द्वपदः, द्वपदभ्याम्, द्वपदभ्यः । द्वपदः, द्वपदोः, द्वपदाम् । द्वपदि, द्वपदोः, द्वपत्सु ॥

स्त्रियाम् ॥ ३ ॥

अधिनारोऽयम् । यद्विक्त ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः स्त्रियामित्येव तद्वेदितव्यम् । इया-
प्रातिपदिकादिति सर्वोऽधिनारोऽपि प्रातिपदिकमात्रमत्र प्रकरणे सन्ध्यते, इयापोर-

(१) “वृद्धावर्णस्वरद्वयवृद्धन-प्रत्ययविधौ तत्संप्रत्ययार्थं इयाप्रातिपदिकग्रहणं कर्तव्यम् । इतरथा हि समर्थवितो-
णमेतत् स्यात् । अथ वृद्धाग्रहणे, किं न, प्रातिपदिकग्रहणेन लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणं भवतीत्येव सिद्धम् ? नैतदस्ति । स्वरूपविधिविषये परिभाषेयं प्रातिपदिकस्वरूप-
ग्रहणे सति लिङ्गविशिष्टग्रहणं भवतीति । तथाच “युधा सलत्तिपलितवलिनव-
तीभिः” इति शापरम्भस्यास्तादृशमेव । किञ्च तदन्तात्तद्वितविधानार्थं इयाद्व-
हणम्-कालितरा । हरिणितरा । खट्वातरा । मालातरा इति । विप्रतिपेधात्तद्वि-
यर्थायस्त्वं स्यात् ॥

नैवने विधानात् । स्त्रियामिषुच्यते, केय स्त्री नाम ? सामान्यविशेषा (१) स्त्रीत्वादयो गोवाद्य इव (२) बहुप्रकारव्यक्तयः । कचिदाश्रयविशेषाभावादुपदेशव्यङ्ग्या एव भवन्ति, यथा ब्राह्मणत्वादयः । स्त्रीत्व च प्रत्ययार्थं प्रकृत्यर्थविशेषण चेदुभययोऽपि युज्यते । स्त्रियामभिधेयाया स्त्रिया वा यत्प्रातिपदिक वर्तते इति वक्ष्यति—'अजाद्यतष्टाप्' । अजा । देवदत्ता । स्त्रियामिति किम् ? अज्ज । देवदत्त ॥

अजाद्यतष्टाप् ॥ ४ ॥

अजादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्योऽकारान्ताच्च प्रातिपदिकात् स्त्रिया टाप् प्रत्ययो भवति । पकार सामान्यग्रहणार्थः । टकार सामान्यग्रहणाविधानाथ । अजा । एडका । कोकिला । चटका । अश्वा । खट्वा । देवदत्ता । तपरऋण तकारार्थम् । शुभया । कीलालपा । ब्राह्मणी । हलङ्ग्याभ्य इति सुलोपः स्यात् । अजादिग्रहण तु कचिज्जाति लक्षणे ङीपि प्राप्ते, कचित्तु पुयोलक्षणे, कचित्तु पुष्पफलोत्तरपदलक्षणे, कचित्तु वयो लक्षणे ङीपि, कचिद्विलक्षणे । हलन्ताना त्वप्राप्त एव कस्मिंश्चिदाय विधीयते । शूद्रा चामहपूर्वा जातिः ॥ इति पठ्यते । तस्यायमर्थः—शूद्रशब्दप्राप्तमुपादयति जातिश्चेद्वर्तते । शूद्रा । पुयोगे ङीपैव भवितव्यम्—शूद्रस्य भार्या शूद्री । महपूर्वस्य प्रतिषेधः—महाशूद्री । महाशूद्रशब्दे ह्याभीरजातिवचनस्तत्र तदन्तविधिना टाप् प्राप्तः प्रातिपदिक्यते । ग्रहणवत्ता (३) प्रातिपदिकेन तदन्ताविधिनति कथं तदन्तविधिः ? एतदेव ज्ञापकं भवति—अस्मिन् प्रकरणे तदन्तविधिरिति, तेनातिधीवरी, अतिपीवरी, अतिभवती, अतिमहती इति भवति । अजा, एडका, चटका, अश्वा, मूषि केति जातिः । बाला, होडा, पाका, वसा, मन्दा, विलातेति वयः । पूर्वाप (४) हाणा, अपरापहाणा । टित्, निपातनाण्वम् । असमस्तानि शणपिण्डेभ्यः फलात् ॥ सफला । भस्त्रफला । अजिनफला । शणफला । पिण्डफला । त्रिफला, द्विगौ । बहु व्रीहौ त्रिफली सहति । ॥ (२) मप्राकाण्डप्रान्तशतैकंभ्यः पुष्पात् ॥ सत्पुष्पा । प्राक् पुष्पा । काण्डपुष्पा । प्रान्तपुष्पा । शतपुष्पा । एकपुष्पा । पाकस्तेति ङीपोऽपवादः । क्रुद्धा । उष्णिहा । देयविशा, हलन्ता । ज्यष्टा । कनिष्ठा । मध्यमा । पुयोगः । कोकिला जातिः । ॥ मूलान्न ॥ अमूला ॥

अन्तेभ्यो ङीप ॥ ५ ॥

ऋकारान्तेभ्यो नकारान्तेभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्यः स्त्रिया ङीप प्रत्ययो भवति । ङकार

(१) सामान्यविशेषा शतः—सामानानां भावः सामान्यं तु स्वजातीयपदार्थसाधारणत्वात् । विशिष्यन्ते—परस्परविज्ञानाद्येभ्यश्च व्यावर्त्यं ते इति विशेषः । सामान्यञ्च विशिष्यति सामान्यविशेषः ॥ (२) बहुप्रकारव्यक्तयः इति—य य त आभिरति व्यक्तयः, सामान्यविशेषाणामाश्रया बहुप्रकारा यक्तयो देशा सामान्यविशेषाणां ते तथोक्ताः । (३) एष पाठो न्याससम्मतः । (४) एष एव न्याससम्मतः पाठः । (५) सदृक्कान्तिपदमश्रोतसम्मतः पाठः ।

सामान्यग्रहणार्थः । (प्रकारः सामान्यग्रह(१)णविधातार्थः ।) कर्त्री । हर्त्री । दर्शनी । छद्मिणी ॥

उगितश्च ॥ ६ ॥

उग् ह्यग्र संभवति यथाकथञ्चिन् तदुगितश्चरूपं, तदन्तात् स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो भवति । भवती । अतिभवती । पचन्ती । यजन्तीति ॥ अभातोऽगितः प्रतिपेक्षे चतुर्थः ॥ उरासत्, पर्णध्वत् प्राह्वणी ॥ अश्वत्थेष्वपसंख्यानम् ॥ प्राची । प्रतीची । उदीची ॥

यनो र च ॥ ७ ॥

वग्रन्तात्प्रातिपदिकस्त्रियां ङीप् प्रत्ययो भवति, रेफश्चान्तादेशः । घीवरी । पीवरी । शर्बरी । परलोकहरवरी । ऋग्नेभ्य इत्येव ङीपि सिद्धे तत्सन्नियोगेन रेफ विधानार्थं वचनम् । ध्वनो न ह्यः ॥ प्राप्ती ङीप्रातुभावपि प्रतिपिद्वेते । सङ्गो युष्वा प्राह्वणी ॥

पादोऽन्यतरस्याम् ॥ ८ ॥

पाद इति वृत्तसमासान्तः पादशब्दो निर्दिश्यते । पादन्तात्प्रातिपदिकान्यतरस्यां स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो भवति । द्विपात् । द्विपदी । त्रिपात् । त्रिपदी । चतुष्पात् । चतुष्पदी ॥

टाटुचि ॥ ९ ॥

पाद इत्येव । अचीत्यभिधेयनिर्देशः । ऋचि वाच्यायां पादन्तात्प्रातिपदिकात् स्त्रियां टाप् प्रत्ययो भवति । ङीपोऽपवादः । द्विपदा ऋक् । त्रिपदा ऋक् । चतुष्पदा ऋक् । अचीति किम् ? द्विपदी देवदत्ता ॥

न पट्स्वस्त्रादिभ्यः ॥ १० ॥

पट्संज्ञकेभ्यः स्वस्त्रादिभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्यः स्त्रीप्रत्ययो न भवति । यो य (२) प्राप्नोति स सर्वः प्रतिपिद्वेते । पञ्च प्राह्वण्यः । सप्त । नव । दश । स्वस्त्रादिभ्यस्वस्त्रा । दुहिता । ननान्दा । याता । मातर । तिस्रः । चतस्रः ॥

पट्संज्ञानामन्ते लुप्ते टाडुत्पत्तिः कस्मान्न स्यात् ।

प्रत्याहाराच्चापा सिद्धं दीपस्त्वित्त्वे तस्मान्नोभौ ॥

मनः ॥ ११ ॥

मन्नन्तात्प्रातिपदिकान्ङीप् प्रत्ययो न भवति । “ऋग्नेभ्यो ङीप्” इति ङीप् प्राप्ते, “मनः” इति सूत्रेण प्रतिषिध्यते । दामा, दामानौ, दामानः । पामा, पामानौ, पामातः । अनिनस्मिन्ग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन च तदन्तर्विधिं प्रयोजयन्ति । सीमा, सीमात्री, सीमानः । अतिमहिमा, अतिमहिमानौ, अतिमहिमानः ॥

(१) अत्राय कोष्ठान्तिर्गतः पाठो व्यासपदमश्वदैस्तम्भतः । (२) “यत्” इति पाठः ।

अनो बहुव्रीहेः ॥ १२ ॥

अग्रन्ताद् बहुव्रीहेः स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो न भवति । अनुपधालोपी बहुव्रीहिरिहो-
दाहरणम् । उपधालोपिनो हि विकल्पं वक्ष्यति । सुपर्वा, सुपर्वाङ्गी, सुपर्वाणः ।
सुचर्मा, सुचर्माङ्गी, सुचर्माङ्गः । बहुव्रीहेरिति किम् ? अतिक्रान्ता राजानमति-
राजी(१) ॥

डाधुभाभ्यामन्यतरस्याम् ॥ १३ ॥

डाप् प्रत्ययो भवति उभाभ्यां-मन्त्रन्ताद्यातिपदिकादग्रन्ताच्च बहुव्रीहेरन्यतर-
स्याम् । पामा, पामे, पामा । सीमा, सीमे, सीमाः । न च भवति-पामानः । सीमानः ।
बहुव्रीहौ-बहुराजा, बहुराजे, बहुराजाः । बहुतत्ता, बहुतत्ते, बहुतत्ताः । न च भवति-
बहुराजानः । बहुतत्ताणः । अन्यतरस्याग्रहणं किमर्थम् ? बहुव्रीहौ “वनो र च” इत्य-
स्यापि विकल्पो यथा स्यात् । बहुधीवा, बहुधीवरी । बहुपीवा, बहुपीवरी ॥

अनुपसर्जनात् ॥ १४ ॥

अधिकारोऽयम् । उत्तरसूत्रेऽनुपसर्जने प्रतिषेध करोति । यद्विद ऊर्ध्वमनुक्रमिष्या-
मोऽनुपसर्जनादित्येव तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति-“टिड्ढाणञ्” इति ङीप्-कुरुचरी,
मद्रचरी । अनुपसर्जनादिति किम् ? बहुकुरुचरा बहुमद्रचरा, मधुरा । जातेरिति ङीप्-
कुक्कुटी । शूकरी । अनुपसर्जनादिति किम् ? बहुकुक्कुटा, बहुशूकरा मधुरा । कथं पुन-
रुपसर्जनादित्ययमसङ्गः ? तदन्तविधिना स्थापितं चैतद्-अस्यत्र प्रकरणे तदन्त-
विधिरिति । तथा च प्रधानेन तदन्तविधिर्भवति-कुम्भकारी । नगरकारी । न चाणिति
वृद्धग्रहणं, तद्वितोऽप्यणस्ति ॥

टिड्ढाणञ्द्वयसज्दप्रञ्मात्रचतयपृष्ठकृष्णकृष्णरूपः ॥ १५ ॥

अत इति सर्वत्रानुवर्तते, तत् सति सम्भवे विशेषणं भवति । टिडादिभ्यः प्राति-
पदिकेभ्यः स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो भवति । टापोऽपवादः । टितस्त्वावत्-कुरुचरी । मद्र-
चरी । इह कस्माच्च भवति, पचमाना । यजमाना ? द्वयनुबन्धकत्वात् । ल्युडाडिपु
कथं ? टिङ्करणसामर्थ्यात् । इतरत्र तु देरेव फलम् । पठिता विद्येति आगमदिवमन्ति-
मित्तं, “व्युव्युलौ तुट् च्” इति लिङ्गात् । ढ-सौपर्णेयी । वैनतेयी । निरनुबन्धको
दशब्दः स्त्रियां नास्तीति निरनुबन्धकपरिभाषा न प्रवर्तते । अण्-कुम्भकारी । नगर-
कारी । औपगवी । णेऽपि कचिदणकृत कार्यं भवति-चौरी । नापसी । दाण्डा मौष्ट-
त्यत्र न भवति । अञ्-औसी । औदपानी । शार्ङ्गवाधञ इति पुनरग्रे ग्रहणं जाति-
लक्षणं ङीप् याधितुम् । द्वयसच्-ऊरुद्वयसी । जानुद्वयसी । दध्मच्-उरुद्वयो । जानु-
द्वयो । मात्रच्-ऊरुमात्री । जानुमात्री । तयप्-पञ्चतयी । दशतयी । ठक्-आक्षिपी ।
शालाक्षिपी । ठञ्-लावणिकी । ठक्ठञ्जोर्भेदेन ग्रहणं ठनादिनिवृत्त्यर्थम् । कञ्-यादृशी ।

(१) “अतिराजी” इति पदमजरात्प्रसृतं पाठः ।

तादृशी । परस्-इत्यरी । नभरी । ॐ नमस्तुभ्यं कृत्यं स्तरणतलुनानामुपसखानम् ।
त्रैणी । पौष्टी । आवट्टद्वरणी । मुभगंकरणी । शाक्तीकी । याष्टीकी । तरणी । तनुनी ।

यञश्च ॥ १६ ॥

हीवित्येव । यञन्ताच्च प्रातिपदिकात् स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो भवति । गार्गी ।
वात्सी । (१) अपत्यग्रहणं कर्त्तव्यम् । इह मा भूत्, “हीपादनुसमुद्र यञ-
देप्या । गृथग्योगकरणमुत्तरार्थम् ॥

प्राचां ण्फ तद्धितः ॥ १७ ॥

यञ इत्येव । प्राचामाचार्याणां मतेन यञन्तात् स्त्रियां ण्फः प्रत्ययो भवति, स च
तद्धितसज्ञः । परासो ङीपर्यः । प्रत्ययद्वयेनेह स्त्रीत्वं व्यज्यते । तद्धितग्रहणं प्रातिपदिक
संज्ञार्थम् । गार्ग्यायणी । वात्स्यायनी । अन्येषाम्-गार्गी । वात्सी । सर्वत्र ग्रहणमु
परसूत्रादिहापठ्यते बाधकनाधनार्थम् । आवट्ट्याच्चापं वक्ष्यति, तमपि बाधिव
प्राचां ण्फ एव यथा स्यात्-आवट्टयायनी ॥

सर्वत्र लोहितादिकतन्तेभ्यः ॥ १८ ॥

यञ इत्येव । पूर्वैर्ग बिस्त्वे प्राप्ते निवार्थं चयनम् । सर्वत्र लोहितादिभ्यः क्त्वा
यन्तेभ्यो यञन्तेभ्यः स्त्रियां ण्फः प्रत्ययो भवति । क्तशब्दः स्वतन्त्र यत्प्रातिपदिक
तद्वधित्वेन परिगृह्यते-कपिशब्दापरः कपि क्त इति, न प्रातिपदिकावयवः कुरङ्
न्तेति । लौहित्यायनी । शांसित्यायनी । चाभ्रम्यायणी ॥

कण्वात्तु शकलः पूर्वः कतादुत्तर इत्येते ।

पूर्वोत्तरौ(२) तदन्तादी ण्फाणी तत्र प्रयोजनम् ॥

प्रातिपदिकेष्वन्यथा पाठः स एवं व्यवस्थापयितव्य इति मन्यते क्तन्तेभ्य इति
बहुव्रीहितत्पुरुषयोरेकशेष । तथा “कण्वादिभ्यो गोत्र” इति । तत्र तत्पुरुषवृत्त्या
समृहीतो मध्यपाती शकलशब्दो यञन्तः प्रत्ययद्वयमपि प्रतिपद्यते । शाकल्यायनी ।
शाकल्यस्येमे छात्राः शाकलाः ॥

कौरव्यमाण्डूकाभ्यां च ॥ १९ ॥

कौरव्यमाण्डूक इत्येताभ्यां स्त्रियां ण्फः प्रत्ययो भवति । कुर्वादिभ्यो ण्ये कृते
“ढक्च मण्डूकात्” इत्यणि च । यथाक्रमं टावडीपोरपवादः । कौरव्यायणी । माण्डूको-
यनी । कथं कौरवी सेना ? तस्येदं विवक्षायां कृते भविष्यति । ॐ कौरव्यमाण्डूकयो

(१) ‘ आपत्य ’ इति पदमञ्जरीसम्मत पाठः, न्यासेषु “अपात्र” इत्येव दृश्यते ।

(२) पूर्वोत्तरावित्यादि—शकलशब्दोऽन्त आदिश्च यथाक्रमम् यदो पूर्वोत्तरयोर्गण
योस्तौ तथोक्ती, पूर्वो गणे लोहितादिः शकलशब्दो भवति, उत्तरश्च गण शकलशब्दा
दिर्भवतीत्यर्थः ।

रासुरुरूपसंख्यानम् । आसुरायणी । शैपिकेष्वर्थेषु “इनश्च” इत्यणि प्राप्ते द्वप्रत्यय
इष्यते ॥ आसुरीयः कल्पः ॥

वयसि प्रथमे ॥ २० ॥

कालकृतशरीरावस्था यौवनादिवयः । प्रथमे वयसि यत्प्रातिपदिक श्रुत्या(१)वर्तते
ततः स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो भवति । कुमारी । किशोरी । वरूरी । प्रथम इति किम् ?
स्यविरा । वृद्धा । अत इत्येव, शिशुः । वयस्यचरम इति वक्तव्यम् । वधूरी, चिरण्टी,
‘द्वितीयवयवोवचनावेतौ । प्राप्तयौवना स्यभिधीयते । कथं कन्या ? “कन्यायाः कनोन
च” इति ज्ञापकात् । उत्तानशया, लोहितपादिकेति, नैता वयःश्रुतयः ॥

द्विगोः ॥ २१ ॥

द्विगुसंज्ञकात् प्रातिपदिकात् स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो भवति । पञ्चपूली । दशपूली ।
कथं त्रिफला ? अजादिषु दृश्यते ॥

अपरिमाणविस्ताचितकम्बल्येभ्यो न तद्धितलुकि ॥ २२ ॥

पूर्वेण ङीप् प्राप्तः प्रतिपिद्यते । अपरिमाणान्ताद् द्विगोर्विस्ताचितकम्बल्यान्ताच्च
तद्धितलुकि सति ङीप् प्रत्ययो न भवति । विस्तादीनां परिमाणार्थं ग्रहणम् । सर्वतो
मानं परिमाणम् । अपरिमाणान्तात्तावत्-पञ्चभिरश्वैः क्रीता पञ्चाश्वः । दशाश्वः ।
“(तेन(२)क्रीतम्” “अभ्यर्द्धपूर्वद्विगोर्लुगसंज्ञायाम्” इति लुक्) कालः सत्या च न
परिमाणम् । द्विवर्षा । त्रिवर्षा । द्वाभ्यां शताभ्यां क्रीता द्विशता । त्रिशता । विस्ता-
दिभ्यः-द्विविस्ता । त्रिविस्ता । द्व्याचिता । त्र्याचिता । द्विकम्बल्या । त्रिकम्बल्या ।
अपरिमाणेति किम् ? द्वाढकी । त्र्याढकी । तद्धितलुकीति किम् ? समाहारे पञ्चाश्वी ।
दशाश्वी ॥

काण्डान्तात् क्षेत्रे ॥ २३ ॥

काण्डशब्दान्ताद् द्विगोस्तद्धितलुकि सति क्षेत्रे वाच्ये ङीप् प्रत्ययो न भवति ।
द्वे काण्डे प्रमाणमस्याः क्षेत्रभक्तेः, प्रमाणे द्वयसंज्ञिति विहितस्य तद्धितस्य “प्रमाणे
लो द्विगोर्नित्यम्” इति लुकि कृते-द्विकाण्डा क्षेत्रभक्तिः । त्रिकाण्डा क्षेत्रभक्तिः ।
काण्डशब्दस्यापरिमाणवाचित्वात् पूर्वणैव प्रतिपेधे सिद्धे क्षेत्रे नियमार्थं वचनम्,
इह मा भूत्-द्विकाण्डी रज्जुस्त्रिकाण्डी रज्जुरिति । प्रमाणविशेषः काण्डम् ॥

पुरुषात् प्रमाणेऽन्यतरस्याम् ॥ २४ ॥

द्विगोस्तद्धितलुकीत्येव । प्रमाणे यः पुरुषशब्दस्तदन्ताद् द्विगोस्तद्धितलुकि सति
अन्यतरस्यां न ङीप् प्रत्ययो भवति । द्वौ पुरुषौ प्रमाणमस्याः परिखाया द्विपुरुषा,
द्विपुरुषी । त्रिपुरुषा, त्रिपुरुषी । अपरिमाणान्तत्वाच्चित्ये प्रतिपेधे प्राप्ते विक्लपार्थं

(१) श्रुत्येत्यादि—श्रवणमात्रेण प्रकरणाद्यनपेक्षयैत्यर्थः । (२) कोष्ठान्तर्गदपाठो न्यास-
पदमज्जयसंमतः । अस्याप्यस्य न्यासे स्वयमुक्तत्वात् ।

वचनम् । प्रमाण इति किम् ? द्वाभ्यां पुराभ्यां कृता द्विपुरा, त्रिपुरा । तद्वि-
लुकीत्येव-समाहारे द्विपुरा, त्रिपुरा ॥

बहुमीहेरुपसो ङीप् ॥ २५ ॥

ऊपसस्तद्दान्ताद्बहुमीहेः श्रियां ङीप् प्रत्ययो भवति । “ऊपसोऽनङ्” इति समा-
सान्ते कृते, “अनो बहुमीहेः” इति डाप्प्रतिषेधो । प्रासयोरिदमुच्यते । षोष्ठी ।
पुण्डोष्ठी । बहुमीहेरिति किम् ? प्रासा ऊपः प्रासोधाः । अन उपधालोपिन इत्यस्यापि
ङीपोऽयमुत्तरयानुवृत्तेर्नाधिक इष्यते । समासान्तश्च श्रियामेव, इह न भवति-महोधाः
परम्य इति ॥

सरयाव्ययादेर्ङीप् ॥ २६ ॥

पूर्वेण ङीपि प्राप्ते ङीप्प्रतीयते । संख्यादेर्व्ययादेश्च बहुमीहेरुप सन्दान्ताद् ङीप्
प्रत्ययो भवति । संख्यादेस्तावत्-द्र्यूष्ठी । अय्युष्ठी । अव्ययादेः-अय्यूष्ठी (१), निरु-
ष्ठी । आदिग्रहणं किम् ? द्विविधोष्ठी, त्रिविधोष्ठीत्यत्रापि यथा स्यात् ॥

दामहायनान्ताच्च ॥ २७ ॥

ऊपस इति निवृत्तम् । सरयाग्रहणमनुवर्त्तते नाव्ययग्रहणम् । संख्यादेर्वहुमीहेदां-
मदान्दान्ताद्दामहायनान्ताच्च श्रियां ङीप् प्रत्ययो भवति । दामान्तात् डाप्प्रतिषेध-
विकल्पेषु प्राप्तेषु नित्यार्थं वचनम् । द्विदात्री, त्रिदात्री । हायनान्तादापि प्राप्ते-
द्विहायनी, त्रिहायणी, चतुर्हायणी । दहायनो वयसि स्मृतः । तेनेह न भवति-द्विहा-
यना शाला । त्रिहायना । चतुर्हायना । णत्वमपि ऋचिचतुर्भ्यां हायनस्य इति वय-
स्येव स्मर्यते ॥

अन उपधालोपिनोऽन्यतरस्याम् ॥ २८ ॥

बहुमीहेरित्येव । अग्रन्तो यो बहुमीहेरपधालोपी तस्मादन्यतरस्यां ङीप् प्रत्ययो
भवति । ङीपा मुक्ते डाप्प्रतिषेधौ भवतः । (किमर्थं (२) तर्हीदमुच्यते) ननु सिद्धा-
एव डाप्प्रतिषेधङीप् ? अनुपधालोपिनो ङीप्प्रतिषेधार्थं वचनम् । बहुराजा, बहु-
राज्ञी, बहुराजे । बहुतथा, बहुतथी, बहुतथे । अन इति किम् ? बहुमत्स्या । उप-
धालोपिन इति किम् ? सुपर्वा, सुपर्वे । सुपर्वा, सुपर्वाणी, सुपर्वाणः । डाप्प्रति-
षेधावेवात्र भवतः ॥

नित्यं संज्ञाछन्दसोः ॥ २९ ॥

अद्यन्ताद् बहुमीहेरपधालोपिनः संज्ञायां विषये छन्दसि च नित्यं ङीप् प्रत्ययो
भवति । विकल्पस्यापवादः । सुराज्ञी, अतिराज्ञी नाम ग्रामः । छन्दसि-गी. पञ्चदात्री ।
एकदात्री । द्विदात्री । एकमूदूर्णी । समानमूदूर्णी ।

(१) “अय्यूष्ठी” इति न्यासपाठः । (२) कोष्ठा-तर्हीत- पाठः । न्यासपदमजयं
सम्मतोऽयम् ।

केवलमामकभागधेयपापापरसमानार्यकृतसुमङ्गलभेषनाच्च ॥ ३० ॥

सन्ज्ञाद्वन्द्वसोरित्येव । केवलादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः सज्ञाया इन्द्रसि विषये स्त्रिया
डीप् प्रत्ययो भवति । केवली । केवलेति भाषायाम् । मामकी । मामिकेति भाषा-
याम् । मित्रावरणयोर्भागधेयी । भागधेयेति भाषायाम् । पापी त्वियम् । पापेति
भाषायाम् । उतापरीन्यो मधवा विजिग्ये । अपरेति भाषायाम् । समानो प्रवाणो ।
समानेति भाषायाम्(१) ॥

रात्रेश्चानसौ ॥ ३१ ॥

जस्विपयादन्यत्र सज्ञाया इन्द्रसि च रात्रिशब्दाद् डीप् प्रत्ययो भवति । या रात्री
सृष्टा । रात्रीभिः । अजसाविति किम् ? यास्ता रात्रयः । अजसादिष्विति वक्तव्यम् ॥
रात्रिं सहोपिवा । कथं “तिमिरपत्नैरवगुण्ठिताश्च रात्र्यः” ? डीपस्य बहुव्रीहिलक्षणस्तत्र
हि पश्यते ‘कृदिकारादक्तिनः’, ‘सर्वतोऽस्तित्रयार्थादित्येके’ इति ॥

अन्तर्बत्पतिवतोर्नुक् ॥ ३२ ॥

प्रकृतिर्निपात्यते, नुगागमस्तु विधीयते । अन्तर्बत्पतिवतोर्नुक् भवति डीप् च प्रत्ययः,
स तु नकारान्तत्वादेव सिद्धः । निपातनसामर्थ्याच्च विशेषे वृत्तिर्भवति । अन्तर्बत्पति-
वदिति गभभर्तृसयोगे, इह न भवति-अन्तरस्याः शालाया विद्यते । पतिवती पृथिवी ।
अन्तर्बदिति मतुब्जिपात्यते, वच सिद्धम् । पतिवदिति वच निपात्यते, मतुप् सिद्धः ।
अन्तर्बत्नी गर्भिणी । पतिवन्ती जीवपतिः ॥

अन्तर्बत्पतिवतोस्तु मतुब्बच्च निपातनात् ।

गर्भिण्या जीवपत्या च वा इन्द्रसि तु नुग्विधिः ॥

मान्तर्बत्नी देवानुपैत् । सान्तर्बत्नी देवानुपैत् । पतिवन्ती तरुणवत्सा । पतिवता
तरुणवत्सा ॥

पत्युर्नो यज्ञसयोगः ॥ ३३ ॥

पतिशब्दस्य नकारादेशः स्त्रिया विधीयते, डीप् प्रत्ययस्तु नकारान्तत्वादेव सिद्धः,
यज्ञसयोगे । यज्ञेन सयोगो यज्ञसयोगः तसाधनवाक्य(२)लग्रहीतृत्वाद्वा । यज्ञमानस्य
पत्नी । पत्नि वाच यच्छुः । यज्ञसयोग इति किम् ? ग्रामस्य पतिरियं ब्राह्मणी । कथं
वृषलस्य पत्नी ? उपमानाद्भवित्यति ॥

त्रिभाषा सपूर्वस्य ॥ ३४ ॥

पत्युर्न इति वर्त्तते । पतिशब्दात्तस्य प्रातिपदिकस्य सपूर्वस्यानुपर्वनस्य स्त्रिया
त्रिभाषा नकारादेशो भवति, डीप् तु लभ्यत एव । वृद्धपतिः । वृद्धपत्नी । स्थूलपतिः ।

(१) ‘श्रवकृता आयकृतौ भाषायाम् सुमङ्गली सुमङ्गलेन भाषायाम् । भेषजी ।
भेषने त भाषायाम् इति उदाहरणप्रत्युदाहरणविशिष्टान्य कश्चित्कचिदुपलभ्यते पदमपवा-
लेतेषां यावयात् दृश्यते ॥ (२) ‘तत्कले’ ति न्यासपाठः ।

स्थूलपत्नी । अप्राप्तविभाषेयमयज्ञसयोगत्वात् । सपूर्वस्येति किम् ? पतिरियं ब्राह्मणी ग्रामस्य ॥

नित्यं सपत्न्यादिषु ॥ ३५ ॥

सपत्न्यादिषु नित्यं पत्युर्नकारादेशो भवति, ङीप् तु लभ्यत एव । पूर्वणं विरह्ये प्राप्ते वचनम् । नित्यग्रहणं विस्पष्टार्थम् । समानः पतिरस्याः सपत्नी । एकपत्नी । समानादिष्विति वक्तव्ये समानस्य समासार्थं वचनम् । समान । एक । वीर । पिण्ड । भ्रातृ । पुत्र । दासाच्छन्दसि ॥

पूतक्रतोरै च ॥ ३६ ॥

पूतक्रतुशब्दस्य स्त्रियामैकारश्चान्तादेशो भवति ङीप् च प्रत्ययः । पूतक्रतो स्त्री पूतक्रतायी । त्रय एते योगाः पुयोगप्रवरणे द्रष्टव्याः । यथा हि पूताः क्रतवः पूतवतु सा भवति ॥

घृपाकप्याग्निकुसितकुसीढानामुदात्तः ॥ ३७ ॥

घृपाकप्यादीनामुदात्त ऐकारादेशो भवति स्त्रियां ङीप् च प्रत्ययः । घृपाकपिशाद्वो मध्योदात्त उदात्तत्वं प्रयोजयति । अन्यादिषु पुनरन्तोदात्तेषु स्थानिवद्भावादेव सिद्धम् । घृपाकपेः स्त्री घृपाकपायी । अग्नायी । कुसितायी । कुसीदायी । पुयोग इत्येव, वृषाकपि स्त्री ॥

मनोरी वा ॥ ३८ ॥

ऐ, उदात्त इति च वर्त्तते । मनुशब्दात् स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो भवति औकारश्चान्तादेश ऐकारश्चोदात्तः । याग्रहणेन द्वावपि विकल्प्येते, तेन त्रैरूप्यं भवति—मनो स्त्री मनायी, मनावी, मनुः । मनुशब्द आद्युदात्तः ॥

वर्णादिनुदात्तात्तोपधात्तो नः ॥ ३९ ॥

वेति वर्त्तते । वर्णावाचिनः प्रातिपदिकानुदात्तान्तात्तकारोपधाद्वा ङीप् प्रत्ययो भवति, तकारस्य नकारादेशो भवति । एता । एनी । श्येता । श्येनी । हरिता । हरिणी । सर्व एते आद्युदात्ताः, “वर्णानां तणतिनितान्तानाम्” इति वचनात् । वर्णादिति किम् ? ग्रह(१)ता । प्ररुता । गतिस्त्रेणाद्युदात्तः । अनुदात्तादिति किम् ? श्रेता । घृतादित्वादन्तोदात्तः । तोपधादिति किम् ? अन्यतो ङीप् वक्ष्यति । अत इत्येव, दितिर्ब्राह्मणी । ऽपिशद्वापुसंरयानम् । पिशद्वा । ऽअसितपलितयोः प्रतिषेधः । असिता । पलिता । ऽछन्दसि क्रमित्येके । असित्री । पलित्री । भाषायामपीष्यते—गतो गणस्तूर्णमसिन्निकानाम् ॥

अन्यतो ङीप् ॥ ४० ॥

वेति निवृत्तं, वर्णादिनुदात्तादिति वर्त्तते, तोपधापेक्षमन्यत्वम् । वर्णावाचिनः प्राति-

(१) “प्रकृते”ति न्यासपाठः ।

पदिकादनुदात्तान्तात् स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो भवति । स्वरे विशेषः । सारङ्गी । कलमापी । शबली । वर्णादित्येव, खट्वा । अनुदात्तादित्येव, कृष्णा । कपिला ॥

पिङ्गौरादिभ्यश्च ॥ ४१ ॥

ङीपनुत्तंते । पिङ्गवः प्रातिपदिकेभ्यो गौरादिभ्यश्च स्त्रिया ङीप् प्रत्ययो भवति । शिल्पिनि ष्वुन्-नर्त्तकी । खनकी । रजको । गौरादिभ्यः-गौरी । मत्सी । गौर । मत्स्य । मनुष्य । शृङ्ग । हय । गवय । मुरग्य । ऋज्य । पुट । द्रुण । द्रोण । हरिण । कण । ईर । उक्कण । आमलक । कुवल । बदर । बिम्ब । तर्कार । शर्कार । पुष्कर । शिखण्ड । सुपम । सलन्द । गहुज । आनन्द । सुपाट । सुगेठ । आढक । शक्कुल । सुर्म । सुर । सूर्य । पूष । मूप । घातक । सकल्लक । सल्लक । मालक । मालत । सालक । वेतस । जतस । पृम । मह । मठ । छेद । श्वन् । तत्तन् । अनहुही । अनद्वाही । एपणः करणे । देह । काकादन । गवादन । तेजन । रजन । लवण । पान । मेघ । गौतम । आयस्थूण । भौरि । भौलिकि । भौलिङ्गि । औद्वाहमानि । आलिङ्गि । अपिच्छिक । आरट । टोट । नट । नाट । मूलाट । शातन । पातन । पावन । आस्तरण । अधिकरण । एत । अधिकार । आग्रहायणी । ग्रन्थवरोहिणी । सेवन । सुमङ्गलारत्नज्ञायाम् । सुन्दर । मण्डल । पट । पिण्ड । बिटक । कुई । गूई । पाण्ट । लोफाण्ट । कन्दर । कन्दल । तरण । तलुन । बृहत् । महत् । सौधर्म । रोहिणी, नक्षत्रे । रेवती, नक्षत्रे । विकल । निष्कल । पुष्कल । कटाक्षोणिवचने (१) । पिप्पल्यादयश्च । पिप्पली । हरीतकी । कोशानकी । शमी । करीरी । पृथिवी । क्रोष्टी । मातामह । पितामह । मातामहपितामहयोः “मातरि पित्र” इति पित्वादेव सिद्धे ज्ञापनार्थं वचनम्-अनित्यं पितृवृत्तणो दीपिति, तेन दप्येयुपपन्नं भवति ॥

ज्ञानपदकुण्डगोणस्थलभाजनागकालनीलकुशिकामुककवराद् वृत्त्यमत्रा-

वपनाकृत्रिमाश्राणास्थौल्यगर्गानाच्छादनायोविकार-

मैथुनेच्छावेशवेशेषु ॥ ४२ ॥

ज्ञानपदादिभ्य एकादशभ्य प्रातिपदिकेभ्य एकादशसु वृत्त्यादिष्वर्थेषु यथासत्य ङीप् प्रत्ययो भवति । ज्ञानपदी भवति वृत्तिश्चेत्, ज्ञानपदी अन्या । स्वरे विशेषः । उत्सादिपाठादजि कृते ङीपाद्युदात्तश्च भवति । कुण्डी भवति अमत्र चेत्, कुण्डान्या । गोणी भवत्यावपन चेत्, गोणान्या । स्थली भवति अकृत्रिमा चेत्, स्थलान्या । भागी भवति धागा चेत् पन्थेत्यर्थं, भाजान्या । नागीभवति स्थौल्य चेत्, नागाऽन्या । नागशब्दो गुणवचनः स्थौल्ये ङीपमुत्पादयति, अन्यत्र गुण एव टापम् । जातिवचनात्तु जातिलक्षणो ङीपेव भवति-नागी । काली भवति वर्णश्चेत्, कालाऽन्या ।

(१) कुत्रचिद् अधिकारः पञ्चशब्दा ग्रन्थे दतीदृश्यन्ते । ते च यथा—पिङ्गल । मट्ट । दहन । वन्द । काकण इति ।

नीली भवति अनाच्छादनं चेत्, नीलाऽन्या । न च सर्वस्मिन्नाच्छादन इत्यने, किं तर्हि ? नीलादोषधी, प्राणिनि च । नीली ओषधिः, नीली गौः, नीली वटवा । सज्ञायां वा । नीली । नीला । कुशी भरत्ययोपिकारश्चेत्, कुशान्या । कामुकी भवति मैथुनेच्छा चेत्, कामुकान्या । मैथुनेच्छावती भण्यते, नेच्छामात्रम् । कयरी भवति केशपेशश्चेत्, कयरान्या ॥

शोणात् प्राचाम् ॥ ४३ ॥

शोणशब्दात्प्राचामाचार्याणां मतेन स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो भवति । शोणी, शोणै वटवा ॥

वोतो गुणवचनात् ॥ ४४ ॥

गुणमुक्त्वान् गुणवचनः । गुणवचनात्प्रातिपदिकाद् उकारान्तात् स्त्रियां वा ङीप् प्रत्ययो भवति । पटुः, पट्वी । मृदुः, मृद्वी । उत इति किम् ? शुचिरियं ब्राह्मणी । गुणवचनादिति किम् ? आसुः । अमुशब्दाद् गुणवचनाद् ङीराद्युदात्तार्थम् । वर्यी । असुरमयोगोपधात्प्रातिपेधो यक्तव्यः । स(१)रियं ब्राह्मणी । पाण्डुरियं ब्राह्मणी ॥

सत्ये निविशतेऽपैति पृथक् जातिषु दृश्यते ।

आधेयश्चाक्रियाजश्च सोऽसत्त्वप्रकृतिगुणः ॥

बह्वादिभ्यश्च ॥ ४५ ॥

यहु इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः स्त्रियां वा ङीप् प्रत्ययो भवति । बहूः, बह्वी । यहु । पदति । अकृति । अजति । अंहति । वहति । शकटि । शक्तिः शस्त्रे । शारि । वारि । गति । अहि । कपि । मुनि । यष्टि । अइतः प्राण्यङ्गात् । अकृदिकारादक्तिनः । असर्वतोऽक्तिज्ञार्थादित्येके । चण्ड । अराल । कमल । कृपाण । विकट । विशाल । विशङ्कट । भरज । ध्वज । अचन्द्रभागाद्यद्याम् । कल्याण । उदार । पुराण । अहन् । बहुशब्दो गुणवचन एव, तस्यै पाठ उत्तरार्थः ॥

नित्यं छन्दसि ॥ ४६ ॥

बह्वादिभ्यश्छन्दसि विषये नित्यं स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो भवति । बह्वीषु हित्वा प्रविषन् । बह्वी नाम ओषधी भवति । नित्यग्रहणमुत्तरार्थम् ॥

भुवश्च ॥ ४७ ॥

छन्दसि विषये स्त्रियां भुवो नित्यं ङीप् प्रत्ययो भवति । बिम्बी च । प्रम्बी च । सम्ब्वी च (२) । इह कस्मान्न भवति स्वयम्भूः ? उत इति तत्परकरणमनुवर्तते । ह्रस्वादेवेय पञ्चमी । “भुव” इति सौत्रो निर्देशः ॥

(१) खरु — कन्या पतिवरेति निषण्डः । (२) कचिदुपलभ्यमानः “शम्भ्वी” इति शब्दः पारुष्येण शतव्यः ।

पुयोगादार्यायाम् ॥ ४८ ॥

पुसा योग पुयोग । पुयोगाद्गतोर्यप्रातिपदिक स्त्रिया वर्तते पुस आख्याभूत तस्माद् ङीप् प्रत्ययो भवति । गणकस्य स्त्री गगकी । महामात्री । प्रष्टी । प्रचरी । पुसि शब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य सम्भवाद् पुशब्दा एते, तद्योगास्त्रिया वर्तन्ते । पुयोगादिति किम् ? देवदत्ता । यज्ञदत्ता । आर्याग्रहण किम् ? परिसृष्टा (१) प्रजाता । पुयोगादेते शब्दा स्त्रिया वर्तन्ते न तु पुमासमाचक्षते । ऋगोपालिकादीना प्रतिषेधः । गोपालकस्य स्त्री गोपालिका । ऋमूर्याद्देवताया चाद्वयः । सूर्यस्य स्त्री देवता सूर्या । देवतायामिति किम् ? सूर्या ॥

इन्द्रनरुगभयशर्जरुद्रमृडहिमारण्ययययनमातुलाचार्यागामानुक ॥ ४९ ॥

इन्द्रादिभ्य प्रातिपदिकेभ्य स्त्रिया ङीप् प्रत्ययो भवति, आनुवचागमः । येषामत्र पुयोग एवेत्यते तेषामानुगागममात्र विधीयते, प्रत्ययस्तु पूर्वमेव सिद्धः । अन्येषा तृभ्य विधीयते । इन्द्राणी । वरगानी । भवानो । शर्वाणी । रुद्राणी । मृडाणी । ऋहिमारण्ययोर्महत्वे । महद्भिर्म हिमानी । महदरण्यमरण्यानी । अत्राद्वयोपेक्षः । दुष्टो यवो यवानो । यवनाल्लिप्याम् । यवनानां लिपिर्यवनानी । उपधायामातुलाभ्या वा । उपाध्यायी । उपाध्यायानी । मातुली । मातुलानी । आचार्यादणत्वचः । आचार्यानी । आचार्या । अर्यचक्षत्रियाभ्या वा । अर्याणी । अर्या । क्षत्रियाणी । क्षत्रिया । विना पुयोगेन स्वार्थ एवाय विधिः । पुयोग तु ङीपैव भवितव्यम् । अर्या । क्षत्रिया । मुद्रलाच्छन्दसि लिचः । रथोरभून्मुद्रलानि गविष्टौ ॥

क्रीतात् करणपूर्वात् ॥ ५० ॥

करण पूर्वमस्मिन्निति करणपूर्वं प्रातिपदिकम् । क्रीतशब्दान्ताप्रातिपदिकात्करणपूर्वास्त्रिया ङीप् प्रत्ययो भवति । वस्त्रेण क्रीयते सा वस्त्रक्रीती । वसनक्रीती । करणपूर्वादिति किम् ? सुक्रीता । दुष्क्रीता । इह कस्मान्न भवति—

“सा हि तस्य धनक्रीता प्राणेभ्योऽपि गरीयसी ।” इति ?

दावन्तेन समासः, अत इति चानुवर्तते । गतिकारकोपपदानां कृद्भि सह समासवचनं प्राक् सुष्ठुपत्तेरिति बहुलं तदुच्यते, “कर्त्तृकरणे कृता बहुलम्” इति ॥

कादल्पाख्यायाम् ॥ ५१ ॥

करणपूर्वादित्येव । करणपूर्वाप्रातिपदिकात् कान्तादल्पाख्याया ङीप् प्रत्ययो भवति । अल्पाख्यायामिति समुदायोपाधिः । अन्नविलिप्ती द्यौः । सूपविलिप्ती पात्री । अल्पसूपेत्यर्थः । अल्पाख्यायामिति किम् ? चन्दनानुलिप्ता (२) ब्राह्मणी ॥

(१) परिसृष्टा प्रजाता—प्रवृत्तित्यर्थः । एते शब्दा इति बहुवचनम् ये- येनैव शब्दानोपाशब्दास्तानपेक्ष्य वेदितव्यम् । (२) च दनानुलिप्ता—बहुलेन च दनेनानुलिप्तित्यर्थः ।

बहुव्रीहेश्चान्तोदात्तात् ॥ २२ ॥

कादित्येव । बहुव्रीहिर्योऽन्तोदात्तस्तस्मात्त्रिधा ङीप् प्रत्ययो भवति । स्वाङ्गपूर्वपदो बहुव्रीहिरिहोदाहरणम् । अस्वाङ्गपूर्वपदाद्विकल्प उच्यते । शङ्खभित्री । ऊरुभित्री । (१) गल्लोच्छ्रुती । केशलनी । बहुव्रीहरिति किम् ? पादपतिता । अन्तोदात्ताज्जातप्रतिषेधः । दन्तोदात्ता । स्तनजाता । पाणिगृहीत्यादीनामर्थविशेषः । पाणिगृहीता भार्या । यस्यास्तु कथं चत्पाणिगृह्यते पाणिगृहीता सा भवति । अवहृन्नाम्बुफालमुरादिपूर्वादिति वक्तव्यम् । यदुक्ता (२) । नन्-अहृता । सु-मुहृता । काल-मासजाता । सवसरजाता । मुरादि-सुरजाता । दुःखजाता । “जातिकाल-मुरादिभ्योऽनास्वाङ्गादनादि”त्येवमादिना बहुव्रीहेश्चान्तोदात्तत्वम् ॥

अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वा ॥ २३ ॥

अन्तोदात्तात्, चान्तादित्यनुवर्तते । अस्वाङ्गपूर्वपदादन्तोदात्तात् चान्ताद् बहुव्रीहः स्त्रिया वा ङीप् प्रत्ययो भवति । पूर्वण नित्ये प्राप्ते विकल्प उच्यते । शार्ङ्गजग्धी, शार्ङ्गजग्धा । पलाण्डुमन्त्रिती, पलाण्डुमन्त्रिता । मुरापोती, मुरापीता । अस्वाङ्गपूर्वपदादिति किम् ? शङ्खभित्री । ऊरुभित्री । अन्तोदात्तादित्येव-वस्त्वच्छ्रुता । वसनच्छ्रुता । अग्रहल सलाहन्दसोरिति वक्तव्यम् । प्रवृद्धविलुनी । प्रवृद्धविलुना । प्रवृद्धा चासौ विलुना चेति, नाय बहुव्रीहि ॥

स्याङ्गाच्चोपसर्जनादसयोगोपधात् ॥ २४ ॥

बहुव्रीहे, चान्तादन्तोदात्तादिति सर्वं निवृत्तम् । याम्रहणमनुवर्तते । स्वाङ्गयदुष्मजन्तमसयोगोपध तदन्तात् प्रातिपदिकास्त्रिया वा ङीप् प्रत्ययो भवति । चन्द्रमुषी, चन्द्रमुषा । अतिप्रान्ता केशान् अतिकेरी, अतिकेशा माला । स्वाङ्गादिति किम् ? बहुयवा । उपमर्जनादिति किम् ? अशिक्षा । असयोगोपधादिति किम् ? मुगुरका । मुपाधो । अङ्गाग्ररुष्टेभ्य इति वक्तव्यम् । मृदङ्गो । मृदङ्गा । मुगात्री । मुगात्रा । स्तिग्धरुष्टी, स्तिग्धरुष्टा ॥

अद्वयमूर्ति (३) मस्वाङ्ग प्राणित्यमविकारनम् ।

अतस्थ तत्र दृष्ट चेत्तेन (४) चेत्तत्तथायुतम् ॥

नासिकोदरीष्ठनङ्घ्रादन्तकर्णशृङ्गाच्च ॥ २५ ॥

स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादिष्वेव । चङ्गनलक्षणे सयोगोपधलक्षणे च प्रतिषेधे प्राप्ते वचनम् । सहनन्विद्यमानलक्षणेस्तु प्रतिषेधो भवत्येव । नासिकादन्ताप्रातिपदिका स्त्रिया वा ङीप् प्रत्ययो भवति । तुङ्गनासिकी, तुङ्गनासिका । तिलोदरी, तिलोदरा ।

(१) गल्लोच्छ्रुतीति प० पा० ॥ (२) बहुव्रीह्या—बहुनि कृता वनपेति विग्रहः ।

(३) मूर्तिमदिति—असर्वगतद्रव्यपरिमाणा मूर्ति । स्वर्गवदद्रव्यपरिमाणं मूर्तिरित्यर्थः ।

(४) “तस्ये”ति न्या० पा० ॥

विम्बोष्ठी, विम्बोष्ठा । दीर्घजङ्घी, दीर्घजङ्घा । समदन्ती, समदन्ता । चारुकर्णी,
चारुकर्णा । तोदगशृङ्गी, तोदगशृङ्गा । ॐपुच्छाच्चेति वक्तव्यम् ॥ कल्याणपुच्छी,
कल्याणपुच्छा । ॐकवरमणिविपशारेभ्यो नित्यम् ॥ कवरपुच्छी (१) । मणिपुच्छी ।
विपपुच्छी । शरपुच्छी । ॐउपमानात्पक्षाच्च पुच्छाच्च ॥ उल्लूकपक्षी सेना । उल्लूक-
पुच्छी शाला ॥

न क्रोडादिबद्धच. ॥ ५६ ॥

स्वाहादिति ङीप् प्राप्तः प्रतिपिद्वयते । क्रोडाद्यन्ताद् बह्वजन्ताच्च प्रातिपदिका-
स्त्रियां ङीप् प्रत्ययो न भवति । कल्याणक्रोडा (२) । कल्याणबुग । कल्याणोखा ।
कल्याणबाला । कल्याणक्षफा । कल्याणगुदा । कल्याणघोणा । कल्याणमुखा ।
क्रोडादिराकृतिगणः । सुभगा । सुगला । बद्धचः खलत्रपि-पृथुत्रघता । महाललटा ॥

सहनभूविद्यमानपूर्वाच्च ॥ ५७ ॥

स्वाहाच्चोपसर्जनादिति नासिकोदरौद्वेजङ्घेति च प्राप्तो ङीप्प्रतिपिद्वयते । सह
नञ् विद्यमान इत्येवंपूर्वाव्याप्तिपदिकास्त्रियां ङीप् प्रत्ययो न भवति । सकेशा ।
अकेशा । विद्यमानकेशा । सनासिका । अनासिका । विद्यमाननासिका ॥

नरमुखात् सज्ञायाम् ॥ ५८ ॥

नरमुखान्तात् प्रातिपदिकात् सज्ञायां स्त्रियां विषये ङीप् प्रत्ययो न भवति ।
शूर्पगवा । वज्रगवा । गौरमुखा । कालमुखा । सज्ञायामिति किम् ? तान्नरखीकन्या ।
चन्द्रमुखी ॥

दीर्घजिह्वी च चञ्चन्दसि ॥ ५९ ॥

दीर्घजिह्वी इति चन्दसि विषये निपात्यते । सयोगोपधावादप्राप्तो ङीप् विधी-
यते । दीर्घजिह्वी वै देवाना हन्यमल्लेष्ट । चकार सज्ञानुकर्यगर्पः । दीर्घजिह्वीति
निपातन नित्यार्थम् ॥

दिक्पूर्वपदान्ङीप् ॥ ६० ॥

स्वाहाच्चोपसर्जनादित्येवमादिविधिप्रतिषेधविषयः सर्वोऽप्यपेक्ष्यते । यत्र ङीप्
विहितस्तत्र तदपवादः । दिक्पूर्वपदाव्याप्तिपदिकाद् ङीप् प्रत्ययो भवति । स्वरे
विषये । प्राङ्मुखी (३), प्राङ्मुखा । प्राङ्नासिकी, प्राङ्नासिका । इह न भवति-
प्राङ्मुखी, प्राङ्क्रोडा, प्राङ्जघनेते ॥

(१) कवरपुच्छा—कवर पुच्छमस्या सा मयूरी । मणिपुच्छा, विषपुच्छा—मणि. पुच्छ-
मस्या, विष पुच्छमस्याः सा वृश्चिकी । (२) “कल्याणक्रोडा”ति । अश्वानामुरा—क्रोडा, खी-
लिहोऽयम् । (३) प्राङ्मुखीति—प्राच्या भवमिति न्युत्पद्यत इति, तस्याभवेति हि हि, ‘
‘लुक्प्रतिषेधे’ति ङीष्प्रकृ, इति प्राङ्, प्राङ्मुखस्य सा प्राङ्मुखी ।

घाहः ॥ ६१ ॥

हीपेव स्रयते न हीप् । घहेरय विप्रत्ययान्तस्य निदूदेशः । सामर्थ्यात्तदन्तवि-
ज्ञानम् । वाहन्ताप्रातिपदिकास्त्रियां हीप् प्रत्ययो भवति । द्वियौही । प्रष्टौही ॥

सरयशिश्वीति भाषायाम् ॥ ६२ ॥

सरसी, अशिश्वी इत्येतौ दाद्री हीफन्तौ भाषाया निपात्येते । सरसी मे ब्राह्मणी ।
नास्याः शिशुरस्तीति अशिश्वी । भाषायामिति किम् ? सरसा सप्तपदी भव । अशिशु-
मिव मामय शिशुरभिमन्यते ॥

जातेरस्त्रीविषयादयोपधात् ॥ ६३ ॥

जानिषादि यट्प्रातिपदिक न च स्त्रियामेव नियतमस्त्रीविषयमपकारोपध च
तस्मात् स्त्रियां हीप् प्रत्ययो भवति ॥

आवृत्तिग्रहणा जातिलिङ्गानां च न सर्वभाक् ।

सकृदाख्यातनिर्ग्राह्या गोत्र च चरणैः सह ॥

कुक्कुटी । सूकरी (१) । ग्राहणी । वृषली । नाढायनी । चारायणी । कडी । बह-
वृची । जातेरिति किम् ? मुण्डा । अस्त्रीविषयादिति किम् ? मक्षिका । अयकारोपधा-
दिति किम् ? चत्त्रिया । श्लोपधप्रतिषेधे ह्ययगवयमुकयमव्यमनुप्याणामप्रतिषेधः ।
हयी । गवयी । मुकयी । मयसी । मनुषी ॥

पाकर्णपर्णपुष्पफलमूलसालोत्तरपदाच्च ॥ ६४ ॥

पाकाद्युत्तरपदाज्जातिवाचिनः प्रातिपदिकास्त्रियां हीप् प्रत्ययो भवति । स्त्रीविष-
यवादेतेषां पूर्वेणाप्राप्तः प्रत्ययो विधीयते । ओदनपाकी । शङ्कुकर्णी । शालपर्णी ।
शङ्खपुष्पी । दासीफली । दर्भमूली । गोवाली । पुष्पफलमूलोत्तरपदात् यतो नेप्यते
तदजादिषु पठ्यते । 'सव्याह्णप्रातश्चतैकेभ्यः पुष्पात्' । 'सभस्वाजिनशणपिण्डेभ्यः
फलात्' । 'मूलान्नञ' इति ॥

इतो मनुष्यजातेः ॥ ६५ ॥

इकारान्ताप्रातिपदिकान्मनुष्यजातिवाचिनः स्त्रियां हीप् प्रत्ययो भवति । अवन्ती ।
कुन्ती । दात्री । प्लात्री । इत इति किम् ? विट् । दरत् । मनुष्यग्रहणं किम् ? तित्ति-
रि । जातेरिति वर्तमाने पुनर्जातिग्रहणं योपधादपि यथा स्यात्—औदमेयी (२) ।
श्लेष्म उपसख्यानमजात्यर्थम् । सौतहमी । मौनचित्ती । सुतहमादिभ्यश्चातुरधिके
इन् न जाति ॥

ऊहृतः ॥ ६६ ॥

मनुष्यजातेरिति वर्तते । उकारान्तान्मनुष्यजातिवाचिनः प्रातिपदिकास्त्रियामूक्

(१) इत् 'मयूरी'ति न्यसेऽधिकमुदाहरणम् । (२) औदमेयीति—उदकं मेघमयं
उदमेघस्त्वपत्यम् स्त्री औदमेयी । उदकरयोदमात्र ।

प्रत्ययो भवति । कुरू । ब्रह्मबन्धू । वीरबन्धू (१) । इकारो “नोङ्धावो” इति विशेषणार्थः । दीर्घोच्चारण कपो बाधनार्थम् । अयोपधादित्येतदत्रापेक्ष्यते । अध्वर्यु-
आह्वगो । अत्राणिजातेश्वारज्ज्वादीनामिति वक्तव्यम् । अलाट् । कर्कन्धू । अप्रा-
णिग्रहण किम् ? कृरुवाकु । अरज्ज्वादीनामिति किम् ? रज्जु । हनु ।

वाङ्मन्तात् सज्ञायाम् ॥ ६७ ॥

वाहुशब्दान्ता प्रातिपदिका सज्ञाया विषय स्त्रियामूङ् प्रत्ययो भवति । भद्रवाहु ।
जालवाहु । सज्ञायामिति किम् ? वृत्तो वाहु यस्या सा वृत्तवाहु ॥

पङ्गोश्च ॥ ६८ ॥

पङ्गुशब्दास्त्रियामूङ् प्रत्ययो भवति । पङ्गू । अश्वशुरस्योकाराकारलोपश्च व-
क्तव्यः । शङ्गू ॥

ऊरुत्तरपदादौपम्ये ॥ ६९ ॥

ऊरुत्तरपदाप्रातिपदिकादौपम्ये गम्यमाने स्त्रियामूङ् प्रत्ययो भवति । कदलीस्त-
म्भोरू । नागनामोरू । कर्मोरू । ओपम्य इति किम् ? वृत्तो रू स्त्री ॥

सहितशफलक्षणामादश्च ॥ ७० ॥

सहित श फ ल क्ष ण वाम इत्येवमादे प्रातिपदिकादूरुत्तरपदास्त्रियामूङ् प्रत्ययो
भवति । अनौपम्यार्थ आरम्भ । सहितोरू (२) । शकोरू । लक्ष्मणोरू । वामोरू ।
असहितसहाभ्या चेति वक्तव्यम् । सहितोरू । सहोरू ॥

कद्रुकमण्डल्योश्छन्दसि ॥ ७१ ॥

कद्रुशब्दाकमण्डलुशब्दाच्च छन्दसि विषय स्त्रियामूङ् प्रत्यया भवति । कद्रूश्च
वै सुपर्णा च । मा स्म कमण्डलु शब्दाय दद्यात् । छन्दसीति किम् ? कद्रु । कमण्डलु ।
अगुगुलुमधुजतुपतयालूनामिति वक्तव्यम् । गुगुलु । मधू । जतू । पतयालू ॥

सज्ञायाम् ॥ ७२ ॥

कद्रुकमण्डलुशब्दाभ्या सज्ञाया विषये स्त्रियामूङ् प्रत्ययो भवति । अरुद्धन्दोर्थं
वचनम् । कद्रू । कमण्डलू । सज्ञायामिति किम् ? कद्रु । कमण्डलु ॥

शार्ङ्गरवाद्यवो ङीन् ॥ ७३ ॥

शार्ङ्गरवादिभ्योऽजन्तेभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्य स्त्रिया ङीन् प्रत्ययो भवति । शार्ङ्गरवी ।
कापटवी । अजन्तेभ्य-वैदी । और्वी । जातिग्रहण चेहानुवर्तते तेन जातिलक्ष्णो
ङीपनेन बाध्यते, न पुयोगलक्षण । वैदस्य स्त्री वैदी । शार्ङ्गरव । कापटव । गौगु-
लव । ब्राह्मण । गौतम । एतेऽणन्ता । कामण्डलेय । ब्राह्मकृतेय । आनिचेय । आनि-
धेय । आशोकेय । एते ङगन्ता । वारयायन । मौज्जायन । एतौ ङगन्तौ जाति ।

(१) ‘वीरबन्धू’ इति १० पा० । (२) सहितोरू-सहितोरूरित्यर्थः । सहोरू -
सहेते इति सही, तादृशोरू यस्या सा ।

कैकसेयो ढगन्तः । काम्यशैवी यजन्तौ । ण्हि, पयँहि । कृदिकारान्तौ । आशमरथ्यो यजन्त । औदपानः । उदपानशब्दः शुण्डिकाद्यगन्तः प्रयोजयति । अराळ । चण्डाल । यतण्ड । जातिः । भोगप्रदगौरिमतोः सज्ञायाम् घादिषु नित्यं ह्रस्वार्थम् ॥ ७१ ॥ अनृत्त-योर्वृद्धश्च ॥ अत्र यथायोगे दीवादिषु प्राप्तेषु दीन् विधीयते ॥

यद्व्याप् ॥ ७४ ॥

यद्वन्ताप्रातिपदिकास्त्रिषां चाप् प्रत्ययो भवति । व्यङ्गः व्यङ्गश्च सामान्यग्रहण-मेतत् । आम्पद्या । सौधीर्या । कौसल्या । व्यङ्ग-कारीपगन्ध्या, वाराह्या, वालाक्या ५ ॥ पाच्छ यत्र ॥ पाच्छो यो यन् तद्वन्ताच्याप् वक्तव्यः । शार्कराक्ष्या । पौतिमाप्या । गौरुक्ष्या । उत्तरसूत्रे चकारोऽनुक्तमुच्यार्थः, तेन वा भविष्यति ॥

आवट्याच्च ॥ ७५ ॥

अवट्याच्च गगादिः । तस्माच्च ज्ञे कृते ङीप् प्राप्ते यचनमेतत् । आवट्याच्च स्त्रियां चाप् प्रत्ययो भवति । आवट्या । प्राचां फ ण्य, सर्वग्रहणात् । आवट्यायनी ॥

तद्विताः ॥ ७६ ॥

अध्यासोऽयम् । आपद्धमाप्यायपरिसमाप्तेषानित ऊर्ध्वमनुक्रमिन्यामस्तद्वितसं-ज्ञास्ते वेदितव्याः । वक्ष्यति-“यूनस्तिः” युवतिः । बहुवचनमनुक्ततद्वितपरिग्रहार्थम्-“पृथिव्या षात्री” “नम्रादिपञ्चाङ्गिमज्” इत्येवमादि लब्ध भवति । तद्वितप्रदेशाः “कृतद्वितममासाश्च” इत्येवमादयः ॥

यूनस्तिः ॥ ७७ ॥

यूनश्चन्द्राप्रातिपदिकास्त्रिषां तिः प्रत्ययो भवति, स च तद्वितसज्ञो भवति । ङीपोऽपवादः । युवतिः ॥

अग्निचोरनार्पयोगुरुपोत्तमयोः व्यङ्ग गोत्रे ॥ ७८ ॥

गोत्रे यावज्जिज्ञौ विहितायनार्पौ तदन्तयोः प्रातिपदियोगुरुपोत्तमयोः स्त्रियां व्यङ्गादेशो भवति । ‘निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति’ इत्यग्निचोरेव विज्ञायते, न तु समुदायस्य । ङकारः सामान्यग्रहणार्थः । परास्त्वद्विधातार्थः-“यद्व्याप्” इति । उत्तमशब्दः स्वभावात् त्रिमूर्तीनामन्यमक्षरमाह । उत्तमस्य समीपमुपोत्तमं, गुरुः उपोत्तम यस्य तद्गुरुपोत्तम प्रातिपदिकम् । करीपस्येव गन्धोऽस्य करीपगन्धः, कुमुदगन्धः, “तस्यापत्यम्” इत्यण्, तस्य व्यङ्गादेशः-कारीपगन्ध्या, कौमुदगन्ध्या । वाराहस्यापत्यम्, “अत इज्”, वाराहः, तस्य व्यङ्गादेशः-वाराह्या । वालाक्या । अग्नि-चोरिति किम् ? श्रुतमागस्यापय, विशादिनादज्, आर्त्तभागी । गुरुपोत्तमादिकं सर्वमस्तीति न स्वजिज्ञौ । “दिङ्ङाणज्” (१) इति ङीप्तेन भवति । अनार्पयोरिति

(१) “दिङ्ङाणजित्वादि”-प्राक्षिमात्राभिप्रायेयैतदुत्तमं, अथ हि जातित्वाच्चाङ्गत्वादिति

ङीना भाम्यम् ।

किम् ? वाशिष्ठी । वैश्वामित्रो । गुरुपोत्तमयोरिति किम् ? औपगन्त्री । कापटवी । गोत्र
इति किम् ? “तत्र जाता ” आदिच्छत्री, कान्यकुञ्ची ॥

गोत्राभ्ययात् ॥ ७६ ॥

अणिजोरित्येव । गोत्रावयवा गोत्राभिमतता कुलाख्या पुणिकमुणिकमुत्तरप्रभृत
यस्ततो गोत्रे विहितयोरणिजो स्त्रिया प्यडादेशो भवति । अगुरुपेत्तमार्थ आरम्भ ।
पौणिक्या । भौणिक्या । मोर्ग्या । येषा एतन्तरापन्येऽनीज्यते देवदत्त्या याज्ञदत्त्येति,
ते क्रौड्यादिषु द्रष्टव्या ॥

क्रौड्यादिभ्यश्च ॥ ८० ॥

क्रौडि इत्येवमादिभ्यश्च स्त्रिया प्यङ् प्रत्ययो भवति । अगुरुपोत्तमार्थ आरम्भ,
अनणिजर्थश्च । क्रौड्या । लाड्या । क्रौडि । लाडि । व्याडि । आपिशलि । आपत्ति ।
चौपयत । चेटयत । शैक्यत । वैरवयत । वैरव्यत । सौधातकि । सुत, युवत्याम् ।
भोज, चस्त्रिये । भौरिकि । भोलिकि । शास्मलि । शास्मस्थलि । कापिष्ठलि । गोल
द्य । गौकद्य ॥

(१) देवयज्ञिशौचिवृत्तिसात्यमुप्रिकाण्डेविद्विभ्योऽन्यतरस्याम् ॥ ८१ ॥

देवयज्ञिशौचिवृत्ति सात्यमुप्रि काण्डेविद्वि इत्येतेषामन्यतरस्या प्यङ्
भवति । इमन्ता एते, गोत्रग्रहण च नानुवर्त्तते । तेन उभयत्र विभापेयम् । गो
पूर्वेण प्यडादेश प्राप्तो विकल्पते । अगोत्रेऽनन्तरंऽपत्ये पञ्च विधीयते । तेन
“इतो मनुयजाते ” इति ङीपेव भवति । देवयज्ञ्या, देवयज्ञी । शौचिवृत्त्या, शौचि
वृत्ती । सात्यमुप्रया, सात्यमुप्री । काण्डविद्या, काण्डेविद्दी ॥

समर्थानां प्रथमाद्वा ॥ ८२ ॥

प्रथमप्यधिक्रियते—समर्थानामिति प्रथमादिति च वेति च, स्वाधिकप्रत्यय-
धिश्चायमधिकार, “प्रादेशो विभक्ति ” इति याज्ञ । स्वार्थिकेषु
नास्ति, विकल्पोऽपि तत्रानवस्थित । केचिन्नित्यमेव भवन्ति । लक्षणवाक्यानि—“त
स्यापत्य,” “तेन रक्त रागात्,” “तत्र भव ” इत्येवमादीनि भविष्यन्ति । तेषु
र्थे सति प्रथमानिहिंष्टादेव विकल्पेन प्रत्ययो भवतीति वेदितव्यम् । समर्थानां
निर्द्धारणे षष्ठी । समर्थानां मध्ये प्रथम प्रत्ययप्रकृतिभेदे निर्द्धार्यते । तस्यै
न्य विशेषलक्षणार्थ, तदीय प्राथम्य विशेषाणां विज्ञायते । उपगोरपयम्, औपगत्र ।
समर्थानामिति किम् ? क्वलमुपगो, अपत्य देवदत्तस्य । प्रथमादिति किम् ?
न्ताद्यथा स्यात् प्रथमान्तान्मा भूत् । वे त किम् ? वास्यमपि यथा स्यात्—उपगो-

(१) देवा यज्ञा यदया अत्य देवयज्ञ । शुचिवृत्तोऽस्य शुचिवृत्त ।

अजमुपग । काण्डेविद्विभ्योऽन्यतरस्याम् ।

पत्यमिति । यद्येवं समासवृत्तिस्तद्वितवृत्त्या बाध्येत उपपत्त्यमिति ? नैप दोषः ।
पूर्वसूत्रादन्यतरस्यांप्रहणमनुवर्त्तते, तेनैतदपि भविष्यति ॥

प्राग्दीव्यतोऽण् ॥ ८३ ॥

“तेन दीव्यते” इति वक्ष्यति । तदेकदेशो दीव्यच्छब्दोऽप्यधिवेन गृह्यते, प्राग्दी-
व्यत्सशब्दनाद् यानित ऊर्ध्वमनुक्रमिन्यामोऽण्प्रत्ययस्तत्र भवतीति वेदितव्यम् । अधि-
कारः परिभाषा विधिर्वेति त्रिष्वपि दर्शनेष्वपत्रादधिपय परिहृत्वाण् प्रवर्त्तते । वक्ष्यति-
“तस्यापत्यम्” । औपगवः । कापट्यः ॥

अश्नपत्यादिभ्यश्च ॥ ८४ ॥

अश्नपत्यादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः प्राग्दीव्यतीयेन्वर्थेष्वण् प्राययो भवति । पत्युत्त-
रपदाद् एव वक्ष्यति, तस्यापत्रादः । आश्नपतम् । शतपतम् । अश्नपति । शतपति ।
धनपति । गणपति । रान्द्रूपति । कुलपति । गृहपति । धान्यपति । पशुपति । धर्मपति ।
सभापति । प्रागपति । श्रेष्ठपति (१) ॥

दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदप्रत्ययः ॥ ८५ ॥

प्राग्दीव्यत इत्येव । दिति अदिति आदित्य इत्येतेभ्यः पत्युत्तरपदाच्च प्रातिपदिका-
प्राग्दीव्यतीयेन्वर्थेषु ष्यः प्रत्ययो भवति । दैत्यः । आदित्यः । आदित्यम् । पत्युत्तर-
पदात्-प्राजापत्यम् । सैन्यापत्यम् । ज्यमाचेते वक्तव्यम् । याम्यम् । ज्वाडमति-
पितृमतां छन्दस्युपसंख्यानम् । वाच्यम् । मात्यम् । पितृमात्यम् । ज्यृथिव्या आज्ञो-
पार्थिवा । पार्थिवी । ज्देवाद्यजभौ । दैत्यम् । दैवम् । ज्यहिपटिलोपश्च । बाह्यः ।
ज्ईकच । याहीकः । ज्ईकम् छन्दसि । बाहीकः । स्वरे विशेषः । टिलोपवचनम-
व्ययानां भ्रमाग्रे टिलोपस्यानित्यत्वज्ञापनार्थम् । आरातीयः । ज्स्थाम्रोऽकारः ।
अथरथाम । ज्लोभोपत्येषु बहुषु । उडुलोमाः । शरलोमाः । बहुष्विति किम् ?
औडुलोमिः । शारलोमिः । ज्मवत्र गोरजादिप्रत्ययप्रसङ्गे यत् । गन्यम् । अजादि-
प्रत्ययप्रसङ्ग इति किम् ? गोभ्यो हेतुभ्य आगत गोरूप्यम् । गोमयम् । ज्ज्यादयोऽ-
र्थविशेषलक्षणादपवादापूर्वविप्रतिषेधेन । द्वितेरपत्य, दैत्यः । वनस्पतीनां समूहो
वानस्पत्यम् । कथं दैतेयः ? दितिशब्दात् “कृदिकारादक्तिनः,” “सर्वतोऽक्तिगर्थादित्येके”
इति टीपं कृत्वा “स्त्रीभ्यो ङक्” क्रियते (२) लिङ्गविशिष्टपरिभाषा चानित्या ॥

उत्सादिभ्योऽण् ॥ ८६ ॥

प्राग्दीव्यत इत्येव । उत्सादिभ्यः प्राग्दीव्यतीयेन्वर्थेष्वण् प्राययो भवति । अणस्त-
दपवादानां च बाधकः । औत्सः । औदपानः । उत्स । उदपान । विकर । विनोद ।

(१) ‘रथानपति । वज्रपति । धन्वपति । अधिपति । वत्युपति’ । एते शब्दाः कचिदेवा-
धिकाः । (२) विधानसामर्थ्यादेव टिलोपामात्र इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

महानद । महानस । महाप्राण । तरुण । तलुन । वक्त्रयाऽसे । धेनु । पृथिवी ।
 पङ्क्ति । जगती । त्रिष्टुप् । अनुष्टुप् । जनपद । भरत । उशीनर । ग्रीष्म । पीलु ।
 कुल । उदस्थान, देशे । पृष, देशे । भल्लकीय । रथन्तर । मध्यदिन । बृहत् । महत् ।
 सत्त्वन्तु । सत्त्वब्दो मतुबन्त आगतनुङ्को गृह्यते सत्त्वन्विति । कुरु । पञ्चाल ।
 इन्द्रावसान । उष्णिक् । ककुप् । सुवर्ण । देव । ॐ प्रोष्मादच्छन्दसीति वक्तव्यम् ॐ
 इह मा भूत्-मैष्ठी त्रिष्टुप् । छन्दश्चेह वृत्तं गृह्यते, न वेद ॥

स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्प्रत्ययौ भवनात् ॥ ८७ ॥

धान्यानां भवने इति वक्ष्यति । तस्य प्रागियनेनैव संबन्धः ।

नाच्चेऽर्थास्तेषु स्त्रीशब्दात् पुंशब्दाच्च यथाक्रमं नञ्प्रत्ययौ प्रत्ययौ भवतः । स्त्रीषु
 भव, स्त्रैगम् । पौंसम् । स्त्रीणां समूहः, स्त्रैगम् । पौंसम् । स्त्रीभ्य आगत, स्त्रैगम् ।
 पौंसम् । स्त्रीभ्यो हित, स्त्रैगम् । पौंसम् । स्त्रियाः पुंवदिति ज्ञापकादित्यर्थे न भवति
 योगापेक्षं च ज्ञापकमिति स्त्रीवदित्यपि सिद्धम् ॥

द्विगोर्लुग्नपत्ये ॥ ८८ ॥

प्राग्दीव्यत इति वृत्तं न भवनादिति । द्विगोरिति पृथी । द्विगोर्यः सवन्धी निमित्त-
 त्वेन तद्धितः प्राग्दीव्यतीयोऽपत्यप्रत्ययं वर्जयित्वा तस्य लुग्भवति । पञ्चसु
 संस्कृतः पञ्चकपालः । दशकपालः । द्वौ वेदावधीते, द्विवेदः । त्रिवेदः । अनपत्य इ-
 किम् ? द्वैदेवदत्तिः । त्रैदेवदत्तिः । प्राग्दीव्यत इत्येव, द्वैपारायणिकः । द्विगुनिमित्त-
 ज्ञानादिह न भवति, पञ्चकपालस्येदं पाञ्चकपालम् । अथवा द्विगोरिति स्थानपट्टो । ननु च प्रत्ययादर्शनस्यैषा संज्ञा ? सत्यमेतत् । उपचारेण
 लक्षणया द्विगुनिमित्तभूतः प्रत्यय एव द्विगुस्तस्य लुग्भवति । द्विगुनिमित्तकोऽपि त-
 गुणकल्पनया कस्मान्न द्विगुरुच्यते पाञ्चकपालमिति ? न तस्य द्विगुत्व निमित्तम्
 इतरस्तु द्विगुत्वस्यैव निमित्तमित्यस्ति विशेषः । यद्येवमिह कथं पञ्चकपाल्यां संस्कृत-
 पञ्चकपाल इति ? नैवात्र तद्धित उत्पद्यते, वाक्यमेव भवति, त्रैशब्द हि
 पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः, पञ्चकपाल्यां संस्कृतः, पञ्चकपाल इति, तत्र द्वयोः
 समानार्थयोरेकेन विग्रहः, अपरस्मादुत्पत्तिर्भविष्यति । अथेह कस्मान्न
 पञ्चभ्यो गर्गेभ्य आगतं, पञ्चगर्गरूप्यम्, पञ्चगर्गमयमिति ? वेत्यनुवर्तते । सा
 व्यवस्थितविभाषा विज्ञायते ॥

गोत्रेऽलुगाच्च ॥ ८९ ॥

प्राग्दीव्यत इत्येव । “यस्कादिभ्यो गोत्र” इत्यादिना येषां गोत्रप्रत्ययानां लुग्न-
 स्तेषामजादौ प्राग्दीव्यतीये विषयभूते प्रतिषिद्धयते । गर्गाणां छात्रा गर्गायाः
 वात्सीयाः । आत्रेयीयाः । खारपायणीयाः । गोत्र इति किम् ? कौवलम् । चादरम्
 अचीति किम् ? गर्गेभ्य आगतम्, गर्गरूप्यम् । गर्गमयम् । प्राग्दीव्यत इत्येव, ।

भ्यो हितम्, गार्गीयम् । गोत्रस्य बहुषु लोपिनो बहुवचनान्तस्य प्रवृत्तौ द्व्येकयोर-
लुब । विद्वानामपत्य युवा युवानौ वद, वैदौ । वेदशाब्दात् अत इति कृते तस्य च
इज “ण्यत्त्रियार्पणित” इति लुकि रूपम् । एकवचनद्विवचनान्तस्य प्रवृत्तौ बहुषु
लोपो यूनि । वैदस्य वैदयोर्वाऽप्य बहवो माणवका, विदा । नह्यत्राञ् बहुषूपञ्च ।

यूनि लुक् ॥ ६० ॥

प्राग्दिष्यत इति वक्तंते, अचीति च । प्राग्दीव्यतीयेऽज्ञादौ प्रत्यये विवक्षिते
बुद्धिस्थेऽनुपत्र पृथ युवप्रत्ययस्य लुग्भवति । तस्मिन्निवृत्ते सति यो यत प्राप्नोति
स ततो भवति । फाण्टाहृतस्यापय फाण्टाहृति, तस्यापय युवा, “फाण्टाहृतिमि-
मताभ्या णफिजौ” फाण्टाहृत, तस्य छात्रा इति विवक्षितेऽर्थे बुद्धिस्थे युवप्रत्ययस्य
लुग्भवति, तस्मिन्निवृत्ते इभन्त प्रकृतिरूप सपत्र तस्मात् “इजश्च” इत्यण् भवति-
फाण्टाहृता । भागवित्स्यापय, नागरिति, तस्यापय युवा, “बृडाटक्सौवीरेषु
बहुलम्” इति टक्, भागवित्तिक्, तस्य छात्रा, पूर्ववद् युवप्रत्यय निवृत्ते ‘इजश्चे’
यण, भागवित्ता । तिकस्यापय, ‘तिकादिभ्य फिञ्’ तैकायनि, तस्यापय युवा,
‘पेरद्ध च’ इति छ, तैकायनीय, तस्य छात्रा, युवप्रत्यये निवृत्ते, “बृडाच्छ”
वैकायनीया । कपिञ्जलादस्यापय कपिञ्जलादि, तस्यापय युवा, “कुर्वादिभ्यो
य्य” कपिञ्जलाद्य, तस्य छात्रा, ण्ये निवृत्ते, इजश्चेयण्, कपिञ्जलादा । ग्लुचुक्-
स्यापय, “प्राचामबृडात् फिन् बहुलम्” इति ग्लुचुकायनिस्तस्यापय युवा, प्राग्दी-
मतोऽण्, ग्लौचुकायन, तस्य छात्रा, युवप्रत्यय निवृत्ते स एवाण्, ग्लौचुकायना ।
प्रचीत्येव, फाण्टाहृतरूप्यम् । फाण्टाहृतमयम् । प्राग्दीव्यत इत्येव, भागवित्तिक्काय
हृत, भागवित्तिक्कीयम् ॥

फक्फिज्वोरन्यतरस्याम् ॥ ६१ ॥

यूनीत्येव । पूर्वसूत्रेण नित्ये लुकि प्राप्ते विरूप उच्यते । फक्फिज्वोर्युवप्रत्यययो
प्राग्दीव्यतीयेऽज्ञादौ प्रत्यय विवक्षितेऽन्यतरस्या लुग्भवति । गर्गादिभ्यो यजि कृते
यजिप्रोश्च” इति फक्, गार्गायण तस्य छात्रा, गार्गीया, गार्गायणीया ।
गार्गीया, वास्त्यायनीया । फिञ् सत्यपि-यस्स्यापय, शिवादिभ्योण्, वास्क,
स्यापत्य युवा “अणो द्व्यच” इति फिञ् वास्कायनि, तस्य छात्रा वास्कीया ।
तस्कायनीया ॥

तस्यापत्यम् ॥ ९२ ॥

अर्धनिद्वेदेशोऽय, पूर्वरक्षरैश्च प्रत्ययैरभिसवदधते । तस्येति पठिसमर्थादपत्यमि-
तेतस्मिन्नर्थे यथाविहित प्रत्ययो भवति । प्रकृत्यर्थविशिष्टपृथ्वीर्थाऽपत्यमात्रज्ञेह
पृथ्वी । निद्वेदचनान्तिक्यन्यसूत्रमविधितम् । उपगोरपयसौपाच । आश्वपत ।
त्य । औत्स । रूत्रेण । पौत्स

तस्येदमियमयेऽपि बाधनार्थं कृतं भवेत् ।

उत्तरं शेष एवासीद्बृहन्न्यस्य प्रयोजनम् ॥

भानोरपय भानव । श्यामगव ॥

एको गोत्रे ॥ ६३ ॥

अपय पौत्रप्रभृति गोत्र, तस्मिन् विवक्षिते भेदेन प्रत्यपत्य प्रययोत्पत्तिप्रसङ्गे नियमं क्रियते—गोत्रे एक एव प्रययो भवति, सर्वेऽपत्येन युज्यन्ते । अपतनादपत्य, योऽपि व्यवहितेन जनितः सोऽपि प्रथमप्रभृतेरपय भवत्येव । गर्गस्यापत्य, गार्गि । गार्गरपय, गार्ग्य । तत्पुत्रोऽपि गार्ग्य । सर्वस्मिन् व्यवहितजनितेऽपि गोत्रापत्ये गर्गशब्दाद् यत्रैव भवतीति प्रययो नियम्यते । अथवा गोत्रापत्य विवक्षिते एरु एव शब्दः प्रथमा प्रकृतिः प्रययमुपादयतीति प्रकृतिर्नियम्यते । गार्ग्य । नाडायन ॥

गोत्राद्यन्यस्त्रियाम् ॥ ६४ ॥

अयमपि नियमः । यून्यपत्ये विवक्षिते गोत्रादेव प्रत्ययो भवति, न परमप्रभृत्पत्यन्तरयुवभ्यः । गार्ग्यस्यापय युवा, गार्ग्यायग । वास्यायन । दाक्षायग । प्लाहायण । औपगवि । नाडायनि । अस्त्रियामिति किम् ? दाक्षी । प्लाक्षी । किं पुनरत्र प्रतिषिद्ध्यते ? यदि नियमः, स्त्रियाम् अनियमं प्राप्नोति । अथ युवप्रत्यय, स्त्रिया गोत्रप्रत्ययेनाभिधानं न प्राप्नोति, गोत्रसंज्ञाया युवसंज्ञया बाधितत्वात् । तस्माद्योगविभागः कर्तव्यः—“गोत्राद्युनि प्रत्ययो भवति”, ततो “ऽस्त्रियाम्” । यूनि यदुक्तं तद् स्त्रिया न भवति, युवसञ्ज्ञैव प्रतिषिद्ध्यते, तेन स्त्री गोत्रप्रत्ययेनाभिधास्यते ।

अत इञ् ॥ ६५ ॥

तस्यापत्यमित्येव । अकारान्ताद् प्रातिपदिकादिञ् प्रत्ययो भवति । अणोऽपवाद् । दक्षस्यापत्य, दाक्षि । तपरकरणं किम् ? शुभया, कीलालपा, इत्यतो मा भूत् । कथं “प्रदीयता दाशरथाय मैथिली” ? शेषविवक्षया भविष्यति ॥

बाह्लादिभ्यश्च ॥ ६६ ॥

बाहु इत्येवमादिभ्यः शब्देभ्योऽप्ये इञ् प्रत्ययो भवति । बाहवि । औपगाहवि । अन्तकारार्थं आरम्भः । इच्छिद्वाधक्याधनार्थं । बाहु । उपबाहु । विवाकु । शिवाकु । वगकु । उपगिन्दु । वृक । चूडाला । मूपिका । बलाका । भाला । छगला । भ्रवका । ध्रुवका । सुमित्रा । दुमित्रा । पुष्करसत् । अनुहरत् । देवशर्मन् । अग्निशमन् । कुनामन् । सुनामन् । पञ्चन् । सप्तन् । अष्टन् । अमिताजसः सलोपश्च । उदञ्चु । शिरस् । शराविन् । चेमवृद्धिन् । शृङ्खलतोदिन् । खरनादिन् । नगरमदिन् । प्राकारमदिन् । लोमन् । अजीगर्त्तः । कृष्ण । सलक । युधिष्ठिर । अर्जुन । साम्ब । गद ।

प्रद्युम्न । राम(१) । अउदङ्कः संज्ञायाम् । असंभूयोऽभसोः सलोपश्च । अवाह्यादिप्रसृ-
तिषु येषां दर्शनं गोत्रभावे लौकिके ततोऽन्यत्र तेषां प्रतिषेधः । बाहुनाम कश्चित्स्या-
पत्यं, बाहवः । असवन्धिदशदानां च तत्सदृशात् प्रतिषेधः । सञ्ज्ञा-श्वसुरस्यापत्यं
आशुरिः(२) । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः, आकृतिगणतामस्य बोधयति । जाम्बि-
ऐन्द्रशर्मिः । आजधेनविः । आजवन्धविः । औदुलोमिः ॥

सुधातुरकङ् च ॥ ९७ ॥

सुधानृशब्दादपत्ये इङ् प्रत्ययो भवति, तत्संज्ञयोगेन च तस्याऽऽडादेशो
भवति । सुधातुरपत्यं, सौधातकिः । अय्यासवरद्विनिपादचण्डालविम्बानामिति
वक्तव्यम् । वैयासकिः । वारुडकिः । नैपादकिः । चाण्डालकिः । वैम्बकिः ॥

गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्चफञ् ॥ ९८ ॥

तस्यापत्यमित्येव । गोत्रसंज्ञकेऽपत्ये वाच्ये कुञ्जादिभ्यश्चफञ् प्रत्ययो भवति ।
इनोऽपवादः । चकारो विशेषणार्थः “व्रातच्छफोरस्त्रियाम्” इति । अकारो घृदयर्थः ।
कौञ्जायन्यः, कौञ्जायन्यौ, कौञ्जायनाः । ब्राह्मणायन्यः, ब्राह्मणायन्यौ, ब्राह्मणायनाः ।
गोत्र इति किम् ? कुञ्जस्यापत्यमनन्तरं कौञ्जिः । एकवचनद्विवचनयोः सति शिष्ट-
त्वाद् प्रिस्वरैरेव भवितव्यम् । बहुवचने तु कौञ्जायना इति, परमपि निस्वरं
त्यक्त्वा चिस्वर एवेत्यते । गोत्राधिकारश्च “शिवादिभ्योऽङ्” इति यावत् । कुञ्ज ।
प्रज्ञ । शङ्ख । भस्मन् । गण । लोमन् । शठ । शाक । शाकट । शुण्डा । शुभ ।
विपाश । स्कन्द । स्वग्भ(३) ॥

नडादिभ्यः फक् ॥ ९९ ॥

नड इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो गोत्रापत्ये फक् प्रत्ययो भवति । नाडायनः ।
चारायणः । गोत्र इत्येव, नाडिः । शलङ्कु शलङ्क चेत्यत्र पठ्यते, शालङ्कायनः, पैला-
दिषु च शालङ्किशब्दः पठ्यते, शालङ्किः पित्तः, शालङ्कि पुत्रः, नेकथं ? गोत्रविशेषे
कौशिके फक् स्मरन्ति । इमेवान्यत्र शालङ्किरिति । अथवा पैलादिपाठ एव ज्ञापक
इनो भावस्य । नड । चर । यक । मुञ्च । इतिक । इतिश । उपक । लमक । अशलङ्कु
शलङ्कु च । सशल । वाजप्य । तिक । अमिशमन् । वृषगणे । प्राण । नर । सायक ।
दास । मित्र । द्वीप । पिङ्गर । पिङ्गल । किङ्कर । किङ्कल । कातर । कातल । वास्य ।
काश्यप । काव्य । अज । अमुष्य । अकृष्णरणौ ब्राह्मणवासिष्ठयोः । अमित्त्र । लिगु ।
बित्र । कुमार । मोष्टुक्रोष्ट्र । लोह । दुर्ग । स्तम्भ । शिवापा । अग्र । नृग । शकट ।

(१) ‘निवातु । अवाकु । कन्दु । चूडा । वकला । भद्रशर्मन् । सुशर्मन् । सुशर्वन् ।
माष । कचिदुपलब्धा एते शब्दा अत्र । (२) “आशुर” इत्यस्यानन्तर “तजश्चशुराद”
इति वत् न भवति” इत्यधिकः पाठः कचिद् । (३) “शुम्भा । शिव । शुर्भवा । इति कचित्
पाठोऽधिकः ।

सुमनस् । सुमत । मिमत । ऋक् । जत् । युगन्धर । हसक । दण्डिन् । हस्तिन् । पञ्चा-
ल । चमसिन् । सुहृत् । स्थिरक । ब्राह्मण । चटक । बदर । अश्वक । खरप । कामुक ।
ब्रह्मदत्त । उदुम्बर । शोण । अलोह । दण्ड(१) ॥

हरितादिभ्योऽञ्च ॥ १०० ॥

हरितादिर्निदाद्यन्तर्गम । हरितादिभ्योऽनन्तेभ्योऽपत्ये फक् प्रत्ययो भवति । इजो
ऽपवाद । हरितस्यापत्यं हारितायन । कैदासायन । ननु च गोत्र इति वक्तव्यं, न च
गोत्रादपरो गोत्रप्रत्ययो भवति, “एको गोत्र” इति वचनात् ? सत्यमेतत् । इह तु
गोत्राधिकारेऽपि सामर्थ्याद्युनि प्रत्ययो विज्ञायते । गोत्राधिकारस्तूतारार्थ ॥

यजिज्जोश्च ॥ १०१ ॥

यजन्तादिजन्ताश्च प्रातिपदिकादपत्ये फक् प्रत्ययो भवति । गार्ग्यायण । वास्या-
यन । इजन्तात्-दाहायण । प्याहायण । “द्वोपादनुसमुद यज्” “सुतहमादिभ्य
इज्” इत्यतो न भवति, गोत्रग्रहणेन यजिजौ विशेषे येते । तदन्ताच्च यून्वाय प्रत्यय,
गोत्राद्यान प्रत्ययो भवति वचनात् ॥

शरद्वच्छुनकदर्भाद् भृगुवत्साग्रायणेपु ॥ १०२ ॥

गोत्र इत्येव । शरद्वच्छुनक दर्भ इत्यन्तेभ्यो गोत्रापत्ये फक् प्रत्ययो भवति, यथा
सत्यं भृगुवत्साग्रायणेऽप्यथः प्रत्ययविशेषेपु । शरद्वत्तायनो भवति भार्गवश्चेत्, शार-
द्वनोऽन्य । शौनकायनो भवति वास्यश्चेत्, शौनकोऽन्य । दार्भायणो भवति आग्रा-
यणश्चेत्, दाभिरन्य । शरद्वच्छुनकश्चर्द्वा विदादी ताभ्यामनोऽपवाद फक् ॥

द्रोणपर्वतजीवन्तादन्यतरस्याम् ॥ १०३ ॥

गोत्र इत्येव, द्रोणादिभ्य प्रातिपदिभ्यो गोत्रापत्येऽन्यतरस्या फक् प्रत्ययो भव-
ति । इजोऽपवाद । द्रौणायन, द्रौणि । पार्वतायन, पार्वति । जैवन्तायन, जैव-
न्ति । कथमनन्तरोऽश्वात्मा द्राणायन इत्युच्यते ? नैवात्र महाभारतद्रोणो गृह्यते
किं तद्वनादि । तत् इह गोत्रे प्रत्ययविधानम् । इदानीं धृतिसामान्यादध्यारोपेण त-
थाभिधानं भवति ॥

अनृत्यानन्तर्ये निदादिभ्योऽञ्च ॥ १०४ ॥

गोत्र इत्येव । निदादिभ्यो गोत्रापत्येऽन्यतरस्या फक् प्रत्ययो भवति । वैद । और्व । ये पुनर-
नृत्यानिषदा पुत्रादपत्येभ्योऽनन्तरापत्ये एव भवति । पौत्र । दौहृत्र । अनृत्यान-
न्तर्ये इत्यस्यायमर्थः-अनृपिभ्योऽनन्तरे भवतीति । यद्ययमर्थः ऋ-यपत्ये नैरन्तर्यप्रति-
पेधो न कृत स्यात्, तत्रेदं न सिद्ध्यति, “(२) इन्द्रम् ससम काश्यपानाम्” ।

(१) “एक । वानव्य । शुवक । नाव्य । अन्वजत् । अतजन । श्वरा । अशक । अश-
ल । अध्वरा । दण्ड्य । एने कचिदधिका उपलभ्यन्त । (२) “इन्द्रहू” इति प० पा० ।
“नित्रहू” इति च न्याम पाठः ।

अनन्तरापत्यरूपेणैव ऋष्यणाभिधानं भविष्यति । अवश्य सैतदेवं विज्ञेयम् । ऋष्य-
पत्ये नैरन्तर्यविषये प्रतिषेधे विज्ञायमाने कौशिको विश्वामित्र इति दुष्यति । गौत्र
इत्येष, वैदे । ननु च ऋष्यणा भवितव्यम् ? बाह्यादिराकृतिगगस्तेनेज्जैव भवति ।
विद । उर्व । वश्यप । कुशिक । भरद्वाज । उपमन्यु । किलाल्प । विदर्भ ।
विश्वानर । ऋष्टिणे । ऋतभाग । हर्यथ । प्रियक । आपस्तम्ब । कृचनार । शरद्वत् ।
शुनक । धेनु । गोपत्रन । शिप्र । विन्दु । भाजन । अथात्रतान । श्यामाक । श्वमाक ।
रयापर्ण । हरित । किन्दाम । यक्षस्म । अर्जल्य । यध्योष । विष्णुहृद् । प्रतिबोध ।
रथन्तर । रथातर । गर्विष्ठिर । निपाद । मय्यर । मुद । पुनर्भू । पुत्र । दुहितृ । ननान्द ।
ऽपरस्त्री परशुद(१) ॥

गर्गादिभ्यो यञ् ॥ १०५ ॥

गोत्र इत्येव । गर्गादिभ्यो गोत्रापत्ये यञ् प्रत्ययो भवति । गार्ग्य । वारस्य । मनु-
शन्तोऽत्र पठ्यते, तत्र कथं मानवी प्रजा ? गोत्र इत्युच्यते, अपत्यमामान्ये भविष्यति ।
कथमनन्तरो रामो जामदग्न्यः, घ्यास, पाराशर्य इति ? गोत्ररूपाध्यासोपेण भविष्य-
ति । अनन्तरापत्यपित्राया तु ऋष्यणैव भवेत्तव्य, जामदग्न, पाराशर इति ।
गर्ग । वस्त । ऽत्राजाऽसे(२) । सृष्टि । अज । घ्याश्रपात् । विदभृत् । प्राचीनयोग ।
अगस्ति । पुलस्ति । रेभ । अगिवेश । शङ्ख । शठ । धूम । अवट । चमस । धनञ्जय ।
मनस । पृष । विशावसु । जनमान । लोहित । सशेत । यभु । मण्डु । मनु । अलि-
गु । शङ्ख । लिगु । गुलु । मन्तु । जिगीषु । मनु । तन्तु । मनायी । भूत । कथक । कप ।
तण्ड । वतण्ड । वपि । फत । कुरकत । अनहुह । वप्य । शकल । गोक्ष । अगस्य ।
कुण्डिन । यज्ञयज्ञक । उभय । जात । विरोहित । धृपगग । रहगण । शण्डिल । वग ।
यचुडुक । मुद्रल । मुसल । पराशर । जतृकर्ण । मन्त्रित । स हत । अश्मरथ । शर्क-
राक्ष । पूतेमाप । स्युण । अररक । पिङ्गल । कृष्ण । गोलुन्द । उल्लक । तितेह ।
भिपञ्ज । भटित । भण्डित । दक्ष । चिक्वित । देवह । इन्द्रह । एकल्ल । पिप्पल ।
पृदग्नि । जमदग्नि । सुलोभिन् । उक्थ । कुटीगु(३) ॥

मधुवभ्रूरोर्नाल्लगर्काशिकयोः ॥ १०६ ॥

मधुशब्दाद् यभुशब्दाच्च गोत्रापत्ये यञ् प्रत्ययो भवति, यथासरस्य बाह्याने कौ-
शिके च वाच्ये । माधव्यो भवति बाह्यगश्चेत्, माधव एवान्य । बाभ्रव्यो भवति
कौशिकश्चेत्, बाभ्रव एवान्य । यभुशब्दो गर्गादिषु पठ्यते, ततः सिद्धे यञि कौशिके

(१) ' किलान । शम्बक । शारतो । दयावक । अल्प ' इत्यधिक पाठः । (२) ' असे '
इत्यस्याधे- ' असुमामे । असे इति ' वम् । सीवाजि ' । इति पाठोऽधिकः । (३) पथ, कथु,
श्रुव, सुनु, वकटक, रक्ष, तरुक्ष, तल्लुक्ष, प्रनुल, विलम्ब, विष्णुज, एते यथाधिका पुरस्कान्तरे ॥

नियमार्थं वचनम् । गार्गादिषु पाठोऽप्यन्तर्गकार्यार्थं —“सर्वत्र लोहितादिकृतन्तेभ्य ”
इति । चाभ्र-पायणी ॥

कपिबोधदाङ्गिरसे ॥ १८७ ॥

कपिबोधशब्दाभ्यामाङ्गिरसेऽपत्यविशेषे गोत्रे यञ् प्रत्ययो भवति । काप्य ।
बोध्य । आङ्गिरस इति किम् ? कापेय । बोधि । कपिशब्दो गगादिषु पठ्यते तस्य
नियमार्थं वचनम्, आङ्गिरसे यथा स्यात् । लोहितादिकार्यार्थं गगे पाठः । काप्यायनी ॥
प्रतण्डान्च ॥ १८ ॥

आङ्गिरस इत्येव । वतण्डशब्दादाङ्गिरसेऽपत्यविशेषे गोत्रे यञ् प्रत्ययो भवति ।
चातण्ड्य । आङ्गिरस इति किम् ? वातण्ड । किमर्थमेव याचना गगादिष्वप्यपठ्यते?
शिवादिष्वप्यपठ्यते, तत्राङ्गिरसे शिवाद्यगोऽपराक्षार्थं पुनर्वचनम् । अनाङ्गिरसे नूभ
यत्र पाठसामर्थ्यात् शत्ययद्वयमपि भवति । चातण्ड्य । चातण्ड ॥

लुक् स्त्रियाम् ॥ १९ ॥

आङ्गिरस इत्येव । वतण्डशब्दादाङ्गिरस्या स्त्रिया यञ्प्रत्ययस्य लभ्यते । लुकि
कृते शार्ङ्गर्वादिपाठान्हीन् भवति । वतण्डी । आङ्गिरस इति किम् ? चातण्ड्यायनी ।
शिवाद्यणि तु चातण्डी ॥

अश्वादिभ्य फञ् ॥ ११० ॥

आङ्गिरस इति निवृत्तम् । अश्वादिभ्यो गोत्राख्ये फञ् प्रत्ययो भवति । आश्वायन ।
आरमायन । ये त्वत्र प्रत्ययान्ता पठ्यन्ते तेभ्यः सामर्थ्याद्यूनं प्रत्ययो विज्ञायते ।
अथ । अश्वम् । शङ्ख । विदापुट । रोहिण । खर्जूर । खजू । पिन्जूर । भडिल ।
भण्डिल । भडित । भण्डित । भण्डिक । प्रहृत । रामोद् । सत्त्र । ग्रीवा । काश । गो
लाङ्कय । अरु । स्वन । ध्वन । पाद । चक्र । कुल । पवित्र । गोमन् । श्याम । धूम ।
धूम्र । वगिमन् । विश्वानर । कुट । वेश । (१) आत्रेय । नत्त । तड । नड । ग्रीष्म ।
अर्ह । विशम्प । विशाला । गिरि । चण्ड । चुनम् । दासक । वल्य । धम । जानहुह्य ।
पुसिजात । अर्जुन । शूद्रक । सुमनम् । दुमनस् । हान्त । प्राच्य । मिन । काण ।
चुम्प । श्रविष्ठा । वीच्य । पबिन्दा । आत्रेयभारद्वाज । हस्त । जातव । क्रिन्व । शिर ।
खदिर । भारद्वाजात्रेये (२) ॥

भर्गादिभ्यो र्त्वे ॥ १११ ॥

भर्गशब्दादपत्ये विशेषे त्रैगत गोत्रे फञ् प्रत्ययो भवति । भार्गादिभ्यो भवति त्रैग-
र्त्तश्चेत्, भागिरन्य ॥

(१) “इस्य स्थाने पदमनया ‘ शय अत्रये’ इति यमच ‘ य आत्रेये’ इति
यमप्यनुरूपे । (२) अज, वह, खड, छड, नड, औगस् एसाका रे अथका एवे शब्दा ।

शिवादिभ्योऽण् ॥ ११० ॥

गोत्र इति निवृत्तम् । अतः प्रभृति सामान्येन प्रत्यया विज्ञायन्ते । शिवादिभ्योऽ
 पत्येऽण् प्रत्ययो भवति । यथायधमि-गदीनामपवादः । शैव । प्रौष्ट । तच्चन् शब्दोऽत्र
 पठ्यते कारिल्लणमुदीचामित्र वाधितुम् । व्यप्रत्ययस्य तु बाधो नेप्यते-नाद्यम् ।
 ताक्षण्य । गङ्गाशब्द पठ्यते, तिकादिफिमा शुभादिङ्का च समावेशार्थम् । तेन वैरु
 प्य भवति-भाङ् । गङ्गायनि । गङ्गाये । विषाशब्द पठ्यते कुञ्जादिल्लणेन रूपम्
 ॥ समावेशार्थम्-वैपाश । वैपाशायन्य । शिव । प्रौष्ट । प्रौष्टिक । चण्ड । जम्भ
 (१) । मुनि । सन्धि । भूरि । सुदार । अन(२)भिम्बान । वहुस्थ । बहुद । लेख ।
 रोध । गङ्गान । कोहद । पिष्ट । हृदय । गङ्गार । गङ्गाल । सुगेहिका । पर्ण । कहुप ।
 परिल । वतण्ड । तृण । कर्ण । शीरहृद । जलहृद । परिपिक । जटिलिक । गोमिलिक ।
 चधिरिका । मञ्जीरक । वृष्णिक । रेग्य । आलेग्नन । विश्रवण । रवण । वर्तनाक्ष । पिटक ।
 पिटाक । वृत्ताक । नभाक । उर्णनाभ । जरत्कार । उत्तिपा । रोहितिक । आर्यस्वेत ।
 सुपिट । राजर्गुर्कर्ण । मसूरर्ण । तूणर्ण । मयूरर्ण । सडरक । तच्चन् । ऋष्टिपेण ।
 गङ्गा । विपाश । यस्क । लह । दुघ । अयस्वूण । भलन्दन । विरपाक्ष । भूमि ।
 हला । सपत्नी-द्वयचो नद्या । आग्नेयी त्रिवण च(३) ॥

अवृद्धाभ्यो नदीमानुपीभ्यस्तन्नामिकाभ्य ॥ १११ ॥

वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धम् । अवृद्धाभ्य इति शब्दधर्मः, नदीमानुपीभ्य इत्य
 र्भधर्मस्तेनाभ्याप्रवृत्तयो निर्दिश्यन्ते । तन्नामिकाभ्य इति सर्वनाम्ना प्रत्ययप्रवृत्ते
 प्रत्ययमर्शः । अवृद्धानि यानि नदीना मानुपीणा च नामधेयानि तेभ्योऽपत्येऽण्प्रत्ययो
 भवति । ढकोऽपवादः । यमुनाया अपत्य यामुन । इरावत्या अपत्यम्, ऐरावत ।
 वैतस्त । नार्मद । मानुपीभ्य खरनपि-शिचिताया अपत्य, शैवत । चिन्तिताया
 अपत्य, चैन्तित । अवृद्धाभ्य किम् इति ? चान्द्रभाष्यादा अपत्य, चान्द्रभाष्य । वा
 सचदत्तेय । नदीमानुपीभ्य इति किम् ? सौपणेय । वैनतेय । तन्नामिकाभ्य इति
 किम् ? शोभनाया शौभनेय ॥

अन्यन्धकवृष्णिहुरभ्यश्च ॥ ११२ ॥

ऋषयः प्रसिद्धा वसिष्ठादयः । अन्यका, वृष्णय, हुरव इति वशात्प्राया । ऋष्यादि
 तुर्वन्तेभ्य प्रातिपदकेभ्योऽपत्येऽण्प्रत्ययो भवति । इजोऽपवादः । अयादिभ्यस्तु परे
 स्वाद्धगादिभिरेव भवितव्यम् । कपिभ्यस्तावत्-वासिष्ट । वेशामित्र । अन्यकेभ्य -

(१) “जम्भ” इत्यस्य स्थाने “जम्भ” इति पाठान्तरम् । (२) अनभिम्बान इति
 पाठान्तरम् । (३) त्रिवेणी रेतापयूतस्तन्नामिकाणोपवा”स्य “द्वयच” इति ढकोऽपवाद इति
 कचिदधिकमुल्लेख्यते । तथा भत्रान्येयिका शब्दा उपलभ्यन्ते, ते च यथा “कहुप । कशोध ।
 परक । प्रोवाक्ष । गोमिलिक । राजक । वहाक । वदाक” इति

शवाफलक । रान्धस । वृष्णिभ्य-वासुदेव । आतिरुद्र । कुरभ्य-नाकुल ।
 युज्यते ?

नकुलसहदेवादय

इति । अथवाऽन्ध-

कवृष्णिकुरुवशा अपि नित्या एव, तेषु ये शब्दा प्रयुज्यन्ते नकुलसहदेवादयस्तत्रेद
 प्रत्ययविधानमित्यदोषः ॥

मातुरत्सख्यासभद्रपूर्वाया ॥ ११५ ॥

मातृशब्दात्सख्यापूर्वात्सपूर्वाद्भद्रपूर्वाच्चापयेऽण प्रत्ययो भवति, उकारश्चान्तादेश ।
 द्वयोर्मात्रोरपय, द्वेमातुर । पाण्मातुर । सप्मातुर । भाद्रमातुर । उकारादेशार्थं
 वचन, प्रत्यय पुनरसर्गणैव सिद्ध । स्त्रीलिङ्गनिर्देशोऽर्थापन्न, तेन धान्यमातृग्रहण
 न भवति । सख्यासभद्रपूर्वाया इति किम् ? सोमात्र । शुभ्रादिषु पाठास्तु वैमात्रेय ॥

कन्याया कनीन च ॥ ११६ ॥

कन्याशब्दादपत्येऽणप्रत्ययो भवति तत्सन्धियोगेन कनानशब्द आदेशो भवति ।
 लकोऽपवाद । कन्याया अपय, कानीन कर्ण । कानीनो व्यास ॥

त्रिकर्णशुङ्गच्छालाद्वत्सभरद्वाजात्रिषु ॥ ११७ ॥

त्रिकर्णशुङ्गच्छालशब्देभ्यो यथासत्य वत्सभरद्वाजात्रिष्वपत्यविशेषे वणप्रत्ययो
 भवति । वैकर्णो भवति वात्स्यश्चेत् वैकर्णिरन्य । शौङ्गो भवति भारद्वाजश्चेत्, शौङ्ग
 रन्य । छागलो भवत्यात्रेयश्चेत्, छागलिरन्य । शुङ्गाशब्द स्त्रीलिङ्गमन्य पठन्ति,
 ते ढक प्रयुदाहरन्ति-शौङ्ग्य इति । द्वयमपि चैतद्विभागमुभयथा सूत्रप्रणयनात् ॥

पीलाया वा ॥ ११८ ॥

तन्नामिकाणो वाधके 'द्वयच' इति ढकि प्राप्तेऽणप्रत्यय पक्षे विधीयते । पीलाया
 अपत्य वणप्रत्ययो भवति । पीलाया अपय, पैल । पैलेय ॥

ढक च मण्डूकात् ॥ ११९ ॥

मण्डूकशब्दादपत्ये ढक प्रत्ययो भवति, यकाराद्ण च या । तेन त्रैरूप्य भवति-
 माण्डूकेय । मण्डूक । माण्डूकि ॥

स्त्रीभ्यो ढक ॥ १२० ॥

स्त्रीग्रहणेन टारादिप्रत्ययान्ता शब्दा गृह्यन्ते । स्त्रीभ्योऽपत्ये ढक् प्रत्ययो भवति ।
 सोपण्य । वैततैय । स्त्रीप्रत्ययविज्ञापनादस्यार्थग्रहणे इह न भवति-इडविडोऽपत्य
 दरदोऽपत्यम्, पेडविड, दारद, इति । छवडवाया वृषे वाच्येऽ । वाडवेयो वृष
 स्मृत । अपत्ये प्राप्तिस्ततोऽपहृत्य विधीयते, तेनापत्ये वाडव इति भवति ।
 क्रुञ्चाकोकिलास्मृत ३ । क्रुञ्चाया अपत्य, कौञ्च । कौकिल ॥

द्वयचः ॥ १२१ ॥

स्त्रीभ्य इत्येव । द्वयचः स्त्रीप्रत्ययान्तादपत्ये ढक् प्रत्ययो भवति । तच्चाभिधानोऽप-
वादः । दत्तादा अपत्य, दातेयः । गौप्यः । द्वयच इति किम् ? यासुनः ॥

इतश्चानिजः ॥ १२२ ॥

स्त्रीग्रहण निवृत्तम् । चकारो "द्वयच" इत्यस्यानुकर्षणार्थः । इकारान्ताप्रातिपदि-
कादिप्रत्ययान्तादपत्ये ढक् प्रत्ययो भवति । आश्रयः । नभयः । इत इति किम् ? दाहि ।
प्लाच । जन । इत किम् ? दाहायणः । प्लाहायणः । द्वयच इत्येव, मरीचैरपत्य
मारीच ॥

शुभ्रादिभ्यश्च ॥ १२३ ॥

शुभ्र इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिभ्यो ढक् प्रत्ययो भवति । यथायोगमिनादीना-
मपवादः । सौध्रेयः । वैष्टुरेयः । चकारोऽनुक्तसमुद्धार्य आहृतगणतामस्य बोध-
यनि-गात्रेयः, पाण्ड्येय इत्येवमादि सिद्ध भवति । शुभ्र । विष्टपुर । मल्लकृत । शत-
द्वार । शतावर । शलाभा । शलाचल । शलाभाधू । लेखाधू । विमानृ । विधवा ।
कृन्मा । रोहिणी । रविमणी । दिशा । शालकृ । अजकस्ति । शकन्धि । लक्ष्मणदा-
मयोपे सष्टे । गोधा । कृन्लास । अणीय । प्रवाहण । भरत । भारम(१) । मृन्मृ ।
मघष्ट । मरुष्ट । कर्पूर । इतर । अग्यतर । आलीढ । सुदत्त । सुचरत् । सुनामन् ।
कटु । तुद । अकशाप । कुमारिका । विशो रसा । कुपणिका । जिह्वाक्षिन । परिधि ।
तायुदत्त । ककल । खट्वा । अग्निश । अक्षोश । शुद्धपित्ता । खट्वा । अनु-
ष्टि । जरतिन् । बलिर्दिन् । विप्रज । चीज । श्वन् । अरमन् । अथ । अजिर(२) ॥

विक्वणकुपीतकात् कारयपे ॥ १२४ ॥

विक्वणंशब्दानुशीतरशब्दाच्च कारयपेऽपत्ये ढक् प्रत्ययो भवति । वैक्वण्यः ।
कौपीतकेयः । कारयप इति किम् ? वैक्वणिः । कौपीतकः ॥

भ्रुगो युक् च ॥ १२५ ॥

भ्रूशब्दादपत्ये ढक् प्रत्ययो भवति, तत्सन्नियोगेन च युगागमः । श्रीवेयः ॥

कल्याण्यदीनामिन्ड ॥ १२६ ॥

"कल्याणी" इत्येवमादीनां शब्दानामपत्ये ढक् प्रत्ययो भवति, तत्सन्नियोगेन च
इन्द्रादेशः । स्त्रीप्रत्ययान्तानामादेशार्थं ग्रहण प्रत्ययस्य सिद्धिः पादः, अन्येषामुभयार्थम् ।
हाह्याग्निनेयः । सौभागिनेयः । दीर्घाग्निनेयः । हज्जगसिन्ध्वन्त इत्युभयपदवृद्धिः ।
ह्लादानी । सुभगा । दुर्भगा । पन्धरी । अनुष्टि । अनुष्टि । जरती । बलीवर्दी ।
येष्टा । कनिष्ठा । मध्यमा । परस्त्री ॥

कुलटाया वा ॥ १२७ ॥

कुलान्यट्तीति कुलटा, पररप निपातनात् । कुलटाया अपत्ये ढक् प्रत्ययो भवति, त सन्नियमेन च वा इन्द्रादेशो भवति । आदेशार्थं वचन प्रत्यय पूर्वगैव सिद्ध । कौलत्वेय । कौलत्वेय । या तु कुलान्यट्तीति शील भिनत्ति, तत "छुद्राभ्यो वा" इने पर वाडढ्का भवेत्त्वयम्-कौलत्वे ॥

चटकाया एरक ॥ १२८ ॥

चटकाया अत्राप एरक प्रत्ययो भवति । चटकर । छटकाच्चेति वक्तव्यम् । चट स्थापय, चाटकेर । छल्लियामपत्ये लुक्प्रत्यय छ । चटकाया अपत्य स्त्री, चटका(१) ॥

गोधाया ढक् ॥ १२९ ॥

गोधाया अपत्ये ढक् प्रत्ययो भवति । गोधेर । शुभ्रादिष्वय पठ्यते, तेन गौधे योऽपि भवति ॥

आरगुदीचाम् ॥ १३० ॥

गोधाया अपत्ये उदीचामाचार्याणां मतेन आरक प्रत्ययो भवति । गौधार । आचार्यग्रहण पूजार्थं, वचनसामर्थ्यादेव पूर्वग समावेशो भवेति । आरग्वचनमनर्थक, रका सिद्धत्वात् । ज्ञा(२)रक एवमन्येयोऽपि भवतीति-जाडार । पाण्डार ॥

छुद्राभ्यो वा ॥ १३१ ॥

छुद्रानुवर्तते, न आरक् । छुद्रा-अज्ञहीना धर्महीनाश्च(३) । अर्थवमग तदभिधा यिन्य स्त्रीलिङ्गा प्रकृतयो निदिश्यते । छुद्राभ्यो वाऽप्ये ढक् प्रत्ययो भवति । ढकोऽपवाद । काणेय । काणेय । दामेर । दासेय ॥

पितृवसुरसुष्ठु ॥ १३२ ॥

पितृवसुस्तन्वादादत्राप्ये छुद्रप्रत्ययो भवति । अणोऽनवाद् । पितृवस्त्रीय ॥

ढकि लोप ॥ १३३ ॥

पितृवसुरसुष्ठुप्रत्यय ढकि परतो लोपो भवति । पितृवस्तेय । कथं पुनरिह ढक् प्रत्यय । एतदेव ज्ञापक ढको भावस्य ॥

मातृवसुश्च ॥ १३४ ॥

पितृवसुस्तित्तेतदपेक्षते, पितृवसुमुद्युक्तं तन्मातृ वसुरपि भवति-दुष्प्रत्ययो ढकि लोपश्च । मातृवस्त्रीय । मातृ वसेय ॥

चतु पाद्भ्यो ढक् ॥ १३५ ॥

चतुष्पादभिर्गयिनीभ्यः प्रकृतभ्योऽन्ये ढक्प्रत्ययो भवति । अगादीनामपवाद । कामण्डलेय । शौन्तेवाहेय । जाम्बेय ॥

(१) चटकायाया अत्रादिवाङ्मयधिकं पुरं का तरे । (२) ज्ञापकार्थं, ज्ञापनार्थं भवति वा पदमन्तरो पाठ । (३) शीलहीनाश्च त पाठ ॥

गृष्ट्यादिभ्यश्च ॥ १३६ ॥

गृष्ट्यादिभ्यः शब्देभ्योऽपत्ये ढप्रत्ययो भवति । अणादीनामपवादः । गाष्ट्ये । हाष्ट्यः । गृष्टिशब्दो यश्चतुष्पाद्वचनस्ततः पूर्वणैव सिद्धः, अचतुष्पादर्थं वचनम् । गृष्टि । हष्टि । हलि । बलि । विश्वि । कुट्टि । अजवस्ति । मित्प्रयु(१) ॥

राजश्वगुराशन् ॥ १३७ ॥

राजनृश्वगुराशब्दाभ्यामपत्ये यत्प्रत्ययो भवति । यथाक्रममणिनोरपवादः । राजन्यः । श्वशुर्यः । श्वराज्ञोऽपत्ये जातिग्रहणम् । राजन्यो भवति, क्षत्रियजातिश्चेत् । राजनोऽन्यः ॥

क्षत्राद् घः ॥ १३८ ॥

क्षत्रशब्दादपत्ये घः प्रत्ययो भवति । क्षत्रियः । अयमपि जातिशब्द एव । क्षात्रिन्यः ॥

कुलात्सः ॥ १३९ ॥

उत्तरसूत्रे पूर्वप्रतिषेधादिह तदन्तः केरलश्च दृश्यते । कुलशब्दान्ताप्रातिपदिका-
क्षेपलाक्षापत्ये सः प्रत्ययो भवति । आद्यकुलीनः । श्रोत्रियकुलीनः । कुलीनः ॥

अपूर्वपदादन्यतरस्यां यङटकञौ ॥ १४० ॥

कुलादित्येव । अविद्यमान पूर्वपद यस्य तदपूर्वपद, समासतत्तन्निधनः पूर्वपदस्या-
भावेन कुलशब्दो विशेष्यते । अपूर्वपदान् कुलशब्दादन्यतरस्यां यत् ङकञ् इत्येतां
प्रत्ययो भवतः । ताभ्यां मुक्ते सोऽप भवति । कुल्यः । कौलेयवः । कुलीनः । पदग्र-
हणं किम् ? बहुच्पूर्वादिपि यथा स्यात्-बहुबुल्यः । बाहुकुलेयवः । बहुकुलीनः ॥

महाकुलादवृत्तौ ॥ १४१ ॥

अन्यतरस्यामित्यनुवृत्ते, पञ्चे स (२) । माहाकुलः । माहाकुलीनः । महाकुलीनः

दुष्कुलाद्ढक् ॥ १४२ ॥

दुष्कुलशब्दादपत्ये ढक् प्रत्ययो भवति, अन्यतरस्यामित्यनुवृत्ते सञ्च । दौष्कु-
लेयः । दुष्कुलीनः ॥

स्वसुरद्ध ॥ १४३ ॥

स्वसुरशब्दादपत्ये छः प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । स्वसुरपत्यः, स्वस्त्रीयः ॥

भ्रातुर्व्यञ्च ॥ १४४ ॥

भ्रातृशब्दादपत्ये व्यञ्चः प्रत्ययो भवति, चसाराच्छ्रश्च । अणोऽपवादः । भ्रातृव्यः ।
भ्रात्रीयः । तकारः स्वरार्थः ॥

(१) * फलि । बलि । हष्टि । * इत्यधिक काचित् ॥ (२) काचद्वय पाठ उपलभ्यते—
“महाकुलशब्दादवृत्तौ प्रत्ययो भवति । अन्यतरस्यां ग्रहणानुवृत्ते खञ्” इति ।

व्यन्सपत्ने ॥ १४५ ॥

सपत्नशब्द शत्रुपर्याय, शब्दान्तरमव्युत्पन्नमेव । सपत्नीशब्दादपरेऽकारम् इवार्थं निपातयन्ति सपत्नीव सपत्न । भ्रातृशब्दाद् व्यन्प्रत्ययो भवति समुदायेन चेदस्मिन् सपत्न उच्यते । अपत्यार्थोऽत्र नास्त्येव-पाप्मना भ्रातृव्येण । भ्रातृव्य कण्टक ॥

रेवत्यादिभ्यनुक्त । १४६ ॥

रेवतीत्येवमादिभ्योऽपत्ये ङक् प्रत्ययो भवति । यथायोगे ढगादीनामपवादः । रेवतिङ् । आश्वपालिङ् । रेवती । अश्वपाली । मणिपाली । द्वारपाली । घृन्बद्धिङ् । वृकग्राह । कर्गग्राह । दण्डग्राह । कुक्कुटाक्ष ॥ (१)

गोत्रस्त्रिया कुत्सने ण च । १४७ ॥

अपत्य पौत्रप्रभृति गोत्र गृह्यते । गोत्र या स्त्री तदभिधायिन शब्दादपत्ये ण प्रत्ययो भवति चकाराट्ठक्च, कुत्सने गम्यमाने । पितुस्सविज्ञाने मात्रा व्यपदेशोऽपत्यस्य कुत्सा । गाम्भ्रा अपत्य, गार्गो जाह्नव । गाम्भ्रिक । श्लुचुकायन्या अपत्य श्लुचुकायन । श्लुचुकायनिक । “गोत्राच्चूनि” इति यूनि प्रत्ययो भवति । गोत्रमिति किम् ? कारिकेयो जाह्नव । स्त्रिया इति किम् ? औपगविर्जाह्नव । कुम्भ इति किम् ? गामेयो माणवक् ॥

वृद्धाटठक सोऽरीरेषु बहुलम् ॥ १४८ ॥

कुम्भ इत्येव । सौवीरेष्विति प्रकृतिविशेषणम् । वृद्धात्सौवीरगोत्रादपत्ये बहुल ठक् प्रत्ययो भवति कुत्सने गम्यमाने । भागवित्तेर्भागवित्तिक । तार्णविन्दवस्य तार्णविन्दविक । पत्ने-यथाप्राप्त फल, भागवित्तायन । पत्ने-तार्णविन्दवि । अक शाप शुभ्रादि । आकशापेय । तस्यापत्यमाकशापेयिक । पत्ने-आकशापेयि ॥

भागपूर्वग्नौ वित्तिद्वितीयस्तार्णविन्दव ।

तृतीयस्तवाकशापेया गोत्राट्ठक्बहुल तत ॥

वृद्धग्रहण स्त्रीनिवृत्त्यथम् । सौवीरेष्विति किम् ? औपगविर्जाह्नव । कुम्भ इत्येव । भागवित्तायनो माणवक । बहुलग्रहणमुपाधिर्नैचिप्यार्थम् । गोत्रस्त्रिया इत्यारभ्य चत्वारो योगास्तेषु प्रथम कुत्सन एव । अन्य सौवीरगोत्र एव । मध्यमौ द्वयोरपि । तदेतद् बहुलग्रहणादभ्यते ॥

फेरु च ॥ १४९ ॥

कुत्सन इत्येव, सौवीरचित्ति च । फेरित्ति फिजो ग्रहण, न फिन, वृद्धाधिकारान् । फिजन्ताप्रातिपदिकात्सौवीरगोत्रादपत्ये छ् प्रत्ययो भवात् चकाराट्ठक् गम्यमाने । यमुन्दास्यापत्य, तिकादिभ्य फिज्, तस्यापत्य, यामुन्दायनीय । यामु

न्दायनिः । कुत्सन इत्येव । यामुन्दायनिः । फिन्नन्तादौत्सर्गिकस्याण आगतस्य
“प्यञ्छत्त्रियार्पणित” इति लुक् । सौवीरेष्वित्येव । तेकायनिः ॥

यमुन्दश्च मुयामा च घाण्यायणिः फिजः स्मृताः ।

सौवीरेषु च कुत्सायां द्वौ योगौ शब्दवित् स्मरेत् ॥

पाण्टाहृतिमिमताभ्यां णकिर्त्तौ ॥ १४० ॥

सौवीरेष्वित्येव । कुत्सन इति निवृत्तम् । पाण्टाहृतिमिमताभ्यां सौवीर-
विषयाभ्यामपत्ये णकिर्त्तौ प्रात्ययौ भवतः । फकोऽपवादः । अल्पाक्षरस्यापूर्वनिपातो,
लक्षणस्य भिन्नार्थे, तेन यथान्तरमिह न भवतीति-पाण्टाहृतः । पाण्टाहृता-
यनिः । मैमतः । मैमतायनिः । सौवीरेष्वित्येव । पाण्टाहृतायन । मैमतायनः ।
पाण्टाहृतेः “यजिप्रोश्च” इति फक् । मिमतशब्दोऽपि नडादिषु पठ्यते ॥

कुर्नादिभ्यो एयः ॥ १४१ ॥

सौवीरेषु, बहुलमिति च निवृत्तम् । कुरु इत्येवमादिभ्यः शब्देभ्योऽपत्ये ण्यः
प्रात्ययो भवति । वीरत्यः । गार्ग्यः । “कुरुनादिभ्यो प्य” इति कुरुशब्दादपरो ण्यप्र-
त्ययो भविष्यति, स तु छत्त्रियात्तद्राजसज्जस्तस्य बहुषु लुक् भवितव्यमय तु
ध्रुवत एव, वीरण्याः । वीर्यशब्दस्य छत्त्रियवचनस्य तिङादिषु पाठात् किञ्चि-
भवति । कौरव्यायणिः । रथकारशब्दोऽत्र पठ्यते, स जातिवचनः । त्रैवर्णिकेभ्यः
किञ्चिन्न्यूना रथकारजातिः । कारिणस्तु रथकारशब्दादुत्तरमूत्रेणैव ण्यः सिद्धः ।
केशिनीशब्दः पठ्यते, तस्य केशिन्यः । पुषद्भावो न भवति, स्त्रीप्रत्ययनिर्देशसामर्थ्या-
त् । वेनाच्छन्दसिति पठ्यते, कथं भाषाया वेन्यो राजेति ? छान्दस एत्राय प्रमादा-
त्कविभिः प्रयुक्तः । वामरथशब्दः पठ्यते, तस्य कण्वादेवाकार्यमित्येते स्वर वर्ज-
यित्वा, लुगादिकमतिदिश्यते । बहुषु वामरथाः । स्त्री वामरथी । वामरथ्यायनी ।
मुवा वामरथ्यायनः । वामरथ्यस्य छत्रा वामरथाः, वामरथानि सधाहलक्षणानि ।
स्वरस्तु ण्यप्रत्ययस्यैव भवति नातिदेशिकमाहुदात्तम् । कुरु । गर्ग । महुष । भज-
मारक । रथकार । वावदूक । सम्राजः छत्रिय । कवि । मति । धाक् । पितृमत् ।
इन्द्रजालि । वामोष्णीषि । गणकारि । कैशारि । कापिञ्जलादि । कुट । शलाका ।
मुर । एरक । अन्न । दर्भ । केशिनी । वेनाच्छन्दसि । शूर्पणाय । श्यावनाय ।
श्यावरथ । श्यावपुत्र । सत्यकार । वडभीकार । शङ्कु । शारु । पथिकारिन् । मूढ ।
शकन्धु । वक्तु । हर्तु । शक्ति । इनपिण्डी(१) । वामरथस्य कण्वादिवत् स्वरवर्जम् ॥

सेनान्तलक्षणकारिभ्यश्च ॥ १४२ ॥

सेनान्तात्प्रातिपदिकाहलक्षणशब्दाकारिवचनेभ्यश्चापत्ये ण्यः प्रात्ययो भवति ।

(१) “विस्फोटक । वाक । स्फाण्टक । शक्ति । पार्थिक । धेनुजि । उदिकारि”

“विधिकं कविच” ।

कारिशब्दः कारुणां तन्तुवायादीनां वाचकः । कारिपेय्यः । हारिपेय्यः । लाक्ष्यः ।
कारिभ्यः-तान्तुवाय्यः । औभकार्यः । नापिन्यः ॥

उदीचामिञ् ॥ ११३ ॥

प्ये प्राप्ते इजपरो विधीयते । सेनान्तलक्ष्मकारिभ्योऽपत्ये इज् प्रत्ययो भवति
उदीचां मनेन । कारिपेणि । हारिपेणि । लाक्षणि । तान्तुवायि (१) । औभकारिः ।
तचनसामर्थ्यादेव प्रत्ययसमावेशे लक्ष्ये आचार्यग्रहणं वेच्यार्थम् । तच्चनूशब्दः
शिवादिस्तेनाणायमिञ् वाध्यते, न तु प्यः । तच्चगोऽप य, ताद्यः । ताक्ष्यः ॥

तिकादिभ्यः फिञ् ॥ ११४ ॥

तिक इत्येवमादिभ्यः शब्देभ्योऽपत्ये फिञ् प्रत्ययो भवति । तैकार्यनिः । केंतवा-
यनिः । वृषशब्दोऽत्र पठ्यते, तस्य प्रत्ययसंज्ञयोगेन यकारान्तत्वं भिष्यते । वाप्या-
यणिः । कौरव्यशब्दः पठ्यते, स च चत्त्रियवचन, ओरसशब्देन चत्त्रियप्रत्ययान्तेन
साहचर्यात् । यस्तु कुर्वा दभ्यो प्यस्तदन्ताद् इजैव भवितव्यम् । तथाच “प्यच-
त्रियार्पणित” इत्यत्रोदाहृत-कौरव्यः पिता, कौरव्यः पुत्र इति । तिक । कित्त्र ।
सज्ञा । बाल । शिला । उरस् । शाढ्य । सैन्धव । यमुन्द । रूप्य । आभ्य । नील ।
अमित्र । गौकच्य । करु । देवरथ । तैतिल । ओरस । कौरव्य । मोरिक् । भौलिक ।
चौपयत् । चैटयत् । शैरुयत् । चैतयत् । ध्वजवत् । चन्द्रमस् । शुभ । गङ्गा ।
वरेण्य । सुयामन् । आरद्ध । बल्लर । खल्य । वृष । लोमक । उदन्य । यज्ञ (२) ॥

कौसल्यकार्मार्याभ्या च ॥ ११५ ॥

कौसल्यकार्मार्यशब्दाभ्यामपत्ये फिञ् प्रत्ययो भवति । इजोऽपवादः । कौसल्या-
यनिः । कार्मार्यायणि । परमप्रकृतैरेवाय प्रत्यय इष्यते-क सलस्थापत्य, कर्मारस्थाप-
त्यमिति । प्रत्ययसंज्ञयोगेन तु प्रकृतिरूपं निपात्यते । तथा च स्मृत्यन्तरम्-दगु-
कोसलकर्मारश्चागवृषाणा युद्धादिष्टस्येति । दाग-यायनि । कौसल्यायनिः । कार्मा-
र्यायणिः । द्वायायनि । वाप्यायणिः ॥

अणो द्वयच ॥ ११६ ॥

अणन्ताद् द्वयचः प्रतिपदिकादपत्ये फिञ् प्रत्ययो भवति । इजोऽपवादः ।
कार्त्रायणि । हार्त्रायणिः (३) । अण इति किम् ? दाद्यायणः । द्वयच इति किम् ?
औपगविः । छयदादीनां वा फिञ् वक्तव्यं ॥ त्यादायनिः । त्यादः । यादायनि ।
यादः । तादायनि । तादः । अणत्र प्राप्तः ॥

(१) तौत्रवायिरित्यधिकं पुस्तके षट् । (२) ‘मृष्यः मातः । वावकः । रसः ।
रावकः । ध्वजवदः । वल्लः । वपुः । अवन्धकाः । सुयामन्’ । इत्यधिकं वचित् । (३) “यास्क-
इति शिवादिभ्योऽण् । यास्तरस्यापत्यं यास्त्रायनि ” । इत्यधिकं वचित् ।

उदीचा वृद्धादगोत्रात् ॥ १५७ ॥

वृद्ध यच्छब्दरूपमगोत्र तस्मादप्यपि प्रत्ययो भवति उदीचामाचार्याणां मतेन । आश्रयतायनि । ग्रामरक्षायणि । कारिशाब्दादपि वृद्धादगोत्रापरत्वादेनैव भवितव्यम्-नाश्रितायनि । उदीचामिति किम् ? आश्रयति । वृद्धादिति किम् ? याज्ञदक्षि । अगोत्रादिति किम् ? औपगवि ॥

राक्षिनात्नीना कुक् च ॥ १५८ ॥

राक्षि इत्येवमादिभ्यः शब्देभ्योऽप्यपि प्रत्ययो भवति तत्सन्नियोगेन चैषां कुगागमः । यदिह वृद्धमगोत्र शब्दरूप तस्याऽऽगमार्थमेव ग्रहणमन्यपामुभयाथम् । राक्षिनायनि । गारधनायनि । इजाद्यपवादो यागः । उदीचामियधिशरापने तऽपि भवन्ति । वाक्षिनि । गारधि । वाक्षिनि । गारध । कार्कश्यः । घातः । लङ् । चर्मिर्मणिर्नलोपश्च ॥

पुत्रान्तादन्यतरस्याम् ॥ १५९ ॥

उदीचा वृद्धादिति यत्तते । पुत्रान्तमगोत्रमिति पूर्णव्यप्रत्यय सिद्धस्तस्मिन्नेन कुगागमोऽन्यतरस्या विधीयते । पुत्रान्ताप्रातिपदिकाय पित्रप्रत्ययस्तरिभन् परम् तेऽन्यतरस्या कुगागमो भवति पुत्रान्तस्य । तेन प्ररूप्य सपद्यते-गार्गापुत्रकायणि गार्गापुत्रायणि । गार्गापुत्रि । वासीपुत्रकायणि । वासीपुत्रायणि । वासीपुत्रि ॥

प्राचामग्रहात् पिन् बहुलम् ॥ १६० ॥

अवृद्धाच्छब्दरूपादप्यपि पिन् प्रत्ययो भवति बहुल प्राचा मतेन । ग्लुचुकायनि । अह्निचुकायनि । प्राचामिति किम् ? ग्लुचुकि । अवृद्धादिति किम् ? राजदन्ति । उदीचा प्राचामन्यतरस्या बहुलमिति सय गत विश्लेषाथास्तेषामेतेनैव सिद्धयति, तत्राचार्यग्रहण पूजार्थम् । बहुलग्रहणवचिन्यार्थम् । कचिन्न भवत्यर-दाक्षि । प्लाशि ॥

मनोजातायत्यतो पुक् च ॥ १६१ ॥

मनुशब्दादन्यत् इत्यतो प्रत्ययौ भवतस्तत्सन्नियोगेन पुगागमः, समुदायेन चेज्जातिर्गम्यते । मानुषः । मनुष्यः । जातिशब्दादेतौ । अपवादार्थाऽत्र तास्येव । तथाच मानुषा इति बहुषु न लुभयति । अपचविवक्षायां त्वणेव भवितव्यम्-मानवी प्रजा ॥

अपत्य कुम्भिते मूढे मनोरीत्यगिक स्मृतः ।

नकारस्य च मूर्धन्यस्तेन सिद्धयति माणवः ॥

अपत्य पौत्रप्रभृति गोत्रम् ॥ १६२ ॥

पौत्रप्रभृति षड्वचः तद्गोत्रसज्ञा भवति । सप्तविंशच्छब्दादप्यसदस्य षड्वचः तदपेक्षया पौत्रप्रभृतेर्गात्रसज्ञा विधीयते । गर्गस्थापय पौत्रप्रभृति गार्ग्यः । वास्यः ।

अपत्यमिति व्यपदेशाय सज्जिन पौत्रप्रभृते । पौत्रप्रभृतीति किम् ? अनन्तरस्य मा भूत्-कौञ्जि । गार्गि । गोत्रप्रदेशा “एको गोत्र” इत्येवमादय ॥

जीवति तु वश्ये युग ॥ १६३ ॥

अभिजनप्रबन्धो वक्ष्यते, तत्र भवो वश्यः पित्राद्विस्तरिस्मिन्जीवति सति पौत्रप्रभृत्यपत्यं युवसज्जं भवति । पौत्रप्रभृतीति च न सामानाधिकरण्यानापत्यं विशेषयति, किं तर्हि पृष्ठया विपरिणम्यते-पौत्रप्रभृतेर्यदपत्यमिति, तेन चतुर्थादारभ्य युवसज्जा विधीयते । गार्ग्यायण । वात्स्यायन । तुल्यवदोऽवधारणायां युवव, न गोत्रमिति ॥

भ्रातरि च ज्यायसि ॥ १६४ ॥

भ्रातरि ज्यायसि जीवति कर्नायान् भ्राता युवसज्जो भवति पौत्रप्रभृतेरपत्यम् । गार्ग्यस्य द्वौ पुत्रौ तयोः कर्नायान् मृते । पत्रादौ वश्ये भ्रातरि ज्यायसि जीवति युवसज्जो भवति । अवश्यायार्थोऽयमारम्भः । पूर्वजा पित्रादयो वश्यः इत्युच्यन्ते, भ्राता तु न वश्योऽकारणत्वात् । गार्ग्य जीवति गार्ग्यायणोऽस्य कर्नायान् भ्राता । वात्स्यायन । दाक्षायण । प्लाक्षायण ॥

वान्यास्मिन् सपिण्डे स्थविरतरे जीवति ॥ १६५ ॥

सप्तमपुरुषावधयः सपिण्डाः स्मर्यन्ते । येषाम्—

(१) उभयत्र वंशाहानि कुलस्यान्तः न भुज्यते ।

इत्येवमादिकाया क्रियायामनधिकारः । भ्रातुरन्यस्मिन् सपिण्डे स्थविरतरे जीवति पौत्रप्रभृतेरपत्यं जीवदेव युवसज्जं वा भवति । प्रकृतं जीवतिग्रहणं सपिण्डस्य विशेषणमिदं तु सज्जिन । तत्रानिदं उभयोक्त्यर्थः, स्थानेन वयसा चोत्कृष्टे सपिण्डे यथा स्यात्, पितृ-पितामहे भ्रातरि वयसाधिके जीवति-गार्गस्यापत्यं गार्ग्यायण । गार्ग्यो वा । वात्स्यायन । वात्स्यो वा । दाक्षायण । दाक्षिर्वा । स्थविरतरेति किम् ? स्थानवयोन्युने गार्ग्ये एव भवति । जीवतीति किम् ? मृते मृतो वा गार्ग्यः पृत्र भवति ॥

वृद्धस्य च पूजायाम् ॥ १६६ ॥

अपत्यमन्तर्हितं वृद्धमिते शान्त्रान्तरे परिभाषणाद्गोत्रं वृद्धमिष्युच्यते । वृद्धस्य युवसज्जा वा भवति पूजाया गार्ग्यमानायाम् । मन्त्रास्वामर्थ्याद्वा युवप्रत्ययेन पुनरुच्यते । वृद्धस्येति पृष्टोनिर्देशो विचित्रा सूत्रस्य कृतिरिति । तत्र भवान् गार्ग्यायण, गार्ग्यो वा । तत्र भवान् वात्स्यायन, वात्स्यो वा । तत्र भवान् दाक्षायण, दाक्षिर्वा । पूजायामिति किम् ? गार्ग्ये । वात्स्ये ॥

यूनश्च कुत्सायाम् ॥ १६७ ॥

कुत्सायां गार्ग्यमानाया यूनो वा युवसज्जा भवति । निवृत्तिप्रधानो विरुद्धो, युवसज्जाया प्रतिपदाया पदे गोत्रसज्जैव भवति, प्रतिपत्ताभावात् । गार्ग्यो जाह्नवः,

गार्ग्यायणो वा । चारुयो जातम् । वाक्यायनो वा । दक्षिर्जातम् । दाक्षायणो वा ।
कुसायामिति किम् ? गार्ग्यायण ॥

जनपदशब्दात् क्षत्रियादभ्यु ॥ १६८ ॥

जनपदशब्दो य क्षत्रियवाचो तस्मादप्यभ्यु प्रथमो भवति । पाञ्चाल ।
पेषारु । वैदह । जनपदशब्दादिते किम् ? दुह्योरप्य, द्रीक्ष्य । पौरव । क्षत्रि
यादिते किम् ? माह्यणस्य पञ्चालस्याप्य, पाञ्चाल । वैदहि । छत्रिय(१)समा
नशब्दाज्जनपदशब्दात्तस्य राजन्यप्यबन्धः । पञ्चालानां राजा पाञ्चाल । वैदह ।
मागध । अवृद्धादपीति प्राप्तेस्य पुनोऽपवादः ॥

साल्वेयगान्धारिभ्या च ॥ १६९ ॥

साल्वेयगान्धारिणां दाभ्यामप्यभ्यु प्रथमो भवति । जनपदशब्दादेतौ क्षत्रिया
भिधायिनौ ताभ्यामपवादो "वृद्धाद्" इति व्यति प्राप्ते पुनरन्विधीयते । साल्वेय ।
गान्धार । तस्य राजनीत्येव । साल्वेयो राजा । गान्धारो राजा ॥

द्वयममगधकलिद्रुममसादण ॥ १७० ॥

जनपदशब्दात् क्षत्रियाभिधायिनो द्वयम् मगध, कलिद्रुम, सूरमल, इत्येतेभ्यश्चा
प्यभ्यु प्रथमो भवति । अतोऽपवादः । आद्र । वाद्र । पौण्ड्र । सौह । मागध ।
कलिद्रु । सौरमम । तस्य राजनीत्येव । आद्रो राजा ॥

वृद्धेत्कासलानादाज्यत् ॥ १७१ ॥

जनपदशब्दात् क्षत्रियादित्येव । वृद्धाच्च प्रातिपदिकादिकारान्ताच्च कोसलजादश
ब्दाभ्यां चाप्यभ्यु प्रथमो भवति । अतोऽपवादः । वृद्धात्तान्-आम्रष्टव ।
सौवीर्य । इकारान्तात्-आपन्त्य । कौन्त्य । कोसलजादयोरवृद्धार्थं वचनम्-
कौसल्य । आजाय । तत्परकरणं किम् ? कुमारी नाम जनपदसमानशब्दः क्षत्रिय
स्तस्याप्य कौमार । अपाण्डोर्जनपदशब्दात् क्षत्रियादित्येव वक्तव्यः । पाण्ड्य
अन्यस्मात् पाण्ड्य एव । तस्य राजनीत्येव । आम्रष्टवो राजा । आवन्त्य । कौन्त्य ।
कौसल्य । आजाय ॥

कुरुनादिभ्यो एव ॥ १७२ ॥

जनपदशब्दात् क्षत्रियादित्येव । कुरुशब्दाज्जादिभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्यो एव प्रत्ययो
भवति । अग्नारपवादः । कौरव्य । नगरादभ्य-नैपथ्य । नैपथ्य । तस्य राजनीत्ये
त्येव । कौरव्या राजा ॥

सान्नाय्यप्रत्यप्रथकलकृदाश्मक दिव्य ॥ १७३ ॥

जनपदशब्दात् क्षत्रियादित्येव । साल्वा नाम क्षत्रिया तन्नामिका तस्या अपत्य,

(१) क्षत्रिये-समा ३ शब्दो यस्य स समानशब्दः क्षत्रियेण समानशब्दस्तस्मा
ज्जनपदशब्दात्, तस्यैत पक्षोत्तमस्य द्रान्-व्यभिधे अपत्यवत् प्रथमो भवति ।

“द्वयच” इति टक्-साल्वेय । अणपोष्यते-साल्व । तस्य निवास साल्वे जन पद, तदवयवा उटुम्बरादयस्तेभ्य च प्रयवृत्तेभ्य इदं प्रययविधानम् । साल्वा वयवेभ्य प्रयप्रथमलङ्कारश्मरुशन्देभ्यथापय इत्र प्रययो भवति । अजोऽपवाद । ओटुम्बरे । तैलसले । माद्रकारे । योगन्धरे । भौलिङ्गि । शारदण्डि । प्रात्य ग्रथि । कालकूट । आश्मकि । तस्य राजनीयव । ओटुम्बरी राजा ॥

उटुम्बरास्तैलसला मद्रकारा युगधरा ॥

भुलिङ्गा शारदण्डाश्च साल्वावयवस ज्ञता ॥

ते तद्राना ॥ १७४ ॥

जनपदशब्दात् क्षत्रियादित्यवमदय प्रयया सर्वनाम्ना प्रयवमुरुषन्ते, न तु पूर्व, गात्रयुवमज्ञाकाण्डेन व्यवहितत्वात् । तेऽज्ञादयस्तद्रानसज्ञा भवन्ति । तथा चैवोदाहृतम् । तद्रानप्रदेशा तद्रानस्य बहुषु तेनरा स्याम्’ इत्यवमदय ॥

कम्पोजाल्लुक ॥ १७५ ॥

जनपदशब्दात् क्षत्रियादियनेन विहितस्याजो लुगुच्यते । कम्पोना प्रययस्य लुग् भवति । कम्पोन । कम्पोनादिभ्यो लुग्वचन चोलाद्यधम् । कम्पोन । चाल । केरल । शक । यवन । तस्य राजनीयव । कम्पोनो राजा ॥

स्त्रियामवन्तिकुन्तिकुरुभ्यश्च ॥ १७६ ॥

अवन्तिकुन्तिकुरुशब्देभ्य उपपन्नस्य तद्रानस्य स्त्रियामभिधेयाया लुग्भवति, अवन्तिकुन्तिकुरादभ्यो, करोर्ण्यस्य । अवन्ती(१) । कुन्ता । कुरू । स्त्रियामिति किम् ? आवन्त्य । कोन्त्य । कौरव्य ॥

अतश्च ॥ १७७ ॥

स्त्रियामित्यव । अकारप्रात्ययस्य तद्रानस्य स्त्रियामभिधेय या लुग्भवति । तकारो विस्पष्टार्थ । शूरमनी । मन्नी । दर्व । अवन्त्यादिभ्यो लुग्वचनात् तदन्तविधिरत्र नास्ति, तेनह न भवति-आम्बुषा । सोदार्या ॥

न प्राच्यभर्गान्ध्रि घेयादभ्य ॥ १७८ ॥

प्राच्यभ्यो भगा दभ्यो याधया दभ्यश्च पन्नस्य लुग् भवति । अतश्चेत्यनेन स्त्रिया लुक् प्राप्त प्रतपद्वयत । प्राचेभ्य क्षत्रप्रभ्यस्तावत्-पाञ्चाला । वैरही । नाही । वाही । मागरी । भर्गादभ्य-भागा । कारूपी । कैरया । योधेयादिभ्य-यौधेयो । शौधेयी । शात्रयी । कस्य पुनरकारस्य प्रत्ययस्य याधेया दभ्यो लुक् प्राप्त प्रतपद्वयते ? पाञ्च मरुस्याज ‘पर्धा दयाधेया दभ्यामणजा’ इत्यतस्य । कथं पुनस्तस्य भिन्नप्रकरणस्थस्यानेन लुक् प्राप्नोति ? एतदव ज्ञापयति-पाञ्च मरुस्यापि तद्रा

जग्यातश्चेत्यनेन लुम्भवतीति । किमेतस्य ज्ञापनेन प्रयोजनं ? पश्चाद्यणं म्रिया लुक्-
सिद्धौ भवति । पशुं । रत्ना । अमुरी । तथाचोक्त-“यौधेयादिप्रतिषेधो ज्ञापन-
पश्चाद्यणो लुगिति” । भर्ग । करुण । केरुय । कश्मीर । सात्त्र । सुस्थाल । उरस्(१)
कौरव्य । भर्गादि । यौधेय । शौभ्रेय । शौक्रेय । आगणेष । धात्तंय । धात्तय ।
त्रिगर्त्त । भरत । उशीनर । यौधेयादि ॥

इति श्रीजयादित्यविरचिताया काशिकाया वृत्तौ
चतुर्थाध्यायस्य प्रथम पादः ॥ ४ । १ ॥

अथ चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

तेन रक्तं रागात् ॥ १ ॥

शुक्लस्य वर्णान्तरापादनमिह रज्जेरर्थं । रज्यतेऽनेनेति रागः । तेनेति तृतीयास-
मर्थाद्वागविशेषवाचिनः शब्दा(२)द्वत्तमित्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति ।
वपायेण रक्तं वस्त्रं कापायम् । माज्जिष्टम् । कौमुभम् । रागादिति किम् ? देवदत्तेन
रक्तं वस्त्रम् । कथं, कापायी गर्दभस्य कर्णौ, हरिद्री कुङ्कुटस्य पादाविति ? उपमा
नाद्वाधिव्यति-कापायात्रिय कापायी, हरिद्राविय हरिद्री । “द्वैपवैयात्रादञ्” इति
यावत्तृतीयासमर्थविभक्तिरनुवर्त्तते ॥

लाक्षारोचनाशकलवर्द्धमाटुकम् ॥ २ ॥

लाक्षादिभ्यो रागवचनेभ्यस्तृतीयासमर्थेभ्यो रक्तमित्येतस्मिन्नर्थे टक् प्रत्ययो
भवति । अणोऽपवादः । लाक्षया रक्तं वस्त्रं लाक्षिकम् । रीचनिकम् । शारुलिकम् ।
कार्दमिकम् । छत्ररत्नवर्द्धमाभ्यामणवीष्यते । छत्ररत्नम् । वार्द्धमम् । नीलिया
अन् वक्तव्यम् । नील्या रक्तं नीलं वस्त्रम् । पीताद कन् वक्तव्यम् । पीतेन रक्तं
पीतकम् । हरिद्रामहारजनाभ्यामन् वक्तव्यम् । हरिद्रम् । माहारजनम् ॥

नक्षत्रेण युक्तं कालः ॥ ३ ॥

तृतीया समर्थविभक्तिरनुवर्त्तते । तेनेति तृतीयासमर्थाद् नक्षत्रविशेषवाचिनः
शब्दाद् युक्त इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । योऽसौ युक्त कालश्चेत्
भवति । कथं पुनर्नक्षत्रेण पुष्यादिना कालो युज्यते ? पुष्यादिसमीपस्थे चन्द्रमसि
वर्त्तमाना पुष्यादिशब्दा प्रत्ययमुत्पादयन्ति । पुष्येण युक्तं कालः, पुष्यसमीपस्थेन
चन्द्रमसा युक्त इत्यर्थः । पौषो रात्रिः । पौषमहः । माघी रात्रिः । माघमहः । नक्षत्रे-
णेति किम् ? चन्द्रमसा युक्ता रात्रिः । काल इति किम् ? पुष्येण युक्तश्चन्द्रमा ॥

लुब्धिशेषे ॥ ४ ॥

पूर्वेण विहितस्य प्रययस्य लुब्ध भवति अविशेषे, न चेन्ननत्रयुक्तस्य कालस्य रायादिविशेषोऽभिधीयते । यावान् कालो नन्त्रेण युज्यतेऽहोरात्रस्तस्याविशेषे लुब्ध भवति । अद्य पुन्य । अद्य कृत्तिका । अविशेष इति किम् ? पौषी रात्रि । पौषमह ॥

सज्ञाया श्रवणाश्चत्थाभ्याम् ॥ ५ ॥

अविशेषे लुब्धिविहित पूर्वण, विशयार्थाभ्यामारम्भ । श्रवणशब्दादश्रवणशब्दाच्चोपपन्नस्य प्रययस्य लुब्ध भवति सज्ञाया विषये । श्रवणा रात्रि । अश्वयो मुहूर्त्त । लुब्धे युक्तवद्भाव कस्मान्न भवति ? निपातनात्—‘विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्तिकी’ इति । सञ्ज्ञाया मिति किम् ? श्रवणी आश्वयो रात्रि ॥

द्वन्द्वान्त्र ॥ ६ ॥

नन्त्रद्वन्द्वान्तृतीयासमर्थाद्युक्ते काले ह्य प्रययो भवति विशेषे चाविशेषे च । राधानुराधीया रात्रि । तिस्रपुनर्वसवीयमह । अविशेषे—अद्य राधानुराधीयम् । अद्य तिस्रपुनर्वसवीयम् । लुब्ध परन्वाद् बाधते ॥

दृष्ट साम ॥ ७ ॥

तेनेति तृतीयासमर्थाद् दृष्टमित्यतस्मिन्नथ यथाविहित प्रययो भवति । यद् दृष्ट साम चत्तद्भवति । क्रुञ्चन दृष्ट क्रौञ्च साम । वा सष्टम् । वैश्वामित्रम् ॥

कनर्दक ॥ ८ ॥

कलिश श्चतृतीयासमर्थाद् दृष्टमित्यतस्मिन्नथ ढक प्रययो भवति । अणोऽपवाद् । कलिना दृष्ट साम कालेयम् । अमर्षत्राग्निकलिभ्या ढग्वक्तव्यम् । अग्निना दृष्टमाग्नेयम् । एवमग्नौ भवमग्नेरागतमग्ने स्वमिति सर्वत्र ढगेव भवति—आग्नेयम् । तथा कालेयमपि प्रतिपत्तव्यम् । अदृष्ट सामनि अण वा डिङ्गवतीति वक्तव्यम् । उशनसा दृष्ट साम औशनसम् । औशनसम् । अजाते चार्थे योऽन्यत्र बाधित पुनरपि विधीयते स वा डिङ्गवतीति वक्तव्यम् । प्राग्नीव्यतोऽग्न प्रात कालठजा बाधित ‘सन्धिबला चतुनक्षत्रम्’ इति पुनर्विधायते स वा डिङ्गवतीति वक्तव्यम् । शतभिष न जात शतभिष । शानभिष न । अतयादीकक स्वार्थे वा वक्तव्यम् । द्वैताथीकम् । तार्तीथीकम् । द्वितीयकम् । तृतीयकम् । अन विद्याया अ(१) । द्वितीया तृतीया विद्या । अगोत्रादङ्गवदिष्यते अदृष्ट सामान्य स्मरणे । औपगवन दृष्ट साम, औपगवकम् । कापटनकम् । गोत्रचरणाद् बुज भवति ॥

दृष्टे सामनि जाते च द्विरण् डिङ्गा विधायते ।

तीयादीकक न विद्याया गोत्रादङ्गवदिष्यते ॥

(१) विद्याया अभिधाने तीयादीकक न भवतीत्यर्थ

वामदेवाङ्ङुयद्वयो ॥ ६ ॥

वामदेवशब्दात्तृतीयासमर्थाद् दृष्ट सामेत्येतस्मिन्नर्थे ल्यत् ल्य इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । अणोऽपवादः । वामदेवेन दृष्ट साम वामदेव्यं साम । तित्करणं स्वरार्थम् । द्वित्करणं किमर्थं ? "ययतोश्चानदर्थे" इति नन उत्तरस्यान्तोदात्तत्वे विधीयमानेऽनयो-
र्ग्रहणं मा भूत् । अननुबन्धरुग्रहणपरिभाषया एकानुबन्धरुग्रहणपरिभाषया चानयो-
र्निवृत्तिः त्रियते । अवामदेव्यम् ।

सिद्धे यस्येतिलोपेन किमर्थं ययती द्विती ।

ग्रहण माऽनदर्थे भूद्वामदेव्यस्य नञ्स्वरो (१) ॥

परिवृतो रथ ॥ १० ॥

तेनेति तृतीयासमर्थात् परिवृत इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहित प्रत्ययो भवति, योऽसौ परिवृतो रथश्चेत् स भवति । वस्त्रेण परिवृतो रथः, वास्त्रो रथः । कावल् । चार्मणः । रथ इति किम् ? वस्त्रेण परिवृतः कायः । समन्ताद्द्वेष्टितः परिवृत उच्यते । यस्य न कश्चिद्वयवो घञादिभिर्वेष्टितः तत्र न भवति, तेनेह न-द्यात्रै परिवृतो रथः ॥

पाण्डुकम्बलादिनिः ॥ ११ ॥

पाण्डुकम्बलशब्दात्तृतीयासमर्थात्परिवृतो रथ इत्येतस्मिन्नर्थे इनिः प्रत्ययो भव-
ति । अणोऽपवादः । पाण्डुकम्बली । पाण्डुकम्बलिनौ । पाण्डुकम्बलितः । पाण्डु-
कम्बलशब्दो राजास्तरणस्य वर्गकम्बलस्य वाचकः । मन्वर्थयिनैव सिद्धे वचनमणो-
र्निवृत्त्यर्थम् ॥

द्वैपयैयाद्यादन् ॥ १२ ॥

द्वीपिव्याघ्रयोर्विकारभूते चर्मणी द्वैपयैयाघ्रे, ताभ्या तृतीयासमर्थाभ्यां परिवृतो रथ इत्येतस्मिन्नर्थेऽङ् प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । स्वरे विशेषः । द्वैपेन परिवृतो रथो द्वैपः । वैपाघ्र ॥

कौमारापूर्ववचने ॥ १३ ॥

कौमार इत्येतदणप्रत्ययान्तं निपात्यतेऽपूर्ववचने । पाणिग्रहणस्यापूर्ववचनम् । उ-
भयतः स्त्रिया अपूर्वत्वे निपातनमेतत् । अपूर्वपतिं कुमारीं पतिरपपन्नः कौमार पतिः ।
कुमारीशब्दाद् द्वितीयासमर्थादुपयन्तरे प्रत्ययः । अपूर्वपतिः कुमारी पतिमुपपन्ना
कौमारी भार्या । प्रथमान्तादेव स्वार्थे प्रत्ययोऽपूर्वत्वे द्योत्ये ॥

कौमारापूर्ववचने कुमार्या अण्वधीयते ।

अपूर्वत्व यदा तस्या कुमार्या भवतीति वा ॥

कुमार्या भव कौमारः पतिः, तस्य स्त्री कौमारी भार्येति सिद्धम् ॥

(१) नञ्स्वर इति-नञाप्रथमः स्वरो नञ्स्वरः उत्तरपदान्तोदात्तत्वं तस्मिन्विधीय-
माने शत्यर्थः ।

तत्रोद्धृतममत्रेभ्य ॥ १४ ॥

तत्रेति सप्तमीसमर्थादमत्रवाचिन शब्दादुद्धृतमित्येतस्मिन्नर्थे यथाविहित प्रययो भवति । भुक्तोच्छिष्टमुद्धृतमुच्यते, यस्योद्धरणमिति(१) प्रसिद्धे । अमत्र भाजन पात्रमुच्यते । शरावेष्टुद्धृत शाराव ओदन । माह्निक । फार्पर । अमत्रेभ्य इति किम् ? पाणादुद्धृत ओदन । तत्रेति सप्तमी समर्थाविभक्तिः, क्षीरादुद्धृत इति यावदनुवर्तते ॥

स्थण्डिलाच्छयितरि व्रते ॥ १५ ॥

स्थण्डिलशब्दात्सप्तमीसमर्थात् शयितर्यभिधेये यथाविहित प्रययो भवति, समुदायेन चेद् व्रत गम्यते । व्रतमिति शास्त्रतो नियम उच्यते । स्थण्डिले शयितु व्रत मस्य स्थाण्डिलो भिक्षु । स्थाण्डिलो ब्रह्मचारी । व्रत इति किम् ? स्थण्डिले शेते ब्रह्मदत्त ॥

संस्कृत भक्षा ॥ १६ ॥

तत्रेति सप्तमीसमर्थात्संस्कृतमित्येतस्मिन्नर्थे यथाविहित प्रत्ययो भवति यसंस्कृत भक्षाश्चेत्ते भवन्ति । खरविशदमभ्यवहार्यं भक्षमि युच्यते(२) । सत उर्कर्पाधान संस्कार । आप्ते संस्कृता भक्षा आप्ता अपूपा । कालशा । कौम्भा । भक्षा इति किम् ? पुष्पपुटे संस्कृतो मालागुणः ॥

शूलोत्पात् ॥ १७ ॥

शूलशब्दादुद्धृता(३)शब्दाच्च सप्तमीसमर्थात्संस्कृत भक्षा इत्येतस्मिन्नर्थे यत् प्रत्ययो भवति । अणोऽपवाद । शूले संस्कृत शूल्य मासम् । उरयम् ॥

दध्नः ॥ १८ ॥

दधिशब्दात्सप्तमीसमर्थात्संस्कृत भक्षा इत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । दधनि संस्कृत दाधिनम् । ननु च संस्कृतार्थे प्राग्बहुतेष्टक वक्ष्यति, तेनैव सिद्धम् ? न सिद्धयति, दध्ना हि संस्कृत यस्य दधिकृतमेवोर्कर्पाधानम्, इह तु दधि केवलमाधारभूत द्रव्यान्तरेण लवणादिना संस्कार क्रियते ॥

उदश्विनोऽन्यतरस्याम् ॥ १९ ॥

उदश्विच्छब्दात्सप्तमीसमर्थात् संस्कृत भक्षा इत्येतस्मिन्नर्थेऽन्यतरस्या ठक् प्रत्ययो भवति । पक्षे यथाप्राप्तमण् भवति । औदश्वितम् । औदश्विकम् ॥

क्षीरादुद्धृतम् ॥ २० ॥

क्षीरशब्दात् सप्तमीसमर्थात् संस्कृत भक्षा इत्येतस्मिन्नर्थे टज् प्रत्ययो भवति । अणोऽपवाद । क्षारे संस्कृता, क्षैरेयी यवागू ॥

(१) अत्रोद्धरतिरुद्धरणद्वये निधाने वर्तते । (२) भक्ष्येनोदने प० पाठ ।

१३ उक्ता पार्थिवश

साऽस्मिन् पौर्णमासीति संज्ञायाम् ॥ २१ ॥

सेति प्रथमासमर्थाद् अस्मिन्निति सप्तम्यर्थे यथाविहित प्रत्ययो भवति, यत्तत्प्रथमासमर्थं पौर्णमासी चेन्नवति । इतिकरणस्ततश्चेद्विवक्षा । संज्ञायामिति समुदायोपाधिः, प्रत्ययान्तेन चेत्संज्ञा गम्यत इति । मासाऽर्द्धमाससंवत्सराणामेवा संज्ञा । पौषी पौर्णमासी अस्मिन् पौषो मासः । पौषोऽर्द्धमासः । पौषः संवत्सरः । इह न भवति-पौषी पौर्णमासी अस्मिन् दशरात्र इति । भृतकमासे च(१) न भवति । इतिकरणस्य संज्ञाशब्दस्य च तुल्यमेव फल प्रयोगानुसरण, तत्र किमर्थं द्वयमुपादीयते ? संज्ञाशब्देन तुल्यतामितिकरणस्य ज्ञापयितुं न ह्यल्लोके तथा प्रसिद्धः । संज्ञार्थत्वे(२) तु सप्रति ज्ञापिते यत्तत्र तत्रोच्यते इतिकरणस्ततश्चेद्विवक्षेति तदुपपन्नं भवति । अथ पौर्णमासीति कोऽयं शब्दः ? पूर्णमासादण्, पौर्णमासी । अथवा, पूर्णो माः पूर्णमाः, पूर्णमास इयं पौर्णमासी । मा इति चन्द्र उच्यते ॥

आग्रहायण्यश्वत्थाट्ठक् ॥ २२ ॥

सास्मिन्पौर्णमासीति सर्वमनुयन्ते । आग्रहायणीशब्दादश्वत्थशब्दाच्च प्रथमासमर्थात्पौर्णमास्युपाधिनाद् अस्मिन्निति सप्तम्यर्थे टक् प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । आग्रहायणिको मासः, अर्द्धमासः, संवत्सरः । एवमाश्वत्थिकः ॥

विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्तिकीचैत्रीभ्यः ॥ २३ ॥

फाल्गुन्यादयः पौर्णमासीशब्दास्तेभ्यो विभाषा टक् प्रत्ययो भवति, सास्मिन् पौर्णमासीति संज्ञायामित्येतस्मिन् विषये । नित्यमणि प्राप्ते पक्षे ठग्विधीयते । फाल्गुनो मासः । फाल्गुनिकः । श्रवणः । श्रवणिकः । कार्तिकः । कार्तिकिकः । चैत्रः । चैत्रिकः ॥

सास्य देवता ॥ २४ ॥

मेति प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे यथाविहित प्रत्ययो भवति, यत्प्रथमासमर्थं देवता चेत् सा भवति । यागसंप्रदानं देवता देयस्य पुरोडाशादेः स्वामिनी, तस्मिन्मिधेये प्रत्ययः । इन्द्रो देवताऽस्य ऐन्द्रं हविः । आदित्यम् । चार्हस्यत्यम् । प्राजापत्यम् । देवतेति किम् ? कन्या देवताऽस्य । कथमैन्द्रो मन्त्रः ? मन्त्रस्तुत्यमपि देवतेत्युपचरन्ति । कथमाग्नेयो वै ब्राह्मणो देवतेति ? उपमानाद्भविव्यति । “महाराज-प्रोष्ठपदाट्ठक्” इति यावत् सास्य देवतेत्यधिकारः । सेति प्रकृते पुनः समर्थविभक्ति-निर्देशः संज्ञानिवृत्त्यर्थः ॥

(१) “भृतक मासे चेति” भृता एव भृतका, कामकरास्तेषां यो मासः कामकरणाशरम्भं त्रिशद्वरावलक्षणं स यदा पौषा पौर्णमास्यां तदानीं भवति वस्तुतश्च न माशदि-व्यपदेशभाक् तत्रेत्यर्थः । (२) संज्ञार्थत्वं इति-अत्र वा तुल्योर्षो यस्य स संज्ञार्थः । तस्य मास-संज्ञार्थत्वम् ।

कस्येत् ॥ २५ ॥

कशब्दो देवतायां प्रजापतेर्वाचकस्ततः पूर्वैर्नैवाण्प्रत्ययः सिद्ध इकारादेशार्थं वचनम् । कस्य इकारादेशो भवति प्रत्ययसन्नियोगेन । काय हविः । कायमेककपालं निर्वपेत् ॥

शुक्राद् घन् ॥ २६ ॥

शुक्रशब्दात् सास्य देवतेत्यस्मिन्नर्थं घन् प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । शुक्रियं हविः । शुक्रियोऽध्यायः ॥

अपोनपत्रपालपत्रभ्यां घः ॥ २७ ॥

अपोनपत्र अपान्नपत्र इत्येताभ्यां घ प्रत्ययो भवति, सास्य देवतेत्यस्मिन् विषये अणोऽपवादः । अपोनपत्रियं हविः । अपानपत्रियम् । अपोनपाद् अपानपादिति देवताया नामधेये पृते । तयोस्तु प्रत्ययसन्नियोगेन रूपमिदं निपात्यते ॥

छ च ॥ २८ ॥

अपोनपत्र अपान्नपत्र इत्येताभ्यां छकारः प्रत्ययो भवति सास्य देवतेत्यस्मिन् विषये । अणोऽपवादः । अपोनपत्रीय हविः । अपान्नपत्रीयम् । योगविभागः देशपरिहारार्थः । छद्मप्रकरणे पैङ्गाक्षीपुत्रादिभ्य उपसर्गानाम् । पैङ्गाक्षीपुत्रीयम् । नाण्विन्द्वीयम् । छशतरुद्राच्छ्र घश्च । शतरुद्रीयम् शतरुद्रीयम् ॥

महेन्द्राद् घाणौ च ॥ २९ ॥

महेन्द्रशब्दाद् घाणौ प्रत्ययो भवति, चकाराच्छ्र, सास्य देवतेत्यस्मिन् विषये महेन्द्रो देवतास्य महेन्द्रिय हविः । माहेन्द्रम् । महेन्द्रियम् ॥

सोमाद् टथण् ॥ ३० ॥

सोमशब्दात् ट्यण्प्रत्ययो भवति सास्य देवतेत्यस्मिन् विषये । अणोऽपवादाः णकारो वृद्धर्थः । टकारो ङीवर्थः । सोमो देवतास्य सौम्य हविः । सौम्यसूक्तम् सौमी ऋक् ॥

वाय्वृतुपिनुपसो यत् ॥ ३१ ॥

वाय्वादिभ्यः शब्दैभ्यो यत्प्रत्ययो भवति सास्य देवतेत्येतस्मिन् विषये अणोऽपवादः । वायुर्देवतास्य वायव्यम् । ऋतव्यम् । पितृव्यम् (१) । उपस्यम् ॥

द्यावापृथिवीशुनासीरमरुत्वदग्नीषोमयास्तोष्पतगृहमेधाच्छ च ॥ ३२ ॥

द्यावापृथिव्यादिभ्यश्च प्रत्ययो भवति चकाराद्वाय् सास्य देवतेत्यस्मिन् विषये अणोऽप्यस्य चापवादः । द्याश्च पृथिवी च द्यावापृथिव्यौ, देवते अस्य, द्यावापृथिव्यम् । शुनश्च सीरश्च तौ देवते अस्येति, शुनासीरीयम् । शुनो वायुः । सीर आदित्यः । मरुत्वान् देवतास्य, मरुत्वतीयम् ।

अग्नीषोमीयम् । अग्निषोग्यम् । वास्तोष्पतीयम् । वास्तोष्पत्यम् । गृहमेधीयम् ।
गृहमेध्यम् ॥

अग्नेर्दक् ॥ ३३ ॥

अग्निशब्दाद् टक् प्रत्ययो भवति सास्य देवतेत्यस्मिन् विषये । अणोपवादाः ।
अग्निदेवतास्य, आग्नेयोऽष्टावपलः । ऽष्टादीत्यतीयेषु तद्वितायेषु सर्वत्राग्निकलि-
भ्यां षाचक्ष्म ॥

कालेभ्यो भववत् ॥ ३४ ॥

कालविशेषाच्चिभ्यः शब्देभ्यो भववाच्यत्वा भवन्ति मास्य देवतेत्यस्मिन् विषये ।
काटाद्वज्रिते प्रकरणे भवे प्रत्यया विशास्यन्ते ते मास्य देवतेत्यस्मिन्नर्थे तथैवेत्यन्ते,
तदर्थमिदमुच्यते । वाचरण सर्वसाध्यपरिग्रहार्थम् । मासे भवं मासिकम् । आर्द्र-
मासिकम् । सांत्सरिकम् । वासन्तम् । प्रावृषेण्यम् । तथा, मासो देवतास्य, मासि-
कम् । आर्द्रमासिकम् । सांवात्सरिकम् । वासन्तम् । प्रावृषेण्यम् ।

महाराजप्रौष्टपदाट्ठम् ॥ ३५ ॥

महाराजशब्दात्प्रौष्टपदशब्दाच्च ठम् प्रत्ययो भवति सास्य देवतेत्यस्मिन् विषये ।
महाराजो देवतास्य महाराजिकम् । प्रौष्टपदिकम् । ऽष्टप्रकरणे तदस्मिन् वर्तते इति
नवयज्ञादिभ्य उपसर्गानाम् ॥ नवयज्ञोऽस्मिन् वर्तते, नवयज्ञिकः कालः । पाक्य-
ज्ञिकः । ऽपूर्णमासादण् ॥ पूर्णमासोऽस्यां वर्तते पूर्णमासी तिथिः ॥

पितृव्यमातुलमातामहपितामहा ॥ ३६ ॥

पितृव्यादयो निपात्यन्ते । समर्थमिभक्तिः प्रत्ययः प्रत्ययार्थोऽनुबन्ध इति सर्वं
निपातनाद्विज्ञेयम् । पितृमातृभ्यां आतर्थभेदेभ्य एव लुल्च् इत्येती प्रत्ययौ निपा-
त्येते । पितुर्भाता पितृव्यः । मातुर्भाता मातुलः । ऽताभ्यां पितरि दामहच्, मातरि
पिच्च ॥ ताभ्यामेव पितरि दामहच् प्रत्ययो भवति । पितुः पिता, पितामहः । मातुः
पिता, मातामहः । मातरि पिच्च । पितामही । मातामही । ऽअवेर्हुण्ये सोटदूतस-
रीसचो वक्तव्या ॥ अवेर्हुण्ये विसोटम् । अवेदूतम् । अविमरीसम् । ऽतिलात्रि-
भ्रतात्पिञ्जपेजी प्रत्ययौ वक्तव्यौ ॥ निष्कलस्ति लस्ति लपिञ्जः । तिलपेजः । ऽपिञ्ज-
रुन्दसि दिच्च ॥ ति विपञ्जः ॥

तस्य समूहः ॥ ३७ ॥

तस्येति षष्ठीसमर्थात् समूह इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । किञ्चि-
त्तेदाहरणम् । चित्तवदाद्युदात्तमगोत्रं यस्य च नान्यत्रतिपद ग्रहणम् । अचित्ताट्टक-
त्ययति, अनुदात्तादेश्, गोत्राद् वुञ्, प्रतिपद च “किं दाराद्यञ्” इत्येवमादि, तत्प-
हारेणात्तेदाहरणं द्रष्टव्यम्-काकानां समूहः, काकम् । शौकम् । वाकम् । “हनि-

प्रकल्पचक्र" इति यावत्समूहाधिकारः । अगुणादिभ्यो ग्रामप्रत्ययः ३ । गुणग्रामः ।
करणग्रामः । गुणः । करणः । तत्त्वः । शब्दः । इन्द्रियः । आकृतिरागण (१) ॥

भिन्नादिभ्योऽण् ॥ ३८ ॥

भिन्नेत्येवमादिभ्यः शब्देभ्योऽण् प्रत्ययो भवति तस्य समूह इत्येतस्मिन् विषये ।
अण्प्रहण वाधकवाधनार्थम् । भिन्नाणां समूहे, भैचम् । गार्भिणम् । युवतिशब्दोऽत्र
पुत्रने, तस्य ग्रहणसामर्थ्यात् युवद्भावो न भवति- 'भस्याडे तद्धित' इति । युवतीनां
समूहो, यौवतम् । भिला । गर्भिणी । क्षेत्र । करीष । अहार । चमिन् । घर्भिन् (२) ।
महत् । युवति । पदाति । पदति । अधर्वन् (३) । दक्षिणा । भूत (४) ॥

गोत्रोत्तोष्टोरभ्रराजराजन्यराजपुत्रप्रत्ययानुवाजाद् युञ्ज ॥ ३९ ॥

गोत्रादिभ्यो युञ्जप्रत्ययो भवति तस्य समूह इत्येतस्मिन् विषये । अपत्याधिकारा
दन्त्यत्र लौकिक गोत्र गृह्यतेऽपत्यमात्रं न तु पौत्रप्रभृत्येव । औपगवानां समूहः, औप-
गवकम् । कापट्यकम् । उच्चन्-औचकम् । उष्ट्र-औष्ट्रकम् । उरभ्र-औरभ्रकम् ।
राजन्-राजकम् । राजन्य-राजन्यकम् । राजपुत्र-राजपुत्रकम् । पत्न-वात्सकम् ।
मनुष्य-मानुष्यकम् । भज-भानकम् । "प्रहृ-याऽके रात्र्यन्त्यमनुष्ययुवान्" इति यलो
पो न भवति- "आपत्यस्य न तद्धितेऽनाति" इति । अनुवाचितं वक्तव्यम् ३ । वृद्धानां
समूहो, वार्द्धकम् ॥

वेदाराद्यञ्च ॥ ४० ॥

केदारशब्दाद् यञ् प्रत्ययो भवति, चकाराद् युञ्ज च, तस्य समूह इत्येतस्मिन्
विषये । अक्षितलक्षणस्य ठकोऽप्याद् । केदाराणां समूहः, कैदार्यम् । वेदारकम् ।
अणिवायाश्च यञ्प्रत्ययः ३ । गणिकानां समूहो, गणिक्यम् ॥

ठञ् कश्चिन् ॥ ४१ ॥

कवचिन्शब्दाद् ठञ् प्रत्ययो भवति तस्य समूह इत्येतस्मिन् विषये । कवचिनां
समूहः, कावचिकम् । चकार केदारादित्यस्यानुकर्षणार्थः । केदाराणां समूहः, कैदा-
रिकम् ॥

ब्राह्मणमाणाग्रजानान् ॥ ४२ ॥

ब्राह्मणादिभ्यः शब्देभ्यो यन्प्रत्ययो भवति तस्य समूह इत्येतस्मिन् विषये ।
निंकार स्वरार्थः । ब्राह्मणानां समूहो, ब्राह्मण्यम् । माण्यम् । वाड्यम् । अग्र-
करणे पृष्ठादुपसरचानम् ३ । पृष्ठानां समूहः, पृष्ठयः । अह स्तु कर्तुः ३ । अह्नां समू-
होऽहीनः क्तु । क्ताविति किम् ? आह । गण्डिकादिषु दर्शनादन्भवति । अपर्णा

(१) वणिक्तात्तय पाठः । (२) चमन्, घर्भिन् इति पा० । (३) अर्बन् इति पा० ।

(४) विषयः श्रोत्रः । वृक्षादिभ्यः खण्डः । "खण्ड" तत्खण्डः । वृक्षः । तक्षः । पादपः ।

इति कश्चिद् । कश्चिद्-वृक्षादिभ्यः यञ्प्रत्ययो भवति । वृक्षपण्डः । तत्पण्डः ।

णस्वक्तव्यः॥ । पर्यानां समूहः, पार्श्वम् । पदसंज्ञकत्वाद् गुणो न भवति । अथात-
दूलः॥ । यातानां समूहो, वातूल (१) ॥

ग्रामजनबन्धुसहायेभ्यस्तत् ॥ ४३ ॥

ग्रामादिभ्यस्तत्प्रत्ययो भवति तस्य समूह इत्येतस्मिन् विषये । ग्रामाणां समूहे,
ग्रामता । जनता । बन्धुता । सहायता । अगजाच्चेति वक्तव्यम्॥ । गजानां समूहो,
गजता ॥

अनुदात्तादेरन् ॥ ४४ ॥

अनुदात्तादेः शब्दादङ्प्रत्ययो भवति, तस्य समूह इत्येतस्मिन् विषये । कपोतानां
समूहः, कापोतम् । मायूरम् । तैत्तिरम् ॥

खण्डिकादिभ्यश्च ॥ ४५ ॥

खण्डिका इत्येवमादिभ्यः शब्देभ्योऽङ् प्रत्ययो भवति तस्य समूह इत्येतस्मिन्
विषये । आपुदात्तार्थमचित्तार्थं च वचनम् । खण्डिकानां समूहः, गण्डिकम् । वाडवम् ।
क्षुद्रकमालवशब्दोऽत्र पठ्यते । क्षुद्रकाश्च मालवाश्चेति द्वित्रयद्वन्द्वः । ततः पूर्वैर्वाजि
सिद्धे वचनं गोत्रबुज् वाधनार्थम् । ननु च परत्वादत्रा बुज् वाधित्यते । न च गोत्रसमु-
दायो गोत्र, न च तदन्तर्विधिरस्ति ? एव तर्हि एतद् ज्ञापयति—बुजि पूर्वविप्रति
पेधः, सामूहिकेषु च तदन्तर्विधिरस्तीति । प्रयोजनमौपगवकं कापटवकमिति बुज्
भवति, वानहस्तिक गीधेनुकमिति च तदन्तर्विधिः । क्षुद्रकमालवादित्येतावता
योगविभागेन पूर्वविप्रतिपेधस्तदन्तर्विधिश्च ज्ञापितः, पुनरप्येव नियमार्थमुच्यते
सेनासंज्ञायामिति । क्षुद्रकमालवा सेनासंज्ञायामेवाऽभवति । क्षौद्रकमालवी सेना ।
क्षौद्रकमालवकमन्यत् (२) ।

अत्रसिद्धिरनुदात्तादेः कोऽर्थः क्षुद्रकमालवात् ।

गोत्रादबुज् न च तद्गोत्रं तदन्तान्न च स तः ॥

ज्ञापकं स्यात्तदन्तत्वे तथा चाविश्लेषविधिः ।

सेनायां नियमार्थं च यथा वाप्येत चाज् बुजा ॥

खण्डिका । वडवा । क्षुद्रकमालवासेनासंज्ञायाम् । भिडुक । शुक् । उल्लक ।
श्वन् । युग । अहन् । वरत्रा । हलबन्ध ॥

चरणेभ्यो धर्मवत् ॥ ४६ ॥

चरणशब्दाः कटकलापादयः, तेभ्यः पट्टीसमर्थेभ्यः समूहे धर्मवत् प्रत्यया भव-
न्ति । गोत्रचरणादबुजित्यारभ्य प्रत्यया वक्ष्यन्ते, तत्र चेदमुच्यते चरणाद्धर्माज्ञाययो-
रिति, तेन धर्मवदित्यनिर्देशः क्रियते । वक्तिः सर्वसादृश्यार्थः । कठानां धर्मः, कठ-

कम् । कालापकम् । छान्दोग्यम् । औक्थिक्यम् । आथर्वणम् । तथा समूहेऽपि-काठ-
कम् । कालापकम् । छान्दोग्यम् । औक्थिक्यम् । आथर्वणम् ॥

अचिच्छस्तिधेनोऽह् ॥ ४७ ॥

अचिच्छाधेभ्यो हस्तिधेनुशब्दाभ्या च ङ्क् प्रत्ययो भवति तस्य समूह इत्येतस्मिन्
विषये । अणञोरपवाद । अपूपाना समूह, आपूपिकम् । शाकुलिकम् । हास्तिकम् ।
(धैनुकम् । ॐनेनोरनञ इति वक्तव्यम् ॥ आधेनवम् ॥

केशाश्राभ्या यञ्छान्नन्यतरस्याम् ॥ ४८ ॥

केश अश्च इत्यताभ्या यथासरय यञ् छ इत्येतो प्रत्ययो भवतोऽन्यतरस्या तस्य
समूह इत्येतस्मिन् विषये । केशाना समूह, केश्यम् । कैशिकम् । अश्वाना समूह,
अश्वीयम् । आश्वम् ॥

पाशादिभ्यो य ॥ ४९ ॥

पाशादिभ्यो य प्रत्ययो भवति तस्य समूह इत्यतास्मिन् विषये । पाशाना समूह,
पाश्या । तृण्या (१) । पाश । तृण । धूम । घात । अद्धार । पोत । बालक । पिटक ।
पिटाक । शकट । हल । नड । वन (२) ॥

खलगोरथात् ॥ ५० ॥

खलगोरथशब्देभ्यो य प्रत्ययो भवान् तस्य समूह इत्येतस्मिन् विषये । खलाना
समूह खल्या । गव्या । रथ्या । पाशादिर्वपाठ उत्तरार्थ (३) ।

इनित्रकट्यचश्च ॥ ५१ ॥

खलगोरथशब्देभ्यो यथासरयम् इनि त्र कट्यच इत्येते प्रत्यया भवन्ति
समूह इत्येतस्मिन् विषये । खलिनी । गोत्रा । रथकट्या । छखलादिभ्य इनिर्वक्तव्य ॥
डाकिनी । कुण्डलिनी । कुटुम्बिनी । ॥ कमलादिभ्य खण्डच प्रत्ययो भवति ॥
लखण्डम् । अम्भोजखण्डम् । कमल । अम्भोज । पाद्मनी । कुमुद । सरोज । पद्म ।
नलिनी । कैरविणी । कमलादिराकृतिगण । ॥ नरकरितुरङ्गाणा स्कन्धच प्रत्यय ॥
नरस्कन्ध । करिस्कन्ध । तुरङ्गस्कन्ध । ॥ पूर्वादिभ्य काण्ड प्रत्ययो भवति ॥
काण्डम् । तृणकाण्डम् । कर्मकाण्डम् (४) ।

त्रिपथो देशे ॥ ५२ ॥

समूह इति निवृत्तम् । पृष्ठी समर्थविभक्तिरनुवर्तते । तस्येति पृष्ठीसमर्थाद्
इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहित प्रत्ययो भवति, योऽसौ विषयो देशश्चेत्स भवति । ॥

(१) अत्र खलिद्वत् लोकाशब्दात् खल इत्येवमिक पुस्तकान्तरे । (२) कश्चिन्धि
“पाटल । गल” इति । (३) योगविभाग उत्तरार्थ पा० । (४) कमलादिभ्य
रभ्य कर्मकाण्डमित्यत कचिन्नास्त्यय पाठ ।

शब्दो बह्वर्थः—कचिद् ग्रामसमुदाये वर्तते, विषयो ह्यस्य इति । कचिदिन्द्रियग्राहे, चक्षुर्विषयो रूपमिति । कचिद्व्यन्तरीहिते ज्ञेये, देवदत्तस्य विषयोऽनुवाक इति । कचिदन्यत्राभावे, मस्यानां विषयो जलमिति । तत्र देवदत्तग्रहणं ग्रामसमुदायप्रतिपत्त्यर्थम् । शिथीनां विषयो देशः, शैवः । औष्ट्रः । देश इति विम् ? देवदत्तस्य विषयोऽनुवाकः ॥

राजन्यादिभ्यो बुम् ॥ ५३ ॥

राजन्यादिभ्यः राज्ञेभ्यो बुम् प्रत्ययो भवति विषयो देश इत्यतस्मिन्नर्थे । अणोऽपवादः । राजन्यानां विषयो देशः, राजन्यकः । देवयानकः । आकृतिगणधायम् । मालवानां विषयो देशः, मालवरः । वराटकः । शैवर्त्तकः । राजन्य । देवयान । शालङ्कायन । जातन्धरायण । आत्मरामेय । अमरीषपुत्र । वरमति । वैल्यवन । शैल्य । उदुम्बर । वैल्यल । आर्तुनायन । स मय । दासि । ऊर्जनाभ(१) ॥

भौरिक्याद्यैपुकार्यादिभ्यो विधलभक्तलौ ॥ ५४ ॥

भौरिक्यादिभ्य ऐपुकार्यादिभ्यश्च यथापत्य विधल भक्तल् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतो विषयो देश इत्यतस्मिन् व्यपये । अणोऽपवादः । भौरिकिविधः । वैपेयविधः । ऐपुकार्यादिभ्यः—ऐपुकारिभक्तः । सारस्यायनभक्तः । भौरिकि । वैपेय । भौरिकि । वैश्यत । वाणेय । वाणजक । वालिज । वालिन्यक । शैक्यत । वैश्यत । इति भौरिक्यादः । ऐपुकारि । सारस्यायन । चान्द्रायण । द्वाचायण । म्यायण । औडायन । जौडायन । ग्राटायन । मौधीर । दासमित्रि । दानमेरायण । शौद्रायण(२) । दाचायण । शयण्ड । ताक्ष्यायण । शौद्रायण । सायण्ड । शौण्ड । वैश्वभाणव । वैश्वधेनव । नद । तुण्ड-देव । विशदेव(३) ॥

सोऽस्यादिरिति च्छन्दसः प्रगाथेषु ॥ ५५ ॥

स इति समर्थविभक्तिः । अस्यैव प्रत्ययार्थः । आदिरिति प्रकृतिविशेषणम् । इति-करणो विवक्षार्थः । छन्दस इति प्रकृतिनिर्देशः । प्रगाथेष्विति प्रत्ययार्थविशेषणम् । स इति प्रथमासमर्थान्दर्शनेन पष्ठधर्मे यथापि हत प्रत्ययो भवति, यत्प्रथमासमर्थं छन्दश्चेत्तदादिभिरिति, यत्तदस्येति निर्दिष्ट प्रगाथाश्चेत्ते भवन्ति, इति-करणस्तत्तद्विवक्षा । पङ्क्तिरादिरस्य, पाङ्क्तः प्रगाथः । आनुष्टुभः । जागतः(४) । आदिरिति किम् ? अनुष्टुप्सम्यगस्य प्रगाथस्य । छन्दस इति किम् ? उदुत्यशब्द आदिरस्य प्रगाथस्य । प्रगाथेष्विति किम् ? पङ्क्तिरादिरस्यानुवाकस्य । प्रगाथशब्दः क्रियानिमित्तकः कचि-

(१) अत्राधिकमिदम्—आमोत । अमोट । वेतल । वापक इति । (२) शौद्राय इति पण्डितपत्रे । (३) अधिकमत्रेदम् कचिद्—अलायत । श्रीलायत । शौण्ड । शयाण्ड । वैश्वदेव इति । (४) जगत इति पं० पदे० ।

देव मन्त्रविशेषे वर्तते । यत्र द्वे ऋचौ प्रग्रथनेन तिस्र क्रियन्ते स प्रग्र(१)प्रनाध्वरूप-
गानाद्वा प्रगाथ इत्युच्यते । छन्दस प्रत्ययविधाने नपुसके स्मार्थ उपसखानम् ।
त्रिष्टुबेव त्रेष्टुभम् । जागतम् ।

सङ्ग्रामे प्रयोजनयोद्धृभ्य ॥ ५६ ॥

सोऽस्येति समर्थविभक्तिः, प्रत्ययार्थश्चानुवर्तते । प्रथमासमर्थविशेषण प्रयोजन
योद्धारश्च । प्रत्ययार्थविशेषण सग्रामः । प्रयोजनवाचिभ्यो योद्धृवाचिभ्यश्च शब्देभ्य-
प्रेक्षिमासमर्थेभ्योऽस्येति षष्ठ्यर्थे सग्रामेऽभिधेये यथाविहित प्रत्ययो भवति । भद्रा
प्रयोजनमस्य सग्रामस्य, भाद्र सग्राम । सोभद्र । गौरिमित्र । योद्धृभ्य -अहिमाला
योद्धारोऽस्य सग्रामस्य, आहिमाल । स्यान्दनाथ । भारत । सग्राम इति । कम् ?
सुभद्रा प्रयोजनमस्य दानस्य । प्रयोजनयोद्धृभ्य इति किम् ? सुभद्रा प्रेक्षिमाऽस्य
सग्रामस्य ॥

तदस्या प्रहरणमिति क्रीडाया ण ॥ ५७ ॥

तदिति प्रथमासमर्थादस्यामिति सप्तम्यर्थे ण प्रययो भवति, यत्तदिति निर्दिष्ट
प्रहरण चेत्तद्वति, यदस्यामिति निर्दिष्ट क्रीडा चेत्सा भवति । इति-करणस्ततश्चेद्वे-
वत्ता । दण्ड प्रहरणमस्या क्रीडाया, दाण्डा । मौष्टा । प्रहरणमिति किम् ? माला
भूषणमस्या क्रीडायाम् । क्रीडायामिति किम् ? खड्ग प्रहरणमस्या सेनायाम् ॥

घञ सास्या क्रियति च ॥ ५८ ॥

सेति समर्थविभक्तिः । अस्यामिति प्रत्ययार्थ स्त्रीलिङ्ग । क्रियेति प्रकृत्यर्थविशेष
म् । घञ इति प्रकृतिनिर्देश । इति-करणो पितृत्वाय । घञन्ताख्यायाचिन प्रथ-
मासमर्थादस्यामिति सप्तम्यर्थे स्त्रीलिङ्गे च प्रत्ययो भवति । घञ इति कृद्ग्रहण, तत्र
गतिकारकपूर्वमपि गृह्यते । श्येनपातोऽस्या वर्तते श्यैनम्पाता । तेलम्पाता । घञ इति
किम् ? श्येनपतनमस्या वर्तते । क्रियेति । कम् ? प्राकारोऽस्या वर्तते । अथ समर्थ
विभक्तिः प्रत्ययार्थश्च कस्मापुनरुपादीयते, यावता इयमपि प्रकृतमत्र ? क्रीडायामि-
त्यनेन तत्सम्बद्धम्, अतस्तदनुवृत्तौ क्रीडानुवृत्तिरपि सम्भाव्यत । सामान्येन चेद्
विधानम् । दण्डपातोऽस्या तिथी वस्तुत दाण्डपाता तिथि । मौसलपाता तिथि ॥

तदधीते तद्वेद ॥ ५९ ॥

तदिति द्वितीयासमर्थादधीते वद इत्येतयोरर्थयोर्थधाविहित प्रययो भवति ।
छन्दोऽधीते, छान्दस । वैयाकरण । नरुत्त । निमित्तानि वद, नैमित्त । मौहूर्त्त ।
औत्पात । द्विस्तद्ग्रहणमधीयानाविदुषो पृथग्विधानार्थम् ॥

कनूकथादिसूत्रान्ताट्टक ॥ ६० ॥

त्रनुविशेषवाचिभ्य उक्थादिभ्यश्च सूत्रान्ताच्च ट्कप्रत्ययो भवति तदधीते तद्वेदेत्य-

स्मिन्विषये । अणोऽपवाद । अग्निष्टोममधीते वेद वा, आग्निष्टोमिक । वाजपेयिक ।
 उक्थादिभ्य — औक्थिक । लौक्यतिक । सूत्रान्तात् — वार्तिकसूत्रिक । साग्रहसूत्रि-
 क । सूत्रान्तादकल्पादेरित्यन्ते — कल्पसूत्रमधीते कल्पसूत्र, अणोऽप भवति । उक्थ-
 शब्द केपु चिदेव सामानु रुढ, यत्राथक्षीयात्परेण यानि गीयन्ते, न च तान्यधीयाते
 प्रयय इष्यते, किं तर्हि सामलक्षणे औक्थिक्ये वर्तमान उक्थशब्द प्रत्ययमुपादयति-
 उक्थमधीते, औक्थिक । औक्थिक्यमधीत इत्यर्थ । औक्थिक्यशब्दाच्च ग्रन्थयो न
 भवयेव, अनभिधानात् । विद्यालक्षणकल्पान्तादिना वक्तव्यम् । वायसविद्यक
 सार्वविद्यक । गौलक्षणिक । आश्वलक्षणिक । मातृक लिपिक । पाराशरकलिपिक । विद्या-
 च नाङ्गक्षत्रधर्ममसर्गं प्रपूर्वाः । अङ्गविद्यामधीते, आङ्गविद्य । क्षात्रविद्य । धर्मविद्य ।
 सासर्गविद्य । त्रैविद्य । आर्यानां रयायिकेतिहासपुराणेभ्यश्च वक्तव्यम् । आर्याना-
 म् रयायिक्योरर्थग्रहणमितिहासपुराणयो स्वरूपग्रहणम् । यावज्जीतिक । प्रेयङ्गविक ।
 वासवदत्तिक । सौमनोत्तरिक । ऐतिहासिक । पौराणिक । सर्वसाद्विगोश्च
 ल । सर्ववद । सर्वतन्त्र । सादे — सप्तार्चिक । सप्तग्रह । द्विगो — द्विवेद ।
 पञ्चव्याकरण । अनुसूर्त्यलक्षणे च । अनुसूनां ग्रन्थस्तमधीते, अनुसूक ।
 लाक्षिक । लाक्षणिक । इक्ष्ण्वदोत्तरपदात् । पूर्वपदिक (१) । दातपष्टे पिक-
 पथो बहुलम् । शतपथिक । शतपथिनी । पष्टिपथिक । पष्टिपथिनी । बहुलग्रहणा-
 दपि भवति । शतपथ । पाष्टिपथ । उक्थ । लोकायत । न्याय । न्यास । निमित्त ।
 पुनरक्त । निरक्त । यज्ञ । चर्चा । धर्म । क्रमेतर । श्लक्ष्ण । महिता । पद । क्रम-
 सघात । वृत्ति । समग्र । गुणागुण । आयुर्वेद । सूत्रान्तादकल्पादे । विद्यालक्षणकल्पा-
 न्तात् । त्रिधा चानङ्गक्षत्रधर्ममसर्गांप्रपूर्वा । आर्यानां रयायिकेतिहासपुराणेभ्यश्च ।
 सर्वसादेद्विगोश्च ल । अनुसूर्त्यलक्षणे च । द्विपदी, ज्योतिषि । अनुपद । अनुकल्प ।
 अनुगुण । इक्ष्ण्वदोत्तरपदात् । शतपष्टे पथ पिकन् बहुलम् ॥

क्रमादिभ्यो वुन् ॥ ६१ ॥

क्रम इत्येवमादिभ्य शब्देभ्यो वुन्प्रत्ययो भवति तदधीते तद्वेदेत्यस्मिन् विषय ।
 अणोऽपवाद । क्रमक । पदक । क्रम । पद । शिला । मीमासा । सामन् ॥

अनुब्राह्मणादिनि ॥ ६२ ॥

अनुब्राह्मणशब्दादिनि प्रत्ययो भवति तदधीते तद्वेदेत्यस्मिन् विषये । अणोऽप-
 वाद । ब्राह्मणसदृशोऽय ग्रन्थोऽनुब्राह्मणम् । तदधीतेऽनुब्राह्मणी । अनुब्राह्मणि-
 अनुब्राह्मणिनि । मत्पर्येन “अत इनिठनौ” इति इनिना सिद्धम् । तत्रैतरमादृश-
 प्राप्नोति, अनभिधानाच्च भविष्यति । अणो निवृत्त्यर्थं तर्हि वचनम् ॥

(१) इक्ष्ण्वदोत्तरपदात्, पदोत्तरपदिक । अथ येन पदोत्तरपदादिति पश्य द
 उत्तरपदं यस्य तस्मान्नित्यर्थं न्याचक्षते, तन्मते पूर्वपदिक उत्तरपदिक । इति कचिद ।

वसन्तादिभ्यष्टक् ॥ ६३ ॥

वसन्त इयेवमादिभ्यष्टकप्रत्ययो भवति तदधात तद्वेदेत्यस्मिन् विषये । अणो-
ऽपवाद । वसन्तसहचरितोऽय ग्रन्थो वसन्तस्तमधीते, वासन्तिक । वापिक । वसन्त ।
वर्षा । शरद् । ह्रन्त । शिशिर । प्रथम । गुण । चरम । अनुगुण । अपर्वन् । अथर्वन् ॥

प्रोत्ताल्लुक ॥ ६४ ॥

प्रोक्तमहचरित प्रथम प्रोक्त । प्रोक्तप्रत्ययान्तादध्वनृवेदिप्रोरूपपञ्चस्य लुगभ्रति ।
पाणिनिना प्रोक्त पाणिनीयम्, तदधीते पाणिनीय । अपिशल । म्रिया स्वर च
विशेष । पाणिनीया ब्राह्मणी ॥

सूत्राच्च कोपधान् ॥ ६५ ॥

सूत्राच्चिन ककारोपधादुपज्ञस्य प्रत्ययस्य लुग भ्रति । अप्रोक्तार्थ आरम्भ ।
पाणिनीयमष्टक सूत्र तदधीते, अष्टका पाणिनीया । दशका वयाग्रपदीया । त्रिका
काशहृत्त्वा । ऽऽत्त्यापकृतेरिति वक्तव्यम् ॥ इह मा भूत्—महावाक्तिक सूत्रमधीते,
महावाक्तिक । कालापकमधीते, कालापक । कोपधादिति किम् ? चतुष्टयमधीत,
चातुष्टय ॥

छन्दोजाह्नणानि च तद्विषयाणि ॥ ६६ ॥

प्रोक्तग्रहणमनुवर्तते । छन्दासि ब्राह्मणानि च प्रोक्तप्रत्ययान्तानि तद्विषयाण्यव
भवन्ति । अध्वनृवेदिप्रत्ययविषयाणि । अनन्यभावो विषयार्थ । तेन स्पष्टयमुपा
ध्यन्तरयोगो वाक्य च निवर्तते । कठन प्रोक्तमधीयते कठा । मौदा । पैपलादा ।
आर्चायिन । वात्सनेयिन । ब्राह्मणानि खल्वपि—ताण्डिन । भाह्यविन । शान्त्राय
निन । ऐतरयिन । ब्राह्मणग्रहण किम् ? यावता छन्द एव तद् । ब्राह्मणविशेषप्रतिप
त्त्यर्थमिह तद्विषयता मा भूत् । याज्ञवल्क्येन प्रोक्तानि ब्राह्मणानि याज्ञवल्क्यानि ।
मौलभानि । चकारोऽनुक्तममुञ्चयार्थ कल्पे—शारयपिन । काशिकिन । सूत्र—पारा-
शरिणो भिन्नव । शैलालिनो नरा । कर्मन्दिन । कृशाश्विन । छन्दोब्राह्मणानाति
किम् ? पाणिनीय व्याकरणम् । पैज्ञा कल्प ॥

तदस्मिन्नस्तीति दश तन्नाम्नि ॥ ६७ ॥

तदिति प्रथमा समर्थविभक्ति । अस्मिन्निति प्रत्ययार्थ । अस्तानि प्रकृत्यर्थविश
पणम् । इति—करणो विवक्षार्थ । देश तन्नाम्नीति प्रत्ययार्थविशेषणम् । तदिति प्रथमा
समर्थादस्मिन्निति सप्तम्यर्थे यथाविहित प्रत्ययो भवति, यप्रथमासमथमास्ति चेत्तद्
वति, यदस्मिन्निति निर्दिष्ट देशश्चेत् स तन्नामा भवति—प्रत्ययान्तनामा इति करणस्त
तश्चेद्विज्ञा । उदुम्बरा अस्मिन् देशे सन्ति, औदुम्बर । बालवन । पार्वत । मवर्थी
पापवादो योगः ॥

तेन निर्वृत्तम् ॥ ६८ ॥

तेनेति तृतीयाममर्थांश्चिद्वृत्तमित्यस्मिन् विषये यथाविहित प्रत्ययो भवति देशनामधेये गम्यमाने । देशे तत्राग्नीति चतुर्ष्वपि योगेषु सम्प्रत्यते । सहस्रेण निर्वृत्ता, साहस्री परिणामा । कुशाम्बेन निर्वृत्ता, कुशाम्बी नगरी । हेतौ कर्त्तरि च यथायोग्य तृतीया समर्थविभक्तिः ॥

तस्य निवास ॥ ६९ ॥

तस्येति पट्टीसमर्थांश्चिद्वाम इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहित प्रत्ययो भवति देशनामधेये गम्यमाने । निवसत्यस्मिन्निति निवासः । ऋतुनावाग्निवातो देशः, आर्जुनायो देशः । शैव । औदित् ॥

अदूरभवश्च ॥ ७० ॥

पूर्वा समर्थविभक्तिरनुवर्तते । तस्येति पट्टीसमर्थाददूरभव इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहित प्रत्ययो भवति । विदेशाया अदूरभव नगर, वैदेशम् । हैमवतम् । चकार पूर्वेषां ग्रयाणामर्थानामिह सन्निधानार्थं । तेनोत्तरेषु चत्वारोऽप्यर्था सम्प्रदृश्यन्ते ॥

श्रौरव ॥ ७१ ॥

चत्वारोऽर्था अनुवर्तन्ते । उवर्णान्ताप्रातिपदिकात्तथाविहित समर्थविभक्तियुक्ता दण्ड प्रत्ययो भवति तदस्मिन्नस्तीत्येवमादिष्वर्थेषु । अणोऽपवादः । अरदु—अरदवम् । कच्छतु—काच्छतवम् । कस्टेलु—कास्टेलवम् । नद्या तु परवान्मनुभवति—इष्टमती । अत्राधिकारः—प्राक्, सुवास्वादिभ्योऽणः ॥

मतोश्च बह्वज्ज्ञात् ॥ ७२ ॥

बह्वज् अत्र यस्यासी बह्वज्ज्ञो मतुप्, तदन्ताप्रातिपदिकादन्प्रत्ययो भवति चातुरधिकः । अणोऽपवादः । पेपुकारतम् (१) । सेधकारतम् । बह्वज्ज्ञादिति किम् ? अहिमतम् । यासमतम् । अत्रग्रहण बह्वज्ज्ञेति तद्विशेषण यथा विज्ञायेत, भवन्त विशेषण मा विज्ञायीति । मालावता निवासो, मालावतम् ॥

बह्वच कृपेषु ॥ ७३ ॥

बह्वच प्रातिपदिकादन् प्रत्ययो भवति चातुरधिकः कृपेष्वभिधेयेषु । अणोऽपवादः । यथासम्भ्रममर्था सम्प्रत्यन्ते । दीर्घपरत्रेण निर्वृत्त कृपः, दीर्घपरत्र । कपिलवरत्र ॥

उदक च विपाश ॥ ७४ ॥

विपाश उत्तरे कृले ये कृपास्तेष्वभिधेयेष्वज् प्रत्ययो भवति चातुरधिकः । अणोऽपवादः । अवह्वत्तर्थ आरम्भ । दत्तेन निर्वृत्त कृपो दात्त । गौस । उदगिति किम् ? दक्षिणतो विपाश कृपेष्वणेत्र । दात्त । गौस । स्वरे विशेष । महती सूक्ष्मेति वा वर्तते सूत्रकारस्य ॥

बुजादयः सप्तदश प्रत्ययाः, अरीहणादयोऽपि सप्तदशैव प्रातिपदिकगणाः । आदि-
शब्दः प्रत्येकमभिसम्बद्धयते । तत्र यथासत्य सप्तदशभ्यः प्रातिपदिकगणेभ्यः सप्तदश
प्रत्यया भवन्ति चातुरर्थिकाः । अगोऽपवादः । यथासम्भ्रमर्यसम्बन्धः । अरीहणा-
दिभ्यो बुन् प्रत्ययो भवति । अरीहणकम् । त्रीधणकम् । अरीहण । द्रुघण । खदिर ।
सार । भगल । उलन्द । साम्परायण । क्रीप्रायण । भास्त्रायण । मैत्रायण । व्रैगता-
यन । रायस्पोष । विपथ । उदण्ड । उदञ्जन । राहायन । रण्ड । वीरण । काशकृस्त्र ।
जाम्बधन्त । दिशपा । किरण । रैवत । चैत्र । (१) वैमतायन । सौसायन । शाण्डि-
ल्यायन । शिरीष । यधिर(२) । अरीहणादिः ॥ कृशाश्वादिभ्यश्चण्प्रत्ययो भवति । का-
शांश्चीयः । आरिष्टीयः । कृशाश्वा । अरिष्ट । अरीश्वा । वेश्मन् । विशाल । रोमक ।
शवल । कूट । रोमन् । वर्वर । मुकर । मूरु । प्रतर । सदश । पुरा । सुप्त । धूम ।
अजिन । विनता(३) । अजनत । विकुधास । अरम । अद्यथास(४) । मौद्रत्य । कृशा-
श्वादिः ॥ ऋश्यादिभ्यः कः प्रत्ययो भवति । ऋश्यकः । न्यग्रोधकः । ऋश्य । न्यग्रोधा-
दिभ्यः । निलीन । निवास । निधान । नित्रात् । नित्रद् । विचद् । परिगूढ । उपगूढ ।
उत्तराश्मन् । स्थूलवाहु । खदिर । शर्करा । अनहुद् । परिवश । वेणु । वीरण(५) ।
ऋष्यादिः ॥ कुमुदादिभ्यश्चण्ययो भवति । कुमुदिकम् । शर्करिकम् । कुमुद । शर्करा
न्यग्रोध । इक्कट(६) । गर्त । योज । अश्वत्थ । चत्वज । परिवाप । शिरीष । यवाप ।
कूप । विमङ्गल(७) । कुमुदादिः । काशादिभ्य इलः प्रत्ययो भवति । काशिलम् । वा-
शिलम् । काश । वाश । अश्वत्थ । पलाश । पीयूष । विश(८) ॥ तृण । नर । चरण ।
वर्दम । कर्प्पूर । कण्टक । गृह । काशादि(९) ॥ तृणादिभ्यः शः प्रत्ययो भवति । तृ-
णशः । नडशः । तृण । नड । तुम । पर्ण । वर्ण । चरण । अर्ण । जन । बल । लव ।
वन । तृणादिः ॥ प्रेक्षादिभ्य इनिप्रत्ययो भवति । प्रेक्षी । हलकी । प्रेक्षा । हलका(१०) ।
बन्धुरा । ध्रुवा । क्षिपरा । न्यग्रोध । इर्कुट(११) । प्रेक्षादिः ॥ अश्मादिभ्यो रप्रत्ययो
भवति । अश्मरः । अश्मन् । गूण । रूप । मीन । दर्भ । वृन्द । गुड । रण्ड । नग ।
शिखा(१२) । अश्मादिः ॥ सरयादिभ्यो ढञ् प्रत्ययो भवति । साखेयम् । साखिदत्ते-

(१) वैमतायण पा० (२) वैवायिण । गोमतायण । सौमतायण । शाण्डायण ।
विषाश । सुयज्ञ । जम्बु । सुशर्म । एते शब्दाः क्वचिदधिका ईरन्ते । (३) विनता पा० ।
(४) अद्यथास पा० । (५) यधिका एते खण्ड । परिगूढ । वर्दम । अगु । (६) इक्कट इति
पा० (७) कण्टक । कण्ट । सडट । पलाश । विक । कत । दशग्राम । अधिका एते ।
(८) विस इति पा० (९) आवास । नड । वन । बधूल । वर्वर । एतेऽधिका ।
(१०) पलका इति पा० (११) कुक्का । सडट । कूपका । कर्कट । कुकटा । सुक । महा ।
अधिका कचिद् । (१२) गृह । रव । नड । नल । काट । पाम । अधिकाः क्वचिद् ।

यम् । सखि । सखिदत्त । वायुदत्त । गोहित(१) । भल्ल । पाल । चक्रपाल । चक्रवाल ।
 छगल । अशोक । करवीर । सीकर । सकर । सरस । समल(२) । सरयादि । सका-
 शादिभ्यो ण्यप्रत्ययो भवति । साकाश्यम् । काम्पित्यम् । सकाश । काम्पित्य । समीर ।
 कश्मर । शूरसेन । सुपथिन् । सक्थच । यूष । अश । एग । अश्मन् । कूट । मलिन ।
 तीर्थ । अगन्ति । विरत । चिकार । विरह । नासिका । सकाशादि ॥ बलादिभ्यो य
 प्रत्ययो भवति । बल्य । कुल्यम् । बल । बुल । तुल । उल । डुल । कवल । वन ।
 हुल । बलादि । पक्षादिभ्य फक् प्रत्ययो भवति । पाक्षायण । तौपायन । पक्ष ।
 तुष । अण्ड । कम्पलिक । चित्र । अश्मन् । अतिस्वन् । पथिन्पन्थ च(३) । पक्षादि-
 कर्णादिभ्य फिप्प्रप्रत्ययो भवति । कर्णादिनि । वासिष्टादिनि । कर्ण । वासिष्ट । अलुश ।
 शल । डुपद । अनडुल । पाञ्चनन्य । स्थिरा । कुलिश । कुम्भी । जीवन्ती । जित्व ।
 आण्डीवत्(४) । कर्णादि । सुतङ्गमादिभ्य इप्प्रप्रत्ययो भवति । सौतङ्गमि । मौनिचित्ति ।
 सुतङ्गम । मुनिचित्त । विप्रचित्त । महापुत्र । श्वेत । गडिक । शुक्र । विप्र । वीजवा-
 पिन् । श्वन् । अर्जुन । अजिर । जीव । सुतङ्गमादि । प्रगदिन्नादिभ्यो व्य प्रत्ययो
 भवति । प्रागद्यम् । प्रगदिन् । मगदिन् । शरदिन् । कलिन् । खडिव । गडिव । चूडार ।
 मार्जार । कोविदार । प्रगद्यादि । वराहादिभ्य ककप्रत्ययो भवति । वाराहकम् ।
 पालाशकम् । वराह । पलाश । शिरीष । पिनङ्ग । स्थूण । विदग्ध । विजग्ध । विभग्न ।
 बाहु । खदिर । शर्करा(५) । वराहादि । कुमुदादिभ्यष्टक प्रत्ययो भवति । कौमुदि-
 कम् । कुमुद । गोमथ । रथकार । दशग्राम । अश्वत्थ । शात्मर्ली । कुण्डल । मुनि
 स्थूल । कूट । मुचुकर्ण(६) । कुमुदादि । शिरीषशब्दोऽरीहणादिषु कुमुदादिषु वरा
 हादिषु च पठ्यते, औत्पगिकोऽपि तत् इत्यते । तस्य च वरणादिषु दर्शनाल्लुब्धभवति ।
 तथाचोक्तम्-शिरीषाणामदूरभवो ग्राम शिरीषास्तस्य वन शिरीषवनमिति ॥

जनपदं लुप् ॥ ८१ ॥

देशे तन्नाम्नीति यश्चातुरथिक् प्रत्ययो भवति, तस्य देशविशेषे जनपदेऽभिधेये
 लुब्धभवति । ग्रामसमुदायो जनपद । पञ्चालाना निवासो जनपद, पञ्चाला । कुरव ।
 मन्स्या । अज्ञा । वज्ञा । मगधा । सुह्या । पुण्ड्रा । इह कस्मान्न भवति-उदुम्बरा
 अस्मिन् सन्ति, ओदुम्बरो जनपद, वैदिशो(७) जनपद, इति । तन्नाम्नीति वर्तते, न
 चात्र लुबन्त तन्नामधेय भवति ।

† (१) गोहित पा० ( ) चक वक्रपल । उशार । मुरस । रोह । तमाल । कदल । सप्तन ।
 एतेऽधिका भवन्ति । (२) कुम्भ । सीरज । सारक । सरक । सलक । सरस । समल । रोमन् ।
 लोमन् । हमका । लोमक । सकण्ठक । अहि बल यमल इत्त । सिंहक । इति पाठांतर-
 मधिकम् । (४) अक, लृह । स्फिक । त्यावत् । एतशब्दा गणऽत्राधिका । (५) विनङ्ग,
 निबङ्ग, विरङ्ग, मूल एते पुस्तकान्तरेऽधिका ॥ (६) कुम्भ, मनुकर्ण, शुचिकर्ण, शिरीष
 एतेऽधिका पुस्तकान्तरे ॥ (७) वैतस इति पा० ॥

वरणादिभ्यश्च ॥ ८२ ॥

घरण इत्येवमादिभ्य उत्पन्नस्य चातुरर्थिकस्य प्रत्ययस्य लुम्भवति । अजनपदार्थ आरम्भः । वरणानामिदूरभयं नगरं वरणाः । शृङ्गी । शाहमल्यः । चकारोऽनुत्तसमु-
द्यार्थ आकृतिगणतामस्य योध्यति । (१) कटुक्यदर्पा अदूरभवो ग्रामः, कटुक्यदरी ।
शिरीषाः । काञ्ची । वरणाः । पूर्वो गोदौ (२) । आलिङ्गवायन । पर्णा । शृङ्गी । शाह-
मल्यः । सदाण्वी । वणिक् । वणिक । जालपद् । मथुरा । उज्जयिनी । गया । तर्जि-
ला । उरसा । आकृत्या ॥

शर्कराया वा ॥ ८३ ॥

शर्कराशब्दादुत्पन्नस्य चातुरर्थिकस्य प्रत्ययस्य वा लुम्भवति । वाग्रहणं किम् ?
यावता शर्कराशब्दः कुमुदादिषु घराहादिषु च पठ्यते, तत्र पाठसामर्थ्यात्प्रत्ययस्य
पक्षे ध्रुवणं भविष्यति । एवं तद्व्यंज्यापयति-शर्कराशब्दादौत्सरिको भवति, तस्यायं
यकल्पितो लुबिति । शर्करा । शर्करम् । गणपाठाच्च ध्रुवणमुत्तरसूत्रे विहिनी च द्वौ
प्रत्ययौ । तदेवं पङ्क्तीनां भवन्ति-शर्करा । शर्करम् । शर्करिकम् । शर्करकम् ।
शर्करिकम् । शर्करीयमिति ॥

ठक्छौ च ॥ ८४ ॥

शर्कराशब्दादृक् छ इत्येतौ प्रत्ययौ भवतश्चातुरर्थिकौ । यथासंभवमर्थसम्बन्धः ।
शर्करिकम् । शर्करीयम् ॥

नद्यां मतुप् ॥ ८५ ॥

नद्यामभिधेयायां मतुप्प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः । तन्नामनो देशस्य विशेषणं
नदी । उदुम्बरा यस्यां सन्ति, उदुम्बरावती । मशकावती । वीरणावती । पुष्करावती ।
इधुमती । दुमती । इह कस्मान्न भवति-भागीरथी, भैरवरी ? मतुवन्तस्यातन्ना-
मधेयत्वात् ॥

मध्यादिभ्यश्च ॥ ८६ ॥

मधु इत्येवमादिभ्यः शब्देभ्यो मतुप्प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः । अनर्थ आरम्भः ।
मधुमान् । विसवान् । मधु । विस । स्थानु । मुष्टि (३) । इष्ट । वेणु । रज्य । ऋच ।
वर्कन्धु । शमी । किरीर । हिम । किशरा । शर्पणा । मरत् । मरुव । दार्वाघाट । शर ।
इष्टका । तर्जशिला । शक्ति । आसन्दी । आसुति । शलाका । आमिषी । खडा । वेटी ।
मध्यादिः ॥

कुमुदनडवेतसेभ्यो ड्मतुप् ॥ ८७ ॥

कुमुद नड वेतस इत्येतेभ्यः शब्देभ्यो ड्मतुप् प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः । कुमु-
दान् । नड्वान् । वेतस्वान् ॥ छमहिषाद्येति वक्तव्यम् ॥ महिष्माश्वाम देशः ।

(१) कटुक इति पा० ॥ (२) पूर्वो गोदौ अथरेण गोदौ इति पा० ॥ (३) इष्टि पा० ॥

नडशादाङ् इवलच् ॥ ८८ ॥

नडशादाङ् इवल् प्रत्ययो भवति चातुरर्थिक । यथासम्भवमर्थसम्बन्धः । नड् इवलम् । शाङ् इवल् ।

शिखाया वल्च् ॥ ८९ ॥

शिखाशब्दाद्वल्च् प्रत्ययो भवति चातुरर्थिक । यथासम्भवमर्थसम्बन्धः । शिखाया नाम नगरम् । मनुप्रकरणेऽपि, शिखाया वल्च् वक्ष्यति । तदादेशार्थं वचनम् ।

उत्करादिभ्यश्छ ॥ ९० ॥

उत्कर इत्येवमादिभ्यश्छ प्रत्ययो भवति चातुरर्थिक । यथासम्भवमर्थसम्बन्धः । उत्करीयम् । शफरीयम् । उत्कर । (१) सफल । शफर । पिप्पल । पिप्पलीमूल । अश्मन् । अर्कः । पर्ण । सुपर्ण । खलपिन । इडा । अग्नि । तिक । कितव । आतप । अनेक । पलाश । तृगव । पिचुक । अरवय । शक्राभुद्र । भक्षा । विशाला । अवरोहित । गर्त । शाल । अन्य । जन्या । अचिन । मज्ज । चर्मन् । उज्जोश । शान्त । खदिर । शूर्प । णाय । श्यावनाय । नैव । यरु । नितान्त । वृत्त । इन्द्रवृत्त । आर्द्रवृत्त । अनुवृत्त । उत्करादि ।

नडादीना कुक् च ॥ ९१ ॥

नड इत्येवमादीना कुगागमो भवति, कृश्च प्रत्ययश्चातुरर्थिक । यथासम्भवमर्थसम्बन्धः । नडकीयन् । प्लक्षकीयम् । नड । प्लक्ष । विल्व । वेशु । वेत्र । वेतस । तृग । इन्धु । काष्ठ । कपोत । कुड्याया इत्यत्र च छ । छत्तचललोपश्च ॥

शेषे ॥ ९२ ॥

शेष इत्यधिशोऽयम् । यानित ऊर्ध्वं प्रत्ययाननुक्रमिष्यामः, शेषेऽर्थे ते वेदितव्याः । उक्तादन्य शेष-अपत्यादिभ्यश्चतुरर्थपर्यन्तेभ्योऽन्योऽर्थः शेषस्तस्येदं विशेषादपत्यसमूहादयस्तेषु धादयो मा भूवन्निति श्पाधिकार क्रियते । किञ्च सबधु जातादिषु धादयो यथा स्युरनन्तरेणैवाधादेशन सम्बन्धित्वन कृतार्थता मा ज्ञायीति साकल्यार्थं शेषवचनम् । वक्ष्यति-राणावारपाराद् घञौ । राष्ट्रिय । अवारपारीण । शप इति लक्षणं चाधिकारश्च । चक्षुषा गृह्यते, चानुप रूपम् । आ(२)ण शब्दः । इषदि पिष्टा, दार्पदा सकन । उल्लूखले धुण्ण, औलूखलो यावक । अश्वैरुह्यते, आश्वोरङ् । चतुभिर्ह्यते, चानुर शकटम् । चतुर्दश्या इत्यते, चानुर्दश रश्च इति ।

राष्ट्रावारपाराद् घञौ ॥ ९३ ॥

राष्ट्र अवारपार इत्येताभ्या यथान्तरय घञादित्यतौ प्रत्ययौ भवतः । राष्ट्रिय । अवारपारीण । निगृहीतादपीष्यते ॥ अवारिण । पारीण । विपरीताच्च । पारा

चारीण । प्रकृतिविशेषोपादानमात्रेण तादृशप्रत्यय विधीयन्ते । तेषां तु जातादयोऽर्थं समर्थविभक्तयश्च पुरस्ताद्व्यवन्ते ।

ग्रामाद्यसञ्ज्ञौ ॥ ६४ ॥

ग्रामशब्दाच्च सञ्ज्ञ इत्येता प्रत्ययौ भवत । ग्राम्य । ग्रामीण ।

कृत्यादिभ्यो ढक्ञ ॥ ९५ ॥

कृत्रि इत्येवमादिभ्यो ढक्ञ् प्रत्ययो भवति । कारत्रेयक । औग्मेयक । कृत्रि । उग्मि । पुष्कर । पुष्कल । मोदन । कुम्भी । कुण्डिन । नगर । वज्जी । मत्ति । मूर्ध्मती । चर्मण्वती (१) । ग्राम । उरया । कृत्याया यलोपश्च । कृत्यादि ।

कुलकुक्षिप्रीयाभ्य शत्रास्यलङ्कारेषु ॥ ६६ ॥

कुलकुक्षिप्रीयाशब्देभ्यो यथासंग्य श्वन् असि अलङ्कार इत्येतेषु जातादिप्रत्ययः ढक्ञ् प्रत्ययो भवति । कौलेयको भवति आ चेत् । कौलोऽन्य । कौलेयको भवत्यसि श्वेत् । कौलोऽन्य । ग्रैवेयको भवत्यलङ्कारश्चेत् । ग्रैवोऽन्य ।

नद्यादिभ्यो ढक् ॥ ६७ ॥

नदी इत्येवमादिभ्यो ढक् प्रत्ययो भवति । नादेयम् । माहेयम् । पूर्वनगरीशब्दो ऽत्र पठ्यते-पौरवनगरेयम् । केचित्तु पूर्वनगरीति पठन्ति, विच्छिद्य च प्रत्यय कुर्वन्ति-पौरैयम् । वानेयम् । मैरेयमिति । तदुभयमपि दर्शनं प्रमाणम् । नदी । मही । वाराणसी । ध्रावस्ती । कौशाम्बी । नयकौशाम्बी । काशफरी । खादिरी । पूर्वनगरी । पावा । मावा । सात्वा । दावा । दाला । वासेनकी । वडवाया वृषे ।

दक्षिणापश्चात्पुरसस्यक् ॥ ६८ ॥

दक्षिणा पश्चात् पुरसू इत्येतेभ्यस्त्यक् प्रत्ययो भवति शैपिक । दक्षिणात्य । पाश्चात्य । पौरस्य ।

कापिश्या णक् ॥ ६९ ॥

कापिशीशब्दात् णक् प्रत्ययो भवति शैपिक । पकारो ङीर्षथ । कापिशायन मधु । कापिशायनी द्राक्षा । बाहल्युद्विर्हिभ्यश्चेति वक्तव्यम् ॥ बाह्यायनी । और्ध्वायनी । पार्श्वायनी ।

रङ्कोरमनुष्येऽण च ॥ १०० ॥

रङ्कशब्दादण् प्रत्ययो भवति, चकारात् णक् च शैपिकोऽमनुष्येऽभिधेये । रङ्को गौ । रङ्कवायणो गौ ॥ अमनुष्य इति किम् ? रङ्कवको मनुष्य । ननु च रङ्कशब्दं कच्छादिषु पठ्यते, तत्र च “मनुष्यतस्थयोर्बुञ्” इति मनुष्ये परत्वाद् बुञ्चैव भवितव्यं, कच्छादिपाठादमनुष्येऽणपि सिद्धं, किमिह मनुष्यप्रतिषेधेनाणग्रहणेन च ? तद्व्यवहारे ।

नैवाय मनुष्यप्रतिषेध, किं तर्हि ? न निवयुक्तन्यायेन मनुष्यसदृशे प्राणिनि प्रतिपत्ति
क्रियते-तेन राक्षस कमल इति प्लग्न न भवति । विशेषरहितेन च प्लकाऽणो बाधा
मा भूदित्यग्रहणमपि क्रियते ।

द्युप्रागपागुदकप्रतीचो यन् ॥ १०१ ॥

दिव् प्राच अपाच उदच प्रयच् इयेतेभ्यो यत्प्रप्रयो भवति शैषिक । दिव्यम् ।
सूत्रम् । अपाच्यम् । उदीच्यम् । प्रतीच्यम् । अव्ययात् कालमाचिन परत्वात्
द्युद्युलौ भरत-प्राक्तनम् ।

कन्थायाष्टक ॥ १०२ ॥

कन्थाशब्दाष्टक प्रययो भवति शैषिक । कान्थिक ।

वर्णो वुक ॥ १०३ ॥

कन्थाया इपेन । वर्णो या कन्था तस्या वुक प्रययो भवति शैषिक । ठकोऽप-
वाद । वर्णुर्नाम नदस्तन्ममीपो देशो वर्णु । तद्विपर्ययवाचिन कन्थाशब्दादय
प्रत्यय । तथा हि जात हिमवन्सु कान्थकम् ।

अव्ययात्प्रत्यय ॥ १०४ ॥

अव्ययात् त्यप प्रययो भवति शैषिक ।

अमेहकतसिन्धेभ्यस्त्यवविधियोंऽव्ययात् स्मृत ।

निनिभ्यां ध्रुवगयोश्च प्रवेशो नियमे तथा ॥ (१)

अमात्य । इहत्य । कत्य । इतस्य । तत्रत्य । यत्रत्य । परिगणन किम् ? ओप-
रिष्ट । पारस्त । पारस्त (२) । वृडात्तु ह्यो भवति-आरातीय । अन्यत्वेध्रुवेऽ ।
नियत ध्रुवम्-नित्यम् । निसो गतेऽ । निर्गतो वर्णाश्रमेभ्यो निष्पन्नश्चण्डालादि ।
आविसरश्चन्द्रसि । आरिस शब्दाच्चन्द्रसि त्यप प्रययो भवति । आविष्करो
वर्द्धते । आरण्याणो वक्तव्यः । आरण्या सुमनस । दूरादेयः । दूरेत्य-
पधिर । उत्तरादाहजः । ओत्तराह ॥

ऐपमोह्य इपमोऽन्यतररयाम् ॥ १०५ ॥

ऐपमस ह्यस श्वस् इत्येतेभ्योऽन्यतरस्या त्यप प्रययो भवति शैषिक । ऐपम-
स्त्वम् । ऐपमस्तनम् । ह्यस्त्यम् । ह्यस्तनम् । श्वस्त्यम् । श्वस्तनम् । 'श्वस्त्युच् च'
इति ठजपि तृतीयो भवति । शौचस्तिकम् ॥

तीरूप्योत्तरपदादञ्जो ॥ १०६ ॥

तीरोत्तरपदाद् रूप्योत्तरपदाच्च प्रतिपदिनाद्यथासत्यमत्र न इत्येतौ प्रत्ययौ भवत

(१) इति पदस्य कुत्रचित्नास्ति । (२) पारस्त इत्यस्याग्र अव्ययाना भमात्र टिलोप
इत्यधिकमेकस्मिन् पुस्तके

शैपिकौ अणोऽपवादौ । काकूतीरम् । पाल्वलतीरम् । रूप्योत्तरपदात्-वार्करूप्यम् ।
पौर्वरूप्यम् । तीररूप्यान्तादिति नोक्तं, बहुचुप्रत्ययपूर्वाद् भा भूदिति-ब्राह्मरूप्यम् ।
अणव(१) भवति ॥

दिक्पूर्वपदादसंज्ञायां वः ॥ १०७ ॥

असंज्ञायामिति प्रकृतिविशेषणम् । दिक्पूर्वपदात्प्रातिपदिकादसंज्ञावपदात् अ-
प्रत्ययो भवति शैपिकः । अणोऽपवादः । पौर्वशालः । दक्षिणशालः । आपरशालः ।
असंज्ञायामिति किम् ? पूर्वैपुत्रामशमः । अपरैपुत्रामशमः । “दिक्सख्ये सज्ञायाम्”
इति समासः । “प्राचां ग्रामनगराणाम्” इत्युत्तरपदवृद्धिः । पदग्रहणं स्वरूपविधिन-
रासार्थम् ॥

मद्रेभ्योऽञ् ॥ १०८ ॥

दिक्पूर्वपदादित्येव । दिक्पूर्वपदान्मद्रशब्दादञ् प्रत्ययो भवति शैपिकः । पौर्व-
मद्रः । आपरमद्रः । “दिशो मद्राणाम्” इति पर्युदासादादिवृद्धिरेव ॥

उदीच्यग्रामाच्च बह्वचोऽन्तोदात्तात् ॥ १०९ ॥

दिग्ग्रहणं निवृत्तम् । उदीच्यग्रामवाचिनः प्रातिपदिकाद् बह्वचोऽन्तोदात्ताद् अञ्
प्रत्ययो भवति शैपिकः । अणोऽपवादः । शैवपुरम् । माण्डवपुरम् । उदीच्यग्रामादिति
किम् ? माधुरम्(२) । बह्वच इति किम् ? ध्वजी । ध्वाजम् । अन्तोदात्तादिति किम् ?
शार्फरीधानम् । शार्फरीधानशब्दे लित्स्वरेण धाशब्द उदात्तः ॥

प्रस्थोत्तरपदपलद्यादिकोपधादण् ॥ ११० ॥

प्रस्थोत्तरपदात् पलद्यादिभ्यः ककारोपधाच्च प्रातिपदिकादण् प्रत्ययो भवति शैपिकः ।
उदीच्यग्रामलक्षणस्याजोऽपवादः । माद्रीप्रस्थः । माहकीप्रस्थः । पलद्यादिभ्यः-पालद् ।
पारिपदः । ककारोपधात्-नैल्लेनकः । चैयात्(३) । पलद्यादिषु यो बाहीकग्रामस्त-
तष्ठञ्जिष्ठयोरपवादः । यथा-गौष्टी, नैतकीति(४) । गोमतीशब्दः पठ्यते, ततो “रोपधेतोः
प्राचाम्” इति वुजोऽपवादः । बाहीकशब्दः कोपधोपि पुनः पठ्यते, परं छ्वाधितुम् ।
अणग्रहणं बाधकवाधनार्थम् । पलदी । परिपत् । कल्ललोमन् । रोमकः । कालकूट ।
पटचर । बाहीकः । कलकीट । मलकीट । कमलकीट । कमलभिदा । कमलकीर । बाहु-
कीट । नैतकी । परिपत् । शूरसेन । गोमती । उदयान(५) । पलद्यादिः ॥

कण्वादिभ्यो गोत्रे ॥ १११ ॥

गोत्रमिह न प्रत्ययार्थो न च प्रकृतिविशेषण, तद्धेवं सबध्यते-कण्वादिभ्यो गोत्रे यः

(१) स्वरे विशेषः इत्यधिक पुस्तकान्तरे । (२) माधुरम् इति पा० । (३) वैयटक
इति पा० । (४) नैकैतीति, नैषिकीति च पा० । (५) पक्ष, कल्लकोट, कल्लकोकदा,
गोष्ठो, नैषिकी, नैकैती, तल्लोमन् इत्यधिकमत्र पुस्तकान्तरे ।

प्रत्ययो विहितस्तदन्तेभ्य एवाण् प्रत्ययो भवति शैपिक । छस्यापवाद । काण्वारद्धा-
ना । गौक्छा (१) ॥

इवञ्च ॥ ११२ ॥

गोत्र इत्येव । गोत्रे य इञ् विहितस्तदन्तात्प्रातिपदिकादण् प्रत्ययो भवति शैपिक ।
छस्यापवाद । दाक्षा । प्लाक्षा । माहका । गोत्र इत्येव, सौतहमेरिद् सौतहमीयम् ॥

न द्वयच प्राच्यभरतेषु ॥ ११३ ॥

द्वयच प्रातिपदिनात्प्राच्यभरतगोत्रादिजन्तादण् प्रत्ययो न भवति । पूर्वण प्राप्त
प्रतिपिदधते । चेदीया (२) । पौष्कीया । काशीया । द्वयच इति किम् ? पात्रागारा ।
प्राच्यभरतेतिरिति किम् ? दाक्षा । काशीया इति कथमुदाहृत, यावता कार्यादिभ्य-
ष्ठञ्जिठभ्या भवितव्यम् ? नेतदस्ति । देशवाचिन काशिशब्दस्य तत्र ग्रहण, चैदिश-
ब्देन (३) साहचर्यात् । गोत्रात्तु वृद्धाच्छ एव भवति । शापकादन्यत्र प्राच्यग्रहणेन
भरतग्रहण न भवतीति स्वशब्देन भरतानामुपादान कृतम् ॥

वृद्धाच्छः ॥ ११४ ॥

गोत्र इति नानुवर्तते । सामान्येन विधानम् । वृद्धात्प्रातिपदिकाच्छ प्रत्ययो
भवति शैपिक । अणोऽपवाद । गार्गीय । वात्सीय । शालीय । मालीय । वन्ध्य-
नोरूप्योत्तरपदोदीच्यग्रामकोपधविधीस्तु परत्वाद् बाधते ॥

भरतष्ठक्छसी ॥ ११५ ॥

वृद्धादित्येव । भवच्छब्दाद् वृद्धात् ठक्छसो प्रत्ययौ भवत शैपिकौ छस्यापवादो ।
सकार पदसञ्ज्ञार्थ । भवतस्त्यदादित्वाद् वृद्धसज्ञा । भावत्क । भवदीय । अवृद्धात्तु
भवत शतुरणेव भवति । भावत् ॥

कार्यादिभ्यष्ठञ्जिठौ ॥ ११६ ॥

काशि इत्येवमादिभ्यष्ठञ्जिठ इत्येतौ प्रत्ययौ भवत शैपिकौ । इकार उच्चारणार्थ ।
जकार एवोभयत्र विपर्यस्तदेशोऽनुबन्ध, स्त्रीप्रत्यये विशेष । काशिकी । काशिका ।
वैदिकी । वैदिका । वृद्धादित्यत्रानुवर्तते, ये त्ववृद्धा पठ्यन्ते, वचनप्रामाण्यात्तेभ्य
प्रत्ययविधि । देवदत्तशब्द पठ्यते, तस्य “एङ् प्राचा देश” इति वृद्धसज्ञा-दैवद-
त्तिक । वाहीकग्रामस्य तु नास्ति वृद्धसज्ञा-दैवदत्त । कथं भाष्य उदाहृत ‘वा नाम
धेयस्य वृद्धसज्ञा वेदितव्या, देवदत्तीया दैवदत्ता’ इति, यावता वृद्धसज्ञापक्षे कार्या-
दित्वाद्गुञ्जिठभ्या भवितव्यम् ? तत्रैव वर्णयन्ति वा नामधेयस्येति व्यवस्थितविभा-
पेय, सा छे कर्तव्ये भवति ठञ्जिठयोर्न भवतीति । काशि । चेदि । सज्ञा । सबाह ।

(१) “गोत्र इति किम् ? कण्वो देवताऽस्य काण्वस्तस्ये. काण्वीयम् । कण्वादिर्गर्गाय
नर्गण” इत्यधिक कचिद् । (२) वैदीया इति पा० ॥ (३) वैदीति पाठान्तरम् ॥

अव्युत । मोहमान । शकुलाद । हरितग्री । कुदामन्(१) । हिरण्य । वरण । गोपा-
शन । भौरिकि । भौलिङ्गि । अरिन्दम । सर्वमिव । देवदत्त । साधुमित्र । दासमित्र ।
दासग्राम । सौधायतान । युवराज । उपराज । मिथुमित्र । देवराज । आपदादिपु-
र्यपदान्कालान्तात् ॥ आपत्कालिकी, आपत्कालिका । और्ध्वकालिकी, और्ध्वकालिका ।
तात्कालिकी, तात्कालिका ॥

वाहीकग्रामेभ्यश्च ॥ ११७ ॥

वृद्धादित्येव । वाहीकग्रामराशिभ्यो वृद्धेभ्यश्चञ्जिष्टौ प्रत्ययौ भवतः शैपिकौ कृत्वा-
पवादी । शाकलिकी, शाकलिका । मान्धविकी, मान्धविका ॥

विभापोशीनरेणु ॥ ११८ ॥

वृद्धादिति वर्तते, वाहिकग्रामेभ्य इति च । उशीनरेणु ये वाहीकग्रामास्तद्वाचिभ्यो
वृद्धेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो विभापो ढञ्जिष्टौ प्रत्ययौ भवतः । आह्वजालिकी । आह्वजालिका ।
आह्वजालीया । सौदर्शनीकी । सौदर्शनीका । सौदर्शनीया ॥

ओर्देशे ढञ् ॥ ११९ ॥

वृद्धादिति नानुवर्तते, उत्तरसूत्रे पुनर्वृद्धग्रहणान् । उवर्णान्ताद् देशवाचिनः
प्रातिपदिकात् ढञ् प्रत्ययो भवति शैपिकः । नैपादकपुङ्कः । शावरजम्बुक(२) । देश इति
किम् ? पटोश्वात्राः, पाटनाः । ढञ्जिठयोः प्रकरणे ढञः केवलस्यानुवृत्तिर्न लभ्यत इति
ढञ्ग्रहणं कृतम् ॥

वृद्धात् प्राचाम् ॥ १२० ॥

ओर्देश इत्येव । उवर्णान्ताद् वृद्धात् प्रादेशवाचिनः प्रातिपदिनाढञ् प्रत्ययो
भवति शैपिकः । आढञ्जम्बुकः । शास्त्रजम्बुक(३) । नापित्प्रास्तुकः । पूर्वणैव ढञि
सिद्धे नियमार्थं वचनं, वृद्धादेव प्राचामवृद्धाश्च भवतीति-महवास्तु । माहवास्तव ॥

धन्वयोपधाद् वुञ् ॥ १२१ ॥

वृद्धादिति वर्तते, देश इति च । धन्ववाचिनो यत्रारोपधाच्च देशाभिधायिनो
वृद्धान् प्रातिपदिकाद् वुञ् प्रत्ययो भवति शैपिकः । धन्वशब्दो मल्लदेशवचनः । पारे-
धन्वः । ऐरावतः । योपधात्-सांवाशयः । कान्तिपत्यकः ॥

प्रत्यपुरग्रहान्ताच्च ॥ १२२ ॥

वृद्धादिति वर्तते, देश इति च । अन्तशब्दः प्रत्येकमभिसंवद्भवते । प्रत्य पुर वह
इत्येवमन्तान् देशवाचिनः प्रातिपदिनाद् वृद्धाद् वुञ् प्रत्ययो भवति शैपिकः । कुर्या-
पवादः । मालाप्रस्थकः । नान्दीपुरकः । कान्तीपुरकः । पैतुरहकः । फाल्गुनीवहकः ।
पुरान्तो रोपधस्तत उत्तरसूत्रेणैव सिद्धमप्रागर्थमिह ग्रहणम् ॥

रोपधेतोः प्राचाम् ॥ १२३ ॥

वृद्धादिति वर्त्तते, देश इति च । तद्विशेषणं प्राग्ग्रहणम् । रोपधादीन्पदान्नाच्च प्राग्देशाचिनो वृद्धाद् बुञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः । छस्यापवादः । पादलिपुत्रका । ऐन्-चक्रका । ईत्-खल्वपि, कारुन्दी-कारुन्दकः । माकन्दो-माकन्दकः । प्राचामिति किम् ? दात्तामित्राश्च । तत्परकरणं विस्पष्टार्थम् ॥

जनपदतद्वध्योश्च ॥ १२४ ॥

वृद्धादिति वर्त्तते, देश इति च । तद्विशेषणं जनपदतद्वध्योः । वृद्धाजनपदवाचिनस्तद्वधिश्राचिनश्च प्रातिपदिकाद् बुञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः । छस्यापवादः । आभिमारकः । आदर्शकः । जनपदावधेः खल्वपि-औपुटकः । श्यामायनकः । तद्वधिरपि जनपद पुत्र गृह्यते, न ग्रामः । किमर्थं तर्हि ग्रहणं, बाधकमाधनार्थम् । गर्तोत्तरपदाच्छ्रयाधित्वा बुजेव जनपदावधेर्भवति-वैगर्तकः ॥

अवृद्धादपि बहुवचनविषयान् ॥ १२५ ॥

जनपदतद्वध्योरित्येव । अवृद्धाद्वृद्धाच्च जनपदात्तद्वधिवचिनश्च बहुवचनविषयाप्रातिपदिकाद् बुञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः । अण्डयोरपवादः । अवृद्धाजनपदात्तावत्-अज्ञाः । वज्ञाः । कलिज्ञाः । आज्ञकः । वाज्ञकः । कलिज्ञकः । अवृद्धाजनपदावधे-अजमीटाः । अजक्रन्दा । आजमीटकः । आजक्रन्दकः । वृद्धाजनपदान्-दावाः । जाम्नाः । दार्वकः । जाम्बवकः । वृद्धाजनपदावधे-कालजराः । वैकुलिशाः । कालज-रकः । वैकुलिशकः । विषयग्रहणमतन्यत्र भावार्थम्, जनपदज्ञेयपत्रहुत्वं मा भूत्-वर्त्तन्यः । वार्त्तन (१) । अपिग्रहणं किम् ? यावता वृद्धात्पूर्वमेव मिदं, तत्तत्कौण्डिन्यन्यायेन बाधा मा विशार्याति समुचीयते ॥

कच्छाग्रिक्त्रगर्तोत्तरपदात् ॥ १२६ ॥

देश इत्येव । उत्तरपदज्ञन्दः प्रत्येकमभिसन्नयते । कच्छाग्रिक्त्रपदाद् देशवाचिनः प्रातिपदिकाणांवृद्धाद्वृद्धाच्च बुञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः । छानोरपवादः । दास्क-च्छकः । पैपलीकच्छकः । काण्डायनकः । वैभुजाननकः । ऐन्द्रवक्त्रकः । मैथुवक्त्रकः । बाहुगर्तकः । घात्रगर्तकः ।

धूमादिभ्यश्च ॥ १२७ ॥

धूमादिभ्यो देशवाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो बुञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः । अगादे-रपवादः । धूमकः । ग्वाण्डक (२) । पाथेयशब्दः पठ्यते, तस्य योपधवादेन बुजि सिद्धे सामर्थ्याद्देशार्थं ग्रहणं । तथा विदेहान्तर्देशद्वयोजनपदलक्षणे बुजि सिद्धेऽदे-

(१) वर्त्तना च वर्त्तनी च वर्त्तनो वर्त्त वधेयः, वर्त्तनीषु भव इति बुञ् न भवति । सहविज्ञाया अमावे बहुवचनमाश्रयः । इत्-य । ज्ञाज्ञेत् । इति कश्चित्पाठः । (२) ज्ञाण्डक इति पा० ।

भार्थः पाठः । विदेहानां क्षत्रियाणां स्वं, वैदेहकम् । आनर्त्तकम् । समुद्रशब्दः पश्यते
तस्य नावि मनुष्यं च वुजिष्यते-सामुद्रिका नौः । सामुद्रको मनुष्यः । अन्यत्र न
भवति, सामुद्रं जलमिति । भूमि । (१) खण्ड । शलादन । आर्जुनाद् । दाण्डापन-
स्थली । माहवस्थली । घोषस्थली । मापस्थली । राजस्थली । राजगृह । सप्तासाह ।
भक्षस्थली । मद्रकूल । गर्त्तकूल । आजीकूल । द्वाहाहाव । ध्याहाव । सहीय । वर्वर ।
पर्वगतं । विदेह । आनर्त्त । मादर । पाधेय । घोष । शिष्य । मित्र । बल । आराज्ञी ।
धार्तराज्ञी । अवयात । तीर्थ । छूलात्सौवीरेपु० । छसमुद्राग्रावि मनुष्ये च० ।
वृत्ति । अन्तरीप । द्वीप । अरण्य । उज्जयिनी । वज्जिनापथ । साकेत ॥ (२)

नगरात् कुत्सनप्राचीणयोः ॥ १२८ ॥

नगरशब्दाद् वुञ् प्रत्ययो भवति शैपिन् । कुत्सने प्राचीण्ये च गम्यमाने । प्रत्य-
यार्थविशेषण चैतत्-कुत्सने प्राचीण्ये च जातादौ प्रत्ययार्थ इति । कुत्सने निन्द-
नम् । प्राचीण्य नैपुण्यम् ॥

केनाय मुपितः पन्था गात्रे पद्मालिधूमरः ।

इह नगरे मनुष्येण सभाष्यत एतन्नागरकेण । खौरा हि नागरका भवन्ति ।

केनेद् लिखितं चित्र मनोनेत्रयिकाशि यद् ।

इह नगरे मनुष्येण सभाष्यत एतन्नागरकेण । प्रचीणा हि नागरका भवन्ति
कुप्यन्तप्राचीण्ययोरिति किम् ? नागरा आह्वानाः । कन्त्यादिषु तु सज्ञाशब्देन साहच-
र्यात् सज्ञानगर पठ्यते, तस्मिन् नागरेयकमिति प्रत्युदाहार्यम् ॥

अरण्यान्मनुष्ये ॥ १२९ ॥

अरण्यशब्दाद् वुञ् प्रत्ययो भवति शैपिको मनुष्येऽभिधेये । औपसत्यानिकस्य
णस्थापवादः । आरण्यको मनुष्यः । छपथ्यव्याचन्यामविहारमनुष्यहस्तिविविति वक्त-
न्यम्० । आरण्यकः पन्थाः । आरण्यकोऽध्यायः । आरण्यको न्यायः । आरण्यको
विहारः । आरण्यको मनुष्यः । आरण्यको हस्ती । छवा गोमयेपु० । आरण्यका,
आरण्या गोमथाः । एतेविविति किम् ? आरण्याः पशवः ॥

निभाषा कुरुयुगन्धराभ्याम् ॥ १३० ॥

कुरु युगन्धर इत्येतभ्यां निभाषा वुञ् प्रत्ययो भवति शैपिकः । कौरवकः ।
कौरव । यौगन्धरकः । यौगन्धरः । जनपदशब्दावेतौ ताभ्यामवृद्धादपीति नित्ये वुजि
प्राप्ते विस्मरण उच्यते । कुरुशब्दः कच्छादिष्वपि पठ्यते, तत्र वचनादपि भविष्यति ।
पारिशेष्यायुगन्ध(३)सार्था निभाषा, मनुष्यतत्त्वयोस्तु कुरुशब्दाज्जित्य एव वुञ् प्रत्ययो
भवति-कौरवको मनुष्यः, कौरवमस्य हस्तिमिति ॥

(१) खण्ड इति पा० । (२) मानवहो, बलही, दुराज्ञी एतेऽत्र गणोऽधिकाः । कुत्रचित्

(३) सैवा युगन्धरार्था निभाषा पा० ।

मद्रवृज्यो. कन् ॥ १३१ ॥

मद्रवृजिशब्दाभ्यां कन् प्रत्ययो भवति शैपिकः । जनपदबुजोऽपवादः । मद्रेषु जातः, मद्रकः । वृजिकः ॥

कोपधादण् ॥ १३२ ॥

देश इत्येव । ककारोपधात् प्रातिपदिकादण् प्रत्ययो भवति शैपिकः । जनपदबु-
जोऽपवादः । अन्यत्र जनपदं मुक्त्वा पूर्वणैव कोपधादण् सिद्धम् । ऋषिकेषु जातः,
आषिकः । माहिषिकः । अणग्रहणमुवर्णान्तादपि स्यात्-इदवाबुपु जातः, पेचमाक ॥

कच्छादिभ्यश्च ॥ १३३ ॥

देश इत्येव । कच्छ इत्येवमादिभ्यो देशवाचिभ्योऽण् प्रत्ययो भवति शैपिकः ।
बुजादेरपवादः । काच्छः । सैन्धवः । वार्णवः । कच्छशब्दो न बहुवचनविषयस्तस्य
मनुष्यतत्त्वयोर्वुजर्थः पाठः । विजापकशब्दः पठ्यते, तस्य कोपधत्वादेवाणि लिङ्गे
ग्रहणमुत्तरार्थम् । कच्छः । सिन्धुः । वरुणः । गन्धारः । मधुमत् । कम्बोजः । कश्मीरः ।
साल्वः । कुरुः । रङ्गुः । अणु(१) । खण्डः । द्वीपः । अनूपः । अजवाहः । विजापकः । कुल्लतः ।
कच्छादिः ॥

मनुष्यतत्त्वयोर्वुब् ॥ १३४ ॥

कच्छादिभ्य इत्येव । मनुष्ये मनुष्यस्थे च जातादौ प्रत्ययार्थं कच्छादिभ्यो
प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । काच्छको मनुष्यः । काच्छकमस्य हसित जल्पितम् ।
काच्छिका चूडा । सैन्धवको मनुष्यः । सैन्धवकमस्य हसित जल्पितम् । सैन्धविका
चूडा । मनुष्यतत्त्वयोरिति किम् ? काच्छो गौः । सैन्धवो वार्णवः ॥

अपदातो साल्वात् ॥ १३५ ॥

साल्वशब्दः कच्छादिषु पठ्यते, ततः पूर्वणैव मनुष्यतत्त्वयोर्वुजि लिङ्गे निय-
मार्थं वचनम्-अपदातावेव । मनुष्ये मनुष्यस्थे साल्वशब्दाद् बुज् प्रत्ययो भवति ।
साल्वको मनुष्यः । साल्वकमस्य हसित जल्पितम् । अपदाताविति किम् ? साल्व-
पदातिर्भवति ॥

गोयवाग्वोश्च ॥ १३६ ॥

गवि यवाग्वो च जातादौ प्रत्ययार्थं साल्वशब्दाद् बुज् प्रत्ययो भवति शैपिकः ।
कच्छाद्यणोऽपवादः । साल्वको गौः । साल्विका यवागूः । साल्वमन्यत् ॥

गर्तोत्तरपदाच्छः ॥ १३७ ॥

देश इत्येव । गर्तोत्तरपदाद् देशवाचिनः प्रातिपदिकाच्छः प्रत्ययो भवति शैपिकः ।
अणोऽपवादः । बाहीकप्रामलक्षणं तु प्रत्ययं परत्वाद् बाधते । वृकगर्तीयम् ।
गर्तीयम् । श्वाविदुगर्तीयम् । उत्तरपदग्रहणं बहुचुर्पूर्वनिरासार्थम्-बाहुगर्तम् ॥

गहादिभ्यश्च ॥ १३८ ॥

गह इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यश्चः प्रत्ययो भवति शैषिकः । अणोरप-
वादः(१) । गहीयः । अन्तःस्थीयः । देशाधिकारेऽपि सम्भवापेक्षं विशेषणं, न सर्वेषाम् ।
मध्यममध्यमं चाण् चरण इति पठ्यते, तस्यायमर्थ-मध्यशब्दः प्रत्ययसन्निधौनेन
मध्यममापद्यते । मध्यमीयाः । चरणे तु प्रत्ययार्थेऽण् भवति, माध्यमा इति । तदेत-
द्विशेष एव स्मर्यते पृथिवीमध्यस्य मध्यमभावः, चरणसम्बन्धेन निवासलक्षणोऽणिति
च । ॥ मुरपारश्चतसोर्लोपश्च ॥ मुरतीयम् । पारश्चतीयम् । ॥ कुजनस्य परस्य च ॥
जनकीयम् । परकीयम् । ॥ देवस्य चेति वक्तव्यम् ॥ देवकीयम् । ॥ वेणुवादिभ्यश्च-
ण्वत्त्वम् ॥ आकृतिगणोऽयम् । वैणुयीयम् । वैग्रयीयम् । औत्तरपदकीयम् । प्रास्थ-
वीयम्(२) । माध्यमकीयम् । गह । अन्तःस्थ । सम । चिपम । ॥ मध्यममध्यम
चाण्वचरणे ॥ उत्तम । अन्न । वन्न । मगध । पूर्वपक्ष । अपरपक्ष । अधमशाख । उत्त-
मशाखा । समानशाखा । एकग्राम । एकवृक्ष । एकपलाश । इष्यग्र । इष्यनी(३) ।
अवस्यन्दी(४) । कामग्रस्थ । राहायति(५) । कावेरिणि(६) । शैक्षिणि । शौद्रि ।
आसुरि । आहिसि । आमित्रि । व्याडि । वैदजि । भौजि । आद्याश्चि । आनुशसि ।
सौवि । पारकि । अग्निशर्मन् । देवशर्मन् । श्रौति । आरटकि । वाल्मीकि । जेमवृद्धि ।
उत्तर । अन्तर । ॥ मुरपारश्चतसोर्लोपश्च ॥ ॥ जनपरयोः कुक् च ॥ ॥ देवस्य च ॥
॥ वेणुवादिभ्यश्चण्वत्त्वम् । गहादिः ॥

प्राचां कटादेः ॥ १३९ ॥

देश इत्येव । तद्विशेषणं प्राग्ग्रहणम् । प्राग्देशवाचिनः कटादेः प्रातिपदिकाच्चः
प्रत्ययो भवति शैषिकः । अणोऽपवादः । कटनगरीयम् । कटघोषीयम् । कटपल्लवलीयम् ॥

राज्ञः क च ॥ १४० ॥

असम्भवादेशाधिकारो न विशेषणम् । राज्ञः ककारश्चान्तादेशो भवति छत्र
प्रत्ययः । राजकीयम् । आदेशमात्रमिह विधेय, प्रत्ययस्तु “वृद्धाच्च” इत्येव सिद्धः ॥

वृद्धादकेकान्तखोपधात् ॥ १४१ ॥

देश इत्येव । वृद्धादेशवाचिनोऽक इक इत्येवमन्तात् खकारोपधाच्च प्रातिपदि-
कश्चः प्रत्ययो भवति शैषिकः । कोपधलक्षणस्याणोपवादः । वाहीकग्रामलक्षणस्य
प्रत्ययस्य रोपपेक्षः प्राचामिति च । अकान्तात्तावत्-आरीहणकीयम् । द्रौघण-
तीयम् । इकान्तात्-आश्वपथिकीयम् । शालमलिकीयम् । खोपधात्-कौटिशिखी-
यम् । आयोमुखीयम् । ॥ अकेकान्तग्रहणे कोपधग्रहणं सौसुकाद्यर्थम् ॥ सौसुकीयम् ।
सौसुकीयम् । ऐन्द्रवेणुकीयम् ॥

(१) अणोर्देरपवाद इति पा० । (२) प्रास्थवीयमिति पा० । (३) इष्यनीक इति पा० ।

(४) अवस्यन्दी इति पा० । (५) राहायनी इति पा० । (६) कामवेरिणि इति पा० ।

कन्थापलदनगरग्रामहृदोत्तरपदात् ॥ १४२ ॥

देश इति वर्तते, वृद्धादिति च । कन्थाद्युत्तरपदादेशवाचिनो वृद्धा ।
प्रत्ययो भवति शैपिक । वाहिकग्रामादिलक्षणस्य प्रत्ययस्यापवाद ।
यम् । माहिकिकन्धीयम् (१) । दाक्षिपलदायम् । माहिकिपलदीयम् । दाक्षिन्नगरी
यम् । माहिकिनगरीयम् (२) । दाक्षीग्रामीयम् । माहिकिग्रामीयम् । दाक्षिहदीयम्
माहिकिहदीयम् ॥

पर्वताच्च ॥ १४३ ॥

पर्वतशब्दाच्छ प्रत्ययो भवति शैपिक । अणोऽपवाद । पर्वतीयो राजा । पर्वती
य पुरुष ॥

त्रिभाषाऽमनुष्ये ॥ १४४ ॥

पर्वतशब्दाच्छ प्रत्ययो भवति चाऽमनुष्ये वाच्ये । पूर्वेण नित्ये शैपिक
उच्यते । पर्वतीयानि फलानि । पार्वतानि फलानि । पर्वतीयमुदकम् ।
कम् । अमनुष्य इति किम् ? पर्वतीयो मनुष्य ॥

कृकणपर्णाद्भारद्वाजे ॥ १४५ ॥

देश इत्येव । भारद्वाजशब्दोऽपि देशवचन एव न गोत्रशब्द ।
चैतन्न प्रत्ययार्थ । कृकणपर्णशब्दाभ्यां भारद्वाजदेशवाचिभ्यां छ प्रत्ययो
शैपिक । कृकणीयम् । पर्णायम् । भारद्वाज इति किम् ? कार्कणम् । पर्णम् ॥

इति श्रीन्यादित्यविरचिताया काशिकाया वृत्तौ चतुर्थोऽध्यायस्य द्वितीय पादः ॥

अथ चतुर्थाऽध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

युष्मदस्मदोरन्यतरस्या सञ्च ॥ १ ॥

देशाधिकारो निवृत्त । युष्मदस्मदो खञ् प्रत्ययो भवति शैपिक, चकाराच्च
अन्यतरस्याग्रहणाद्यथाप्राप्तमण्, तदेते त्रय प्रत्यया भवन्ति । तत्र
न भवति । त्यदादिवाद्बुद्धसञ्ज्ञकयोर्युष्मदस्मदोश्च प्राप्ते प्रत्येक प्रत्ययत्रय
यते । यौष्माकीण । आस्माकीन । युष्मदीय । अस्मदीय । यौष्माक ।

तस्मिन्नाणि च युष्माकस्माकौ ॥ २ ॥

तस्मिन्निति साक्षाद्विहित खञ् निदिश्यते न चकारानुवृष्टश्च । तस्मिन्
अणि च युष्मदस्मदोर्यथासद्वय युष्माक अस्माक इत्येतावादेशौ भवत ।
रादेशौ प्रति यथासद्वय कस्मान्न भवति ? योगविभाग करिष्यते-‘तस्मिन्निति’

(१) माहिकिकन्धीयम् इति पाण्डितपत्रे । (२) माहिकिनगरायम् इति पण्डितपत्रे

युष्मदस्मदोर्युष्माकास्माकौ भवतः । ततोऽणि चेति । गौष्माकीणः । आस्माकीनः । यौष्माकः । आस्माकः । तस्मिन्नणि चेति किम् ? युष्मदीयः । अस्मदीयः ॥

तवकममकावेक्यचने ॥ ३ ॥

एकवचनपरयोर्युष्मदस्मदोस्तवक ममक इत्येतावादेशौ भवतो यथासंख्यं तस्मिन्-एजि, अणि च परतः । निमित्तदोस्तु यथासंख्यं पूर्ववदेव न भवति । ननु च “न लुमताहस्य” इति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधादेकवचनपरता युष्मदस्मदोर्न संभवति ? वचनात् प्रत्ययलक्षणं भविष्यति । अथवा नैवेदं प्रत्ययलक्षणं, किं तर्ह्यन्वर्थग्रहणम् । एकवचने (१) युष्मदस्मदी एकस्यार्थस्य याचके तवकममकावादेशौ प्रतिषेधेते इति सूत्रार्थः । तावकीनः । मामकीनः । तावकः । मामकः । तस्मिन्नणि चेत्येव-त्वदीयो, मदीयः ॥

अर्धाद्यात् ॥ ४ ॥

अर्धशब्दाद् यत्प्रत्ययो भवति शैपिकः । अणोऽपवादः । अर्धर्मम् । असपूर्वपदाद्व्यञ्ज्यः । चालेयादिकम् । गौतमादिकम् ॥

परावराधमोत्तमपूर्वाच्च ॥ ५ ॥

परं अवरं अधमं उत्तमं इत्येवमपूर्वाच्चाधमोत्तमप्रत्ययो भवति शैपिकः । पराद्धर्मम् । अवराद्धर्मम् । अधनाद्धर्मम् । उत्तमाद्धर्मम् । पूर्वग्रहणं किम् ? परावराधमोत्तमेभ्य इत्येवोच्यते, अर्धादिति वर्तते, तस्य तापूर्वता विज्ञास्यते । परावरशब्दावदिग्रहणावपि स्तः, परं सुखमवरं सुखमिति । तत्र कृतार्थत्वाद् दिक्छन्दपक्षे परेण ठन्यतौ स्याताम्, अस्मात्पूर्वग्रहणाद्यप्रत्ययो भवति-पराद्धर्ममवराद्धर्ममिति ॥

दिक्पूर्वपदाट्ठञ्च ॥ ६ ॥

दिक्पूर्वपदादध्वन्ताप्रातिपदिकाच्च ट्ठञ् प्रत्ययो भवति चक्राशब्दश्च शैपिकः । अणोऽपवादः । पूर्वाद्धर्मम् । पौर्वाद्धिकम् । दाक्षिणाद्धर्मम् । दाक्षिणाद्धिकम् । पदग्रहणं स्वरूपविधिनिवारणार्थम् ॥

ग्रामजनपदैकदेशादभूठञ्च ॥ ७ ॥

दिक्पूर्वपदादित्येव । ग्रामैकदेशवाचिनो जनपदैकदेशवाचिनश्च प्रातिपदिकादि-पूर्वपदादध्वन्तादभूठञ्च प्रत्ययौ भवतः शैपिकौ यतोऽपवादौ । इमे खल्वस्माकं । अस्य जनपदस्य वा पौर्वाधाः । पौर्वाद्धिकाः । दाक्षिणाद्धाः । दाक्षिणाद्धिकाः ॥

मध्यान्मः ॥ ८ ॥

मध्यशब्दान्मः प्रत्ययो भवति शैपिकः । अणोऽपवादः । मध्यमः । आदेशेति क्त्यम् । आदिमः । अवयोऽवसोर्लोपश्च । अवमम् । अधमम् ॥

(१) एकवचने इति-मत्र पक्षे एकवचने इति प्रथमादिवचनान्त, न सप्तम्यन्तम् ।

अ सांप्रतिके ॥ ६ ॥

अकारः प्रत्ययो भवति मध्यशब्दात्सांप्रतिके जातादौ प्रत्ययाऽर्थे । मस्यापवादः । सांप्रतिकं न्याय्यं युक्तमुचितं सममुच्यते । नातिदीर्घं नातिह्रस्व मध्यं काष्ठम् । नात्युलृष्टो नात्यवकृष्टो मध्यो वैयाकरणः । मध्या स्त्री ॥

द्वीपादनुसमुद्र यञ् ॥ १० ॥

समुद्रसमीपे यो द्वीपस्तस्माद् यञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः । कच्छादिपाठात् अणो ऋनुन्यबुजश्चापवादः । द्वैप्यम् । द्वैप्यं भवन्तोऽनुचरन्ति चक्रम् । अनुसमुद्रमिति किम् ? द्वैपकम्, द्वैपमन्यत् ॥

कालाट्ठञ् ॥ ११ ॥

कालविशेषवाचिनः प्रातिपदिकात् ठञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः । अणोऽपवादः । बुद्धात्तु छ परत्वाद्वाधते । मासिकः । आर्द्धमासिकः । सांवत्सरिकः । यथाकथंचिद् गुणवृत्त्यापि काले वर्तमानात् प्रत्यय इष्यते । कादम्बपुष्पिकम् । वैहिपलालिकम् । “तत्र जात” इति प्रागतः कालाधिकारः ॥

श्राद्धे शरदः ॥ १२ ॥

शरच्छब्दात् ठञ् प्रत्ययो भवति श्राद्धेऽभिधेये शैषिकः । श्रवणोऽपवादः । श्राद्ध इति च कर्म गृह्यते, न श्रद्धावान् पुरुषोऽनभिधानात् । शारदिकं श्राद्धम् । शारदमन्यत् ।

विभाषा रोगातपयोः ॥ १३ ॥

शरद इत्येव । रोगे आतपे चाभिधेये शरच्छब्दाट्ठञ् प्रत्ययो वा भवति शैषिकः । श्रवणोऽपवादः । शारदिको रोगः । शारदिक आतपः । शारदो रोगः । शारद आतपः । रोगातपयोरिति किम् ? शारदं दधि ॥

निशाप्रदोषाभ्यां च ॥ १४ ॥

निशाप्रदोषशब्दाभ्यां विभाषा ठञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः । कालाट्ठञिति नित्ये ठञि प्राप्ते विकल्प उच्यते । नैशम् । नैशिकम् । प्रादोषम् । प्रादोषिकम् ॥

श्वसस्तुट् च ॥ १५ ॥

विभाषेत्येव । श्वःशब्दाद्विभाषा ठञ् प्रत्ययो भवति, तस्य च तुडागमो भवति । त्यप्प्रत्ययोऽप्यतो विहितः—“ऐपमोऽश्वसोन्यतरस्याम्” इति । पृताभ्यां मुक्ते ऋदुदुलावपि भवतः । शौवस्तिकः । श्वस्त्यः । श्वस्तनः ॥

संधिवेलाद्युत्तुनक्षत्रेभ्योऽण् ॥ १६ ॥

कालादित्येव । संधिवेलादिभ्यः ऋतुभ्यो नक्षत्रेभ्यश्च कालवृत्तिभ्योऽण् प्रत्ययो भवति शैषिकः । ठजोऽपवादः । अणग्रहणं बुद्धाच्छब्दस्य बाधनार्थम् । संधिवेलादिभ्यस्तावत्—संधिवेलम् । सांध्यम् । ऋतुभ्यः—पौष्णम् । शैशिरम् । नक्षत्रेभ्यः—(१)तैषम् ।

(१) न्यासपदमंजरीबिलोकनात् मूले ‘सौवातम्’ इति पाठोऽनुमीयते ।

पौषम् । संधिवेला । संप्या । अमावास्या । त्रयोदशी । चतुर्दशी । पञ्चदशी । पूर्णिमासी । प्रतिपत् । सवत्सरात् फलपर्वणोः । (१) सांवत्सरं फलम् । सांवत्सरं पर्वम् ॥

प्रावृष एण्यः ॥ १७ ॥

प्रावृषशब्दादेभ्यः प्रत्ययो भवति शैपिकः । ऋत्वणोऽपवादः । प्रावृषेभ्यो बलाहकः ।

वर्षाभ्यष्टक् ॥ १८ ॥

वर्षाशब्दादृक् प्रत्ययो भवति शैपिकः । ऋत्वणोऽपवादः । वार्षिकं वासः । वार्षिकमनुलेपनम् ॥

छन्दसि ठञ् ॥ १९ ॥

वर्षाशब्दाच्छन्दसि विषये ठञ् प्रत्ययो भवति शैपिकः । ठकोऽपवादः । स्वे भेदः । नभश्च नभस्यश्च वार्षिकावृत्तम् ॥

वसन्ताच्च ॥ २० ॥

छन्दसीत्येव । वसन्तशब्दाच्छन्दसि विषये ठञ् प्रत्ययो भवति शैपिकः । ऋत्वणोऽपवादः । मधुश्च माधवश्च वासन्तिकावृत्तम् ॥

हेमन्ताच्च ॥ २१ ॥

छन्दसीत्येव । हेमन्तशब्दाच्छन्दसि विषये ठञ् प्रत्ययो भवति शैपिकः । ऋत्वणोऽपवादः । सहश्च सहस्यश्च हेमन्तिकावृत्तम् । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

सर्वत्राण च तलोपश्च ॥ २२ ॥

हेमन्तशब्दाद्ग्न्ययो भवति तत्सन्नियोगेन चास्य तकारलोपः । हेमन्तं वासः । हेमन्तमुपलेपनम् । सर्वत्रप्रवृत्तं छन्दोऽधिरारनिवृत्त्यर्थम्-छन्दसि भाषायां च सर्वत्रैतद्वति । ननु च छन्दसीति नानुवर्तिष्यते ? सैवानुवृत्तिः शब्देनाख्यायते प्रत्यक्षाधिक्येन पूर्वमूत्रेऽपि सम्प्रन्धार्थम्-हेमन्तिकमिति भाषायामपि ठञ् स्मरन्ति । अथाण्वेति चकारः किमर्थः ? अण्, यथाप्राप्तं च ऋत्वणिति । कः पुनरनयोऽरणोर्विशेषः ? ऋत्वणि हि तकारलोपो नास्ति-हेमन्ती पङ्क्तिरिति । तदेवं त्रीणि रूपाणि भवन्ति-हेमन्तिकं, हेमन्तं, हेमन्मिति ॥

सायश्चिरम्प्राहेप्रगेऽव्ययेभ्यष्टुट्ठुलौ तुट् च ॥ २३ ॥

कालादित्येव । सायश्चिरम्प्राहेप्रगे इत्येतेभ्योऽव्ययेभ्यश्च टुट्ठुलौ प्रत्ययौ भवतः, तयोश्चादिष्टोस्तुङ्गारामो भवति । सायन्तनम् । चिरन्तनम् । प्राहेतनम् । प्रगेतनम् । अव्ययेभ्यः-द्रोपातनम् । दिवातनम् । सायमिति मकारान्तं पदमव्ययं, ततोऽव्ययत्वादेव सिद्धः प्रत्ययः । यस्तु स्यतेरन्तवर्मणो धञि सायशब्दस्तस्येवं मकारान्तत्वं प्रत्ययसन्नियोगेन निपात्यते । दिवसावसानं सायः । चिरशब्दस्यापि मकारान्तत्वं निपात्यते, प्राहे प्रगे इत्येकारान्तत्वम् । चिरपरत्परारिभ्यस्तनो वक्तव्यः । चिरम् ।

(१) गणसूत्रस्योदाहणेऽयमपि न्यासपदमंजरीसम्वादात् मूले प्रक्षिप्तं भाति ।

परत्नम् । परारितम् ॥ प्रगस्य द्धुन्दसि गलोपश्च ॥ प्रत्नम् । ॥ अभ्रप्रश्चाद्धिमच्छ्र
अग्रिमम् । पश्चिमम् । ॥ अन्ताच्चेति वक्तव्यम् ॥ अन्तिमम् ॥

विभाषा पूर्वाह्वापराह्वाभ्याम् ॥ २४ ॥

पूर्वाह्वापराह्वाभ्याम् विभाषा द्युट्ठुलौ प्रययौ भवनस्तुट् च तयोरागम ।
कालाट्टमिति ठञि प्राप्ते वचन, पक्षे सोऽपि भवति । पूर्वाह्वेतनम् । अपराह्वेतनम् ।
पौराह्निकम् । आपराह्निकम् । “यकालतनेषु कालानाम्” इति सप्तम्या बहुक् । यदा
उ(१)न सप्तमी समर्थविभक्तिः पूर्वाह्वा सोढोऽस्येति तदा पूर्वाह्वेतन इति भवितव्यम् ।
तत्र जात ॥ २५ ॥

अणादयो घादयश्च प्रत्यया प्रकृतास्तेषामतः प्रभृति-अर्था समर्थविभक्तयश्च निदि-
श्यन्ते । तत्रेति सप्तमीसमर्थाजात इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहित प्रत्ययो भवति । सुप्ते
जात, सौम्य । माधुर । औत्स । औदपान । राष्ट्रिय । अवारपारीण । शाकलि-
क(२) ग्राम्य । ग्रामीण । कात्त्रेयक । औग्मेयक ॥

प्रावृषष्टप ॥ २६ ॥

प्रावृट्शब्दात् सप्तमीसमर्थाजात इत्येतस्मिन्नर्थे षप प्रत्ययो भवति । षण्यस्याप-
वाद । पकार स्वरार्थ । प्रावृषि जात, प्रावृषिक ॥

सज्ञाया शरदो बुब् ॥ २७ ॥

शरदब्दात् सप्तमीसमर्थाजात इत्येतस्मिन्नर्थे बुज् प्रत्ययो भवति । ऋत्वणोऽपवाद-
समुदायेन चैसज्ञा गम्यते । शरदका दर्भा । शरदका मुद्गा । दर्भविशेषस्य मुद्ग-
विशेषस्य चैष सज्ञा । सज्ञायामिति किम् ? शरद सस्यम् । सज्ञाधिकार केचित्,
“कृतलब्धक्रीतिकुशला” इति यावदनुवर्तयन्ति ॥

पूर्वाह्वापराह्वाद्र्मूलप्रदोषाभस्कराद्बुन् ॥ २८ ॥

पूर्वाह्वादिभ्यः शब्देभ्यो बुन् प्रययो भवति तत्र जात इत्येतस्मिन् विषये सज्ञाया
गम्यमानायाम् । पूर्वाह्निकः । अपराह्निकः । विभाषा पूर्वाह्वापराह्वाभ्यामित्यस्याप-
वाद । आर्द्रक । मूलक । नक्षत्राणोऽपवाद । प्रदोषक । “निशाप्रदोषाभ्या च”
इत्यस्यापवाद । अवस्करक । औत्सर्गिकस्याणोऽपवाद । असज्ञाया तु यथाप्राप्त
ठञादय एव भवन्ति ॥

पथ पन्थ च ॥ २९ ॥

पथिशब्दाद् बुन् प्रययो भवति, तत्र जात इत्येतस्मिन् विषये । अणोऽपवाद,
प्रत्ययसन्तियोगेन च ‘पथ पन्थ’ इत्ययमादेशो भवति । पथि जात, पन्थक ॥

अमावास्याया वा ॥ ३० ॥

अमावास्याशब्दाद् बुन् प्रत्ययो भवति वा, तत्र जात इत्येतस्मिन् विषये ।

(१) यदा न सप्तम्यन्तात् प्रयय इति न्या० पा० । (२) मार्कालिक इत्यधिक न्याते ।

संधिवेलादिषु पाठादणोऽपवादः । अमावास्याकः । अमावास्याः । एकदेशविकृतस्या-
नन्यत्वादमावस्यशब्दादपि भवति-अमावस्यकः । अमावस्यः ॥

अ च ॥ ३१ ॥

अमावास्याशब्दादकारः प्रत्ययो भवति, तत्र जात इत्येतस्मिन् विषये । पूर्वेण
पुन्यणोः प्राप्तयोरप्यं पृतीयः प्रत्ययो विधीयते । अमावास्याः । अमावास्याकः । अमा-
वास्याः । अमावस्यः । अमावस्यकः । अमावस्यः ॥

सिन्धुपफराभ्यां कन् ॥ ३२ ॥

सिन्धुशब्दादपफराभ्यां कन् प्रत्ययो भवति तत्र जात इत्येतस्मिन् विषये
सिन्धुशब्दः कल्यादिस्ततोऽणि मनुष्यबुद्धि च प्राप्ते विधानम् । अपफराभ्यां कन्
गिकेऽणि प्राप्ते । सिन्धुकः । अपफरकः ॥

अणञौ च ॥ ३३ ॥

सिन्धुपफराभ्यां यथासंख्यमणञौ प्रत्ययौ भवतस्तत्र जात इत्येतस्मिन्
विषये । पूर्वेण कनि प्राप्ते वचनम् । सिन्धवः । अपफरः ।

अविष्टा फल्गुन्यनुराधास्यातितित्यपुनर्वसुहस्तविशा-

रापाठावहुलालुक् ॥ ३४ ॥

अविष्टादिभ्यः शब्देभ्यो नक्षत्रेभ्य आगतस्य जातार्थं लुग्भवति । तस्मिन्स्त्रीप्रत्य-
यस्यापि 'लुक्कितलुकी'ति लुग् भवति । अविष्टासु जात, अविष्टः । फल्गुनः । अ-
राधः । स्वातिः । तित्यः । पुनर्वसुः । हस्तः । विशाखः । अपाढः । बहुलः । अलुक्प्रकार-
चित्रारेवतीरोहिणीभ्यः स्त्रियामुपसङ्ख्यानम् ॥ चित्रायां जाता, चित्रा । रेवती
रोहिणी । स्त्रीप्रत्ययस्य लुक् कृते गीरादिव्यान् ङीप् । फल्गुन्यपाढान्यां ङीप् वच-
स्यी ॥ फल्गुनी । अपाढा । अविष्टापाढाभ्यां कृण्वि वक्तव्यः ॥ अविष्टीयः
आपाढीयः ॥

स्थानान्तगोशालखरशालाच्च ॥ ३५ ॥

स्थानान्तात् प्रातिपदिकाद् गोशालशब्दात् खरशालशब्दाज्जातार्थं प्रत्ययस्य
लुग्भवति । गोस्थाने जातः गोस्थानः । अश्वस्थानः । गोशालः । खरशालः ॥

वत्सशालाभिजिदश्वयुक्शतभिषजो वा ॥ ३६ ॥

वत्सशालादिभ्य परस्य जातार्थं प्रत्ययस्य लुग् वा भवति । वत्सशालायां जात
वत्सशाल । वात्सशाल । अभिजित् । आभिजितः । अश्वयुक् । आश्वयुजः
शतभिषक् । शतभिषजः । बहुलग्रहणस्याय अपञ्च ॥

नक्षत्रेभ्यो बहुलम् ॥ ३७ ॥

नक्षत्रेभ्य उत्तरस्य जातार्थं प्रत्ययस्य बहुलं लुग्भवति । रोहिणः । रोहिणः
मृगशिराः । मार्गशीर्षः ॥

कृतलब्धक्रीतकुशलाः ॥ ३८ ॥

तत्रेत्येव । सप्तमीसमर्थाद्वृतादिष्वर्थेषु यथाविहितं प्रत्ययो भवति । सुप्ते कृतो वा लब्धो वा क्रीतो वा कुशलो वा, सौप्तः । माधुरः । राष्ट्रियः । ननु च यद्यत्र कृतं जातमपि तत्तत्र भवति, यत्र यच्च क्रीत लब्धमपि तत्तत्रैव भवति, किमर्थं भेदेनोपादानं क्रियते ? शब्दार्थस्य भिन्नत्वादस्तुमात्रेण क्रीतं लब्धं भवति, शब्दार्थस्तु भिद्यत एव ॥

प्रायभवः ॥ ३९ ॥

तत्रेत्येव । सप्तमीसमर्थान्ध्याप्रातिपदिकात् प्रायभव इत्येतस्मिन् विषये यथाविहितं प्रत्ययो भवति । प्रायशब्दः साकल्यस्य किञ्चिन्न्यूनतामाह । सुप्ते प्रायेण बाहुल्येन भवति, सौप्तः । माधुरः । राष्ट्रियः । प्रायग्रहणमनर्थक, तत्रभवेन कृत-त्वाद्(१) । अनित्यभवः प्रायभव इति चेद्, मुक्तसशयेन तुल्यम् ॥

उपजानूपकर्गोपनीवेष्टक् ॥ ४० ॥

उपजान्वादिभ्यः शब्देभ्यः सप्तमीसमर्थेभ्यः प्रायभव इत्येतस्मिन् विषये ठक् प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । औपजानुकः । औपकर्णिकः । औपनीविकः ॥

संभूते ॥ ४१ ॥

तत्रेत्येव । सप्तमीसमर्थाद् ड्याप्रातिपदिकात् संभूत इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । अववलृप्तिः प्रमाणानतिरेकश्च सभवत्यर्थं इह गृह्यते, मोत्पत्तिः सत्तात्वा, जातमवाभ्यां गतत्वात् । सुप्ते सभवति, सौप्तः । माधुरः । राष्ट्रियः ।

कोशाड्डब् ॥ ४२ ॥

कोशशब्दात् ढञ् प्रत्ययो भवति, तत्र संभूत इत्यस्मिन् विषये । अणोऽपवादः । कोशे संभूतं, कौशेय वस्त्रम् । रुडिरेषा । तेन क्रिमौ न भवति, खड्गकोशाच्च ॥

कालात् साधुपुण्यत्पच्यमानेषु ॥ ४३ ॥

तत्रेत्येव । कालविशेषवाचिभ्यः सप्तमीसमर्थेभ्यः साध्वादिष्वर्थेषु यथाविहितं प्रत्ययो भवति । हेमन्ते साधु, हेमन्तः प्राकारः । शैशिरमनुलेपनम् । वसन्ते पुण्य-न्ति, वासन्त्यः कुन्दलताः । ग्रैष्म्यः पाटलाः । शरदि पच्यन्ते, शारदाः शालयः । ग्रैष्मा यवा ॥

उप्ते च ॥ ४४ ॥

तत्रेति वर्तते, कालादिति च । सप्तमीसमर्थात् कालवाचिनः प्रातिपदिकादुप्ते यथा-विहितं प्रत्ययो भवति । हेमन्ते उप्यन्ते हेमन्ता यवाः । ग्रैष्मा ब्रोह्यः । योराविभाग उत्तरार्थः ॥

आश्वयुज्या बुञ् ॥ ४५ ॥

आश्वयुज्यशब्दाद् बुञ् प्रत्ययो भवति, उप्तेऽर्थः । ठणोऽपवादः । आश्वयुज्यामुता,

आश्वयुजका मासाः । अश्विनीभ्यां(१) युक्ता पूर्णिमास्ती, आश्वयुजी । अश्विनोपर्या(२) योऽश्वयुजशब्दः ॥

ग्रीष्मवसन्तादन्यतरस्याम् ॥ ४६ ॥

ग्रीष्मवसन्तशब्दाभ्यामन्यतरस्यां वुञ् प्रत्ययो भवति, उक्तेऽर्थे । ऋत्वणोऽपवादः । ग्रीष्मकम् । ग्रीष्मं सत्यम् । वासन्तकम् । वासन्तम् ॥

देयमृणौ ॥ ४७ ॥

तत्रेति वर्तते, कालादिति च । सप्तमीसमर्थात्कालवाचिनः प्रातिपदिकाद्देयमित्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति, यद्देयमृणं चेत्तद्वति । मासे देयमृणं, मासिकम् । आर्द्रमासिकम् । सांवत्सरिकम् । ऋण इति किम् ? मासे देया भिन्ना ॥

कलाप्यश्वत्ययवबुसद् वुन् ॥ ४८ ॥

कालादित्येव । कलापि अश्वत्य यवबुस इत्येतेभ्यः कालवाचिभ्यः सप्तमीसमर्थेभ्यो देयमृणमित्येतस्मिन्नर्थे वुन् प्रत्ययो भवति । कलाप्यादयः शब्दाः साहचर्यात् काले वर्तन्ते । यस्मिन् काले मयूराः कलापिनी भवन्ति स कलापी । यस्मिन्नश्वत्याः कलन्ति सोऽश्वत्यः । यस्मिन् यवबुसं सपद्यते स यवबुसशब्देनोच्यते । कलापिनि काले देयमृणं, कलापकम् । अश्वत्यकम् । यवबुसकम् ॥

ग्रीष्मावरसमाद् वुब् ॥ ४९ ॥

ग्रीष्मावरसमशब्दाभ्यां वुब् प्रत्ययो भवति देयमृणमित्येतस्मिन्नर्थे । अण्टजोरपवादः । ग्रीष्मे देयमृणं, ग्रीष्मकम् । आवरसमकम् । प्रत्ययान्तरकरणं वृद्धयर्थम् । समाशब्दो वर्पपर्यायः ॥

संवत्सराग्रहायणीभ्यां ठञ् ॥ ५० ॥

संवत्सराग्रहायणीशब्दाभ्यां ठञ् प्रत्ययो भवति, चकाराद् वुञ्च देयमृणमित्येतस्मिन्नर्थे । संवत्सरे देयमृणं, सांवत्सरिकम् । सांवत्सरकम् । आग्रहायणिकम् । आग्रहायणकम् । वेति वक्तव्ये ट्प्रहणं, संधिवेलादिषु संवत्सरात्फलपर्वणोरिति पठ्यते, तत्र फले ऋणत्वेन विवक्षितेऽणं वाचि वा ठञेव यथा स्यादिति ॥

व्याहरति मृगः ॥ ५१ ॥

तत्रेति, कालादिति च वर्तते । कालवाचिनः सप्तमीसमर्थात्प्रादिपदिकाद् व्याहरति मृग इत्येतस्मिन् विषये यथाविहितं प्रत्ययो भवति । निशायां व्याहरति मृगः, नैशः । नैशिकः । प्रादोषः । प्रादोषिकः । मृग इति किम् ? निशायां व्याहरत्युल्लङ्घः ॥

तदस्य सोढम् ॥ ५२ ॥

कालादित्येव । तदिति प्रथमासमर्थात् कालवाचिनः प्रातिपदिकादस्येति पठ्यते

(१) अश्वयुज्यामास पा० पा० । (२) अश्वनीयेति पा० ।

यथाविहितं प्रत्ययो भवति यत्प्रथमासमर्थं सोऽञ्चेत्तद्वति । सोऽं जितमभ्यस्तमित्यर्थः । निशासहचरितमप्ययनं निशा, तत्सोऽमस्य द्वात्रस्य, नैशः । नैशिकः । प्रादोषः । प्रादोषिकः ॥

तत्र भवः ॥ ५३ ॥

कालादिति निवृत्तम् । तत्रेति सप्तमीसमर्थाद् ङाप्प्रातिपदिकाद्भव इत्येतस्मिन् ङ्ये यथाविहितं प्रत्ययो भवति । सत्ता भवत्यर्थो गृह्यते न जन्म, तत्र जात इति गतार्थात् । सुप्ते भवः, सौघः । माधुरः । राष्ट्रियः । पुनस्तत्रग्रहणं तदस्येति निवृत्त्यर्थम् ॥

दिगादिभ्यो यत् ॥ ५४ ॥

दिश् इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो यत् प्रत्ययो भवति, तत्र भव इत्येतस्मिन् विषये । अणश्छस्य चापवादः । दिक्षि भवं, दिश्यम् । वश्यम् । मुखजघनशब्दयोर-शरीरावयवार्थः पाठः । सेनामुख्यं, सेनाजघन्यमिति (१) । दिश् । वरं । पूग । गण । पङ्क । धात्र्या । मित्र । मेघा । अन्तर । पथिन् । रहस् । अलीक । उखा । साक्षिन् । आदि । अन्त । मुख । जघन । मेघ । यूथ । उदकात्सज्ञायाम् (२) । न्याय । वंश । अनुवंश । विश । काल । अप् । आकाश । दिगादिः ॥

शरीरावयवाच्च ॥ ५५ ॥

शरीरं प्राणिकायः । शरीरावयववाचिनः प्रातिपदिकाद् यत्प्रत्ययो भवति, तत्र भव इत्येतस्मिन् विषये । अणोऽपवादः । दन्तेषु भवं, दन्त्यम् । कर्ण्यम् । ओष्ठ्यम् ॥

दृतिकुत्तिकलशिनस्त्यस्त्यद्देर्ढञ् ॥ ५६ ॥

दृत्यादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो ङञ् प्रत्ययो भवति, तत्र भव इत्येतस्मिन् विषये । दृतौ भवं दृतैयम् । कौशेयम् । कालशेयम् । वास्तेयम् । आस्तेयम् । आह्वेयमजहं विषम् । अस्तिशब्दः प्रातिपदिक, न तिङन्तः ॥

ग्रीवाभ्योऽण् च ॥ ५७ ॥

ग्रीवाशब्दादण् प्रत्ययो भवति चकाराङ्ढञ्, तत्र भव इत्येतस्मिन् विषये । शरीरावयवाद्यतोऽपवादः । ग्रीवासु भव ग्रैवम् । ग्रैवेयम् । ग्रीवाशब्दो धमनीवचन-स्तासां बहुत्वाद् बहुवचनं कृतम् ॥

गम्भीराञ्ज्यः ॥ ५८ ॥

गम्भीरशब्दाद् ज्यः प्रत्ययो भवति, तत्र भव इत्येतस्मिन् विषये । अणोऽपवादः ।

(१) मुखजघनाभ्यां सेनाया अथमागपथाद्भागवत्येते । इत्यधिकं कचित् ॥

(२) अत्राय पाठः कचित्-उदका । रजस्वला । सञ्ज्ञायामिति किम् ? औदको मत्स्य इति ।

गम्भीरे भवं गाम्भीर्यम् । अविर्देवपञ्चजनेभ्यश्चेति वक्तव्यम् । वाद्यम् । दैव्यम् ।
पाद्मजन्यम्(१) ॥

अव्ययीभावाच्च ॥ ५६ ॥

अव्ययीभावसंज्ञकात् प्रातिपदिकाच्च व्य. प्रथमो भवति, तत्र भव इत्येतस्मिन्
विषये । अणोऽपवादः । न च सर्वस्मादव्ययीभावाद्भवति, किं तर्हि परिमुखादेः, परि-
मुखादीनां च गणपाठस्यैतदेव प्रयोजनं, तेषां विशेषणमव्ययीभावग्रहणम् । परिमुखं
भवं परिमुख्यम् । परिहृनवपम् । परिमुखादेरन्यत्र न भवति-त्रौपकूलम् । परिमुख,
परिहनु । पर्योष्ट । पर्युल्ल । औपमूल । रल । परिसीर । अनुसीर । उपसीर । उपस्थल ।
उपकलाप । अनुपय । अनुखड्ग । अनुतिल । अनुशीत । अनुमाप । अनुयव । अनु-
यूप । अनुपंश(२) ॥

अन्तःपूर्वपदाद् ठञ् ॥ ६० ॥

अव्ययीभावादित्येव । अन्तः शब्दो विभक्त्यर्थे समस्यते, तत्पूर्वपदादव्ययीभावा-
द्वञ् प्रत्ययो भवति, तत्र भव इत्येतस्मिन् विषये । अणोऽपवादः । आन्तर्वेदिकम् ।
आन्तर्गेहिकम्(३) । समानशब्दाद्वञ् वक्तव्यः । समाने भवं सामानिकम् ।
उत्तदादेशः । सामानप्राप्तिकम् । सामानदेशिकम् । अद्वयात्मादिभ्यश्च । आदय-
स्मिकम् । आधिदैविकम् । आधिभौतिकम्(४) । अध्यात्मादिराकृतिगणः । ऊर्ध्व-
माच्च ठञ् वक्तव्यः । और्ध्वदमिकः । ऊर्ध्वशब्देन समानार्थं ऊर्ध्वदमशब्दः । ऊर्ध्व-
देहाच्च । और्ध्वदेहिकम् । लौकिकोत्तरपदाच्च । ऐहलौकिकम् । पारलौकिकम् ।
सुखपार्श्वशब्दाभ्यां तसन्ताभ्यामीयः प्रत्ययो वक्तव्यः । सुखतीयम् । पार्वतीयम् ।
जनपरयोः कुञ्च । जनकीयम् । परकीयम् । मध्यशब्दादीयः । मयीयः । म-
ण्मीयौ च प्रत्ययौ वक्तव्यौ । माद्यमम् । मद्यमीयम् । मध्यो मध्यं दिनम् चा-
स्मात् । मद्ये भवं, माद्यदिनम् । स्थानो लुगवक्तव्यः । अद्यथामा । अजि-
नान्ताच्च । वृकातिनः । सिंहाजिनः ॥

समानस्य तदादेश अद्वयात्मादिषु चेष्यते ।

ऊर्ध्वदमाच्च देहाच्च लौकिकोत्तरपदस्य च ॥

सुखपार्श्वतसोरीयः कुम्भनस्य परस्य च ।

ईयः कार्योऽथ मध्यस्य मण्मीयौ प्रत्ययौ तथा ॥

मध्यो मध्यं दिनम् चास्मात् स्थानो लुगजिनात्तथा ॥

(१) चतुर्मासपक्षे व्यो वक्तव्यः, चाऽर्मास्थानि वराणि । चातुर्मासो वयः । चातुर्मा-
सोऽप्यत्र इत्यधिकं बहुषु पुलकते ॥ (२) अनुखड्ग, पुरुषकान्वरेऽर्थं शब्दोऽधिकोऽत्र गण्ये ॥
(३) आन्तरर्गाविकम्, इत्यधिकं पुलकान्तरे । (४) अनुश्रुतिकादीनां चेत्युभयपदवर्ध-
नं इत्यधिकं पुनश्चिदम् ॥

ग्रामात्पर्यनुपूर्वात् । ६१ ॥

अव्ययीभावादित्येव । ग्रामशब्दान्तादव्ययीभावात् परि अनु इत्येवपूर्वाद् ठञ् प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन् विषये । अणोऽपवाद । पारिग्रामिक । आनु ग्रामिक ॥

जिह्वामूलाङ्गुलेश्च ॥ ६२ ॥

जिह्वामूलशब्दादङ्गुलिशब्दाच्च इ प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन् विषये । यतोऽपवाद । जिह्वामूलीयम् । अङ्गुलीयम् ॥

वर्गान्ताच्च ॥ ६३ ॥

वर्गशब्दान्ताच्च प्रातिपदिकाच्छ प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन् विषये । अणोऽपवाद । कवर्गीयम् । चवर्गीयम् ॥

अशब्दे यत्प्रान्न्यतरस्याम् ॥ ६४ ॥

वर्गान्तादित्येव । शब्दादन्यस्मिन् प्रत्ययार्थे वर्गान्ताप्रातिपदिकादन्यतरस्या यस्त्वौ प्रत्ययौ भवत, तत्र भव इत्येतस्मिन् विषये । छे प्राप्ते वचन, पक्षे सोऽपि भवति । वासुदेववर्ग्य । वासुदेववर्गीय । वासुदेववर्गीय (१) । युधिष्ठिरवर्ग्य । युधिष्ठिरवर्गीय । युधिष्ठिरवर्गीय । अशब्द इति किम् ? कवर्गीयो वर्ण ॥

कर्णललाटात् कनलकारे ॥ ६५ ॥

कर्णललाटशब्दाभ्या कन् प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन् विषयेऽल्लकारेऽभिधेये । यतोऽपवाद । कर्णिका । ललाटिका । अल्लकार इति किम् ? कर्णम् । ललाटम् ॥

तस्य व्याख्यान इति च व्याख्यातव्यनाम्न ॥ ६६ ॥

व्याख्यायतेऽनेनेति व्याख्यान, व्याख्यातव्यस्य नाम व्याख्यातव्यनाम् । तस्येति पृथीसमर्थाद् व्याख्यातव्यनाम्न, प्रातिपदिकाद्व्याख्यानेऽभिधेये यथाविहित प्रत्ययो भवति तत्र भवे च । वाक्यार्थसमीपे चकार श्रूयमाण पूर्ववाक्यार्थमेव समुच्चिनोति-तत्र भव इति । सुपा व्याख्यान, सौपो ग्रन्थ । तैड । कात्त । सुप्सु भव, सौपम् । तैडम् । कर्तम् । व्याख्यातव्यनाम्न इति किम् ? पाटलिपुत्रस्य व्याख्यानी सुकोस-टा । पाटलिपुत्र सुकोसलया व्याख्यायते, एवमनिवेश पाटलिपुत्रमिति, न तु पाटलिपुत्रो व्याख्यातव्यनाम् । अत्रव्याख्यानयोर्युगपदधिकारोऽपवादविधानार्थ, कृत-निवृत्तौ हि तौ ॥

बह्वचोऽन्तोदात्ताट ठञ् ॥ ६७ ॥

बह्वचो व्याख्यातव्यनाम्न प्रातिपदिकादन्तोदात्ताद्बह्व्याख्यानयोष्टञ् भवति । अणोऽपवाद । पावनत्त्विकम् । नानानतिकम् । समासस्वरेणाऽन्तोदात्ता प्रकृतयः । बह्वच इति किम् ? द्वयचष्टक वचयति । एकाच् प्रत्युदाह्रियते—सौपम्

तैलम् । कास्तम् । अन्तोदात्तादिति किम् ? संहितायाः साहितम् । संहिताशब्दो द्वे गतिस्वरेणासुदात्तः ॥

ऋतुयजेभ्यश्च ॥ ६८ ॥

ऋतुभ्यो यजेभ्यश्च व्याख्यातव्यनामभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो भवव्याख्यानयोरर्थयोः एभ् प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । ऋतुभ्यस्तावत्-अग्निष्टोमस्य व्याख्यानस्तत्र भवो वा, आग्निष्टोमिकः । वाजपेयिकः । राजसूयिकः । यजेभ्यः-पाकयज्ञिकः । नावये-शिकः । अनन्तोदात्तार्थ आरम्भः । ऋतुभ्य इत्येव मिद्रे यज्ञग्रहणमसोमयोगेभ्योऽपि यथा स्यात्, पाञ्चौदनिक । दाशौदनिक । बहुवचन स्वरूपविधिनिरासार्थम् ॥

अद्वयायेष्वेव ॥ ६९ ॥

अपिदात्ता-प्रवरनामधेयानि, तेभ्य अद्वयायेभ्यो भवव्याख्यानयोरर्थयोः एभ् प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । अद्वयायेष्वेव प्रत्ययार्थविशेषणेषु । व्याख्यातव्यनामन इत्यनुवर्तते, तस्माद्वयायेष्वपिदात्तैर्ग्रन्थ उच्यते । वमिष्टस्य व्याख्यानस्तत्र भवो वा वामिष्टिकोऽद्यायः । वैश्वामित्रिकः । अद्वयायेष्विति किम् ? वासिष्ठी अक् ॥

पौरोडाशपुरोडाशात् एन् ॥ ७० ॥

पौरोडाशस्तद्वात्पुरोडाशस्तद्वाच्च भवव्याख्यानयोरर्थयोः एन् प्रत्ययो भवति । पुरोडाशाः विष्टिपिण्डास्तेषां संस्कारको मन्त्रः पौरोडाशस्तस्य व्याख्यानस्तत्र भवो वा पौरोडाशिकः । पौरोडाशिकी । पुरोडाशसहचरितो ग्रन्थः पुरोडाशस्तस्य व्याख्यानस्तत्र भवो वा पुरोडाशिकः । पुरोडाशिकी । पकारो ङीष्पर्यः ॥

छन्दसो यद्गौ ॥ ७१ ॥

छन्दः शब्दाद्भवव्याख्यानयोरर्थयोर्द्वौ प्रत्ययौ भवतः । “द्वयच्च” इति ढकि प्राप्ते वचनम् । छन्दस्यः । छान्दसः ॥

द्वयजुद्ब्राह्मणकुप्रथमाध्वरपुरश्चरणनाभारयाताट् ठक् ॥ ७२ ॥

द्वयजुदिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो व्याख्यातव्यनामभ्यो भवव्याख्यानयोरर्थयोः एक् प्रत्ययो भवति । अणादेरपवादः । द्वयचस्तावत्-पेष्टिकः । पाशुकः । ऋकारान्तात्-चातुर्होतृकः । पाञ्चहोतृकः । ब्राह्मण-ब्राह्मणिकः । ऋक्-आर्चिकः । प्रथम-प्राथमिकः । अध्वर-आध्वरिकः । पुरश्चरण-पौरश्चरणिकः । नामाख्यातग्रहणं सधातविगृहीतार्थम्-नामिकः । आख्यातिकः । नामाख्यातिकः ॥

अगमयनादिभ्यः ॥ ७३ ॥

अगमयनादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो भवव्याख्यानयोरर्थयोरण् प्रत्ययो भवति । उणादेरपवादः । अगमयनः । दाद्व्याख्यानः । अणुग्रहणं वाचकवाचनार्थम् । वास्तुविद्यः । अगमयन । पदव्याख्यान । छन्दोनाम । छन्दोभाषा । छन्दोविधिति । न्याय । पुन-

रुक्त । व्याकरण । निगम । वास्तुविद्या । अङ्गविद्या । सत्त्वविद्या । उत्पात । उत्पाद ।
संवत्सर । मुहूर्त । निमित्त । उपनिषत् । शिवा(१) । ऋग्यनादिः ॥

तत् आगतः ॥ ७४ ॥

तत् इति पञ्चमीसमर्थादागत इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । सुष्मादा-
गतः सौम्यः । माथुरः । राष्ट्रियः । तत् इति मुख्यमपादान विवक्षितं यत्तदिह गृह्यते,
न नान्तरीयकम् । सुष्मादागच्छन् वृक्षमूलादागत इति ॥

ठगायस्थानभ्यः ॥ ७५ ॥

आय इति स्वामिग्राह्यो भाग उच्यते, स यस्मिन्नुत्पद्यते तदायस्थानम् । आय-
स्थानवाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यष्टक् प्रत्ययो भवति तत् आगत इत्येतस्मिन् विषये । अ-
णोऽपवादः । छं तु परत्वाद् बाधते । शुल्कशालाया आगतः, शौल्कशालिकः । आक-
रिकम्(२) । बहुवचन स्वरूपविधिनिरासार्थम् ॥

शुण्डिकादिभ्योऽण् ॥ ७६ ॥

शुण्डिक इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्योऽण् प्रत्ययो भवति तत् आगत इत्येत-
स्मिन् विषये । आयस्थानठकोऽपवादः । शुण्डिकादागतः, शौण्डिकः । कार्कणः । अण्-
ग्रहणं बाधकबाधनार्थम् । औदपानः । शुण्डिक । कृकण । स्थण्डिल । उदपान । उपल ।
तीर्थ । भूमि । तृण । पर्ण । शुण्डिकादिः ॥

विद्यायोनिसंबन्धेभ्यो वुञ् ॥ ७७ ॥

विद्यायोनिःकृतः संबन्धो येषां ते विद्यायोनिसंबन्धाः, तद्वाचिभ्यः शब्देभ्यो वुञ्
प्रत्ययो भवति तत् आगत इत्येतस्मिन् विषये । अणोऽपवादः । छं तु परत्वाद् बाधते ।
विद्यासंबन्धेभ्यस्तावत्-उपाध्यायादागतम्, औपाध्यायकम् । शैव्यकम् । आचार्य-
कम् । योनिसंबन्धेभ्यः-मातामहकः । पैतामहकः । मातुलक(३) ॥

ऋतष्ठ्वञ् ॥ ७८ ॥

विद्यायोनिसंबन्धेभ्य इत्येव । ऋकारान्तेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो विद्यायोनिसंबन्ध-
वाचिभ्यष्टक् प्रत्ययो भवति तत् आगत इत्येतस्मिन् विषये । वुञोऽपवादः । विद्यास-
बन्धवाचिभ्यस्तावत्-होतुरागतः, होतृकम् । पौतृकम् । योनिसंबन्धवाचिभ्यः-भ्रातृकम् ।
स्वासृकम् । भ्रातृकम् । तपरकरणं मुखसुखार्थम् । विद्यायोनिभ्यामन्यत्र सावित्रम् ॥

पितुर्यञ्च ॥ ७९ ॥

पितृशब्दाद् यत् प्रत्ययो भवति चकाराट्ठञ् तत् आगत इत्येतस्मिन् विषये ।
पितुरागतः, पितृकम् । पैतृकम् ॥

(१) छन्दोविजिगी, व्याय, निरुक्त, विद्या, उपाय, शिक्षा । एते शब्दा अत्र गये पुस्त-
कान्तरेऽधिकाः ॥ (२) नागरिकम्, आपणिकम् इत्यपि कुत्रचित् । (३) मातुलक ७५२१५
वदुषु पुस्तकेषु नास्ति ।

गोत्रादङ्कवत् ॥ ८० ॥

अपवाधकारादन्यत्र लौकिक गोत्रमप्यस्मात् गृह्यते । गोत्रमप्ययान्तायातिषद-
काङ्क्षप्रत्ययविधिर्भवति तत आगत इत्येतस्मिन् विषये । अङ्कग्रहणेन तत्सदृशं
सामान्यं लक्ष्यते, तस्माद्बुधप्रतिदृश्यते (१), नागेव-सधाङ्कलक्षणे दन्त्यनिर्गमगतिः ।
औषाधानामङ्कः, औषागवङ्कः । कापटवङ्कः । नाडायनङ्कः । चारायङ्कः । एवमौषा-
गेभ्य आगतमौषागवङ्कम् । कापटवङ्कम् । नाडायनङ्कम् । चारायङ्कम् ॥

हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्या मयत् ॥ ८१ ॥

हेतुमन्यो मनुष्येभ्यश्चान्यतरस्या रूप्य प्रत्ययो भवति तत आगत इत्येतस्मिन्
विषये । मनुष्यग्रहणमहवर्षम् । हनु कारणम् । हेतुम्यस्तावत् समादागतः, समरु-
प्यम् । समीपम् । विषमरूप्यम् । विषमयम् । गृहादिवाच्यः । मनुष्येभ्यः-देव-
दत्तरूप्यम् । यज्ञदत्तरूप्यम् । दैवदत्तम् । याज्ञदत्तम् । बहुवचन स्वरूपविधिनि-
रामार्थम् ॥

मयट् च ॥ ८२ ॥

हेतुमन्यो मनुष्येभ्यश्च मयट् प्रत्ययो भवति तत आगत इत्येतस्मिन् विषये । सम-
मयम् । विषममयम् । मनुष्येभ्यः-यज्ञदत्तमयम् । यज्ञदत्तमयम् । टकारो हीवर्षः ।
सममयी । योगविभागो यथासरपनिरामार्थः ॥

प्रभवति ॥ ८३ ॥

तत इत्येव । पञ्चमोत्तमार्थाद् लघाप्प्रातिपदिकात् प्रभवतीत्येतस्मिन् विषये
यथाविहित प्रत्ययो भवति । प्रभवति-प्रकाशते, प्रथमत उपलभ्यत इत्यर्थः । हिमवतः
प्रभवति, हिमवतो गन्ता । वारदी सिन्धुः ॥

विदूराज्ज्य ॥ ८४ ॥

विदूरगन्दाद् व्यः प्रत्ययो भवति तत प्रभवतीत्येतस्मिन् विषये । अजोऽपवादः ।
विदूरात् प्रभवति, वैदूर्यो मणिः । ननु च बालवायादसौ प्रभवति, न विदूरात्, तत्र
तु स संकल्पते-एव तर्हि—

बालवायो विदूरश्च प्रकृत्यन्तरमेव वा । न वै तत्रति चेद् मूयान्निवरीवदुपाचरेत् ॥
तच्छ्रुतिं पयिदूतयोः ॥ ८५ ॥

तदिति द्वितीयासमर्थाच्छ्रुतीत्येतस्मिन् विषये यथाविहित प्रत्ययो भवति, योऽ-
सौ गच्छति पन्थाश्चेत् स भवति दूतो वा । सुप्त गच्छति, सीप्त पन्था दूतो वा ।
माथुर (१) । तस्थेषु गच्छसु पन्था गच्छतीत्युच्यते । अथवा सुप्तमस्ति पयो गम-
नम् । पयिदूतयोरिति किम् ? सुप्त गच्छति साधः ॥

(१) गोत्रचरणात् बुन् इति पुराणादौऽधिकम् ॥ (२) तच्छ्रुति इत्यधिकं पुन-
रुक्तम् ।

अभिनिष्क्रामति द्वारम् ॥ ८६ ॥

तदित्येव । द्वितीयासमर्थादभिनिष्क्रामतीत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति यत्तदभिनिष्क्रामति द्वारं चेत्तद्वति । अभिमुत्पद्येत् निष्क्रामति-अभिनिष्क्रामति, सुप्त-मभिनिष्क्रामति कान्यकुब्जद्वारं सौप्तम् । माधुरम् । राष्ट्रियम् । द्वारमभिनिष्क्रमण-क्रियायां करणं प्रसिद्धं तदिह स्वातन्त्र्येण विवक्ष्यते यथा साध्वसिद्धिर्जननीति । द्वार-मिति किम् ? सुप्तमभिनिष्क्रामति पुरुषः ॥

अधिकृत्य कृते ग्रन्थे ॥ ८७ ॥

तदित्येव, अधिकृत्येत्येतदपेक्ष्य द्वितीया । अधिकृत्य, प्रस्तुत्य, आगूयैत्यर्थः । तदिति द्वितीयासमर्थादधिकृत्य कृत इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति यत्तत्कृत ग्रन्थ-श्चेत्स भवति । सुप्तद्रामधिकृत्य कृतो ग्रन्थः, सौप्तद्रः । गौरिमित्रः । यायातः । ग्रन्थ इति किम् ? सुप्तद्रामधिकृत्य कृतः प्रास्तादः । छलुवारयापिरार्यस्य प्रत्ययस्य बहु-लम् । वासवदत्तामधिकृत्य कृताऽऽर्यायिका वासवदत्ता । सुमनोत्तरा । उर्वशी । न च भवति, भैरव्ययी ॥

शिशुकन्दयमसमद्वन्द्वेन्द्रजननादिभ्यश्छः ॥ ८८ ॥

तदिति वर्तते, अधिकृत्य कृते ग्रन्थे इति च । शिशुकन्दादिभ्यो द्वितीयासमर्थेभ्य-श्छः प्रत्ययो भवति अधिकृत्य कृते ग्रन्थे । अणोऽपवादः । शिशूनां कन्दनं शिशुकन्दः, तमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः, शिशुकन्दीयः । यमस्य सभा यमसम, यमसमीयः । इन्द्रात्-अग्निकाशयपीयः । श्येनकपोतीयः । शब्दार्थसम्बन्धीय प्रवरणम् । वाचस्पदीयम् । इन्द्रजननादिभ्यः-इन्द्रजननीयम् । प्रद्युम्नागमनीयम् (१) । इन्द्रजननादिनाकृति-गणः प्रयोगतोऽनुसर्त्तव्यः, प्रातिपदिकेषु न पठ्यते । इन्द्रदेवासुरादिभ्यः प्रतिषेधः । देवासुरम् । राक्षोऽमुरम् । गौणमुरम् । इन्द्रजननादेराकृतिगणत्वात्, शिशुकन्दः दयोऽपि तत्रैव द्रष्टव्याः । प्रपञ्चार्थमेपां ग्रहणम् । यत्र सति देवासुरादिभ्यः न वक्तव्यः, तत्तरुप्रत्ययस्यादर्शनात् ॥

सोऽस्य निवासः ॥ ८९ ॥

स इति प्रथमासमर्थादस्येति पष्ठवर्थे यथाविहितं प्रत्ययो निवासश्चेत्स भवति । निवासस्यस्मिन्निति निवासो देश उच्यते । सुप्तो निवासः सौप्तः । माधुरः । राष्ट्रियः ॥

अभिजनश्च ॥ ९० ॥

सोऽस्येत्येव । स इति प्रथमासमर्थादस्येति पष्ठवर्थे यथाविहितं प्रत्ययो अभिजनश्चेत्स भवति । अभिजनः पूर्वग्रन्थवः, अभिजन इत्युच्यते । यस्मिन् पूर्वग्रन्थवैरूपितं तस्मादिह देशवाचिनः प्रत्ययो, न च

भ्यो, निवासप्रत्यासत्ते । सुगोऽभिजनोऽस्य सौम्य । माधुर । राष्ट्रिय । निवासामि
जनयो को विशेष ? यत्र सम्प्रत्युप्यते स निवास, यत्र पूर्वैरुपित सोऽभिजन ।
योगविभाग उत्तरार्थ ॥

आयुधजीविभ्यश्छ पर्वते ॥ ६१ ॥

सोऽस्याभिजन इति वर्तते । आयुधजीविभ्य इति तादर्थ्ये चतुर्थी । पर्वत इति
प्रकृतिविशेषणम्, पर्वतवाचिनः प्रथमासमर्थादभिजनादस्येति पष्ठर्थे छ प्रत्ययो
भवति, आयुधजीविभ्य-आयुधजीव्यर्थमायुधजीविनोऽभिधातु प्रत्ययो भवतीत्यर्थः ।
हृद्गोल पर्वतोऽभिजन एषामायुधजीविना हृद्गोलीया । अन्धकवर्नीया । रोहितशि
रीया । आयुधजीविभ्य इति किम् ? शृङ्गोद पर्वतोऽभिजन एषा ग्राहणानाम्,
आर्क्षोदा ग्राहणा । पर्वत इति किम् ? साकारयसा आयुधजीविन ॥

शण्डिकादिभ्यो ड्य ॥ ९० ॥

शण्डिक इत्येवमादिभ्य प्रातिपदिकेभ्यो ड्य प्रत्ययो भवति सोऽस्याभिजन इत्ये-
तस्मिन् विषये । अणादेरपवादः । शण्डिकय । सर्वसेन्य । शण्डिक । सर्वसेन ।
शक । सट । रक । शङ्ख । बोध । शण्डिकादि ॥

सिन्धुतक्षशिलादिभ्योऽणञौ ॥ ६३ ॥

आदिशब्दः प्रत्येकमभिसम्बद्धवते । सिन्धुआदिभ्य प्रातिपदिकेभ्यस्तक्षशिलादि-
भ्यश्च यथासरयमणञौ प्रत्ययो भवति सोऽस्याभिजन इत्येतस्मिन् विषये । सैन्धव ।
वार्णव । सिन्धु । वर्णु । गन्धार । मधुमत् । कम्बोज । कश्मीर । सारव । किक्किन्धा ।
गन्धिका । उरस् । दरव(१) । ये तु कच्छादिषु पठ्यन्ते सिन्धुवर्णुप्रभृतयस्तेभ्यस्तत्
प्रवाऽणि सिद्धे मनुष्यबुद्धौ याघनार्थं वचनम् । तक्षशिलादिभ्य खल्वपि-तक्षशिल ।
घातसोद्भरण । तक्षशिला । वसोद्भरण । कौमेदुर । वाण्डवारण । ग्रामणी । सराटक ।
कस । किन्नर । सकुचित । सिंहकोष्ठ । कणकोष्ठ । वर्वर । अवसान ॥

तूदीशालातुरयर्मतीकूचनाराड्डक्छण्डक्यक ॥ ६४ ॥

तूयादिभ्यश्चतुर्थ्यः शब्देभ्यो यथासरय चत्वार एव ढक् छण् ङक् यक् इत्येते
प्रत्यया भवन्ति सोऽस्याभिजन इत्येतस्मिन् विषये । अणोऽपवादः । तूदीय । शाला-
तुरीय । वार्मतेय । कूचवार्य ॥

भक्ति ॥ ६५ ॥

समर्थविभक्तिः प्रत्ययार्थश्चानुवर्तते । अभिजन इति निवृत्तम् । स इति प्रथमा-
समर्थादस्येति पष्ठर्थे यथाविहित प्रत्ययो भवति, यत्प्रथमासमर्थं भक्तिश्चेत्तद्वति ।
मज्यते सेव्यत इति भक्ति । सुगो भक्तिरस्य, सौम्य । माधुर । राष्ट्रिय ।

अचिन्तादेशकालाट्टक् ॥ ६६ ॥

देशकालव्यतिरिक्तादचित्तवाचिनः प्रातिपदिकाट्टक् प्रत्ययो भवति सोऽस्य भक्ति-
रित्येतस्मिन् विषये । अणोऽपवादः । वृद्धाच्छ परत्वाद् बाधते । अपूपा भक्तिरस्य
आपूपिकः । शाण्डुलिकः । पायसिकः । अचिन्तादिति किम् ? दैवदत्तः । अदेशादिति
किम् ? स्रोतः । अकालादिति किम् ? ग्रैष्मः ॥

महाराजाट्टक् ॥ ६७ ॥

महाराजशब्दाट्टक् प्रत्ययो भवति सोऽस्य भक्तिरित्येतस्मिन् विषये । अणोऽपवादः ।
महाराजो भक्तिरस्य माहाराजिकः । प्रत्ययान्तरकरणं स्वरार्थम् ॥

वासुदेवार्जुनाभ्यां वुन् ॥ ६८ ॥

वासुदेवार्जुनशब्दाभ्यां वुन् प्रत्ययो भवति सोऽस्य भक्तिरित्येतस्मिन् विषये ।
छाणोरपवादः । वासुदेवो भक्तिरस्य वासुदेवकः । अर्जुनकः । मनु ^{३६} ^{३७} ^{३८}
त्रक्षत्रियाख्येभ्य इति वुजस्त्येव, न चात्र वुन्वुजोर्विशेषो विद्यते, ^{३९} ^{४०}
णम् ? मत्तैषा देवताविशेषस्य, न क्षत्रियाख्या । अत्राचतरमजाद्यदन्तमिति ^{४१} ^{४२}
शब्दस्य पूर्वनिपातमकुर्वन् ज्ञापयति-अभ्यर्हितं पूर्वं निपततीति ॥

गोत्रक्षत्रियाख्येभ्यो बहुलं वुञ् ॥ ६९ ॥

गोत्राख्येभ्य क्षत्रियाख्येभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्यो बहुल वुञ् प्रत्ययो भवति सो
भक्तिरित्येतस्मिन् विषये । अणोऽपवादः । वृद्धाच्छ परत्वाद् बाधते । ^{४३} ^{४४}
भक्तिरस्य ग्लौचुकायनकः । औपगवकः । कापटवकः । क्षत्रियाख्येभ्यः-नाकुलकः
साहदेवकः । साम्बकः । आख्याग्रहण प्रतिद्वक्षत्रियशब्दपरिग्रहार्थं, यथाकथञ्चित् ^{४५} ^{४६}
यवृत्तिभ्यो मा भूत् । बहुलग्रहणात् क्वचिदप्रवृत्तिरेव । पाणिनो भक्तिरस्य पा
पौरवीयः ॥

जनपदिनां जनपदवत्सर्वं जनपदेन समानशब्दानां बहुवचने ॥ १०० ॥

जनपदिनो ये बहुवचने जनपदेन समानशब्दास्तेषां जनपदवत्सर्वं ^{४७} ^{४८}
प्रकृतिश्च सोऽस्य भक्तिरित्येतस्मिन् विषये । जनपदतदवद्भ्योश्चेत्यत्र प्रकरणे ^{४९} ^{५०}
विहितास्ते जनपदिभ्योऽस्मिन्नर्थेऽतिदिश्यन्ते । जनपदिनो जनपदस्वामिनः क्षत्रियाः
अद्वा । जनपदां भक्तिरस्य आद्वाकः । वाद्वाकः । सौहृकः । पौण्ड्रकः । तद्वदद्वाः क्षत्रि
भक्तिरस्य आद्वाकः । वाद्वाकः । सौहृकः । पौण्ड्रकः । जनपदिनामिति किम् ?
ब्राह्मणा भक्तिरस्य पाञ्चालः । सर्वग्रहण प्रकृत्यतिदेशार्थं, स च द्व्येकयोरतिदेश
जयति । वृद्धेनिमित्तेषु च वुजादिषु विशेषो नास्तीति । मद्रवृज्योः कनि ^{५१} ^{५२}
मद्रस्यापत्यं, 'द्वयम्मगधकलित्मूरमसादणि'त्यण्, माद्रः । वृजिशब्दादपि ^{५३} ^{५४}
लाजादान्न्यङ्' इति व्यङ्, वाज्यं । स भक्तिरस्येति प्रकृतिनिर्हासे वृत्ते-मद्र
वृजिकः । जनपदेन समानशब्दानामिति किम् ? अनुषण्डो जनपदः, पौरवो राजा

भक्तिरस्य पौरवीय । बहुवचनग्रहण समानशब्दताविषयलक्षणाधर्म, अन्यथा हि यत्रैव समानशब्दता तत्रैवातिदेश स्यात्, एकवचनद्विवचनयोर्न स्यात् । बाह्यो बाह्यौ वा भक्तिरस्येति । बहुवचने तु बहुवचने समानशब्दानामेकवचनद्विवचनयो सत्यपि शब्दभेदोऽतिदशो भवति । बाह्य बाह्यौ वा भक्तिरस्य बाह्यक ॥

तेन प्रोक्तम् ॥ १०१ ॥

तेनेति तृतीयाममर्थोक्तमित्यस्मिन्नर्थे यथाविहित प्रययो भवति । प्रकर्षेणोक्त प्रोक्तमित्युच्यते, न तु कृतम्, कृते ग्रन्थ इत्यनेन गतत्वात् । अन्येन कृता माधुरेण प्रोक्ता माधुरी वृत्ति । पाणिनीयम् । आपिशलम् । काशकृत्स्नम् ॥

तित्तिरिवरतन्तुररणिहकोरसाच्छृण् ॥ १०२ ॥

तित्तिर्यादिभ्यः शब्देभ्यश्छृण् प्रत्ययो भवति तेन प्रोक्तमित्येतस्मिन् विषये । अणोऽपवाद । तित्तिरिणा प्रोक्तमधीयते तैत्तिरीया । वारतन्तवीया । खाण्डिकीया । औत्सीया । छन्दसि चापमिष्यते, तेन तित्तिरिणा प्रोक्त श्लोक इयत्र न भवति । शौनकादिभ्यश्छन्दसीत्यास्यानुवृत्तेरछन्दोऽधिकारविहितानां च तद्विषयतेष्यते (१) ॥

काश्यपकौशिकाम्यामृषिभ्या णिनि ॥ १०३ ॥

काश्यपकौशिकशाम्यामृषिवाचिभ्या णिनि प्रत्ययो भवति तेन प्रोक्तमित्येतस्मिन् विषये । छस्यापवाद । णकार उत्तरत्र वृद्धर्थ कल्प्य । साम्या प्रोक्त इति स्मर्यते । उर्यापि च तद्विषयता भवत्येव । शौनकादिभ्यश्छन्दसीत्यास्यानुवृत्तेरछन्दोऽधिका विहितानां च तत्र तद्विषयतेष्यते । काश्यपेन प्रोक्त कल्पमधीयते काश्यपिन । ऋषिभ्यामिति किम् ? इदानीन्तनेन गोत्रकाश्यपेन प्रोक्त काश्यपीयम् ॥

कलापिचैशम्पायनान्तेवासिभ्यश्च ॥ १०४ ॥

कलाप्यन्तेवासिना वैशम्पायनान्तेवासिनां च ये वाचका शब्दास्तेभ्यो णिनि प्रत्ययो भवति, तेन प्रोक्तमित्येतस्मिन् विषये । अणोऽपवाद । छ तु परत्वाद् वाधते । त्र कलाप्यन्तेवासिनश्च वार-हरिद्रु । छगली । तुम्बुर । उरूप इति । वैशम्पायनान्तेवासिनो नव-आलम्बि । पलङ्ग । कमल । श्रृचाभ । अरणि । ताण्ड्य । श्यामान । कठ । कलापी इति । प्रत्यक्षकारिणो गृह्यन्ते, न तु व्यवहिता सिष्यशिष्या । त ? कलापिराढायनग्रहणान् । तथाहि-वैशम्पायनान्तेवासी कलापी, तदन्तेवासी वैशम्पायनान्तेवासिन एव भवन्ति, क कलापिग्रहणेन ? तथा वैशम्पायनान्तेवासी कठस्तदन्तेवासी आढायनस्तस्य किं शौनकादिषु पाठेन ? तदेतत् प्रत्यक्षकारिणस्य लिङ्गम् । कलाप्यन्तेवासिभ्यस्तावत्-हरिद्रुणा प्रोक्तमधीयते हारिद्रिणि ।

(१) 'शौनक य प्रोष्यत इत्यत्रान्यस्य स्थाने शौनकादिभ्यश्छन्दसि' इत्येवमनु-विनोषात् इत्याहु इति पाठो बहुषु पुस्तकेषु ।

तौम्बुरविणः । औलपिन । छगलिनो टिबुकं वक्ष्यति । वैशम्पायनान्तेवासिभ्य-
आलम्बितः । पालङ्गिनः । कामलिनः । आर्चाभिनः । आहणितः । ताण्डिनः । श्यामा-
यनिनः । कठालुकं वक्ष्यते , कलापिनश्चाणम् ।

हरिदुरेपां प्रथमस्ततरङ्गलितुम्बुरु ।

उलपेन चतुर्थेन कालापकमिहोच्यते ॥

आलम्बितश्चरकः प्राचा पलङ्गकमलाबुभौ ।

ऋचाभाहणितान्द्याश्च मद्रघगीयास्तयोऽपरे ॥

श्यामायन उदीच्येपु उक्तः कठकलापिनोः ।

चरक इति वैशम्पायनस्याख्या, तत्सयन्धेन सर्वे तदन्तेवासिनश्चरका इत्युच्यन्ते ॥

पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु ॥ १०५ ॥

प्रत्ययार्थविशेषणमेतत् , तृतीयासमर्थात् प्रोक्ते णिनिः प्रत्ययो भवति यत्प्रोक्तपुरा-
णप्रोक्ताश्चेद्ब्राह्मणकल्पास्ते भवन्ति । पुराणेन-चिरन्तनेन मुनिना प्रोक्ताः । ब्राह्मणेषु
तावत्-भाह्विनः । शाठ्यायनिनः । ऐतरेयिणः । कल्पेषु-पैत्री कल्पः । अरुणपराजी ।
पुराणप्रोक्तेष्विति किम् ? याज्ञवल्कानि ब्राह्मणानि । अश्मरथः कल्हः । याज्ञवल्काद-
योऽचिरकाला इत्याख्यानेषु वार्ता, तथा व्यवहरति सूत्रकारः । तद्विषयता क्रमाच्च
भवति ? प्रतिपद् ब्राह्मणेषु यः प्रत्ययस्तस्य तद्विषयता विधीयते णिनेः , अयं तु
याज्ञवल्क्यशब्दस्य कण्वादिषु पाठादण् । न वाय योगरङ्गदोऽधिकारमनुवर्त्तयति,
तेन कल्पेऽपि न भवति । पुराण इति निपातनात्तुडभावः । न वात्यन्तवाधैव, तेन
पुरातनमित्यपि भवति ॥

शौनकादिभ्यश्छन्दसि ॥ १०६ ॥

शौनक इत्येवमादिभ्यो णिनिः प्रत्ययो भवति, तेन प्रोक्तमित्येतस्मिन् छ-
न्दस्य भेदे । छान्दोरपवादः । शौनकेन प्रोक्तमधीयते शौनकिनः । वाजसनेयिनः ।
छन्दसीति किम् ? शौनकीया शिक्षा । कठशाठ इति-अत्र पठ्यते, तत्सङ्गानार्थम्, केव-
लाद्धि लुरु वक्ष्यति । कठशाठाभ्यां प्रोक्तमधीयते काठशाठिनः । शौनक । वाजसनेय ।
साङ्गरव । शार्ङ्गरव । साम्पेय । शाखेय । साङ्गायन । स्कन्ध । स्कन्द । देवदत्तशाठ
रज्जुकण्ड । रज्जुभार । कठशाठ । कशाय । तवलकार । पुरपासि । अश्वपेय । शौ-
कादि (१) ॥

कठचरकाल्लक् ॥ १०७ ॥

कठचरकशब्दाभ्यां परस्य प्रकृतप्रत्ययस्य लुग्भवति । कठशब्दाद्
सिन्ध इति णितेश्चरकशब्दादप्यणः । कठेन प्रोक्तमधीयते कठाः । चरकाः ।
त्येव, काठा । चारका (२) ॥

(१) स्कम्भ, अयं पुनक्तान्तेरेडन गणे विक । (२) श्लोका इत्यधिकं कुत्रचित् ।

कलापिनोऽण् ॥ १०८ ॥

कलापिशब्दादण् प्रत्ययो भवति, तेन प्रोक्तमित्येतस्मिन् विषये । वैशम्पायनान्ते-
वासित्वाणिनेरपवादः । कलापिना प्रोक्तमधीयते कालापाः । “इनप्यनपत्य” इति
प्रकृतिभावे प्राप्ते, छानान्तस्य टिलोपे-सप्तद्व्यचारिणीटसर्पिकलापिकुथु(१)मितैतलि-
जाजलिजा(२)कलिलाल्ललिशिलालिशिलण्डिसूकरसप्तसुपर्वणामुपसरयानम् ७ इति
टिलोपः । अथाण्ग्रहणं किम्, यथाप्राप्तमित्येव सिद्धम् ? अधिकविधानार्थम् । तेन मा-
थुरी वृत्तिः, शौलभानि ग्राह्यगानीत्यादि सिद्धम् ।

छगलिनो ङिनुक् ॥ १०९ ॥

छगलिन्शब्दाद् ङिनुक् प्रत्ययो भवति तेन प्रोक्तमित्येतस्मिन् विषये । कलाप्य-
न्तेवासित्वाणिनेरपवादः । छगलिना प्रोक्तमधीयते छगलेयिनः ॥

पाराशर्यशिलालिभ्यां भिक्षुनटसूत्रयोः ॥ ११० ॥

णिनिरिहानुवर्त्तते, न ङिनुक् । पाराशर्यशिलालिभ्यां णिनिः प्रत्ययो भवति तेन
प्रोक्तमित्येतस्मिन् विषये । भिक्षुनटसूत्रयोरिति यथासंख्य प्रत्ययार्धविशेषणं, सूत्रशब्दः
प्रत्येकमभिसंबध्यते । तद्विषयता चात्रेष्यते, तदर्थं छन्दोग्रहणमनुवर्त्यम्, गुणक-
ल्पनया च भिक्षुनटसूत्रयोरङ्गुन्दस्त्वम् । पाराशर्येण प्रोक्तमधीयते पाराशरिणो
भिक्षवः । शौलालिनो नटाः । भिक्षुनटसूत्रयोरिति किम् ? पारान्तरम् । शौलालम् ॥

कर्मन्दकृशाश्वदिनिः ॥ १११ ॥

भिक्षुनटसूत्रयोरित्येव । कर्मन्दकृशाश्वशब्दाभ्यामिनिः प्रत्ययो भवति, तेन
प्रोक्तमित्येतस्मिन् विषये यथासंख्य भिक्षुनटसूत्रयोरभिधेययोः । अणोऽपवादः । अत्रापि
तद्विषयतार्थं छन्दोग्रहणमनुवर्त्यम् । कर्मन्देन प्रोक्तमधीयते कर्मन्दिनो भिक्षवः । कृ-
शाश्वितो नटाः । भिक्षुनटसूत्रयोरित्येव । कर्मन्दम् । काशाश्वम् ।

तेनैकदिक् ॥ ११२ ॥

तेनेति तृतीयासमर्थोदेकदिगित्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । एकदिक्-
तुल्यदिक्, समानदिगित्यर्थः । सुदाम्ना एकदिक् सौदामनी विद्युत् । हैमवती । त्रैक-
कुदी । पैलुमूली । तेनेति प्रकृते पुनः समर्थविनक्तिग्रहणं छन्दोऽधिकारनिवृत्त्यर्थम् ।
पूर्वत्र हि छन्दोऽधिकारात् तद्विषयता साध्यते ॥

तसिश्च ॥ ११३ ॥

तसिश्च प्रत्ययो भवति तेनैकदिगित्येतस्मिन् विषये । पूर्वेण घादिषु अणादिषु
व प्राप्तेष्वयमपरः प्रत्ययो विधीयते । स्वरादिपाठादव्ययत्वम् । सुदामतः । हिमवत्तः ।
शिलुमूलतः ॥

(१) कौशुमोति पा० । (२) आहोति षड्पु पुस्तकेषु नोपलभ्यते ।

उरसो यच्च ॥ ११४ ॥

उरःशब्दाद्यत् प्रत्ययो भवति चकारात्तसिश्च, तेनैकदिगित्येतस्मिन् विषये । अणोऽपवादः । उरसा एक दिग् उरस्यः । उरस्तः ॥

उपज्ञाते ॥ ११५ ॥

तेनेत्येव । तृतीयासमर्थादुपज्ञात इत्येतस्मिन् विषये यथाविहित प्रत्ययो भवति । विचोपवेशेन ज्ञातमुपज्ञातं, स्वयमभिसंबद्धमित्यर्थः । पाणिनिनोपज्ञातं पाणिनीयम्, अकालक व्याकरणम् । काशकृत्स्नम्, गुरुलाघवम् । आपिशलम्, दुष्करणम् ॥

कृते ग्रन्थे ॥ ११६ ॥

तेनेत्येव । तृतीयासमर्थात्कृत इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति, यत्तत्कृतं ग्रन्थश्चेत् स भवति । वररुचिना कृता चारुचाः श्लोकाः । हँकुपादो ग्रन्थः । भैकुरादो ग्रन्थः । जालूकः । ग्रन्थ इति किम् ? तत्कृतः प्रासादः । उत्पादितं कृतं, विद्यमानमेव ज्ञातमुपज्ञातमित्ययमनयोर्विशेषः ॥

संज्ञायाम् ॥ ११७ ॥

तृतीयासमर्थात् कृत इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति समुदायेन चैतसज्ञा ज्ञायते । मत्तिकाभिः कृतं मात्तिकम् । कार्मुकम्(१) । सारथम् । पौत्तिकम् । मधुन सज्ञा एताः ॥

३

कुलालादिभ्यो वुञ् ॥ ११८ ॥

तेन कृते संज्ञायामिति चैतत्सर्वमनुवर्तते । कुलालादिभ्यो वुञ् प्रत्ययो भवति तेन कृतमित्येतस्मिन्नर्थे संज्ञायां गम्यमानायाम् । कौलालकम् । चारुडकम् । कुलालः । वरुडः । चण्डालः । निपादः । कर्मारः । सेना । सिरिध्रः । सेन्द्रियः । देवराजः । परिषत् । वधुः । ररुः । ध्रुवः । रुद्रः । अनडुहः । ब्रह्मन् । कुम्भकारः । श्वपाकः । कुलालादिः ॥

क्षुद्राभ्रमरवटरपादपादब् ॥ ११९ ॥

तेन कृते संज्ञायामिति सर्वमनुवर्तते । क्षुद्रादिभ्योऽब् प्रत्ययो भवति तेन कृतमित्येतस्मिन् विषये संज्ञायां गम्यमानायाम् । अणोऽपवादः । स्वरे विशेषः । क्षुद्रादिभिः कृतं क्षौद्रम् । भ्रामरम् । वाटरम् । पादपम् ॥

तस्येदम् ॥ १२० ॥

तस्येति पृष्ठीसमर्थादिदमित्येतस्मिन् विषये यथाविहितं प्रत्ययो भवति । अणादयः पञ्च महोत्सर्गाः, घादयश्च प्रत्यया यथाविहितं विधीयन्ते । प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः पृष्ठवर्धमात्रं तत्सबन्धिमात्रं च विवक्षितं, यदपर लिङ्गसख्याप्रत्ययत्तपरोच्चादिकं तत्सर्वमविवक्षितम् । उपगोरिदमौपगवम् । कापटवम् । राष्ट्रियम् । अवारपारीणम् । अन-

न्तरादिन्वनभिधानान्न भवति-देवदत्तस्यानन्तरमिति । अथहेतुरणिट् च० ।
संबोडुं एवं सांवहिरम् । सिद्ध एवात्राण् इडर्थमुपसह्यातम् । अशरणीषः शरणे र्त्
मं च० । आग्नीध्रम् । अस्मिधामाधाने पेण्यण्० । सामिधेन्यो मन्त्रः । सामि-
धेनी ऋक् ॥

रथादात् ॥ १२१ ॥

रथशब्दाद् यत् प्रत्ययो भवति तस्येदमित्येतस्मिन् विषये । अणोऽपवादः । रथ-
स्येदं रथ्यं, चक्रं वा युगं वा । रथाङ्ग एवेत्येते, नान्यत्रानभिधानात् । अथसीताह-
लेभ्यो यद्विधाविति तदन्तविधिरुपसह्यायते० । परमरथ्यम् । उत्तमरथ्यम् ॥

पत्रपूर्वादव् ॥ १२२ ॥

पतन्ति येनेति पत्रमन्थादिकं वाहनमुच्यते । तत्पूर्वादिप्रशब्दावन् प्रत्ययो भवति
तस्येदमित्येतस्मिन् विषये । पूर्वस्य यतोऽपवादः । आश्वरथ चक्रम् । औष्ट्ररथम् ।
गार्दभरथम्(१) ॥

पत्राध्युर्यपरिपदश्च ॥ १२३ ॥

पत्रं वाहनं तद्वाचिनः प्रातिपदिकादध्युर्यपरिपदश्चद्वाभ्यां चान्प्रत्ययो भवति
तस्येदमित्येतस्मिन् विषये । अणोऽपवादः । अत्राद्वाद्ये० । अश्वस्येदं वहनीयमाश्वम् ।
औष्ट्रम् । गार्दभम् । आध्वर्यवम् । पारिपदम् ॥

हलसीराट्ठक् ॥ १२४ ॥

हलसीरशब्दाभ्यां ठक् प्रत्ययो भवति तस्येदमित्येतस्मिन् विषये । अणोऽपवादः ।
हलस्येदं, हालिकम् । सैरिकम् ॥

द्वन्द्वाद् युन् वैरमैथुनिकयोः १२५ ॥

द्वन्द्वसंज्ञकाद् युन् प्रत्ययो भवति तस्येदमित्येतस्मिन् विषये, वैरमैथुनिकयोः
वैरमैथुनिकयोः । वैरमैथुनिकयोः । वैरमैथुनिकयोः । वैरमैथुनिकयोः । वैरमैथुनिकयोः ।

देवासुरादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः ० । देवासुरम् । राक्षोऽसुरं वैरम् ॥

गोत्रचरणाद् युन् ॥ १२६ ॥

गोत्रवाचिभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्यो युन् प्रत्ययो भवति तस्येदमित्येतस्मिन् विषये ।
अणोऽपवादः । एवं तु परत्वाद् बाधते । गोत्रास्तावत्-लौलुकायनकम् । औपगवकम् ।
चरणाद्दर्मानाययोरिष्यते-काठकम् । कालापकम् । मौदकम् । पैप्पलादकम् ॥

(१) गार्दभरथमित्येतस्याथै राक्षभरथम् । अत्र परत्वाद्बाधते इत्यधिकमेकस्मिन्
पुस्तके ॥ (२) बाधयेति पा० ॥ (३) वैरमैथुनिक्यौ लौकिका इत्यन्तं वाचिग्नं दृश्यते ॥

संघाङ्गलक्षणेष्वन्यविधानम् ॥ १२७ ॥

संघादिषु प्रत्ययार्थविशेषणेष्वनन्ताद्यनन्ताद् इजन्ताच्च प्रातिपदिकादण् प्रत्ययो भवति तस्येदमित्येतस्मिन् विषये । पूर्वस्य बुजोऽपवादः । छघोपग्रहणमत्र कर्तव्यम् । तेन वैपम्याद्यथासंख्यं न भवति । अनन्तात्-चैदः संघः । वैदोऽङ्कः । वैदं लक्षणम् । वैदो घोषः । यजन्तात्-गार्गः संघः । गार्गोऽङ्कः । गार्गं लक्षणम् । गार्गो घोषः । हुजन्तात्-दाक्षः संघः । दाक्षोऽङ्कः । दाक्षं लक्षणम् । दाक्षो घोषः । अङ्गलक्षणयोः को विशेषः ? लक्षणं लक्ष्यभूतस्यैव चिह्नभूतं स्वं, यथा विद्या विदानाम् । अङ्गस्तु गवा-
दिस्थोऽपि गवादीनां स्वं न भवति । णित्करणं ङीघर्थं पुवद्भावप्रतिषेधार्थं च । वैदी विद्यास्य, वैदीविद्यः ॥

शाकलाद्वा ॥ १२८ ॥

शाकलशब्दात् संघादिषु प्रत्ययार्थविशेषणेषु वाणप्रत्ययो भवति तस्येदमित्येत-
स्मिन् विषये । बुजोऽपवादः । शाकलेन प्रोक्तमधीयते, शाकलाः । तेषां सघः शाकलः,
शाकलकः । शाकलोऽङ्कः । शाकलकोऽङ्कः । शाकल लक्षणम् । शाकलक लक्षणम् ।
शाकलो घोषः । शाकलको घोषः ॥

छन्दोगौक्थिकयाज्ञिकबहुवृचनटाञ्ज्यः ॥ १२९ ॥

संघादयो निवृत्ताः, सामान्येन विधानम् । छन्दोगादिभ्यः शब्देभ्यो व्यः प्रत्ययो
भवति तस्येदमित्येतस्मिन् विषये । बुजणोरपवादः । चरणाद्वर्माग्नाययोस्तत्साह-
चर्याल्लटशब्दादपि धर्माग्नाययोरेव भवति । छन्दोगानां धर्मो वाऽऽग्नायो वा
छान्दोग्यम् । औक्थिक्यम् । याज्ञिक्यम् । बाहुवृच्यम् । नाट्यम् । अन्यत्र छान्दोगं
कुलमित्यादि ॥

न दण्डमाणयान्तेवासिषु ॥ १३० ॥

दण्डप्रधाना माणवा दण्डमाणवाः, अन्तेवासिनः शिष्यास्तेष्वभिधेयेषु बुज्
प्रत्ययो न भवति । गोत्रग्रहणमिहानुवर्तते, तेन बुज्प्रतिषेधो विज्ञायते । गौकचाः ।
दण्डमाणवा, अन्तेवासिनो वा । दाक्षाः । माहकाः ।

रैवतिकादिभ्यश्छः ॥ १३१ ॥

रैवतिकादिभ्यश्छः प्रत्ययो भवति तस्येदमित्येतस्मिन् विषये । गोत्रप्रत्ययान्ता
पुते, ततः पूर्वण बुजि प्राप्ते छविधानार्थं वचनम् । रैवतिकीयः । स्वापशीयः । रैवतिकः ।
स्वापिशि । सैमवृद्धिः । गौरग्रीवि । औदमेयि । औदवाहि । धेजवापि । रैवतिकादिः ।

कौपिञ्जलहास्तिपदादण् ॥ १३२ ॥

कौपिञ्जलहास्तिपदशब्दाभ्यामण् प्रत्ययो भवति तस्येदमित्येतस्मिन् विषये ।
गोत्रबुजोऽपवादः, गोत्राधिकारात् । कौपिञ्जलः । हास्तिपदः ॥

आथर्वणिकस्यैकलोपश्च ॥ १३३ ॥

अणित्येव । आथर्वणिकशब्दादण् प्रत्ययो भवति तत्सन्निधौ चेच्छेपः, तस्येदमिष्येतस्मिन् विषये । चरणयुञ्जोऽपवादः । आथर्वणिकस्यायमाथर्वणो धर्म आग्नयो वा । चरणद्विर्माग्नयोः ॥

तस्य विकारः ॥ १३४ ॥

तस्येति पट्टीसमर्थाद्विकार इत्येतस्मिन् विषये यथाविहितं प्रत्ययो भवति । प्रभु तेरवस्थान्तरं विकारः । किमिहोदाहरणम् ? अप्राण्याद्युदात्तमशृद्ध यस्य च नान्यत्र प्रतिपद ग्रहणम् । अश्मनो विकारः, अश्मः । आश्मनः । अश्मनो विकार इति टिलोपः पाञ्चिकः । भास्मनः । मार्त्तिकः । निस्त्वरेणाद्युदात्ता णे । तस्यप्रकरणे तस्येति पुनर्वचनं शैषिकनिवृत्त्यर्थम् । विकारावयवयोर्धादयो न भवन्ति । हालः । सैरः ॥

अवयवे च प्राण्यौपधिवृत्तेभ्यः ॥ १३५ ॥

प्राण्यौपधिवृत्तवाचिभ्यः शब्देभ्यः पट्टीसमर्थेभ्योऽवयवे यथाविहितं प्रत्ययो भवति, चकाराद्विकारे च । तत्र प्राणिभ्योऽञ् वक्ष्यति-कपोतस्य विकारोऽवयवो वा, कापोतः । मायूरः । तैत्तिरः । ओपधिभ्यः-सौर्ध काण्डे, सौर्ध भस्म । वृसेभ्यः-कारीरं काण्ड, कारीरं भस्म । इत उत्तरे प्रत्यया प्राण्योपधिवृत्तेभ्यो विकारावयवयोर्भवन्ति (१) । अन्येभ्यस्तु विकारमात्रे । कथं द्वयमप्यधिवृत्तये तस्य विकारः अवयवे च प्राण्यौपधिवृत्तेभ्य इति ? विकारावयवयोर्युगपदधिकारोऽपवादावधानार्थः । वृत्तनिर्देशौ हि तौ ॥

विल्व्यादिभ्योऽण् ॥ १३६ ॥

विल्व इत्येवमादिभ्योऽण् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः । यथायोगमज्-मयटोरपवादः । विल्वस्यावयवो विकारो वा, विल्वः । गवेधुकाशब्दोऽत्र पठ्यते, तत् कोषधादेय सिद्धे मयद्व्याधनार्थं ग्रहणम् । विल्व । ब्रीहि । काण्ड । मुद्ग । मसूर । गोधूम । इष्टु । वेणु । गवेधुका । कर्पासी । पाटली । कर्कन्धू । कुटीर । विल्ववादि ॥

कोपधाञ् ॥ १३७ ॥

विकारोपधात् प्रातिपदिकादण् प्रत्ययो भवति यथायोगं विकारावयवयोरर्थयोः । अजोऽपवादः । तर्कु-तावर्कवम् । तित्तिडीक-तैत्तिडीकम् । माण्डुकम् । दाहृस्कम् । माधुकम् ।

(१) भवति इत्यस्यामे वृत्तशब्देन वनस्पतयोऽपि गृह्यन्ते । न्यग्रोपस्य विकारोऽवयवो वा नैयग्रोप । पैपलः । ओदुम्बर । ओपधिशब्दात्ताददोऽपि गृह्यन्ते । ताम्बूला विकारोऽवयवो वा ताम्बूलः । गान्धूच । एभ्यो विकारावयवयोर्भवन्ति । इत्यधिकं पुस्तकान्तरे

त्रपुजतुनो णुक ॥ १३८ ॥

त्रपुजतुशब्दाभ्यामण प्रययो भवति विकारे, तत्सन्नियोगेन तयो णुगागमो भवति । ओरजोऽपवाद । त्रपुणो विकार, त्रापुपम् । जातुपम् । अप्राण्या दिवाज्ञापयवे ॥

ओरब् ॥ १३९ ॥

उवर्णान्ताप्रातिपदिकादञ् प्रययो भवति विकारावयवयोरर्थयो । अणोऽप वाद । अनुदात्तादेरन्यदिहोदाहरणम् । दैवदारवम् । भाद्रदारवम् ॥

अनुदात्तादेश्च ॥ १४० ॥

अनुदात्तादे प्रातिपदिकादञ् प्रययो भवति विकारावयवयोरर्थयो । अणोऽप वाद । श्वाधिथम् । कापिथम् । माहिथम् ॥

पलाशादिभ्यो वा ॥ १४१ ॥

पलाशादिभ्य प्रातिपदिकेभ्यो वाऽञ् प्रययो भवति विकारावयवयोरर्थयो । पलाशम् । खादिरम् । यावसम् । उभयत्र विभापेयम्-पलाशखदिरशिक्षापात्य नदनानामनुदात्तादिवात् प्राप्तेऽन्येषामप्राप्ते । पलाश । खदिर । शिक्षापा । स्यन्दन । करीर । शिरीष । यवास । विकङ्कत । पलाशादि ॥

शम्भ्याष्टलज ॥ १४२ ॥

३ शमीशब्दाट टलज प्रययो भवति विकारावयवयोरर्थयो । अजोऽपवाद । शामील भस्म । शामीली रुक ॥

मयड्वैतयोर्भाषायामभक्ष्याच्छादनयो ॥ १४३ ॥

प्रकृतिमात्राद्वा मयट् प्रययो भवति भक्ष्याच्छादनवर्जितयोर्विकारावयवयोरर्थ योर्भाषाया विषये यथायथ प्रययु प्राप्तेषु । अश्ममयम् । आश्मनम् । मूर्वामयम् । मौर्वम् । भाषायामिति किम् ? वैश्व खादिरो वा यूप स्यात् । अभक्ष्याच्छादनयो रिति किम् ? मौद्ग सूष । कार्पासमाच्छादनम् । एतयोरिति किमर्थम्, यावता विकारावयवौ प्रकृतावेव ? य विशेषप्रयया प्राणिरजतादिभ्योऽजित्वेवमाद्यस्त द्विषयेऽपि यथा स्यात्-कपोतमयम् । कापोतम् । लोहमयम् । लौहमिति ॥

नित्य वृद्धशरादिभ्य ॥ १४४ ॥

भाषायामभक्ष्याच्छादनयोरित्येव । वृद्धेभ्य प्रातिपदिकेभ्य शरादिभ्यश्चाभक्ष्या च्छादनयोर्विकारावयवयोर्भाषाया विषये निय मयट् प्रययो भवति । वृद्धेभ्यस्ता वत्-जात्रमयम् । शालमयम् । शाकमयम् । शरादिभ्य-शरमयम् । दर्भमयम् । मृण्मयम् । नियग्रहण किमर्थम्, यावताऽऽरम्भसामर्थ्यादेव निय भविष्यति ? एकाचो नि य मयमिच्छन्ति तदनेन क्रियते-वडमयम् । खडमयम् । वाड्मयमिति । शर । दर्भ । मृत् । कुटी । तृण । सोम । बलवज । शरादि ।

गोश्व पुरीषे ॥ १४५ ॥

गोशब्दात्पुरीषेऽभिधेये मयट् प्रत्ययो भवति । गोमयम् । पुरीष इति किम् । गव्यं पयः । पुरीष न विकारो न चावयवस्तस्येदं विषये विधानम् । विकारावयवयोस्तु गोपयसोर्यतं वक्ष्यति ॥

पिष्टाच्च ॥ १४६ ॥

पिष्टशब्दाच्चिन्त्यं मयट् प्रत्ययो भवति तस्य विकार इत्येतस्मिन् विषये । अणोऽपवादः । पिष्टमय भस्म ॥

संज्ञायां कन् ॥ १४७ ॥

पिष्टशब्दात् कन् प्रत्ययो भवति विकारे संज्ञायां विषये । मयटोऽपवादः । पिष्टम् ॥

घोहेः पुरोडाशे ॥ १४८ ॥

घोहिशब्दान्मयट् प्रत्ययो भवति पुरोडाशे विकारे । बिह्वाद्यणोऽपवादः । ग्रीहि मयः पुरोडाशः, ग्रीहमन्यत् ॥

असंज्ञायां तिलयवाभ्याम् ॥ १४९ ॥

तिलयवशब्दाभ्यामसंज्ञाविषये मयट् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः । तिलमयम् । यवमयम् । असंज्ञायामिति किम् ? तैलम् । यावकः । यावादिभ्यः कन् ॥

द्वयचश्छन्दसि ॥ १५० ॥

द्वयचः प्रातिपदिकाच्छन्दसि विषये मयट् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः । भाषायां मयहुच्छन्दस्यप्राप्तौ विधीयते । यस्य पर्णमयी जुहुर्भवति । दर्भमय वातः भवति । शरमय चर्हिर्भवति ॥

नोत्वद्वयध्वबिल्यात् ॥ १५१ ॥

उत्त्वत् प्रातिपदिकाद् वध्वध्वबिल्यात् च मयट् प्रत्ययो न भवति । द्वयचश्छन्दसीति प्राप्तः प्रतिपिदधते । मौञ्ज शिख्यम् । गार्मुतं चक्रम् । चार्ध्यां चालप्रयिता भवति । विल्वो ग्रहवर्चसकामेन कार्यः । तपरकरणं तत्कालार्थम् । धूमनयान्यध्राणि । मनुयनिर्देशस्तदन्तविधिनिरासार्थः । इहैव स्यात्—वैगवी यादिरिति ॥

तालादिभ्योऽण् ॥ १५२ ॥

तालादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्योऽण् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः । मयटादीनामपवादः । ताल धनुः । चार्हिणम् । पेन्द्रालिशम् ॥ तालादनुपि (१) । चार्हिणम् । इन्द्रालिश । इन्द्रादृश । इन्द्रायुध । चाप (२) । श्यामाकः । पीयुषा । तालादिः ॥

जातरूपेभ्यः परिमाणे ॥ १५३ ॥

जातरूपं सुवर्णम्, बहुवचननिर्देशात्तद्वाचिनः सर्वे गृह्यन्ते । जातरूपवाचिन्य

(१) तालादनुपि इत्यस्यामे-वालमयमन्यत् । नित्यं नृद्वेति मयट् । इत्यधिकं कविव

(२) चर्णेति पा० ॥

प्रातिपदिकेभ्योऽण् प्रत्ययो भवति परिमाणे विकारे । मयडादीनामपवादः । हाटकं निष्कः । हाटकं कार्पाषणम् । जातरूपम् । तापनीयम् । परिमाण इति किम् ? यष्टिरियं हाटकमयी ॥

प्राणिरजतादिभ्योऽञ् ॥ १५४ ॥

प्राणिवाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो रजतादिभ्यश्चान् प्रत्ययो भवति विकारावयवयो-
रर्थयोः । अणादीनामपवादः । अनुदात्तादेरञ् विहित एव, परिशिष्टमिहोदाहरणम् ।
प्राणिभ्यस्तावत्-कापोतम् । मायूरम् । तैत्तिरम् । रजतादिभ्यः-राजतम् । सैसम् ।
लोहम् । रजतादिषु येऽनुदात्तादयः पठ्यन्ते रजतकण्टकारप्रभृतयस्तेभ्योऽञि सिद्धे
पुनर्वचनं मयड्वाधनार्थम् । रजत । सीस । लोह । उदुम्बर । नीच(१) । दाह ।
रोहितक । विभीतक । पीतदारु । तीव्रदारु । त्रिकण्टक । कण्टकार । रजतादिः ॥

ञितश्च तत्प्रत्ययात् ॥ १५५ ॥

अजिन्येव । तदिति विकारावयवयोरर्थयोः प्रत्यवमर्शः । जिन्यो विकारावयवप्रत्यय-
स्तदन्तात्प्रातिपदिकादञ् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरेव(२) । मयटोऽपवादः ।
ओरञ् । अनुदात्तादेश्च । पलाशादिभ्यो वा । शम्पाष्टलञ् । प्राणिरजतादिभ्योऽञ् ।
उष्ट्राद्वुञ् । एण्या ङ् । कंतीयपरशान्वयोर्यञञी । इत्येते प्रत्यया गृह्यन्ते । दैवदार-
वस्य विकारोऽवयवो वा दैवदारवम् । दाधित्यस्य, दाधित्यम् । पालाशस्य, पाला-
शम् । शामीलस्य, शामीलम् । कापोतस्य, कापोतम् । औष्टकस्य, औष्टकम् । ऐणेयस्य,
ऐणेयम् । कांस्यस्य, कांस्यम् । पारशवस्य, पारशवम् । जित इति किम् ? वैल्व-
मथम् । तत्प्रत्ययादिति किम् ? वैदमयम् ॥

क्रीतत्परिमाणात् ॥ १५६ ॥

प्राक्वृत्तेऽनित्यत आरभ्य क्रीतार्थं ये प्रत्ययाः परिमाणाद्विहितास्ते विकारेऽतिदि-
श्यन्ते । परिमाणात् क्रीत इव प्रत्यया भवन्ति तस्य विकार इत्येतस्मिन् विषये ।
अणादीनामपवादः । संख्या परिमाणग्रहणेन गृह्यते, न रूढिपरिमाणमेव । निष्केण
क्रीतं, वैष्णिकम् । एवं निष्कस्य विकारो, वैष्णिकः । शतेन क्रीतं, शत्यं । शतिकम् ।
शतस्य विकारः, शत्यः । शतिकः । साहस्रः । वति सर्वसाहस्रार्थः । अद्वयद्वर्धपूर्वाद्
द्विगोलुगसंज्ञायामित्येवमादिक्रमप्यतिदिश्यते । द्विसहस्रः । द्विसाहस्रः । द्विनिष्कः ।
द्विवैष्णिकः ॥

उष्ट्राद् वुञ् ॥ १५७ ॥

उष्ट्राब्दाद् वुञ् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः । प्राण्यजोऽपवादः । उष्ट्रस्य
विकारोऽवयवो वा औष्ट्रकः ॥

उमोर्णयोर्ग ॥ १५८ ॥

उमाश्चद्वाद्गोर्णश्चद्वाच्च वा घुञ् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयो । औमकम् । औमम् । और्णकम् । और्णम् ॥

एण्या ढम् ॥ १५९ ॥

एणीश्चद्वाद् ढम् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयो । प्राण्यनोऽपवादः । ऐणेय मासम् । पुसस्त्वयेव भवति-एणस्य मासमैणम् (१) ॥

गोपयसोर्यत् ॥ १६० ॥

गोपयश्चद्वाद्या यत् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयो । रात्यम् । पयस्यम् । सर्वत्र गोरजादिप्रसङ्गे मदस्त्वेव, भयङ्क्वपये तु विधीयते ॥

द्वोश्च ॥ १६१ ॥

द्वुश्चद्वाद्य प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयो । ओरनोऽपवादः । द्वयम् ॥

माने वय ॥ १६२ ॥

द्वुश्चद्वाद्माने विकारविशेषे वय प्रत्ययो भवति । यतोऽपवादः । द्ववयम् ॥

फले लुक ॥ १६३ ॥

विकारावयवयोरुत्पन्नस्य फले तद्विशेषे विवक्षिते लुग्भवति । आमलक्या फल-
मामलकम् । कुचलम् । यदरम् । फलितस्य वृक्षस्य फलमवयवो भवति विकारश्च,
पञ्चवितस्येव पञ्चव ॥

प्लक्षादिभ्योऽण् ॥ १६४ ॥

फल इत्येव । प्लक्षादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः फले विकारावयवत्वेन विवक्षितेऽण्
प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः । विधानसामर्थ्यात्तस्य न लुग्भवति । प्लक्षम् । नैयमो
धम् । प्लक्ष । न्यग्रोधः । अश्वयः । इड्दी । शिग्रुः । कर्कण्डु (२) । बृहती (३) । प्लक्षादि ।

जम्ब्या वा ॥ १६५ ॥

फल इत्येव । जम्बुश्चद्वाद् फलेऽभिधेये वाऽण् प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः ।
अत्राणो विधानसामर्थ्यात्लुग्न भवति, अजस्तु भवत्येव-जाम्बवानि फलानि ।
जम्बूनि वा ॥

लुप् च ॥ १६६ ॥

वेत्येव । जम्बुश्चद्वाद् फलेऽभिधेय प्रत्ययस्य वा लुग्भवति । युक्त्वद्भावे विशेषः ।
जम्बुश्चद्वाद् फलम्, जम्बू फलम् । जम्बु फलम् । जाम्बवमिति वा । लुक्प्रकरणे फलपा

(१) एणस्य मान ऐण मत्वस्याप्र-कौशादण् वक्तव्यः कौशेय वास सूत्रे च इयदिक
कचित् । (२) कर्कण्डुः शङ्ख । द्वितीयपुरस्कृत-कण्डुः मण्डुः । (३) काष्ठः, उपरुः रजसि
॥ युक्त्वित् ॥

कशुषामुपसंख्यानम्॥ ग्रीह्यः । यवाः । मापाः । मुहाः । तिलाः । पुष्पमूलेषु बहुलम्॥ मल्लिकायाः पुष्पं, मल्लिका । नवमल्लिका(१) जाति । विद्वार्याः मूलं विद्वारी । अशुमती । बृहती । न च भवति-पाटलानि पुष्पाणि, शाल्वानि मूलानि । बहुलवचनात् कचिदन्यदपि भवति-कदम्ब पुष्पम् । अशोकम् । करवीरम् । वैल्वानि फलानीति ॥

हरीतक्यादिभ्यश्च ॥ १६७ ॥

हरीतकी इत्येवमादिभ्यः शब्देभ्यः फले प्रत्ययस्य लुक् भवति । लुकि प्राप्ते लुपो विधाने युक्तवद्भावे स्त्रीप्रत्ययभ्रवणे च विशेषः । हरीतक्या फलं हरीतकी । कोशा-तकी । नखरजनी । अत्र च व्यक्त्युक्तवद्भावेनेष्यते, वचनं त्वभिधेयवदेव भवति । हरीतक्याः फलानि, हरीतक्यः । हरीतकी । कोशातकी । नखरजनी(२) । शक-ण्डी(३) । दाडी । दीडी । दोडी । श्वेतपाकी । अर्जुनपाकी । काला । द्राक्षा । ध्वा-ङ्क्षा । गर्गरिका । कण्टकारिका । शेफालिका । (४)हरीतभ्यादि ।

कसीयपरशव्ययोर्यञञौ लुक् च ॥ १६८ ॥

प्राक्क्रीताच्छु-कसीयः । उगवादिभ्यो यत्-परशव्य । कसीयपरशव्यशब्दाभ्यां यथासंख्य यञञौ प्रत्ययौ भवतस्तस्यविकार इत्येतस्मिन् विषये, तत्सन्नियोगेन च कसीयपरशव्ययोरुगभवति । कसीयस्य विकारः, कांस्य । परशव्यस्य विकारः, पार-शवः । प्रादिपदिकाधिकाराद्वागुप्रत्ययस्य न लुग्भवति । परशव्यशब्दादनुदात्तादित्वा-देवाजि सिद्धे लुगर्थं वचनम् । ननु च यस्येति लोपे कृते, हलस्तद्धितस्येति यलोपो भविष्यति ? नैतदस्ति । ईतीति तत्र वर्त्तते ॥

इति श्रीजयादिन्यविरचितायां काशिकाया वृत्तौ चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

॥ अथ चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

प्राग्ग्रहतेष्टक ॥ १ ॥

तद्ग्रहति रथयुगप्रासद्ग्रमिति वक्ष्यति । प्रागेतस्माद्ग्रहतिसद्ग्रनाद्यान् अर्थाननु-क्रमिष्यामः, टक् प्रत्ययस्तेष्वधिकृतो वेदितव्यः । वक्ष्यति-तेन दीव्यति खनति जयति जितमिति । अचैर्दीव्यति आत्तिकः । छक्प्रकरणे तद्ग्रहेति माशब्दादिभ्य उपसंख्यानम्॥ माशब्द इत्याह माशब्दिक । नैत्यशब्दिक । कार्यशब्दिकः । वाक्यादेतत्प्रत्ययविधानम् । अनाहौ प्रभूतादिभ्यः॥ प्रभूतमाह, प्राभूतिक ।

(१) नवमालका पा० ॥ (२) नखरजनी पा० ॥ (३) शकण्डी पा० ॥ (४) शेफा-लिकेत्याद्यग्रे 'धैषा च फलशकृन्निमित्तं शेष' 'पुष्पमूलेषु बहुलम्' इत्यधिकं कञ्चित् ।

पार्यास्तिकः । क्रियाविशेषणाप्रत्ययः । छृच्छ्रतौ सुस्नातादिभ्यः । सुस्नातं पृच्छति
सौस्नातिकः । सौखराजिकः । सौखशायनिकः । छगच्छतौ परदारादिभ्यः । परदा-
रान् गच्छति पारदारिकः । गौस्तल्पिकः ।

तेन दीव्यति खनति जयति जितम् ॥ २ ॥

तेनेति तृतीयासमर्थाद् दीव्यति खनति जयति जितमित्येतेष्वर्थेषु टक् प्रत्ययो
भवति । अक्षैर्दीव्यति, आक्षिकः । शालाक्षिकः । अभ्रया खनति, आभ्रिकः । कौहा-
लिकः । अक्षैर्जयति, आक्षिकः । अक्षैर्जितमाक्षिकम् । शालाक्षिकम् । सर्वत्र करणे
तृतीया समर्थविभक्तिः । देवदत्तेन जितमिति प्रत्ययो न भवति, अनभिधानात्,
अङ्गुल्या खनतीति च । प्रत्ययार्थं संपाकालयोरेव विच्छेदः । क्रियाप्रधानत्वेऽपि
चाख्यातस्य, तद्धितः स्वभावात् साधनप्रधानः ॥

संस्कृतम् ॥ ३ ॥

तेनेति तृतीयासमर्थात्संस्कृतमित्येतस्मिन्नर्थे टक् प्रत्ययो भवति । सत उत्कर्षा-
धानं संस्कारः । दप्ता संस्कृत, दाधिकम् । शाङ्गवेरिकम् । भारिचिकम् । योगवि-
भाग उत्तरार्थः ॥

कुलत्थकोपधादण् ॥ ४ ॥

कुलत्थशब्दात् ककारोपधाच्छब्दाच्च प्रातिपदिकादण् प्रत्ययो भवति संस्कृतमित्ये-
तस्मिन् विषये । ठकोऽपवादः । कुलार्थः संस्कृतं कौलत्थम् । ककारोपधात्-तैत्ति-
ढीकम् (१) । दादभकम् ।

तरति ॥ ५ ॥

तेनेति तृतीयासमर्थात्तरतीत्येतस्मिन्नर्थे टक् प्रत्ययो भवति । तरति प्लवते
इत्यर्थः । कांडप्लवेन तरति, कांडप्लविकः । औद्गुणिकः ॥

गोपुच्छाट्ठम् ॥ ६ ॥

गोपुच्छशब्दाट् ठप्रत्ययो भवति तरतीत्येतस्मिन्नर्थे । ठकोऽपवादः । स्वरे
विशेषः । गौपुच्छिकः ॥

नौद्वयचष्टन् ॥ ७ ॥

नौशब्दाद् द्वयचश्च प्रातिपदिकाट् ठन् प्रत्ययो भवति तरतीत्येतस्मिन्नर्थे । ठकोऽ-
पवादः । नावा तरति, नाविकः । द्वयचः खल्वपि-घटिकः । प्लविकः । बाहुकः ।
पकारः साहितिको नानुबन्धः । बाहुका स्त्री ॥

आकर्षात् पर्षादिर्भक्षादिभ्यः कुसीदसूत्राच्च ।

आवसपात् किसरादेः पितः पडेते ठाधिकारे ॥

विधिवान्वयापेक्षं च पट्त्वं प्रत्ययास्तु सप्त ॥

चरति ॥ ८ ॥

तेनेति तृतीयासमर्थार्चरतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । चरतिर्भञ्जने गतः । च वर्त्तते-द्वन्ना चरति, दाधिकः । हास्तिकः । शाकटिकः ॥

आकर्पात् पुल ॥ ९ ॥

आकर्पशब्दात् पुलप्रत्ययो भवति चरतीत्येतस्मिन्नर्थे । ठकोऽपवादः । लकारः स्वरार्थः । पकारो ङीष्प्रर्थः । आकर्पेण चरति, आकर्पिकः । आकर्पिकी । आकर्प २ सुवर्णपरीक्षार्थो निकषोपल उच्यते ॥

पर्पादिभ्यः घृन् ॥ १० ॥

पर्प इत्येवमादिभ्यः घृन् प्रत्ययो भवति चरतीत्येतस्मिन्नर्थे । ठकोऽपवादः नकारः स्वरार्थः । पकारो ङीष्प्रर्थः । पर्पिकः । पर्पिकी । अश्विकः । अश्विकी । पर्प अश्व । अश्वथ । रथ । जाल । न्यास । व्याल । पादः पक्ष । पदिकः । पर्पादिः ।

श्रगणाद्घञ् ॥ ११ ॥

श्रगणशब्दाद्घञ् प्रत्ययो भवति, चकारात् घृन्, चरतीत्येतस्मिन्नर्थे । ठक् वादः । श्रगणेन चरति, श्रगणिकः । श्रगणिकी । घृन्-श्रगणिकः । श्रगणिका श्रादेरिजोन्यत्र वक्ष्यति, इकारादिग्रहणं च कर्त्तव्यं श्रगणिकारथमिति । तेन द्वारादिकार्यं न भवति ॥

वेतनादिभ्यो जीवति ॥ १२ ॥

तेनेति तृतीयासमर्थेभ्यो वेतनादिभ्यः शब्देभ्यो जीवतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् भवति । वेतनेन जीवति वैतनिकः कर्मकरः । धनुर्धनुर्वण्डिकः । धानुष्कः । दण्डिकः । वेतन । बाह । अर्द्धबाह । धनुर्वण्ड । वेस । उपवेस । प्रेषण । उपस्ति । सुप्त । शय्या । शक्ति । उपनिपत् । उपवेप । पाद । उपस्थान । वेतनादिः ।

वस्तक्रयविक्रयाद्घृन् ॥ १३ ॥

वस्तक्रयविक्रयशब्दाभ्यां तृतीयासमर्थेभ्यो ठक् प्रत्ययो भवति विपये । ठकोऽपवादः । वस्तेन जीवति, वस्तिकः । क्रयविक्रयग्रहणार्थम् । क्रयविक्रयिकः । क्रयिकः । विक्रयिकः ॥

आयुधाच्छ च ॥ १४ ॥

आयुधशब्दाच्छप्रत्ययो भवति, चकाराद्घञ् जीवतीत्येतस्मिन् विपये । आयु जीवति, आयुधीयः । आयुधिकः ।

हरत्युत्सङ्गादिभ्यः ॥ १५ ॥

तेनेत्येव । उत्सङ्गादिभ्यस्तृतीयासमर्थेभ्यो हरतीत्येतस्मिन्नर्थे

हरतिदेशान्तरप्रापणे वर्तते । उत्सङ्गेन हरति औत्सङ्गिकः । औहुपिकः । उत्सङ्ग ।
उहुप । उत्पत् । पिटक । उत्पन्नादि(१) ॥

भस्त्रादिभ्यः घृन् ॥ १६ ॥

भस्त्रेत्येवमादिभ्यस्तृतीयासमर्थेभ्यो हरतीत्येतस्मिन्नर्थे घृन्प्रत्ययो भवति । भस्त्रया
हरति, भस्त्रिकः । भस्त्रिकी । भरटिकः । भरटिकी । भस्त्रा । भरट । भरण(२) । शीर्ष-
भार । शीर्षभार । अंसभार । अंशभार । भस्त्रादि ॥

विभाषा विवधवीरधात् ॥ १७ ॥

हरतीत्येव । विवधवीरधात्-आभ्यां नृतीयासमर्थाभ्यां विभाषा घृन् प्रत्ययो
भवति । तेन मुक्ते प्रकृतेष्टक् भवति । विवधेन हरति, विवधिकः । विवधिकी । वीव-
धेकः । वीवधिकी । टक् सहापि-वैवधिकः । वैवधिकी । विवधविवधशाब्दौ समा-
थार्थौ पथि पर्याहारे च वर्तते ॥

अण्कुटिलिकायाः ॥ १८ ॥

हरतीत्येव । कुटिलिकाशाब्दात्तृतीयासमर्थाद्घृन् प्रत्ययो भवति हरतीत्येतस्मिन्नर्थे ।
कुटिलिकया हरति मृगो व्याधं, कौटिलिको मृगः । कुटिलिकया हरत्यद्वारान्, कौटि-
लेकः कर्मरिः । कुटिलिका-वक्रगतिः, कर्माराणामनुधर्पणी लोहमयी याष्ट्रोव्यते ॥

निवृत्तेक्षृतादिभ्यः ॥ १९ ॥

तेनेत्येव । अक्षृतादिभ्यस्तृतीयासमर्थेभ्यो निवृत्त इत्येतस्मिन्नर्थे टक् प्रत्ययो भव-
ते । अक्षृत्तेन निवृत्तम्, आक्षृत्तिक वैरम् । जानुप्रहृतिकम् । अक्षृत् । जानुप्रहृत ।
वहाप्रहृत । पादस्वेदन । कण्टकमहन । गतागत । यातोपयात । अनुगत अक्षृतादिः ।

कत्रेर्मन्त्रित्यन् ॥ २० ॥

निवृत्त इत्येव । द्वित्वः क्त्रित्प्रत्यय विवशब्दो गृह्यते । क्यन्ताच्चित्वं मन्त्रित्ययो
भवति तेन निवृत्त इत्येतस्मिन्नर्थे । हुषष्पाके-पक्त्रिमम् । हुषप्-उन्त्रिमम् ।
कुन्-कृत्रिमम् । नित्यग्रहणं स्वातन्त्र्यनिवृत्त्यर्थम्, तेन क्यन्तं नित्यं मन्त्रित्यया-
तमेव भवति, विपर्यान्तरे न प्रयोक्तव्यमिति । अभावप्रत्ययान्तादिमन्त्रित्यः ॥
किं निवृत्तं, पाकिमम् । त्यागिमम् । सैकिमम् । कुटिमम् ॥

अपमित्ययाचिताभ्यां कक्षन्ती ॥ २१ ॥

निवृत्त इत्येव । अपमित्ययाचितशब्दाभ्यां यथासंख्यं कक् कन् इत्येतौ प्रत्ययौ
। वतो निवृत्त इत्येतस्मिन्नर्थे । अपमित्यकम् । याचितकम् ॥

संस्पृष्टे ॥ २२ ॥

तेनेत्येव । तृतीयासमर्थात् संस्पृष्ट इत्येतस्मिन्नर्थे टक् प्रत्ययो भवति । संस्पृष्टमेकी-

भूतमभिलक्षित्यर्थः । दध्ना संसृष्ट, दाधिकम् । मारिचिकम् । शार्ङ्गवेरिकम् ।
लिकम् ॥

चूर्णादिनिः ॥ २३ ॥

चूर्णशब्दादिनिः प्रत्ययो भवति संसृष्टे । ठकोऽपवादः । चूर्णैः संसृष्टाश्चूर्णनो-
पपाः । चूर्णिनो घानाः ॥

लवणाल्लुक् ॥ २४ ॥

संसृष्ट इत्यनेनोत्पन्नस्य ठको लवणशब्दाद्भुगभवति । लवणं सुप् । लवण
लवणा यवान् । द्रव्यवाची लवणशब्दो लुक् प्रयोजयति, न गुणवाची ॥

मुद्रगादण् ॥ २५ ॥

मुद्रशब्दादण् प्रत्ययो भवति संसृष्ट इत्येतस्मिन् विषये । ठकोऽपवादः ।
ओदनः । मौद्री यवान् ॥

व्यञ्जनैरुपसिक्ते ॥ २६ ॥

तेनेत्येव । व्यञ्जनवाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यस्तृतीयासमर्थेभ्य उपसिक्त
स्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । दध्ना उपसिक्त दाधिकम् । सौपिकम् ।
व्यञ्जनैरिति किम् ? उदकेनोपसिक्त ओदनः ॥

ओजःसहोम्भसा वर्त्तते ॥ २७ ॥

ओजस् सहस् अम्भस् इत्येतेभ्यस्तृतीयासमर्थेभ्यो वर्त्तत इत्यर्थे ठक्
भवति । ओजसा वर्त्तते, औजसिकः शूरः । साहसिकश्चौरः । आम्भसिको मत्स्यः ॥

तत्प्रत्यनुपूर्वमीपलोमकूलम् ॥ २८ ॥

तदिति द्वितीया समर्थाविभक्तिः । प्रति अनु इत्येवपूर्वभ्य
द्वितीयासमर्थेभ्यो वर्त्तत इत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । ननु च
तस्य कथं कर्मणा सम्बन्धः ? क्रियाविशेषगमकर्मकाणामपि कर्म भवति ।
वर्त्तते, प्रातीपिकः । आन्वीपिकः । प्रातिलोमिकः । आनुलोमिकः । प्रातिकूलिकः
आनुकूलिकः ॥

परिमुखं च ॥ २९ ॥

परिमुखशब्दाद् द्वितीयासमर्थाद्वर्त्तत इत्यस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति ।
वर्त्तते, पारिमुखिकः । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । पारिपार्श्विकः ॥

प्रयच्छति गह्वम् ॥ ३० ॥

तदिति द्वितीयासमर्थादप्रयच्छतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति,
समर्थं गह्वं चेत्तद्वति । द्विगुणार्थं द्विगुण तादर्थ्यात्ताच्छब्दम् । द्विगुण प्रयच्छति,
गिकः । त्रैगुणिकः । ऋबुदेव्युपिभावो वक्तव्यः । वादर्थ्यपिकः । प्रकृत्यन्तर वा
द्विपर्यायो बृबुपिशब्दः । गह्वमिति किम् ? द्विगुणं प्रयच्छत्यधमर्गः ॥

कुसीददशैकादशात् ष्ठन्त्रचो ॥ ३१ ॥

प्रयच्छति गद्यमित्येव । कुसीदं वृद्धिस्तदर्थं द्रव्यं कुसीदम् । एकादशायां दश द-
शैकादशशब्देनोच्यन्ते । कुसीददशैकादशशब्दाभ्यां यथासंख्यं षट् षच् इत्येतौ प्रत्य-
यौ भवतः प्रयच्छति गद्यमित्यस्मिन् विषये टकोऽपवादौ । कुसीदं प्रयच्छति, कुसी-
दिकः । कुसीदिकी । दशैकादशिकः । दशैकादशिकी ॥

उबद्धति ॥ ३२ ॥

तदिति द्वितीयासमर्थादुबद्धतीत्येतस्मिन्नर्थे टक् प्रत्ययो भवति । वदराण्युबद्धति,
वादरिकः । श्यामाकिकः । भूमौ पतितस्यैकैकस्य कणस्योपादानमुबद्धः । कणानुबद्धति,
काणिक (१) ॥

रक्षति ॥ ३३ ॥

तदिति द्वितीयासमर्थाद्रक्षतीत्येतस्मिन्नर्थे टक् प्रत्ययो भवति । समाजं रक्षति,
सामाजिकः । सानिवेशिकः ॥

शब्दददुर्गं करोति ॥ ३४ ॥

तदिति द्वितीयासमर्थाभ्यां शब्दददुर्गशब्दाभ्यां करोतीत्येतस्मिन्नर्थे टक् प्रत्ययो
भवति । शब्दं करोति, शब्दिको वैयाकरणः । दार्तुरिकः कुम्भकारः ॥

पक्षिमत्स्यमृगान् हन्ति ॥ ३५ ॥

तदित्येव । पक्ष्यादिभ्यो द्वितीयासमर्थेभ्यो हन्तीत्येतस्मिन्नर्थे टक् प्रत्ययो भवति ।
त्वरूपस्य पर्यायाणां सद्दिशेषाणां च ग्रहणमिहेष्यते । पक्षिणो हन्ति, पक्षिकः । शाकु-
मेकः । मायूरिकः । तैत्तिरिकः । भास्य-भास्यिकः । मैनिकः । शाफरिकः । शाकुलिकः ।
वृग-मार्गिकः । हारिणिकः । सौकरिकः । सारङ्गिकः ॥

परिपन्थं च तिष्ठति ॥ ३६ ॥

परिपन्थशब्दाच्चदिति द्वितीयासमर्थात्तिष्ठतीत्येतस्मिन्नर्थे टक् प्रत्ययो भवति ।
परिपन्थं तिष्ठति, पारिपन्थिकश्चौरः । चकारो भिन्नक्रमः प्रत्ययार्थं समुच्चिनोति । परि-
पन्थं हन्ति, पारिपन्थिकः । समर्थविभक्तिप्रकरणे पुनर्द्वितीयोच्चारणं लौकिकवाक्यप्रद-
नार्थम्-परिपथशब्दपर्यायः परिपन्थशब्दोऽस्तीति ज्ञापयति, स विषयाऽन्तरेऽपि
त्योक्तव्यः ॥

माथोत्तरपदपदव्यनुपदं धावति ॥ ३७ ॥

माथशब्दोत्तरपदाप्रातिपदिकात् पदवी अनुपद इत्येताभ्यां च धावतीत्येतस्मि-
न्नर्थे टक् प्रत्ययो भवति । दण्डमाथ धावति, दण्डमाथिकः । शौल्कमाथिकः । पाद-
वकः । आनुपदिकः । माथशब्दः पथिन्पर्यायः ।

(१) भूमादित्यारभ्य काणिक इत्यन्तं बहुषु पुस्तकेषु नास्ति ॥

आक्रन्दाद्वृद्ध ॥ ३८ ॥

आक्रन्दत्येतस्मिन्नित्याक्रन्दो देशः । अथ वाऽऽक्रन्दत इत्याक्रन्द, आत्तायनमुच्यते । विशेषाभावाद् द्वयोरपि ग्रहणम् । आक्रन्दशब्दात्तदिति द्वितीयासमर्थाद्वाच्यतेत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति, चकाराद्वच । स्वरे विशेषः । आक्रन्दं धावति आक्रन्दिकः । आक्रन्दिकी ॥

पदोत्तरपदं गृह्णाति ॥ ३९ ॥

पदशब्द उत्तरपदं यस्य तस्मात्पदोत्तरपदशब्दात्तदिति द्वितीयासमर्थाद् गृह्णातीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । पूर्वपदं गृह्णाति, पूर्वपदिकः । औत्तरपदिकः । पदान्तादिति नोक्त-बहुच्पूर्वान्माभूदिति ॥

प्रतिकण्ठार्थललामं च ॥ ४० ॥

प्रतिकण्ठार्थललामशब्देभ्यस्तदिति द्वितीयासमर्थेभ्यो गृह्णातीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । प्रतिकण्ठं गृह्णाति, प्रातिकण्ठिकः । आर्थिकः । लालामिकः ॥

धर्मं चरति ॥ ४१ ॥

धर्मशब्दात्तदिति द्वितीयासमर्थाच्चरतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । चर-
तिरासेवाया नानुष्ठानमात्रे । धर्मं चरति, धार्मिकः ॥ अर्धमाच्येति वक्तव्यम् ॥
आधर्मिकः ॥

प्रतिपथमेति ठञ्च ॥ ४२ ॥

प्रतिपथशब्दाद् द्वितीयासमर्थाद् एतीत्यस्मिन्नर्थे ठन् प्रत्ययो भवति, चकाराद्वच । प्रतिपथमेति, प्रतिपथिकः । प्रातिपथिकः ॥

समवायान् समवैति ॥ ४३ ॥

समवायवाचिभ्यः शब्देभ्यस्तदिति द्वितीयासमर्थेभ्यः समवैतीत्येतस्मिन्नर्थे प्रत्ययो भवति । समवायः समूह उच्यते, न समधारणा । समवायानिति स्वरूपविधिनिरासार्थम् । समवैति-आगत्य तदेकदेशो भवतीत्यर्थः । समवायान् अवैति, सामवायिकः । सामाजिकः । सामूहिकः । साञ्चिवेशिकः ॥

परिपदो एयः ॥ ४४ ॥

परिपदो(१) ण्यः प्रत्ययो भवति समवायान् समवैतीत्येतस्मिन् विषये । ठकोऽपवादः । परिपदं समवैति, पारिपद्यः ॥

सेनाया वा ॥ ४५ ॥

सेनाशब्दाद्वा ण्यः प्रत्ययो भवति समवायान् समवैतीत्येतस्मिन्नर्थे ।
पक्षे सोऽपि भवति । सेना समवैति, सेन्यः । सैनिकः ॥

(१) परिपदो ण्य इत्यस्याग्रे 'परिषोदन्यस्मिन्नित्यधिकरणे किन्' इत्यधिकं क्वचद

संज्ञायां ललाटकुकुट्टयो पश्यति ॥ ४६ ॥

ललाटकुट्टीशब्दाभ्यां तदिति द्वितीयासमर्थाम्यां पश्यतीत्येतस्मिन्नर्थे ट् प्रत्य-
यो भवति संज्ञायां विषये । संज्ञाग्रहणमभिधेयनियमार्थं, न तु रुद्धार्थम् । ललाटं
पश्यति, ललाटिकः सेवकः । कौकुट्टिमो भिक्षुः । सर्ववयवेभ्यो ललाटं दूरे दृश्यते,
तदनेन ललाटदर्शनेन सेवकस्य स्वामिनं प्रत्यनुपश्लेषः—कार्येष्वनुपस्थायित्वं लक्ष्यते ।
ललाटिकः सेवकः, स्वामिनः कार्येषु नोपनिष्ठ इत्यर्थः । कुक्कुटीशब्देतापि कुक्कु-
टीपातो लक्ष्यते । देशस्याल्पतया हि भिक्षुरवित्तिसदृष्टिः पादविक्षेपदेशे वक्षुः संयम्य,
गच्छति, स उच्यते कौकुटिक इति(१) ॥

तस्य धर्म्यम् ॥ ४७ ॥

तस्येति पृष्टीसमर्थाद् धर्म्यमित्येतस्मिन्नर्थे टक् प्रत्ययो भवति । धर्म्यं न्याय्यमा-
चारयुक्तमित्यर्थः । शुल्कशालाया धर्म्यं शौल्कशालिकम् । आकरिकम् । आपणिकम् ।
गौहिकम् ॥

अण् महिष्यादिभ्यः ॥ ४८ ॥

महिषीत्येवमादिभ्योऽण् प्रत्ययो भवति तस्य धर्म्यमित्येतस्मिन् विषये, टक्कोऽप-
वादः । महिष्या धर्म्यं, माहिषम् । प्राजावतम् । महिषी । प्राजावती । प्रलेपिका । विले-
पिका । अनुलेपिका । पुरोहित । मणिपाली । अनुचारक । होतु । यजमान । महिष्यादिः ।

ऋतोऽञ् ॥ ४९ ॥

ऋतारान्ताप्रातिपदिकादञ् प्रत्ययो भवति तस्य धर्म्यमित्येतस्मिन् विषये, टक्को-
ऽपवादः । पोतुर्धर्म्यं पौत्रम् । औद्गात्रम् । अनराचेति वक्तव्यम् । नरस्य धर्म्यं,
नारी । ऋविशसितुर्निडलोपश्च । विशसितुर्धर्म्यं वैशाखम् । ऋविभाजयितुर्निडलोपश्च ।
विभाजयितुर्धर्म्यं वैभाजित्रम् ॥

अवक्रयः ॥ ५० ॥

तस्येत्येव । पृष्टीसमर्थादवक्रय इत्येतस्मिन्नर्थे टक् प्रत्ययो भवति । अवक्रीणीते-
नेनेत्यवक्रयः पिण्डक उच्यते । शुल्कशालाया अवक्रयः, शौल्कशालिक । आकरिक (१) ।
आपणिकः । गौहिकः । नन्ववक्रयोऽपि धर्म्यमेव ? नैतदस्ति । लोकपीडया धर्माति-
क्रमेणाप्यवक्रयो भवति ॥

तदस्य पण्यम् ॥ ५१ ॥

तदिति प्रथमासमर्थादस्येति पृष्ठार्थे टक् प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमासमर्थं पण्यं
चेत्तन्नवति । अपूपाः पण्यमस्य, आपूपिकः । शाकुलिकः । मौदिकिकः । पण्यमिति
विशेषणं तद्धितवृत्तावन्तर्भूतमतः पण्यशब्दो न प्रयुज्यते ॥

(१) कौकुटिक इति इत्यस्याग्रे—उदयमभिधेये नियमः संज्ञामहणेन क्रियते, कुक्कुटी-
शब्दमिदमेव इति वचिषः । (२) आन्तरगारिक इति पा० ॥

लवणाट्ठञ् ॥ ५२ ॥

लवणशब्दाट्ठञ् प्रत्ययो भवति तदस्य पण्यमित्येतस्मिन् विषये । ठकोऽपवादः ।
स्वरे विशेषः । लवणे पण्यमस्य, लावणिकः ॥

किशरादिभ्यः घृन् ॥ ५३ ॥

किशर इत्येवमादिभ्यः घृन् प्रत्ययो भवति तदस्य पण्यमित्येतस्मिन् विषये ।
ठकोऽपवादः । किशरादयो गन्धविशेषवचनाः । किशरा. पण्यमस्य, किशरिकः ।
किशरिकी । नरदिकः । नरदिकी । किशर । नरद । नरद्व । सुमङ्गल । तगर । गुग्गुलु ।
उशीर । हरिद्रा । हरिद्रायणी । किशरादिः ।

शलालुनोऽन्यतरस्याम् ॥ ५४ ॥

शलालुशब्दादन्यतरस्या घृन् प्रत्ययो भवति तदस्य पण्यमित्येतद्विषये । ठकोऽ-
पवादः । पक्षे सोऽपि भवति । शलालुशब्दो गन्धविशेषवचनः । शलालु पण्यमस्य,
शलालुकः । शलालुकी । शालालुकः । शालालुकी ॥

शिल्पम् ॥ ५५ ॥

तदिति प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे ठक् प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमासमर्थं शिल्पं
चेत्तद्भवति । शिल्प कौशलम् । मृदङ्गवादनं शिल्पमस्य, मार्दङ्गिकः । पाणविकः ।
वैणिकः । मृदङ्गवादने वर्तमानो मृदङ्गशब्दः प्रत्ययमुत्पादयति । शिल्पं तद्वितवृत्ता-
वन्तं भवति ॥

मङ्हुकमर्गरादन्यतरस्याम् ॥ ५६ ॥

मङ्हुकमर्गरादशब्दाभ्यामन्यतरस्यामण् प्रत्ययो भवति तदस्य शिल्पमित्येतस्मिन्
विषये । ठकोऽपवादः । पक्षे सोऽपि भवति । मङ्हुकवादनं शिल्पमस्य, माङ्हुकः ।
माङ्हुकिकः । शार्ङ्गः । शार्ङ्गिकः ।

प्रहरणम् ॥ ५७ ॥

तदस्येत्येव । तदिति प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे ठक् प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथ-
मासमर्थं प्रहरणं चेत्तद्भवति । असि प्रहरणमस्य, आसिकः । प्रासिकः । चाक्रिकः ।
घानुकः ॥

परश्वधाट्ठञ् च ॥ ५८ ॥

परश्वधशब्दात् ठञ् प्रत्ययो भवति, चकारात् ठक् । स्वरे विशेषः । परश्वधः प्रहरण-
मस्य, पारश्वधिकः ॥

शक्तियष्ट्यैरीकक् ॥ ५९ ॥

शक्तियष्टिशब्दाभ्यामोक् प्रत्ययो भवति तदस्य प्रहरणमित्येतस्मिन् विषये ।
ठकोऽपवादः । शक्तिः प्रहरणमस्य, शाक्तीकः । याष्टीकः ॥

अस्तिनास्तिदिष्टं मतिः ॥ ६० ॥

तदस्येत्येव । तदिति प्रथमासमर्थेभ्योऽस्ति नास्ति दिष्ट इत्येतेभ्यः शब्देभ्योऽस्येति षष्ठ्यर्थे ठक् प्रत्ययो भवति, यत्तत्प्रथमासमर्थं मतिश्चेत्तन्नवति । अस्ति मतिरस्य, आस्तिकः । नास्ति मतिरस्य, नास्तिकः । दैष्टिकः । न च मतिसत्तामात्रे प्रत्यय इष्यते, किं तर्हि परलोकोऽस्तीति यस्य मतिरस्ति स आस्तिकः । तद्विपरीतो नास्तिकः । प्रमाणानुपाभिनी यस्य मतिः स दैष्टिकः । तदेतदभिधानशक्तिस्वभावाद्भव्यते । अस्तिनास्तिशब्दौ निपातौ, वचनसामर्थ्याद्वा आख्याताद्वाऽप्याद्य प्रत्ययः ॥

शीलम् ॥ ६१ ॥

तदस्येत्येव । तदिति प्रथमासमर्थेभ्योऽस्येति षष्ठ्यर्थे ठक् प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमासमर्थं शीलं चेत्तन्नवति । शीलं स्वभावः । अपूपभक्षणं शीलमस्य, आपूपिकः । शाष्कलिकः । सौदकिकः । भक्षणक्रिया तद्विशेषणं च शीलं तद्वितवृत्तावन्तर्भवति ॥

छत्रादिभ्यो णः ॥ ६२ ॥

छत्र इत्येतमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो णः प्रत्ययो भवति तदस्य शीलमित्येतस्मिन् विषये । ठकोऽपवादः । छत्रं शीलमस्य, छात्रः । छादनादावरणाच्छत्रम् । गुरकार्येष्व-
चहितस्तत्त्रिछद्रावरणप्रवृत्तश्छत्रशीलः शिष्यश्छात्रः । स्थाशब्दोऽत्र पठ्यते स उपसर्ग-
पूर्वोऽत्र गृह्यते—आस्था सस्या अवस्थेति । छत्र । बुभुक्षा । शिष्या । पुरोह । स्था ।
पुरा । उपस्थान । ऋषि । कर्मन् । विश्वधा । तपस् । सत्य । अनृत । शिविका । छत्रादिः ।

कर्माध्ययने वृत्तम् ॥ ६३ ॥

तदस्येत्येव । तदिति प्रथमासमर्थेभ्योऽस्येति षष्ठ्यर्थे ठक् प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमासमर्थं कर्म चेत्तद्वृत्तमध्ययनविषयभवति । एकमन्यदध्ययने कर्म वृत्तमस्य, ऐकान्यिकः । द्वैयन्यिकः । त्रैयन्यिकः । एकमन्यदिति विगृह्य तद्वितार्थ इति समासः । ततश्च ठक् प्रत्ययः । अध्ययने कर्म वृत्तमित्येतत्सर्वं तद्वितवृत्तावन्तर्भवति । यस्याध्ययने नियुक्तस्य परीक्षाकाले पठतः स्खलितमपपाठरूपमेकं जातं स उच्यते ऐकान्यिक इति । एवं द्वैयन्यिकः । त्रैयन्यिक इति ॥

बद्धचूर्णपदाट्ठच् ॥ ६४ ॥

बद्धचूर्णपदं यस्य तस्माद् बद्धचूर्णपदात्प्रातिपदिकाट्ठच् प्रत्ययो भवति तदस्य कर्माध्ययने वृत्तमित्येतस्मिन्नर्थे । ठकोऽपवादः । द्वादशान्यानि कर्माध्ययने वृत्ताः न्यस्य द्वादशान्यिकः । त्रयोदशान्यिकः । चतुर्दशान्यिक इति । चतुर्दशापपाठा अस्य जाता इत्यर्थः । उदात्ते कर्तव्ये योऽनुदात्तं करोति स उच्यतेऽन्यत्वं करोषीति ॥

हितं भक्षाः ॥ ६५ ॥

तदस्येत्येव । तदिति प्रथमासमर्थेभ्योऽस्येति षष्ठ्यर्थे ठक् प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमासमर्थं हितं चेत्तन्नवति तच्च भक्षाः । ननु च हितयोगे चतुर्ध्या भवितव्यं तत्र कथं

पष्ठयर्थे प्रत्ययो निधीयते ? एवं तर्हि सामर्थ्याद्विभक्तिविपरिणामो भविष्यति । अपूप-
मत्तणं हितमस्मै आपूपिकः । शाकुलिकः । मौदिकः । हितार्थक्रिया च तद्वितवृत्ता-
वन्तमभवति ॥

तदस्मै दीयते नियुक्तम् ॥ ६६ ॥

तदिति प्रथमासमर्थाद् अस्मा इति चतुर्थ्यर्थे ठक् प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमासमर्थं
तच्चेदीयते नियुक्तम् । नियोगेनाव्यभिचारेण दीयत इत्यर्थः । अव्यभिचारो नियोगः ।
अग्नेभोजनमस्मै नियुक्तं दीयते, आग्नेभोजनिकः । आपूपिकः । शाकुलिकः । केचित्तु
नियुक्तं नित्यमाहुः । अपूपा नित्यमस्मै दीयन्ते, आपूपिकः ॥

श्राणामांसौदनद्विठन् ॥ ६७ ॥

श्राणामांसौदनशब्दाभ्यां टिठन् प्रत्ययो भवति तदस्मै दीयते नियुक्तमित्येतस्मि-
न्नर्थे । ठकोऽपवादः । इकार उच्चारणार्थः । टकारो डीवर्थः । श्राणा नियुक्तमस्मै दीयते,
श्राणिकः । श्राणिकी । मांसौदनिकः । मांसौदनिकी । ननु च ठजेव कस्मान्नोच्यते,
नह्यत्र ठजटिठनो वा विशेषोऽस्ति ? मांसौदनग्रहणं सङ्घातविगृहीतार्थं केचिद्विच्छन्ति,
तत्र वृद्धभावो विशेषः । ओदनिकः । ओदनिकी ॥

भक्तादन्यतरस्याम् ॥ ६८ ॥

भक्तशब्दादण् प्रत्ययो भवत्यन्यतरस्यां तदस्मै दीयते नियुक्तमित्येतस्मिन् विषये ।
ठकोऽपवादः । पच्चे सोऽपि भवति । भक्तमस्मै दीयते नियुक्त, भक्तः । भक्तिकः ॥

तत्र नियुक्तम् ॥ ६९ ॥

तत्रेति सप्तमीसमर्थान्नियुक्त इत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । नियुक्तोऽधिकृतो
व्यापारित इत्यर्थः । शुल्कशालाया नियुक्त, शौल्कशालिकः । आकरिकः (१) । आप-
णिकः । गौलिकः । दौवारिकः ॥

अगारान्तादृठन् ॥ ७० ॥

अगारशब्दान्तात्प्रातिपदिकादृठन् प्रत्ययो भवति तत्र नियुक्त इत्येतस्मिन् विषये ।
ठकोऽपवादः । देवागारे नियुक्तो, देवागारिकः । कोष्ठागारिकः । भाण्डागारिकः ॥

अध्यायिन्यदेशकालात् ॥ ७१ ॥

तत्रेत्येव । सप्तमीसमर्थाद्देशवाचिनः प्रातिपदिकादकालवाचिनश्चाध्यायिन्यभि-
धेये ठक् प्रत्ययो भवति । अध्ययनस्य यौ देशकालौ शास्त्रेण प्रतेपदौ तावदेशकाल-
शब्देनोच्येते तत इदं प्रत्ययविधानम् । रमशानेऽधीते, रमाशानिकः । चातुष्पथिकः ।
अकालात्-चतुर्दश्यामधीते, चातुर्दशिकः । अमावास्याकः । अदेशकालादिति किम् ?
सुप्नेऽधीते । पूर्वाह्णेऽधीते ॥

कठिनान्तप्रस्तारसंस्थानेषु व्यवहरति ॥ ७२ ॥

तन्नेत्येव । कठिनशब्दात्तात्समीसमर्थात्, प्रस्तारसंस्थानशब्दाम्नां च ठक् प्रत्ययो भवति व्यवहरतीत्येतस्मिन्नर्थे । व्यवहारः क्रियातत्त्वम्, यथा लौकिकव्यवहार इति । वंशकठिने व्यवहरति, वांशकठिनिकः । पार्श्वकठिनिकः । प्रास्तारिकः । सांस्थानिकः ॥

निकटे वसति ॥ ७३ ॥

निकटशब्दात्समीसमर्थाद्द्वसतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । यस्य शास्त्रे निकटवासस्तथायं विधिः । आरप्यकेन भिक्षुणा ग्रामाक्रोशे वस्तव्यमिति शास्त्रम् । निकटे वसति, नैकटिको भिक्षुः ॥

आवसथात् ष्टल् ॥ ७४ ॥

तन्नेत्येव । आवसथशब्दात्समीसमर्थाद् वसतीत्येतस्मिन्नर्थे ष्टल् प्रत्ययो भवति । लृट्कारः स्वरार्थः । पठारो ङीपर्यः । आवसथे वसति, आवसथिकः । आवसथिकी । ठक्ः पूर्णोऽत्रधिरतः परमन्यः प्रत्ययो विधीयते ॥

प्राग्घिताद्यत् ॥ ७५ ॥

तस्मै हितमिति वक्षति । प्रागेतस्माद्वितसंशन्दनाद्यानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामो यत्प्रत्ययस्तेष्वधिकृतो वेदितव्यः । वक्षति-तद्वद्वहति रथयुगप्रासङ्गम् । रथ्यः । युग्यः । प्रासङ्ग्यः ॥

तद्वद्वहति रथयुगप्रासङ्गम् ॥ ७६ ॥

तदिति द्वितीयासमर्थेभ्यो रथयुगप्रासङ्गेभ्यो वहतीत्येतस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति । रथं वहति, रथ्यः । युग्यः । प्रासङ्ग्यः । रथसीताहलेभ्यो यद्विधाविति तदन्तविध्युपसंख्यानत् परमरथ्य इत्यपि भवति ॥

धुरो यड्ढकौ ॥ ७७ ॥

तद्वद्वहतीत्येव । धुर् इत्येतस्माद् द्वितीयासमर्थाद्वहतीत्येतस्मिन्नर्थे यत् ठक् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । धुरं वहति, धुर्यः । धौरेयः ॥

एः सर्वधुरात् ॥ ७८ ॥

तद्वद्वहतीत्येव । सर्वधुराशब्दाद् द्वितीयासमर्थाद्वहतीत्येतस्मिन्नर्थे खः प्रत्ययो भवति । सर्वधुरां वहति, सर्वधुरोणः । स्त्रीलिङ्गे न्याये सर्वधुरादिति प्रातिपदिकमाप्रापेक्षो निर्देशः । ख इति योगविभागः कर्त्तव्य इष्टसंग्रहार्थः-उत्तरधुरीणः दक्षिणधुरीणः ॥

एकधुराल्लुक् च ॥ ७९ ॥

तद्वद्वहतीत्येव । एकधुराशब्दाद् द्वितीयासमर्थाद्वहतीत्येतस्मिन्नर्थे खः प्रत्ययो भवति, तस्य च लुग्भवति । वचनसामर्थ्यात्पक्षे लुग्बिधीयते । एकधुरां वहति, एकधुरीणः । एकधुरः ॥

शकटादण् ॥ ८० ॥

तद्वहतीत्येव । शकटशब्दाद् द्वितीयासमर्थाद्वहतीयेतस्मिन्नर्थेऽण् प्रत्ययो भवति । शकट वहति, शान्तो गौ ॥

हलसीराटठक् ॥ ८१ ॥

तद्वहतीत्येव । हलसीरशब्दाभ्यां द्वितीयासमर्थाभ्यां वहतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । हल वहति, हालिक । सैरिक ॥

सज्ञाय जन्या ॥ ८२ ॥

तद्वहतीत्येव । जनीशब्दाद् द्वितीयासमर्थाद्वहतीयेतस्मिन्नर्थे यत् प्रत्ययो भवति समुदायन चैसज्ञा गम्यते । जनीं वहति, जन्या-जामातुर्वयस्या । सा हि विवाहादिपु(१) जामातृसमीपं प्रापयति । जनीं वधूश्च्यते ।

विध्यत्यधनुपा ॥ ८३ ॥

तदिति द्वितीयासमर्थाद् विध्यतीत्येतस्मिन्नर्थे यत् प्रत्ययो भवति न चेदधनुष्यरणं भवति । पादौ विध्यन्ति, पद्यां शर्करा । ऊरव्यां कण्ठरा । अधनुपेति किम् ? पादौ विध्यति धनुषा । नन्वसमर्थत्वाद्नभिधानाच्च प्रत्ययो न भवति, नहि धनुषा पद्य इत्युक्ते विवक्षितोऽर्थः प्राप्नोते ? पद्यं तर्हि धनुःप्रतिपेधेन व्यधनक्रिया विशेष्यते-यस्या धनुष्यरणं न सम्भाव्यते इति । तेनेह न भवति-चौर विध्यति, शत्रु विध्यति देवदत्त इति ॥

धनराण लब्धा ॥ ८४ ॥

तदियेव । धनराणशब्दाभ्यां द्वितीयासमर्थाभ्यां लब्धेत्येतस्मिन्नर्थे यत् प्रत्ययो भवति । धन्य । गण्य । लब्धेति वृत्तन्त, तेन द्वितीया समर्था विभक्तिर्युज्यते ॥

अन्नारण ॥ ८५ ॥

अन्नशब्दात्तदिति द्वितीयासमर्थाद्विद्येत्येतस्मिन्नर्थे ण प्रत्ययो भवति । अन्नं लब्धा आत्मन् ॥

वश गत ॥ ८६ ॥

वशशब्दात्तदिति द्वितीया समर्थाद् गत इत्येतस्मिन्नर्थे यः प्रत्ययो भवति । वश गत, वश्य । कामप्राप्तो विधेय इत्यर्थः ॥

पदमस्मिन् दृश्यम् ॥ ८७ ॥

निर्देशादेव प्रथमा समर्थविभक्तिः । पदशब्दात्प्रथमासमर्थाद् दृश्यार्थोपाधिकादस्मिन्निति सप्तम्यर्थे यः प्रत्ययो भवति । पदं दृश्यमस्मिन्, पद्यं कर्म । पद्यां पांसव । शक्यार्थं कृत्य । शक्यते यस्मिन् पदं द्रष्टुं प्रतिमुद्रोपादनेन स पद्यं कर्म । कर्म स्यावस्थोच्यते-नातिद्रवो नातिशुष्क इति ॥

मूलमस्यावर्हि ॥ ८८ ॥

मूलशब्दाप्रथमासमर्थादावर्हित्वेवं(१)गुणकादस्येति पष्ठवर्थे यत्प्रत्ययो भवति । मूलमेवावर्हि मूल्या भाषाः । मूल्या मुद्राः । गृह उद्यमे, येषां मूलमावृहते उत्पाद्यते ते मूल्याः, सुष्ठु निष्पन्नाः । मूलेत्पादनेन विना प्रहीतुं न शक्यन्ते इत्यर्थः ॥

संज्ञायां धेनुप्या ॥ ८९ ॥

धेनुप्येति निपात्यते संज्ञायां विषये । संज्ञाग्रहणमभिधेयनियमार्थम् । धेनोः पुषाममो यश्च प्रत्ययः । अन्तोदात्तोऽपि ह्यप्यभिन्यते । या धेनुरुत्तमर्णाय ऋणप्रदानादोदहनार्थं दीयते सा धेनुप्या । पीतदुग्धेति यस्याः प्रसिद्धिः । धेनुप्यां भवते ददामि ॥

गृहपतिना संयुक्ते ऋयः ॥ ९० ॥

निर्देशादेव तृतीया समर्थविभक्तिः । गृहपतिशब्दात्तृतीयासमर्थात्संयुक्त इत्येतस्मिन्नर्थे ऋयः प्रत्ययो भवति । गृहपतिना संयुक्तः, गार्हपत्योऽग्निः । अन्यस्यापि गृहपतिना संयोगोऽस्ति तत्र संज्ञाधिकारादतिप्रसन्ननिवृत्तिः ॥

नौवयोधर्मविपमूलमूलसीतातुलाभ्यस्तार्यतुल्यप्राप्यर-

द्धयानाम्यसमसमितसम्मितेषु ॥ ९१ ॥

नावादिभ्योऽष्टम्यः शब्देभ्योऽष्टम्येव तार्यादिष्वर्थेषु यथासंख्यं यत् प्रत्ययो भवति । प्रत्ययार्थद्वारेण तृतीया समर्थविभक्तिर्लभ्यते । नावा तार्यं, नाग्यमुदकम् । नाग्या नदी । शक्यार्थं कृत्यः । वयसा तुल्यो वयस्यः सखा । सखाधिकारोऽभिधेयनियमार्थः । तेन वयसा तुल्ये शत्रौ न भवति । धर्मेण प्राप्य, धर्म्यम् । ननु च धर्मादनपेत इति वच्यमाणेनैव सिद्धम् ? नैतदस्ति । धर्मं यदनुवर्तते तद्धर्मादनपेतमित्युच्यते । फलं तु धर्मादपैत्येव, कार्यविरोधित्वाद्धर्मस्य । विषेण वद्धो, विष्यः । विषेण वधमर्हतीत्यर्थः । मूलेनानाम्यं, मूल्यम् । आनाम्यमभिभवनीयम् । पटादीनामुत्पत्तिकारणं मूलं तेन तदभिभूयते शोषीक्रियते । मूल्यं हि सगुणमूलं करोति । पोरदुपधादिति यति प्राप्ते आनाम्यमिति निपातनाद् ण्यत् । मूलेन समो मूल्यः पटः । उपादानेन समानफल इत्यर्थः । सीतया समितं, सीत्यं चैत्रम् । समितं सगतमित्यर्थः । रथसीताहलेभ्यो यद्विधाविति तदन्तविधिरपीष्यते । परमसीत्यम् । उत्तमसीत्यम् । द्विसीत्यम् । त्रिसीत्यम् । तुलया समितं तुल्यम् । समितं समानसदृशमित्यर्थः । यथा तुला परिच्छिन्नति परमेवं तदपीति ॥

धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते ॥ ९२ ॥

निर्देशादेव पञ्चमी समर्थविभक्तिः । धर्मादिभ्यः पञ्चमीसमर्थेभ्योऽनपेत इत्येतस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति । धर्मादनपेतं, धर्म्यम् । पथ्यम् । अर्थ्यम् । न्याय्यम् । संज्ञाधिकारादभिधेयनियमः ॥

छन्दसोन्निर्मिते ॥ ६३ ॥

प्रत्ययार्थसामर्थ्यालभ्या समर्थविभक्तिः । छन्दः शब्दात्तृतीयासमर्थान्निर्मित इत्ये-
तस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति । निर्मित उत्पादितः । छन्दसा निर्मितरछन्दस्यः ।
छन्दसा कृत इत्यर्थः । इच्छापार्यायरछन्दः शब्द इह गृह्यते ॥

उरसोऽणु च ॥ ६४ ॥

उरः शब्दात्तृतीयासमर्थान्निर्मित इत्येतस्मिन्नर्थेऽणु प्रत्ययो भवति चकाराद्यञ्च ।
उरसा निर्मित, औरसः पुत्रः । उरस्यः पुत्रः । संज्ञाधिकारादभिधेयनियमः ॥

हृदयस्य प्रियः ॥ ९५ ॥

निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । हृदयशब्दात् पष्ठीसमर्थात् प्रिय इत्येतस्मिन्नर्थे
यत्प्रत्ययो भवति । हृदयस्य प्रियो हृद्यो देशः । हृद्य वनम् । संज्ञाधिकारादभिधेय-
नियमः । इह न भवति, हृदयस्य प्रियः पुत्र इति ॥

बन्धने चर्पी ॥ ६६ ॥

हृदयस्येत्येव । बन्धन इति प्रत्ययार्थः, तद्विशेषणमपिग्रहणम्, वद्व्यते येन
तद् बन्धनम् । हृदयशब्दात् पष्ठीसमर्थाद् बन्धने ऋपावभिधेये यत् प्रत्ययो भवति ।
ऋषिवेदो गृह्यते । हृदयस्य बन्धनमृषिः, हृद्यः । परहृदय येन यद्व्यते वशीक्रियते स
वशीकरणमन्त्रो हृद्य इत्युच्यते ॥

मतजनहलात् करणजल्पकर्पेण ॥ ९७ ॥

मतादिभ्यस्त्रिभ्यः शब्देभ्यस्त्रिभ्येव करणादिभ्यर्थेषु यथासंख्यं यत्प्रत्ययो भवति ।
प्रत्ययार्थसामर्थ्याल्लिङ्गा पष्ठी समर्थविभक्तिः । मत ज्ञानं, तस्य करण-मत्यम्,
भाव साधन वा । जनस्य जलपो, जन्यः । हलस्य कर्पो, हल्यः । द्विहल्यः । त्रिहल्यः ।
कर्पणं कर्प, भावः साधन वा ॥

तत्र साधुः ॥ ६८ ॥

तत्रेति सप्तमीसमर्थात् साधुरित्येतस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति । सामसु साधुः
सामन्यः । वेमन्यः । कर्मण्यः । शरण्यः । साधुरिह प्रवीणो योग्यो वा गृह्यते, नोपका-
रकः । तत्र हि परत्वात्तस्मै हितमित्यनेन विधिना भवितव्यम् ॥

प्रतिजनादिभ्यः सन् ॥ ६९ ॥

प्रतिजनादिभ्यः शब्देभ्यः खञ् प्रत्ययो भवति तत्र साधुरित्येतस्मिन्नर्थे । यतोऽप-
वादः । प्रतिजने साधुः, प्रतिजनीनः । जने जने साधुरित्यर्थः । पेदंयुगीनः । सांयुगीनः ।
प्रतिजन । इदयुग । सयुग । समयुग । परयुग । परकुल । परस्यकुल । अमुष्यकुल ।
सर्वजन । विश्वजन । पञ्चजन । महाजन । प्रतिजनादिः । यत्र हितार्थं एव साध्वर्थ-
स्तत्र वचनात्प्राक्कृतीया वाध्यन्ते ॥

भक्ताएगः ॥ १०० ॥

भक्तशब्दाद् णः प्रत्ययो भवति तत्र साधुरित्येतस्मिन् विषये । यतोऽपवादः । भक्ते साधुः, भक्तः शालिः । भक्तास्त्रण्डुलाः ॥

परिपदो एयः ॥ १०१ ॥

परिपदशब्दाद् ण्यः प्रत्ययो भवति तत्र साधुरित्येतस्मिन् विषये । यतोऽपवादः । परिपदि साधुः, परिपद्यः । णप्रत्ययोऽप्यत्रेव्यते । तदर्थं योगविभागः क्रियते-
'परिपदः' परिपदो णो भवति । परिपदि साधुः, परिपदः । ततो 'ण्यः' परिपद इत्येव ।

कथाविभ्यष्टक् ॥ १०२ ॥

कथाविभ्यः शब्देभ्यष्टक् प्रत्ययो भवति तत्र साधुरित्येतस्मिन् विषये । यतोऽपवादः । कथायां साधुः, कथिकः । वैकथिकः । कथा । किर्या । वितण्डा । कुट्टचिक् । जनवाद । जनेवाद । वृत्ति । मद्गृह । गुण । गण । जायुर्वेद । कथादिः ॥

गुडादिभ्यष्टक् ॥ १०३ ॥

गुडादिभ्यः शब्देभ्यष्टक् प्रत्ययो भवति तत्र साधुरित्येतस्मिन् विषये । यतोऽपवादः । गुडे साधुः, गौडिक इष्टुः । क्रीडामपिको मुद्रः । सावुको यवः । गुड । कुडमाप । सक्तु । अरूप । मांसीदन । इष्टु । वेणु । संग्राम । संघात । प्रवास । निवास । उपवास ।

पठ्यतिथिवसतिस्वपतेर्ढक् ॥ १०४ ॥

पठ्यादिभ्यः शब्देभ्यो ढक् प्रत्ययो भवति तत्र साधुरित्येतस्मिन् विषये । यतोऽपवादः । पथि साधुः, पाथेयम् । आतिथेयम् । वासतेयम् । स्वापतेयम् ॥

सभाया यः ॥ १०५ ॥

सभाशब्दाद्यः प्रत्ययो भवति तत्र साधुरित्येतस्मिन् विषये । यतोऽपवादः । स्वो वितोयः । सभायां साधुः, सभ्यः ॥

ढरद्धन्दसि ॥ १०६ ॥

सभाशब्दाद्धः प्रत्ययो भवति तत्र साधुरित्येतस्मिन् विषये ढ्दसि । यस्यापवादः । समेयोऽस्य युवा यजमानस्य वीरो जायताम् ॥

समानतीर्थे वासी ॥ १०७ ॥

साधुरिति निवृत्तम् । वासीति प्रत्ययार्थः । समानतीर्थशब्दात्तत्रेति सप्तमीसमर्थं वासीत्येतस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति । समाने तीर्थे वासीति सतीर्व्यः । समानोपाध्याय(१) इत्यर्थः ॥

(१) तीर्थशब्देनेह गुरुष्यते । समानस्य समवासीर्थे च इति इत्यधिक पुस्तकान्तरे ॥

समानोदरे शयित औ चोदात्तः ॥ १०८ ॥

समानोदरशब्दात्सप्तमीसमर्थाच्छयित इत्येतस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति ओऊर
श्रोदात्तः । शयितः स्थित इत्यर्थः । समानोदरे शयितः, समानोदर्यो आता ॥

सोदराद्यः ॥ १०९ ॥

सोदरशब्दात् सप्तमीसमर्थात् शयित इत्येतस्मिन्नर्थे यः प्रत्ययो भवति ।
पोदर" इति सूत्रेण यकारादौ प्रत्यये विवक्षिते प्रागेव समानस्य सभाषः । ओदरे
शयितः, सोदर्यो आता । ओ चोदात्त इति नानुवर्त्तते । यकारे स्वरः ॥

भवे छन्दसि ॥ ११० ॥

तत्रैत्येव । सप्तमीसमर्थाद्वैव इत्येतस्मिन्नर्थे छन्दसि विषये यत्प्रत्ययो भवति
अणादीनां घादीनां चापवादः । सति दर्शने तेऽपि भवन्ति, सर्वविधीनां छन्द-
व्यभिचारात् । मेध्याय च विद्युव्याय च नमः । आपादपरिसमाप्तेरछन्दोऽधिकारो
भवाधिकारश्च, "समुद्राभाद् घ" इति यावत् ॥

पाथोनदीभ्यां छ्यण् ॥ १११ ॥

पाथः शब्दाच्चदीशब्दाच्च छ्यण् प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन्नर्थे । यतो
ऽपवादः । पाथसि भवः, पाथ्यो वृषा । नाद्या गिरो मे प्रयच्छति । पाथोऽन्तरिक्षम् ॥

वेशन्तहिमयद्भ्यामण् ॥ ११२ ॥

वेशन्तशब्दाद्धिमवच्छब्दाच्चाण् प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन् विषये ।
यतोऽपवादः । वेशन्तीभ्यः स्वाहा । हिमवतीभ्यः स्वाहा ॥

स्रोतसो विभाषा छ्यङ्छ्यौ ॥ ११३ ॥

स्रोतः शब्दाद्विभाषा छ्यत् छ्य इत्येतौ प्रत्ययौ भवतस्तत्र भव इत्येत-
स्मिन् विषये । यतोऽपवादः । पक्षे स्रोऽपि भवति । स्रोतसि भवः, स्रोत्यः । स्रोतस्यः
छ्यदुह्ययोः स्वरे विशेषः ॥

सगर्भसयूथसनुताद्यन् ॥ ११४ ॥

सगर्भसयूथसनुतशब्देभ्यो यन् प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन् विषये
यतोऽपवादः । स्वरे विशेषः । अनुभ्राता सगर्भः । अनुसखा सयूथः । यो नः सनुत्यः
सर्वत्र समानस्य छन्दसीति सभावः ॥

तुप्राद् घन् ॥ ११५ ॥

तुप्राशब्दाद् घन् प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन् विषये । यतोऽपवादः
स्वमग्ने वृषमस्तुप्रियाणाम् । अन्नाकाशयज्ञव रेष्ठेषु तुप्राशब्दः ॥

अग्राद्यत् ॥ ११६ ॥

अग्राशब्दाद्यत् प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन् विषये । अग्रे भवमग्रम् ।

विमर्शमिदं यावता सामान्येन यद्विहित एव ? घञ्छौ चेति वक्ष्यति, ताभ्यां बाधा
ना भूदिति पुनर्विधीयते ॥

घञ्छौ च ॥ ११७ ॥

अभ्रशब्दाच्च घञ्छौ च प्रत्ययौ भवन्ति तत्र भव इत्येतस्मिन् विषये । अन्यम् ।
अग्रियम् । अग्रोयम् । अकारस्तुब्राह्मणस्यानुकरणार्थः । अग्रियम् । स्वरे विशेषः ॥

समुद्राब्राह्मणः ॥ ११८ ॥

समुद्रशब्दादभ्रशब्दाच्च घः प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन्नर्थे । यतोऽप-
वादः । समुद्रियाणां नदीनाम् । अग्रियस्येव घोषः । अभ्रशब्दस्यापूर्वनिपातस्तस्य
लक्षणस्य व्यभिचारित्वात् ॥

वर्हिषि दत्तम् ॥ ११९ ॥

भव इति निवृत्तम् । घर्हिः शब्दात् सप्तमीसमर्थाद्वत्तमित्येतस्मिन्नर्थे यत् प्रत्ययो
भवति । घर्हिष्येषु निधिषु प्रियेषु ॥

दूतस्य भागकर्मणी ॥ १२० ॥

निर्देशादेव समर्थापि भविष्यति । दूतशब्दात् पष्ठीसमर्थाङ्गागे कर्मणि चाभिधेये यत्
प्रत्ययो भवति । भागोऽंशः । कर्म क्रिया । यत्ते अग्रे दूत्यम् । दूतभागः, दूतकर्म वा ॥

रक्षोयातूनां हननी ॥ १२१ ॥

निर्देशादेव समर्थापि भविष्यति । रक्षः शब्दाच्चानुत्पन्नाच्च पष्ठीसमर्थाङ्गनानीत्येतस्मि-
न्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति । हन्यतेऽनयेति हननी । याते अग्रे रक्षस्या तनूः । रक्षसां
हननी । यातव्या यातूनां हननी । बहुवचनं स्तुतिवैशिष्ट्यवशापनार्थम् । वहुनां रक्षसां
हननेन तनूः स्तूयते ॥

रेवतीजगतीहविष्याभ्यः प्रशस्ये ॥ १२२ ॥

रेवत्यादिभ्यः पष्ठीसमर्थेभ्यः प्रशस्ये वाच्ये यत्प्रत्ययो भवति । प्रशसनं प्रशस्वम् ।
भावे कथप् प्रत्ययः । यद्वो रेवती रेवत्यम् । यद्वो जगती जगात्यम् । यद्वो हविष्या
हविष्यम् । हविषे हिता हविष्यास्तासां प्रशसनं हविष्यम् । यत्थेति लोपे कृते "हलो
यमां यमि" इति लोपः ॥

असुरस्य स्यम् ॥ १२३ ॥

असुरशब्दात् पष्ठीसमर्थात्स्वमित्येतस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति । अणोऽपवादः ।
असुर्यं वा एतत्प्राग्, यच्चकष्टत कुलालकृतम् ॥

मायायामणु ॥ १२४ ॥

असुरशब्दात् पष्ठीसमर्थेभ्यः प्रशस्ये वाच्ये यत्प्रत्ययो भवति । यद्वो रेवती रेवत्यम् । यद्वो जगती जगात्यम् । यद्वो हविष्या
हविष्यम् । हविषे हिता हविष्यास्तासां प्रशसनं हविष्यम् । यत्थेति लोपे कृते "हलो
यमां यमि" इति लोपः ॥

तद्वानासामुपधानो मन्त्र इतीष्टकासु लुक् च मतोः ॥ १२५ ॥

तद्वानिति निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । मनुवन्ताध्या ६५।
मिति षष्ठ्यर्थे यत्प्रत्ययो भवति, यत्तत्प्रथमासमर्थमुपधानो मन्त्रश्चेत्स भवति,
सामिति निर्दिष्टमिष्टकाश्चेता भवन्ति । लुक् च मतोरिति प्रकृतिनिर्हासः ।
स्ततश्चेद्विवक्षा । तद्वानित्यवयवेन समुदायः व्यपदिश्यते । वर्चशब्दो
स्ति स वर्चस्वान् । उपधीयते येन स उपधानः । चयनवचन इत्यर्थः । वर्चस्वानुप
नमन्त्र आसामिष्टकानामिति विगृह्य यति विहिते मतोलुकि कृते वर्चस्या
तेजस्या उपदधाति । पदस्याः । रेतस्याः । तद्वानिति किम् ? मन्त्रसमुदायादेव
भूत् । उपधान इति किम् ? वर्चस्वानुपस्थानमन्त्र आसामित्यत्र मा भूत् । मन्त्र इ
किम् ? अहुलिमानुपधानो हस्त आसामित्यत्र मा भूत् । इष्टकास्त्विति किम् ?
नुपधानो मन्त्र पूर्णं कपालानामित्यत्र मा भूत् । इतिकरणो नियमार्थः ।
मवेऽपि केनचिदेव पदेन तद्वान्मन्त्रो गृह्यते न सर्वेण ॥

अश्विमानन् ॥ १२६ ॥

अश्विशब्दो यस्मिन्मन्त्रेऽस्ति सोऽश्विमान् । अश्विमच्छब्दादण्प्रत्ययो भवति
पूर्वस्य यतोऽपवादः । अश्विमानुपधानो मन्त्र आसामिष्टकानामिति विगृह्य
तत्र मनुषो लुकि कृते “इनण्यनपत्ये” इति प्रकृतिभावः—वाश्विनीरुपदधाति ॥

वयस्यासु मूर्ध्नो मनुप् ॥ १२७ ॥

वयस्वानुपधानो मन्त्रो यासां ता वयस्यास्तास्वमिधेयासु मूर्ध्नो
भवति । पूर्वस्य यतोऽपवादः । यस्मिन्मन्त्रे वयशब्दो मूर्धन् शब्दश्च विद्यते स
स्वानपि भवति मूर्धन्वानपि । यथा मूर्धा वयः प्रजापतिच्छब्द इति । तत्र
वदादिव मूर्धन्वच्छब्दादपि यति प्राप्ते मनुर्विधीयते । मूर्धन्वतीरुपदधाति
एव मूर्धन्वत्यः । वयस्यास्त्विति किम् ? यत्र मूर्धन्शब्द एव केवलो न वयः
मा भूत् । मूर्धन्वत इति वक्तव्ये मूर्धन् इत्युक्तं मनुषो लुक् भावनं चित्ते कृत्वा ॥

मत्वर्थे मासतन्वोः ॥ १२८ ॥

यस्मिन्नर्थे मनुर्विहितस्तस्मिंश्छन्दसि विषये यत्प्रत्ययो भवति मासतन्वोः
यार्थविशेषणयोः । प्रथमासमर्थादस्युपाधिकात्पष्ठ्यर्थे सप्तम्यर्थे च यत्प्रत्ययो
मत्वर्थीयानामपवादः । नभांसि विद्यन्ते यस्मिन्मासे, नभस्यो मासः ।
तपस्यः । मध्व्यः । नभःशब्दोऽग्रेषु वर्तते । तन्वा खल्वपि—ओजोऽस्यां
ओजस्या तनूः । रत्नस्या । मासतन्वोरिति किम् ? मधुमता पात्रेण चरति । न.
रनन्तरार्थे वा—मध्वस्मिन्नस्ति मध्वस्मिन्नन्तरमिति वा मध्व्यो मासः ।
कोरकाररेकाश्च वक्तव्याः । लुक् तावत्—तपश्च तपस्यश्च । नभश्च नभस्यश्च ।

इत्यथ । नपुसकलिङ्गं छान्दसावात् । अकारः-इपो मासः । ऊर्जो मासः । इकार-
चिमासः । रेफ-शुकोमासः ॥

मधोर्न् च ॥ १२६ ॥

मधुशब्दान्मन्वर्थे अ. प्रत्ययो भवति चकाराद्यच्च, उपसंख्यानान्मुक् च । माधव ।
पिप्यः । मधुः । तन्वां सख्यपि-माधवा । मधप्या । मधु, तन्ः ॥

ओजसोऽह्नि यत्खी ॥ १३० ॥

मन्वर्थ इत्येव । ओजः शब्दान्मन्वर्थे यत्खी प्रत्ययौ भवतोऽह्न्यभिधेये । ओज-
समहः । ओजसीनमहः ॥

वेशोयशश्चादेर्भगायत् ॥ १३१ ॥

मन्वर्थ इत्येव । वेशोयशसी आदौ यस्य प्रातिपदिकस्य तस्माद्वेशोयशश्चादेर्भगा-
यात् प्रातिपदिकान्मन्वर्थे यत् प्रत्ययो भवति । एकारः स्वार्थः । वेशोभगो विद्यते
स्य स, वेशोभग्यः । यशोभग्यः । वेश इति यलमुच्यते । श्रीकामप्रयत्नमाहात्म्यवी-
यशास्तु भगशब्दः । वेशश्चासी भगश्च वेशोवल श्रीप्रभृति भगः, सोस्यास्तीति
शोभग्यः ॥

स च ॥ १३२ ॥

वेशोयशश्चादेर्भगान्तात्प्रातिपदिकान्मन्वर्थे सः प्रत्ययो भवति । योगविभागो
यासख्यनिरामार्थ उत्तरार्थश्च । चकाराद्यत् । वेशोभगीनः । वेशोभग्यः । यशोभ-
गीनः । यशोभग्यः ॥

पूर्वैः कुतमिनयो च ॥ १३३ ॥

मन्वर्थ इति निवृत्तम् । निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । पूर्वशब्दात्तृतीयासमर्थात्कृत-
मित्येतस्मिन्नर्थे इति य इत्येतौ प्रत्ययौ भवत, चकाराद्यच्च । पृथिभिः पूर्वैः ।
पूर्वैः । पूर्वैरिति बहुवचनान्तेन पूर्वपुरुषा उच्यन्ते । तत्कृता पन्थान-
शस्ता इति पयो प्रशसा ॥

अद्भिः संस्कृतम् ॥ १३४ ॥

निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । अप्शब्दात्तृतीयासमर्थात्संस्कृतमित्येतस्मिन्नर्थे यत्प-
रयो भवति । यस्येदमप्यं हविः, अद्भिः संस्कृतमिति ॥

सहस्रेण समितौ घः ॥ १३५ ॥

निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । सहस्रशब्दात्तृतीयासमर्थात् समितावित्येतस्मिन्नर्थे
प्रत्ययो भवति । समितस्तुल्यः सहस्रः । अयमद्भिः सहस्रियः । सहस्रतुल्य
त्यर्थः । केचित्तु समिताविति पठन्ति । तत्रापि समित्या समित पृथ लक्षितव्यः ।
अथ छन्दसि प्रयोगदर्शनात् ॥

मतौ च ॥ १३६ ॥

मत्वर्थे च सहस्रशब्दाद् घः प्रत्ययो भवति । सहस्रस्य विद्यते, सहस्रियः
तपः सहस्राभ्यां विनीती, अण् चेत्यनयोरपवादः ॥

सोममर्हन्ति यः ॥ १३७ ॥

विदेशादेव समर्थविभक्तिः । सोमशब्दाद् द्वितीयासमर्थाद्गर्हन्तीत्येतस्मिन्नर्थे
प्रत्ययो भवति । सोममर्हन्ति सोम्या ब्राह्मणाः । यज्ञार्हा इत्यर्थः । यति
यग्रहणं, स्वरे विशेषः ॥

मये च ॥ १३८ ॥

सोमग्रहणं, यश्चानुवर्तते । मय इति मयडर्थो लक्ष्यते । सोमशब्दान्मयडर्थे
प्रत्ययो भवति । आगतविकारावयवप्रकृता मयडर्थाः । ॐ ॐ ॐ
रूप्यः । मयड् च । मयड्वैतयोर्भाषायामभक्षाच्छादनयोः । तत्प्रकृतवचने मय इति
तत्र यथायोगं समर्थविभक्तिः । सोम्य मधु पिबन्ति । सोममयमित्यर्थः ॥

मघोः ॥ १३९ ॥

यशब्दो निवृत्तः । मधुशब्दान्मयडर्थे यत् प्रत्ययो भवति । मघव्यान् स्तोकां
मधुमयानित्यर्थः ॥

यसोः समूहे च ॥ १४० ॥

यसुशब्दात् समूहे वाच्ये यत् प्रत्ययो भवति चकारान्मयडर्थे च ।
समर्थविभक्तिः । वसव्यः समूहः, मयडर्थो घः । अक्षरसमूहे छन्दसः
उपसंहयान्मः । ओध्रावयेति चतुरक्षरम् । अस्तु ध्रौपडिति चतुरक्षरम् । यजे
द्वयक्षरम् । ये यजामहे इति पञ्चाक्षरम् । द्वयक्षरो वपटकारः । एष वै
छन्दस्यः प्रजापतिर्यज्ञो मन्त्रे विहितः । सप्तत्रिंशत्क्षराण्येव छन्दस्य इत्यर्थः ।
शब्दादक्षरसमूहे वर्तमानात् स्वार्थे यत् प्रत्ययः । यसुशब्दादपि यद्वक्तव्यः ।
गुहीतस्य बहुभिर्वसव्यै । वसुभिरित्यर्थः । अग्निरीशे वसव्यस्य । वसोरित्यर्थः ॥

नक्षत्राद् घः ॥ १४१ ॥

नक्षत्रशब्दाद् घः प्रत्ययो भवति स्वार्थे । समूह इति नानुवर्तते ।
स्वाहा ॥

सर्वदेवात्तातिल् ॥ १४२ ॥

सर्वदेवशब्दाभ्यां तातिल् प्रत्ययो भवति छन्दसि विषये स्वार्थिकः । सर्वतातिः
देवतातिः ॥

शिवशमरिष्टस्य करे ॥ १४३ ॥

करोतीति करः, प्रत्ययार्थः । तत् सामर्थ्येण पृष्टीसमर्थविभक्तिः ।

हान्देभ्यः पष्ठीसमर्थेभ्यः कर् इत्येतस्मिन्नर्थे तातिल् प्रत्ययो भवति । शिवं करोतीति,
शिवतातिः । दातातिः । अरिष्टतातिः ॥

भावे च ॥ १४४ ॥

भावे चार्थे छन्दसि विषये शिवादिभ्यस्तातिल् प्रत्ययो भवति । शिवस्य भावः,
दायतातिः । दातातिः । अरिष्टतातिः । यतः पूर्णोऽवधिरतः परमन्यः प्रत्ययोऽ
धेःक्रियते ॥

इति धीजयादित्यदित्चितायां काशिकायां वृत्तौ चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

समाप्तश्च चतुर्थोऽध्यायः ॥

॥ शुभम् ॥

❖ काशी-संस्कृत-ग्रन्थमाला ❖

३७

(व्याकरणविभागे पष्ठं प्रसूतम्)

पाणिनीयव्याकरणसूत्रवृत्तिः

काशिका

विद्वद्भस्वामनजयादित्यविरचिता

सम्पादक -

व्याकरणन्यायाचार्य.

पण्डित श्रीशोभितमिश्रः

उपोद्घातलेखक -

पण्डित श्रीब्रह्मदत्त जिज्ञासुः

[द्वितीयो भागः]

चौखम्बा-संस्कृत-पुस्तकालय, बनारस-१

प्रकाशकः—

जयकृष्णदास हरिदास गुप्तः,
चौखम्बा-संस्कृत-सीरिज आफिस,
पो० बाक्स नं० ८ बनारस-१

पुनर्मुद्रणादिकाः सर्वेऽधिकाराः प्रकाशकाधीना

JAYA KRISHNA DASHARIDASGUPTA
The Chowkhamba Sanskrit Series Office.
P. O. Box 8, Banaras.

सम्पूर्ण ग्रन्थस्य मूल्य १२)

मुद्रक—

विद्याविहास प्रेस,
बनारस-१

पाणिनीयसूत्रवृत्तिः
का शि का
 (उत्तरार्द्धम्)

अथ पञ्चमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

प्राक् क्रीताच्छः ॥ १ ॥

नेन क्रीतमिति वक्ष्यति, प्रागेतरमात् क्रीतसप्तशब्दनायामिति ऊर्ध्वमनुक्रमिष्या-
 मश्छप्रत्ययस्तेष्वधिकृतो वेदितव्यः । वक्ष्यति—तस्मै हितमिति । वस्सेभ्यो
 वत्सीयो गोधुक । करभीय उप्लूः । अकरभीयः । अपत्सीयः । अर्थोऽवधित्वेन
 न प्रत्ययः । तेने प्राक् ऋजश्छ इति नोक्तम् ॥

उगवादिभ्यो यत् ॥ २ ॥

प्राक् क्रीतादित्येव । उवर्णान्तात् प्रातिपदिकाद्वादिभ्यश्च यप्रत्ययो
 प्राक्क्रीतीयेष्वर्थेषु । छस्यापवादः । शङ्क्यं वारु । पिचव्यः कार्पासः ।
 मृत्तिका(१) । गवादिभ्यः खल्वपि-भाव्यम् । हविभ्यम् । सनद्गुर्नाम चर्मविकारः,
 ततः परत्वाच्चर्मणोऽजित्येष विधिः प्राप्नोति । तथा चरुर्नाम हविः । सनुरन्नविकारः ।
 अपृषादिष्वन्नविकारेभ्यश्चेति पठ्यते । ततो विभाषा हविरपृषादिभ्यश्चेत्येष विधिः
 प्राप्नोति । तत्र पूर्वविप्रतिषेधेन यत् प्रत्यय एवेत्यते—सनद्गुर्व्यं चर्म । चरव्यास्त
 प्लुला । सल्लव्या घाना इति । गवादिषु नाभि नभ चेति पठ्यते । तस्य
 नाभिश्चब्दो यत्प्रत्ययमुत्पादयति नभ चादेशमापद्यत इति । नाभये हितो, नभ्योऽक्षः
 नभ्यमञ्जनम् । यस्तु शरीरावयवो नाभिश्चद्दस्ततः शरीरावयवादिति यति
 नाभये हित नाम्य तैलमिति भवितव्यम् । गवादिषु यता सन्नियुक्तो
 न भवति । गो । हविस् । बर्हिप् । खट । अष्टका । युग । मेधा । सक् । छनाभिः
 च० । छशुनः संप्रसारणं वा च दीर्घत्वं तरसन्नियोगेन चान्तोदात्तत्वम्० । शुन्यम्
 शुन्यम् । चमारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् “नस्तद्धित” इति लोपो न स्यात् ।
 सोऽनङ् च० । ऊधन्यः कूपः । उदर । खर । सज्जद् । अक्षर । विप । गवादि (२) ॥

(१) कमण्डलुत्वा मृत्तिर्वेति पुस्तकान्तरे नास्ति ॥ (२) रुक्म, लघ्वा, एतौ
 गण्ये पुस्तकान्तरेऽपि कौ ॥

कम्बलाच्च सज्ञायाम् ॥ ३ ॥

कम्बलाप्राक्प्रीतीयेष्वर्थेषु यप्रत्ययो भवति सज्ञायां त्रिपये । छस्यापवाद ।
कम्बल्यमूर्णापलशतम् । सज्ञायामिति किम् ? कम्बलीया ऊर्णा ॥

विभाषा हरिरपूपादिभ्य ॥ ४ ॥

हविर्विशेषाच्चिभ्योऽपूपादिभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्यः प्राक्प्रीतीयेष्वर्थेषु विभाषा यत्
प्रत्ययो भवति । आमिदय दधि । आमिदीय दधि । पुरोडाश्यास्तण्डुला । पुरोडा-
शीया । हविश्शब्दात्तु गवादिपाठाक्षित्यमेव भवति । अपूपादिभ्य-अपूप्यम् ।
अपूपीयम् । तण्डुल्यम् । तण्डुलीयम् । अपूप । तण्डुल । अभूप । अभ्योप । पृथुक् ।
अभ्योप । भर्गल । मुमल । सूप । कृक । कर्णवेष्टक । किण्व । अन्नधिकारेभ्यश्च ॥
पूप । रधूणा । पीप । अश्व । पत्र(१) । अपूपादि ॥

तस्मै हितम् ॥ ५ ॥

तस्मा इति चतुर्थसिम्प्रादितमित्येतस्मिन्नर्थं यथाविहित प्रत्ययो भवति ।
यस्तेभ्यो हितो गोधुक् वसीय । अवसीय । पटव्यम् । गव्यम् । हविष्यम् । अपू-
प्यम् । अपूपीयम् ॥

शरीराययगाद्यत् ॥ ६ ॥

शरीर प्राणिकाय । शरीराययववाचिनः प्रातिपदिकाद्यत् प्रत्ययो भवति, तस्मै
हितमित्येतस्मिन् विपये । छस्यापवाद । दन्त्यम् । कण्ठ्यम् । ओष्ठ्यम् । नाभ्यम् ।
नस्यम् ॥

रत्नययमापतिलवृषपत्रह्मणश्च ॥ ७ ॥

रत्नादिभ्यो यत्प्रत्ययो भवति तस्मै हितमित्येतस्मिन् विपये । छस्यापवाद ।
रत्नाय हित, रत्न्यम् । यन्त्यम् । माप्यम् । तिल्यम् । वृष्यम् । ब्रह्मण्यम् । वृष्णे
हितम्, ब्राह्मणेभ्यो हितमिति वाक्यमेव भवति । छप्रत्ययोऽपि न भवति, अनभिधा-
नात् । घकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थं-रथाय हिता, रथ्या ॥

अजाविभ्या ध्यन् ॥ ८ ॥

अज अवि इयेताभ्यां ध्यन् प्रत्ययो भवति तस्मै हितमित्येतस्मिन्विपये । छस्या-
पवाद । अजप्या यूधि । अविध्या ।

आत्मन्विश्वजनभोगोत्तरपदात् ख ॥ ९ ॥

आत्मन् विश्वजन इयेताभ्यां भोगोत्तरपदाच्च प्रातिपदिकाच्च प्रत्ययो भवति,
तस्मै हितमित्येतस्मिन् विपये । छस्यापवाद । आत्मन्निति नलोपो न कृत्, प्रकृति-
रिमाणज्ञापनार्थम्, तेनोत्तरपदग्रहणं भोगशब्देनैव स्वर्ग्यते, न तु प्रत्येकम् ।

(१) कट । अयस्थूण । ओदन । अवोष । प्रदीप । एते शब्दा अत्र गये अधिका ॥

आमने हितम्, आमनीनम् । आमाध्वानौ ख इति प्रकृतिभाव । विश्वजनेभ्यो हित, विश्वजनीनम् । कर्मधारयादिष्यतेः । पद्मीसमासाद् बहुव्रीहेश्च छ एव भवति-विश्वजनाय हित विश्वजनीयम् । पञ्चजनादुपसख्यानम् । पञ्चजनाय ख । अत्रापि कर्मधारयादिष्यते-पञ्चजनीनम् । अन्यत्र पञ्चजनीयम् । सर्वजनादुपसख्यः । (१) सार्वजनिकम् । सर्वजनीनम् । अत्रापि कर्मधारयादेव । सर्वजनीयम् न्यत् । महाजनान्निय ठज वक्तव्यः । महाजनाय हित माहाजनिकम् । तत्पुरुषादेव । बहुव्रीहेस्तु छ एव भवति-महाजनीयम् । भोगोत्तरपदात् खखवि-मात् भोगीण । पितृभोगीण । भोगशब्द शरीरवाची । केवलेभ्यो मात्रादिभ्यश्च छ एव भवति । मात्रीय । पित्रीय । राजाचार्याभ्यां तु नित्यम् । भोगोत्तरपदाभ्यामेव ख प्रत्यय इष्यते न केवलाभ्याम् । राजभोगीन । आचार्यादणव च । आचार्यभोगीन ॥ केवलाभ्यां वाक्यमेव भवति-राज्ञे हितम् । आचार्याय हितमिति ॥

सर्वपुरुषाभ्यां णट्ठो ॥ १० ॥

सर्वपुरुषाभ्यां यथासंख्य णट्ठौ प्रत्ययौ भवत तस्मै हितमित्येतस्मिन् विषये । छस्यापवाद । सर्वस्मै हित सार्वम् । पौरुषेयम् । सर्वाण्यस्य वा वचनम् । सर्वं यम् । पुरुषाद्वध्वेकारसमूहतेन कृतेष्विति वक्तव्यम् । पौरुषेयो वधो, विकार, समूहो वा । तेन कृत पौरुषेयो ग्रन्थः ॥

माणवचरकाभ्यां खञ् ॥ ११ ॥

माणवचरकशब्दाभ्यां खञ् प्रत्ययो भवति तस्मै हितमित्येतस्मिन् विषये । छस्यापवाद । माणवाय हित, माणवीनम् । चारकीणम् ॥

तदर्थं प्रकृते प्रकृतौ ॥ १२ ॥

प्रकृतिरूपादानकारण, तस्यैव उत्तरमवस्थान्तर विकृति । विकृतिवाचिन प्रातिपदिका प्रकृतावभिधाय्या यथाविहित प्रत्ययो भवति । तदर्थमिति प्रत्ययार्थविशेषणम्, तदिति सवनान्ता विकृति परामृश्यते, विकृत्यर्थायां प्रकृतौ प्रत्ययः । तदर्थं ग्रहणेन प्रकृतेरनन्यायतात्प्रायते न प्रकृतिविकारसंभवमात्रं प्रत्ययः किन्तु प्रकृतेरनन्यायत्वं विवक्षिते । प्रत्ययार्थस्य च तदर्थत्वे सति सामर्थ्याल्लभ्या चतुर्थी समर्थविभक्तिः । केचित्तु तस्मै हितमित्यनुवर्णयन्ति । अज्ञारेभ्यो हितानि पृतानि काष्ठानि, अज्ञारीयाणि काष्ठानि । प्राजारीया इष्टका । शङ्खन्य दाह । पिचव्य कार्पास । तदर्थमिति किम् ? यवाना धाना । धानाना सक्तव । प्रकृत्यन्तरनिवृत्तिरत्र विवक्षिता, न तादर्थ्यम्-धानाना सक्तवो न लाजानामिति । विकृतेरिति किम् ? उदकार्यकूप । विकृतिग्रहणे अक्रियमाणे या काचिद्विकृतिर्गृह्येत, नोपादानकारणमेव, भवति च कूप उदकस्य प्रकृति तत्रोपादानात् । न तु उदक तस्य विकृति, अत्यन्तभेदात् ।

(१) सबजनाब्जश्च चकारात् खश्चोद पा० ॥

प्रकृताविति किम् ? अस्यर्था कोशी । असिरयसो विकृतिर्भवति, न तु कोशी तस्य प्रकृतिर्भवति । द्वयोरपि प्रकृतिविकृत्योर्ग्रहणे विवक्षितः प्रकृतिविकारभावो लभ्यते ॥

छदिरुपधिवलेढञ् ॥ १३ ॥

छदिरादिभ्यः शब्देभ्यो ढञ् प्रत्ययो भवति तदर्थं विकृतेः प्रकृतावित्येतस्मिन् विषये । छस्यापवादः । छदिपेयाणि नृणानि । औपधेयं दारु । बालेयास्तण्डुला । उपधिशब्दात् स्वार्थे प्रत्ययः । उपधीयत इत्युपधिः, रथोद्गमः । औपधेयमपि तदेव दासः ।

ऋपभोपानहोञ्यः ॥ १४ ॥

ऋपभ उपानह् इत्येताभ्यां न्यः प्रत्ययो भवति, तदर्थं विकृतेः प्रकृतावित्येतस्मिन् विषये । छस्यापवादः । आर्पभ्यो वत्सः । औपानहो मुञ्जः । चर्मण्यपि प्रकृत्येन विवक्षिते पूर्वप्रतिषेधादयमेवेत्यते-औपानहं चर्म ॥

चर्मणोऽञ् ॥ १५ ॥

चर्मण इति पठ्यते । चर्मणो या विकृतिस्तद्वाचिनः प्रातिपदिकादञ् प्रत्ययो भवति, तदर्थं विकृतेः प्रकृतावित्येतस्मिन् विषये । छस्यापवादः । वारधं चर्म । वारधं चर्म ॥

तदस्य तदस्मिन् स्यादिति ॥ १६ ॥

तदिति प्रथमा समर्थविभक्तिः, अस्येति प्रत्ययार्थः, स्यादिति प्रकृतिविशेषणम्, इतिकरणो विवक्षार्थः । एवं द्वितीयेऽपि वाक्ये । सप्तम्यर्थे तु प्रत्यय इत्येतावान् विशेषः । प्रथमासमर्थात् पठ्यर्थं सप्तम्यर्थं च यथाविहितं प्रत्ययो भवति, यत्तदर्थमासमर्थं स्याच्चेत्तद्वति । इतिररणस्ततश्चेद्विवक्षा । प्राकार आसामिष्टकानां स्यात्, प्राकारीया इष्टकाः । प्रासादीय दारु । सप्तम्यर्थं रत्नवपि-प्राकारोऽस्मिन् देशे स्यात्, प्राकारीयो देशः । प्रासादीया भूमिः । स्यादिति सम्भावनायां, लिङ्, सम्भावनेऽलमिति चेदित्यादिना । इष्टकानां बहुत्वेन तत् सम्भाव्यते-प्राकार आसामिष्टकानां स्यादिति । देशस्य च गुणेन सम्भाव्यते-प्रासादोऽस्मिन् देशे स्यादिति । प्रकृतिविकारभावस्तादर्थ्यं चेह न विवक्षितं किं तर्हि योग्यतामात्रम्, तेन पूर्वस्यायमविषयः, द्विस्त्वद्ग्रहणं न्यायप्रदर्शनार्थम्-अनेकस्मिन् प्रत्ययार्थे अत्येकं समर्थविभक्तिः सम्बन्धनीयेति । अथेह कस्माच्च भवति-प्रासादो देवदत्तस्य स्यादिति ? गुणवानयं सम्भाव्यते, प्रासादलाभोऽस्येति । इतिकरणो विवक्षार्थ इत्युक्तम् ॥

परिराया ढञ् ॥ १७ ॥

परिराशब्दाद् ढञ् प्रत्ययो भवति, तदस्य तदस्मिन् स्यादित्येतस्मिन्नर्थे । छस्यापवादः । पारिखेया भूमिः । छयतोः पूणोवधिः, इतः परमन्यः प्रत्ययो विधीयते ॥

प्राग्यतेष्ठञ् ॥ १८ ॥

तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिरिति वक्ष्यति । प्रागेतस्माद्वतिसंशब्दनाद्यानित ऊर्ध्वमनु-

क्रमिष्यामः ठञ् प्रत्ययस्तेष्वधिकृतो वेदितव्यः। वक्ष्यति-पारायणनुरायणचान्द्रायणं
वर्त्तयति, पारायणिकः। तौरायणिकः। चान्द्रायणिकः॥

आर्हादगोपुच्छसख्यापरिमाणदृक् ॥ १६ ॥

तद्वर्त्तयति वक्ष्यति। आप्तस्माद्वर्त्तयति शब्दनाद्यानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः ठक्
प्रत्ययस्तेष्वधिकृतो वेदितव्यो गोपुच्छादीन् वर्जयित्वा। अभिविधायकमाकारः। तेना-
हृत्यर्थेऽपि ठक् भवत्येव। ठञ् अधिकारमर्थे तद्वपवादः ठग् विधीयते। वक्ष्यति-त्तेन
क्रीतम्। नैष्किकम्। पाणिकम्। अगोपुच्छसंख्यापरिमाणदिति किम्? गोपुच्छेन
क्रीतं गोपुच्छिकम्। सख्या-पाणिकम्। परिमाण-प्रास्थिकम्। कौडिकम्। ठञ्
प्रत्युदाह्रियते। सख्यापरिमाणयोः को विशेषः? भेदगगन सख्या एकत्वादिः। गुरुत्व-
मानमुन्मान पलादिः। आयाममान प्रमाणं वितरत्यादिः। आरोहपरिणाहमानं परि-
माणं प्रत्यादिः॥

ऊर्ध्वमानं किलोन्मान परिमाण तु सर्वतः।

आयामस्तु प्रमाणं स्यात् सख्या बाह्या तु सर्वतः॥

असमासे निष्कादिभ्यः॥ २० ॥

आर्हादित्येव। निष्कादिभ्यः शब्देभ्योऽसमासे ठक् प्रत्ययो भवति आर्हादिष्वर्थेषु।
ठञोऽपवादः। नैष्किकम्। पाणिकम्। पादिकम्। माषिकम्। अममाम इति किम्?
परमनैष्किकम्। उत्तमनैष्किकम्। ठञेव भवति, परिमाणान्तस्येत्युत्तरपदवृद्धिः। अथ
किमर्थमममाम इत्युच्यते, यावता ग्रहगवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिं प्रतिपद्यते?
निष्कादिष्वसमासग्रहणं ज्ञापकं पूर्वत्र तदन्ताप्रतिपेक्षस्य, उग्रादिभ्यो यत्-नाथ्यम्।
सुगध्यम्। अतिसुगध्यम्। विभाषा हविरपूपादिभ्यः अपूप्यम्। अपूपीयम्। यवा-
पूप्यम्। यवापूपीयम्। शरीरावयवाद्यत्-दन्त्यम्। राजदन्त्यमित्येवमादि सिद्धं
भवति। इत उत्तरं च सख्यापूर्वपदानां तदन्तविधिरिष्यते, पारायणनुरायणचान्द्रा-
यणं वर्त्तयति-त्रैपारायणिकः। त्रैपारायणिकः। लुगन्तायास्तु प्रकृतेर्ज्ञेयते-द्वान्यां
शुर्पाभ्यां क्रीतं द्विशूर्पम्। त्रिशूर्पम्। द्विशूर्पेण क्रीतमिति त्रैविध्यमिति चेत्
द्वयन्यतरस्यामित्यञ् न भवति, सामान्यविहितेष्टञेव भवति-द्विशोषिकम्। (१) ठञो
द्विगु प्रत्ययेनैव वाहलुगभावात्। तथा चेत्कम्-प्राग्वते. सख्यापूर्वपदानां तदन्तग्रहण-
मलुकीति। निष्कः। पादः। माषः। बाहः। द्रोणः। पष्टिः। निष्कादिः॥

शताच्च ठन्यतामशने॥ २१ ॥

आर्हादित्येव। शतशब्दात् ठन्यती प्रत्ययौ भवतः, अशनेऽभिधेये आर्हादिष्व-
र्थेषु। कनोऽपवादः। शतेन क्रीतः, शतिकम्। शत्यम्। अशत इति किम्? शत परि-
माणमस्य, शतकं निदानम्। प्रत्ययार्थोऽत्र सद्यः शतमेव वस्तुतः प्रकृत्यर्थाच्च भिद्यते

(१) 'ठञो द्विगुप्रतीत्येव' इत्यत्र पुस्तकान्तरं नास्ति॥

इह तु न भवति-शतेन क्रीतं, शतं शाटकशतमिति, शतिकं शाटकशतमिति । वाक्येन इयं प्रत्ययार्थस्य तत्त्वं गम्यते, न श्रुत्या । तथा चोक्तम्-शतप्रतिपेधेऽन्य-
शतत्वेऽप्रतिपेध इति । [भकारोऽम्मास इत्यनुकर्षणार्थः । द्वौ च शतं च द्विशतम्,
द्विशतेन क्रीतं, द्विशतकम् । त्रिशतकम् । प्राग्वतेः संख्यापूर्वपदानां तदन्ताग्रहणमलुकी-
त्यनया इष्टया समासादपि प्राप्नोति ॥

संख्याया अतिशदन्तायाः कन् ॥ २२ ॥

आर्हदित्येव । संख्याया अत्यन्ताया अशदन्तायाश्च कन् प्रत्ययो भवति आर्हदित्ये-
ष्वर्थेषु । टजोऽपवादः । पञ्चभिः क्रीतः, पञ्चकः । षट्कः । गणकः । अतिशदन्ताया
इति किम् ? साततिकः । चात्वारिशकः । अर्थवत्स्तिशब्दस्य ग्रहणाद् ढतेः पर्युदासो
न भवति-कतिकः ॥

वतोरिद्धा ॥ २३ ॥

यत्नन्तस्य संख्यात्वात् कन् सिद्ध एव, तस्य स्वनेन वा इडागमो विधीयते ।
घतोः परस्य कनो वा इडागमो भवति आर्हदित्येष्वर्थेषु । तावतिकः । तावकः । याव-
तिकः । यावकः ॥

विंशतित्रिंशद्भ्यां ड्युन्नसंज्ञायाम् ॥ २४ ॥

विंशतित्रिंशद्भ्यां ड्युन् प्रत्ययो भवति असंज्ञायां विषये आर्हदित्येष्वर्थेषु । विशकः ।
त्रिंशकः । 'ति विंशतेर्ङिति' इति तिलोपः । असंज्ञायामिति किम् ? विंशतिकः । त्रिंश-
कः । कथं पुनरत्र कन्, यावता अतिशदन्ताया इति पर्युदासेन भवितव्यम् ? योग-
विभागः करिष्यते-विंशतित्रिंशद्भ्यां, कन् प्रत्ययो भवति । ततो ड्युन्नसंज्ञायामिति ॥

कंसाट्टिठन् ॥ २५ ॥

कंसाट्टिठन् प्रत्ययो भवति आर्हदित्येष्वर्थेषु । टजोऽपवादः । टकारो ङीवर्थः । इकार
उच्चारणार्थः । नकारः स्वरार्थः । कसिकः । कसिकी । ॐ अर्धार्चेति वक्तव्यम् ॐ । अ-
ट्टिकः । अट्टिकी । ॐ कार्पापणाट्टिठन् वक्तव्यम् ॐ । कार्पापणिकः । कार्पापणिकी । ॐ प्रति-
शब्दश्चास्यादेशो वा वक्तव्यः ॐ । प्रतिकः । प्रतिकी ॥

शूर्पादबन्धनतरस्याम् ॥ २६ ॥

शूर्पशब्दादन्यतरस्यामञ् प्रत्ययो भवति आर्हदित्येष्वर्थेषु । टजोऽपवादः, पक्षे सोऽपि
भवति । शूर्पेण क्रीतं, शूर्पम् । शौर्षिकम् ॥

शतमानविंशतिकसहस्रवसनादण् ॥ २७ ॥

शतमानादिभ्यः शब्देभ्योऽण् प्रत्ययो भवति आर्हदित्येष्वर्थेषु । ढकूटभूकनामपवादः ।
शतमानेन क्रीतं, शतमानम् । वैशतिकम् । साहस्रम् । वासनम् ॥

अध्यर्द्धपूर्वद्विगोलुगसंज्ञायाम् ॥ २८ ॥

आर्हदित्येव । अध्यर्द्धशब्दः पूर्वो यस्मिन्स्मादध्यर्द्धपूर्वात् प्रातिपदिकाद् द्विगोश्च

परस्य आर्हयस्य लुग् भवति, असज्ञायां विषये । अध्यर्दकसम् । द्विकंसम् । त्रिकसम् । अध्यर्दशूर्पम् । द्विशूर्पम् । त्रिशूर्पम् । असज्ञायामिति किम् ? पाञ्चलोहितिकम् । पाञ्चकलापिकम् । लोहिनीशब्दस्य भस्यादे तद्धित इति पुबद्भावः (१) । प्रत्ययान्तस्य विशेषणमसज्ञाग्रहण, न चेत् प्रत्ययान्त सज्ञेति । अध्यर्दशब्दः मर्यादः । किमर्थं भेदोपादीयते ? ज्ञापकार्थम्-कचिदस्य संख्याकार्यं न भवति, सख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वमुज्जिति ॥

विभाषा कार्पाणसहस्राभ्याम् ॥ २६ ॥

अध्यर्दपूर्वाद् द्विगोश्च कार्पाणसहस्रान्तादुत्तरस्वार्हयप्रत्ययस्य विभाषा लुग्भवति । पूर्वेण लुकि नित्ये प्राप्ते विकल्प्यते । अध्यर्दकार्पाणम् । अध्यर्दकार्पाणिकम् । द्विकार्पाणम् । द्विकार्पाणिकम् । औपसरयानिकस्य द्विनो लुक् । अलुक्पदे च प्रतिरादेशो विकल्पितः-अध्यर्दप्रतिकम् । द्विप्रतिकम् । त्रिप्रतिकम् । सहस्रात्-अध्यर्दसहस्रम् । अध्यर्दसाहस्रम् । द्विसहस्रम् । द्विसाहस्रम् । अलुक्पदे, संख्यायाः सवत्सरसहस्यस्य चेत्युत्तरपदबुद्धिः । सुवर्णशतमानयोरुपसरयानम् । अध्यर्दसुवर्णम् । अध्यर्दसौवर्णिकम् । द्विसुवर्णम् । द्विसौवर्णिकम् । अध्यर्दशतमानम् । अध्यर्दशतमानम् । द्विशतमानम् । द्विशतमानम् । परिमाणान्तस्येत्युत्तरपदबुद्धिः ॥

द्वित्रिपूर्वात्रिज्यात् ॥ ३० ॥

द्विगोरित्येव । द्वित्रिपूर्वाद् द्विगोर्निष्कान्तादार्हयप्रत्ययस्य विभाषा लुग्भवति । द्विनिष्कम् । द्विनिष्कम् । त्रिनिष्कम् । त्रिनिष्कम् । बहुपूर्वाच्चेति वक्ष्यम् । बहुनिष्कम् । बहुनिष्कम् । परिमाणान्तस्येत्युत्तरपदबुद्धिः ॥

विरताच्च ॥ ३१ ॥

द्वित्रिपूर्वादिति चकारेणानुवृत्त्यते । द्वित्रिपूर्वाद् विस्तान्तात् द्विगोः परस्वार्हयप्रत्ययस्य विभाषा लुग्भवति । द्विविस्तम् । द्विवैस्तिकम् । त्रिविस्तम् । त्रिवैस्तिकम् । बहुविस्तम् । बहुवैस्तिकम् (२) ॥

विंशतिकात् सः ॥ ३२ ॥

अध्यर्दपूर्वात्प्रातिपदिकाद् द्विगोश्च विंशतिकशब्दान्तादार्हयिष्वर्थेषु खः प्रत्ययो भवति । अध्यर्दविंशतिकीनम् । द्विविंशतिकीनम् । त्रिविंशतिकीनम् । विधानसामर्थ्याल्लुङ् न भवति ॥

सार्था ईकन् ॥ ३३ ॥

अध्यर्दपूर्वाद् द्विगोरित्येव । अध्यर्दपूर्वात् प्रातिपदिकाद् द्विगोश्च सारीशब्दान्तादार्हयिष्वर्थेषु ईकन् प्रत्ययो भवति । अध्यर्दसारीकम् । द्विसारीकम् । एकेवला-

(१) लोहिनीशब्दस्यैतारम्य पुबद्भाव इत्यर्थो ग्रन्थ प्रसिद्धोऽयमूले, पदमन्त्रार्थं दर्शनात् ॥ (२) योगविभाग उच्चार्य इत्यधिक पुस्तकान्तरे ।

च्चेति वक्तव्यम् ॥ सारीकम् । अकारिण्याश्रोपसंख्यानम् ॥ अध्यर्द्धकारिणीकम् । द्विसाकिणीकम् । त्रिसाकिणीकम् । अकेवलायाश्च ॥ कारिणीकम् ॥

पणपादमापशतादात् ॥ ३४ ॥

अध्यर्द्धपूर्वाद् द्विगोरित्येव । अध्यर्द्धपूर्वाद् द्विगोश्च पणपादमापशतशब्दान्तादाहर्ण्येष्वर्थेषु यत् प्रत्ययो भवति । [अध्यर्द्धपण्यम् । द्विपण्यम् । त्रिपण्यम् । पाद-अध्यर्द्ध-पाद्यम् । द्विपाद्यम् । त्रिपाद्यम् । पद्मावो न भवति, पद्यश्चतुर्थे इति । प्राण्यद्वयस्य स् इप्यते, इदं तु परिमाणम् । माप-अध्यर्द्धमाप्यम् । द्विमाप्यम् । त्रिमाप्यम् । शत-अध्यर्द्धशत्यम् । द्विशत्यम् । त्रिशत्यम् ।

शाणाद्वा ॥ ३५ ॥

अध्यर्द्धपूर्वाद् द्विगोरित्येव । शाणशब्दादध्यर्द्धपूर्वाद् द्विगोराहर्ण्येष्वर्थेषु वा यत् प्रत्ययो भवति । षोऽपवादः, पचे सोऽपि भवति, तस्य च लुक् । अध्यर्द्धशाण्यम् । अध्यर्द्धशाणम् । द्विशान्यम् । द्विशानम् । त्रिशान्यम् । त्रिशानम् । अशताच्चेति वक्तव्यम् ॥ अध्यर्द्धशत्यम् । अध्यर्द्धशतम् । द्विशत्यम् । द्विशतम् । त्रिशत्यम् । त्रिशतम् ॥

द्वित्रिपूर्वादश्च ॥ ३६ ॥

शाणाद्वेत्येव, द्वित्रिपूर्वाच्छाणान्तात्प्रातिपदिकादाहर्ण्येष्वर्थेषु अण् प्रत्ययो भवति, चकाराद्यश्च वा । तेन त्रैरूप्यं भवति-द्वैशाणम् । द्विशान्यम् । द्विशानम् । त्रैशाणम् । त्रिशान्यम् । त्रिशानम् । परिमाणान्तस्यासञ्ज्ञाशाणयोरिति पर्युदासादादिवृद्धिरेव भवति ॥

तेन क्रीतम् ॥ ३७ ॥

उप्रादयस्त्रयोदश प्रत्ययाः प्रकृताः, तेषामितः प्रभृति समर्थविभक्तयः प्रत्ययार्थाश्च निर्दिश्यन्ते । तेनेति तृतीयासमर्थात् क्रीतमित्येतस्मिन्नर्थे यथाविहित प्रत्ययो भवति । सप्तत्या क्रीत, साप्ततिकम् । आशीतिकम् । नैष्पिकम् । पाणिकम् । पादिकम् । माषिकम् । शत्यम् । शतिकम् । द्विकम् । त्रिकम् । तेनेति मूल्यात्करणे तृतीया समर्थविभक्तिः । अन्यग्रानभिधानान्न भवति-देवदत्तेन क्रीत, पाणिना क्रीतमिति । द्विवचनबहुवचनान्ताद्यत्ययो न भवति-प्रस्थाभ्यां क्रीतं, प्रस्थैः क्रीतमिति, अनभिधानादेव । यत्र तु प्रवृत्त्यर्थस्य सत्याभेदावगमे प्रमाणमस्ति, तत्र द्विवचनबहुवचनान्तादपि प्रत्ययो भवति-द्वाभ्यां क्रीत, द्विकम् । त्रिकम् । पञ्चम् । तथा-मुद्वै-क्रीत मौद्वैकम् । माषिकम् । न श्लेकेन मुद्वेन त्रयः सम्भवति ॥

तस्य निमित्तं संयोगोत्पातौ ॥ ३८ ॥

तस्येति पष्ठीसमर्थाद्विमित्तमित्येतस्मिन्नर्थे यथाविहित प्रत्ययो भवति, यत्तद्विमित्तं संयोगश्चेत् स भवति उत्पातो वा । संयोगः सवन्धः, प्राणिनां शुभाशुभसूचकः महा-

भूतपरिणाम उत्पान । शतस्य निमित्त धनपतिना सयोगः, शत्यः । शक्तिः । साह-
स्र । उत्पानः खल्वपि-शतस्य निमित्तमुत्पातो दक्षिणाधिस्पन्दनम्, शत्यम् । शक्ति
कम् । साहस्रम् । अतस्य निमित्तप्रकरणे वातपित्तश्लेष्मभ्यः शमनकोपनयोरुपसरया
नम् । वातस्य शमन कोपन वा, यातिकम् । पैत्तिकम् । श्लैष्मिकम् । अस्त्रिपाता-
च्चेति वक्तव्यम् । सास्त्रिपातिकम् ॥

गोद्वयचोऽसरयापरिमाणाश्चादेर्यत् ॥ ३६ ॥

गोद्वयचो द्वयचश्च प्रातिपदिकान् सरयापरिमाणाश्चादिविवक्षिताद्यत् प्रत्ययो भ-
वति, तस्य निमित्त सयोगोत्पातावित्येतस्मिन्नर्थः । ठजादीनामपवादः । गौर्निमित्त
सयोग उपातो वा, गद्यः । द्वयच खल्वपि-धन्यम् । स्पर्धम् । यशस्यम् । आयु-
ष्यम् । असरयापरिमाणाश्चादेरिति किम् ? पञ्चाना निमित्त पञ्चकम् । सप्तकम् । अष्ट-
कम् । परिमाण-प्रास्थिकम् । सारीकम् । अश्वादि-आश्विकः । अत्रहवर्चसादुप-
सरयानम् । ब्रह्मवर्चसस्य निमित्त गुरुणा सयोगः, ब्रह्मवर्चस्यः । अथ । अरमन् ।
गणः । ऊर्णाः । उमाः । वसुः । वर्षः । भद्रः । अश्वादि ॥

पुत्राच्छ च ॥ ४० ॥

पुत्रशब्दाच्छ प्रत्ययो भवति, चकाराद्यच्च, तस्य निमित्त सयोगोत्पातावित्येत-
स्मिन् विषयः । द्वयच इति नित्यं यति प्राप्ते वचनम् । पुत्रस्य निमित्त सयोग उत्पातो
वा, पुत्रीयः । पुत्रयः ॥

सर्वभूमिपृथिवीभ्यामणजौ ॥ ४१ ॥

सर्वभूमिपृथिवीशब्दाभ्यां यथासरयमणजौ प्रत्ययौ भवतः, तस्य निमित्त सयोगो-
त्पातावित्येतस्मिन् विषयः । ठकोऽपवादः । सर्वभूमिनिमित्त सयोग उपातो वा, सार्व-
भौमः । पार्थिवः । सर्वभूमरनुशक्तिरुदिपाठादुभयपदवृद्धिः ॥

तस्येऽपर ॥ ४२ ॥

तस्येति पट्टीसमर्थाभ्यां सर्वभूमिपृथिवीशब्दाभ्यामणजौ प्रत्ययौ भवतः-
तस्मिन् विषयः । सर्वभूमरीश्वरः सार्वभौमः । पार्थिवः । पट्टाप्रकरणे पुनः
विभक्तनिर्देशः प्रथयाथस्य निवृत्तयः । अन्यथा सयोगोत्पाताविव ईश्वरोऽपि प्रत्यय-
र्थस्य निमित्तस्य विशेषणं समाख्येत ॥

तत्र निदत्त इति च ॥ ४३ ॥

तत्रेति सप्तमीसमर्थाभ्यां सर्वभूमिपृथिवीशब्दाभ्यां यथासरयमणजौ
भवतो विदित इत्येतस्मिन्नर्थः । विदितो ज्ञातः, प्रकाशित इत्यर्थः । सर्वभूमौ
सार्वभौमः । पार्थिवः ॥

लाकसर्वलोकादठञ्च ॥ ४४ ॥

लाकसर्वलोकशब्दाभ्यां तत्रेति सप्तमीसमर्थाभ्यां विदित इत्येतस्मिन्

प्रत्ययो भवति । लोके विदितः, लौकिकः । सावंलौकिकः । अनुशक्तिकादित्वादुभय-
पदवृद्धिः ॥

तस्य वापः ॥ ४५ ॥

तस्येति पष्ठोसमर्थाद्वाप इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । उप्यतेऽस्मि-
न्निति वापः, चेत्रमुच्यते । प्रत्यस्य वापः चेत्रं, प्रास्थिकम् । द्रौणिकम् । खरीकम् ॥

पात्रात् ष्टन् ॥ ४६ ॥

पात्रशब्दात् ष्टन्प्रत्ययो भवति, तस्य वाप इत्येतस्मिन् विषये । णोऽपवादः ।
नकारः स्वरार्थः । पकारो दीपर्थः । पात्रशब्दः परिमाणवाची । पात्रस्य वापः, पात्रिकं
चेत्रम् । पात्रिकी चेत्रभक्तिः ॥

तदस्मिन् वृद्धधायलाभशुल्कोपदा दीयते ॥ ४७ ॥

तदिति प्रथमासमर्थादस्मिन्निति सप्तम्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमा-
समर्थं वृद्धधादि दीयते चेत्तद्वति । दीयते इत्येकवचनान्तं वृद्धधादिभिः प्रत्येकमस्मि-
न्संवध्यते । तत्र यदधमर्णेन उत्तमर्णाय मूलधनातिरिक्तं देयं तद्वृद्धिः । ग्रामादिषु स्वा-
मिप्राप्तो भाग आयः । पटादीनामुपादानमूलादतिरिक्तं द्रव्यं लाभः । रत्नानिवेशो
राजभागः शुल्कः । उक्तोच उपदा । पञ्चास्मिन् वृद्धिर्वा आयो वा लाभो वा शुल्को
वा उपदा वा दीयते, पञ्चकः । सप्तकः । शत्यः । शतिकाः । साहस्रः । श्वेतुर्ध्वर्थे उपस-
रयानमृच्छ । पञ्चास्मै वृद्धिर्वा आयो वा लाभो वा शुल्को वा उपदा वा दीयते, पञ्चको
देवदत्तः । सिद्धं त्वधिकरणत्वेन विवक्षितत्वात् । सममन्त्राहणे दानमिति यथा ॥

पूरणाद्धादृष्टन् ॥ ४८ ॥

पूरणवाचिनः शब्दादर्द्रशब्दाच्च ण् प्रत्ययो भवति तदस्मिन् वृद्धधायलाभशु-
ल्कोपदा दीयत इत्येतस्मिन्नर्थे । यथायथं ट्कटिठनोरपवादः । द्वितीयो वृद्धधादिरस्मिन्
दीयते, द्वितीयिकः । तृतीयिकः । पञ्चमिकः । सप्तमिकः । अष्टमिकः । अर्द्रशब्दो रूपका-
र्द्रस्य कृद्धिः ॥

भागाद्युच्य ॥ ४९ ॥

भागशब्दाद्यत् प्रत्ययो भवति, चकारादुच्य, तदस्मिन् वृद्धधायलाभशुल्कोपदा
दीयत इत्येतस्मिन्नर्थे । णोऽपवादः । भागो वृद्धधादिरस्मिन् दीयते, भाग्यं, भागिकं
शतम् । भाग्या, भागिका विंशतिः । भागशब्दोऽपि रूपकार्द्रस्य वाचकः ॥

तद्धरति बहुत्यावहति भाराद्रंशादिभ्यः ॥ ५० ॥

तदिति द्वितीयासमर्थाद्भरत्यादिष्वर्थेषु यथाविहितं प्रत्ययो भवति । प्रकृतिवि-
शेषणं भाराद्रंशादिभ्य इति-वंशादिभ्यः परो यो भारशब्दस्तदन्ताव्यातिपदिका-
दिति । वंशभारं हरति बहुत्यावहति वा, वंशभारिकः । कौटजभारिकः । बालवज्रभ-
रिकः । भारादिति किम् ? वंशं हरति । वंशादिभ्य इति किम् ? वीहिभारं हरति

की । द्विकुलिजिना । द्विकुलिजा । द्वेकुलिजिकी । परिमाणान्तस्यासंज्ञाशाणयोस्त्वित्प्र
कुलिजप्रहणमपीष्यते, तेहोत्तरपदवृद्धिरपि न भवति ॥

सोऽस्याशस्नभृतय ॥ ५६ ॥

स इति प्रथमासमर्थादस्येति पठ्यर्थे यथाविहित प्रत्ययो भवति यत्तत् प्रथमास-
मर्थमशस्नभृतयध्वेता भवन्ति । अशो भाग । यस्न भूह्वम् । तिर्वैतनम् । पञ्च
अशो यस्नो वा मृतिर्गस्य, पञ्चक । सप्तम् । साहस्रम् ॥

तदस्य परिमाणम् ॥ ५७ ॥

तदिति प्रथमासमर्थादस्येति पठ्यर्थे यथाविहित प्रत्ययो भवति यत्तत् प्रथमासमर्थ
परिमाणचेत्तद्वति । प्रस्थ परिमाणमस्य, प्रास्थिको राशि । सारीक । शत्य ।
शतिम् । साहस्रम् । द्वौगिक । कौडविक । वर्षशत परिमाणमस्य, वार्षशतिक ।
वार्षसाहस्रम् । पृथिवितपरिमाणमस्येति, पाष्टिक । साप्ततिक । समर्थविभक्ति-
प्रत्ययार्थश्च पूर्वसूत्रादेवानुवर्तिष्यते, किमर्थं पुनरनयोरुपादानम् ? पुनर्विधानार्थम् ।
इ पृथी जीवितपरिमाणमस्य, द्विपाष्टिक । द्विसाप्ततिक । पुनर्विधानसामर्थ्याद्वयर्द्ध-
पूर्वद्विगोलुङ्ग न भवति ॥

सख्याया सज्ञासघसूत्राध्ययनेषु ॥ ५८ ॥

तदस्य परिमाणमिति वर्तते । सख्यावाचिन प्रातिपदिकपरिमाणोपाधिका-
प्रथमासमर्थादस्येति पठ्यर्थे यथाविहित प्रत्ययो भवति । सज्ञासघसूत्राध्ययनेष्विति
त्रय्यार्थविशेषणम् । तत्र सज्ञाया स्वार्थे प्रत्ययो वाच्य-पञ्चैव पञ्चका शकुनय ।
प्रका शालश्लायना । सघ-पञ्च परिमाणमस्य पञ्चक सघ । अष्टक । सूत्र-अष्टाय-
याया परिमाणमस्य सूत्रस्य, अष्टक पाणिनीयम् । दशक वैयाघ्रपदीयम् । त्रिक
गशट् स्नम् । मनु चाध्यायसमूह सूत्रसघ एव भवति ? नैतदस्ति । प्राणिसमूहे
। घशब्दो रूढः । अध्ययन-पञ्चकोऽधीत । सप्तकोऽधीत । अष्टक । नवकः । अधी-
तरध्ययनम्, तस्य सत्पापरिमाण-पञ्चावृत्तयः पञ्चनारा पञ्चरूपाण्यस्याध्ययनस्य,
अक्रमध्ययनम् । अस्तोमे षड्विधिः पञ्चदशार्थः ॥ पञ्चदश मन्त्रा परिमाणमस्य,
अदश स्तोमः । सप्तदश । एकविंश । अष्टाशतोऽङ्गिरश्छन्दसि ॥ पञ्चदशिनोऽर्द्ध-
मा । त्रिंशिनो मासा । अविंशतेश्चेति वक्तव्यम् ॥ विंशिनोऽङ्गिरसः ॥

इति त्रिंशतित्रिंशच्चत्वारिंशत्पञ्चाशत्पष्टिसप्तत्यशीतिनवतिशतम् ॥ ५९ ॥

तदस्य परिमाणमिति वर्तते । पञ्चत्वादय शब्दा निपात्यन्ते, यदिह लक्षणेना
निपातनं तसर्वं निपातनात्सिद्धम् । पञ्चाना टिलोप इति प्रत्ययश्च-पञ्च परिमाणमस्य,
इतिरुद्धम् । द्वयोर्दशतोर्विन्भाव शतिश्च प्रत्यय-द्वौ दशती परिमाणमस्य सघस्य,
शति । त्रयोणा दशता त्रिन् भाव शच्च प्रत्यय-त्रयो दशत परिमाणमस्य,
शत् । चतुर्णा दशता चत्वारिन् भाव शच्च प्रत्यय-चत्वारो दशत परिमाणमस्य,

चत्वारिंशत् । पञ्चानां दशतां पञ्चाभावः शच प्रत्ययः-पञ्च दशतः परिमाणमस्य, पञ्चाशत् । पण्णां दशतां पङ् भावस्तिः प्रत्ययोऽपदत्व च-पङ् दशतः परिमाणमस्य, पण्ठिः । सप्तानां दशतां सप्तभावः तिः प्रत्ययश्च-सप्त दशतः परिमाणमस्य, सप्ततिः । अष्टानां दशनामशीभावस्तिः प्रत्ययश्च-अष्टौ दशतः परिमाणमस्य, अशीतिः । नवानां दशतां नवभावस्तिः प्रत्ययश्च-नवदशतः परिमाणमस्य, नवतिः । दशानां दशतां दशभावः तश्च प्रत्ययः-दश दशतः परिमाणस्य सवस्य, शतम् । विशत्यादयो गुणशब्दास्ते यथाकथञ्चिद् व्युत्पाद्याः । नात्रायवार्थेऽभिनिवेष्टव्यम्, तथाहि पङ्क्तिरिति क्रमसन्निवेशेऽपि वर्तते-ब्राह्मणपङ्क्तिः । पिपीलिकापङ्क्तिरिति । न चात्रावयवार्थः कश्चिदस्ति । या चैषां विषयभेदेन गुणमात्रे गुणिवि च वृत्तिस्त्वल्लिङ्गसख्यानुविधानं च, एतदपि सर्वं स्वाभाविकमेव । सहस्रादयोऽप्येव आतीत्यकास्तद्देव द्रष्टव्याः । उदाहरणमात्रमेतदिति ॥

पञ्चदशतो वर्गे वा ॥ ६० ॥

पञ्चत् दशत् इत्येतौ वा निपात्येते तदस्य परिमाणमित्येतस्मिन् विषयेव गैऽपि धेये । सख्याया इति कनि प्राप्ते ङितिर्निपात्यते, वाचवनात्पक्षे सोऽपि परिमाणमस्य, पञ्चद्वर्गो, दशद्वर्गः । पञ्चको वर्गो, दशको वर्गः ॥

सप्ततोऽञ् छन्दसि ॥ ६१ ॥

वर्ग इति वर्त्तने, तदस्य परिमाणमिति च । सप्तन् शब्दाञ्छन्दसि वि प्रत्ययो भवति वर्गेऽभिधेये । सप्त साप्तान्यसृजन् ॥

त्रिंशच्चत्वारिंशतोर्ब्राह्मणे मंज्ञायां ङ् ॥ ६२ ॥

तदस्य परिमाणमित्येव । वर्ग इति निवृत्तम् । त्रिंशच्चत्वारिंशच्चद्व्याभ्यां विषये ङ् प्रत्ययो भवति तदस्य परिमाणमित्येतस्मिन् विषये ब्राह्मणेऽभिधेये अभिधेये सप्तम्येषा न विषयसप्तमी, तेन मन्त्रभाषयोरपि भवति । त्रिं परिमाणमेषा ब्राह्मणानां, त्रिंशानि ब्राह्मणानि । चत्वारिंशानि ब्राह्मणानि । क चिद्वेद ब्राह्मणान्युच्यन्ते ॥

तदहति ॥ ६३ ॥

तदिति द्वितीयासमर्थादहति इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहित प्रत्ययो भवति श्वेतच्छत्रमहति, श्वैतच्छत्रिः । बाह्ययुग्मिः । शत्यः । शतिकः । साहस्रः ॥

छेदादिभ्यो नित्यन् ॥ ६४ ॥

नित्यग्रहण प्रत्ययार्थविशेषणम् । छेदादिभ्यो द्वितीयासमर्थेभ्यो स्मिन्नर्थे यथाविहित प्रत्ययो भवति । छेद नित्यमहति, छेदिकः । भेदिकः । भेद । द्रोह । दोह । वर्त्त । कर्प । सप्रयोग । विप्रयोग । प्रेषण । सम्प्रश्न । विराग । विरक्तञ्च । (वैरक्तिकः) । छेदादिः ।

शीर्षच्छेदाद्यच्च ॥ ६५ ॥

शीर्षच्छेदशब्दाद् द्वितीयासमर्थोऽस्मिन्नर्थे यत् प्रत्ययो भवति चकाराद्यविहितश्च । शिरस्येदं नित्यमर्हति, शीर्षच्छेदः । शीर्षच्छेदिकः । प्रत्यय-
सन्नियोगेन शिरसः शीर्षभावो निपात्यते ॥

(१) दण्डादिभ्यः ॥ ६६ ॥

नित्यमिति निवृत्तम् । यदित्यनुवर्तते । दण्डादिभ्यो द्वितीयासमर्थेभ्योऽर्हतीत्य-
स्मिन्नर्थे यत् प्रत्ययो भवति । टकोऽपवादः । दण्डमर्हति, दण्डः । मुमल्यः । दण्डः ।
मुमल । मधुपर्कः । कदा । अर्थः । मेघा । मेघ । युग । उदकः । वधः । गुहा । भागः ।
इमः । दण्डादिः ॥

छन्दसि च ॥ ६७ ॥

प्रातिपदिकमात्राच्छन्दसि विषये तद्वर्हतीत्यस्मिन्नर्थे यत् प्रत्ययो भवति । टप्रा-
दीनामपवादः । उदक्या वृत्तयः । यूष्यः पलाशः । गन्धो देहः ॥

पात्राद् घञ्च ॥ ६८ ॥

पात्रशब्दाद् घञ् प्रत्ययो भवति चकाराद्यच्च, तद्वर्हतीत्यस्मिन्नर्थे । टक्त्ओरप-
वादः । पात्रं परिमाणमप्यस्ति । पात्रमर्हति, पात्रियः । पात्र्यः ॥

कडङ्करदक्षिणाच्छ च ॥ ६९ ॥

कडङ्करदक्षिणाशब्दाभ्यां छः प्रत्ययो भवति, चकाराद्यच्च तद्वर्हतीत्यस्मिन् विषये ।
उकोपवादः । कडङ्करमर्हति, कडङ्करीयो गौः । कडङ्कर्यः । दक्षिणामर्हति, दक्षिणीयो
भेषुः । दक्षिण्यो ब्राह्मणः । दक्षिणामश्वस्यात्पात्तरस्य अपूर्वनिपातेन लक्षणान्यभि-
वारचिह्नेन यथासंख्याभावं सूचयति ॥

स्थालीबिलात् ॥ ७० ॥

छयतावनुवर्तते । स्थालीबिलाशब्दाच्छयतौ प्रत्ययौ भवतः, तद्वर्हतीत्यस्मिन्नर्थे ।
कोऽपवादः । स्थालीबिलमर्हन्ति, स्थालीबिलीयास्तण्डुलाः । स्थालीबिलाः । पाक-
नेया इत्यर्थः ॥

यज्ञत्विग्भ्यां घञञौ ॥ ७१ ॥

यज्ञशब्दादृत्विक्शब्दाच्च यथासरथ घञञौ प्रत्ययौ भवतः, तद्वर्हतीत्यस्मिन्
विषये । टकोऽपवादः । यज्ञियो ब्राह्मणः । अर्त्विजीनो ब्राह्मणः । छयज्ञत्विग्भ्यां तत्क-

(१) छत्र दण्डादिभ्यो य, इति पाठस्त्वपवादः । तथाहि वध्यशब्दश्रुत्यादनाय अचो-
दिति सूत्रे माये उक्तम्—वयवविधौ, एनो वा वयस्यद्वितो वेति । यदि चात्र उद्वितो यदि-
यने तत्र एवैतदुपपद्यते तथाहि वयस्यस्यानुदात्तत्वं, यत्पि यतीनाम् इत्यादुदात्तत्वं, यदि
त्र यो विधीयते, तत्र स्वरे विधीयतनुपपन्नमेतत्त्यादिति ।

मार्हतीत्युपसर्गानम् । यज्ञकर्माहति, यज्ञियो देश । ऋत्विक्कर्माहति, आत्विजोन
ब्राह्मणकुलम् । आर्ह्ययद्रगादीनां पूर्वोऽवधि, अतः परं प्राग्वन्तीयद्यमेव भवति ॥

पारायणतुरायगचान्द्रायणं वर्त्तयति ॥ ७२ ॥

समर्थविभक्तिरुवर्त्तते । अहतीति निवृत्तम् । पारायणादिभ्यो द्वितीयासमर्थेभ्यो
वर्त्तयतीत्यस्मिन्नर्थे ढञ् प्रत्ययो भवति । पारायणं वर्त्तयत्यधीते, पारायणिकश्चात्र ।
तौरायणिको यजमानः । चान्द्रायणिकस्तपस्वी ॥

सशयमापन्न ॥ ७३ ॥

सशयशब्दाद् द्वितीयासमर्थादापन्न इत्येतस्मिन्नर्थे ढञ् प्रत्ययो भवति । सशयमा
पन्नं प्राप्तं, साशयिकं स्थाणुः ॥

योजनं गच्छति ॥ ७४ ॥

योजनशब्दाद् द्वितीयासमर्थाद्गच्छतीत्यस्मिन्नर्थे ढञ् प्रत्ययो भवति ।
गच्छति, योजनिकः । क्रोशशतयोजनशतयोरुपसर्गानम् । क्रोशशतं गच्छति
क्रौशशतिकः । योजनशतिकः । अततोऽभिगमनमहतीति च
पसर्गानम् । क्रोशशतादभिगमनमहति, क्रौशशतिको भिक्षुः ।
आचार्यः ॥

पथं पृक्न् ॥ ७५ ॥

पथिन्शब्दाद् द्वितीयासमर्थाद्गच्छतीत्यस्मिन्नर्थे पृक्न् प्रत्ययो भवति ।
स्वार्थः । पकारो ङीर्पथः । पन्थानं गच्छति पथिकः । पथिकी ॥

पन्थो ण नित्यम् ॥ ७६ ॥

नित्यग्रहणं प्रत्ययार्थविशेषणम् । पथं पन्थ इत्ययमादेशो भवति णश्च
नित्यं गच्छतीत्यस्मिन् विषये । पन्थानं नित्यं गच्छति, पान्थो भिक्षा याचते ।
मिति किम् ? पथिकः ।

उत्तरपथेनाहृतं च । ७७ ॥

निर्दिष्टादेव समर्थविभक्तिः । उत्तरपथशब्दात्तृतीयासमर्थादाहृतमित्येतस्मिन्
ढञ् प्रत्ययो भवति । चकार' प्रत्ययार्थसमुच्चयं, गच्छतीति च । अत्रापि तृतीयैव
र्थविभक्तिः । उत्तरपथेनाहृतमौत्तरपथिकम् । उत्तरपथेन गच्छति, औत्तरपथिकः ।
तत्प्रकरणे वारिजङ्गलस्थलकातारपूर्वपदादुपसर्गानम् । वारिपथेनाहृतं,
वारिपथेन गच्छति, वारिपथिकः । जङ्गलपथेनाहृतं, जङ्गलपथिकम् ।
गच्छति, जङ्गलपथिकः । स्थलपथेनाहृतं, स्थलपथिकम् । स्थलपथेन
स्थलपथिकः । कान्तारपथेनाहृतं, कान्तारपथिकम् । कान्तारपथेन गच्छति,
रपथिकः । अजपथशङ्खपथाभ्यां चोपसर्गानम् । अजपथेनाहृतं गच्छति

आत्रयिक । गङ्गापेनादत्र गच्छति वा, गङ्गापयिक । हनन्त्येव
म्यलङ्घ्य । म्यलङ्घयेनादत्र, म्यलङ्घय ननुक्म् । म्यलङ्घय नरेचम् ॥

कालान् । ७८ ॥

कालादेवपिकम् । यन्त्रि उर्ध्वमनुकमेवाम कालादेव गङ्गापेनादत्र ।
वपन्ति-नेन निर्दुम् । नसेन निर्दुम्, मामेकम् । आर्जनामिकम् । मावन्तरेकम् ।
कालादिनधिकारं "मुद्रादेवमेवम्" इति वाच्यम् ॥

तेन निर्दुम् ॥ ७९ ॥

तेनेति कृत्वापानपात् कालवाचिन् प्रातिपदिके द्विवचनमिदम् ॥ अ
प्रययो भवति । अत्र निर्दुम्नाद्विकम् । आर्जनामिकम् । मावन्तरेकम् ॥

तमपीष्टो मृतो मृतो मामो ॥ ८० ॥

तमेति द्विवचनमर्थान् कालवाचिन् प्रातिपदिके द्विवचनमिदम् ॥ अ
पेनमिदम् यथापिदत्र प्रययो भवति । अत्र-ममृद व्यासक्ति । मृत-देवनेन
कृत । मृत-स्वमृदया व्यासक्ति । मावा-मावा मृतात् । "कालादेवो" इति
द्विवचनम् । माममृदो, मामिके व्यासक्ति । माम मृतो, मामिके कर्मका । माम
मृतो, मामिके व्यासक्ति । माम मावा, मामिके व्यासक्ति । मृत वाच्येन मृत वा
मुद्राद्विक्रमे तेन कथं मामो व्यासक्ति ? अत्र-ममृद व्यासक्ति । अत्र कालमृदया
क्रियया मामो व्यासक्ति । अत्र-ममृद व्यासक्ति । अत्र कालमृदया

मामाद्वयमि चमृदो ॥ ८१ ॥

मामाद्वयमि चमृदो प्रययो भवति । अत्र-ममृद व्यासक्ति । अत्र-ममृद व्यासक्ति ।
अत्र-ममृद व्यासक्ति । अत्र-ममृद व्यासक्ति । अत्र-ममृद व्यासक्ति । अत्र-ममृद व्यासक्ति ।

दिगोर्ध्व ॥ ८२ ॥

मामाद्वयमि चमृदो । मामान्तादिगोर्ध्व प्रययो भवति । अत्र-ममृद व्यासक्ति । अत्र-ममृद व्यासक्ति ।

पानान्तराद्वयम् । ८३ ॥

पानान्तराद्वयम् । पानान्तराद्वयम् । पानान्तराद्वयम् । पानान्तराद्वयम् । पानान्तराद्वयम् । पानान्तराद्वयम् ।

प्रययमि अत्र । ८४ ॥

पानान्तराद्वयम् । पानान्तराद्वयम् । पानान्तराद्वयम् । पानान्तराद्वयम् । पानान्तराद्वयम् । पानान्तराद्वयम् ।

(१) चकारान्तराद्वयम् अत्र समुच्चयार्थ इति वाच्यम् ॥

समायाः एः ॥ ८५ ॥

अधीष्टादयश्चत्वारोऽर्था अनुवर्तन्ते । समाशब्दाद् द्वितीयासमर्थाद् अधीष्टादि-
ष्वर्थेषु खः प्रत्ययो भवति । ठञोऽपवादः । समामधीष्टो भूतो भूतो भावी वा,
समीनः । केचित्तु तेन निवृत्तमिति सर्वत्रानुवर्तयन्ति-समाया निवृत्तः, समीनः ॥

द्विगोर्वा ॥ ८६ ॥

समायाः ख इत्येव । समाशब्दान्ताद् द्विगोर्निवृत्तादिष्वर्थेषु पञ्चसु वा खः
प्रत्ययो भवति । पूर्वेण नित्यः प्राप्नो विकल्प्यते । प्राग्वते स रयापूर्वपदानां तदन्त-
ग्रहणमलुकीति प्राप्तिरस्त्येव । खेन मुक्ते पक्षे ठञपि भवति-द्विसमीनः । द्वैसमिकः ।
त्रिसमीनः । त्रैसमिकः ॥

राश्र्यइस्संरत्सराच्च ॥ ८७ ॥

(१) रात्रि अहः संवसर इत्येवमन्ताद् द्विगोर्निवृत्तादिष्वर्थेषु वा खः प्रत्ययो
भवति । खेन मुक्ते पक्षे ठञपि भवति । द्विरात्रीणः । द्वैरात्रिकः । त्रिरात्रीणः ।
त्रैरात्रिकः । द्व्यहीनो । द्वैयह्निकः । त्र्यहीणः । त्रैयह्निकः । द्विसंवसरीणः । द्विसांव-
सरिकः । त्रिसंवसरीणः । त्रिसांवसरिकः । संख्यायाः संवसरसरस्य चेत्युत्तरपदवृद्धिः ॥

वपाल्लुक् च । ८८ ॥

द्विगोरित्येव । वर्षान्ताद् द्विगोर्निवृत्तादिष्वर्थेषु वा खः प्रत्ययो भवति,
ठञ्, तयोश्च वा लुग् भवति । एव त्रीणि रूपाणि भवन्ति-द्विवर्षाणो व्याधिः
द्विवर्षिकः । द्विवर्षः । त्रिवर्षाणः । त्रिवर्षिकः । त्रिवर्षः । वर्षस्याभिव्यतीत्यु-
पदवृद्धिः । भाविनि तु त्रैवर्षिकः ॥

चित्तरति नित्यम् ॥ ८९ ॥

चित्तरति प्रत्ययार्थेऽभिधेये वर्षशब्दान्ताद् द्विगोर्निवृत्तादिष्वर्थेषु वा खः प्रत्ययो
(२) प्रत्ययस्य नित्यं लुग् भवति । पूर्वेण विकल्पे प्राप्ते वचनम् । द्विवर्षो दारकः
चित्तरतीति किम् ? द्विवर्षाणो व्याधिः ॥

पष्टिकाः पष्टिरात्रेण पच्यन्ते ॥ ९० ॥

पष्टिशब्दो निपात्यते । बहुवचनमनन्तरम् । पष्टिरात्रशब्दात्तृतीयासमर्थाद्
प्रत्ययो निपात्यते, पच्यन्त इत्येवस्मिन्नर्थे, रात्रिशब्दस्य च लोपः । पष्टिरात्रेण
पष्टिका । सज्ञैषा धान्यविशेषस्य, तेन मुहूर्तादिष्वतिप्रसङ्गो न भवति ॥

वत्सरान्ताच्छ्रच्छन्दसि ॥ ९१ ॥

वत्सरान्तात्प्रातिपदिकानि वृत्तादिष्वर्थेषु छन्दसि विषये छः प्रत्ययो भवति
ठञोऽपवादः । इद्वत्सरीयः । इदावत्सरीयः ॥

(१) द्विगोरित्येवत्यधिकं बहुषु पुल्लिङ्गे ॥ (२) निवृत्तादिष्वर्थेषु इत्यत्रस्य न
बहुषु पुल्लिङ्गे नास्ति ॥

संपरिपूर्वात् ख च ॥ ६२ ॥

संपरिपूर्वाद्विस्तरान्तात् प्रातिपदिकाच्छन्दमि विषये निर्धृतादिष्वर्थेषु स्तः प्रत्ययो भवति, चकाराच्छ्रश्च । संवत्सरीणः । परिवत्सरीणः । संवत्सरीयः । परिवत्सरीयः ॥

तेन परिजप्यलभ्यकार्यसुकरम् ॥ ९३ ॥

नेनेति तृतीयासमर्थात् । कालवाचिनः प्रातिपदिकात् परिजप्य लभ्य कार्यं सुकर इत्येतेष्वर्थेषु ठञ् प्रत्ययो भवति । मासेन परिजप्यः—द्रव्यते जेतुं, मासिको व्याधिः । सांवत्सरिकः । मासेन लभ्यो, मासिकः पटः । मासेन कार्यं, मासिकं चान्द्रायणम् । मासेन सुकरो, मासिकः प्रासादः ॥

तदस्य ब्रह्मचर्यम् ॥ ६४ ॥

तदिति द्वितीया समर्थविभक्तिः, सा चात्यन्तसंयोगे । अस्येति प्रत्ययार्थः । ब्रह्मचर्यमिति द्वाभ्यामपि सन्वध्यते—कालस्य व्यापकं, प्रत्ययार्थस्य च स्वमिति । तदिति द्वितीयासमर्थात्कालवाचिनः प्रातिपदिकादस्येति पष्ठवर्थे ठञ् प्रत्ययो भवति । ब्रह्मचर्यं चेद्गम्यते । मासं ब्रह्मचर्यमस्य, मासिको ब्रह्मचारी । आर्द्धमासिकः । सांवत्सरिकः । अपरा वृत्तिः—तदिति प्रथमासमर्थादस्येति पष्ठवर्थे ठञ् प्रत्ययो भवति, यत्तदस्येति निर्दिष्टं ब्रह्मचर्यं चेत्तद्वदिति । मासोऽस्य ब्रह्मचर्यस्य, मासिकं ब्रह्मचर्यम् । आर्द्धमासिकम् । सांवत्सरिकम् । पूर्वत्र ब्रह्मचारी प्रत्ययार्थः, उत्तरत्र ब्रह्मचर्यमेव, उभयमपि प्रमाणमुभयथा सूत्रप्रणयनात् । महानाम्नादिभ्यः षष्ठीसमर्थेभ्य उपसंख्यानम् । माहानामिकम् । गौदानिकम् । आदित्यवृत्तिकम् । तच्चरतीति च(१) महानाम्नादिभ्यः, तत्सहचरितं व्रत तच्छब्देनोच्यते । महानाम्नीश्चरति, माहानामिकः । आदित्यवृत्तिकः । गौदानिकः । (२) भस्याड इति पुबद्भावेन ङीप् निवृत्ते, “नस्तद्धित” इति टिलोपः । अवान्तरदीक्षादिभ्यो ङिनिर्वक्तव्यः । अवान्तरदीक्षां चरति, अवान्तरदीक्षी । तिलवृत्ती । अष्टाचत्वारिंशतो ङ्रुश्च ङिनिश्च वक्तव्यः । अष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणि व्रत चरति, अष्टाचत्वारिंशतः । अष्टाचत्वारिंशी । चातुर्मास्यानां यलोपश्च ङ्रुश्च ङिनिश्च वक्तव्यः । चातुर्मास्यानि चरति, चातुर्मासक । चातुर्मासी । चतुर्मासाण्यो यज्ञे तत्र भवेत् । चतुर्षु मासेषु भवानि, चातुर्मास्यानि । संज्ञायामवक्तव्यः । चतुर्षु मासेषु भवा, चातुर्मासी । पौर्णमासी । आपादी । कार्तिकी । फाल्गुनी ॥

तस्य च दक्षिणा यज्ञाख्येभ्यः ॥ ९५ ॥

तस्येति षष्ठीसमर्थेभ्यो यज्ञाख्येभ्यो दक्षिणेत्येतस्मिन्नर्थे ठञ् प्रत्ययो भवति । दक्षिणोमस्य दक्षिणा, आग्निष्टोमिकी । वाजपेयिकी । राजसूयिकी । आख्याग्रहणम् ।

(१) तच्चरतीति महानाम्नादिभ्य उपसंख्यानमिति पा० ॥ (२) भस्याड इति पुबद्भावेन ङीप् निवृत्ते “नस्तद्धित” इति टिलोप इत्यधिकपत्र, पदमश्रयो दर्शनात् ॥

कालादपि यज्ञवाचिनो यथा स्यादिति । इतरथा हि कालाधिकारादेकाहद्वादशाह-
प्रभृतय एव यज्ञा गृह्येरन् । प्राग्बते सरयापूर्वपदाना तदन्तग्रहणमलुकीति काला-
धिकारेऽपि द्वादशाहादित्वस्ति प्राप्तिः ॥

तत्र च दीयते कार्यं भज्यत् ॥ ६६ ॥

तत्रेति सप्तमीसमर्थात् कालवाचिनः प्रातिपदिकादीयते कार्यमित्येतयोरर्थयोर्भव-
वप्रत्ययो भवति । यथा-मासे भव, मासिकम् । सावत्सरिकम् । प्रावृषेण्यम् ।
वासन्तिकम् । वासन्तम् । हैमन्तम् । हैमन्तम् । हैमन्तिकम् । शारदम् । तथा मासे
दीयते कार्यं वा मासिकम् । सावत्सरिकम् । प्रावृषि दीयते कार्यं वा प्रावृषेण्यमित्यादि ।
वति सर्वसादृश्यार्थः । योगविभागश्चात्र वर्त्तव्य-तत्र च दीयते, यज्ञारयेभ्य इति ।
अग्निष्टोमे दीयते आग्निष्टोमिक भक्तम् । रानसूयिकम् । वाजपेयिकम् । कालाधि-
कारस्य पूर्णोऽवधि, अतः पर सामान्येन प्रत्ययविधानम् ॥

व्युष्टादिभ्योऽण् ॥ ९७ ॥

तत्रेति सप्तमीसमर्थेभ्यो व्युष्टादिभ्यो दीयते कार्यमित्येतयोरण् प्रत्ययो भवति ।
व्युष्टे दीयते कार्यं वा, वैयुष्टम् । नैत्यम् । अण्प्रकरणे अग्निपदादिभ्य उपसर्गा-
नम् ॥ (१) । अत्रैव ते पठितव्या । व्युष्ट । नित्य । निष्क्रमण । प्रवेशन । तीर्थ ।
सभ्रम । आस्तरण । सग्राम । सघात । अग्निपद । पीलुमूल । प्रवास । उपसक्रमण ।
व्युष्टादि (२) ।

तेन यथाकथाचहस्ताभ्या णयतौ ॥ ९८ ॥

दीयते कार्यमिति वर्त्तते । तेनेति तृतीयासमर्थाभ्या यथाकथाचहस्तशब्दाभ्या
यथासत्य णयतौ प्रत्ययौ भवतः । दीयते कार्यमित्येतयोरर्थयोः प्रत्येकमभिसम्बन्धो,
यथासत्य नेष्यते । यथाकथाचशब्दोऽप्ययसमुदायोऽनादरे वर्त्तते, तृतीयास्यमात्र
चाऽत्र सम्भवति, न तु तृतीया समर्थविभक्तिः । यथाकथाच दीयते कार्यं वा, यथाक-
थाचम् । हस्तेन दीयते कार्यं वा, हस्त्यम् ॥

सपादिनि ॥ ६६ ॥

तेनेत्येव । तृतीयासमर्थात्सपादिभ्योऽभिधेये ण् प्रत्ययो भवति । गुणोत्कर्षं
सपत्ति, आवश्यकं णिनि । कर्णवेष्टकाभ्या सपादि मुख, कर्णवेष्टकिकं मुखम् ।
वाङ्मयुगिकम् शरीरम् । वाङ्मयुगेन विशेषतः शोभत इत्यर्थः ॥

कर्मवेष्टादात् ॥ १०० ॥

कर्मन्वेष्टाशब्दाभ्या तृतीयासमर्थाभ्या यत्प्रत्ययो भवति सपादिनीत्येतस्मिन्
विषये । णोऽपवादः । कर्मणा सपद्यते, कर्मण्य शरीरम् । वेष्टेण सपद्यते, वेष्ट्यो नटः ॥

(१) उपसर्गानमित्यस्याय-अग्निपद । पीलुमूलम् । किंवक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । इत्य-
धिकं बहुषु पुस्तकेषु ॥ (२) दीर्घ, उपवास इत्येते शब्दौ अत्र गले अधिकौ कुत्रचित् ॥

८१ तस्मै प्रभवति सतापादिभ्य ॥ १०१ ॥

। तस्मा इति चतुर्थ्यमर्थेभ्य सतापादिभ्य प्रभवतीत्यस्मिन् विषये टञ् प्रत्ययो भवति । समर्थं शक्त प्रभवतीत्युच्यते । अलमर्थं चतुर्थी । सतापाय प्रभवति, सातापिक* । साध्यादिक* । सताप । सनाह । सम्राज । सयोग । सपराय । सपेय । निष्पेय । निसर्ग । असर्ग । विमर्ग । उपमर्ग । उपवास । प्रवास । सघात । समोदन । सूक्ष्म । मासौदनाद्विगृहीतादपि(१) । सतापादि ।

८२ योगाद्यच्च ॥ १०२

। योगशब्दाद्यप्रत्ययो भवति, चकाराट् टञ् तस्मै प्रभवतीत्यस्मिन् विषये । योगाय प्रभवति, योग्य । यौगिक ॥

८३ कर्मण उक्तम् ॥ १०३ ॥

कर्मन् शब्दादुक्तम् प्रत्ययो भवति तस्मै प्रभवतीत्येतस्मिन्नर्थे । टञोऽपवादः । कर्मणे प्रभवति, कार्मुक धनु । धनुषोऽन्यत्र न भवति, अनभिधानात्(२) ॥

८४ समयस्तदस्य प्राप्तम् ॥ १०४ ॥

। समयशब्दात् तदिति प्रथमासमर्थाद् अस्ति पष्ठर्थे टञ् प्रत्ययो भवति यत्तत्र प्रथमासमर्थं प्राप्त चेत्तद्वति । समय प्राप्तोऽस्य, सामयिक कार्यम् । उपनतकालमिच्छन्(३) । समर्थविभक्तिनिवृत्त उत्तरार्थ ॥

ऋतोरण् ॥ १०५ ॥

तदस्य प्राप्तमित्यनुवर्तते । ऋतुशब्दात्तदिति प्रथमासमर्थाद् अत्येति पष्ठर्थेऽण् प्रत्ययो भवति तदस्य प्राप्तमित्यतस्मिन् विषये(४) । ऋतु प्राप्तोऽस्य, आर्त्तव पुष्टम् । ऋतदस्य प्रकरणे उपवस्त्रादिभ्य उपसरयानम्(५) । उपवस्ता प्राप्तोऽस्य औप क्शत्र । प्राणिता प्राप्तोऽस्य प्राशित्रम् ॥

८५ छन्दसि घस ॥ १०६ ॥

ऋतुशब्दात् छन्दसि विषये घस् प्रत्ययो भवति तदस्य प्राप्तमित्यस्मिन् विषये । ऋणोऽपवादः । अय ते योनिः ऋविष्य ॥

८६ कालाद्यन् ॥ १०७ ॥

। कालशब्दाद्यप्रत्ययो भवति तदस्य प्राप्तमित्यस्मिन् विषये । काल प्राप्तोऽस्य काल्यस्ताप । काल्य क्षीतम्(६) ॥

(१) निर्धोष, सग, सपात, सगन्, सबजन इत्येव शब्दा अत्र गण भाषिका बहुषु पुस्तकेषु, तत्रैकस्मिन् पुस्तके सर्वजने वत्र सर्वेति पा० ॥ (२) धनुषे यत्रत्यारम्भ अनभिधानादिरयन्तो ग्रन्थो बहुषु पुस्तकेषु नास्ति । अवमपपाठ पदमज्जर्वा दशनात् ॥ (३) ऋतुशब्दात्प्रथमासमर्थाद् प्राप्तोपाधिकादस्येति पष्ठर्थेऽण् प्रत्ययो भवति पा० । अयनेव च पाठो, युक्त ॥ (४) गीतमिति पा० ॥

प्रकृष्टे ठञ् ॥ १०८ ॥

कालादिति वर्तते, नदस्येति च । प्राप्तमिति निवृत्तम् । प्रकृष्टे कालो विशेष्यते । प्रकृष्टे वर्तमानात्कालात्तदिति प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे ठञ् प्रत्ययो भवति । प्रकृष्टो दीर्घः कालोऽस्य, कालिकमुगम् । कालिक वैरम् । ठञ्ग्रहण विस्पष्टार्थम् ॥

प्रयोजनम् ॥ १०९ ॥

तदस्येत्येव । तदिति प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे ठञ् प्रत्ययो भवति यत्तदर्थमासमर्थं प्रयोजनं चेत्तद्वति । इन्द्रमहः प्रयोजनमस्य, ऐन्द्रमहिकम् । गात्रामहिकम् ॥

विशाखापाठादस्मन्थदण्डयोः ॥ ११० ॥

विशाखापाठाशब्दाभ्यामग्न्ययो भवति तदस्य प्रयोजनमित्येतस्मिन् विषये यथासंख्य मन्थदण्डयोरभिधेयोः । विशाखा प्रयोजनमस्य, वैशाखो मन्थः । आपाठो दण्डः । छूडादिभ्य उपसर्गानम् । छूडा प्रयोजनस्य चौडम् । श्रद्धा प्रयोजनस्य श्राद्धम् ॥

अनुप्रवचनादिभ्यश्छः ॥ १११ ॥

अनुप्रवचनादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यश्छः प्रत्ययो भवति तदस्य प्रयोजनमित्येतस्मिन् विषये । ठञोऽपवादः । अनुप्रवचनं प्रयोजनमस्य, अनुप्रवचनीयम् । उत्पापनीयम् । छिदिशिपूरिपतिरुहिः (१) मृत्तेरनात्सपूर्वपदादुपसर्गानम् । गृहप्रवेशनप्रयोजनमस्य, गृहप्रवेशनीयम् । प्रपापूणीयम् । अश्वप्रपतनीयम् । प्रासादारोहणीयम् । स्वर्गादिभ्यो यदुक्तव्यम् । स्वर्गः प्रयोजनमस्य, स्वर्ग्यम् । यशस्यम् । आयुष्यम् । काम्यम् । धन्यम् । पुण्याहवाचनादिभ्यो लुगवक्तव्यम् । पुण्याहवाचन प्रयोजनमस्य, पुण्याहवाचनम् । स्वस्तिवाचनम् । शान्तिवाचनम् । अनुप्रवचन । उत्पापन । प्रवेशन । अनुप्रवेशन । उपस्थापन । सवेशन । अनुवेशन । अनुवचन । अनुवादन । अनुवासन । आरम्भण । आरोहण । अन्वारोहण । प्ररोहण । अनुप्रवचनादेः ॥

समापनात् सपूर्वपदात् ॥ ११२ ॥

समापनशब्दात्सपूर्वपदाद्विद्यमानपूर्वपदाश्छः प्रत्ययो भवति तदस्य प्रयोजनमित्येतस्मिन् विषये । ठञोऽपवादः । छन्दस्समापन प्रयोजनमस्य, छन्दःसमापनीयम् । व्याकरणसमापनीयम् । पदग्रहण बहुवचननिरासार्थम् ॥

ऐकागारिकट् चौरि ॥ ११३ ॥

ऐकागारिकट् इति निपात्यते चौरिऽभिधेये । एकागारं प्रयोजनमस्य, ऐकागारिकः,

(१) हृदीयस्याये पदीत्यधिक प्रपदनीयमित्युदाहरण चाधिकमेकस्मिन्पुस्तके । परन्तु पदमश्वस्तम्भतस्तस्यपाठः । माध्यपुस्तकेषु तु वि श पूरिपदीत्येव पाठ उदलभ्यते ॥

घोरः । ऐकागारिकी । किमर्थमिदं निपात्यते, यावता प्रयोजनमित्येव सिद्धम् ।
घोरे नियमार्थं वचनम्, इह माभूत्-एकागार प्रयोजनमस्य भिन्नोक्तिः । टकार-
कार्यावधारणार्थः—हीयेव भवति, न भित्त्वर इति । अपरे पुनरिक्द् प्रत्यय वृद्धिं च
निपातयन्ति ॥

आकालिकदाद्यन्तवचने ॥ ११४ ॥

आकालिकद् इति निपात्यते आद्यन्तवचने । समानकालशब्दस्याकालशब्द आ-
देशः, आद्यन्तयोश्चेत्तद्विशेषणम्, इक्द् प्रत्ययश्च निपात्यते । समानकालावाद्यन्त-
यस्य, आकालिकः स्तनयितुः । आकालिकी विद्युत्, जन्मना तुल्यकालविनाशा,
उत्पन्नानन्तरं विनाशिनीत्यर्थः । अत्राकालाट्ठंश्च ॥ चात् टञ् च । आकालिका
विद्युत् । टत्रः पूर्णोऽवधिः ॥

तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः ॥ ११५ ॥

तेनेति तृतीयासमर्थात्तुल्यमित्यर्थे वतिः प्रत्ययो भवति यत्तुल्यं क्रिया चेत्सा
भवति । ग्राहणेन तुल्यं यत्तते, ग्राहणवत् । राजवत् । क्रियाग्रहणं किम् ? गुणः (१)
द्रव्यतुल्ये मा भूत्-पुत्रेण सह स्थूलः । पुत्रेण तुल्यः पित्रलः । पुत्रेण तुल्यो
गोमान् (२) ।

तत्र तस्येव ॥ ११६ ॥

तत्रेति सप्तमीसमर्थात्तस्येति पष्ठीसमर्थाच्च इवार्थे वतिः प्रत्ययो भवति । मधुरा-
यामिव, मधुरावत् क्षुणे प्राकारः (३) । पाटलिपुत्रवत् साकेते परिखा । पष्ठीसमर्थात्-
देवदत्तस्येव देवदत्तवद् यज्ञदत्तस्य गावः । यज्ञदत्तस्येव देवदत्तस्य दन्ता यज्ञद-
त्तवत् (४) ॥

तदर्हम् ॥ ११७ ॥

तदिति द्वितीयासमर्थादर्थमित्येतस्मिन्नर्थे वतिः प्रत्ययो भवति । राजानमर्हति
राजवत्पालनम् । ग्राहणवत् । ऋषिवत् । क्षत्रियवत् ॥

उपसर्गाच्छब्दसि धात्वर्थे ॥ ११८ ॥

उपसर्गात्साधने धात्वर्थे वर्त्तमानात्स्वार्थे वतिः प्रत्ययो भवति छन्दसि विषये ।
यदुद्धतो निवतो यासि वप्सद्, उद्धतानि निगतानि च ॥

तस्य भावस्त्वतलौ ॥ ११९ ॥

तस्येति पष्ठीसमर्थाद् भाव इत्येतस्मिन्नर्थे त्वतलौ प्रत्ययौ भवतः । भवतोऽस्मा-
द्भिधानप्रत्ययाविति भावः । शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्त भावशब्देनोच्यते । अश्वस्य
भावो अश्वत्वम् । अश्वता । गोत्वम् । गोता ॥

(१) द्रव्येति बहुषु पुस्तकेषु नास्ति ॥ (२) पुत्रेण तुल्यो गोमान् इति बहुषु पुस्तकेषु
नास्ति ॥ (३) प्रासाद इति पा० ॥ (४) देवदत्तवद् यज्ञदत्तस्य दन्ता. पा० ॥

आ च त्नात् ॥ १२० ॥

ब्रह्मगस्त्व इति वक्ष्यति । आ एतस्मात्त्वसंशब्दनाद् यानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्या-
मस्तत्र त्वतलौ प्रत्ययावधिकृती वेदितव्यौ । वक्ष्यति-पृथ्वादिभ्य इमनिज्वेति ।
प्रथिमा । पार्थवम् । पृथुत्वम् । पृथुता । अदिमा । मार्दवम् । मृदुत्वम् । मृदुता ।
अपवादैः सह समावेशार्थं वचनम्, कर्मणि च विधानार्थं-“गुणवचननाहणादिभ्यः
कर्मणि चे”ति । चकारो नञ्सन्तज्भ्यामपि समावेशार्थः । स्त्रियाः भावः, खेणम् ।
स्त्रीत्वम् । स्त्रीता । पुंसो भावः, पुंस्त्वम् । पुंस्ता । पौंसम् ॥

न नञ्पूर्वात्तत्पुरुषादचतुरसंगतलक्षणपट(१)युधकनरसलसेभ्यः ॥ १२१ ॥

इत उत्तरे ये भावप्रत्ययास्ते नञ्पूर्वात्तत्पुरुषाच्च भवन्ति चतुरादीन् वर्जयित्वा ।
वक्ष्यति-पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यगिति । अपतित्वम् । अपतिता । अपटुत्वम् ।
अपटुता । अरमणीयत्वम् । अरमणीयता । नञ्पूर्वादिति किम् ? बाह्व्यस्यम् ।
प्राजापत्यम् । तत्पुरुषादिति किम् ? नास्य पटवः सन्तीत्यपटुः, तस्य भाव आपटवम् ।
आलघवम् । अचतुरादिभ्य इति किम् ? आचतुर्यम् । आसंगत्यम् । आलवण्यम् ।
आवट्यम् । आयुष्यम्(२) । आकत्यम् । आरस्यम् । आलस्यम् ॥

पृथ्वादिभ्य इमनिज्ज्ञा ॥ १२२ ॥

पृथु इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्य इमनिचप्रत्ययो भवति वा तस्य भाव इत्ये-
तस्मिन्नर्थे । वावचनमणादेः समावेशार्थम् । पृथोर्भावः, प्रथिमा । पार्थवम् ।
अदिमा । मार्दवम् । “तुरिष्ठेमेयस्तु” “टे.” इति टिलोपः । “र ऋतो हलद्वेर्लघोः”
इति. रेफादेशः(३) । त्वतलौ सर्वत्र भवत एव । पृथुत्वम् । पृथुता । मृदुत्वम् । मृदुता ।
पृथु । मृदु । महत् । पटु । तनु । लघु । बहु । साधु । वेणु । आसु । बहुल । गुरु ।
दण्ड । ऊरु । खण्ड । चण्ड । बाल । अर्किचन । होड । पान(४) । वस्त । मन्द ।
स्वादु । ह्रस्व । दीर्घ । प्रिय । वृष । ऋषु । क्षिप्र । क्षुप्र । बुद्ध । पृथ्वादिः ।

वर्णदृढादिभ्य एयव् च ॥ १२३ ॥

वर्णविशेषवाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो दृढादिभ्यश्च एयव् प्रत्ययो भवति, चकारा-
दिमनिच्च, तस्य भाव इत्येतस्मिन् विषये । शुक्लस्य भावः शौक्यत्वम् । शुक्लिमा ।
शुक्लत्वम् । शुक्लता । काष्ण्यम् । कृष्णिमा । कृष्णत्वम् । कृष्णता । दृढादिभ्यः-
दाक्यम् । द्रढिमा । दृढत्वम् । दृढता । पकारो ङीपर्थः-औचिती । याथाकामी । दृढ ।
परिवृढ । भृश । कृश । चक्र । आम्र । लवण । ताम्र । अम्ल । शीत । उष्ण । जड ।

(१) युध इति पण्डितपत्रे पाठान्तरम् ॥ (२) आयुष्यम् इति पाठान्तरं पण्डितपत्रे ॥

(३) अत्र तुरिष्ठेमेयस्त्वित्यारभ्य रेफादेश इत्यन्तो ग्रन्थो बहुत्र नोपलभ्यते । (४) पाक
इति पाठान्तरं पण्डितपत्रे ॥

यधिर । पण्डित । मधुर । मूर्य । मूक । वेर्यातलाभमतिमनः शारदानाम् । समो
मतिमनसो (१) जवने (२) । दृढादिः ।

गुणवचननाहणादिभ्यः कर्मणि च ॥ १२४ ॥

गुणमुक्तयन्तो गुणवचनः । गुणवचनेभ्यो ब्राह्मणादिभ्यश्च तस्येति षष्ठीसमर्थेभ्यः
कर्मण्यभि र्ये व्यञ्जन्ययो भवति घञराद् भावे च । कर्मनृशब्द क्रियावचन । जडस्य
भावः कर्म वा, जाह्नवम् । ब्राह्मणादिभ्यः सत्त्ववि-ब्राह्मण्यम् । माणव्यम् । वा पाद्
परिसमाप्तेर्भाववर्माधिकारः । ब्राह्मणादिराकृतिगणः । आदिशब्द प्रकारवचन ।
अचानुर्वर्ण्यादीनां स्वार्थ उपसत्पानम् । चत्वार एव वर्णाश्चानुर्वर्ण्यम् । चातुरा-
श्रम्यम् । त्रैलोक्यम् । त्रैस्वर्यम् । पाद्गुण्यम् । सैन्यम् । सान्निध्यम् । सामीप्यम् ।
औपम्यम् । सौख्यम् । ब्राह्मण । वाहव । मागव । चोर । मूक । आराधय । विराधय ।
अपराधय । उपराधय । एकभाव । द्विभाव । त्रिभाव । अन्यभाव । समस्य । विप-
मस्य । परमस्य । मध्यमस्य । अनीश्वर । कुशल । कपि । चपल । अक्षेत्रज्ञ । निपुण ।
अहंतो नुम् च । आहन्त्यम् । सवादिन् । सवेशिन् । बहुभाषिन् । बालिश ।
दुष्पुरुष । कापुरुष । दायाद । विशसि । धूर्त्त । राजन् । सम्भाषिन् । शीर्षपातिन् ।
अधिपति । अलस । पिशाच । पिशुन । विशाल । गगपति । धनपति । नरपति ।
गडुल । निव । निधान । विप । असर्ववेदादिभ्यः स्वार्थे । अचतुर्वेदस्योभयपदवृ-
द्धिश्च । चातुर्वेद्यम् । (३) ब्राह्मणादिः ॥

स्तेनाद्यप्रलोपश्च ॥ १२५ ॥

स्तेनशब्दात् षष्ठीसमर्थान्नावकर्मगोर्यत् प्रत्ययो भवति, नशब्दस्य लोपश्च भवति ।
स्तेनस्य भावः कर्म वा, स्तेयम् । स्तेनादिति केचिद् योगविभागं कुर्वन्ति-स्तेनात्,
व्यञ्जभवति-स्तेन्यम् । ततो यच्चलोपश्च, स्तेनादित्येव-स्तेयम् ॥

सख्युर्यः ॥ १२६ ॥

सखिशब्दाद् यः प्रत्ययो भवति भावकर्मगोर्ययोः । सख्युर्भावः कर्म वा, सख्यम् ।

(१) जवन इति बहुषु पुराके नोपलभ्यते ॥

(२) कचिच्च । बाल । तण्ड । मन्द । स्थिर । बहुल । दीर्घ । मूढ । आहृष्ट । श्लघ्यो
शब्दा अधिका उपलभ्यन्ते । (३) अस्मिन् शब्दे बहुव शब्दा उपलभ्यन्तेऽन्यत्र । ते च दण्ड
"एवभाव । निर्घातिन् । विषातिन् । राजपुरुष । विशसि । विशाय । विशात । विजात ।
नयात । सुहित । दीन । विदग्ध । उचित । समग्र । शाल । तत्पर । इदम्पर । यथा । तथा ।
पुरात् । पुन पुनर । अमोक्ष । तरतम । प्रकाम । यथाकाम । निष्कुल । स्वराज ।
महाराज । सुवराज । सम्राज । अबिदूर । अपिशुन । अनृशस । अदयतय । अयथापुर ।
स्वधर्म । अनुकूल । परिमण्डन । विशरूप । अस्विन । उदामीन । ईश्वर । प्रतिभू । सानि ।
मानुष । अस्तिक । नास्तिक । शुगपत् । पूर्वापर । उत्तरापर" । इति ।

छद्रुतवणिग्भ्यां चेति वक्तव्यम् ॥ दूत्यम् । वणिज्यम् । कयं वाणिज्यम् ?
 ब्राह्मणादित्वात् ॥

कपिज्ञात्योर्दक् ॥ १२७ ॥

कपिज्ञातिसन्दाभ्यां ढक् प्रत्ययो भवति भावकर्मणोरर्थयोः । कपेर्भावः कर्म वा
 कापेयम् । ज्ञातेयम् । अथवासरत्यमर्थयोः सर्वत्रैवात्र प्रकरणे नेष्यते ॥

पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक् ॥ १२८ ॥

पत्यन्तात् प्रातिपदिकात् पुरोहितादिभ्यश्च यक् प्रत्ययो भवति भावकर्मणोरर्थयोः ।
 सेनापतेर्भावः कर्म वा, सेनापत्यम् । गार्हपत्यम् । प्राजापत्यम् । पौरोहित्यम् ।
 राज्यम् । पुरोहित । राजन् । सग्रामिक । एषिक । धर्मित । खण्डिक । दण्डिक ।
 द्वित्रिक । मिलिक । पिण्डिक । बाल । मन्द । स्तनिक । चूडितिक । कृषिक । पूतिक ।
 पल्लिक । प्रतिक । अज्ञानिक । सलनिक । सूचिक । शान्कर । सूचक । पल्लिक ।
 सारथिक । जलिक । सूतिक । अञ्जलिक । सूचक । (१) पुरोहितादिः ॥

प्राणभृज्जातिनयोनचनोद्गात्रादिभ्योऽञ् ॥ १२९ ॥

प्राणभृज्जातिवाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो वयोवचनेभ्य उद्गात्रादिभ्यश्चाञ् प्रत्ययो
 भवति भावकर्मणोरर्थयोः । अश्वस्य भावः कर्म वा, आश्वम् । औष्टम् । वयोवचनेभ्यः
 कौमारम् । कैशोरम् । उद्गात्रादिभ्यः औद्गात्रम् । औक्षेत्रम् । उद्गात्र । उक्षेत्र । प्राति-
 हर्तृ । रथगणक । पक्षिगणक (२) । सुष्टु । दुष्टु । अध्वर्यु । वधू । सुभगमन्त्रे (३) ।
 उद्गात्रादिः ।

हायनान्तयुनादिभ्योऽञ् ॥ १३० ॥

हायनान्तेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो युवादिभ्यश्चाञ् प्रत्ययो भवति ।
 द्विहायनस्य भावः कर्म वा, द्वैहायनम् । त्रैहायनम् । युवादिभ्यः यौवनम् ।
 रम् । अश्वोत्रियस्य यलोपश्च वाच्यः अश्वोत्रियस्य भावः कर्म वा, अश्वोत्रम् । युवन्
 स्वविर । होतृ । यजमान । कम्पडलु । पुरपासे । सुहृत् । यातृ । अरवण । कुक्षी
 सुखी । सुहृदय । सुभ्रातृ । वृषल । दुर्भ्रातृ । हृदयासे । वैत्रज । कृतक । परिव्राजिक
 कुशल । वषल । निपुण । पिशुन । सप्रहचारिन् । कुतूहल । अनृक्षस । (४)

इगन्ताच्च लघुमूर्त्ति ॥ १३१ ॥

(१) 'शमिक । चामिक । कामिक । शालिक । मूलिक । तिलिक । तिमिक ।
 तका । कषिक । पुषिक । पथिक । प्रथिक । प्रथिक । परिक्षिक । पूनानिक ।
 मूचिक । स्वारिक । चूडिक' । एत शब्दा अन्यत्रापि काठपल्लव्यन्ते । (२) पक्षिगणक
 (३) प्रशास्त्र होतृ पोतृ कर्तृ पतेत्र गणपिका कुत्र च ॥ (४) 'भ्रातृ । दु-
 कन्दुक । दु खी । दुर्हृदय । दुर्हृत् । निपुन । कुलली । मद्दस् । कनक । कि व । पोत
 पतेऽधिक । अन्यत्र पुस्तकादरे ।

इगन्ताश्च लघुपूर्वादिण् प्रत्ययो भवति भावकर्मणोः । लघुपूर्वग्रहणेन प्रातिपदिक-
समुदायो विशेष्यते, लघुः पूर्वोऽयवोऽस्येति लघुपूर्वः । कुतः पुनरसौ लघुः पूर्वः ?
इक्षसंनिधानादिक इति विज्ञायते । लघुः पूर्वो यस्मादिकस्तदन्ताप्रातिपदिकद्वित्य-
मर्थो विवक्षितः । अपरे तत्पुरपञ्चमधारयं वर्णयन्ति-इक् चासावन्तश्चेतीगन्तः,
लघुपूर्वग्रहणेन स एव विशेष्यते, पश्चात्तेन प्रातिपदिकस्य तदन्तविधिरिति । अस्मिन्
प्यारयानेऽन्तग्रहणमतिरिच्यते, लघुपूर्वादिक इत्येतावदेव वाच्यं स्यात् । शुचेर्भाक्
कर्म वा, शीघ्रम् । मौनम् । नागरम् । हारीतकम् । पाटवम् । लाघवम् । इगन्तादिति
किम् ? घटत्वम् । पटत्वम् । लघुपूर्वादिति किम् ? कण्डूत्वम् । पाण्डुत्वम् । कर्षं
वाच्यमिति ? ग्राहणादिषु कविशब्दो द्रष्टव्यः ॥

योपधाद् गुरुपोत्तमादुक् ॥ १३२ ॥

त्रिप्रभृतीनामन्तस्य समीपमुपोत्तमम्, गुरु उपोत्तमं यस्य तद् गुरुपोत्तमम् । यका-
रोपधाद् गुरुपोत्तमाद् बुभ् प्रत्ययो भवति भावकर्मणोः । रमणीयस्य भावः कर्म वा,
रामणीयकम् । वासनीयकम् । योपधादिति किम् ? विमानत्वम् (१) । गुरुपोत्तमादिति
किम् ? चप्रियत्वम् । छसहायादिति वक्तव्यम् । साहायकम् । साहाय्यम् ॥

द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च ॥ १३३ ॥

द्वन्द्वसंज्ञकेभ्यो मनोज्ञादिभ्यश्च बुभ् प्रत्ययो भवति भावकर्मणोः । गोपालपशुपा-
लानां भावः कर्म वा, गोपालपशुपालिका । शैव्योपाध्यायिका । कौत्सकुक्षिकिका ।
मनोज्ञादिभ्यः-मानोज्ञकम् । कार्याणकम् । मनोज्ञः । कल्याण । प्रियरूप । छान्दस ।
छात्र । मेधाविन् । अभिरूप । आह्व । कुलपुत्र । श्रोत्रिय । चोर । धूर्त । वैश्वदेव ।
युवन् । ग्रामपुत्र । ग्रामखण्ड । ग्रामकुमार । अमुष्यपुत्र । अमुष्यकुल । शतपुत्र ।
कुशल । मनोज्ञादि (२) ॥

गोत्रचरणाच्छ्लाघात्याकारतद्वेतेषु ॥ १३४ ॥

गोत्रवाचिनश्चरणाचिनश्च प्रातिपदिकाद् बुभ् प्रत्ययो भवति प्रत्येकं भावकर्म-
णोरर्थयोः श्लाघादिषु विषयभूतेषु । तत्र श्लाघा विकृत्यनम् । अत्याकारः पराधिलेपः ।
तद्वेतस्तत् प्राप्तस्तग्नौ वा । तदिति गोत्रचरणयोर्भावकर्मणी निदिश्येते, तत्प्राप्त-
स्तद्वगतवान् तद्वेत इत्युच्यते । श्लाघायां तावत्-गार्गिकया श्लाघते । काठिकया
श्लाघते । गार्ग्यत्वेन कठत्वेन च विकृत्यत इत्यर्थः । अत्याकारे-गार्गिकयात्याकुस्ते ।
काठिकयात्याकुस्ते । गार्ग्यत्वेन कठत्वेन च परानधिलेपतीत्यर्थः । तद्वेते-गार्गिकाम-
वेतः । काठिकामवेतः । गार्ग्यत्वं कठत्वं च प्राप्त इत्यर्थः । तद्वाऽवगतवानित्यर्थः ।
श्लाघादिष्विति किम् ? गार्ग्यत्वम् । कठत्वम् ॥

होत्राभ्यश्छः ॥ १३५ ॥

होत्राशब्द ऋत्विग्विशेषवचनः । ऋत्विग्विशेषपराचिभ्यश्छः प्रत्ययो भवति भाव-
कर्मणोः । अच्छावाकस्य भावः कर्म वाऽच्छावाकीयम् । मित्रावहणीयम् । ब्राह्मणा-
च्छसीयम् । आशीधीयम् । प्रतिप्रस्थात्रीयम् । त्वष्ट्रीयम् । पोत्रीयम् । बहुवचन
स्वरूपविधिनिरासार्थम् ॥

ब्रह्माणस्त्वः ॥ १३६ ॥

होत्राभ्य इत्यनुवर्त्तते । ब्रह्मन्शब्दाद्ब्रह्मोत्रावाचिनस्त्वः प्रत्ययो भवति भावकर्मणोः ।
छस्यापवादः । ब्रह्मणो भावः कर्म वा, ब्रह्मत्वम् । नेति वक्तव्ये त्ववचनं तलो वाधना-
र्थम् । यस्तु जातिशब्दो ब्राह्मणपर्यायो ब्रह्मन्शब्दस्ततस्त्वतलौ भवत एव-ब्रह्मत्वम् ।
ब्रह्मता । भवनावधिकयोर्नञ्छोरधिकारः समाप्तः ॥

इति काशिकायां घृत्तौ पञ्चमस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ ५ ॥ १ ॥

अथ पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ् ॥ १ ॥

निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । धान्यविशेषवाचिभ्यः षष्ठीसमर्थेभ्यो भवनेऽभिधेये
खञ् प्रत्ययो भवति, तच्चेद्भवन क्षेत्र भवति । भवनमिति-भवन्ति जायन्तेऽस्मिन्निति
भवनम् । सुद्वाना भवन क्षेत्र मौद्रीनम् । वौद्रीबीणम् । कौलथीनम् । धान्यानामिति
किम् ? घृत्तानां भवन क्षेत्रमित्यत्र न भवति । क्षेत्रमिति किम् ? सुद्वानां भवन कुशू-
लम् । बहुवचन स्वरूपविधिनिरासार्थम् ॥

व्रीहिशाल्योर्ढक् ॥ २ ॥

व्रीहिशालिशब्दाभ्यां ढक् प्रत्ययो भवति भवने क्षेत्रेऽभिधेये । खञोऽपवादः ।
व्रीहीणां भवन क्षेत्रं ब्रह्मेयम् । शालेयम् ॥

यययकपष्टिकाद्यत् ॥ ३ ॥

यवादिभ्यः शब्देभ्यो यत् प्रत्ययो भवति भवने क्षेत्रेऽभिधेये । खञोऽपवादः ।
यवानां भवन क्षेत्रं यव्यम् । यवक्यम् । पष्टियम् ॥

विभापा तिलमापोमाभङ्गाण्यः ॥ ४ ॥

तिल माप उमा भङ्गा अणु(१) इत्येतेभ्यो विभापा यत् प्रत्ययो भवति भवने
क्षेत्रेऽभिधेये । खञि प्राप्ते वचन, पक्षे सोऽपि भवति । उमाभङ्गयोरपि धान्यत्वमाश्रित-
मेव । तिलः माप उमा भङ्गा अणु एषां भवन क्षेत्रं(२) तिल्यम् । तैलीनम् । माप्यम् ।

(१) तिलादभ्य शब्देभ्य इति पा० । (२) विलानां भवन क्षेत्रम् इति पा० ॥

मापीणम् । उभयम् । औमौनम् । भङ्गवम् । भाङ्गीनम् । अणव्यम् । आणवीनम् ॥

सर्वचर्मणः कृतः रत्नजो ॥ ५ ॥

सर्वचर्मन्शब्दात्तृतीयासमर्थात् कृत इत्यस्मिन्नर्थे रत्नजो प्रत्ययौ भवतः । सर्व-
शब्दश्चात्र प्रत्ययार्थेन कृतेन सम्प्रथ्यते, न चर्मणा । तत्रायमसमर्थसमासो द्रष्टव्यः ।
सर्वचर्मणा कृत इत्येतस्मिन् धारयार्थे कृतिः । सर्वचर्मणिः । सार्वचर्मणिः ॥

यथामुखसम्मुखस्य दर्शनः सः ॥ ६ ॥

यथामुखशब्दात् सम्मुखशब्दाच्च पृष्ठीसमर्थादर्शन इत्येतस्मिन्नर्थे सः प्रत्ययो
भवति । दृश्यतेऽस्मिन्निति दर्शनः, आदर्शादिः प्रतिविम्बाश्रय उच्यते । निपातना-
स्तादृश्येऽध्ययीभावः-मुखस्य सदृशम्, यथामुखम् । यथामुखं दर्शनः, यथा-
मुखीनः । सर्वस्य मुखस्य दर्शनः, सम्मुखीनः ॥

तत्सर्वादिः पथ्यङ्गकर्मपत्रपात्रं व्याप्नोति ॥ ७ ॥

तदिति द्वितीया समर्थविभक्तिः । व्याप्नोतीति प्रत्ययार्थः । परिशिष्टं प्रकृतिविशे-
षणम् । सर्वादिः प्रातिपदिकात् पथिन् अङ्ग कर्मन् पत्र पात्र इत्येवमन्ताद् द्वितीयासम-
र्थाद् व्याप्नोतीत्यस्मिन्नर्थे सः प्रत्ययो भवति । सर्वपथ व्याप्नोति, सर्वपथीनो रथः ।
सर्वाङ्गीणस्तापः । सर्वचर्मणिः पुरुषः । सर्वपत्रीणः सारथिः । सर्वपात्रीण बोधनः ॥

प्राप्रपदं प्राप्नोति ॥ ८ ॥

प्रपदमिति पादस्याग्रमुच्यते, आङ् मर्यादायाम्, तयोरन्ययीभावः । आप्रपद-
शब्दात्तदिति द्वितीयासमर्थात् प्राप्नोतीत्यस्मिन्नर्थे सः प्रत्ययो भवति । आप्रपदं
प्राप्नोति, आप्रपदीनः पटः । शरीरेण सम्बद्धस्यापि पटस्य प्रमाणमाख्यायते ॥

अनुपदसर्वाज्ञायानयं बद्धाभक्षयतिनेयेषु ॥ ९ ॥

अनुपदादिभ्यः शब्देभ्यस्तदिति द्वितीयासमर्थेभ्यो यथासंख्य बद्धा भक्षयति
नेय इत्येतेष्वर्थेषु सः प्रत्ययो भवति । अनुरायामे सादृश्ये वा । अनुपद बद्धाऽनुप-
दीना उपानत् । पदप्रमाणेत्यर्थः । सर्वाङ्गानि भक्षयति, सर्वाङ्गीनो भिक्षुः । अयः प्रद-
क्षिणम्(१), अनयः प्रसज्यम् । प्रदक्षिणप्रसज्यगामिनां शाराणां यस्मिन् परस्परैः पदा-
नामसमावेशः, सोऽयानयः । अयानयनेयोऽयानयीनः शारः । फलकशिरःस्थित इत्यर्थः ॥

परोवरपरम्परपुत्रपौत्रमनुभवति ॥ १० ॥

परोवर परम्पर पुत्रपौत्र इत्येतेभ्यस्तदिति द्वितीयासमर्थेभ्योऽनुभवतीत्यस्मि-
न्नर्थे सः प्रत्ययो भवति । परोवरेति परस्योत्वं प्रत्ययसंनिद्योगेन निपात्यते(२) ।

(१) प्रदक्षिणगमनमित्यापि कुत्रचित्पाठ उपलभ्यते, परन्तु स न युक्तः, अयः प्रद-
क्षिणमिति प्रतीकमुपादाय प्रदक्षिण गमनमित्यर्थ इति पदमजयौ विवृतः ॥ (२) परोव-
रेति परस्योत्पन्नचनमिति पाठः ॥ अथमेव च पाठो युक्तः, परस्योत्पन्नचनमिति प्रतीकस्य
पदमजयौ दर्शना ॥

परांश्चावरांश्चानुभवति, परोवरीणः । परपरतराणां च परम्परभावो निपात्यते । परांश्च परतरांश्चानुभवति, परम्परीणः । पुत्रपौत्रानुभवति, पुत्रपौत्रीणः । परम्परशब्दो विनापि प्रत्ययेन दृश्यते । मन्त्रिपरम्परा मन्त्र भिनत्तीति । तच्छब्दान्तरमेव द्रष्टव्यम् ॥

अवारपारात्यन्तानुकामं गामी ॥ ११ ॥

अवारपार अत्यन्त अनुकाम इत्येतेभ्यो द्वितीयात्मर्थेभ्यो गामीत्येतस्मिन्नर्थे खः प्रत्ययो भवति । गमिष्यतीति गामी, भविष्यति गम्यादय इति । अकेनोर्भवेभ्यदाधमर्णयोरिति षष्ठीप्रतिषेधः—अवारपार गामी, अवारपारीणः । विपरीताच्च ॥ पारावारीणः । विगृहीतादपीष्यते—अवारीणः । पारीणः । अत्यन्त गामी, अत्यन्तीनः । भृशं गन्तेत्यर्थः । अनुकाम गामी, अनुकामीनः । यथेष्ट गन्तेत्यर्थः ॥

समांसमां विजायते ॥ १२ ॥

समांसमामिति वीप्सायां सुवन्तसमुदायः प्रकृतिः । विजायते—गर्भं धारयतीति प्रत्ययार्थः । गर्भधारणेन सकलापि समा व्याप्यत इति अत्यन्तसयोगे द्वितीया । समांसमां विजायते, समांसमीना गौः । समांसमीना बडवा । पूर्वपदे सुपोऽलुग्वक्तव्यः ॥ केचित्तु समायां समायां विजायत इति विगृह्णन्ति । गर्भमोचने तु विज निर्वर्तत इत्याहुः । तेषां पूर्वपदे यलोपमात्रं निपात्यते, परिशिष्टस्यालुग्वक्तव्यः । अनुत्पत्तावुत्तरपदस्य च वा यलोपो वक्तव्यः ॥ समांसमां विजायते । समायां समायां विजायत इति वा ॥

अद्यध्वीनाप्रष्टव्ये ॥ १३ ॥

विजायत इति वर्तते । अद्यध्वीन इति निपात्यते अवष्टव्ये विजने—आत्मने प्रसवे । आविदूर्ये हि मूर्धन्यो विधीयते—अवाच्चालम्बनाविदूर्ययोरिति । अद्य वा श्वो वा वि-यतेऽद्यध्वीना गौः । अद्यध्वीना बडवा । केचित्तु विजायत इति नानुवर्तते, अवष्टव्यमात्रे निपातनमित्याहुः । अद्यध्वीन मरणम् । अद्यध्वीनो वियोग इति ॥

आगधीनः ॥ १४ ॥

आगधीन इति निपात्यते । आङ्पूर्वाद् गोशब्दाद्, आ तस्य गोः प्रति कर्मकारिणि खः प्रत्ययो निपात्यते । आगधीनः कर्मकरः, यो गत्रा भृतः कर्म आ तस्य गोः प्रत्यर्पणात् ॥

अनुगवलंगामी ॥ १५ ॥

गो. पश्चाद् अनुगु । अनुगुशब्दादङ्गामीत्यस्मिन्नर्थे खः प्रत्ययो भवति । पर्याप्त गच्छति, अनुगवीनो गोपालकः ॥

अध्वनो यत्त्वौ ॥ १६ ॥

इति द्वितीयात्मर्थेविभक्तिरनुवर्तते । अङ्गामीति च शब्दार्थः ।

ब्दाद् द्वितीयासमर्थादलंगामीत्यस्मिन्नर्थे यत्प्रौ प्रत्ययौ भवतः । अध्वानमलंगामी, अध्वन्यः । अध्वनीनः । ये चामावरुमणोः, आत्माध्वनौ ख इति प्रकृतिभावः ॥

अभ्यमित्राच्छ च ॥ १७ ॥

अभ्यमित्प्रशब्दाद् द्वितीयासमर्थादलंगामीत्यस्मिन्नर्थे छः प्रत्ययो भवति, चकाराद्यत्प्रौ च । अभ्यमित्प्रमलंगामी, अभ्यमित्प्रीयः । अभ्यमित्यः । अभ्यमित्प्रीयः । अभ्यमित्प्रीयः । अभ्यमित्प्रीयः । अभ्यमित्प्रीयः ॥

गोष्टात् खञ् भूतपूर्वे ॥ १८ ॥

गात्रस्तिष्ठन्त्यग्रेति गोष्टम्, गोष्टशब्देन सन्निहितगोसमूहो देश उच्यते, भूतपूर्व-प्रहणं तस्यैव विशेषणम् । गोष्टशब्दाद् भूतपूर्वोपाधिकात् स्वार्थे खः प्रत्ययो भवति । गोष्टे भूतपूर्व, गोष्टीनो देशः (१) । भूतपूर्वप्रहणं किम् ? गोष्टे वर्त्तते ॥

अश्वस्यैकाहगमः ॥ १९ ॥

निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । अश्वशब्दात् पठ्योसमर्थादेकाहगम इत्येतदर्थं खञ् प्रत्ययो भवति । एवाहेन गम्यत इत्येकाहगमः । अश्वस्यैकाहगमोऽध्वा, आश्वीनः । आश्वीनानि शतं पतित्या ॥

शालीनकौपीने अधृष्टाकार्ययोः ॥ २० ॥

शालीनकौपीनशब्दौ निपात्येते यथासंख्यमष्टे अकार्ये चाऽभिधेये । अधृष्टोऽप्र-गल्भः । अकार्यमकरणाहं विरुद्धम् (२) । शालीनकौपीने अधृष्टाकार्ययोः पर्यायौ यथा-कथञ्चिद् व्युत्पादयितव्यौ । शालाप्रवेशनमर्हति कृपावतारमर्हति इत्यर्थयोः खञ् प्रत्यय उत्तरपदलोपश्च निपात्यते—शालीनो जडः । कौपीनं पापम् ॥

घ्रातेन जीवति ॥ २१ ॥

निर्देशादेव तृतीया समर्थविभक्तिः । घ्रातशब्दात्तृतीयासमर्थान्जीवरीत्यस्मिन्नर्थे खञ् प्रत्ययो भवति । नानाजातीया अनियतवृत्तय उत्सेधजीविनः सघा घ्राताः । उत्सेधशरीरं, तदायासेन ये जीवन्ति ते उत्सेधजीविनः, तेषां कर्म घ्रातम्, तेन घ्रातेन जीवति घ्रातीनः, तेषामेव घ्रातानामन्यतम उच्यते । यस्त्वन्यस्तदीयेन जीवति तत्र नेष्यते ॥

साप्तपदीनं सख्यम् ॥ २२ ॥

साप्तपदीनमिति निपात्यते सख्येऽभिधेये । सप्तभिः पदैरवाप्यते, साप्तपदीनम् । सख्यं जनाः साप्तपदीनमाहुः । कथं साप्तपदीनः सखा, साप्तपदीनं मित्वमिति ? यदा गुणप्रधानः सप्तपदीनशब्दः सखिभावे तत्कर्मणि च वर्त्तते तदा सख्यशब्देन समाना-धिकरणो भवति, यदा तु लक्षणया वर्त्तते तदा पुरुषेण समानाधिकरणो भवति ॥

(२) लिङ्गावशिष्टपरिमाण्या गोष्ठेशब्दस्यापि अहर्णामिति अधिक कुत्रचित् ॥

(२) विरुद्धमिति पा० ॥

हैयङ्गवीनं संज्ञायाम् ॥ २३ ॥

हैयङ्गवीनं निपात्यते संज्ञायां विरये । श्लोगोदोहस्य ह्रियङ्गवादेशः, तस्य विकारे खञ् प्रत्ययो भवति संज्ञायाम् । श्लोगोदोहस्य विकारः, हैयङ्गवीनम्, घृतस्य संज्ञा । तेनेह न भवति-श्लोगोदोहस्य विकार उदभिद्व ॥

तस्य पाकमूले पील्यादिकर्णादिभ्यः कुण्वजाह्वौ ॥ २४ ॥

तस्येति पष्ठीसमर्थेभ्यः पील्यादिभ्यः कर्णादिभ्यश्च यथासंख्य पाकमूलयोरर्थयोः कुण्व् जाहञ् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । पीलुनां पाकः, पीलुकुणः । कर्कन्धुकुणः । कर्णादिभ्यः-कर्णस्य मूल कर्णजाहम् । पीलु । कर्कन्धु । शमी । करीर । कवल । बदर । अश्वत्थ । खदिर । पील्यादिः । कर्ण । अक्षि । नख । मुख । मख । केश । पाद । गुल्फ । भ्रूमत्र । दन्त । ओष्ठ । पृष्ठ । अङ्गुष्ठ । कर्णादिः ॥

पक्षात्तिः ॥ २५ ॥

तस्येत्येव । तस्येति पष्ठीसमर्थात्पक्षशब्दाद् मूलेऽभिधेये तिः प्रत्ययो भवति । मूलग्रहणमनुवर्तते न पाकग्रहणम्, एकयोगनिर्दिष्टानामप्येकदेशोऽनुवर्तते इति । पक्षस्य मूलं, पक्षतिः प्रतिपत् ॥

तेन वित्तञ्चुच्चुष्णपौ ॥ २६ ॥

तेनेति तृतीयासमर्थाद्वित्त इत्येतस्मिन्नर्थे चुड्पृष्णप् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । वित्तः प्रतीतो ज्ञात इत्यर्थः । विद्यया वित्तः, विद्याचुबुः । केशचणः ॥

विनञ्भ्यां नानाञौ नसह ॥ २७ ॥

वि नञ् इत्येताभ्यां यथासंख्यं ना नञ् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । नसहेति प्रकृति-विशेषणम् । असहार्थे पृथग्भावे वर्तमानाभ्यां विनञ्भ्यां स्वार्थे नानाञौ प्रत्ययौ भवतः । विना । नाना ॥

वेः शालच्छङ्कटचौ ॥ २८ ॥

विशब्दाप् शालच्छ् शङ्कटञ् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । साधनक्रियावचनादुपसर्गा-स्वार्थे प्रत्ययौ भवतः । विगते शृङ्गे विशाले, विशङ्कटे । तद्योगादौरपि विशालो, विशङ्कट इत्युच्यते । परमार्थतस्तु गुणशब्दा पृते यथाकथञ्चिद् व्युत्पाद्यन्ते, नात्र प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरभिनिवेशः ॥

संप्रोदश्च कटच् ॥ २९ ॥

सम् प्र उत् इत्येतेभ्यः कटच् प्रत्ययो भवति चकाराद्वेश्च । संकटम् । प्रकटम् । उत्कटम् । विकटम् । कटच्प्रकरणेऽलावृत्तिलोमाभङ्गाभ्यो रजस्तुपसंख्यानम् । अलावृत्तां रजोऽलावृकटम् । तिलकटम् । उमाकटम् । मद्गाकटम् । श्लोष्टादपः स्थाना-दिषु पशुनामादिभ्य उपसंख्यानम् । गवां स्थानं, गोगोष्टम् । महिषीगोष्टम् । संघाते कटच् वक्तव्यः । अवीनां संघातः, अविकटम् । विस्तारे पटच् वक्तव्यः ।

अविपटम् । ०द्वित्वे गोयुगच् । उपगोयुगम् । अश्वगोयुगम् । अश्वत्थयस्य
पट्चे पट्गवचः । इस्तिपट्गवम् । अश्वपट्गवम् । अविचारे स्नेहने तैल-
च् (१) । परण्डतैलम् । इहुदीतैलम् । तिलतैलम् । अभवने चेन्ने इष्वदिभ्य शाक-
टशाकिनौ । इषुशाकटम् । मूलशाकटम् । इषुशाकिनम् । मूलशाकिनम् ॥

अनात् कुटारच्च ॥ ३० ॥

अवशादात् कुटारच् प्रययो भवति चसारात् फटच् च । अवकुटारम् ।
अवरटम् ॥

नते नामिकायाः सज्ञाया टीटब् नाटज भटच ॥ ३१ ॥

अवादिष्येव । नमन नतम् । नासिकायाः सवन्धिनि नतेऽभिधेये टीटच् नाटच्
भटच इयेते प्रायया भवन्ति सज्ञाया विषये । नासिकाया नतम् , अवटीटम् । अव
नाटम् । अवभटम् । तद्योगान्नासिकापि, पुरोपि च तथोच्यते । अवटीटा ।
अवनाट । अवभट इति ॥

नेर्निडजिरीसचौ ॥ ३२ ॥

नते नामिकाया इत्यनुवर्तते, सज्ञायामिति च । निशब्दान्नासिकाया नतेऽभिधेये
निडच् विरीमज इयेती प्राययी भवत । निविडम् । निविरीसम् । तद्योगान्नासि-
कापि, पुरोपि च, निविडो, निविरीस । कथं निविडा केशा । निविड वस्त्रम् ?
उपमानाद्भव्यति (२) ॥

इनचपिटचिकचि च ॥ ३३ ॥

नेरिति वर्तते, नते नामिकाया इति च । निशब्दान्नासिकाया नतेऽभिधेये इनच् पिटच्
इयेती प्राययी भरतस्त सनियोगेन च निशब्दस्य यथानरय चिक चि इयेतावादेशौ
भवत । चिकन । चिपिट । अकार प्रययो वक्तव्यश्चिकच प्रकृयादेशः । चिक ।
तथा चोक्तम्-इनचपिटच्चाश्चिकचिचिकादेशाश्च वक्तव्या इति । अङ्गस्य चिल्
पिहश्चास्य चङ्गुपी । अङ्गस्य चिल् पिल् इयेतावादेशौ भवतो लश्च प्रत्ययोऽस्य
चङ्गुपी इयेत स्मिन्नर्थे । किलन्ने अस्य चङ्गुपी, चिह्न । पिह्न । अङ्गुलादेशो वक्तव्यः ।
चुह्न । अस्येयनेन नार्थः । चङ्गुपोरेवाभिधाने प्रायय इष्यते । किलन्ने चङ्गुपी, चिल्ले ।
पिल्ले । चुल्ले । तद्योगात् पुरपस्तथोच्यते ॥

उपाधिभ्या त्यक्त्रासन्नारूढयो ॥ ३४ ॥

उप अधि इयेताभ्या यथासत्यमासन्नारूढयोर्वर्तमानाभ्या स्वार्थे त्यक्न् प्रत्ययो
भवति । सज्ञाधिकाराच्च नियतविषयमासन्नारूढ गम्यते । पर्वतस्यासन्नमुपत्यका ।
तस्यैवारूढमधिपका । प्रत्ययस्थात्कार्पूर्वस्येतीत्वमत्र न भवति, सज्ञाधिकारादेव (३) ॥

(१) स्नेहे तैलच इति पा०, अयमेव पाठः पञ्चमजरीसम्मतः ॥ (२) भविष्यतीत्यस्याग्रे
घनत्वमापन्त्यादित्यधिकं कुत्रचिद् । (३) नहि कृते इत्येव सज्ञा प्रतीयते इत्यधिकं कुत्रचिद् ॥

कर्मणि घटोऽठच् ॥ ३५ ॥

निर्देशादेव समर्थं वेभक्तिः । कर्मनृशब्दात् सप्तमीसमर्थाद् घट इत्येतस्मिन्नर्थेऽठच् प्रत्ययो भवति । घटत इति घट (१) । कर्मणे घटते, कर्मठः पुंस्त्वः ॥

तदस्य संजातं तारकादिभ्य इतच् ॥ ३६ ॥

तदिति प्रथमासमर्थेभ्यस्तारकादिभ्यः शब्देभ्योऽस्येति षष्ठ्यर्थे इतच् प्रत्ययो भवति । संजातग्रहणं प्रकृतिविशेषणम् । तारकाः संजाता अस्य नभसस्तारकितं नभः । पुष्पितो वृक्षः । तारका । पुष्प । मुकुल । कण्टक । पिपासा । सुख । दुःख । शृङ्गीष । कुड्मल । सूचक । रोग । विचार । व्याधि । निष्क्रमण । मूत्र । पुरीष । किसलय । कुसुम । प्रचार । तन्द्रा । वेग । पुच्छा । श्रद्धा । उत्कण्ठ । भर । द्रोह । गर्भादप्राणिनि(२) । तारकादिराकृतिगणः ॥

प्रमाणे द्वयसज्जद्वयमात्रचः ॥ ३७ ॥

तदस्येत्यनुवर्तते । तदिति प्रथमासमर्थोदस्येति षष्ठ्यर्थे द्वयसच् द्वयच् मात्रच् इत्येते प्रत्यया भवन्ति यत्तत्प्रथमासमर्थं प्रमाणं चेत्तद्वति । ऊरु प्रमाणमस्य, ऊरुद्वयसम् । ऊरुद्वयम् । ऊरुमात्रम् । जानुमात्रम् । जानुद्वयसम् । जानुद्वयम् ।

“प्रथमश्च द्वितीयश्च ऊर्ध्वमाने मतौ मम” ।

ऊरुद्वयसमुदकम् । ऊरुद्वयमुदकम् । मात्रच् पुनरविशेषेण—प्रथमात्रमित्यपि भवति । प्रमाणे लो वक्तव्यः । प्रमाणशब्दा इति ये प्रसिद्धास्तेभ्य उत्पन्नस्य प्रत्ययस्य लुग्भवति । शमः प्रमाणमस्य, शमः । दिष्टिः । वितस्तिः । द्विगोर्नित्यम् । द्वौ शमौ प्रमाणमस्य, द्विशमः । त्रिसमः । द्विवितस्तिः । नित्यग्रहणं किम् ? संशये श्राविण(३) वक्ष्यति । तत्रापि द्विगोर्लुगेव स्यात् । द्वे दिष्टी स्यातां वा न वा, द्विदिष्टिः । ऋड् स्तामे वक्तव्यः । पञ्चदशस्तोमः । पञ्चदशो रात्रिः । दित्वान्डीप् । ऋतनशतोर्द्विनिर्वक्तव्यः । पञ्चदशिनोर्द्विमासाः । त्रिशनो मासाः । विंशतेश्चेति वक्तव्यम् । विंशिनोर्द्विरसः । प्रमाणपरिमाणाभ्यां सरयायाश्चापि संशये मात्र-ज्वक्तव्यः । सममात्रम् । द्विष्टिमात्रम् । प्रथमात्रम् । कुड्ममात्रम् । पञ्चमात्रम् । दशमात्रा गावः । वत्सवन्तारुवार्थं द्वयसज्जमात्रचौ बहुलम् । तावदेव, तावद्द्वय-

(१) घट इत्येवमपि पञ्चाप्यन्त्यधिकं बहुषु पुंस्त्वेषु । परं त्वयमपवादः, पदमज्जयी दर्शनात् । (२) ‘फल । लघार । रत्नक । पहव । कण्ट । धेनुध्या । अन्न । अक्षारक । अक्षार । वर्णक । पलक । कुवलय । शैवल । गव । तरु । कहोल । पण्डा । चन्द्र । खवक । मुद्रा । राग । उष्टक । हस्त । कर । सीमन्त । कर्दम । कज्जल । कलङ्क । कुतूहल । कन्दल । आन्दोल । अन्धकार । कोरक । अङ्कुर । रोमाञ्च । इषं । उक्थं । क्षुधा । खर । गोर । दोह । शाख । मुकुर । तिलक । मुमुक्षा । निद्रा ’ एते कचिदुपलभ्यन्ते शब्दाः ।

(३) श्रवणं श्राव, इत्यलुट इति घञ्, सोऽस्यास्तीति श्रावी, मात्रचित्यर्थः ॥

सम् । तावन्मात्रम् । एतावद्द्वयसम् । एतावन्मात्रम् । यावद्द्वयसम् । यावन्मात्रम् ।
 पुरुषहस्तिभ्यामणं च ॥ ३८ ॥

तदस्येति वर्तते, प्रमाण इति च । पुरुषहस्तिभ्यां प्रथमासमर्थाभ्यां प्रमाणोपाधिका-
 भ्यामस्येति पष्ठवर्धेण प्रत्ययो भवति, चकाराद् द्वयसजादयश्च । पुरुषः प्रमाणमस्य,
 पौरुषम् । पुरुषद्वयसम् । पुरुषद्वयम् । पुरुषमात्रम् । हस्तिनम् । हस्तिद्वयसम् ।
 हस्तिद्वयम् । हस्तिमात्रम् । द्विगोर्नित्यं लुक्—द्विपुरुषमुदकम् । त्रिपुरुषमुदकम् ।
 द्विहस्ति । त्रिहस्ति । द्विपुरुषी । त्रिपुरुषी । द्विहस्तिनी । त्रिहस्तिनी ॥

यत्तदंतेभ्यः परिमाणे वतुप् ॥ ३९ ॥

तदस्येत्येव । यत्तदंतेभ्यः प्रथमासमर्थेभ्यः परिमाणोपाधिकेभ्योऽस्येति पष्ठवर्धे
 वतुप् प्रत्ययो भवति । यत्परिमाणमस्य, यावान् । तावान् । एतावान् । प्रमाणग्रहणे-
 ऽनुवर्तमाने परिमाणग्रहणं प्रमाणपरिमाणयोर्भेदात् ॥

डावतावर्धवैशेष्यादिर्दशः पृथगुच्यते ।

माशाद्यप्रतिघाताय भावः सिद्धश्च डावतो ॥

अथप्रकरणे युष्मदस्मद्भ्यां ह्रन्दसि सादृश्यं उपसंख्यानम् । न त्वा वा
 अन्यो दिव्यो न पार्थिवो न जातो न जनिष्यते । त्वावतः पुरुषसो यज्ञं विप्रस्य
 मावतः । त्वत्सरस्य मत्सरस्येत्यर्थः ॥

किमिदंभ्यां वो घः ॥ ४० ॥

किमिदंभ्यामुत्तरस्य वतुपो वकारस्य घकारादेशो भवति । कियान् । इयान् ।
 एतदेव चादेशविधानं शापरु-किमिदंभ्यां वतुप् प्रत्ययो भवतीति । अथ वा योगवि-
 भागेन वतुप विधाय पश्चाद्दो घो विधीयते ॥

किमः संख्यापरिमाणौ डति च ॥ ४१ ॥

सख्यायाः परिमाण-संख्यापरिच्छेद इत्यर्थः । संख्यापरिमाणे वर्तमानाद् किमः
 प्रथमासमर्थादस्येति पष्ठवर्धे डतिः प्रत्ययो भवति, चकाराद्वतुप् च तस्य च वकारस्य
 घादेशो भवति । पृच्छ्यमानत्वात्परिच्छेदोपाधिकायां संख्यायां वर्तमानात्किमः
 प्रत्ययो विज्ञायते—का संख्या परिमाणमेषां ब्राह्मणानां, कति ब्राह्मणाः । कियन्तो
 ब्राह्मणाः । अथ वा सरयैव परिमाणात्मिका परिच्छेदस्वभावा गृह्यते—का संख्या
 परिमाणमेषामिति । ननु च संख्या परिमाणात्मिकैव परिच्छेदस्वभावा, सा किमर्थं
 परिमाणेन विशेष्यते ? यत्रापरिच्छेदकत्वेन विवक्ष्यते तत्र मा भूदिति—क्षेपे हि
 परिच्छेदो नास्ति, केयमेषां संख्या दशानामिति ॥

संख्याया अप्यथवे तयप् ॥ ४२ ॥

तदस्येत्येव । संख्याया अवयवे वर्तमानाया अस्येति पष्ठवर्धे तयप् प्रत्ययो

भवति। अवयवा अवयविन सवन्धिन इति सामर्थ्यादवयवी प्रत्ययार्थो विज्ञायते।
पञ्च अवयवा अस्य, पञ्चतयम् । दशतयम् । चतुष्टयम् । चतुष्टयी ॥

द्वित्रिभ्या तयस्यायज्वा ॥ ४३ ॥

पूर्वेण विहितस्य तयस्य द्वित्रिभ्या परस्य चाऽयजादेशो भवति । द्वावयवावस्य,
द्वयम् । द्वितयम् । त्रयम् । त्रितयम् । तयग्रहण स्थानिनिर्देशार्थम्, अन्यथा प्रत्य-
यान्तरमप्यजिज्ञायेत। तत्र को दोषः ? त्रयी गतिरिति तयनिबन्धन ईकारो न स्यात्,
अथमचरमतयेत्येव विधिश्च न स्यात्-द्वय । द्वया । चत्वार स्वार्थ ॥

उभादुदात्ता नित्यम् ॥ ४४ ॥

उभशब्दात्परस्य तयपो नित्यमयजादेशो भवति स चोदात्त । वचनसामर्थ्या-
दादेरुदात्तव विज्ञायते । उभशब्दो यदि लौकिकी सरया, तत पूर्वणैव विहितस्य
तयप आदेशविधानार्थं वचनम् । अथ न सख्या, ततो योगविभागेन तयप विधाय
तस्य नित्यमयजादेशो विधीयते । उभयो मणि । उभये देवमनुष्या ॥

तदस्मिन्नधिकमिति दशान्ताद् ॥ ४५ ॥

तदिति प्रथमासमर्थादस्मिन्निति सप्तमर्थं दशान्तात् प्रातिपदिकाद् ङ प्रथमो
भवति यत्तत्प्रथमासमर्थमधिक चेत्तद्वति । इतिकरणस्ततश्चेद्विवक्षा । एकादश
अधिका अस्मिन् शते, एकादश शतम् । एकादश सहस्रम् । द्वादश शतम् । द्वादश
सहस्रम् । दशान्तादिति किम् ? पञ्चाधिका अस्मिन् शते । अन्तग्रहण किम् ? दशा-
धिका अस्मिन् शते । प्रत्ययार्थेन च समानजातीय प्रकृत्यर्थे सति प्रत्यय इष्यते-
एकादश कार्पाषणा अधिका अस्मिन् कार्पाषणशते, एकादश कार्पाषणशत मते ।
इह तु न भवति-एकादश मापा अधिका अस्मिन् कार्पाषणशत इति । शतसहस्रयो-
श्चेष्यते । इह न भवति-एकादश अधिका अस्या विंशतीति । इतिकरणो विवक्षार्थ
इत्युक्त, तत इदं सर्वं लभ्यते । कथमेकादश शतमहस्रमिति ? शताना सहस्र सह-
स्राणा वा शतमिति शतसहस्रमित्युच्यते, तत्र शतसहस्रयोरित्येव सिद्धम् ॥

अधिके समानजाताविष्ट शतसहस्रयो ।

यस्य सरया तदा धिष्ये ङ कर्त्तव्यो मतो मम ॥

शदन्तगिशनेश्च ॥ ४६ ॥

तदस्मिन्नधिकमित्यनुवर्त्तते, ङ इति च । शदन्ता प्रातिपदिकाद्विंशतेश्च ङ प्रथमो
भवति तदस्मिन्नधिकमित्येतस्मिन् विषये । त्रिंशदधिका अस्मिन् शते, त्रिंश शतम् ।
शदग्रहणेऽन्तग्रहण प्रत्ययग्रहणे यस्मात् स तदादेरधिकार्थम्-एकविंश शतम् ।
एकचत्वारिंश शतम् । सख्याग्रहण च कर्त्तव्यम्, इह मा भूद्-गोत्रिशदधिका
अस्मिन् गोशते इति । विंशतेश्च-विंश शतम् । छतदन्तादपीति वक्तव्यम् ॥ एकविंश
शतम् । सख्याग्रहण च कर्त्तव्यम्, इह मा भूद्-गोत्रिशतिरधिका अस्मिन् गोशते इति ॥

संख्याया गुणस्य निमाने मयट् ॥ ४७ ॥

तदस्येत्यनुवर्तते, तदस्य सजातमित्यतः । तदिति प्रथमासमर्थात् संख्यावाचिनः प्रातिपदिकादस्येति षष्ठ्यर्थे मयट् प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमासमर्थं गुणस्य निमाने चेत्तद् वर्तते । गुणो भागः, निमानं मूल्यम् । गुणो येन निमीयते मूल्यभूतेन सोऽपि सामर्थ्याद्भाग एव विज्ञायते । यवानां द्वौ भागौ निमानमस्योदश्विद्भागस्य, द्विमयमुदश्वि यवानाम् । त्रिमयम् । चतुर्मयम् । भागेऽपि तु विधीयमानः प्रत्ययः प्राधान्येन भागयन्तमाचष्टे, तेन सामानाधिकरण्यं भवति-द्विमयमुदश्विदिति । गुणस्येति चैकद्वयविवक्षितं, तेनेह न भवति-द्वौ भागौ यवानां, त्रय उदश्वित इति । अमूल्यस्त्ववाचिकायाः संख्यायाः प्रत्यय इष्यतेऽ । इह न भवति-एको भागो निमानमस्येति । भूयस इति च प्रत्ययार्थात्प्रत्ययस्यार्थस्याधिन्यमात्रं विवक्षितं, बहुत्वमतन्त्रम्, तेन द्विदश्यादपि भवति । गुणशब्दः समानावयववचनः, तेनेह न भवति-द्वौ भागौ यवानामध्यर्द्धं (१) उदश्वित इति । अनिमेये चापि दृश्यतेऽ । निमेये वर्तमानायाः संख्याया निमाने प्रत्ययो दृश्यते । उदश्वितो द्वौ भागौ निमेयमस्य यवभागस्य, द्विमया यवा उदश्वितः । त्रिमया यवा उदश्वितः । चतुर्मयाः । गुणस्येति किम् ? द्वौ ब्रीहियवौ निमानमस्योदश्वितः । निमान इति किम् ? द्वौ गुणौ क्षीरस्यैकस्तैलस्य द्विगुणं पयस्तैलं क्षीरेणेत्यत्र मा भूत् ॥

तस्य पूरणे डट् ॥ ४८ ॥

तस्येति षष्ठीसमर्थात् संख्यावाचिनः प्रातिपदिकात् पूरण इत्यस्मिन्नर्थे उद प्रत्ययो भवति । पूर्यतेऽनेनेति पूरणम्, येन सख्या सख्यान् पूर्यते संपद्यते स तस्या पूरणः । एकादशानां पूरण, एकादशः । त्रयोदशः । यस्मिन्नुपसंजातेऽन्या सख्या संपद्यते स प्रत्ययार्थः । इह न भवति-पञ्चानां मुष्टिकानां पूरणो घट इति ॥

नान्तादसंख्यादेर्मट् ॥ ४९ ॥

इदिति वर्तते । नकारान्तात् संख्यावाचिनः प्रातिपदिकादसंख्यादेः परस्य ङटो मडागमो भवति । नान्तादिति पञ्चमी ङट आगमसंबन्धे षष्ठीं प्रकल्पयति । पञ्चानां पूरणः पञ्चमः । सप्तमः । नान्तादिति किम् ? विंशतेः पूरणो विंशः । असंख्यादेरिति किम् ? एकादशानां पूरण एकादशः ॥

यट् च छन्दसि ॥ ५० ॥

नान्तादसंख्यादेः परस्य ङटश्छन्दसि विषये यडागमो भवति, चकारात्पक्षे मडमि भवति । पर्णमयानि पञ्चथानि भवन्ति । पञ्चथः । सप्तथः । मट्-पञ्चममिन्द्रियमस्यापाकामन् ॥

पट्कतिकतिपयचतुरा धुक ॥ ५१ ॥

डडियनुवर्तते, तत् सप्तम्या विपरिणम्यते । पट्कति कतिपय चतुर इयेतेषा
डटि परतस्थुगागमो भवति । कतिपयशब्दो न सरया, तस्यास्मादेव ज्ञापकाद्
डट् प्रत्ययो विज्ञायते । घण्णा पूरण षष्ठ । कतिथ । कतिपयथ । चतुर्थ । अचतुर
रक्षयतावाद्यत्तरलोपश्च ॥ चतुर्णां पूरण, तुरीय । तुर्य ॥

बहुपूरागणसघस्य तिथुक ॥ ५२ ॥

डडियथ । बहु पूरा गण सघ इत्येतेषा डटि परतस्तिथुगागमो भवति । पूरासघ
वदयोरसरयावाचि वादिदमेव ज्ञापक डटो भावस्य । बहुना पूरणो, बहुतिथ । पूरा
तिथ । गणतिथ । सघतिथ ।

वतोरिथुक ॥ ५३ ॥

डडियेव । वतोरडटि परत इथुगागमो भवति । ववन्तस्य सरयावात् पूर्वण
डट् विहितस्तस्मिन्नयमागमो विधीयते । यावतां पूरणो, यावतिथ । तावतिथ ।
पूतावतिथ ॥

द्वेस्तीय ॥ ५४ ॥

द्विशब्दात्तीय प्रत्ययो भवति तस्य पूरण इयस्मिन् विषये । डटोऽपवाद । द्वयो
पूरणो, द्वितीय ॥

त्रे सम्प्रसारण च ॥ ५५ ॥

त्रिशब्दात्तीय प्रत्ययो भवति तस्य पूरण इत्येतद्विषये, तत्सन्नियोगेन त्रे सम्प्र
सारण च भवति । डटोऽपवाद । त्रयाणां पूरणत्तृतीय । हल इति सम्प्रसारणस्य दीर्घ
त्व न भवति । अण इति तत्रानुवर्तते, ढलोप इत्यतः । पूर्वण च णकारेणाग्रग्रहणम् ॥

त्रिंशत्यादिभ्यस्तमडन्यतरस्याम् ॥ ५६ ॥

विशत्यादिभ्य परस्य डटस्तमडागमो भवत्यन्यतरस्याम् । पूरणाधिसाराड् डट्
प्रत्यय आगमो विज्ञायते । विशते पूरण, विंशतितम । विंश । एकविंशतितम ।
एकविंश । त्रिविंशतितम । त्रिविंश । त्रिंशत्तम । त्रिश । एकत्रिंशत्तम । एकत्रिंश ।
विंशत्यादयो लौकिका संख्याशब्दा गृह्यन्ते, न पञ्चरादिसूत्रसंज्ञिविष्टा, तद्ग्रहणे
द्वेकविंशतिप्रभृतिभ्यो न स्यात्, ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिप्रतिषेधात्,
एव च सति षष्ठ्यादेश्चासत्यादेरिति पर्युदासो युज्यत एव ॥

निय शतादिमासार्द्धमाससम्प्रसारण ॥ ५७ ॥

शतादयः सख्याशब्दा लौकिका गृह्यन्ते । शतादिभ्यो मासार्द्धमाससंख्यारशब्दे
भ्यश्च परस्य डटो नित्य तमडागमो भवति । मासादयः सरयाशब्दा न भवन्ति तेभ्योऽ-
स्मादेव ज्ञापकाद् डट् प्रत्ययो विज्ञायते । शतस्य पूरण, शततम । सहस्रतम । लक्ष-
तम । मासस्य पूरणो, मासतमो दिवस । अर्द्धमासतम । सप्तसरतम । षष्ठ्यादेश्चा-
सख्यादीरिति वक्ष्यमाणेन सिद्धे शतादिग्रहणं सरयावर्धम्—एकशततम । द्विशततम ॥

पट्टधादेश्चासंख्यादेः ॥ ५८ ॥

पट्टधादेः संख्याशब्दादसंख्यादेः परस्य दृष्टो नित्य तमडागमो भवति । विज्ञान-
दिभ्य इति विकल्पेन प्राप्ते नियार्थम् । पट्टतमः । सप्ततितमः (१) । असंख्यादेरेत-
किम् ? एकपट्टः । एकपट्टतमः । एकसप्ततः । एकसप्ततितमः ॥

मताच्छः सूक्तसान्नोः ॥ ५९ ॥

मताविति मत्वर्थं उच्यते । प्रातिपदिकान्मत्वर्थे छः प्रत्ययो भवति सूक्तेयानने-
षामिधेदे । मत्वर्थग्रहणेन समर्थवेमक्तिः प्रकृतिविशेषणं प्रत्ययार्थ इति सर्वमाच-
र्यते । अच्चागारुशब्दोऽस्मिन्निति, अच्चावाकीयं सूक्तम् । मित्रावरुणीयम् । यद-
यशीयं साम । वारयन्तीयम् । अनुकरगदशब्दाश्च स्वरूपमात्रप्रधानाः प्रत्ययमुप-
यन्ति, तेनानेकपदादपि सिद्धम्-अस्यवामीयम् । क्यापुमीयम् ॥

अध्यायानुवाकयोर्लुक् ॥ ६० ॥

मतावित्येव । मत्वर्थं उत्पन्नस्य दस्य लुग् भवति, अध्यायानुवाकयोरभिधेययोः ।
केन पुनरध्यायानुवाकयोः प्रत्ययः ? इदमेव लुग्वचनं ज्ञापकं तद्विधानस्य । विकल्पेन
लुगवमिष्यते । गर्दभाण्डशब्दोऽस्मिन्नस्ते, गर्दभाण्डोऽध्यायः । अनुवाको वा गर्द-
भाण्डीयः । दीर्घजीवितः । दीर्घजीवित्वीयः । पलितस्तम्भः । पलितस्तम्भीयः ॥

विमुक्तादिभ्योऽण् ॥ ६१ ॥

मताविति वर्तते, अध्यायानुवाकयोरिति च । विमुक्तादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्योऽ-
प्रत्ययो भवति मत्वर्थे, अध्यायानुवाकयोरभिधेययोः । विमुक्तशब्दोऽस्मिन्नस्ति
वेमुक्तोऽध्यायोऽनुवाको वा । देवासुरः । विमुक्त । देवासुर । वसुमत् । सखत् । उ-
सत् । दशार्हपयस् । हविर्दान । मित्री । सोमापूपन् । अग्राविष्णू । धृत्रहति । इहा ।
रक्षोसुर । सप्तसत् । परिपादक् । वसु । मत् । पत्नीवत् । महीयल । दशार्ह ।
वयस् । पतत्रि । सोम । महिर्त्रा । हेतु (२) । विमुक्तादिः ॥

गोपदादिभ्यो वुन् ॥ ६२ ॥

मताविति वर्तते अध्यायानुवाकयोरिति च । गोपदादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो वु-
प्रत्ययो भवति मत्वर्थेऽध्यायानुवाकयोः । गोपदशब्दोऽस्मिन्नस्ते, गोपदको अध्या-
योऽनुवाको वा । इपेवकः । मातरिरवकः । गोपद । इपेव । मातरिरव-
देवस्यत्वा । देवीरापः । कृष्णोस्याखरेष्ट । दैर्वाधियम् । रक्षोहण । अञ्जन ।
प्रवृत्त । वृशानु । गोपदादि (३) ॥

(१) अशक्तिमः । नवतितमः, इत्यधिक पुस्तकान्तरे ॥ (२) अस्यहाव । १०
उर्वशी । मुपर्ण एते शब्दा अत्र गण्ये पुस्तकान्तरेऽध्यायः ॥ (३) वृशानु ।
वाजस्यते । कृष्ण । श्वाश्रापण । प्रसन्न । एते शब्दा अत्र गण्येऽधिका पुस्तकान्तरे ॥

तत्र कुशलः पथः ॥ ६३ ॥

बुनित्येव । तत्रेति सप्तमीसमर्थात् पथिन्शब्दात् कुशल इत्यस्मिन्नर्थे बुन् प्रत्ययो भवति । पथि कुशलः, पथक ॥

आकर्षादिभ्यः कन् ॥ ६४ ॥

तत्रेति वर्तते, कुशल इति च । आकर्षादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः सप्तमीसमर्थेभ्यः कुशल इत्येतस्मिन्नर्थे कन् प्रत्ययो भवति । आकर्षे कुशलः, आकर्षकः । त्सरुः । आकर्ष । त्सरु । पिपासा । पिबण्ड । अशनि । अरमन् । विचय । चय । जय । आचय । अय । नय । निपाद । गतृद । दीप । इद । हाद । हाद । शकुनि(१) इत्याकर्षादिः ॥

धनहिरण्यात् कामे ॥ ६५ ॥

तत्रेति वर्तते, कनिति च । धनहिरण्यशब्दाभ्यां तत्रेति सप्तमीसमर्थाभ्यां काम इत्यस्मिन्नर्थे कन् प्रत्ययो भवति । काम इच्छाऽभिलाषः । धने कामः, धनको देवदत्तस्य । हिरण्यको देवदत्तस्य ॥

स्याङ्गेभ्यः प्रसिते ॥ ६६ ॥

तत्रेति वर्तते, कनिति च । स्वाङ्गवाचिभ्यः शब्देभ्यस्तत्रेति सप्तमीसमर्थेभ्यः प्रसित इत्येतस्मिन्नर्थे कन् प्रत्ययो भवति । प्रसितः प्रसक्तस्तत्पर इत्यर्थः । केशेषु प्रसितः, केशकः । केशादिरचनायां प्रसक्त एवमुच्यते । बहुवचन स्वाङ्गसमुदायशब्दादपि यथा स्यात्-दन्तौष्ठकः । केशनखकः ॥

उदराट्टगाद्यने ॥ ६७ ॥

तत्रेति वर्तते, प्रसित इति च । उदरशब्दात्सप्तमीसमर्थात्प्रसित इत्येतस्मिन्नर्थे कन् प्रत्ययो भवति । आद्यून इति प्रत्ययार्थविशेषणम्, उदरेऽङ्गिजिगीषुर्भण्यते, यो बुभुक्षयाज्यन्तं पीड्यते स एवमुच्यते । उदरे प्रसितः, औदरिक आद्यूनः । आद्यून इति किम् ? उदरकः ॥

सस्येन परिजातः ॥ ६८ ॥

कन् प्रत्यय इत्येव स्वर्यते, न क् । निर्देशादेव तृतीया समर्थेविभक्तिः । सस्य शब्दात्तृतीयासमर्थात्परिजात इत्यस्मिन्नर्थे कन् प्रत्ययो भवति । सस्यशब्दोऽयं गुण-याची । परिः सर्वतो भावे वर्तते, यो गुणैः सम्बद्धो जायते यस्य किंचिदपि वैगुण्यं नास्ति तस्येदमभिधानम् । सस्येन परिजातः, सस्यकः शालि । सस्यकः साधुः । सस्यको मणिः । आकरशुद्ध इत्यर्थः ॥

अंशं हारी ॥ ६९ ॥

अंशशब्दाच्चिर्देशादेव द्वितीयासमर्थाद्विद्येतस्मिन्नर्थे कन्प्रत्ययो भवति । अंशं

(१) पिशाच । पिण्ड । ६७ौ शब्दो अत्र गये पुस्तकान्तरेऽधिकौ ॥

हारी, अंशको दामादः । अंशकः पुत्रः । हारीत्यादयस्के निनिः । तत्र षष्ठीप्रतिषेधाद्
कर्मणि द्वितीयैव भवति ॥

तन्त्रादचिरापहतं ॥ ७० ॥

तन्त्रशब्दाद्विद्वद्भावेन पदमीसमर्थादचिरापहत इत्यस्मिन्नर्थे कन् प्रत्ययो भवति
अचिरापहतः स्तोत्रकालापहत इत्यर्थः । तन्त्रादचिरापहतः, तन्त्रक पठः । तन्त्रक
भावारः । प्रत्यग्रो नय उच्यते ॥

ब्राह्मणकोणिके संज्ञायाम् ॥ ७१ ॥

ब्राह्मणक उष्णिक इत्येती शब्दो निपात्यते कन् प्रत्ययान्तौ संज्ञायां विषये ।
ब्राह्मणको देशः । उष्णिका यवागूः । यत्रायुधजीविनो ब्राह्मणाः सन्ति, तत्र ब्राह्मण
इति संज्ञा । अल्पाद्या यवागूरुष्णिकेत्युच्यते ॥

शीतोष्णशब्दाभ्यां कारिणि ॥ ७२ ॥

शीतोष्णशब्दाभ्यां कारिण्यभिप्रेये कन् प्रत्ययो भवति । क्रियाविशेषणाद् द्वितं
यासमर्थादयं प्रत्ययः । शीत करोति शीतक, अलसो जड उच्यते । उष्णं करोति
उष्णक, शीघ्रकारी दक्ष उच्यते ॥

अधिकम् ॥ ७३ ॥

अधिकमिति निपात्यते । अप्यारूढस्योत्तरपदलोपः कँश्च प्रत्ययः । अधिको द्रोण
पार्ष्णम्, अधिको रसो द्रोणेन । कर्त्तरि कर्मणि वा अप्यारूढशब्दः ॥

अनुकामिकाभीकः कमिता ॥ ७४ ॥

अनुक अभिक अभीक इत्येते शब्दाः कन्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते कमितेत्येतस्मि
न्नर्थे । अभेः पठे दीर्घत्वं च निपात्यते । अनुकामयते, अनुक । अभिकः । अभीकः ।

पार्ष्वेनान्विच्छति ॥ ७५ ॥

पार्ष्वशब्दात्तृतीयासमर्थादन्विच्छतीत्यस्मिन्नर्थे कन्प्रत्ययो भवति । अनुमुत्साय
पार्ष्वम् । तेनार्थानन्विच्छति, पार्ष्वकः । मायावी कौस्तुभिको जालिक उच्यते ॥

अथ शूलदण्डाजिनाभ्यां ठन्ठञौ ॥ ७६ ॥

अन्विच्छतीत्येव । अथ शूलदण्डाजिनाभ्यां तृतीयासमर्थाभ्यामन्विच्छतीत्यस्मि-
न्नर्थे ठन्ठञौ प्रत्ययौ भवतः । तीक्ष्ण उपायोऽयं शूलमुच्यते, तेनान्विच्छति, आये
शूलिक । साहसिक इत्यर्थः । दम्भो दण्डाजिनं, तेनान्विच्छति, दण्डाजिनिक,
दाम्भिक इत्यर्थः ॥

तावतिथ ग्रहणमिति लुग्या ॥ ७७ ॥

तावतां पूरणं तावतिथम् । गृह्यतेऽनेनेति ग्रहणम्, प्रकृतिविशेषणं चैतत् । पू-
णप्रत्ययान्तात् प्रातिपदिकाद् ग्रहणोपाधिकात् स्वार्थे कन् प्रत्ययो भवति, पूरणस्य

प्रत्ययस्य वा लुक् । द्वितीयेन रूपेण ग्रन्थं गृह्णाति, द्विकं ग्रहणम् । द्वितीयकम् ।
त्रिकम् । तृतीयकम् । चतुष्कम् । चतुर्थकम् । छतावतिथेन गृह्णातीति कन् वक्तव्यः,
पूरणप्रत्ययस्य च नित्य लुक्छ । पष्ठेन रूपेण ग्रन्थं गृह्णाति, पट्को देवदत्तः । पञ्चकः ।
चतुष्कः । इतिरूपो विवक्षार्थः । तेन ग्रन्थविषयमेव ग्रहणं विज्ञायते, नान्यविषयम् ॥

स एषां ग्रामणीः ॥ ७८ ॥

स इति प्रथमासमर्थादियामिति पष्ठवर्थे कन् प्रत्ययो भवति, यत्तत्प्रथमासमर्थं
ग्रामणीश्चेत् स भवति । ग्रामणीः प्रधानो मुख्य इत्यर्थः । देवदत्तो ग्रामणीरेषां, देवद-
त्तकाः । यद्देवदत्तकाः । ग्रामणीरिति किम् ? देवदत्तः शत्रुरेयाम् ॥

शृङ्खलमस्य बन्धनं करभे ७९ ॥

शृङ्खलमश्वदात् प्रथमासमर्थादस्येति पष्ठवर्थे कन् प्रत्ययो भवति, यत्तत् प्रथमा-
समर्थं बन्धनं चेत्तद्भवति, यत्तदस्येति निर्दिष्ट करमश्चेत् स भवति । शृङ्खल बन्धनमस्य
करमस्य, शृङ्खलकः । उष्ट्राणां बालकाः करभाः, तेषां काष्ठमयपाशक पादे व्यतिपज्यते,
तदुच्यते शृङ्खलमिति । यद्यपि रज्ज्वादिकमपि तत्रास्ति, तथापि शृङ्खलमस्यास्वतन्त्री-
करणे भवति साधनमिति बन्धनमित्युच्यते ॥

उत्क उन्मनाः ॥ ८० ॥

उत्क इति निपात्यते उन्मनाश्चेत् स भवति । उद्भूत मनो यस्य स, उन्मना ।
उच्छृङ्खलात् ससाधनक्रियावचनात्तद्वति कन् प्रत्ययो निपात्यते । उत्को देवदत्तः ।
उत्कः प्रवासी । उत्सुक इत्यर्थः ॥

कालप्रयोजनाद्गौरे ॥ ८१ ॥

वर्धलभ्या समर्थविभक्तिः । कालात् प्रयोजनाच्च यथायोग समर्थविभक्तियुक्ताद्गौ-
रेऽभिधेये कन् प्रत्ययो भवति । कालो दिवसादि । प्रयोजनं कारण रोगस्य फलं
वा । द्वितीयेऽह्नि भवो, द्वितीयको ज्वरः । चतुर्थकः । प्रयोजनात्-विषयपुष्पैर्जनितो,
विषयपुष्पको ज्वरः । काशपुष्पकः । उष्ण कार्यमस्य, उष्णकः । शीतको ज्वरः । उत्तर-
सूत्रात् सज्ञाग्रहणमनुकूप्यते, तेनाय प्रकारनियमः सर्वो लभ्यते ॥

तदस्मिन्नन्नं प्राये संज्ञायाम् ॥ ८२ ॥

तदिति प्रथमासमर्थादस्मिन्निति सप्तम्यर्थे कन् प्रत्ययो भवति, यत्तत् प्रथमास-
मर्थमन्नं चेत् प्रायविषय तद् भवति । प्रायो बाहुल्यम् । सज्ञाग्रहणं तदन्तोपाधिः ।
गुडापूपाः प्रायेणान्नमस्यां पौर्णमास्या गुडापूपिका । तिलापूपिका पौर्ण(१)मासी ।
वटकेभ्य इतिर्वक्तव्यः । वटकिनी पौर्णमासी ॥

कुलमापादस्य ॥ ८३ ॥

कुलमापशब्दाद्भञ् प्रत्ययो भवति, तदस्मिन्नर्थे प्राये संज्ञायामित्येतस्मिन्नर्थे ।
अकारो वृद्धिस्वरार्थः । कुलमापाः प्रायेणान्नमस्यां, कौलमापी पूर्णमासी ॥

श्रोत्रियरछन्दोऽधीते ॥ ८४ ॥

श्रोत्रियश्रित्ति निपात्यते छन्दोऽधीत इत्यस्मिन्नर्थे । नकारः स्वार्थः । श्रोत्रियो
ग्राहणः । श्रोत्रियरछन्दोधीत इति वाक्यार्थं पदवचनं, छन्दसो वा श्रोत्रमावस्तदु-
धीत इति घञ् प्रत्ययः । यथ छन्दोऽधीते छान्दसः ? वाग्रहणमनुवर्त्तते, तावदित्यं ग्रह-
णमिति लुग् वेत्यतः ॥

श्राद्धमनेन भुक्तमिनिठनौ ॥ ८५ ॥

श्राद्धमिति प्रकृतिः । अनेनेति प्रत्ययार्थः । भुक्तमिति प्रकृतिविशेषणम् । श्राद्ध-
शब्दाद् भुक्तोपाधिकादनेनेत्यस्मिन्नर्थे इनिठनौ प्रत्ययो भवतः । श्राद्धशब्दः कर्मना-
मपेयं तत् साधनद्रव्ये वर्तित्वा प्रत्ययमुत्पादयति । श्राद्ध भुक्तमनेन, श्राद्धी । श्राद्धिकः ।
इनिठनोः समानकालग्रहणम् । अथ भुक्ते श्राद्धेश्च श्राद्धिक इति मा भूत् ॥

पूर्वादिनिः ॥ ८६ ॥

अनेनेति प्रत्ययार्थः कर्तानुवर्त्तते । न च त्रियामन्तरेण कर्त्ता संभवतीति यां
कांचिदक्रियामभ्याहृत्य प्रत्ययो विधेयः । पूर्वादनेनेत्यस्मिन्नर्थे इनिः प्रत्ययो भवति ।
पूर्वं गतमनेन भुक्त पीत वा, पूर्वा । पूर्व्विणौ । पूर्व्विणः ॥

सपूर्वाच्च ॥ ८७ ॥

विद्यमानं पूर्वं यस्मादिति सपूर्वं प्रातिपदिकम् । तस्य पूर्वशब्देन तदन्तविधिः ।
सपूर्वात् प्रातिपदिकात् पूर्वशब्दान्तादनेनेत्यस्मिन्नर्थे इनिः प्रत्ययो भवति । पूर्वं कृत-
मनेन कृतपूर्वा कटम् । भुक्तपूर्वा धोदनम् । सुप्सुपेति समास कृत्वा तद्धित उत्पा-
द्यते । योगद्वयेन चानेन-पूर्वादिनिः, सपूर्वाच्चेति, परिभाषाद्वयं ज्ञाप्यते-व्यपदेशव-
द्भावोऽप्रातिपदिकेन, ग्रहणवत्ता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नास्तीति ॥

इष्टादिभ्यश्च ॥ ८८ ॥

अनेनेत्येव । इष्टादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्योऽनेनेत्यस्मिन्नर्थे इनिः प्रत्ययो भवति । इष्ट-
मनेन, इष्टी यज्ञे । पूर्त्ता श्राद्धे । कस्येन्विषयस्य कर्मणीति सप्तम्युपसंख्यायते । इष्ट
पूर्त्तं । उपसादित । निगदित । परिवादित । निकथित । परिकथित । सकलित । निपठित ।
संकल्पित । अनर्षित । विकल्पित । सरक्षित । निपतित । पठित । परिकल्पित । अर्षित ।
परिक्षित । पूजित । परिगणित । उपगणित । अवकीर्ण । परित । उपकृत । उपाकृत ।
आयुक्त । आघ्रात । श्रुत । अधीत । आसेवित । अपवारित । अवकल्पित । निराकृत ।
अनुयुक्त । उपनत । अनुगुणित । अनुपठित । व्याकुलित । निगृहीत । इष्टादिः (१) ॥

छन्दसि परिपन्थिपरिपरिणौ पर्यवस्थातरि ॥ ८६ ॥

परिपन्थिन् परिपरिन् इत्येतौ शब्दौ छन्दसि विषये निपात्येते पर्यवस्थातरि वाच्ये । पर्यवस्थाता संपन्नप्रतिपक्ष उच्यते । मा त्वा परिपन्थिनो विदन् ॥ मा त्वापरिपरिणो विदन् ।

अनुपद्वन्वेष्टा ॥ ६० ॥

अनुपदीति निपात्यतेऽन्वेष्टा चेत् स भवति । पदस्य पश्चादनुपदम् । अनुपदी गवाम् । अनुपदी उप्राणाम् ॥

साक्षाद् द्रष्टरि सत्तायाम् ॥ ९१ ॥

साक्षाच्चक्षुदोऽव्ययम्, तस्मादिनिः प्रत्ययो भवति द्रष्टरि वाच्ये ।
भिधेयनियमार्थम् । साक्षाद् द्रष्टा साक्षी । साक्षिणौ । साक्षिणः ।
बोध्यते, न दाता ग्रहीता वा ॥

क्षेत्रियच् परक्षेत्रे चिकित्स्यः ॥ ६२ ॥

क्षेत्रियजिति निपात्यते । परक्षेत्रे चिकित्स्य इत्येतस्मिन् वाक्याऽर्थे पदवचनम् । परक्षेत्राद्वा तत्रेते सप्तमीसमर्थात् चिकित्स्य इत्येतस्मिन्नर्थे घञ् प्रत्ययः लोपश्च निपात्यते । परक्षेत्रे चिकित्स्यः, क्षेत्रियो व्याधिः । क्षेत्रिय कुष्ठम् । जन्मान्तरशरीरम्, तत्र चिकित्स्यः क्षेत्रियः, असाध्योऽप्रत्याख्येयो व्याधिदृश्यते नामृतम्य निवर्त्तत इत्यर्थः । अथ वा क्षेत्रिय विषम्, यत्परक्षेत्रे परशरीरे चिकित्स्यते । अथ वा क्षेत्रियाणि वृणानि, यानि सस्यार्थे क्षेत्रे जातानि चिकित्स्यानाशयितव्यानि । अथ वा क्षेत्रियः पारदारिकः, परदाराः परक्षेत्र, तत्र निग्रहीतव्यः । सर्वं चैतत् प्रमाणम् ॥

इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमिन्द्रदृष्टमिन्द्रमृष्टमिन्द्रजुष्टमिन्द्रदत्तमिति वा ॥ ९३ ॥

इन्द्रियमित्यन्तोदात्त शब्दरूप निपात्यते । रुढिरेषा चक्षुरादीनां करणानाम् तथा च व्युत्पत्तेरनियम दर्शयति—इन्द्रशब्दात् षष्ठीसमर्थाङ्गिणमित्येतस्मिन्नर्थे प्रत्ययो भवति । इन्द्रस्य लिङ्गमिन्द्रियम् । इन्द्र आत्मा स चक्षुरा यते, नाकर्तृकं करणमस्ति । इन्द्रेण दृष्टम्—तृतीयासमर्थात् प्रत्ययः, आत्मना मित्यर्थः । इन्द्रेण सृष्टम्—आत्मना सृष्टम्, तत्कृतेन शुभाशुभेन कृत्वा । इन्द्रेण जुष्टम्—आत्मना जुष्टम्, सेवितम्, तद्द्वारेण विज्ञानोत्पादनाद् इन्द्रेण दत्तम्—आत्मना विषयेभ्यो दत्त यथायथ ग्रहणाय । इतिकरणः प्रकारा सति समवे व्युत्पत्तिरन्यथापि कर्तव्या, रुढेरनियमादिति । शाश्वदः ध्यमानो विकल्पानां स्वातन्त्र्य दर्शयति ॥

तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप् ॥ ६४ ॥

तदिति प्रथमा समर्थविभक्तिः । अस्यास्मिन्निति प्रत्ययार्थः । अस्तीति

विशे
सत
धिब
वृत्
पर्या

तपःसहस्राभ्यां त्रिनीनी ॥ १०२ ॥

तपः सहस्रशब्दाभ्यां विनि ह्रिन् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतो मत्वर्थं । प्रत्ययार्थयोस्तु यथासंख्य सर्वत्रैवास्मिन् प्रकरणे नेष्यते । तपोऽस्वास्मिन् वा विघते, तपस्वी । सहस्री । असन्तत्वादनन्तराद्य सिद्धे प्रत्यये पुनर्वचनमणा वक्ष्यमाणेन बाधो मा भूदिति । सहस्रात् एवपि लाभ्यते ॥

अण् च ॥ १०३ ॥

तपःसहस्राभ्यामण् प्रत्ययो भवति । तापस् । साहस्र । योगविभाग उत्तरार्थो, यथासंख्यार्थश्च । अण्प्रकरणे ज्योत्स्नादिभ्य उपसख्यानम् । ज्योत्स्ना विघते अस्मिन् पक्षे, ज्योत्स्नः पक्षः । तामिहः । कौण्डिनः । कौतप । वैसर्पः । वैयादिवः ॥

गुण

सिकताशर्कराभ्यां च ॥ १०४ ॥

सिकताशर्कराभ्यामण्प्रत्ययो भवति मत्वर्थं । सैकतो घटः । शार्करं मधु । अदेश इहोदाहरणम्, देशे तु लुबिलचौ भविष्यतः ॥

वि

देशे लुबिलचौ च ॥ १०५ ॥

रर

क

अ

इ

म

र

सिकताशर्कराभ्यां देशेऽभिधेये लुबिलचौ भवतः, चकारादण् च, मधुप च । कस्य पुनरयं लुप् ? मधुवादीनामन्यतमस्य, विशेषाभावात् । सिकता अस्मिन् विघन्ते, सिकता देशः । सिकतिलः । सैकतः । सिकतावान् । शर्करा देशः । शर्करिलः । शार्करः । शर्करावान् । देश इति किम् ? सैकतो घटः । शार्करं मधु ॥

दन्त उन्नत उरच् ॥ १०६ ॥

उन्नत इति प्रकृतिविशेषणम् । दन्तशब्दादुन्नतोपाधिकादुरच् प्रत्ययो भवति मत्वर्थं । दन्ता उन्नता अस्य सन्ति, दन्तुर । उन्नत इति किम् ? दन्तवान् ॥

ऊपसुपिमुष्कमधो रः ॥ १०७ ॥

ऊप सुपि मुष्क मधु इत्येतेभ्यो र प्रत्ययो भवति मत्वर्थं । ऊपरं क्षेत्रम् । सुपिर काष्ठम् । मुष्करः पशुः । मधुरो गुडः । इतिकरणो विवक्षार्थः सर्वत्राभिधेयनियमं करोति, इह न भवति-ऊपोऽस्मिन् घटे विघते, मध्वस्मिन् घटे विघते इति । अण्प्रकरणे समुज्जुज्जेभ्य उपसख्यानम् । समस्यास्तीति कण्ठविवरं महत्, खरः । मुपमस्यातीति सर्वस्मिन् वक्तव्ये, मुखरः । कुञ्जावस्य स्तः, कुञ्जरः । हस्तिहन् कुञ्जशब्देनोच्यते । अण्गणसुपाण्डुभ्यश्चेति वक्तव्यम् । नगरम् । पासुरम् । पाण्डुरम् । कच्छवा इस्वरव च । कच्छुरम् ।

श

त

शुदुभ्यां मः ॥ १०८ ॥

शुदुशब्दाभ्यां म प्रत्ययो भवति मत्वर्थं । शुमः । दुमः । रुडिशब्दावेतौ । रुडिषु च न मधुविवक्ष्यते ।

केशाद्वोऽन्यतरस्याम् ॥ १०६ ॥

केशशब्दाद्वाः प्रत्ययो भवति मत्वर्थेऽन्यतरस्याम् । ननु च प्रकृतमन्यतरस्यां ग्रहणमनुवर्तत एव ? मनुप्समुच्चयार्थं तदित्युक्तम् । अनेन त्विनिठनौ प्राप्येते । ततश्चातूरूप्य भवति-केशवः । केशी । केशिकः । केशवानिति । छवप्रकरणेऽन्येभ्योऽपि दृश्यत इति वक्तव्यम् । मणिवः । हिरण्यवः । कुररावः । कुमारवः । राजीवम् । कुञ्जाव । इष्टकावः (१) । छर्णसो लोपश्च । छर्णवः । छन्दसीवनिपौ च वक्तव्यौ । वश्च मनुप् च । रथीरभून्मुद्रलानी यविष्टौ । सुमद्रलीरिय यधूः । वनिप्-मयवानमीमहे । वरारमनुषौ च-उद्वा च उद्वाती च । छमेधारथाभ्यामि-रन्धिरचौ वक्तव्यौ । मेधिरः । रधिरः ।

गाण्डवजगात् सज्ञायाम् ॥ ११० ॥

गाण्डी अजग इत्येताभ्यां वः प्रत्ययो भवति सज्ञायाम् विषये मत्वर्थे । गाण्डीधं धनुः । अजगव धनुः । ह्रस्वादपि भवति-गाण्डिव धनुरिति । तुल्या हि स दीर्घस्त्वयोः । उभयथा च सूत्रं प्रणीतम् ॥

काण्डाण्डादीरन्नीरचौ ॥ १११ ॥

काण्ड अण्ड इत्येताभ्यां यथासख्यमीरन्नीरचौ प्रत्ययौ भवतो मत्वर्थे । काण्टीरः । अण्डीरः ॥

रजःकृत्थासुतिपरिपदो बलच् ॥ ११२ ॥

रजः प्रभृतिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो बलच् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । रजस्वला स्त्री । कृपीबलः । कुटुम्बी । आसुतीबलः । शौण्डिकः । परिपद्वलो राजा । बल इति ५ इतिकरणो विषयनियमार्थः । सर्वत्र सवध्यते, तेनेह न भवति-रजोऽस्मिन् विद्यत इति । छबलच् प्रकरणेऽन्येभ्योपि दृश्यत इति वक्तव्यम् । भ्रातृबलः । पुत्रबलः । उत्साहबलः (२) ।

दन्तशिखात् सज्ञायाम् ॥ ११३ ॥

दन्तशिखाशब्दाभ्यां बलच् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे सज्ञायां विषये । दन्त सैन्यः । दन्ताग्रलो गजः । शिखाबलः नगरम् । शिखाग्रला स्फूणा ॥

ज्योत्स्नातमिस्त्राशृङ्गिणोर्जस्विन्नुर्जस्वलगोमिन्मलिनमलीमसा ॥ ११४ ॥

ज्योत्स्नादयः शब्दा निपात्यन्ते मत्वर्थे सज्ञायां विषये । ज्योतिषः । धालोपो नश्च प्रत्ययो निपात्यते-ज्योत्स्ना चन्द्रप्रभा । तमस उपधाया इकारो तमिस्त्रा रात्रिः । स्त्रीत्वमतन्त्रम्, अन्यत्रापि दृश्यते-तमिस्त्र नभः । प्रत्ययो निपात्यते-शृङ्गिणः । ऊर्जोऽसुगागमो निपात्यते विनिबलचौ प्रत्ययौ ऊर्जस्वी । ऊर्जस्वलः । गोमिनिप्रत्ययो निपात्यते-गोमी । मलशब्दा प्रत्ययौ निपात्यते-मलिनः । मलीमसः ॥

(१) इन्वाव इत्युदाहरणमन्यत्रापि कम् ॥ (२) उत्तहावक इत्यधिक पुस्तकान्तरे ॥

प्रत इनिठनौ ॥ ११५ ॥

अकारान्ताप्रातिपदिकादिनिठनौ प्रत्ययौ भवतः । दण्डी । दण्डिकः । छत्री । छत्रिकः । अन्यतरस्यामित्यधिकारान्मतुषपि भवति-दण्डवान् । छत्रवान् । तपरकरणं किम् ? रट्वावान् ।

एकाचराश्रुतो जातेः सप्तम्यां च न सौ स्मृतौ ॥

एकाचरासायत्-स्ववान् । खवान् । कृत-कारकवान् । जाते-न्याग्रवान् । सिंहवान् । सप्तम्याम्-दण्डा अस्यां सन्ति, दण्डवती शालेति । इतिहरणो विषय-नियमार्थः सर्वत्र संबध्यत इत्युक्तं, तेन कचिद्भवत्यपि-कार्यो । हार्यो । तण्डुली । तण्डुलिक इति ॥

घ्रीक्षादिभ्यश्च ॥ ११६ ॥

घ्रीक्षादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्य इनिठनौ प्रत्ययौ भवतो मत्वर्थे । मतुष्मवत्येव । घ्रीही । घ्रीहिकः । घ्रीहिमान् । मायी । मायिकः । मायावान् । न च घ्रीक्षादिभ्यः सर्वेभ्यः प्रत्ययद्वयमिष्यते, किं तर्हि शिखादिभ्य इनिर्वाच्य, इकन्यवखदादिभ्यः, परिशिष्टेभ्य उभयम् । शिखा । मेखला । संज्ञा । बलाका । माला । बीणा । वडवा । अष्टका । पताका । फर्मन् । चर्मन् । हसा इत्येतेभ्य इनिरेवेप्यते । यवखद । कुमारी । नौ इत्येतेभ्य इक्छेवेप्यते । परिशिष्टेभ्यो द्वावपि प्रत्ययौ भवतः । घ्रीहिग्रहणं किमर्थम्, यावता तुन्दादिषु घ्रीहिशब्दः पठ्यते, तत्र इनिठनौ चकारेण विधीयेते ? एवं तर्हि तुन्दादिषु घ्रीहिग्रहणमर्थग्रहणं विज्ञायते । शालयोऽस्य सन्ति, शालिलः । शाली । शालिकः । शालिमान् इति । घ्रीहिशिखादयः पूर्वं पठिता । यवखद । कुमारी । नौ । शीर्पाञ्च । अशीर्षी । अशीर्षिकः । घ्रीक्षादिः ।

तुन्दादिभ्य इलच्च ॥ ११७ ॥

तुन्दादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्य इलच् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे, चकारादिनिठनौ मतुष् च । तुन्दिलः । तुन्दी । तुन्दिक । तुन्दवान् । उदरिलः । उदरी । उदरिकः । उदरवान् । तुन्द । उदर । पिचण्ड । घट । यव । घ्रीहि । स्वाहाद्विवृद्धौ च । तुन्दादिः ।

एकगोपूर्वाद्भिन्नित्यम् ॥ ११८ ॥

एकपूर्वाद्गोपूर्वाच्च प्रातिपदिकान्नित्ये ऽम् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । एकशत तुमस्पास्तीति, ऐकशतिकः । ऐकसहस्रिकः । गोपूर्वात्-गौशतिकः । गौसहस्रिकः । अत इत्येव, एकविंशतिरस्यास्तीति न भवति । कथमेकशतिकः ? समासाम्ते कृते भविष्यति । कथं गौशकटिकः ? शकटीशब्देन समानार्थं शकटशब्दोऽस्ति सतो भविष्यति । नवरय चात इत्यनुवर्त्यम् । इन्द्रोपतापगर्हादित्येवमाद्यर्थम् । नित्यग्रहणं मतुषो बाधनार्थम् । कथमेकद्रव्यवत्वादिति ? नैवाय साधुः, एकेन वा द्रव्यवावादिति समर्पनीयम् ॥

शतसहस्रान्ताच्च निष्कात् ॥ ११६ ॥

शतान्तात् सहस्रान्ताच्च प्रातिपदिकादृज् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे, तौ चेद्धतसह-
स्रशब्दौ निष्कात् परौ भवतः । निष्कशतमस्यास्ति, नैष्कशतिकः । नैष्कसहस्रिकः ।
सुवर्णानिष्कशतमस्यास्तीत्यनभिधानाच्च भवति ॥

रूपादाहतप्रशंसयोर्यप ॥ १२० ॥

आहतप्रशंसे प्रकृत्युपाधी, आहतप्रशसाविशिष्टार्थे वर्णमानाद् रूपशब्दाद्यप्रत्ययो
भवति मत्वर्थे । आहतं रूपमस्य, रूप्यो दीनारः । रूप्यः केदारः । रूप्यं कार्पाशम् ।
प्रशस्त रूपमस्यास्ति रूप्यः पुरुषः । निघातिकाताडनादिना दीनारादिषु रूपं
यदुत्पद्यते तदाहृतमित्युच्यते । आहतप्रशंसयोरिति किम् ? रूपवान् । अयम्प्रकरणेऽ-
न्येभ्योऽपि दृश्यत इति वक्तव्यम् । हिम्याः पर्वताः । गुण्याः प्राह्वणाः ।

अस्मायामेधास्रजो विनिः ॥ १२१ ॥

असन्ताप्रातिपदिकान्माया मेधा स्रज् इत्येतेभ्यश्च विनिः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे ।
मनुष्यं सर्वत्र समुचीयत एव । असन्ताप्तावत्-पयस्वी । यशस्वी । मायावी । मेधावी ।
स्रजवी । मायाशब्दाद् ग्रीष्मादिषु पाठादिनिठनावपि भवत -मायी । मायिकः ॥

बहुलं छन्दसि ॥ १२२ ॥

छन्दसि विषये बहुलं विनिः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । अग्ने तेजस्विन् । न भवति,
सूर्यो वर्चस्वान् । छन्दसि विनिप्रकरणेऽप्यामेखलाद्वयोभयरूपाहृदयानां दीर्घत्वं
चेति वक्तव्यम् । अप्प्रावी । मेखलावी । द्वावी । उभवावी । रुजावी । हृदयावी ।
द्वयोभयरूदयानि दीर्घत्वं प्रयोजयन्ति । छमर्मणश्चेति वक्तव्यम् । भर्मावी । छसर्व-
त्रामयस्योपसंख्यानम् । छन्दसि आपार्यां च । आमवावी । छश्रुवृन्दाभ्यामारकन्
वक्तव्यः । शृङ्गारकः । वृन्दारकः । छफलबर्हान्यामिनज्ज्वक्तव्यः । फलिनः ।
वर्हणः । छहृदयाच्छालुत्पत्तरस्याम् । हृदयालुः । हृत्सी । हृदपिकः । हृदपवान् ।
छशीतोष्णतृप्तेभ्यस्तच्च सहत इत्यालुज् वक्तव्यः । शीतं न सहते शीतालुः ।
उष्णालुः । नृपालुः । छतच्च सहत इति हिमाच्चेतुः । हिमं न सहते हिमेलुः ।
छबलाच्चोलच् । बलं न सहते बल्लुः । छातात् समूहे च । छातं न सहत
इति च । वातानां समूहः, वातं न सहत इति वा वातलुः । छतप् पर्वमरुद्गणं
वक्तव्यः । पर्वतः । मरुतः । छअर्थोत्तद्भावे इनिर्वक्तव्यः । अर्थी । तद्भाव
इत्येव । अर्थवान् । तदेतद्बहुलग्रहणेन लभ्यते ॥

ऊर्णाया युस् ॥ १२३ ॥

ऊर्णाशब्दादृज् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे, रूप्यः । पादसंज्ञार्थः । ऊर्णात्स्य निवृत्ते,
ऊर्णायुः । केचिच्छन्दोप्रहणमनुवर्तयन्ति ॥

वाचो गिमनिः ॥ १२४ ॥

वाचशब्दात् गिमनिः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । वाग्मी । वाग्मिनी । वाग्मिनः ॥

छात्राजटर्चा बहुभाषिणि ॥ १२५ ॥

वाचशब्दात् प्रथमासमर्थादालच् आटच् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतो मत्वर्थे बहु
भाषिण्याभधेये । गिमनेरपवादः । वाचालः । वाचाटः । छकुत्सित इति वक्तव्यम् ॥
यो हि सम्यग् बहु भाषते स वाग्मीत्येव भवति ॥

स्वामिन्नेश्वर्ये ॥ १२६ ॥

स्वामिन्निति निपात्यते ऐश्वर्यं गम्यमाने । स्वशब्दादैश्वर्यवाचिनो मत्वर्थे आमिन
प्रत्ययो निपात्यते । स्वमस्यास्तीति-ऐश्वर्यमस्यास्तीति, स्वामी । स्वामिनी । स्वा
मिनः । ऐश्वर्य इति किम् ? स्ववान् ॥

अर्शआदिभ्योऽच् ॥ १२७ ॥

अर्शस् इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्योऽच्प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । अर्शांसि अस्य
विद्यन्ते, अर्शसः । उरसः । आकृतिगणधायम् । यन्नाभन्नरूपेण शब्देन तद्वतोऽभिधानं
तासर्वमिह द्रष्टव्यम् । अर्शस् । उरस् । तुन्द । चतुर । पलित । जटा । घटा । अन्न ।
कदम्ब । आम । लवण । स्वाद्वाद्दीनात् । वणात् । अर्शजादिः ॥

द्वन्द्वोपतापगर्हात्प्राणिस्थादिनिः ॥ १२८ ॥

द्वन्द्वः समासः, उपतापो रोगः, गर्हा निन्द्य, तद्विषयेभ्यः शब्देभ्यः प्राणिस्थार्थ-
वाचिभ्य इति प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । द्व-द्वात्तावत् कटकवर्त्यनी । शङ्खनूपुरिणी ।
उपतापात्-कुष्ठी । किलासी । गर्हात्-ककुदावर्ती । काकनालुकी । प्राणिस्थादिति-
किम् ? पुष्पफलवान् धृत् । छप्राण्यद्वान्नेष्यते ॥ प्राणिपादवती । अत इत्यनुवर्त्तते,
तेनेह न भवति-चित्रललाटिकावती । सिद्धे प्रत्यये पुनर्वचन ठनादिवाचनार्थम् ॥

वातातिसाराभ्या कुक् च ॥ १२९ ॥

वातातिसारशब्दाभ्यामिनिः प्रत्ययो भवति, तत्संयोगेन च तयोः कुगागमो
भवति । वातातिसारयोरोपतापवात् पूर्वण्वेनिप्रत्यये सिद्धे कुगर्थमेवेद वचनम् ।
वातकी । अतिसारकी । छपिशाचाचन्ति वक्तव्यम् ॥ पिशाचकी वैश्रवणः । रोरो
चायमिष्यते, ब्रह्म न भवति-वातवती गुहेति ॥

वयसि पूरणात् ॥ १३० ॥

इनिरनुवर्त्तते । पूरणप्रत्ययान्तात् प्रातिपदिकादिनिः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे वयसि
धोत्ये । पञ्चमोऽस्यास्ति मासः सवत्सरो वा, पञ्चमी उपट् । नवमी । दशमी । सिद्धे
सति नियमार्थं वचनम्-द्विरेव भवति, तत्र भवतीति । वयसीति किम् ? पञ्चमस्तान्
ग्रामरागः ॥

सुखादिभ्यश्च ॥ १३१ ॥

सुख इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्य इनिः प्रत्ययो नियम्यते मत्वर्थे । सुखी । सुखी । माला चेप इति पठ्यते, ग्रीष्मादिषु च मालाशब्दोऽस्ति, तदिह चेपे मतुब्बा-
धनार्थं वचनम् । सुख । दुःख । वृष । कृच्छ्र । आन्न । अलीक । करुणा । कृपण ।
सोढ । प्रमीप । शील । हल । माला चेपे । प्रणय । सुखादिः ।

धर्मशीलवर्णान्ताच्च ॥ १३२ ॥

अन्तशब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते । धर्माद्यन्ताद् प्रातिपदिकादिनिः प्रत्ययो निय-
म्यते । ब्राह्मणानां धर्मो ब्राह्मणधर्मः, सोऽस्यास्तीति ब्राह्मणधर्मः । ब्राह्मणशीली ।
ब्राह्मणवर्णी ॥

हस्ताज्जातो ॥ १३३ ॥

हस्तशब्दादिनिः प्रत्ययो नियम्यते मत्वर्थे, समुदायेन चेन्नातिरभिधीयते ।
हस्तोऽस्यास्तीति, हस्ती । हस्तिनौ । हस्तिनः । जाताविति किम् ? हस्तवान् पुरुषः ॥

वर्णाद् ब्रह्मचारिणि ॥ १३४ ॥

वर्णशब्दादिनिः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे, समुदायेन चेद् ब्रह्मचारी भग्यते ।
ब्रह्मचारी त्रैवर्णिकोऽभिप्रेतः । स हि विद्याग्रहणार्थमुपनीतो ब्रह्म चरति, नियममा-
सेवत इत्यर्थः । वर्णी । वर्णिनौ । वर्णिनः । ब्रह्मचारिणीति किम् ? वर्णवान् । ब्राह्मणा-
दयस्त्रयो वर्णा वर्णिन उच्यन्ते ॥

पुष्करादिभ्यो देशे ॥ १३५ ॥

पुष्कर इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्य इनिः प्रत्ययो भवति समुदायेन चेद्देशो-
ऽभिधीयते । पुष्करिणी । पद्मिनी । देश इति किम् ? पुष्करवान् हस्ती ।
इतिप्रकरणे बलाद्वाहुरुर्वादुपसर्गानाम् । बाहुवली । ऊरुवली । अर्थादेशेति
वक्तव्यम् । सर्वधनी । सर्ववीजी । सर्वकेशी नटः । अर्थाच्चासन्निहिते । अर्थी ।
असन्निहित इति किम् ? अर्थवान् । अतदन्ताच्चेति वक्तव्यम् । धान्यार्थी ।
हिरण्यार्थी । पुष्कर । पद्म । उत्पल । तमाल । कुमुद । नड । कपिथ । शिस ।
मृगाल । कर्दम । शालूक । विगर्ह । करीप । शिरीष । अवास । प्रवास ।
हिरण्य(१) । कैरव । तरङ्ग । कल्लोल । वयस । पुष्करादिः ।

बलादिभ्यो मतुब्बन्यतरस्याम् ॥ १३६ ॥

बलादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो मतुप् प्रत्ययो भवति । अन्यतरस्याग्रहेण प्रकृत
इनिः समुच्चीयते । बलवान् । बली । उत्साहवान् । उत्साही । बल । उत्साह ।
उन्नाव । उद्वास । उद्दाम । शिखा । पूग । मूल । दश । कुल । आयाम । व्यायाम ।
उपयाम । आरोह । अवरोह । परिणाह । युद्ध । बलादिः ।

(१) कैरव । तरङ्ग । कल्लोल । वयस । एते शब्दाः पुस्तकान्तरे नोपलभ्यन्ते ॥

संज्ञायां मन्माभ्याम् ॥ १३७ ॥

मन्मात् प्रातिपदिकान्मशब्दान्ताच्च इनिः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे, समुदायेन चेत् संज्ञा गम्यते । प्रथिमिनी । दामिनी । मन्मादान्तात्-होमिनी । सोमिनी । संज्ञायामिति किम् ? सोमवान् । होमवान् ॥

कंशंभ्यां वभयुस्ति तु तयसः ॥ १३८ ॥

कंशमिति मकारान्ताबुदकसुखयोर्वाचवी, ताभ्यां य भ युस् ति तु त यस् इत्येते सप्त प्रत्यया भवन्ति मत्वर्थे । कम्पः । शम्पः । कम्भः । शम्भः । कंयुः । शयुः । कन्तिः । शन्तिः । कन्तुः । शन्तुः । कन्तः । शन्तः । कय्यः । शय्यः । सकारः पदसंज्ञार्थस्तेनानुस्वारपरसवर्णौ सिद्धौ भवतः । संज्ञायां ह्यसत्यां कम्पः शम्प इति स्यात् ॥

तुन्दिवलिपटैर्भ ॥ १३९ ॥

तुन्दि वलि वटि इत्येतेभ्यो भः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । तुन्दिरिति वृद्धा नाभिरुच्यते, सास्यास्तीति-तुन्दिमः । वलिभः । वटिभः । वलिशब्दः पामादिषु पच्यते, तेन वलिन इत्यपि भवति ॥

अहंशुभमोर्युस् ॥ १४० ॥

अहमिति शब्दान्तरमहंकारे वर्तते, शुभमित्यव्ययं शुभपर्यायस्ताभ्यां युस् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । सकारः पदसंज्ञार्थः । अहयुः । अहंकारवानित्यर्थः । शुभयुः । कल्याणवानित्यर्थः ॥

इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकायां वृत्तौ पञ्चमस्याध्यायस्य
द्वितीय पादः ॥ ५ ॥ २ ॥

अथ पञ्चमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

प्राग्दिशो विभक्तिः ॥ १ ॥

दिक्शब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्य इति वक्ष्यति । प्रागेतस्माद्विक्संज्ञान्द्वानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामो विभक्तिमज्ञास्ते वेदितव्याः । वक्ष्यति-पञ्चम्यास्त-सिल । ततः । यतः । कुतः । तसिलादीनां विभक्तिष्वे प्रयोजनं त्यदादिविधयः, इदमो विभक्तिस्वरश्च । इह । ऊर्ध्वमिति विभक्त्युदात्तत्वं सिद्धं भवति । इति परं स्वार्थिकाः ग्रन्थशास्त्रेषु समर्थाधिकारः प्रथमग्रहणं च प्रतियोग्यपेक्षत्वाच्चोप-युज्यत इति निवृत्तम् । वाचनमनुवर्णत एव, तेन विकल्पेन तसिलादयो भवन्ति । कुतः । कस्मात् । कुत्र । कस्मिन्निति ॥

किसर्वनामबुभ्योऽद्वयादिभ्यः ॥ २ ॥

प्राग्दिश इत्येव । किमः सर्वनामो बहुशब्दाच्च प्राग्दिशः प्रत्यया वेदितव्याः ।

सर्वनामत्वाद् प्राप्ते ग्रहणे द्वयादिपर्युदासः कियते । कुतः । कुत्र । यतः । यत्र । ततः । तत्र । बहुतः । बहुत्र । अद्वयादिभ्य इति किम् ? द्वाभ्याम् । द्वयोः । प्रकृतिपरिसंख्यानं किमर्थम् ? वृत्तात् । वृत्ते । प्राग्दिश इत्येव, वैयाकरणप्राशः । सर्वनामत्वादेव सिद्धे किमो ग्रहणं द्वयादिपर्युदासाद् । अथ बहुग्रहणे संख्याग्रहणम् । इह न भवति । बहोः सुपात् । बहौ सूप इति ॥

इदम इश् ॥ ३ ॥

प्राग्दिश इत्येव । इदम इश् इत्ययमादेशो भवति प्राग्दिशीयेषु परतः । शकारः सर्वादेशार्थः । इह ॥

एतेतौ रथोः ॥ ४ ॥

रेफथकारादौ प्राग्दिशीयेऽप्रत्यये परत इदम एतेतामादेशौ भवतः । इतोऽप-
वादः । रेफोऽकार उच्चारणार्थः । इदमो हिल्-एतर्हि । इदमस्थमु-इत्थम् ॥

एतदोऽश् ॥ ५ ॥

प्राग्दिश इत्येव । एतदः प्राग्दिशीये परतोऽप्रत्ययमादेशो भवति । शकारः सर्वादेशार्थः । अतः । अत्र । एतद् इति योगविभागः कर्त्तव्य-एतदो रथोः परत एत इत् इत्येतामादेशौ भवतः । एतर्हि । इत्थम् । रेफादिरनद्यतने हिलन्यतरस्या-
मिति विद्यत एव । यमुप्रत्ययः पुनरेतद् उपसर्ग्येयः ॥

सर्वस्य सोऽन्यतरस्यां दि ॥ ६ ॥

सर्वस्य स इत्ययमादेशो भवति प्राग्दिशीये दकारादौ प्रत्यये परतोऽन्यतर-
स्याम् । सर्वदा । सदा । प्राग्दिशीय इत्येव । सर्वं ददातीति सर्वदा ब्राह्मणी ॥

पञ्चम्यास्तसिल् ॥ ७ ॥

पञ्चम्यन्तेभ्यः किसर्वनामबहुभ्यस्तसिलप्रत्ययो भवति । कुतः । यतः ।
यतः । बहुतः ॥

तसेश्च ॥ ८ ॥

प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः, अपादाने चाह्वीयस्होरिति वक्ष्यति । तस्य तसेः
किसर्वनामबहुभ्यः परस्य तसिलादेशो भवति । कुत आगतः । यतः । ततः । बहुत
आगतः । तसेस्तसिलवचन स्वार्थं विभक्त्यर्थं च ॥

पर्याभिभ्यां च ॥ ९ ॥

परि अभि इत्येताभ्यां तसिल् प्रत्ययो भवति । सर्वोभियार्थं वर्त्तमानाभ्यां प्रत्यय
इष्यते । परेतः, सर्वत इत्यर्थः । अभितः, उभयत इत्यर्थः ॥

सप्तम्यास्त्रल् ॥ १० ॥

किसर्वनामबहुभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यः त्रल् प्रत्ययो भवति । कुत्र । यत्र । तत्र । बहुत्र

इदमो ह ॥ ११ ॥

इदम सप्तम्यन्ताद् प्रत्ययो भवति । ग्रलोऽपवाद । इह ॥

किमोऽन् ॥ १२ ॥

किम सप्तम्यन्ताद् प्रत्ययो भवति । ग्रलोऽपवाद । क मोक्ष्यसे । काप्येयसे । ग्रलमपि केचिदिच्छन्ति-कुत्र । तत् कथम् ? उत्तरसूत्राद्वाचन पुरस्तादपकृत्यते ॥

धा ह च छन्दसि ॥ १३ ॥

किम सप्तम्यन्ताद्वा ह प्रत्ययो भवति छन्दसि विषये, यथा प्राप्त च । क । वुह । कुत्र चिदस्य सा दूरे, क माह्वणस्य चावका ॥

इतराभ्योपि दृश्यन्ते ॥ १४ ॥

सप्तमीपञ्चम्यपेक्षमितरत्वम् । इतराभ्यो विभक्तिभ्यस्तसिलादयो दृश्यन्ते । दशिग्रहण प्रायिकविध्यर्थ, तेन भवदादिभिर्योग पूर्वैतद्विधानम् । के पुनर्भवदादयः ? भवान् दीर्घायुरायुष्मान् देवानाप्रिय इति । स भवान् । ततो भवान् । तत्र भवान् । तं भवन्तम् । ततो भवन्तम् । तत्र भवन्तम् । तेन भवता । ततो भवता । तत्र भवता । तस्मै भवते । ततो भवते । तत्र भवते । तस्माद्भवत । ततो भवत । तत्र भवत । तस्य भवत । ततो भवत । तत्र भवत । तस्मिन् भवति । ततो भवति । तत्र भवति । एव दीर्घायुःप्रभृतिष्वप्युदाहार्यम् ॥

सर्वैकान्यकियत्तद् काले दा ॥ १५ ॥

सप्तम्या इति वर्तते, न चितराभ्य इति । सर्वादिभ्य प्रातिपदिकेभ्यो दा प्रत्ययो भवति । ग्रलोऽपवाद । सर्वस्मिन् काले, सर्वदा । एकदा । अन्यदा । कदा । यदा । तदा । काल इति किम् ? सर्वत्र देशे ॥

इदमो हिल ॥ १६ ॥

सप्तम्या इति वर्तते, काल इति च । इदम सप्तम्यन्तात्काले वर्त्तमानाद् हिल प्रत्ययो भवति । हस्यापवाद । लकार स्वार्थः । अस्मिन् काले, एतहि । काल इत्येव, इह देशे ॥

अधुना ॥ १७ ॥

अधुनेति निपात्यते । इदमोऽश्भावोऽधुना च प्रत्यय । अस्मिन् काले, अधुना

दानीं च ॥ १८ ॥

इदम सप्तम्यन्तात्काले वर्त्तमानादानीं प्रत्ययो भवति । अस्मिन् काले, इदानीम्

तदो दा च ॥ १९ ॥

तद् सप्तम्यन्तात्काले वर्त्तमानाद् दा प्रत्ययो भवति, चकारादानीं च । तस्मिन् काले, तदा, तदानीम् । तदो दावचनमनर्थक, विहितत्वाद् ॥

तयोर्दाहिलौ च च्छन्दसि ॥ २० ॥

तयोरिति प्रातिपदिकनिर्देश । तयोरिदम्, तदश्च यथासंख्य दाहिलौ प्रत्ययौ भवतश्छन्दसि विषये, चकाराद्यथाप्राप्तं च । इदावत्तरीयः । इदं तर्हि । इदानीम् । तदानीम् ॥

अनद्यतने हिलन्यतरस्याम् ॥ २१ ॥

छन्दसीति न स्वर्यते । सामान्येन विधानम् । किंसर्वनामबहुभ्यः सप्तम्यन्ते-
ङ्गोऽनद्यतने कालविशेषे वर्तमानेभ्यो हिंल् प्रत्ययो भवत्यन्यतरस्याम् । कर्हि । कदा ।
यहि । यदा । तर्हि । तदा ।

सद्य परस्परार्यपम परेद्यव्यद्यपूर्वेद्युरन्येद्युरन्यतरेद्युरितरेद्युरप-

रेद्युरधरेद्युरुभयेद्यस्तरेद्युः ॥ २२ ॥

सप्तम्या इति काल इति च वर्तते । सद्यः प्रभृतयः शब्दा निपात्यन्ते । प्रकृतिप्रत्यय
आदेशः कालविशेष इति सर्वमेतन्निपातनाङ्गभ्यते । समानस्य सभावो निपात्यते
द्यश्च प्रत्ययः अहन्यभिधेये-समानेऽहनि, सद्यः । पूर्वपूर्वतरयो परभावो निपात्यते
उदारी च प्रत्ययौ सवत्सरेऽभिधेये-पूर्वस्मिन् सवत्सरे परत्वं, पूर्वतरे सवत्सरे
परारि । इदम् इशभावः सममग्नौ प्रत्ययो निपात्यते सवत्सरेऽभिधेये-अस्मिन्
सवत्सरे, ऐपम । परस्मादेद्यवि प्रत्ययोऽहनि-परस्मिन्नहनि, परेद्यवि । इदमोऽ-
शभावो द्यश्च प्रत्ययोऽहनि-अस्मिन्नहनि, अद्यः । पूर्वान्यान्यतरेतरापराधरोभयोत्त-
रेभ्य पृथुस् प्रत्ययो निपात्यतेऽहन्यभिधेये-पूर्वस्मिन्नहनि, पूर्वेषु । अन्यस्मिन्नहनि,
अन्येषु । अन्यतरस्मिन्नहनि, अन्यतरेषु । इतरस्मिन्नहनि, इतरेषु । अपरस्मि-
न्नहनि, अपरेषु । अधरस्मिन्नहनि, अधरेषु । उभयोरहो, उभयेषु । उत्तरस्मिन्न-
हनि, उत्तरेषु । अद्युश्चोभयाद्वक्तव्यं अद्यः । उभयेषु ॥

प्रकारवचने थाल् ॥ २३ ॥

किंसर्वनामबहुभ्योऽद्वादिभ्य इति वर्तते । सप्तम्या इति काल इति च निवृत्तम् ।
सामान्यस्य विशेषो भेदकः प्रकारः । प्रकृत्यर्थविशेषणं चैनत् । प्रकारवृत्तिभ्यः किंसर्व-
नामबहुभ्यः स्वार्थे थाल् प्रत्ययो भवति । तेन प्रकृतेः, तथा । यथा । सर्वथा ।
जातीयरोऽपीदृशमेव लक्षणं, स तु स्वभावात् प्रकारवति वर्तते, थालुन प्रकारभावे ॥

इदमस्थमु ॥ २४ ॥

इदं शब्दात्प्रकारवचने थमु प्रत्ययो भवति । थालोऽपवादः । अनेन प्रकारेण,
इत्थम् । उकारो मकारपरित्राणार्थः ॥

किमश्च ॥ २५ ॥

किंशब्दात् प्रकारवचने थमु प्रत्ययो भवति (१) । केन प्रकारेण, कथम् ॥

धा हेतौ च च्छन्दसि ॥ २६ ॥

विंशब्दाद्देतौ वर्तमानात्था प्रत्ययो भवति, चकारात्प्रकारवचने छन्दसि विदने । हेतौ तावत्-कथा प्रामं न पृच्छसि । केन हेतुना न पृच्छसीत्यर्थः । प्रकारवचने-कथा देवा आसन् पुराविदः । विभक्तिमज्ञायाः पूर्णोऽवधिः ॥

दिक्शब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यो दिग्देशकालोऽप्रस्तातिः ॥ २७ ॥

दिशां शब्दाः दिक्शब्दाः । दिक्शब्देभ्यो दिग्देशकालेषु वर्तमानेभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमान्तेभ्योऽस्तातिः प्रत्ययो भवति स्वार्थे । यथास्त्यमत्र नेष्यते । पुरस्ताद्वसति । पुरस्तादागतः । पुरस्ताद्रमणीयम् । अधस्ताद्वसति । अधस्तादागतः । अधस्ताद्रमणीयम् । दिक्शब्देभ्य इति किम् ? ऐन्द्रया दिशि वसति । मत्समीपञ्चमीप्रथमाभ्य इति किम् ? पूर्वं प्रामं गतः । दिग्देशकालेष्विति किम् ? पूर्वस्मिन् गुरं वसति । इकारस्तकारपरित्राणार्थः ।

दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच् ॥ २८ ॥

दक्षिणोत्तराभ्यां दिग्देशकालेषु वर्तमानाभ्यां सप्तमीपञ्चमीप्रथमान्ताभ्यां स्वार्थेऽतसुच् प्रत्ययो भवति । अस्तातेरपवादः । दक्षिणाशब्दः काले न सभवतीति दिग्देशघृत्तिः परिगृह्यते । दक्षिणतो वसति । दक्षिणत आगतः । दक्षिणतो रमणीयम् । उत्तरतो वसति । उत्तरत आगतः । उत्तरतो रमणीयम् । अकारो विशेषणार्थः, पष्ठवत्सर्थाप्रत्ययेनेति ॥

विभाषा परावराभ्याम् ॥ २९ ॥

परावरशब्दाभ्यां विभाषा अतसुच्प्रत्ययो भवति अस्तातेरर्थः । परतो वसति परत आगतः । परतो रमणीयम् । परस्ताद्वसति । परस्तादागतः । परस्ताद्रमणीयम् । अवरतो वसति । अवरत आगतः । अवरतो रमणीयम् । अवस्ताद्वसति । अवस्तादागतः । अवस्ताद्रमणीयम् ॥

अञ्जेलुक् ॥ ३० ॥

अञ्जत्यन्तेभ्यो दिक्शब्देभ्य उत्तरस्यास्तातिप्रत्ययस्य लुक् भवति । प्राच्यां दिशि वसति । लुक्छितलुकीति स्त्रीप्रत्ययोऽपि निवर्तते । प्राग्वसति । प्रागागतः । प्राग्रमणीयम् (१) ॥

उपर्युपरिष्ठात् ॥ ३१ ॥

उपरि उपरिष्ठात् इत्येतौ शब्दौ निपात्येते अस्तातेरर्थः । ऊर्ध्वस्योपभावः, रिल्लिष्ठातिलौ च प्रत्ययौ निपात्येते । ऊर्ध्वायां दिशि वसति, उपरि वसति । उपर्यागतः । उपरि रमणीयम् । उपरिष्ठाद्वसति । उपरिष्ठादागतः । उपरिष्ठाद्रमणीयम् ॥

पश्चात् ॥ ३२ ॥

पश्चादित्यय शब्दो निपात्यते अस्तातेरर्थे । अपरस्य पश्चभाव आतिश्च प्रत्ययः । अपरस्यां दिशि वसति, पश्चाद्दिशि वसति । पश्चादागतः । पश्चाद्रमणीयम् । दिकृपूर्वपदस्यापरस्य पश्चभावो वक्तव्य आतिश्च प्रत्ययः । दक्षिणपश्चात् । उत्तरपश्चात् । अद्वोत्तरपदस्य दिकृपूर्वपदस्य पश्चभावो वक्तव्यः । दक्षिणपश्चाद्देः । उत्तरपश्चाद्देः । विनापि पूर्वपदेन पश्चभावो वक्तव्यः । पश्चाद्देः ॥

पश्च पश्चा च च्छन्दसि ॥ ३३ ॥

पश्चपश्चाशब्दौ निपायेते छन्दसि विषये, अस्तातेरर्थे, चकारात् पश्चादित्यपि भवति । अपरस्य पश्चभावोऽकाराकारौ च प्रत्ययो निपात्यते । परो व्याप्तो जायते, पश्च सिंहः । पश्चा सिंहः । पश्चात्सिंहः ॥

उत्तराधरदक्षिणादातिः ॥ ३४ ॥

उत्तराधरदक्षिणशब्देभ्य आतिः प्रत्ययो भवति अस्तातेरर्थे । उत्तरस्यां दिशि वसति, उत्तराद्वसति । उत्तरादागतः । उत्तराद्रमणीयम् । अधराद्वसति । अधरादागतः । अधराद्रमणीयम् । दक्षिणाद्वसति । दक्षिणादागतः । दक्षिणाद्रमणीयम् ॥

एनवन्यतरस्यामदूरेऽपञ्चम्याः ॥ ३५ ॥

उत्तराधरदक्षिणशब्देभ्य एनप् प्रत्ययो भवत्यन्यतरस्यामस्तातेरर्थे, अदूरे चेद्वधिमानवधेर्भवति । विभक्तिग्रये प्रवृत्तेऽपञ्चम्या इति पञ्चमी पर्युदस्यते, तेनाय सप्तमीप्रथमान्ताद्विज्ञायते प्रत्ययः । उत्तरेण वसति । उत्तराद्वसति । उत्तरतो वसति । उत्तरेण रमणीयम् । उत्तराद्रमणीयम् । उत्तरतो रमणीयम् । अधरेण वसति । अधराद्वसति । अधस्ताद्वसति । अधरेण रमणीयम् । अधराद्रमणीयम् । अधस्ताद्रमणीयम् । दक्षिणेन वसति । दक्षिणाद्वसति । दक्षिणतो वसति । दक्षिणेन रमणीयम् । दक्षिणाद्रमणीयम् । दक्षिणतो रमणीयम् । अदूर इति किम् ? उत्तराद्वसति । अपञ्चम्या इति किम् ? उत्तरादागतः । अपञ्चम्या इति प्रागसे, अग्निप्रत्ययस्तुप ञ्चम्यन्तादपि भवति । केचिद्दिहोत्तरादिग्रहण नानुवर्तयन्ति, दिक्छन्दमात्रात् प्रत्ययं मन्यन्ते । पूर्वेण ग्रामम् । अपरेण ग्रामम् ॥

दक्षिणादाच् ॥ ३६ ॥

अदूर इति न स्वर्यते, अपञ्चम्या इति वर्तते । दक्षिणशब्दादाच् प्रत्ययो भवति अस्तातेरर्थे । दक्षिणा वसति । दक्षिणा रमणीयम् । अपञ्चम्या इत्येव, दक्षिणत आगतः । चकारो विशेषणार्थः, अद्वोत्तरपदाजाहियुक्त इति ॥

आहि च दूर ॥ ३७ ॥

दक्षिणशब्दादाहिः प्रत्ययो भवति अस्तातेरर्थे, चकारादाच्, दूरे चेद्वधिमानवधेर्भवति । दक्षिणादि वसति । दक्षिणा वसति । दक्षिणादि रमणीयम् । दक्षिणा

रमणीयम् । दूर इति किम् ? दक्षिणतो वसति । अपञ्चम्या इत्येव, दक्षिणत आगत ॥

उत्तराश्व ॥ ३८ ॥

उत्तराश्वदादाज्ञाही प्रत्ययौ भवत, अस्तातेरर्थे, दूरे चेद्वधिमानवधेर्भवति । उत्तरा वसति । उत्तराहि वसति । उत्तरा रमणीयम् । उत्तराहि रमणीयम् । दूर इत्येव, उत्तरेण प्रयाति । अपञ्चम्या इत्येव, उत्तरादागत ॥

पूर्वाधगराणामसि पुरधनश्चैषाम् ॥ ३९ ॥

अपञ्चम्या इति निवृत्तम् । तिसृणा विमर्शनामिह ग्रहणम् । पूर्वधरावराणां ममि प्रत्ययो भवति अस्तातेरर्थे, तत्सञ्चियोगेन चैषा यथाग्रस्य पुर अध् अव इत्येते आदेशा भवन्ति । अमीत्यविमर्शको निर्देशः । पुरो वसति । पुर आगत । पुरो रमणीयम् । अधो वसति । अध आगत । अधो रमणीयम् । अवो वसति । अव आगत । अवो रमणीयम् ॥

अस्ताति च ॥ ४० ॥ १

मत्तम्यन्तमेतत् । अस्तातिप्रत्यये परतः पूर्वादीनां यथाग्रस्य पुरादय आदेशा भवन्ति । इदमेवादेशविधानं ज्ञापकमस्तानिरेम्यो भवति, अस्तिप्रत्ययेन न बाध्यत इति । पुरस्ताद्वसति । पुरस्तागत । पुरस्ताद्वरमणीयम् । अधस्ताद्वसति । अधस्तादागत । अधस्ताद्वरमणीयम् ॥

विभाषाऽवरस्य ॥ ४१ ॥

पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्प उच्यते । अवरस्यास्तातो परतो विभाषा अब् इत्ययमादेशो भवति । अवस्ताद्वसति । अवस्तादागत । अवस्ताद्वरमणीयम् । अवरस्ताद्वसति । अवरस्तादागत । अवरस्ताद्वरमणीयम् ॥

सरयाया विधार्थे धा ॥ ४२ ॥

सरयावाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो विधार्थे वर्तमानेभ्यो धा प्रत्ययो भवति स्वार्थे । विधा प्रकारः सर्वक्रियाविषय एव गृह्यते । त्रिधा प्रकारे वर्तमानाया सरयाया धा प्रत्ययः । एकधा मुङ्क्ते । द्विधा गच्छति । त्रिधा । चतुर्धा । पञ्चधा ॥

अधिकरणविचाले च ॥ ४३ ॥

सरयाया इत्येव । अधिकरणद्रव्य, तस्य विचालः सरयान्तराऽऽपादनम्—एक स्थानेकीकरणमनेकस्य वा एकीकरणम् । अधिकरणविचाले गम्यमाने सरयाया स्वार्थे धा प्रत्ययो भवति । एक राति पञ्चधा कुरु । अष्टधा कुरु । अनेकमेकधा कुरु ॥

एवाहो ध्यमुबन्धतरस्याम् ॥ ४४ ॥

एकशब्दात् परस्य धाप्रत्ययस्य ध्यमुआदेशो भवत्यन्वतरस्याम् । एकधा राति कुरु । ऐक्य कुरु । एकधा मुङ्क्ते । ऐक्य मुङ्क्ते । धाप्रकरणादेश लब्धे पुनर्दाग्रहण विधार्थे विहितस्यापि यथा स्यात् । अनन्तरस्यैवैतत् प्राप्नोति ॥

द्विज्योश्च धमुञ् ॥ ४५ ॥

धा इत्यनुवर्तते । द्विन्योः सम्बन्धिनो धाप्रत्ययस्य विधार्थेऽधिकरणविचाले च विहितस्य धमुजदेशो भवत्यन्यतरस्याम् । चकारो विकल्पानुकर्षणार्थः । द्विधा । द्वैधम् । त्रिधा । त्रैधम् । छधमुजन्तात्स्वार्थेऽदर्शनम् ॥ पथि द्वैधानि संश्रयन्ते । पथि त्रैधानि संश्रयन्ते ॥

एधाञ्च ॥ ५६ ॥

द्विन्योः सम्बन्धिनो धाप्रत्ययस्य एधाजादेशो भवत्यन्यतरस्याम् । चकारो विकल्पानुकर्षणार्थः । द्वेधा । द्वैधम् । द्विधा । त्रेधा । त्रैधम् । त्रिधा (१) ॥

याप्ये पाशप् ॥ ४७ ॥

याप्यः कुत्सित उच्यते । याप्ये वर्तमानात्प्रातिपदिकात्स्वार्थे पाशप् प्रत्ययो भवति । कुत्सितो वैयाकरणो, वैयाकरणपाशः । याज्ञिः पाशः । यो व्याकरणशास्त्रे प्रवीणो दुःशीलस्तत्र कस्मान्न भवति ? यस्य गुणस्य सद्भावाद् द्रव्ये शब्दनिवेशस्तत्कुत्सायां प्रत्ययः ॥

पूरणाद्भागे तीयादन् ॥ ४८ ॥

पूरणप्रत्ययो यस्तीयस्तदन्तात्प्रातिपदिकाद्भागे वर्तमानात्स्वार्थेऽन् प्रत्ययो भवति । स्वरार्थं वचनम् । द्वितीयो भागः, द्वितीयः । तृतीयः । भाग इति किम् ? द्वितीयम् । तृतीयम् । पूरणग्रहणमुत्तरार्थम्, न ह्यपूरणस्तीयोऽस्ति । मुसतीयादिरनर्थकः ।

प्रागेकादशभ्योऽच्छन्दसि ॥ ४९ ॥

पूरणाद्भाग इत्येव । प्रागेकादशभ्यः सख्यायाचिभ्यः पूरणप्रत्ययान्तेभ्यो भागे वर्तमानेभ्यः स्वार्थेऽन् प्रत्ययो भवति अच्छन्दसि विषये । स्वरार्थं वचनम् । पञ्चमः । सप्तमः । नवमः । दशमः । प्रागेकादशभ्य इति किम् ? एकादशः । द्वादशः । अच्छन्दसीति किम् ? पञ्चममिन्द्रियमस्यापाक्रामत् ॥

पष्ठाष्टमाभ्यां च च ॥ ५० ॥

भाग इति वर्तते, अच्छन्दसीति च । पष्ठाष्टमाभ्यां भागेऽभिधेयेऽच्छन्दसि विषये अः प्रत्ययो भवति । चकारादश्च । षष्ठो भागः । षाष्टः । षष्टः । आष्टमः । अष्टमः ॥

मानपञ्चङ्गयोः कन्तुर्को च ॥ ५१ ॥

भाग इत्येव । पष्ठाष्टमान्या ययासख्य कन्तुर्को च भवतो मानपञ्चङ्गयोर्भागयोर्भिधेययोः । षष्ठो भागो मान चेत्तद्वति । अष्टमो भागः पञ्चङ्गं चेत्तद्वति । कस्य लुक् ? अस्य लुक्, अनो वा । चकाराद्यथाप्राप्तं च । षाष्टः । षष्टः । आष्टमः । अष्टमः । मानपञ्चङ्गयोरिति किम् ? षाष्टः । षष्टः । आष्टमः । अष्टमः ॥

एकादाकिनिश्चासहाये ॥ ५२ ॥

एकशब्दादसहायवाचिनः स्वार्थे आकिनिच् प्रत्ययो भवति, चकारात्कन्लुटौ च । आकिनिच्चः कनो वा लुग्विज्ञायते, स च विधानसामर्थ्यात्पक्षे भवति । एकाकी । एरकः । एकः । असहायग्रहणं सत्याशब्दनिरासार्थम्, तदुपादाने हि द्विवह्नेन स्याद्—एकाकिनी, एकाकिनः ॥

भूतपूर्वे चरट् ॥ ५३ ॥

पूर्वं भूत इति विगृह्य सुप्सुपेति समासः । भूतपूर्वशब्दोऽतिस्कान्तकालवचनः । प्रकृतिविशेषणं चैतत् । भूतपूर्वत्वविशिष्टेऽर्थे वर्तमानात्प्रातिपदिकात्स्वार्थे चरट् प्रत्ययो भवति । आह्वो भूतपूर्वः, आह्वचरः । सुकुमारचरः । टकारो ङीवर्यः । आह्वचरी ॥

पठद्या ऋत्य च ॥ ५४ ॥

पठयन्तात्प्रातिपदिकाद्रूप्यः प्रत्ययो भवति चकारच्चरट् च । पठयन्तात्प्रत्ययविधानात् सप्रति भूतपूर्वग्रहणं प्रत्ययार्थस्य विशेषणं न तु प्रकृत्यर्थविशेषणम् । देवदत्तस्य भूतपूर्वो गौः, देवदत्तरूप्यः । देवदत्तचरः ॥

अतिशयने तमविष्टनौ ॥ ५५ ॥

अतिशयनमतिशयनं, प्रकर्ष, निपातनाद्दीर्घः । प्रकृत्यर्थविशेषणं चैतत् । अतिशयनविशिष्टेऽर्थे वर्तमानात्प्रातिपदिकात्स्वार्थे तमविष्टनौ प्रत्ययौ भवतः । प्रकृत्यर्थविशेषणं च स्वार्थिकानां द्योत्य भवति । सर्व इमे आह्वः, अयमेपामतिशयेनाह्वः, आह्वतमः । दर्शनीयतमः । सुकुमारतमः । सर्व इमे पटवः, अयमेपामतिशयेन पटुः, पटिष्ठ । लघिष्ठः । गरिष्ठः । यदा च प्रकर्षयतां पुनः प्रकर्षो विवक्ष्यते तदातिशयिकान्तादपरः प्रत्ययो भवत्येव । देवो वः सविता प्रार्पयतु श्रेष्ठतमाय कर्मणे । युधिष्ठिरः श्रेष्ठतमः कुरूणामिति ॥

तिष्ठश्च ॥ ५६ ॥

तिष्ठन्ताच्चातिशयने द्योत्ये तमप् प्रत्ययो भवति । ह्वाप्प्रातिपदिकादित्यधिका-
रात्तिष्ठो न प्राप्नोतीति इदं वचनम् । सर्व इमे पचन्तीति अयमेपामतिशयेन पचति,
पचतितमाम् । जल्पतितमाम् । इष्टब्रोदाह्रियते, गुणवचने नियमितत्वात् ॥

द्विवचनविभज्योपपदे तरवीयसुनौ ॥ ५७ ॥

द्वयोरर्थयोर्वचनं द्विवचनम् । विभक्त्यो विभज्यः, निपातनाद्यत् । द्वयर्थे विभज्ये चोपपदे प्रातिपदिकात्तिष्ठन्ताच्चातिशयने तरवीयसुनौ प्रत्ययौ भवतः । तमविष्ट-
नोरपवादः । यथासख्यमत्र नेप्यते । द्वाविमावाह्यौ, अयमनयोरतिशयेनाह्व, आह्व-
तरः । सुकुमारतरः । पचतितराम् । जल्पतितराम् । ईयसुन् सत्त्वपि-द्वाविमौ पटु,
अयमनयोरतिशयेन पटुः, पटीयान् । लघीयान् । विभज्ये चोपपदे—माधुराः पाटलिपुत्र-
केभ्य आह्वतराः । दर्शनीयतराः । पटीयांसः । लघीयांसः ॥

अजादी गुणवचनादेव ॥ ५८ ॥

इष्टग्रीयसुनावजादी सामान्येन विहितौ, तयोस्य विषयनियम क्रियते-गुणवचनादेव भवतस्ती नान्यस्मादिति । पटीयान् । लघीयान् । पटिष्ट । लघिष्ट । इह भवत-पाचकतरः । पाचकतम इति । एवकार इष्टोऽन्वधारणार्थं नोऽप्य न प्रवृत्तिनियम इति । पटुतर । पटुतम ॥

तुरछन्दसि ॥ ५९ ॥

तुरिति तृन्तृचो सामान्येन ग्रहणम् । प्रन्ताच्छन्दसि विषये अजादी भवत । पूर्वगुणवचनादेवेति नियमे कृते, छन्दसि प्रवृत्त्यन्तराण्यन्तुज्ञायन्ते, प्रन्ता दृष्यजादी भवत इति । आसुतिं करिष्ट । दोहीयसी धेनु । अस्याडे तद्वित इति पुंजावे कृते, तुरिष्टेमेयस्त्विति तृचो निवृत्ति ॥

प्रशस्यस्य श्र ॥ ६० ॥

प्रशस्यशब्दस्य श्र इत्ययमादेशो भवति अजाद्यो प्रत्यययो परत । प्रकृतस्य सप्तमी विभक्तिर्निपतिगम्यते । ननु च न संभवत ? एव तर्हि आदेशविधानसामर्थ्यात्तद्विषयोनियमो न प्रवर्तते-अजादी गुणवचनादेवेति । एवमुत्तरेष्वपि योगेषु विज्ञेयम् । सर्वं इमे प्रशस्या अयमेपाम प्रशस्य, ज्येष्ठ । उभाविमौ प्रशस्यौ, अयमनयोरतिशयेन प्रशस्य, ज्येष्ठान् । काजिति प्रकृतभावाच्छब्दस्य टिलोपयस्येति लोपी न भवत ॥

ज्य च ॥ ६१ ॥

प्रशस्यशब्दस्य ज्य इत्ययमादेशो भवति अजाद्यो प्रत्यययो परत । सर्वं प्रशस्या अयमेपामतिशयेन प्रशस्य, ज्येष्ठ । उभाविमौ प्रशस्यौ, अयमनयोरतिशयेन प्रशस्य, ज्येष्ठान् । अयमस्माज्ज्यायान् । ज्यादादीयस इत्याकार ॥

वृद्धस्य च ॥ ६२ ॥

वृद्धशब्दस्य च ज्य इत्ययमादेशो भवत्यजाद्यो प्रत्यययो परत । तयोश्च नियमाभावन पूर्ववज्ज्ञायते । सर्वं इमे वृद्धा अयमेपामतिशयेन वृद्ध, ज्येष्ठ, उभाविमौ वृद्धौ अयमनयोरतिशयेन वृद्ध, ज्यायान् । अयमस्माज्ज्यायान् । रेत्यादिना वृद्धशब्दस्य वर्षादेशो विधीयते । वचनसामर्थ्यात् पने सोऽपि भवति वर्षिष्ट । वर्षयानिति ॥

अन्तिकवाढयोर्नेदसार्धौ ॥ ६३ ॥

अन्तिकवाढयोर्न्यासरय नेद सार्ध इत्येतावादेशौ भवतांऽजाद्यो परत । सत्त्वं पूर्ववद्विज्ञेयम् । निमित्तभूतयोर्न्यासरयमत्र नेप्यते । सर्वाणीमान्यन्तिकवाढमेयमतिशयेन न्तिरयम्, नेदिष्टम् । उमे इमे अन्तिके, इदमनयोरतिशयेन नेदीय । इदमस्मान्नेदीय । सर्वं इमे वाढमधीयते, अयमेपामतिशयेन

साधिष्ठम् । उभाविमौ वाढमधीयाते, अयमनयोरतिशयेन वाढमधीते, साधीयः ।
अयमस्मात् साधीयोऽधीते ॥

युवाल्पयोः कनन्यतरस्याम् ॥ ६४ ॥

युवालपशब्दयोः कनि ययमादेशो भवत्यन्यतरस्यामजाद्योः परतः । तयोश्च सत्त्वं
पूर्ववज्जेतम् । सर्व इमे युवानः, अयमेपामतिशयेन युवा, कनिष्ठः । द्वाविमौ युवानौ,
अयमनयोरतिशयेन युवा, कनीयान् । यविष्ठः । यवीयान् । सर्व इमेऽल्पाः, अयमेपा-
मतिशयेनाल्पः, कनिष्ठः । उभाविमावल्पावयमनयोरतिशयेनाल्पः, कनीयान् । अय-
मस्मात् कनीयान् । अल्पिष्ठः अल्पीयानिति वा ॥

विन्मतोर्लुक् ॥ ६५ ॥

विनो मनुपश्च लुग् भवति अजाद्योः प्रत्यययोः परतः । इदमेव वचनं ज्ञापकमजा-
दितज्ञावरय । सर्व इमे स्वविणः, अयमेपामतिशयेनस्ववी, साजिष्ठः । उभाविमौ
स्वविणौ, अयमनयोरतिशयेनस्ववी, स्वजीयान् । अयमस्मात् स्वजीयान् । सर्व इमे
त्वग्वन्तः, अयमेपामतिशयेनत्वग्वान्, त्वचिष्ठः । उभाविमौ त्वग्वन्तौ, अयमनयोर-
तिशयेन, त्वग्वान्, त्वचीयान् । अयमस्मात्त्वचीयान् ॥

प्रशस्तायां रूपम् ॥ ६६ ॥

प्रशसा स्तुतिः, प्रकृत्यर्थस्य विशेषणं चैतत् । प्रशंसाविशिष्टेऽर्थे वर्तमानात् प्राति-
पदिकात् स्वार्थं रूपम् प्रत्ययो भवति । स्वार्थिकाः प्रत्ययाः प्रकृत्यर्थविशेषस्य द्योतका
भवन्ति । प्रशस्तो वैवाकरणो वैवाकरणरूपः । याज्ञिकरूपः । प्रकृत्यर्थस्य वैशिष्ट्ये
प्रशसा भवति । घृणलरूपोऽर्थः, यः पलाण्डुना सुरा पिबति । चोररूपः दस्युरूपः, योऽ-
श्मोरस्य जनमपहरेत् । तिष्ठश्चेत्यनुवर्तते-पचतिरूपम्, पचतोरूपम् । क्रियाप्रधानमा-
श्यातम्, एका च क्रियेति रूपप्रत्ययान्ताद् द्विवचनयद्बुवचने न भवतः । नपुसक-
ल्लङ्गन्तु भवति लोकाश्रयत्वाद्भिन्नस्य ॥

ईपदसमाप्ता कल्पव्देश्यदेशीयरः ॥ ६७ ॥

संपूर्णता, पदार्थानां समाप्तिः । स्तोकेनासंपूर्णता, ईपदसमाप्तिः । प्रकृत्यर्थवि-
शेषणं चैतत् । ईपदसमाप्तिविशिष्टेऽर्थे वर्तमानात् प्रातिपदिकात् कल्पव् देश्य देशीयर-
त्येते प्रत्यया भवन्ति । ईपदसमाप्तः पटुः, पटुक्लपः । पटुदेश्यः । पटुदेशीयः ।
ट्टुक्लपः । मृदुदेश्यः । मृदुदेशीयः । तिष्ठश्चेत्यपि-पचतिक्लपम् । जल्पतिक्लपम् ॥

विभाषा सुपो बहुच् पुरस्तात् ॥ ६८ ॥

ईपदसमाप्तिविशिष्टेऽर्थे वर्तमानात् सुवन्ताद्विभाषा बहुच् प्रत्ययो भवति, स
पुरस्तादेव भवति, न परतः । चित्करणमन्तोदात्तार्थम् । ईपदसमाप्तः पटुः,
ट्टुपटुः । बहुमृदुः । बहुगुडा द्राक्षा । विभाषावचनात् कल्पवादयोऽपि भवन्ति ।
[यग्रहणं तिष्ठन्तान्मा भूदिति ॥

प्रकारवचने जातीयर ॥ ६३ ॥

सामान्यस्य भेदको विशेष प्रकार, तस्य वचने, प्रकृत्यर्थविशेषणं चैतत् सुबन्तात्प्रकारविशिष्टेऽर्थे वर्तमानात् प्रातिपदिकात् स्वार्थं जातीयर् प्रत्ययो भवति प्रकारवति चाय प्रत्यय । थाल्पुन प्रकारमात्र एव भवति । पटुप्रकार पटुजातीय । मृदुजातीय । दर्शनीयजातीय ॥

प्रागिवात्क ॥ ७० ॥

इवे प्रतिकृताविति वक्ष्यति । प्रागेतस्मादिवस्त्वशब्दनाथानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्याम कप्रत्ययस्तोषधिकृतो वेदितव्य । वक्ष्यति-अज्ञात इति । अथक् । गर्दभकृ तिङन्तादय प्रत्ययो नेप्यते, अकजिप्यते । तिङन्ते ५२ ५५ सवन्धनीयम् ॥

अव्ययसर्वनाम्नामरूच् प्राक् टे ॥ ७१ ॥

तिङ्श्चेत्येव । अव्ययानां सर्वनाम्नां च प्रागिवीयवधन्वकप्रत्ययो भवति स च प्राक् टे, न परत । कस्यापवाद । उच्चकै । नीचकै । शनकै । सर्वनाम्ना खल्वपि-सर्वकै । विश्वकै । उभयकै । प्रातिपदिकाल्प इति ५५ ७० तत्राभिधानतो व्यवस्था भवति क्वचित् प्रातिपदिकस्य प्राक् टे प्रत्ययो भवति क्वचित् सुबन्तस्य टे प्राक् प्रत्ययो भवति । युष्मकाभि । अस्मकाभि । युष्मकासु अस्मकासु । युवकयो । आवकयो इत्यादौ प्रातिपदिकस्य । त्वयका । त्वयकि । मयकि, इत्यादौ सुबन्तस्य । अकृत्प्रकरणे तूष्णीम काम् वक्ष्य ३ । स च भित्वादन्त्यादय परो भवति-तूष्णीकामास्ते । तूष्णीका तिष्ठति ६३१८ को मलोपश्च वक्ष्य ३ । तूष्णीशोल, तूष्णीक । तिङ्श्चेति । सवध्यते-पचतकि । जल्पतकि ॥

काय च द् ॥ ७२ ॥

ककारान्तस्य प्रातिपदिकस्याकृत्प्रत्ययोगेन दकारादेशो भवति । चकार ५५ गार्थं । सामर्थ्याच्चाव्ययग्रहणमनुवर्तते, न सर्वनामग्रहणम्, ककारान्तस्य ५५सभवात् । धिक्-धकित् । हिरक्-हिरकुत् । पृथक्-पृथकत् ॥

अज्ञाते ॥ ७३ ॥

अज्ञातविशेषोऽज्ञात । अज्ञातवोपाधिकेऽर्थे वर्तमानात् प्रातिपदिकात् स्वार्थं यथाविहित प्रत्ययो भवति । स्वेन रूपेण ज्ञाते पदार्थे ५५ ७२ प्रत्ययविधानमेतत् । कस्यायमश्च इति स्वस्वामिसम्बन्धेनाज्ञातेऽश्वे प्रत्यय अथक् । गर्दभकृ । उष्टकृ । एवमन्यत्रापि यथायोगमज्ञातता विशेषः । उच्चकै नीचकै । सर्वकै । विश्वकै । पचतकि । जल्पतकि ॥

२ कुत्सिते ॥ ७४ ॥

१ कुत्सितो गर्हितो निन्दितः । प्रत्यर्थविनेपगं चैतत् । कुत्सितत्वोपाधिकेऽर्थे
उच्यमानात्प्रातिपदिकात्स्वार्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । कुत्सितोऽन्धः, अन्धकः ।
उष्ट्रकः । गद्गर्भकः । उच्चरैः । नीचकैः । सर्वकैः । विश्वकैः । पचतकि । जल्पतकि ॥

५ संज्ञायां कन् ॥ ७५ ॥

१ कुत्सित इत्येव । कुत्सितत्वोपाधिकेऽर्थे वर्तमानात् प्रातिपदिकात् कन् प्रत्ययो
भवति प्रत्ययान्तेन चेत्सज्ञा गम्यते । कस्यापवादः । शूद्रकः । धारकः । पूर्णकः ॥

३ अनुकम्पायाम् ॥ ७६ ॥

कारण्येनाभ्युपपत्तिः परस्यानुकम्पा । तस्यां गम्यमानायां सुबन्तात्तिङान्ताच्च
यथाविहितं प्रत्ययो भवति । पुत्रकः । वत्सकः । दुर्बलकः । तुमुचितकः (१) ।
विशसितकि । स्त्रपितकि ॥

४ नीतौ च तद्युक्तात् ॥ ७७ ॥

१ सामदानादिरूपायो नीतिः । नीतौ च गम्यमानायां तद्युक्तादनुकम्पायुक्ताद्यथा-
विहितं प्रत्ययो भवति । हन्त ते धानवाः । हन्त ते तिलकाः । एहकि । अदकि ।
नुकम्पमानो दानेनाराधयति । पूर्वेण प्रत्यासन्नानुकम्पासंबन्धादनुकम्पमा-
देव प्रत्ययो विहितः, सप्रति व्यवहितादपि यथा स्यादिति वचनम् ॥

५ बह्वचो मनुष्यनाम्नष्टया ॥ ७८ ॥

१ अनुकम्पायामिति नीतौ च तद्युक्तादिति च वर्तते । बह्वचः प्रातिपदिकान् मनुष्य-
नामधेयाद्वा ठच् प्रत्ययो भवति अनुकम्पायां गम्यमानायां नीतौ च । देविकः ।
वदत्तकः । यज्ञिकः । यज्ञदत्तकः । बह्वच इति किम् ? दत्तकः । गुप्तकः । मनुष्यनाम्न
इति किम् ? भद्रबाहुकः । भद्रबाहुकः ॥

६ घनिलचौ च ॥ ७९ ॥

अनुकम्पायामित्यादि सर्वमनुवर्तते । पूर्वेण ठचि विकल्पेन प्राप्ते वचनम् । बह्वचो
मनुष्यनाम्नो घन् इलच् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः, चकाराद्यप्राप्तञ्च । देवियः ।
देवलः । देविकः । देवदत्तकः । यज्ञियः । यज्ञिलः । यज्ञिकः । यज्ञदत्तकः ॥

७ प्राचामुपादेरङ्गुचौ च ॥ ८० ॥

पूर्ववत् सर्वमनुवर्तते । उपशब्द आदिष्यस्य तस्मादुपादेः प्रातिपदिकाद् बह्वचो
मुष्यनाम्नोऽङ्गुच् घुच् प्रत्ययौ भवतः, चकाराद् घनिलचौ प्रत्ययौ च भवतः,
अथ । उपडः । उपकः । उपियः । उपिलः । उपिकः । उपेन्द्रदत्तकः । प्राचाग्रहणं
वार्थम् । वेत्येव हि वर्तते ॥

सु (१) ज्वरितकः । इत्यधिक पुरतकान्तरे ।

जातिनाम्न कन् ॥ ८१ ॥

बह्वच इति नानुवर्तते । सामान्येन विधानम् । जातिशब्दो यो मनुष्यनामधेयो
व्याघ्र सिंह इत्येवमादि, तस्मादनुष्ण्याया नोतौ च कन् प्रययो भवति । व्याघ्रक ।
सिंहक । शरभक । वायचनानुवृत्त्यर्था(१)दर्शनमन्योऽपि भवति-व्याघ्रिल । सिंह
ल । नामग्रहण स्वरूपनिवृत्त्यर्थम् ॥

अनितान्तस्योत्तरपदलोपश्च ॥ ८२ ॥

कनित्यनुवर्तते, मनुष्यनाम्न इति च । अजिनशब्दान्तात् प्रातिपदिकान्मनुष्य-
नाम्नोऽनुष्ण्याया कन् प्रययो भवति तस्य चोत्तरपदलोप । व्याघ्राजिनो नाम
कश्चिन्मनुष्य, सोऽनुकम्पित व्याघ्रक । सिंहक ॥

ठानादापूर्ध्वं द्वितीयादच ॥ ८३ ॥

लोप इयनुवर्तते । अस्मिन् प्रकरणे यष्टोऽजादिश्च प्रयपस्तस्मिन् परत
प्रकृतेद्वितीयादच ऊर्ध्वं यच्छब्दरूप तस्य लोपो भवति । ऊर्ध्वग्रहण सर्वलोपार्थम् ।
अनुकम्पितो देवदत्त, देविक । देविय । देविल । यज्ञिक । यज्ञिय यज्ञिल ।
उपड । उपर । उपमि । उपिल । उपिक । उपग्रहणमुक्तो द्वितीयध्वं कविधानार्थम् ।
अनादिलङ्घने हि माधितिकादिवत् प्रसङ्ग । वायुदत्त । वायुक । पितृदत्त । पितृक ।
अचतुर्थादच ऊर्ध्वस्य लोपो वक्तव्यः । अनुकम्पितो बृहस्पतिदत्त, बृहस्पतिक ।
बृहस्पतिय । बृहस्पतिल । अन्ननादौ विभाषा लोपा वक्तव्य । देवदत्तक ।
देवक । यज्ञदत्तक । यज्ञक । लोप पूर्वपदस्य च ठाजादावनजादौ च वक्तव्यः ।
दत्तिक । दत्तिल । दत्तिय । दत्तक । अविनाऽपि प्रत्ययन पूर्वोत्तरपदयोर्विभाषा
लोपो वक्तव्यः । देवदत्तो, दत्त । देव इति वा । अवर्णांश्च इलस्य च । भानु
दत्तो, भानुल । वसुदत्तो वसुल ॥

चतुर्थादननादौ च लोप पूर्वपदस्य च ।

अप्रयय तथैवेष्ट अवर्णांश्च इलस्य च ॥

द्वितीयादचो लोपे सन्ध्यन्तराद्वितीयध्वे तदादेलापवचनम् । लहोड ।
लहिक । कहोड । कहिक । एकान्तरपूर्वपदानामुत्तरपदलोपो वक्तव्यः । वागा
शी, वाचिक । सुाचक । वचिक । कथ पङ्क्तुलदत्त, पङ्क्तुल इति ? पपष्टाना
दिबचनात् सिद्धम् ॥

शेवलसुपरिशालपरुणार्थमादीना तृतीयात् ॥ ८४ ॥

शेवलादाना मनुष्यनाम्ना ठाजादौ प्रयय परतस्तृतीयादच ऊर्ध्वस्य लोपो
भवति । पूर्वस्यायमपराद । अनुकम्पित शेवलदत्त, शवलिक । शेलिय । शेलि
ल । सुपरिक । सुपरिय । सुपारल । विशालक । विशालिय । विशालिल ।

वरुणिकः । वरुणियः । वरुणिलः । अर्यमिकः । अर्यमियः । अर्यमिलः । शिवेवलादीनां
तृतीयादचो लोपः म् चाकृतसन्धीनामिति वक्तव्यम् ३ । शिवलेम्बदत्तः,
सुपर्याशीर्दत्तः, शिवलिकः, सुपरिक इति यथा स्यात् । शिवलिकः, सुपरिक
इति मा भूत् ॥

अल्पे ॥ ८५ ॥

परिमाणापचये अल्पशब्दः, प्रकृतिविशेषणं चैतत् । अल्पत्वविशिष्टेऽर्थे वर्तमा-
नात् प्रातिपदिकाद्याविहित प्रत्ययो भवति । अल्पं तैलं, तैलकम् । घृतकम् ।
सर्वकम् । विश्वकम् । उद्यकैः । नीचकैः । पचतकि । जल्पतकि ॥

हस्वे ॥ ८६ ॥

ह्रस्वत्वविशिष्टेऽर्थे वर्तमानात् प्रातिपदिकाद् यथाविहितं प्रत्ययो भवति । दीर्घप्र-
तियोगी ह्रस्वः । ह्रस्वो वृद्धो, वृद्धकः । प्लक्षकः । स्तम्भकः ॥

संज्ञायां कन् ॥ ८७ ॥

ह्रस्व इत्येव । ह्रस्वत्वहेतुका या संज्ञा तस्यां गम्यमानायां कन् प्रत्ययो भवति ।
पूर्वस्यायमपवादः । वंशकः । वेणुकः । दण्डकः ॥

कुटीशमीशुण्डाभ्यो रः ॥ ८८ ॥

ह्रस्व इत्येव । संज्ञाग्रहणं नानुवर्तते । सामान्येन विधानम् । कुटीशमीशुण्डाभ्यो
ह्रस्वार्थे द्योत्ये रः प्रत्ययो भवति । कस्यापवादः । ह्रस्वा कुटी, कुटीरः । शमीरः ।
शुण्डारः । स्वाधिरत्वेऽपि पुंलिङ्गता लोकाध्यत्वालिङ्गस्य ॥

कुत्वा डुपच् ॥ ८९ ॥

ह्रस्व इत्येव । कुत्वाद्वाद् ह्रस्वत्वे द्योत्ये डुपच्प्रत्ययो भवति । कस्यापवादः ।
ह्रस्वा कुतूः, कुतुपं, चर्ममयं स्नेहभाजनमुच्यते । कुतूरित्यावपनस्याख्या ॥

कासूगोणीभ्यां एरच् ॥ ९० ॥

ह्रस्व इत्येव । कासूगोणीशब्दाभ्यां ह्रस्वत्वे द्योत्ये एरच्प्रत्ययो भवति । कस्या-
पवादः । पकारो दीर्घः । ह्रस्वा कासूः, कासूतरी । गोणीतरी । कासूरिति शक्ति-
तायुधविशेष उच्यते ॥

यत्सोक्षाश्वर्पभेभ्यश्च तनुत्वे ॥ ९१ ॥

ह्रस्व इति निवृत्तम् । वत्स उत्तन् अश्व ऋषभ इत्येतेभ्यस्तनुत्वे द्योत्ये एरच्प्रत्ययो
भवति । यस्य गुणस्य हि भावाद् द्रव्ये शब्दनिवेशः, तस्य तनुत्वे प्रत्ययः ।
वत्सतरः । उत्ततरः । अश्वतरः । ऋषभतरः । प्रथमवया वत्सः, तस्य तनुत्वं
द्वितीयवयःप्राप्तिः । तस्या उक्षा, तस्य तनुत्वं तृतीयवयःप्राप्तिः । अश्वेनाश्वया-
मुत्पन्नोऽश्वस्तस्य तनुत्वमन्यपितृकता । अनङ्गानृपभः, तस्य तनुत्वं भारवहने
मन्दशक्तिता ॥

कियत्तदो निर्द्धारणे द्वयोरेकस्य डतरच् ॥ ९२ ॥

किं यत् तत् इत्येतेभ्य प्रादिपदिकेभ्यो द्वयोरेकस्य निर्द्धारणे डतरच् प्रत्ययो भवति । निर्द्धार्यमाणवाचिभ्य स्वार्थे प्राथम्य । जात्या(१) क्रियया गुणेन सञ्ज्ञया वा समुदायादेकदेशस्य पृथक्करणम् निर्द्धारणम् । कतरो भवतो कठ । कतरो भवतोः कारक । कतरो भवतो पटु । कतरो भवतो देवदत्त । यतरो भवतो कारक । यतरो भवतो पटु । यतरो भवतो देवदत्त । ततरो भागच्छतु । महाविभाषयाञ्च प्रथमो विकल्प्यते । को भवतो देवदत्त , स आगच्छतु । निर्द्धारण इति विषयसमूहो निर्देश । द्वयोरिति समुदायाच्चिर्धारणविभक्तिः । एकस्येति निर्द्देशो निर्द्धार्यमाण निर्द्देशः ॥

वा बहुना जातिपरिप्रश्ने डतमच् ॥ ९३ ॥

कियत्तद् इति वर्तते, निर्द्धारणे एकस्येति च । बहुनामिति निर्द्धारणे षष्ठी । बहुना मध्ये एकस्य निर्द्धारणे गम्यमाने जातिपरिप्रश्नविषयेभ्य किमादिभ्यो वा डतमच् प्रत्ययो भवति । कतमो भवता कठ । यतमो भवता कठ । ततम आगच्छतु । वाव वतमन्वर्थम् । यको भवता कठ । सक आगच्छतु । महाविभाषा च प्रथमविकल्पापानुवर्तत एव । को भवता कठ । यो भवता कठ । स आगच्छतु । जातिपरिप्रश्न इति किम् ? को भवता देवदत्त । परिप्रश्नग्रहणं च किम् एव विशेषण, न यत्तदोरसम्भवात् । जातिग्रहणं तु सर्वैव सम्प्रथ्यते । किमोऽस्मिन् विषये डतरमपीच्छन्ति केचित् । कतरो भवता कठ । कतरो भवता कालाप इति । तत्र कतरकतमौ जातिपरिप्रश्न इति वचनात् सिद्धम् ॥

एकाच्च प्राचाम् ॥ ९४ ॥

एकतन्वात्प्राचासाधार्याणामतेन डतरच् डतमच् इत्येतौ प्रत्ययौ भवत स्वस्मिन् विषये । चकारो डतरचोऽनुकर्षणार्थः । द्वयोर्निर्द्धारणे डतरच् । बहुना निर्द्धारणे डत मच् । जातिपरिप्रश्न इति नानुवर्तते । सामान्येन विधानम् । एकतरो भवतो देवदत्त । एकतमो भवता देवदत्त । प्राचाङ्ग्रहणं पूजार्थं, विकल्पोऽनुवर्तते ॥

अप्रक्षेपणे कन् ॥ ९५ ॥

अवक्षिप्यते येन तदवक्षेपणम् । तस्मिन् वर्त्तमानात् प्रातिपदिकात् कन् प्रत्ययो भवति । व्याकरणकेन नाम त्व गणित । याज्ञिक्यकेन नाम त्व गणित । परस्य इत्तार्थं यदुपादीयते तदिहोदाहरणम् । यत्पुन स्वयमेव कुत्सितं तत्र कुत्सित इत्यनेन कन् प्रत्ययो भवति । देवदत्तको, यज्ञदत्तक इति । प्राग्विधीयस्य पूर्णोऽवधि ॥

(१) नादैत्यैकस्मिन् पुस्तके नास्ति, कतरो भवतो कठ इति तदुदाहरणं च । तथैव च, पञ्चमवर्षा ज्ञात्वा वैश्यपि द्रष्टव्य, कतरो भवतो कठः इत्यादेरपि समवादिनि दर्शनात् ।

इवे प्रतिकृती ॥ ६६ ॥

कनित्यनुवर्त्तते । इवार्थे यत् प्रातिपदिकं वर्त्तते तस्मात् कन् प्रत्ययो भवति ।
इवार्थः सादृश्यं तस्य विशेषणं प्रतिकृतिग्रहणम् । प्रतिकृतिः प्रतिरूपकं प्रतिच्छन्द-
कम् । अश्व इयायमश्वप्रतिकृतिः, अश्वकः । उष्ट्रकः । गर्दभकः प्रतिकृताविति किम् !
शौरिव गवयः ॥

संज्ञायां च ॥ ६७ ॥

इयेत्यनुवर्त्तते, कनिति च । इवार्थे गम्यमाने कन् प्रत्ययो भवति समुदायेन चेत
संज्ञा गम्यते । अप्रतिकृत्यर्थ आरम्भः । अश्वसदशस्य संज्ञा, अश्वकः उष्ट्रकः ।
गर्दभकः ॥

लुम्मनुष्ये ॥ ६८ ॥

संज्ञायामित्येव । संज्ञायां विहितस्य कनो मनुष्येऽभिधेये लुब् भवति । चञ्चेव
मनुष्यः चञ्चा । दासी । सरकुटी । मनुष्य इति किम् ? अश्वकः । उष्ट्रकः । गर्दभकः ।
देवपथादेराकृतिगणात्तत्त्वैवायं प्रपञ्चो वेदितव्यः ॥

जीविकार्थे चापण्ये ॥ ६९ ॥

जीविकार्थं यदपण्यं तस्मिन्नभिधेये कनो लुब् भवति । विक्रीयते यत्तत्पण्यम् ।
वासुदेवः । शिवः । स्कन्दः । विष्णुः । आदित्यः । देवलकादीनां जीविकार्था देवप्रति-
कृतयः उच्यन्ते । अपण्य इति किम् ? हस्तिकान् विक्रीणीते । अश्वकान् । रथकान् ।
देवपथादेरेवायं प्रपञ्चः ॥

देवपथादिभ्यश्च ॥ १०० ॥

इवे प्रतिकृती संज्ञायां च विहितस्य कनो देवपथादिभ्य उत्तरस्य लुब् भवति ।
आदिशब्दः प्रकारे । आकृतिगणश्चायम् । देवपथः । हंसपथः ॥

अर्चासु पूजनार्थासु चित्रकर्मध्वजेषु च । इवे प्रतिकृती लोपः कनो देवपथादिषु ॥
अर्चासु तावत्—शिवः । विष्णुः । चित्रकर्मणि—अर्जुनः । दुर्योधनः । ध्वजेषु—
कपिः । गरुडः । सिंहः । देवपथ । हंसपथ । वारिपथ । जलपथ । राजपथ । शतपथ ।
सिंहगति । उष्ट्रग्रीवा । चामरज्जु । रज्जु । हस्त । इन्द्र । दण्ड । पुष्प । मत्स्य (१) ॥
देवपथादिः ।

वस्तेर्ढञ्च ॥ १०१ ॥

इयेत्यनुवर्त्तते, इतः प्रभृति प्रत्ययाः सामान्येन भवन्तिप्र तिकृती चाप्रतिकृती
च । वस्तिशब्दादिवार्थे शोत्ये ढञ् प्रत्ययो भवति । वस्तिरिव वास्तेयः । वास्तेयो ॥

शिलाया ढ. ॥ १०२ ॥

शिलाशब्दादिवार्थे ढः प्रत्ययो भवति । शिलेव, शिलेयं दधि । केचिदत्र ढञम-

(१) रथपथ । शकुपथ । सिद्धपथ । इत्येते शब्दा अत्र गणेषुधिकाः पुस्तकान्तरे ।

पीच्छन्ति, तदर्थं योगविभागः कर्त्तव्यः । शिलायादञ् प्रत्ययो भवति । १०२
-ततो ङः । शिलेयम् ॥

शाखादिभ्यो यत् ॥ १०३ ॥

शाखा इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो यत् प्रत्ययो भवति इवार्थे ।
शाख्यः । मुरयः । जघन्यः । शाखा । मुख । जघन । शृङ्ग । मेघ । घरण ।
शिरस् । उरस् । अग्र । शरण । शाखादिः ॥

द्रव्यं च भठ्ये ॥ १०४ ॥

द्रव्यशब्दो निपात्यते भठ्येऽभिधेये । द्रुशब्दादिवार्थं यत् प्रत्ययो निपात्यते ।
व्यम् । भव्य आत्मवान् । अभिप्रेतानामर्थानां पात्रभूत उच्यते ।
द्रव्योऽयं माणवकः ॥

कुशाम्राच्छ ॥ १०५ ॥

कुशाम्राब्दादिवार्थं छः प्रत्ययो भवति । कुशाम्रमिव सूक्ष्मत्वात्,
बुद्धिः । कुशाम्रीय वस्त्रम् ॥

समासाच्च तद्विपयात् ॥ १०६ ॥

तदित्यनेन प्रकृत इवार्थो निर्दिश्यते । इवार्थविपयात् समासाच्चपरस्मिन्
एव छः प्रत्ययो भवति । काकतालीयम् । अजाकृपाणीयम् । अन्धकवर्त्तकीयम् ।
किंतोपनत चित्रीकरणमुच्यते । तत् कथम् ? काकस्यागमनं यादृच्छिकम् ।
पतनं च, तेन तालेन पतता काकस्य वधः कृतः । एवमेव देवदत्तस्य
दस्यूनां चोपनिपातः, तैश्च तस्य वधः कृतः तत्र यो देवदत्तस्य दस्यूनां च सम
स काकतालसमागमसदृश इत्येक उपमार्थः । अतश्च देवदत्तस्य वधः, स क
वधसदृश इति द्वितीय उपमार्थः । तत्र प्रथमे समासः, द्वितीये प्रत्ययः ।
यमस्मादेव जापकात् । न ह्यस्यापरं लक्षणमस्ति । सुप्तुपेति वा समासः । स चैव
पय एव ॥

शर्करादिभ्योऽण् ॥ १०७ ॥

शर्करा इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्य इवार्थेऽण् प्रत्ययो भवति । शर्करेव शा
रम् । कापालिकम् । शर्करा । कपालिका । पिष्टिकः (१) । पुण्डरीकः । शतपत्रः ।
मन् । गोपुच्छः । नरालि । नकुला । सिकना । शर्करादिः ॥

अङ्गुल्यादिभ्यश्च ॥ १०८ ॥

अङ्गुल्यादिभ्य इवार्थे ङ् प्रत्ययो भवति । अङ्गुलीवाहुलकः । भारजिकः ।
लि । मरुजः । वध्रः । वल्गुः । मण्डरः । मण्डलः । शङ्कुलः । कपि । उदश्वत् । गोणी
उरस् । शिखा । कुलिशः । अङ्गुल्यादिः ॥

(१) कनिष्ठिक, क पृष्ठिक इति पाठान्तरम् ।

एकशालायाष्ठजन्यतरस्याम् ॥ १०९ ॥

एकशालाशब्दादिवार्येऽन्यतरस्यां ठच् प्रत्ययो भवति । अन्यतरस्यां प्रहणेनानन्तरष्टक् प्राप्यते । एकशालेव, एकशालिकः । ऐकशालिकः ॥

कर्कलौहितादीकक ॥ ११० ॥

ककर्कलौहितशब्दाभ्यामिवार्ये ईक् प्रत्ययो भवति । कर्कः शुक्लोऽरवः, तेन तदृशः, कार्कः । लौहितीकः स्फटिकः स्वयमलौहितोऽप्युपाश्रयवशात्तथा प्रतीयते ।

प्रत्यनपूर्वविश्वेमात्थाल् छन्दसि ॥ १११ ॥

प्रत्यन पूर्व विश्व इम इत्येतेभ्य इवार्ये थाल् प्रत्ययो भवति छन्दसि विषये । तं तनया पूर्वधा विश्वधेमया ॥

पूगाञ्ज्योऽग्रामणीपूर्वात् ॥ ११२ ॥

इवार्ये इति निवृत्तम् । नानाजातीया अनियतवृत्तयोऽर्थकामप्रधानाः संघाः ग्राः । पूगवाचिनः प्रातिपदिकादग्रामणीपूर्वात् स्वार्थे ङ्यः प्रत्ययो भवति । लौहवज्रयः । लौहभज्यौ । लोहभजः । शैब्यः । शैब्यौ । शिवयः । चातक्यः । चातयी । चातका । अग्रामणीपूर्वादिति किम् ? देवदत्तो ग्रामणीरेषां त इमे देवदत्तका । श्वदत्तकाः ॥

घ्रातन्फञ्जोरस्त्रियाम् ॥ ११३ ॥

नानाजातीया अनियतवृत्तय उत्सेधजीविनः संघा घ्राताः । घ्रातवाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यश्चफञ्प्रत्ययान्तेभ्यश्च स्वार्थे ङ्यः प्रत्ययो भवत्यस्त्रियाम् । कापोतपायः । कापोतपाक्यौ । कपोतपाकाः । घैहिमत्यः घैहिमत्यौ । घ्रीहिमताः । चफजः । त्वपि कौञ्जायन्यः । कौञ्जायन्यौ । कौञ्जायनाः । घ्राध्नायन्यः । घ्राध्नायन्यौ । घ्राध्नायनाः । अस्त्रियामिति किम् ? कपोतपाकी । घ्रीहिमती । कौञ्जायनी । घ्राध्नायनी ॥

आयुधजीविसंघाञ्ज्यङ्वाहीकेष्वब्राह्मणराजन्यात् ॥ ११४ ॥

आयुधजीविनां संघः आयुधजीविसंघः । स वाहीकैर्विशेष्यते । वाहीकेषु य आयुधजीविसंघस्तद्वाचिनः प्रातिपदिकाद् ब्राह्मणराजन्यवर्जितात् स्वार्थे ङ्यत् प्रत्ययो भवति । ब्राह्मणे तद्विशेषग्रहणम् । राजन्ये तु स्वरूपग्रहणमेव । टकारो वैभ्यः । तेनास्त्रियामिति मानुवर्त्तते । कौण्डीवृत्स्य । कौण्डीवृत्स्यौ । कौण्डीवृत्साः । द्विक्यः । चौद्रक्यौ । जुद्रकाः । मालव्यः । मालव्यौ । मालवाः । स्त्रियां कौण्डीवृत्सी । द्विकी । मालवी । आयुधजीविग्रहणं किम् ? मल्लाः । शयण्डाः । संघग्रहणं किम् ? आट् । वाहीकेष्विति किम् ? शबराः । पुलन्दाः । अग्राहणं राजन्यादिति किम् ? पालवा ब्राह्मणाः । शालङ्कायना राजन्याः ॥

वृकाट्देण्यन् ॥ ११५ ॥

आयुधजीविसंघादिति वर्त्तते । वृकशब्दादायुधजीविनः स्वार्थे देण्यन् प्रत्योय

भवति । टकारो डीवर्धो णकारो वृद्धयर्थः । वाक्येयः । वाक्येयी । वृका । आयुधजी
विसर्गविशेषण जातिशब्दान्माभूत् । 'कामत्रोधौ मनुष्याणां सादितारी वृकाविव ।'

दामन्यादित्रिगर्त्तपष्टाच्छ ॥ ११६ ॥

आयुधजीविसर्गादिति वर्त्तते । दामन्यादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यस्त्रिगर्त्तपष्टेभ्यश्चायु-
धजीविमघवाचिभ्यः स्वाथं छ प्रत्ययो भवति । येपामालुधजीविना सघाना पदन्तवर्गा
स्तत्र च त्रिगर्त्त पष्ट । त्रिगर्त्त पष्टो येषां ते त्रिगर्त्तपष्टा इत्युच्यन्ते । तेषु च य
आहुस्त्रिगर्त्तपष्टास्तु कौण्डोपरथदाण्डकी । कौण्डिकजालमानिश्च ब्रह्मगुप्तो ध जानकि ॥ -

दामन्यादिभ्यस्तावत्-दामनीयः । दामनीयौ । दामनयः । औलपीय
औलपीयौ । उलपयः । त्रिगर्त्तपष्टेभ्यः खल्वपि-कौण्डोपरथीयः । कौण्डोपरथीयौ
कौण्डोपरथाः । दाण्डकीयः । दाण्डकीयौ । दाण्डक्यः । कौण्डकीयः । जालमानीयः
ब्रह्मगुप्तीयः । जाकीयः । दामनीः । औलपिः । आकिदन्ती । काररन्ति । कारुदन्ति ।
शत्रुन्तपि । सार्वसेलि । विन्दुः । मौञ्जयनः । उलपः । सावित्रीपुरः(१) दामन्यादि ॥

पश्वादीयौधेयादिभ्यामणर्जौ ॥ ११७ ॥

आयुधजीविसर्गादियेव । पश्वादिभ्यो यौधेयादिभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्यः
जीविसंघवाचिभ्यः स्वाथः णञौ प्रत्ययौ भवतः । पार्श्वः । पार्श्वी । पार्श्व
आसुरः । आसुरी । असुराः । यौधेयः । शौक्रयः । पशुः । असुरः । रक्षस् । ब्राह्मक
वयस् । मरुत् । दशाहः । पिशाचः । विशालः । अशनिः । कार्पापणः । सवत् । वसु
पश्वादि ॥ यौधेयः । कौशेयः । कौशेयः । शौश्रेयः । शोश्रेयः । धास्तयः । धास्तय
जाशालेयः । त्रिगर्त्तः । भरतः । उक्षीनरः । यौधेयादि ॥

अभिजिद्भिदभृच्छालागच्छिखाराच्छमीरदूर्णाच्छहमदणो यञ् ॥ ११८ ॥

आयुधजीविसर्गादिति निवृत्तम् । अभिजिदादिभ्योऽणन्तेभ्यः
स्वाथ यञ् प्रत्ययो भवति । अभिजितोऽपत्यमित्यणः । तदन्तायञ् । अभिजिय
आ भजित्यौ । अभिजिताः । वैदभृत् । वैदभृत् । वैदभृत् । शालावत्यः ।
वयौ । शालावताः । शैखावयः । शामीवयः । औणावयः । औमयः ।
त्राणो ग्रहणमित्यणः । अभिजितो मुहूर्त्तः । अभिजितः स्थालीपाक इत्यत्र न

त्र्यादयस्तद्वाजा ॥ ११९ ॥

पूजाभ्यो ग्रामणीपूर्वादित्यत्र प्रभृति ये प्रत्ययास्ते तद्वाचसज्ञा भवन्ति ।
चैवोदाहृतम् । तद्वाचप्रदेशा तद्वाजस्य बहुष्वित्यवभादयः ॥
इति श्रीचयादित्यविरचिताया काशिकाया वृत्तौ पञ्चमस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ५ ॥

(१) अच्युतन्ति । कोकता । तुलभः । देववापि । औनकी । अपच्युतकी । कक
पिण्डः । एतेष्वण्डिका पुस्तकान्तरे ।

॥ अथ पञ्चमस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

पादशतस्य संख्यादेर्वीप्सायां वुन् लोपश्च ॥ १ ॥

पादशतान्तस्य सख्यादेः प्रातिपदिकस्य वीप्सायां लोप्यायां वुन् प्रत्ययो भवति, ताम्रद्वियोगेन चान्तस्य लोपो भवति । यस्येति लोपेनैव सिद्धे पुनर्वचनमिति मितिकार्थम् । यस्येति लोपः परनिमित्तकः, तस्य स्थानिवद्भावात् पादः पदिति द्वावो न स्यात् । अस्य त्वनैमित्तिकरत्नाच्च स्थानिवत्त्वम् । द्वौ द्वौ पादौ ददाति, द्वेपदिकां ददाति । द्वे द्वे शते ददाति, द्विशतिकां ददाति । तद्वितार्थ इति समासः । ततः प्रत्ययः । सभावाच्च वुन्प्रत्ययान्तं स्त्रियामेव वृत्तते । पादशतस्येति किम् ? तौ द्वौ मापौ ददाति । संख्यादेरिति किम् ? पादं पादं ददाति । वीप्सायामिति केम् ? द्वौपादौ ददाति । द्वे शते ददाति । पादशतग्रहणमनर्थकमन्यत्रापि दर्शनात् । त्रिमोदिकां ददाति, त्रिमोदिका ददाति ॥

दण्डव्यवसर्गयोश्च ॥ २ ॥

दमनं दण्डः । दानं व्यवसर्गः । दण्डव्यवसर्गयोर्गम्यमानयोः पादशतान्तस्य प्रातिपदिकस्य संख्यादेर्वुन् प्रत्ययो भवति, अन्तलोपश्च । अवीप्सार्थोऽयमारम्भः । तौ पादौ दण्डितः, द्विपदिकां दण्डितः । द्वौ पादौ व्यवसृजति, द्विपदिकां व्यवसृजति । द्विशतिकां दण्डितः । त्रिशतिकां व्यवसृजति । त्रिशतिकां ॥

स्थूलादिभ्यः प्रकारवचने कन् ॥ ३ ॥

स्थूलादिभ्यः प्रकारवचने धोत्ये कन् प्रत्ययो भवति । जातीयरोऽपवादः । प्रकारो विशेषः । स्थूलप्रकारः स्थूलकः । अणुकः । मापकः । एकप्रकरणे चञ्चद्वृहत्तोरपसम्पानम् । चञ्चप्रकारः, चञ्चकः । वृहत्कः । चञ्चवृहत्तोरिति केचित् पठन्ति । तेषां वृहत्कः, वृहत्क इति उदाहरणं द्रष्टव्यम् । केऽण इति इत्स्वः (१) । स्थूल । अणु । माप । इषु । कृष्ण । तिलेषु । यव । घीहिषु । इत्स्वतिलपाद्यकालावदाताः सुरायाम् । गोमूत्रावच्छादने । मुराया अही । जार्ण शालिषु । पत्रमूले समस्तव्यस्ते । मारीपुत्र । कुमार । शशुर । मणि । स्थूलादिः ॥

अनत्यन्तगतौ क्तात् ॥ ४ ॥

अत्यन्तगतिरूपेण सवन्धः तदभावोऽनत्यन्तगतिः । अनत्यन्तगतौ गम्यमानां क्तान्तात्कन्प्रत्ययो भवति । भिन्नकः । द्विन्नकः । अनत्यन्तगताविति किम् ? मद्यम् । द्विन्नम् ॥

न सामिवचने ॥ ५ ॥

सामिवचने उपपदे क्तान्तात्कन्प्रत्ययो न भवति । सामिकृतम् । सामिभुक्तम् ।

(१) केण इति इत्स्व इत्यपवादः । पदमन्वयां दर्शनात् ।

वचनग्रहणं पर्यायार्थम् । अर्द्धकृतम् । मेमकृतम् । सामिवचने प्रतिपेधानर्थस्य प्रकृत्याभिहितत्वात् । एवं तर्हि नैयायमनत्यन्तगतौ विहितस्य कनः प्रतिपेधः, किं तर्हि स्वार्थिकस्य । केन पुनः स्वार्थिकः कन् विहितः ? एतदेव ज्ञापकं भवति स्वार्थे कञ्चित् । तत्र यदेतदुच्यते—एवं हि सूत्रमभिन्नतरकं भवति । एतैर्हि बहुतरकं व्याप्यत इत्येवमादि तदुपपन्नं भवति (१) ॥

बृहत्या आच्छादने ॥ ६ ॥

कञ्चनुवर्त्तते, न प्रतिपेधः । बृहतीशब्दादाच्छादने वर्त्तमानात् स्वार्थे कन्प्रत्ययो भवति । बृहतीका । आच्छादने इति किम् ? बृहती छन्दः ॥

अपडक्षाशितङ्गलं कर्मालं पुरुषाध्युत्तरपदात् ख. ॥ ६ ॥

अपडक्ष आशितंगु अलंकर्मन् अलंपुरुष इत्येतेभ्योऽध्युत्तरपदाच्च स्वार्थे खः प्रत्ययो भवति । अविद्यमानानि पडक्षीण्यस्येति बहुव्रीहिः । बहुव्रीहौ सक्थ्यचगोरिति पच् । ततः खप्रत्ययः । अपडक्षीणो मन्त्रः । यो द्वाभ्यामेव क्रियते न बहुभिः । आशिता गार्गोऽस्मिन्नरण्ये आशितगवीनमरण्यम् । निपातनात् पूर्वपदस्य सुमागमः । अलंकर्मन् । अलंपुरुष इति । पर्याययो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्येति समासः । अलंकर्मणेऽलंकर्मणिः । अलंपुरुषाय, अलंपुरुषीणः । अध्युत्तरपदस्तत्पुरुषः । अधिशब्दः शौण्डादिषु पठ्यते । राजाधीनः । नित्यश्चाय प्रत्ययः । उत्तरत्र विभाषाग्रहणात् । अन्येपि स्वार्थिका नित्याः प्रत्ययाः स्मर्यन्ते—तत्रवादयः प्राक्कनः । न्यादयः प्राग्बुनः । आमादयः प्राङ् मयटः । बृहतीजान्यन्ताः समासान्ताश्चेति ॥

विभाषाञ्चेरदिकस्त्रियाम् ॥ ८ ॥

अन्यत्यन्तात् प्रातिपदिकादिकस्त्रियां वर्त्तमानात् स्वार्थे विभाषा खः प्रत्ययो भवति । प्राक् । प्राचीनम् । अर्वाक् । अर्वाचीनम् । अदिकस्त्रियामिति किम् ? प्राची दिक् । प्रतीचो दिक् । दिग्ग्रहणं किम् ? प्राचीना द्राक्षणी । अर्वाचीना शिखा । स्त्रीग्रहणं किम् ? प्राचीनं दिग्ग्रमणीयम् । उदीचीनं दिग्ग्रमणीयम् ॥

जात्यन्ताच्छ्र वन्धुनि ॥ ९ ॥

जात्यन्तात् प्रातिपदिकाद् वन्धुनि वर्त्तमानात् स्वार्थे छः प्रत्ययो भवति । वध्यतेऽस्मिन्नातिरिति वन्धुशब्देन द्रव्यमुच्यते । येन तद्वन्धु द्रव्यम् । ब्राह्मणजातीयः । क्षत्रियजातीयः । वैश्यजातीयः इति । तत्रैवोच्यते । वन्धुनीति किम् ? ब्राह्मणजातिः शोभना ॥

स्थानान्ताद्विभाषा सस्थानेनेति चेत् ॥ १० ॥

स्थानान्तात् प्रातिपदिकाद्विभाषा छः प्रत्ययो भवति सस्थानेनेति चेत् ॥

(१) एतैर्हि बहुतरकं व्याकरणमधीनमित्येवमाहुपपन्नं भवति । इति पाठान्तरम् ।

र्थवद्भवति । सस्थान इति तुल्य उच्यते, समानं स्थानमस्येति कृत्वा । पित्रा तुल्यः
पितृस्थानीयः । पितृस्थानः । मातृस्थानीयो, मातृस्थानः । राजस्थानीयो राजस्थानः ।
सस्थानेनेति किम् ? गोस्थानम्, अश्वस्थानम् । इतिक्रणो विवक्षार्थः । तेन बहुव्रीहिः
सस्थानशब्दोऽर्थमुपस्थापयति, न तत्पुरुषः । चेच्छब्दः संबन्धार्थः । द्वयोर्विभाषो-
र्नित्या विधय इति पूर्वत्र नित्यविधयः ॥

किमेत्तिङव्ययघादान्वद्द्रव्यप्रकर्षे ॥ ११ ॥

किम् एकारान्तात्तिङन्तादस्येभ्यश्च यो विहितो घः स किमेत्तिङव्ययघः तद-
न्तात् प्रातिपदिकादद्रव्यप्रकर्षे आम् प्रत्ययो भवति । यद्यपि द्रव्यस्य स्वतः प्रकर्षो
नास्ति तथापि गुणक्रियास्थः प्रकर्षो यदा द्रव्य उपचर्यते तदाऽयं प्रतिषेधः । [क्रिया-
गुणयोरेवायं प्रकर्षं ग्रन्थयः । कितराम् । कितमाम् । पूर्वाद्धितराम् । पूर्वाद्धितमाम् ।
पचतितराम् । पचतितमाम् । उच्चैस्तराम् । उच्चैस्तमाम् । अद्रव्यप्रकर्ष इति किम् ।
उच्चैस्तरः । उच्चैस्तमः ॥

अमु च च्छन्दसि ॥ १२ ॥

किमेत्तिङव्ययघादद्रव्यप्रकर्षे अमु प्रत्ययो भवति छन्दसि विषये, चकारादामु
च । प्रतरं नयामः । प्रतरां वस्य । स्वरादिषु अम् आम् इति पठ्यते । तस्मात्तदन्त-
स्यान्ययत्वम् ॥

अनुगादिनष्टक् ॥ १३ ॥

अनुगदीत्यनुगादी । अनुगादिन्शब्दात् स्वार्थे ङक् प्रत्ययो भवति । आनुगादिव
णच् । स्त्रियामञ् ॥ १४ ॥

कर्मन्यतिहारे णच् स्त्रियामिति णज्जिहितः, तदन्तात् स्वार्थेऽङ् प्रत्ययो भवति
स्त्रियां विषये । व्यायक्त्रेशी । व्यायहासी वर्तते । स्त्रीप्रहणं किमर्थं यावता णच्
स्त्रियामेव विहितः ततः स्वार्थिकस्तत्रैव भविष्यति ? एव तर्ह्येतदज्ञापयति स्वार्थिकाः
प्रत्ययाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्तन्तेऽपीति । तेन गुडकरणा द्राक्षा । तैलकरणा
प्रसन्ना(१) । देव एव देवतेत्येवमाद्युपपन्न भवति ॥

अणिनुण ॥ १५ ॥

अभिविधौ भाव इनुण् विहितस्तदन्तात् स्वार्थेऽण् प्रत्ययो भवति । सांराविणे
वर्तते । सांकृदिनम् ॥

विसारिणो मत्स्ये ॥ १६ ॥

विसरतीति विसारी । विसारिन् शब्दात् स्वार्थेऽण् प्रत्ययो भवति मत्स्येऽभि-
धेये । विसारिणो मत्स्यः । मत्स्य इति किम् ? विसारी देवदत्तः ॥

संख्याया क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच ॥ १७ ॥

सख्याशब्देभ्य क्रियाभ्यावृत्तिगणने वर्त्तमानेभ्य स्वार्थं कृत्वसुच् प्रत्ययो भवति । पौनः पुन्यमभ्यावृत्ति । एककृतकाणा तुल्यजातीयाना क्रियाणा जन्म-सख्यान क्रियाभ्यावृत्तिगणन तत्र प्रत्ययः । पत्र वारान् भुङ्क्ते पञ्चहुव । सप्तकृत् । सख्याया इति किम् ? भूरिवारान् भुङ्क्ते । क्रियाग्रहण किमर्थम् , यावताभ्यावृत्ति क्रियाया एव सम्भ्रति, न द्वयगुणयो ? उत्तरार्थं क्रियाग्रहणम् । एकस्य सकृद्वेद्यत्र क्रियैव गण्यते, नाभ्यावृत्ति । असम्भवात् । अभ्यावृत्तिग्रहण किम् ? क्रियामात्रगणने मा भूत्-पञ्चराका । दशपाका । गणनग्रहण किमर्थम् , यावता गणनास्मिन्नेव सख्या ? अक्रियमाणे गणनग्रहणे क्रियाभ्यावृत्तौ वर्त्तमानेभ्य सत्प्रेयवचनेभ्य एव प्रत्यय स्थात् । शतवारान् भुङ्क्ते, शतकृत् इति । इह न स्यात्-गत वाराणा भुङ्क्ते इति । न ह्यत्राभ्यावृत्तौ शतशब्दः । सख्यानमात्रवृत्तिनात् । गणनग्रहणात्सर्वत्र सिद्धं भवति ॥

द्वित्रिचतुर्भ्य सुच ॥ १८ ॥

द्वित्रिचतुर् इत्येतेभ्य सख्याशब्देभ्य क्रियाभ्यावृत्तिगणने वर्त्तमानेभ्य सुच् प्रत्ययो भवति । कृत्वसुचोऽपवादः । द्विर्मुङ्क्ते । त्रिर्मुङ्क्ते । चतुर्मुङ्क्ते । चकार स्वार्थः ॥

एकस्य सकृन्च ॥ १९ ॥

एकशब्दस्य सकृद्विषयमादेशो भवति सुच् प्रत्यय क्रियागणने । कृत्वसुचोऽपवादः । अभ्यावृत्तिस्तिवह न सम्भ्रति । सकृदुभुङ्क्ते । सकृदर्थात् । एक पाक इत्यत्र न भवति, अनभिधानात् ॥

विभाषा बहुधाऽविप्रकृष्टकाले ॥ २० ॥

बहुशब्दात् क्रियाभ्यावृत्तिगणने वर्त्तमानात् विभाषा धा प्रत्ययो भवति । कृत्व सुचोऽपवादः । पक्षे सोऽपि भवति । अविप्रकृष्टग्रहण क्रियाभ्यावृत्तिविशेषणम् । क्रियाणामुत्पत्त्यर्थेदासन्नकाला भवन्ति, न विप्रकृष्टकाला । बहुधा दिवसस्य भुङ्क्ते । बहुकृत्यो दिवसस्य भुङ्क्ते । अविप्रकृष्टकाल इति किम् ? बहुकृत्यो मासस्य भुङ्क्ते ॥

तत्प्रकृतवचने मयद् ॥ २१ ॥

तदिति प्रथमा समर्थविभक्तिः , प्राप्नुयेण प्रस्तुत प्रकृतम् । प्रथमासमर्थात् प्रकृतोपाधिकेऽर्थे वर्त्तमानास्वार्थं मयद् प्रत्ययो भवति । एकारो हीवर्थः । अन्न प्रकृतम्, अन्नमयम् । अपूपमयम् । अपरे पुनरेव सूत्रार्थमाहुः - प्रकृतमित्युच्यतेऽस्मिन्निति प्रकृतवचन, तदिति प्रथमासमर्थात् प्रकृतवचनेऽभिधेय मयद् प्रत्ययो भवति । अन्न प्रकृतमस्मिन्नन्नमयो यज्ञः । अपूपमय पर्वः । वटकमयी यात्रा । इयमपि प्रमाणमुभयथा सूत्रप्रणयनात् ॥

समूहवच्च बहुषु ॥ २२ ॥

तत्प्रकृतवचन इत्येव । बहुषु प्रकृतेषूच्यमानेषु समूहवत् प्रत्यया भवन्ति, चरा

रान्मपट् च । मोदकाः प्रहृताः प्राचुर्येण प्रस्तुताः, मौदकिकम् । मोदकमपम् । शप्कु-
ल्लिम् । शप्कुलीमपम् । अतिवर्त्तन्तेऽपि स्वार्थिकाः प्रहृतितो लिङ्गवचनानि ।
द्वितीयं सूत्रार्थं मोदकाः प्रहृता अस्मिन् यज्ञे, मौदकिको यज्ञः । मोदकमपम् । शप्कु-
ल्लिङ्गः । शप्कुलोमयः ॥

अनन्तापसथेतिहभेपजाब् व्यः ॥ २३ ॥

अनन्तादिभ्यः स्वार्थे भ्यः प्रत्ययो भवति । अनन्त एव, आनन्त्यम् । आवसप-
पवापसप्यम् । इति ह, ऐतिह्यम् । निपातममुदायोऽयमुपदेशपारम्पर्यं वर्त्तते । भेप-
जमेव, भैपज्यम् । महाविभाषया विकल्पते प्रत्ययः ॥

देयतान्तात्तादर्थ्यं यन् ॥ २४ ॥

देवताशब्दान्तात् प्रातिपदिकाश्चतुर्थीसमर्थान्तादर्थ्यं यत् प्रत्ययो भवति । तदर्थं
एव तादर्थ्यम् । चातुर्वर्ण्यादित्वात् प्यञ् । तदिति प्रकृत्यर्थो निर्दिश्यते । अग्निदेव
तार्थं इदम्, अग्निदेवत्वम् । पितृदेवत्वम् ॥

पादार्थाभ्यां च ॥ २५ ॥

तादर्थ्यं इत्येव । पादार्थशब्दाभ्यां चतुर्थीसमर्थान्तादर्थ्येऽभिधेये यत्प्रत्ययो
भवति । पादार्थमुदक पाद्यम् । अर्थम् । अनुक्तममुच्चयार्थश्चकारः । यथादर्शनमन्यत्रापि
प्रत्ययो भवति । एष वै सप्तदशचरश्छन्दस्यः प्रजापतिः । वसु । अयस् । ओक ।
कवि । सेम । उदक । वर्चस् । निष्केवल । उक्थ । जन । पूर्वं । नय । सूर । मर्त ।
यविष्ठ । इत्येतेभ्यश्छन्दसि स्वार्थं यत्प्रत्ययो भवति । अग्निरीशेवसत्यस्य । अयस्यो
वसानाः । द्वितीयावदुवचनस्यालुक् । अपोवसाना इत्यर्थः । स्वओक्थे । कथ्योसि ।
सेम्यस्य वस्यति । वायुर्वर्चस्यः । निष्केवल्य शसति । उक्थ्य शसति । जन्य तामिः ।
पूर्वा विशाः । स्तोमैर्जनयामि नव्यम् । सूर्यः । मर्यः । यविष्ठयः । ॐआमुप्यायणा-
मुप्यपुत्रिकेत्युपसर्गानम् ॥ ॐसमस्तद्वादावतुप्रत्ययो वक्तव्यः ॥ समावदसतु ।
छनवस्य नृ आदेशरत्नपूतनपूताश्च प्रत्यया ॥ नूलम् । नूतनम् । नधीनम् । छनश्च
पुराणे प्रातु ॥ पुराणे वर्त्तमानात् प्रशब्दाच्चः प्रत्ययो भवति, चकारात्तनपूतनपूताश्च ।
प्रणम् । प्रन्नम् । प्रतनम् । प्रीणम् । ॐभारूपनामभ्यो धेयः प्रत्ययो वक्तव्यः ॥
भागधेयम् । रूपधेयम् । नामधेयम् । ॐमित्राच्छन्दसि ॥ मित्रधेय यत्स्व ॥
ॐआग्नीध्रसाधारणादञ् ॥ आग्नीध्रम् । साधारणम् । स्त्रियां ङीप्-आग्नीध्री
साधारणी । चाप्रकरणञ्च विकल्पन्त एतान्युपसर्गानानि, तेन यथाप्राप्तमपि भवति ।
आग्नीध्रा शाला । साधारणा भूरिति । ॐअयवममरद्भ्या छन्दस्यन्वक्तव्य ॥
आयवसे रमन्ते (१) । मारुत शङ्कः ॥

अतिश्रेष्ठः ॥ २६ ॥

तादर्थ्य इत्येव । अतिशब्दाच्चतुर्थीसमर्थात्तादर्थ्यमभिधेये व्यः प्रत्ययो भवति ।
अतिथये इदम्, आतिथ्यम् ॥

देवात्तल् ॥ २७ ॥

तादर्थ्य इति निवृत्तम् । देवशब्दात्स्वार्थं तल् प्रत्ययो भवति । देव एव देवता ॥

अवेः कः ॥ २८ ॥

अविशब्दात् स्वार्थं कः प्रत्ययो भवति । अविरेवाविकः ॥

यात्रादिभ्यः कन् ॥ २९ ॥

यात्र इत्येवमादिभ्यः स्वार्थं कन् प्रत्ययो भवति । यात्र एव, यात्रकः । मणिकः ।
याव । अस्थि । चण्ड । पीतस्तम्ब । ऋताबुष्णशीते । पशो लूनविघाते । अणु
निपुणे । पुत्र कृत्रिमे । स्नात वेदसमाप्ती । शून्य रक्ते । दान कुत्सिते । तनु सूत्रे ।
ईषत्तश्च, श्रेयस्कः । ज्ञात । कुमारीऋडनक्रानि च । यात्रादिः ॥

लाहितान्मगौ ॥ ३० ॥

लोहितशब्दान्मगौ वर्त्तमानास्वार्थं कन् प्रत्ययो भवति । लोहितो मणिः, लोहि-
तकः । मणाविति किम् ? लोहितः ॥

वर्ण चानित्ये ॥ ३१ ॥

अनित्ये वर्णे वर्त्तमानालोहितशब्दात् स्वार्थं कन् प्रत्ययो भवति । लोहितकः
कोपेन । लोहितकः षोडशेन । अनित्य इति किम् ? लोहितो गौः । लोहित रुधिरम् ।
ललोहिताल्लिङ्गबाधन वा वक्तव्यम् ॥ लोहितिका कोपेन । लोहितिका कोपेन ॥

रक्ते ॥ ३२ ॥

लाक्षादिना रक्ते यो लोहितशब्दस्तस्मात् कन् प्रत्ययो भवति । लोहितकः कम्प-
लः । लोहितकः पटः । लिङ्गबाधन वेत्येव । लोहितिका । लोहिनिना शाटी ॥

कालाच्च ॥ ३३ ॥

वर्णे चानित्ये रक्त इति द्वयमप्यनुवर्त्तते । कालशब्दादनित्ये वर्त्तमानाद्रक्ते च कन्
प्रत्ययो भवति । कालक मुख बेलक्षणेन । रक्ते-कालकः पटः । कालिका शाटी ॥

विनयादिभ्यस्तृक् ॥ ३४ ॥

विनय इत्येवमादिभ्यः स्वार्थं कन् प्रत्ययो भवति । विनय एव, वैनयिकः । साम-
यिकः । औपयिकः । विभाषाग्रहणेन विकल्प्यते प्रत्ययः । विनय । समय । उपायाद्
ह्रस्वत्वं च । सगति । कथंचिद् । अक्रस्मात् । समयाचार । उपचार । समाचार ।
व्यवहार । सप्रदान । समुत्कर्ष । समूह । विशेष । अत्यय (१) । विनयादिः ॥

वाचो व्याहृतार्थायाम् ॥ ३५ ॥

व्याहृतः प्रशंसितोऽर्थो यस्यास्तस्यां वाचि वर्त्तमानाद्वाक्यशब्दात् स्वार्थेऽङ् प्रत्य-
यो भवति । पूर्वमन्वेने कार्यत्वात् संदेशवाग् व्याहृतार्थेत्युच्यते । वाचिकं कथयति ।
वाचिकं श्रद्धे । व्याहृतार्थायामिति किम् ? मधुरा वाग् देवदत्तस्य ॥

तद्युक्तात् कर्मणोऽण् ॥ ३६ ॥

व्याहृतार्थाया वाचा य कर्म युक्तं तदभिधायिनः कर्मशब्दात् स्वार्थेऽण् प्रत्ययो
भवति । कर्मव, कर्मणम् । वाचिक श्रवा तथैव यत्कर्म क्रियते तत्कर्मणमित्युच्यते ।
१ छान्दोग्यप्रकरणे कुलालवरडनिपादकमोरचण्डालमित्रामित्रेभ्यश्चन्द्रस्युपसंख्यानम् ॥
कुलाल एव, पौलालः । वारुडः । नैपादः । कामारः (१) । चाण्डालः । मैत्रः । आमित्रः ।
सान्नाय्यानुजानरानुपूकानुपुभचातुप्राशयराज्ञोपनैवातपैकृतवारिवस्तृताप्रायणाग्रहा-
यणसान्तपनाः । एतेऽणन्ताः स्वार्थिकारद्यन्दसि भाषायां शेष्यन्ते ॥

ओपधेरजातो ॥ ३७ ॥

ओपधिशब्दादजातो वर्त्तमानात् स्वार्थेऽण् प्रत्ययो भवति । ओपधं पिबन्ति ।
ओपध ददाति । अजाताविति किम् ? ओपधयः क्षेत्रे रुद्धा भवन्ति ॥

प्रज्ञादिभ्यश्च ॥ ३८ ॥

प्रजानातीति प्रज्ञ इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः स्वार्थेऽण् प्रत्ययो भवति ।
प्रज्ञ एव, प्राज्ञः । प्राज्ञी स्त्री । यस्यास्तु प्रज्ञा विद्यते सा प्राज्ञा भवति । प्रज्ञाश्रद्धा-
चावृत्तिभ्यो ण इति विदक्षित्यत्र पठ्यते । शत्रन्तस्य विदेर्ग्रहणं, विदेः शतुर्बसुरित्यत
एव ज्ञापकात् पाश्चिको वरवादेशः । अन्यतरस्यां ग्रहणं वा तत्रानुवर्त्तते । तुल्योस्तात-
हादिप्यन्यतरस्यामिति । प्रज्ञ । वणिक् । उशिक् । उणिक् । प्रत्यच् । विद्वस् । वि-
दन् । पोढन् । पोढश्च । विद्या । मनस् । श्रोत्र शरीरे, श्रौत्रम् । जुह्व । कृष्णमृगे ।
चिकीर्षत् । चोर । शक । योध । वक्षस् (२) । धूर्त्त । वस् । एव । मरुत् । क्रुड् । राजा ।
सत्वन्तु । दशार्ह । वयस् । धातुर (३) । रक्षस् । पिशाच । अशनि । कार्पाण ।
देवता । वन्धु । प्रज्ञादिः ॥

मृदस्तिकन् ॥ ३९ ॥

मृच्छब्दात्स्वार्थे तिकन् प्रत्ययो भवति । विकल्पः सर्वत्रानुवर्त्तते । मृदेव, मृत्तिवा
सरनी प्रशंसायाम् ॥ ४० ॥

प्रशंसोपाधिकेथे वर्त्तमानाद् मृच्छब्दात्सरन इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । रूपपो-
वादः । प्रशस्ता मृदु, मृत्ता, मृत्ना । नित्यश्चाय प्रत्ययः । उत्तरसूत्रेऽन्यतरस्या-
ग्रहणात् ॥

(१) श्रुडु पुत्रकेषु कान्तिके कमार इति तदुदाहरणे च कामार इति नास्ति ।

(२) वक्षस् । पाठः । (३) अशुर । पाठः ।

वृकज्येष्ठाभ्यां तिलतातिलौ च च्छन्दसि ॥ ४१ ॥

प्रशंसायामित्येव । वृकज्येष्ठाभ्यां प्रशंसोपाधिकेऽर्थे वर्तमानाभ्यां यथासंख्ये
तिलतातिलौ प्रत्ययौ भवतश्छन्दसि विषये । रूपोऽपवादः । वृकतिः । ज्येष्ठतातिः ॥

बहुलपार्थाच्छस्कारकादन्यतरस्याम् ॥ ४२ ॥

बहुर्थादल्पार्थाच्च कारकाभिधायिनः शब्दाच्छस् प्रत्यया भवन्ति अन्यतरस्याम् ।
विशेषानभिधानाच्च सर्व कर्मादिकारकं गृह्यते । बहूनि ददाति, बहुशो ददाति । अल्पं
ददाति । अल्पशो ददाति । बहुभिर्ददाति बहुशो ददाति । अल्पेन अल्पशः । बहुभ्यः,
बहुशः । अल्पशः, इत्येवमाद्युदाहार्यम् । बहुलपार्थादिति किम् ? गो ददाति । अथ
ददाति । कारकादिति किम् ? बहूना स्वामी अल्पानां स्वामी । अर्थग्रहणात्परायैभ्योऽपि
भवति-भूरिशो ददाति । स्तोकशो ददाति । बहुलपार्थान्मङ्गलामङ्गलवचनम् । यत्र
मङ्गलं गम्यते तत्राय प्रत्यय इत्यते । बहुशो ददातीत्याभ्युदयिकेषु कर्मसु । अल्पशो
ददातीत्यनिष्टेषु कर्मसु ।

संख्यैकवचनाच्च वीप्सायाम् ॥ ४३ ॥

सख्यावाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्य एकवचनाच्च वीप्सायां घोल्यायां शस् प्रत्ययो भ-
वति अन्यतरस्याम् । द्वौ द्वौ मोदकौ ददाति, द्विशः । त्रिशः । एकवचनात्सखपि-
कार्पापण कार्पापणं ददाति, कार्पापणशः । मापशः । पादशो ददाति । एकोऽर्थ उच्यते
येन तदेकवचनम् । कार्पापणादयश्च परिमाणशब्दा वृत्तावेकार्था एव भवन्ति । संख्यै-
कवचनादिति किम् ? घटंघटं ददाति । वीप्सायामिति किम् ? द्वौ ददाति । कार्पापणं
ददाति । कारकादित्येव । द्वयोर्द्वयोः स्वामी । कार्पापणस्य कार्पापणस्य स्वामी ॥

प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः ॥ ४४ ॥

प्रतिना कर्मप्रवचनीयेन योगे या पञ्चमी विहिता तदन्तात्तसिः प्रत्ययो भवति ।
प्रद्युम्नो वासुदेवतः प्रति । अभिमन्युर्जुनतः प्रति । वाप्रहणानुवृत्तेर्विकल्पेन भवति,
वासुदेवादर्जुनादित्यपि भवति । छत्तिसिप्रकरणे आद्यादिभ्य उपसत्स्थानम् । आदौ
आदितः । मध्यतः । पार्श्वतः । पृष्ठतः । आकृतिगगश्चायम् ॥

अपादाने चाहीयरुहोः ॥ ४५ ॥

अपादाने या पञ्चमी तस्याः पञ्चम्या वा तसिः प्रत्ययो भवति । तच्चेदपादान
हीयरुहोः सम्बन्धि न भवति । ग्रामत आगच्छति । ग्रामात् । चोरतो विभेति । चोरा-
त् । अध्ययनतः पराजयते । अध्ययनात् । अहीयरुहोरिति किम् ? सार्थाद्वीयते । पर्व-

अतिग्रहाव्ययनक्षेपेऽप्यकर्त्तरि तृतीयायाः ॥ ४६ ॥

अतिग्रम्य ग्रहोऽतिग्रहः । अचलनमप्ययनम् । क्षेपो निन्दा । अतिग्रहादिविषये या तृतीया तदन्ताद्वा तसिः प्रत्ययो भवति सा चेत्कर्त्तरि न भवति । वृत्तेनातिगृह्यते, वृत्ततोऽतिगृह्यते । चारित्रेणातिगृह्यते, चारित्रतोऽतिगृह्यते । न पुं वृत्तवानन्यानतिग्रम्य वृत्तेन गृह्यत इत्यर्थः । अप्ययने—वृत्तेन न व्ययते वृत्ततो न व्ययते । चारित्रेण न व्ययते चारित्रतो न व्ययते । वृत्तेन न चलतीत्यर्थः । क्षेपे—वृत्तेन क्षिप्तो वृत्ततः क्षिप्तः । चारित्रेण क्षिप्तः, चारित्रतः क्षिप्तः । वृत्तेन निन्दित इत्यर्थः । अकर्त्तरीति किम् । देवदत्तेन क्षिप्तः ॥

हीयमानपापयोगाच्च ॥ ४७ ॥

अकर्त्तरि तृतीयाया इत्येव । हीयमानेन पापेन च योगो यस्य तद्वाचिनः शब्दात् परा या तृतीया विभक्तिरकर्त्तरि तदन्ताद्वा तसिः प्रत्ययो भवति । वृत्तेन हीयते । वृत्ततो हीयते । चारित्रेण हीयते, चारित्रतो हीयते । पापयोगाच्च—वृत्तेन पापः । वृत्ततः पापः । चारित्रेण पापः । चारित्रतः पापः । क्षेपस्याविवक्षायां तत्वाख्यायामिदमुदाहरणम् । क्षेपे हि पूर्वैर्नैव सिद्धम् । अकर्त्तरीत्येव । देवदत्तेन हीयते ॥

पट्टथा व्याश्रये ॥ ४८ ॥

मानापक्षसमाश्रयो व्याश्रयः । व्याश्रये गम्यमाने पण्ड्यन्ताद् वा तसिः प्रत्ययो भवति । देवा अर्जुनतोऽभवन् । आदित्याः कर्णतोऽभवन् । पृष्ठी चात्र पक्षापेक्षैव । अर्जुनस्य पक्षे कर्णस्य पक्ष इत्यर्थः । व्याश्रय इति किम् ? वृक्षस्य शाखा ॥

रोगाच्चापनयने ॥ ४९ ॥

रोगो व्याधिः । तद्वाचिनः शब्दाद्या पृष्ठी विभक्तिस्तदन्ताद्वा तसिः प्रत्ययो भवति अपनयने गम्यमाने । अपनयन प्रतीकारः, चिकित्सेत्यर्थः । प्रवाहिकातः कुरु । कासतः कुरु । छर्दिकातः कुरु । प्रतीकारमस्याः कुर्वित्यर्थः । अपनयन इति किम् ? प्रवाहिकायाः प्रकोपनं कुरु ॥

अभूततद्भावे कृम्वस्तियोगे संपद्यकर्त्तरि चि्वः ॥ ५० ॥

कारणस्य विकाररूपेणाभूतस्य तदात्मना भावोऽभूततद्भावः । संपद्यतेः कर्त्ता संपद्यकर्त्ता । संपद्यकर्त्तरि वर्त्तमानात् प्रातिपदिकाद्भूततद्भावे गम्यमाने कृम्वस्तिभिर्धातुभिर्योगे चि्वः प्रत्ययो भवति । अशुक्लः शुक्लः संपद्यते, तं करोति शुक्लीकरोति । मलिनः शुक्लीकरोति । शुक्लीभवति । शुक्लीस्यात् । घटीकरोति मृदम् । घटीभवति । घटीस्यात् । अभूततद्भाव इति किम् ? शुक्लं करोति । नात्र प्रकृतिर्विवक्षिता कृम्वस्तियोग इति किम् ? अशुक्लः शुक्लो जायते । संपद्यकर्त्तरीति किम् ? यावता अभूततद्भावसामर्थ्यात्कृम्वस्तियोग एव संपद्यकर्त्तव्यम् । कारकान्तरसप्तौ मा भूत्—अदे-

वृहे देवगृहे सपद्यते । देवगृहस्थाधेयविशेषसवन्धेनाभूततद्भाव सत्त्वाधिकरणस्य न कर्तुरिति ॥

अरुर्मनश्चक्षुश्चेतोरहोरजसा लोपन्त्य ॥ ५१ ॥

अरु-प्रभृतीनामन्तस्य लोपो भवति चिच्च प्रत्यय । सर्वविशेषणसम्बन्धात् पूर्वं-
णैव प्रत्यय सिद्धो लोपमात्रार्थ आरम्भ । अनररु सम्पद्यते त करोति, अरुक्करोति ।
अरुभवति । अरुस्यात् । मनस-उन्मनीकरोति । उन्मनीभवति । उन्मनीस्यात् ।
प्रेक्षु-उच्चक्षुक्करोति । उच्चक्षुभवति । उच्चक्षुस्यात् । चेतस-विचेतीकरोति । विचे-
तीभवति । विचेतीस्यात् । ररुह-विरहीकरोति । विरहीभवति । विरहीस्यात् ।
रजस्-विरजीकरोति । विरजीभवति । विरजीस्यात् ॥

विभाषा साति कात्स्न्ये ॥ ५० ॥

अभूततद्भावे कृत्वस्तियोगे सपद्यकर्तरीति सर्वमनुवर्तते । अस्मिन् विषये विभाषा
साति-प्रत्ययो भवति, कात्स्न्यं गम्यमाने । यदि प्रकृति कृत्ना विकारात्मतामाप-
द्यत इत्यर्थ । अग्निसाद्भवति शस्त्रम् । अग्नीभवति शस्त्रम् । उदकसाद्भवति लवणम् ।
उदकीभवति लवणम् । कात्स्न्यं इति किम् ? एकदेशेन पटं शुद्धीभवति । विभाषा
ग्रहणं च प्रापकम् । प्रत्ययविकल्पस्तु महाविभाषयेव सिद्ध ॥

अभिविधौ सम्पदा च ॥ ५३ ॥

अभिविधिरभिव्याप्ति । अभिविधौ गम्यमाने चिविषये साति-प्रत्ययो भवति
सम्पदा योगे, चकारात् कृत्वस्तिभिश्च । विभाषाग्रहणानुवृत्तेरिच्चरप्यभ्यनुज्ञायते ।
स च कृत्वस्तियोग एक भवति न सम्पदा । अग्निसात् सम्पद्यते । अग्निसाद्भवति ।
उदकसात् सम्पद्यते । उदकसाद्भवति लवणम् । अग्नीभवति । उदकीभवति । अथा-
भिविधे कात्स्न्यस्य च को विशेषः ? यत्रैकदेशेनापि सर्वा प्रकृतिविकारमापद्यते सोऽ-
भिविधिः । यथाऽस्या सेनायामुत्पातेन सर्वं शस्त्रमग्निसात् सम्पद्यते । वर्षासु सर्वं
लवणमुदकसात् सम्पद्यत इति । कात्स्न्यं तु सर्वात्मना द्रव्यस्य विकाररूपापत्ती भवति ॥

तदधीनवचने ॥ ५४ ॥

अभूततद्भाव इति निवृत्तम्, अर्थान्तरोपादानात् । कृत्वस्तियोगे सम्पदा चेति
वर्तते । तदधीन नवायत्त तस्वामिकमित्यर्थ । स्वा मस्यामान्यमीक्षितव्यतामान्य च
तदधीनशब्देन निर्दिश्यते । स्वा मविशेषाच्चन प्रातिपदिकादी शतव्यसिधेये
साति-प्रत्ययो भवति कृत्वस्तिभि सम्पदा च योगे । राजाधीन करोति-राजसा-करोति
राजसाद्भवति । राजसात्स्यात् । राजसात्सम्पद्यते । ब्राह्मणसात्करोति । ब्राह्मण-
साद्भवति । ब्राह्मणसात्स्यात् । ब्राह्मणसात्सम्पद्यते ॥

द्वये प्रा च ॥ ५५ ॥

तदधीनवचन इत्यनुवर्तते । तस्य विशेषण द्वयग्रहणम् । द्यतव्य द्वय, तदधीने

देये प्रा प्रत्ययो भवति चकारात् सातिश्च कृन्वस्तिभिः सम्पदा च योगे । ब्राह्मणेभ्यः देयमिति यद्विज्ञातं तद्यदा तेषां समर्पणेन तदधीनं क्रियते तदा प्रा प्रत्ययः । ब्राह्मणाधीनं देयं करोति, ब्राह्मणसाकरोति । ब्राह्मणक्राकरोति । ब्राह्मणत्राभवति । ब्राह्मणत्रास्यात् । ब्राह्मणत्रासम्पद्यते । देय इति किम् ? राजसादभवति राष्ट्रम् ॥

देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्येभ्यो द्वितीयास्तन्त्योर्वहुलम् ॥ ५६ ॥

सातिर्निवृत्तः प्राप्रत्ययोऽनुवर्तते । देवादिभ्यः प्रातिपदिभ्यो द्वितीयामस्यन्तेभ्यश्चा प्रत्ययो भवति बहुलम् । कृन्वस्तिभिरिति नात्र सम्बध्यते । सामान्येन विधौ नम् । देवान् गच्छति, देवत्रा गच्छति । देवेषु वसति, देवत्रा वसति । मनुष्यान् गच्छति, मनुष्यत्रा गच्छति । मनुष्येषु वसति, मनुष्यत्रा वसति । पृथग्न्येऽप्युदाहार्याः—पुरुषान् गच्छति, पुरुषत्रा गच्छति । पुरुषेषु वसति, पुरुषत्रा वसति । पुरुषन् गच्छति, पुरुषागच्छति । पुरुषु वसति, पुरुषा वसति । मर्त्यान् वसति, मर्त्यत्रा वसति । मर्त्येषु वसति, मर्त्यत्रा वसति । बहुलवचनादन्यत्रापि भवति । बहुत्रा जीवतो मन इति ॥

अव्यक्तानुकरणाद्द्वयजवराद्धादिति डोच ॥ ५७ ॥

यत्र ध्वनाचकारादयो यणां विशेषरूपेण न श्यज्यन्ते सोऽव्यक्तः । तस्यानुकरणमन्वक्तानुकरणम् । द्वयज् अवराद्धं यस्य तद् द्वयजवरार्धम् । अवराद्धोऽपकर्षं यस्यापकर्षं क्रियमाणे सुष्ठु न्यूनमर्द्धं द्वयजं सम्पद्यते तस्मादव्यक्तानुकरणादिति पराद्धाच् प्रत्ययो भवति । कृन्वस्तियोग इत्यनुवर्तते । यस्य च द्विर्वचने कृते द्वयजवरार्धं ततः प्रत्ययः । डोचि बहुलं द्वे भवत इति विषयसप्तमी । डोचि विवक्षिते द्विर्वचनमेव पूर्वं क्रियते पश्चात् प्रत्ययः । पटपटा करोति, पटपटा भवति, पटपटा स्यात् । दमदमा करोति, दमदमा भवति, दमदमास्यात् । अव्यक्तानुकरणादिति किम् ? ह्यत्करोति । द्वयजवरार्धादिति किम् ? अत् करोति । अवराद्धार्धं किम् ? सरटसरटा करोति । त्रपटत्रपटा करोति । अनिताविति किम् ? पठिति करोति । चकारः स्वरार्थः स्वरितवाचनार्थः—पटपटाति । अत्र स्वरितो वाऽनुदात्ते पदादाविति स्वरितो न भवति । केचिद्द्वयजवरार्धादिति गकारं पठन्ति स स्वार्थिको विशेषः ॥

कृजो द्वितीयतृतीयशम्बवीजात्कृपो ॥ ५८ ॥

द्वितीयतृतीयादिभ्यः शब्देभ्यः कृपावशिषेयायां डोच् प्रत्ययो भवति कृजो योगो नान्यत्र । पुनः कृज्प्रहणं भवत्योर्निवृत्त्यर्थम् । द्वितीया करोति । द्वितीयं कर्पणं विलेखनं करोतीत्यर्थः । तृतीया करोति । शम्बा करोति । अनुलोमकृष्टं क्षेत्रं पुनः प्रतिलोमं कृषतीत्यर्थः । बीजा करोति । सह बीजेन विलेखनं करोतीत्यर्थः । कृपाविति किम् ? द्वितीय करोति पदम् ॥

संख्यायाश्च गुणान्तायाः ॥ ५९ ॥

कृष इत्यनुवर्तते, कृपाविति च । संख्यावाचिनः शब्दस्य गुणशब्दोऽन्ते समीपे त्रय

सम्भवति सा सख्या गुणान्तेत्युच्यते तादृशात् प्रातिपदिकात् कृपाविधेयायां ङाच् प्रत्ययो भवति कृजो योगे । द्विगुणं विलेखनं करोति चेत्रस्य, द्विगुणाकरोति चेत्रम् । त्रेगुणाकरोति । कृपाविति किम् ? द्विगुणां करोति रज्जुम् ॥

समयाच्च यापनायाम् ॥ ६० ॥

कृज इत्येव । कृपाविति निवृत्तम् । कर्तव्यस्यावसरप्राप्तिः समयस्तस्यातिक्रमणं यापना । समयशब्दाद्यापनायां गम्यमानायां ङाच् प्रत्ययो भवति कृजो योगे । समय करोति-समय यापयति, कालत्रेप करोतीत्यर्थः । यापनायामिति किम् ? समय करोति ॥

सपत्ननिष्पत्त्रादतिव्यथने ॥ ६१ ॥

कृज इत्येव । सपत्ननिष्पत्त्रशब्दाभ्यामतिव्यथने ङाच् प्रत्ययो भवति कृजो योगे सति । अतिव्यथनमतिपीडनम् । सपत्त्राकरोति मृग व्याधः । सपत्त्र शरमस्य शरीरे प्रवेशयतीत्यर्थः । निष्पत्त्राकरोति । शरीराच्छरमपरपाशेनिष्क्रामयतीत्यर्थः । अतिव्यथन इति किम् ? सपत्त्रं वृद्धं करोति जलसेचकः । निष्पत्त्रं वृद्धतल करोति भूमिशोधकः ॥

निष्कुलान्निष्कोपणे ॥ ६२ ॥

कृज इत्येव । निष्कुलशब्दादिष्कोपणे वर्त्तमानात् कृजो योगे ङाच् प्रत्ययो भवति । निष्कोपणमन्तरवयवानां बहिर्निष्कासनम् । निष्कुलाकरोति पशून् । निष्कुणातीत्यर्थः । निष्कोपण इति किम् ? निष्कुलान् करोति शत्रून् ॥

सुखप्रियादानुलोम्ये ॥ ६३ ॥

सुखप्रियशब्दाभ्यामानुलोम्ये वर्त्तमानाभ्यां कृजो योगे ङाच् प्रत्ययो भवति । आनुलोम्यमनुकूलता, आराध्यचित्तानुवर्त्तनम् । सुखाकरोति । प्रियाकरोति । स्वाभ्यादेश्चित्तमाराधयतीत्यर्थः । सुख प्रियं वा कुर्वन्नप्यानुलोम्येऽवस्थित एवमुच्यते । आनुलोम्य इति किम् ? सुखं करोति, प्रियं करोत्यौपधपानम् ॥

दुःखात् प्रातिलोम्ये ॥ ६४ ॥

कृज इत्येव । दुःखशब्दात् प्रातिपदिकात् प्रातिलोम्ये गम्यमाने ङाच् प्रत्ययो भवति कृजो योगे । प्रातिलोम्य प्रतिवृत्ता । स्वाभ्यादेश्चित्तपीडनम् । दुःखाकरोति मृत्पः । प्रातिलोम्य इति किम् ? दुःखं करोति कदम्बम् ॥

शूलान् पाके ॥ ६५ ॥

कृज इत्येव । शूलशब्दात् पाकविषये ङाच् प्रत्ययो भवति कृजो योगे । शूले पचति, शूलाकरोति मांसम् । पाक इति किम् ? शूलं करोति कदम्बम् ॥

सत्यादशपथे ॥ ६६ ॥

कृज इत्येव । सत्यशब्दादशपथे ङाच् प्रत्ययो भवति कृजो योगे । सत्यशब्दोऽनृतप्रतिपच्चवचनः, कचित्तु शपथे च वर्त्तते । सत्येन शपथेद्विप्रमिति, तस्यायं प्रतिषेधः ॥

सत्याकरोति षणिक् माण्डम् । मयैतल्लेतव्यमिति तथ्यं करोति । अक्षपय इति किम् ? सत्यं करोति ग्राहणः ॥

मद्रात् परिवापणे ॥ ६७ ॥

कृञ् इत्येव । मद्रशब्दात् परिवापणे ङाच् प्रत्ययो भवति कृञो योरो । परिवापण मुण्डनम् । मद्रशब्दो मद्रार्थः । मद्रलं मुण्डन करोति, मद्राकरोति । छमद्राक्षेति षष्ठ्यम् ॥ मद्राकरोति नापित कुमारम् । परिवापण इति किम् ? मद्रं करोति ॥

समासान्ताः ॥ ६८ ॥

अधिकारोयमापादपरिसमाप्ते र्ये प्रत्यया विहितास्ते समासस्यान्तावयवा एकदेशा भवन्ति, तद्ग्रहणेन गृह्यन्ते इति वेदितव्यम् । प्रयोजनमव्ययीभावाद्विगुह्यन्तत्पुरुष बहुव्रीहिसंज्ञा । उपराजम् अधिराजम् । नाव्ययीभावादित्येष विधिर्भवति । अनञ्चेति टच् । द्विपुरी, त्रिपुरीति द्विगोरिति ङीष्भवति । कटम्बलयिनी । शङ्खनूपुरिणी(१) । द्वन्द्वोपतापगर्भादितीनिर्भवति । विधुरः । प्रधुरः । तत्पुरुषे तुल्येत्येष स्वरो भवति । उच्चैर्धुरः । नीचैर्धुरः । बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमित्येतद्भवति ॥

न पूजनात् ॥ ६९ ॥

यान् शब्दानुपादाय समासान्ता विधीयन्ते, राजाहसस्तिभ्यष्टजित्वेवमादीन्, यदा ते पूजनात् पूजनवचनापरे भवन्ति तदा समासान्तो न भवति । सुराजा । अतिराजा । सुगौ । अतिगौ । छपूजायां स्वतिग्रहण कर्तव्यम् ॥ इह मा भूत् परमराजः । परमगव इति । छप्राग्वहुव्रीहिग्रहण च कर्तव्यम् ॥ बहुव्रीहौ सक्थ ण्योरित्येवमादौ प्रतिषेधो न भवति । सुसक्थ । अतिसक्थ । स्वचः । अत्यचः ॥

किमः क्षेपे ॥ ७० ॥

क्षेपे यः किंशब्दस्ततः परस्य समासान्तो न भवति । किराजा यो न रक्षति । किंसखा योऽभिमुखति । किंगौर्यो न वहति । “किं क्षेप” इति समास (२) । क्षेप इति किम् ? कस्य राजा, किराज । किंसखः । किंगवः ॥

नन्वस्तत्पुरुषात् ॥ ७१ ॥

नञः परे वक्ष्यमाणा ये राजादयस्तदन्तात् तत्पुरुषात् समासान्तो न भवति । अराजा । असखा । अगौ । तत्पुरुषादिति किम् ? अनृचो माणवकः । अधुर शकटम् ॥

पथो विभाषा ॥ ७२ ॥

ननस्त्वत्पुरुषादिति वर्तते । नञ परो यः पथिन्शब्दस्तदन्तात्तत्पुरुषात् समासान्तो विभाषा न भवति । पूर्वण नित्य प्रतिषेधः प्राप्तो विकल्प्यते । अपयम् । अपन्या ॥

(१) कोषनिषदिनी । सक्त्वाचिनी । पा० (२) किंक्षेप इति समास इत्यधिकम् पर त्ववमपपाठ पदमञ्जरी दर्शनात् ।

बहुव्रीहौ सख्येये डजबहुगणात् ॥ ७३ ॥

सख्येये यो बहुव्रीहिवर्त्तते तस्मादबहुगणात्ताड्डच् प्रत्ययो भवति । सख्यया
व्यासन्नेति यो बहुव्रीहिस्तस्येद ग्रहणम् । उपदशा । उपविशा । उपत्रिशा ।
आसन्नदशा । अदूरदशा । अधिकदशा । द्वित्र । पञ्चपा । पञ्चदशा । सख्येय
इति किम् ? चित्रगु । शबलगु । अबहुगणादिति किम् ? उपबहुव । उपगणा ।
अत्र स्वरे विशेष । छड्चप्रकरणे सख्यायास्तत्पुरुषस्योपसख्यान कर्तव्य निश्चिंशाध
र्थम् ॥ निगतानि त्रिंशत्, निश्चिंशा न वर्षाण देवदत्तस्य । निश्चचारिंशानि यज्ञदत्त-
स्य । निगतत्रिंशतोऽङ्गुलिभ्यो, निश्चिंश खड्ग ॥

ऋकपुरवधू पथामानक्षे ॥ ७४ ॥

बहुव्रीह्यादिति न स्वर्ग्यते । सामान्येन विधानम् । ऋक पुर अप धुर पथिन्
इत्येवमन्ताना समासानामकार प्रत्ययो भवति समासात्तोऽवे न । सामर्थ्याद्भुर
पुत द्विशेषणमृगादीनाम् भवति । अक्षसवन्धिनी या धूस्तदन्तस्य न भवति ।
अनृच । वद्धच । अक्षच । पुर-ललाटपुरम् । नान्दीपुरम् । अप-हीपम् । अन्तरी-
पम् । समीपम् । धुर-रानधुरा । महधुरा । पथिन्-जलपथ । अनृच इति किम् ?
अक्षस्य धू अक्षू । दृष्टधूरच । अनृचो माणवको ज्ञेयो वहवृचश्चरणारयायाम् ।
अनृचो माणवक । वहवृचो ब्राह्मण । अनृक साम । वहवृक सूक्तमत्यत्र न भवति ॥

अथ प्रत्यन्वयपूर्णां सामलोमन् । ७५ ॥

प्रति अनु अव इत्येवपूर्वात् सामान्ताहोमान्ताच्च समासादच् प्रत्ययो भवति ।
प्रतिगामम् । अनुसानम् । अवसामम् । प्रतिलोमम् । अनुलोमम् । अवलोमम् ॥

कृष्णोदकपाण्डुपाया भूमेरव्प्रत्यय स्मृत ।

गोदावर्याश्च नद्याश्च सरयाया उत्तरे यदि ॥

कृष्णभूम । पाण्डुभूम । उदग्भूम । पञ्चनदम् । सप्तगोदावरम् । "नदीभिश्च"
इत्यव्ययीभाव । भूमराण सख्यापूर्वाया अच् प्रत्यय इष्यते । द्विभूम प्रासाद ।
त्रिभूम । दशभूमक सूक्तम् । अथत्रापि च दृश्यते । पञ्चनाभ । ऊर्जनाभ । दीर्घ
रात्र । समरात्र । अरात्र । तदेतत् सवमिह 'अच्' इति योगविभाग कृत्वा साधयन्ति ॥

अक्षोऽदशनात् ॥ ७६ ॥

अजितयुवर्त्तते । दर्शनादन्यत्र योऽक्षशब्दस्तदात्तादच् प्रत्ययो भवति । एषणा-
क्षम् । पुष्कराक्षम् । उपमित व्याघ्रादिभिरिति समास (१) । अदशनादिति किम् ?
ब्राह्मणादि । कथं कवराक्ष गवाक्ष मति ? अक्षादीना मुखप्रच्छादनार्थं बहुच्छिद्र
कवराक्ष तेनापि हि दृश्यते गवाक्षेण च । नैष दोष । चक्षु पर्यायवचनो दर्शनशब्द,
आप्यङ्गवचन इहाश्रीयते ॥

अचतुरत्रिचतुरसुचतुरस्त्रीपुंसधेन्यनदुहकसामिनाहमनसाऽक्षिभ्रवदारगयो-
र्वष्टीवपदष्टीवनत्तद्विपरात्रिदिवाहदिवसरजसनिश्रेयसपुरुषाभुपद्वयाभु-
पत्र्याभुपगर्ग्युपजातोत्तमहोत्तवृद्धोत्तौपशुनगोष्ठ्याः ॥ ७७ ॥

अभ्यत्ययान्ता एते शब्दा निपात्यन्ते । समासे व्यवस्थापि निपातनादेव प्रतिक-
त्तव्या । आधास्त्रयो बहुमीहय-अहरयान्यविद्यमानानि वा चत्वारि यस्य सोऽच-
तुरः । विगतानि चत्वारि यस्य स विचतुरः । शोभनानि चत्वारि यस्य स सुचतुरः ।
ततः परे एकादश इन्द्रा-स्त्री च पुमांश्च, स्त्रीपुमौ । इह न भवति-स्त्रियाः पुमान्
स्त्रीपुमानिति । धेनुश्च अनर्द्धाश्च, धेन्यनदुहौ । ऋक्च साम च ऋक्ष्यामे । वाक्च
मनश्च, वाहमनसे । अक्षि च भ्रुवौ च, अक्षिभ्रुवम् । दाराश्च गावश्च, दारगवम् । कर्
च अष्टीवन्ती च ऊर्वष्टीवम् । टिलोपो निपात्यते । पादौ च अष्टीवन्तौ च पदष्टवम् ।
पादस्य पद्मायो निपात्यते । नक्त च दिवा च, नक्तदिवम् । सप्तम्यर्थवृत्त्योरव्यययो-
समासोऽपि निपातनादेव । रात्रौ च दिवा च रात्रिदिवम् । पूर्वपदस्य मान्तव
निपात्यते । अहनि च दिवा च, अहदिवम् । ननु च पर्यायावेतौ कथमनयोर्द्वन्द्वः ?
वीक्षापां द्वन्द्वो निपात्यते । अहन्यहनीत्यर्थः । एकौऽव्ययीभावः, साकल्ये-सरज-
मन्यवहरति । बहुव्रीहौ न भवति-मह रजसा, सरजः पट्टवमिति । ततस्तत्पुरुष-
निश्चितं श्रेयो, निश्रेयसम् । निश्रेयस्कः पुरप इत्यत्र न भवति । ततः पष्टीसमास-
पुरपस्याभुः, पुरपाभुपम् । इन्द्रे न भवति-पुरपश्च आभुश्च पुरपाभुपौ । ततो द्विगु-
द्वे आभुपौ समाहृते द्विपाभुपम् । श्याभुपम् । इह न भवति द्वयोराभुः, द्विपाभुस्याभु-
रिति । ततो इन्द्रः-ऋक्च यज्ञश्च ऋग्यजुपम् । इह न भवति-ऋग्यजुरस्योन्मुखस्य
ऋग्यजुरन्मुखः । जातदिपूर्वपदा उच्चन्दादन्तास्त्रयः कर्मधारया-जातोच्चाः ।
महोच्चाः । वृद्धोच्चाः । बहुव्रीहौ न भवति-जातोच्चा ब्राह्मणः । महोच्चा, वृद्धोच्चेति ।
ततोऽव्ययीभावः-शुनः समीपमुपशुनम् । टिलापाभाव सप्रसारण च निपातनादेव ।
ततः सहनीसमासः-गोष्ठे वा गोष्ठश्च । अचतुरोऽच्प्रकरणे श्युपान्यामुपसक्या-
नम् ॥ त्रिचतुराः । उपचतुराः ॥

ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसः ॥ ७८ ॥

ब्रह्महस्तिभ्यां परो यो वर्चस्तद्वन्तात् समासादच् प्रत्ययो भवति ।
ब्रह्मवर्चसम् । हस्तिवर्चसम् । अपत्यराजभ्याश्चेतिवक्तव्यम् ॥ पत्यवर्चसम्
राजवर्चसम् ॥

अयसमन्वेभ्यस्तमसः ॥ ७९ ॥

अव तम् अन्ध इत्येतेभ्यो यः परस्तमशब्दस्तदन्तात् समासादच् प्रत्ययो
भवति । अवतमसम् । सन्तमसम् । अन्धतमसम् ॥

श्वसो वसीयःश्रेयसः ॥ ८० ॥

श्वसः परो यौ वसीयःश्रेयःशब्दौ तदन्तात् समासादच् प्रत्ययो भवति । श्वोव-
सीयसम् । श्वःश्रेयसम् । मयूरग्न्यसकादित्वात् समासः । स्वभावाच्चेह श्व शब्द उक्त-
रपदार्थस्य प्रशंसामाशोर्विषयामाचष्टे । श्वःश्रेयसं ते भूयात् । शोभनं श्रेयस्ते भूयादि-
त्यर्थः । श्वोवसीयसमित्यस्यैव पर्यायः ॥

अन्नवतप्ताद्रहसः ॥ ८१ ॥

अनु अव तप्त इत्येतेभ्यः परो यो रहस्यशब्दस्तदन्तात् समासादच् प्रत्ययो भवति ।
अनुरहसम् । अवरहसम् । तप्तरहसम् ॥

प्रतेरुरसः सप्तमीस्थान् ॥ ८२ ॥

प्रतेः परो य उर शब्दस्तदन्तात् समासादच् प्रत्ययो भवति स चेदुरःशब्दः
सप्तमीस्थो भवति । सप्तम्यर्थे वर्तते इत्यर्थः । उरसि वर्तते । विभक्त्यर्थे अच्यय-
मिति समासः, प्रत्युरसम् । सप्तमीस्थादिति किम् ? प्रतिगतमुरः, प्रत्युरः ॥

अनुगवमायामे ॥ ८३ ॥

अनुगवमित्यच्प्रत्ययान्तं निपात्यते आयामेऽभिधेये । अनुगवं यानम् । यस्य
चायाम इति समासः । आयाम इति किम् ? गवां पश्चादनुगु ॥

द्विस्तावा त्रिस्तावा वेदिः ॥ ८४ ॥

द्विस्तावा त्रिस्तावेति निपात्यते वेदिश्चेदभिधेया भवति । अच्प्रत्ययदिलोपः
समासश्च निपात्यते । यावती प्रकृतौ वेदिस्ततो द्विगुणा वा त्रिगुणा वा कस्याञ्चिद्वि-
कृतौ तत्रेदं निपातनम् । द्विस्तावा वेदिः । त्रिस्तावा वेदिः । वेदिरिति किम् ? द्विस्ता-
वती त्रिस्तावती रजुः ॥

उपसर्गादध्वनः ॥ ८५ ॥

उपसर्गात्परो योऽध्वन्शब्दस्तदन्तात् समासाद् अच् प्रत्ययो भवति । प्रगतोऽ-
ध्वानं, प्राध्वो रथः । प्राध्व शकटम् । निरध्वम् । प्रत्यध्वम् । उपसर्गादिति किम् ?
परमाध्वा । उत्तमाध्वा ॥

तत्पुरुषस्याहुतेः संख्याव्ययादेः ॥ ८६ ॥

अहुलिशब्दान्तस्य तत्पुरुषस्य सख्यादेरव्ययादेश्चाच् प्रत्ययो भवति । द्वे अहुली
प्रमाणमस्य, द्व्यहुलम् । त्र्यहुलम् । तद्वितार्थ इति समासः । प्रमाणे लो द्विगोर्नि-
त्यमिति मात्रचो लोपः । अव्ययादेः-निर्गतमहुलिभ्यो, निरहुलम् । अत्यहुलम् ।
तत्पुरुषस्येति किम् ? पञ्चाहुलिः । अत्यहुलिः पुरुषः । तत्पुरुषाधिकारश्च द्वन्द्वाच्चुद-
यहान्तादिति यावत् ॥

अहस्तयैकदेशसंख्यातपुण्याश्च रात्रेः ॥ ८७ ॥

अह्रादिभ्यः परो यो रात्रिशब्दस्तस्य तत्पुरुषस्याच् प्रत्ययो भवति चकाराद्

संख्यादेरव्ययादेश्च । अहर्ग्रहणं द्वन्द्वार्थम् । अहश्च रात्रिश्च, अहोरात्रः । सर्वरात्रः । एकदेशे-पूर्वं रात्रेः, पूर्वरात्रः । अपररात्रः । पूर्वपरावरेति समासः । संख्याता रात्रिः, संख्यातरात्रः । विशेषणं विशेष्येणेति समासः । एवं पुण्या रात्रिः, पुण्यरात्रः । संख्याव्ययादे शब्दपि-द्वे रात्री समाहृते, द्विरात्रः । त्रिरात्रः । अतिक्रान्तो रात्रिमतिरात्रः । नीरात्रः ॥

अहोऽह एतेभ्यः ॥ ८८ ॥

राजाहःसखिम्यष्टजिति वक्ष्यति । तस्मिन् परभूते अहस्त्रित्येतस्याह इत्ययमादेशो भवति एतेभ्य उत्तरस्य । संख्याव्ययादयः प्रक्रान्ताः सर्वनाम्ना प्रत्ययसृष्टयन्ते । सामर्थ्याच्चाहः शब्दः पूर्वत्वेन नाश्रीयते । परिशिष्टानां ग्रहणम् । न ह्यहः शब्दात् परोऽहःशब्दः संभवति । संख्यायास्तावत्-द्वयोरहोर्भवं, द्वयहः । त्र्यहः । अव्ययात्-अहरतिक्रान्तः, अत्यहः । त्रिरहः । सर्वाहः । पूर्वाहः । अपराहः । संख्याताहः । पुण्यशब्दात् प्रतिषेधं वक्ष्यति ॥

न संख्यादेः समाहारे ॥ ८९ ॥

संख्यादेस्तत्पुरुषस्य समाहारे वर्तमानस्याहःशब्दस्याह्लादेशो न भवति । पूर्वेण प्राप्तः प्रतिषिद्धयते । द्वे अहनी समाहृते, द्वयहः । त्र्यहः । समाहारइति किम् ? द्वयोरहोर्भवं, द्वयहः । त्र्यहः । तद्वितार्थ इति समासे कृतेऽग आगतस्य द्विगोरिति लुक् ॥

उत्तमैकाभ्यां च ॥ ९० ॥

उत्तमैकशब्दाभ्यां च परस्याहःशब्दस्याह इत्ययमादेशो न भवति । उत्तमशब्दोऽन्त्यवचनः पुण्यशब्दमाचष्टे, पुण्यग्रहणमेव न कृत वैचित्र्यार्थम् । पुण्याहः । एकाहः । केचित्तु उपोत्तमस्यापि प्रतिपत्त्यर्थं वर्णयन्ति । तेन संख्यातशब्दादपि परस्य न भवति-संख्याताह इति ॥

राजाहस्सखिम्यष्टच ॥ ९१ ॥

राजन् अहन् सखि इत्येवमन्तात् प्रातिपदिकात् टच् प्रत्ययो भवति । महाराजन् मद्राजः । परमाहः । उत्तमाहः । राज्ञः सखा, राजसखः । ब्राह्मणसखः । इह कस्माच्च भवति मद्राणां राज्ञी, मद्रराज्ञी, लिङ्गविशिष्टपरिभाषया प्राप्नोति ? लङ्घ्यस्य पूर्वविपाते प्राप्ते राजन् शब्दस्य स-र्णदीर्घार्थं प्रथम प्रयोगं कुर्वन्नेतज्ज्ञापयति, यस्याकारेण सर्वर्णदीर्घत्व सम्भवति तस्येदं ग्रहणमिति ॥

गोरतद्धितलुकि ॥ ९२ ॥

गोशब्दान्तात् तत्पुरुषाट्च् प्रत्ययो भवति स चेत्तत्पुरुषस्तद्धितलुग्विषयो न भवति । परमगवः । उत्तमगवः । पञ्चगवम् । दशगवम् । अतद्धितलुकीति किम् ? पञ्चभिर्गोभिः क्रीतः, पञ्चगुः । दशगुः । तेन क्रीत मत्यागतस्यार्हस्य ठकोऽध्यङ्पूर्व-

द्विगोरिति लुक् । तद्वितग्रहणं किम् ? सुबलुकि प्रतिषेधो मा भूत्-राजगवमिच्छति,
राजगवीयति । लुग्रहणं किम् ? तद्वित एव मा भूत्-पञ्चभ्यो गोभ्य आगतं पञ्चग-
वरूप्यम् । पञ्चगवमयम् । दशगवरूप्यम् । दशगवमयम् ॥

अप्राख्यायामुरसः ॥ ६३ ॥

उरःशब्दान्तात् तत्पुरुषादृच् प्रत्ययो भवति स चेतुरः शब्दोऽप्राख्यायो भवति ।
अग्रं प्रधानमुच्यते । यथा शरीरावयवानामुच्यते उरः प्रधानम् । एवमन्योऽपि
अधानभूत उरः शब्देनोच्यते । अश्वानामुरः, अश्वोरसम् । हस्तपुरसम् । अप्राख्याया-
मिति किम् ? देवदत्तस्योर, देवदत्तोरः ॥

अनोरमायस्सरसां जातिसंज्ञयोः ॥ ६४ ॥

अनस् अरमन् अयस् सरस् इत्येवमन्तात् तत्पुरुषादृच् प्रत्ययो भवति जातौ
संज्ञायां च विषये । उपानसमिति जातिः । महानसमिति संज्ञा । अमृताश्म इति
जातिः । पिंडाश्म इति संज्ञा । कालायसमिति जातिः । लोदितायसमिति संज्ञा । म-
ण्डूकसरसमिति जातिः । जलसरसमिति संज्ञा । जातिसंज्ञयोरितिकिम् ? सदनः ।
सदश्मा । सत्सरः ।

ग्रामकौटाभ्यां च तत्पणः ॥ ६५ ॥

जातिसंज्ञयोरिति नानुवर्तते । ग्रामकौटाभ्यां परो यस्तत्तन्शब्दस्तदन्तात्तत्पुरु-
षादृच् प्रत्ययो भवति । ग्रामस्य तच्चा, ग्रामतच्चः । बहुनां साधारण इत्यर्थः । कुट्या
भवः कौटः, तस्य तच्चा, कौटतच्चः । स्वतन्त्रः कर्मजीवी । न कस्यचित् प्रतिबद्ध
इत्यर्थः । ग्रामकौटाभ्यामिति किम् ? राज्ञस्तच्चा राजतच्चा ॥

अतेः शुनः ॥ ६६ ॥

अतिशब्दात् परो यः श्वन्शब्दस्तदन्तात्तत्पुरुषादृच् प्रत्ययो भवति । अतिक्रान्तः
श्वानमतिश्वो वराहः । जयवानित्यर्थः । अतिश्वः सेवकः । सुष्ठु स्वामिभक्त इत्यर्थः ।
अतिश्वी सेना । अतिनीचेत्यर्थः ।

उपमानादप्राणिषु ॥ ६७ ॥

उपमानवाची यः श्वन् शब्दोऽप्राणिषु वर्तते तदन्तात्तत्पुरुषादृच् प्रत्ययो भवति ।
आरूपः श्वेव, आकर्षणः । फलरुधः । उपमित व्याघ्रादिभिरिति समासः । उपमाना-
दिति किम् ? न श्वा, अश्वा लोष्टः । अप्राणिष्विति किम् ? वानरः श्वेव, वानरश्वा ॥

उत्तरमृगपूर्वाच्च सक्थनः ॥ ९८ ॥

उत्तर मृग पूर्व इत्येतेभ्यः परो यः सक्थिशब्दश्चकारादुपमानञ्च, तदन्तात्तत्पुरु-
षादृच् प्रत्ययो भवति समासान्तः । उत्तरसक्थम् । मृगसक्थम् । पूर्वसक्थम् । उपमा-
नात् खल्वपि-फलकमिव सक्थि, फलकसक्थम् ॥

नानो द्विगोः ॥ ६९ ॥

नौशब्दान्ताद् द्विगोदृच् प्रत्ययो भवति समासान्तः । द्वे नावौ समाहृते, द्विन

चम् । त्रिनावम् । द्विनावधनः । पञ्चनावप्रियः । द्वाभ्यां नौम्यामागतं, द्विनावरूप्यम् ।
द्विनावमयम् । द्विगोरिति किम् ? राजनौः । अतद्वितलुकीत्येव । पञ्चभिर्नौभिः
क्रीतः, पञ्चनौः । दशनौः ।

अर्द्धाच्च ॥ १०० ॥

अर्द्धशब्दात् परो यो नौशब्दस्तदन्तात्तत्पुरुपाट्च् प्रत्ययो भवति । अर्द्धं नावः
अर्द्धनावम् । अर्द्धं नपुंसकमिति समासः । परवह्निर्न भवति, लोकाश्रयत्वाद्द्विष्य
स्वार्थाः प्राचाम् ॥ १०१

द्विगोरर्द्धाच्चेति द्वयमप्यनुवर्त्तते । स्वारीशब्दान्ताद् द्विगोरर्द्धाच्च परो यः स्वारी
शब्दस्तदन्तात्तत्पुरुपाट्च् प्रत्ययो भवति प्राचामाचार्याणां मतेन । द्वे स्वार्यौ समाहृते,
द्विस्वारम् । द्विस्वारि । त्रिस्वारम् । त्रिस्वारि । अर्द्धं स्वार्था, अर्द्धस्वारम् । अर्द्धस्वारी ॥

द्वित्रिभ्यामञ्जलेः ॥ १०२ ॥

द्वित्रिभ्यां परो योऽञ्जलिशब्दस्तदन्तात्तत्पुरुपाट्च् प्रत्ययो भवति । द्वावञ्जली
समाहृती द्वयञ्जलम् । त्र्यञ्जलम् । द्विगोरित्येव । द्वयोरञ्जलिः, द्वयञ्जलिः । अतद्वित-
लुकीत्येव । द्वाभ्यामञ्जलिभ्यां क्रीतो, द्वयञ्जलिः । त्र्यञ्जलिः । प्राचामित्येव ।
द्वयञ्जलिप्रियः ॥

अनसन्तान्नपुंसकाच्छन्दसि ॥ १०३ ॥

अनन्तादसन्ताच्च नपुंसकलिङ्गात्तत्पुरुपाट्च् प्रत्ययो भवति छन्दसि विषये ।
हस्तिचर्मं जुहोति । ऋषभचर्मंऽभिषिञ्चति । असन्तात्-देवच्छन्दसानि । मनुष्य-
च्छन्दसानि । अनसन्तादिति किम् ? विश्वदारु जुहोति । नपुंसकादिति किम् ?
सुत्रामाणं पृथिवीं धामनेहसम् । छानसन्तान्नपुंसकाच्छन्दसि वावचनम् ।
ब्रह्मसाम । देवच्छन्दः । ब्रह्मसामम् । देवच्छन्दसम् ॥

ब्रह्मणो जानपदाख्यायाम् ॥ १०४ ॥

ब्रह्मन्शब्दान्तात्तत्पुरुपाट्च् प्रत्ययो भवति समासेन चेद् ब्रह्मणो जानपदत्व-
माख्यायते । जनपदेषु भवो, जानपदः, यस्य तत्पुरुषस्य जनपदशब्दः पूर्वपदं तस्मादे-
तत्प्रत्ययविधानम् । सुराष्ट्रेषु ब्रह्मा, सुराष्ट्रब्रह्मः । अवन्तिब्रह्मः (१) । योगविभागात्
सप्तमीसमासः । जानपदाख्यायामिति किम् ? देवब्रह्मा नारदः ॥

कुमहद्भ्यामन्यतरस्याम् ॥ १०५ ॥

कुमहद्भ्यां परो यो ब्रह्मन् शब्दः तदन्तात्तत्पुरुपाट्च् प्रत्ययो भवत्यन्यतरस्याम् ।
कुब्रह्मः । कुब्रह्मा । महाब्रह्मः । महाब्रह्मा । ब्राह्मणपर्यायो ब्रह्मन्शब्दः ॥

द्वन्द्वाच्चुदपहान्तात् समाहारे ॥ १०६ ॥

तत्पुरुपाधिकारो निवृत्तः । द्वन्द्वाच्चवर्गान्ताद् दकारान्तात् पकारान्तात् हकारा-

(१) काशीब्रह्मः, इत्यधिकमन्यत्र ।

न्ताच्चट् प्रत्ययो भवति स चेद् द्वन्द्वः समाहारे वर्तते, नेतरेतरयोगे । वाक्च त्वक्च,
वाक्त्वचम् । सक्च त्वक्च, सक्त्वचम् । श्रीस्त्रजम् । इहुर्जम् । वागूर्जम् । समिद्धप-
दम् । संपद्विपदम् । वाग्विभुपम् । छत्रोपानहम् । धेनुगोदुहम् । द्वन्द्वादिति किम् ?
तत्पुरुषान्मा भूत्-पञ्चवाचः समाहताः, पञ्चवाक् । तुदपहान्तादिति किम् ?
वाक्समिद् । समाहार इति किम् ? प्राष्टृशरदौ ॥

अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः ॥ १०७ ॥

शरदित्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यष्टच् प्रत्ययो भवत्यव्ययीभावे । शरदः समी-
पम्, उपशरदम् । प्रतिशरदम् । उपविपाशम् । प्रतिविपाशम् । अव्ययीभाव इति
किम् ? परमशरत् । येऽत्र अयन्ताः पठ्यन्ते तेषां नित्यार्थं ग्रहणम् । स्वर्यते चेदम-
व्ययीभावग्रहणं प्राग्वहुवीहेः । शरत् । विपाश् । अनस् । मनस् । उपानह् । दिव् ।
हिमवत् । अनहुह् । दिश् । दश् । चतुर् । यद् । तद् । जगया जरस् । सद्यश् । प्रति-
परसमनुभ्योऽपगः । पथिन् । प्रत्यक्षम् । परोक्षम् । समक्षम् । अन्वक्षम् । प्रतिपथम् ।
परपथम् । सपथम् । अनुपथम् । शरदादिः ॥

अनश्च ॥ १०८ ॥

अनन्तादव्ययीभावाट्च् प्रत्ययो भवति समासान्तः । उपराजम् । अध्यात्मम् ।
प्रत्यात्मम् ॥

नपुंसकादन्यतरस्याम् ॥ १०९ ॥

अन इत्येव । नपुंसकग्रहणमुत्तरपदविशेषणम् । अन्नन्तं यत्रपुमकं तदन्तादव्य-
यीभावाद्व्यतरस्या टच् प्रत्ययो भवति समासान्तः । पूर्वेण नित्यं प्राप्ते विकल्प्यते ।
प्रतिचर्मम् । प्रतिचर्म । उपचर्मम् । उपचर्मम् ॥

नदीपौर्णमास्याग्रहायणीभ्यः ॥ ११० ॥

नदी पौर्णमासी आग्रहायणी इत्येवमन्तादव्ययीभावाद्व्यतरस्यां टच् प्रत्ययो
भवति । नद्याः समीपम्-उपनदम् । उपनदि । उपपौर्णमासम् । उपपौर्णमासि ।
उपाग्रहायणम् । उपाग्रहायणि ॥

क्तयः ॥ १११ ॥

अय इति प्रत्याहारग्रहणम् । अयन्तादव्ययीभावाद्व्यतरस्यां टच् प्रत्ययो भवति ।
उपसमिधम् । उपसमिद् । उपद्वपदम् । उपद्वपत् ॥

गिरेश्च सेनकस्य ॥ ११२ ॥

गिरिशब्दान्तादव्ययीभावाट्च् प्रत्ययो भवति सेनकस्याचार्यस्य मतेन । अन्त-
गिरम् । अन्तर्गिरि । उपगिरम् । उपगिरि । सेनकग्रहणं पूजार्थम् । विकल्पोऽनु-
वर्तत एव ॥

बहुव्रीहीं सञ्ज्यक्षोः स्नाङ्गात् पच् ॥ ११३ ॥

स्नाङ्गवाची यः सञ्ज्यक्षोऽचिशब्दश्च तदन्ताद् बहुवीहेः पच् प्रत्ययो भवति

समासान्तः । अयमर्थोऽभिप्रेतः । सूत्रे तु दुःश्लिष्टविमर्शानि पदानि । दीर्घं सक्थि यस्य, दीर्घसक्थः । कल्याणाक्षः । लोहिताक्षः । विशालाक्षः । बहुव्रीह्याविति किम् ? परमसक्थि । परमाक्षि । सक्थ्यक्षोरिति किम् ? दीर्घजानुः । सुचाहुः । स्वाह्नादिति किम् ? दीर्घसक्थि शकृष्टम् । स्थूलाक्षिरिष्टुः । टचि प्रकृते पञ्चग्रहणं स्वार्थम् । चक्र-सक्थी स्त्री, दीर्घसक्थी स्त्री । सक्थं चाक्रान्तादिति विभाष्योत्तरपदस्यान्तोदात्तता विधीयते । तत्र यस्मिन् पक्षे नास्त्युदात्तत्वं तत्र ङीपि सत्युदात्तनिवृत्तिस्वरस्याभावादानुदात्तः श्रूयेत । ङीपि तु सर्वत्रोदात्तः सिद्धो भवति । बहुव्रीहिग्रहणमापादपरि-समाप्तेरनुवर्त्तते ॥

अङ्गुलेर्दारुणि ॥ ११४ ॥

अङ्गुलिशब्दान्तादबहुव्रीहेः पञ्चप्रत्ययो भवति समासान्तो दारुणि समासार्थे । द्व्यङ्गुलं दारु । त्र्यङ्गुलं दारु । पञ्चाङ्गुलम् । अङ्गुलिसदृशावयवं धान्यादीनां विक्षेपण-काष्ठमुच्यते । यस्य तु द्वे अङ्गुली प्रमाणं दारुणस्तत्र तद्वितार्थ इति समासे कृते तत्पुरुषस्याङ्गुलेरित्येवा भवितव्यम् । दारुणीति किम् ? पञ्चाङ्गुलिर्हस्तः ॥

द्वित्रिभ्यां ष मूर्द्धनः ॥ ११५ ॥

द्वित्रिभ्यां परो यो मूर्द्धन्शब्दस्तदन्ताद् बहुव्रीहेः षःप्रत्ययो भवति समासान्तः । द्विमूर्द्धः । त्रिमूर्द्धः । द्वित्रिभ्यामिति किम् ? उच्चैर्मूर्द्धा ॥

अपूरणीप्रमाणयोः ॥ ११६ ॥

पूरणप्रत्यायन्ताः स्त्रीलिङ्गाः शब्दाः पूरणीग्रहणेन गृह्यन्ते । प्रमाणीति स्वरूपग्रह-णम् । पूरण्यन्ताप्रमाण्यन्ताच्च बहुव्रीहेरप्यप्रत्ययो भवति समासान्तः । कल्याणी पञ्चमी आसां रात्रीणां ताः, कल्याणीपञ्चमा रात्रयः । कल्याणीदशमारात्रयः स्त्री प्रमाणी एषां, स्त्रीप्रमाणाः कुटुम्बिनः । भार्याप्रधाना इत्यर्थः । अपि प्रधानपूरणीग्रहणं कर्त्तव्यम् यत्रान्यपदार्थं पूरण्यनुप्रविशति, न केवलं कर्त्तिपदार्थं एव तत्र पूरण्याः प्राधान्यम् । पुंवद्भावप्रतिषेधोऽपि प्रधानपूरण्यामेव गृह्यते । इह न भवति-कल्याणी पञ्चमी अस्मिन् पक्षे कल्याणपञ्चमीकः पक्ष इति । अनेतुर्नक्षत्र उपसख्यानम् । मृगो नेता आसां रात्रीणां, मृगनेत्रा रात्रयः । पुष्यनेत्राः । नक्षत्र इति किम् ? देवदत्तनेत्रकाः । छन्दसि च नेतृरुपसख्यानम् बृहस्पतिनेत्राः देवाः । सोमनेत्राः । आसाद् भृति-प्रत्ययपूर्वपदाद्विविधिः । पञ्चको मासोऽस्य, पञ्चकमासिकः कर्मकरः । दशकमासिकः सोऽस्यांशवस्त्रभृतय इति सख्याया अतिशदन्तायाः क्व ॥

अन्तर्बहिर्भ्यां च लोमनः ॥ ११७ ॥

अन्तर् बहिस् इत्येताभ्यामपरो यो लोमन्शब्दस्तदन्ताद् बहुव्रीहेरप्रत्ययो भवति । अन्तर्गतानि लोमान्यस्यान्तर्लोमः प्रावारः । बहिर्लोमः पटः ॥

अब्नासिकायाः संज्ञायां नसं चास्थूलात् ॥ ११८ ॥

नासिकान्ताद् बहुव्रीहेरच् प्रत्ययो भवति नासिकाशब्दश्च नसमादेशमापद्यते ।
अस्थूलादिति नासिकाविशेषणं, न चेत् स्थूलशब्दात् परा नासिका भवतीति । संज्ञा-
यामिति समुदायोपाधिः । द्वांस्व नासिकाऽस्य, द्रुणसः । बद्धीणसः । पूर्वपदात्
संज्ञायामग इति णत्वम् । गोनसः । संज्ञायामिति किम् ? तुङ्गनासिकः । अस्थूलादिति
किम् ? स्थूलनासिको वराहः । क्षुरखराभ्यां नस् वक्तव्यः (१) । क्षुरणाः । खरणाः ।
पक्षेऽप्यत्ययोऽपीष्यते । क्षुरणसः । खरणसः । शितिनाः, अहिनाः, अर्चनाः, इति
निगम इष्यते ॥

उपसर्गाच्च ॥ ११९ ॥

उपसर्गात् परी यो नासिकाशब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहेरच् प्रत्ययो भवति नासिकाश-
ब्दश्च नसमापद्यते । असंज्ञार्थं वचनम् । उन्नता नासिकाऽस्य, उन्नसः । प्रणसः ।
“उपसर्गाद् बहुलम्” इति णत्वम् । क्ष्वेप्रोवक्तव्यः । विगता नासिकाऽस्य विप्रः ॥

सुप्रातसुखसुदिवशारिकुक्षतुरश्रैणीपदाजपदप्रोष्ठपदाः ॥ १२० ॥

सुप्रातादयो बहुव्रीहिसमासा अच्यत्ययान्ता निपात्यन्ते । अन्यदपि च टिलोपा-
दिकं निपातनादेव सिद्धम् । शोभन प्रातरस्य सुप्रातः । शोभनश्वोऽस्य, सुश्वः ।
शोभनं दिवाऽस्य सुदिवः । शारेरिव कुक्षिरस्य, शारिकुक्षः । चतस्रोऽश्वयोऽस्य चतु-
रक्षः । एण्या इष पादावस्य, एणीपदः । अजस्येव पादावस्य, अजपदः प्रोष्ठो, गौस्त-
स्येवपादावस्य प्रोष्ठपदः ॥

नब्दुःसुभ्यो हलिसक्थ्योरन्यतरस्याम् ॥ १२१ ॥

नब्दुस् सु इत्येतेभ्यः परी यौ हलिसक्थिशब्दौ तदन्ताद् बहुव्रीहेरन्यतरस्यामच्
प्रत्ययो भवति समासान्तः । अविद्यमाना हलिरस्य, अहलः । अहलिः । दुर्हलः । दुर्ह-
लिः । सुहलः । सुहलिः । अविद्यमान सक्थ्यस्य, असक्थः । असक्थिः । दुःसक्थः ।
दुःसक्थिः । सुसक्थः । सुसक्थिः । हलिसक्थोरिति केचित् पठन्ति । अविद्यमाना
शक्तिरस्य, अशक्तः । अशक्तिः । विरूपा शक्तिरस्य, दुःशक्तः । दुःशक्तिः । शोभना श-
क्तिरस्य, सुशक्तः । सुशक्तिः ॥

नित्यमसिच् प्रजामेधयोः ॥ १२२ ॥

नब्दुस्सुभ्य इत्येव । नब्दुस्सुस् इत्येतेभ्यः परी यौ प्रजामेधाशब्दौ तदन्ताद्
बहुव्रीहेरनित्यमसिच् प्रत्ययो भवति समासान्तः । अविद्यमाना प्रजाऽस्य, अप्रजाः ।
दुःप्रजाः । सुप्रजाः । अविद्यमाना मेधाऽस्य, अमेधाः । दुर्मेधाः । सुमेधाः । नित्य-
ग्रहणे किम् ? यावता पूर्वसूत्रेऽन्यतरस्याग्रहणं नैव स्वर्यते । एव तर्हि नित्यग्रहणाद्-
न्यत्रापि भवतीति सूच्यते—

श्रोत्रियस्येव ते राजन्मन्दकस्याल्पमेधसः ।

अनुयाकृहता बुद्धिर्नैषा तत्पार्यदर्शनी ॥

बहुप्रजार्हन्दसि ॥ १२३ ॥

बहुप्रजा इति छन्दसि निपात्यते । बहुप्रजा निरुतिमाविशेति । छन्दसीति किम् ? बहुप्रजो ब्राह्मणः ॥

धर्मादनिच् केवलात् ॥ १२४ ॥

केवलाद् यो धर्मशब्दस्तदन्ताद् बहुव्रीहेरनिच् प्रत्ययो भवति समासान्तः । कल्याणो धर्मोऽस्य, कल्याणधर्मा । प्रियधर्मा । केवलादिति किम् ? परमः स्वो धर्मोऽस्य परमस्वधर्मः । यत्तेवं त्रिपदे बहुव्रीहौ प्राप्नोति, परमः स्वो धर्मोऽस्येति । एवं तर्हि केवलादिति पूर्वपद निर्दिश्यते । केवलात् पदाद्यो धर्मशब्दो, न पदसमुदायात्, तदन्ताद् बहुव्रीहेः प्रत्ययः ॥

जम्भासुहरिततृणसोमेभ्यः ॥ १२५ ॥

बहुव्रीहौ समासे स्वादिभ्यः परं जम्भेति कृतसमासान्तमुत्तरपदं निपात्यते । जम्भशब्दोऽभ्यवहार्यवाची दन्तवाची च । शोभनो जम्भोऽस्य, सुजम्भा देवदत्तः । शोभनाभ्यवहार्यः, शोभनदन्तो वा । एवं हरितजम्भा । तृणजम्भा । सोमजम्भा । दन्तवचने-तृणमिव जम्भोऽस्य, सोम इव जम्भोऽस्येति विप्रहीतभ्यम् । सुहरिततृण-सोमेभ्य इति किम् ? पतितजम्भः ॥

दक्षिणेर्मा लुब्धयोगे ॥ १२६ ॥

दक्षिणेर्मेति कृतसमासान्तो निपात्यते बहुव्रीहौ समासे लुब्धयोगे । लुब्धो व्याधः । दक्षिणमीर्ममस्य, दक्षिणेर्मा मृगः । ईर्मं व्रणमुच्यते । दक्षिणमङ्गं व्रणितमस्य व्याधेनेत्यर्थः । लुब्धयोगे इति किम् ? दक्षिणेर्मं शक्यम् ॥

इच् कर्मण्यतिहारे ॥ १२७ ॥

कर्मण्यतिहारे यो बहुव्रीहिस्तस्मादिच् प्रत्ययो भवति । तत्र तेनेदमिति सरूप इत्यर्थं बहुव्रीहिर्गृह्यते । केशेषु केशेषु गृहीत्वा इदं युद्धं प्रवृत्तं, केशाकेशि । कचाकचि । मुसलैश्च मुसलैश्च प्रहृत्य इदं युद्धं प्रवृत्तं, मुसलामुसलि । दण्डादण्डि । तिष्ठदगुप्रभृतिभ्यमिच् प्रत्ययः पठ्यते ॥

द्विदण्ड्यादिभ्यश्च ॥ १२८ ॥

द्विदण्ड्यादयः शब्दा इच् प्रत्ययान्ताः साधवो भवन्ति । द्विदण्ड्यादिभ्य इति तादर्थ्ये एषा चतुर्थी, न पञ्चमी । द्विदण्ड्यार्थमिच् प्रत्ययो भवति, तथा भवति यथा द्विदण्ड्यादयः सिद्धयन्तीत्यर्थः । समुदायनिपातनाच्चार्यविशेषेऽवरुध्यन्ते । द्विदण्डि प्रहरति । द्विमुसलि प्रहरति । इह न भवति-द्विदण्डा शालेति । बहुव्रीह्याधिकारेऽपि तत्पुरुषात्काचिद्विधानमिच्छन्ति । निकुच्य कर्णौ धावति निकुच्यकर्णि धावति । प्रोह

पादौ हस्तिन बाहयति, प्रोक्षपादि हरितनं बाहयति । मयूरव्यंसकादिवाक् समासः ।
 द्विदण्डि । द्विमुसलि । उभाजलि । उभयाजलि । उभाकर्णि । उभयाकर्णि ।
 उभादन्ति । उभयादन्ति । उमाहस्ति । उभयाहस्ति । उभापाणि । उभयापाणि ।
 उमाबाहु । उभयाबाहु । एकपदि । प्रोक्षपदि । आडपदि । सपदि । निकुच्यकर्णि ।
 सहतपुच्छि । उमाबाहु, उभयाबाह्विति निपातनादिचमयलोपः । प्रत्ययलक्षणो-
 व्ययीभावसज्ञा ॥

प्रसम्भ्यां जानुनोर्ङ् ॥ १२६ ॥

प्र सम् इत्येताभ्यामुत्तरस्य जानुशब्दस्य जुगदेशो भवति समासान्तो बहुव्रीहौ ।
 प्रकृष्टे जानुनी अस्य प्रजु । संजु ॥

ऊर्ध्वाङ्घ्रिभाषा ॥ १२७ ॥

ऊर्ध्वशब्दादुत्तरस्य जानुशब्दस्य विभाषा जुस्त्वियमादेशो भवति । ऊर्ध्वं जानुनी
 अस्य, ऊर्ध्वजानुः । ऊर्ध्वजुः ॥

ऊधसोऽनङ् ॥ १२८ ॥

ऊधशब्दान्तस्य बहुव्रीहेरनङ्गादेशो भवति समासान्तः । कुण्डमिव ऊधोऽस्याः,
 सा कुण्डोष्णी । घटोष्णी । ऊधसोऽनङ्घ्रि स्त्रीग्रहण कर्त्तव्यम् । इह मा भूत्-महोषा
 पर्जन्यः । घटोषो धैनुकम् ॥

धनुपश्च ॥ १२९ ॥

धनुशब्दान्तस्य बहुव्रीहेरनङ्गादेशो भवति । शार्ङ्गं धनुरस्य, शार्ङ्गधन्वा । गण्डी-
 वधन्वा । पुष्पधन्वा । अधिन्यधन्वा ॥

वा संज्ञायाम् ॥ १३० ॥

धनुशब्दान्ताद् बहुव्रीहेरनङ्गादेशो वा भवति संज्ञायां विषये । पूर्वेण नित्यः
 प्राप्नो विकल्प्यते । शतधनुः । शतधन्वा । द्वादधनुः । द्वादधन्वा ॥

जायाया निङ् ॥ १३१ ॥

जायाशब्दान्तस्य बहुव्रीहेरनिङ्गादेशो भवति । युवतिजाया यस्य, युवजानिः ।
 वृद्धजानिः ॥

गन्धम्येदुत्पूतिसुसुरभिभ्यः ॥ १३२ ॥

उत् पूति सु सुरभि इत्येतेभ्यः परस्य गन्धशब्दस्य इकारादेशो भवति समासान्तो
 बहुव्रीहौ समासे । तकार उच्चारणार्थः । उद्गतो गन्धोऽस्य, उद्गन्धिः । पूतिगन्धिः ।
 सुगन्धिः । सुरभिगन्धिः । एतेभ्य इति किम् ? तीव्रगन्धो यातः । उगन्धस्येवे तदे-
 कान्तग्रहणम् ॥ तेन शोभनो गन्धोऽस्य सुगन्ध आपणः ॥

अल्पाख्यायाम् ॥ १३३ ॥

अल्पाख्यायां यो गन्धशब्दस्तस्येकारादेशो भवति समासान्तो बहुव्रीहौ समासे ।

'सूपोऽहोऽस्मिन्सुपगन्धि भोजनम् । अल्पमस्मिन्मोजने घृतम्, घृतगन्धि । क्षीरगन्धि । अल्पपर्यायो गन्धशब्दः ।

उपमानाच्च ॥ १३७ ॥

उपमानात् परो यो गन्धशब्दस्तस्येकारादेशो भवति समासान्तो बहुव्रीहौ समासे । पद्मस्येव गन्धोऽस्य, पद्मगन्धि । उपलगन्धि । करीपगन्धि ।

पादस्य लोपोऽहस्तादिभ्यः ॥ १३८ ॥

उपमानादित्येव । उपमानाद्दस्त्यादिवज्जितात्परस्य पादशब्दस्य लोपो भवति समासान्तो बहुव्रीहौ समासे । स्थानिद्वारेण लोपस्य समासान्तता विज्ञायते । व्याघ्रस्येव पादावस्य, व्याघ्रपात् । सिंहपात् । अहस्तादिभ्य इति किम् ? हस्तिपाद । कटोलपाद । हस्तिन् । कटोल । गण्डोल । गण्डोलक । महिला । दासी । गणिका । कुसूल । हस्त्यादि ॥

कुम्भपदीपु च ॥ १३९ ॥

कुम्भपदीप्रभृतयः कृतपादलोपा पठ्यन्ते समुदाया एव । तत्रैव सूत्र ज्ञेयम् । पादस्य लोपो भवति कुम्भपद्यादिविषये । यथा कुम्भपद्यादयः सिद्धयन्ति । समुदायपादस्य च प्रयोजनविषयनियमः—स्त्रियामेव, तत्र छीघ्रत्यये एव नान्यत्र । कुम्भपदी । शतपदी । यद्येहोपमानपूर्वं सत्प्रापूर्वं च पठ्यते तस्य सिद्धे लोपे नित्यहीवर्थं वचनम् । पादोऽन्यतरस्यामिति विकल्पो न भवति । कुम्भपदी । शतपदी । अष्टापदी । जालपदी । एकपदी । मालापदी । मुनिपदी । गोधापदी । गोपदी । कलशीपदी । घृतपदी । दासीपदी । निष्पदी । आर्द्रपदी । कुणपदी । कृष्णपदी । द्रोणपदी । दुपदी । शकृत्पदी । सूपपदी । पद्मपदी । अर्बपदी । स्तनपदी ॥ (१) कुम्भपद्यादि ॥

सख्यासुपूर्वस्य ॥ १४० ॥

सख्यापूर्वस्य सुपूर्वस्य च बहुव्रीहेः पादशब्दान्तस्य लोपो भवति समासान्तः । द्वौ पादावस्य, द्विपात् । त्रिपात् । शोभनौ पादावस्य, सुपात् ॥

वयसि दन्तस्य दत् ॥ १४१ ॥

सख्यापूर्वस्य सुपूर्वस्य च बहुव्रीहेर्यो दन्तशब्दस्तस्य दत् इत्ययमादेशो भवति समासान्तो वयसि गम्यमाने । ऋकार उगित्कार्यर्थः । द्वौ दन्तावस्य, द्विदन् । त्रिदन् । चतुर्दन् । शोभना दन्ता अस्य समस्ता जाता, सुदन् कुमारः । वयसीति किम् ? द्विदन्तः कुञ्जरः (२) ॥

(१) स्थूलपदी । सूक्ष्मपदी । कलशपदी । द्विपदी । विषपदी । सुपदी । एकपदी । सूचीपदी । एतेष्वन्याः तरे अधिका उपलभ्यन्ते । (२) सुदन्तो दाक्षिणात्यः । इति प्रत्युदाहरणं पुस्तकान्तरेऽधिकम् ।

छन्दसि च ॥ १४२ ॥

छन्दसि च दन्तशब्दस्य दत् इत्ययमादेशो भवति समासान्तो बहुव्रीहौ समासे ।
पत्रदन्तः ? मालभेत । उभयदन्त आलभते ॥

स्त्रियां संज्ञायाम् ॥ १४३ ॥

स्त्रियामन्यपदार्थं संज्ञायां विषये दन्तशब्दस्य दत् इत्ययमादेशो भवति । अयो-
दती । फालदती । संज्ञायामिति किम् ? समदन्ती । क्षिग्धदन्ती ॥

विभाषा श्यापारोकाभ्याम् ॥ १४४ ॥

श्याव अरोक इत्येताभ्यां परस्य दन्तशब्दस्य दत् इत्ययमादेशो भवति विभाषा
समासान्तो बहुव्रीहौ । श्यावदन् । श्यावदन्तः । अरोकदन् । अरोकदन्तः । अरोको
निर्दिष्टिः । संज्ञायामित्येव । श्यावदन्तः । अरोकदन्तः ॥

अग्रान्तशुद्धशुभ्रवृषवराहेभ्यश्च ॥ १४५ ॥

विभाषेत्येव । अग्रान्ताच्छुद्धाश्च शुद्ध शुभ्र वृष वराह इत्येतेभ्यश्च परस्य दन्तश-
ब्दस्य विभाषा दत् इत्ययमादेशो भवति समासान्तो बहुव्रीहौ समासे । कुड्मलाग्र-
दन् । कुड्मलाग्रदन्तः । शुद्धदन् । शुद्धदन्तः । शुभ्रदन् । शुभ्रदन्तः । वृषदन् । वृषदन्तः ।
वराहदन् । वराहदन्तः । अनुक्तसमुच्चयार्थश्चकारः । अहिदन् । अहिदन्तः । मूपिकदन् ।
मूपिकदन्तः । गर्दभदन् । गर्दभदन्तः । शिखरदन् । शिखरदन्तः ॥

ककुदस्यावस्थायां लोपः ॥ १४६ ॥

ककुदशब्दान्तस्य बहुव्रीहेर्लोपो भवति समासान्तोऽवस्थायां गम्यमानायाम् ।
कालादिकृता वस्तुधर्मा वयःप्रभृतयोऽवस्था इत्युच्यते । असंज्ञातं ककुदमस्य, अस-
ंज्ञातककुद । चाल इत्यर्थः । पूर्णककुद । मध्यमवया इत्यर्थः । उन्नतककुद । वृद्धवया
इत्यर्थः । स्थूलककुद । बलवानित्यर्थः । यष्टिककुद । नातिस्थूलो नातिकृश इत्यर्थः ।
अवस्थायामिति किम् ? श्वेतककुदः ॥

त्रिकुन् पर्वते ॥ १४७ ॥

त्रिकुदि बहुव्रीहौ ककुदशब्दस्य लोपः समासान्तो निपात्यते पर्वतेऽभिधेये ।
त्रीणि ककुदान्यस्य, त्रिककुद पर्वतः । ककुदाकारं पर्वतस्य शृङ्गं ककुदमित्युच्यते ।
न च सर्वस्त्रिशिखरः पर्वतस्त्रिककुद, किं तर्हि संज्ञेया पर्वतविशेषस्य । पर्वत इति
किम् ? त्रिककुदोऽन्यः ॥

उद्विभ्यां काकुदस्य ॥ १४८ ॥

उत् वि इत्येताभ्यां परस्य काकुदशब्दस्य लोपो भवति बहुव्रीहौ समासे । उद्वत्
काकुदमस्य, उक्काकुद । विकाकुद । तालु काकुदमुच्यते ॥

पूर्णाद्विभाषा ॥ १४९ ॥

पूर्णापरस्य काकुदशब्दस्य विभाषा लोपो भवति बहुव्रीहौ समासे । पूर्ण
मस्य, पूर्णकाकुद । पूर्णकाकुदः ॥

सुहृद्दुर्हृदौ मित्रामित्रयोः ॥ १५० ॥

सुहृद् दुहृद् इति निपात्यते यथासंख्यं मित्रामित्रयोरभिधेययोः । सुशब्दात् परस्य हृदयशब्दस्य हृन्नायो निपात्यते बहुव्रीहौ, तथा दुःशब्दात् परस्य । सोमन हृदयमस्य, सुहृन्मित्रम् । दुष्टं हृदयमस्य दुर्हृदमित्रम् । मित्रामित्रयोरिति किम् ? सुहृदयः कारणिकः । दुर्हृदयश्चोरः ॥

उरःप्रभृतिभ्यः कप् ॥ १५१ ॥

उरःप्रभृत्यन्ताद् बहुव्रीहेः कप् प्रत्ययो भवति । व्यूढमुरोऽस्य व्यूढोरस्कः । प्रियः सर्पिष्कः । अचमुक्तोपानकः । पुमान् अनङ्वान् पयो नीलं लक्ष्मीरिति विभक्त्यन्ताः पठ्यन्ते न प्रातिपदिकानि । तत्रेदं प्रयोजनम्, एकवचनान्तानामेव ग्रहणमिह विज्ञायेत, द्विवचनग्रहवचनान्तानां मा भूदिति । तत्र शेषाद्विभापेति विकल्प एव भवतीति । द्विपुमान् । द्विपुंस्कः । बहुपुमान् । बहुपुंस्कः । उरस् । सर्पिस् । उपानद् । पुमान् । अनङ्वान् । नीः । पयः । लक्ष्मीः । दधि । मधु । शालि ॥ अर्थाच्चञ्जननर्थकः । उरःप्रभृति ॥

इनः स्त्रियाम् ॥ १५२ ॥

इत्ताद् बहुव्रीहेः कप् प्रत्ययो भवति स्त्रियां विषये । बहवो दण्डिनोऽस्यां शालायां बहुदण्डिका शाला । बहुच्छत्रिका । बहुस्वामिका नगरी । बहुवामिका सभा । स्त्रियामिति किम् ? बहुदण्डी राजा । बहुदण्डिकः । शेषाद्विभापेत्येतद्वति ॥

नद्यतश्च ॥ १५३ ॥

नद्यन्ताद् बहुव्रीहेर्नकारान्ताच्च कप् प्रत्ययो भवति । बह्व्यः कुमार्योऽस्मिन् देशे बहुकुमारीको देशः । बहुग्रहवन्धूकः । ऋतः खल्वपि-बहुकर्तृकः । तकारः मुखसुखोच्चारणार्थः ॥

शेषाद्विभाषा ॥ १५४ ॥

यस्माद् बहुव्रीहेः समासान्तो न विहितः स शेषस्तस्माद्विभाषा कप्प्रत्ययो भवति । बह्व्यः खट्वा अस्मिन् बहुखट्वकः । बहुमालकः । बहुवीणकः । बहुखट्वाकः । बहुमालकः । बहुवीणाकः । बहुखट्वः । बहुमालः । बहुवीणः । कथमनृत्कसाम्, बहुवक् सुक्तमिति, यावता विहितोऽत्र सामान्येन सामानान्तः ऋक्पूरिति । नैतदस्ति-विशेषे स द्रप्यते । अनृचो माणवको श्रेयो बह्वचश्चरणाख्यायामिति । शेषादिति किम् ? प्रियपथः । प्रियधुरः ॥

न मज्ञायाम् ॥ १५५ ॥

संज्ञायां विषये बहुव्रीहौ समासे कप् प्रत्ययो न भवति । पूर्वेण प्राप्तः प्रतिषिद्धयते । विरवे देवा अस्य, विश्वदेवः । विश्वयशाः ॥

ईयसश्च ॥ १५६ ॥

ईयसन्ताद् बहुव्रीहे कप् प्रत्ययो न भवति । सर्वा प्राप्तिः प्रतिषिद्ध्यते । बह्वः श्रेयांसोऽस्य बहुश्रेयान् । शेषादिभाषेत्यस्य प्रतिषेधः । बह्वः श्रेयस्योऽस्य बहुश्रेयसी । नष्टतश्चेत्यस्य प्रतिषेधः । ह्रस्वत्वमपि न भवति । ईयसो बहुव्रीहौ पुंवदिति वचनात् ।

वन्दिते भ्रातुः ॥ १५७ ॥

वन्दितेऽर्थे यो भ्रातृशब्दो वर्तते तदन्ताद् बहुव्रीहे कप् प्रत्ययो न भवति । वन्दितः स्तुतः पूजित इत्युच्यते । शोभनो भ्राताऽस्य सुभ्राता । वन्दित इति किम् ? मूर्खभ्रातृकः । दुष्टभ्रातृकः ॥

ऋतश्छन्दसि ॥ १५८ ॥

ऋतवर्णान्ताद् बहुव्रीहेऽछन्दसि विषये कप् प्रत्ययो न भवति । हता माताऽस्य हतमाता । हतपिता । हतस्वसा । सुहोता ॥

नाडीतन्त्रयोः स्वाङ्गे ॥ १५९ ॥

स्वाङ्गे यौ नाडीतन्त्रीशब्दौ तदन्ताद् बहुव्रीहे कप् प्रत्ययो न भवति । बह्वो नाड्योऽस्य बहुनाडिः कायः । बहुतन्त्रीर्ग्रीवाः । धमनीवचनस्तन्त्रीशब्दः । स्वाङ्ग इति किम् ? बहुनाडीकः स्तम्भः । बहुतन्त्रीका वीणा ॥

निष्प्रवाणिश्च ॥ १६० ॥

निष्प्रवाणिरिति नदीलक्षणस्य कपः प्रतिषेधो विपात्यते । प्रोच्यतेऽस्यामिति प्रवाणी । प्रवयन्ति तयेति वा प्रवाणी । करणसाधनोऽयं स्युर् । तन्तुवायशलाका भण्यते । निर्गता प्रवाणी अस्य, निष्प्रवाणिः पटः । निष्प्रवाणिः कम्बलः । अपनीतः शलाकः । समाप्तवान् प्रत्यग्रो नवक उच्यते ।

इति श्रीमामनविरचिताया काशिकायां वृत्तौ पञ्चमाध्यायस्य
चतुर्थश्चरणः समाप्तः पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ ४ ॥

अथ पष्ठाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

एकाचो द्वे प्रथमस्य ॥ १ ॥

अधिकारोऽयम् । एकाच इति च द्वे इति च प्रथमस्येति च त्रितयमधिकृतं वेदितव्यम् । इत उत्तर यद्वक्ष्यामः प्राक्प्रसारणविधानात् तत्रैकाचः प्रथमस्य द्वे भवत इत्येष तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति लिट् धातोरनभ्यासरूपेति । तत्र धातोरवयवस्थानभ्यासस्य प्रथमस्यैकाचो द्वे भवत । जजागार । पपाच । इयाय । आर । एकाच इति बहुव्रीहिनिर्देशः । एकोऽयस्य सोऽयमेकाच् इत्यवयवेन विग्रहः, समुदायः समासार्थः । अभ्यन्तरश्च समुदायेऽवयवोभवतीति साच्कस्यैव द्विवचनं भवति ।

पञ्च इत्यत्र येनैवाचा समुदाय एकाच् तेनैव तदवयोऽच्चाब्दः पशब्दश्च । तत्र पृथग्ययवैकाचो न द्विरुच्यन्ते, किं तर्हि समुदायैकाजेव । तथाहि—सकृच्छास्त्रप्रवृत्त्यसावयवः समुदायोऽनुगृह्यते । पपाचेत्यत्र प्रथमतः व्यपदेशिवन्नावात् । इयाय, आरेत्यत्रैकाचत्वमपि व्यपदेशिवन्नावादेव । द्विःप्रयोगश्च द्विर्वचनमिदम्, आवृत्तिसंख्येहि द्वे इति विधीयते । तेन स एव शब्दो द्विरुच्यते, न च शब्दान्तरं तस्य स्थानं विधीयते ॥

अजादेर्द्वितीयस्य ॥ २ ॥

प्रथमद्विर्वचनापवादोऽयम् । अजादेर्द्वितीयस्यैकाचो द्विर्वचनमधिक्रियते । अत्र आदिर्यस्य धातोस्तदवयवस्य द्वितीयस्यैकाचो द्वे भवतः । अटितिपति । अक्षितिपति । अरितिपति । अर्त्तः स्मिपृङ्ग्व्यशां सनीति इट् क्रियते तस्मिन् कृते गुणे च रूपत्वे च द्विर्वचनेऽचीति स्थानियन्नावः प्राप्नोति । तत्र प्रतिविधानं द्विर्वचननिमित्तेऽचीत्युच्यते । न चात्र द्विर्वचननिमित्तमिट्, किं तर्हि कार्यो । न च कार्यो निमित्तत्वेनाधीयते । तथाहि—विडञ्जिमित्तयोगुणवृद्धयोः प्रतिषेधो विधीयमानः शयितेत्यत्र न भवति । न हि कार्यिणः शीढो गुणं प्रति निमित्तभाव इति । अथ केचिदजादेरिति कर्मधारयात् पञ्चमीमिच्छन्ति, अद्यासावादश्चेत्यजादिः, अजादेरुत्तरस्यैकाचो द्वे भवत इति । तेषां द्वितीयस्येति विस्पष्टार्थं द्रष्टव्यम् ॥

न न्द्राः संयोगादयः ॥ ३ ॥

द्वितीयस्येति वर्त्तते । द्वितीयस्यैकाचोऽवयवभूतानां न्द्राणां तदन्तर्भावात् प्राञ्चं द्विर्वचनं प्रतिषिध्यते । नकारदकाररेफा द्वितीयैकाचोऽवयवभूताः संयोगादयो न द्विरुच्यन्ते । उन्दिदिपति । अडिडिपति । अर्चिचिपति । न्द्रा इति किम् ? ईचिचिपते । संयोगादय इति किम् ? प्राणिणिपति । अनितेरुभौ साम्यासस्येति गत्वम् । अजादेरित्येव । दिद्रासति । केचिदजादेरित्यपि पञ्चम्यन्तं कर्मधारयमनुवर्त्तयन्ति, तस्य प्रयोजनम्, इन्दिद्रीयिपतीति । अजादेरनन्तरत्वाभावाद् दकारो द्विरुच्यत एव नकारो न द्विरुच्यते । इन्द्रमिच्छतिव्यच् । तदन्तात्-इन्द्रीयितुमिच्छतीति सन् । ऋकारस्याप्ययं प्रतिषेधो वक्तव्यः । उञ्जिजिपति । यदा दकारोपधउञ्जिरुपदिश्यते तदायं प्रतिषेधः । दकारोपदेशे तु न वक्तव्यः । यत्वं तु दकारस्य विधातव्यम् ॥ ऋकारपरस्य रेफस्य प्रतिषेधो न भवतीति वक्तव्यम् । अरायते । अर्तेरव्यतिशृणोतीनामुपसंख्यानमिति यद् । तत्र यडि चेति गुणस्ततः द्विर्वचनम् । ईर्ष्यतेस्त्वयस्य द्वे भवत इति वक्तव्यम् । कस्य तृतीयस्य, केषिदाहुर्व्यञ्जनस्येति । ईर्ष्यतिपति । अपरे पुनस्तृतीयस्यैकाच इति व्याचक्षते । ईर्ष्यिपति । कङ्वादीनां तृतीयस्यैकाचो द्वे भवत इति वक्तव्यम् । कण्डूयिपति । असूयिपति । ऋवा नाम धातूनां तृतीयस्यैकाचो द्वे भवत इति वक्तव्यम् । अधीयिपति । अक्षिधीयि

पति । अपर आह—अथेष्टं नामधातुष्विति वक्तव्यम् ॥ पुपुत्त्रीयिषति । पुतित्री-
यिषति । पुत्त्रीयिषति । पुपुत्तित्रीयिषति । पुत्त्रीयिषति(१) ॥

पूर्वोऽभ्यासः ॥ ४ ॥

द्वे इति प्रथमान्तं यदनुवर्त्तते तदर्थादिह पठ्यन्तं जायते । तत्र प्रत्यासत्तेरस्मिन्
प्रकरणे ये द्वे विहिते तयोर्यः पूर्वोऽवयवः, सोऽभ्याससंज्ञो भवति । पपाच ।
पिपक्षति । पापच्यते । जुहोति । अपीपचत् । अभ्यासप्रदेशास्वत्र लोपोऽभ्यासस्ये-
दैवमादयः ॥

उभे अभ्यस्तम् ॥ ५ ॥

द्वे इति वर्त्तमाने उभेग्रहणं समुदायसंज्ञाप्रतिपत्त्यर्थम् । ये द्वे विहिते ते उभे
अपि समुदिते अभ्यस्तसंज्ञे भवतः । ददति । ददत् । दधतु । उभेग्रहणं किम् ? नेति-
जतीत्यत्राभ्यस्तानामादिरिति समुदाये यथा स्यात् प्रत्येकं पर्यायेण वा माभूदिति ।
अभ्यस्तप्रदेशा अभ्यस्तानामादिरित्येवमादयः ॥

जक्षित्यादयः पट् ॥ ६ ॥

अभ्यस्तमिति वर्त्तते । जक्ष इत्ययं धातुरित्यादयश्चान्ये पट् धातवोऽभ्यस्तसंज्ञा
भवन्ति । सेय सप्तानां धातूनामभ्यस्तसंज्ञा विधीयते । जक्ष भक्षहसनयोत्थितः
प्रभृति वेशीङ् वेतिना तुल्य इति यावत् । जक्षति । जाग्रति । दरिद्रति । चकासति ।
शासति । दीध्यते । वेच्यते—इत्यत्राभ्यस्तानामादिरित्येव स्वरः प्रयोजनम् । दीध्यदिति
च शतरि व्यत्ययेन संपादिते नाभ्यस्ताच्छतुरिति नुमः प्रतिषेधः ।

तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य ॥ ७ ॥

तुजादीनामिति प्रकारे आदिशब्दः । कश्च प्रकारः । तुजेर्दीर्घोऽभ्यासस्य न
विहितः, दृश्यते च, ये तथाभूतास्ते तुजादयस्तेषामभ्यासस्य दीर्घः साधुर्भवति ।
तूतुजानः । मामहानः । अनद्वान् दाधार । स्वर्धा मीमाय । दाधार । स तूताव ।
दीर्घश्चैषां छन्दसि प्रत्ययविशेषे ण्व दृश्यते, ततोऽन्यत्र न भवति । तुतोज शबलान् ।

लिटि धातोरनभ्यासस्य ॥ ८ ॥

लिटि परतोऽनभ्यासस्य धातोरवयवस्य प्रथमस्यैकाचो द्वितीयस्य वा यथायोगं
द्वे भवतः । पपाच । पपाठ । प्रोणुणाव । वाच्य ऊर्णोर्णुवद्भाव इति वचनाद् ऊर्णो-
त्तेरिजादेरित्याम्न भवति । लिटीति किम् ? कर्त्ता । हर्त्ता । धातोरिति किम् ? समुदा-
यो विशृण्विरे । सोममिन्द्राय सुन्विरे । अनभ्यासस्येति किम् ? कृष्णो नोनाव वृषभो
यदीडम् । नोनूयतेर्नोनाव । समान्या मरुतः समिमिधु—लिटि उत्तन्तः । ॥ द्विर्वच-
नप्रकरणे छन्दसि वेति वक्तव्यम् ॥ यो जागार तमृचः कामयन्ते । इति प्रिया गीति ।

(१) वस्तुतस्तु उपस्थितप्रथमद्वितीयतृतीयानां पर्यायेण द्वित्वम् । युगपत्तुत्रयाणां न
वाच्यशवकमावस्य निर्णयत्वात् चतुर्थस्य तु न कपमपि द्वित्वं संभाव्यते अनुपस्थितत्वात् ।

सन्त्यहोः ॥ ६ ॥

धातोरनभ्यासस्येति वर्त्तते । सन्त्यहोरिति च पठ्यन्तमेतत् । सन्नन्तस्य यङन्त-
स्य चानभ्यासस्य धातोरवयवस्य प्रथमस्यैकाचो द्वितीयस्य वा यथायोगं द्वे भवतः ।
पिपत्ति । पिपतिपति । अतिरिपति । उन्दिदिपति । यङन्तस्य-पापच्यते । अटाच्य-
ते । यायज्यते । अरायते । प्रोण्णोऽनूयते । अनभ्यासस्येत्येव । जुगुप्सिपते । लोलुप्सिपते ।

श्लो ॥ १० ॥

श्लौ परतोऽनभ्यासस्य धातोरवयवस्य प्रथमस्यैकाचो द्वितीयस्य वा यथायेह
द्वे भवतः । जुहोति । विभेति । जिह्वेति ।

चङि ॥ ११ ॥

चङि परतोऽनभ्यासस्य धातोरवयवस्य प्रथमस्यैकाचो द्वितीयस्य वा यथायोगं
द्वे भवतः । अपीपचत् । अपीपठत् । आटिटत् । आशिशत् । आर्दिदत् । पचादीनां
प्यन्तानां चङि कृते णिलोप उपधाद्वस्वत्वं द्विवचनमित्येषां कार्याणां प्रवृत्तिक्रमः ।
तथा च सन्वह्नुनि चङपर इति सन्वद्धावो विधीयमानो द्वस्वस्य स्थानिवद्धावाच्च
प्रतिषिद्धते । यो ह्यनादिष्टादचः पूर्वस्तस्य विधिं प्रति स्थानिवद्धावो भवति । न
चास्मिन् कार्याणां क्रमेऽनादिष्टादचः पूर्वोऽभ्यासो भवतीति । आटिटदिति द्विवचने-
ऽचीतिस्थानिवद्भावाद् द्वितीयस्यैकाचो द्विवचनं भवति ।

दाश्चान् साहान् मीढ्वांश्च ॥ १२ ॥

दाश्चान् साहान् मीढ्वानित्येते शब्दादछन्दसि भाषायां च विशेषेण निपात्यन्ते ।
दाश्चानिति, दाश्च दान इत्येतस्य धातोः कसावद्विवचनमनिट्त्वं च निपात्येते । दाश्चो-
सो दाश्चुः सुतमिति । साहानिति, पङ् मर्पण इत्येतस्य परस्मैपदमुपधादीर्घत्वम्-
द्विवचनमनिट्त्वं च निपातनात् । साहान् हलाहकः । मीढ्वानिति, मिह सेवन
इत्येतस्याद्वित्वमनिट्त्वमुपधादीर्घत्वं दत्त्वं च निपातनात् । मीढ्वस्तोकाय तनयाय
मृदय । एकवचनमतन्त्रम् । छृज्ज्यादीनां के द्वे भवत इति वक्तव्यम् । क्रियतेऽने-
नेति चक्रम् । चिक्विलवम् । छृजः क्विलदेश घञर्थे कविधानमिति कः प्रत्ययः । छचि-
चलिपतिवदीनां द्वित्वमभ्याक् चानभ्यासस्य । चरादीनां धातूनामपि प्रत्यये परतो
द्वे भवतः, अभ्यासस्यागागमो भवति । आगागमविधानसामर्थ्याच्च हलादिः शेषो न
भवति । हलादिः शेषे हि सत्यागमस्यादेशस्य च विशेषो नास्ति । चराचरः । चलाच-
लः । पतापतः । वदावदः । छवेति वक्तव्यम् । तेन चरः पुरपः । चलो रथः ।
यानम् । वदो मनुष्यः इत्येवमाद्यपि सिद्धं भवति । छहन्तेर्घत्वम् च । हन्तेरचि प्रत्यये
परतो द्वे भवतोऽभ्यासस्य च हकारस्य च घत्वमाक् चोगमो भवति । परस्याभ्या-
साच्चेति कुत्वम् । घनाघनः क्षोभणश्चर्पणीनाम् । छपाटेणिलुक् चोक् च दीर्घश्चाभ्या-
सस्य । पाटेरचि परतो द्वे भवतो णिलुक् च भवति अभ्यासस्य चोगागमो दीर्घश्च
भवति । पाट्टपटः ॥

प्यङ्गः संप्रसारणं पुत्रपत्योस्तत्पुरुषे ॥ १३ ॥

पुत्र पति इत्येतयोर्हरपदयोस्तत्पुरुषे समासे प्यङ्गः संप्रसारणं भवति । यणः
स्याने इन् भवतीत्यर्थः । कारीपगन्धीपुत्रः । कारीपगन्धीपतिः । कौमुदगन्धीपुत्रः ।
कौमुदगन्धीपतिः । करीपस्येव गन्धोऽस्य कुमुदस्येव गन्धोऽस्येति बहुव्रीहिस्तत्रोप-
मानाच्चेति गन्धस्येदन्तादेशः, करीपगन्धेरप्यमित्यग्नौ तदन्तात् स्त्रियाम् णीत्तेरनार्प-
णोर्गुरुरूपोत्तमयोः प्यङ् गोत्र इति प्यङ् तत्तश्चापि विहिते षष्ठीसमासः । संप्रसारण-
स्येति दीर्घत्वम् । प्यङ् इति किम् ? इभ्यापुत्रः । अत्रियापुत्रः । पुत्रपत्योरिति किम् ?
कारीपगन्ध्याकुलम् । कौमुदगन्ध्याकुलम् । तत्पुरुष इति किम् ? कारीपगन्ध्या पति-
रस्य ग्रामस्य, कारीपगन्ध्यापतिरयं ग्रामः । प्यङ् इति स्त्रीप्रत्ययग्रहणम् 'स्त्रीप्रत्यये
चानुपसर्जनेनेति, प्रत्ययग्रहणपरिभाषया यस्मात् स विहितस्तदादेरित्येष निषमो
नास्ति । तेन परमकारीपगन्ध्यायाः पुत्र परमकारीपगन्धीपुत्र । परमकारीपगन्धी-
पतिरित्यपि भवति । उपसर्जने तु प्यङ्गि न भवति अतिक्रान्ता कारीपगन्ध्यामति-
कारीपगन्ध्या तस्या पुत्रोऽतिकारीपगन्ध्यापुत्रः । अतिकारीपगन्ध्यापतिः । पुत्रपत्योः
केवलयोर्हरपदयोरिदं संप्रसारणं, तदादी तदन्ते च न भवति-कारीपगन्ध्यापुत्र-
कुलं, कारीपगन्ध्यापरमपुत्र इति । प्यङ्गन्ते, यद्यप्यन्येऽपि यणः सन्ति तथापि प्यङ् पृथ-
संप्रसारणं, निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति । संप्रसारणमिति चाधिक्रियते, विभाषा
परेरिति यावत् ॥

बन्धुनि बहुव्रीहौ ॥ १४ ॥

प्यङ् संप्रसारणमित्यनुवर्तते । बन्धुशब्द उत्तरपदे बहुव्रीहौ समासे प्यङ्गः संप्र-
सारणं भवति । कारीपगन्ध्या बन्धुरस्य, कारीपगन्धीबन्धुः । कौमुदगन्धीबन्धुः ।
बहुव्रीहौ किति किम् ? कारीपगन्ध्याया बन्धु कारीपगन्ध्याबन्धुः । अत्रापि, पूर्वदेव
परमकारीपगन्धीबन्धुरित्यत्र भवति । अतिकारीपगन्ध्याबन्धुरित्यत्र च न भवति,
तथा कारीपगन्ध्याबन्धुधनः । कारीपगन्ध्यापरमबन्धुरित्यादौ न । बन्धुनीति नपुंसकलि-
ङ्गनिर्द्वंद्वशः शब्दरूपापेक्षया, पुंलिङ्गाभिधेयस्त्वय बन्धुशब्दः । ॐ मातृमातृकमा-
तृपुत्र-प्यङ्गः संप्रसारणं भवति विभाषया बहुव्रीहौ वाच्येव । कारीपगन्ध्या माताऽस्येत्येवं
बहुव्रीहौ कृते एतस्मादेवोपसत्यानात् पक्षे मातृशब्दस्य मातृजादेशः । तत्र चित्कर-
णसामर्थ्याद्बहुव्रीहिस्वरमन्तोदात्तत्वं वाधते । मातृमातृकशब्दयोश्च भेदेनोपादानाद्,
नष्टतश्चेति क्वपि विकल्प्यते । कारीपगन्धीमातृ । कारीपगन्ध्यामातृ । कारीपगन्धी-
मातृकः । कारीपगन्ध्यामातृकः । कारीपगन्धीमाता । कारीपगन्ध्यामाता ॥

वचिरपियजादीना किति च ॥ १५ ॥

संप्रसारणमिति वर्तते । प्यङ् इति निवृत्तम् । वचि-वच परिभाषणे । नुयो
वचिरिति च । स्वपि-निष्वप् शब्दे । यजादयो, यज देवपूजासंगतिकरणदानेऽप्यित्यतः

प्रभृति आगणान्तात् । तेषां वचिस्वपियजादीनां किति प्रत्यये परतः संप्रसारणं भवति । वचि-उक्तः, उक्तवान् । स्वपि-सुप्तः, सुप्तवान् । यज-इष्टः, इष्टवान् । वप्-उत्तः, उत्तवान् । वह-उठः, उठवान् । वस-उपितः, उपितवान् । वेञ्-उतः, उतवान् । व्येञ्-संवीतः, संवीतवान् । ह्वेञ्-हूतः, हूतवान् । वद-उदितः, उदितवान् । दुर्भोश्च-शूनः, शूनवान् । धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यं विज्ञायते । तेनेह न भवति-वाच्यमिति वाचिक इति ॥

ग्रहिज्यावयिव्यधिवष्टिविचतिवृश्चतिपृच्छतिभृज्जतीनां ङिति च ॥१६॥ ।

ग्रह उपादाने, ज्या वयोहानौ, वेञो वयिः, व्यध ताडने, वश कान्तौ, व्यध व्याजीकरणे, ओवश्च छेदने, प्रच्छ झीप्सायां, भस्ज पाके, ह्वयेतेषां धातूनां ङितिप्रत्यये परतश्चकारात्किति च संप्रसारणं भवति । ग्रह-गृहीतः । गृहीतवान् । ङिति-गृहाति । जरीगृह्यते । ज्या-जीनः । जीनवान् । ह्वादिभ्य इति निष्ठानत्वम् । ङिति-जिनाति । जेजीयते । हळ इति संप्रसारणदीर्घे कृते प्यादीनामिति ह्रस्वः क्रियते । वयि-ङिति परतो वेञो वयिरादेशस्तस्य ङिदभावात् किदेवोदाह्रियते-ऊयनुः । ऊयुः यद्येवं ययिग्रहणमनर्थकम्, यजादिषु वेञ् पठ्यते? मैवं शक्यम् । ङिति तस्य वेज इति प्रतिषेधो वक्ष्यते । तत्र तथैव स्थानिवद्भावाद्द्वयेर्विधिरैवं प्रतिषेधोऽपि प्राप्नोति । जै-दोषः । ङिति वयो य इति यकारस्य संप्रसारणप्रतिषेधात् वयोर्विधौ ग्रहणं प्रतिषेधे चाऽग्रहणमनुमास्यते । सत्यमेतत् । एष एवार्थः साक्षान्निर्देशेन वयः स्पष्टीक्रियते । व्यध-विद्धः । विद्धवान् । ङिति-विध्यति, वेविध्यते । वश-उशितः । उशितवान् । ङिति-उष्टः । उशन्ति । व्यच-विचितः । विचितवान् । ङिति-विचति । वेविच्यते । व्यचे-कुटादित्वमनसि प्रतिपादितम् । तेन सर्वत्राणिङिति प्रत्यये संप्रसारणं भवति । उद्विचिता । उद्विचितुम् । उद्विचितव्यमिति । मश्चे-वृक्कणः । वृक्कणवान् । अथ कथमत्र कुर्व मश्चभस्जेति हि पत्येन भवितव्यम् ? छिन्निष्ठादेशः पत्वम्बर-प्रत्ययविधीद्विविधिषु सिद्धो वक्तव्यः । तत्र पत्व प्रति नत्वस्य सिद्धत्वाद् झलादि-निष्ठा न भवति । कुर्वे तु कर्त्तव्ये तदसिद्धमेवेति प्रवर्तते कुर्वम् । ङिति-वृश्चति । वरीवृश्च्यते । प्रच्छ-पृष्टः । पृष्टवान् । ङिति-पृच्छति । परीपृच्छ्यते । प्ररनः । नङि तु प्ररने चासन्नकाल इति निपातनादसंप्रसारणम् । भस्ज-भृष्टः । भृष्टवान् । ङिति-भृज्जति । वरीभृज्ज्यते । सकारस्य, झलां जश् झशीति जश्त्वेन दकारः, स्तोः रशुनाश्चरिति श्रुत्वेन जकारः ॥

लिट्थभ्यासरयोभयेपाम् ॥ १७ ॥

उभयेषां वच्यादीनां ग्रह्यादीनां च लिटि परतोऽभ्यासस्य संप्रसारणं भवति । वचि-उवाच । उवचिथ । स्वप्-सुप्वाप । सुप्वपिथ । यज-इयाज । इयजिथ । वृवप्-उवाप । उवपिथ । ग्रह्यादीनां, तत्र ग्रहेरविशेषः । जग्राह । जग्रहिथ । ज्या-

जेज्यौ । जिज्यथ । वयि-उवाय । उवयिथ । व्यध-विव्याध । विव्यधिथ । वश-
उवाश । उवशिथ । व्यच-विव्याच । विव्यचिथ । वृश्चते । सत्यतति वा योगे नास्ति
वेशेपः । योगारम्भे तु सति यदि संप्रसारणमकृत्वा हलादि शेषेण रेफो निवर्त्यते तदा
कारस्य संप्रसारणं प्राप्नोति । अथ रेफस्य संप्रसारणं कृत्वा उरदत्वं रपरत्वं च
क्रेयते । तदानीमुरदत्वस्य स्थानिवद्भावात् संप्रसारणे संप्रसारणमिति प्रतिषेधो
भवतीत्यस्ति विशेषः । यमश्च । यमश्चिथ । पृच्छतिभृज्जत्पोरविशेषः । अकिदर्थं
येदैनभ्यासस्य संप्रसारणं विधीयते । किति हि परत्वाद्धातोः संप्रसारणे कृते पुनः
रसङ्गविज्ञानाद् द्विवचनम् । ऊचतुः । ऊचुरिति । अधिकारादेवोभयेषां ग्रहणे सिद्धे
तुल्यभयेषामिति वचनं हलादिः शेषमपि बाधित्वा संप्रसारणमेव यथा स्यादिति ।
विव्याध ॥

स्वापेश्चडि ॥ १८ ॥

स्वापेरिति स्वपेर्ष्वन्तस्य ग्रहणं तस्य चडि परतः संप्रसारणं भवति । असूपुपत् ।
असूपुपताम् । असूपुपन् । द्विवचनात् पूर्वमत्र संप्रसारणं, तत्र कृते लघूपधगुणस्तस्य
गौ चङ्गुपधाया ह्रस्वत्वं, ततो द्विवचनं, दीर्घो लघोरिति दीर्घत्वम् । यदीति किम् ?
स्वाप्यते । स्वापितः । कित्तीति निवृत्त, डित्तीति केवलमिहानुवर्त्तत इत्येतदनुविज्ञानम् ॥

स्वपिस्यमिठयेअं यडि ॥ १९ ॥

जिष्वाप् शये, स्यमु स्वन ध्वन शब्दे, व्येञ् सवरणे, इत्येतेषां धातूनां यडि परतः
संप्रसारणं भवति । सोपुप्यते । सेसिम्यते । वेधीयते । यडीति किम् ? स्वप्नक् ॥

न वशः ॥ २० ॥

यडिति वर्त्तते । वशोर्द्धातोर्यडि परतः संप्रसारणं न भवति । वावश्यते । वावश्येते ।
वावश्यन्ते । यडीति किम् ? उष्टः । उशन्ति(१) ॥

चायः की ॥ २१ ॥

यडीति वर्त्तते । चाय् पूजानिशामनयोरित्येतस्य धातोर्यडि परतः कीत्ययमादेशो
भवति । चेकीयते । चेकीयेते । चेकीयन्ते । दीर्घकरणं यङ्लुगर्थम् । चेकीतः ॥

स्फायः स्फी निष्ठायाप् ॥ २२ ॥

स्फायीओप्यायी घृष्टादित्यस्य धातोर्निष्ठायां परतः स्फीत्ययमादेशो भवति ।
स्फूतः । स्फीतवान् । निष्ठायामिति किम् ? स्फातिः । स्फातीभवतीत्येतदपि तिन्त-
न्तस्यैव रूपं न निष्ठान्तस्य । निष्ठायामित्येतदधिक्रियते, लिङ्यटोश्चेति प्रागेत-
स्मात् सूत्रात् ॥

स्यः प्रपूर्वरस्य ॥ २३ ॥

निष्ठायामिति वर्त्तते संप्रसारणमिति च । स्फी इत्येतन्न स्वयंते । स्यै ऽयैशब्दसंवा-

तयोर्द्वयोरप्येतयोर्धात्वोऽस्या रूपमापन्नयोऽसामान्येन ग्रहणम् । स्या इत्येतस्य प्रपूर्वस्य धातोर्निष्ठाया परतः सप्रसारणं भवति । प्रस्तीतं प्रस्तीतवान् । सप्रसारणे कृते यण्वाच विहृतमिति निष्ठान् व न भवति । प्रस्योऽन्यतरस्यामिति तु पचे भकारः क्रियते । प्रस्तीम । प्रस्तीमवान् । प्रपूर्वस्येति किम् ? सस्यान । सस्यानवान् । प्रस्य [इत्येव सिद्धे पूर्वग्रहणमिहापि यथा स्यात्—प्रसस्तीत । प्रसस्तीतवान् । तत्कथं ? प्रपूर्वस्येति पठ्यर्थे बहुव्रीहि । प्र पूर्वं यस्य धातूपसर्गस्य मुदायस्य स प्रपूर्वस्तदवयवस्य स्य इति व्यधिकरणे पठ्यौ, तत्र प्रसस्तीत इत्यत्रापि प्रपूर्वसमुदायावयव स्यादशब्दो भवति ॥

द्रवमूर्त्तिस्पर्शयोऽयं ॥ २४ ॥

द्रवमूर्त्तौ द्रवकाटिन्ये स्पर्शवर्त्तमानस्य श्यैव गतावित्यस्य धातोर्निष्ठाया परतः सप्रसारणं भवति । शीनं घृतं, शीना वसा, शीनं मेदः । द्रवावस्थायां काटिन्यं गतमित्यर्थः । श्योऽस्पर्श इति निष्ठान् वम् । स्पर्शं शीतं वर्त्तते । शीतो वायुः । शीतमुदकम् । गुणमात्रे तद्वति चास्य शीतशब्दस्य दृष्टिर्द्रष्टव्या । द्रवमूर्त्तिस्पर्शयोऽरिति किम् ? सस्यानो दृष्टिकः ।

प्रतेश्च ॥ २५ ॥

श्य इति वर्त्तते । प्रतेश्चरस्य श्यायतेर्निष्ठाया परतः सप्रसारणं भवति । प्रति शीनः । प्रतिशीनवान् । द्रवमूर्त्तिस्पर्शाभ्यामन्यत्रापि यथा स्यादिति सूत्रारम्भः ।

विभाषाऽभ्यत्रपूर्वस्य ॥ २६ ॥

श्य इति वर्त्तते । अभि अव इत्येव पूर्वस्य श्यायतेर्निष्ठाया विभाषा सप्रसारणं भवति । अभिशीनम् । अभिश्यानम् । अवशीनम् । अवश्यानम् । द्रवमूर्त्तिस्पर्शविच्छायां अपि विकल्पो भवति । अभिशीनं घृतम् । अभिरयानं घृतम् । अवशीनं मेदः । अवश्यानं मेदः । अभिशीतो वायुः । अभिरयानः । अवशीतमुदकम् । अवश्यानमुदकम् । सेयमुभयत्र विभाषा द्रष्टव्या । पूर्वग्रहणस्य च प्रयोजनं समभिरयानम् । समवश्यानमित्यत्र सा भूदिति के चिद्व्याचक्षते । न किलायमभ्यवपूर्वं समुदाय इति । योत्राभ्यवपूर्वं समुदायस्तदाश्रयो विकल्पो कस्माच्च भवति तस्मादत्र भवितव्यमेव । यदि तु नेष्यते ततो यत्नान्तरमास्थेयमस्माद्विभाषा विज्ञानात् व्यवस्थेयम् । पूर्वग्रहणस्य चान्यत्र प्रयोजनं वक्ष्यम्—अभिसशीनम् । मिसश्यानं वा । अवसशीनमवसश्यानं वा, अत्र विकल्पो यथा स्याद् इति पूर्वग्रहणस्य प्रपूर्वस्येति वन् ।

शृतं पाके ॥ २७ ॥

विभाषेत्यनुवर्त्तते । आ पाके इत्येतस्य धातोर्ण्यन्तस्त्राण्यन्तस्य च पाकेऽभिधेये कप्रत्यये परतः श्रुभावो निपाद्यते विभाषा । शृतं क्षीरम् । शृतं हविः । व्यवस्थित

विभाषा चेयं, तेन क्षीरहविपोर्नित्यं शृभावो भवति । अन्यत्र न भवति—आणा यवागू, अपिता यवागूरिति । यदापि बाह्ये प्रयोजके द्वितीयो णिञ्जुपद्यते तदापि नेप्यते—अपित क्षीरं देवदत्तेन यज्ञदत्तेनेति । [धातिरयमकर्मकः । कर्मकर्तृविषयस्य पचैरर्थे वर्तते स ण्यन्तः प्राकृतं पच्यर्थमाह । तदत्र द्वयोरपि श्रुतिमितीष्यते । श्रुत क्षीरं स्वयमेव । श्रुतं क्षीरं देवदत्तेन । पाकग्रहणं निपातनविषयप्रदर्शनार्थं तेन क्षीरहविपोरेव ॥

पायः पीः ॥ २८ ॥

विभाषेत्येव । ओष्यापी वृद्धावित्यस्य घातोनिष्टायां विभाषा पीत्ययमादेशो भवति । पीनं मुरम् । पीनौ बाहु । पीननुरः । इयमपि व्यवस्थितविभाषैः । तेनानुपसर्गस्य नित्यं भवति, सोपसर्गस्य तु नैव भवति । आप्यानश्चन्द्रमा । न्धूषसोर्भवत्येव । आपीनोऽङ्गुः, आपीनमूष इति ॥

लिङ्यङोश्च ॥ २९ ॥

विभाषेति निवृत्तम् । प्यायः पीत्येतद्वशज्जेनानुकुप्यते । लिङि यङि च प्यायः पीत्ययमादेशो भवति । आपिष्ये । आपिष्याते । आपिष्यिरे । परत्वात् कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानाद्, द्विर्वचनमेरनेकाच् इति यगादेशः । यङि—आपेयीयते आपेयीयन्ते ॥

विभाषा श्वे ॥ ३० ॥

लिङ्यङोरिति वर्तते, संप्रसारणमिति च । लिङि यङि च संप्रसारणं भवति । शुशाव । शिशवाय । शुशुवतुः । शिश्वियतुः । यङि—शोशूयते । शोश्वीयते । तदत्र यङि संप्रसारणमप्राप्तं विभाषा विधीयते । लिङि तु किति यज्ञ-दिवाद् नित्यं प्राप्तं तत्सर्वत्र विकल्पेन भवतीत्येवमेषां विभाषा । यदा च घातोर्न भवति तदा लिङ्यभ्यासस्योभयेषामित्यभ्यासस्यापि न भवति ॥

णौ च संश्रद्धोः ॥ ३१ ॥

विभाषा श्वेरिति वर्तते । सन्परे चङ्परे च णौ परतः श्रयतेर्ज्ञातोर्विभाषा संप्रसारणं भवति । शुशावविपति । चङि—अशूशवत् । अशिश्वयत् । संप्रसारणं संप्रसारणाश्रयं च बलीयो भवतीति वचनादन्तरङ्गमपि वृद्धादिकं संप्रसारणेन बाध्यते । कृते तु संप्रसारणे वृद्धिरावादेशश्च । ततः, ओः पुयण्यपर इत्येतद्वचनं ज्ञापकं णौ कृतस्यानिबद्धावस्येति स्थानिबद्धावात् शुशब्दो द्विरुच्यते ॥

ह्र संप्रसारणम् ॥ ३२ ॥

णौ च संश्रद्धोरिति वर्तते । सन्परे चङ्परे च णौ परतो ह्रः संप्रसारणं भवति । जृह्वाविपति । जृह्वाविपतिः । जृह्वाविपतिन्ति । अजृह्वत् । अजृह्वताम् । ह्रवन् । संप्रसारणस्य बलीयस्त्वात्, शान्दासाह्वायत्वेण युगिति प्रागेव ॥

भवति । संप्रसारणमिति वर्तमाने पुनः संप्रसारणमित्युक्तं विभापेत्यस्य निवृत्त्यर्थम् ।
ह्रः संप्रसारणमभ्यस्तस्येत्येकयोगेन सिद्धे पृथग्योगकरणमनभ्यस्तनिमित्तप्रत्ययव्यव-
धाने संप्रसारणाभावज्ञापनार्थम्-ह्रायकमिच्छति ह्रायकीयति । ह्रायकीयतेः सन्
१ जिह्रायकीयिपति ॥

अभ्यस्तस्य च ॥ ३३ ॥

ह्र इति वर्तते, तदभ्यस्तस्य चेत्यनेन व्यधिकरणम्, अभ्यस्तस्य यो ह्रयतिः,
कश्चाभ्यस्तस्य ह्रयतिः, कारणं, तेनाभ्यस्तकारणस्य ह्रयतेः प्रागेवद्विवचनात्
संप्रसारणं भवति । जुहाव । जोह्वयते । जुह्वयति ॥

बहुलं छन्दसि ॥ ३४ ॥

ह्रइति वर्तते । छन्दसि विषये ह्रयतेर्ज्ञातोर्बहुलं संप्रसारणं भवति । इन्द्राग्नी
हुवे । देवीं सरस्वतीं हुवे । ह्वेजो लघ्यात्मनेपदोत्तमैकवचने । बहुलं छन्दसीति शपो
लुकि कृते संप्रसारणमुवडादेशश्च । न च भवति-ह्रयामि भरतः शिवान् । ह्रयामि
विश्वान् वेवान् ॥

चायः की ॥ ३५ ॥

बहुलं छन्दसीति वर्तते । चायतेर्ज्ञातोर्छन्दसि विषये बहुलं कीत्ययमादेशो
भवति । विधुना निचिक्वुः । नान्यं चिक्वुर्न निचिक्वुरन्यम् । लिट्युसि रूपम् । न
भवति-अग्निर्ज्योतिर्निचायः ॥

अपस्पृधेथामानृचुरानृहुश्चिच्युपेतित्याजश्रुताश्रितामाशीराशीर्त्ताः ॥३६॥
छन्दसीति वर्तते । अपस्पृधेथामिति-स्पृधं सवर्षे इत्यस्य लङि आयामि
द्वैवचनं रेफस्य संप्रसारणमकारलोपश्च निपातनात् । इन्द्रश्च विष्णो यदपस्पृधेथाम् ।
अस्पृधेथामिति भाषायाम् । अपर आह-स्पृधेरपपूर्वस्य लङ्वायामि संप्रसारण-
प्रकारलोपश्च निपातनात् । बहुलं छन्दस्यमाङ्गीगेपीत्यडागमाभावः । अत्र प्रत्यु-
द्गाहरणमपस्पृधेथामिति भाषायाम् । आनृचुरानृहुरिति-अर्च्य पूजायाम्, अर्ह
पूजयामित्यनयोर्ज्ञातोर्लिट्युसि संप्रसारणमकारलोपश्च निपातनात् । ततो
द्वैवचनमुरदत्वमत आदेरिति दीर्घत्वम् । तस्मान्नुड् द्विहल इति नुडागमः ।
रन्प्रा अर्कमानृचुः । न घसून्यानृहुः । आनृचुं, आनृहुरिति भाषायाम् ।
चेच्युपे । च्युङ् गतावित्यस्य धातोर्लिङि शेषव्यञ्ज्यासस्य संप्रसारणमनिट् च
निपातनात् । चिच्युपे । चुच्युविष इति भाषायाम् । तित्याज । त्यज हाना-
वत्यस्य धातोर्लिट्यव्यासस्य संप्रसारणं निपात्यते । तित्याज । तत्याजेति भाषायाम् ।
श्रुता इति । श्रीन् पाकइत्येतस्यधातोर्निष्ठायां श्राभावः । श्रुतास्त इन्द्रसोमाः ।
श्रुतमिति । तस्यैव श्रीणातेर्ह्रस्वत्वम् । सोमो गौरी अधिश्रितः । श्रिता नो गृहाः ।
अनयोः श्राभावश्चिभावयोर्विषयविभागमिच्छन्ति-सोमेषु बहुषु श्राभाव एव ।

अन्यत्र श्रिभाव इति । सोमादन्यत्र कचिदेकस्मिन्नपि श्राभावो दृश्यते—यदि श्रातो जुहोतन । तस्य श्राता इति बहुवचनस्याविवक्षितत्वादुपसंग्रहो द्रष्टव्यः । आशीरा-
शीर्त्त इति । तस्यैव श्रीणातेराज्पूर्वस्य किपि निष्ठाया च शीरादेशोनिष्ठायाश्च नत्वा-
भावो निपातनात् । तामाशीरा दुहन्ति । आशीर्त्त ऊज्जम् । क्षीरैर्मध्यत आशीर्त्तः ॥

न संप्रसारणे संप्रसारणम् ॥ ३७ ॥

संप्रसारणे परतः पूर्वस्य यणः संप्रसारणं न भवति । व्यध-विद्धः । व्यच-
विचितः । व्यञ्ज-सवीत* । एकयोगलक्षणमपि संप्रसारणमत एव वचनात् प्रथम परस्य
यणः क्रियते, पूर्वस्य च प्रसक्त प्रतिपिच्यते । संप्रसारणग्रहणं विदेशस्थस्यापि
संप्रसारणस्य प्रतिपेधो यथा स्यादिति—अयुवमधोनामतद्धिते । यूतः । यूना ।
संप्रसारणग्रहणसामर्थ्यादेव पूर्वस्य प्रतिपेधे वक्तव्ये सवर्णदीर्घान्वमेकादेशो न
स्थानिवद्भवति । सति वा स्थानिवत्त्वे व्यवधानमेतावदाश्रयिष्यते । अश्चि त्रेहृत्
पदादिलोपश्छन्दसि* । अश्चि परतस्त्रे* संप्रसारणं भवति, उत्तरपदादिलोपश्च
विषये । तिस्र अचो यस्मिन् तत् तृच साम । अक्षपूरब्धपधामानश्च इति
समामान्तः । छन्दसीति किम् ? तृच कर्म । अत्येमतौ बहुलम्* । र्
छन्दसि विषये मतौ परतो बहुलं संप्रसारणं भवति । आ रेवानेतु नो विशः । न च
भवति-रयिमान् पुष्टिवर्द्धनः ॥

लिटि वयो यः ॥ ३८ ॥

न संप्रसारणमित्यनुवर्त्तते । लिटि परतो वयो यकारस्य संप्रसारणं न भवति ।
उवाय । ऊयतुः । ऊयु* । लिङ्ग्रहणमुत्तरार्थम् ॥

यश्चास्यान्यतरस्या किति ॥ ३९ ॥

अस्य वयो यकारस्य किति लिटि परतो वकारादेशो भवत्यन्यतरस्याम् । ऊवतु* ।
ऊवु* । ऊयतुः । ऊयु* । कितितीति किम् ? (१) उवाय । उवयिथ ॥

वेञ्च* ॥ ४० ॥

लिटियनुवर्त्तते । वेञ्ज तन्नुसतान इत्यस्य धातोर्लिटि परतः संप्रसारणं न
भवति । ववौ । ववतु* । ववु । किति यजादित्वाद्वातोः प्राप्तमकित्यपि लिट्यभ्या
सस्योभयेषामित्यभ्यासस्यात उभय प्रतिपिच्यते ॥

ल्यपि च ॥ ४१ ॥

वेञ्ज इत्यनुवर्त्तते । ल्यपि च परतो वेञ्ज* संप्रसारणं न भवति । प्रवाय । उप-
वाय । पृथग्योगकरणमुत्तरार्थम् ॥

उयश्च ॥ ४२ ॥

ह्यपीत्येव । ज्या व्योहानावित्यस्य धातोर्ह्यपि परतः सप्रसारणं न भवति ।
प्रज्याय । उपज्याय ॥

व्यश्च ॥ ४३ ॥

ह्यपीत्येव । व्यञ् संवरण इत्येतस्य धातोर्ह्यपि परतः सप्रसारणं न भवति ।
प्रज्याय । योगविभाग उत्तरार्धे ॥

विभाषा परे ॥ ४४ ॥

ह्यपि च व्यश्चेयनुवर्तते । परेत्तरस्य व्येज्येतस्य धातोर्ह्यपि परतो विभाषा
सप्रसारणं न भवति । परिबीय यूयम् । परिव्याय । सप्रसारणे कृते परपूर्वचे च
इत्स्वस्येति तुक् प्राप्नोति । स, हल इति दीर्घत्वेन परत्वाद् वाच्यते ॥

आटेच उपदेशोऽशिति ॥ ४५ ॥

धातोरिति वर्तते । एजन्तो यो धातुरपदेशो तस्याकारादेशो भवति, शिति तु
प्रत्यये न भवति । ग्लै-ग्लता । ग्लतुम् । ग्लतव्यम् । शो-निशतुम् । निशात-
व्यम् । एच इति किम् ? कर्त्ता । हर्त्ता । उपदेश इति किम् ? चता । स्तोता । अदि-
सीति किम् ? ग्लपति । ग्लपति । कय जले, मन्त्रे ? नैव विज्ञायते शकार इत्यस्य
सोऽयं शिदिति, किं तर्हि ? श पुत्र इत् शित्, तत्र यस्मिन् विधिस्तदादावल्ग्रहण इति
शिदादौ प्रत्यये प्रणिपेधः । एत् शकारान्तो भवति । अशित्सीति च प्रसज्यप्रतिपे-
धोऽयम्, । तेनैतदात्मनैवेति किं प्रागेव प्रत्ययोत्पत्तेर्भवतीति-भुग्ल सुग्ल इति ।
आतश्चोपसर्ग इति कप्रत्ययः । सुग्लान्, सुग्लान् इत्यातो युजित्येवमादि सिद्धं भव-
तीति । आकारस्त्वय नित्य स्मयतेरिति यावत् ॥

न व्यो लिटि ॥ ४६ ॥

व्यञ् इत्येतस्य धातोर्लिटि परतः आकारादेशो न भवति । सविष्याय । सविष्य-
यिष्य । लिङ्गम्यास्तस्योभयेपामिष्यम्यासस्य सप्रसारणम् । णत्पञ्चोष्णितीति वृद्धिः ॥

सुरतिसुलत्योर्ध्वि ॥ ४७ ॥

आदेश इति वर्तते । सुर सुल चलन इत्येतयोर्ध्वत्वादेच स्थाने घञि परतः
आकारादेशो भवति । विस्फार । विस्फालः । विष्फार । विष्फालः । सुरतिसुलत्यो
निर्विभ्यइति वा पत्वम् ॥

क्रीडनीना णौ ॥ ४८ ॥

हुक्नीन् द्रव्यविनिमये, इत् अध्ययने, जि जये इत्येतेषां धातूनामेव स्थाने णौ
परतः आकारादेशो भवति । आपयति । अध्यापयति । जापयति ॥

सिध्यतेरपारलौकिके ॥ ४९ ॥

णप्रतिष्ठि, वर्तते । सिध्यतेरिति धातोर्लौकिकेऽप्येव वर्तमानस्यैव

स्थाने णौ परत आकारादेशो भवति । अन्नं साधयति । ग्रामं साधयति । अपारलौ-
किक इति किम् ? तपस्तापसं सेधयति । स्वान्येवैन कर्माणि सेधयन्ति । अत्र हि
सिध्यतिः पारलौकिके ज्ञानविशेषे वर्तते । तापसः सिध्यति । ज्ञानविशेषमासादयति ।
तं तपः प्रयुङ्क्त । स च ज्ञानविशेष उत्पन्नः परलोके जन्मान्तरे फलमभ्युदयलक्षणमु-
पसंहरन् परलोकप्रयोजनो भवति । इह कस्मान्न भवति-अन्नं साधयति, द्राह्मणे-
भ्यो दास्यामीति ? सिधेरत्रार्थो निष्पत्तिः । तस्याः प्रयोजनमन्नम् । तस्य यद्दानं
तत्पारलौकिकम्, न पुनः सिद्धिरेवेति न आत्वं पर्युदस्यते । साक्षात्परलोकप्रयोजने
च सिध्यर्थे कृतावकाशं वचनमेवं विषय नावगाहते । सिध्यतेरिति श्यना निर्देशः,
पिबु गत्यामित्यस्य भौवादिकस्य निवृत्त्यर्थः ॥

मीनातिमिनोतिदीङ् ल्यपि च ॥ ५० ॥

आदेच उपदेश इति वर्तते । मीन् हिंसायाम्, हुमिन् प्रहेपणे, दीङ् क्षय, इत्ये-
तेषां धातूनां ल्यपि विषये चकारादेचश्च विषये उपदेश एव प्राक्प्रत्ययोपत्तेरलौक्य-
स्य स्थाने आकारादेशो भवति । प्रमाता । प्रमातव्यम् । प्रमातुम् । प्रमाय ।
निमाता । निमातुम् । निमातव्यम् । निमाय । उपदाता । उपदातव्यम् । उपदा-
तुम् । उपदाय । उपदेश एवात्वविधानादिवर्णान्तलक्षणः प्रत्ययो न भवति । आका-
रान्तलक्षणश्च भवति-उपदायो वर्तते । ईपदुपदानमिति धन्युचौ भवतः ॥

विभाषा लीयतेः ॥ ५१ ॥

ल्यपीति वर्तते, आदेच उपदेश इति च । लीङ् श्लेषण इति दिवादि, ली श्लेषण
इति क्रयादिस्तयोरुभयोरपि यका निर्देशः स्मर्यते । लीयतेर्द्धातोर्ल्यपि च एचश्च विषये
उपदेश एवालौक्यस्य स्थाने विभाषा आकारादेशो भवति । विलाता । विलातुम् ।
विलातव्यम् । विलाय । विलेता । विलेतुम् । विलेतव्यम् । विलीय । छनिमिलिषां
खलचोः प्रतिषेधो वक्तव्यः । ईपन्निमयः । निमयः । ईपप्रमयः । प्रमयो वर्तते ।
ईपद्विलयः । विलयो वर्तते । अत्र लियो व्यवस्थितविभाषाविज्ञानात् सिद्धम् । एवं
च प्रलम्भनशालीनीकरणयोश्च णौ नित्यमात्व भवति । कस्वामुह्यापयते । स्येनो
वर्तिकांमुह्यापयते ॥

सिद्देश्छन्दसि ॥ ५२ ॥

विभाषेति वर्तते । सिद् दैग्य इत्यस्य धातोरेचः स्थाने छन्दसि विषये विभाषा
आकारादेशो भवति । चित्तं चिह्नाद् । चित्तं चिखेद् । छन्दसीति किम् ? चित्तं खेदयति ।

अपगुरो णमुलि ॥ ५३ ॥

गुरी उद्यमन इत्यस्य धानोरपपूर्वस्य णमुलि परत एचः स्थाने विभाषा आकार
आदेशो भवति । अपगारमपगारम् । अपगोरमपगोरम् । आभीषण्ये णमुल्वेति
णमुल् । अस्यपगारं युध्यन्ते । अस्यपगोरं युध्यन्त इत्यत्र द्वितीयायां चेति णमुल् ॥

चिस्फुरोर्णौ ॥ ५४ ॥

चिष् स्फुर इत्येतयोर्द्वात्वोर्णौ परतो एच. स्थाने विभाषा आकारादेशो भवति । चापयति चाययति । स्फारयति । स्फोरयति ॥

प्रजने वीयतेः ॥ ५५ ॥

णाविति वर्त्तते । वी गतिप्रजनकान्धसनखादनेषु इत्यस्य धातोः प्रजने वर्त्तमानस्य णौ परतो विभाषा आकारादेशो भवति । पुरोवातो गाः प्रवापयति । पुरोवातो गाः प्रवाययति, गर्भं ग्राहयतीत्यर्थः । प्रजनो हि जन्मन उपक्रमो गर्भग्रहणम् ॥

विभतेर्हेतुभये ॥ ५६ ॥

णाविति वर्त्तते, विभापेति च । हेतुरिह पारिभाषिकः स्वतन्त्रस्य प्रयोजकस्ततो यज्ञय, स यस्य साक्षाद्हेतुः तज्ज्ञय हेतुभयम् । तत्र वर्त्तमानस्य जिभी भय इत्यस्य धातोर्णौ परतो विभाषा आकारादेशो भवति । मुण्डो भापयते मुण्डो भीषयते । जटिलो भापयते । जटिलो भीषयते । भीष्योर्हेतुभय इत्यात्मनेपदम् । भियो हेतुभये पुक् । स चावपचे न भवति । लिभयोरीकारप्रस्थेयनिर्देशादीकारान्तस्य भियः पुगिवधीयते । हेतुभय इति किम् ? कुञ्जिकयै न भाययति । अत्र हि कुञ्जिकातो भयं करणान्न हेतोर्देवदत्तात् ॥

नित्यं स्मयतेः ॥ ५७ ॥

णाविति वर्त्तते, हेतुभय इति च । नित्यग्रहणाद्विभापेति निवृत्तम् । स्मिद् ईप-
द्दसन इत्यस्य धातोर्हेतुभयेऽर्थे णौ परतो नित्यमाकारादेशो भवति । मुण्डो विस्मापयते । जटिलो विस्मापयते । भय इति किम् ? कुञ्जिकयै न विस्माययति । भयशब्देन हेत्वर्थसामान्यादिह स्मयतेरर्थोऽभिधीयते । न हि मुख्ये भये स्मयतेर्बृत्तिरस्ति ॥

सृजिदृशोर्ज्ञत्यमकिति ॥ ५८ ॥

सृज विसर्गे, दृशिर् प्रेक्षणे, इत्येतयोर्द्वात्वोर्ज्ञलादावकिति प्रत्यये परतोऽग्नागमो भवति । सृष्टुम् । सृष्टव्यम् । द्रष्टुम् । द्रष्टव्यम् । लघूपधगुणापवादोयममागमः । अस्त्रा चीत् । अद्राचीत् । सिचि वृद्धिरमि कृते भवति, पूर्वं तु बाध्यते । झलीति किम् ? सज्जनम् । दर्शनम् । अकिति किम् ? सृष्ट । दृष्ट । धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्राप्तये कार्यविज्ञानादिह न भवति-रज्जुसृष्ट्या देवदृग्भ्यामिति ॥

अनुदात्तस्य चर्दुपधस्यान्यतरस्याम् ॥ ५९ ॥

उपदेश इति वर्त्तते, श्लक्ष्ममकिति च । उपदेशेऽनुदात्तस्य धातोर्ज्ञकारोपधस्य, श्लादावकिति प्रत्यये परतोऽन्यतरस्याममागमो भवति । त्रसा । तर्पिता । तर्सा । द्रसा । दर्सा । दर्पिता । तृप प्रीणने ण्य हर्षणमोचनयोः, इत्येतौ रधादी धातू तयो-
रिडागमो रधादिभ्यश्चेति विकल्प्यते । अनुदात्तोपदेश. पुनरमर्थ एव । अनुदात्तस्येति किम् ? चर्दु । चर्दुम् । चर्दव्यम् । धृष्ट उद्यमन इत्ययमुदात्तोपदेश ऊदित्वाच्चास्येद्

विकल्प्यते । ऋदुपधस्येति किम् ? भेत्ता । छेत्ता । शलीत्येव । तर्पणम् । हर्पणम् ।
अकिंतीत्येव । तृप्तः । दृप्तः ॥

शीर्षं छन्दसि ॥ ६० ॥

शीर्षं छिति शब्दान्तरं शिरः शब्देन समानार्थं छन्दसि विषये निपात्यते, न पुन-
र्यमादेशः शिरः शब्दस्य । सोऽपि हि छन्दसि प्रयुज्यत एव । शीर्ष्णां हि तत्र सोमं
क्रीतं हरन्ति । यत्ते शीर्ष्णां दौर्भाग्यम् । छन्दसीति किम् ? शिरः ॥

ये च तद्धिते ॥ ६१ ॥

शीर्षं छिति वर्तते । आदेशोऽयमिष्यते, स कथं ? तद्धित इति हि पर निमित्तमुपा-
दीयते स तदनुरूपां प्रकृतिं शिरःशब्दमाक्षिपति । यकारादौ तद्धिते परतः शिरः
शब्दस्य शीर्षं आदेशो भवति । शीर्षं ण्यो हि मुख्यो भवति । शीर्षं ण्यः स्वरः । शिरसि
भव इति शरीरावयवाच्चेति यत् । ये चाभावकर्मणोरिति प्रकृतिभावः । तद्धित इति
किम् ? शिर इच्छति शिरस्यति । छ्वा केशेषु ॥ शिरसः शीर्षं आदेशो वक्तव्यः ।
शीर्षं ण्याः केशाः । शिरस्याः केशाः ॥

अचि शीर्षः ॥ ६२ ॥

अजादौ तद्धिते शीर्षं शब्द आदेशो भवति । हस्तिशिरसोऽप्य हास्तिशीर्षं (१)
बाह्यादिभ्यश्चेति इञ् । स्पूलशिरस इदं स्थूलशीर्षम् । शीर्षं न्भावे हि, अक्षिति प्रकृ-
तिभावः स्यात् । हास्तिशीर्षं शब्दात् स्त्रियामणिशोरनार्पणोः प्यडादेशे कृते शीर्षस्य
शिरःशब्दप्रहणेन ग्रहणात्, शीर्षं आदेशः प्राप्नोति । तत्र प्रकृति भावे सति हास्ति-
शीर्षं ण्येत्यनिष्ट रूपं स्यात् । इष्यते तु हास्तिशीर्ष्येति । तत्कथं ? कर्त्तव्योऽत्र यत्तः ।
अणिञन्ताद् वा परं प्रत्ययः प्यडाभ्यसितव्यस्तत्र, यत्सेतिलोपस्य स्थानिचञायाद्
व्यवधानम् ॥

पद्मो मासृहृन्निशसन् यूपन्दोपन्यकञ्छकन्नुदन्नासञ्छरभृतिषु ॥ ६३ ॥

पाद दन्त नासिका मांस हृदय निशा असन् यूप दोष यकृद् शकृत् उदक
आसन इत्येषां शब्दानां स्थाने शस्प्रभृतिप्रत्ययेषु परतः पद् दत् नस् मास् हृत् निद्
असन् यूपन् दोषन् यकन् शकन् उदन् आसन् इत्येते आदेशा यथासत्य भवन्ति ।
पद्-निपदश्चनुरो जहि । पदा वर्त्तय गोदुहम् । पादस्य पद् । दत्-या दतो धावति
तस्य श्वावदन् । नस्-सूकरस्त्वजनत्रसा । मास्-भासि त्वा पर्यामि चक्षुषा ।
हृद्-हृदा पूतेन मनसा जातवेदसम् । निश्-अभावास्यायां निशि यजेत ।
असन्-असिक्तोऽस्नावरोहति । यूपन्-या पात्राणि यूप्य आसेचनानि । दोषन्-
यत्ते दोष्णो दौर्भाग्यम् । यकन्-यक्नोऽवयति । शकन्-शक्नोऽवयति । उदन्-
उदनो दिव्यस्य नावा ते । आसन्-आसनि किं लभे मधूनि । शस्प्रभृतिष्विति

(१) पैडशीर्षित्वधिक पुस्तकान्तरे ।

किम् ? पाशैः ते प्रतिपीड्यौ, नासिके ते कुरु । केचिदत्र छन्दसीत्यनुवर्त्तयन्ति । अपरे पुनरविशेषेणेच्छन्ति , तथाहि-भाषायामपि पदादयः शब्दाः प्रयुज्यन्ते ॥

व्यायामक्षुण्णगात्रस्य पद्भ्यामुद्धतितस्य च ।

व्याधयो नोपसर्पन्ति वैनतेयाम्वोरगाः ॥

इत्येवमाद्यः । अन्यतरस्यामित्येतदनुवर्तयन्ति । तेन पादाव्योपि प्रयुज्यन्ते । शस्प्रभृतिष्विति प्रकारे प्रभृतिशब्द इति । शला दोषणी इत्यत्रापि दोषघ्नादेशो भवति । छपदादिषु मांसपृष्ठस्नूनामुपसख्यानम् । मांस पृष्ठना सानु इत्येतेषां स्थाने यथासख्य मांसं पृष्ठं स्नु इत्येते आदेशा भवन्ति । मांसपचन्या उखाया । मांस-पचन्या इति प्राप्ते । पृष्ठसु मर्त्यम् । पृष्ठनासु मर्त्यमिति प्राप्ते । न ते दिवोन पृथिव्या अधि स्नुषु । अधि सानुष्विति प्राप्ते । नस् नासिकाया यत्तसृक्षुद्गेषु । नासिकाया नस्भावो वक्तव्यो यत् तसृक्षुद्ग इत्येतेषु परतः । नस्य । नस्तः । नस् क्षुद्गः । यति वर्णनगरयोर्नेति वक्तव्यम् । नासिकयो वर्णः । नासिक्यं नगरम् ॥

धात्वादे पः सः ॥ ६४ ॥

धातोरादेः पकारस्य स्थाने सकारादेशो भवति । पह-सहते । पिच-सिञ्चति । धातुग्रहणं किम् ? षोडश । पङ्क्तिः । पण्डः । आदेरिति किम् ? कर्पति । कृषति । आदेशप्रत्यययोरित्यत्र पञ्चन्यवस्थार्थं पादयो धातवः । केचिदुपदिष्टाः । के पुनस्ते, ये तथा पठ्यन्ते । अथवा लक्षणं क्रियते । अज्दन्त्यपराः सादयः । पोपदेशाः स्मिस्त्रिद्विस्वद्विस्त्रिस्वपितयश्च । (१) मकारवकारयोरनज्दन्त्यत्वाच्च भवतीति अप्राप्ते विधानम् । सृपिस्त्रिस्वसृस्यासेकसृवर्जम् । ऋसुन्धातुष्टिष्वप्स्तीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः । पोड्डीयति । पण्डीयति । ष्वक्कते । ष्टिषु इत्यस्य द्वितीयस्थकारणकार-श्चेष्यते । तेन तेष्टीव्यते टेष्टीव्यते इति चाभ्यासरूपं द्विधा भवति ॥

णो नः ॥ ६५ ॥

धातोरादेरित्यनुवर्त्तते । धातोरादेर्णकारस्य नकार आदेशो भवति । णीञ् । नयति । णम् । नमति । णह । नहति । धात्वादेरित्येव । अणति । सुब्धातोरेयमपि नेप्यते । णकारमिच्छति, णकारीयति । उपसर्गादिसमासेऽपि णोपदेशस्येत्यत्र णत्वविधेर्व्यवस्थार्थं णादयो धातवः केचिदुपदिश्यन्ते । केपुनस्ते । ये तथा पठ्यन्ते । अथवा लुप्तानं क्रियते । सर्वे णादयो णोपदेशाः । नृनन्दिनर्दिनकनाष्टिनाथृ-
नाथवर्जम् ॥

लोपो व्योर्धलि ॥ ६६ ॥

घातोरिति प्रकृतं यत् तद् धात्वादेरिति पुनर्दातुप्रहणान्निवृत्तम् । तेन घातोर
धातोश्च वकारयकारयोर्वेले परतो लोपो भवति । दिव । दिदिवान् दिदिवांसौ ।

(१) सकारवकारयोरित्यारभ्य विधान मित्यन्त. पादो बहुषु पुस्तकेषु नास्ति ।

दिदिवात । ऊयी-ऊतम् । वनूयी-वनूतम् । गोधाया दक्-गोधेर । पचेरन् ।
यचेरन् । यकारस्य-जीवेरदानुक्-जीरदानु । जिवे-भास्त्रेमाणम् । उणादयो
बहुलमिति बहुलवचनाच्छब्दो शृङ्गनुनासिके चेति उट् न भवति । वलीति किम् ?
ऊय्यते, वनूय्यते । पूर्वं लोपग्रहणं किम् ? वेरपृक्तलोपात् पूर्वं वलिलोपो यथा स्वात्-
कण्डूयते क्विप्-वण्डू । छेलयते-छोल । मञ्चादीनामुपदेशसामर्थ्यात् बलि लोपो
न भवति । वृश्चति वज्रश्चेत्यत्रापि हि सप्रसारणहला दशेयोर्यद्विरङ्गत्वात् प्राप्नोति ॥

वेरपृक्तस्य ॥ ६७ ॥

लोप इति वर्तते । वेरिति क्रियादयो विग्रहाननुगन्धानुत्पत्त्य सामान्यत गृह्यन्ते ।
वेरपृक्तस्य लोपो भवति । ग्रहभ्रूणवृत्रेण क्विप्-ग्रहहा । भ्रूणहा । स्पृशोऽनुदके
क्विन्-वृतस्पृक् । तैलस्पृक् । भजो णिव-अद्भाक् । पादभाक् । तुरोयभाक् ।
अपृक्तस्येति किम् ? वृद्ध्या विन्-दर्पि । कृद्गृह्णजागृभ्य ङि-जागृवि ॥

हल्ङाद्यभ्यो दीर्घान् सुतिस्यप्रन्त हल ॥ ६८ ॥

लोप इति वर्तते । तद्विह लौकिकेनार्थेनार्थयत् कर्मसाधन द्रष्टव्यम्-लुप्यत
इति लोप । हलन्ताद् दधन्तादावन्ताच्च दीर्घापर सु ति सि इयेतदपृक्त हल्
लुप्यते । हलन्तान् सुलाप-राजा । तच्चा । उल्लासत् । पर्णध्वत् । दधन्तात्-
कुमारी । गोरी । शास्त्रिणी । आयन्तात्-खट्वा । बहुराजा । कारीपगन्ध्या ।
हलन्तादेव तिलोप सिलोपश्च । तत्र तिलोपस्तावत्-अविभर्भवान् । भृजो लङि
तिपि श्लौ भृजामिव इत्यन्यासस्यत्वम् । अजागर्भवान् । सिलोप-अभिनोऽत्र,
अच्छिन्नोऽत्र । दस्य रफ । हल्ङाद्यभ्य इति किम् ? ग्रामणी । सेनानी । दीर्घादिति
किम् ? निष्क्रीशाश्च । अतिरयत् । सुतिसीति किम् ? अमेत्सीत् । तिपा
सहचरितस्य सिशब्दस्य ग्रहणात्सिचो ग्रहण नास्ति । अपृक्तमिति किम् ? भिनत्ति ।
द्विनत्ति (१) । हलित किम् ? विभेद् । चिच्छेद् । अथ किमर्थं हलन्तात् सुतिसीनां
लोपो विधीयते सयोगान्तलोपेनैव सिद्धम् ? न सिद्धयति । राजा तत्त्वत्र सयोगा
न्तलोपस्यासिद्धत्वाज्जलोपो न स्यात् । उल्लासत् पर्णध्वदित्यत्रापदान्तत्वाद्वाच्यं च न
स्यात् । अभिनोऽत्रेयत्रातो रोरप्लुतादप्लुते इयुव न स्यात् । अविभर्भवानियत्र तु
रात्स्येति नियमाद्धाप एव न स्यात् ॥

सयोगान्तस्य लोप हि नलोपादिर्न सिद्ध्यति ॥

राजु तनैव लोप स्याद्वलस्तस्माद्विधीयते ॥

एङ्हस्मात् सम्पुट्टे ॥ ६९ ॥

लोप इति वर्तते, हलिति च । अपृक्तमिति नाधिक्रियते । तथा च पूर्वसूत्रे

(१) विमनीत्यधिकमेकस्मिन्पुस्तके ।

पुनरपृक्तग्रहणं कृतम् । पृढन्तात्प्रतिपदिवाद् ह्रस्वान्ताच्च परो हल्लुप्यते स चेत्
संबुद्धेर्मवति । पृढन्तात्-हे अग्ने । हे वायो । ह्रस्वान्तात् हे देवदत्त । हे नदि ।
हे वधु । हे कुण्ड । कुण्डशब्दादतोमित्यम् । अस्मि पूर्वं इति पूर्वत्वे कृते हलमात्रस्य
मकारस्य लोपः । हे कतरदित्यत्र द्विद्वयमद्वादेशस्तत्र ङिलोपे सति हस्ताभावाच्चास्ति
संबुद्धिलोपः । पृढग्रहणं क्रियते संबुद्धिगुणबलीयस्त्वात् ॥

शेच्छन्दसि बहुलम् ॥ ७० ॥

शि इत्येतस्य बहुलं छन्दसि विषये लोपो भवति । या चेन्ना । या वना । यानि
चेन्नाणि । यानि वनानि ॥

ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् ॥ ७१ ॥

पिति कृति परतो ह्रस्वस्य तुगागमो भवति । अग्निचित् । सोमसुत् । प्रकृत्य ।
प्रहृत्य । उपस्तुत्य । ह्रस्वस्येति किम् ? आलुत्य । ग्रामणीः । पितीति किम् ? कृतम् ।
कृतीति किम् ? पटुतरः । पटुतमः । ग्रामणिकुलमित्यत्र ह्रस्वस्य वहिरङ्गस्यासिद्धत्वात्
तुम्भ भवति ॥

संहितायाम् ॥ ७२ ॥

अधिकारोऽयमनुदात्तपदमेकवर्जमिति यावत् । प्रागेतस्मात् सूत्रादित उत्तर
यद्वक्ष्यामः संहितायामित्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति-इको यणचि-दध्यत्र ।
अभ्यत्र । संहितायामिति किम् ? दधि अत्र । मधु अत्र ॥

छे च ॥ ७३ ॥

ह्रस्वस्य तुगिति वर्तते । छकारे परतः संहितायां विषये ह्रस्वस्य तुगागमो
भवति । इच्छति, गच्छत । ह्रस्व एवात्रागमी, नत्यदन्तः । तेन चिच्छदतु श्चच्छि-
दुरित्यत्र तुगभ्यासस्य ग्रहणेन न दृश्यत इति हलादिः शेषेण न निवर्त्यते । नावयवा-
वयवः समुदायावयवो भवतीति ॥

आङमाङोश्च ॥ ७४ ॥

तुगित्यनुवर्तते, छ इति च । आङो ङित ईपदादिषु चतुर्वर्धेषु वर्त्तमानस्य
माङश्च प्रतिषेधवचनस्य छकारे परतस्तुगागमो भवति । पदान्ताद्वेति विकल्पे प्राप्ते
नित्यं तुगागमो भवति । ईपदर्थे-ईषच्छाया आच्छाया । क्रियायोगे-आच्छादयति ।
मयांदाभिर्विध्योः-आच्छायायाः । आच्छायम् । माङः खल्वपि-माच्छैत्सीत् । माच्छि-
दत् । ङिद्विशिष्टग्रहणं किम् ? आच्छाया । आच्छाया । प्रमाच्छन्दः । प्रमाच्छन्दः ॥

दीर्घान् ॥ ७५ ॥

छे तुगिति वर्तते । दीर्घरूपो यश्छकारस्तस्मिन् पूर्वस्य तस्यैव दीर्घस्य तुगागमो
भवति । इच्छति । म्लेच्छति । अपचाच्छायते । विचाच्छायते ॥

पदान्ताद्वा ॥ ७६ ॥

दीर्घाच्छे तुगिति वर्त्तते । पदान्तादीर्घात्परो यश्चकारस्तस्मिन् पूर्वस्य तस्यैव दीर्घस्य पूर्वेण नित्यं प्राप्तो वा तुगागमो भवति । कुटीच्छाया । कुटीछाया । कुवली-
च्छाया । कुवलीछाया । विश्वजनादीनां छन्दसे वा तुगागमो भवतीति वक्त-
व्यम् । विश्वजनच्छत्रम् । विश्वजनछत्रम् । नच्छायां कुरवोपराम् । नछायां कुर-
वोपराम् ॥

इको यणचि ॥ ७७ ॥

अचि परत इको यणादेशो भवति । दध्वत्र । मध्वत्र । कर्त्रथम् । हर्त्रथम् ।
लाकृतिः । इङ्कः प्लुतपूर्वस्य सवर्णदीर्घवाधनाथं यणादेशो वक्तव्यः । भो३ इ
इन्द्रम् , भो३ यिन्द्रम् । अचीति चायमधिकारः, सप्रसारणाच्चेति यावत् ॥

एचोऽययायाः ॥ ७८ ॥

एचः स्थानेऽचि परतोऽय् अव् आय् आव् इत्येते आदेशा यथासंख्य भवन्ति ।
चयनम् । लवनम् । चायकः । लावकः । क्येते । व्येते । याववर्ण इ ॥

वान्तो यि प्रत्यये ॥ ७९ ॥

योऽयमेचः स्थाने वान्तादेश ओकारस्य अव् औकारस्याच् स यकारादौ प्रत्यये
परतो भवति । वाभ्रव्यः । माण्डव्यः । शङ्खव्यं दाह । पिचन्यः कार्पासः । नाव्ये
हृदः । वान्त इति किम् ? राय मच्छति रैयति । यीति किम् ? गोभ्याम् । नौभ्याम्
प्रत्यय इति किम् ? गोयानम् । नौयानम् । अगोर्यूनौ छन्दसि । गोशब्दस्य यूतं
परतरुन्दसि विषये वान्तादेशो वक्तव्यः । आन्तो मित्रावरुणा वृत्रैर्गन्धूतिमुञ्चतम्
छन्दसीति किम् ? गोयूतिः । अश्वपरिमाणे च । गोर्यूतौ परतो वान्तादेशो
वक्तव्यः । गन्धूतिमात्रमध्यान गतः ॥

धातोस्तन्निमित्तरयैः ॥ ८० ॥

एच इति वर्त्तते, वान्तो यि प्रत्यय इति च । धातोर्य एच् तन्निमित्तो यकारादि
प्रत्ययनिमित्तस्तस्य यकारादौ प्रत्यये परतो वान्तादेशो भवति । लव्यम् । पव्यम्
अवश्यलाव्यम् । अवश्यपाव्यम् । धातोरिति किम् ? प्रातिपदिकस्य नियमो म
भूत् । तत्र को दोषः ? वाभ्रव्य इयत्रैव स्याद्, इह न स्याद्, गम्य नाव्यमिति
तन्निमित्तस्येति किम् ? अतन्निमित्तस्य मा भूत्-ओयत् । औयत् । लौयमानिः
पौयमानिः । अत इज् । एवकारकरण किम् ? धात्ववधारणं यथा स्यात् तन्निमित्ता
वधारणं मा भूदिति । तन्निमित्तस्य हि धातोश्चाधातोश्च भवति-वाभ्रव्यः । अवश्य
लाव्यम् । लव्यम् ॥

क्षय्यज्ययौ शक्यार्थे ॥ ८१ ॥

चि जि इत्येतयोर्दात्वोर्यति प्रत्यये परतः शक्यार्थं गम्यमाने एकारस्यापादेशं

निपात्यते । शक्यः जेतुं, कृत्यः । शक्यो जेतुं, जय्यः । शक्यार्थं इति किम् ? हेयं पापम् । जेतो वृषलः ॥

क्रय्यस्तदर्थे ॥ ८२ ॥

प्रीणानेर्ज्ञातोस्तदर्थे क्रयार्थं यत्तस्मिन्नभिधेये यदि प्रत्यये परतोऽयादेशो निपात्यते । क्रय्यो गौः । क्रय्यः कम्बलः । क्रयार्थं यः प्रसारितः स उच्यते । तदर्थं इति किम् ? क्रयं नो धान्यं, न चास्ति क्रय्यम् ॥

भय्यप्रवय्ये च च्छन्दसि ॥ ८३ ॥

विभेतेर्घातोः प्रपूर्वस्य च बी इत्येतस्य यति प्रत्यये परतरञ्छन्दसि विषयेऽयादेशो निपात्यते । भय्यं किलासीत् । वत्सतरी प्रवय्या । भय्येति कृत्यज्युटो बहुलमित्यपादाने यत् प्रवय्यः । विभेयस्मादिति भय्यम् । प्रवय्या इति स्त्रियामेव निपातनम् । अन्यत्र प्रवेयमित्येव भवति । छन्दसीति किम् ? भेयम् । प्रवेयम् । छन्दस्या आप उपसंख्यानम् । हृदय्या आपः । हृदे भवा, भवे छन्दसीति यत्प्रत्ययः ॥

एकं पूर्वपरयोः ॥ ८४ ॥

अधिकारोऽयम् । एतस्यात् परस्येति प्रागेतस्मात् सूत्रादित उत्तरं यद्वक्ष्यामस्तत्र पूर्वस्य परस्य द्वयोरपि स्थाने एकादेशो भवतीत्येतद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति, आद्गुण इति । तत्रात्रि पूर्वस्यावर्णाञ्च परस्य स्थाने एको गुणो भवति । एतद्भेन्द्रः । मालेन्द्रः । पूर्वपरग्रहणं द्वयोरपि युगपदादेशप्रतिपत्त्यर्थम् । एकैकस्यैव हि स्यात् । नोभे सप्तमी-पञ्चम्या युगपत् प्रस्तरिके भवत इति । एकग्रहणं धृयगादेशनिवृत्त्यर्थं स्थानिभेदादिभिन्नादिषु नत्ववद् द्वावादेशो स्याताम् ॥

अन्तादिवच्च ॥ ८५ ॥

एक इति वक्तंते, पूर्वपरयोरिति च । एकः पूर्वपरयोरिति योऽयमेकादेशो विधीयते स पूर्वस्यान्तवद्भवति, परस्यादिवद्भवति यथा तस्यान्त आदिर्वा तदन्तर्भूतस्तद्ग्रहणेन गृह्यते तद्वदंकादेशोऽपि तद्ग्रहणेन गृह्यत इत्येपोऽतिदेशार्थः । ब्रह्मवन्धूरित्यत्र ब्रह्मवन्ध्वति प्रातिपदिकम्, ऊटित्यप्रातिपदिकं, तयोः प्रातिपदिकाप्रातिपदिकयोर्य एकादेशः स प्रातिपदिस्स्यान्तवद्भवति । यथा शक्यते कर्तुं दशापप्रातिपदिकादिति स्वादिविधिः । घृचावित्यत्र सुवौशरः, असुवकारः, तयोः सुवसुपोरेकादेशः सुप आदिवद्भवति । यथा सप्तमते वक्षतु सुबन्त पदमिति । वर्णाश्रयविधावयमन्तादिवद्भावो नेष्यते, तथाच खट्वाभिरित्यन्तवद्भावाभावादतो भिम् ऐसिति न भवति । ह्यतेर्हुहावेति सप्रसारणपूर्वत्वस्यादिवद्भावाभावादात औ णल इति न भवति । अर्यै अथः, अस्या अथ इति वृद्धिरेचीति वृद्धिरेः पदान्तादतीत्यत्र विधावदिवद्भवति । पूर्वपरसमुदाय एकादेशस्य स्थानी, स हि तेन निवर्त्यते, तत्राव-

यवयोरानुमानिकं स्यादित्यमिति तदाश्रयं कार्यं स्थानिवद्भावादप्राप्तमित्यन्तादि-
वद्भावो विधीयते ॥

पत्युकोरसिद्धः ॥ ८६ ॥

पत्ये तुकि च कर्तव्ये एकादेशोऽसिद्धो भवति, सिद्धकार्यं न करोतीत्यर्थः । अ-
द्वयचनमादेशलक्षणप्रतिषेधार्थमुत्सर्गलक्षणभावात् ॥ च । कोऽसिचदित्यत्र
पदान्तादतीत्येकादेशस्य पर प्रत्यादिघत्वादपदादेरिण उत्तरस्यादेशस्य-सकार-
पत्वं प्राप्नोति, तदसिद्धत्वाच्च भवति । कोऽस्य, योऽस्य, कोऽस्मै, योऽस्मै इत्येकादेश-
स्यासिद्धत्वादिग इति पञ्च न भवति । *तुग्विधौ, अधीत्य ॥ प्रैका ॥ १० ॥ सिद्ध-
त्वाद्, ह्रस्वस्य पिति कृति तुगिति तुगभवति । छर्मप्रसारणडोट्सु प्रतिषेधो वक्तव्य-
संप्रसारणे-ब्रह्महृषु । वरिवीषु । संप्रसारणपूर्वत्वस्यासिद्धत्वात् पञ्च न प्राप्नोति
हौ-वृत्तेच्छ्रमम् । वृत्ते छ्रमम् । इटि-अपचेच्छ्रमम् । अपचे छ्रमम् । ॥ १० ॥
सिद्धत्वाद् ह्रस्वलक्षणे नित्योऽत्र तुक् प्राप्नोति, दीर्घात् पदान्ताद्वैति
विरूप इष्यते ॥

आद् गुणः ॥ ८७ ॥

अचीत्यनुवर्तते । अवर्णात् परो योऽच् अचि च पूर्वो योऽर्णस्तयोः पूर्वपरयो-
रवर्णाचोः स्थाने एको गुण आदेशो भवति । तवेदम् । खट्वेन्द्रः । माळेन्द्रः । तवे-
हते । खट्वेहते । तवोदकम् । खट्वोदकम् । तवश्यः । खट्वश्यः । तवलकारः ।
खट्वलकारः । लृकारस्य स्थाने योऽण् तस्य लपरत्वमिष्यते ॥

वृद्धिरेचि ॥ ८८ ॥

आदिति वर्तते । अवर्णात् परो य एच् एचि च पूर्वो योऽर्णस्तयोः पूर्व-
र्णचोः स्थाने वृद्धिरेकादेशो भवति । आद्गुणस्यापवादः । ब्रह्मैडका । खट्वैडका
ब्रह्मैतिकायनः । खट्वैतिकायनः । ब्रह्मौदनः । खट्वौदनः । ब्रह्मोपगवः । खट्वोपगवः

एत्येधत्यूठ्सु ॥ ८९ ॥

वृद्धिरेचीपि वर्तते, आदिति च । तदेतदेजग्रहणमेतेरेव विशेषणं, न पुनरेधते
रव्यभिचारादृशसम्भवात् । इण् गतादित्येतस्मिन् धातावेचि, एध वृद्धादित्येत
स्मिन्, उठि च पूर्व यदवर्णं ततश्च परो योऽच् तयोः पूर्वपरयोरवर्णाचोः स्थाने वृद्धि-
रेकादेशो भवति । उपैति, उपैपि । उपैमि । उपैषते । प्रैधते । प्रैष्टीह । प्रैष्टीहा
प्रैष्टीहे । ऊठ्याद्गुणापवादो वृद्धिर्विधीयते । एत्येधत्योस्त्वेडिपररूपापवादः । ओमा
होश्चेत्येतत्तु पररूपं न बाध्यते, येन नाप्राप्ते यो विधिरारम्भते स तस्य बाधनो भवति-
ति, पुरस्तादपवादा अनन्तरान् विधीन् बाधन्त नोत्तरान् इति वा । तेनेह न ।
उप आ इत उपेत इति । एचीत्येव, उप इत, उपेतः । अत्रादूहिन्त्या वृद्धिर्वक्तव्या

अचौहिणी । अस्वादीरेरिण्योवृद्धिर्वक्तव्याः (१) । स्वैरम् । स्वैरिणी । अत्रादौष्ये-
पैष्येपु वृद्धिर्वक्तव्याः । प्रौढः । प्रौढिः । प्रैपः । प्रैष्य (२) । ऋते च तृतीयासमा-
सेऽवर्णाद् वृद्धिर्वक्तव्याः । सुखेन ऋतः, सुखार्तः । दुःखेन ऋतो, दुःखार्तः । ऋत
इति किम् ? सुखेन इतः सुखेतः । तृतीयेति किम् ? परमतः । समास इति किम् ?
सुखेनतः । प्रवत्सनरकम्बलवसनानामृणे वृद्धिर्वक्तव्याः । प्र, प्रार्णम् । वत्सतर,
वत्सतरार्णम् । कम्बल, कम्बलार्णम् । वसन, वसनार्णम् । अष्टणदशभ्यां वृद्धिर्व-
क्तव्याः । ऋणार्णम् । दशार्णम् ॥

आटश्च ॥ १० ॥

एवीति निवृत्तम् । अचीत्यनुवर्तते । आटः परो योऽच् अचि च पूर्वो य आट्
तयोः पूर्वपरयोराट्योः स्थाने वृद्धिरेकादेशो भवति । ऐत्तिष्ट । ऐत्तत । ऐत्तिष्यत ।
औभीत् । आट्प्नोत् । औट्जीत् । चकारोऽधिकविधानार्थ-उस्योमाडोश्च पररूपवाच-
नार्थः । औसीयत् । औट्कारीयत् । आऊडा ओडा, तामैच्छत्, औडीयत् ॥

उपसर्गादिति धाती ॥ ९१ ॥

आदित्येव । अणान्तादुपसर्गादकारादौ धातौ परतः पूर्वपरयोः स्थाने वृद्धिरेका-
देशो भवति । आट्गुणापवादः । उपाच्छति । प्राच्छति । उपाप्नोति । उपसर्गादिति
किम् ? खटवच्छति । मालच्छति । प्रगता अच्छका अस्मादेशात्, प्रच्छको देशः ।
यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्ते प्रति गत्युपसर्गसंज्ञका इति । ऋतीति किम् ? उप इत,
उपेतः । तपरकरणं किम् ? उप अकारीयति उपकारीयति । वा सुप्यापिशलेरिति
विकल्पः स्यात् । उपसर्गग्रहणादेव धातुग्रहणे सिद्धे धातुग्रहणं शाकल्यनिवृत्त्यर्थम् ।
अत्यक् इति हि शाकल्यस्य प्रकृतिभावः प्राप्नोति ॥

वा सुप्यापिशले ॥ ९२ ॥

आदिति, उपसर्गादिति धाताविति च वर्तते । सुबन्तावयवे धातावृकारादौ पर-
तोऽवर्णान्तादुपसर्गात् पूर्वपरयोरापिशलेराचार्यस्य मतेन वा वृद्धिरेकादेशो भवति ।
उपार्षभीयति । उपार्षभीयति । उपल्कारीयति । उपात्कारीयति । अकारलृकारयोः
सावर्ण्यविधिरिति ऋतीति लृकारोऽपि गृह्यते । आपिशलिग्रहणं पूजार्थम् । वेति
बुध्यत एव ॥

ओतोऽमशसो ॥ ९३ ॥

ओतोऽमिशसि च परतः पूर्वपरयोराकार एकादेशो भवति । गां पश्य । गाः पश्य ।
घां पश्य । घाः पश्य । घोशब्दोऽप्योकारान्त एव विद्यते, ततोऽपि परं सर्वनामस्थानं

(१) स्वादीरेरिण्योवृद्धिर्वक्तव्या । स्वैर स्वैरिणी । पा० । (२) ग्रन्थान्तरे ऊहग्रहण-
वैशिष्ट्यात्किमुपलभ्यते तयोदाहरणमपि प्रौढ इति । अत्र वातिकेऊहग्रहणंप्रौढ इति तदुदा-
हरणं च पुस्तकान्तरेऽधिके ।

निदिप्यते, तेन नाप्राप्तायां वृद्धावयभाकारो विधीयमानस्तां बाधते । अमिति द्विती-
यैववचनं गृह्यते, शसा साहचर्यात्, सुपीति चाधिकारात् । तेनाचिनवमसुनवमित्यत्र
न भवति ॥

एडि पररूपम् ॥ ६४ ॥

आदिति वर्तते उपसर्गाद्वाताविति च । अवर्णान्तादुपसर्गादेडादौ घातौ पूर्वप-
रयोः पररूपमेकादेशो भवति । वृद्धिरेचीत्यस्यापवादः । उपेलयति । प्रेलयति । उपो-
यति । प्रोयति । केचिद्वा सुप्यापिशलेरित्यनुवर्तयन्ति तद्वाक्यभेदेन सुन्धातौ विकल्पं
करोति-उपेढकीयति । उपेढकीयति । उपोदनीयति, उपौदनीयति । छशकन्त्वादिषु
पररूपं वक्तव्यम् । शक अन्धुः, शकन्धुः । कुल अटा, कुलटा । छसीमन्तः केशेषु ।
सीमोऽन्तः, सीमन्तः, अन्यत्र सीमान्तः । छएवेचानियोगे पररूपं वक्तव्यम् । इह
एव, इहैव । अद्य एव, अद्यैव । अनियोग इति किम् ? इहैव भव माऽन्यत्र गाः ।
छओरओष्ठयोः समासे चा पररूप वक्तव्यम् । स्थूल ओतुः, स्थूलौतुः । स्थूलोतुः ।
विम्बोष्टी । विम्बोष्टी । समासे इति किम् ? तिष्ठ देवदत्तोष्ट पश्य । छएमन्नादिषु
छन्दसि पररूप वक्तव्यम् । अपां त्वा एमन्, अपां त्वेमन् । अपां त्वा ओशनन्,
अपां त्वोशनन् ॥

ओमाळोश्च ॥ ६५ ॥

आदित्येव । अवर्णान्तादोमि आडि च परतः पूर्वपरयोः स्थाने पररूपमेकादेशो
भवति । का ओमित्यवोचत् कोमित्यवोचत् । योमित्यवोचत् । आडि खल्वपि-आ
ऊडा, ओडा अद्य ओडा अद्योडा । कदा ओडा । कदोडा । तदा ओडा, तदोडा । वृद्धि-
रेचीत्यस्यापवादः । इह तु आ अरयात् अरयात्, अद्य अरयात् अद्यरयादिति, अकः
सवर्णे दीर्घत्व बाधते ॥

उयपदान्तात् ॥ ६६ ॥

आदित्येव । अवर्णादपदान्तादुसि पूर्वपरयोः पररूपमेकादेशो भवति । आदुगुणाप-
वादः । भिन्द्या उस्, भिन्द्युः । छिन्द्या उस्, छिन्द्युः । अदा उस्, अदुः । अथा उस्
अयुः । अपदान्तादिति किम् ? का उस्ता, कोस्ता । का उपिता कोपिता । आदित्येव ।
चक्रुः । अविभयुः ॥

अतो गुणे ॥ ६७ ॥

अपदान्तादिति वर्तते । अकारादपदान्तात् गुणे परतः पूर्वपरयोः स्थाने पररू-
पमेकादेशो भवति । पचन्ति । यजन्ति । अकः सवर्णे दीर्घस्यापवादः । पचे यजे इत्यत्र
वृद्धिरेचीति वृद्धिः प्राप्नोति । अत इति किम् ? यान्ति । वान्ति । गुण इति किम् ?
अपचे । अयजे । अपदान्तादित्येव । दण्डाग्रम् । यूपान्त्रम् ॥

अव्यक्तानुकरणस्यात इतो ॥ ६८ ॥

अव्यक्तम् अपरिस्फुटवर्णं तदनुकरण परिस्फुटवर्णमेव केनचित् सादृश्येन तदव्य-

कमनुकरोति तस्य योच्छ्वस्तस्मादितौ पूर्वपरयोः स्थाने पररूपमेकादेशो भवति । पटत् इति, पटिति । घटत् इति, घटिति । हटत् इति, हटिति । छमिन् इति, छमिति । अव्यक्तानुकरणस्येति किम् ? जगत् इति, जगदिति । अत इति किम् ? गरत् इति, गरदिति । इताविति किम् ? पटत् अत्र, पटदत्र । अनेकाच इति वक्तव्यम् ॥ इह मा भूत्-खत् इति, खदिति । कथं घटदिति गम्भीरमनुदैर्नदितमिति ? दकारान्तमेतदनुकरणं व्रष्टव्यम् ॥

नाम्नेडितस्यान्यस्य तु वा ॥ ६६ ॥

अव्यक्तानुकरणस्यान्नेडितस्य योऽच्छ्वस्त इतौ तस्य पररूपं न भवति तस्य योन्यस्तकारस्तस्य वा भवति । पटत्पटदिति, पटत्पटेति करोति । नित्यवीप्सयोरिति द्विवचनम् । यदाहुः समुदायानुकरणं तदा भवत्येव पूर्वेण पररूपं, पटत्पटिति करोति ॥

नित्यमाप्नेहिते डाचि(१) ॥ १०० ॥

अव्यक्तानुकरणस्यातोऽन्यस्येति चानुवर्तते । डाचपरं यदाप्नेडितं तस्मिन् पूर्वस्याव्यक्तानुकरणस्याच्छ्वस्तस्य योन्यस्तकारस्तस्य पूर्वस्य परस्य चायस्य वर्णस्य नित्यं पररूपमेकादेशो भवति । पटपटा करोति । दमदमा करोति(२) । पटदित्यस्माद"व्यक्तानुकरणादि"र्गति डाचि विहिते "डाचि बहुलमि"र्गति द्विवचनं तच्च टिलोपात् पूर्वमेवेष्यते ॥

अकः सवर्णे दीर्घः ॥ १०१ ॥

अकः सवर्णेऽचि परतः पूर्वपरयोः स्थाने दीर्घ एकादेशो भवति । दण्डाग्रम् । दधीन्द्रः । मधूदके । होतृशयः । अक इति किम् ? अक्षये । सवर्ण इति किम् ? दध्यत्र । अचीत्येव । कुमारी शोते । नाऽक्षलावित्यत्र यदजिति प्रत्याहारग्रहणं तत्र ग्रहणकशास्त्रस्यानभिनिवृत्तत्वात् सवर्णा न गृह्यन्ते इति सवर्णत्वमीकारशकारयोरप्रतिषिद्धम् । असवर्णदीर्घत्वे ऋति रृ वा वचनम् ॥ ऋति सवर्णे परभूते तत्र रृ वा भवतीति वक्तव्यम् । होतु ऋकारः, होतृरृकारः । यदा न रृ तदा दीर्घ एव होतृकारः । ऋति हलु वा वचनम् ॥ सवर्णे परतो हलुवा भवतीति वक्तव्यम् । होतृलृकारः होतृहलृकारः । होतृकारः । ऋकारलृकारयोः सवर्णविधिरक्तो दीर्घपक्षे तु समुदायान्तरतमस्य लृवर्णस्य दीर्घस्याभावात् ऋकारः क्रियते ॥

प्रथमयोः पूर्वसवर्णः ॥ १०२ ॥

अक इति दीर्घ इति च वर्तते । प्रथमाशब्दो विभक्तिविशेषे रूढस्तत्साहचर्यात्, द्वितीयापि प्रथमेत्युक्ता । तस्यां प्रथमायां द्वितीयायां च विभक्तावचि अकः पूर्वपरयोः स्थाने पूर्वसवर्णदीर्घ एकादेशो भवति । अग्नी । वायू । वृक्षाः । प्लवाः । वृक्षान् । प्लक्षान् । अतो गुण इति यदकारे पररूपं तदकः सवर्णे दीर्घत्वमेव बाधते, न तु पूर्व-

(१) वार्तिके दर्शनादपणिनायमेतत् । "वार्तिकपक्षेदं कृत्तिञ्चाना च्छ्वस्तेन पटिति"ति । परमञ्जरीकृतुक्तिरपि प्रमाणम् । (२) भट्टमटा करोतीत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

सवर्गदीर्घत्वं, पुरस्तादपवादा अनन्तरान् विधीन् बाधन्त नोत्तरान् इति । अचीत्येव, वृत्तः । प्लुतः । अक इत्येव, नावौ । पूर्वसवर्गग्रहण किम् ? अग्नी इत्यत्र पक्षे परसवर्गो मा भूत् । दीर्घग्रहण किम् ? त्रिमात्रे स्थानेति, त्रिमात्रादेशानिवृत्त्यर्थम् ॥

तस्माच्छ्रसो नः पुंसि ॥ १०३ ॥

तस्मात् पूर्वसवर्गदीर्घादुत्तरस्य शसोऽवयवस्य, सकारस्य पुंसि नकारादेशो भवति । वृत्तान् । अग्नीन् । वायून् । कर्तृन् । हर्तृन् । पण्डितान् । सूरान् । अरकान् परय । सर्वं पुनं पुंस्त्रिविधं स्वार्थं प्रतिपादयन्ति । इह तु चञ्चेव चञ्चा, लुम्भलुप्य इति कनो लुपि हृते लुपि युक्तवद्व्यञ्जिवचन इति पुंसोऽपि स्त्रीलिङ्गता, तेन नत्व न भवति, चञ्चाः पश्य, वधिरा पश्येति । नस्मादिति किम् ? एतांश्चरतो गाः पश्य । शस इति किम् ? वृत्ताः । प्लुताः । पुंसि किम् ? धेनुः । बह्वीः । कुमारीः ॥

नादिचि ॥ १०४ ॥

अवर्गोर्दिच पूर्वसवर्गदीर्घो न भवति । वृत्ती । प्लुती । खट्वे । कुण्डे । आदिति किम् ? अग्नी । इचीति किम् ? वृत्ताः ॥

दीर्घाञ्जसि च ॥ १०५ ॥

दीर्घाञ्जसि इचि च परतः पूर्वसवर्गदीर्घो न भवति । कुमार्प्यौ । कुमार्यः । ब्रह्म बन्ध्वौ । ब्रह्मबन्धवः ॥

वा छन्दसि ॥ १०६ ॥

दीर्घाच्छन्दसि विषये जसि च इचि च परतो वा पूर्वसवर्गदीर्घो न भवति । मास्तीश्चतस्रः । पिण्डी । मास्त्यश्चतस्रः । पिण्ड्य । वाराही । उपानही । वाराह्यौ । उपानह्यौ ॥

अमि पूर्व ॥ १०७ ॥

अक इत्येव । अमि परतोऽकः पूर्वपरयोः स्थाने पूर्वरूपमेकादेशो भवति । वृष्टम् । प्लुतम् । अग्निम् । वायुम् । पूर्वग्रहण किम् ? पूर्व एव यथा स्यात्, पूर्वसवर्गोऽन्तरतमो मा भूदिति कुमारीमित्यत्र हि त्रिमात्रः स्यात् । वा छन्दसीत्येव, शमी च । शम्य च । गौरी च । गौर्यं च ॥

संप्रसारणाच्च ॥ १०८ ॥

पूर्व इत्येव । संप्रसारणादचि परतः पूर्वपरयोः स्थाने पूर्वरूपमेकादेशो भवति । यजि-इष्टम् । वपि-उत्तम् । ग्रहे-गृहीतम् । संप्रसारणविधानसामर्थ्याद्विगृहीतस्य श्रवणे प्राप्ते पूर्वव विधीयते । वा छन्दसीत्येव, मित्रावरणौ यज्यमानौ पूर्ववविधाने सत्यर्थवत्संप्रसारणविधानम् इष्ट इत्येवमादिषु, इति पूर्वत्वाभावे यणादेशो भवत्येव । अन्तरङ्गे चाविकृतार्थं वचनमिति बाह्ये पश्चात्सन्निपतिते पूर्वत्व न भवति-शक्यं । शक्यं ॥

एहः पदान्तादिति ॥ १०६ ॥

एह्यः पदान्तस्तस्मादिति परतः पूर्वपरयोः स्थाने पूर्वरूपमेकादेशो भवति । अग्नेऽत्र । वायोऽत्र । अथवादेशयोरयमपवादः । एह इति किम् ? दध्यत्र । मध्वत्र । पदान्तादिति किम् ? चयनम् । लवनम् । अतीति किम् ? वाधो इति । भानो इति । वायविति । भानविति । तपरकरणं किम् ? वायवायाहि ॥

डसिडसोश्च ॥ ११० ॥

एह इति वर्तते, अतीति च । एह उत्तरयोर्हसिडसोरिति परतः पूर्वपरयोः स्थाने पूर्वरूपमेकादेशो भवति । अग्नेरागच्छति । वायोरागच्छति । अग्नेः स्वम् । वायोः स्वम् । अपदान्तार्थ आरम्भः ॥

ऋत उत् ॥ १११ ॥

डसिडसोरित्येव । ऋकाशान्ताहुत्तरयोर्हसिडसोरिति परतः पूर्वपरयोर्हकार एकादेशो भवति । होतुरागच्छति । होतुः स्वम् । द्वयोः षष्ठीनिर्दिष्टयोः स्थाने यः स लभतेऽन्यतरव्यपदेशमिति, उरण् रपर इति रपरत्वमत्र कृत्वा, रात्सस्वेति सलोपः कर्तव्यः ॥

ख्यत्यान् परस्य ॥ ११२ ॥

डसिडसोरिति वर्तते, उदिति च । ख्यत्यादिति खिशब्दखीशब्दयोस्तिशब्दखीशब्दयोश्च कृत्यगणदेशयोरिदं ग्रहणं, तान्त्र्यां परस्य डसिडसोरत उकारादेशो भवति । सख्युरागच्छति । पत्युः स्वम् । खीशब्दस्योदाहरणम्—सह खेन वर्तते इति सखस्तमिच्छतीति क्यच् सखीयति, सखीयतेः क्तिप् सखीस्तस्य डसिडसोः सख्युरिति । तीक्ष्णश्चापि लूनमिच्छति, लूनीयति, लूनीयतेः क्तिप् लुप्ते, लून्युरागच्छति । लून्युः स्वम् । निष्ठानां पूर्वत्रासिद्धमित्यसिद्धम् । विकृतनिर्देशादियेह न भवति, अति-सखेरागच्छति, सेनापतेरागच्छतीति । सखिशब्दस्य केवलस्य घिसंज्ञा प्रतिपिद्यते न तदन्तस्य ॥

अतोरोरप्लुतादप्लुते ॥ ११३ ॥

अतीति, उदिति च वर्तते । अकारादप्लुताहुत्तरस्य रोरेफस्य उकारानुबन्धविशिष्टस्य अकारेऽप्लुते परत उकारादेशो भवति । वृक्षोऽत्र । भोभगोअधोअपूर्वस्य योऽशीत्यस्मिन् प्राप्ते उच्च विधीयते । रुक्मस्याध्यत्वात्, पूर्वत्रासिद्धमित्यसिद्धं न भवति । अत इति किम् ? अधिरथ । तपरकरणं किम् ? वृक्षा अत्र । सानुबन्धग्रहणं किम् ? स्वरत्र । प्रातरत्र । अतीत्येव, वृक्ष इह । तस्यापि तपरत्वादत्र न भवति—वृक्ष अधितः । अप्लुतादिति किम् ? सुसोता ३ अत्र न्वसि । अप्लुत इति किम् ? तिष्ठतु पय आश्-शिवन् । अत्र प्लुतस्यासिद्धत्वाद्दुर्वं प्राप्नोतीत्यप्लुतादप्लुत इत्युच्यते ॥

हशि च ॥ ११४ ॥

हशि च परतोऽत उत्तरस्य रोहकारादेशो भवति । पुरुषो याति । पुरुषो हसति । पुरुषो ददाति ।

प्रकृत्यान्तः पादमव्यपरे ॥ ११५ ॥

एहोऽतीत्येव । एह इति यत्पञ्चम्यन्तमनुवर्त्तते तदर्धादिह प्रथमान्तं भवति । प्रकृतिरिति स्वभावः कारण वाऽभिधीयते । अन्तरित्यव्ययमधिकरणभूत मध्यमा-
चष्ट । पादशब्देन च श्रृङ्गपादस्यैव ग्रहणमिष्यते न तु श्लोकपादस्य । अवकारयका-
रपरेऽति परत एह् प्रकृत्या भवति, स्वभावेनावतिष्ठते कारणाऽऽत्मना वा भवति
न विकारमापद्यते । तौषेष्टिमित्तकार्पिणावन्तः पादमृक्पादमप्ये भवतः । ते
अग्रे अश्वमायुञ्जन्, ते अस्मिन् जवमादधुः । उपप्रयन्तो अध्वरम् । शिरो अपश्यम् ।
सुजाते अश्वसूनुते । अध्वर्यो अग्निभिः सुतम् । अन्तःपादमिति किम् ? कया मती कुत
पृतास पृतेऽर्चयन्ति । अव्यपर इति किम् ? तेऽवदन् । तेऽयस्मयम् । एडिति किम् ?
अन्वग्निरप्यसामप्रमरयत् । केचिविद् सूत्र, नान्तः पादमव्यपर इति पठन्ति, ते
सहितायामिहिपदुच्यते तस्य सर्वस्य प्रातपेध वर्णयन्ति ॥

अव्यादवद्यादवक्रमुरज्रतायमयन्त्यवस्युपु च ॥ ११६ ॥

अव्यात् अवद्यात् अवक्रमु अव्रत अयम् अवन्तु अवस्यु इत्येतेषु यकारवकार-
परेऽप्यति परतोऽन्तः पादमेह् प्रकृत्या भवति । आग्नः प्रथमो वसुभर्ता अव्यात् ।
मित्रमहो अवद्यात् । मा शिवासो अवक्रमुः । ते नो अव्रताः । शतधारो अय मणिः ।
ते नो अवन्तु पितरः । कुशिकासो अवस्यवः ॥

यजुष्युरः ॥ ११७ ॥

उरः शब्द एडन्तो यजुषि विपयेऽति प्रकृत्या भवति । उरो अन्तरिक्षम् । अपरे
यजुष्युरो इति सूत्र पठन्ति । उकारान्तमुहशब्दं संज्ञुदयन्तमधीयते त इदमुदाहरन्ति,
उरो अन्तरिक्षं सञ्जरिति । यजुषि पादानामभावादनन्तःपादार्थं वचनम् ।

आपो जुपाणो वृष्णो वर्षिष्ठेऽम्बालेऽम्बके पूर्व्ये ॥ ११८ ॥

यजुषीत्येव । आपो जुपाणो वृष्णो वर्षिष्ठे इत्येते शब्दा अम्बे अम्बाले इत्येतौ च
अश्विनिकेशाभ्याम् पूर्वी यजुषि पठितौ ते अति परतः प्रकृत्या भवन्ति । आपो अस्मा-
न्मातर शुन्वयन्तु । जुपाणो अमुराज्यस्य । वृष्णो अंशुभ्यां गमस्तिभिः । वर्षिष्ठे अधि-
नाके । अम्बे अम्बाले अश्विके । यजुषीदमीदृशमेव पठ्यते अस्मादेव निपातनादम्बा-
र्यनद्योर्हस्व इति हस्ववचनं भवति ॥

अह् इत्यादौ च ॥ ११९ ॥

अह्शब्दे य एह् तदादौ चाकारे यः पूर्वः स यजुषि विपयेऽति प्रकृत्या भवति ।

ऐन्द्रः प्राणो अग्ने अग्ने अदीध्यत् । ऐन्द्रः प्राणो अग्ने अग्ने निदीध्यत् । ऐन्द्रः प्राणो अग्ने अग्ने अशोचिपम् ॥

अनुदात्ते च कुधपरे ॥ १२० ॥

यजुपीत्येव । अनुदात्ते चाति कवर्गधकारपरे परतो यजुषि विषये एह प्रकृत्या भवति । अय सो अग्निः । अयं सो अध्वरः । अनुदात्त इति किम् ? अधोग्रे । अग्र शब्द आनुदात्तो निपात्यते । कुधपर इति किम् ? सोऽयमग्निः सहस्रियः ॥

अवपथासि च ॥ १२१ ॥

यजुपीत्येव । अनुदात्त इति चशब्देनानुकृत्यते । अवपथा शब्देऽनुदात्तेऽकारादौ परतोयजुषि विषय एह प्रकृत्या भवति । ग्री रुद्रेभ्योऽवपथाः । वपेर्लोड थासि तिङ् इतिङ इति निघातेनानुदात्तत्वम् । अनुदात्त इत्येव , यद्ग्रेभ्योऽवपथाः । निपातैरेव दिहन्तेति निघातः प्रतिषिद्धयते ॥

सर्वत्र विभापा गोः ॥ १२२ ॥

सर्वत्र, छन्दसि भापायां चाति परतो गोरेह प्रकृत्या भवति विभापा । गो अग्रम् । गोऽग्रम् । छन्दसि-अपशवो वा अन्ये गोअश्वेभ्यः पशवो गोधाः ॥

अवङ् स्फोटायनस्य ॥ १२३ ॥

अतीति निवृत्तिम् । अचीत्येतत्तनुवर्तत एव । अचि परतो गोः स्फोटायनस्या चार्थस्य मतेनावहादेशो भवति । गवाग्रम् । गोऽग्रम् । गवाजितम् । गोऽजितम् । गवौदनम् । गवौदनम् । गवोऽग्रम् । गवोऽग्रम् । आनुदात्तश्चायमादेशो निपात्यते । २ निपातनस्वरो बहुव्रीहौ प्रकृतिस्वरविधाने भवति । गावो अग्रमस्य, गवाग्र इति अन्यत्र तु समासान्तोदात्तत्वेन वाच्यते । स्फोटायनग्रहणं पूजार्थं, विभापेत्येव हि वर्तते । व्यपरिधतविभापेयम् । तेन गवान् इत्यत्र नित्यमवङ् भवति ॥

इन्त्रे च नित्यम् ॥ १२४ ॥

इन्द्रशब्दस्येऽचि परतो गोर्नित्यमवहादेशो भवति । गवेन्द्रः । गवेन्द्रयज्ञस्वर (१)

प्लुतप्रगृह्या अचि ॥ १२५ ॥

प्लुताश्च प्रगृह्याश्चाचि प्रकृत्या भगन्ति । देवदत्ता ३ अत्र न्वसि । यज्ञदत्ता ३ इदमानय । आध्रयादत्र प्लुतः सिद्धः । प्रगृह्याः-अग्नी इति । वायू इति । खट्वे इति । माले इति । अचीत्यनुवर्त्तमाने पुनरग्रहणमादेशनिमित्तस्याचः परिग्रहार्थम् । तेनेह न भवति-जानु उ अस्य सृजति, जान्वस्य सृजति । प्रगृह्यादुक्कारात् परस्याचरस्य सवर्णदीर्घत्वं श्रव्यनिमित्तत्वादत्र प्रकृतिभावो न भवति । नित्यग्रहणमिहावृत्तते । प्लुतप्रगृह्याणां नित्यमयमेव प्रकृतिभावो यथा स्याद् इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य इस्वश्चेत्येतन्मा भूदिति ॥

आडोऽनुनासिकश्छन्दसि ॥ १२६ ॥

आडोऽचि परतः संहितायां छन्दसि विषयेऽनुनासिकादेशो भवति, न च प्रकृत्या भवति । अन्नर्भा अपः । गभोरर्भा उग्रपुत्रे जिघांपत । केचिदाडोनुनासिकश्छन्दसि बहुलमित्यधीयते । तेनेह न भवति-इन्द्रोवाहुभ्यामातरत् । आ अतरत् ॥

इकोऽसर्गो शाकल्यस्य ह्रस्वश्च ॥ १२७ ॥

इकोऽसर्गोऽचि परतः शाकल्यस्याचार्यस्य मतेन प्रकृत्या भवन्ति, ह्रस्वश्च तस्यैकः स्थाने भवति । दधि अत्र । दध्यत्र । मधु अत्र । मध्वत्र । कुमारी अत्र । कुमार्यत्र । किशोरि अत्र । किशोर्यत्र । इक इति किम् ? सद्देन्द्रः । असर्ग इति किम् ? कुमारीन्द्रः । शाकल्यस्य ग्रहणं पूजार्थम् । आरम्भसामर्थ्यादेव हि यणादेशेन सह विकल्पः सिद्धः । छतिस्त्रित्यसमासयोः शाकलप्रतिषेधो वक्तव्यः । सिति-अयं ते योनिर्कस्त्रियः । नित्यसमासे-व्याकरणम् । कुमार्यर्थम् । ईपा अक्षादिषु छन्दसि प्रकृतिभावमात्रं वक्तव्यम् । ईपा अक्षः । का ईमरे पिशङ्गिला । पया अगमन् ॥

अत्यक ॥ १२८ ॥

शाकल्यस्य ह्रस्वश्चेत्येतदनुवर्तते । ऋकारे परतः शाकल्यस्याचार्यस्य मतेनाकः प्रकृत्या भवन्ति, ह्रस्वश्च तस्यैकः स्थाने भवति । खट्व ऋश्यः । माल ऋश्यः । कुमारी ऋश्यः । होतृ ऋश्यः (१) । ऋतीति किम् ? सद्देन्द्रः । अक इति किम् ? वृक्षावृश्यः । सवर्णार्थमनिगर्थं च वचनम् ॥

अप्लुतवदुपस्थिते ॥ १२९ ॥

उपस्थित नामाऽनार्थ इतिकरणः समुदायादवच्छिद्य पदं येन स्वरूपेऽवस्थाप्यते तस्मिन् परतः प्लुतोऽप्लुतवद्भवति । प्लुतकार्यं प्रकृतिभावं न करोति । मुल्लोका इति, सुरलोकेति । सुमङ्गला इति, सुमङ्गलेति । वल्लरण किम् ? अप्लुत इत्युच्यमाने प्लुत एव प्रतिषिध्येत । तत्र को दोषः ? प्रगृह्याश्रये प्रकृतिभावे प्लुतस्य श्रवणं न स्यात्-अग्नौ इति । वायू इति ॥

ई ३ चाक्रवर्मणस्य ॥ १३० ॥

ई ३ कारः प्लुतोऽचि परतश्चाक्रवर्मणस्याऽऽचार्यस्य मतेनाप्लुतवद्भवति । अस्तु हीत्यप्रवीत् । अस्तु ही इत्यप्रवीत् । चिनु हीदम् । चिनुही इदम् । चाक्रवर्मणः मङ्गलं विकल्पार्थं, तदुपस्थिते निवृत्त्यर्थम् । अनुपस्थिते प्राप्त्यर्थमित्युभयत्र विभाषेयम् । इकारादन्यत्राऽप्ययमप्लुतवद्भाव इष्यते । वशा इयम् । वशेयम् ॥

दिव उत् ॥ १३१ ॥

पृष्ठः पदान्तादतीत्यतः पदग्रहणमनुवर्तते । दिव इति प्रातिपदिकं गृह्यते, न धातुः । सानुबन्धकत्वात् । दिवः पदस्य लकारादेशो भवति । दिवि कामो यस्य,

(१) होतृकस्य इत्यधिक पुस्तकान्तरे ।

शुक्रामः । शुक्रान् । विमलशु दिनम् । शुभ्याम् । शुभिः । निरनुबन्धकग्रहणादि न भवति-अक्षशुभ्याम्, अक्षशुभिरिति । तत्परकणमूढो निवृत्त्यर्थं शुभ्यां शुभिरिति । अत्र हि परत्वादृष्टं प्राप्नोति । पदस्येति किम् ? दिवौ । दिवः ॥

एतत्तदोः सुलोपोऽकोरनञ्समासे हलि ॥ १३२ ॥

एतत्तदौ यावक्कारौ नञ्समासे न वृत्ते तयोः सुशब्दः; कश्च तयोः सुशब्दो यस्तदर्थेन संबद्धस्तस्य संहितायां विषये हलि परतो लोपो भवति । एष ददाति । स ददाति । एष भुङ्क्ते । स भुङ्क्ते । एतत्तदोरिति किम् ? यो ददाति । यो भुङ्क्ते सुग्रहणं किम् ? एतौ गावौ चरतः । अकोरिति किम् ? एषको ददाति । सर्वं ददाति । तन्मध्यपतितस्तदग्रहणेन गृह्यत इति रूपभेदेऽपि साकध्मावेतत्तदावे भवतः । अनञ्समास इति किम् ? अनेपो ददाति । असो ददाति । उत्तरपदार्थप्रधानत्वाच्चनञ्समासस्यैतत्तदोरेवात्र संबद्धः सुशब्दः । हलीति किम् ? एषोऽत्र । सोऽत्र ।

स्यश्छन्दसि बहुलम् ॥ १३३ ॥

स्य इत्येतस्य छन्दसि हलि परतो बहुलं सोल्लोपो भवति । एष स्य वाजं द्विपणिं तुरण्यति ग्रीवायां बद्धो अपिकण आसनि । एष स्य ते मधुमां इन्द्र सोमः न च भवति—यत्र स्यो निपतेत् ॥

सोऽचि लोपे चेत् पादपूरणम् ॥ १३४ ॥

स इत्येतस्याचि परतः सुलोपो भवति लोपे सति चेत्पादः पूर्यते । सेन्दू राज क्षयति चर्षणीनाम् । सौषधीरनुरुध्यसे । लोपे चेत्पादपूरणमिति किम् ? स इ व्याघ्रो भवेत् । अचीति विस्पष्टार्थम् । पादग्रहणेनात्र श्लोकपादस्यापि ग्रहणं केचि दिच्छन्ति । तेनेदमपि सिद्धं भवति—

सैष दातारथी रामः, सैष राजा युधिष्ठिरः । सैष कर्णो महात्यागी सैष भीमो महाबलः सुदं कात् पूर्वः ॥ १३५ ॥

अधिकारोऽयं, पारस्करप्रभृतीनि च संज्ञायामिति यावत् । इत उत्तरं यद्वक्ष्यामस्तत्र सुदिति कात् पूर्व इति चैतदधिकृतं वेदिव्यम् । वक्ष्यति—सपर्युपेभ्यः करोतां भूपणे—संस्कृतां संस्कृतां । संस्कृतव्यम् । कात्पूर्वग्रहणं सुतोऽभक्तवज्रापनार्थम् । तथा हि संस्कृपीष्ट, संक्रियत इति सयोगादिलक्षणाविद्गुणौ न भवतः । तिङ्ङितिङ् इति निघातोऽपि तर्हि न प्राप्नोति सुटा व्यवहितत्वात् ? स्वरविधौ व्यञ्जनमविरामानवदिति वचनात्ता स्त व्यवधानम् । सचस्करतुः, सचस्कररिति गुणः कथं ? तन्मध्यपतितस्तदग्रहणेन गृह्यत इति । सयोगोपधग्रहणं च, ऋतश्च सयोगादेर्गुण इत्यत्र कर्तव्यम् । टिकरणं सुट्स्तुस्वञामित्यत्र विशेषणार्थम् ॥

अद्वय्यासव्यवायेऽपि ॥ १३६ ॥

अद्वयवायेऽभ्यासव्यवाये सुट् कात् पूर्वो भवति । समस्कर्तोः । समस्कार्षीद

संचस्कार । परिचस्कार । किमर्थं पुनरिदमुच्यते ? पूर्वधातुरपसर्गेण युज्यत इति । नत्र धातूपसर्गयोः कार्यमन्तरङ्गमिति पूर्वं सुट् कियते पश्चादङ्भ्यासौ । अमनश्च सुट्कियुक्तम् । ततः सकारादुत्तरावङ्भ्यासावनिष्टे देशे स्याताम् । एतस्मिन्सु सत्यत एव वचनात् कृतयोरङ्भ्यासयोस्तदुच्यवाधेपि सुट् कात् पूर्वं कियत इति सिद्धमिष्ट भवति ॥

संपर्युपेभ्यः करोती भूपणे ॥ १३७ ॥

सम् परि उप इत्येतेभ्यो भूपणेऽर्थं करोती परतः सुट् कात् पूर्वं भवति । सस्कर्त्ता । सस्कर्तुम् । संस्कर्तव्यम् । अत्र सपुकारानां सन्धमिति समो मकारस्य सकारः पूर्वस्य चाकारस्यानुनासिकः । परिष्कर्त्ता । परिष्कर्तुम् । परिष्कर्तव्यम् । सुट्स्त्वञामिति पत्वम् । उपस्कर्त्ता । उपस्कर्तुम् । उपस्कर्तव्यम् । भूपण इति किम् ? उपकरोति । सपूर्वस्य कचिद्भूपणेऽपि सुट्ङिष्यते सस्कृतमङ्गमिति ॥

समवाये च ॥ १३८ ॥

समवायः समुदायस्तस्मिन्वाद्यं करोती संपर्युपेभ्यः कात् पूर्वं सुटागमो भवति । तत्र न सस्कृतम् । तत्र न परिष्कृतम्, तत्र न उपस्कृतम् । समुदितमित्यर्थः ॥

उपात् प्रतियत्नवैकृतवाक्याध्याहारेषु (च) ॥ १३९ ॥

सतो गुणान्तराधानमाधिक्याय वृद्धस्य वा तादवस्थाय समीहा प्रतियत्नः । विकृतमेव वैकृतम् । प्रज्ञादिवाङ् । गम्यमानार्थस्य वाक्यस्य स्वरूपेणोपादानं वाक्यस्याध्याहारः । एतेष्वर्थेषु गम्यमानेषु करोती धातौ परत उपात् सुट् कात् पूर्वं भवति । प्रतियत्ने तावत् एधोदवस्थोपस्कृते । काण्डगुणस्योपस्कृते । वङ्कृते-उपस्कृतं भुङ्क्ते । उपस्कृतं गच्छति । वाक्याध्याहारे-उपस्कृतं जल्पति । उपस्कृतमधीते । एतेष्विति किम् ? उपकरोति ।

किरतौ लवने ॥ १४० ॥

उपादित्येव । उपादुत्तरस्मिन् किरतौ धातौ लवनविषये सुट्कात् पूर्वं भवति । उपस्कार मद्रका लुनन्ति । उपस्कार कारमीरका लुनन्ति । विणिष्य लुनन्तीत्यर्थः ॥ णमुलत्र वक्तव्यः । लवन इति किम् ? उपाकरोति देवदत्तः ॥

हिंसाया प्रतेश्च ॥ ४१ ॥

किरतावित्येव उपात् प्रतेश्चोत्तरस्मिन् किरतौ विषये सुट् कात् पूर्वं भवति । उपस्कीर्णं ह ते वृषल भूयात् । प्रतिस्कीर्णं ह ते वृषल भूयात् । तथा ते वृषल विक्षेपो भूयाद् यथा हिंसामनुबध्नातीत्यर्थः । हिंसायामिति किम् ? प्रतिस्कीर्णम् ॥

अपाच्चतुष्पाच्चङ्कुनिष्गलेखने ॥ १४२ ॥

किरतावित्येव । अपादुत्तरस्मिन् किरतौ चतुष्पाच्चङ्कुनिषु यदालेखनं तस्मिन् विषये सुट् कात् पूर्वं भवति । अपस्किरते वृषभो हृष्टः । अपस्किरते कुक्कुटो

भक्ष्यार्थी । अपस्किरते आ आश्रयार्थी । आश्रय विक्षिपतीत्यर्थः । चतुष्पाच्छकु-
निष्विति किम् ? अपस्किरति देवदत्तः । छहर्पजीविकाकुलायकरणेष्विति वक्तव्यम् ॥
इह मा भूत-अपस्किरति आ ओदनपिण्डमाशितः । छहर्पजीविकाकुलायकरणेष्वेव
क्षितेरात्मनेपदस्योपसरयानम् ॥

कुस्तुम्बुरुणि जातिः ॥ १४३ ॥

कुस्तुम्बुरुणीति सुट् निपात्यते जातिश्चेन्नवति । कुस्तुम्बुरुर्नामौपधिजातिः ।
धान्यकम् । तत्फलान्यपि कुस्तुम्बुरुणि । सूत्रनिर्देशे नपुसकलिङ्गमविबक्षितम् ।
जातिरिति किम् ? कुतिसतानि तुम्बुरुणि कुस्तुम्बुरुणि । तुम्बुरशब्देनात्र तिन्दुकीफला-
न्युच्यन्ते । समासेन तेषां कुत्सा ॥

अपरस्पराः क्रियासातत्ये ॥ १४४ ॥

अपरस्परा इति सुट् निपात्यते क्रियासातत्ये गम्यमाने । अपरस्पराः सार्था
गच्छन्ति । सन्ततमविच्छेदेन गच्छन्तीत्यर्थः । क्रियासातत्य इति किम् ? अपरपराः
सार्था गच्छन्ति । अपरे परे च सकृदेव गच्छन्तीत्यर्थः । नात्र गमनस्य सातत्य
प्रबन्धो विवक्षितः । किमिदं सातत्यमिति ? सततस्य भावः सातत्यम् । कथं सत-
तम् ? समस्तते विकल्पेन मकारलोपो विधीयते ।

लुप्पेदवश्यमः कृत्ये तुङ्काममनसोरपि ।

समो वा हितततयोर्मांसस्य पचियुद्धजोः ॥

गोप्पदं सेवितासेवितप्रमाणेषु ॥ १४५ ॥

गोप्पदमिति सुट् निपात्यते तस्य च पत्वं सेवितेऽसेविते प्रमाणे च विषये ।
गोप्पदो देशः । गावः पचन्ते यस्मिन् देशे स गोभिः सेवितो देशो गोप्पद इत्युच्यते ।
असेविते-अगोप्पदान्तरण्यानि । असेविते गोप्पदशब्दो न सम्भवतीत्यगोप्पदशब्दार्थं
निपातनम् । यद्येवं नार्थ एतेन, गोप्पदप्रतिषेधादगोप्पदं भविष्यति ? सत्यमेतत् ।
यत्र तु सेवितप्रसङ्गोऽस्ति तत्रैव स्यादगोप्पदमिति । यत्र त्वत्यन्तासम्भव एव तत्र
न स्यादगोप्पदान्तरण्यानीति । असेवितग्रहणात्तत्रापि भवति । यानि हि महान्तर-
ण्यानि येषु गवामत्यन्तासम्भवस्तान्येवमुच्यन्ते । प्रमाणे-गोप्पदमात्रं क्षेत्रम् । गोप्प-
दपूर्वं वृष्टो देवः । नात्र गोप्पदं स्वार्थप्रतिपादनार्थमुपादीयते, किं तर्हि क्षेत्रस्य वृष्टेश्च
पुरिच्छेत्तुमियत्ताम् । सेवितासेवितप्रमाणेष्विति किम् ? गोः पद, गोपदम् ॥

आस्पदं प्रतिष्ठायाम् ॥ १४६ ॥

आत्मयापनाय स्थानं प्रतिष्ठा, तस्यामास्पदमिति सुट् निपात्यते आस्पदमनेन
लब्धम् । प्रतिष्ठायामिति किम् । आपदात्, आपदम् ॥

आश्रयमनित्ये ॥ १४७ ॥

अनित्यतया विषयभूतत्वाद्भूतत्वमिह लक्ष्यते नस्मिन्नाह्यर्दं निपात्यते । न्येस्त्विति

चागुराविति यत्प्रयये कृते निपातनात् सुट् । आश्चर्यं यदि स भुञ्जीत । आश्चर्यं यदि
सोऽधीयोत चित्रमद्भुतमित्यर्थः । अनित्य इति किम् ? आचर्यं कर्म शोभनम् ॥

वर्चस्वेऽस्करः ॥ १४८ ॥

कुत्सितं वचो, वर्चस्कमलमलं, तस्मिन्नाभिधेयेऽस्कर इति निपात्यते । अवपूर्वस्य
किरतेः कर्मणि ऋदोरप् इत्यप्, निपातनात् सुट् । अवकीर्यत इत्यवस्करोऽन्नमलम् ।
तत्सम्बन्धाद्देशोऽपि तथोच्यते । वर्चस्क इति किम् ? अवकरः ॥

अपस्करो रथाङ्गम् ॥ १४९ ॥

अपस्कर इति निपात्यते रथाङ्गं चेद्वनति । अपपूर्वात् किरतेः ऋदोरवित्यप्, निपा-
तनात् सुट् । अपस्करो रथावयवः । रथाङ्गमिति किम् ? अपस्करः ॥

विकिरः शकुनिर्विकिरो वा ॥ १५० ॥

विकिर इति किरतेर्विपूर्वस्येगुपधज्ञाप्रिकिरः क इति कप्रयये रिहिते सुट् निपा-
त्यते शकुनिश्चेद्वनति । विकिरशब्दाभिधेयो वा शकुनिर्भवति ।

सर्वे शकुनयो भव्या विकिराः कुकुशस्ते ।

विकिरो वा शकुनाविति वाग्रहणादेव सुट्त्विरूपे सिद्धे विकिरग्रहणमिह तस्यापि
शकुनैरन्यत्र प्रयोक्तुं न भूत् ॥

ह्रस्वाच्चन्द्रोत्तरपदे मन्त्रे ॥ १५१ ॥

चन्द्रशब्द उत्तरपदे ह्रस्वात् परः सुदागमो भवति मन्त्रविषये । सुश्चन्द्रो युष्मान्
ह्रस्वादिणि किम् ? सूर्याचन्द्रमसाभिव । मन्त्र इति किम् ? सुचन्द्रा पीर्णमासी । उत्त-
रपद समास एव भवतीति प्रसिद्धं, तत् इह न भवति-शुक्रमसि चन्द्रमसि ॥

प्रतिष्कशश्च कशो ॥ १५२ ॥

कश गतिशासनयोरित्येतस्य धातो प्रतिपूर्वस्य पचाद्यचि कृते सुट् निपात्यते,
तस्यैव पत्वम् ॥ ग्राममद्य प्रवेक्ष्यामि भव मे त्व प्रतिष्कशः ।

चार्तापुरपः सहाय पुरोयायी वा प्रतिष्कश इत्यभिधीयते । कशोरिति किम् ?
प्रतिगत कशा, प्रतिकशोऽथ । अत्र यद्यपि कशरेव कशाशब्दस्तथापि कशोरिति
धातोरुपादानं तदुपसर्गस्य प्रते प्रतिपर्यर्थम् । तेन धात्वन्तरोपसर्गात् भवति ॥

प्रस्कण्वहरिश्चन्द्रावृषी ॥ १५३ ॥

प्रस्कण्वो हरिश्चन्द्र इति सुट् निपात्यते ऋपी चेदभिधेयौ भवतः । प्रस्कण्व ऋपि ।
हरिश्चन्द्र ऋपि । हरिश्चन्द्रग्रहणममन्त्रार्थम् । ऋपी इति किम् ? प्रस्कण्वो देशः ।
हरिश्चन्द्रो माणवकः ॥

मस्करमस्करिणो वेणुपरिव्राजकयो ॥ १५४ ॥

मस्कर मस्करेन् इत्येतौ यथासरय वेणी परिव्राजके च निपात्यते । मस्करशब्दो
ह्रस्वपुष्पं प्रातिपदिकं तस्य वेणाभिधेयं सुट् निपात्यते परिव्राजके त्विनिरपीति ।

मस्करो वेषुः । मस्करी परित्राजकः । वेषुपरित्राजकयोरिति किम् ? मकरो ग्राहः । मकरी समुद्रः । केचित्पुनरत्र माड्युपपदे करोतेः करणेऽप्यत्ययमपि निपातयन्ति माडश्च ह्रस्वत्वं सुट् च । मा क्रियते येन प्रतिपिद्धते, स मस्करो वेषुः । वेषुग्रहणं च प्रदर्शनार्थमन्यत्रापि भवति । मस्करो दण्ड इति । परित्राजकेऽपि माड्युपपदे करोते-स्ताच्छीद्वय इतिनिर्पात्यते । माडो ह्रस्वत्वं सुट् च तथैव । माकरणशीलो मस्करी, कर्मापवादित्वात्परित्राजक उच्यते । स खेचमाह-मा कुह्यत कर्माणि शान्तिर्वः श्रेयसीति ॥

कास्तीराजस्तुन्दे नगरे ॥ १५५ ॥

कास्तीर अजस्तुन्द इत्येतौ शब्दौ निपात्येते नगरेऽभिधेये । ईपत्तीरमस्य, अज-स्येव तुन्दमस्येति, व्युत्पत्तिरेव क्रियते नगरं तु वाच्यमेतयोः । कास्तीरं नाम नगरम् । अजस्तुन्दं नाम नगरम् । नगर इति किम् ? कास्तीरम् । अजस्तुन्दम् ॥

कारस्करो वृक्षः ॥ १५६ ॥

कारस्कर इति सुट् निपात्यते वृक्षश्चेन्नवति । कारं करोतीति दिवाविभानिशा-प्रभाभास्कुरान्तेति टप्रत्ययान्तः । कारस्करो वृक्षः । वृक्ष इति किम् ? कारकः । केचिदिदं सूत्रं नाधीयते, पारस्करप्रभृतिष्वेव कारस्करो वृक्ष इति पठन्ति ॥

पारस्करप्रभृतीनि च सज्ञायाम् ॥ १५७ ॥

पारस्करप्रभृतीनि च शब्दरूपाणि निपात्यन्ते सज्ञायां विषये । पारस्करो देशः । कारस्करो वृक्षः । रथस्था नदी । किष्कुः प्रमाणम् । किष्किधा गुहा । तद्बृहतोः करपत्योश्चोरदेवतयोः सुट् तलोपश्च । तत्स्वरश्चौरः । बृहस्पतिर्देवता । चोरदेवतयो-रिति किम् ? तत्करः बृहस्पतिः । संज्ञाग्रहणादुपाधिपरिग्रहे सिद्धे गगे चोरदेवताग्रहण प्रपञ्चार्थम् । प्राक्तुम्पतौ गवि कर्तरि । तुम्पतौ धातौ प्रशब्दात् परस्सुट् भवति गवि कर्तरि । प्रस्तुम्पति गौः । गवीति किम् ? प्रस्तुम्पति वनस्पतिः । पारस्कर-प्रभृतिराकृतिगणः । अविहितलक्षणः सुट् पारस्करप्रभृतिषु द्रष्टव्यः । प्रायश्चित्तम् । प्रायश्चित्तिः । यदुक्तं, प्रायस्य चित्तिचित्तयोः सुडस्कारो वेति, तत् सगृहीत भवति ॥

अनुदात्तं पदमेकवर्जम् ॥ १५८ ॥

परिभाषेयं स्वरविधिविषया । यत्रान्यः स्वर उदात्तः स्वरितो वा विधीयते तत्रानुदात्तं पदमेकं वर्जयित्वा भवतीत्येतदुपस्थितं द्रष्टव्यम् । अनुदात्ताच्चमनुदात्तम् । कः पुनरेको वर्ज्यते, यस्यासौ स्वरः विधीयते । वक्ष्यति-धातोर्नन्त उदात्तो भवतीति । गोपायति । धूपायति । धातोर्नन्त्यमच वर्जयित्वा परिशिष्टमनुदात्तं भवति । धातुस्वरं श्नास्वरो बाधते-लुनाति । श्नास्वरं तस्वर-लुनीतः । पुनीतः । तस्व-रमाम्स्वरः-लुनीतस्तराम् । पुनीतस्तराम् ॥

आगमस्य विकारस्य प्रकृतेः प्रत्ययस्य च ।

पृथक्स्वरनिवृत्त्यर्थमेकवर्जं पदस्वरः ॥

आगमस्य, चतुरनडुहोरा मुदात्त-चत्वार । अनड्वाह, आगमस्वर प्रकृतिस्वर बाधते । विकारस्य—अस्थानि । दधनीत्यनड्स्वर प्रकृतिस्वरबाधते । प्रकृते-गोपायति । ५ पायति, प्रकृतिस्वर प्रत्ययस्वर बाधते । प्रत्ययस्य-कर्त्तव्यम् । हर्त्तव्यम्, प्रत्ययस्वर प्रकृते स्वरस्य बाधक । परन्तित्यान्तरङ्गापवादौ स्वरैर्व्यवस्था सतिशिष्टेन च । या हि यस्मिन् सति शिष्यते स तस्य बाधको भवति, तथाहि—गोपायतीत्यत्र धातुस्वरापवाद प्रत्ययस्वरस्तेनैव धातुस्वरेण प्रत्ययान्तस्य धातो सतिशिष्टत्वाद् बाध्यते । काष्णोत्तरासगपुरत्र इत्यत्र च समासस्वरापवादो बहुमोहिस्वर सतिशिष्टेन समासान्तोदात्तत्वेन बाध्यते । विकरणस्वरस्तु सतिशिष्टोऽपि सार्वधातुकस्वर न बाधते—लुनीत इति तस एव स्वरो भवति ॥ विभक्तिस्वराभ्रस्वरो बलीयानिति वक्तव्यम् ॥ अतिस्त्र इत्यत्र, तिसृभ्यो जस इति सतिशिष्टोऽपि विभक्तिस्वरो नञ्स्वरेण बाध्यते ॥ विभक्तिनिमित्तस्वराद्य नञ्स्वरो बलीयानिति वक्तव्यम् ॥ अचत्वार । अनड्वाह इति । यस्य विभक्तिनिमित्तमामस्तस्य यदुदात्तं च तन्नञ्स्वरेण बाध्यते । पदग्रहणं किम् ? देवदत्त गामभ्यान् शुक्ला दण्डेनेति वाक्ये हि प्रतिपद स्वर पृथग् भवति । परिमाणार्थं चेद् पदग्रहणं पदाधिकारस्य निवृत्तिं करोति । तेन प्रागेव पदव्यपदेशात् स्वरविधिसमकालमेवदिष्टस्या नुदात्तत्वं भवति । तथा च कुवल्या विकार कौबलमि-यत्रानुदात्तादिलक्षणोऽनसिद्धो भवति । तथा गभिणीश-दश्चानुदात्तादिलक्षणस्यानो बाधनार्थं भिन्नादिषु पठ्यते । कुवलगभंशन्दावाद्युदात्तौ ॥

कर्पात्यतो घञोऽन्त उदात्त ॥ १५५ ॥

कर्पतेर्धातोराकारवत्तश्च घञन्तस्यान्त उदात्तो भवति । कर्प । पाठ । त्याग । राग । दाय । धाय । जित्यादिर्नित्यमित्यस्याऽपवाद । कर्प इति विकृतनिर्देश कृपतेर्निवृत्त्यर्थ । तौदादिकस्य घञन्तस्य कर्प इत्यस्याद्युदात्त एव भवति ॥

उच्छ्रादीना च ॥ १६० ॥

उच्छ्र इत्येवमादीनामन्त उदात्तो भवति । उच्छ्र । स्लेन्द्र । जञ् । जल्प । एते घञन्ता इति जित्स्वर प्राप्त । जप व्यध इत्यन्तौ, तयोर्धातुस्वर प्राप्त । केचित्तु वध इति पठन्ति । युनेर्घञन्तस्य निपातनादगुणत्व विशिष्टविषये च निपातनमिदमिष्यते । कालविशेषे रथाद्युपकरणे च युगशब्दस्य प्रयोगोऽन्यत्र हि योग एव भवति । अगरो दूष्येऽवन्त ॥ गरशब्दोऽवन्त, स दूष्य एवान्तोदात्तो, गरो विषम् । अन्यत्राद्युदात्त एव अवेदवेदचेष्टवन्धा करणे हलश्चेति घञन्ता एते करणेऽन्तोदात्ता भवन्ति । भावे आद्युदात्ता एव अस्तुयुद्रुवरञ्जन्तसि उपसमस्तार्थमेतत् । परिष्टुत् । सयुत् । परिद्रुत् अर्त्तनि स्तोत्रे स्तोत्र साम, तस्थो वर्त्तनिशब्दोऽन्तोदात्तो भवति, अन्यत्र मध्योदात्त अश्वमेदर श्वमेऽभिधेयं, दरशब्दोऽन्तोदात्तोऽन्यत्रावन्तत्वाद्युदात्त असाभ्यतापौ भावगर्हायाम् अन्तोदात्तौ । अन्यत्राद्युदात्तौ उत्तमशब्दमशब्दौ सर्वत्र केचित्तु भावगर्हायामित्यत्राप्यनुवर्त्तयन्ति । अमत्त-

अन्धभोगदेहाऽऽ एते घञन्ता, भक्षिर्ण्यन्तोऽपि घञन्त एव । पुरजप्यन्तानामिति वचनात् ।
अनुदात्तस्य च यजोदात्तलोपः ॥ १६१ ॥

उदात्त इति वर्यते । यस्मिन्ननुदात्ते परन्त उदात्तो लुप्यते तस्यानुदात्तस्यादित्युदात्तो भवति । कुमार ई, कुमारी । कुमारस्यङ्गोऽन्तोदात्तस्तस्य ङीप्प्यनुदात्ते उदात्तो लुप्यते, अनुदात्तो ङीप् उदात्तः । अस्य टेलोपः । पथः । पथा । पथे । ययिद्स्यङ्गोऽन्तोदात्तः । कुमुद्वज्जपेतसेम्भो इमत्तुप् । पुमुद्धान् । नड्वान् । वेतस्वान् । पुमुद्वाद्योऽन्तोदात्ताः । डमत्तुचलुदात्तः । अनुदात्तस्येति किम् ? प्राप्तङ्गं बहति प्राप्तङ्गः । प्राप्तङ्ग-
शब्दस्थाभादिस्वरैणान्तोदात्तः । तस्य यति, तित्स्वरितिमिति स्वरिते उदात्तो लुप्यते । नैतद् स्त, स्वरिते हि विधीयमाने परिशिष्टमनुदात्तं तत् कुत उदात्तलोपः ? तदेतदनुदात्तग्रहणमादेरनुदात्तस्योदात्तार्थम् । अन्त इति हि प्रकृतत्वादान्तस्य स्यात्—मा हिधुचाताम् । मा हि धुचायाम् । यत्रेति किम् ? भार्गवः । भार्गवी । शृगकः । प्राह् सुवृत्पतेर्गोत्रप्रत्ययस्य लुप् । उदात्तग्रहणं किम् ? वैदी । और्वी (१) ॥

धातोः ॥ १६२ ॥

अन्त इत्येव । धातोरन्त उदात्तो भवति । पचति । पठति । ऊर्णोति । गोपायति । याति ॥

चितः ॥ १६३ ॥

चितोऽन्त उदात्तो भवति । भञ्जभासमिदो घुरच्—मङ्गुरम् । भासुरम् । मेदुरम् । आगस्यक्षौण्डिन्यवोरगस्तिङ्गुण्डिनच्—कुण्डिनाः । चिति प्रत्यये प्रकृतिप्रत्ययसंशुदायस्यान्त उदात्त इत्येव—बहुपदवः । उच्चकैः ।

तद्धितस्य ॥ १६४ ॥

चित् इत्येव । चितस्तद्धितस्यान्त उदात्तो भवति । गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्चङ् । कौञ्जायनाः । भौञ्जायनाः । कितर्धमिदं ? परमपि चित्स्वरं चाधित्वाऽन्तोदात्तत्वमेव यथा स्यादिति ॥

कितः ॥ १६५ ॥

तद्धितस्येत्येव । तद्धितस्य कितोऽन्त उदात्तो भवति । नटादिभ्यः फक् । नाटायनः । नारायणः । प्राग्बह्वेष्टक् । आक्षिकः । आलाक्षिकः ॥

तिसृभ्यो जसः ॥ १६६ ॥

तिसृभ्य उत्तरस्य जसोऽन्त उदात्तो भवति । तितरित्छन्ति । उदात्तस्वरितयोर्गोत्रे स्वरितोऽनुदात्तस्योत्तरस्यापवादः । शसि उदात्तयणो हल्पूर्वादिति सिद्धेऽन्यत्र बहुवचने, पठविचतुर्भ्यो हलादिरिति विधानाजसेव लभ्यत इति जसुग्रहणमुपसमस्तार्थमेक इच्छन्ति । अतिसिद्धावित्यत्र स्वरो मा भूदिति ॥

चतुरः शस्ति ॥ १६७ ॥

चतुरः शस्ति परतोऽन्त उदात्तो भवति । चतुरः पश्य । (२) चतस्रादेशे आद्युदात्तनिपातनाद्य णादेशस्य च पूर्वविधौ स्थानिवत्तादय स्वरो न भवति—चतस्रः पश्येति ॥

सावेकाचस्तृतीयादिर्विभक्तिः ॥ १६८ ॥

साविति सप्तमीबहुवचनस्य सुशब्दस्य ग्रहणम् । तत्र सौ य एकाच् तस्मात्परावृत्ती-
यादिविभक्तिरुदात्ता भवति । वाचा । वाग्भ्याम् । वाग्भिः । वाग्भ्यः । याता । याद्वयाम् ।
याद्विः । साविति किम् ? राज्ञा । राज्ञे । एकाच इति किम् ? हरिणा । गिरिणा ।
राजसु । तृतीयादिरिति किम् ? वाचौ वाचः । विभक्तिरिति किम् ? वाक्तरा । वाक्तरा ।
सप्तमीबहुवचनस्य ग्रहणादिह न भवति—त्वया त्वयीति ॥

अन्तोदात्तादुत्तरपदान्यन्तरस्यामनित्यसमासे ॥ १६९ ॥

एकाच इति वर्तते, तृतीयादिर्विभक्तिरिति च । नित्यशब्दः स्वर्यते तेन नित्याधि-
कारविहितः समासः पयुंश्यते । नित्यसमासादन्यत्रानित्यसमासे यदुत्तरपदमन्तो-
दात्तमेकाच्च तस्मात्परा तृतीयादिर्विभक्तिरन्यतरस्यामुदात्ता भवति । परमवाचा २ ।
परमवाचे २ । परम वचा २ । परमत्वचे २ । यदा विभक्तिरुदात्ता न भवति तदा समा-
सान्तोदात्तत्वमेव । अन्तोदात्तादिति किम् ? अशाचा । सुभाचा । सुत्वचा । तत्पु-
रुषोऽयम् । तत्र तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयासप्तम्युपमानान्वयेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ।
उत्तरपदग्रहणमेकाच्चेनोत्तरपदं विशेषयितुम् । अन्यथा हि समासविशेषणमेतत्
स्यात् । तत्र शुन ऊर्ध्वोर्जैत्यत्रैवाय विधिः स्यात् । अनित्यसमास इति किम् ?
अभिचिता । सोमसुता । उपपदमतिङ् इत्ययं नित्य नित्याऽधिकारे समासो विधीयते ।
तत्र, गतिकारकोपपदात् कृदित्युत्तरपदप्रकृतिस्वरेण चित् शब्द उदात्तः । यस्तु
विग्रहाभावेन नित्यसमासस्तत्र भवत्येव विकल्पः—अवाचा ब्राह्मणेन, सुवाचा
ब्राह्मणेनेति । बहुमीहौ नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं भवति ॥

अङ्गचेश्छन्दस्यसर्वनामस्थानम् ॥ १७० ॥

अङ्गेः पराऽसर्वनामस्थानविभक्तिरुदात्ता भवति छन्दसि विषये । इन्द्रो दधीचो
अस्थभिः । चाविति पूर्वपदान्तोदात्तत्वं प्राप्तम् । तृतीयादिरिति वर्तमाने शसोऽपि
परिग्रहार्थमसर्वनामस्थानग्रहणम् । इहापि यथा स्यात्—प्रतीचो वाहून् प्रतिभङ्ग्ये-
षामिति ॥

ऊङिदम्पदाद्यप्पुत्रैयुभ्यः ॥ १७१ ॥

ऊङ् इदम् पदादि थप् पुम् रै दिव् इत्येतेभ्योऽसर्वनामस्थानविभक्तिरुदात्ता
भवति । ऊङ्—प्रष्टोहः । प्रष्टोहा । ऊङ्पुपभाग्रहणं कर्त्तव्यमिह मा भूत्—अङ्गुष्ठा ।

(२) चतुरो दैहीत्यपि पुस्तकान्तरे ।

अचघुवे । इदम्—आभ्याम् । एभिः । अन्तोदात्तादित्यधिकारादन्वादेशे न भवति—
अथो आभ्यां निपुणमधीतमिति । पदादयः पदलोमामित्येवमादयो निशपर्यन्ता इदं
गृह्यन्ते—निपदश्चतुरो जहि । या दतो धावति । असन्प्रभृतिभ्यो विभक्तिरनुदात्तैव
भवति—ग्रीवायां घट्टो अपि कञ् आसनि । मत्स्यं न दीन उदनि चियन्तम् । अप्—
अपः पश्य । अग्निः । अज्जयः । पुम्—पुंसः । पुता । पुंसे । पुम्याम् । पुम्यः । रे—
रायः पश्य । राभ्याम् । राभिः । दिव्—दिवः पश्य । दिवा । दिवे ॥

अष्टनो दीर्घात् ॥ १७२ ॥

अष्टनो दीर्घान्तादसर्वनामस्थानविभक्तिरुदात्ता भवति । अष्टाभिः । अष्टाभ्यः ।
अष्टाम् । धृतादिपाठादष्टन्सन्त्रोऽन्तोदात्तरतत्र इत्युपोत्तममित्यस्यापवादो विभक्ते
रेवोदात्तत्वं विधीयते । दीर्घादिति किम् ? अष्टसु प्रक्रमेषु ब्राह्मणोग्रीनादधीत । इदं
मेव दीर्घग्रहणमष्टन आत्वविकल्प ज्ञापयति, कृतास्वस्य च षट्संज्ञां ज्ञापयति । अन्य-
था ह्यात्वपचे सावकाशोऽष्टनः स्वरः परत्वादिनात्यपचे षट्सवरेण बाधिर्यत इति किं
दीर्घग्रहणेन ॥

शतुरनुमो नद्यजादी ॥ १७३ ॥

अन्तोदात्तादिति वर्त्तते । अनुम् यः शतृप्रत्ययस्तदन्तादन्तोदात्तात्परा नदी
अजादिर्विभक्तिरसर्वनामस्थानमुदात्ता भवति । तुदती । नुदती । लुनती । पुनती ।
नुदता । नुदता । लुनता । पुनता । अनुम् इति किम् ? तुदन्ती । नुदन्ती । अत्राप्यदुपदे-
शादिति लसावंधातुफानुदात्तत्वे एकादेशस्तस्यैकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तत्वं तस्य
पूर्वत्रासिद्धत्वं नेष्यत इति शत्रन्तमन्तोदात्त भवति । नद्यजादी इति किम् ? तुद-
ज्याम् । नुदज्याम् । तुदज्जिः । अन्तोदात्तादित्येव । वदती । दधतः । अभ्यस्ताना-
मादिरित्याद्युदात्तावेतौ । बृहन्महतोरुपसंख्यानम् । बृहती । महती । बृहता ।
महता ॥

उदात्तयणो हल्पूर्वान् ॥ १७४ ॥

उदात्तस्थाने यो यण् हल्पूर्वस्तस्मात्परा नदी अजादिरसर्वनामस्थानविभक्ति-
रुदात्ता भवति । कर्त्री । हर्त्री । प्रलवित्री । प्रसवित्री । कर्त्रा । हर्त्रा । प्रलवित्रा । प्रस-
वित्रा । तुजन्ता षत्तेऽन्तोदात्ताः । उदात्तग्रहणं किम् ? कर्त्री । हर्त्री । कर्त्रा । हर्त्रा ।
तृधन्तोऽयमाद्युदात्तः । हल्पूर्वादिति किम् ? बहुतितवा ब्राह्मण्या । छनकारग्रहणं च
कर्तव्यम् । वाक्पत्नीय कन्या ॥

नोङ्धात्योः ॥ १७५ ॥

ऊहो धातोश्च य उदात्तयण् हल्पूर्वस्तस्मात्पराऽजाद्यसर्वनामस्थानविभक्तिर्नो-
दात्ता भवति । ब्रह्मवन्त्वा । ब्रह्मवन्ध्वे । वीरवन्त्वा । वीरवन्ध्वे । ऊङ् प्रत्ययस्वरो-
णोदात्तः । तेन सह य एकादेशः सोऽप्युदात्त इति उदात्तयण्वकारस्तस्मादुदात्तत्वे

प्रतिषिद्धे उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्येति विभक्तिस्वर्यते । धातुयणः खल्वपि—सकृल्लवा । सकृल्लवे । खल्वप्ये । किञ्चान्तस्य कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तो-
दात्तस्य ओः सुपि यणादेशः ॥

ह्रस्वनुङ्भ्यां मनुप् ॥ १७६ ॥

अन्तोदात्तादित्येव । ह्रस्वान्तादन्तोदात्तानुदश्च परो मनुब् उदात्तो भवति ।
अग्निमान् । वायुमान् । कर्तृमान् । हर्तृमान् । नुटः खल्वपि—अत्तण्वता । शीर्षण्वता ।
अन्तोदात्तादित्येव । वसुमान् । वसुश्चद् आद्युदात्तस्तस्मान्मनुब् अनुदात्त एव भवति ।
अत्र च स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवदित्येषा परिभाषा नाश्रीयते, नुङ्ग्रहणान् तेन
मल्लवानित्यत्र न भवति । ङ्रेषब्दाच्च मनुप् उदात्तत्वं वक्तव्यम् । आरेवान् ।
ङ्ग्रेष्व प्रतिषेधो वक्तव्यः । त्रिवतीयाज्यानुवाक्या भवन्तीति ॥

नामन्यतरस्याम् ॥ १७७ ॥

ह्रस्वग्रहणमनुवर्तते मनुव्ग्रहण च । तेन मनुपा ह्रस्वो विशेष्यते मनुपि यो ह्रस्व-
स्तदन्तादन्तोदात्तादन्यतरस्यां नाम् उदात्तो भवति । अग्नीनाम् २ । वायूनाम् २ ।
कर्तृणाम् २ । मनुपा ह्रस्वविशेषणं किम् ? भूतपूर्वेऽपि ह्रस्वे यथा स्यात् । अन्यथा
हि साम्प्रतिक एव स्यात् तिसृणां, घतघ्णामिति । सनुट्कस्य ग्रहणं किम् ? धेन्वाम् ।
शकट्याम् । उदात्तयणो हल्पूर्वादित्ययमन्तोदात्तः । ह्रस्वादित्येव, कुमारीणाम् ।
अन्तोदात्तादित्येव, ऋणाम् । वसूनाम् ॥

ङ्ग्यारङ्गन्दसि बहुलम् ॥ १७८ ॥

ङ्ग्यन्तारङ्गन्दसि विषये नामुदात्तो भवति बहुलम् । देवसेनानामभिभञ्जतीनाम् ।
वह्नीनां पिता । न च भवति, नदीनां पारे जयन्तीनां मरुतः ॥

पट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः ॥ १७९ ॥

अन्तोदात्तादित्येतद्विबुत्तम् । पट्सञ्ज्ञकेभ्यस्त्रि चतुर इत्येताभ्यां च परा हलादि-
र्विभक्तिरुदात्ता भवति । पङ्भिः । पङ्भ्यः । षण्णाम् । पञ्चानाम् । सप्तानाम् । त्रि-
त्रिभिः । त्रिभ्यः । त्रयाणाम् । चतुर—चतुर्भ्यः । चतुर्णाम् । हलादिरिति किम् ?
चतस्रः पश्य ॥

इत्युपोत्तमम् ॥ १८० ॥

पट्त्रिचतुर्भ्यो या शलादिविभक्तिस्तदन्ते पदे उपोत्तममुदात्तं भवति । त्रिप्रभृती-
नामन्यमुत्तम तत्समीपे च यत्तदुपोत्तमम् । पञ्चभिस्तपस्तपति । सप्तभिः परान्
जयति । तिसृभिश्च वहसे त्रिशता । चतुर्भिः । शलीति किम् ? पञ्चानाम् । सप्ता-
नाम् । उपोत्तममिति किम् ? पङ्भिः । पङ्भ्यः ॥

विभाषा भाषायाम् ॥ १८१ ॥

पट्त्रिचतुर्भ्यो या शलादिविभक्तिस्तदन्ते पदे उपोत्तममुदात्तं भवति ।

भाषायां विषये । पञ्चभिः । २ । सप्तभिः । २ । तिसृभिः । २ । चतसृभिः । २ ॥

न गोश्वन्त्साववर्णराडङ्कृङ्कृङ्गः ॥ १८२ ॥

गो श्वन् साववर्ण—सौ प्रथमैकवचने यद्वावर्णान्तं राड् अङ् कृङ् कृङ्ग्येतेभ्यो यदुक्तं तच्च भवति । गवा । गवे । गोभ्यामिति । सावेकाचस्तृतीयादिर्विभक्तिरिति प्राप्तिः प्रतिपिद्यते । सुगुना । सुगवे । सुगुभ्यामिति । अन्तोदात्तादुत्तरपदादिति प्राप्तिः । श्वन्—शुना । शुने । श्वभ्याम् । परमशुना । परमशुने । परमश्वभ्याम् । पूर्व-यत् प्राप्तिः । साववर्णः—सो प्रथमैकवचने यद्वर्णान्तं तस्य ग्रहणम्, येभ्यः । तेभ्यः । केभ्यः । राड्—राजतिः क्विबन्तः, राजा । परमराजः । अङ्—अञ्जतिः क्विबन्तस्तस्य सनकारस्य ग्रहणं वपयावधारणार्थं, यत्रास्य नलोपो नास्ति तत्र प्रतिषेधो यथा स्यात् । नाञ्जेः पूजायामिति प्रतिपिद्यते नलोपः । प्राञ्जा । प्राङ्भ्याम् । नलोपवि-पये तु भवत्येव विभक्तेरुदात्तत्वम् । प्राचा । प्राचे । प्राग्भ्याम् । कृङ् क्विबन्त एव—कृञ्चा । परमकृञ्चा । कृत्—करोतिः कृतिर्वा क्विबन्तः । कृता । परमकृता ॥

दिवो भल्ल् ॥ १८३ ॥

दिवः परा शलादिर्विभक्तिर्नोदात्ता भवति । शुभ्याम् । शुभिः । सावेकाच इति ऊढिदम्पदाद्यप्युच्चैद्युभ्य इति वा प्राप्तिः प्रतिपिद्यते । शलीति किम् ? दिवा ॥

नृ चान्यतरस्याम् ॥ १८४ ॥

नृ इत्येतस्मात् परा शलादिर्विभक्तिरन्यतरस्यां नोदात्ता भवति । नृभ्याम् । नृभिः । नृभ्यः । नृपु । शल्येव । त्रा । त्रे ॥

तित् स्वरितम् ॥ १८५ ॥

तित्स्वरितं भवति । सन्नन्ताद्यत्—चिकीर्ष्यम् । जिहीर्ष्यम् । श्रद्धलोर्ष्यत्—कार्यम् । हार्यम् । प्रत्ययाद्युदात्तस्यापवादः ॥

तास्यनुदात्तेन्डिदुपदेशाद्वातुक्तमनुदात्तमङ्ग्विच्छोः ॥ १८६ ॥

तासेरनुदात्तेतो डितोऽकारान्तोपदेशाच्च शब्दात् परं लसार्बधातुकमनुदात्तं च भवति हनुङ् इङ् इत्येताभ्यां परं वर्जयित्वा । तासेस्तावत्—कर्त्ता । कर्त्तारो । कर्त्तारः । प्रत्ययस्वरापवादोऽयम् । अनुदात्ततः—आस—आस्ते । वस—वस्ते । डित्—सुङ्—सूते । शीङ्—शेते । अङुपदेशात्—तुदतः । नुदतः । पचतः । पठतः । अनुबन्धस्थानै-कान्तिकत्वादकारान्तोपदेश एव शप् । पचमानः । यजमानः । यद्यत्र मुक् अकारमा-त्रस्य स्यात् तदा लसार्बधातुकमनुपदेशादनन्तरमिति सिद्धो निघातः । अथाकारान्त-स्याङ्गस्य, तथापि लसार्बधातुकानुदात्तत्वे कर्त्तव्ये वहिस्त्रत्वादसिद्ध इति सिद्धम् । चित्स्वरोऽनेन लसार्बधातुकानुदात्तत्वेन परत्वाद् व्याप्यते । तास्यादिभ्य इति किम् ? चित्तुः । चित्त्वन्ति ।, तित्स्वत्, श्त्तु पूर्वस्व, व्याप्तिः, न, नु, परस्वः, उपदेशाद्ग्रहणं

किम् ? कतीह परमानाः । सार्वधानुकमिति किम् ? शिष्ये । शिष्याते । शिरिपरे ।
अहन्विडोरिति किम् ? हनुते । यदधीते ॥

आदिः सिचोऽन्यतरस्याम् ॥ १८७ ॥

उदात्त इति वर्त्तते । सिजन्तस्यान्यतरस्यामादिरुदात्तो भवति । मा हि कार्षाम् ।
मा हि कार्षाम् । एकोऽत्राद्युदात्तः । अपरोऽन्तोदात्तः । मा हि लाविष्टाम् २ । एकोऽ-
त्राद्युदात्तः । अपरो मध्योदात्तः । सिचश्चित्करणदागमानुदात्तव हि बाध्यते । णसिच
आद्युदात्तत्वेऽनटः पित पत्ते उदात्तत्वं वक्तव्यम् ॥ मा हि कार्षाम् । २ । अनिट इति
किम् ? मा हि लाविष्टाम् । २ । मध्योदात्त एवाद्युदात्ताभावपत्ते भवति ॥

स्वपादिहिसामच्यनिटि ॥ १८८ ॥

लसार्वधातुकग्रहणं यदनुवर्त्तते तदच्यनिटीति सबन्धादिह सप्तम्यन्तं भवति ।
स्वपादिश्रुत्करणात् । स्वपादीनां हिंसेश्चाज्ञादावनिटि लसार्वधातुके परतोऽन्यतर-
स्यामादिरुदात्तो भवति । स्वपन्ति । २ । श्वसन्ति । २ । हिंसे खल्वपे-हिंसन्ति । २
प्रत्ययस्वरेण पत्ते मध्योदात्तः । अचीति किम् ? स्वप्यात् । हिंस्यात् । अनिटीति
किम् ? श्वपितः । श्वसितः । णिड्याज्ञादावय विधिरिप्यते ॥ इह न भवति-
स्वपानि । हिनसानि ॥

अभ्यस्तानामादिः ॥ १८९ ॥

अभ्यस्तानामज्ञादावनिटि लसार्वधातुके परत आदिरुदात्तो भवति । द्रुदति ।
द्वदतु । दधति । दधतु । जञ्जति । जञ्जतु । जाग्रति । जाग्रतु । अचोत्येव । दद्यात् ।
अनिटीत्येव । जञ्जितः । आदिरिति वर्त्तमाने पुनरादिग्रहणं नित्यार्थम् ॥

अनुदात्ते च ॥ १९० ॥

अविद्यमानोदात्ते च लसार्वधातुके परतोऽभ्यस्तानामादिरुदात्तो भवति । अनजाद्यर्थं
आरम्भः (१) ददाति । जहाति । दधाति । जिहीते । मिमीते । अनुदात्त इति बहु-
व्रीहिनिर्देशो लोपयणादेशार्थः-मा हि स्म दधात् । दधात्यत्र ॥

सर्वस्य सुपि ॥ १९१ ॥

सर्वशब्दस्य सुपि परत आदिरुदात्तो भवति । सर्वः । सर्वः । सर्वः । सुपीति
किम् ? सर्वतरः । सर्वतमः । प्रत्ययलक्षणेनाप्ययः स्वर इष्यते सर्वस्तोम इति ।
॥ सर्वस्वरोऽनकच्करस्येति वक्तव्यम् ॥ सर्वकः । चित्स्वरेणान्तोदात्तो भवति ॥

भीहीभृहुमदजनधनदरिद्राजागरां प्रत्ययात् पूर्वं पिति ॥ १९२ ॥

भी ही भृ हु मद जन धन दरिद्रा जागृ इत्येतेषामभ्यस्तानां लसार्वधातुके पिति
प्रत्ययात् पूर्वमुदात्त भवति । विभेति । जिह्वेति । विभसि । जुहोति । ममत्तु नः परि-
त्ता । मदेर्बहुलं वृन्दसीति विकरणस्य श्लुः । जजनदिन्द्रम् । जन जगन् इत्यस्य

पञ्चमे लकारे रूपम् । धन धान्य इत्यस्य पञ्चमे लकारे दधनत् । दरिद्राति । जागति ।
भ्यादीनामिति किम् ? ददाति । पितीति किम् ? दरिद्रति ।

लिति ॥ १६३ ॥

लिति प्रत्ययात् पूर्वमुदात्त भवति । चिकीर्षकः । जिहीर्षकः । भौतिकविधम् । भौतिकविधम् । पेषुकारिभक्तम् ॥

आदिर्णमुल्यन्यतरस्याम् ॥ १६४ ॥

गमुलि परतोऽन्यतरस्यामादिरदात्तो भवति । लोल्लयलोल्लयम् । आग्नेडितानुदात्त-
 सत्त्वे कृते पूर्वो लोल्लयशब्द एकत्राद्यदात्तः । अपरत्र लिट्स्वरेण मध्योदात्तः ॥

अनः कर्तृयकि ॥ १६५ ॥

उपदेश इति वक्तंते । अजन्ता ये उपदेशे धातवस्तेषां कर्तृयकि अन्यतरस्यामा-
दिरुदात्तो भवति । लृयते केदारः स्वयमेव । २ । स्तीर्यते केदारः स्वयमेव ॥२॥ यदाऽऽ-
द्रुयुदात्तत्वं न भवति तदा लृसार्वधातुकमिधाते कृते यक एव स्वरो भवति । जना-
दीनामुपदेश एवात्वं द्रष्टव्यम् । तत्राप्यय स्वर इष्यते । जायते स्वयमेव । सायत
स्वयमेव । खायते स्वयमेव । भच इति किम् ? भिद्यते स्वयमेव । कर्तृग्रहणं किम् ?
लृयते केदारो देवदत्तेन ॥

यलि च सेटीढन्तो वा ॥ १६६ ॥

सेटि धलि इट् वा उदात्तो भवति अन्तो वा आदिर्वाऽन्यतरस्थाम् । लुलविथ ।
५ । यदा तेनैते श्रयः स्वरास्तदा लिङि प्रत्ययाश्च पूर्वमुदात्त भवति । तेनैते चत्वारः
स्वराः पर्यायेण भवन्ति । सेटीति किम् ? यथाध । लिङि प्रत्ययाश्च पूर्वमुदात्तमित्य-
यमेवात्र स्वरो भवति ॥

अनित्यादिर्नित्यम् ॥ १६७ ॥

मिति मिति च नित्यमादिहृदात्तो भवति । रगादिभ्यो यञ-गत्यः । वास्यः ।
वासुदेवार्जुनाभ्यां जुन् । वासुदेवकः । अर्जुनकः । प्रत्ययस्वरापवादेऽय्ययोगः । प्रत्यय-
लक्षणमत्र नेप्यते । तेन रगाः विदा चञ्चा इत्यत्र यञि अञि कनि च लुप्ते न भवति ।

आमन्त्रितस्य च ॥ १६८ ॥

आमन्त्रितस्यादिरदातो भवति । देवदत्त । देवदत्तौ । देवदत्ता । अत्र कारका
दत्तश्रुतयोरेवाशिषीति प्राप्तिर्वाप्यते । लुप्ततापि लुप्ते प्रत्ययलक्षणमन्त्रेप्यते । सर्पि
रागच्छ सप्तागच्छतेति ॥

पथिमथोः सर्वनामस्थान्ते ॥ १६९ ॥

पथिमथिशब्दावौजादिका विनिप्रत्ययान्तौ प्रत्ययस्वरेणात्तोदात्तौ तयोः सर्वना-
मस्थाने परत आदिहृदात्तो भवति । पन्थाः । पन्थानौ । पन्थानः । मन्थाः मन्थानौ ।
मन्थानः । सर्वनामस्थान इति किम् ? पथः पश्य । मथः पश्य । उदात्तनिबृत्ति-

स्वरेणान्तोदात्तो भवति । प्रत्ययलक्षणमत्रापि नेष्यते । पथिप्रिय इत्यत्र पूर्वपदप्रकृति-
स्वरेणान्तोदात्तः पथिशब्दः ॥

अन्तश्च तवै युगपत् ॥ २०० ॥

तवैप्रत्ययान्तस्यान्तश्चशब्दादादिश्च युगपदुदात्तौ भवतः । कर्त्तवै । हर्तवै ।
प्रत्ययाद्युदात्तत्वापवादः । युगपद्ग्रहणं पर्यायनिवृत्त्यर्थम् । एकवर्जमिति पचना-
द्यौगपद्यं न स्यात् ॥

ज्यो निवासे ॥ २०१ ॥

ज्यशब्दो निवासेऽभिधेये आद्युदात्तो भवति । जियन्ति निवसन्त्यस्मिन्निति
जयः । पुसि संज्ञायां घः प्रायेणेति घप्रत्ययान्तस्य प्रत्ययस्वरः प्राप्तः । ज्ये जागृहि
प्रपश्यन् । निवास इति किम् ? ज्यो वर्त्तते दस्युनाम्, परजित्ययमजन्तः ॥

जयः करणम् ॥ २०२ ॥

जयशब्दः करणवाची आद्युदात्तो भवति । जयन्ति तेनेति जयः । पुसि संज्ञायां
घः प्रायेणेति घस्तस्य प्रत्ययस्वरः प्राप्तः । जयोऽधः । कारणमिति किम् ? जयो वर्त्तते
प्राह्मणानाम् । अत्राप्येरजित्ययमजन्तः ॥

वृपादीनां च ॥ २०३ ॥

वृप इत्येवमादीनामादिरुदात्तो भवति । वृपः । जनः । ज्वरः । ग्रहः । हयः ।
गयः । एते सर्वे पचाद्यच्प्रत्ययान्ताः । गय इत्यत्र गायतेनिपातनादेत्वम् । नयः ।
तयः । पयः । वेदः । अंशः । दवः । एतेऽपि तथैवाच्प्रत्ययान्ताः । सूद इगुपधादिति
कप्रत्ययान्तः । गुहाभिदादिरङ्प्रत्ययान्तः । शमरणौ संज्ञायां समतौ भावकर्मणोः
शमो भावे रणः कर्मणि, अजन्तावेतौ निपातनात् भावकर्मणोर्भवतः । मन्त्रः
पचाद्यजन्तः । शान्तिरिति क्तिजन्तः । कामः । याम—घजन्तावेतौ ।
भिदादयः । वहो गोचरादिषु घप्रत्ययान्तः । कल्पः अजन्तः । पादो यजन्तः ।
कचित् प्रत्ययस्वरः प्राप्तः, कचित्, कर्पात्त्वतो घञोन्त उदात्त इति ।
गणः । अविहितमाद्युदात्तत्वं वृपादिषु द्रष्टव्यम् ॥

संज्ञायामुपमानम् ॥ २०४ ॥

उपमानशब्दः संज्ञायामाद्युदात्तो भवति । चञ्चा । वदधिका । सरकुटी, दासी ।
उपमानशब्दा एते उपमेयस्य संज्ञाः । तत्र इवे प्रतिकृताविति यःकन् तस्य लुम्मनुष्य
इति लुप् । यथेवं किमर्थमिदमुच्यते प्रत्ययलक्षणेन सिद्धमाद्युदात्तत्वम् ? एतदेव
ज्ञापयति कचिदिह स्वरविधौ प्रत्ययलक्षणं न भवतीति । तथा च पूर्वत्रोदाहृतम् ।
संज्ञायामिति किम् ? अग्निर्माणवकः । उपमानमिति किम् ? देवदत्तः ॥

निष्ठा च द्वयजनात् ॥ २०५ ॥

निष्ठान्तं च द्वयच् संज्ञायां विषये आद्युदात्तं भवति स चेदादिराकारो न भवति ।
दत्तः । गुप्तः । बुद्धः । प्रत्ययस्वरापवादः । निष्ठेति किम् ? देवः । भीमः । द्वयजिति किम् ।

चिन्तितः । रक्षितः । अनादिति किम् ? घ्रातः । आप्तः । संशयामिति किम् ?
कृतम् । हृतम् ॥

शुष्कवृष्टौ ॥ २०६ ॥

आदिरुदात्त इति वर्तते । शुष्कं घृष्ट इत्येतावाद्युदात्तौ भवतः । शुष्कः । घृष्टः ।
असंज्ञार्थ आरम्भः ॥

आशितः कर्ता ॥ २०७ ॥

आशितशब्दः कर्तृवाची आद्युदात्तो भवति । आशितो देवदत्तः । अशेरयमाङ्-
पूर्वादेविवर्तिते कर्मणि कर्तरिक्तः । तत्र, थाथयजिति प्राप्तः स्त्री वाच्यते । कर्तृति
किम् ? अशितम् अन्नम् । अशितं देवदत्तेन । पूर्वत्र कर्मणि, उत्तरत्र भावे ॥

रिक्ते विभाषा ॥ २०८ ॥

रिक्तशब्दे विभाषा आदिरुदात्तो भवति । रिक्तः । रिक्तः । संज्ञायां, निष्ठा च
द्वयजनादित्यनेन पूर्वविप्रतिषेधेन नित्यमाद्युदात्तः ॥

जुष्टार्पिते च छन्दसि ॥ २०९ ॥

जुष्टं अर्पित इत्येते शब्दरूपे छन्दसि विषये विभाषा आद्युदात्ते भवतः । जुष्टः ।
२ । अर्पितः । २ । छन्दसीति किम् ? भाषायां प्रथम्यस्वरेणान्तोदात्तावेतौ ॥

नित्यं मन्त्रे ॥ २१० ॥

जुष्टं अर्पित इत्येते शब्दरूपे मन्त्रविषये नित्यमाद्युदात्ते भवतः । जुष्टं देवानाम्,
अर्पितं पितॄणाम् । पूर्वणात्र विकल्प प्राप्तः । केचिदत्र जुष्टेत्येतदेवानुवर्तयन्ति ।
अर्पितशब्दस्य विभाषा मन्त्रेष्वप्युच्यते । अन्तोदान्तोऽपि ह्ययं मन्त्रे पठ्यते । तस्मिन्
साकं त्रिशता न शक्योऽर्पिता इति ॥

युष्मदस्मदोर्हसि ॥ २११ ॥

युष्मदस्मदी मद्विप्रत्ययान्तेऽन्तोदात्ते तयोर्हसि परत आदिरुदात्तो भवति ।
तय स्वम् । मम स्वम् ॥

हयि च ॥ २१२ ॥

युष्मदस्मदोरिति वर्तते, आदिरुदात्त इति च । छेइत्येतस्मिश्च परतो युष्मदस्मदो-
रादिरुदात्तो भवति । हय्यम् । मयम् । पृथग्योगकरण ययास्यशस्त्राग्निवृत्त्यर्थम् ॥

यतोऽनावः ॥ २१३ ॥

निष्ठा च द्वयजनादित्यतो द्वयग्रहणमनुवर्तते । यप्रत्ययान्तस्य द्वयश्च आदिरुदात्तो
भवति, न चेन्नोशब्दार्परो भवति । अचो यत्-चेयम् । जेयम् । शरीरावयवाद्यत्-
कण्ठयम् । ओष्ठयम् । तिस्वरितमित्यस्यापवादः । अनाव इति किम् ? नान्यम् ।
द्वयश्च इत्येव । चिकीर्ष्यम् । ललाट्यम् ॥

ईडयन्दवृशंसदुर्हा एयतः ॥ २१४ ॥

ईड वन्द घृ शंस दुर्ह इत्येतेषो योष्यत् तदन्तस्यादिरुदात्तो भवति । ईडयम् ।

बन्धम् । वार्यम् । संस्पम् । दोष्ठा धेनुः । द्वयनुबन्धरुत्वात् ण्यतो यद्ग्रहणेन ग्रहणं नास्तीति तित्स्वरितमित्येतत् प्राप्तम् । वार्यमिति वृङ् संभक्तावित्यस्यायं ण्यत् ।
क्यद्विधौ हि वृज् पुत्र ग्रहणमिष्यते ॥

विभाषा वेरिन्धानयोः ॥ २१५ ॥

वेणु इन्धान इत्येतयोर्विभाषाऽऽदिरुदात्तो भवति । वेणुः । वेणुः । इन्धानः ।
इन्धानः । वेणुशब्दोऽयमजिवृरीभ्यो निदिति गुप्रत्ययान्तो, निरुत्वाभित्यमाद्युदात्तः
प्राप्तः । इन्धानशब्दोऽपि यदा चानशन्तस्तदा चित्रादन्तोदात्तत्वे कृते उदात्तनिवृत्ति-
स्वरेण मध्योदात्तः । तदेवमिन्धाने सर्वथाऽप्राप्तमाद्युदात्ताव पक्षे विधीयते । वेणु-
रिव वेणुरित्युपमानं यदा संज्ञा भवति तदा संज्ञायामुपमानमिति नित्यमाद्युदात्त-
त्वमिष्यते ॥

त्यागरागहासकुहश्चक्रथानाम् ॥ २१६ ॥

त्याग राग हास कुह श्चक्रथ इत्येतेषां विभाषा आदिरुदात्तो भवति । त्यागः ।
२ । रागः । २ । हासः । २ । पुते घञन्तास्तेषां पक्षे कर्पात्त्वतो घञोऽन्त उदात्त इत्यु-
दात्तत्वमेव भवति । कुहः । २ । श्चक्रः । २ । क्रथः । २ । पुते पचाद्यञन्ताः ॥

उपोत्तमं रिति ॥ २१७ ॥

रिदन्तस्योपोत्तममुदात्तं भवति । त्रिप्रभृतीनामन्यमुत्तमं तस्य समीपे यत्तदुपो-
त्तमम् । करणीयम् । हरणीयम् । पटुजातीयः । मृदुजातीयः । प्रत्ययस्वरापवादोऽयम् ॥

चङ्चन्यतरस्याम् ॥ २१८ ॥

चङ्चन्तेऽन्यतरस्यामुपोत्तममुदात्तं भवति । मा हि चीकरताम् २ । न माङयोग
इत्यदि प्रतिषिद्धे, हि चेत् निघातेऽनुपदेशादिति लसाच्चातुक्रानुदात्तत्वे कृते चङ्
एव स्वरे प्राप्ते पक्षे धावकार उदात्तो भवति । उपोत्तमग्रहणाद् द्वयोर्न
भवति—मा हि दधत् ॥

मतोः पूर्वमात् संज्ञायां स्त्रियाम् ॥ २१९ ॥

मतोः पूर्व आकार उदात्तो भवति तच्चेन्मत्प्रन्तं स्त्रीलिङ्गे संज्ञा भवति । उदुम्बरा-
वती । पुष्करावती । वीरणावती । शरावती । शरादीनां चेति दीर्घः । आदिति किम् ?
इक्षुमती । द्रुमपती । संज्ञायामिति किम् ? खट्वावती । स्त्रियामिति किम् ?
शरावान् । मतोरिति किम् ? गवादिनी ॥

अन्तोऽयत्या. ॥ २२० ॥

संज्ञायामित्येव । अवतीशब्दान्तस्य संज्ञायामन्त उदात्तो भवति । अजिरवती ।
खदिरवती । हंसवती । कारण्डवती (१) । द्वीपः पित्वादनुदात्तत्वं प्राप्तम् । अवत्या

(१) वैजयन्त्याधिकपुस्तकान्तरे ।

इति किमुच्यते, न वत्या इत्येवमुच्येत ? नैवं शक्यमिहापि स्यात्—राजवती ।
स्वरविधौ नलोपस्यासिद्धत्वात्त्रायमवतीशब्दः । वत्त्वं पुनराश्रयात् सिद्धम् ॥

ईवत्याः ॥ २२१ ॥

ईवतीशब्दान्तस्यान्त उदात्तो भवति स्त्रियां संज्ञायां विषये । अहीवती । कृपो-
वती । मुनीवती(२) ॥

चौ ॥ २२२ ॥

चावित्यञ्जितिलुप्तनकारो गृह्यते । तस्मिन् परतः पूर्वस्यान्त उदात्तो भवति । दधीचः
पश्य । दधीचा । दधीचे । मधूचः पश्य । मधूचा । मधूचे । उदात्तनिवृत्तिस्वरापवादोऽ-
पम् । छिचावतद्धित इति वक्तव्यम् । दधीचः । माधूचः । प्रत्ययस्वर एवात्र भवति ॥

समासस्य ॥ २२३ ॥

समासस्यान्त उदात्तो भवति । राजपुत्रः । ब्राह्मणकम्बलः । कन्यास्वनः । पटह-
शब्दः । नदीघोषः । राजपृषत् । ब्राह्मणसमित् । स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवदिति
ह्रलन्तेऽप्यन्तोदात्तत्वं भवति । नानापदस्वरस्यापवादः ॥

इति काशिकायां वृत्तौ षष्ठ्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ ६ ॥ १ ॥

॥ अथ षष्ठाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम् ॥ १ ॥

पूर्वपदग्रहणमत्र पूर्वपदस्थे स्वरे उदात्ते स्वरिते वा वर्तते । बहुव्रीहौ समासे
पूर्वपदस्य यः स्वरः स प्रकृत्या भवति, स्वभावेनावतिष्ठते, न विकारमनुदात्तत्वमाप-
द्यते । समासान्तोदात्तत्वे हि सति अनुदात्त पदमेकवर्जमिति सोऽनुदात्तः स्यादिति
समासान्तोदात्तत्वापवादोऽयमारभ्यते । कार्णोत्तरासङ्गाः । कृष्णो मृगस्तस्य विकारः
कार्णः । प्राणिरजतादिभ्योऽजित्यञ्प्रत्ययान्तो जित्स्वरेणाद्युदात्तः । यूपवल्जः । यूप-
शब्द उणादिषु, कुसुयुभ्यश्चेति प्रत्ययान्तः । तत्र च दीर्घ इति निदिष्टि च वर्तते
तेनाद्युदात्तः । ब्रह्मचारिपरिस्कन्दः । ब्रह्मचारिन्शब्दः कृतुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तः ।
स्नातकपुत्रः । स्नातशब्द कम्प्रत्ययान्तो नित्स्वरेणाद्युदात्तः । अध्यापकपुत्रः ।
लित्स्वरेणाध्यापकशब्दो मध्योदात्तः । श्रोत्रियपुत्रः । श्रोत्रियशब्दो निष्वादाद्युदात्तः ।
मनुष्यनाथः । मनुष्यशब्दस्तिस्वरितमिति स्वरितान्तः । उदात्तग्रहणं स्वरितग्रहणं
चात्रानुवर्तते । तेन सर्वानुदात्ते पूर्वपदे विधिरेव नास्तीति समासान्तोदात्तत्वं
भवति—समभाग इति समशब्दो हि सर्वानुदात्तः ॥

(१) कपीवतीत्यधिकमेकरिमगुपुस्तके ।

तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयासप्तम्युपमानाव्ययद्वितीयाकृत्या ॥ २ ॥

तत्पुरुषे समासे तुल्यार्थं तृतीयान्त सप्तम्यन्तमुपमानवाचि अव्यय द्वितीया-
कृत्यान्त च यत् पूर्वपद तत्प्रकृतिस्वर भवति । तुल्यार्थं—तुल्यश्रेत । तुल्यलोहित ।
तुल्यमहान् । सदृक्शब्देत । सदृग्लोहित । सदृगमहान् । सदृशश्वेत । सदृशलोहित ।
सदृशमहान् । एते कृत्तुल्यारया अगत्येति कर्मधारया । तत्र तुल्यशब्दो यतोऽ-
नाव इत्याद्युदात्त । सदृकशब्द समानान्वयोश्चेति किन्प्रत्ययान्त । कृत्तुत्तरपद
प्रकृतिस्वरेणान्तोदात्त । सदृशशब्दोपि कजन्तो मध्योदात्त । तुल्यार्थं । तृतीया-
शङ्कुलया खण्ड, शङ्कुलाखण्ड । किरिणा काण, किरिकाण । शङ्कुपूर्वाङ्गलातेर्ध्वमं
कविधानमिति वा कप्रत्ययान्त शङ्कुलाशब्दोऽन्तोदात्त । किरिशब्दोऽपि, किरते
कृगशपृक्कटिभिदिच्छिदिभ्यश्चतीकारप्रत्यय किदीणादिकस्तेनासावन्तोदात्त । तृतीया ।
सप्तमी—अक्षेपु शौण्डोऽक्षशौण्ड । पानशौण्ड । अक्षेर्देवन इति सप्तम्ययान्तोक्षशब्दोऽ-
न्तोदात्त । पानशब्दो ल्युङन्तो लिङ्स्वरेणाद्युदात्त । सप्तमी । उपमान—शस्त्रीश्यामा ।
कुमुदशयेनी । हसगद्गद । न्यग्रोधपरिमण्डला । दूर्वाकाण्डश्यामा । शरकाण्डगौरी ।
उपमानानि सामान्यवचनैरेति समासः । शस्त्रीशब्दो ङीष्प्रत्ययान्तोऽन्तोदात्त ।
कुमुदशब्दोऽपि, कौ मोदत इति मूलविभुषादिवाक् कप्रत्ययान्तो, नदिवपयस्या
निसन्तस्यतिवाऽऽद्युदात्त । हसशब्दो, वृत्तवदिह्निकमिकपिभ्य स इतिसप्तम्ययान्ता
ऽन्तोदात्त । न्यग्रोहतीति न्यग्रोध पचादिवाक्प्रत्ययान्तस्य न्यग्रोधस्य च केवलम्य
तिनिपातनाद् हकारस्य धकारो मध्योदात्तश्च च । दूर्वाकाण्डशरकाण्डशब्दौ पठ्यन्तु
रुपात्तुत्तरपदाद्युदात्तौ । उपमान । अव्यय—अनाहण । अट्टपल । कुनाहण ।
कुट्टपल । निष्कौशाम्बि । निर्वोराणसि । अतिखट्व । अतिमाल । एतान्यय
यान्याद्युदात्तानि । अव्यय नन्कनिपातामामिति वक्तव्यम् । इह मा भूत्-
रनावाकालक इति । अव्यय । द्वितीया—मुहूत्तमुखम् । मुहूत्तरमणायम् । सररा
त्रकल्याणी । सवररात्रशोभना । अत्यन्तसयागे चति द्वितीयात्तमास । मुहूर्त्तशब्द
पृषोदरादिरन्तोदात्त । सवररात्रशब्दोऽप्यप्रत्ययान्तोऽन्तोदात्त । द्वितीया । कृत्-
भोच्योष्णम् । भोच्यत्वनम्—पानीयशीतम् । हरणीयचूणम् । भोच्यशब्दोऽप्यदन्तोऽ-
न्त स्वरित । पानीयहरणायशब्दोऽन्तोत्तम रितीति ईकार उदात्त ॥

वर्णो वर्णोऽनेते ॥ ३ ॥

प्रकृत्या पूर्वपद तत्पुरुष इति च व्रतते । वणवाचि पूर्वपद वर्णवाचिश्चेत्तत्तरपदेपु
पुतच्छब्दवर्तितेषु समास प्रकृतिस्वर भवति । कृष्णसारङ्गो, लोहितसारङ्ग । कृष्ण
कहमापो, लोहितकहमाप । कृपेर्वर्ण इति कृष्णशब्दो नक्प्रत्ययान्तोऽन्तोदात्त ।
लोहितशब्दोऽपि रहेरश्च लो वति तन् प्रत्ययान्त आद्युदात्त । वर्ण इति किम् ? पर
भकृष्ण । वर्णेष्विति किम् ? कृष्णतिला, अनत इति किम् ? कृष्णैत । लोहितैत ॥

गाधलक्षणयो प्रमाणे ॥ ४ ॥

प्रमाणवाचिनि तत्पुरुषे समासे गाध लक्षण इत्येतयोर्लक्ष्यपदयोः पूर्वपद प्रकृतिस्वर भवति । शम्भगाधमुदकम् । अरित्रगाधमुदकम् । तत्प्रमाणमित्यर्थः । गोखलवगम् । अश्वलवगम् । यावद्भवे दीयते तादित्यर्थः । पठ्योसमासा एने तत्र शमेर्विज्ञोति वग्न्य स्ययान्तत्वाच्छब्द शब्द आद्युदात्तः । अरित्रशब्दोऽसंलभ्यम् इतीन्द्रप्रययान्तो मध्यो दात्तः । गोशब्दो होमप्रययान्तोऽन्तोदात्तः । अश्वशब्दोऽशुप्रययान्तो कन्प्रत्ययान्त आद्युदात्तः । प्रमाणमित्युत्तापरिच्छेदमात्रमिह द्रष्टव्यं न पुनरायाम एव । स्वरव्यङ्ग्ये च प्रमाणविशेषविषयत्वमेतेषाम् । प्रमाण इति किम् ? परमगाधम् । परमलवगम् ॥

दायाद दायादे ॥ ५ ॥

तत्पुरुषे समासे दायादशब्द उत्तरपदे दायाद्यवाचि पूर्वपदप्रकृतिस्वर भवति । विद्यादायादः । धनदायादः । सज्ञाया समननिपदेति विद्याशब्दः क्यप्प्रत्ययान्तः । उदात्त इति च तत्र वर्तते, तेनायमन्तोदात्तः । क्यप्पूर्वजिमन्दिनिधान्भ्य क्युरिति बहुलवचनात् केवलादपि घात्र क्युप्रत्ययस्तेन धनशब्दः प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तः । अथ विद्यादायाद इति केन पठ्यो ? स्वामीश्वराधिपतिदायादेति । पश्येवप्रतिपदविधानाच्च पठ्यो न सम्भवति इति समासप्रतिषेधे प्रज्ञेति ? अथ तद्धि शेषलक्षणैक्यात् पठ्यो न तस्यास्तु सप्तमी विधीयमाना याधिका मा विज्ञावीति पुनरभ्यनुज्ञायते । दायाद्य मिति किम् ? परमदायादः । अत्र समासान्तोदात्तत्वमेव भवति ॥

प्रतिपन्धि चिरकृच्छ्रयो ॥ ६ ॥

तत्पुरुषे समासे चिरकृच्छ्रयोर्लक्ष्यपदयोः प्रतिपन्धिवाचि पूर्वपद प्रकृतिस्वर भवति । गमनचिरम् । गमनकृच्छ्रम् । व्याहरणचिरम् । व्याहरणकृच्छ्रम् । गमन-व्याहरणशब्दौ ल्युङ्गन्तौ तयोर्लिङ्गस्वरः, गमनं च यच्चिरं चेति विशेषणसमासोऽयं मयूरव्यसकादिर्वा द्रष्टव्यः । गमनं हि कारणविकलतया चिरकालभावि कृच्छ्रयोगि वा प्रतिपन्धि जायते । प्रतिपन्धीति किम् ? मूत्रकृच्छ्रम् ।

पटेऽपदेशे ॥ ७ ॥

अपदेशो व्याजस्तद्वाचिनि तत्पुरुषे समासे पदशब्द उत्तरपदे पूर्वपद प्रकृतिस्वर भवति । मूत्रपदेन प्रस्थितः । उच्चारपदेन प्रस्थितः । मूत्रशब्दः सिचिमुख्योऽष्टेऽष्टेति पून्प्रत्ययान्तो मूत्रयतेर्वा घञन्त आद्युदात्तः । उच्चारशब्दोऽपि घञन्तस्थामघञन्ता-जविक्रान्तामित्यन्तोदात्तः । विशपणसमासोऽयं मयूरव्यसकादिर्वा । अपदेश इति किम् ? विष्णो पदं, विष्णुपदम् ॥

निवाते वातत्राणे ॥ ८ ॥

निवातशब्द उत्तरपदे वातत्राणवाचिनि तत्पुरुषे समासे पूर्वपद प्रकृतिस्वर भवति । कुट्येव निवातः कुटीनिवातम् । शमीनिवातम् । कुट्यनिवातम् । वातस्या-

भावो निवातम् । अर्थाभाव इत्यव्ययीभावः । निरुद्धो वातोऽस्मिन्निति वा निवात-
मिति बहुव्रीहिः । तत्र कुट्यादिहेतुके निवाते कुट्यादयो वर्तमानाः समानाधिकरणेन
निवातशब्देन सह समस्यन्ते । कुटीशमीशब्दौ गौरादिडीपन्तावन्तोदात्तौ । कुट्य-
शब्दोऽपि, कत्रतेर्यत्, ढकिञ्चेति यत्प्रत्ययान्त आद्युदात्त इत्येके । क्यङ्प्रत्ययान्तोऽ-
न्तोदात्त इत्यपरे । वातत्राण इति किम् ? राजनिवाते वसति । सुखं मातृनिवा-
तम् । निवातशब्दोऽयं पार्श्ववाची रुद्धिशब्दस्तत्रोभयत्र पष्ठोसमासः ॥

८ शारदेऽनार्तवे ॥ ९ ॥

ऋतौ भवमार्तवम् । अनार्तववाचिनि शारदशब्द उत्तरपदे तत्पुरुषे समासे
पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । रज्जुशारदमुदकम् । द्यपशारदाः सक्त्व । शारदशब्दोऽ-
यं प्रत्ययवाची तस्य नित्य समासोऽस्वपदविग्रह इष्यते । सद्यो रज्जुदृतमुदकं प्रत्यग्र-
मनुपहतं रज्जुशारदमुच्यते । रज्जुशब्दः, सृजेरसुम् चेति उप्रत्ययान्त आदिलोपश्च,
धान्ये निदिष्टि च तत्र वर्त्तते, तेमाद्युदात्तः । द्यपशब्दो, दृणातेः युग् ह्रस्वश्चेति
अदिक्रप्रत्ययांतोन्तोदात्तः । अनार्तव इति किम् ? परमशारदम् । उत्तमशारदम् ।
शरादि ऋतुविशेषे भवं यत्तदिह शारदम् ।

अध्वर्युकपाययोजातौ ॥ १० ॥

अध्वर्यु कपाय इत्येतयोर्जातिवाचिनि तत्पुरुषे समासे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं
भवति । प्राच्याध्वर्युः । कटाध्वर्युः । कलापाध्वर्युः । एते समानाधिकरणसमासः ।
जातिवाचिनो नियतविषयाः । तत्र प्राच्यशब्दो यत्प्रत्ययान्त आद्युदात्तः । कटशब्दः
पचाद्यचि ध्युत्पादिनस्ततः कठेन प्रोक्तमिति वैशम्पायनान्तेवासिम्यश्चेति ॥ १० ॥
कठचरकाङ्गमिति लुक् । कलापिना प्रोक्तमिति, कलापिनोऽण् तस्मिन्ननप्यनपत्य
इति प्रकृतिभावे प्राप्ते नान्तस्य टिलोपे—सब्रह्मचारिपीठसर्पिकलापिकौधुमितैति
लिजाजलिलाङ्गलिशिलालिशिखण्डिसूकरसग्नसुपर्णानुपसर्पयानमिति टिलोपः ।
तदेवं कलापशब्दोऽन्तोदात्तः । सर्पिर्मण्डकपायम् । उमापुष्पकपायम् । दौवारिक-
कपायम् ! पष्ठीसमासस्युत्पादिता रुद्धिशब्दा एते । तत्र सर्पिर्मण्डशब्द उमापुष्पश-
ब्दश्च पष्ठीसमासावन्तोदात्तौ । दौवारिकशब्दोऽपि द्वारे नियुक्त इति ठक सत्यन्तो-
दात्त एव । जातविति किम् ? परमाध्वर्युः । परमकपायः ॥

सदृशप्रतिरूपयोः सादृश्ये ॥ ११ ॥

सदृश प्रतिरूप इत्येतयोरुत्तरपदयोः सादृश्यवाचिनि तत्पुरुषे समासे पूर्वपदं
प्रकृतिस्वरं भवति । पितृसदृशः । मातृसदृशः । पितृमातृशब्दावुणादिष्वन्तोदात्तौ निपा-
तितौ । पष्ठीसमासार्थं च सदृशग्रहणमिह तदलुकि पष्ठ्याः प्रयोजयति—दास्याः सदृशो
वृषण्याः सदृश इति । अत्र दासीवृषलीशब्दयोरन्तोदात्तत्वाद्दुदात्तयणो ह्रस्वपूर्वादिति

विभक्तिरन्तोदात्ता । पितृप्रतिरूपः । मातृप्रतिरूपः । सादृश्य इति किम् ? परमसदृशः । उत्तमसदृशः । समासार्थोऽत्र पूज्यमानता, न सादृश्यम् ॥

द्विगौ प्रमाणे ॥ १२ ॥

द्विगादुत्तरपदे प्रमाणवाचिनि तत्पुरुषे समासे पूर्वपद प्रकृतिस्वरं भवति । प्राच्यसप्तमः । गान्धारिसप्तमः । सप्ततमाः प्रमाणमस्येति मात्रच उत्पन्नस्य, प्रमाणे तु द्विगानित्यमिति लुक् । प्राच्यश्चासी सप्तसमश्चेति, प्राच्यसप्तमः । प्राच्यशब्द आद्यदात्तः । गान्धारिशब्दः कर्दमादिवाद्युदात्ता मध्योदात्तो वा । द्विगाविति किम् ? प्रो हेमस्थः । प्रमाण इति किम् ? परमसप्तमः ।

गन्तव्यपण्य वाणिजे ॥ १३ ॥

वाणिजशब्द उत्तरपदे तत्पुरुषे समासे गन्तव्यवाचि पण्यवाचि च पूर्वपद प्रकृतिस्वरं भवति । मद्रवाणिजः । काश्मीरवाणिजः । गान्धारिवाणिजः । मद्रादिषु गव्यव्यवहरन्तीत्यर्थः । सप्तमीसमासा एते । तत्र मद्रशब्दो रक्तप्रत्ययान्तत्वाद्न्तोदात्तः । काश्मीरशब्दोऽपि पृषोदरादिषु मध्योदात्तः । गान्धारिशब्दः कर्दमादिषु पठ्यते तत्र कर्दमादीनां चेति पथे आद्युदात्तो भवति द्वितीयो वा । पण्य—गोवाणिजः । गव्यवाणिजः । गोशब्दोऽन्तोदात्तः । अश्वशब्द आद्युदात्तः । गन्तव्यपण्यमिति किम् ? परमवाणिजः । उत्तमवाणिजः ॥

मात्रोपज्ञोपक्रमच्छाये नपुंसके ॥ १४ ॥

मात्रा उपज्ञा उपक्रम छाया एतेष्वुत्तरपदेषु नपुंसकवाचिनि तत्पुरुषे समासे पूर्वपद प्रकृतिस्वरं भवति । भिरामात्र न ददाति याचितः । समुद्रमात्र न सरोऽस्ति किञ्चन । मात्रशब्दोऽयं वृत्तिविषय एव तुल्यप्रमाणे वर्तते । तत्र भिरायास्तुल्यप्रमाणमित्यस्त्वपदपिग्रहः पठ्योसमासः । तत्र भिराशब्दो, गुरोश्च हल इत्यप्रत्ययान्तोन्तोदात्तः । समुद्रशब्दोऽपि क्विपि, पाटलापालकाम्यासागरार्थानामित्यन्तोदात्त एव उपज्ञा पाणिनोपज्ञमकालक व्याकरणम् । श्राव्युपज्ञ दुष्करणम् । वापिसत्युपज्ञ गुरुलाघवम् । पठ्योसमासा एते । तत्र पाणिनोपत्यमित्यणन्त पाणिनशब्दः प्रत्ययस्त्ररेणान्तोदात्तः । व्याडिरिजन्तःवाद्युदात्तः । तद्वदपिनालिः । उपक्रम—आजोपक्रमं प्राप्तादः । दर्शनीयोपक्रमम् । सुकुमारोपक्रमम् । नन्दोपक्रमाणि मानानि । एतेऽपि पठ्योसमासा एव । तत्रैवैनं ध्यायन्तीत्याहः । धनधं कविधानमिति कश्चिद्व्ययः । आङ्पूर्वाद् ध्यायने, पृषोदरादिवाङ्मस्य इत्वम् । तदयमाङ्गशब्दस्याधादिस्त्ररेणान्तोदात्तः । दर्शनीयशब्दो रिवाद्युपोत्तमोदात्तः । सुकुमारशब्दो ल्यन्तोदात्तः । नन्दशब्दः पचायचि व्युत्पादितः । उपज्ञोपक्रमान्तस्य नपुंसकलिङ्गतोपज्ञोपक्रम तदाद्याचिरपासायामिति । छाया—इषुच्छायायम् । धनुश्छायम् । इषुशब्द, ईषेः कश्चित्प्रत्ययान्तरतत्र च धान्ये निर्दिष्टं वर्तते, तेनाद्युदात्त

धनु शब्दोऽपि, नद्विषयस्यानिसन्तस्येत्यादयुदात्त एव । इपूणा द्यायेति पठ्योस-
मास । द्याया बाहुल्य इति नपुसक लङ्गता । नपुसक इति किम् ? कुल्यच्छाया ॥

सुखप्रिययोर्हिते ॥ १४ ॥

सुख प्रिय इत्येतयोस्तत्तरपदयोर्हितवाचिनि तत्पुरुषे समासे पूर्वपद प्रकृतिस्वर
भवति । गमनसुखम् । वचनसुखम् । व्याहरणसुखम् । सुख । प्रिय—गमनप्रियम् ।
वचनप्रियम् । व्याहरणप्रियम् । समानाधिकरणसमासा एते । तत्र सुखप्रियशब्दौ
तद्वेतायायत्या प्रीतिकरे वर्तते । तद्वि हित यदाभ्या प्रीतिं करोति । गमनाद्विपु
त्युदन्तेषु लिख्यस्वर । हित इति किम् ? परमसुखम् । परमप्रियम् ॥

प्रीतो च ॥ १५ ॥

प्रीतो गम्यमानाया सुख प्रिय इत्येतयोस्तत्तरपदयोस्तत्पुरुषे समासे पूर्वपद प्रकृ-
तिस्वर भवति । ब्राह्मणमुख पायसम् । द्यात्र प्रियोऽनध्याय । कन्या प्रियो मृदङ्ग ।
सुखप्रिययो प्राच्यप्रभिवारादिह प्रीतिप्रहण तद्वित्तयप्रतिपत्त्यधम् । ब्राह्मणश्चात्र-
शब्दौ प्रत्ययस्वरान्तोदात्तौ । कन्याश्च स्वरितान्त । प्रीताविति किम् ? राज
सुखम् । राजप्रियम् ।

स्य स्वामिनि ॥ १७ ॥

स्वामिन्शब्द उत्तरपदे तत्पुरुषे समासे स्वयाचि पूर्वपद प्रकृतिस्वर भवति ।
गोस्वामी । अश्वस्वामी । धनस्वामी । अश्ववागवा लङ्गित एव स्वर । स्वमिति
किम् ? परमस्वामी ॥

पत्यापेश्वर्ये ॥ १८ ॥

पतिशब्द उत्तरपदे ऐश्वर्यवाचिनि तत्पुरुषे पूर्वपद प्रकृतिस्वर भवति । गृह
पति । सेनापति । नरपति । धान्यपति । गेहे क इति प्रकृतिस्वरेणान्तो
दात्तो गृहशब्द । सह इनेन वर्तत इति बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमिति सेनाशब्द आद्य-
दात्त । “नृ नये” एतस्माद् कृदोरविति अप्रत्ययान्त आद्यदात्तो नरशब्द । धान्य-
मन्त स्वरितम् । ऐश्वर्यइति किम् ? ब्राह्मणो वृषलोप त । वृषत्या भक्त्यर्थ ॥

न भूयाचिचिपिपु ॥ १९ ॥

पतिशब्द उत्तरपदे ऐश्वर्यवाचिनि तत्पुरुषे समासे भू वाक चित् दिधिषू इत्येतानि
पूर्वपदानि प्रकृतिस्वराणि न भवन्ति । पूर्वग प्राप्त स्वर प्रतिपिद्व्यते । भूपति ।
वाक्पति । चिपति । दिधिषूपति । पठ्योसमासापुते समासस्वरेणान्तोदात्ता भवति

वा भुवनम् ॥ २० ॥

पतिशब्दे उत्तरपदे ऐश्वर्यवाचिने तत्पुरुषे समासे भुवनशब्द पूर्वपद वा प्रकृति-
स्वर भवति । भुवनपति २ । पूर्वपदप्रकृतिस्वरपदे आदिस्दात्त । रज्जे व्युत्ति
वर्तमाने, भूसूधूमरिभयरहन्दसीति व्युत्ति ययान्तो भुवनशब्द आद्युदात्तो व्युपा

दितः । कथं भुवनपतिरादित्य इति । उणादयो बहुलमिति बहुलवचनाद्भाषायामपि प्रयुज्यते ॥

आशङ्काबाधनेदीयसु संभावने ॥ २१ ॥

प्रकृत्या पूर्वपदं तत्पुरुष इति वर्तते । आशङ्क आयाध नेदीयस इत्येतेषुत्तरपदेषु संभावनवाचिनि तत्पुरुषे समासे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । अस्तित्वाध्यवसायः संभावनम् । गमनाशङ्क वर्तते । गमनमाशङ्क्यत इति संभाव्यते । वचनाशङ्कम् । व्याहरणाशङ्कम् । आयाध—गमनाशङ्कम् । वचनाशङ्कम् । व्याहरणाशङ्कम् । गमनं वाप्यत इति संभाव्यते । नेदीयस्—गमननेदीयः । (१) व्याहरणनेदीयः गमनमतिनिकटतरमिति (२) संभाव्यते । संभावन इति किम् ? परमनेदीयः । पूर्वपदानि ह्युडन्तान्युक्तस्वराणि ॥

पूर्वं भूतपूर्वं ॥ २२ ॥

पूर्वशब्द उत्तरपदे भूतपूर्ववाचिनि तत्पुरुषे समासे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । आह्नो भूतपूर्वं आह्नपूर्वः । पूर्वशब्दो वृत्तिविषये भूतपूर्वं वर्तते । तत्र विशेषणं विशेष्येणेति समासः । मयूरव्यसकादिर्वा द्रष्टव्यः । दर्शनीयपूर्वः । सुकुमारपूर्वः । भूतपूर्वं इति किम् ? परमपूर्वः । उत्तमपूर्वः । अत्र परमश्चासौ पूर्वश्चेति समासो न तु परमो भूतपूर्वं इति । तथा हि सत्युदाहरणमेव भवति ॥

सविधसनीडसमर्यादसवेशसदेशेषु सामीप्ये ॥ २३ ॥

सविध सनीड समर्याद सवेश सदेश इत्येतेषुत्तरपदेषु सामीप्यवाचिनि तत्पुरुषे समासे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । मद्रसविधम् । गान्धारिसविधम् । काश्मीरसविधम् । मद्रसनीडम् । गान्धारिसनीडम् । काश्मीरसनीडम् । मद्रसमर्यादम् । गान्धारिसमर्यादम् । काश्मीरसमर्यादम् । मद्रसवेशम् । गान्धारिसवेशम् । काश्मीरसवेशम् । मद्रसदेशम् । गान्धारिसदेशम् । काश्मीरसदेशम् । पूर्वपदान्युक्तस्वराणि । सविधादीनां सह विधयेत्येवमादिका व्युत्पत्तिरेव केवलम् । समीपवाचिनस्त्वेते समुदायाः । मद्राणां सविधं समीपमित्यर्थः । सामीप्य इति किम् ? सह मर्यादया वर्तते समर्यादं क्षेत्रम् । देवदत्तस्य समर्यादं देवदत्तसमर्यादम् । सविधादिवृत्ति किम् ? देवदत्तसमया ॥

विस्पष्टादीनि गुणवचनेषु ॥ २४ ॥

विस्पष्टादीनि पूर्वपदानि गुणवचनेषुत्तरपदेषु प्रकृतिस्वराणि भवन्ति । विस्पष्टकटुकम् । विचित्रकटुकम् । व्यक्तकटुकम् । विस्पष्टलवणम् । विचित्रलवणम् । व्यक्तलवणम् । विस्पष्टं कटुकमिति विगृह्य सुप्सुपेति समासः । विस्पष्टादयो ह्यत्र प्रवृत्ति-

निमित्तस्य विशेषणम् । (१) कटुकादिभिश्च शब्देर्गुणवद्द्रव्यमाभिधीयत इत्यसामानाधिकरण्यमतो नास्ति कर्मधारय । विस्पष्टशब्दो गतिरनन्तर इत्याद्युदात्तः । विचित्रशब्दोऽप्यव्ययस्वरेणाद्युदात्तः । विचित्तशब्दमन्ये पठन्ति । सोऽपि बहुव्रीहिस्वरेणाद्युदात्त एव । व्यक्तशब्द उदात्तस्वरितयोर्यण स्वरितोऽनुदात्तस्येत्यादिस्वरितः । ये चात्रापरे पठ्यन्ते तत्र सप्तशब्दस्थायादिस्वरेणान्तोदात्तः । षट्पण्डितशब्दौ प्रत्ययस्वरेणातोदात्तौ । कुशलशब्द कृत्स्वरेणान्तोदात्तः । चपलशब्दश्चिस्वरेणान्तोदात्तः । कुपेरञोपधाया इत्यत्र हि चिदिति वर्त्तते । निपुणशब्दस्थायादिस्वरेणान्तोदात्तः । पुणे रिगुपधलक्षण कप्रत्ययोऽयम् । विस्पष्टादीनीति किम् ? परमलवणम् । उत्तमलवणम् । गुणवचनेष्विति किम् ? विस्पष्टग्राह्यम् । विस्पष्टः । विचित्रः । व्यक्तः । सप्तः । कटुः । षण्डितः । कुशलः । चपलः । निपुणः ॥ विस्पष्टादि ॥

श्रज्यामकन्यापत्रसु भावे कर्मधारये ॥ २५ ॥

अथ ज्य अवम कन् इत्येतेषु पापशब्दवति चोत्तरपदे कर्मधारये समासे भाववाचि पूर्वपद प्रकृतिस्वर भवति । गमनश्रेष्ठम् । गमनश्रेयः । ज्य वचनज्यम् । वचनज्यायः । अवम-गमनावमम् । वचनावमम् । कन्-गमनकानिष्ठम् । गमनकनीयः । पापवत्-गमनपापिष्ठम् । गमनपापीयः । ह्युदन्तान्येतानि पूर्वपदानि लि-स्वरेणाद्युदात्तानि । श्रज्यरुनामादेशानां ग्रहणमिति सामर्थ्यात्तद्वत्तुत्तरपदं गृह्यते । धादिष्विति किम् ? गमनशोभनम् । भाव इति किम् ? गम्यतेऽनेनेति गमन तत् श्रेयो गमनश्रेयः । कर्मधारय इति किम् ? गमनस्य श्रेयो गमनश्रेयः ॥

कुमारश्च ॥ २६ ॥

कुमारशब्दः पूर्वपद कर्मधारये समासे प्रकृतिस्वर भवति । कुमारश्रमणा । कुमारकुलटा । कुमारतापसी । कुमारशब्दोऽन्तोदात्तः अत्र केचिल्लक्षणप्रतिपदोत्तपरिभाषया कुमारश्रमणादिभिरित्यत्रैव समासे स्वरमेतमिच्छन्ति । केचित्पुनरविशेषेण सर्वत्रैव कर्मधारये ॥

आदि. प्रत्येनसि ॥ २७ ॥

कर्मधारय इति वर्त्तते । प्रतिगत पुनसा प्रतिगतमेनो वा यस्य स प्रत्येना । तस्मिन्नुत्तरपदे कर्मधारये कुमारस्यादिरुदात्तो भवति । कुमारप्रत्येना । उदात्त इत्येतदत्र समाध्याद्वेदितव्यम् । पूर्वपदप्रकृतिस्वर एव द्वयमादेर्यदिश्यते ॥

पूगेऽन्यतरस्याम् ॥ २८ ॥

पूगा गणास्तद्वाचिन्युत्तरपदे कर्मधारये समासे कुमारस्यान्यतरस्यामादिरुदात्तो भवति । कुमारचातका १ । कुमारलोहध्वजा २ । कुमारबलाहका । २ । कुमारजीमूता २ । चातकादयः पूगशब्दास्तेभ्यः पूगाभ्यो प्रामाणीपूर्वादिति व्यः

(१) न इत्येत्यधिक पुस्तकान्तरे ।

स्तस्य तद्भाजस्य बहुविवृति लुक् । अत्र यदाऽऽद्युदात्तत्वं न भवति तदा कुमारश्चेति पूर्वपदप्रकृतिस्वररूपमेके कुर्वन्ति । ये तु तत्र प्रतिपदोत्तरय ग्रहणमिच्छन्ति तेषां समासान्तोदात्तत्वमेव भवति ॥

इगन्तनालकपालभगालशरावेषु द्विगौ ॥ २६ ॥

इगन्त उत्तरपदे कालराचिनि कपाल भगाल शराव इत्येतेषु च द्विगौ समासे पूर्वपदं प्रकृतिस्वर भवति । इगन्त—पञ्जारत्निः । दशारत्निः । पञ्जारत्नयः प्रमाणमस्य दशारत्नयः प्रमाणमस्येति तद्वित्तार्थे द्विगुः, प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यमिति मात्रचो लोपः । इगन्त । काल—पञ्चमास्यः । दशमास्यः । पञ्च मासान् भूतो भूतो भावी वेति तद्वित्तार्थे द्विगोर्यप् । पञ्चत्रयः । दशत्रयः । वर्षलुक् चेति ठ्यो लुक् । काल । कपाल—पञ्च कपालः । दशकपालः । कपाल । भगाल—पञ्चभगालः । दशभगालः । भगाल । शराव—पञ्चशरावः । दशशरावः । संस्कृत भङ्गा इति तद्वित्तार्थे पुते समासाः द्विगोर्लुगनपत्य-इति कृताण्यप्रत्ययलोपा द्रष्टव्याः । इगन्तादिपिवति किम् ? पञ्चमिश्रः । क्रीतः पञ्चाश्वः । दशाश्वः । द्विगाविति किम् ? परमारत्निः । परमशरावम् । पञ्जारत्नयो दशारत्नय इति च यण्युणयोर्वाहिरङ्गलक्षणयोरसिद्धत्वात् । स्थानिवद्भावाद्वा द्विगुस्वर इगन्तलक्षणः प्रवर्तते ॥

बहुन्यतरस्याम् ॥ ३० ॥

बहुशब्द पूर्वपदमिगन्तादिपूतस्वरपदेषु द्विगौ समासेऽन्यतरस्यां प्रकृतिस्वरं भवति । पूर्वैर्ण नित्ये प्राप्ते विस्तरः । बहुरत्निः । २ । बहुमास्यः । २ । बहुकपालः । २ । बहुभगालः । २ । बहुशरावः । २ । बहुशब्दोऽन्तोदात्तस्तरस्य प्रकृतिस्वरे कृते यत्र यणादेशस्तत्रोदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्येत्येव स्वरौ भवति ॥

दिष्टिवित्तस्याश्च ॥ ३१ ॥

दिष्टि वित्तस्ति इत्येतयोस्तत्तरपदयोर्द्विगौ समासे पूर्वपदमन्यतरस्यां प्रकृतिस्वरं भवति । पञ्चदिष्टिः । २ । पञ्चवित्तस्तिः । २ । दिष्टिवित्तस्ती प्रमाणे, तेनाऽत्र मात्रचो लुक् ॥

सप्तमी सिद्धशुष्कपक्वबन्धेऽप्यकालात् ॥ ३२ ॥

सप्तम्यन्ते पूर्वपदं सिद्ध शुष्क पक्व बन्ध इत्येतेषुत्तरपदेषु प्रकृतिस्वर भवति सा चेत् सप्तमी कालाद्य भवति । सामाश्यासिद्धः । काम्पिल्यसिद्धः । सांकाश्यकाम्पिल्य तद्वी ण्यप्रत्ययान्ताद्यन्तोदात्तो । किपि तु सामाश्याकाम्पिल्यनासिक्वदावाघाटाना-न्तः पूर्वं वेति पठ्यते तत्र पक्षे मध्योदात्तावपि भवतः । शुष्क—ऊनशुष्कः । निधन-पृष्णः । ऊनशब्दो बहुलवचनादवतः कक्प्रत्ययान्तोऽन्तोदात्तः । निधनशब्दो नधाजः क्युप्रत्यये मध्योदात्तः । पक्व—दुग्धोपकः । विलासीपकः (१) । आष्टपकः ।

कुम्भाविलासीशब्दौ ङीप्तायतोदात्तो । आप्तशब्दं पू-प्रचयात् आद्युदात्त । द ध चश्च । चारक्यन्ध । चप्रशब्दोऽ तोदात्त । अकालाद त वम् ? पूवाङ्ग राङ् । अपराहसिद्ध । सप्तमीस्वर वृत्तवरण या घत पुनरय । वधीयते (१) ॥

परिप्रत्युपाऽपा वर्ज्यमानाहोरात्रायवपु ॥ ३३ ॥

परिप्रति उप अप इत्यते पूर्वपदभूता वर्ज्यमानवाचन अहरवयववाचिनि चोत्तरपदे प्रकृतिस्वर भवन्त । पारत्रिगत वृद्धो दव । परसीवारम् । परसाव सैन । प्रति प्र तपूर्वाहम् । प्रयपराहम् । प्रतपूर्वरात्रम् । प्रयपररात्रम् । उप उप पूराहम् । उपापराहम् । उपपूर्वरात्रम् । उपापररात्रम् । अप-अपत्रिगतं वृष्टा दव । अपसीवीरम् । अपसावसनि । निपाता आद्युदात्ता उपसर्गाश्चान्वितमिति आद्युदात्तानि पूर्वपदानि । त पुरुषे यदुद्गीहौ च सिद्ध बादययाभावाभावायमारम्भ । तत्रा पपरो वजने वसते इति तयोरव वर्ज्यमानमुत्तरपत् नतमयो । अहोरात्रावयवा अपि वर्ज्यमाना एव तयोभवात्ताति न पृथगुदाह्रियत । वर्ज्यमाणाहोरात्रावयवविति किम् ? प्रचयिनि शलभा पतति । परिवनमित्यत्र वन समास इयतद्भवति ॥

रात्रान्यग्रहवचनद्वन्द्वेऽन्धकवृष्णिषु ॥ ३४ ॥

रात्रान्यराचिना बहुवचनात्तानायो द्वन्द्वोऽन्धकवृष्णिषु वसते तत्र पूर्वपद प्रकृतिस्वर भवति । श्वाफल्ग्वचरस्रोधरा । शिनिवासुन्दा । श्वाफल्ग्वचरस्रोधरा । रात्रयन्धकवृष्णिकुरन्धश्चति अणन्तावन्तोदात्तौ । शिनिशब्द आद्युदात्त । स तद पेयस्यभद्रन वसते रात्रय इति किम् ? द्विष्यहमायना (२) द्वीपे भवा इति द्वीप दनुममुद्र यज । हेमरपय युदा हेमायना । अन्धकवृष्णय एते न तुरात्रया । रात्रान्यग्रहणमिहाभिपिक्तवश्याना वृत्रियाणा ग्रहणाधम् । एते च नाभिपिक्तवश्या । बहुवचनग्रहण किम् ? सकृपणवासुन्धौ । द्वन्द्व इति किम् ? वृष्णाना कुमारा, वृष्णिक्मारा । अन्धकवृष्णिष्विति किम् ? करपञ्चारा ॥

सरया ॥ ३५ ॥

द्वन्द्वमासे सरयावाचि पूर्वपद प्रकृतिस्वर भवति । एकादश । द्वादश । द्वादश । इगभीजापाशह्यतिमचिभ्य वन्निति निवादाद्युदात्त पुरुषश्च । तत्रयत् आदेशोऽन्तोदात्तो निपात्यते ॥

आचाय पसर्जनश्चान्तेयामी ॥ ३६ ॥

आचायापसजनात्वासिना यो द्वन्द्वस्तत्र पूर्वपद प्रकृतिस्वर भवति । आपि शलपागिनीया । पाणिनीयरौट्याया । रौट्याकाशकृ स्त्रा । अविशन्स्यापयमादि शलिगाचाय । अतद्भज । तेनप्रोक्तमापिशलम् । इजश्चेयज । तदधीयते यस्तवामिन स्तेष्यापिशला प्रोक्ताहलुगिति तस्य तद्वितस्थाप्यतरि विहितस्य लुङ् प्रियते ।

आपिशलेर्वा छात्रा आपिशला इत्युभयथाप्याचार्योपसर्जनश्चान्तेवासी भवति ।
आचार्योपसर्जनग्रहणं द्वन्द्वविशेषणार्थं सकलो द्वन्द्व आचार्योपसर्जनो यथा विज्ञा-
येत । इह मा भूत्-पाणिनीयदेउदसी । आचार्योपसर्जन इति किम् ? द्वान्द्वसर्ववा-
करणा । अन्तेवासीति किम् ? आपिशलपाणिनीये शास्त्रे ॥

कार्तकौजपादयश्च ॥ ३७ ॥

कार्तकौजपादयो ये द्वन्द्वास्तेषु पूर्वपदं प्रकृतिस्वर भवति । प्रकृतिस्वरपूर्वपदा
कार्तकौजपादयो भवन्ति । प्रिभक्ष्यन्तानां पाठो वचनविधेयार्थः । चकारो द्वन्द्वाधि-
कारानुवृत्त्यर्थः । कार्तकौजपौ कृतस्यापत्यं कुजपस्यापत्यम् इत्यणन्तावेतौ । सावणि
माण्डूकेयौ । सावर्णिश्चिन्तन् । अवन्त्यश्मसा । अवन्तेरपत्यानि बहुनि तन्निवासी
जनपदोऽणन्तयः तथाऽश्मकाः । पैलश्यापर्णया । युवद्वन्द्वोऽयम् । पीलाया अपत्यं
पैलस्तस्यापत्यं युवेनि अणोद्धच इति विहितस्य फितः पैलादिभ्यश्चेति लुक् । श्याप-
र्णशब्दो विदादिस्तस्यापत्यं स्त्री श्यापर्णा, तदपत्यं युवा श्यापर्णयः । बहुवचनमतन्त्र,
तेन पैलश्यापर्णयात्रित्यत्रापि भवति । कपिश्यापर्णया । कपिरन्तोदात्तस्तस्यापत्यं
बहुत्वे कपिजोधादाद्विरस इत्युत्पन्नस्य यजो, यजजोश्चेति लुक् । तेनात्र बहुत्वमाधी-
यत पृथक् । शैतिक्काक्षपाञ्चालेया । शितिकाक्षो नाम ऋषिस्तस्यापत्यमिति ऋष्यण्
तदपत्यं यूनि यद्गज् तस्य ण्यहत्रियार्पणितो यूनीति लुक् । पाञ्चालस्यापत्यं स्त्री
पाञ्चाली तदपत्यं युवा पाञ्चालेयः । अत्रापि बहुवचनमविवक्षितमिति शैतिक्काक्षपा-
ञ्चालेयात्रित्यत्रापि भवति । कटुकुमारार्चलेयाः । कटुकस्यापत्यमिति अत इय् तस्य
बहुवच इज प्राच्यभरतेष्विति बहुषु लुक् । वर्चलाया अपत्यं वार्चलेयः । शाकलशुलकाः
शकलाया अपत्यं शाकल्पस्तस्य छात्राः शाकलाः । कण्वादिभ्यो शोत्रद्वयण् । शुन-
कस्यापत्यमिति विदादिभ्योऽञ्, तस्य बहुषु लुक् । शाकलसणका इति केचित्
पठन्ति । तेषां सणकशब्दोदुत्पन्नस्येजो, बहुवच इजः प्राच्यभरतेष्विति बहुषु लुक् ।
शुनकधात्रेयाः । धान्याः अपत्यं, धात्रेयाः । सणकवाभ्रवाः । वभ्रोरपत्यं वाभ्रवः ।
आर्चाभिर्मौद्गलाः । ऋचाभेन प्रोक्ष्यमधीयते आर्चाभिनः । वेशम्पायनान्तेवासित्वा-
दणिनि । मुद्गालः कण्वादिस्तदपत्यस्य छात्रा मौद्गला । कुन्तिसुराष्ट्राः । कुन्ते-
सुराष्ट्रस्य चापत्येषु बहुषु तन्निवासे वा जनपदे द्वन्द्वोऽयम् । कुन्तिचिन्तिशब्दाव-
न्तोदासी । चिन्तिसुराष्ट्रः । कुन्तिमुराष्ट्रवत् । तण्डवतण्डाः । पचाद्यक्षप्रत्ययान्ता
वन्तोदात्तावेतौ गणादिषु पठ्येते । तत्रापत्यबहुत्वे यजो लुक् क्रियते । गार्गव्याः ।
अत्रापि अपत्यबहुत्वे यजो लुक् । अविमत्तकामविद्धाः । अविमत्तशब्दो नम्रस्वरेणाशु
दात्तः । द्वयोरप्येतयोरपत्येषु बहुषु इजो बहुवच इजः प्राच्यभरतेष्विति लुक् क्रियते ।
वाभ्रवशालङ्कायनाः । वभ्रोरपत्यं वाभ्रवः । शलङ्कुशलङ्क चेति शालङ्कायनः । वाभ्र-
वदानच्युताः । दानच्युतशब्दादिजो बहुवच इति लुक् । कठकालापाः । कठेन प्रोक्ष्यम-

धीयते कटा । वैशम्पायनान्तेवासिवाद् गिनि । तस्य कठचरकाल्लुक् । कलापिना
 प्रोक्तमधीयते कालापा । कलापिनोऽण् इत्यणप्रत्ययस्तस्मिन् इत्यण्यनपत्य इति प्रकृ-
 तिभावे प्राप्ते नान्तस्य टिलोपे सन्नुच्चारिपीठसर्पित्यादिनोपसर्पयानेन टिलोप ।
 कठकौथुमा । कुथुमिना प्रोक्तमधीयते इति प्राग्दीव्यतोऽण् । तत्र पूर्ववत् टिलोप ।
 कौथुमलौकात्ता । लोकात्तेन प्रोक्तमधीयते लौकात्ता लोकात्तस्य वाऽपत्यलौकात्ति ।
 तस्य छात्रा लोकात्ता । स्त्रीकमारम् । स्त्रीशब्दोऽतोदात्त । मौदपैप्पलादा । मुद-
 प्यापत्य मौदि तस्य छात्रा मौदा । तथा पैप्पलादा । मौदपैप्पलादा इति द्वि पठ्यते ।
 तस्य प्रयोचन पठे सन्नासान्तोदात्तत्वमेव यथा स्यादिति । वसन्तरत् । वसश्च जरञ्च
 वसोऽन्तोदात्त । मौध्रुतपार्थवा । सुध्रुतस्य पृथोश्च छात्रा । प्राग्दीव्यतोऽण् । जरा-
 मृत्यू । याज्यानुवाक्ये । यज्ञपर्यव यन्त्याचेति कुत्वाभाव । तिस्वरितमियन्तस्व
 रित । अनुवाक्येति वचेरनुपूर्वाद्ध्यवत् आचार्योपसर्पयान्तेवासिनामिह पाठ
 प्रपञ्चार्य ॥

महान् ब्रीह्यपराह्गृहीत्यासनावालभारभारतहेलिहिलरौरवप्रवृद्धेषु ॥ ३९ ॥

प्रकृत्या पूर्वपदमिति वृत्तते, द्वन्द्व इति निवृत्तम् । महानित्येतत्पूर्वपद ब्रीहि अप
 राह् गृष्टि इप्वास जावाल भार भारत हलिहिल रौरव प्रवृद्ध इत्येतेषूत्तरपदेषु प्रकृति
 स्वर भवति । महाब्रीहि । महापराह् । महागृष्टि । महेप्वास । महाजावाल । महा
 भार । महाभारत । महाहेलिहिल । महारौरव । महाप्रवृद्ध । महत्त्वद्भ्योऽन्तो
 दात्त । तस्य प्रतिपदोक्तो य समासः सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टा इति तत्रैव स्वरस्तेनैषा
 पठ्योसमासेऽन्तोदात्त एव भवति । महतो ब्राहि महद्ब्रीहिरिति । कर्मधारये
 निष्ठेयमपि श्रेण्यादिसमासे विधिरिति प्रवृद्धशब्द इह पठ्यते ॥

क्षुल्लकश्च वैश्वदेवे ॥ ३९ ॥

क्षुल्लक इत्येतत्पूर्वपद महाश्च वैश्वदेव उत्तरपदे प्रकृतिस्वर भवति । क्षुल्लक्यै-
 श्वदेवम् । महावैश्वदेवम् । क्षुध लातीति क्षुल्ल । तस्मादज्ञातादिषु, प्राग्विवाक्येऽ
 न्तोदात्त क्षुल्लकशब्दः ॥

उष्ट्र सादिवाम्यो ॥ ४० ॥

उष्ट्रशब्द पूर्वपद सादिवाम्योऽन्तरपदयो प्रकृतिस्वर भवति । उष्ट्रसादि । उष्ट्र-
 वामि । उष्ट्रशब्द, उपे ष्ट्रन्प्रत्ययान्त आधुदात्त । कर्मधारयोऽय पठ्योसमासे वा ॥

गौ सादसारथिषु ॥ ४१ ॥

गोशब्द पूर्वपद साद सादि सारथि इत्येतेषूत्तरपदेषु प्रकृतिस्वर भवति । गो-
 साद गोसाद । गा सादयतीति वा गोसाद । गो सादि, गोसादि । गोसारथि ॥
 कुरुगार्हपतरिकगुर्गसूतजरत्त्यश्लीलदृढरूपा पारेऽनडवातैतिलकद्रु

पर्यकम्बलो दासीभाराणां च ॥ ४२ ॥

कुरुगार्हपत रित्तगुरु असूतजरती अश्लीलदृढरूपा पारेवडवा सैतिलकद्र पण्य-
कम्बल इत्येते समामास्तेषां दासीभारादीना च पूर्वपद प्रकृतिस्वरं भवति । कुरुणां
गार्हपत, कुरुगार्हपतम् । कृशोन्वेति कुरुशब्दः । कुप्रत्ययान्तोऽन्तोदात्तः । कुरु-
वृज्योगार्हपत इति वक्तव्यम् । वृजीनां गार्हपतं, वृजिगार्हपतम् । वृजिशब्द आद्यु-
दात्तः । रिक्तो गुरुः रित्तगुरुः । रिक्ते विभाषेति पूर्वपदमाद्युदात्तमन्तोदात्त वा । असूता
जरती, असूतजरती । अश्लीला दृढरूपा, अश्लीलदृढरूपा । अश्लीलशब्दो नञ्ममास-
त्वादाद्युदात्तः । श्रीर्यम्यास्ति नत्, श्लोभम् । विभादेराहृतिगण-वाहच । वपिलना
दिवाञ्छ लब्धम् । अश्लीलदृढरूपे हि मस्थानमात्रेण शोभना निःश्रीका लाज्य-
विरहितोच्यते । पारेवडवेध पारेवडवा । निपातनादिवाच्यं समामो प्रिकृत्यल्लोपश्च ।
पारशब्दो घृतादिवादान्तोदात्तः । नैतिलाना कद्र, सैतिलकद्रः । तितिलिनाऽपत्य
ल्लात्रो वा सैतिल इत्यणन्तः । पण्यकम्बलः । पण्यशब्दो यदन्तत्वादाद्युदात्तः । पण्य-
कम्बलः । शसज्ञायामिति वक्तव्यम् । अन्यत्र पणित्ये कम्बले ममासान्तोदात्त-
त्वमेव । प्रतिपदोक्ते हि कृत्यानां समाप्ते, द्विताया कृत्या इत्येव विहितः स्वरितः ।
दास्या भारो, दासीभारः । देवहूतिः । देवकृतिः । देवसूतिः । देवनीतिः । अन्तो-
दात्तं पूर्वपदम् । वसुनीतिः ।

वसुशब्द आद्युदात्तः । दावृत्तिविविधसिक्तात्वात् हिधान्ये निवृत्तिवर्तते ।
औपधिः । औपो धीयतेऽस्यामिति, धर्मण्यधिकरणे चति किप्रत्ययः । औपशब्दो
घञन्तत्वादाद्युदात्तः । चन्द्रमा । चन्द्रे सोमिरित्यभिप्रत्ययान्तोऽयम् । चन्द्रशब्दस्तु
रकप्रत्ययान्तत्वादान्तोदात्तः । यस्य तत्पुरुषस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमिष्यते, न च
विहित स सर्वो दासीभारादिषु द्रष्टव्यः ॥

चतुर्था तदर्थे ॥ ४३ ॥

चतुर्थ्यन्त पूर्वपद तदर्थ उत्तरपदे तदभिधेयार्थं यत्तद्वाचिन्युत्तरपदे प्रकृतिस्वरं
भवति । तदिति चतुर्थ्यन्तस्यार्थः परानृश्यते । यूपदारु । कुण्डलहिरण्यम् । यूप-
शब्द आद्युदात्तः । कुतुयुभ्यश्चेत्यत्र निदिति वक्तव्यं । कुण्डलशब्दोऽपि वृषादिभ्य-
श्चिदिति कलप्रत्ययान्तोऽन्तोदात्तः । रथदारु । वल्लीहिरण्यम् । रथशब्द आद्युदात्तः ।
हनिकुपीत्यादिना वधप्रत्ययः । वल्लीशब्दो ङीप् स्वरान्तोदात्तः । तदर्थ इति
किम् ? कुवेरवलिः । प्रकृतिप्रकारभावे स्वरोऽयमिष्यते ॥

अर्थे ॥ ४४ ॥

चतुर्थीति वर्तते । अर्थशब्द उत्तरपदे चतुर्थ्यन्त पूर्वपद प्रकृतिस्वरं भवति । मात्रे
इदं, मात्रार्थम् । विग्रथम् । देवतार्थम् । अतिथ्यर्थम् । मानुविनृशब्दावन्तोदात्तावुणादिषु
निपातितौ । देवताशब्दो लिङ्स्वरेण मध्योदात्तः । अतिथिरित्येति विभ्रितीथिप्रत्य-

गान्त । तदर्थविशेषा एव दारहिरण्यादयो भवन्ति न स्वर्थशब्दवाच्य सामान्य मित्य-
तदर्थार्थोऽयमारम्भ । केचपुनराहुः—ज्ञापकायमिदमेतदनेन ज्ञाप्यते, पूर्वो
विधि प्रकृतिविकृत्यो समासे भवति । अश्वघात श्वश्रुमुत्तमि यत्र सत्यपि तादर्थ्ये
न भवति ॥

क्ते च ॥ ४५ ॥

५॥ कान्ते चोत्तरपदे चतुर्थ्यन्त पूर्वपद प्रकृतिस्वर भवति । गोहितम् । अधहितम् ।
मनुयहितम् । गौरक्षितम् । अधरक्षितम् । वन तापपरक्षितम् । अधशब्द आद्युदात्तो
मनुष्यशब्दोऽन्तस्वरित । परिशिष्टपूर्वपदमन्तोदात्तम् । गोभ्यो रक्षितमिति सप्र-
दाने चतुर्थी ॥

कर्मधारयेऽनिष्टा ॥ ४६ ॥

यर्मधारये समासे कान्त उत्तरपदेऽनिष्टान्त पूर्वपद प्रकृतिस्वर भवति । श्रेणि
कृता । ऊरुकृता । पूगकृता । निधनकृता । श्रेणिशब्द आद्युदात्त । ऊरुपूगशब्दा-
वन्तोदात्तो । निधनशब्दोऽय मध्योदात्त । कर्मधारय इति किम् ? श्रेण्या कृत श्रेणि-
कृतम् । अनिष्टेति किम् ? कृताकृतम् ॥

ग्रहान द्वितीया ॥ ४७ ॥

अहीनवाचिनि समासे कान्त उत्तरपदे द्वितीयान्त पूर्वपद प्रकृतिस्वर भवति ।
किष्टप्रित । त्रिशकलपतित । ग्रामगन । कष्टशब्दोऽन्तोदात्त । त्रीणि शकलाय
म्यति, त्रिशकल बहुव्रीहिस्वरेणाद्युदात्त । ग्रामशब्दो नित्स्वरेणाद्युदात्त । अहीन
इति किम् ? कान्तारातीत । येन नातीत (१) । द्वितीयानुपसर्ग इति वक्त-
व्यम् ॥ इह मा भूत्—मुखप्राप्त । दुःख प्राप्त । मुखापन्नो, दुःखापन्न । अन्तस्थाये
त्यस्यापवादोऽयम् ॥

तृतीया कर्मणि ॥ ४८ ॥

कर्मवाचिनि कान्त उत्तरपदे तृतीयान्त पूर्वपद प्रकृतिस्वर भवति । अहिहत ।
यत्रहत (२) महाराजहत । नखनिमिषा । दात्रकृता । आडि त्रिहनिम्या ह्रस्वश्चेति
अहिरन्तोदात्तो व्युपादित । कचित्त्वाद्व्युदात्तमिच्छन्ति । वज्रो रक्प्रम्ययान्त ।
महाराजष्ट्रप्रययान्त । नास्य खमस्ताति बहुव्रीहौ नकुलनखेति नाशब्दो निपा-
तित । तेन नन्मुभ्यामित्यन्तोदात्त । दात्रशब्दो दात्रीशब्देति ध्रुन्प्रययान्त । कर्म-
णीति सिम् ? रथेन यातो रथयात । गत्यर्थत्वात् कर्त्तरि क्त ॥

गतिरनन्तर ॥ ४९ ॥

क्ते कर्मणीति यत्ते । कर्मवाचिनि कान्त उत्तरपदे गतिरनन्तर पूर्वपद प्रकृति-

(१) हीन त्यक्त विमर्शमित्यनर्थान्तरामत्वायक पुरस्कान्तर । (२) रद्रह्न । पा० ।

स्वर भवति । प्रकृतः । प्रहृतः । अनन्तर इति किम् ? अभ्युद्धृतः । समुद्धृतः । समुदा-
हृतः । व्यवहितस्य गतेरस्य स्वरो न भवति । अनन्तरे पुनरिष्यते । कारकपूर्वस्य तु
सति शिष्टत्वात् थाथादिस्वर एव भवति, दूरादागत इति । अनन्तरग्रहणसामर्थ्या
देव, कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापीत्येतन्नाश्रयते । कर्मणीत्येव, प्रकृतः कटं देव-
दत्त । थाथादिस्वरापवादो योगः ॥

तादौ च निति कृत्यतौ ॥ ५० ॥

तकारादौ च तुशब्दवर्जिते निति कृति परतो गतिरनन्तरः प्रकृतिस्वरो भवति ।
प्रकर्त्ता । प्रकर्त्तुम् । प्रकृतिः । प्रकर्त्तेति तृजन्तः । कृत्स्नरवाधनार्थं वचनम् । तादा-
विति किम् ? प्रजल्पाकः । नितीति किम् ? प्रकर्त्ता । तृजन्तः । कृद्ग्रहणमुपदेशे तादा-
र्थम् । इहापि यथा स्यात्, प्रलपिता प्रलपितुमिति । अताविति किम् ? आगन्तुः ॥

तत्रै चान्तश्च युगपत् ॥ ५१ ॥

तत्रैप्रत्ययस्यान्त उदात्तो भवति गतिश्चानन्तरः प्रकृतिस्वर इति एतदुभय युग-
पद्भवति । अन्येतत्रै । परिस्तरितत्रै । परिपातत्रै । तस्मात् पिता नाभिचरितत्रै । उप-
सर्गा आद्युदात्ता अभिवर्जमित्यभिरन्तोदात्तः । कृत्स्नरवाधनो योगः ॥

अनिगन्तोऽञ्चतौ वप्रत्यये ॥ ५२ ॥

अनिगन्तो गतिः प्रकृतिस्वरो भवत्यञ्चतौ वप्रत्यये परतः । प्राङ् । प्राञ्चौ । प्राञ्चः ।
स्वरितो वानुदात्ते पदादावित्ययमेकादेश उदात्तः स्वरितो वा । पराङ् । पराञ्चौ ।
पराञ्चः । अनिगन्त इति किम् ? प्रत्यङ् । प्रत्यञ्चौ । प्रत्यञ्चः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वर
इह भवति । वप्रत्यय इति किम् ? उदञ्चतः । (१) चोरनिगन्तोऽञ्चतौ वप्रत्यय इत्येव
स्वरो भवति विप्रतिपेधेन । पराचः । पराचा ॥

न्यधी च ॥ ५३ ॥

नि अधि इत्येतौ चाञ्चतौ वप्रत्यये परतः प्रकृतिस्वरो भवतः । न्यङ् । न्यञ्चौ ।
न्यञ्चः । उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोनुदात्तस्येत्यञ्चतेरकारः स्वरितः । अध्यङ्,
अध्यञ्चौ, अध्यञ्चः, अधीचः, अधीचा ॥

ईपदन्यतरस्याम् ॥ ५४ ॥

ईपदित्येतत्पूर्वपदन्यतरस्यां प्रकृतिस्वर भवति । ईपत्कडारः । २ । ईपति
ञ्चलः । २ । ईषदित्ययमन्तोदात्तः । ईषमेद् इत्येवमादौ कृत्स्नर एव भवति ॥

हिरण्यपरिमाणं धने ॥ ५५ ॥

हिरण्यपरिमाणवाचि पूर्वपद धनशब्द उत्तरपदेऽन्यतरस्यां प्रकृतिस्वरं भवति ।
द्विसुवर्णधनम् । २ । द्वौ सुवर्णौ परिमाणमस्य द्विसुवर्णं, तदेव धनमिति कर्मधारयः ।

बहुयीहावपि परत्वाद्विरूप एव भवति । द्विमुवर्गधनः । २ । हिरण्यग्रहणं किम् ?
अस्यधनम् । परिमाणग्रहणं किम् ? काञ्चनधनम् । धन इति किम् ? निष्कमाला ॥

प्रथमोऽचिरोपमंपत्तौ ॥ ५६ ॥

प्रथमशब्दः पूर्वपदमचिरोपसपत्तौ गम्यमानायामन्यतरस्यां प्रवृत्तिस्वरं भवति ।
अचिरोपसपत्तिरचिरोपश्लेषोऽभिनयतन्म् । प्रथमवैयाकरणः । अभिनयवैयाकरणः ।
सप्रति व्याकरणमध्येतु प्रवृत्त इत्यर्थः । प्रथमशब्दः प्रथममिति धित्वादान्तोदात्तः
अचिरोपसपत्ताविति किम् ? प्रथमवैयाकरणः । वैयाकरणानामाद्यो मुरयो वा यः रु
नित्यमन्तोदात्त एव ॥

कतरकतमो कर्मधारये ॥ ५७ ॥

कतरशब्दः कतमशब्दश्च पूर्वपद कर्मधारये समासेऽन्यतरस्यां प्रवृत्तिस्वरं
भवति । कतरकठ । २ । कतमकठः । २ । कर्मधारयग्रहणमुत्तरार्थमिह तु प्रतिपदा
कत्वादेव सिद्धम् ।

आर्यो ब्राह्मणकुमारयोः ॥ ५८ ॥

आर्यशब्दः पूर्वपद ब्राह्मणकुमारशब्दयोर्द्वयोर्द्वयोः कर्मधारये समासेऽन्यतरस्यां
प्रवृत्तिस्वरं भवति । आर्यब्राह्मणः । २ । आर्यकुमारः । २ । आर्यशब्दो
ऽन्तस्वरितः । आर्य इति किम् ? परमब्राह्मणः । परमकुमारः । ब्राह्मणकुमारयोरिति
किम् ? आर्यश्चन्द्रियः । कर्मधारय इत्येव । आर्यस्य ब्राह्मण आर्यब्राह्मणः ॥

राजा च ॥ ५९ ॥

राजा च पूर्वपद ब्राह्मणकुमारयोर्द्वयोर्द्वयोः कर्मधारये समासेऽन्यतरस्यां प्रवृ
त्तिस्वरं भवति । राजब्राह्मणः । २ । राजकुमारः । २ । कर्मधारय इत्येव । राज
ब्राह्मणो राजब्राह्मणः । राजकुमारः । पृथग्योगकरणमुत्तरार्थम् ॥

पृष्ठी प्रत्येनास ॥ ६० ॥

राजेति वर्ततेऽन्यतरस्यामिति च । पृष्ठधन्तो राजशब्दः पूर्वपद प्रत्येनस्युत्तरपदेऽ
न्यतरस्यां प्रवृत्तिस्वरं भवति । राजः प्रत्येना, राजप्रत्येना । पृष्ठीति किम् ? राज
चासौ प्रत्येनाश्च, राजप्रत्येनाः ॥

के नित्यार्थे ॥ ६१ ॥

कान्त उत्तरपदे नित्यार्थे समासे पूर्वपदमन्यतरस्यां प्रवृत्तिस्वरं भवति । नित्य
प्रहसितः । २ । सततप्रहसितः । २ । काला इति द्वितीयासमासोऽप्यम् । नित्यशब्दः
स्यब् नेर्भुव इति त्यन्तमाद्युदात्तः । सतत इति यदा भावे कस्तदा च
रेणान्तोदात्तः । नित्यार्थ इति किम् ? मुहूर्त्तप्रहसितः ॥

ग्रामः शिल्पिनि ॥ ६२ ॥

ग्रामशब्दः पूर्वपद शिल्पिवाचिन्युत्तरपदेऽन्यतरस्यां प्रवृत्तिस्वरं भवति ।

नापितः । २ । ग्रामकुलालः । २ । ग्रामशब्द आद्युदात्तः । ग्राम इति स्मिन् ? परम
नापितः । शिल्लिपनीति स्मिन् ? ग्रामरथ्या ॥

राजा च प्रशंसायाम् ॥ ६३ ॥

राजन् शब्दः पूर्वपदं शिल्लिपवाचिन्पुत्तरपदे प्रशंसायां गम्यमानायामन्यतरस्यां
प्रवृत्तिस्वर भवति । राजनापितः २ । राजकुलाल २ । कर्मधारये राजगुणाध्यारोपे
णात्तरपदार्थस्य प्रशंसा । पद्योसमासे च राजयोग्यतया तस्य । राजेति किम् ? परमना
पितः । प्रशंसायामिति किम् ? राजनापितः । शिल्लिपनीत्येव । राजहस्ती ॥

आदिरुदात्तः ॥ ६४ ॥

आदिरुदात्त इत्येतदधिहृतमित उत्तरं यद्वद्व्यामस्तत्र पूर्वपदस्यादिरुदात्तो भव-
तात्येव तद्वेदितव्यम् । वच्यति-सप्तमीहारिणौ धर्म्येऽहरणे इति । स्तूपेशाणः ।
मुकुटेऽर्पापणम् । याज्ञिकाश्च । वैयाकरणहस्ती । ह्यदिमापकः । आदिरिति प्राग-
न्ताधिकारात् । उदात्त इति प्रवृत्त्या भगालमिति यावत् ॥

सप्तमीहारिणो धर्म्येऽहरणे ॥ ६५ ॥

सप्तम्यन्त हारिवाचि च पूर्वपदं धर्म्यवाचिनि हरणशब्दादन्त्यस्मिन्पुत्तरपदे
आद्युदात्त भवति । हारीति देय यः स्वीकरोति सोऽभिधीयते । धर्म्यमियाचार-
नियत देयमुच्यते, धर्मो ह्यनुवृत्त आचारस्तस्मादनपेते तेन वा प्राप्यमिति । स्तूपे-
शाणः । मुकुटेऽर्पापणम् । हलेद्विपदिका । हलेत्रिपदिका । ह्यदिमापकः । सप्ता-
यामिति सप्तमीसमास, कारनाम्नि चेति विभक्तेरल्लुक् । हारिणि-याज्ञिकाश्च ।
वैयाकरणहस्ती । मातुलाश्च । पितृव्यगवः । हविर्देवमाचारो व्यवस्थित-स्तूपादिषु
शागादि दातव्य, याज्ञिकादीनामश्वादीति । धर्म्य इति किम् ? स्तम्भेरमः । कर्मकर-
वर्द्धितकः । (१) अहरण इति किम् ? वाडवहरणम् । वाडवाया अय वाडव । तस्य
धीजनिपेकादुत्तरकाल शरीरपुष्ट्यर्थं यदोयते, हरणमिति तदुच्यते । परोऽपि कृत्स्वरो
हारिस्वरेण वाभ्यते विप्रतिपेधेनेत्येतदहरण इत्यनेन ज्ञाप्यते । तेन वाडवहार्यमिति
हारिस्वरः सिद्धो भवति ।

युक्ते च ॥ ६६ ॥

युक्तवाचिनि च समासे पूर्वपदमाद्युदात्त भवति । गोवल्गवः । अश्ववल्गवः ।
गोमगिन्दः । अश्वमगिन्दः । गोहृष्यः । अश्वसरयः । युक्त इति समाहितः कर्तव्ये
नत्परो यः स उच्यते ॥

विभाषाऽध्यत्ते ॥ ६७ ॥

अध्यत्तशब्द उत्तरपदे विभाषा पूर्वपदमाद्युदात्त भवति । गवाध्यत्तः । २ ।
अश्वध्यत्तः ॥ २ ॥

(१) वर्द्धितको नाम मूले स्वृजोऽधोऽक्षम भोदनपिण्डः स कर्मकाराय दीयतेऽनपरा कर्म-
शक्त्यादिति शत्वस्य परं इति । अयमस्यायः पदमञ्जरीकारेण विवृत्तः ।

पापं च शिल्पिनि ॥ ६८ ॥

पापशब्दः शिल्पिवाचिन्युत्तरपदे विभाषाऽऽद्युदात्तो भवति । पापनापितः २ ।
पापकुलालः २ । पापाणके कुलितैरिति प्रतिपदोक्तः पापशब्दस्य समानाधिरणसमास
इति पष्ठीसमासे न भवति—पापस्य नापितः पापनापित इति ॥

गोत्रान्तेवामिमागवनाग्रोपु क्षेपे ॥ ६९ ॥

गोत्रवाचिन्यन्तेवामिवाचिनि चोत्तरपदे मागवनाग्रयोश्च क्षेपवाचिनि सम-
पूर्वपदमाद्युदात्तः भवति । जह्वावात्स्यः । यो जह्वादान् ददाम्यहमिति वात्स्यः स ते
स जह्वावात्स्य इति क्षिप्यते । भार्याप्रधानः । सुभ्रताप्यस्य भार्याप्रधानतया क्षेपः ।
वसानाग्रकृतेयः । वसकृतशब्दः शुभ्रादिषु पठ्यते । गोत्र । अन्तेवासि—कुमारी
दाक्षाः । कम्बलचारायणीयाः । घृतरौटीयाः । ओदनपागिनीयाः । कुमारादिला-
कामा ये दत्तादिनि प्रोक्तानि शान्त्राण्यधायते तच्छिष्यतां वा प्रतिपद्यन्ते त-
क्षिप्यन्ते अन्तेवामि । मागव-भिन्नामागव । भिन्ना लप्स्येऽहमिति मागवो भवति
मागव । ब्राह्मण—दासीब्राह्मणः । वृषलीब्राह्मणः । भयनाग्रगः । यो भयेन ब्राह्मणः
सपद्यते । अत्र यस्यान्यत् समासलक्षणं नास्ति, सुप्सुपेयेव तत्र समासः दर्शयः
गोत्रादिविविक्तिं किम् ? दासीश्रोत्रियः । क्षेप इति किम् ? महानाग्रगः ॥

अङ्गानि मैरेये ॥ ७० ॥

मैरेयशब्द उत्तरपदे तदङ्गवाचीनि पूर्वपदान्वाद्युदात्तानि भवन्ति । गुडमैरेयः । न
मैरेयः । मद्यजिज्ञेपो मैरेयस्तस्य गुटनिर्गारस्य गुडोद्गम्य भवति मद्युत्कारस्य तस्य म-
द्गन्धः । अङ्गानीति किम् ? परममैरेयः । मैरेय इति किम् ? पुष्पासवः । फलासवः ॥

भक्तारयास्तदर्थेषु ॥ ७१ ॥

भक्तमन्त्र तदाद्यास्तद्वाचिनः शब्दास्तदर्थेषु उत्तरपदेषु आद्युदात्ता भवन्ति । भिन्ना
कम्प । आगारुसः । भार्जाकसः । भिन्नाद्योन्नवचना । भक्तारया इति किम् ? सम
शालयः । समशन समास इति क्रियामात्रमुच्यते, न द्वन्द्वम् । तदर्थेऽपि किम्
भिन्नाप्रियः । बहुवीहिरयमत्र पूर्वपदमन्तोदात्तम् ॥

गोविडालसिंहसैन्धवेपूपमाने ॥ ७२ ॥

गवादिपूपमानवाचिपूततरपदेषु पूर्वपदमाद्युदात्तः भवति । धान्यगवः । हिरण्य-
गवः । भिन्नाविडालः । तुणसिंहः । काष्ठसिंहः । सक्तसैन्धवः । पानसैन्धवः । धान्य-
गौरिवेति प्रिगृह व्याघ्रादेरावृत्तिगणत्वाद् उपमितं व्याघ्रादिभिरिति समासः । उपमा-
नार्थाऽपि यथासम्भव यथाप्रसिद्धं च योजयितव्यम् । गवाक्षरयाऽवस्थितः (१) धान्यग-
वशब्देनोच्यते । उपमान इति किम् ? परमसिंहः ॥

अके जीविकार्थे ॥ ७३

अकप्रत्ययान्त उत्तरपदे जीविकार्थवाचिनि समासे पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति । दन्त-
लेखकः । नखलेखकः । अवस्करशोधकः । रमणीयकारकः । दन्तलेखनादिभिर्पेपां
जीविका त एवमुच्यन्ते । नित्यक्रीडाजीविकयोरिति समासः । अक इति किम् ? रमणी-
यकर्त्ता । जीविकार्थ इति किम् ? इच्छुभक्तिकामे धारयति ॥

प्राचां क्रीटायाम् ॥ ७४ ॥

प्रादेशजत्तिनां या क्रीडा तद्वाचिनि समासेऽकप्रत्ययान्त उत्तरपदे पूर्वपदमा-
द्युदात्तं भवति । उद्दालकपुष्पभञ्जिका । वीरणपुष्पप्रचायिका । शालभञ्जिका । ताल-
भञ्जिका । सज्जायामिति ण्युल्, नित्य क्रीडाजीविकयोरिति षष्ठीसमासः । प्राचा-
मिति किम् ? जीवपुत्रप्रचायिका । इयमुदीचा क्रीडा । क्रीडायामिति किम् ? तव
पुष्पप्रचायिका । पर्याये ण्युच् प्रत्ययो भवति ॥

अणि नियुक्ते ॥ ७५ ॥

अण्णन्त उत्तरपदे नियुक्तवाचिनि समासे पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति । छत्रधारः ।
तूणीरधारः । कमण्डलुग्राहः । मृत्तारधारः । नियुक्तोऽधिकृतः, स च कस्मिंश्चिद्
कर्त्तव्ये तत्परो न भवतीति नियुक्त इत्यनेन सिध्यति (१) । नियुक्त इति किम् ? काण्ड-
लावः । शरलावः ।

शिल्पिनि चाकृञः ॥ ७६ ॥

शिल्पिवाचिनि समासेऽण्णन्त उत्तरपदे पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति स चेदण् कृञो न
भवति । नन्तुवायः । तुन्नवायः । बालवायः । शिल्पिनीति किम् ? काण्डलावः ।
अकृञ इति किम् ? कुम्भकारः । अयस्कारः ॥

सज्ञाया च ॥ ७७ ॥

सज्ञायां विपदेऽण्णन्त उत्तरपदेऽकृञ पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति । तन्तुवायो नाम
कीटः । बालवायो नाम पर्वतः । अकृञ इत्येव । रथकारो नाम ब्राह्मणः ॥

गोतन्तिययं पाले ॥ ७८ ॥

गो तन्ति यव इत्येतानि पूर्वपदानि पालशब्द उत्तरपदे आद्युदात्तानि भवन्ति ।
गोपालः । तन्तिपालः । यवपालः । अनियुक्तार्थ आरम्भः । गोतन्तियवमिति किम् ?
यत्सपालः । पाल इति किम् ? गोरक्षः ॥

णिनि ॥ ७९ ॥

णिन्नन्त उत्तरपदे पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति । फलहारी । पर्णहारी ॥

उपमानं शब्दार्थप्रकृतावेव ॥ ८० ॥

उपमानवाचि पूर्वपदं शब्दार्थप्रकृतावेव णिन्नन्त उत्तरपद आद्युदात्तं भवति ।

(१) नियुक्त इत्यनेन सिध्यतीत्यर्थस्थाने युक्त इत्यनेन न सिध्यतीति पा० ॥

उपमानं नियम्यते । उपकोशी । स्वाहूरावी । खरनादी । उपमानग्रहण-
मस्य पूर्वस्य च योगस्य विषयविभागार्थम् । शब्दार्थप्रकृताविति किम् ? वृकवल्ली ।
वृकप्रेक्षी । प्रकृतिग्रहणं किम् ? प्रकृतिरेव यत्रोपसर्गनिरपेक्षा शब्दार्था भवति
तत्रैव यथा स्याद्, इह मा भूद्—गदंभोश्चारी, कोकिलाभिव्याहारीति । पृ-
कारकरणमुपमानावधारणार्थम् । शब्दार्थप्रकृतौ त्वनुपमानमुपमानं चाद्युदात्तं भवति-
सिंहविनर्दी । पुष्कलजम्पी ॥

युक्तारोह्यादयश्च ॥ ८१ ॥

युक्तारोह्यादयः समासा आद्युदात्ता भवन्ति । युक्तारोही । आगतरोही । आगत-
पोधी । आगतवल्ली । आगतनर्दी । आगतप्रहारी । एते णिन्नन्ता णिनीत्यस्यैवोदाह-
रणार्थं पठ्यन्ते । पूर्वोत्तरपदनियमार्था इति केचित् । इह मा भूद्, वृत्तारोही युक्ता-
ध्यायीति । आगतमत्स्या । चीरहोता । भगिनीभर्ता । याजकादित्वात् पथीसमासा-
५१. ५२. ५३. ५४. ५५. ५६. ५७. ५८. ५९. ६०. ६१. ६२. ६३. ६४. ६५. ६६. ६७. ६८. ६९. ७०. ७१. ७२. ७३. ७४. ७५. ७६. ७७. ७८. ७९. ८०. ८१. ८२. ८३. ८४. ८५. ८६. ८७. ८८. ८९. ९०. ९१. ९२. ९३. ९४. ९५. ९६. ९७. ९८. ९९. १००. १०१. १०२. १०३. १०४. १०५. १०६. १०७. १०८. १०९. ११०. १११. ११२. ११३. ११४. ११५. ११६. ११७. ११८. ११९. १२०. १२१. १२२. १२३. १२४. १२५. १२६. १२७. १२८. १२९. १३०. १३१. १३२. १३३. १३४. १३५. १३६. १३७. १३८. १३९. १४०. १४१. १४२. १४३. १४४. १४५. १४६. १४७. १४८. १४९. १५०. १५१. १५२. १५३. १५४. १५५. १५६. १५७. १५८. १५९. १६०. १६१. १६२. १६३. १६४. १६५. १६६. १६७. १६८. १६९. १७०. १७१. १७२. १७३. १७४. १७५. १७६. १७७. १७८. १७९. १८०. १८१. १८२. १८३. १८४. १८५. १८६. १८७. १८८. १८९. १९०. १९१. १९२. १९३. १९४. १९५. १९६. १९७. १९८. १९९. २००. २०१. २०२. २०३. २०४. २०५. २०६. २०७. २०८. २०९. २१०. २११. २१२. २१३. २१४. २१५. २१६. २१७. २१८. २१९. २२०. २२१. २२२. २२३. २२४. २२५. २२६. २२७. २२८. २२९. २३०. २३१. २३२. २३३. २३४. २३५. २३६. २३७. २३८. २३९. २४०. २४१. २४२. २४३. २४४. २४५. २४६. २४७. २४८. २४९. २५०. २५१. २५२. २५३. २५४. २५५. २५६. २५७. २५८. २५९. २६०. २६१. २६२. २६३. २६४. २६५. २६६. २६७. २६८. २६९. २७०. २७१. २७२. २७३. २७४. २७५. २७६. २७७. २७८. २७९. २८०. २८१. २८२. २८३. २८४. २८५. २८६. २८७. २८८. २८९. २९०. २९१. २९२. २९३. २९४. २९५. २९६. २९७. २९८. २९९. ३००. ३०१. ३०२. ३०३. ३०४. ३०५. ३०६. ३०७. ३०८. ३०९. ३१०. ३११. ३१२. ३१३. ३१४. ३१५. ३१६. ३१७. ३१८. ३१९. ३२०. ३२१. ३२२. ३२३. ३२४. ३२५. ३२६. ३२७. ३२८. ३२९. ३३०. ३३१. ३३२. ३३३. ३३४. ३३५. ३३६. ३३७. ३३८. ३३९. ३४०. ३४१. ३४२. ३४३. ३४४. ३४५. ३४६. ३४७. ३४८. ३४९. ३५०. ३५१. ३५२. ३५३. ३५४. ३५५. ३५६. ३५७. ३५८. ३५९. ३६०. ३६१. ३६२. ३६३. ३६४. ३६५. ३६६. ३६७. ३६८. ३६९. ३७०. ३७१. ३७२. ३७३. ३७४. ३७५. ३७६. ३७७. ३७८. ३७९. ३८०. ३८१. ३८२. ३८३. ३८४. ३८५. ३८६. ३८७. ३८८. ३८९. ३९०. ३९१. ३९२. ३९३. ३९४. ३९५. ३९६. ३९७. ३९८. ३९९. ४००. ४०१. ४०२. ४०३. ४०४. ४०५. ४०६. ४०७. ४०८. ४०९. ४१०. ४११. ४१२. ४१३. ४१४. ४१५. ४१६. ४१७. ४१८. ४१९. ४२०. ४२१. ४२२. ४२३. ४२४. ४२५. ४२६. ४२७. ४२८. ४२९. ४३०. ४३१. ४३२. ४३३. ४३४. ४३५. ४३६. ४३७. ४३८. ४३९. ४४०. ४४१. ४४२. ४४३. ४४४. ४४५. ४४६. ४४७. ४४८. ४४९. ४५०. ४५१. ४५२. ४५३. ४५४. ४५५. ४५६. ४५७. ४५८. ४५९. ४६०. ४६१. ४६२. ४६३. ४६४. ४६५. ४६६. ४६७. ४६८. ४६९. ४७०. ४७१. ४७२. ४७३. ४७४. ४७५. ४७६. ४७७. ४७८. ४७९. ४८०. ४८१. ४८२. ४८३. ४८४. ४८५. ४८६. ४८७. ४८८. ४८९. ४९०. ४९१. ४९२. ४९३. ४९४. ४९५. ४९६. ४९७. ४९८. ४९९. ५००. ५०१. ५०२. ५०३. ५०४. ५०५. ५०६. ५०७. ५०८. ५०९. ५१०. ५११. ५१२. ५१३. ५१४. ५१५. ५१६. ५१७. ५१८. ५१९. ५२०. ५२१. ५२२. ५२३. ५२४. ५२५. ५२६. ५२७. ५२८. ५२९. ५३०. ५३१. ५३२. ५३३. ५३४. ५३५. ५३६. ५३७. ५३८. ५३९. ५४०. ५४१. ५४२. ५४३. ५४४. ५४५. ५४६. ५४७. ५४८. ५४९. ५५०. ५५१. ५५२. ५५३. ५५४. ५५५. ५५६. ५५७. ५५८. ५५९. ५६०. ५६१. ५६२. ५६३. ५६४. ५६५. ५६६. ५६७. ५६८. ५६९. ५७०. ५७१. ५७२. ५७३. ५७४. ५७५. ५७६. ५७७. ५७८. ५७९. ५८०. ५८१. ५८२. ५८३. ५८४. ५८५. ५८६. ५८७. ५८८. ५८९. ५९०. ५९१. ५९२. ५९३. ५९४. ५९५. ५९६. ५९७. ५९८. ५९९. ६००. ६०१. ६०२. ६०३. ६०४. ६०५. ६०६. ६०७. ६०८. ६०९. ६१०. ६११. ६१२. ६१३. ६१४. ६१५. ६१६. ६१७. ६१८. ६१९. ६२०. ६२१. ६२२. ६२३. ६२४. ६२५. ६२६. ६२७. ६२८. ६२९. ६३०. ६३१. ६३२. ६३३. ६३४. ६३५. ६३६. ६३७. ६३८. ६३९. ६४०. ६४१. ६४२. ६४३. ६४४. ६४५. ६४६. ६४७. ६४८. ६४९. ६५०. ६५१. ६५२. ६५३. ६५४. ६५५. ६५६. ६५७. ६५८. ६५९. ६६०. ६६१. ६६२. ६६३. ६६४. ६६५. ६६६. ६६७. ६६८. ६६९. ६७०. ६७१. ६७२. ६७३. ६७४. ६७५. ६७६. ६७७. ६७८. ६७९. ६८०. ६८१. ६८२. ६८३. ६८४. ६८५. ६८६. ६८७. ६८८. ६८९. ६९०. ६९१. ६९२. ६९३. ६९४. ६९५. ६९६. ६९७. ६९८. ६९९. ७००. ७०१. ७०२. ७०३. ७०४. ७०५. ७०६. ७०७. ७०८. ७०९. ७१०. ७११. ७१२. ७१३. ७१४. ७१५. ७१६. ७१७. ७१८. ७१९. ७२०. ७२१. ७२२. ७२३. ७२४. ७२५. ७२६. ७२७. ७२८. ७२९. ७३०. ७३१. ७३२. ७३३. ७३४. ७३५. ७३६. ७३७. ७३८. ७३९. ७४०. ७४१. ७४२. ७४३. ७४४. ७४५. ७४६. ७४७. ७४८. ७४९. ७५०. ७५१. ७५२. ७५३. ७५४. ७५५. ७५६. ७५७. ७५८. ७५९. ७६०. ७६१. ७६२. ७६३. ७६४. ७६५. ७६६. ७६७. ७६८. ७६९. ७७०. ७७१. ७७२. ७७३. ७७४. ७७५. ७७६. ७७७. ७७८. ७७९. ७८०. ७८१. ७८२. ७८३. ७८४. ७८५. ७८६. ७८७. ७८८. ७८९. ७९०. ७९१. ७९२. ७९३. ७९४. ७९५. ७९६. ७९७. ७९८. ७९९. ८००. ८०१. ८०२. ८०३. ८०४. ८०५. ८०६. ८०७. ८०८. ८०९. ८१०. ८११. ८१२. ८१३. ८१४. ८१५. ८१६. ८१७. ८१८. ८१९. ८२०. ८२१. ८२२. ८२३. ८२४. ८२५. ८२६. ८२७. ८२८. ८२९. ८३०. ८३१. ८३२. ८३३. ८३४. ८३५. ८३६. ८३७. ८३८. ८३९. ८४०. ८४१. ८४२. ८४३. ८४४. ८४५. ८४६. ८४७. ८४८. ८४९. ८५०. ८५१. ८५२. ८५३. ८५४. ८५५. ८५६. ८५७. ८५८. ८५९. ८६०. ८६१. ८६२. ८६३. ८६४. ८६५. ८६६. ८६७. ८६८. ८६९. ८७०. ८७१. ८७२. ८७३. ८७४. ८७५. ८७६. ८७७. ८७८. ८७९. ८८०. ८८१. ८८२. ८८३. ८८४. ८८५. ८८६. ८८७. ८८८. ८८९. ८९०. ८९१. ८९२. ८९३. ८९४. ८९५. ८९६. ८९७. ८९८. ८९९. ९००. ९०१. ९०२. ९०३. ९०४. ९०५. ९०६. ९०७. ९०८. ९०९. ९१०. ९११. ९१२. ९१३. ९१४. ९१५. ९१६. ९१७. ९१८. ९१९. ९२०. ९२१. ९२२. ९२३. ९२४. ९२५. ९२६. ९२७. ९२८. ९२९. ९३०. ९३१. ९३२. ९३३. ९३४. ९३५. ९३६. ९३७. ९३८. ९३९. ९४०. ९४१. ९४२. ९४३. ९४४. ९४५. ९४६. ९४७. ९४८. ९४९. ९५०. ९५१. ९५२. ९५३. ९५४. ९५५. ९५६. ९५७. ९५८. ९५९. ९६०. ९६१. ९६२. ९६३. ९६४. ९६५. ९६६. ९६७. ९६८. ९६९. ९७०. ९७१. ९७२. ९७३. ९७४. ९७५. ९७६. ९७७. ९७८. ९७९. ९८०. ९८१. ९८२. ९८३. ९८४. ९८५. ९८६. ९८७. ९८८. ९८९. ९९०. ९९१. ९९२. ९९३. ९९४. ९९५. ९९६. ९९७. ९९८. ९९९. १०००.

दात्तत्वं प्राप्तमित्याद्युदात्तत्वं विधीयते । एवमपि नार्थ एतेन, इगन्ते द्विगाविति
सिद्धत्वात् । एव तर्हि ज्ञापकार्थम्, एतज् ज्ञापयति—शित्यन्तस्योत्तरपदे द्विगुत्वरो
न भवतीति । तेन द्विशितिपादित्यत्र तिशब्द उदात्तो भवति । निमित्तिस्वरबलीय-
स्त्वस्याप्येकशितिपात्स्वरवचनमेव ज्ञापकं वर्णयन्ति । पात्रेसमितादयश्च युक्तारोह्याद-
यरततस्तेप्याद्युदात्ता भवन्ति ॥

दीर्घकाशतुपभ्राष्ट्रवटं जे ॥ ८२ ॥

दीर्घान्तं पूर्वपदं काश तुप भ्राष्ट्र वट इत्येतानि च जे उत्तरपदे आद्युदात्तानि
भवन्ति । कुटीजः । शमीजः । काशजः । तुपजः । भ्राष्ट्रजः । वटजः ॥

अन्त्यात् पूर्व बह्वचः ॥ ८३ ॥

उत्तरपदे बह्वचः पूर्वपदस्यान्यात् पूर्वमुदात्तं भवति । उपसरजः । मन्दुरजः ।
आमलकीजः । वटवाजः । बह्वच इति किम् ? दग्धजानि तृणानि ॥

ग्रामेऽनिवसन्तः ॥ ८४ ॥

ग्रामशब्द उत्तरपदे पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति, न चेन्निसद्वाचि भवति । गृहग्रामः ।
वणिगग्रामः । ग्रामशब्दोऽत्र समूहवाची । देवग्रामः । देवस्त्रामिक इत्यर्थः । अनिव-
सन्त इति किम् ? दाक्षिग्रामः । माहकिग्रामः । दाष्यादयो वसन्ति यस्मिन् ग्रामे स
तेषामिति व्यपदिश्यते ॥

घोषादिषु च ॥ ८५ ॥

घोषादिषु चोत्तरपदेषु पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति । दाक्षिघोषः । दाक्षिकटः । दाक्षि-

पत्तञ्जल(१) । दाक्षिहृदः । दाक्षिवदरी । दाक्षिविहङ्गः । दाक्षिविशङ्गः । दाक्षिशाला । दाक्षिरत्ना । दाक्षिशिल्पी । दाक्षप्रधत्तः । कुन्दनृगम् । दाक्षिशालमली । आश्रममुनिः । शालमलिमुनिः । दाक्षिप्रेक्षा । दाक्षिकृतः । यान्यत्र निवासनामधेयानि तेषु निवसद्वा-
चोऽपि पूर्वपदान्याद्युदात्तानि भवन्ति । अनिवसन्त इति नानुवर्तन्ति केचित् ।
असरे पुनरनुवर्तयन्ति ॥

छात्र्यादयः शालायाम् ॥ ८६ ॥

शालायामुत्तरपदे छात्र्यादय आद्युदात्ता भवन्ति । छात्रिशाला । पेलिशाला ।
भाण्डिशाला । छात्रि । पेडि । भाण्डि । व्याडि । आपिशडि । आसगिडि । आपारि ।
गोमि । छात्र्यादिः । यदा शालान्तस्तरपुरुषो नपुंसकलिङ्गो भवति, तदापि, तत्सुखे
शालायां नपुंसक इत्येतरमात्रं पूर्वविप्रतिषेधेन पूर्वपदमाद्युदात्त भवति । छात्रिशाल-
लम् । पेलिशालम् ॥

प्रस्थेऽवृद्धमकक्ष्यादीनाम् ॥ ८७ ॥

प्रस्थशब्द उत्तरपदे कक्ष्यादिवर्जितमट्टं पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति । इन्द्रप्रस्थः ।
कुण्डप्रस्थः । हृदप्रस्थः । सुवर्गप्रस्थः । अवृद्धमिति किम् ? दाक्षिप्रस्थः । माहकि-
प्रस्थः । अकक्ष्यादीनामिति किम् ? कर्कोप्रस्थः । मघोप्रस्थः । कर्को । मघो । मकरी ।
ककंभू । शमी । कटीर । कटुक । कुल(२) । वदर । कर्षादिः ॥

मालादीनां च ॥ ८८ ॥

प्रस्थ इति वर्तते । प्रस्थ उत्तरपदे मालादीनामादिहृदाद्यो भवति । मालाप्रस्थः ।
शालाप्रस्थः । माला । शाला । शोणा । द्राक्षा । क्षौमा । क्षामा । काञ्ची । एक ।
काम । मालादिः । वृद्धार्थं आरम्भः । एकशोणातश्चद्वयोरेण प्राचां देश इति वृद्धसंज्ञा ॥

अमहन्नवं नगरेऽनुदीचाम् ॥ ८९ ॥

नगरशब्द उत्तरपदे महन्नवशब्दवर्जितं पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति, तच्चेदुदीचां न
भवति । सुहृन्नगरम् । पुण्ड्रनगरम्(३) । अमहन्नवमिति किम् ? महानगरम् । नव-
नगरम् । अनुदीचामिति किम् ? नदीनगरम् । कान्तीनगरम् ॥

अर्मे चावर्णं द्वयच्यम् ॥ ९० ॥

अर्मशब्द उत्तरपदे द्वयच्यं द्वयच्यं पूर्वपदमवर्णान्तमाद्युदात्तं भवति । दत्तार्मम् ।
गुप्तार्मम् । कुवकुटार्मम् । वायसार्मम् । अवर्णमिति किम् ? वृद्धार्मम् । द्वयच्यवर्जित
किम् ? कपिञ्जलार्मम् । अमहन्नवमित्येव । महार्मम् । नवार्मम् ।

न भूताधिकसंजीवमद्राश्मकञ्जलम् ॥ ९१ ॥

भूत अधिक संजीव मद्र अश्मन् कञ्जल इत्येतानि पूर्वपदानि अर्मशब्द उत्तरपदे

१. दाक्षिविहङ्गः । इति पा० । २. कटुक । इति पा० । ३. विराटनगरमिति
पञ्चकान्तोऽधिकम् ।

नायुदात्तानि भवन्ति । मूतार्थम् । अधिकार्थम् । संजीवार्थम् । मद्राशमग्रहणं संघातवि-
गृहीतार्थम् । मद्रार्थम् । अशमार्थम् । मद्राशमार्थम् । कञ्जलार्थम् । समासान्तोदात्त-
त्वमेवात्र भवति । अष्टाद्युदात्तप्रकरणे दिवोदासादीनां छन्दस्युपसंख्यानम् ।
दिवोदासाय गायत । वध्रधाय दाद्युपे ॥

अन्तः ॥ ६२ ॥

अन्त इत्यधिकृतमित उत्तरं यद्वक्ष्यामस्तत्र पूर्वपदस्यान्त उदात्तो भवतीत्येव
वेदितव्यम् । वक्ष्यति-सर्वं गुणकात्स्न्यं । सर्वश्चेत । सर्वकृष्णः । आगुत्तरपदादिरित्ये-
वस्मादयमधिकारो वेदितव्यः ॥

सर्वं गुणकात्स्न्यं ॥ ९३ ॥

सर्वशब्दः पूर्वपदं गुणकात्स्न्यं वर्त्तमानमन्तोदात्तं भवति । सर्वश्चेतः । सर्वं
कृष्णः । सर्वमहान् । सर्वमिति किम् ? परमश्चेतः । आश्रयव्याप्त्या परमत्वं श्वेत
त्वस्येति गुणकात्स्न्यं वर्त्तते । गुणग्रहणं किम् ? सर्वसौवर्गः । सर्वराजतः । कात्स्न्यं
इति किम् ? सर्वेषां श्वेततरः सर्वश्चेतः । गुणात्तरेण समासस्तरलोपश्च वक्ष्य्य इत्ये-
वमत्र समासस्तरव्युत्पेक्ष ॥

संज्ञायां गिरिनिकाययोः ॥ ६४ ॥

संज्ञायां विषये गिरि निकाय इत्येतयोर्हत्तरपदयोः पूर्वपदमन्तोदात्तं भवति ।
अञ्जनागिरिः । भञ्जनागिरिः । निकाये—शापिण्डनिकायः । मौण्डिनिकायः । चिलि-
हिनिकायः (१) । संज्ञायामिति किम् ? परमगिरिः । ब्राह्मणनिकायः ॥

कुमार्या वयसि ॥ ६५ ॥

कुमार्यामुत्तरपदे वयसि गम्यमाने पूर्वपदमन्तोदात्तं भवति । बृद्धकुमारी । जर-
कुमारी । कुमारीशब्दः पुंसां सहासंप्रयोगमात्रमवृत्तिनिमित्तमुपादाय प्रयुक्तो बृद्धा-
दिभिर्व्योविशेषवच्चनैः समानाधिकरणो भवति । तच्च वय इह गृह्यते, न कुमारत्व-
मेव । वयसीति किम् ? परमकुमारी ॥

उदकेऽकेवले ॥ ६६ ॥

अकेवलं मिश्रं तद्वाचिनि समासे उदकशब्द उत्तरपदे पूर्वपदमन्तोदात्तं भवति ।
गुडमिश्रमुदकम् (२) गुहोदकम् । तिलोदकम् । रवरे वृत्ते एकादेशः, “स्वरितो
यानुदात्ते पदादावि”ति पञ्चे स्वरितो भवति । अकेवल इति किम् ? शीतोद-
कम् । उष्णोदकम् ॥

द्विगौ क्रतौ ॥ ६७ ॥

द्विगुत्तरपदे क्रतुवाचिनि समासे पूर्वपदमन्तोदात्तं भवति । गर्गत्रिरात्रः । चरक-
त्रिरात्रः । ह्युरविन्दमस्तरात्रः । गर्गाणां त्रिरात्रः गर्गत्रिरात्रः । द्विगविति किम् ?

अतिरात्र । अचश्चित्वादन्तोदात्त । क्रताविति किम् ? विह्वससरात्र । विह्वसतस्य विह्वहोमस्य वा ससरात्रो, विह्वससरात्र ॥

सभाया नपुसके ॥ ६८ ॥

सभाशब्द उत्तरपदे नपुसकलिङ्गे समासे पूर्वपदमन्तोदात्त भवति । गोपालसभम् । पशुपालसभम् । स्त्रीसभम् । दासीसभम् । समायामिति किम् ? ब्राह्मणसेनम् । नपुसकमिति किम् ? राजसभा । ब्राह्मणसभा । सभाया प्रतिपदोक्तमिह नपुसकलिङ्गं गृह्यत इति रमणीयसम ब्राह्मणकुलमियत्र न भवति ॥

पुरे प्राचाम् ॥ ६९ ॥

पुरशब्द उत्तरपदे प्राचां देशे पूर्वपदमन्तोदात्त भवति । ललाटपुरम् । काञ्चीपुरम् । शिवदत्तपुरम् । कार्णिपुरम् । नार्मपुरम् । प्राचामिति किम् ? शिवपुरम् ॥

अरिष्टगोडपूर्वे च ॥ १०० ॥

अरिष्ट गौड इत्येव पूर्वं समासे पुरशब्द उत्तरपदे पूर्वपदमन्तोदात्त भवति । अरिष्टपुरम् । गौडपुरम् । पूर्वग्रहण किम् ? इहापि यथा स्यात्-अरिष्टश्रितपुरम् । गौडश्रितपुरम् ॥

न हास्तिनफलकमार्देया ॥ १०१ ॥

हास्तिन फलक मार्देय इत्येतानि पूर्वपदानि पुरशब्द उत्तरपदे नान्तोदात्तानि भवन्ति । पुरे प्राचामिति प्राप्ति प्रतिपिद्यते । हास्तिनपुरम् । फलकपुरम् । मार्देयपुरम् । मृदोरपय, मार्देय । शुभ्रादिवाव ढक ॥

कुसूलकूपकुम्भशाल विले ॥ १०२ ॥

कुसूल कूप कुम्भ शाला इत्येतानि पूर्वपदानि विलशब्द उत्तरपदेऽन्तोदात्तानि भवन्ति । कुसूलविलम् । कूपविलम् । कुम्भविलम् । शालाविलम् । कुसूलादिग्रहण किम् ? सर्पविलम् । विल इति किम् ? कुसूलस्वामी ।

दिक्शब्दा ग्रामजनपदारयानचानराटेषु ॥ १०३ ॥

दिक्शब्दा पूर्वपदानि अन्तोदात्तानि भवन्ति ग्रामजनपदाख्यायानवाचिपूत्तरपदेषु चानराटशब्दे च । पूर्वंपुकांमशमी । अपरेपुकांमशमी । पूर्वकृष्णमृत्तिका । अपरकृष्णमृत्तिका । जनपद-पूर्वपञ्चाला । अपरपञ्चाला । आख्यायान-पूर्वाधिरामम् (१) । पूर्वयायातम् । अपरयायातम् । अधिराममधिकृत्य कृतो ग्रन्थ आधिरामम् । तथा यायातम् । चानराट-पूर्वचानराटम् । अपरचानराटम् । शब्दग्रहण कालवाचिनोऽपि दिक्शब्दस्य परिग्रहार्थम् ॥

आचार्योपसर्जनश्चान्तेवासिनि ॥ १०४ ॥

आचार्योपसर्जनान्तेवासिवाचिन्युत्तरपदे दिक्शब्दा अन्तोदात्ता भवन्ति । पूर्व

पाणिनीयाः । अपरपाणिनीयाः । पूर्वकाशकृत्स्नाः । अपरकाशकृत्स्नाः । आचार्योपसर्जनं इति किम् ? पूर्वशिष्याः । अन्तेवासिनीति किम् ? पूर्वपाणिनीयं शास्त्रम् ॥

उत्तरपदबृद्धौ सर्वं च ॥ १०५ ॥

उत्तरपदस्येत्यधिकृत्य या विहिता वृद्धिस्तद्व्युत्तरपदे सर्वशब्दो दिक्शब्दाश्चान्तोदात्ता भवन्ति । सर्वपाञ्चालकः । पूर्वपाञ्चालकः । उत्तरपाञ्चालकः । सुसर्वाद्भिद्विशब्देभ्यो जनपदस्येति तदन्तविधिना जनपदलङ्गो वुञ्प्रत्ययः । सुसर्वाद्भिज्जनपदस्य दिशो मद्रागामिति चोत्तरपदवृद्धिः । अधिकारलङ्गगादिह न भवति—सर्वमासः सर्वकारक इति ॥

बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम् ॥ १०६ ॥

बहुव्रीहौ समासे विश्वशब्दः पूर्वपदं संज्ञायां विषयेऽन्तोदात्तं भवति । विश्वदेवः । विश्वयशाः । विश्वमहान् । पूर्वपदप्रवृत्तिस्वरत्वेनायुदात्तत्वं प्राप्तम् । बहुव्रीहविति किम् ? विश्वे च ते देवाः विश्वदेवाः । संज्ञायामिति किम् ? विश्वे देवा अस्य विश्वदेवः । विश्वामित्रो विश्वामित्र इत्यत्र, संज्ञायां मित्राजिनयोरित्येतद्भवति परत्वात् । बहुव्रीहवित्येतदधिक्रियते प्रागन्ययीभावसंज्ञानात् ॥

उदरारवेपुषु ॥ १०७ ॥

उदर अश्व इषु इत्येतेषु उत्तरपदेषु बहुव्रीहौ समासे संज्ञायां विषये पूर्वपदमन्तोदात्तं भवति । वृकोदरः । दामोदरः । हर्यश्वः । यौवनारवः । सुवर्गपुंछेषुः । महेषुः ॥

क्षेपे ॥ १०८ ॥

क्षेपे गम्यमाने उदरादिवृत्तरपदेषु बहुव्रीहौ समासे संज्ञायां विषये पूर्वपदमन्तोदात्तं भवति । कुण्डोदरः । घटोदरः । कटुकाश्वः । स्यन्दिताश्वः । अनिघातेषुः । चलाचलेषुः । अनुदरः, सूदर इत्यत्र नञ्सुग्यामिच्येतद्भवति विप्रतिपेयेन ॥

नदी बन्धुनि ॥ १०९ ॥

बहुव्रीहौ समासे बन्धुन्युत्तरपदे नद्यन्तं पूर्वपदमन्तोदात्तं भवति । गार्गाबन्धुः । वात्सीबन्धुः । नदीति किम् ? ब्रह्मबन्धुः । ब्रह्मशब्दोऽप्युदात्तः । बन्धुनीति किम् ? गार्गाप्रियः ॥

निष्ठोपसर्गपूर्वमन्यतरस्याम् ॥ ११० ॥

बहुव्रीहौ समासे निष्ठान्तमुपसर्गपूर्वं पूर्वपदमन्यतरस्यामन्तोदात्तं भवति । अघौतमुखः २ । प्रच्छालितपादः । २ । यदि मुखशब्दः स्वाङ्गवाची तदा एवे मुखः स्वाङ्गमियेतद्भवति, न चेत् पूर्वपदप्रवृत्तिस्वरत्वेन गतिरनन्तर इत्येतद्भवति । किम् ? प्रसेचकमुखः । उपसर्गपूर्वमिति किम् ? शुष्कमुखः ॥

उत्तरपदादिः ॥ १११ ॥

उत्तरपदादिरित्येतद्विहितम् । यदि न ऊर्ध्वमनुक्ता ॥ १११ ॥

भवतीत्येवं तद्वैदित्यम् । वक्षति, कर्णो वर्णलक्षणात् । शुक्लकर्णः । कृष्णकर्णः ।
उत्तरपदस्येतत्वापादपरिसमाप्ते । आदिरिति प्रकृत्या भगालमिति यावत् ॥

कर्णो वर्णलक्षणात् ॥ ११२ ॥

बहुव्रीहौ समासे वर्णवाचिनो लक्षणवाचिनश्च कर्णशब्द उत्तरपदमाद्युदात्त
भवति । शुक्लकर्णः । कृष्णकर्णः । लक्षणात्-दात्रकर्णः । शङ्कूकर्णः । वर्णं लक्षण-
स्येति दीर्घवम् । पशूनां विभागज्ञापनार्थं दात्रशङ्कुप्रतिरूपके कर्णादिषु चिह्ने यत्
क्षिपते तदिह लक्षणं गृह्यते, तेन स्थूलकर्ण इत्यत्र न भवति । कर्ण इति किम् ?
श्वेतपादः । दूदशृङ्गः । वर्णलक्षणादिति किम् ? शोभनकर्णः ॥

संज्ञौपम्ययोश्च ॥ ११३ ॥

संज्ञायामौपम्ये च यो बहुव्रीहिवर्तते तत्र कर्णशब्द उत्तरपदमाद्युदात्तं भवति
संज्ञायाम् । कुडिकर्णः । मणिकर्णः । औपम्ये-गोकर्णः । खरकर्णः ॥

कण्ठपृष्ठग्रीवाजङ्घं च ॥ ११४ ॥

कण्ठ पृष्ठ ग्रीवा जङ्घा इत्येतानि उत्तरपदानि बहुव्रीहौ समासे संज्ञौपम्ययोर-
द्युदात्तानि भवन्ति । कण्ठः संज्ञायाम्-शितिकण्ठः । नीलकण्ठः । औपम्ये-खरकण्ठः ।
उष्ट्रकण्ठः । पृष्ठः संज्ञायाम्-काण्डपृष्ठः । नाकपृष्ठः । औपम्ये-गोपृष्ठः । अजपृष्ठः ।
ग्रीवा संज्ञायाम्-सुग्रीवः । नीलग्रीवः । दशग्रीवः । औपम्ये-गोग्रीवः । अश्वग्रीवः ।
जङ्घा संज्ञायाम्-नाडीजङ्घाः । तालजङ्घाः । औपम्ये-गोजङ्घाः । अश्वजङ्घाः । एणीजङ्घाः ॥

शृङ्गमवस्थाया च ॥ ११५ ॥

शृङ्गशब्दः उत्तरपदमवस्थायां संज्ञौपम्ययोश्च बहुव्रीहौ आद्युदात्तं भवति । उष्ट्र-
तशृङ्गः । द्व्यङ्गुलशृङ्गः । अङ्गुलशृङ्गः । अत्र शृङ्गोद्धमनादिकृत्तो गवादेर्वयोविशेषोऽ-
वस्था । संज्ञायाम्-शृङ्गशृङ्गः । औपम्ये-गोशृङ्गः । मेपशृङ्गः । अवस्थादिष्विति
किम् ? स्थूलशृङ्गः ॥

नञोजरमरमित्रमृताः ॥ ११६ ॥

नञ उत्तरे जरमरमित्रमृता बहुव्रीहौ समासे आद्युदात्ता भवन्ति । अजरः, अमरः,
अमित्र, अमृत (१) । नञ इति किम् ? माह्वमित्र । जरादय इति किम् ? अशत्रुः ।
नञ्मुस्याभित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वमेवात्र भवति ॥

सोर्मनसी अलोमोपसी ॥ ११७ ॥

सोऽत्तर मन्तमसन्तं च बहुव्रीहौ समासे आद्युदात्तं भवति लोमोपसी वर्ज-
यित्वा । सुकर्मा । सुधर्मा । सुप्रथिमा । असन्तम्-सुपयाः । सुयशाः । सुलोताः ।
सुखम् । सुभवत् । सोरिति किम् ? कृतकर्मा । कृतयशाः । मनसी इति किम् ?

१. अ यत्र पुरतवान्वरेऽय पाठो दृश्यते-“मरशब्दोऽयं प्रत्ययान्त इष्यते मरणं मर” इति ।

सुराजा । सुतशा । अलोमोपसी इति किम् ? सुलोमा । सूपाः । अनिनस्मद्ग्रहणा-
न्यर्थवताऽनर्थकेन चेत्यनर्थक्योरपि मनसोरिह ग्रहणम् । नञ्सुभ्यामित्यस्यायमप-
वादः । अपि तु परत्वात्, अपि पूर्वमित्येतन्नवति—सुकर्मकः । सुस्रोतस्कः ॥

क्रत्वादयश्च ॥ ११८ ॥

क्रत्वादयः सोरुत्तरे बहुव्रीहौ समासे आद्युदात्ता भवन्ति । सुव्रतुः । सुदशीपः ।
ऋतुः । दशीकः । प्रतीकः । प्रपूर्तिः । हव्यः । भगः । क्रत्वादिः ॥

आद्युदात्तं द्वयच्छन्दसि ॥ ११९ ॥

यदाद्युदात्तं द्वयच् उत्तरपद बहुव्रीहौ समासे सोरुत्तरं तदाद्युदात्तमेव भवति
छन्दसि विषये । स्वश्वास्त्वा सुरथामर्जयेम । निस्वरेणाश्वरथशब्दावाद्युदात्तौ । आद्यु-
दात्तमिति किम् ? या सुबाहुः स्वहुरिः । बाहुशब्दः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । द्वयजिनि
किम् ? सुगुरसत् । सुहिरण्यः । स्वश्वः । नञ्सुभ्यामित्यस्यायमपवादः ॥

वीरवीर्यौ च ॥ १२० ॥

वीर वीर्य इत्येतौ च शब्दौ सोरुत्तरे बहुव्रीहौ समासे छन्दसि विषये आद्युदात्तौ
भवतः । सुवीरेण ते । सुवीर्यस्य पतयः स्याम । वीर्यमिति यत्प्रत्ययान्त, तत्र यतोऽ-
नाव इति आद्युदात्तत्वं न भवतीत्येतदेव वीर्यग्रहण ज्ञापकम् । तत्र हि सति पूर्वणैव
पिद्वं स्यात् ॥

कूलतीरतूलमूलशालाक्षसममव्ययीभावे ॥ १२१ ॥

कूल तीर तूल मूल शाला अक्ष सम इत्येतानि उत्तरपदानि अव्ययीभावेसमासे,
आद्युदात्तानि भवन्ति । परिकूलम् । उपकूलम् । परितीरम् । उपतीरम् । परितूलम् ।
उपतूलम् । परिमूलम् । उपमूलम् । परिशालम् । उपशालम् । उपाक्षम् । पर्याक्षम् ।
सुपमम् । निपमम् । निपमम् । दुःपमम् । तिष्ठद्गुप्तमृतिष्वेते पठ्यन्ते ।
किम् ? उपबुम्भम् । अव्ययीभाव इति किम् ? परमकूलम् । उत्तमकूलम् ।
कूलादीनामाद्युदात्तत्वं विप्रतिषेधेन भवति—परिकूलम् ॥

कंसमन्थशूर्पपाय्यकाण्डं द्विगौ ॥ १२२ ॥

कंस मन्थ शूर्प पाय्य काण्ड इत्येतान्दुत्तरपदानि द्विगौ समासे
भवन्ति । द्विकसः । त्रिकसः । द्विमन्थः । त्रिमन्थः । द्विशूर्पः । त्रिशूर्पः । द्विपाय्यः
त्रिपाय्यः । द्विकाण्डः । त्रिकाण्डः । द्विगाविति किम् ? परमकसः । उत्तमकसः ॥

तत्पुरुषे शालायां नपुंसके ॥ १२३ ॥

शालाशब्दान्ते तत्पुरुषे समासे नपुंसकलिङ्गे उत्तरपदमाद्युदात्तं भवति । ब्राह्मण
शालम् । क्षत्रियशालम् । विभाषा सेनासुराच्छायाशालानिशानामिति नपुंसकलि
ङ्गता । तत्पुरुष इति किम् ? इदंशाल ब्राह्मणकुलम् । शालायामिति किम् ? ब्राह्मणसे
नम् । नपुंसक इति किम् ? ब्राह्मणशाला ॥

कन्या च ॥ १२४ ॥

तत्पुरुषे समासे नपुसकलिङ्गे कन्यासन्द उत्तरपदमाद्युदात्त भवति । सौशमिक
न्यम् । आह्वरकन्यम् । चर्मकन्यम् । सज्ञाया कन्योशीनरेण्विति नपुसकलिङ्गता ।
पष्ठीसमासा एते । नपुसक इत्येव । दाहिकन्या ॥

आदिश्चिहणादीनाम् ॥ १२५ ॥

कन्यान्ते तत्पुरुषे समासे नपुसकलिङ्गे चिहणादीनामादिरुदात्तो भवति । चिहण-
कन्यम् । मडरकन्यम् । मडुर इति केचित् पठन्ति । मडुरकन्यम् । चिहण । मडर
मडुर । वैतुल । पटरु । वैडालिकर्ग । वैतालकगिरि यन्ये पठन्ति । कुक्कट । चित्कण ।
तिक्कण इत्यपरे पठन्ति । चिहणादि । आदिरिति वर्तमाने पुनरादिग्रहण पूर्वपदा
युदात्तार्थम् ॥

चेलखेटकटुककाण्ड गर्हायाम् ॥ १२६ ॥

चेल खेट कटुक काण्ड इत्येतान्युत्तरपदानि तत्पुरुषे समासे गर्हाया गम्यमाना
यामाद्युदात्तानि भवन्ति । पुत्रचेलम् । भार्याचेलम् । उपानखेटम् । नगरखेटम् ।
दाधकटुकम् । उद्भिर्कटुकम् । भूतकाण्डम् । प्रजाकाण्डम् । चेलादिसादृश्येन पुत्रा
दीना गर्हा । तत्र पुत्रश्चेलमिवेति विगृह्य व्याघ्रादेराकृतिगणवाद् , उपमित व्याघ्रा
दिभिरिति समास । गर्हायामिति किम् ? परमचेलम् ॥

चीरमुपमानम् ॥ १२७ ॥

चीरमुत्तरपदमुपमानवाचि तत्पुरुषे समासे आद्युदात्त भवति । वस्त्र चीरमिव,
वस्त्रचीरम् । पटचीरम् । कम्बलचीरम् । उपमानमिति किम् ? परमचीरम् ॥

पललसूपशाक मिश्रे ॥ १२८ ॥

पलल सूप शाक इत्येतान्युत्तरपदानि मिश्रवाचिनि तत्पुरुषे समासे आद्युदात्तानि
भवन्ति । गुडपललम् । घृतपललम् । घृतसूप । मूलकसूप । घृतशाकम् । मुद्गशा
कम् । गुदेन मिश्र पलल, गुडपललम् । भक्ष्येण मिश्रोकरणमिति समास । मिश्र
इति किम् ? परमपललम् ॥

कूलसूदस्थलकर्पा सज्ञायाम् ॥ १२९ ॥

कूल सूद स्थल कर्प इत्येतान्युत्तरपदानि तत्पुरुषे समासे सज्ञाया विषये आद्यु
दात्तानि भवन्ति । दाहिकूलम् । माहकिकूलम् । देवसूदम् । माजीसूदम् । दाण्डा
यनस्थली । माहकिस्थली । शबिकप । ग्रामनामधेयान्येतानि । स्थलग्रहणे लिङ्ग-
विशिष्टत्वात् स्थलीशब्दोऽपि गृह्यते । जानपदकुण्डेयनेन ङीप् । सज्ञायामिति
किम् ? परमकूलम् ॥

अकर्मधारये राज्यम् ॥ १३० ॥

कर्मधारयवर्जिते तत्पुरुषे समासे राज्यमिषेतदुत्तरपदमाद्युदात्त भवति । ब्राह्मण

राज्यम् । क्षत्रियराज्यम् । अकर्मधारय इति किम् ? परमराज्यम् । चेलराज्यादिस्व-
रादव्ययस्वरो भवति पूर्वविप्रतिपेधेन । कुचेलम् । कुराज्यम् ॥

वर्ग्यादयश्च ॥ १३१ ॥

वर्ग्य इत्येवमादीन्युत्तरपदानि अकर्मधारये तत्पुरुषे समासे आद्युदात्तानि भवन्ति ।
वासुदेववर्ग्यः । वासुदेवपक्ष्यः । अर्जुनवर्ग्यः । अर्जुनपक्ष्यः । अकर्मधारय इत्येव-
परमवर्ग्यः । वर्ग्यादयः प्रातिपदिकेषु न पठ्यन्ते । दिगादिषु तु वर्गं पूरा गण पक्ष इत्ये-
वमादयो ये पठितास्त एव यत्प्रत्ययान्ता वर्ग्यादय इह प्रतिपत्तव्याः ॥

पुत्रः पुंभ्यः ॥ १३२ ॥

पुत्रशब्दः पुंशब्देभ्य उत्तरस्तत्पुरुषे आद्युदात्तो भवति । कौनटिपुत्रः । दामक-
पुत्रः । माहिषकपुत्रः । पुत्र इति किम् ? कौनटिमातुलः । पुम्प इति किम् ? गार्गी-
पुत्रः । वात्सीपुत्रः ॥

नाचार्यराजत्विक्स्संयुक्तज्ञात्याख्येभ्यः ॥ १३३ ॥

आचार्य उपाध्यायः । राजा ईश्वरः । ऋत्विजो याजकाः । संयुक्ताः स्त्रीसंबन्धिनः
श्यालादयः । ज्ञातयो मातृपितृसंबन्धिनो बान्धवाः । आचार्याद्यात्वेभ्यः परः पुत्र-
शब्दो नाद्युदात्तो भवति । आख्याग्रहणात् स्वरूपस्य पर्यायाणां विशेषाणां च ग्रहणं
भवति । आचार्यपुत्रः । उपाध्यायपुत्रः । शाकटायनपुत्रः । राजपुत्रः । ईश्वरपुत्रः ।
नन्दपुत्रः । ऋक्पुत्रः । याजकपुत्रः । होतुः पुत्रः । संयुक्तपुत्रः । संबन्धिपुत्रः ।
श्यालपुत्रः । ज्ञातिपुत्रः । भ्रातृपुत्रः । ऋतो विद्यायोनिसंबन्धेभ्य इति पठ्या
अलुक् । पुत्रस्वरे प्रतिषिद्धे समासान्नोदात्तत्वमेव भवति ॥

चूर्णादीन्यप्राणिपठ्याः ॥ १३४ ॥

उत्तरपदादिरिति वर्तते तत्पुरुष इति च । चूर्णादीन्युत्तरपदानि अप्राणिवाचिनः
पठ्यन्तान् पराणि तत्पुरुषे समासे आद्युदात्तानि भवन्ति । मुद्रचूर्णम् । मसूरचूर्णम्
अप्राणि इति किम् ? मसूरचूर्णम् । पृथ्वा इति किम् ? परमचूर्णम् । चूर्ण । करिप ।
करिव । शाकिन । शाकट । द्राक्षा । तूस्त । कुन्दम । दलप । चमसी । चक्रन(१) ।
चौल । चूर्णादिः । चूर्णादीन्यप्राण्युपग्रहादिति सूत्रस्य पाठान्तरम् । तत्त्रोपग्रह इति
पठ्यन्तमेव पूर्वाचार्योपचारेण गृह्यते ॥

पट् च काण्डादीनि ॥ १३५ ॥

पट् पूर्वोक्तानि काण्डादीन्युत्तरपदानि अप्राणिपठ्या आद्युदात्तानि भवन्ति
काण्डं गर्हायामित्युक्तमगर्हायामपि भवति-दर्भकाण्डम् । शरकाण्डम् । च. ३. ३.
नमित्युक्तमनुपमानमपि भवति-दर्भचीरम् । कुशचीरम् । पल्लसूपशाकं मिश्रइत्यु-

१. चक्रनरत्यन्ये पठन्ति । इति पद्मजरी ।

क्षममिश्रेऽपि भवति-तिलपल्लम् । मुद्गसूप । मूलकशाकम् । कूल सञ्ज्ञायामित्युक्त-
भसञ्ज्ञायामपि भवति-नदीकूलम् । समुद्रकूलम् । पठिति किम् ? राजसूद (१) ॥

कुण्ड वनम् ॥ १३६ ॥

कुण्डशब्दोऽत्र कुण्डसादृश्येन वने वृत्तते । कुण्डमियेतदुत्तरपद वनवाचि-
तत्पुरुषे समासे आद्युदात्त भवति । दर्भकुण्डम् । शरकुण्डम् । वनमिति किम् ?
मृकुण्डम् ॥

प्रकृत्या भगालम् ॥ १३७ ॥

भगालवाच्युत्तरपद तत्पुरुषे समासे प्रकृतिस्वर भवति । कुम्भीभगालम् ।
कुम्भीकपालम् । कुम्भीनदालम् । भगालादयो मध्योदात्ता । प्रकृत्येतदधिष्ठितमन्त
इति यावद्वेदितव्यम् ॥

शिते नित्यावहज बहुव्रीहानभसत् ॥ १३८ ॥

शितेरुत्तरपद नित्य यदवहज् भसच्छब्दवर्जित बहुव्रीहौ समासे तत्प्रकृतिस्वर
भवति । शितिपाद । शित्यस । शियोष्ठ । पादशब्दो वृषादित्वादादयुदात्त । असौ-
ष्ठशब्दौ च प्रत्ययस्य निष्वादाद्युदात्तौ । शितेरिति किम् ? दर्शनीयपाद । नित्यग्रहण
किम् ? शितिककुप् । ककुदस्यापस्थाया लोपो विधीयते । तत्रावस्थाया अन्यत्र शिति-
ककुद इति बहुव्रीह्युत्तरपद भवतीति तेन न नित्यावहज् । अवहजिति किम् ? शितिल-
लाट । बहुव्रीहाविति किम् ? शिते पाद, शितिपाद । अमसदिति किम् ? शिति
भसत् । शितिशब्द आद्युदात्त । पूर्वपदप्रकृतिस्वरपचादो योग ॥

गतिकारकोपपदात्कृत् ॥ १३९ ॥

तत्पुरुष इति वृत्तते, न बहुव्रीहाविति । गते, कारकादुपपदात् कृदन्तमुत्तरपद
तत्पुरुषे समासे प्रकृतिस्वर भवति । प्रकारक । प्रकरणम् । प्रहारक । प्रहरणम् ।
कारकात्-इष्मप्रव्रश्चन । पलाशशातन । रमश्रुक्पन । उपपदात्-ईषत्कर ।
दुष्कर । सुकर । सर्वत्रैवात्र लिख्य । गतिकारकोपपदादिति किम् ? देवदत्तस्य
कारको, देवदत्तकारक । देवदत्तस्यति शेषलक्षणा पृथी । कृद्ग्रहणविस्पष्टार्थम् । प्रपच
तितराम् । प्रपचितितमाम् इत्यत्र तरवाच्यन्तेन समासे कृते पश्चादाम् । तत्र सतिशि
ष्टत्वादाय एव स्वरो भवतीत्येके । प्रपचतिदेश्यार्थं तु कृद्ग्रहण दृश्यत एव ॥

उभे वनस्पत्यादिषु युगपत् ॥ १४० ॥

प्रकृत्येति वृत्तते । वनस्पत्यादिषु समासेषु उभे पूर्वोत्तरपदे युगपत् प्रकृतिस्वरे
भवत । वनस्पति । वनस्पतिशब्दावाद्युदात्तौ, पारस्परप्रभृतिवात् सुट् । बृह
स्पति । बृहता पति । तद्बृहतो करपत्योश्चोरदेवतयो सुट् तलोपश्चेति सुट् तकार-
लोपश्च । बृहदित्येतदन्तोदात्त निपातयन्ति । तस्य केचिदशुदात्तत्वं वर्णयन्ति ।

शचीपतिः । शचीशब्दः कृदिकारादन्तिन इति ङीप्प्रत्ययान्तत्वादन्तोदात्तः । केचित्तु शार्ङ्गवादिषु पठन्ति, तेषामाद्युदात्तः । तनूनपात् । तनोतेरौणादिक ऊप्रत्ययस्तेन तनूशब्दोऽन्तोदात्तः । न पाति न पालयति वा नपात् क्तिन्तः । नम्राणून्पादित्यादिनाऽऽद्युदात्तो निपातितः । तन्वा नपात्, तनूनपात् । नराशंसः । नरा अस्मिन्नासीनाः शसन्ति, नरा एवं शसन्तीति वा नराशसः । नृ नये । अघन्तो नरशब्द आद्युदात्तः । शसशब्दोऽपि घञन्तः । अन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घत्वम् । शुनः शेषः । शुन इव शेषोऽस्येति बहुव्रीहिः । तत्र शेषपुच्छलाङ्गुलेषु शुनः सञ्ज्ञायामिति पठ्या अलुक् । उभायाद्युदात्तौ । शण्डामर्कौ । शण्डमर्कशब्दौ घञन्तत्वादाद्युदात्तौ । तयोर्द्वन्द्वेऽन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घत्वम् । तृष्णावरुत्री । तृष्णाशब्द आद्युदात्तः । वरुत्रीशब्दो, प्रमित्तादिमूत्रे निपातितोऽन्तोदात्तः । तत्र द्वन्द्वे दीर्घव पूर्ववत् । वय्वाविश्वद्यसी । वय्वशब्दोऽन्तोदात्तः । विश्ववय्वशब्दोऽपि, बहुव्रीहौ विश्व सञ्ज्ञायामिति विश्वशब्दोऽन्तोदात्तः । तयोर्द्वन्द्वे दीर्घत्वं पूर्ववत् । मर्त्युः । मरिति, मृदो विप्रत्ययः । मृत्युशब्दोऽन्तोदात्तः । द्वन्द्वानामदेवताद्वन्द्वार्थोऽनुदात्ताद्युत्तरपदार्थश्च वनस्पत्यादिषु पाठः ॥

देवताद्वन्द्वे च ॥ १४१ ॥

देवतावाचिनां यो द्वन्द्वस्तत्र युगपदुभे पूर्वोत्तरपदे प्रकृतिस्वरे भवतः । इन्द्रासोमौ । इन्द्रावरुणौ । इन्द्राबृहस्पती । ऋज्रेन्द्राग्नेति इन्द्रशब्द आद्युदात्तो निपातितः । सोम इति मन्प्रत्ययान्त (१) । वरुण उनच्प्रत्ययान्तस्तेनाऽऽद्युदात्तः । बृहस्पतिशब्दे वनस्पत्यादित्वाद् द्वाद्युदात्तौ, तेनेन्द्राबृहस्पती इत्यत्र त्रय उदात्ता भवन्ति । देवताग्रहण किम् ? प्लुत्तन्यग्रोधौ । द्वन्द्वग्रहण किम् ? अग्निशेमः ॥

नोत्तरपदेऽनुदात्तादानपृथिवीरुद्रपूपमन्थिषु ॥ १४२ ॥

उत्तरपदेऽनुदात्तादौ पृथिवीरुद्रपूपमन्थिवजिते देवताद्वन्द्वे नोभे युगपत् प्रकृतिस्वरे भवतः । इन्द्राग्नी । इन्द्रवायू । अग्निवायुशब्दावन्तोदात्तौ । उत्तरपदग्रहण अनुदात्तादावियुत्तरपदविशेषण यथा स्याद्, द्वन्द्वविशेषण मा मृदिति । अनुदात्तादाविति विधिप्रतिषेधयोर्विषयविभागार्थम् । अपृथिव्यादिष्विति किम् ? यावापृथिव्यौ । यावाशब्द आद्युदात्तो निपातितः । पृथिवीशब्दो ङीप्प्रत्ययान्तत्वादन्तोदात्तः । रुद्र-सोमारुद्रौ । रोदेणिलुक् चेति रुद्रशब्दो रजक्प्रत्ययान्तोऽन्तोदात्तः । पूषन्-इन्द्रावरुणौ । श्वन्नुच्चनृष्वन्निति पूषाऽन्तोदात्तो निपात्यते । मन्थिन्-शुक्रामन्थिनी । मन्थोऽस्यारतीति मन्थी । इत्यन्तत्वादन्तोदात्तः । पृथिव्यादिषु तु उभे युगपत् प्रकृतिस्वरे भवत एव ॥

अन्तः ॥ १४३ ॥

अन्त इत्यधिकारो यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामस्तत्र समासस्योत्तरपदस्यान्त

उदात्तो भवतीत्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति—याथघञ्क्ताजवित्रकाणामिति ।
सुनीयः । अवन्मृथः ॥

याथघञ्क्ताजवित्रकाणाम् ॥ १४४ ॥

य अथ घञ् क्त अञ् अप् इत्र क इत्येवमन्तानामुत्तरपदानां गतिकारकोपपदा-
न्त्यरेषामन्त उदात्तो भवति । सुनीयः । अवन्मृथः । हनिकुपिनीरमिकाशिम्यः कथन्
इति अवे भृञ् इति च कथन्प्रत्ययान्तावेतौ । तत्र कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वस्वेनाद्युदात्त-
मुत्तरपदं स्यात् । अथ,—आवसयः । उपवसयः । उपसर्गं वसेरित्यधन्प्रत्ययः । घञ्-
प्रभेदः । काष्ठभेदः । रज्जुभेदः । क-दूरादागतः । विशुष्कः । आतपशुष्कः । अच्-
प्रलयः । प्रजयः । ज्यो निवासे, जयः करणमिति चाद्युदात्तौ चयजयशब्दौ प्रयोज-
यतः । अप्-प्रलवः । प्रसवः । इत्र-प्रलवित्रम् । प्रसवित्रम् । क-गोवृषः । खरीवृषः ।
गां वर्पति खरीं वर्पतीति, मूलविभुजादित्वात्प्रत्ययः । प्रवृषः । प्रहृषः । इगुपध-
जेति कप्रत्ययः । वृषादीनां चेति वृषशब्द आद्युदात्तः । गतिकारकोपपदादित्येव ।
सुस्तुतं भवता । कर्मप्रवचनीयेऽन्ययस्वर एव भवति ॥

सूपमानात् क्तः ॥ १४५ ॥

सु इत्येतदुपमानाच्च परं क्तान्तमुत्तरपदमन्तोदात्तं भवति । सूकृतम् । सुमुक्तम् ।
सुपीतम् । उपमानात्-वृकान्त्रुमम् । शशप्लुतम् । सिंहविनर्दितम् । सुशब्दाद्
गतिरनन्तर इति प्राप्ते । उपमानादपि तृतीया कर्मणीति, अयमपवादः । गतिकारकोप-
पदादित्येव । सुस्तुतं भवता ॥

संज्ञायामनाचितादीनाम् ॥ १४६ ॥

संज्ञायां विषये गतिकारकोपपदात् क्तान्तमुत्तरपदमन्तोदात्तं भवति आचिता-
दीन् वर्जयित्वा । संभूतो रामायणः । उपहृतः शाकल्यः । परिजग्धः कौण्डिन्यः ।
संभूत इति प्राप्त्यर्थाद् भवतेः कर्मणि क्तः । गतिरनन्तर इत्यत्र हि कर्मणीत्यनुवर्तते
तद्वाधनार्थं चेदम् । धनुष्ताता नदी । कुहालखात नगरम् । हस्तिमृदिता भूमिः ।
तृतीया कर्मणीति प्राप्तिरिह बाध्यते । अनाचितादीनामिति किम् ? आचितम् ।
पर्याचितम् । आस्थानितम् । परिगृहीतम् । निरुक्तम् । प्रतिपन्नम् । प्रश्लिष्टम् ।
उपहृतम् । उपस्थितम् । संहिताऽऽविष् संहिताशब्दो यदा गौरवस्य संज्ञा तदाऽ-
न्तोदात्तो न भवति । यदा तु, गोः संज्ञा तदाऽन्तोदात्त एव ॥

प्रवृद्धादीनां च ॥ १४७ ॥

प्रवृद्धादीनां च क्तान्तमुत्तरपदमन्तोदात्तं भवति । प्रवृद्धं यानम् । प्रवृद्धो वृषलः ।
प्रयुक्ताः सक्तयः । आकर्षेऽवहितः । अवहितो भोगेषु । खट्वारूढः । कविशस्तः ।
यानादीनामत्र गणे पाठः प्रायो वृत्तिप्रदर्शनार्थो न विषयनियमार्थः । यानादिभ्योऽ-
न्यत्रापि तेषामन्तोदात्तत्वं भवत्येव । विषयनियमार्थ एवेत्येके । असंज्ञार्थोऽयमारम्भः ।

आकृतिगणश्च प्रवृद्धादिर्द्रष्टव्यः । तेन पुनरुत्स्यूतं वासो देयं पुनर्निष्कृतो रथ इत्येव-
मादि सिद्धं भवति ॥

कारकादत्तश्रुतयोरेवाशिपि ॥ १४८ ॥

संज्ञायामिति वर्तते, क इति च । संज्ञायां विषये आशिपि गम्यमानायां कार-
कादुत्तरयोर्दत्तश्रुतयोरेव कान्तयोरन्त उदात्तो भवति । देवा एनं देवामुर्देवदत्तः ।
विष्णुरेनं श्रूयाद् विष्णुश्रुतः । कारकादिति किम् ? कारकाद्वियमो मा भूत् ।
भूतो(१) रामायणः । दत्तश्रुतयोरिति किम् ? देवपालितः । एतस्मान्नियमादत्र
संज्ञायामनाचितादीनामित्यन्तोदात्तत्वं न भवति, तृतीया कर्मणीत्येवात्र भवति ।
एवकारकरणं किम् ? कारकावधारण यथा स्याद्, दत्तश्रुतावधारणं मा भूत् । अकार-
कादपि दत्तश्रुतयोरन्त उदात्तो भवति । सश्रुतः । विश्रुतः । आशिपीति किम् ?
अनाशिपि नियमो मा भूत्-देवैः रसाता देवस्ताता । कारकादत्तश्रुतयोराशिव्येवेत्येव-
मत्र नियम इष्यते । तेनाहो नवति देवदत्त इत्यत्र न भवति । देवदत्त इति कस्य-
चित् शङ्खस्य नाम । तत्र तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमेव भवति ॥

इत्थम्भूतेन कृतमिति च ॥ १४९ ॥

इम प्रकारमापन्न इत्थम्भूतः । इत्थम्भूतेन कृतमित्येतस्मिन्नर्थे यः समासो वर्तते
तत्र कान्तमुत्तरपदमन्तोदात्त भवति । मुत्तप्रलपितम् । उन्मत्तप्रलपितम् । प्रमत्तगी-
तम् । विषयश्रुतम् । कृतमिति क्रियासामान्ये करोतिर्वर्तते, नामूतप्रादुर्भाव एव ।
तेन प्रलपिताद्यपि कृत भवति । तृतीया कर्मणीत्यस्यापमपवाद् । भावे तु यदा
प्रलपिताद्यस्तदा, आधादिस्वरौष्येव सिद्धमन्तोदात्त भवति ॥

अनो भावकर्मवचनः ॥ १५० ॥

अनप्रत्ययान्तमुत्तरपदं भाववचन कर्मवचन च कारकात्परमन्तोदात्तं भवति
ओदनभोजन सुखम् । पयःपान सुखम् । चन्दनप्रियङ्गुकाळेपन सुखम् । कर्मवचन-
राजभोजनाः शालयः । राजाच्छादनानि वासांसि । कर्मणि च येन सस्पर्शात् कर्तुः
शरीरसुखमित्ययं योग उभयथा वर्ण्यते-कर्मण्युपपदे भावे ह्युद्भवति । कर्मण्यभि-
ह्युद्भवतीति तत्र पूर्वस्मिन्सूत्रार्थे भाववचनोदाहरणानि, उत्तरत्र कर्मवचनोदाहर-
णानि । अन इति किम् ? हस्तहार्यमुदधिम् । भावकर्मवचन इति किम् ? दन्तधा-
वनम् । करणे ह्युद् । कारकादित्येव, निदर्शनम् । अवलेखनम् । सर्वेषु
षेपु प्रकृतिस्वरो भवति ॥

मन्स्किन् व्याख्यानशयनासनस्थानयाजकादिक्रीताः ॥ १५१ ॥

मन्त्रन्त क्तिन्नन्त व्याख्यान शयन आसन स्थान इत्येतानि याजकादयः
पृश्नोत्तरपदमन्तोदात्त भवति । मन्-रथवर्त्म । शकटवर्त्म । किन्-पाणिनिहृतिः

आपिशलिकृतिः । व्याख्यान-श्रवणव्याख्यानम् । छन्दोव्याख्यानम् । शयन-राज-
शयनम् । ब्राह्मणशयनम् । आसन-राजासनम् । ब्राह्मणासनम् । स्थान-गोस्थानम् ।
अश्वस्थानम् । याजकादि-ब्राह्मणयाजकः । चित्रिययाजकः । ब्राह्मणपूजकः । चित्रिय-
पूजकः । याजकादयो ये, याजकादिभिश्चेति पठ्यमानासार्थाः पठ्यन्ते त एवेह
गृह्यन्ते । क्रीत-गोक्रीतः । अश्वक्रीतः । कृत्स्वरापवादोऽयं योगः । क्रीतशब्दे तु
तृतीया कर्मणीत्यस्यापवादः । व्याख्यानशयनासनस्थानानामभावकर्मार्थं ग्रहणम् ।
कारकादित्येव, प्रकृतिः । ग्रहणः ॥

सप्तम्याः पुण्यम् ॥ १५२ ॥

सप्तम्यन्तात्परं पुण्यमित्येतदुत्तरपदमन्तोदात्तं भवति । अभ्ययने पुण्यम्, अभ्य-
यनपुण्यम् । वेदे पुण्य, वेदपुण्यम् । सप्तमीति योगविभागात् समासः । तत्पुरुषे
तुल्याय इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं प्राप्तमित्यन्तोदात्तत्वं विधीयते । उणादीनां तु
न्युत्पत्तिपक्षे कृत्स्वरेणादुदात्तः पुण्यशब्दः स्यादिति । सप्तम्या इति किम् ? वेदेन
पुण्य, वेदपुण्यम् ॥

उनार्यकलहं तृतीयायाः ॥ १५३ ॥

उनार्यान्नुत्तरपदानि कलहशब्दश्च तृतीयान्तात्परमन्तोदात्तानि भवन्ति ।
मापोनम् । कार्पाणोनम् । मापविकलम् । कार्पाणविकलम् । कलह-असिकलहः ।
वाक्कलहः । तृतीयापूर्वपदप्रकृतिस्वरापवादो योगः । अत्र केचिदर्थं इति स्वरूपग्रहण-
भिच्छन्ति, धान्येनार्यो धान्यार्थः । उनशब्देनैव त्वर्थनिर्देशार्थेन तदर्थानां ग्रहण-
मिति प्रतिपदोक्तत्वादेव तृतीयासनासपरिग्रहे सिद्धे तृतीयाग्रहणं विस्पष्टार्थम् ॥

मिश्रं चानुपसर्गमसन्धौ ॥ १५४ ॥

तृतीयेति वक्तंते । मिश्र इत्येतदुत्तरपदमनुपसर्गं तृतीयान्तात्परमन्तोदात्तं भव-
त्यसन्धौ गम्यमाने । गुडमिश्राः । तिलमिश्राः । सर्पिमिश्राः । मिश्रमिति किम् ? गुड-
धानाः । अनुपसर्गमिति किम् ? गुडसंमिश्राः । इहानुपसर्गग्रहणं शापकमन्यत्र मिश्र-
ग्रहणे सोपसर्गग्रहणस्य । तेन मिश्रशब्देनैव सोपसर्गेणापि मिश्रशब्देन तृतीयास-
मासो भवति । असन्धाविति किम् ? ब्राह्मणमिश्रो राजा । ब्राह्मणैः सह संहित ऐकार्थं
मापन्नः । सन्धिरिति हि पणवन्धेनैकार्थमुच्यते । केचित्पुनराहुर्गृह्यमाणविशेषा प्र-
त्यासत्तिः (१) सन्धिरिति । तत्र राज्ञो ब्राह्मणैः सह देशप्रत्यासत्तावपि सत्यां सृष्टिवि-
भागस्वरूपभेदो गृह्यत इति ब्राह्मणमिश्रो राजेति प्रत्युदाह्रियते । उदाहरणेऽप्यविभा-
गापत्तिरेव गुडमिश्रा इति ॥

नव्यो गुणप्रतिपेधे सम्पाद्यर्हहितालमर्थास्तद्धिताः ॥ १५५ ॥

सम्पादि अर्हं हित अलम् इत्येवमर्था ये तद्धितास्तदन्तान्युत्तरपदानि नवो गुण-

१. गृह्यमाणो विशेषो व्यावर्तित्यस्यां प्रत्यासत्तो सा गृह्यमाणविशेषा प्रत्यासत्तिरिति
पदमन्तो ॥

प्रतिपेधे वर्तमानात् पराण्यन्तोदात्तानि भवन्ति । सम्पादि-कर्णवेष्टकाम्यां सम्पादि,
 मुख, कार्यवेष्टकिकं, न कर्णवेष्टकिकं अकर्णवेष्टकिकम् । अर्ह-द्वैदमर्हति द्वैदिकः । न
 द्वैदिकोऽचद्वैदिकः । हित-वासेभ्यो हितो वत्सीयो, न वासीयोऽवत्सीयः । अलमर्थ-
 सन्तापाय प्रभवति सान्तापिकः । न सान्तापिकोऽसान्तापिकः । नञ इति किम् ?
 गार्दभरथमर्हति गार्दभरथिकः । विगार्दभरथिकः । गुणप्रतिपेध इति किम् ? गार्द-
 भरथिकादन्योऽगार्दभरथिकः । गुण इति तद्वितार्थप्रवृत्तिनिमित्तं सम्पादिवाचु-
 च्यते तत्प्रतिपेधो यत्रोच्यते समासे तत्राय विधिः । कर्णवेष्टकाम्यो न सम्पादि मुख-
 मिति । सम्पाद्यर्हद्वितालमर्था इति किम् ? पाणिनीयमधीते पाणिनीयो न पाणिनी-
 योऽपाणिनीयः । तद्विता इति किम् ? कन्या वादुमर्हति कन्याग्रोढा न घोढाऽग्रोढा ।
 अर्हं कृत्यवृत्तश्चेति वृत् ॥

ययतोच्चातदर्थे ॥ १५६ ॥

य यत् ह्येतौ यौ तद्वितावतदर्थे वर्तते तदन्तस्योत्तरपदस्य नञो गुणप्रतिपेधवि-
 ध्यादन्त उदात्तो भवति । पाशाना समूहः पारया, न पारया अपारया । अतृण्या
 यत्-दन्तेषु भवं दन्त्य न दन्त्यमदन्त्यम् । अकर्ण्यम् । अतदर्थ इति किम् ?
 सुवकं पाद्यम् । न पाद्यमपाद्यम् । तद्विता इत्येव । अदेयम् । गुणप्रतिपेध इत्येव
 दन्त्यादन्त्यददन्त्यम् । निरनुबन्धकैकानुबन्धकयोर्ययतोर्ग्रहणादिह न भवति-वामदे
 वाद्द्वयद्द्वयौ, वामदेव्य, न वामदेव्यमवामदेव्यमिति ॥

अचूकानशक्तौ ॥ १५७ ॥

अचूक इत्येवमन्तमशक्तौ गम्यमानायामुत्तरपद नञः परमन्तोदात्त भवति
 अपचो यः पक्तु न शक्नोति । अजयः । क. खल्वपि-अवित्तिपः । अविलिखः । अशक्ता
 वितीति किम् ? अपचो दीक्षितः । अपचः परिभाजकः (१) ॥

आक्रोशे च ॥ १५८ ॥

आक्रोशे च गम्यमाने नञ उत्तरमचूकान्तमन्तोदात्तं भवति । १५८ जा० १५८.
 अपठोऽय जाह्नमः । पक्तु पठितु शक्तोऽप्येवमाक्रुरयते । अविक्षिपः । अविलिखः ॥

सज्ञायाम् ॥ १५९ ॥

आक्रोशे गम्यमाने नञः परमुत्तरपद सज्ञायाम् वर्तमानमन्तोदात्तं भवति । अदेव
 दत्तः । अवज्ञदत्तः । अविष्णुमित्रः ।

कृत्योक्तेष्वुच्चार्यादयश्च ॥ १६० ॥

कृत्य उक्तेष्वुच्चार्यादयश्च नञ उत्तरेऽन्तोदात्ता भवन्ति ।
 अकर्तव्यम् । अकरणीयम् । उक्ते-अनागामुकम् । अनपलापुकम् । इष्णुच्-अनलङ्करी-
 ण्युः । अनिराकरिण्युः । इष्णुजग्रहणे कर्तरि भुवः सिष्णुजित्यस्य ६ ७

२. गुणप्रतिपेध इत्येव, अन्योपः पचादपच र वृत्तिक पुरतकान्तरे ।

ग्रहणमिकारादेर्विधानसामर्थ्याद्भवति । अनाद्यम्भविष्णुः । असुभगम्भविष्णुः ।
 चार्वाक्यः—अचारः । असाधुः । अयौधिकः । अवदान्यः । चारु । साधु । यौधिकः ।
 अनङ्गमेजय । अत्र द्वितीये नञ्समासेऽन्तोदात्तत्वम्—अनङ्गमेजयः । वदान्य । अक-
 स्मात् । अत्रापि द्वितीये नञ्समासेऽन्तोदात्तत्वम्—अनकस्मात् ॥ वर्त्तमानवर्द्धमानावर-
 माणप्रियमाणक्रियमाणरोचमानशोभमानाः सज्ञायाम् ॥ एते वर्त्तमानादयः सज्ञायां
 द्रष्टव्याः ॥ विकारसद्वरो व्यस्तसमस्ते ॥ अविकारः । असदृशः । अविकारसदृशः ।
 गृहपति । गृहपतिकः ॥ राजाहोरेक्षुन्दसि ॥ अराजा । अनहः । भाषायां नञ्स्वर-
 एव भवति ॥

विभाषा वृत्तत्रतीक्ष्णशुचिषु ॥ १६१ ॥

वृत्तन्त अत्र तीक्ष्ण शुचि इत्येतेषु नञ् उत्तरेषु विभाषाऽन्त उदात्तो भवति ।
 अकर्त्ता । २ । अत्र—अनञ्जम् २ । तीक्ष्ण—अतीक्ष्णम् २ । शुचि—अशुचिः । २ ।
 परेऽप्ययस्वर एव भवति ॥

बहुव्रीहाविदमेतत्तद्वयः प्रथमपूरणयोः क्रियागणने ॥ १६२ ॥

बहुव्रीहौ समासे इदम् एतद् तद्व्येभ्य उत्तरस्य प्रथमशब्दस्य पूरणप्रत्ययान्तस्य
 च क्रियागणने वर्त्तमानस्यान्त उदात्तो भवति । इदं प्रथमं गमनं भोजनं वा यस्य स
 इदमप्रथमः । इदं द्वितीयः । इदं तृतीयः । एतत्प्रथमः । एतद्वितीयः । एतत्तृतीयः । तत्प्र-
 थमः । तद्वितीयः । तत्तृतीयः । बहुव्रीहविति किम् ? अनेन प्रथम इदमप्रथमः ।
 तृतीयेति योगविभागात् समासः । इदमेतत्तद्वय इति किम् ? यत्प्रथमः । प्रथमपूरण-
 योरिति किम् ? तानि बहुव्यस्य तद्वहः । क्रियागणन इति किम् ? अयं प्रथम एषां
 त इदमप्रथमः । द्रव्यगणनमेतत् । गणन इति किम् ? अयप्रथम एषामिदं प्रथमः ।
 इदमप्रधाना इत्यर्थः । उत्तरपदस्य कार्यत्वात् कपि पूर्वमन्तोदात्तं भवति—इदमप्रथ-
 मकाः । बहुव्रीहावित्येतत्, वन समास इति प्रागेतस्मादधिकृतं वेदितव्यम् ॥

संख्यायाः स्तनः ॥ १६३ ॥

संख्यायाः परः स्तनशब्दो बहुव्रीहौ समासेऽन्तोदात्तो भवति । द्विस्तना । त्रिस्तना ।
 चतुःस्तना । संख्याया इति किम् ? दर्शनीयरतना । स्तन इति किम् ? द्विशिरा (१) ॥

विभाषा छन्दसि ॥ १६४ ॥

छन्दसि विषये बहुव्रीहौ समासे संख्यायाः परः स्तनशब्दो विभाषाऽन्तोदात्तो
 भवति । द्विस्तनां कुर्याद्वामदेवः । द्विस्तनां करोति यावापृथिव्योर्दोहाय । चतुःस्तनां
 करोति पशूनां दोहाय । चतुःस्तना करोति ॥

संज्ञायां मित्राजिनयोः ॥ १६५ ॥

संज्ञायां विषये बहुव्रीहौ समासे मित्र अजिन इत्येतयोर्द्वयपदयोर्द्वय उदात्तो

भवति । देवमित्रः । ब्रह्ममित्रः । वृकाजिनः । कूलाजिनः । कुन्त्याजिनः । संज्ञायामिति
किम् ? प्रियमित्रः । महाजिनः ॥ छत्रपिप्रतिपद्यो मित्रे ॥ विश्वामित्र ऋषिः ॥

व्यवायिनोऽन्तरम् ॥ १६६ ॥

व्यवायी व्यवधाता । तद्वाचिनः परमन्तरं बहुव्रीहौ समासेऽन्तोदात्तं भवति ।
वज्रान्तरः, पटान्तरः, काद्वलान्तरः । वस्त्रमन्तरं, अवधायकं यस्य स वज्रान्तरः ।
वज्रव्यवधायक इत्यर्थः । व्यवायिन इति किम् ? आत्मान्तरः । आत्मा स्वभावोऽन्त-
र्यो यस्यासावात्मान्तरः ॥

मुखं स्वाङ्गम् ॥ १६७ ॥

मुखमुत्तरपदं स्वाङ्गवाचि बहुव्रीहौ समासेऽन्तोदात्तं भवति । गौरमुखः । भद्र-
मुखः । स्वाङ्गमिति किम् ? दीर्घमुखा शाला । स्वाङ्गमद्ववादिलक्षणमिह गृह्यते ॥

नाट्ययद्रिकशब्दगोमहत्स्थूलमुष्टिपृथुवत्सेभ्यः ॥ १६८ ॥

अथय द्रिकशब्दो गोमहत् स्थूल मुष्टि पृथु वत्स इत्येतेभ्यः परं मुखं स्वाङ्गवाचि
बहुव्रीहौ समासे नान्तोदात्तं भवति । अव्यय-उच्चैर्मुखः । नीचैर्मुखः । द्रिकशब्द-
प्राङ्मुखः, प्रत्याङ्मुखः । गो-गोमुखः । महत्-महामुखः । स्थूल-स्थूलमुखः । मुष्टि-
मुष्टिमुखः । पृथु-पृथुमुखः । वत्स-वत्समुखः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरो यथायोगमेषु भव-
ति । गोमुष्टिवत्सपूर्वस्योपमानलक्षणो विकल्पः पूर्वविप्रतिपेधेन बाध्यते ॥

निष्ठोपमानादन्यतरस्याम् ॥ १६९ ॥

निष्ठान्तादुपमानवाचिनश्च मुखं स्वाङ्गमुत्तरपदमन्यतरस्यां बहुव्रीहौ समासेऽ-
न्तोदात्तं भवति । प्रचालितमुखः । यदैतदुत्तरपदान्तोदात्तत्वं न भवति तदा निष्ठो-
पसर्गपूर्वमन्यतरस्यामिति पठेत् पूर्वपदान्तोदात्तत्वं, तदभावपक्षेऽपि पूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वेन गतिस्वर इति त्रिग्युदाहरणानि भवन्ति । उपमानात्-सिंहमुखः २ ।
व्याघ्रमुखः ॥ २ ॥

जातिकालसुरादिभ्योऽनाच्छादनात्कोऽकृतमितप्रतिपन्नाः ॥ १७० ॥

जातिवाचिन आच्छादनवर्जितात् कालवाचिनः सुरादिभ्यश्च परं कान्तं कृत-
मितप्रतिपन्नान् वर्जयित्वा बहुव्रीहौ समासेऽन्तोदात्तं भवति । सारङ्गजग्धः । पलाण्डु-
भक्षितः । काल-मासजातः । संवत्सरजातः । द्वयहजातः । त्र्यहजातः । सुरादिभ्यः-
कृतजातः । दुःखजातः । तृप्रजातः । जात्यादिभ्य इति किम् ? पुत्रजातः । आहि-
ताग्न्यादिश्चात् परनिपातः । अनाच्छादनादिति किम् ? वक्षश्चक्षुः । वसनच्छदः ।
अकृतमितप्रतिपन्ना इति किम् ? कुण्डकृतः । कुण्डमितः । कुण्डप्रतिपन्नः । एतेषु
बहुव्रीहिषु निष्ठास्तस्व(१) पूर्वनिपातो न भवत्येवास्मादेव ज्ञापनात् । प्रयुदाहरणेपु
पूर्वपदप्रकृतिस्वरो गोऽग्निसत्त्वः । सुरादयस्तृतीयेऽप्यप्ये, पञ्चम्ये, ॥

वा जाते ॥ १७१ ॥

जातशब्द उत्तरपदे वा अन्त उदात्तो भवति बहुव्रीहौ समासे जातिकालसुखादिभ्यः । दन्तजातः । २ स्तनजातः । २ कालात्—मासजातः । २ । सर्वत्सरजातः । २ सुखादिभ्यः—सुखजातः । २ दुःखजातः । २

नञ्सुभ्याम् ॥ १७२ ॥

नञ्सुभ्यां परमुत्तरपदं बहुव्रीहौ समासेऽन्तोदात्तं भवति । अयवो देशः । अग्नीहिः । अमापः । सुयवः । सुग्नीहिः । सुमापः । समासस्यैतदन्तोदात्तत्वमिष्यते । समासान्ताश्चावयवाभ्यन्तीत्यनृचो बहुवृच इत्यत्र कृते समासान्तेऽन्तोदात्तत्वं भवति कपि पूर्वम् ॥ १७३ ॥

नञ्सुभ्यां कपि परतः पूर्वमन्तोदात्तं भवति । अकुमारीको देशः । अवृपलीकः । अग्रहवन्धूकः । सुकुमारीकः । सुवृपलीकः । सुग्रहवन्धूकः ।

ह्रस्वान्तेऽन्त्यात् पूर्वम् ॥ १७४ ॥

ह्रस्वोऽन्तो यस्य तदिदं ह्रस्वान्तमुत्तरपदं समासो वा, तत्रान्त्यात् पूर्वमुदात्तं भवति कपि परतो नञ्सुभ्यां परं बहुव्रीहौ समासे । अयवको देशः । अग्नीहिकः । अमापकः । सुयवकः । सुग्नीहिकः । सुमापकः । पूर्वमिति वर्तमाने पुनः पूर्वग्रहणं, प्रवृत्तिभेदेन नियमप्रतिपत्त्यर्थम् । ह्रस्वान्तेऽन्त्यादेव पूर्वमुदात्तं भवति, न कपि पूर्वमिति । तेनाज्ञकः सुज्ञक इत्यत्र कर्तृत्वैवान्तोदात्तत्वं भवति ।

बहोर्नञ्यदुत्तरपदभूमिनि ॥ १७५ ॥

उत्तरपदार्थबहुत्वे यो बहुशब्दो वर्तते तस्मान्नञ इव स्वरो भवति । नञ्सुभ्यामित्युक्तम् । बहोरपि तथा भवति—बहुयवो देशः । बहुव्रीहिः । बहुतिलः । कपि पूर्वमित्युक्तं बहोरपि तथा भवति—बहुकुमारीको देशः । बहुवृपलीकः । बहुग्रहवन्धूकः । ह्रस्वान्तेऽन्त्यात् पूर्वमित्युक्तं । बहोरपि तथा भवति—बहुयवकोदेशः । बहुव्रीहिकः । बहुमापकः । नञो जर भरमित्रमृता इत्युक्तं बहोरपि तथा भवति—बहुजरः । बहुमरः । बहुमित्रः । बहुमृतः । उत्तरपदभूमितीति किम् ? बहुषु मनोऽस्य बहुमना अयम् ।

न गुणादयोऽवयवाः ॥ १७६ ॥

गुणादयोऽवयववाचिनो बहोश्चरे बहुव्रीहौ नान्तोदात्ता भवन्ति । बहुगुणा रज्जुः । बहुचर पदम् । बहुच्छन्दो मानम् । बहुसूक्तः । बहुध्यायः । गुणादिराष्ट्रनिगणो द्रष्टव्यः । अवयवा इति किम् ? बहुगुणो ब्राह्मणः । अध्ययनश्रुतसदाचारादयोऽत्र गुणाः ।

उपसर्गात् स्वाङ्गं ध्रुवमपश्य ॥ १७७ ॥

उपसर्गात् स्वाङ्गं ध्रुवं पश्यन्तमन्तोदात्तं भवति बहुव्रीहौ समासे । प्रष्टुः । प्रोदरः । प्रललाटः । ध्रुवमित्येकरूपमुच्यते । ध्रुवमस्य शीतमिति यथा । सततं यस्य

प्रगतं घृष्टं भवति स प्रघृष्टः । उपसर्गादिति किम् ? दर्शनीयललाटः । स्वाङ्गमिति किम् ? प्रज्ञास्यो घृष्टः । भ्रुवमिति किम् ? उद्वाहुः कोशति । अपर्शिति किम् ? उत्पशु । विपशु ।

वनं समासे ॥ १७८ ॥

समासमात्रे वनमित्येनदुत्तरपदमुपसर्गान् परमन्तोदानं भवति । प्रवणे यष्टव्यम् । निर्वणे प्रगिधीयते । प्रनिरन्तरिति णत्वम् । समासग्रहणं समासमात्रपरिग्रहार्थं बहुव्रीहावेव दि स्यात् ।

अन्तः ॥ १७९ ॥

अन्तरशब्दादुत्तरं वनमन्तोदानं भवति । अन्तर्वणो देशः । अनुपसर्गार्थं आरम्भः ।

अन्तश्च ॥ १८० ॥

अन्तरशब्दश्चोत्तरपदमुपसर्गादन्तोदात्तं भवति । प्रान्तः । पर्यन्तः । बहुव्रीहिरयं प्रादिसमासो वा ॥

न निविभ्याम् ॥ १८१ ॥

नि वि इत्येताभ्यामुत्तरोऽन्तरशब्दो नान्तोदात्तो भवति । न्यन्तः । व्यन्तः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्ये कृते यणादेशः । तत्रोदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्येति स्वरितो भवति ॥

परेरभितोभावि मण्डलम् ॥ १८२ ॥

परोत्तरमभितोभाविवचनं मण्डलं चान्तोदात्तं भवति । परिकूलम् । परितोरम् । परिमण्डलम् । बहुव्रीहिरयं प्रादिसमासोऽव्ययीभायो वा । अव्ययीभावपक्षेऽपि हि, परिश्रुपापावर्ज्यमानाहोरात्रावयवेऽपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं प्राप्तमनेन बाध्यते । अभित इत्युभयतः । अभितो भावोऽस्यास्तीति तदभितोभावि । यच्चैवंस्वभावं कूलादि तदभितोभाविग्रहणेन गृह्यते ॥

प्रादस्नाङ्गं संज्ञायाम् ॥ १८३ ॥

प्रादुत्तरपदमस्नाङ्गावि संज्ञायां त्रिषयेऽन्तोदात्तं भवति । प्रकोष्ठम् । प्रगृहम् । प्रद्वारम् । अस्वाङ्गमिति किम् ? प्रहस्तम् । प्रपदम् । संज्ञायामिति किम् ? प्रपीठम् (१) ॥

निरुदकादीनि च ॥ १८४ ॥

निरुदकादीनि च शब्दरूपाण्यन्तोदात्तानि भवन्ति । निरुदकम् । निरुलपम् । निरुपलमित्यन्ये पठन्ति । निर्मशकम् । निर्मलिकम् । एषां प्रादिसमासो बहुव्रीहिर्वा । अव्ययीभावे तु समासान्तोदात्तत्वेनैव सिद्धम् । निष्कालकः । निष्कान्तः कालकादिति कम् प्रत्ययान्तेन कालशब्देन प्रादिसमासः । निष्कालिक इत्यन्ये पठन्ति । निष्पेयः । दुस्तरीपः । अत्रितुस्तृतत्रिभ्य ई. तरीः । तां पातीनि तरीपः । कुसितस्त-

रीषो दुस्तरौपः। निस्तरौप इति केचित् पठन्ति। अपरे निस्तरौक इति। ते त्रीशब्दान्ते
 बहुव्रीहौ व्यं कुर्वन्ति। निरजितम्। उदजितम्। तपाजितम्। परेहस्तपादकेशकर्पाः।
 परिहस्तः। परिपादः। परिकेशः। परिकर्पः। निरदकादिरावृत्तिगणः ॥

अभेर्मुग्रम् ॥ १८५ ॥

अनेतरं सुखमन्तोदात्तं भवति । अभिसुखः । बहुप्रीतिरयं प्रादिसमाप्तो वा ।
अप्ययीभावे तु समामान्तोदात्तत्वेनैव सिद्धम् । उपसर्गात् स्वाङ्गमिति सिद्धे वचनम् ।
बहुप्रीत्यर्थमप्रवार्थमस्वाङ्गार्थं च । अभिसुखा शाला ॥

अपाञ्च ॥ १८६ ॥

अपात्तोत्तरं सुखमन्तोदात्तं भवति । अपमुग्रः । अपमुक्त्वम् । अव्ययीभावोऽप्यत्र प्रयोत्रयनि । तत्रापि हि परिश्रत्युपापात्र्यमानाहोरात्राप्रयवञ्चित्युक्तम् । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

सिंहप्रतीकाख्येऽध्ययुक्तिमीरनाम नाम च ॥ १८७ ॥

रिक्ता पृत वीणा अङ्गम् अध्वन् कुक्षि इत्येतान्युत्तरपदानि सीरनामानि नामवृ-
न्दश्चापादुत्तराण्यन्तोदात्तानि भवन्ति । अपरिक्ताम् । अपपृतम् । अपवीणम् । अपा-
ङ्गः । अपाध्वः । उरमगाध्वन् इति यदा समासान्तो नास्ति तदाऽनेनान्तोदात्तत्वं
भवति । तस्मिन् हि मय्यच्चायस्य चित्वादेव सिद्धम् । अनित्यश्च समामान्त इत्ये-
तदेव ज्ञापकम् । अपकुक्षिः । अपसीरः । अपहलम् । अपलाहलम् । अपनाम । सर्वत्र
प्रादिमनाम्नो बहुव्रीहिरव्ययीमावो वा । रिक्तापृतकुक्षीणां ग्रहणमवहुव्रीह्यर्थमभ्युवार्थ-
रुत्वाह्यर्थं च ॥

अधेरुपरिस्थम् ॥ १८८ ॥

अधेरत्तरमुपरिस्थवाचि अन्तोदात्तं भवति । अधिदन्तः । अधिकर्णः । अधिकेशः ।
अध्यासुदो दन्त इति प्रादिसमासः । अध्यासुदो वा दन्त इति समावाधिकरण उत्तर-
पदलोपी समासः । दन्तस्योपरि योज्यो दन्तो जायते स उच्यतेऽधिदन्त इति । उप-
रिस्थमिति किम् ? अधिकरणम् ॥

अनोरप्रधानकनीयसी ॥ १८६ ॥

अनोरत्तरमप्रधानवाचि कनीयश्चान्तोदात्तं भवति । अनुगतो ज्येष्ठमनुज्येष्ठः । अनुमध्यमः । पूर्वपदार्थप्रधानः प्रादित्तमासोऽयम् । अनुगत कनीयाननुकनीयान् । उत्तरपदार्थप्रधानोऽयम् । प्रधानार्थं च कनीयोऽग्रहणम् । अप्रधानकर्त्तादस्ती इति किम् । अनुगतो ज्येष्ठोऽनुज्येष्ठः ॥

पुरुषश्चान्वादिष्टः ॥ १९० ॥

पुरपञ्चदोऽन्वादिष्टाश्च चामोरत्तरोऽन्तोदात्ता भवन्ति । अन्वादिष्टः पुरपोऽनु-
पुङ्ग्वः । अन्वप्रतिष्ठाऽन्वप्रतिष्ठाः चरितानुपुङ्ग्वितोः यः । अन्वादिष्ट इति किम् ? अनुगतः
पुरोऽनुपुङ्गवः ॥

अन्तेरकृत्पदे ॥ १६१ ॥

अन्ते परमुत्तरपदमन्तोदात्त भवति । अत्यकुशो नाग । अतिकशोऽध । पदशब्द खल्वपि-अतिपदा शकरी । अकृत्पदे इति किम् ? अतिकारक । अन्तेर्लो- तुलोप इति वक्तव्यम् । इह मा भूत्-शोभनो गार्ग्य । अतिगार्ग्य । इह च यथा स्यात्-अतिक्रान्त कारकादतिकारक इति ॥

नेरनिधाने ॥ १९२ ॥

ने परमुत्तरपदमन्तोदात्त भवति अनिधाने । निधानमप्रकाशता । तद्भिन्न मनिधान प्रकाशनम् भिमूलम् । न्यक्षम् । नितृणम् । बहुव्रीहिरप्य प्रादिसमासो वा । अव्ययीभावे । समासान्तोदात्तत्वेनैव सिद्धम् । अनिधान इति किम् ? निवागवृषल । निदण्ड । निहितवाक निहितदण्ड इत्यर्थ । निशब्दोऽत्र निधानार्थं प्रवीति । प्रादयो हि वृत्तिविषये ससाधना क्रियामाहुः ॥

प्रतेरश्वाद्यस्तत्तत्पुरूपे ॥ १६३ ॥

प्रतेरश्वाद्यस्तत्तत्पुरूपे समासेऽन्तोदात्ता भवन्ति । प्रतिगतांश्च, प्रत्यश्च । प्रति- जन । प्रतिराजा । राजन् शब्द समासान्तस्यानित्यवाच्यत्वात् राज नास्ति तदा प्रयोज- यन्ति । तस्मिन् हि सति चित्वादेवान्तोदात्तत्वं सिद्धम् । अशु । जन । राजन् । उष्ट्र । रोटक । अजिर । आर्द्रा । श्रवण । कृत्तिका । अर्द्ध । पुर । अश्ववादि । तत्पुरूप इति किम् ? प्रतिगता अशवोऽस्य प्रयशुरयमुष्ट्र ॥

उपाद् द्वयजजिनमगौरादय ॥ १९४ ॥

उपादुत्तर द्वयजजिन चान्तोदात्त भवति तत्पुरूपे समासे गौरादीन् वर्जयित्वा । उपगतो देवमुपदेव । उपसोम । उपेन्द्र । उपहोद । अजिन-उपाजिनम् । अगौ- रादय इति किम् ? उपगौर । उपनैप । गौर । नैप । तैल । लेट । लोट । जिह्वा । कृष्णा । कन्या । गुह । कल्प । पाद । गौरादि । तत्पुरूप इत्येव । उपगत सोमोऽस्य उपसोम ॥

सोरनक्षे परो ॥ १६५ ॥

सुशब्दात् परमुत्तरपद तत्पुरूपे समासेऽन्तोदात्त भवति अवक्षेपणे गम्यमाने । अवक्षेपण निन्दा । इह खल्विदानीं सुस्थण्डिले सुस्फिताभ्यां सुप्रयवसित । सुश- ब्दोऽत्र पूजायामेव । वाक्यार्थस्त्ववक्षेपणमसूयया तथाभिधानात् । सोरिति किम् ? कुत्राहण । अवक्षेपण इति किम् ? शोभनेषु तृणेषु सुतृणेषु ॥

विभापोत्पुच्छे ॥ १६६ ॥

उत्पुच्छशब्दे तत्पुरूपे विभापोऽन्त उदात्तो भवति । उत्क्रान्त पुच्छाद्, उत्पुच्छ । यदा तु पुच्छमुदस्यति उत्पुच्छयति, उत्पुच्छयतेरच्, उत्पुच्छस्तदा, थाभादिसूत्रेण नित्यमन्तोदात्तत्वेप्राप्ते विकल्पोऽयमिति सेयमुभयत्र विभापो भवति । तत्पुरूप इत्येव । उदस्त उत्पुच्छस्त, उत्पुच्छ ॥

द्वित्रिभ्यां पादन्मूर्द्धसु बहुव्रीहौ ॥ १६७ ॥

दि त्रि इत्येताभ्यामुत्तरेषु पाद दत् मूर्द्धन् इत्येवमप्युत्तरपदेषु यो बहुव्रीहिस्तत्र विभाषाऽन्त उदात्तो भवति । द्वौ पादावस्य, द्विपात् । २ । त्रिपात् । २ । द्विदन् । २ । द्विमूर्द्धा । २ । त्रिमूर्द्धा । २ । त्रिदन् । पादिति कृताकारलोपः पादशब्दो गृह्यते । ददिति कृतददादेशोदन्तशब्दः । मूर्द्धन्निति त्वकृतसमासान्तो नान्त एव मूर्द्धन्शब्दः । तस्यैतदप्रयोजनमसत्यपि समासान्तेऽन्तोदात्तत्वं यथा स्यात् । एतदेव ज्ञापकमनित्यः समासान्तो भवतीति । यदापि समासान्तः क्रियते तदापि बहुव्रीहेः कार्ष्णिखात् तदेकदेशत्वाच्च समासान्तस्यान्तोदात्तत्वं पक्षे भवत्येव—द्विमूर्द्धः । त्रिमूर्द्धः । द्वित्रिभ्यामिति किम् ? कृष्णणमूर्द्धा । पादादिष्विति किम् ? द्विदन्तम् । बहुव्रीहाविति किम् ? द्वयोर्मूर्द्धा, द्विमूर्द्धा ॥

सकथं चाक्रान्तात् ॥ १६८ ॥

सकथमिति कृतसमासान्तः सकथशब्दोऽत्र गृह्यते, सोऽक्रान्तात् परो विभाषाऽन्तोदात्तो भवति । गौरस्तक्यः २ । रत्नपङ्कसकथः २ । अक्रान्तादिति किम् ? चक्रम्-कथः । पञ्चश्रित्वात्रित्यमन्तोदात्तत्वं भवति ॥

परादिश्छन्दसि बहुलम् ॥ १६९ ॥

छन्दमि विषये परादिर्दात्तो भवति बहुलम् । पराशब्देनात्र सकथशब्द एव गृह्यते । अत्रिसकथमालभेत । त्वाष्टौ लोमसकथौ । शत्रुबाहुः । वाक्पतिः । चित्पतिः ॥

परादिश्च परान्तश्च पूर्वान्तश्चापि दृश्यन्ते ।

पूर्वादयश्च दृश्यन्ते व्यत्ययो बहुलं ततः ॥

परादिर्दाहृतः । परान्तः । अन्तोदात्तप्रकरणे त्रिचमादीनां छन्दस्युपसंख्यानम् । त्रिचक्रेण त्रिवन्धुरेण । त्रिवृता रथेन । पूर्वान्तः । पूर्वपदान्तोदात्तप्रकरणे मरुद्वृद्धादीनां छन्दस्युपसंख्यानम् । मरुद्वृद्धः । पूर्वादिः । पूर्वपदाद्युदात्तप्रकरणे द्विवीदासादीनां छन्दस्युपसंख्यानम् । द्विवीदासाय सामगाय ते इत्येवमादि सर्वं संगृहीत भवति ॥

इति काशिकायां वृत्तौ षष्ठाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ६ ॥ २ ॥

अथ पष्ठाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

अलुगुत्तरपदे ॥ १ ॥

अलुगिति च उत्तरपदे इति च एतदधिकृतं वेदितव्यम् । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमि-
ष्यामोऽलुगुत्तरपद इत्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति—पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः । स्तोकान्
मुक्तः । अल्पान् मुक्तः । उत्तरपद इति किम् ? निष्क्रान्तः स्तोकाद्, निःस्तोकः ।
‘अन्वयार्थमिदमुत्तरपदग्रहणमिहाप्यलुको निवृत्तिं करोतीत्येवमर्थं लक्षणप्रतिपदोक्तप-
रिभाषा नाश्रयितव्या । अलुगधिकारः प्रागानङ् । उत्तरपदाधिकारः प्रागन्नाधिकारात् ॥

पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः ॥ २ ॥

स्तोकान्तिरुद्धारार्थं कृच्छ्राणि स्तोकादीनि तेभ्यः परस्याः पञ्चम्या उत्तरपदेऽलुग-
वति । स्तोकान् मुक्तः । अल्पान् मुक्तः । अन्तिकादागतः । अभ्याशादागतः । दूरादा-
गतः । विप्रकृष्टादागतः । कृच्छ्रान् मुक्तः । समासे कृते प्रातिपदिकत्वात् सुपो लुकि
प्राप्ते प्रतिषेधः क्रियते । द्विवचनबहुवचनान्तानां तु स्तोकादीनामनभिधानात् समास
एव न भवति—स्तोकाभ्या मुक्तः । स्तोकेभ्यो मुक्त इति । तेनात्र न कदाचिदप्यैकपद-
मैकस्वर्यं च भवति । अत्राह गाच्छंसि न उपसख्यानम् । ब्राह्मणादादाय शस-
तीति, ब्राह्मणाच्छंसीति ऋत्विग्विशेषस्य (१) लङ्गिरियम् । तस्य व्युत्पत्तिरसता सता
वाच्यवार्थेन क्रियते ॥

ओजःसहोम्भस्तमसस्तृतीयायाः ॥ ३ ॥

ओजस् सहस् अम्भस् तमस् इत्येतेभ्य उत्तरस्यास्तृतीयाया अलुगभवति उत्तर-
पदे । ओजसाकृतम् । सहसाकृतम् । अम्भसाकृतम् । तमसाकृतम् । अजस्र उप-
सख्यानम् । अजस्राकृतम् । अपुंसानुजो अनुपान्ध इति वक्तव्यम् । पुंसानुजः ।
पुमा हेतुनानुजः । अनुपान्धः । अनुपा हेतुनाऽन्धः । तृतीयेति योगविभागात् समासः ।
जनु रिति जन्मनो नामधेयम् (२) ॥

मनसः संज्ञायाम् ॥ ४ ॥

मनस उत्तरस्यास्तृतीयायाः संज्ञायामलुगभवति । मनसादत्ता । मनसागुप्ता ।
मनसासगता । संज्ञायामिति किम् ? मनोदत्ता । मनोगुप्ता ॥

आज्ञायिनि च ॥ ५ ॥

आज्ञाधिनुत्तरपदे मनस उत्तरस्यास्तृतीयाया अलुगभवति । मनसाऽऽज्ञातुं
शोभस्य, मनसाज्ञायी ॥

आत्मनश्च पूरणे ॥ ६ ॥

आत्मन उत्तरस्यास्तृतीयायाः पूरणप्रत्ययान्त उत्तरपदेऽलुगभवति । आत्मनाप-

१ विशेषस्य कस्यचिदिनि पुस्तकान्तरेऽधिकम् । २. पुंसा हेतुनेत्यारभ्य नाम-
धेयमित्यन्वयोपपाठः । पदमन्वया सत्यात् ।

ध्रुमः । आत्मनापष्टः । तृतीयाविधाने प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानमिति तृतीया । तृतीयेति योगविभागात् समासः । आत्मना वा कृतः पञ्चमः, आत्मनापञ्चमः । कथं जनादूर्ध्वनस्त्यामचतुर्थ एवेति ? बहुव्रीहिरयमात्मा चतुर्थोऽस्यासादात्मचतुर्थः ॥

वैयाकरणाख्यायां चतुर्थ्याः ॥ ७ ॥

वैयाकरणस्याख्या वैयाकरणाख्या । आख्या संज्ञा । यया संज्ञया वैयाकरणा एव व्यवहरन्ति तस्यामात्मन उत्तरस्याश्चतुर्थ्या अलुग्भवति । आत्मनेपदम् । आत्मनेभाषा । तादर्थ्यं चतुर्थी । चतुर्थीति योगविभागात् समासः ॥

परस्य च ॥ ८ ॥

परस्य च या चतुर्थी तस्या वैयाकरणाख्यायामलुग्भवति । परस्मैपदम् । परस्मैभाषा ॥

हलदन्तात् सप्तम्याः संज्ञायाम् ॥ ९ ॥

हलन्ताददन्ताच्चेत्तरस्याः सप्तम्याः संज्ञायामलुग्भवति । युधिष्ठिरः । त्वचिसारः । गविष्टिर इत्यत्र, गवियुधिभ्यां स्थिर इत्यत एव वचनादलुक् । अदन्तात्--अरण्येति-लङ्गाः । अरण्येमापकाः । वनेकिंशुकाः । वनेहरिद्रुमाः । वनेबल्वजनाः । पूर्वाह्नस्फोटकाः । कूर्पपिशाचकाः । हलदन्तादिति किम् ? नद्यां कुकुटिका, नदीकुकुटिका । भूम्यां पाशा, भूमिपाशा । संज्ञायामिति किम् ? अक्षदौण्डः । छहृद्युग्मां डे-ङ् । हृद् दिव इत्येताभ्यामुत्तरस्य डेरलुक् भवति । हृदिष्टृक् । दिविष्टृक् ॥

कारनाग्नि च प्राचां हलादौ ॥ १० ॥

प्राचां देशे यत्कारनाम तत्र हलादाद्युत्तरपदे हलदन्ताद्युत्तरस्याः सप्तम्या अलुग्भवति । सूपेनाण(१) । ह्यदिमापकः । हलेद्विपदिका । हलेत्रिपदिका । कारविशेषस्य संज्ञा एताः । तत्र पूर्वणैव सिद्धे नियमार्थमिदम् । एते च त्रयो नियमविकल्पा अत्राप्यन्ते-कारनाभ्येव प्राचामेव हलादावेवेति । कारनाग्नीति किम् ? अभ्यर्हिते पशुः, अभ्यर्हितपशुः । कारावन्यस्यैतद्देयस्य नाम । प्राचामिति किम् ? यूधेपशुः, यूधपशुः । दहलादाविति किम् ? अविकटे उरणः, अविकटोरणः । हलदन्तादित्येव । नद्यां दोहनी, तेनदीदोहनी ॥

मध्यादगुरौ ॥ ११ ॥

मध्याद्युत्तरस्याः सप्तम्या गुराद्युत्तरपदेऽलुग्भवति । मध्येगुरः ॥ अजन्ताच्चेति अवक्तव्यम् ॥ अन्तेगुरुः । सप्तमीति योगविभागात्समासः ॥

उ अमूर्द्धमस्तकात् स्वाङ्गादकामे ॥ १२ ॥

अमूर्द्धमस्तकवजितात् स्वाङ्गाद्युत्तरस्याः सप्तम्या अकाम उत्तरपदेऽलुग्भवति । कण्ठे कालोऽस्य कण्ठेकालः । उरसिलोमा । उदरेमणिः । अमूर्द्धमस्तकादिति किम् ? मूर्द्ध-

शिल । अकाम इति किम् ? मुखे कामोऽस्य, मुखकाम । स्वाङ्गादिति किम् ? अक्ष
शौण्ड । हलन्तादित्येव । अङ्गुलिना । अङ्गावलि ॥

बन्धे च विभाषा ॥ १३ ॥

बन्ध इति घञन्तो गृह्यते । तस्मिन्नुत्तरपदे हलदन्तादुत्तरस्या सप्तम्या विभा
षाऽलुग्न भवति । हस्तेबन्ध । हस्तबन्ध । चक्रेबन्ध । चक्रबन्ध । उभयत्र विभाषे
यम् । स्वाङ्गाद् बहुवीहौ पूर्वेण नित्यमलुग्न प्राप्नोति । तत्पुरुषे तु स्वाङ्गादस्वाङ्गाच्च
नेन्सिद्धबध्नातिषु चेति प्रतिषेध प्राप्नोति । हलदन्तादित्येव । गुप्तिबन्ध (१) ॥

तत्पुरुषे कृति बहुलम् ॥ १४ ॥

तत्पुरुषे समासे कृदन्त उत्तरपदे सप्तम्या बहुलमलुग्न भवति । स्तम्भैरम् । कर्ण
जम् । न च भवति—कुरुचरो, मद्रचर ॥

प्रावृट् शरत्कालदिना जे ॥ १५ ॥

प्रावृट् शरत् काल दिव इत्येतेषां ज उत्तरपदे सप्तम्या बहुलमलुग्न भवति । प्रावृ
षिज । शरदिन । कालेज । दिविज । पूर्वस्यैवाय प्रपञ्च ॥

विभाषावर्षत्तरशरत्तरात् ॥ १६ ॥

वर्षत्तर शर वर इत्येतेभ्य उत्तरस्या सप्तम्या ज उत्तरपदे विभाषाऽलुग्न भवति ।
वर्षज । वर्षज । चरेज । चरत् । शरेत् । शरेत् । वरज । वरत् ॥

घकान्ततनु कालनाम्न ॥ १७ ॥

घसञ्ज्ञके प्रत्यये कालशब्दे तनप्रत्यये च परत कालनाम्न उत्तरस्या सप्तम्या
विभाषाऽलुग्न भवति । घ पूर्वाह्नतरे । पूर्वाह्नतरे । पूर्वाह्नतमे । पूर्वाह्नतम । काल-पूर्वा
ह्नकाले । पूर्वाह्नकात्रे । तन-पूर्वाह्नतने । पूर्वाह्नतन । कालनाम्न इति किम् ? शुक्लतरे ।
शुक्लतमे । हलदन्तादित्येव । रात्रितरायाम् । उत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे तदन्त
त्रिधिर्नैष्यते । हृदयस्य हृद्वेलेति लेखग्रहणाद्विज्ञात् । तन घतनग्रहणे तदन्तग्रहण
न भवति । कालेति स्वरूपग्रहणम् ॥

शयनासनासिप्यकालात् ॥ १८ ॥

शय वास वासिन् इत्येतेषु उत्तरपदे च कालवाचिन उत्तरस्या सप्तम्या विभाषाऽलु
ग्न भवति । शयशय । शयशय । ग्रामेवास । ग्रामवास । ग्रामेवासी । ग्रामवासी ।
अकालादिति किम् ? पूर्वाह्नशय । हलन्तादित्येव । भूमिशय । छाप्यो योनियन्मत्तुषु
सप्तम्या अलुग्न भवति ॥ अप्सुयोनि । अप्सव्य । अप्सुमत्तौ । अप्सु भव इति
दिगादिवाच्यप्रत्यय । सवत्र सप्तमीति योगविभागात् समास ॥

नेन्सिद्धबध्नातिषु च ॥ १९ ॥

इङ्गन्ते सिद्धशब्दे बध्नातौ च परत सप्तम्या अलुग्न भवति । स्थण्डिलशायी (२)

१ कारिकावध इत्यधिकमेकरिम पुरतके । २ स्थण्डिलवर्त्तत्यधिकमयत्र पुरतके ।

सिद्ध-साकारयसिद्ध । काम्पिल्यसिद्ध । घञ्जाति-चक्रग्रन्थक । चरकग्रन्थक । सप्त
मीति योगविभागात् समास । 'चक्रग्रन्थ' इति केचिदुदाहरन्ति । तपचासजन्त द्रष्ट
व्यम् । घञन्ते हि बन्धे च विभाषेयुक्तम् ॥

स्थे च भाषायाम् ॥ २० ॥

स्थे चोत्तरपदे भाषाया सप्तम्या अलुग्न भवति । समस्थ । विपमस्थ । कूटस्थ ।
पर्वतस्थ । भाषायामिति किम् ? कृष्णोऽस्या खरोष्ठ । पूर्वपदादिति पाठम् ॥

पष्ठया आक्रोशे ॥ २१ ॥

आक्रोशे गम्यमाने उत्तरपदे पष्ठया अलुग्नभवति । चौरस्थकुलम् । घृणस्थकुलम् ।
आक्रोश इति किम् ? ब्राह्मणकुलम् । अपृष्टीप्रकरणे चाग्निक्प्रयत्नयो युक्तिदण्डहरेषु
यथासत्यमलुग्नवक्तव्यम् । वाचोयुक्तिः । दिशोदण्डः । परयतोहर । अमुप्याय
णामुप्यपुत्रिकामुप्यकुलिकं चालुग्नवक्तव्यम् । अमुप्यापत्यमामुप्यायण । नडादिवात
फक् । अमुप्य पुत्रस्य भावः, अमुप्यपुत्रिणा । मनोज्ञादिवाद् तुम् । तथा अमु
प्यकुलिनेति । देवानां प्रिय इत्यत्र च पष्ठया अलुग्न वक्तव्यम् । देवानां प्रिय ।
अपुत्रपुच्छलाङ्गूलेषु शुनः सन्त्राया पष्ठया अलुग्नवक्तव्यम् । शुनः शेषः, शुनः पुच्छः,
शुनोलाङ्गूलः । अद्विवश्र दासे पष्ठया अलुग्नवक्तव्यम् । दिवोदासाय गायति ॥

पुत्रेऽन्यतरस्याम् ॥ २२ ॥

पुत्रशब्द उत्तरपदे आक्रोशे गम्यमानेऽन्यतरस्या पष्ठया अलुग्नभवति । दास्या
पुत्रः, दासीपुत्रः । घृणस्या पुत्रः, घृणलीपुत्रः । आक्रोश इत्येव । ब्राह्मणीपुत्रः ॥

ऋतो विद्यायोनिसम्बन्धेभ्यः ॥ २३ ॥

ऋकारान्तेभ्यो विद्यासम्बन्धवाचिभ्यो योनिसम्बन्धवाचिभ्यश्चोत्तरस्या पष्ठया
अलुग्नभवति ? होतुरन्तेवासी । होतः पुत्रः । पितुरन्तेवासी । पितुः पुत्रः । ऋत इति
किम् । आचार्यपुत्रः । मातुलपुत्रः । विद्यायोनिसम्बन्धेभ्यस्तत्पूर्वोत्तरपदग्रहणम् ।
विद्यायोनिसम्बन्धवाचिन्योत्तरपदं यथा स्यादन्यत्र मा भूत्-होतृधनम् । पितृधनम्
होतृगृहम् । पितृगृहम् ॥

विभाषा स्वसृपत्यो ॥ २४ ॥

स्वम् पति इत्येतयोस्त्तरपदयोर्ऋकारान्तेभ्यो विद्यायोनिसम्बन्धवाचिभ्यो विभा
षाऽलुग्नभवति । मातुः प्वसा । मातुः स्वसा । मातृप्वसा । पितुः प्वसा । पितुः स्वसा ।
पितृप्वसा । यदा लुरु तदा, मातृपितृभ्यां स्वसति नियमचम्, यदा स्वलुरु तदा,
मातुः पितृभ्यामन्यतरस्यामिति विकल्पेन च वम् । दुहितुः पति । दुहितृपति । नना
न्दुः पति । ननान्दपति ॥

आनङ् ऋतो द्वन्द्वे ॥ २५ ॥

ऋकारा ताना विद्यायोनिसम्बन्धवाचिना यो द्वन्द्वस्तत्रोत्तरपदे पूर्वपदस्यानङ्

देशो भवति । होतापोतारौ । नेष्टोद्गातारौ । प्रशास्ताप्रतिहर्तारौ । योनिसम्पन्नेभ्य -
मातापितरौ । याताननान्दरौ । नकारोच्चारण स्वरत्वनिवृत्त्यर्थम् । श्रुत इति किम् ?
पितृपितामहौ । पुत्र इत्यनुवर्त्तते, श्रुत इति च । तेन पुत्रशब्देऽप्युत्तरपदे आकारान्त-
स्यानडादेशो भवति-पितापुत्रौ । मातापुत्रौ ॥

देवताद्वन्द्वे च ॥ २६ ॥

देवतावाचिना यो द्वन्द्वस्तोत्तरपदे पूर्वपदस्यानडादेशो भवति । इन्द्रावह्नौ ।
इन्द्रासीमौ । इन्द्रावृहस्पती । इन्द्र इति वर्त्तमाने पुनर्द्वन्द्वग्रहण प्रसिद्धसाहचर्या-
र्थम् । अत्यन्तसहचरिते लोकविज्ञाते इन्द्र इति निपात्यते । तत्र ये लोके प्रसिद्धसा
हचर्या वेदे च सहभावेन ये निर्दिष्टास्तेषामिह ग्रहण भवति । तेन ग्रहप्रतापती
शिववैश्रवणावित्येवमादौ न भवति । छउभयत्र बायो प्रतिषेधो वक्तव्यः । अग्नि
वायू । वायवग्नी ॥

ईदग्ने सोमवरुणयो ॥ २७ ॥

सोम वरुण इत्येतयोश्च देवताद्वन्द्वेऽग्नेरीकारादेशो भवति । अग्नीषोमौ । अग्नीव-
रुणौ । अग्ने सुवस्तोमसोमा इति पत्वम् ॥

इद् वृद्धौ ॥ २८ ॥

कृतवृद्धावुत्तरपदे देवताद्वन्द्वेऽग्नेरीकारादेशो भवति । आग्निवारुणीमनड्वाही
मालमेत । आग्निमारुत कर्म क्रियते । अग्नीवरुणौ देवतेऽस्य । अग्नामस्तौ देवते
स्येति तद्धित । तत्र देवताद्वन्द्वे चेत्युभयपदवृद्धौ कृतायामानङ्मीत्य च बाधितुमिकार
क्रियते । वृद्धाविति किम् ? आग्नेन्द्र । नेन्द्रस्य परस्य पुत्तरपदवृद्धिः प्रतिषिद्धयते ॥
छइद्वृद्धौ विष्णो प्रतिषेधो वक्तव्यः । अग्नावैष्णव चरु निवपेत् ॥

दिवो द्यावा ॥ २९ ॥

दिवित्येतस्य द्यावा इत्ययमादेशो भवति देवताद्वन्द्वे उत्तरपदे । द्यावाक्षामा ।
द्यावाभूमौ ॥

दिवसश्च पृथिव्याम् ॥ ३० ॥

पृथिव्यामुत्तरपदे देवताद्वन्द्वे दिवो दिवसित्ययमादेशो भवति चक्षराद् द्यावा
च । दिवसपृथिव्यौ । द्यावापृथिव्यौ (१) । अकारोच्चारण सकारस्य विकाराभावप्रति-
षेधार्थम् । तेन रुवादीनि न भवन्ति । कथं द्यावा चिदस्मै पृथिवी नमेते इति । कर्त्त
व्योऽत्र यत्नः ॥

उपासोपस ॥ ३१ ॥

उपस उपासा इत्ययमादेशो भवति देवताद्वन्द्वे उत्तरपदे । उपासासूर्यम् ।
उपासानक्ता ॥

केशीभार्य । दीर्घकेशीपाशा । श्लक्ष्णकेशीपाशा । दीर्घकेशीयते । श्लक्ष्णकेशीयते ।
स्वाङ्गादिति किम् ? पटुभार्य । ईत इति किम् ? अकेशभार्य । अमानिनीति किम् ?
दीर्घकेशमानिनी ॥

जातेश्च ॥ ४१ ॥

जातेश्च स्त्रिया न पुवद्भवति अमानिनि परन् । कडीभार्य । वहवृचीभार्य ।
कगीपाशा । चह्वृचीपाशा । कठीयते । चह्वृचीयते । अमानिनीत्येव । कठमानिनी ।
वहवृचमानिनी ॥ अय प्रतिषेध औपसल्यानिरस्य पुवद्भावस्य नेप्यते ॥ हस्तिनीना
समूहो, हारितकम् ॥

पुरत् कर्मधारयजातीयदेशीयेषु ॥ ४२ ॥

कर्मधारये सभासे जातीयदेशीय इत्येतयोश्च प्रत्यययोर्भाषितपुस्कादनृड् स्त्रिया
पुवद्भवति । प्रतिषेधार्थोऽयमारम्भ । न कोपधाया इत्युक्तं तत्रापि भवति-पाचक
वृन्दारिका । पाचकजातीया । पाचकदेशीया । सज्ञापूरण्योश्चत्युक्तं तत्रापि भवति-
दत्तवृन्दारिका । दत्तजातीया । दत्तदेशीया । पूरण्या-पञ्चमवृन्दारिका । पञ्चमजा
तीया । पञ्चमदेशीया । वृद्धिनिमित्तस्य च तद्वितस्फारकविकार इत्युक्तं तत्रापि
भवति-सौधनजातीया । सौधनदेशीया । स्नाङ्गाचेतोऽमानिनी-युक्तम्-तत्रापि भवति-
श्लक्ष्णमुखवृन्दारिका । श्लक्ष्णमुखजातीया । श्लक्ष्णमुखदेशीया । जातेश्चेत्युक्तं
तत्रापि भवति-कठवृन्दारिका । कठजातीया । कठदेशीया । भाषितपुस्कादित्येव,
खट्वावृन्दारिका । अनृडित्येव, ब्रह्मबन्धूवृन्दारिका । कुक्कुटवादीनामण्डाविषु
पुवद्भावो वक्तव्यः । कुक्कुट्या अण्ड, कुक्कुटाण्डम् । मृग्या पद, मृगपदम् ।
मृग्या क्षीर, मृगक्षीरम् । काक्या शाव, काकशाव । न चाऽह्नीपूर्वपदस्य विवक्षि-
तत्वात् । स्त्रीयनेन विना पूर्वपदार्थोऽत्र जाति सामान्येन विवक्षित । पुवद्भावाद-
ह्रस्वव लिङ्गादिकेषु भवति विप्रतिषेधेन । खित्-कालिमन्या । हरिणिमन्या । घादि-
पट्वितरा । पट्वितमा । पटविरूपा । पटविकल्पा । क-पट्विका । मृद्विका । इहेड
विह्दरद् पृथु उक्षिनिधेते जनपदशब्दा रुत्रियवचना । तत्र तद्गानप्रत्ययस्य
स्त्रियामतश्चेति लुकि कृते इडविडवृन्दारिकेति विगृह्य सभास क्रियते । तत पुवद्भा-
वन ऐडविडादय पुशब्दा क्रियन्ते । एडविडवृन्दारिका । औशजिवृन्दारिका(१) ॥

घरूपकल्पचेलङ्गुगोत्रमतहतेषु ऊधोऽनेकाचो ह्रस्व ॥ ४३ ॥

घ रूप कल्प चेलट् भुव गोत्र मत हत इयेतेषु भाषितपुस्कारो यो ङीप्रत्यय
स्तदन्तस्यानेकाचो ह्रस्वो भवति । घ,-ब्राह्मणितरा । ब्राह्मणितमा । रूप-ब्राह्मणि
रूपा । ब्राह्मणिकल्पा । चेलट्-ब्राह्मणिचेली । भुव-ब्राह्मणिभुवा । गोत्र-ब्राह्मणिगोत्रा ।
मत-ब्राह्मणिमता । हत-ब्राह्मणिहता । घरूपकल्पा प्रत्ययाश्चेलङ्गादीन्युत्तरपदानि ।

१ दारद्वन्द्वारिका । पायवृन्दारिकेत्यधिकपुस्तकान्तरे ।

ब्रुव इति ब्रवीतीति ब्रुवः पचाद्यचि वच्यदेशो गुणश्च निरातनात्र भवति । दध इति किम् ? दत्तातरा । गुप्तातरा । अनेकाच इति किम् ? नद्याः शेषरयान्यतरस्यामिति वच्यति । भाषितपुस्कादित्येव । आमलकीतरा । कुवलीतरा ॥

नद्याः शेषरयान्यतरस्याम् ॥ ४४ ॥

नद्याः शेषस्य घादिपु परतो ह्रस्वो भवति अन्यतरस्याम् । कश्च शेषः ? अष्टौ च या नदी, उच्यन्ते च यदेकाच् । ग्रहवन्धुतरा । ग्रहवन्धूतरा । वीरवन्धुतरा । वीरवन्धूतरा । स्त्रितरा । स्त्रीतरा । स्त्रितमा । स्त्रीतमा । अकृत्याः प्रतिपेधो वक्तव्यः । लक्ष्मीतरा । तन्त्रीतरा ॥

उगितश्च ॥ ४५ ॥

उगितश्च परस्या नद्या घादिपु अन्यतरस्यां ह्रस्वो भवति । श्रेयसीतरा । श्रेयसीतरा । श्रेयस्तरा । विदुषीतरा । विदुषीतरा । विद्वत्तरा । पुवङ्गावोऽप्यत्र पक्षे वक्तव्यः । प्रकर्षयोगात् प्राक् स्त्रीत्वस्याविवक्षितत्वाद्वा सिद्धम् ॥

आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः ॥ ४६ ॥

समानाधिकरण उत्तरपदे जातीये च प्रत्यये परतो महत् आकारादेशो भवति । महादेवः । महाप्राह्मणः । महापाहु । महायलः । जातीये-महाजातीयः । समानाधिकरणजातीययोरिति किम् ? महत् पुत्रो महत्पुत्र । छात्राणि कृत्वादेवात्र न भविष्यतीति चेद् बहुव्रीहावपि न स्याद् महाशहुरिति । तदर्थं समानाधिकरणग्रहणं वक्तव्यम् । अमहान् महान् सपन्नो महद्भूतश्चन्द्रमा इत्यत्र गौणत्वान्महदर्थस्य न भवत्यात्वम् । अमहदात्वे घासकरविशिष्टेपूपसख्यान पुवङ्गचन चासमानाधिकरणार्थम् । महत्या घासः । महाघासः । महत्याः करः, महाकरः । महत्या विशिष्टः, महाविशिष्टः । अष्टन कपाले हविष्युपसख्यानम् । अष्टरूपाले चरु निर्धेपेत् । हविषीति किम् ? अष्टरूपाल ब्राह्मणस्य । अगवि च युक्तेऽष्टन उपसख्यानं वर्त्तव्यम् । अष्टागवेन शकटेन । युक्त इति किम् ? अष्टागव ब्राह्मणस्य । तपरकरणं विस्पष्टार्थम् ॥

द्वयष्टनः सख्यायामबहुव्रीह्यशीत्योः ॥ ४७ ॥

द्वि अष्टन् इत्येतयोराकारादेशो भवति सख्यायामुत्तरपदे अबहुव्रीह्यशीत्यो । द्वादश । द्वाविंशतिः । द्वात्रिंशत् । अष्टादश । अष्टाविंशतिः । अष्टात्रिंशत् । द्वयष्टन इति किम् ? पञ्चदश । सख्यायामिति किम् ? द्वैमासुरः । आष्टमासुरः । अबहुव्रीह्यशीत्योरिति किम् ? द्वित्राः । त्रिदशाः । द्वयशीतिः । अष्टाक् शतादिति वक्तव्यम् । इह मा भूत्-त्रिंशतम् । द्विसहस्रम् । अष्टशतम् । अष्टसहस्रम् ॥

त्रेख्यः ॥ ४८ ॥

त्रि इत्येतस्य त्रयस्त्रितयमतेदो भवति सख्यायामबहुव्रीह्यशीत्योः । त्रयोदश ।

त्रयोविंशति । त्रयस्त्रिंशत् । सप्त्याषाभिरेव, त्रैमासुर । अवहुमीक्षसीत्येतित्येव ।
त्रिदशा । त्र्यशीति । प्राक् शतादित्येव । त्रिंशतम् । त्रिसहस्रम् ॥

त्रिभाषा चत्वारिंशत्प्रभृता सर्वेषाम् ॥ ४६ ॥

चत्वारिंशत् प्रभृतौ सरयायामुत्तरपदे अवहुमाक्षसीयो सर्वेषा इत्यष्टन् त्रि इत्ये
नेषा यदुक्तं तद्विभाषा भवति । द्विचत्वारिंशत् । द्वाचत्वारिंशत् । त्रिपञ्चाशत् । त्र्य-
पञ्चाशत् । अष्टपञ्चाशत् । अष्टापञ्चाशत् (१) । प्राक् शतादित्येव । द्विंशतम् । अष्टा-
तम् । त्रिंशतम् (२) ॥

हृदयस्य हृत्क्षेत्रस्यदण्डलासेषु ॥ ५० ॥

हृदयस्य हृदिययमादेशो भवति लेख यत् अण लास इत्येतेषु परत । हृदय
लिखतीति, हृत्क्षेत्र । यत्-हृदयस्य प्रिय, हृदयम् । अण्-हृदयस्येद, हार्दम् । लास-
हृदयस्य लासो, हृत्क्षेत्र । लेख इत्यणान्तस्य ग्रहणमिष्यते । यत्र तु हृदयस्य लेखो
हृदयलेख एतदेव । लेखग्रहणं शापकमुत्तरपदाधिकारे प्रायशःग्रहणे तदन्ताग्रहणस्य ॥

या शोकप्यञ्जरोत्तेषु ॥ ५१ ॥

शोकः प्यञ्ज रोग इत्येतेषु परतो हृदयस्य वा हृदिययमादेशो भवति । हृत्क्षेत्र ।
हृदयशोकः । प्यञ्ज-सौहार्दम् । सौहृदयम् । ग्राह्य-दिवात् प्यञ्ज । हृदादेशपक्षे,
हृद्भागसिन्वन्ते पूर्वपदस्य चेति उभयपदवृद्धिः । रोग-हृद्रोग । हृदयरोगः । हृदय
सम्बन्धेन समानार्थो हृत्क्षेत्रः प्रकृत्यन्तरमस्ति, तेनैव सिद्धे विकल्पविधानं प्रपञ्चयन् ॥

पादस्य पदाद्यातिगोपहृतेषु ॥ ५२ ॥

पादस्य पद इत्ययमादेशो भवति आति आति ग उपहृत इत्येतेषु उत्तरपदेषु ।
पादाभ्यामनन्तीति, पदाति । पादाभ्यामततीति, पदाति । अत्यतिभ्यां पादे चेत्यौ
णादिक इत्यप्रत्ययः । तत्रानेर्वाभावो न भवत्यत एव निपातनात् । पादाभ्यां गच्छ
तीति, पदग । पादनापहत, पदोपहत । पादशब्दो वृषादिवादाद्युदात्तस्तस्य स्थाने
पदादेश उपदेश एवान्तोदात्तो निपात्यते, तेन पदोपहत इति वृत्तोपाक्रमणीति पूर्वप
दप्रकृतिस्वरत्वेनोदात्तत्व भवति । पदाति, पदाति, पदग इत्येतेषु वृ-स्वरेण समाप्त
स्यैवान्तोदात्तत्वम् ॥

पद्यत्यनदर्थे ॥ ५३ ॥

यप्रत्यये परत पादस्य पदित्ययमादेशो भवत्यनदर्थे । पादौ विष्यन्ति, पदा-
शकरो । पदा कण्टका । अतदर्थ इति किम् ? पादार्थमुदक पाद्यम् । छपद्भावे इके
चरतापसरयानम् ॥ पादाभ्यां चरति, पदिकः । पर्वादिभ्यः घृन्निति पादसन्दात्

१ अष्टचत्वारिंशत् अष्टचत्वारिंशत् । त्रिचत्वारिंशत् त्रयश्चत्वारिंशत् । द्विपञ्चाशत्
द्विपञ्चाशत् । इत्यधिकं वृत्तिद पाठः । २ सर्वेषां ग्रहणं त्रयाणामपि यथा स्यात् इव
विक्रमन्यस्मिन् पुस्तके ।

इन् प्रत्ययः । शरीरावयववचनस्य पादशब्दस्य ग्रहणमिह दृश्यते । तेन पणपादमाप-
शताद्यद् इत्यत्र पदादेशो न भवति द्विपाद्यम् । त्रिपाद्यम् ॥

हिमकापिहतिषु च ॥ ५५ ॥

हिम कापिन् हति इत्येतेषु पादशब्दस्य पदित्ययमादेशो भवति । हिम-पद्विमम् ।
कापिन्-अथ पत्कापिगो यांति । हति-पद्वति ॥

ऋचः शो ॥ ५५ ॥

५) ऋक्सवन्धिन पादशब्दस्य शो परत पदित्ययमादेशो भवति । पच्छो गायत्री
शसति । पादपाद शसतीति सत्पैकवचनाच्च वीप्सायामिति शस्प्रत्ययः । ऋच इति
किम् ? पादशः कार्पापण ददातीति ॥

वा घोषमिश्रशब्देषु ॥ ५६ ॥

घोष मिश्र शब्द इत्येतेषु चोत्तरपदेषु पादस्य वा पदित्ययमादेशो भवति । पक्षोपः ।
पादघोषः । पमिश्रः । पादमिश्रः । पच्छब्दः । पादशब्दः । छनिष्के चेति वक्तव्यम् ॥
पक्षिष्कः । पादनिष्कः ॥

उदकस्योदः संज्ञायाम् ॥ ५७ ॥

उदकशब्दस्य सज्ञाया विषये उद इत्ययमादेशो भवति, उत्तरपदे परतः । उदमेघो
नाम, यस्य औदमेघिः पुत्रः । उदवाहो नाम, यस्य औदवाहिः पुत्रः । सज्ञायामिति
किम् ? उदकगिरिः । छसज्ञायामुत्तरपदस्य उदकशब्दस्य उदादेशो भवतीति वक्त-
व्यम् ॥ लोहितोदः । नीलोदः । क्षीरोदः ॥

पेपंसासवाहनधिषु च ॥ ५८ ॥

पेप वास वाहन धि इत्येतेषु चोत्तरपदेषु उदकस्य उद इत्ययमादेशो भवति ।
उदपेपं विनष्टि । स्नेहने पिप इति णमुल् । वास-उदकस्य वासः, उदवासः । वाहन-
उदकस्य वाहन, उदवाहन । धि उदक धीयतेऽस्मिन्नित्युदधिः ॥

एकहलादौ पूरयितव्येऽन्यतरस्याम् ॥ ५९ ॥

उदकस्योद इति वर्तते । एकोऽमहायस्तुल्यजातीयेनान्तरेण हलादिना, हल्
आदिर्यस्योत्तरपदस्य सदेकहलादिस्तस्मिन्नेकहलादौ पूरयितव्यवाचिन्यन्यतरस्यामु-
दकस्य उद इत्ययमादेशो भवति । उदकुम्भः । उदककुम्भः । उदपात्रम् । उदकपा-
त्रम् । एकहलादादिति किम् ? उदकस्थलम् । पूरयितव्य इति किम् ? उदकपथतः ॥

मन्थौदनसक्तुविन्दुवज्रभारहारवीरधगाहेषु च ॥ ६० ॥

मन्थ औदन सक्तु विन्दु वज्र भार हार वीरध गाह इत्येतेषु उत्तरपदेषु उदकस्य उद
इत्ययमादेशो भवति, अन्यतरस्याम् । उदकेन मन्थ, उदमन्थः । उदकमन्थ । औदन-
उदकेनौदन, उदौदन । उदकौदनः । सक्तु-उदकेन सक्तु, उदसक्तः । उदकसक्तुः ।
विन्दु-उदकस्य विन्दु, उदविन्दुः । उदकविन्दुः । वज्र-उदकस्य वज्र, उदवज्रः ।

उदकवधः । भार-उदकं विभर्तीति, उदभारः । उदकभारः । हार-उदकं हरतीति,
उदहारः । उदकहारः । वीवध-उदकस्य वीवधः, उदवीवधः । उदकवीवधः । गाह-
उदकं गाहत इति, उदगाहः । उदकगाहः ॥

इको ह्रस्वोऽङ्यो गालवरय ॥ ६१ ॥

इगन्तस्याङ्यन्तस्योत्तरपदे ह्रस्वो भवति गालवस्याचार्यस्य मतेनान्यतरस्याम् ।
ग्रामणिपुत्रः । ग्रामणीपुत्रः । ब्रह्मबन्धुपुत्रः । ब्रह्मबन्धूपुत्रः । इक इति किम् ? सट्वा-
पादः । मालापादः । अङ्य इति किम् ? गार्गीपुत्रः । वात्सीपुत्रः । गालवग्रहणं
पूजार्थम् । अन्यतरस्यामिति हि वर्त्तते । व्यवस्थितविभाषा चेयम् । तेनेह न भवति-
कारीपगन्धीपतिरिति । इयङ्बुवङ्भाविनामन्ययानां च न भवति-श्रीकुलम् । अकुलम् ।
काण्ठीभूतम् । वृषलीभूतम् । अकुसादीनां तु भवत्येव-अकुसः । अकुटिः । अपर
गाह-अकुसादीनामकारो भवतीति वक्तव्यम् ॥ अकुसः । अकुटिः ॥

एक तद्धिते च ॥ ६२ ॥

एकशब्दस्य तद्धिते उत्तरपदे ह्रस्वो भवति । एकस्या आगतमेकरूप्यम् । एकम-
यम् । एकस्या भावः, एकत्वम् । एकता । उत्तरपदे-एकस्थाः स्त्रीश्च-एकस्त्रीश्च । एक-
दुग्धम् । लिङ्गविशिष्टस्य ग्रहणमेकशब्दह्रस्वत्वं प्रयोजयति । अत्राहि गृह्यमाणमत्र
विशेष्यते, न पुनरङ् गृह्यमाणेनेति ॥

इयापोः संज्ञाछन्दसोर्बहुलम् ॥ ६३ ॥

इयन्तस्यावन्तस्य च संज्ञाछन्दसोर्बहुल ह्रस्वो भवति । इयन्तस्य संज्ञायाम्-
रेवतिपुत्रः । रोहिणिपुत्रः । भरणिपुत्रः । न च भवति-नान्दीकः । नान्दीघोषः ।
नान्दीविशालः । इयन्तस्य छन्दसि-कुमारिदारा । प्रदर्विदा । न च भवति-काहगुनी-
पौर्णमासी । जगतीछन्दः । आवन्तस्य संज्ञायाम्-शिलवहम् । शिलप्रस्थम् । न च
भवति-लोमकागृहम् । लोमकावण्डः । आवन्तस्य छन्दसि-अजक्षीरेण जुहोति । ऊर्ण
अदा पृथिवी विश्वधायसम् । न च भवति-ऊर्णासूत्रेण कवयो वयन्ति ॥

त्वे च ॥ ६४ ॥

त्वप्रत्यये परतो इयापोर्बहुल ह्रस्वो भवति । तदज्ञायाम् भावः अजत्वम् । अजात्वम् ।
तद्रोहिण्या भावो रोहिणीत्वम् । रोहिणीत्वम् । संज्ञायामसंभवाच्छन्दस्येवोदाहर-
णानि भवन्ति ॥

इष्टकेपीकामालानां चिततूलभारिपु ॥ ६५ ॥

इष्टकेपीकामालानां चित तूल भारिन् इत्येतेषूत्तरपदेषु यथासंख्यं ह्रस्वो भवति ।
इष्टकचितम् । इपीकतूलम् । मालभारिणी कन्या । इष्टकादिभ्यस्तदन्तस्यापि ग्रहण
भवति-यष्टकचितम् । मुञ्जेपीकतूलम् । उत्पलमालभारिणी कन्या ॥

स्तित्यनव्ययस्य ॥ ६६ ॥

खिदन्त उत्तरपदेऽनव्ययस्य ह्रस्वो भवति । कालिमन्या । हरिणिमन्या । मुमा ह्रस्वो न वाच्यते । अन्यथा हि ह्रस्वशासनमनर्थक स्यात् । अनव्ययस्येति किम् ? दोषामन्यमह । दिवामन्या रात्रि । अनव्ययस्येत्येतदेव ज्ञापकमिह खिदन्तग्रहणस्य ॥

अरुर्दिपदजन्तस्य मुम् ॥ ६७ ॥

१। अरस् द्विपत् इत्येतयोरजन्तानां च खिदन्त उत्तरपदे मुमागमो भवति अनव्य-
यस्य । अहतुद । द्विपतप । अजन्तानाम्-कालिमन्या । अरुर्दिपदजन्तस्येति किम् ?
खिदन्मन्या । अनव्ययस्येत्येव, दोषामन्यमह । दिवामन्या रात्रि । अस्तग्रहणकिम् ?
इताजन्तकार्यप्रतिपत्त्यर्थम् । अतो ह्रस्वे कृते सुम्भवति ॥

इच एकाचोऽप्रत्ययश्च ॥ ६८ ॥

इजन्तस्य एकाच खिदन्त उत्तरपदेऽमागमो भवति, अग्रप्रत्ययवच्च द्वितीयैक-
वचनवच्च स भवति । अमिति हि द्विरावर्तते । गामन्य । स्त्रीमन्य । श्रियमन्य ।
नरम्मन्य । श्रियमन्य । भ्रुवमन्य । अग्रप्रत्ययवच्चेत्यतिदेशादाच पूर्वसवर्णगुणैय-
दुवडादेशा भवन्ति । इच इति किम् ? त्वङ्मन्य । एकाच इति किम् ? लेखाभ्रु
मन्य । अथेह कथं भवितव्यम्-श्रियमात्मानं ब्राह्मणकुलं मन्यत इत्युपक्रम्य श्रिम
म्यमिति भाष्ये स्थितम् । तत्रेदं भाष्यकारस्य दर्शनमत्र विषये परित्यक्तवत्किञ्च
श्रीशब्दो ब्राह्मणकुले वर्तते । यथा प्रष्टादयः श्रियाम् । तत्र स्वमोर्नपुसकादित्यमो
लुम्भवति ॥

वाचयमपुरदरौ च ॥ ६९ ॥

वाचयम पुरदर इत्येतौ निपात्येते । वाचयम आस्ते । पुर दारयतीति पुरदर ॥

कारे सत्यागदस्य ॥ ७० ॥

कारशब्द उत्तरपदे सत्य अगद इत्येतयोर्मुमागमो भवति । सत्य करोतीति सत्य-
स्य वा कार सत्यङ्कारः । एवमगदकारः ॥ अस्तुसत्यागदस्य कार इति वक्तव्यम् ॥
अस्तुकारः ॥ भवस्य ह्यन्दमि कारे मुम् वक्तव्यम् ॥ भव करोतीति भवस्य वा
कारः, भवकारः । ह्यन्दसीति किम् ? भवकारः । धेनोर्भव्याया मुम्बक्तव्यम् ॥ धेनु
भव्या ॥ लोकास्य पृणे मुम्बक्तव्यम् ॥ लोकपृणा । इत्येऽनम्पासस्य मुम्बक्तव्यम् ॥
अनम्पासमित्य । आप्ताण्योरिन्धे मुम् वक्तव्यम् ॥ आप्तिमिन्ध । अग्निमिन्ध ॥
गिलेऽगिलस्य मुम् वक्तव्यम् ॥ तिमिद्विल । अगिलस्येति किम् ? गिलगिल ॥
गिलगिले चेति वक्तव्यम् ॥ तिमिद्विलगिल ॥ उष्णमद्रयो करणे मुम् वक्त-
व्यम् ॥ उष्णकरणम् ॥ भद्रकरणम् । सूतोप्रराजभोजमेर्विधेतेभ्य उत्तरस्य दुहितृ
शब्दस्य पुत्तडादेशो वा वक्तव्यम् ॥ सूतपुत्री । सूतदुहिता । उग्रपुत्री । उग्रदुहिता ।
राजपुत्री । राजदुहिता । भोजपुत्री । भोजदुहिता । मेरुपुत्री । मेरुदुहिता । केचित्तु

शार्ङ्गवादिषु पुन्रशब्दं पठन्ति तस्य पुत्रीति भवति । अन्यत्रापि हि द्रयते-
चौलपुत्रीति ॥

श्येनतिलस्य पाते व्ये ॥ ७१ ॥

श्येन तिल इत्येतयोः पातशब्द उत्तरपदे अप्रत्यये मुमागमो भवति । श्येनपातोऽ-
स्यां ऋढायां श्येनम्पाता मृगया । तैलम्पाता । अ इति किम् ? श्येनपातः ॥

रात्रेः कृति विभाषा ॥ ७२ ॥

रात्रेः कृदन्त उत्तरपदे विभाषा मुमागमो भवति । रात्रिचरः । रात्रिचरः । रात्रि-
मटः । रान्यटः । अप्राप्तविभाषेयम् । खिति कृति नित्यं भवति-रात्रिमन्यः ॥

नलोपो नञः ॥ ७३ ॥

नञो नकारस्य लोपो भवत्युत्तरपदे । अत्राह्वणः । अवृषलः । असुरापः । असो-
मपः ॥ नलोपोऽवच्छेदे तिङ्धुपसर्गानाम् ॥ अपचसि त्वं जालम् ! अकरो-
त्वं जालम् ! ॥

तस्मान्नुडचि ॥ ७४ ॥

तस्माद्भूतनकारान्नञः नुडागमो भवति अजादाबुत्तरपदे । अनञः । अनञः-
तस्मादिति किम् ? नञ एव हि स्यात् । पूर्वान्ते हि, इमो हस्वादचि ङमुग्नित्यमिति
प्राप्नोति ॥

नभ्राणूनपात्रवेदानासत्यानमुचिनकुलनखनपुंसकनक्षत्रनक्रनाकेषु प्रकृत्या ७

नभ्राट् नपात् नवेदा नासत्या नमुचि नकुल नख नपुंसक नक्षत्र नक्र नाक इत्ये-
तेषु नञ प्रकृत्या भवति । न भ्राजत इति, नभ्राट् । भ्राजतेः क्विबन्तस्य नञ्समास
नपात्-न पातीति, नपात् । पातिः शत्रन्तः । नवेदाः-न वेसीति नवेदाः । वेत्तिरसुनृप्रत्य-
यान्तः । नासत्या-सत्सु साधवः सत्याः न सत्या असत्याः, न असत्याः नासत्याः ।
नमुचि-न मुच्यतीति, नमुचिः । मुचेरौणादिकः क्विप्रत्ययः । नकुल-नास्य कुलमस्ति,
नकुलः । नख-नास्य खमस्तीति, नखम् । नपुंसक-न स्त्री न पुमान्नपुंसकम् । स्त्रीपुं-
सयोः पुंसक-भावो निपात्यते । नक्षत्र-न क्षरति क्षीयत इति वा, नक्षत्रम् । क्षिय-
क्षरतेर्वा क्षत्रमिति निपात्यते । नक्र-न क्रामतीति नक्रः । क्रमेर्ङप्रत्ययो निपात-
नात् । नाक- नास्मिन्नकमिति नाकम् ॥

एकादिश्चैकस्य चादुक् ॥ ७६ ॥

एकादिश्च नञ् प्रकृत्या भवति, एकशब्दस्यादुगागमो भवति । एकेन न विंशति
एकाद्विंशतिः । एकाद्विंशतिः । एकाद्विंशतिः । एकाद्विंशतिः । तृतीयेति योग-
विभागात् समासः । पूर्वान्तोऽयमदुक् क्रियते । पदान्तलक्षणोऽत्रानुनासिको विकल्पेन
यथा स्यात् इति ॥

नगोऽप्राणिष्वन्यतरस्याम् ॥ ७७ ॥

नञ् प्रकृत्या भवति अन्यतरस्याम् । नगा वृक्षाः । अगा वृक्षाः । नगाः पर्वताः । अगाः पर्वताः । न गच्छन्तीति नगाः, गमेर्दन्त्ययः । अप्राणिष्विति किम् ? अगो वृषलः शोतेन ॥

सहस्य सः संज्ञायाम् ॥ ७८ ॥

५ सहशब्दस्य स इत्ययमादेशो भवति संज्ञायां विषये । साश्चत्थम् । सपलाशम् । साशशपम् । संज्ञायामिति किम् ? सहयुध्वा । सहकृत्वा । सादेश उदात्तो निपात्यते । उदात्तानुदात्तवतो हि सहशब्दस्यान्तर्यतः स्वरितः स्यात् । स च निपातनस्वरः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं यत्र तत्र उपयुज्यते । अन्यत्र समान्तोदात्तत्वेन बाध्यत एव-सेष्टि, सपशुबन्धमिति ॥

ग्रन्थान्ताधिके च ॥ ७९ ॥

ग्रन्थान्तेऽधिके च वर्त्तमानस्य सहशब्दस्य स इत्ययमादेशो भवति । सकलं ज्योतिषमधीते । समुहूर्तम् । ससंग्रहं व्याकरणमधीते । कलान्तं मुहूर्तान्तं सग्रहान्तमिति, अन्तवचन इत्यव्ययीभावः समासः । तत्राव्ययीभावे चाकाल इति कालवाचिन्युत्तरपदे सभाषो न प्राप्नोतीत्ययमास्मः । अधिके-सद्गोरा रारी । समासः कार्यापणः । सकाकिणीको मायः ॥

ितीये चानुपाख्ये ॥ ८० ॥

द्वयोः सहयुक्तयोरप्रधानो यः स द्वितीयः । उपाख्यायते प्रत्यक्षत उपलभ्यते य स उपाख्यः, उपाख्यादन्योऽनुपाख्योऽनुमेयस्तस्मिन् द्वितीयेऽनुपाख्ये सहस्य स इत्ययमादेशो भवति । साग्नि कपोतः । सपिशाचा वात्या । सराक्षसीका शाला । अन्यादयः साक्षादनुपलभ्यमानाः कपोतादिभिर्ननुमीयमानास्तदनुपाख्या भवन्ति ॥

अव्ययीभावे चाकाले ॥ ८१ ॥

अव्ययीभावे च समासेऽकालवाचिन्युत्तरपदे सहस्य स इत्ययमादेशो भवति । सचक्र घेहि । सधुर प्राज्ञ । अकाल इति किम् ? सहपूर्वादिम् ॥

योपसर्जनस्य ॥ ८२ ॥

उपसर्जनसर्वावयवः सामान उपसर्जनं, यस्य सर्वेऽवयवा उपसर्जनीभूताः स सर्वोपसर्जनो बहुव्रीहिर्गृह्यते । तदवयवस्य सहशब्दस्य वा स इत्ययमादेशो भवति । सपुत्रः । सहपुत्रः । सच्छात्रः । सहच्छात्रः । उपसर्जनस्येति किम् ? सहयुध्वा । सहकृत्वा । सहकृत्वप्रियः, प्रियसहकृत्वेति बहुव्रीहौ यदुत्तरपद तत्परः सहशब्दो न भवतीति सभाषो न भवति ॥

प्रकृत्याशिष्यगोवत्सह्लेषु ॥ ८३ ॥

प्रकृत्या सहस्ये भवति, आशिषि विषयेऽगोवत्सह्लेषु, स्थिति, देवदत्ताय सह-

पुत्राय सहच्छात्राय सहामात्याय । अगोवत्सहलेष्विति किम् ? स्वस्ति भवते सहगवो
सगवे । सहवत्साय । सहत्साय । सहलाय । सहहलाय । गोपसर्जनस्येति पक्षे भव-
त्येव सभावः ॥

समानस्य छन्दस्यमूर्द्धप्रभृत्युदर्केषु ॥ ८४ ॥

स इति वृत्तंते । समानस्य स इत्ययमादेशो भवति छन्दसि विषये मूर्द्धन्प्रभृति
उदर्क इत्येतान्पुत्तरपदानि वर्जयित्वा । अनुभ्राता सगर्भ्यः । अनुसखा सयूथ्यः । यो
न सनुत्यः । समानो गर्भः सगर्भः । तत्र भवः सगर्भ्यः । सगर्भसयूथसनुताद्यदिति
यत् प्रत्ययः । अमूर्द्धप्रभृत्युदर्केष्विति किम् ? समानमूर्द्धा । समानप्रभृतयः । समानो-
दर्काः । समानस्येति योगविभाग इष्टप्रसिध्यर्थः क्रियते । तेन सपक्षः, साधर्म्यं, सजा-
तीय, इत्येवमादयः सिद्धा भवन्ति ॥

ज्योतिर्जनपदरात्रिनाभिनामगोत्ररूपस्थानवर्णप्रयोक्चनबन्धुषु ॥ ८५ ॥

ज्योतिस् जनपद रात्रि नाभि नामद् गोत्र रूप स्थान वर्ण वयस् वचन बन्धु
इत्येतेषुत्तरपदेषु समानस्य स इत्ययमादेशो भवति । सज्योतिः । सजनपदः । सरात्रिः ।
सनाभिः । सनामा । सगोत्रः । सरूपः । सस्थानः । सवर्णः । सवयाः । सवचनः ।
सबन्धुः ॥

चरणे ब्रह्मचारिणि ॥ ८६ ॥

चरणे गम्यमाने ब्रह्मचारिण्युत्तरपदे समानस्य स इत्ययमादेशो भवति । समानो
ब्रह्मचारी, सप्रब्रह्मचारी । ब्रह्म वेदस्तदध्ययनार्थं यद् व्रत तदपि ब्रह्म, तच्चरतीति ब्रह्म-
चारी समानस्तस्यैव ब्रह्मणः समानत्वादित्ययमर्थो भवति । समाने ब्रह्मणि व्रतचारी
सब्रह्मचारीति ॥

तीर्थे ये ॥ ८७ ॥

तीर्थशब्द उत्तरपदे यत्प्रत्यये परतः समानस्य स इत्ययमादेशो भवति । सतीर्थ्यः ।
समानतीर्थे वासीति यत्प्रत्ययः ॥

विभापोदरे ॥ ८८ ॥

उदरशब्द उत्तरपदे यत्प्रत्ययान्ते समानस्य विभाषा स इत्ययमादेशो भवति ।
सोदर्यः । समानोदर्यः । समानोदरे शयित आ चोदात्त इति यत् ॥

दृग्दृशान्तुषु ॥ ८९ ॥

दृक् दृश वतु इत्येतेषु परतः समानस्य स इत्ययमादेशो भवति । सदृक् । सदृशः ।
त्यदादिषु दृशोऽन्तालोचने कञ्चेत्यत्र समानान्ययोश्चेति वक्तव्यमिति कञ्क्विनौ प्रत्ययौ,
क्रियेते । दृष्टे चेति वक्तव्यम् । सदृशः । दृशोः कसप्रत्ययोऽपि तत्रैव वक्तव्यः ।
वतुप्रहणमुत्तरार्थम् ॥

इदङ्किमोरीशकी ॥ ९० ॥

इद किम् इत्येतयोरीशू की इत्येतौ यथासंख्यमादेशौ भवतो दृग्दृशवतुषु । इदङ्क्

ईदशः । इयान् । कीदृक् । कीदृशः । कियान् । किमिदभ्यां वो ष इति वतुप् । छन्दो
चेति वक्तव्यम् ॥ ईदृचः । कीदृचः ॥

आ सर्वनाम्नः ॥ ६१ ॥

सर्वनाम्न आकारादेशो भवति इगृहक्षवनुषु । तादृक् । तादृशः । तावान् । यादृक् ।
यादृशः । यावान् । छन्दो चेति वक्तव्यम् ॥ तादृचः । यादृचः ॥

विष्णुदेवयोश्च टेरद्रव्यञ्चनौ वप्रत्यये ॥ ६२ ॥

विष्णुदेव इत्येतयोः सर्वनाम्नश्च टेरद्रीत्ययमादेशो भवति अञ्चतौ वप्रत्यान्त
उत्तरपदे । विष्णुगञ्जतीति विष्णुद्रव्यङ् । देवद्रव्यङ् । सर्वनाम्न - तद्रव्यङ् । यद्रव्यङ् । अद्रि-
सधधोरन्तोदात्तनिपातन कृ स्वरनिवृत्त्यर्थम् । तत्र यणादेशो कृते उदात्तस्वरितयोर्यणः
स्वरितोऽनुदात्तस्येत्येष स्वरो भवति । विष्णुदेवयोरिति किम् ? अश्वाची । अञ्चताविति
किम् ? विष्णुयुक् । वप्रत्यय इति किम् ? विष्णुगञ्जनम् । वप्रत्ययग्रहणमन्यत्र धातु-
ग्रहणे तदादिविधिप्रतिपत्त्यर्थम् । तेनायस्कृतमयस्कार इत्यत्रात कृकमिकसकुम्भपा-
त्रेति सत्त्वं भवति । छन्दसि स्त्रिया बहुलमिति वक्तव्यम् ॥ विधाची च घृताची
चेत्यत्र न भवति । कद्रीचीत्यत्र तु भवत्येव (१) ॥

समः समि ॥ ६३ ॥

समित्येतस्य समि इत्ययमादेशो भवति, अञ्चतौ वप्रत्ययान्त उत्तरपदे । सम्यङ् ।
सम्यञ्चौ । सम्यञ्च ॥

तिरसस्तिर्यलोपे ॥ ६४ ॥

तिरस् इत्येतस्य तिरि इत्ययमादेशो भवत्यञ्चतौ वप्रत्ययान्त उत्तरपदेऽलोपे,
यदाऽस्य लोपो न भवति । तिर्यङ् । तिर्यञ्चौ । तिर्यञ्चः । अलोप इति किम् ? तिरश्चा ।
तिरश्चे । अच इत्यकारलोपः ॥

सहस्य सध्रिः ॥ ६५ ॥

सहेत्यस्य सध्रिरित्ययमादेशो भवत्यञ्चतौ वप्रत्ययान्त उत्तरपदे । सध्र्यङ् ।
सध्र्यञ्चौ । सध्र्यञ्चः । सध्रीच । सध्रीचा ॥

सध मादस्थयोश्छन्दसि ॥ ६६ ॥

छन्दसि विषये माद स्थ इत्येतयोर्हत्तरपदयोः सहस्य सध इत्ययमादेशो भवति ।
सधमादो शुभ्य एकास्ता । सधस्था ॥

द्वयन्तरूपसर्गेभ्योऽप ईत् ॥ ६७ ॥

द्वि अन्तरित्येताभ्यामुपसर्गाच्चोत्तरस्यावित्येतस्य ईकारादेशो भवति । द्वीपः ।
अन्तरीपः । उपसर्गात्-नीपम् । वीपम् । समीपम् । असमाप ईत्वे प्रतिषेधो
वक्तव्यः ॥ समापं नाम देवयजनम् । अपर आह—छईत्वमनवर्णादिति वक्तव्यम् ॥

इह मा भूत्-प्रापम् । परापम् । अप्रशब्दं प्रति क्रियायोगाभावाद् उपसर्गग्रहणं प्राप्नुपलक्षणार्थम् ॥

उदनोद्देशे ॥ ९८ ॥

अनोत्तरस्याप उकारादेशो भवति देशाभिधाने । अनूपोद्देशः । देश इति किम् ? अन्वीपम् । दीर्घोच्चारणमवग्रहार्थम्-अनु ऊपोऽनूप इति ॥

अपष्टयतृतीयास्थस्यान्यस्य दुगाशीराशास्थास्थितो-

न्सुकोत्तिकारकराच्छेपु ॥ ९९ ॥

अपष्टीस्यस्य अतृतीयास्थस्य चान्यशब्दस्य दुगागमो भवति, आशिस् आशा आस्था आस्थित उत्सुक उति कारक राग छ इत्येतेषु परतः । अन्या आशीः, अन्य-दाशीः । अन्या आशा, अन्यदाशा । अन्या आस्था, अन्यदास्था । अन्य आस्थितः, अन्यदास्थितः । अन्य उत्सुकः, अन्यदुत्सुकः । अन्या उतिः, अन्यदूतिः । अन्यः कारकः, अन्यत्कारकः । अन्यो रागः, अन्यद्रागः । अन्यस्मिन् भवः अन्यदीयः । गहादिष्व-न्यशब्दो वृष्ट्यः । अपष्टयतृतीयास्थस्येति किम् ? अन्यस्य आशीः, अन्याशीः । अन्येनास्थितः, अन्यास्थितः ॥

दुगागमोऽविशेषेण वक्तव्यः कारकच्छयोः । षष्ठीतृतीययोर्नष्ट आशीरादिषु सप्तसु ॥

अन्यस्य कारकमन्यत्कारकम् । अन्यस्येदमन्यदीयम् । अस्य च द्विर्नञ्ग्रहणं लिङ्गम् ॥

अर्थे विभाषा ॥ १०० ॥

अर्थशब्द उत्तरपदे अन्यस्य विभाषा दुगागमो भवति । अन्यदयः । अन्यार्थः ॥

कोः कत्तत्पुरुषेऽचि ॥ १०१ ॥

कु इत्येतस्य कदित्ययमादेशो भवति तत्पुरुषे समासेऽजाश्रुत्तरपदे । कदजः । कदधः । कदुष्टः । कद्वजम् । तत्पुरुष इति किम् ? कृष्टो राजा । अचीति किम् ? द्वाद्वाहणः । कुपुरुषः । ककद्वावे त्रावुपसरयानम् ॥ कुत्सितास्त्रयः, कत्रयः ॥

रथवदयोश्च ॥ १०२ ॥

रथ वद इत्येतयोश्चोत्तरपदयोः कोः कदित्ययमादेशो भवति । कदथः । कद्वदः ॥

तृणे च जातौ ॥ १०३ ॥

तृणशब्द उत्तरपदे जातावभिधेयायां कोः कदादेशो भवति । कत्तृणा नाम जातिः । जाताविति किम् ? कुत्सितानि तृणानि कुनृणानि ॥

का पथयक्षयोः ॥ १०४ ॥

पथिम् अक्ष इत्येतयोश्चोत्तरपदयोः कोः का इत्ययमादेशो भवति । कापथः । काक्षः

ईपदर्थे ॥ १०५ ॥

ईपदर्थे वर्त्तमानस्य कोः का इत्ययमादेशो भवति । कामधुरम् । कालवणम् । अजादावपि परत्वाद् कादेश एव भवति-काम्लम् ॥

विभाषा पुरुषे ॥ १०६ ॥

पुरुषशब्द उत्तरपदे विभाषा को का इत्ययमादेशो भवति । कापुरुष । कृपुरुष । अप्राप्तविभाषेयम् । ईपद्वयतु पूर्वविप्रतिषेधेन नि य का भवति ईपत्पुरुष, कापुरुष ॥

कवञ्चोणो ॥ १०७ ॥

उष्णशब्द उत्तरपदे को कवमित्ययमादेशो भवति का च विभाषा । कवोष्णम् । कोष्णम् । कदुष्णम् ॥

पथि च छन्दसि ॥ १०८ ॥

पथिन् शब्द उत्तरपदे छन्दसि विषये को कव का इत्येतावादेशौ भवतो विभाषा । कवपथ । कापथ । कुपथ ॥

पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम् ॥ १०९ ॥

पृषोदरादीनि शब्दरूपाणि येषु लोपागमवर्णविकाराः शास्त्रेण न विहिता, दृश्यन्ते च तानि यथोपदिष्टानि साधूनि भवति । यानि यथोपदिष्टानि शिष्टरूपा रितानि प्रयुक्तानि तथैवानुगन्तव्यानि । पृषदुदर यस्य, पृषोदरम् । पृषद् उद्भान यस्य, पृषोद्भानम् । अत्र तकारलोपो भवति । वारिवाहको, चलाहक । पूर्वशब्दस्य चशब्द आदेश उत्तरपदादेश्च लक्षम् । जीवनस्य मृतो, जीमूत । घनशब्दस्य लोप । शवाना शयन, श्मशानम् । शवशब्दस्य श्मादेश । शयनशब्दस्यापि शानशब्द आदेश । उर्ध्वं स्वमस्येति, उल्लूखलम् । ऊर्ध्वं स्वशब्दयोस्तू खल इत्येतावादेशौ भवतः । पिशिताश, पिशाच । पिशिताशशब्दयोर्यथायोगः पिशाचशब्दावादेशौ । ब्रुवन्तोस्या सीदन्तीति, वृषी । सदेरधिकरणे ङट प्रत्यय । ब्रुक्छन्दस्य चोपपदस्य वृशब्द आदेशो भवति । मध्या रीतीति, मयूर । रीतेरचि ग्लोप । महीशब्दस्य मयूभाव । एवमन्येऽपि अथ यकपिथप्रभृतयो यथायोगमनुगन्तव्याः ॥ दिक्शब्दस्य उत्तरस्य तीरस्य तारभाजो वा भवति । दक्षिणतीरम् । दक्षिणतारम् । उत्तरतीरम् । उत्तर तारम् । वाचो वादे ङव च लमायश्चोत्तरपदस्यपि प्रत्यये भवति । वाच वदतीति, वाग्वाद्, तस्यापत्य वाङ्वालि । पप उच दनृदशधासूत्तरपदादे ण्व च भवति । पङ्दन्ता अस्य षोडन् । पङ् च दश च षोडश । धासु वा पप उच भवति उत्तर पदादेश्च ण्वम् । षोडा । पङ्धा कुरु । बहुवचननिदर्शो नानाप्रिकरणवाचिनो धाशब्दस्य प्रतिपत्त्यर्थः । इह मा भूत् पङ् दधाति धयति वा पङ्धेति । दुरो दाशनाशद मध्येष्वच यक्तव्यमुत्तरपदादेश्च ण्वम् । कृत्तृग दाश्यते नाश्यते दभ्यते च य स दूडाश । दूणाश । दूडभ । दग्धे खल्वनुनासिकलोपो निपातनात् । दुष्ट ध्यायतीति, दूह्य । दु शब्दोपपदस्य ध्यायतेरातश्चोपसर्ग इति कप्रत्यय । स्वरो रोहती छन्द स्युच वक्तव्यम् । जाय एहि स्वो रोहात् । पीवोपवसनादीना च लोपो वक्तव्य । पीवोपवसनानाम् । पयोपवसनानाम् ॥

वर्णांगमो वर्णविपर्ययश्च द्वौ चापरो वर्णविकारनाशौ ।

धातोस्तदर्थान्तिशयेन योगस्तदुच्यते पञ्चविध निरक्तम् ॥

सरयाविसायपूर्वस्याहस्याह्न-न्यतरस्या ङी ॥ ११० ॥

सरया वि साय इत्येव पूर्वस्याह्नशब्दस्य स्थाने अह्नश्चिद्यमादेशो भवत्यन्य
तरस्या ङी परत । द्वयोरहोभंव, द्वयह् । *यह् । द्वयह्नि । द्वयहनि । *यह्नि ।
व्यहनि । द्वयहे । *यहे । व्यपगतमहो, व्यह् । व्यह्नि । व्यहनि । व्यहे । सायमह्
सायाह् । सायाह्नि । सायाह्ने । एकदशिसमास पूर्वादिभ्योऽन्यस्यापि
भजतीत्यतदेव विसायपूर्वस्याह्नस्य ग्रहण ज्ञापकम् । तेन मध्यमहो मध्याह्न इत्यपि
भजति । सरयाविसायपूर्वस्यति निम् १ पूर्वाह्ने । अपराह्ने ।

ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽण् ॥ १११ ॥

ढकाररेफयोर्लापो यस्मिन् स ढ्रलोप, तत्र पूर्वस्याणो दीर्घो भवति । लीडम् ।
मीडम् । उपगूढम् । मूढ । रलोपे-नीरक्तम् । अग्नौ रथ । ह-दूरथ । पुना रक्त वास ।
प्राता राजक्रय । पूर्वग्रहणमनुत्तरपदेऽपि पूर्वमात्रस्य दीर्घाथम् । अण इति किम् ?
बृट्ग(१) आतृडम् ॥

सहिधहोरोदजर्णस्य ॥ ११२ ॥

सहि वहि इयेतयोरवर्णस्यौकार आदेशो भवति ढ्रलोपे । सोटा । सोडुम् ।
सोढव्यम् । सोढा । सोडुम् । सोढव्यम् । अवर्णस्येति किम् ? ऊट । ऊढवान् । वर्ण
ग्रहण किम् ? कृतायामपि बृद्धौ यथा स्यात्-उदवोढाम् । उदवोढम् । तादपि पर
स्तपरस्तपरत्वादाकारस्य ग्रहण न स्यात् ॥

साढव्यै साढवा साढेति निगमे ॥ ११३ ॥

साढव्यै साढवा साढा इति निगमे निषान्यन्ते । साढव्यै समन्तात् । साढवा
शत्रून् । सहे क्त्वाप्रत्यये ओत्वाभाव । पचे क्त्वाप्रत्ययस्य ध्वैभाव । साढति तृचि
स्वरूपमेतत् । निगम इति किम् ? सोढ्वा सोढेति भाषायाम् ॥

सहितायाम् ॥ ११४ ॥

सहितायामित्ययमधिकार । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्याम सहितायामित्येव तद्दे
त्यदेतव्यम् । वक्ष्यति-द्वयचोतस्तिष्ठ इति । विद्वा हि-वा सपति शूर गोनाम् । सहि
तायामिति किम् ? विद्वा, हि, वा, सपति, शूर, गोनाम् ॥

वर्णे लक्षणस्यानिष्टाष्टपञ्चमणिभिर्नाच्छिन्नच्छिद्रसुस्वस्तिकस्य ॥ ११५ ॥

कर्णशब्दे उत्तरपदे लक्षणवाचिनी दीर्घा भवति, विष्ट अष्टन्, पञ्चन् मणि भिन्न

१ आड्डमिति पुराणका तरेऽधिकम् तदसिद्धं तदेकावाङ्मयात् 'वृत्' शूलवत्ये, 'वृत्ति',
लोपो निषात्यते इति पदमजरी ।

द्विन्न द्विद् सुव स्वस्तिक इत्येतान् वर्जयित्वा । दात्राकर्णः । द्विगुणाकर्णः । त्रिगुणा-
कर्णः । द्वागुलाकर्णः । अगुलाकर्णः । यत्पशूनां स्वामिविशेषसम्बन्धज्ञापनार्थं दात्राका-
रादि क्रियते तदिह लक्षणं गृह्यते । लक्षणस्येति किम् ? शोभनकर्णः । अविष्टादीना-
मिति किम् ? विष्टकर्णः । अष्टकर्णः । पञ्चकर्णः । मणिकर्णः । भिन्नकर्णः । द्विन्नकर्णः ।
द्विद्कर्णः । सुवकर्णः । स्वस्तिककर्णः ॥

नहि वृत्तिवृषिव्यधिरुचिसहितनिपु कौ ॥ ११६ ॥

नहि वृत्ति वृषि व्यधि रुचि सहि तनि इत्येतेषु किप्रत्ययान्तेषूत्तरपदेषु पूर्वपदस्य
दीर्घो भवति सहिताया विषये । नहि-उपानव् । परीणव् । वृत्ति-नीवृत् । उपावृत् ।
वृषि-प्रावृत् । उपावृत् । व्यधि-मर्मावित् । हृदयावित् । ऋावित् । रुचि-नीरुक् ।
अभीरुक् । सहि-ऋतीप् । तनि-तरीतव् । गमः काविति गमादीनामिष्यते । तत्-
स्तनोतेरप्यनुनासिकलोपः । काविति किम् ? परिणहनम् ।

वनगिर्योः सज्ञायां कोटरकिंशुलकादीनाम् ॥ ११७ ॥

वन गिरि इत्येतयोर्त्तरपदयोर्ध्वासरयं कोटरादीनां किंशुलकादीनां च दीर्घो
भवति सज्ञायां विषये । वने कोटरादीनाम्-कोटराणम् । मिश्रकावणम् । सिध्रका-
वणम् । सारिकावणम् । गिरौ किंशुलकादीनाम्-किंशुलकागिरि । अञ्जनागिरिः ।
कोटरकिंशुलकादीनामिति किम् ? असिपत्रवनम् । कृष्णगिरिः । कोटर । मिश्रक ।
पुरक । सिध्रक । सारिक । कोटरादिः । किंशुलक । सालवक । अञ्जन । भञ्जन । लो-
हित । कुचकुट । किंशुलकादिः ॥

बले ॥ ११८ ॥

बले परतः पूर्वस्य दीर्घो भवति । आसुतीबलः । कृपीबलः । दन्ताबलः । रजः
कृष्यासुतिपरिपदो बलच् इति बलच्प्रत्ययो गृह्यते । अनुत्साहभ्रातृपितृणामित्येव(१) ।
उत्साहबलः । भ्रातृबलः । पितृबलः ॥

मतौ बह्वचोऽनजिरादीनाम् ॥ ११९ ॥

मतौ परतो बह्वचोऽनजिरादिवर्जितस्य दीर्घो भवति, सज्ञायां विषये । उदुम्ब-
रावती । मशकावती । वीरणावती । पुष्करावती । अमरावती । नद्यां मनुविति मनु-
प्रत्ययः । सज्ञायामिति मतोर्वत्वम् । बह्वच इति किम् ? बोद्धिमतौ । अनजिरादीना-
मिति किम् ? अजिरवती । खदिरवती । पुलिनवती । हसकारण्डवती । चक्रवाक-
वती । सज्ञायामित्येव । बलयवती ॥

शरादीनां च ॥ १२० ॥

शरादीनां च मतौ दीर्घो भवति सज्ञायां विषये । शरावती । वंशावती । शर ।

१. अनुत्साहेत्यादि पितृबल इत्यन्तमेकस्मिन्पुस्तके नास्ति ।

वंश । धूम । अहि । कपि । मणि । मुनि । शुचि । हनु । शरादिः । संज्ञायामिति मतोर्धत्वम् । यवादित्वाद् घ्रीष्टादिभ्यो न भवति ॥

इको वहेऽपीलोः ॥ १२१ ॥

इगन्तस्य पूर्वपदस्य पीलुवर्जितस्य घट्ट उत्तरपदे दीर्घो भवति । ऋपोवहम् । कपीवहम् । मुनीवहम् । इक इति किम् ? पिण्डवहम् । अपीलोरिति किम् ? पीलु-
वहम् । छअपोरवादीनामिति वक्तव्यम् ॥ इह मा भूत्, दारुवहम् ॥

उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम् ॥ १२२ ॥

उपसर्गस्य घञन्त उत्तरपदेऽमनुष्येऽभिधेये बहुलं दीर्घो भवति । नीक्लेदः । बीमार्गः । अपामार्गः । न च भवति-प्रसेचः । प्रसारः । सादकारयोः कृत्रिमे दीर्घो भवति । प्रासादः । प्राकारः । कृत्रिम इति किम् ? प्रसादः । प्रकारः । वेशादिषु विभाषा दीर्घो भवति-प्रतिवेशः । प्रतीवेशः । प्रतिरोधः । प्रतीरोधः । अमनुष्य इति किम् ? निषादो मनुष्यः ॥

इकः कारो ॥ १२३ ॥

इगन्तस्योपसर्गस्य काशशब्द उत्तरपदे दीर्घो भवति । नीकाशः । वीकाशः । अनुकाशः । पचाद्यच्प्रत्ययान्तोऽयं काशशब्दः । इक इति किम् ? प्रकाशः ॥

दास्ति ॥ १२४ ॥

दा इत्येतस्य यस्तकारादिरादेशस्तस्मिन् परत इगन्तस्योपसर्गस्य दीर्घो भवति । डनीत्तम् । वीत्तम् । परीत्तम् । अच उपसर्गात्त इत्यन्तस्य यद्यपि तकारः क्रियते तथापि सचर्त्तस्याध्यात् सिद्धत्वमिति तकारादिर्भवति । इक इत्येव । मत्तम् । अयत्तम् । द इति किम् ? वितीर्णम् । नितीर्णम् । तीति किम् ? सुदत्तम् ॥

अष्टनः संज्ञायाम् ॥ १२५ ॥

अष्टनित्येतस्योत्तरपदे संज्ञायां दीर्घो भवति । अष्टावक्रः । अष्टावन्धुरः । अष्टा-
रूपदम् । संज्ञायामिति किम् ? अष्टपुत्रः । अष्टभार्यः ॥

छन्दसि च ॥ १२६ ॥

छन्दसि विषयेऽष्टन उत्तरपदे दीर्घो भवति । आग्नेयमष्टाकपाल निर्बपेत् । अष्टा-
देतिहरण्या दक्षिणा । अष्टापदी देवता सुमती । अष्टौ पादाअस्या इति बहुव्रीहौ पादस्य
शब्दोपे कृते, पादोऽन्यतरस्यामिति ङीप् । छगत्रि च युक्ते भाषायामष्टनो दीर्घो भव
वर्तीति वक्तव्यम् ॥ अष्टागव शकटम् ॥

चित्तेः कपि ॥ १२७ ॥

चित्तिशब्दस्य कपि परतो दीर्घो भवति । एरुचितीकः । द्विचितीकः । त्रिचितीकः
विश्वस्य वसुराटोः ॥ १२८ ॥

विश्वशब्दस्य वसु राडित्येतयोरुत्तरपदयोर्दीर्घ आदेशो भवति । विश्वावसुः ।

विश्वाराद् । राडिति विकारनिर्देशो यत्रास्यैतद्रूपं तत्रैव यथा स्यात् । इह न भवति-
विश्वराजौ । विश्वराजः ॥

नरे संज्ञायाम् ॥ १२६ ॥

नरशब्द उत्तरपदे संज्ञायां विषये विश्वस्य दीर्घो भवति । विश्वानरो नाम, यस्य
वैश्वानरिः पुत्रः । संज्ञायामिति किम् ? विश्वे नरा यस्य स विश्वनरः ॥

मित्रे चर्षौ ॥ १३० ॥

मित्रे चोत्तरपदे ऋषावभिधेये विश्वस्य दीर्घो भवति । विश्वामित्रो नाम ऋषिः
ऋषाविति किम् ? विश्वमित्रो माणवकः ॥

मन्त्रे सोमाश्वेन्द्रियविश्वदेव्यस्य मतो ॥ १३१ ॥

मन्त्रविषये सोम अश्व इन्द्रिय विश्वदेव्य इत्येतेषां मनुष्यप्रत्यये परतो
भवति । सोमावती । अश्वावती । इन्द्रियावती । विश्वदेव्यावती ॥

ओपधेश्च विभक्ताप्रथमायाम् ॥ १३० ॥

मन्त्र इति वर्त्तते । ओपधिशब्दस्य विभक्ताप्रथमायां परतो दीर्घो भवति
ओपधीभिरपीपतत् । नम पृथिव्यै नम ओपधीभ्य । विभक्ताविति किम् ?
धिपते । अप्रथमायामिति किम् ? स्थिरेयमस्वोपधि ॥

ऋचि तुनुचमक्षुतङ्कुत्रोरुण्याणाम् ॥ १३३ ॥

ऋचि विषये तु नु घ मञ्जु तङ् कु त्र उरुष्य इत्येषा दीर्घा भवति । आ तु
इन्द्र वृत्रहन् । नु-नू करणे । घ-उत वा घास्यालात् । मञ्जु-मञ्जु गोमन्तसीमहे
तङ्-भरता जातवेदसम् । तडिति थादेशस्य डित्वपक्षे ग्रहणं, तेनेह न
शृणोत ग्रावाणः । कु-कूमनः । त्र-अत्रा गौः । उरुष्य-उरुष्या णीग्नेः ॥

इक सुजि ॥ १३४ ॥

सुज् निपातो गृह्यते । इगन्तस्य सुजि परतो मन्त्रविषये दीर्घो भवति । अर्भ
पु णः सखीनाम् । ऊर्ध्व ऊपु ण ऊतये । सुज इति पत्वम् । नश्च धातुस्थोरुपुम्
इति णत्वम् ॥

द्वयचोऽतस्तिष्ठः ॥ १३५ ॥

ऋचीति वर्त्तते । द्वयचस्तिष्ठन्तस्यात ऋग्विषये दीर्घो भवति । विद्वा हि ख
सत्पतिं शूर गोनाम् । विद्मा स तस्य पितरम् । द्वयच इति किम् ? देवा भय
वाजिनः । अत इति किम् ? आ देवान् वति यति च ॥

निपातस्य च ॥ १३६ ॥

ऋचीत्येव । निपातस्य च ऋग्विषये दीर्घ आदेशो भवति । एवा ते । अच्छा ते
अन्येषामपि दृश्यते ॥ १३७ ॥

अन्येषामपि दीर्घो दृश्यते स शिष्टप्रयोगादनुगन्तव्यः । यस्य दीर्घत्व न विधि

। दृश्यते च प्रयोगे तदनेन कर्त्तव्यम् । केशाकेशि । कचाकचि । नारकः । पूरुषः । शृणो
दन्तदष्टाकर्णकुन्दवराहपुच्छपदेपु० । श्वादन्तः । श्वादष्टः । श्वाकर्णः । श्वाकुन्दः ।
। श्वावराहः । श्वापुच्छः । श्वापदः ॥

चौ ॥ १३८ ॥

चौ परत्तं पूर्वपदस्य दीर्घो भवति । चाक्वियच्चतिलुप्तनकारो गृह्यते । दधीचः ।
पश्य । दधीचा । दधीचे । मधूचः पश्य । मधूचा । मधूचे । अन्तरङ्गोऽपि हि यणा-
देशो दीर्घविधानसामर्थ्यान्न प्रवर्त्तते ॥

संप्रसारणस्य ॥ १३९ ॥

उत्तरपद इति वर्त्तते । सप्रसारणान्तस्य पूर्वपदस्योत्तरपदे दीर्घो भवति । कारी-
पगन्धीपुत्रः । कारीपगन्धीपतिः । कौमुदगन्धीपुत्रः । कौमुदगन्धीपतिः । करोपस्येव
गन्धोऽस्य । कुमुदस्येव गन्धोऽस्य । अल्पाख्यायामुपमानच्चेति इकारः समासान्तः ।
करीपगन्धेरपत्य कारीपगन्ध्या कुमुदगन्धेरपत्य, कौमुदगन्ध्या, तस्याः पुत्रः । तस्याः
पतिरिति विग्रहः । इदो ह्रस्वोऽङ्घो गालवस्येत्येतन्न भवति । व्यवस्थितविभाषा हि
सा । अकृत एव दीर्घत्वे ह्रस्वाभावपक्षे कृताद्येनापि दीर्घेण पदान्तरे परत्वाद् ह्रस्वो
वाप्यते । पुनः प्रसङ्गविज्ञानं च न भवति । सङ्घट्टतौ विप्रतिषेधे यद् बाधितं तद्
बाधितमेवेति ॥

इति काशिकायां वृत्तौ पष्ठस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ६ ॥ ३ ॥

अथ पष्ठाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

अङ्गस्य ॥ १ ॥

अधिकारोऽयमासप्तमाध्यायपरिसमाप्तेः । यस्ति ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामोऽङ्गस्येत्येवं
द्वेदितव्यम् । वक्ष्यति—हलः । हृतः । जीनः । संवीतः । अङ्गस्येति किम् ? निर-
ाम् । दुरस्तम् । नामि दीर्घ—अग्निनाम् । वायूनाम् । अङ्गस्येति किम् ? क्रिमिणां
रय । अतो भिस ऐस्—वृत्तैः । प्लत्तैः । अङ्गस्येति किम् ? ब्राह्मणभिस्सा । ओदन्-
भिस्सा । अङ्गाधिकारः कृतोऽन्याथो नामि दीर्घत्वाद्यपि व्यवस्थापयतीति तदर्थमर्थ-
द्व्यग्रहणपरिभाषा नाश्रयितव्या भवति । अङ्गस्येति सम्बन्धसामान्ये पृष्टी यथायोग
विशेषेणैव विग्रह्यते । अथवा प्रातिपदिकार्थमात्रमविच्छित्तविभक्त्यर्थमधिक्रियते । तदु-
रत्र यथायोग विपरिणम्यते । ततोऽकारान्तादङ्गाद् भिस ऐसित्येवमाद्यपि सम्यक्-
पञ्च भवन्ति ॥

हलः ॥ २ ॥

अङ्गावयवाद्बलो यदुत्तरं सप्रसारणं तदन्तस्याङ्गस्य दीर्घो भवति । हृतः । जीनः ।

संवीतः । हल इति किम् ? उतः । उतवान् । अङ्गावयवादिति किम् ? निरुतम् ।
तदन्तस्येति किम् ? विद्धः । विधितः । अण इत्येव । तृतीयः । तृतीयेति वा निपात-
नादत्र दीर्घाभावः । अङ्गप्रहणमावर्त्तयितव्यं, हल्विशेषणार्थम्, अङ्गकार्यप्रतिपत्त्यर्थं च ॥
नामि ॥ ३ ॥

नामीत्येतत् पृष्टीबहुवचनमागतनुद्क गृह्यते । तस्मिन् परतोऽङ्गस्य दीर्घो भवति ।
अङ्गीनाम् । वायूनाम् । कर्तृणाम् । अण इत्येतदत्र निवृत्तम् । (आगत) नुद्क-
प्रहणमुत्तरार्थम्, कृते च नुटि दीर्घप्रतिपत्त्यर्थम् । अन्यथा हि नुबेव न स्यात् ॥
नामि दीर्घ आमि चेत् स्यात् कृते दीर्घे न नुड् भवेत् ।
वचनाद्यत्र तज्जास्ति नोपधायाश्च चर्मणाम् ॥

न तिसृचतस्र् ॥ ४ ॥

तिस् चतस्र् इत्येतयोर्नामि दीर्घो न भवति । तिसृणाम् । चतसृणाम् । इदमेव
नामीति दीर्घप्रतिषेधवचनं ज्ञापकम्—अचि र ऋत इत्येतस्मात् पूर्वविप्रतिषेधेन
नुडागमो भवतीति ॥

छन्दस्युभयथा ॥ ५ ॥

छन्दसि विषये तिसृचतस्रोर्नामि परत उभयथा दृश्यते, दीर्घश्चादीर्घश्च । तिसृणां
मध्य दिने, तिसृणां मध्यदिने । चतसृणां मध्यदिने, चतसृणां मध्यदिने ॥

नृ च ॥ ६ ॥

नृ इत्येतस्य नामि परे उभयथा भवति । त्व नृणां नृपते । त्व नृणो नृपते ।
केचिदत्र छन्दसीति नानुवर्त्तयन्ति । तेन भाषायामपि विकल्पो भवति ॥

नोपधायाः ॥ ७ ॥

नान्तस्याङ्गस्योपधाया नामि परतो दीर्घो भवति । पञ्चानाम् । सप्तानाम् । नवा-
नाम् । दशानाम् । न इति किम् ? चतुर्णाम् । नामीत्येव, चर्मणाम् ।

सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ ॥ ८ ॥

सर्वनामस्थाने च परतोऽसंबुद्धौ नोपधाया दीर्घो भवति । राजा । राजानौ ।
राजानः । राजानम् । राजानौ । सामानि तिष्ठन्ति । सामानि पश्य । सर्वनामस्थान
इति किम् ? राजनि । सामनि । असंबुद्धाविति किम् ? हे राजन् । हे तच्चन् ॥

वा पूर्वस्य निगमे ॥ ९ ॥

पूर्वस्याऽचो नोपधाया निगमविषये सर्वनामस्थाने परतोऽसंबुद्धौ वा दीर्घो
भवति । स तच्चाण तिष्ठन्तमप्रवीत् । स तच्चाणं तिष्ठन्तमनवीत् । ऋमुच्चाणमिन्द्रम् ।
ऋमुच्चाणमिन्द्रम् । निगम इति किम् ? तच्चा । तच्चाणौ । तच्चाणः ॥

सान्तमहत्तः संयोगस्य ॥ १० ॥

सकारान्तस्यासंयोगस्य महत्तश्च यो नकारो, तस्योपधाया दीर्घो भवति सर्व-

नपुंसकस्येतन्नाश्रयीते । तेनानपुंसकस्यापि दीर्घो न भवति । सर्वनामस्थानसंश-
विधाने तु नपुंसकस्य व्यापारोऽस्तीति तत्र नियमः क्रियमाणो नपुंसकस्य स्यात् ॥

सौ च ॥ १३ ॥

सावसंबुद्धौ परत इन्हन्पूपायम्गामुपधाया दीर्घो भवति । दण्डी । घृत्रहा ।
पूपा । अर्यमा । असंबुद्धाविति किम् ? हे दण्डिन् । हे घृत्रहन् । हे पूपन् । हे अर्यमन् ॥

अत्यसन्तस्य चाधातोः ॥ १४ ॥

अनु अस इत्येवमन्तस्य अधातोरपधायाः सावसंबुद्धौ परतो दीर्घो भवति ।
डवतु-भवान् । कवतु-कृतवान् । मतुप्-गोमान् । यवमान् । अत्र कृते दीर्घं नुमागमः
कर्त्तव्यः । यदि हि परत्वाच्चित्यत्राच्च नुम् स्यात्, दीर्घस्य निमित्तमवृत्त्या विहन्येत ।
असन्तस्य-सुपयाः । सुयशाः । सुश्रोताः । अधातोरिति किम् ? पिण्ड प्रसत इति
पिण्डम् । चर्म वस्त इति चर्मवः । अनर्थकोऽप्यस् शब्दो गृह्यते । अनितस्मन्ग्रह-
णानि अर्थवता चानर्थकेन च तदन्तविधिं प्रयोजयन्ति इति । अन्तग्रहणमुपदेश-
प्रयोगैकदेशस्याप्यत्यन्तस्य परिग्रहार्थम् । अन्यथा मनुषो ग्रहणं न स्यात् । उपदेशो
रूपनिर्ग्रहणं नैव नायमवन्त इति । असंबुद्धावित्येव । हे गोमन् । हे सुपय !

अनुनासिकस्य किम्फलोः किञ्चित् ॥ १५ ॥

अनुनासिकान्तस्याङ्गस्य उपधाया दीर्घो भवति-किमत्यये परतो झलादौ च
किञ्चित् । प्रशान् । प्रतान् । झलादौ किति-शान्तः । शान्तवान् । शान्ता । शान्तिः ।
इति खल्वपि-शशान्तः । नन्तान्तः । यङलुगन्तादयं तस् । अनुनासिकस्येति
किम् ? ओदनपक् । पकः । पकवान् । किञ्चलोरिति किम् ? गम्यते । रम्यते । किञ्चतीति
किम् ? गन्ता । रन्ता ॥

अजगन्तगमां सनि ॥ १६ ॥

अजगन्तानामङ्गाणां हनिगम्योश्च सनि झलादौ परे दीर्घो भवति । अजगन्ता-
नाम्-विधीयति । मुष्टपति । चिकीर्षति । जिहीर्षति । हन्-जिघांसति । गम्-अधि
जिघांसते । अगमेरिडादेशस्येति वक्तव्यम् ॥ इह मा भून्-सजिगसते वत्सो मात्रेति ।
स्वर्गं लोकं समजिगांसति इति ह्यन्वयः यदनिडादेशस्यापि दीर्घत्वं दृश्यते, तदन्येषा-
मपि दृश्यत इत्यनेन भवति । अथवा इहाङ्ग्रहणं न कर्त्तव्यम् । सनि दीर्घो भवती-
त्येतावदेव सूत्रं कर्त्तव्यम् । तच्चात्र गृह्यमाणस्य विशेषणे सति सिद्धमजन्तस्य दीर्घत्वं,
तत् क्रियते प्रवृत्तिभेदेन गमेरपि विशेषणार्थम् । अजगन्तस्याङ्गस्य दीर्घो भवति ।
अजादेशस्य गमेरिति, ततो न वक्तव्यम् एतद्-गमेरिडादेशस्येति ॥

ततोतेर्दिमापाः ॥ १७ ॥

ततोतेरङ्गस्य सनि झलादौ विभाषा दीर्घो भवति । तित्तांसति । तित्सति ।

शलीत्येव । तितनिपति । सनीवन्तर्द्वेत्यत्र तनोतेरपसंख्यानदिहागमो भवति विकल्पेन ॥

क्रमश्च क्त्वि ॥ १८ ॥

क्रम उपधाया विभाषादीर्घो भवति क्वाप्रत्यये शलादौ परतः । क्रन्त्वा । क्रान्त्वा । शलीत्येव, क्रमित्वा । प्रक्रम्य, उपक्रम्येति बहिरङ्गोऽपि ल्यबादेशोऽन्तरङ्गानपि विधीन् बाधत इति पूर्वमेव दीर्घत्वं न प्रवर्त्तते ॥

च्छोः शृङ्गनुनासिके च ॥ १९ ॥

छ इत्येतस्य सतुक्स्य वकारस्य च स्थाने यथासंख्यं श् ऊठ् इत्येतावादेशौ भवतः, अनुनासिकादौ प्रत्यये परतः, कौ शलादौ च विडति । प्रश्नः । विरनः । अन्तरङ्गस्याष्टे चेति हुकि कृते सतुक्स्य शादेशः । वकारस्य ऊठ्-स्योनः । सिवेरौणादिके नप्रत्यये लघूपधगुणात् पूर्वमूठ् क्रियते । तत्र कृतेऽन्तरङ्गत्वाद् यणादेशो नानाश्रयत्वाच्च न वाणादाङ्ग बलीयो भवति । कौ छस्य-शब्दप्राट् । द्विवचनीत्यादि-नौणादिकः किप्, दीर्घश्च । गोविट् । वकारस्य-अत्तधू । हिरण्यधू । असिद्ध बहिरङ्ग-मन्तरङ्ग इति, नाज्ञानन्तर्य इति प्रतिपिध्यते । शलादौ छस्य-पृष्टः । पृष्टवान् । पृष्ट्वा । वकारस्य-घूतः । घूतवान् । घूत्वा । विडतीत्येव । घुम्याम् । घुभिः । केचिदत्र विडतीति नानुवर्त्तयन्ति । कथं घुभ्यां घुभिरिति ? ऊठि कृते दिव उदिति तपरत्वा-न्मात्राकालो भविष्यति । छशां प इत्यत्र छग्रहणं न कर्त्तव्यम् । अनेनैव हि सर्वत्र शकारो विधीयते । ऊठिष्करणमेत्येधत्पूट्सु इति विशेषणार्थम् । बाह ऊठित्यय-मपि ठिदेव ॥

ज्वरत्वरश्रिव्यविमवामुपधायाश्च ॥ २० ॥

ज्वर स्वर श्रिवि अव मव इत्येतेषामङ्गानां वकारस्य उपधायाश्च स्थाने ऊठित्य-पमादेशो भवति कौ परतोऽनुनासिके शलादौ च विडति । जूः । जूरौ । जूरः । जूर्तिः । त्वर-तूः । तूरौ । तूरः । तूर्तिः । श्रिवि-श्रूः । श्रुवौ । श्रुवः । श्रूतः । श्रूतवान् । श्रूतिः । अव-ऊः । उवौ । उवः । उतिः । मव-मूः । मुवौ । मुवः । मूतः । मूतवान् । मूतिः । ज्वरत्वरोरपभा वकारात् परा, श्रिन्यवमवां पूर्वा ॥

राहोपः ॥ २१ ॥

रेफादुत्तरयोश्च बोल्लोपो भवति कौ परतो शलादौ विडति च परतः । मुर्झा-मूः । मुरौ । मुरः । मूर्त्तः । मूर्त्तवान् । मूर्त्तिः । न ध्याख्यापृमूर्द्धिमदामिति निष्ठानत्वाभावः । हुर्झा-हूः । हुरौ । हुरः । हूर्णः । हूर्णवान् । हूर्तिः । राहोपे सतुक्स्य छस्याभावात् केवलो गृह्यते । वकारस्य-तुर्वी-तू । तुरौ । तुरः । तूर्णवान् । तूर्तिः । तुर्वी-धूः । धुरौ । धुरः । धूर्णः । धूर्णवान् । धूर्तिः ॥

असिद्धवदत्राभात् ॥ २२ ॥

असिद्धवदित्ययमधिकारो यदिह ऊर्ध्वमनुक्रमिष्याम आ अध्यायपरिसमाप्तस्तद्

अभिद्ववेदितव्यम् । आ भादिति विषयनिर्देशः । आभसंशब्दनाद् यदुच्यते तत्र कर्त्तव्ये । अत्रेति समानाश्रयत्वप्रतिपत्त्यर्थम् । तच्चेदत्र यत्र भवति तदा भाद् शा-
स्त्रीयं विधीयते तदाश्रयमेव भवति । व्याश्रयं तु नापिद्ववन्नवतीत्यर्थः । असिद्वव-
नमुन्मगललक्षणभावार्थमादेशलक्षणप्रतिपेक्षार्थं च । एधि शास्त्रीयत्र एत्वशाभावयोः
कृतयोर्गललक्षण धिक् न प्राप्नोति, असिद्वत्वाद्भवति । आगहि जर्हीत्यत्रानुनामि-
कलोपे जभावे च, अतो हेरिति लुक् प्राप्नोति, असिद्वत्वाद्भवति । आ भादिति
किम् ? अमाजि । रागः । अत उपधाया इति वृद्धौ कर्त्तव्यायां नलोपो नासिद्धो
भवति । अत्र ग्रहणं किम् ? पपुपः परय । चित्युपः परय । ललुपुपः परय । वसुसं-
प्रसारणमालोपे यगादेशे उबडादेशे च कर्त्तव्ये नासिद्ध भवति । आलोपादीनि वसौ,
वस्यन्तस्य विभक्तौ संप्रसारणमिति समानाश्रयत्वं नास्ति । अभिद्व बहिरन्नमन्तरद्-
इति-एतदप्यत्र न भवति । किं कारणम् ? एषा हि परिभाषा आ भाच्छास्त्रीया ।
वस्यो प्रवर्त्तमानायां वसुसंप्रसारणादीनामाभाच्छास्त्रीयागामेवासिद्वत्वादन्तरद् बहिर-
द्वयोर्युगपत् समुपस्थानं नास्तीति परिभाषा न प्रवर्त्तते ॥ छबुयुदाबुवज्ज्यगोः सिद्धौ
भवत इति वक्तव्यम् ॥ बुग् उबडादेशे-बभूव । बभूवतुः बभूवुः । युद् यगादेशो-
उपदिदीये । उपदिदीयाते । उपदिदीधारे । आभादित्ययमभिविधावाद् । तेन भाधि-
कारेऽप्यसिद्ववन्नवति ॥

शनान्नलोपः ॥ २३ ॥

शनादिति शनमयमुन्मगलमकारो गृह्यते । तत्र उत्तरस्य नकारस्य लोपो भवति ।
अनक्ति । मनक्ति । दिनस्ति । सकारवती ग्रहणं किम् ? यज्ञानाम् । सुपि चेति पर-
त्वात् कृतेऽपि दीर्घत्वे स्थानिवद्भावाद्गन्तलोपः स्यादेव । विरनानां प्रनानामित्यत्र
लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेत्येवं न भवति ॥

अनिदितां हल उपधायाः क्रिडति ॥ २४ ॥

अनिदितामन्तानां हलन्तानामुपधाया नकारस्य लोपो भवति क्रिडति प्रथये
परतः । खस्तः । ध्वस्तः । खस्यते । ध्वस्यते । सनीधस्यते । दनीध्वस्यते । अनिदिता-
मिति किम् ? नन्द्यते । नानन्द्यते । हल इति किम् ? नीयते । नेनीयते । उपधाया
इति किम् ? नद्यते । नानद्यते । विड्यतीति किम् ? संमिता । ध्वमिता । छ-अनिदितां
नलोपे छत्रिकम्प्योऽपतापशरीरविकारयोरुपसंस्थानं कर्त्तव्यम् ॥ विलसितः ।
विक्रपितः । उपतापशरीरविकारयोरिति किम् ? विलङ्घितः । विकम्पितः । छ-रज्जो
भृगरमण उपसंस्थानं कर्त्तव्यम् ॥ रजयति सृगान् । जनीजृप्सन्सुरशोभन्ताश्चेति
मित्यादुपधाद्वस्त्वम् । भृगरमण इति किम् ? रजयति वस्त्राणि । छ-विनुगि च
रज्जोरुपसंस्थानं कर्त्तव्यम् ॥ रागी । त्यजरजभजेति निपातनाद्वा मिदम् । छ-रजकर-
जनरजःसुपसंस्थानं कर्त्तव्यम् ॥ रजकः । रजनम् । रजः ॥

दंशसञ्जत्यङ्गां शपि ॥ २५ ॥

दंश सञ्ज ष्वञ्ज इत्येतेषामङ्गानां शपि परत उपधाया नकारस्य लोपो भवति । दशति । सजति । परिष्वजते ॥

रजेश्च ॥ २६ ॥

रजेश्च शपि परत उपधाया नकारस्य लोपो भवति । रजति । रजतः । रजन्ति । पृथग्योगकरणमुत्तरार्थम् ॥

घञि च भावकरणयोः ॥ २७ ॥

भावकरणवाचिनि घञि परतो रजेश्वरधाया नकारस्य लोपो भवति । भावे-
जाश्चर्यो रागः । विचित्रो रागः । करणे-रज्यतेऽनेनेति, रागः । भावकरणयोरिति किम् ?
रजन्ति तस्मिन्निति रजः ॥

स्यदो जवे ॥ २८ ॥

जवेऽभिधेये स्यद् इति घञि निपात्यते । स्यन्देनलोपो वृद्धभाक्श्च । इक्ष्मणरणाज
धातुलोप इति प्रतिषेधो नास्ति । गोस्यदः । अश्वस्यदः । जव इति किम् ? तलस्यन्दः ।
घृतस्यन्दः ॥

अवोदैधौदाप्रथथहिमश्रथः ॥ २९ ॥

अवोद् एध ओश्र प्रथथ हिमश्रथ इत्येते तिपात्यन्ते । अवोद् इत्युन्देरतपूर्वस्य
घञि नलोपो निपात्यते । अवोदः । एध इति इन्वेर्धञि नलोपो गुणश्च निपात्यते । न
धातुलोप आर्द्धधातुक इति हि प्रतिषेधः स्यात् । ओश्र इति उन्देरीणादिके मन् प्रत्यये
नलोपो गुणश्च निपात्यते । ओश्रः । प्रथथ इति अपूर्वस्य श्रन्थेर्घञि नलोपो वृद्धभा-
वश्च निपात्यते । हिमश्रथ इति हिमपूर्वपदस्य श्रन्थेर्घन्थेव निपातनम् । हिमश्रथः ॥

नाञ्चेः पूजायाम् ॥ ३० ॥

अञ्जेः पूजायामर्थे नकारस्य लोपो भवति । अञ्जिता अस्य गुरुवः । अञ्जितमिव
शिरो वहति । अञ्जेः पूजायामिति इडागमः-पूजायामिति किम् ? उदक्कुमुदक कूपात् ।
उद्धृतमित्यर्थः । यस्य विभापेतीदृप्रतिषेधः ॥

कित्त्वं स्कन्दिस्यन्दोः ॥ ३१ ॥

शवाप्रत्यये परतः स्कन्द स्यन्द इत्येतयोर्नकारलोपो न भवति । स्कन्वा । स्य-
न्त्वा । स्यन्देरुदित्वात् पञ्चे इडागमः-स्यन्दित्वा । तत्र यदा इडागमस्तदा, न क्त्वा
सेडिति किञ्चप्रतिषेधादिव नलोपाभावः ॥

जान्तिनशां विभाषा ॥ ३२ ॥

जान्तानामङ्गानां नशेश्च शवाप्रत्यये परतो विभाषा नकारलोपो न भवति । रङ्-
क्त्वा । रङ्क्त्वा । भङ्क्त्वा । भङ्क्त्वा । नशः-नङ्क्त्वा । नङ्क्त्वा । इदपञ्चे वक्षित्वा(१) ॥

भञ्जेश्च चिणि ॥ ३३ ॥

भञ्जेश्च चिणि परतो विभाषा नवारलोपो भवति । अभाजि । अमजि । अमातो-
ज्यं नलोपः पक्षे विधीयते । ततो नेति नानुवर्तते ॥

शास इदङ्हलोः ॥ ३४ ॥

शास उपधाया इकारादेशो भवति अङि परतो हलादौ च ङिति । अन्वशिषत् ।
अन्वशिषताम् । अन्वशिषत् । हलादौ ङिति-शिष्टः । शिष्टवान् । ङिति-त्तौ शिष्टः ।
वयं शिष्यः । इत्वे कृते शासिबन्धिषीनां चेति पथम् । अङ्हलोरिति किम् ? शास-
ति । शशासतुः । शशासुः (१) । छवी च शाम् इत्वं भवतीति वक्तव्यम् । आर्यान्
शास्तीति, आर्यशीः । मित्रशीः । यस्मात् शासोरङ्ङिहितः शासु अनुशिष्टादिति, तस्यै-
वेदं ग्रहणमिष्यते । आङः शासु इच्छायामित्यस्य न भवति आशास्ते । आशा-
स्यमानः । छकिप्रत्यये तु तस्यापि भवतीति वक्तव्यम् । आशीः । आशिषी । आ-
शिषः । चियाशीः प्रपेपु तिङाकाङ्क्षमिति निपातनाद्वा सिद्धम् ॥

शा ही ॥ ३५ ॥

शासो हौ परतः शा इत्ययमादेशो भवति । अनुशाधि । प्रशापि । उपधाया इति
निवृत्तं ततः शास इति स्थानेयोगा पट्टी भवति । ङिङ्तीत्येतदपि निवृत्तम् । तेन
यदा, वा छन्दसीति पितृवं हिशब्दस्य तदाप्यादेशो भवत्येव । शाधीत्याद्युदात्तमपि
छन्दसि दृश्यते ॥

हन्तेर्ज ॥ ३६ ॥

हन्तेर्ज्ञातोर्ज इत्ययमादेशो भवति हौ परतः । जहि शत्रून् ॥

अनुदात्तोपदेशान्नतितनोत्यादीनामनुनासिकलोपो भङ्गि ङिति ॥ ३७ ॥

अनुदात्तोपदेशानामङ्गानां वनतेस्तनोत्यादीनां चानुनासिकलोपो भवति झलादौ
ङिति प्रत्यये परतः । यमु-यत्वा । यत् । यतवान् । यनिः । रमु-रत्वा । रतः ।
रतवाद् । रतिः । अनुदात्तोपदेशा अनुनासिकान्ता यमिरमिनमिरामिहनिमन्यतयः ।
वनति-वतिः । किनो रूपमेतत् । किञ्चि तु न किञ्चि दीर्घश्चेति अनुनासिकलोपोन
भवति । अन्यत्र झलादाविट् भवितव्यम् । तनोत्यादयः-तत् । ततवान् (२) । सनो-
तेरात्वं वक्ष्यति । छणु-क्षतः । क्षतवान् । ऋणु-ऋतः । ऋतवान् । तुणु-तृतः । तृतवान् ।
पृणु-पृतः । पृतवान् । यनु-यत् । यतवान् । मनु-मतः । मतवान् । ङिति-अतत् । अतथाः ।
अनुदात्तोपदेशान्नतितनोत्यादीनामिति किम् ? शान्तः । शान्तवान् । तान्तः । तान्त-
वान् । दान्तः । दान्तवान् । अनुनासिकस्येति किम् ? एकः । एकान् । झलीति किम् ?
गम्यते । रम्यते । ङिङ्तीति किम् ? यन्ता । यन्तव्यम् । उपदेशग्रहणं किम् ? इह
च यथा स्यात्-गतिः । इह च सा भूत्-शान्तः । शान्तवानिति ॥

१. ङिङ्तीति एकम् ? शासि इत्यधिकमेकान्गुत्सुके । २. तत्वा ततिरित्यधिकमेक-
स्मिन्गुत्सुके ।

या ल्यपि ॥ ३८ ॥

ह्यपि परतोऽनुदात्तोपदेशवनतितनोत्वादीनामनुनासिकलोपो वा भवति । व्यव-
स्थितविभाषा चेयं, तेन मकारान्तामां विकल्पो भवति । अन्यत्र नित्यमेव लोपः ।
प्रत्यय । प्रथम्य । प्रत्यय । प्रथम्य । प्रणत्य । प्रणम्य । आगत्य । आगम्य । आहत्य ।
प्रमत्य । प्रवत्य । प्रक्षत्य ॥

न किञ्चि दीर्घश्च ॥ ३९ ॥

किञ्चि परतोऽनुदात्तोपदेशादीनामनुनासिकलोपो दीर्घश्च न भवति । यन्तिः ।
वन्तिः । तन्तिः । अनुनासिकलोपे प्रतिपिद्रेऽनुनासिकस्य किशलोः विजतीति दीर्घः
प्राप्नोति सोऽपि प्रतिपिद्वधते ॥

गमः कौ ॥ ४० ॥

गमः कौ परतोऽनुनासिकलोपो भवति । अङ्गात् । कलिङ्गात् । अध्वगतो हरयः ।
सगमादीनामिति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात्-संयत् । परीतत् । छउङ् च
गमादीनामिति वक्तव्यम् । अग्रेगूः । अग्रेभूः ॥

विड्वनोरनुनासिकस्यात् ॥ ४१ ॥

विटि वनि च प्रत्यये परतोऽनुनासिकान्तस्याङ्स्याकार आदेशो भवति ।
अव्जाः । गोजाः । ऋतजाः । अद्रिजाः । गोपा इन्द्रो नृपा असि । कूपखाः ।
शतखाः । सहस्रखाः । दधिक्रा । अग्रेगा उद्वेतृणाम् । जनमनखनक्रमगमो विडिति विट्
प्रत्ययः । गोपा इन्द्रो नृपा असीत्यत्र सनोतेरन इति परत्वम्, वन्-विजावा । अग्रे-
जावा । अन्वेग्योऽपि दृश्यन्त इति वनिष प्रत्ययः । अनुनासिकस्येति वर्तमाने
पुनरनुनासिकग्रहणमनुनासिकमात्रपरिग्रहार्थम् । अन्यथा अनुदात्तोपदेशवनतितनो-
त्वादीनामेव स्यात् ॥

जनसनखनां सन्मुखलोः ॥ ४२ ॥

श्लित्यनुवर्त्तते । जन सन खन इत्येतेषामङ्गानां सनि शलादौ विडिति शलादौ
प्रत्यये परत आकार आदेशो भवति । जन्-जातः । जातवान् । जातिः । सन्, सनि-
सिपासति । सातः । सातवान् । साति । खन्-खातः । खातवान् । खातिः । श्लग्र-
हणं सन्विशेषणार्थं, किमर्थमनुवर्त्यते ? इह मा भूत्-निजनिपति । सिसनिपति ।
चिखनिपति । सनोते, सनीवन्तर्द्धेति पक्षे इडागमः । तदिह सनोत्यर्थमेव सन्
ग्रहणम्, अत्र शलादौ विडिति सनोतेर्विप्रतिषेधाद् आत्वमनुनासिकलोपं बाधते ।
सुमास्थागापाजहातिसां हलीति हल्ग्रहणं शापकमस्मिन्नसिद्धप्रकरणे विप्रतिषेधो
भवतीति ॥

ये विभाषा ॥ ४३ ॥

यकारादौ विडिति प्रत्यये परतो जनसनखनामाकार आदेशो भवति विभाषा ।

वायते । जन्यते । जाजायते । जज्ञन्यते । सायते । सन्यते । साम्नायते । संसन्यते ।
 सायते । सन्यते । चाखायते । चहुन्यते । अनेः श्यनि, शाजनोर्जा इति नित्यं
 जादेशो भवति ॥

तनोतेर्यकि ॥ ४४ ॥

तनोतेर्यकि परतो विभाषा आकार आदेशो भवति । तायते । तन्यते । यकीति
 किम् ? तन्तन्यते ॥

सनः क्तिचि लोपश्चास्यान्यतरस्याम् ॥ ४५ ॥

सनोतेरङ्गस्य क्तिचि प्रत्यये परत आकार आदेशो भवति लोपश्चास्यान्यतरस्याम् ।
 सतिः । सन्तिः । सतिः । अन्यतरस्याम्रहणं विस्पष्टार्थम् । येसंबद्धं हि विभाषाम्रहण-
 मिहानुवृत्तमित्याशङ्क्येत ॥

आर्द्धधातुके ॥ ४६ ॥

आर्द्धधातुक इत्यधिकारो न ल्यपीति प्रागेतस्माद्यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्याम आर्द्ध-
 धातुक इत्येवं तद्देदितव्यम् । वक्ष्यति-अतो लोपः । चिकीर्षिता । आर्द्धधातुक इति
 किम् ? भवति । भवतः । अदिप्रभृतिभ्यः शपो लुग्वचनं प्रत्ययलोपलक्षणप्रतिषेधार्थं
 स्यादित्येतच्च ज्ञापकं शपो लोपाभावस्य । यस्य हलः-वेभिदिता । वेभिदितुम् । वेभि-
 दितव्यम् । आर्द्धधातुक इति किम् ? वेभिच्यते । गेरनिटि-कारणा । हारणा । आर्द्ध-
 धातुक इति किम् ? कारयति । हारयति । आतो लोपः-ययतुः । ययुः । ववतुः ।
 ववुः । आर्द्धधातुक इति किम् ? यान्ति । वान्ति । घुमास्थागापाजहातिसां हलि-
 दीयते । घीयते । आर्द्धधातुक इति किम् ? अदाताम् । अधाताम् । वान्यस्य संयो-
 गादेः-स्नेयात् । स्नायात् । आर्द्धधातुक इति किम् ? स्नायात् । आशीर्लिङोऽन्यत्र न
 भवति । स्यसिचसीयुट्तासिषु भावकर्मणोरपदेशोऽज्जनप्रहृष्टां वा चिण्वदिट् च ।
 कारिषीष्ट । हारिषीष्ट । आर्द्धधातुक इति किम् ? क्रियेत । द्वियेत । यगन्तस्याजन्त-
 त्वाचिण्वद्भावे सनि वृद्धिः स्यात् ततश्च युक् प्रसज्येत ॥

अतो लोपो यलोपश्च णिलोपश्च प्रयोजनम् । आङ्गोप ईत्वमेत्वं च चिण्वद्भावश्च सीयुटि ॥

अस्जो रोपधयोरन्यतरस्याम् ॥ ४७ ॥

अस्जो रेफस्योपधायाश्च रमन्यतरस्यां भवति । रोपधयोरिति स्थानपट्टोनिर्देशा-
 दुपधा रेफश्च निवर्तते । मित्वाच्चायमचोऽन्यात् परो भवति । अष्टा । भर्षा । अष्टम् ।
 गर्ष्टम् । अष्टव्यम् । अष्टव्यम् । अज्जनम् । भर्जनम् । नृष्टः नृष्टवानित्यत्र पूर्वविप्रति-
 पेधेन संप्रसारणं भवति । उपदेश इत्येव । बरीमृज्यते ॥

अतो लोपः ॥ ४८ ॥

अकारान्तस्माद्धातुके लोपो भवति । चिकीर्षिता । चिकीर्षितुम् । चिकीर्षित-
 व्यम् । धिनुतः । कृणुतः । अत इति किम् ? चेता । स्तोता । तपरकरणं किम् ?

याता । वाता । आर्द्धधातुक इति किम् ? वृत्तत्वम् । वृत्तता । वृद्धिदीर्घाभ्यामतो लोपः पूर्वविप्रतिषेधेन, चिक्रीर्षकः । जिह्वीर्षकः । चिक्रीर्ष्यते । जिह्वीर्ष्यते ॥

यस्य हलः ॥ ४६ ॥

हल उत्तरस्य यशब्दस्यार्द्धधातुके लोपो भवति । वेभिदिता । वेभिदितुम् । वेभिदितव्यम् । यस्येति सघातग्रहणमेतत् । तत्रालोन्वस्येत्येतन्न भवत्यतो लोप इत्यनेनैव तस्य सिद्धत्वात् । हल इति वा पञ्चमीनिर्देशस्तत्रादेः परस्येति यकारोऽनेन लुप्यते । सघातग्रहणं किम् ? ईर्ष्यता । मर्ष्यता । हल इति किम् ? लोलुपिता । पोष्यिता ॥

क्यस्य विभाषा ॥ ५० ॥

क्यस्य हल उत्तरस्य विभाषा लोपो भवति आर्द्धधातुके । समिधियता । समिधिता । दपयिता । दपयिता । समिधमात्मन इच्छति, समिध इवाचरति, इति वा क्यच्क्यङौ यथायोग कर्त्तव्यौ ॥ ४

णोरनिटि ॥ ५१ ॥

अनिडादावार्द्धधातुके णेलोपो भवति । इयद्गुणवृद्धिदीर्घाणामपवादः । अतत्पत् । अररत्पत् । आशिशत् । आडिटत् । कारणा । हारणा । कारकः । हारकः । कार्यते । हार्यते । जीप्सति । अनिटीति किम् ? कारयिता । हारयिता ॥

निष्ठायां सेटि ॥ ५२ ॥

निष्ठायां सेटि परतो णेलोपो भवति । कारितम् । हारितम् । गणितम् । लङितम् । सेटीति किम् ? सङ्गपितः पशुः । इद्ग्रहणसामर्थ्यादिह पूर्वणापि न भवति । सनीयन्तर्द्धेति ज्ञपेरिति विकल्पिते यस्य विभाषेति निष्ठाया प्रतिषेधः । अथ पुनरेकाच इति तत्रानुवर्त्तते तदा नित्यमत्र भवितव्यमेवेडागमेनेति सेडग्रहणमनर्थकं तत् नित्यते कालावधारणार्थम्-इडागमे कृते णिलोपो यथा स्यात् । अकृते हि तत्र णिलोपे सति कारितमित्यत्र एकाच उपदेशेऽनुदात्तादितीटः प्रतिषेधः प्रसज्येत ॥

जनिता मन्त्रे ॥ ५३ ॥

जनितेति मन्त्रविषये इडादीं णिलोपो निपात्यते । यो नः पिता जनिता । मन्त्र इति किम् ? जनयिता ॥

शमिता यज्ञे ॥ ५४ ॥

यज्ञकर्मणि शमितेति इडादीं णिलोपो निपात्यते । श्रुतं हविः शमितः । तृचि सम्बुद्धयन्तमेतत् । यज्ञ इति किम् ? श्रुतं हविः शमयित ॥

अयामन्तात्प्रायेस्त्विष्णुपु ॥ ५५ ॥

आम् अन्तः आलु आलुः इलु इलुः इत्येतेषु परतो णेरयादेनो भवति । काश्याः चकार । हारयांचकार । अन्तः-पाण्डयन्तः । मण्डयन्तः । आलु-स्पृहयालुः । आय्य-

गृह्यायः । गृह्यायः । इनु-स्तनयितुः । इष्णु-पोषयिष्णवः(१) । नेति वक्तव्ये
अयादेशवचनमुत्तरार्थम् ॥

त्यपि लघुपूर्वात् ॥ ५६ ॥

त्यपि परतो लघुपूर्वादुत्तरस्य गेरयादेशो भवति । प्रशमय्य गतः । संदमय्य-
गतः । प्रवेमिदय्य गतः । प्रगणय्य गतः । ह्रस्वलोपाहोपानामसिद्धत्वं न भवत्य-
समानाधयत्वात् । ह्रस्वादयो हि णौ, त्यपि गेरयादेशो भवति । लघुपूर्वादिति किम् ?
प्रपात्य गतः ॥

विभाषाऽऽपः ॥ ५७ ॥

आप उत्तरस्य णेर्त्यपि परतो विभाषाऽयादेशो भवति । प्रापय्य गतः । प्राप्य
गतः । इडादेशस्य लाङ्गिभ्यश्च भवति-अध्याप्य गतः ॥

युप्लुयोदीर्घश्छन्दसि ॥ ५८ ॥

यु प्लु इत्येतयोर्त्यपि परतरछन्दसि विषये दीर्घो भवति । दान्त्यनुपूर्वं विधूय ।
यत्रा यो दक्षिणा परिप्लुय । छन्दसोति किम् ? संयुत्य, आप्लुत्य ॥

क्षियः ॥ ५९ ॥

क्षियश्च दीर्घो भवति त्यपि परतः । प्रक्षीय ॥

निष्ठाया मण्यदर्थे ॥ ६० ॥

ण्यतः कृत्यस्यार्थो भावकर्मणी ताभ्यामन्यत्र या निष्ठा तस्यां क्षियो दीर्घो
भवति । आक्षीणः । प्रक्षीणः । परिक्षीणः । अकर्मकरत्वात् क्षियः कर्त्तरि क्तः । प्रक्षीण-
मिदं देवदत्तस्येति, क्तोऽधिकरणे च ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्य इत्यधिकरणे क्तः ।
अण्यदर्थ इति किम् ? अक्षितमसि मानेदेष्टा । क्षितमिति भावे दीर्घाभावात्, क्षियो
दीर्घादिति निष्ठानत्वमपि न भवति ॥

वाऽऽक्रोशदैन्ययोः ॥ ६१ ॥

आक्रोशे गम्यमाने दैन्ये च क्षियो निष्ठाया मण्यदर्थे वा दीर्घो भवति । क्षिता-
युरेधि । क्षीणायुरेधि । दैन्ये-क्षितकः । क्षीणकः । क्षितोऽय तपस्वी । क्षीणोऽयं तपस्वी ॥

स्यसिच्सीयुट्तासिपु भावकर्मणोरुपदेशेऽजन्तानामहृशां

वा चिण्वदिट् च ॥ ६२ ॥

स्य सिच् सीयुट् तासि इत्येषु भावकर्मविषयेषु परत उपदेशेऽजन्तानामहानां
हन् प्रहृ हन् इत्येतेषां च चिण्वत्कार्यं भवति वा, यदा चिण्वत् तदा इडागमो
भवति । कस्य ? स्यसिच्सीयुट्तासीनामेवेति वेदितव्यम् । ते हि प्रकृताः । अत्रत्य तु
लक्ष्यविरोधान्न क्रियते । कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि ?

चिण्वद् वृद्धिर्युनच हन्तेश्च घत्वं दीर्घश्चोक्तो यो मितं वा चिणीति ।

इट् चासिद्धस्तेन मे लुप्यते निर्नित्यश्चायं बह्वनिमित्तोऽविचाती ॥

अजन्तानां तावद्-चायिष्यते । चेप्यते । अचायिष्यत । अचेप्यत । दायिष्यते । दास्यते । अदायिष्यत । अदास्यत । शामिष्यते । शमिष्यते । शमयिष्यते । अशामिष्यत । अशमिष्यत । अशमयिष्यत । हन्-घानिष्यते । हनिष्यते । अघानिष्यत । अहनिष्यत । ग्रह-ग्राहिष्यते । ग्रहीष्यते । अग्राहिष्यत । अग्रहीष्यत । ग्रहोऽलिटि दीर्घ इति प्रकृतस्येदो दीर्घत्वम् । दृश्-दर्शिष्यते । द्रक्ष्यते । अदर्शिष्यत । अद्रक्ष्यत । सिच्यजन्तानाम्-अचायिष्याताम् । अचेपाताम् । अदायिष्याताम् । अदिष्याताम् । अशामिष्याताम् । अशमिष्याताम् । अशमयिष्याताम् । हन्-अघानिष्याताम् । अवधिष्याताम् । अहसाताम् । ग्रह्-अग्राहिष्याताम् । अग्रहीष्याताम् । दृश्-अदर्शिष्याताम् । अदृक्षाताम् । सीयुटि-अजन्तानाम्-चायिषीष्ट । चेपीष्ट । दायिषीष्ट । दासीष्ट । शामिषीष्ट । शमिषीष्ट । शमयिषीष्ट । हन्-घानिषीष्ट । वधिषीष्ट । ग्रह्-ग्राहिषीष्ट । ग्रहीषीष्ट । दृश्-दर्शिषीष्ट । दृक्षीष्ट । तासावजन्तानाम्-चायिता । चेता । दायिता दाता । शामिता । शमिता । शमयिता । हन्-घानिता । हन्ता । ग्रह्-ग्राहिता । ग्रहीता । दृश्-दर्शिता । दृशा । स्यसिचसीयुट्तासिन्विति किम् ? चेतव्यम् । दातव्यम् । भावनर्मणोरिति किम् ? चेप्यति । दास्यति । उपदेश इति किम् ? कारिष्यते इति गुणे कृते रपरत्वे च न प्राप्नोति । उपदेशग्रहणाद् भवति । अजन्तग्रहदशामिति किम् ? पठिष्यते । अन्नाधिकारविहित कार्यमिहानिदिश्यते । तेन हनिषिष्णामादेशा न भवन्ति । हनिष्यते । घानिष्यते । एप्यते । आयिष्यते । अध्येष्यते । अध्यायिष्यते । हनो वध लिटि, लुडि च, इणो गा लुडि, विभाषा लुङ्लुङोरित्येते विधयो न भवन्ति ॥

दीडो युडचि किञ्चति ॥ ६३ ॥

दीडो युडागमो भवति अजादौ किञ्चति प्रत्यये परतः । उपदिदीये । उपदिदीयाते । उपदिदीयिरे । दीड इति पञ्चमीनिर्देशादजादेर्युडागमो भवति । अचीति किम् ? उपदेदीयते । किञ्चतीति किम् ? उपदानम् ॥

आतो लोप इटि च ॥ ६४ ॥

इत्थजादावार्द्धधातुके किञ्चति चाकारान्तस्याङ्गस्य लोपो भवति । इटि-पपिथुः । तस्थिथ । किति-पपथुः । पपु । तस्थुः । तस्थुः । गोदः । कम्बलदः । डिति-प्रदा । प्रधा । आर्द्धधातुक इत्येव । यान्ति । वान्ति । व्यत्यरे । व्यत्यले । रातेरलतिश्च लङि इटि रूपम् । अचीत्येव । ग्लायते । दासीथ ॥

ईद्यति ॥ ६५ ॥

ईकार आदेशो भवति आकारान्तस्याङ्गस्य यति परतः । देयम् । धेयम् । हेयम् ॥ धेयम् ॥

स्त्रियाः ॥ ७६ ॥

स्त्री इत्येतस्याज्ञादौ प्रत्यये परत इयडादेशो भवति । स्त्री । स्त्रियौ । स्त्रियः । स्त्रीणामित्यत्र परत्वान्नुडागमः । पृथग्योगकरणमुत्तरार्थम् ॥

वाऽम्शसोः ॥ ८० ॥

अमि शसि परतः स्त्रियां वा इयडादेशो भवति । स्त्रीं पश्य । स्त्रियं पश्य । स्त्रीः पश्य । स्त्रियः पश्य ॥

इणो यन् ॥ ८१ ॥

इणोऽङ्स्य यणादेशो भवति अचि परतः । यन्ति । यन्तु । आयन् । इयडादेशा-
पवादोऽयम् । मध्येऽपवादाः पूर्वान् विधीन् वाधन्त इति गुगवृद्धिभ्यां परत्वादयं
वाध्यते-अयनम् । आयकः ॥

एरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य ॥ ८२ ॥

धातोरिति वर्तते तेन सयोगो विशेष्यते । धातोरवयव-सयोगः पूर्वं यस्मादि-
वर्गान्न भवति असावसयोगपूर्वस्तदन्तस्याङ्स्यानेकाचोऽचि परतो यणादेशो भवति ।
निन्यतुः । निन्युः । उन्न्यौ । उन्न्यः । ग्रामण्यौ । ग्रामण्यः । एरिति किम् ? असयो-
गपूर्वग्रहणमिवर्गविशेषणं यथा स्याद् अङ्गविशेषणं ना भूदिति । लुलुवतुः,
लुलुवः, इत्यन्तस्त्रोः सुपीति नियमादपि सिध्यति । अनेकाच इति किम् ? नियौ ।
नियः । असयोगपूर्वस्येति किम् ? यवक्रियौ । यवक्रियः । धातुना संयोगविशेषणं
किम् ? इहापि यथा स्याद्-उन्न्यौ । उन्न्य इति । गतिकारकाभ्यामन्यपूर्वस्य
नेप्यते-परमनियौ । परमनिय इति ॥

ओः सुपि ॥ ८३ ॥

धात्ववयवः संयोगः पूर्वं यस्मादुवर्गान्न भवति तदन्तस्याङ्स्यानेकाचोऽज्ञादौ
सुपि परतो यणादेशो भवति । खलप्वौ । खलप्वः । शतस्वौ । शतस्वः । सकृष्ट्वौ ।
सकृष्ट्वः । सुपीति किम् ? लुडुवतुः । लुडुवः । अनेकाच इत्येव । लुवौ । लुवः ।
असयोगपूर्वस्येत्येव । कटप्रुवौ । कटप्रुवः । गतिकारकाभ्यामन्यपूर्वस्य नेप्यते इत्येव ।
परमलुवौ । परमलुवः ॥

वर्षाभ्यश्च ॥ ८४ ॥

वर्षाभू इत्येतस्याज्ञादौ सुपि परतो यणादेशो भवति । वर्षाभ्वौ । वर्षाभ्वः ।
पुनर्भ्वश्चेति वक्तव्यम् । पुनर्भ्वौ । पुनर्भ्वः । कारापूर्वस्यापीप्यते-काराभ्वौ । काराभ्वः ॥

न भूसुधियोः ॥ ८५ ॥

भू सुधी इत्येतयोर्यणादेशो न भवति । प्रतिभुवौ । प्रतिभुकः । सुधियौ । सुधियः ॥
छन्दस्युभयया ॥ ८६ ॥

छन्दसि विषये भू सुधी इत्येतयोरुभयया दृश्यते । वनेषु चित्र विभ्रं विष्टे ।
विष्टे विभुवम् । सुध्यो हव्यमग्ने । सुधिपो हव्यमग्ने ॥

ह्रस्वोः सार्वधातुके ॥ ८७ ॥

हु इत्येतस्याङ्गस्य श्नुप्रत्ययान्तस्यानेकाचोऽसयोगपूर्वस्याजादौ सार्वधातुके परतो यणादेशो भवति । जुहति । जुहत् । जुह्व । सुन्वन्ति । सुन्वन्तु । असुन्वन् । ह्रस्वोऽस्य इति किम् ? योयुवति । रोत्वति । इदमेव ह्रस्वग्रहणं ज्ञापकं भाषायामपि रङ्गुगस्तीति । छन्दसि छन्दस्युभयथेत्याङ्गधातुक्त्वादेव यणादेशस्याप्रसङ्गः । न च यङ्गुगन्तादन्यत् प्रत्युदाहरणमुवर्णान्तमनेकाचसयोगपूर्वं सार्वधातुके विद्यते । सार्वधातुक इति किम् ? जुहुवतुः । जुहुवु । असयोगपूर्वस्येत्येव । आप्नुवन्ति । तप्नुवन्ति ॥

भुवो वुगलुङ्लिटोः ॥ ८८ ॥

भुवो वुगागमो भवति लुङि लिटि चाजादौ परत । अभूवन् । अभूवम् । लिट्— अभूव । अभूवतु । अभूवु ॥

उदुपधाया गोहः ॥ ८९ ॥

गोहोऽङ्गस्य उपधाया उकारादेशो भवति, अजादौ प्रत्यये परत । निगूहति । निगूहक । साधु निगूही । निगूहम् । निगूहन्ति । गूहो वर्तते । उपधाया इति केम् ? अन्त्यस्य मा भूत् । गोह इति विकृतग्रहणं विपर्ययम् (१) । यत्रास्यैतद्रूपं तत्रैव यथा स्यादिह मा भूत्— निजुगुहतुः । निजुगुहु । अयादेशप्रतिषेधार्थं च द्वेचिदिच्छन्ति । निगूह्य गत इत्युत्वस्यासिद्धत्वमत्र नास्ति । णाबूत्वं, ण्यन्तस्य च व्यप्ययादेश इति । अचीत्येव । निगोढा । निगोढुम् ॥

दोषो णौ ॥ ९० ॥

दोष उपधाया उकार आदेशो भवति णौ परत । दूषयति । दूषयत् । दूषयन्ति । विकृतग्रहणं प्रक्रमाभेदार्थम् । पूर्वत्र हि गोह इत्युक्तम् (२) । णाविति केम् ? दोषो वर्तते ॥

चा चित्तविरागे ॥ ९१ ॥

चित्तविकारायं दोष उपधाया वा उकारादेशो भवति णौ परतः । चित्त दूषयति । चेत्त दोषयति । प्रज्ञां दूषयति । प्रज्ञा दोषयति ॥

मितां ह्रस्वः ॥ ९२ ॥

मितो धातवो घटादयो मित इत्येवमादयो ये प्रतिपादितास्तेषामुपधाया ह्रस्वो भवति णौ परत । घटयति । व्यथयति । जनयति । रजयति । शमयति । ज्ञपयति । द्वेचिदत्र चेत्यनुवर्त्तयन्ति । सा च व्यवस्थितविभाषा । तेन उक्तामयति, सक्रामयती- येवमादि सिद्ध भवति ॥

(१) निषयनिवमार्थमिति कचित्पाठः । (२) णाबोद्धृशस्यैव समवादित्यधिकमेकस्मिन्-पुरुषके ।

चिण्णमुलोदीर्घोऽन्यतरस्याम् ॥ ६३ ॥

चिण्णपरे णमुत्परे च णौ परतो मितामहानामुपधाया दीर्घो भवति अन्यतरस्याम् । अशमि । अशामि । अत्तमि । अतामि । शमशमम् । शामशामम् । तमतमम् । तामतामम् । दीर्घग्रहणं किं, न ह्रस्वविकल्प एव विधीयते ? नैव हाक्य, शमयन्त प्रयुङ्क्त इति द्वितीये णिवि ह्रस्वविकल्पो न स्यात्, णिलोपस्य स्थानिवद्भावाद, दीर्घविधौ वजादेशो न स्थानिवत् । शमयन्त प्रयुक्तवान्—अशमि । अशामि । शमशमम् । शामशामम् । शशमयते, अशमामि । अशशामि । शशमम् । शशामम् । योऽसौ णौ णिलुप्यते यश्च यङ्कारश्च तयोर्दीर्घविधौ आदेशो न स्थानिवद्भवतीति अस्थानिवद्भावादीर्घं सिद्धो भवति, ह्रस्वविकल्पे तु विधीयमाने स्थानिवद्भाव स्यात् । णिप्यन्ते यङ्प्यन्ते त्वसिद्धिरेव । व्याश्रयवादासिद्धत्वमपि नास्ति । णौ हि गियडोलोपं चिण्णमुत्परे णावङ्गस्य दीर्घत्वम् ॥

रसचि ह्रस्व ॥ ९४ ॥

खप्परे णौ परतो ह्रस्वो भवत्यङ्गस्योपधाया । द्विपत्तप । परतप । पुरदर ॥

ह्रादो निष्ठायाम् ॥ ६५ ॥

ह्रादोऽङ्गस्योपधाया ह्रस्वो भवति निष्ठायाः परत । प्रहृत् । प्रहृत्त्वान् । निष्ठायामिति किम् ? प्रह्रादयति । ह्राद इति योगविभागं क्रियते । तिन्यपि यथा स्यात्-प्रहृत्तिरिति (१) ॥

छादेर्चेऽद्वयुपसर्गस्य ॥ ६६ ॥

छादेरङ्गस्याद्वयुपसर्गस्य प्रथम्ये परत उपधाया ह्रस्वो भवति । उरश्छद । प्रच्छद । दन्तच्छद । णिलोपस्यासिद्धत्वं स्थानिवद्भावो वा वचनसामर्थ्यादत्र न भवतीति ह्रस्वभाविन्युपधा भवति । अद्वयुपसर्गस्येति किम् ? समुपच्छाद । छद्विप्रमृत्त्युपसर्गस्येति वक्तव्यम् । समुपातिच्छाद । उत्तरा हि सस्या पूर्वसस्याकृत व्यपदेशं निवर्त्तयति । न हि त्रिपुत्रो द्विपुत्र इति व्यपदिश्यते ॥

इस्मन्त्रन्किपु च ॥ ६७ ॥

इस्मन्त्रन् कि इत्येतेषु परतच्छादेरुपधाया ह्रस्वो भवति । छदि । छद्य । छत्तम् । धामच्छत् । उपच्छत् ॥

गमहन्जनजनघसा लोपं किङ्कत्यनङि ॥ ९८ ॥

गम हन् जन खन घसा इत्येतेषामहानामुपधाया लोपो भवत्यनादो प्रयये किङ्कत्यनङि परत । जग्मतु । जग्मु । जग्मतु । जग्मु । जग्मे । जग्माते । जग्मिरे । चत्तनु । चरनु । जच्चनु । जचु । अचत्तमीमदन्त पितर । किङ्कतीति किम् ? गमनम् । हननम् । अतडीति किम् ? अगमत् । अघसत् । अचीत्येव । गम्यने । हन्यते ॥

(१) ह्राद इति योगविभाग इत्यारम्भं प्रहृत्तिरित्यन्व पाठो बहुषु पुस्तकेषु नास्ति ।

तनिपत्योरछन्दसि ॥ ६६ ॥

तनि पति इत्येतयोश्छन्दसि विषये उपधाया लोपो भवति अजादौ विडति प्रत्यये परतः । विततिरे कवयः । शकुना इव पतिम । छन्दसीति किम् ? वितेतिरे । पतिम ॥

घसिभसोर्हलि च ॥ १०० ॥

घसि भस इत्येनयोश्छन्दसि उपधाया लोपो भवति हलादावजादौ च विडति प्रत्यये परतः । सग्धिश्च मे सपीतिश्च मे । वक्धां ते हरी धानाः । सग्धिरित्यदेः किञ्चिद् बहुल छन्दसीति घस्लादेशे उपधाया लोपे च कृते, इलो इलीति सकारलोपः । धत्वं सकारस्य, जश्त्व घसारस्य । ततः समाना गिधः सग्धिरिति समासे कृते समानस्य समावः । वक्धामिति भसेर्लोपि तामि श्रौ द्विवचने कृते उपधालोपसलोपघत्वज-श्वानि वर्त्तव्यानि । द्विवचनात्परत्वाच्चित्यत्वाच्च उपधालोपः प्राप्नोति छान्दसत्वात् स तथा न क्रियते । अजादौ-यप्सति । विडतीत्येव । अंशून् यमस्ति ॥

हुभलभ्यो हेर्द्धिः ॥ १०१ ॥

हु इत्येतस्माद् झलन्तेभ्यश्चोत्तरस्य हलादेर्हेः स्थाने धिरादेशो भवति । जुहुधि । झलन्तेभ्यः-भिन्दि । द्विन्दि । हुसलभ्य इति किम् ? क्रीणीहि । प्रीणीहि । हेरिति किम् ? जुहुताम् । हलीत्येव । रदिहि । स्वपिहि । इह जुहुतात्, भिन्तात् त्वमिति परत्वात् तातडि कृते सङ्कटौ विप्रतिपेधे यद्वाधिततद्वाधितमेवेति पुनर्धिभावो न भवति । भिन्दि किं छिन्द्वाकीत्यत्र परत्वाद् धिभावे कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानादकच् क्रियते ॥

श्रुशृणुपृकृधृभ्यश्छन्दसि ॥ १०२ ॥

श्रु शृणु पृ कृ धृ इत्येतेभ्य उत्तरस्य हेर्द्धिरादेशो भवति छन्दसि विषये । श्रुधी ह्वमिन्द्र । शृणुधी गिरः । पूर्द्धि । उरुणस्त्रुधि । अपावृधि । शृणुधीत्यत्र धिभावविधानसामर्थ्यादुत्तश्च प्रत्ययादिति हेर्द्धिर्भवति । अन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घत्वम् । अतोऽन्यत्र व्यत्ययो बहुलमिति शप्, तस्य बहुल छन्दसीति लुक् ॥

अडितश्च ॥ १०३ ॥

अडितश्च हेर्द्धिरादेशो भवति । वा छन्दसीति विधेनास्याडित्वम् । सोम रारन्धि । अस्मभ्य तद्धर्यश्च प्रयन्धि । युयोध्यस्मज्जुहुराणमेन । अडित इति किम् ? हव्य प्रीणीहि । रारन्धीति रमेर्न्यत्ययेन परस्मैपदम् । शपः श्रुशृभ्यासदीर्घत्वं छान्दसत्वात् । मलोपाभावश्च अडित्वादेव । प्रयन्धीति यमेः शपो लुक् । युयोधीति यौतेः शपः श्लु ॥

चिणो लुक् ॥ १०४ ॥

चिण उत्तरस्य प्रत्ययस्य लुग्भवति । अकारि । अहारि । अलावि । अपाचि । अकारितराम्, अहारितरामित्यत्र तलोपस्याक्षिप्तत्वात् तरसमपोर्न लुग्भवति, चिणो लुगित्येतद्विषयभेदाद्विद्यते ॥

अतो हेः ॥ १०५ ॥

अकारान्तादङ्गादुत्तरस्य हेर्लुङ्भवति । पच । पठ । गच्छ । धाव । अत इति किम् ? युहि । रुहि । तपरकरणं किम् ? लुनीहि । पुनीहि । ईत्वस्यासिद्धत्वादानार एव भवति ॥

उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात् ॥ १०६ ॥

उकारो योऽसंयोगपूर्वस्तदन्ताप्रत्ययादुत्तरस्य हेर्लुङ्भवति । धिनु । सुनु । कुरु । उत इति किम् ? लुनीहि । पुनीहि । प्रत्ययादिति किम् ? रुहि । युहि । असंयोगपूर्वादिति किम् ? प्राप्नुहि । राप्नुहि । तक्षुहि । उतश्च प्रत्ययाच्छन्दो वा वचनमङ्गः । उतश्च प्रत्ययादित्यत्र ह्रस्वसि चेति वक्तव्यम् । आतनुहि यातुधानान् । धिनुहि यज्ञपतिम् । तेन मा भागिन कृणुहि ॥

लोपश्चास्यान्यतरस्यां न्योः ॥ १०७ ॥

योऽयमुकारोऽसंयोगपूर्वस्तदन्तरस्य प्रायस्यान्यतरस्यां लोपो भवति वकारमकारादौ प्रत्यये परतः । सुन्वः । सुनुवः । सुन्मः । सुनुमः । तन्वः । तनुवः । तन्मः । तनुमः । प्रत्ययस्येत्येव । युवः । युमः । असंयोगपूर्वस्येत्येव । शक्नुवः । शक्नुमः । लुगिति वर्त्तमाने लोपप्रहणमन्यलोपार्थम् ॥

नित्यं करोतेः ॥ १०८ ॥

करोतेरुत्तरस्य उकारप्रत्ययस्य वकारमकारादौ प्रत्यये परतो नित्य लोपो भवति । कुर्वः । कुर्मः । उकारलोपस्य दीर्घविधावस्थानिदन्नावाद् हलिचेति दीर्घस्य प्राप्तौ न भकुर्बुरामिति प्रतिषिद्धते ॥

ये च ॥ १०९ ॥

यकारादौ च प्रत्यये परतः करोतेरुत्तरस्योकारप्रत्ययस्य नित्य लोपो भवति । कुर्यात् । कुर्याताम् । कुर्युः ॥

अत उत्सार्वधातुके ॥ ११० ॥

उकारप्रत्ययान्तस्य करोतेरुत्तरस्य स्थाने उकार आदेशो भवति सार्वधातुके विडति परतः । कुरतः । कुर्वन्ति । सार्वधातुकप्रहणं किम् ? भूतपूर्वेषु सार्वधातुके यथा स्यात् । कुरु । तपरकरणं लघूपधस्य गुणनिवृत्त्यर्थम् । विडतीत्येव । करोति । करोषि । करोमि ॥

श्नसोरङ्लोपः ॥ १११ ॥

अस्यास्तेश्चाकारस्य लोपो भवति सार्वधातुके विडति परतः । रन्धः । रन्धन्ति । भिन्तः । भिन्दन्ति । अस्तेः-रतः । सन्ति । विडतीत्येव । भिनन्ति । अस्ति । श्नसोरिति पररूप शकन्धादिषु द्रष्टव्यम् ॥

श्नाभ्यस्तयोरातः ॥ ११२ ॥

श्ना इत्येतस्याभ्यस्तानां चाङ्गानामाकारस्य लोपो भवति सार्वधातुके विटति परतः । लुनते । लुनताम् । अलुनत(१) । अभ्यस्तानाम्—मिमते । मिमताम् । अमिमत । सजिह्वते । सजिह्वताम् । समजिह्वत । श्नाभ्यस्तयोरिति किम् ? यान्ति । यान्ति । आत इति किम् ? विश्रति । ङिङ्गीत्येव । अलुनात् । अजहात् ॥

ई हल्यधोः ॥ ११३ ॥

श्नान्तानामङ्गानामभ्यस्तानां च घुञ्जितानामात् ईकारादेशो भवति हलादौ सार्वधातुके ङिङ्गति परतः । लुनीतः । पुनीतः । लुनीथ । पुनीथ । लुनीते । पुनीते । अभ्यस्तानाम्—मिमीते । मिमीथे । मिमीध्वे । सजिह्वीते । सजिह्वीध्वे । हलीति किम् ? लुनन्ति । मिमते । अघोरिति किम् ? दत्तः । धत्तः । ङिङ्गीत्येव । लुनाति । जहाति ॥

इदरिद्रस्य ॥ ११४ ॥

दरिद्रातेर्हलादौ सार्वधातुके ङिङ्गति परत इकारादेशो भवति । दरिद्रितः । दरिद्रिथः । दरिद्रिवः । दरिद्रिम । हलीत्येव । दरिद्रिति । ङिङ्गीत्येव । दरिद्रानि । अदरिद्रातेरार्धधातुके लोपो वक्तव्यः । अदरिद्रश्च प्रत्ययविधौ भवतीति वक्तव्यम् । दरिद्रातीति दरिद्रः । आकारान्तलृणो प्रत्ययो न भवति, पचादित्वादनेव भवति ।

न दरिद्रायके लोपो दरिद्राणे च नेप्यते । दिदरिद्रासतीत्येके दिदरिद्रिपतीति वा ॥

अघटन्त्यां वेति वक्तव्यम् (२) । अदरिद्रोत् । अदरिद्रामोत् । दरिद्रस्येति निर्देशे छान्दस इत्येव द्रष्टव्यम् ॥

भियोऽन्यतरस्याम् ॥ ११५ ॥

भो इत्येतस्याङ्गस्यान्यतरस्यामिकारादेशो भवति हलादौ ङिङ्गति सार्वधातुके परतः । विभितः । विभीतः । विभिथः । विभीथः । विभिव । विभीव । विभिम । विभीमः । हलीत्येव । विभ्यति । ङिङ्गीत्येव । विभेति । सार्वधातुके इत्येव । भीयते (३) ॥

जहातेश्च ॥ ११६ ॥

जहातेश्च इकारादेशो भवति अन्यतरस्यां हलादौ ङिङ्गति सार्वधातुके परतः । जहितः । जहीतः । जहिथः । जहीथः । हलादावित्येव । जहति । ङिङ्गीत्येव । जहाति । सार्वधातुक इत्येव हीयते (४) जेहीयते । पृथग्योगकरणमुत्तरार्थम् ॥

(१) पुनते पुनताम्, अपुनत, इ यधिक पुनकान्ते । (२) लुङ् इत्येषा पूर्वाचार्यसङ्गः । (३) हलीत्येत्यारभ्य मीयत इत्यन्त बहुषु पुनकेषु नास्ति, युक्त चैतत् । पदमञ्जरी हलादौ ङिङ्गति सार्वधातुक इत्येषा नात्रोपयोग इत्युक्तत्वात् ॥ (४) सार्वधातुके एवेष्ट, भीयते, जेहीयते, इति पुस्तकेषु बहुपुनारिति । पदमञ्जरी नात्रोपयोग इत्युक्तत्वेऽमेव युक्तम् ।

आ च हौ ॥ ११७ ॥

जहातेराकारश्चान्तादेशो ऽभवति इकारश्चान्यतरस्यां हौ परतः । जहाहि । जहिहि । जहीहि ॥

लोपो यि ॥ ११८ ॥

लोपो भवति जहातेर्यकारादौ विडति सार्वधातुके परतः । जह्यात् । जह्या-
त्ताम् । जह्युः ॥

व्यसोरेद्वाभ्यासलोपश्च ॥ ११९ ॥

घुसंज्ञकानामङ्गानामस्तेष्वेकारादेशो भवति हौ परतोऽभ्यासलोपश्च । देहि । धेहि । अस्ते.—रनसोरलोप इत्यकारलोपः । एधि । शिदयं लोपस्तेन सर्वस्या-
भ्यासस्य भवति ॥

अत एकहल्मध्येऽन्तादेशादेर्लिटि ॥ १२० ॥

लिटि परत आदेश आदिष्यस्याङ्गस्य नास्ति तस्य एकहल्मध्ये असहाययोर्हलो-
र्मध्ये योऽकारस्तस्य एकारादेशो भवति अभ्यासलोपश्च लिटि विडति परतः । रेणुः ।
रेणुः । येमनुः । येमुः । पेचनुः । पेचुः । वेमनुः । वेनुः । अत इति किम् ? द्विदिवनुः ।
द्विदिवुः । तपरकरणं किम् ? ररासे । ररासाते । ररायिरे । एकहल्मध्य इति किम् ?
ररवतुः । ररवुः (१) । तस्सरतुः । तस्सरुः । अनादेशादेरिति किम् ? चक्रगनुः ।
चक्रगुः । जगणतुः । जगगुः । वभगनुः । वभगुः । लिटि आदेशविरोधेन किम् ? इहापि
यथा स्यात्—नेमनुः । नेमुः । सेहे । सेहाते । सेहिरे । अनैमित्तिके नत्वसत्वे तदादि-
र्लिङ्गादेशादिर्न भवति । इहाभ्यासजस्त्ववत्त्वेयोरभिद्वयं नास्ति । तेन तदाविरप्या-
देशादिर्भवति । तथा च फलिभजारेत्वं विधीयते । रूपानेदे स्यादेशादिर्नाभ्यस्त इति
शमिद्धोः प्रतिषेधवचनं ज्ञापकम् । अन्यथा हि पेचनुः पेचुः, देमनुः देमुः इत्येवमा-
दीनामपि प्रकृविजश्वरादीनामेव न स्यात् । विडतीत्येव । अहं पपच । अहं पपठ ॥
छन्दमेरेत्वं वक्तव्यम् ॥ देमनुः । देमुः । नलोपस्यासिद्धत्वाच्च प्राप्नोति । अनशिम-
न्योरलिट्येत्वं वक्तव्यम् ॥ अनेशम् । मेनका । अनेशमिति नशोर्लुङि पुषादित्वाद् ।
मेनकेति मनेराशिपि चेति वुन् । लिपकादिषु प्रचोपादित्वं न कियते ॥ छन्दस्यमि-
पचोरप्यलिटि एत्वं वक्तव्यम् ॥ व्येतानम् । अमेर्विपूर्वस्य चानशि मुक् न कियते ।
लिटि पेचिरन् । पेचिरन्नित्येतस्य छान्दसं ह्रस्वत्वम् ॥ छयजिवप्योश्च ॥ आयेजे ।
आवेपे । यजेर्वपेश्च लङि इति छन्दस्यपि दृश्यते इत्यनजादेरप्याडागमः ॥

थलि च सेटि ॥ १२१ ॥

थलि च सेटि परतोऽनादेशादेरङ्गस्य एकहल्मध्यगतस्यातः स्थाने एकार आदेशो
भवति अभ्यासलोपश्च । पेचिय । शेकिय । सेटीति किम् ? पपक्थ । थलप्रहणं विस्प-

द्यार्थम् । अविडदर्थमेतद्वचनमित्यन्यस्येतोऽसम्भवात् । अत इत्येव । दिदेविय । एक-
हल्मध्यगतस्येत्येव । तत्तत्स्थि । ररस्थि । अनादेशादेरित्येव । चकणिथ । वमनिय ॥

तुफलभजत्रपश्च ॥ १२२ ॥

तु फल भज त्रप इत्येतेषामङ्गानामत एकारादेशो भवति, अभ्यासलोपश्च लिटि
विडति परतस्थलि च सेटि । तेरतुः । तेर । तेरिथ । फेलतुः । फेलुः । फेलिथ ।
भेजतुः । भेजुः । भेजिथ । वेपे । वेपाते । वेपिरे । तरतेर्गुणार्थं वचनम् । फलिभजे
रादेशाद्यर्थम् । त्रपेरेनेकहल्मध्यार्थम् ॥ अन्त्येति वक्तव्यम् ॥ श्रेयतुः । श्रेयुः ॥

राधो हिंसायाम् ॥ १२३ ॥

राधो हिंसायामर्थेऽवर्णस्य एकार आदेशो भवति, अभ्यासलोपश्च लिटि विडति
परतस्थलि च सेटि । अपरेधतुः । अपरेधुः । अपरेधिथ । हिंसायामिति किम् ? ररा-
धतुः । रराधुः । रराधिथ । अत इत्येतदिहोपस्थित तपरत्वकृतमपास्य कालत्रितोप-
सम्भवाद्बर्णमात्रं प्रतिपादयति । अथ वा रनाभ्यस्तयोरात इत्यनुवर्त्तत इति
व्याख्येयम् । एकहल्मध्ये वा यः स स्थानी भविष्यति ॥

वा जृभ्रमुत्रसाम् ॥ १२४ ॥

जृ भ्रमु त्रस इत्येतेषामङ्गानामतः स्थाने वा एकारादेशो भवति अभ्यासलोपश्च
लिटि विडति परतस्थलि च सेटि । जेरतुः । जेर । जेरिथ । जजरतुः । जजरह । जज-
रिथ । भ्रेमतुः । भ्रेमुः । भ्रेमिथ । वभ्रमतुः । वभ्रमुः । वभ्रमिथ । त्रेसतुः । त्रेसुः ।
त्रेसिथ । तत्रसतुः । तत्रसुः । तत्रसिथ ॥

फणां च सप्तानाम् ॥ १२५ ॥

फणादीनां सप्तानां धातूनामवर्णस्य स्थाने वा एकारादेशो भवति, अभ्यास-
लोपश्च लिटि विडति परतस्थलि च सेटि । फेणतुः । फेणुः । फेणिथ । पफणतुः ।
पफणुः । पफणिथ । रेजतुः । रेजुः । रेजिथ । रराजतुः । रराजुः । रराजिथ । भ्रेजे ।
भ्रेजाते । भ्रेजिरे । वभ्राजे । वभ्राजाते । वभ्राजिरे । भ्रेशे । भ्रेशाते । भ्रेशिरे ।
वभ्राशे । वभ्राशाते । वभ्राशिरे । भ्लेशे । भ्लेशाते । भ्लेशिरे । वभ्लाशे । वभ्लाशाते ।
वभ्लाशिरे । स्वेमतुः । स्वेमुः । स्वेमिथ । सस्वमतुः । सस्वमुः । सस्वमिथ । स्वेनतुः ।
स्वेनुः । स्वेनिथ । सस्वनतुः । सस्वनुः । सस्वनिथ । सप्तानामिति किम् ? दध्वनतुः ।
दध्वनुः । दध्वनिथ ॥

न शसददयादिगुणानाम् ॥ १२६ ॥

शस दद इत्येतयोर्वेकारादीनां च धातूनां गुण इत्येवमभिनिर्वृत्तरमच योऽकारस्तस्य
स्थाने एकारादेशो न भवति, अभ्यासलोपश्च । विशशस्तुः । विशशसुः । विशशमिथ
दददे । दददाते । दददिरे । वादीनाम्-ववमतुः । ववमुः । ववमिथ । गुणस्य-विश-
शरतुः । विशशरुः । विशशरिथ । लुलुविथ । पुपुविथ । गुणशतानिर्निर्गृह्यतस्तानां
वदस्यौकारस्य चायमकार इति एव प्रतिपिद्यते ॥

अर्बणत्वसादनञः ॥ १२७ ॥

अर्बणित्वेतस्याङ्गस्य त् इत्ययमादेशो भवति, सुधेत्ततः परो न भवति, स च नञ उत्तरो न भवति । अर्बन्तौ । अर्बन्तः । अर्बन्तम् । अर्बन्तौ । अर्बतः । अर्बता । अर्बद्भ्याम् । अर्बद्भिः । अर्बती । आर्बतम् । असाविति किम् ? अर्वा । अनञ इति किम् ? अनर्वाणौ । अनर्वाणः । अनर्वाण वृषभं मन्द्रगिद्धम् ॥

मघत्रा बहुलम् ॥ १२८ ॥

मघवत्वित्येतस्याङ्गस्य बहुलत् इत्ययमादेशो भवति । मघवान् । मघवन्तौ । मघवन्तः । मघवन्तम् । मघवन्तौ । मघवतः । मघवता । मघवती । माघवतम् । न च भवति-मघवा । मघवानौ । मघवान । मघवानम् । मघवानौ । मघोनः । मघोना । मघवभ्याम् । मघवभिः । मघोनी । माघवनम् ॥

भरय ॥ १२९ ॥

भस्येत्ययमधिकार आ अध्यायपरिसमाप्ते, यदित ऊर्ध्वमनुमिष्यामो भस्येत्येवं तद्वेदितव्यम् । वधप्रति, पादः पत् । द्विपदः पश्य । द्विपदा कृतम् । भस्येति किम् ? द्विपादौ । द्विपादः ॥

पादः पत् ॥ १३० ॥

पादिनि पादशब्दो लुमाकारो गृह्यते । तदन्तस्याङ्गस्य भस्य पदित्ययमादेशो भवति । स च निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति पाच्छब्दस्यैव भवति, न तदन्तस्य सर्वस्य । द्विपदः पश्य । द्विपदा । द्विपदे । द्विपदिका ददाति । त्रिपदिका ददानि । त्रिपादः ॥

वसोः संप्रसारणम् ॥ १३१ ॥

वस्वन्तस्य भस्य संप्रसारण भवति । विदुषः पश्य । विदुषा । विदुषे । वेनुषः पश्य । वेनुषा । वेनुषे । यदुषः पश्य । आतो लोपे कर्त्तव्ये वसुसंप्रसारणस्य व्याश्रयत्वादसिद्धत्वं न भवति । वसुसंप्रसारणे कसोरपि ग्रहणमिष्यते ॥

वाह ऊठ ॥ १३२ ॥

वाह इत्येवमन्तस्य भस्य ऊठ् इत्येतन्मप्रसारण भवति । प्रष्टौह । प्रष्टौहा । प्रष्टौहे । दिव्यौह । दिव्यौहा । दिव्यौहे । एत्येधत्तुस् इति वृद्धिः । अथ किमर्थमूढ् क्रियते, संप्रसारण एव कृते गुणे च वृद्धिरेचीति वृद्धौ सत्यां सिद्ध रूप भवति-प्रष्टौह इति, अनकारान्ते चोपपदे बहुर्विर्बन् दृश्यते ? ज्ञापकार्थम् । एतज् ज्ञापयति-भवत्येषा परिभाषा असिद्ध बहिरङ्गमन्तरङ्ग इति । तस्यां हि स्यां बहिरङ्गस्य संप्रसारणस्यासिद्धत्वात् अन्तरङ्गो गुणो न स्यात् ॥

श्वयुवमघोनामनद्धिते ॥ १३३ ॥

अन् युवन् मघवन् इत्येतेषामङ्गाणामन्तर्द्विते प्रत्यये परतः संप्रसारणं भवति ।

शुन । शुना । शुने । यून । यूना । यूने । मघोन । मघोना । मघोने । अतद्वि
इति किम् ? शौवन मासम् । यौवन वसति । माघस्तथा । शुनो विकारे
प्राग्विज्ञतादिभ्योऽन्, द्वारादिच्चादेर्जागम ॥ आदीनामेतत्सप्रसारण नकारान्ताना
मिष्यते ॥ इह न भवति-पुवती परय । मघस्त । मघवता । मघवते । तदर्थमुत्तर
योगविभाग कुर्यान्ति-अलोप । अन । अन इत्युभयो शेष इति ॥

अलोपोऽनः ॥ १३४ ॥

अनियेवमन्तस्य भस्य अकारलोपो भवति । राज्ञ पश्य । राज्ञा । राज्ञे । तद्य
परय । तद्यः । तद्ये । अनो नकारान्तस्याय लोप इष्यते । इह न भवति-
राजकीयमिति ॥

पूर्वहन्धृतराज्ञामणि ॥ १३५ ॥

पकारपूर्वा योऽन् हनो धृतराज्ञश्च, तस्याकारलोपो भवति अणि परत । औच्य ।
ताद्यः । औच्यः (१) । धात्तराज्ञ । पूर्वहन्धृतराज्ञामिति किम् ? सामन ।
वमन । अस्मिति प्रकृतिभावेनालोपः प्रलोपाबुभावपि न भवत । अणीति किम् ?
ताद्यप्य ॥

विभाषाङ्गिभ्यो ॥ १३६ ॥

औ परत शीशब्दे च अनो विभाषा अकारलोपो भवति । राज्ञि । राज्ञि ।
साम्नि । सामनि । साम्नी । सामनी ॥

न सयोगाद्व्यमन्तात् ॥ १३७ ॥

वकारमकारान्तात् सयोगादुत्तरस्यानोऽकारस्य लोपो न भवति । पर्वणा । पर्वणे ।
अथर्वणा । अथर्वणे (२) । सयोगादिति किम् ? प्रतिदीप्ता । प्रतिदीप्ते । साज्ञा ।
साम्ने । व्यमन्तादिनि किम् ? तद्यः । तद्ये ॥

अच ॥ १३८ ॥

अच इत्ययमञ्जलिर्लुप्तनकारो गृह्यते, तदन्तस्य भस्य अकारस्य लोपो भवति ।
दधीच परय । दधीचा । दधीचे । मधूच पश्य । मधूचा । मधूचे ॥

उद ईत् ॥ १३९ ॥

उद उत्तरस्याच ईकारादेशो भवति । उदीच । उदीचा । उदीने ॥

आतो धातो ॥ १४० ॥

आकारान्तस्य धातोर्भस्य लोपो भवति । कीलालप पश्य । कीलालपा । कीला,
लपे । शुभय पश्य । शुभया । शुभये । आत इति किम् ? निया । निये । धातोरिति
किम् ? खट्वा पश्य । माला पश्य । आत इति योगविभाग । तेन क्त्वो ह्यप,
हलश्च शान्तिति सिद्ध भवति ॥

मन्त्रेष्वङ्चादेरात्मनः ॥ १४१ ॥

मन्त्रेषु आङि परत आत्मन आदेर्लोपो भवति । त्मना देवेभ्यः । त्मना सोमेषु ।
मन्त्रेविति किम् ? आत्मना कृतम् । आङीति किम् ? यदात्मनस्ततो धरिष्ठा ॥
अथाङोन्यत्रापि छन्दसि लोपो दृश्यते ॥ त्मन्यासमञ्जसं मह्यम् ॥

नि विंशतेर्दिति ॥ १४२ ॥

भस्य विंशतेस्तिशब्दस्य डिति प्रत्यये परतो लोपो भवति । विंशत्या क्रीतः
विंशकः । विंश शतम् । विंशतेः पूरणो विंशः । पञ्चविंशः । डितीति किम् ? विंशत्या ॥
टेः ॥ १४३ ॥

टिसञ्ज्ञस्य डिति प्रत्यये परतो लोपो भवति । कुमुद्वान् । नड्वान् । वेतस्वान् ।
उपसरजो, मन्दुरजः । त्रिशता क्रीतः, त्रिशकः । डित्यभस्याप्यनुबन्धकरणसामर्थ्यात्
टिलोपो भवति ॥

नस्तद्धिते ॥ १४४ ॥

नकारान्तस्य भस्य टेलोपो भवति तद्धिते परत । आग्निशग्मिः । औहुल्लोमिः ।
वाह्वादिवादिङ्प्रत्ययः । न इति किम् ? सात्वतः । तद्धित इति किम् ? शर्मणा ।
शर्मणे । अन्तस्य टिलोपे समस्यचारिणीटमर्पिकलापिकौथुमितैतिलिजाजलिनालि-
शिलालिशिखण्डिसूकरसङ्गसुपर्वणामुपसरयान कर्तव्यम् ॥ अत्र ये इच्छन्तास्तेषामि-
नप्यनपत्य इति प्रकृतिभाक् प्राप्तः, ये त्वच्छन्तास्तेषामिति । समस्यचारिण इमे,
सान्द्राचाराः । पीठसर्पिणः पैठसर्पाः । कलापिना प्रोक्तमधीयते, कालापाः । कुथुमिनः,
कौथुमाः । तैतिलिजाजलिनामाचार्यैस्तत्कृतो ग्रन्थ उपचारात्तैतिलिजाजलिशब्दाभ्या
मभिधीयते । त ग्रन्थमधीयते तैतिलाः । जाजलाः । शैषिकेण्वयेषु वृद्धस्वाद्वृद्धः
प्राप्नोति । एवं लाङ्गलाः । शैलालाः । शिखण्डिनः, शैखण्डाः । सूकरसङ्गः, सूकर-
सङ्गाः । सुपर्वणः, सौपर्वाः । अश्वमनो विकार उपसरयानम् ॥ अश्वमनो विकार,
आश्वः । आश्वमनोऽन्यः । अश्वमनोः कोश उपसरयानम् ॥ चाम्रः कोश । चाम्रमनोऽ-
न्यः । अश्विनः सकोच उपसरयानम् ॥ शौवः सकोचः । शौवमनोऽन्यः । अव्ययानां
च सायप्रातिकाद्यर्थमुपसरयानम् ॥ के पुनः सायप्रातिकादयः । येषामव्ययानाम-
विहितटिलोपः प्रयोगे न दृश्यते ते सायप्रातिकप्रकारा ग्रहीतव्याः । सायप्रातर्भवः,
सायप्रातिकः । पौनः पुनिकः । बाह्यः । कौतस्कुतः । कालाट् टजिति टग्रन्थयः ।
टपुटपुटौ तु नेष्येते । आरातीयः । शाश्वतिकः । शाश्वत इत्येवमादिषु न दृश्यते
टिलोपः ॥

अहृष्टलोरेय ॥ १४५ ॥

अह्रिल्येतस्य टलोरेव परतटिलोपो भवति । द्वे अहनी समाहृते, द्वयहः । त्रयहः ।
द्वे अहनी, अर्थाष्टे, षट्को, षट्को, षट्को, च, द्वाष्टीनः, अष्टीनः, अष्टां, सप्तहः, षट्को,

अहीनः ॥ अहः समूहे खो वक्तव्यः ॥ सिद्धे सत्पारम्भो निवर्तार्थः । इह मा भूत्-
अह्ना निर्वृत्तमाह्निकम् । एवकारकरणं विस्पष्टार्थम् । अह एव दृष्टोरित्येवं नियमो न
भविष्यति, आत्माध्वानौ खे इति प्रवृत्तिभावविधानात् ॥

ओर्गुणः ॥ १४६ ॥

उवर्णान्तस्य भस्य गुणो भवति तद्धिते परतः । चाभ्रज्यः । माण्डल्यः । शङ्ख्यं
दाह । पिच्यः काष्पासः । कमण्डलव्या मृत्तिका । परशव्यमयः । औपगयः । काप-
टवः । ओरोदिति वक्तव्ये गुणग्रहणसंज्ञापूर्वको विधिरनित्यो यथा स्यात् तेन स्वायं
भुव इति सिद्धं भवति ।

डे लोपोऽकद्रवाः ॥ १४७ ॥

डे परत उवर्णान्तस्य भस्याकद्रवा लोपो भवति । कामण्डलेयः । शैतिवाहेयः ।
जाम्बेयः । माद्रवाहेयः । अकद्रवा इति किम् ? काद्रवेयो मन्त्रमपरयत् ॥

यस्येति च ॥ १४८ ॥

इवर्णान्तस्यावर्णान्तस्य च भस्य ईकारे परे तद्धिते च लोपो भवति । इवर्णान्त-
स्य ईकारे-दाक्षी । प्लाक्षी । सखी । सदगर्गदीर्घचे हि सत्यतिसत्परागच्छतीत्यत्र
एकादेशस्यान्तवत्प्रादसखीति विसंज्ञायाः प्रतिषेधः स्यात् । इवर्णान्तस्य तद्धिते-
दुलि-दीलेयः । वलि-वालेयः । धत्रि-आत्रेयः । अवर्णान्तस्य ईकारे-कुमारी ।
गौरी शार्ङ्गरीयो । अवर्णान्तस्य तद्धिते-दाक्षि । प्लाक्षिः । चौडिः । चालाकिः ।
सौमित्रिः । अयस्येत्यौड् रयां प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ काण्टे । कुट्टे । सौर्वे हिमवतः
शृङ्गे । औडः शोभावे कुत्रे यस्येति चेति सूर्यतिथ्यागस्त्यमत्स्यानां य उपधाया इति
च लोपः प्राप्नोति । अह्यङुवङ्भ्यां लोपो भवति निप्रतिषेधेन ॥ यत्सान् प्रीणाति,
यत्सप्रीः । तस्यापत्यं, वात्सप्रेयः । चतुष्पादयो ढञ् इति ढञ् प्रत्ययः । लेखाम्भुः
शुभ्रादिः, तस्या अपत्यं लेखाभ्रेयः ॥

सूर्यतिथ्यागस्त्यमत्स्यानां य उपधायाः ॥ १४९ ॥

सूर्यतिथ्य अगस्त्य मत्स्य इत्येतेषां यकारस्य उपधाया भस्य लोपो भवति
इति परतस्तद्धिते च । सूर्येणैकदिक्-सौरी बलाका । अग्नि यो यस्येति लोपस्तस्या-
सिद्धत्वं नास्ति, व्याध्रयत्वात् । ईकारे तु यस्त्वस्यासिद्धत्वाद् उपधायाकारो भस्याण-
न्वस्य सूर्यस्य सवन्धीति लुप्यते । तिथ्य-तैपमह । तैपी रात्रिः । अगस्त्यस्यापत्यं स्त्री
अपिवादिभि कृते आगस्ती । आगस्तीयः । मत्स्य-गौरादित्वाङ्दीप्, मत्सी । उपधाया
इति किम् ? मत्स्यचरी । यग्रहणमुत्तरार्थम् । विषयपरिगणनमत्र कर्तव्यम् ।
अमत्स्यस्य ङधामिति वक्तव्यम् ॥ इह मा भूत्-मत्स्यस्येव मांस मात्स्यम् ।
असूर्यागस्त्ययोश्चै च ङयां च ॥ सौरीयः । सौरी । आगस्तीयः । आगस्ती । इह
मा भूत्-सौर्यं चरु निर्वपेत् । आगस्त्यः । अतिथ्यपुण्ययोर्नञ्वागि ॥ तिथ्येण नञ-

त्रेण युक्तः कालः । तैष । पोषः । अन्तिरस्य तसि कादिलोप आद्युदात्तं च ॥
 अन्तिकशब्दस्य तसिप्रत्यये परतः ककारादिशब्दस्य लोपो वक्तव्यः, आद्युदात्तं च ।
 अन्तिनो न दूरात् अन्तमे तादेश्च ॥ तमप्रत्यये अन्तिकशब्दस्य तकारादेः ककारादेश्च
 लोपो वक्तव्यः । तत्र तादिलोपे अन्तमः । कादिलोपे अन्तितमः । अकादिलोपे
 बहुलमिति वक्तव्यम् ॥ अन्यत्रापि हि दृश्यते-अन्तिके सोदतीति, अन्तिपत् ।
 पूर्वपदादिति पत्वम् । अये च ॥ अन्तियः ॥

हलस्तद्धितस्य ॥ १५० ॥

हल उत्तरस्य तद्धित्यकारस्य उपधाया ईति परतो लोपो भवति । गार्गी ।
 वात्सी । हल इति किम् ? कारिकेयी । तद्धितस्वेति किम् ? वैद्यस्य भार्या वैद्यी ॥

आपत्यस्य च तद्धितेऽनाति ॥ १५१ ॥

आपत्यव्यकारस्य हल उत्तरस्य तद्धिते अनाशारादौ पलोपो भवति । गर्गागं
 समूहो, गार्गाङ्गम् । वात्सङ्गम् । आपत्यस्येति किम् ? साकाश्यम् । कामित्यकः ।
 तद्धितग्रहणमोत्यनाप-वस्थापि लोपार्थम्—सौमी इष्टि । अनातीति किम् ? गार्गा-
 यणः । वात्स्यायनः । हल इत्येव । कारिकेयस्यापत्य, कारिकेयिः ॥

व्यच्छयोश्च ॥ १५२ ॥

व्यच्छि इत्येतयोश्च परतः आपत्यव्यकारस्य हल उत्तरस्य लोपो भवति । वात्सी-
 यति । गार्गीयति । वात्सीयते । गार्गीयते । वौ-गार्गीभूतः । वात्सीभूतः । आपत्य
 स्येत्येव । साकाश्यायते । साकाश्याभूतः । हल इत्येव । कारिकेयीयति । कारिकेयीभूतः

विल्वकादिभ्यश्छस्य लुक् ॥ १५३ ॥

नडादिषु विल्वकादयः पठ्यन्ते । नडादीनां लुक् चेति कृत्कुगागमा विल्वकादयो
 भवन्ति । तेभ्य उत्तरस्य छस्य भत्य तद्धिते परतो लुक् भवति । विल्वया यस्यां
 सन्ति विल्वकीया, तस्या भवाः, वैश्वरा । वैश्वकीया । वैश्वका । वैश्वकीया ।
 वैश्वकाः । वैश्वकीया । वैश्वका । तुणकीया । तार्ङ्गा । इक्षुकीया । ऐक्षुका ।
 काष्ठकीया । काष्ठका । कपोतकीया । कपोतका ॥ कृष्णा ह्रस्वत्वं च ॥ ब्रजकीया ।
 ब्रजका । छग्रहणं किम् ? छमात्रस्य लुग्यथा स्याद् लुको निवृत्तिर्मा भूदिति ।
 अन्यथा हि सनियोगशिष्टानामन्यतराप्राये उभयोरप्यत्रा इति कुगपि निवर्तत ।
 छग्रहणं सर्वलोपो यथा स्याद् यकारमात्रस्य मा भूत् ॥

तुरिष्टेमेयासु ॥ १५४ ॥

इष्टन् इमनिच् ईयसुन् इत्येतेषु परतः तृशब्दस्य लोपो भवति । आसुतिं करिष्ट ।
 विजयिष्ट । वहिष्ट । दोहीयसी धेनु । सर्वस्य तृशब्दस्य लोपार्थं वचनम् । अन्यस्य
 हि देरित्येव सिद्धः । लुगित्येतदत्र नानुवर्तते, तथाहिसति नलुमनात्रस्येति प्रतिषेधाद्
 गुणो न स्यात् । इमनिज्ग्रहणमुत्तरार्थम् । इतरां तु, तुरन्दसीति भवतः ॥

टेः ॥ १४५ ॥

अस्य टेलोपो भवति इष्टमेयस्सु परतः । पटु-पटिष्टः । पटिमा । पटीयान् । लघु-
लघिष्टः । लघिमा । लघीयान् । लणाविष्टवत् प्रातिपदिकस्य कार्यं भवतीति
वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् ? पुंवद्भावभावटिलोपयणादिपरार्थम् । पुंवद्भावः-एनी-
माचष्टे, एतयति । श्येतयति । तसिलादिप्राह्वयसुच इति इष्टे पुंवद्भाव उक्तः ।
रभावः-पृथुमाचष्टे, प्रथयति । स्रजयति । टिलोपः-पटुमाचष्टे, पटयति । लघयति ।
यणादिपरन्-स्थूलमाचष्टे, स्थवयति (१) । भारद्वाजीयास्तु पठन्ति-णाविष्टप्रप्राति-
पदिकस्य पुंवद्भावभावटिलोपयणादिपरदिग्मतोर्लुक्कूनर्थमिति । स्त्रिवणमाचष्टे
स्रजयति । वसुमन्तमाचष्टे, वसयति । युवानमाचष्टे, यवयति । कनयति एतदुभय-
मप्युदाहरणमात्रं न परिगणनम् । प्रादयोऽपिहीष्यन्ते-प्रियमाचष्टे, प्रापयति ॥

स्थूलदूरयुवहृत्स्वचिप्रक्षुद्राण यणादिपर पूर्वस्य च गुणः ॥ १४६ ॥

स्थूल दूर युव हृत्स्व चिप्र क्षुद्र इत्येतेषां यणादिपरं लुप्यते इष्टमेयस्सु परतः
पूर्वस्य च गुणो भवति । स्थूल-स्थविष्ट । स्थीयान् । दूर-द्विष्टः । द्वीयान् ।
युवन्-यविष्टः । यवीयान् । हृस्व-हृतिष्टः । हृसीयान् । हृतिमा । चिप्र-चेपिष्टः ।
चेपीयान् । चेपिमा । हृस्वचिप्रक्षुद्रशब्दाः पृष्ठादिषु पठ्यन्ते । क्षुद्र-क्षोदिष्टः । क्षोदी-
यान् । क्षोदिमा । परग्रहणं किम् ? यविष्टः । यवीयान् । हृतिष्टः । हृसीयान्, इत्यत्र
पूर्वस्य यणादेलोपो मा भूत् । पूर्वग्रहण विस्पष्टार्थम् ॥

प्रियस्थिरफिरोरुबहुलगुरुवृद्धत्प्रदीर्घवृन्दारकाणां

प्रस्थस्फवर्धहिगर्वपिचवर्द्धाघवृन्दाः ॥ १४७ ॥

प्रिय स्थिर स्फिर उरु बहुल गुरु वृद्ध त्प्र दीर्घ वृन्दारक इत्येतेषां प्र स्थ स्फ वर्
रहि गर् वरि त्प्र द्राघि वृन्द इत्येते यथासख्यमादेशा भवन्ति इष्टमेयस्सु परतः ।
प्रिय-प्रेष्टः । प्रेमा । प्रेयान् । स्थिर-स्थेष्टः । स्थेयान् । स्फिर-स्फेष्टः । स्फेयान् ।
उरु-वरिष्टः । वरिमा । वरीयान् । बहुल-बहिष्टः । बहोयान् । बहिमा । गुरु-गरिष्टः ।
गरीयान् । गरिमा । वृद्ध-वर्षिष्टः । वर्षीयान् । त्प्र-त्प्रिष्टः । त्रपीयान् । दीर्घ-
द्राघिष्टः । द्राघीयान् । द्राघिमा । वृन्दारक-वृन्दिष्टः । वृन्दीयान् । प्रियोरुगुरुबहुल-
दीर्घाः पृष्ठादिषु पठ्यन्ते । तेनान्येषामिमिति न भवतीति नोदाहियते ॥

बहोर्लोपो भू च बहोः ॥ १४८ ॥

बहोस्तत्तरेषामिष्टमेयसां लोपो भवति तस्य च बहोः स्थाने भू इत्ययमादेशो
भवति । भूयान् । भूमा । बहुशब्दः पृष्ठादिषु पठ्यते । बहोरिति पुनर्ग्रहणं स्थानि-
वप्रतिपत्त्यर्थम् । अन्यथा हि प्रत्ययानामेव भूभावः स्यात् ॥

इष्टस्य यिट् च ॥ १५६ ॥

बहोरुत्तरस्य इष्टस्य यिडागमो भवति बहोश्च भूरादेशो भवति । भूयिष्ठ । लोपा-
पवादो यिडागमः, तस्मिन्निकार उच्चारणार्थः ॥

ज्यादादीयस् ॥ १६० ॥

ज्यादुत्तरस्य ईयस् आकार आदेशो भवति । ज्यायान् । लोपस्य यिग व्यवहि-
त्त्वादादित्युच्यते । लोपे हि सति अकृष्टकार इति दीर्घत्वेन ज्यायानिति सिद्धयति ॥

र ऋतो हलादेर्लघो ॥ १६१ ॥

रशब्द आदेशो भवति ऋकारस्य हलादेर्लघोरिष्टेमेयस्सु परतः । प्रथिष्ठ । प्रथी-
यान् । प्रथिमा । अदिष्ठ । अदीयान् । अदिमा । अत इति किम् ? पठिष्ठ, पठिमा, पठीयान् । हलादरिति किं ? ऋषिष्ठ । ऋषिमा । ऋजीयान् । लघोरिति
किम् ? कृषिष्ठ । कृषीयान् । कृषिमा । परिगणनमत्र कर्तव्यम् ॥

पृथु मृदु मृश चैव कृश च दृढमेव च । परिपूर्वं वृट् चैव पठेतान् रविधौ स्मरेत् ॥

तत इह न भवति-कृतमाचष्टे, कृतयति । मातरमाचष्टे, मातरयति । आतरयति ॥

निभापजोश्छन्दसि ॥ १६२ ॥

रात्रु इत्येतस्य ऋत स्थाने निभापा रेफ आदेशो भवति इष्टेमेयस्सु परतरछ-
न्दसि विषये । रणिष्ठमति पन्थानम् । त्वमृजिष्ठ ॥

प्रकृत्यैवाच् ॥ १६३ ॥

एकाज् यज्ञसज्ञक तदिष्टेमेयस्सु परतः प्रकृत्या भवति । सन्वितित्येतस्य विश्व-
न्तस्य छजिष्ठ । छजीयान् । छजयति । सुगवदित्येतस्य, मत्स्यन्तस्य स्स्चिष्ठ । सुचीयान् ।
ररुचयति । एकानिति किम् ? वसुमदित्येतस्य वसिष्ठ । वसीयान् । ॐ प्रकृत्याऽके राज-
न्यमनुष्ययुवान् ॥ अके प्रयय परतो राजन्य मनुष्य युवन्नित्येते प्रकृत्या भवन्ति ।
राजन्यानां समूहो, राजन्यकम् । मनुष्याणां समूहो मानुष्यकम् । आपयस्य च
तद्वितनातीति यलोपः प्रकृतिभावेन न भवति । यूनां भावः, यौवनिरा । मनोज्ञा-
दित्वाद् युञ् । तस्य नस्तद्वित इति टिलोपो न भवति ॥

इनण्यनपत्ये ॥ १६४ ॥

इत्यन्तमनपत्यार्थेऽगि परतः प्रकृत्या भवति । साकृद्गिनम् । साराविणम् । सामा-
जिनम् । अभिविधौ भाव इनुण् । अगिनुण इत्यण् (१) । सन्विण इद, सारविणम् ।
अणीति किम् ? दण्डिना समूहो, दाण्डम् । अनुदात्तादेरनित्यञ्प्रत्ययः । अनपत्य
इति किम् ? मेधाविनोऽपत्य, मेधावः ॥

गाथिन् विदधिन् केशिन् गगिन् पगिन् इत्येते चागि प्रकृत्या भवन्ति ॥ १६५ ॥

गाथिन् । विदधिन् । केशिन् । गगिन् । पगिन् । इत्येते चागि प्रकृत्या भवन्ति । गाथिन् । वैदधिन् । कैशिन् । गागिन् । पागिन् । अपत्यार्थोऽयमारम्भ ॥

सयोगादिश्च ॥ १६६ ॥

सयोगादिश्च ह्यगि प्रकृत्या भवति । शङ्खिनोऽपत्य, शाङ्खिन । माद्रिण । वाद्रिग ॥
अन् ॥ १६७ ॥

अनन्तमगि प्रकृत्या भवति अपत्ये चानपत्ये च । सामन । वैमन । सौत्वन ।-
जैवन ॥

ये चाभावकर्मणो ॥ १६८ ॥

यकारादौ च तद्विन्भावकर्मणोरर्थयोरन् प्रकृत्या भवति । सामसु । साधु, सामन्य । प्राह्वय्य । अभावकर्मणोरिति किम् ? राज्ञो भाव कर्म चा, राज्यम् । राज्ञिति पुरोहितादिषु पठ्यते । ततोऽयं यक् प्रत्यय ॥

आत्माध्वानी खे ॥ १६९ ॥

आत्मन् अध्वन् इत्येता खे परतः प्रकृत्या भवतः । आसने हित, आत्मनीन । अध्वानमलङ्कामी, अध्वनीन । ख इति किम् ? प्रत्यात्मम् । प्राध्वम् । प्रत्यात्ममित्य-
व्ययीभावेऽन्येति समासान्तपञ्चमस्य । प्राध्वमित्युपसर्गादध्वन इति अचप्रत्यय ॥

न सपूर्वोऽपत्येऽवर्मण ॥ १७० ॥

सपूर्वोऽन् अवर्मणोऽगि परतोऽपत्येऽर्थे न प्रकृत्या भवति । सुषाम्नोऽपत्य,
सौषाम । चान्द्रसाम । सपूर्वं इति किम् ? सौत्वन । अपत्य इति किम् ? चर्मणा
परिवृतो रथ, चार्मण । अवर्मण इति किम् ? चक्रवर्मणोऽपत्य, चाक्रवर्मण ॥
क्षमपूर्वप्रतिषेधे वा हितनाम्न इति वक्तव्यम् । हितनाम्नोऽपत्य, हेतनाम् ।
हेतनाम्न ॥

ब्राह्मोऽजातो ॥ १७१ ॥

योगविभागोऽत्र क्रियते-नाह इत्यतद्व्याधिकारेऽपि सामर्थ्यादपन्यादन्यत्रागि
'लपार्थ निपायते । ब्राह्मो गर्भ । नाह वक्ष्यम् । ब्राह्म इति । ततोऽजातो । अपत्य
इत्येव । अपत्ये जातायगि ब्रह्मगदिलोपो न भवति । ब्रह्मणोऽपत्य, ब्राह्मण । अपत्य
इत्येव । ब्राह्मी औषधि ॥

काम्मस्ताच्छील्ये ॥ १७२ ॥

काम्म इति ताच्छील्ये गिलोपो निपायते । कर्मशील, काम्म । शील क्षत्रा
दिभ्यो ण इति णप्रत्यय । यथेव, किमथमिदं, नस्तद्वित इत्येव गिलोपः सिद्धः ?
प्रत्ययेतत् । ज्ञापकार्थं हु । एतत् ज्ञापयति-ताच्छील्ये णेऽङ्कृतानि भवन्तीति ।
तेन चोरी नापसीति आन्तादसीकारः सिद्धो भवति । ताच्छील्य इति किम् ? कर्मण
इव, काम्मणम् ॥

औक्लमनपत्ये ॥ १७३ ॥

औक्लनित्यनपत्येऽणि टिलोपो निपात्यते । औक्लं पदम् । अनपत्य इति किम् ?
उच्चोऽपत्यमौक्लाः । पपूर्वहन्धतराज्ञामणि इत्यलोपः ॥

दाण्डिनायनहास्तिनायनाथर्वणिकजैह्वाशिनेयवाशिनायनिऔणहत्य-
धेनृत्यसारवैच्चाकमैत्रेयहिरण्मयानि ॥ १७४ ॥

दाण्डिनायन हास्तिनायन आथर्वणिक जैह्वाशिनेय वाशिनायनि औणहत्य धे-
सारथ ऐच्चाक मैत्रेय हिरण्मय इत्येतानि निपात्यन्ते । दण्डिन् हस्तिन् इत्येतौ नडा-
दिषु पठ्येते, तयोरायने परतः प्रकृतिभावो निपात्यते । वैपाचित्तु हस्तिव्रित्ति नडा-
दिषु न पठ्यते । तेषामत एव निपातनात् फरापि भवति । दण्डिनोऽपत्य, दाण्डिन्-
यनः । हस्तिनोऽपत्य, हास्तिनायन । अथर्वव्रित्ति वसन्तादिषु पठ्यते । अथर्वणा
प्रोक्तो ग्रन्थोऽपि उपचाराद् अथर्वव्रित्त्युच्यते । तमधीते यः स, वाथर्वणिकः । इ-
प्रकृतिभावो निपात्यते । जिह्वाशिन्निति शुभ्रादिषु पठ्यते । तस्य ग्ये परतः प्रकृति
भावो निपात्यते । जिह्वाशिनोऽपत्यं, जैह्वाशिनेय । वाशिनोऽपत्यम्, उदीचा वृद्धा-
गोत्रादिति फिज् तत्र प्रकृतिभावो निपात्यते । वाशिनायनिः । अणहन् व-
इत्येतयोः प्यञि परतस्तकारादेशो निपात्यते । अणध्नो भावः, औणहत्यम् । व-
भाद्रो, धैवत्यम् । हनस्तोऽचिण्णलोरिनि यत्तत्त्व तद्वातुप्रत्यय एवेति औणध्नो
इत्यत्र न भव यतो औणहत्ये तत्त्व निपात्यते । सारथ इति सरथ् इत्येतस्य -
परतौयूक्षब्दस्य वड्यादेशो निपात्यते । सरथा भवः, सारथमुदकम् । ऐच्चाक इति
स्वरसर्वनाम्ना एकश्रुत्या पठ्यते । ततोऽयमाद्युदात्तोऽन्तोदात्तश्च निपात्यते । इच्चा-
कोरपत्य, जनपदशब्दात् कृत्रियादित्यञ, तत्र उकारलोपो निपात्यते । ऐच्चाक-
इच्चाकुषु जनपदेषुभव कोपधादित्यण् । ऐच्चाक । मैत्रेय इति मित्रयुशब्दो गृष्ट्या
दिषु पठ्यते, ततो टञि कृते यादेरियादेशापवादो युशब्दलोपो निपात्यते । मित्रयो-
रपत्यम्, मैत्रेयः । अथ किमर्थं मित्रयुशब्दो बिदादिष्वेव न पठ्यते, तत्राञि कृते
यादेरिति इयादेशेनैव सिद्धमेव च लोपार्थं निपातन कर्त्तव्यं न भवति, यस्मादिषु
बहुषु लुगर्थः पाठो न कर्त्तव्योभवति, मित्रयन् इत्यञो 'यञञे' इत्येव हि लुरु-
सिद्धत्वात् ? नैतदस्ति । मित्रयूणा सद्य इत्यत्र गोत्रचरणाद् वुञ् याधित्वा मैत्रयक-
सद्य इत्यत्र, सधाङ्कलक्षणेप्यत्र्यत्रिजामणित्यण् प्राप्नोति । हिरण्मयमिति हिरण्यस्य
मयटि यादिलोपो निपात्यते हिरण्यस्य विकारः, हिरण्मयः ॥

ऋतव्यवास्तव्यवास्त्वमाध्वीहिरण्ययानि च्छन्दसि ॥ १७५ ॥

ऋतव्य वास्तव्य वास्त्व माध्वी हिरण्यय इत्येतानि निपात्यन्ते छन्दसि विषये
ऋतु वास्तु इत्येयोर्थेति यणादेशो निपात्यते । ऋतौ भग्नम्, ऋतव्यम् ।

वास्तौ भवं, वास्त्यम् । वस्तुशब्दस्यागि यणादेशो निपात्यते । वस्तुनि भवो,
वास्तः । मधुशब्दस्यागि भ्रियां यणादेशो निपात्यते । माध्वीर्नः सन्धोषधीः ।
हिरण्यशब्दाद्विहितस्य भयतो मशन्दस्य लोपो निपात्यते । हिरण्यम् ॥

इत्युपाध्यायध्रीवामनकृतापां काशिकायां पष्ठस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ६ ॥ ४ ॥

समाप्तश्चाय पष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

॥ अथ सप्तमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

युयोरनाकौ ॥ १ ॥

यु उ इत्येतयोरुत्पद्यिशेपयोरनुनासिकयणोः प्रत्यययोग्रहणं, तयोः स्थाने
यथासङ्गमनः एक इत्येतावादेशो भवति । योरनः, वोरकः । नन्दादिभ्यो वयुः-
नन्दनः । रमगः । सायमादिभ्यश्चुञ्चुलौ तुट्-सायतनः । चिरंतनः । ण्वुल्तचौ-
कारकः । हारकः । वासुदेवानुताम्या युन् (१) । वासुदेवकः । अनुना-
सिकयणोरिति किम् ? ऊर्गाया युस्-ऊर्गायुः । भुजिर्मृद्भ्यां युक्-युकी । भुज्युर्मृ-
त्पुस्त्येयमादीनां हि यणोऽनुनासिकत्वं न प्रतिज्ञायते, प्रतिज्ञानुनासिक्याः पाणि-
नोयाः । युयोरिति निर्देशाद् इन्द्रैकवज्रावपचेऽनित्यमागमशासनमिति युम् न
विद्यते । नपुंसकलिङ्गता वा, लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वादिलिङ्गस्येति न भवति । श्वत-
रेतरयोगपक्षेपु छान्दसोवर्णलोपो द्रष्टव्यः ॥

(२) युवोश्चेद् द्वित्वनिर्देशो दिव्ये यणु प्रसज्यते ।

अथ चेदेकवज्रावः कथं पुनश्चेदयम् ॥

द्वित्वे नैगमिनी लोपः पुरावे नुमनित्यतः ।

अशिष्यत्वादिलिङ्गस्य पुरुषवेह समाधितम् ॥

अत्यनेयीनीयियः फलस्वच्छया प्रत्ययादीनाम् ॥ २ ॥

आयन् एय् ईन् ईय् इय् इत्येते आदेशा भवन्ति यथासरत्वं फ ल स छ घ इत्ये-
तेषां प्रत्ययादीनाम् । फ इत्येतस्यायनादेशो भवति । नडादिभ्यः फल्-नाडायनः ।
चारायणः । छस्य एयादेशो भवति । स्त्रीभ्यो ढक्-सौपर्णेयः । वैनतेयः । रस्य ईना-
देशो भवति । कुलात्तः-आद्यकुलीनः । श्रोत्रियकुलीनः । छस्य ईयादेशो भवति ।
इडाच्छ-भार्गवः । वात्सीयः । घ इत्येतस्येयादेशो भवति । चद्राद् घ-चन्त्रियः ।
प्रत्ययग्रहणं किम् ? फकृति । ङीकृते । खनति । छिनत्ति । घूर्णते । आदिग्रहणं किम् ?
करवधनम् । जानुदधनम् । एते आयनावयः प्रत्ययोपदेशकाल एव भवन्ति । कृतेष्वे-

(१) -यासेऽय पाठो वृषणे वरमाण्मुले प्रक्षितो भाति । (२) इदं कारिकादयं व्यासप-
रमञ्जयोर्नै व्याख्यातमतेः प्रक्षिप्तं भाति ।

तेषु प्रत्ययाद्युदात्तत्वं भवति । तथा च पृथ्वी चेति ध्वञ्चिःकरणमर्थवद्भवति । शङ्ख । प (१) ण्ड, इत्येवमादीनां हि 'उणादयो बहुलमिति' बहुलवचनादादेशो न भवन्ति । 'ऋतेरीयङि'ति वा वचनज्ञापकं धातुप्रत्ययानामादेशाभावस्य (२) । 'एजे खश्' 'पठ् रुजविशस्वृशो घञि' त्येवमादिषु तु इत्सञ्ज्ञया भवितव्यम् । तद्वि-
तेषु हि खकारघकारयोरादेशवचनमवकाशवदितोत्सञ्ज्ञा बाधितुं नेत्सहते । आयनी-
नोर्नकारस्येत्सञ्ज्ञाया प्राप्ताया प्रतिविधातव्य, निःकार्यं हि सम्भवति ॥

मोऽन्तः ॥ ३ ॥

प्रत्ययग्रहणमनुवर्तते, आदिग्रहणं निवृत्तम् । प्रत्ययावयवस्य स्य अन्त इत्यय-
मादेशो भवति । कुर्वन्ति । सुन्वन्ति । चिन्वन्ति । अद्य श्वो विजनिष्यमाणा पतिभि-
सह शयान्तैः । 'जृविशिभ्यां झच्' । जरन्तो, वेशन्तः । प्रत्ययस्येत्येव । उज्जिता ।
उज्जितुम् । उज्जितव्यम् । अस्मिन्नप्यन्तादेशो कृते प्रत्ययाद्युदात्तत्वं भवति ॥ तथाच
झवश्चिःकरणमर्थवद्भवति ।

अदभ्यस्तान् ॥ ४ ॥

अभ्यस्तादद्वादुत्तरस्य झकारस्य अदित्ययमादेशो भवति । ददति । ददतु ।
दधति । दधतु । जज्ञति । जज्ञतु । जाप्रति । जाप्रतु । अन्तादेशापत्रादोऽयं, जु-
शेन तु बाध्यते । अददुः (३) । अदधु । अप्राप्तादेशो कृते प्रत्ययाद्युदात्तत्वं भवति ॥

आत्मनेपदेष्वनतः ॥ ५ ॥

आत्मनेपदेषु यो झकारस्तस्यानकारान्ताद्वादुत्तरस्यादित्ययमादेशो भवति
चिन्वते । चिन्वताम् । अचिन्वतः (४) लुनते । लुनताम् । अलुनतः । आत्मनेपदेष्विति
किम् ? चिन्वन्ति । लुनन्ति । अनत इति किम् ? च्यवन्ते । प्लवन्ते ।
विकरणे कृते ज्ञान्तादेशेन भवितव्यमित्युदादेशो न भवति ।
झकारविशेषणं किम् ? इह मा नूत् अद्य श्वो विजनिष्यमाणा पतिभि सह शयान्तै-

शीङो रुट् ॥ ६ ॥

शीङोऽद्वादुत्तरस्य ञादेशस्यातो रुडागमो भवति । शेरते । शेरताम् । अशेरतः ।
रुडय परादि' क्रियते । स यदि झकारस्यैव स्यादुदादेशो न स्यादित्यत एवायमादेश-
स्यागमो विधीयते । सानुबन्धग्रहणमयङ्लुगर्थम् । तेनेह न भवति-च्यतिशेष्यते ॥

वेत्तेप्रभाषा ॥ ७ ॥

वेत्तेरद्वादुत्तरस्य ञादेशस्यातो विभाषा रुडागमो भवति । सविद्वते । सविद्वते ।

(१) "शमे ख, पणो ङ, शङ्ख, षण्ड" इति कश्चित् पाठः । (२) धातुविहितप्रत्यया-
नामादेशाः न भवन्ति इति कुत्रचित्पाठः । (३) अचक्षुःशब्दस्यैव अर्थः । (४) इति पृ-
थुत्वं इत्यधिकं न्यसे ।

सविद्वताम् । संविद्वताम् । समविद्वत । समविद्वस । वेत्तिरिति लुग्विकरणस्येदं ग्रहणम् । इह मा भूत्-विन्ते । विन्दाते । विन्दते इति ॥

बहुल छन्दसि ॥ ८ ॥

छन्दसि विषये बहुलं रङ्गागमो भवति । देवा अदुह । गन्धर्वा अप्सरसो अदुह । दुर्हेर्लङि शकारस्यादादेशो कृते स्तु । 'लोपस्त आत्मनेपदे-विति' तकारलोपः । नच भवन्ति-अदुहन् । बहुलवचनादन्यत्रापि भवति-अदध्रमस्य केतवः (१) । 'स्तरसोऽङि गुण' इत्येतदपि बहुलवचनादेवात्र न भवति ॥

अतो भिस ऐस् ॥ ९ ॥

अकारान्ताद्वाहुत्तरस्य भिस ऐसित्ययमादेशो भवति । वृत्तैः । प्लवैः । अति-जरसैः । जरामतिक्रान्तैरिति विपृष्ट समासे कृते ह्रस्वच्चे च भिस ऐसादेशो भवति । एकदेशविकृतमनन्यवज्जवतीति जरशब्दस्य जरसादेशः । संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विधातस्येति परिभाषयमनिव्या । कष्टाय क्रमण इति निर्देशात् (२) । अत इति किम् ? अग्निभिः । वायुभिः । तत्परकरणं किम् ? खट्वाभिः । मालाभिः ॥

एतव भिसि परस्वाच्चेदन् ऐस् क भविष्यति ।

कृतेप्येवे भौतपूर्व्यादैस्तु नित्यस्तथा सति ॥

अत इत्यधिकारो 'जसः शीति' यावत् ॥

बहुलं छन्दसि ॥ १० ॥

छन्दसि विषये बहुलमैसादेशो भवति । अत इत्युक्तमनतोऽपि भवति-नचैरिति । अतो न भवति-देवेभिः सर्वेभिः प्रोक्तमिति ॥

नेदमदसोरकोः ॥ ११ ॥

इदम् अदस् इत्येतयोरङ्कारयोर्भिस ऐस् भवति । एभिः । अमीभिः । अकोरिति किम् ? इमकैः । अमुकैः । अकोरित्येतदेव प्रतिषेधवचनं ज्ञापकं तन्मध्यपतितस्तद्व्यहणेन गृह्यत इति । इदमदसोः कादिति नोक्तं, विपरीतोऽपि नियमः संभाष्येत-इदमदसोरेव कादिति । तत्रश्चेह न स्यात्-सर्वकैः । विश्वकैः । इह च स्यादेव-एभिः । अमीभिः । प्रतिषेधकरणं विपरीतनियमनिवृत्त्यर्थम् (३) ॥

टाडसिडसामिनात्स्याः ॥ १२ ॥

अकारान्ताद्वाहुत्तरेषां टाडसिडसाम् इन आत् स्य इत्येते आदेशा भवन्ति । ययासंख्यम्-टाडित्येतस्यादेशो भवति-वृत्तेण । प्लव्णेण । डसित्येतस्य आत्-वृत्तात् । प्लव्णात् । डसित्येतस्य स्यादेशो भवति-वृत्तस्य । प्लव्स्य । अत इति

(१) अश्वशक्ति न्वासे । (२) न्यासपदांलोचनया कष्टायक्रमण इति निर्देशादिति गृह्यणो न प्रतिपाति । (३) तत्रश्चेत्यारभ्य निवृत्त्यर्थमित्यन्त पाठः कचिदुक्तो नास्ति ।

किम् ? सख्या । पत्या । अतिजरस्मिन् अतिजरसादिति केचिदिच्छन्ति यथा तु भाष्ये
तथा नैतदिष्यत इति लक्ष्यते ॥

हेर्यः ॥ १३ ॥

हेरिति चतुर्थ्येकवचनस्य ग्रहणम् । अकारान्तादङ्गादुत्तरस्य हे इत्येतस्य च
इत्ययमादेशो भवति । वृत्ताय । प्लुताय । अत इति किम् ? सत्ये । पत्ये । सनिपा-
तलक्षणो विधिरनिमित्त तद्विधातस्येति परिभाषेयमनित्या तेन, दीर्घो भवति ॥

सर्वनाम्नः स्मै ॥ १४ ॥

अकारान्तात् सर्वनाम्न उत्तरस्य हे. स्मै इत्ययमादेशो भवति । सर्वस्मै । विरव
स्मै । यस्मै । कस्मै । तस्मै । अत इत्येव । भवते । अयोऽश्रास्मै इत्यन्वादेशोऽशादेशो
एकादेशः प्राप्नोति तत्रान्तरङ्गत्वादेकादेशात् पूर्वं स्मैभावः कियते, पश्चादेकादेश इति ।

हसिङ्योः स्मात्स्मिन् ॥ १५ ॥

हसि ङि इत्येतयोरकारान्तात् सर्वनाम्न उत्तरयोः स्मात् स्मिन् इत्येतावादेशौ
भवतः । ङसीत्येतस्य स्मात्-सर्वस्मात् । विरवत्स्मात् । यस्मात् । तस्मात् । कस्मात् ।
ङीत्येतस्य स्मिन्-सर्वस्मिन् । विरवस्मिन् । यस्मिन् । अन्यस्मिन् । अत इत्येव ।
भवतः । भवति । सर्वनाम्न इत्येव । वृत्तात् । वृत्ते ॥

पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा ॥ १६ ॥

पूर्वादिभ्यो नवभ्यः सर्वनाम्न उत्तरपोर्दसिङ्योः स्मात् स्मिन् इत्येतावादेशौ वा
भवतः । पूर्वस्मात् । पूर्वात् । पूर्वस्मिन् । पूर्वं । परस्मात् । परात् । परस्मिन् । परे ।
अवरस्मात् । अवरात् । अवरस्मिन् । अवरे । दक्षिणस्मात् । दक्षिणात् । दक्षिणस्मिन् ।
दक्षिणे । उत्तरस्मात् । उत्तरात् । उत्तरस्मिन् । उत्तरे । अपरस्मात् । अपरात् । अपर-
स्मिन् । अपरे । अधरस्मात् । अधरात् । अधरस्मिन् । अधरे । स्वस्मात् । स्वात् ।
स्वस्मिन् । स्वे । अन्तरस्मात् । अन्तरात् । अन्तरस्मिन् । अन्तरे । नवभ्य इति
किम् ? त्यस्मात् । त्यस्मिन् ॥

जसः शी ॥ १७ ॥

अकारान्तात् सर्वनाम्न उत्तरस्य जसः शीत्ययमादेशो भवति । सर्वे । निरवे ।
ये । के । ते । दीर्घोच्चारणमुत्तरार्थम्-त्रपुणी । जतुनी ॥

औङ आपः ॥ १८ ॥

आयन्तादङ्गादुत्तरस्यौङ. शीत्ययमादेशो भवति । खट्वे तिष्ठत । खट्वे पश्य ।
बहुराजे । कारीपगन्ध्ये । ङकारः सामान्यग्रहणार्थः । औटोऽपि ग्रहणं यथा स्यात् ।

औकारोऽयं शीविधौ ङिद्गृहीतो ङिच्चास्माक नास्ति कोऽयं प्रकारः ।
सामान्यार्थस्तस्य चासंज्ञनेऽस्मिन् ङिच्कार्यं ते श्या प्रसक्तं स दोषः ॥

ङित्वे विद्याद्वर्णनिर्देशमात्रं वर्णं यत् स्यात्तच्च विद्यात्तदादी ॥

वर्णश्चायं तेन ङित्वेऽप्यदोषो निर्देशोऽयं पूर्वसूत्रेण वा स्यात् ॥

नपुसकाच्च ॥ १६ ॥

नपुसकादद्वादुत्तरस्य औड श्री इत्ययमादेशो भवति । कुण्डे तिष्ठति । कुण्डे पश्य । यस्येति लोपः प्राप्तः । छर्या प्रतिषेधो यत्तज्य छ । इति न भवति-दधिनी । मधुनी । त्रपुणी । जतुनी ॥

जशशसो शि ॥ २० ॥

नपुसकादद्वादुत्तरयोर्जशशसो शि इत्ययमादेशो भवति । कुण्डानि तिष्ठन्ति । कुण्डानि पश्य । दधीनि । मधूनि । त्रपूणि । जतूनि । जसा सहचरितस्य शसो ग्रहणादिह न भवति-कुण्डशो ददाति । वनशः प्रविशन्तीति ॥

अष्टाभ्य औश ॥ २१ ॥

अष्टाभ्य इति कृताकारोऽष्टन्शब्दो गृह्यते । तस्मादुत्तरयोर्जशशसोरोशि ययमादेशो भवति । अष्टौ तिष्ठन्ति । अष्टौ पश्य । कृताकारस्य ग्रहणं किम् ? अष्ट तिष्ठन्ति । अष्ट पश्य । एतदेव कृतात्वस्य ग्रहणं शापकमष्टन आ विभक्तावित्यात्वविकल्पस्य । पडभ्यो लुमित्य' स्यायमपवादो, नाप्राप्ते तस्मिन्निदमारभ्यते । यस्तु, 'मुपो धातु प्रातिपदिकयोरिति' तस्मिन् प्राप्ते चाप्राप्ते चेति स न बाध्यते-अष्टपुत्र । अष्टभार्य इति । तदन्तर्ग्रहणमत्रेप्यते-परमाष्टौ । उत्तमाष्टौ । प्रियाष्टान् इत्यत्रावस्थाभावाद् औश्व न भवति ॥

पडभ्या लुक् ॥ २२ ॥

पट्संज्ञकेभ्य उत्तरयोर्जशशसोर्लुग्भवति । पट् तिष्ठन्ति । पट् पश्य । पड । सप्त । नव । दश । पटप्रधानात्तदन्तादपि भवति-परमपट । उत्तमपट् । यत्र तूपसर्जनं पट् ततो न भवति-प्रियपप, प्रियपद्मान् इति ॥

स्मोर्नपुसकात् ॥ २३ ॥

सु अम् इयेतयोर्नपुसकादुत्तरयोर्लुग्भवति । दधि तिष्ठति । दधि पश्य । मधु पश्य । त्रपु । जतु । तद् ब्राह्मणकुलमि यत्र लुका त्यदाद्य व बाध्यते पूर्वविप्रतिषेधेन नियम्याह । लुको हि निमित्तमतोऽमितिलक्षणात्तरेण विहन्यते, न पुनस्त्यदाद्यचे नव, यस्य च लक्षणात्तरेण निमित्तं विहन्यते न तदनियं भवति ॥

अतोऽम् ॥ २४ ॥

अकारान्ताच्चपुसकादुत्तरयो स्मोर्नपुसकादुत्तरयोऽम् इत्ययमादेशो भवति । कुण्ड तिष्ठति । कुण्डे पश्य । वनम् । पीठम् । मकारः कस्मात् क्रियते ? दीर्घश्च प्राप्नोति ॥

अदृढ डतर्गादिभ्य पञ्चभ्य ॥ २५ ॥

डतरादिभ्य परयो स्मोर्नपुसकादुत्तरयोऽम् इत्ययमादेशो भवति । कतरत्तिष्ठति । कतरपश्य । कतमत्तिष्ठति । कतम पश्य । इतरत् । अन्यतरत् । अन्यत् । पञ्चभ्य इति, किम् ? नेम तिष्ठति । नेम पश्य । डिकरणं किम् ? कतरत्तिष्ठतीत्यत्र पूर्वसवर्गदीर्घो मा भूत् । इह

तु कतरत्परयेति स्थानिवद्भावाद्भि पूर्ववेनापि सिद्धयति । एवं तर्हि तकारादेश एव कस्मात् विधीयते ? हे कर्तरादिति सवुद्धेलोपो मा भूत् ।

अपृक्करचेदमो दोषो निवृत्ते ढतरादिषु ।

अदृङ्ङिवाहुतरादीनां न लोपो नापि दीर्घता ॥

नेतराच्छन्दसि ॥ २६ ॥

इतरशब्दाबुत्तरयोः स्वमोरच्छन्दसि विषये अदृङ्ङादेशो न भवति । इतरमितर मण्डमजायत । वार्त्तममितरम् । छन्दसोति किम् ? इतरत्काष्टम् । इतरत्कुड्यम् । अतोऽमित्यस्मादनन्तरमितराच्छन्दसीति वक्तव्यं, नेतराच्छन्दसीति वचनं योग-विभागायम् ॥ एकतरादि सर्वत्र छन्दसि भाषाया प्रतिषेध इष्यते ॥ एकतर तिष्ठति । एकतरं परयेति ॥

युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽश् ॥ २७ ॥

युष्मदस्मदित्येतान्भ्यामुत्तरस्य ङसोऽशित्वयमादेशो भवति । तव स्वम् । मम स्वम् । शिक्करणं सर्वदिशार्यम् । अन्यथा ह्यादेशज्यपदेशप्रकृष्ट्ययमादेशेव स्यात्, ततश्च योऽचीत्येतच्च स्यात् ॥

ङे प्रथमयोरम् ॥ २८ ॥

हे इत्यविभक्तिको निर्देशः । हे इत्येतस्य प्रथमयोश्च विभक्तयोः प्रथमाद्वितीययो-र्युष्मदस्मद्भ्यामुत्तरयोरमित्ययमादेशो भवति । तुभ्यं दीयते । मयं दीयते । प्रथ-मयोः-त्वम् । अहम् । युवाम् । आवाम् । यूयम् । वयम् । त्वान् । माम् । युवा-म् । आवाम् ॥

शसो न ॥ २९ ॥

युष्मदस्मद्भ्यामुत्तरस्य शसो नकारादेशो भवति । युष्मान् ब्राह्मणान् । अस्मान् ब्राह्मणान् । युष्मान् ब्राह्मणीः । अस्मान् ब्राह्मणीः । युष्मान् कुलानि । अस्मान् कुलानि(१) ॥

भ्यसो भ्यम् ॥ ३० ॥

युष्मदस्मद्भ्यामुत्तरस्य भ्यसो भ्यमित्ययमादेशो भवति । युष्मभ्य दीयते । अस्मभ्य दीयते । भ्यमादेशे कृते शेषे लोपे च बहुवचने श्रुत्येदित्येव प्राप्नोति । तद्वद्भुक्ते पुनर्वृत्तावविधिर्निष्ठितस्येति न भवति । केचित् पुनरभ्यमादेशमेत्वनि-वृत्त्ययं कुर्वन्ति । येषां तु शेषे लोपल्लोपस्तेषामभ्यमादेश एव । उदात्तनिवृत्तिस्वर-आदेशेव भवति ॥

१. तच्चिदवपाठोऽधिको दृश्यते 'तस्माच्छमो न पुंसोति सिद्धेऽस्तीनपुंसस्यैव वचनम् । अलिङ्गे युष्मदस्मदौ' ।

पञ्चम्या अत् ॥ ३१ ॥

पञ्चम्या भ्यसो युष्मदस्मद्भ्यामुत्तरस्य अदित्ययमादेशो भवति । युष्मद्भ्रञ्छन्ति ।
अस्मद्भ्रञ्छन्ति ॥

एकवचनस्य च ॥ ३२ ॥

पञ्चम्या एकवचनस्य युष्मदस्मद्भ्यामुत्तरस्यादित्ययमादेशो भवति । च्छ्रञ्छन्ति । मद्भ्रञ्छन्ति ॥

साम आकम् ॥ ३३ ॥

साम इति पृथीयहुवचनमागतसुट्क गृह्यते । तस्य युष्मदस्मद्भ्यामुत्तरस्याक-
मित्ययमादेशो भवति । युष्माकम् । अस्माकम् । अथ किमर्थमागतसुट्को गृह्यते । न
स्यादेशविधानकाले सुट्विद्यते ? तस्यैव तु भाविन सुटो निवृत्त्यर्थम् । आदेशे कृते
हि शेषे लोपे युष्मदस्मदोरकारान्तत्वासुट् प्राप्नोति । स स्थानिन्यन्तर्भूतत्वाच्चि-
नन्ते । दीर्घोच्चारण सवर्णदीर्घार्थम् । अकमि तु सति ह्रस्वकरणे तद्विधानसामर्थ्यादिय-
सवर्णदीर्घं न प्राप्नोति । तत्सामर्थ्यमेव प्रति भविष्यतीति अकारकरणमेवनि-
वृत्त्यर्थमिति अतो गुणे पररूपत्वं स्यात् ॥

आत औ णल ॥ ३४ ॥

आकारान्ताद्वाद्भ्यामुत्तरस्य णल औकारादेशो भवति । पपौ । तस्यौ । जग्लौ ।
मग्लौ । अत्रौत्वमेकादेश स्थानिद्वावो द्विवचनमित्यनेन क्रमेण कार्याणि क्रियन्ते ।
एकादेशादनवकाशवादौ च द्विवचनादपि परवादेकादेश इति ॥

तुह्योस्तातडाशिप्यन्यतरस्याम् ॥ ३५ ॥

तु हि इत्येतयोरातिपि विषये तातडादेशो भवत्यन्यतरस्याम् । जीवताद्भवान् ।
जीवतात्त्वम् । जीवतु भवान् । जीव त्वम् । डित्करण गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थमिति सवा-
देशस्तातड भवति । डिवाच्चास्य स्थानिवद्भावाद्यपिवा प्राप्नोति तच्चिचर्त्ते, डिक्
पिक् भवति । तेन वुवइदिति ध्रुवाद्भवान्नितीन् न भवति । आशिपीति किम् ? प्राप्-
गच्छतु भवान् । गच्छ त्वम् ॥

तातडि डित्व सक्रमवृत्त्यादन्यविधिश्वेतच्च तथा न ।

हेरधिकारे हेरधिकारो लोपविधौ तु ज्ञापकमाह ॥

तातडो डित्वसामर्थ्यान्नायमन्यविधि स्मृत ।

न तद्वदनडादीना तेन तेऽन्यविकारजा ॥

शतुर्वसु ॥ ३६ ॥

विद् शान इत्येतस्माद्वातोऽक्षरस्य शतुर्वसुरादेशो भवति । विद्वान् । विद्वांसौ ।
विद्वांस । स्थानिवद्भावादुगित्कार्ये सिद्धे वसोरकारकरण, वसो सप्रसारणमित्यत्र
वसोरपि सप्रमान्यग्रहणार्थम् । एकानुबन्धकग्रहणे न द्व्यनुबन्धकस्येत्येतदपि न

भवति । तथा सत्युकारकरणमन्वयक स्यात् । अन्यतरस्याग्रहण केचिदनुवर्त्तयन्ति ।
विदन् । विदन्तौ । विदन्तः ॥

समासेऽनङ्पूर्वे क्त्वा ल्यप् ॥ ३७ ॥

समासेऽनङ्पूर्वे क्त्वा इत्येतस्य ल्यबित्ययमादेशो भवति । प्रकृत्य । प्रहृत्य ।
पार्श्वतः कृत्य । नानाकृत्य । द्विधाकृत्य । समास इति किम् ? कृत्वा । हृत्वा । अन-
ङ्पूर्व इति किम् ? अकृत्वा । अहृत्वा । परमकृत्वा । उत्तमकृत्वा । अनङ्गिति हि नञोऽ-
न्यदनञ् नञ्सदृशमव्यय परिगृह्यते । तेन नञ् अव्ययं चानञ् न भवति ।
रनात्वाकालकादिषु मयूरव्यसकादिषु निपातनात्त्यवादेशो न भवति ।
समासे इति निद्वारेणे सप्तमी । तेन क्त्वान्तः समास एव परिगृह्यते । स च
विधिस्तदन्तस्येत्यनेत तदन्तविधिना, न तु कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापीति ।
चानङ्पूर्वं ह्युच्यते । गतिकारकपूर्वस्यैव तु ग्रहणे मति नङ्पूर्वस्य प्रसङ्ग एव नास्ति
नञ् गतिर्न च कारकमिति । प्रधाय प्रस्थायेत्यादिषु हिप्रभृतोन्नतरङ्गानपि
बहिरङ्गो ल्यब्याधत एवेति ज्ञापितम् ॥

क्त्वापि छन्दसि ॥ ३८ ॥

समासेऽनङ्पूर्वे क्त्वा इत्येतस्य क्त्वा इत्ययमादेशो भवति, अ-
भवपि छन्दसि विषये । कृष्ण घासो यज्ञमान परिधापयित्वा । प्रत्यङ्मर्कं
यित्वा । ल्यत्रपि भवति-उद्धृत्य जुहोति । वा छन्दसीति नोक्त,
चारार्थम् । तेनासमासेत्यन्भवति । अर्च्य तान् देवान् गतः । छन्दोऽधिकार, आज
सेरसुगिति यावत्(१) ॥

सुपा सुलुक्पूर्वसवर्णाच्छेद्याडाढ्यायाजालः ॥ ३९ ॥

छन्दसि विषये सुपां स्थाने सु लुक् पूर्वसवर्ण आ आत् ने या डा ढ्या याच् आत्
इत्येते आदेशा भवन्ति । सु-अनृक्षरा ऋजवः सन्तु पन्थाः । पन्थान इति प्राप्ते
सुपां सुपो भवन्तीति वक्तव्यम् । धुरि दक्षिणायाः । दक्षिणायामिति प्राप्ते
तिडां निडो भवन्तीति वक्तव्यम् । चपालं ये अश्वयूषाय तदति । तदन्तीति प्राप्ते
लुक्-आदे चर्मन् । लोहिते चर्मन् । चर्मणीति प्राप्ते । (२) इविर्दाने यत्सुन्वन्ति
मिधेनीरन्वाह । यस्मिन् सुन्वन्ति तस्मिन् सामिधेनीरिति प्राप्ते । पूर्वसवर्णः-धीती
मती । सुष्टुती । धीत्या मत्या सुष्टुत्या इति प्राप्ते । आ-उभा यन्तारी । उभी यन्ता
इति प्राप्ते । आत्-न ताद् ब्राह्मणाद् निन्दामि । तान् ब्राह्मणानिति प्राप्ते । दो-न यु
वाजबन्धवः । अस्मे इन्द्रावृहस्पती । यूय वयमिति प्राप्ते । यूयादेशो वयादेशः
छान्दसत्वाच्च भवति । या-उरुया । घृणुया । उरुणा घृणुनेति प्राप्ते । डा-नाभ

१. वाछन्दसात्कारस्य यावदित्यन्त. पाठो नास्त पुस्तकान्तरे । २. इविर्दानादेति पाठ
न्तरम् ॥

पृथिव्याम् । नाभौ पृथिव्यामिति प्राप्ते । द्या-अनुष्टया च्यावयतात् । अनुष्टभेति प्राप्ते । याच्-साधुया । साध्विति सोलुंकि प्राप्ते । आह-वसन्ता यजेत । वसन्त इति प्राप्ते । इयाद्वियाजीकाराणामुपसंख्यानम् । इया-उर्विया परिधानम् । दार्विया । उरणा दाहणेति प्राप्ते । इयाच्-सुचेत्रिया । मुगात्रिया । सुचेत्रिणा मुगात्रिणेति प्राप्ते । ईकारः-इति न शुष्कं सरसी शयानम् । सरसि शयानमिति प्राप्ते । आइयाज-याराणामुपसंख्यानम् । आह-प्रवाहवा । प्रवाहुनेति प्राप्ते । अयाच्-स्वप्नया सच सेवनम् । स्वप्नेनेति प्राप्ते । अयात्-सिन्धुमिव नायया । नावेति प्राप्ते(१) ।

अमो मश् ॥ ४० ॥

अम् इति मिधादेशो गृह्यते । तस्य छन्दसि विषये मशादेशो भवति । वर्धो वृत्रम् । कर्मी वृत्तस्य शाखाम्(२) । लुङि, बहुलं छन्दस्यमाङ्गयोगेऽपीत्यङ्गामा-भायः । शित्करणं सर्वादेशार्थम् । मकारस्यापि हिमकारचचनमनुस्वारनिवृत्त्यर्थं स्यात् ॥

लोपस्त आत्मनेपदेषु ॥ ४१ ॥

आत्मनेपदेषु यस्तकारस्तस्य छन्दसि विषये लोपो भवति । देवा अदुह । गन्धर्वा-प्सरसो अदुह । अदुहतेति प्राप्ते । दुहानभिभ्यां पयो अघ्न्येयम् । इध्यामिति प्राप्ते । दक्षिणतः शये । शेत इति प्राप्ते । अपीत्यधिकारात् भवति-तत्र आत्मानमनृतं कुरुते । आत्मनेपदेष्विति किम् ? वत्स दुहन्ति कलशं चतुर्विधम् ॥

ध्वमो ध्यात् ॥ ४२ ॥

छन्दसि विषये ध्वमो ध्वादित्ययमादेशो भवति । अन्तरेष्वोष्माण वारयध्वात् । वारयध्वमिति प्राप्ते ॥

यजध्वैनमिति च ॥ ४३ ॥

यजध्वमित्येतस्य एनमित्येतस्मिन् परतो मकारलोपो निपात्यते वकारस्य च यकारश्छन्दसि विषये । यजध्वैन प्रियमेधाः । यजध्वमेनमिति प्राप्ते ॥

तस्य तात् ॥ ४४ ॥

तशब्दस्य लोभमध्यमपुरुषबहुवचनस्य स्थाने तादित्ययमादेशो भवति । गात्रं-गात्रमस्या नून कृणुतात् । कृणुतेति प्राप्ते । ऊवध्ये गोह पार्थिव खनतात् । खनतेति प्राप्ते । अस्मारचः संसृजतात् । संसृजतेति प्राप्ते । सूर्यं चक्षुर्गमयतात् । गमयतेति प्राप्ते ॥

तप्तनप्तनयनाश्च ॥ ४५ ॥

तस्येति वर्त्तते । छन्दसि विषये तस्य स्थाने तप् तनप् तन धन इत्येते आदेशा भवन्ति । तप्-शृणोत ग्रावाणः । शृणुतेति प्राप्ते । सुनोत । सुनुतेति प्राप्ते । तनप्-

१. “अयार्थित रेफ उपोत्तमंरितोत्पुपोत्तमाद्योदात्तार्थं इति कचित्पाठः । २. अक्षयिपमक-
मिषमिति प्राप्ते इत्यधिकं कचित् ॥

मवरत्रा इधातन । धत्तेति प्राप्ते । तन-जुनुष्टन । जुपतेति प्राप्ते(१) । छान्दसत्वात्,
रलु । यन-यदिष्टन । यदिच्छतेति प्राप्ते । पित्करणमडित्वायम् ॥

इदन्तो मसि ॥ ४६ ॥

छन्दसि विषये मसित्यय शब्द इकारान्तो भवति । मस-सकारान्तस्य इकारा
गमो भवति, तद्ग्रहणेन गृह्यत इत्यर्थः । पुनस्त्वा दीपयामसि । दीपयाम इति प्राप्ते ।
शलभ भञ्जयामसि । भञ्जयाम इति प्राप्ते । त्वयि रात्रि वासयामसि । वासयाम
इति प्राप्ते ॥

क्त्वो यऋ ॥ ४७ ॥

क्त्वा इत्येतस्य यगागमो भवति छन्दसि विषये । द्वाय सविता धिय । इत्येति
प्राप्ते । क्वापिछन्दसीत्यस्यातन्तरमिदं कस्मादोच्यते ? समास इति तत्रानुवर्तत ॥

इष्टीनमिति च ॥ ४८ ॥

इष्टीनमित्यय शब्दो निपात्यते छन्दसि विषये । यज्ञे क्त्वाप्रत्ययान्तस्य ईनमा
देशोऽन्यस्य निपात्यते । इष्टीन देवान् । इष्ट्वा देवानिति प्राप्ते ॥ पीत्वीनमित्यपी-
प्यते ॥ चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् सिद्धम् ॥

स्नात्वाद्यश्च ॥ ४९ ॥

स्नात्वा इत्येवमाद्य शब्दा निपात्यन्ते छन्दसि विषये । स्नात्वा मलादिव ।
स्नावेति प्राप्ते । पीत्वा सोमस्य वावृधे । पीवेति प्राप्ते । प्रकारार्थोयमादिशब्दः ॥

आज्जसेरसुक ॥ ५० ॥

अवर्गान्तादह्नादुत्तरस्य जसेरसुगागमो भवति छन्दसि विषये । ब्राह्मणास-पितर-
सोम्यास । ब्राह्मणा सोम्या इति प्राप्ते । ये पूर्वासो य उ परास इत्यत्र परत्वादसुकि
पुनः प्रमङ्गविज्ञानाच्छ्रीभावः प्राप्तः । सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद् बाधितं तद्बाधित
मेवेति न भवति ॥

अश्वक्षीरवृषलवणानामात्मप्रीतौ क्यचि ॥ ५१ ॥

छन्दसीत्यतः प्रभृति निवृत्तम् । अश्व क्षीर वृष लवण इत्येतेषामङ्गानामात्मप्रीति
विषय क्यचि परतोऽसुगागमो भवति । अश्वस्यति बडवा । क्षीरस्यति माणवक ।
वृषस्यति गौ । लवणस्यत्युष्ट्र । आमप्रीताविति किम् ? अश्वीयति । क्षीरीयति ।
लवणीयति ॥ अश्ववृषयोर्मैथुनेच्छायामिति वक्तव्यम् ॥ अक्षीरलवणयोर्लालसा-
यामिति वक्तव्यम् ॥ तृणातिरेको लालसा । अन्यत्रात्मप्रीतावपि न भवति । अपर
आह-अश्वप्रीतिकेभ्यो लालसायामनुवक्तव्यम् ॥ दध्यस्यति, मध्वस्यति, इत्येव
माद्यर्थम् । अपर आह-असुग्वक्तव्यम् ॥ दधिस्यति, मधुस्यति, इत्येवमाद्यर्थम् ॥

(१) जुषेरनुदात्तत्वाज्जषध्वमिति प्राप्ते इति युक्तं पाठः ।

आमि सर्वनाम्नः सुट् । ५२ ॥

आदिति वृत्तंते ॥ अवर्णात् सर्वनाम्न उत्तरस्यामः सुडागमो भवति । सर्वेषाम् । विशेषाम् । येषाम् । तेषाम् । सर्वोत्तमम् । यासाम् । तासाम् । आदित्येव । भवताम् । आमीति पष्ठीबहुवचनं गृह्यते, न डेराम् नद्यामीम्य इति, तस्य हि परत्वादाह्यात् स्याद्यो भवति । यश्च घादामुः, कामश्च छिटि, न तौ सर्वनाम्नः स्तः । सानुबन्धका विति घा न गृह्यते । आमीति सप्तमोनिर्देश उत्तरार्थः । इह तु सर्वनाम्न इति पञ्चमीनिर्देशात्तस्मादिद्युत्तरस्येति पष्ठीप्रवृत्तिर्यविष्यति ॥

त्रेह्ययः ॥ ५३ ॥

त्रि इत्येतस्य आमि परे त्रय इत्ययमादेशो भवति । त्रयाणाम् ॥ त्रीणामित्यपि ण्दसीष्यते । त्रीणामपि समुदाणामिति ॥

ह्रस्वनद्यापो नुट् ॥ ५४ ॥

ह्रस्वान्ताश्चदन्ताश्चोत्तरस्यामो नुडागमो भवति । ह्रस्वान्तात्तावत्-वृत्ताणाम् । लृत्ताणाम् । अश्वीनाम् । ताधूनाम् (१) । कर्तृणाम् (२) । जघन्तात्-कुमारीणाम् । किशोरीणाम् । गौरीणाम् । शार्ङ्गरवीणाम् । लक्ष्मीणाम् । ब्रह्मबन्धूनाम् । धीरबन्धूनाम् । आबन्तात्-सद्वानाम् । मालानाम् । बहुराजानाम् । कारीपगन्ध्यानाम् ॥

पट्चतुर्भ्यश्च ॥ ५५ ॥

पट्संज्ञकेभ्यश्चतुःशब्दाश्चोत्तरस्यामो नुडागमो भवति । पण्णाम् । पञ्चानाम् । सप्तानाम् । नवानाम् । दशानाम् । चतुर्णाम् । रेफान्तायाः सख्यायाः पट्संज्ञा न विहिता । पङ्क्त्यो लुगिति लुग् मा भूत् । बहुवचननिर्देशादत्र संख्याप्रधानस्य ग्रहणं भवति—परमपण्णाम् । परमपञ्चानाम् । परमसप्तानाम् । परमचतुर्णाम् । उपसर्जनीभूतायास्तु सख्याया न भवति—प्रियपपाम् । प्रियपञ्चाम् । प्रियचतुरामिति ॥

श्रीग्रामण्योश्छन्दसि ॥ ५६ ॥

श्री ग्रामणी इत्येतयोश्छन्दसि विषये आमो नुडागमो भवति । श्रीणामुदारो धरुणो रवीणाम् । अप्यत्र सूतग्रामणीनाम् । श्रीशब्दस्य, वामीति विकल्पेन नदी-संज्ञा । तत्र निरर्थार्थं वचनम् । सूतग्रामणीनामिति यदा सूताश्च ते ग्रामण्यश्च सूत ग्रामण्यो भवन्ति तदर्थमिदं वचनम् । यदा तु सूतश्च ग्रामणीश्च सूतग्रामणि । सूतग्रामणि च सूतग्रामणि च सूतग्रामणि चेति सूतग्रामणीनामिति, तदा ह्रस्वादि-येव सिद्धम् ॥

गोः पादान्ते ॥ ५७ ॥

गो इत्येतस्मादस्पादान्ते वर्त्तमानादुत्तरस्यामो नुडागमो भवति । विद्वाहि त्वा त्पति शूरयोनाम् । पादान्त इति किम् ? गवां गोत्रमुदृष्ट्वा यदद्विः । सर्वे विध-

(१) वायूना, इति पठितपत्रे ॥ (२) इतृणा इति वृत्तुपुस्तकेषु अस्ति ।

यश्चन्द्रसि विकल्प्यन्त इति पादान्तेऽपि क्वचिन्न भवति-हन्तार शत्रूणा कृत्रि
विराज गोपति गवाम् ॥

इदितो नुम् धातो ॥ ५८ ॥

इदितो धातोर्नुमागमो भवति । कुडि-कुण्डिता । कुण्डितुम् । कुण्डितव्यम् ।
कुण्डा । हुडि-हुण्डिता । हुण्डितुम् । हुण्डितव्यम् । हुण्डा । इदित इति किम् ?
पचति । पठति । अय धातुपदेशावस्थायामेव नुमागमो भवति । कुण्डा हुण्डेति,
गुरोश्च हल इत्यकारप्रत्ययो यथा स्यात् । तथाहि-धिन्धिहृण्योरचेति प्रत्यपवि
धावेव नुमनुपत्योर्ग्रहणम् । धातुग्रहण चह क्रियते धातुपदेशकाले एव नुमा
गमो यथास्यादित्येवमर्थम् । तासिसिचोरिदित्कार्यं नास्ती युच्चारणार्थो निरनुना
सिक इकार पठ्यते । अमस्तेत्येवमादौ हि, हन सिचिति क्तिवविधानसामर्थ्याच्चका
रलोपो न भवति । मन्तेत्यत्राप्यसिद्धवद्ब्रामादिति दिलोपस्यासिद्धत्वाच्चलोपो न
भवति । इह कस्माच्च भवति-भेत्ता ह्येतेति ? इरिता समुदायस्यत्सङ्गैतीदृक् नास्ति ।
अवयवसोऽपी सजायां सत्या, गो पादान्त इतोऽन्तग्रहणमनुवर्त्तयितव्यम् । तेना
न्तेदितो धातवो गृह्यन्ते ॥

शे मुचादीनाम् ॥ ५९ ॥

शे प्रत्यये परतो मुचादीना नुमागमो भवति । मुञ्च-मुञ्चति । लुप्-लुपति ।
विद्-विन्दति । लिपि-लिपति । सिच् सिञ्चति । कृन्-कृन्ति । सिद्-सिन्द
ति । पिश-पिशति । शे इति किम् ? मोक्ष । मोक्षुम् । मोक्ष्यम् । मुचादीनामिति
किम् ? तुदति । नुदति । श्लो वृष्णादीनामुपसत्पान कर्त्तव्यम् । के पुनस्तृष्णा
दय ? वृष् वृष् वृष्टी, दृष् दृष् उत्कलेश । गुष् गुष् ग्रन्थे । उभ उभ पूरणे, शुभ
शुभ शोभार्थे, इत्यत्र ये सानुपज्ञास्ते वृष्णादय, स्तेषामनिदिता हल उपधाया
कञ्जितीत्यनुनासिकलोपे कृते नुग्विधीयते । स च विधानसामर्थ्याच्च लुप्यते ।
वृष्कति । दृष्कति । गुष्कति । उभति । शुभति । ये तु निरनुपज्ञास्तेषा वृष्कति ।
दृष्कति गुष्कति शुभतीयेष भवति ।

मस्तिजशोभति ॥ ६० ॥

मस्ति नशि इत्येतयोरन्त्योर्शलादौ प्रत्यये नुमागमो भवति । मडक्ता ।
मडकुम् । मड्कुष्यम् । नष्टा । नष्टम् । नष्टयम् । शलातिकिम् ? मननम् । नशिता
मस्तेरन्त्याद् पूर्व नुमभिच्छ्रन्त्यनुपज्ञादिलोपार्थम् ॥ मान । मन्तवान् ॥

रधिजभोरचि ॥ ६१ ॥

रधि जभि इत्यतयोरजादौ प्रत्यये नुमागमो भवति । रन्धयति । रन्धक ।
साधु रन्धी । रन्धो वर्त्तते । जग्मयति । जग्मन् । साधुजग्मी । जग्मज्जग्मम् । जग्मो
वर्त्तते । परापि सती वृद्धिर्नुमा चाप्यते, निष्ठावात् । जचीति किम् ? रद्धा । जग्म्यम् ।

नेटचलिटि रचेः ॥ ६२ ॥

इडादावलिटि प्रत्यये परे रधेर्नुमागमो न भवति । रधिता । रधितुम् । रधित
व्यम् । इतीति किम् ? रन्धनम् । रन्धक । अलिटीति किम् ? ररन्धिव । ररन्धिम ।
नुमि कृते सयोगान्तत्वादसयोगाक्षिप्त् किञ्चित्ति किञ्च नास्तीति नलोपो न भवति ।
अथ फसौ कथं भवितव्यम् ? रेधिवानीति । कथम् ? पृत्वाभ्यासलोपयो कृतयोरि
दागमः क्रियते । ततो नुमागमस्तस्यौपदेशिकक्रियाध्रयोलोपः । अथ, इटि लिटी
त्येव नियमः कस्माच्च क्रियते—लिट्येवेति, नान्यत्रेति ? विपरीतमप्यवधारणं समा-
न्यते—इत्येव लिटि, नान्यत्रेति । तथा हि सति ररन्धेयत्र न स्यात्, रधितेयत्र
च स्यादेव ॥

रभेरशब्दिलटो ॥ ६३ ॥

रभेरद्वयस्य शब्दिलट्वर्जितेऽज्ञादौ प्रत्यये परतो नुमागमो भवति । आरम्भी ।
आरम्भक । साध्वारम्भी । आरम्भमारम्भम् । आरम्भो वर्तते । अशब्दिलटोरिति किम् ?
आरभते । आरभे । अचीत्येव । आरब्धा ॥

लभेश्च ॥ ६४ ॥

लभेश्चाज्ञादौ प्रत्यये शब्दिलट्वर्जिते नुमागमो भवति । लम्भयति । लम्भक ।
साधुलम्भी । लम्भलम्भम् । लम्भो वर्तते । अशब्दिलटोरित्येव । लभते । लभे ।
अचीत्येव । लब्धा । लभेश्च पृथग्योगकरणमुत्तरार्थम् ॥

आळो यि ॥ ६५ ॥

आळ उत्तरस्य लभेर्नकारादिप्रत्ययविषये नुमागमो भवति । आलभ्यो गो ।
आलभ्या वडवा । प्राक्प्रत्ययोत्पत्तेर्नुमि कृते विहतमदुपघत्वमिति, ऋहलोर्ण्यदिति,
ण्यप्रत्ययस्तत्र कृदुत्तरपदप्रवृत्तिस्वरत्वेनान्तस्वरितत्व भवति । यति तु पुनरुत्तरप
दाद्युदात्तत्वं स्यात् । आळ इति किम् ? लभ्य (१) । कथमग्निष्टोम आलभ्य
इति ? सर्वे विषयरक्षदसि विकल्प्यन्ते । अथवा आलभ्य इत्यत्र नुमि कृतेऽनुप
लोपः क्रियते ॥

उपात्त प्रशसायाम् ॥ ६६ ॥

उपादुत्तरस्य लभे प्रशसाया गन्धमानाया यकारादिप्रत्ययविषये नुमागमो
भवति । उपलम्भ्या भवता विद्या । उपलम्भ्यानि धनानि । प्यत्ययान्तत्वादनन्तस्वरि-
तत्वमेव । प्रशसायामिति किम् ? उपलम्भ्यमस्माद्वृषलात् किञ्चित् । पोरदुपघत्वा-
द्यत्ययान्तमिदम् ॥

उपसर्गात् खल्घञो ॥ ६७ ॥

उपसर्गादुत्तरस्य लभे खल्घञो परतो नुमागमो भवति । ईपप्रलम्भः ।

(१) “अदुपघत्वाद्यप्रत्ययान्तमैतदा र्हाति किम् ? आलभ्या” इति पुस्तकान्तोऽधिकम् ।

सुप्रलभः । दुष्प्रलभः । धनि-प्रलभो, विप्रलभः । सिद्धे सत्यात्मो नियमार्थः—
उपसर्गादेव लभेः, खल्वधनोः परतो नुमागमो भवति, नान्यत्र । ईषन्नः ।
लाभो वर्तते ॥

न सुदुर्भ्यां केवलाभ्याम् ॥ ६८ ॥

सु दुर्लभेताभ्यां केवलाभ्यामन्योपसर्गरहिताभ्यामुपसृष्टस्य लभेः खल्वधनोः
परतो नुमागमो न भवति । सुलभम् । दुर्लभम् । धनि—सुलाभो दुर्लाभः । केवला-
भ्यामिति किम् ? सुप्रलभः । दुष्प्रलभः । सुदुर्भ्यामिति तृतीयां मत्वा केवलप्रहणं
क्रियते । पञ्चम्यां हि व्यवहितत्वादेवाप्रसङ्गः । अतिसुलभमित्यत्र कर्मप्रवचनीय-
त्वादतोः केवल एव सुशब्द उपसर्ग इति भवति प्रतिषेधः । यदा स्वतिशब्दो न
कर्मप्रवचनीयस्तदा नुम्भवत्येवमित्युलम्भ इति । पञ्चमीनिर्द्देशापक्षेऽप्येवमर्थ
केवलप्रहणं कर्त्तव्यम् ॥

विभाषा चिण्णमुलोः ॥ ६९ ॥

चिण् णमुल् इत्येतयोर्विभाषा लभेर्नुम्भवति । अलाभि । अलम्भि । लाभम् २ ।
लभम् २ । व्यवस्थितविभाषा चेय, तेनानुपसृष्टस्य विवरण, उपसृष्टस्य नित्य
नुम्भवति—प्रालग्नि । प्रलम्भम् ॥

उगिदच्चां सर्वनामस्थानेऽधातोः ॥ ७० ॥

उगितामहानां धातुवर्जितानामञ्जतेश्च सर्वनामस्थाने परतो नुमागमो भवति ।
भवतु-भवान् । भवन्तौ । भवन्तः । ईयसुन्-श्रेयाद् । श्रेयासां । श्रेयांसः । शतृ-
पचन् । पचन्तौ । पचन्तः । अञ्जतेः—प्राङ् । प्राञ्चौ । प्राञ्च । उगिदच्चांमिति किम् ?
दृषत् । दृषदौ । दृषद् । सर्वनामस्थान इति किम् ? भवतः पश्य । श्रेयसः पश्य ।
अञ्जतिप्रहणं नियमार्थम्, अञ्जनेरेव धातोरन्यस्य मा भूत्—उत्तात्तत् । पर्णध्वत् ।
अधातोरिति किम् ? अधातुभूतपूर्वस्य यथा स्यात्—गोमन्तमिच्छति गोमत्यति,
गोमत्यतेरप्रत्ययः, गोमान् । अत्र हि धातुत्वादञ्जतिप्रहणान्न स्यात् ॥

युजेरसमासे ॥ ७१ ॥

युजेरसमासे सर्वनामस्थाने परतो नुमागमो भवति । युङ् । युञ्जौ । युञ्जः ।
असमास इति किम् ? अश्वयुक् । अश्वयुजौ । अश्वयुजः । युजेरितीकारनिर्द्देशात्, युज
समाधावित्यस्य प्रहणं न भवति—युजमापन्ना ऋषयः ॥

नपुसकस्य मल्लचः ॥ ७२ ॥

नपुसकस्य शलन्तस्याजन्तस्य च सर्वनामस्थाने परतो नुमागमो भवति । उद-
श्चिन्ति । शङ्कन्ति । यशांसि । पयांसि । अजन्तस्य—कुण्डानि । वनानि । व्रणानि ।
जतूनि । नपुसकस्येति किम् ? अग्निचिद् ब्राह्मणः । शलच इति किम् ? बहुपुरि ।
बहुपुरि । विमलदिवि । चत्वारि । अहानि । उगितो शलन्तस्य नपुसकस्य परत्वाद्ने-

नैव नुम्भवति । श्रेयामि । भूयासि । कुर्वन्ति । कृपन्ति-ब्राह्मणकुलानि । श्वहृदि
प्रतिषेधो यत्कस्य छ । बहूर्जि ब्राह्मणकुलानि । अन्त्यात् पूर्वं नुममेक इच्छन्ति ।
बहूर्जि ब्राह्मणकुलानि ॥

इकोऽचि विभक्तौ ॥ ७३ ॥

इगन्तस्य नपुसकस्याङ्गस्याचादौ विभक्तौ नुमागमो भवति । त्रपुणी । जतुनी ।
तुम्बुरगी । त्रपुणे । जतुने । तुम्बुरुगे । इक इति किम् ? कुण्डे । पीठे । अजम्बहणमुत्त
रार्धम् । यद्येव, तत्रैव कर्त्तव्यम् । इह तु करणे एतत्प्रयोजन-हे त्रपो इत्यत्र नुम्
भूदिति । न डिसवुद्वोरिति नलोपप्रतिषेधः स्यात् । ननु च, नलुमताङ्गस्येति
प्रत्ययलक्षणे प्रतिषिद्धे विभक्तिरेव नास्ति ? एतदेवाजम्बहणं शापक प्रत्ययलक्षणप्रति
षेधोऽत्र न भवतीति । तथाच सत्रुद्विगुणः कियते । विभक्ताविति किम् ? तौम्बु
रव चूर्णम् ॥

इकोऽचि व्यञ्जने माभूदस्तु लोपः स्वरः कथम् ।

स्वरो वै श्रयमाणेऽपि तुष्टे किं न भविष्यति ॥

राधात्व तिसृभावश्च व्यवधानान्नुमा अपि ।

नुद् वाच्य उत्तरार्थं तु इह किञ्चित् त्रपो, इति ॥

तृतीयादिषु भाषितपुस्कपुवद् गालवस्य ॥ ७४ ॥

तृतीयादिषु विभक्तिष्वजादिषु भाषितपुस्कनपुसकलिङ्गमिगन्त गालवस्याचा
यस्य मनेन पुश्चवति । यथा पुसि ह्रस्वनुमौ न भवतस्तद्वद्वापि न भवत इत्यर्थः ।
आमणीब्राह्मण । आमणि ब्राह्मणकुलम् । आमण्या ब्राह्मणकुलेन । आमणिना ब्राह्मण
कुलेन । आमण्ये ब्राह्मणकुलाय । आमणिने ब्राह्मणकुलाय । आमण्यो ब्राह्मणकुलात् ।
आमणिनो ब्राह्मणकुलात् । आमण्यो ब्राह्मणकुलस्य । आमणिनो ब्राह्मणकुलस्य । आम
ण्योर्ब्राह्मणकुलयो । आमणिनोर्ब्राह्मणकुलयो । आमण्या ब्राह्मणकुलानाम् । नुमवि
रेति पूर्वविप्रतिषेधेन नुद् । आमणिना ब्राह्मणकुलानाम् । आमण्या ब्राह्मणकुले ।
आमणिनि ब्राह्मणकुले । शुचिर्ब्राह्मण । शुचि ब्राह्मणकुलम् । शुचिना ब्राह्मणकुलेन ।
शुचये ब्राह्मणकुलाय । शुचिने ब्राह्मणकुलाय । शुचेर्ब्राह्मणकुलात् । शुचिनो ब्राह्मण
कुलात् । शुचेर्ब्राह्मणकुलस्य । शुचिनो ब्राह्मणकुलस्य । शुच्योर्ब्राह्मणकुलयो । शुचिनो
ब्राह्मणकुलयो । शुची ब्राह्मणकुले । शुचिनि ब्राह्मणकुले । तृतीयादिष्विति किम् ?
आमणिनी ब्राह्मणकुले । शुचिनी ब्राह्मणकुले । भाषितपुस्कमिति किम् ? त्रपुणे
जतुने । इह कस्माच्च भवति - पीलुर्वृक्षः, पीलुः फलः पीलुने फलायेति ? समानार्था
माकृतौ यद्भाषितपुस्क तुल्ये प्रवृत्तिनिमित्ते तस्य पुवद्भावः । इह तु वृक्षाकृतिः प्रवृ
त्तिनिमित्तः पुसि शब्दस्य । फलाकृतिर्नपुसके । तदेतदेव कथं भवति भाषितपुस्क
मिति ? भाषितः, पुसत्, ग्यस्मिन्, अर्धे, अर्धेतिनिमित्ते, स भाषितपुस्कशब्देनोच्यते । तयो
गाः मिथेयमपि यद् नपुसकं तदपि भाषितपुस्कम् । तस्य प्रातिपदिकं यच्चुब्दरूप

तदपि भाषितपुंस्कमिति । इक इत्येव । कीलालपा ब्राह्मणः । कीलालपं ब्राह्मणकुलम् ।
कीलालपेन ब्राह्मणकुलेन । अचीत्येव । ग्रामणिभ्यां ब्राह्मणकुलाम्याम् ॥

अस्थिदधिसव्यक्षणासनकुदात्तः ॥ ७५ ॥

अस्थि दधि सव्यि अक्षि इत्येतेषां नपुंसकानां तृतीयादिष्वजादिषु विभक्तिषु
परतोऽनङित्ययमादेशो भवति, स चोदात्तो भवति । अस्थ्ना । अस्थ्ने । दध्ना ।
दध्ने । सक्थ्ना । सक्थ्ने । अक्ष्णा । अक्ष्ने । अस्थ्यादय आद्युदात्तास्तेषामनङादेशः
स्यानिवद्धावादानुदात्तः स्यादित्युदात्तवचनम् । तत्र भसंज्ञायामङ्गोपे कृते उदात्त-
निवृत्तिस्वरेण विभक्तिरुदात्ता भवति ॥ एतैरस्थ्यादिभिर्नपुंसकैरनपुंसकस्याप्यङ्गस्य
तदन्तग्रहणमिष्यते ॥ प्रियसक्थ्ना ब्राह्मणेन । प्रियदध्ना(१) तृतीयादिष्विति
किम् ? अस्थिनी । दधिनी । अचीत्येव । अस्थिभ्याम् । दधिभ्याम् ॥

छन्दस्यपि दृश्यते ॥ ७६ ॥

अस्थिदधिसव्यक्षणासनङ् छन्दस्यपि दृश्यते । यत्र विहितस्ततोऽन्यत्रापि
दृश्यते । अचीत्युक्तमनङादावपि दृश्यते-इन्द्रो दधीचो अस्थभिः । मद्रं परयेमाक्षभिः ।
तृतीयादिष्वियुक्तमनङादावपि दृश्यते-अक्षायुक्त्वा जुहोति । विभक्तावियुक्तम-
विभक्तावपि दृश्यते-अक्षप्वता लाङ्गलेन । अस्थन्वन्तं यदनस्था विभर्ति ॥

ई च द्विवचने ॥ ७७ ॥

द्विवचने परतश्छन्दसि विषयेऽस्थ्यादीनामीकारादेशो भवति, स चोदात्तः ।
अची ते इन्द्र पिङ्गले कपेरिव । अचीभ्यां ते नासिकाभ्याम् । अक्षी इत्यत्र नुमपरत्वा-
दीकारेण बाध्यते तत्र कृते, सवृद्धगतौ विप्रतिषेधे यद् बाधितं तद् बाधितमेवेति
पुनर्नुम्न क्रियते ॥

नाभ्यस्ताच्छतुः ॥ ७८ ॥

अभ्यस्तादङ्गादुत्तरस्य शतुर्नुम्न भवति । ददत् । ददत्तौ । ददत्तः । दधत् ।
दधत्तौ । दधत्तः । जजत् । जजत्तौ । जजत्तः । जाग्रत् । जाग्रत्तौ । जाग्रत्तः । शतुरनन्तर-
ईकारो न विहित इति व्यवहितस्यापि नुमः प्रतिषेधो विज्ञायते ॥

घा नपुंसकस्य ॥ ७९ ॥

अभ्यस्तादङ्गादुत्तरो यः शतृपन्थयस्तदन्तरस्य नपुंसकस्य घा नुमागमो भवति ।
ददति ददन्ति कुलानि । दधति दधन्ति कुलानि । जजति जजन्ति कुलानि । जाग्रति
जाग्रन्ति कुलानि ॥

आच्छीनद्योर्नुम् ॥ ८० ॥

अवर्णान्तादङ्गादुत्तरस्य शतुर्वा नुमागमो भवति शीनद्योः परतः । तुदती कुले ।

(१) “प्रियारथ्ये । प्रियदध्ने । प्रियसक्थ्ना । प्रियसक्थ्ने । प्रियाक्ष्णा । प्रियाक्ष्णे ।
इति कचित्पाठः ।

तुदन्ती कुले । तुदती ब्राह्मणी । तुदन्ती ब्राह्मणी । याती कुले । यान्ती कुले । याती ब्राह्मणी । यान्ती ब्राह्मणी । करिष्यती कुले । करिष्यन्ती कुले । करिष्यती ब्राह्मणी । करिष्यन्ती ब्राह्मणी । अत्र अन्तरङ्गरादादेशेऋते व्यपचर्गाभावादवर्णान्तादङ्गादुत्तरस्य शतुरिति न युज्यते यत्तुम् । उभयत आश्रयणे नान्तादिवदित्यन्तादिवद्भावोपि नास्ति भूतपूर्वगत्याश्रयणे वाऽदती धन्ती-येवमादिष्वतिप्रसङ्ग इति । अत्र समाधि केचि दाहु-शतुरप्यप्ये सन्तुष्टान्ते वर्तन्ते । अन्तर्गन्तादङ्गादुत्तरे य शत्रप्यव इति(१) । अपरे पुनराहु-आदित्येतेन शीनद्यावेव विशेष्येते । अन्तर्गन्तादङ्गादुत्तरे ये शीनद्या तयो शत्रन्तस्य नुम्भवतीति । तत्र, येन नाव्यवधान तेन व्यवहितेऽपि वचनप्रा माण्यादितितकारेणैवव्यवधानमाश्रयिष्यते । आदिति किम् ? कुर्वती, सुन्वती । शीनद्योरिति किम् ? तुदताम् । नुदताम् ॥

शप्श्यन्तो नित्यम् ॥ ८१ ॥

शप् श्यन् इत्येतयो शतु शीनद्यो परतो नित्य नुमागमो भवति । पचन्ती कुले । पचन्ती ब्राह्मणी । दीव्यन्ती कुले । दीव्यन्ती ब्राह्मणी । सीव्यन्ती कुले । सीव्यन्ती ब्राह्मणी । नित्यप्रहण वेत्यस्याधिकारस्य निवृत्त्यर्थम् । इहारम्भसामर्थ्यान्नित्यमुत्तरत्र विकल्प एवेत्याशङ्क्येते ॥

साधनडुह ॥ ८२ ॥

सौ परतोऽनडुहोऽङ्गस्य नुमागमो भवति । अनड्वान् । हे अनड्वन् । अत्र केचि दादित्यधिकारादाममो कृतयोर्नुम् कुर्वन्ति । तेन नुमागममागमौ न बाध्यते, आममभ्या च नुमिति । अपरे तु सरयपि सामान्यविशेषत्वे आममोर्नुमश्चसमावेश मिच्छन्ति । न बाध्यवाचकभाव, यथा चिचीपयादिषु दीर्घत्वद्विवचनयोरिति ॥

इक्स्वस्वतवसा छन्दसि ॥ ८३ ॥

इक् स्ववस् स्वतवस् इत्येतेषां सौ परतो नुमागमो भवति छन्दसि विषये । ईहङ् । ताटङ् । याटङ् । सटङ् । स्ववान् । स्वतवान् पायुरग्ने ॥

दिव औत् ॥ ८४ ॥

दिवित्येतस्य सौ परत औदित्यमादेशो भवति । औ । दिविति प्रातिपदिकमस्ति निरनुबन्धकम् । धातुस्तु सानुबन्धकं स इह न गृह्यते-अचधू ॥

पथिमथ्यभुक्षामात् ॥ ८५ ॥

पथिन् मथिन् ऋभुक्षिन् इत्येतेषामङ्गानां सौ परत आकार आदेशो भवति पथा । मथा । ऋभुक्षा । स्थानिन्यनुनासिकेऽपि आकारोऽनुनासिको न भवति । भाव्यमानेन सवर्णानां ग्रहण न भवतीति(२) शुद्धो ह्ययमुच्चार्यते ॥

(१) 'यथा ग्रामो दग्ध इति आमेकरशे आमशब्दो निर्दिश्यते' इति कचिद्विधिक पाठ उपलभ्यते । (२) भा यमानोऽङ् सवर्णान् न गृह्णातीति पा० ॥

इतोत्सर्वनामस्थाने ॥ ८६ ॥

पथ्यादीनामिकारस्य स्थाने अकारादेशो भवति सर्वनामस्थाने परतः । पन्थाः । पन्थानी । पन्थानः । पन्थानम् । पन्थानी । मन्थाः । मन्थानी । मन्थानः । मन्थानम् । मन्थानी । ऋमुत्ताः । ऋमुत्ताणी । ऋमुत्ताणः । ऋमुत्ताण ऋमुत्ताणी । आदिति वर्त्तमाने पुनरद्वचनं पपूर्वार्थम् । ऋमुत्तणमित्यत्र, वा पपूर्वस्य निगम इति दीर्घविकल्पः ॥

थो न्थः ॥ ८७ ॥

पथिमथोस्थकारस्य स्थाने न्थ इत्यदमादेशो भवति सर्वनामस्थाने परतः । पन्थाः । पन्थानी । पन्थानः । मन्थाः । मन्थानी । मन्थानः ॥

भस्य टेलोपः ॥ ८८ ॥

पथ्यादीनां भसज्जानां टेलोपो भवति । पयः । पथा । पये । मथः । मथा । मये । ऋमुत्तः । ऋमुत्ता । ऋमुत्ते । सर्वनामस्थान इत्यनुवर्त्तमानमपि विरोधादिह न सबद्धयते ॥

पुंसोऽसुङ् ॥ ८९ ॥

पुस इत्येतस्य सर्वनामस्थाने परतोऽसुङित्ययमादेशो भवति । पुमान् । पुमांसौ । पुमांस (१) । इह परमपुमानिति प्रागेव विभक्त्युत्पत्तेः समासान्तोदात्तत्वमुत्पन्नायां विभक्तौ असुङित्यनिष्टः स्वरः प्राप्नोति । तदर्थमसुङ्युपदेशिबद्धचन कर्त्तव्यम् । तेन परमपुमानित्यन्तोदात्तो भवति । पुमानित्यय पुनराहुदात्त एव ॥

गोतो णिन् ॥ ९० ॥

गोशब्दात् परं सर्वनामस्थान गिद्वद्भवति । गित्कार्याणि तत्र भवन्तीत्यर्थः । गौः । गावौ । गावः । तपरकरण किम् ? चित्रगुः । शवलगुः । कथं, हे चित्रगो, हे शवल राव(२) इति, अद्भुत्ते पुनर्वृत्तावविधिनिष्ठितस्येति सवुद्धितसोर्गुणे कृते गित्त्वं न भवति । अथवा गोत इति सम्बन्धलक्षणा षष्ठी । गोतः संबन्धि यत्सर्वनामस्थानमिति । यच्च तदर्थस्यैकत्वादिषु सर्वनामस्थान तत्रोः सर्वनामस्थानमित्युच्यते । चित्रगुशब्दात् यत्सर्वनामस्थान तदन्यपदार्थस्यैकत्वादीनाह । तपरकरणं तु निर्देशार्थमेव । केचिद्वोतो गिदिति पठन्ति । गोशब्दादपि यद्वत्सर्वनामस्थानं विद्यते तदर्थम् । गौः । गावौ । गावः । गोत इत्येव तपरकरणनिर्देशादोकारान्तोपलक्षणं द्रष्टव्यम् । वर्गनिर्देशेषु हि तपरकरणं प्रसिद्धम् ॥

णलुत्तमो वा ॥ ९१ ॥

उत्तमो णलवा गिद् भवति । गित्कार्यं तत्र वा भवतीत्यर्थः । अहं चकर । अहं चकार । अह पपच । अह पपाच ॥

(१) सर्वनामस्थान इत्येव पुस पदव इत्याधिक पुस्तकान्तरे ॥ (२) हे चित्रगव इति पाठान्तरम् ॥

सख्युरसंबुद्धौ ॥ ६२ ॥

असंबुद्धौ यः सखिशब्दस्तस्मात्पर सर्वनामस्थानं निवृद्धवति । सखायौ । सखायः । असंबुद्धाविति किम् ? हे सखे ॥

अनङ् सौ ॥ ६३ ॥

सखिशब्दस्य सौ परतोऽनङ्कित्ययमादेशो भवति स सखिशब्दः संबुद्धिर्न भवति । सखा । असंबुद्धाविति किम् ? हे सखे ॥

अदुशनस्पुरुदंसोऽनेहसां च(१) ॥ ९४ ॥

अकारान्तानामङ्गानामुशनस् पुरुदंसस् अनेहस् इत्येतेषां चाऽसंबुद्धौ सौ परतोऽनङ्मादेशो भवति । कर्त्ता । हर्ता । माता । पिता । आता । उशना । पुरुदसा । अनेहा । असंबुद्धावित्येव । हे कर्त्तः । हे मातः । हे पितः । हे पुरुदंसः । हे अनेहः । हे उशनः । उशनसः संबुद्धावपि पक्षेऽनङ् इत्यते—हे उशनन् । न हि संबुद्धयोरिति-
नलोपप्रतिषेधोऽपि पक्ष इत्यते—हे उशन । तथा चोक्तम् ॥

सबोधने तुशनसखिरूपं सान्त तथा नान्तमथाप्यदन्तम् ।

माध्यदिनिर्बन्धि गुण विगन्ते नपुसके व्याघ्रपदां वरिष्ठः ॥

इति । तपरकरणमसन्देहार्थम् ॥

तृज्वत् क्रोष्टुः ॥ ६५ ॥

क्रोष्टुशब्दस्तुन्प्रत्ययान्तः सज्ञाशब्दः सर्वनामस्थानेऽसंबुद्धौ परतः तृज्वन्नवति । तृजन्तस्य यद्गुण तदस्य भवतीत्यर्थः । रूपातिदेशोऽयम् । प्रत्यासत्तेश्च क्रुशोरेव तृजन्तस्य यद्गुण तदतिरस्यते । तच्च क्रोष्टृ इत्येतदन्तोदात्तम् । क्रोष्टा । क्रोष्टारौ । क्रोष्टारः । क्रोष्टारम् । क्रोष्टारौ । सर्वनामस्थान इत्येव । क्रोष्टून् । असंबुद्धावित्येव । हे क्रोष्टो ॥

स्त्रियां च ॥ ६६ ॥

असर्वनामस्थानार्थमारम्भः । स्त्रियां च क्रोष्टुशब्दस्य तृज्वन्नवति । क्रोष्ट्री । क्रोष्ट्री-
भ्याम् । क्रोष्ट्रीभिः । क्रोष्टुशब्द केचिद्गौरादिषु पठन्ति । ते ङीप् प्रत्यये तृज्वन्नावं
कुर्वन्ति । तेषां पञ्चभिः क्रोष्ट्रीभिः क्रीतैः पञ्चक्रोष्ट्री रथैरिति स्त्रीशब्दस्य (२) लुकि
कृते न सिद्ध्यति । तत्र प्रतिविधेयम् । ये तु गौरादिषु न पठन्ति । तेषां स्त्रियामित्य-
र्थनिर्द्वेष्टाः, स्त्रियां वर्त्तमानः क्रोष्टुशब्दस्तृज्वन्नवति । कृतेऽतिदेशे, ऋच्चेभ्यो ङीप् इति
ङीप्प्रत्ययः । तत्रोदात्तपणो हल्पूर्वादित्यन्तोदात्त एव क्रोष्ट्रीशब्दो भवति ॥

विभाषा तृतीयादिप्त्रिचि ॥ ६७ ॥

तृतीयादिषु विभक्तिष्वजादिषु क्रोष्टुर्विभाषा तृज्वन्नवति । क्रोष्ट्रा । क्रोष्टृता ।

(१) षडित्पक्षेऽसर्वत्रपुरुदंस शब्द तात्पर्यान्तोद्भवते ॥ (२) स्त्रीप्रत्ययस्येति पाठान्तरम् ॥

क्रोष्टे । क्रोष्टवे । क्रोष्टुः । क्रोष्टोः । क्रोष्टरि । क्रोष्टौ । क्रोष्ट्रीः । क्रोष्ट्र्योः । तृतीयादिविविति
किम् ? क्रोष्टून् । अवीति किम् ? क्रोष्टुभ्याम् । क्रोष्टुभिः ॥ छत्रवद्भावात् पूर्वप्रतिषेधेन
नुमनुयै भवतः ॥ प्रियक्रोष्टुनेऽरण्याय । हितक्रोष्टुने वृषलकुलाय । नुद्-क्रोष्टूनाम् ॥

चतुरनडुहोरामुदात्तः ॥ ६८ ॥

चतुर अनडुह् इत्येतयोः सर्वनामस्थाने परत आमागमो भवति, स चोदात्तः ।
चत्वारः । अनड्वान् । अनड्वाही । अनड्वाहः । अनड्वाहम् । तदन्तविधिरत्रेप्यते ।
प्रियचत्वा । प्रियचत्वारौ । प्रियचत्वारः । प्रियानड्वान् । प्रियानड्वाही । प्रियानड्वाहः ॥
अनडुहः स्त्रियां वेति वक्तव्यम् ॥ अनडुही । अनड्वाही । गौरादिपाठात्सिद्धम् ॥

अम् सम्बुद्धौ ॥ ६९ ॥

सम्बुद्धौ परतश्चतुरनडुहोरामागमो भवति । पूर्वस्यायमपवादः । हे प्रियचत्वः ।
हे प्रियानड्वन् ॥

ऋत इद्धातोः ॥ १०० ॥

ऋकारान्तस्य घातोरङ्स्य इकारादेशो भवति । किरिति । तिरिति । आस्तीर्णम् ।
विस्तीर्णम् । घातोरिति किम् ? पितृणाम् । मातृणाम् ॥ लाङ्गिजस्याप्यत्र ग्रहणमि-
त्यत्रे । लिङ्गीर्णित्वादि यथा स्पर्शति पितृग्रहणं किरिते (१) ॥

उपधायाश्च ॥ १०१ ॥

उपधायाश्च ऋकारस्य इकारादेशो भवति । कीर्त्तयति । कीर्त्तयतः । कीर्त्तयन्ति ॥

उदोष्ठ्यपूर्वस्य ॥ १०२ ॥

ओष्ठ्यः पूर्वो यस्माद् ऋकारादसावोष्ठ्यपूर्वस्तदन्तस्य घातोरङ्स्य उकारादेशो
भवति । पृत्ताः पिण्डाः । पुपूर्यति । मुमूर्यति । दन्त्योष्ठ्यपूर्वोऽओष्ठ्यपूर्वो भवतीत्य-
त्रापि भवति-बुबूर्यति ऋत्विजम् । प्राबुबूर्यति कम्बलम् । ओष्ठ्योत्र प्रत्यासत्तेरङ्गाव-
यव एव गृह्यते, तेन ऋ गतावित्यस्य सम्पूर्वस्य समीर्णमिति भवति (२) । छद्त्वोत्वा-
भ्यां गुणवृद्धौ भवतो विप्रतिषेधेन ॥ आस्तरणम् । आस्तारकः । निपरणम् । निपा-
रकः । निगरणम् । निगारकः ॥

बहुलं छन्दसि ॥ १०३ ॥

छन्दसि विषये ऋकारान्तस्य घातोरङ्स्य बहुलमुकारादेशो भवति । ओष्ठ्यपूर्व-
स्येत्युक्तमनोष्ठ्यपूर्वस्यापि भवति-मित्रावरुणौ ततुरिः । दूरे ह्यध्वा जगुरिः । ओष्ठ्यपूर्व-
स्यापि न भवति-प्रतिमम् । कचिद् भवति-पपुरिः ॥

इति काशिकायां वृत्तौ सप्तमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ ७ ॥ १ ॥

(१) तपारकणमसन्देहार्थमित्यधिकं पुस्तकान्तरे ॥ (२) कचिदप्युक्तं उपलभ्यते-स-
चारम् "तेनेद् न भवति-समीर्णमिति । ऋगतावित्यस्य सम्पूर्वस्य, यद्यपि समीर्णकार
ओष्ठ्यः पूर्वोऽस्ति तथाप्यङ्गावयवो न भवतीति समीर्णमित्यत्र न भवति" इति ।

॥ अथ सप्तमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु ॥ १ ॥

परस्मैपदे परे सिचि परत इगन्तस्याङ्गस्य वृद्धिर्भवति । अच्चीत् । अनेपीत् । अलावीत् । अपाचीत् । अकार्पीत् । अहार्पीत् । अन्तरङ्गमपि गुणमेपां वृद्धिर्वचनाद् बाधते । न्यनुवीत् , न्यधुवीत् इत्यत्र कुडादिवाद् डित्त्वे सति प्रतिपिद्वायां वृद्धाबु-
डादेशः कियते । परस्मैपदेऽपि कियत् ? अच्योष्ट । अण्योष्ट ॥

अतो लान्तस्य ॥ २ ॥

रेफलकारौ यावतः समीपौ तदन्तस्याङ्गस्य अत एव स्थाने वृद्धिर्भवति परस्मै-
पदरे सिचि । कर—अचारीत् । त्तर—अत्तारीत् । उवल—अग्वालीत् । हल—अहमा-
लीत् । अतो हलादेर्लघोरिति विकल्पत्यायमपवादः । अत इति किम् ? न्यसोरीत् ।
न्यमीलीत् । लान्तस्येति किम् ? मा भवानशीत् । मा भवान्दीत् । अन्तग्रहणं
किम् ? अबघ्रीत् । अश्वह्रीत् । अत्र यौ रेफलकारावन्तस्यान्ती न तावतः समीपौ ॥

वदग्रजहलन्तस्याचः ॥ ३ ॥

वदग्रजोर्हलन्तानां चाङ्गानामचः स्थाने वृद्धिर्भवति सिचि परस्मैपदे परतः । अवा-
चीत् । अग्राजीत् । विकल्पबाधनार्थं वदिग्रजिग्रहणम् । हलन्तानाम्—अपाचीत् ।
अभैत्सीत् । अच्यैत्सीत् । अरौत्सीत् । यत्र योगविभागे सति हलन्तग्रहणमन्तरेणापि
सिच्यति । कथम् ? वदिग्रजोरित्यत्र प्रथमयोगे अत इति स्थानी अनुवर्तते । ततो पदच-
इति सूत्रं तत्राङ्गेनाजिरोप्यते । अङ्गस्याचः सिचि परतो वृद्धिर्भवति । तदेतद्वत्ग्रहणं
हलसमुदायपरिग्रहार्थम् । इहापि स्यात्—अराडचीत् अभाडचीत् । अन्यथा हि, येन
नाप्यवधानं तेन व्यवहितेऽपि वचनप्रामाण्यादित्येकेन षण्णेन व्यवधाने स्यादनेकेन
हला न स्यात् । उद्वोढामुद्वोढमित्यत्र, वहेः सिचि टत्वसलोपादीनां पूर्वत्रासिद्धि-
मित्यसिद्धत्वात् पूर्वं हलन्तलक्षणा वृद्धिः कियते, पश्चाद्, हलोपनिमित्तमोत्वम् । तत्र
कृते पुनर्वृद्धिर्न भवति, कृतत्वात् । यत्र त्वकृता वृद्धिरोकारस्यैव तत्र भवति—सोदा-
मित्रस्यापत्यं सौडामित्रिरिति ॥

नेटि ॥ ४ ॥

इडादौ सिचि हलन्तस्याङ्गस्य वृद्धिर्न भवति । अदेवीत् । असेवीत् । अकोपीत् ।
अमोपीत् । हलन्तस्येत्येव । अलावीत् । ननु च एतदप्यन्तरङ्गत्वाद् गुणावादेशयो-
कृतयोर्हलन्तं भवति । नैतदेवम् । अन्तरङ्गमपि गुणं वचनारम्भसामर्थ्यात् सिचि
वृद्धिर्भावते इत्युक्तम् ॥

ह्यथन्तक्षणश्चसजामृणिश्च्येदिताम् ॥ ५ ॥

हकारान्तानां मकारान्तानां यकारान्तानामङ्गानां क्षणश्चसजामृणिश्चि इत्येते-

पामेदितां च इडादौ सिचि परस्मैपदे परतो वृद्धिर्न भवति । ग्रह-अग्रहीत् । स्यम-
अस्यमीत् । व्यय-अव्ययीत् । दुवम-अवमीत् । क्षण-अक्षणीत् । श्वस्-अश्वसीत् ।
जागृ-अजागरीत् । जि-औनयीत् । ऐलयीत् । श्वि-अश्वयीत् । षुदिताम्-रगे, अरणीत् ।
कखे-अकखीत् । ह्यन्तर्गणश्वसामेदितां च, अतो हलादेर्लघोरिति, विकल्पे प्राप्ते,
प्रतिषेधः । जागृणिश्चोर्नां तु भिचि वृद्धिः प्राप्ता, सा च, नेदीति न प्रतिषिद्धयते । न
वान्तरङ्गत्वाद्वा पूर्वं गुणो भवति । सिचि वृद्धेरन्तर्गणत्वात् । यदि पूर्वं गुणः स्यादिति
गिश्चिग्रहणमनर्थकं स्यात् । गुणायादेशयोः कृतयोर्यकारान्तत्वादेव प्रतिषेधस्य सिद्धि-
त्वात् । तस्मादिदमेव गिश्चिग्रहणं ज्ञापकं न सिध्यन्तरङ्गमस्तीति । अथ जागृग्रहणं
किमर्थम् ? जाग्रोऽविचिग्नखिङ्गसु इति जागर्त्तुर्गुणो वृद्धेरपवादो विधीयते । स यथा,
अचो ङ्गितेति वृद्धिं बाधते, तथा सिचि वृद्धिमपि बाधिन्यते ? नैतदस्ति कृते गुणोऽतो
लान्तस्येति-या वृद्धिः प्राप्नोति सा प्रतिषिद्धयते । अथ गुणविधानसामर्थ्यादुत्तरका-
लभाविन्यपि वृद्धिर्बाध्यते । यथा जागरयतीत्यत्रात् उपाधाया इत्यपि वृद्धिर्न भवति ।
तथा चिग्नलोः प्रतिषेधोऽर्थवान् भवति इति शक्यमिह जागृग्रहणमकर्तुम् ।
क्रियते विस्पष्टार्थम् ॥

ऊर्गोतिर्विभाषा ॥ ६ ॥

ऊर्गोतेरिडादौ सिचि परस्मैपदपरे परतो विभाषा वृद्धिर्न भवति । प्रौणांवीत् ।
गेर्गोत् । विभाषोर्गोरित्यङित्वपक्षे वृद्धिर्निकल्पोऽयम् । ङित्वपक्षे तु गुणवृद्धयोर
भावे उच्यते-प्रौर्णवीत् ॥

अतो हलादेर्लघोः ॥ ७ ॥

हलादेर्लघस्य लघोरकारस्य इडादौ सिचि परस्मैपदपरे परतो विभाषा वृद्धिर्न
भवति । अकणीत् । अकाणीत् । अरणीत् । अराणीत् । अत इति किम् ? अदेवीत् ।
असेवीत् । न्यकुटीत्, न्यपुटीत्, इत्यत्रात् इत्यस्मिन्नसति स्थानिनिर्देशार्थमच इत्ये-
तदनुवर्त्तयितव्यम् । तत्र अजल्लगा वृद्धिरिग्लगा न भवतीति किञ्चि चेति प्रतिषेधो
ऽस्यात् । हलादेरिति किम् ? मा भवानशीत् । मा भवानटीत् । लघोरिति किम् ?
अतक्षीत् । अरक्षीत् । अथेह कस्माच्च भवति अचक्रासीदिति ? येन नाव्यवधानं तेन
यद्विहितेऽपि वचनप्रामाण्यादिति हला व्यवधानमाश्रितं, न पुनरचापि व्यवधानमिति
वृद्धिर्न भवति । अथ पुनरेकेन वर्णेन व्यवधानमाश्रीयते, न पुनरनेकेनेति कल्पने
तत्त्वमकर्तुं लघोरिति, अतक्षीदित्यत्रानेकेन व्यवधानमिति न भविष्यति, तत् क्रियते
वेस्पष्टार्थम् । इदित्येव । अपाक्षीत् ॥

नेडवशि कृति ॥ ८ ॥

बशादौ कृति प्रत्यये परत इडागमो न भवति । वररमनादौ प्रयोजनम् ।
ईशिता । ईशितुम्-ईशरः । दीशिता । दीशितुम्-दीप्रः । भसिता । भसितुम्-

भरम । याचिता । याचितुम्—याञ्जा । चरमनादावित्युदाहरणप्रदर्शनार्थं, न परिगणनम् । तेन अमन्ताद् इत्येवमादायपि हि प्रतिषेधो भवति । अथ तत्रोणादयो बहुलमिति समाधीयते सभयोदाहरणप्रदर्शनमेतत् । कृतीति किम् ? रूदिव । ररदिम(१) ॥

तितुत्रतथसिसुसरकसेपु च ॥ ६ ॥

ति तु त्र त थ सि सु सर क स इत्येतेषु कृसु इडागमो न भवति । तीति क्तिन्किचो. सामान्यग्रहणम् । क्तिच्-तनिता । तनितुम्—तन्विः । क्तिन्-दीपिता । दीपितुम्—दीप्तिः । तु—“सितनिगमिससिच्यविधान्कुशिम्यस्तुन्” ॥ सचिता । सचितुम्—सक्तुः । त्र—दाम्नीशसयुयुजेति पृन् । पतिता । पतितुम्—पत्रवाहनम् । उणादिष्वपि सर्वधातुभ्यः पृन् । तनिता । तनितुम्—तन्त्रम् । त-हसि । मृगृष्वभिनिमित्तमित्त्वप्युर्विभ्यस्तन् ॥ हनिता । हसितुम्—हस्तः । लविता । लवितुम्—लोतः । पविता । पवितुम्—पोतः । धूर्विता । धूर्वितुम्—धूर्तः । औणादिकस्यैव तशब्दस्य ग्रहणमिष्यते न पुनः कस्य ॥ हसितमिष्येव हि तत्र भवति । थ—हनिक् पिनीरमिकाशिम्यः क्यन् । कोपिता । कोपितुम्—कुष्टम् । काशिता । काशितुम्—काष्टम् । सि—उपिशुपिकुपिम्यः विसः । कोपिता । कोपितुम्—कुचिः ॥ सुक् च ह्येः ॥ पपिता । पपितुम्—इष्टुः । सर—अशेः कसरन् ॥ अशिता । अशितुम्—अक्षरम् । क—इणभीकापाशत्पतिमर्चिभ्यः कन् ॥ शलिता । शलितुम्—शल्कः । स—वृत्तवदिहनिक्कमिकवियुमुचिभ्यः स ॥ वदिता । वदितुम्—वत्सः ॥ छतितुत्रेष्व-ग्रहादीनामिति वक्तव्यम् ॥ ग्रहादयो ग्रहप्रकाराः । येषामिदं क्तिन् इत्येते—निगृहीति । उपस्निहितिः । निकुचितिः । निपटितिः । कृतीत्येव । रोदिति । स्वपिति ॥

एकाच उपदेशोऽनुदात्तात् ॥ १० ॥

उपदेशो य एकाच् घातुरनुदात्तश्च तस्मादिडागमो न भवति । प्रकृत्याश्रयोऽयं प्रतिषेधः । के पुनरुपदेशोऽनुदात्ता, ये तथा पठन्ते त एव विस्पष्टार्थमनिट्कारिकासु प्रविभक्ताः प्रदर्शयन्ते ॥

अनिट्स्वरान्तो भवतीति दृश्यतामिमांस्तु सेटः प्रवदन्ति तद्विद ।

अदन्तमृदन्तमृतां च वृद्धृश्रौश्रिडीडिवर्णेष्वथ शीङ्श्रिजावपि ॥

गणस्थमृदन्तमुतां च रुसुवी हुवन्त्योर्णोत्तिमथो युणुक्चयः ।

इति स्वरान्ता निपुणं समुचितास्ततो हलन्तानपि सन्निबोधत ॥

द्वय एव घातवः स्वरान्ता व्यञ्जनान्ताश्च, तत्र सर्वे स्वरान्ता एकाचोऽनुदात्ता अदन्तादीन् वर्जयित्वा । दाता । नेता । चेता । स्तोता । कर्ता । हर्ता । अदन्तादयः

(१) वस्तुतस्तु रदिव. रदिम, इत्येव युक्तं. पाठः, उक्तप्रत्युदाहरणे तु किति कादि-निबन्धादेवेतः सिद्धत्वादिति पदमजरी ।

उदात्ता—अवधिष्ट । ऋदन्तम्-तरीता । तरीता । ऋता च वृद्ध्वौ-निर्वरीता ।
निर्वरीता । प्रवरीता । प्रवरीता । धिडीडिवणष्वथ शोडश्रिजावपि-धयिता । उड्डु
यिता । शयिता । श्रयिता । गणस्थमूदन्तम्-रयिता । पयिता । उता च रस्नुवौ
सुवन्तयोर्णोतिमथो युणुक्षव —रयिता । प्रस्नयिता । जयिता । प्रोर्णयिता । वाच्य
ऊर्णोर्णुवद्भावो यङ्प्रसिद्धि प्रयोजनमित्यतिदेशादेकाच्च्मूणोतिरस्तीति उदात्त
उपदिश्यते । ययिता । नयिता । चगयिता ॥

इति स्वरान्ता निपुण समुच्चितास्ततो हलन्तानपि सन्निशोधत ।

शक्तिस्तु कान्ते वनिढेक इष्यते यमिश्च सान्तेषु वसि प्रसारणी ॥

यसि प्रकृत्यन्तरमस्ति-यस्ता । वसि प्रसारणी-वस्ता । प्रसारणीति किम् ?
वसिता वखाणाम् । वस निवास इत्यस्य यजादिष्वप् सप्रसारण विहित, न तु
वस आच्छादन इत्यस्य ॥

रमिस्तु भान्तेष्वथ मैथुने यमिस्ततस्तृतीयो हन्तिरेव नेतरे ।

आरब्धा । यब्धा । लब्धा ॥

यमिर्नमन्तेष्वनिढेक इष्यते रमिश्च यश्च श्यनि पठ्यते मनि ।

नमिश्चतुर्था हन्तिरेव पञ्चमो गमिश्च षष्ठ प्रतिपेधवाचिनाम् ॥

यन्ता । रन्ता । मन्ता । श्यनीति किम् ? मनुतेर्मनितेत्यव भवति ।
नन्ता । हन्ता । गन्ता ॥

दिहिर्दुहिमहतिरोहती बहिर्नहिस्तु पष्ठो दहतस्तथा लिहि ।

इमेऽनिटोऽष्टाविह मुक्तसशया गणेषु हान्ता प्रविभज्य कीर्त्तिता ॥

देग्धा । दोग्धा । मेडा । रोडा । वोडा । नडा । दग्धा । रेडा । मुक्तसशया
इति किम् ? तन्त्रान्तरे चचारोऽपरे पठ्यन्ते-सहिमुहिरिहिलुहय । तत्र सहेरिद्वि-
कल्पस्य तकारादौ । मुहेरपि रधादौ । तेन तौ ससशयौ सविरूपौ । इतरौ तु धातुप-
न पठ्यते । कैश्चिदभ्युपगम्येते इति स्वरूपेणैव ससशयौ ॥

विशिं दशिं दशिमथो मृशिं स्पृशिं रिशिं रुशिं क्रोशतिमष्टम विशिम् ।

लिशि च शान्ताननिट पुराणगा पठन्ति पाठ्यु दशैव नेतरान् ॥

वेष्टा । द्रष्टा । दष्टा । आस्रष्टा । जामष्टा । स्प्रष्टा । स्पष्टा । ऋदुष ॥ ११ ॥ १२ ॥

देशानां सृजिद्वशी वजयिवा अनुदात्तस्य चर्दुपधस्यान्यतरस्यामिति
कल्प । रेष्टा । रोष्टा । क्रोष्टा । प्रवेष्टा । लेष्टा ।

रुधि सराधिर्युधिवन्धिसाधय क्रुधिक्षुधी शुध्यतिबुध्यती व्यधि ।

इमे तु धान्ता दश येऽनिटो मतास्तत पर सिद्धयतिरेव नेतरे ॥

रोद्धा । राद्धा । योद्धा । बद्धा । साद्धा । क्रोद्धा । शोद्धा । शोद्धा । योद्धा । व्यद्धा
सोद्धा । बुद्धयतिसिद्धयत्यो श्यना निदृशादन्यविकरणयोर्बुद्धिसिद्धयोरिह भवत्यव-
बोधिता । सेधिता । निष्ठायामपि प्रतिपेधाभावाद्, बुधित सिधितमित्येव भवति

शिपि पिपि शुप्यतिपुप्यती त्विपि विपि श्लिपि तुप्यतिदुप्यती द्विपिम् ।

इमान् दशैवोपदिशन्त्यनिङ्विधौ गणेषु पान्तान् कृपिकर्पती तथा ॥

शेष्टा । पेष्टा । शोष्टा । पोष्टा । खेष्टा । वेष्टा । श्लेष्टा । तोष्टा । दोष्टा । द्वेष्टा ।

आकृष्टा । आकर्ष्टा । कृपेस्तौदादिकस्य भौवादिकस्य च कृपिकर्पती इति निदुर्देश ।

तपिं त्रिपिं चापिमथो वपिं स्वपिं लिपिं लुपिं कृप्यतिदृप्यती सृपिम् ।

स्वरेण नीचेन शपिं ह्रुपिं छिपिं प्रतीहि पान्तान् पठितास्त्रयोदश ॥

तप्ता । तेषा । आप्ता । वप्ता । स्पप्ता । श्लेप्ता । लोप्ता । कृप्यतिदृप्यत्योरनुदात्तत्वम-

मागमार्थमेव । इट् च तयोरधादिपाठाद्विकल्पेन भवति । ग्रप्ता । तर्प्ता । सर्पिता ।

द्रप्ता । दर्प्ता । दर्पिता । तुदादिषु तु यौ सृपिदृषी तावुदात्तावेव । खप्ता । सर्प्ता ।

शप्ता । छोप्ता । शेप्ता ॥

अदि हदि स्कन्दिमिदिच्छिदिक्षुदीन् शदि सदि स्विद्यतिपद्यती सिदिम् ।

तुदि नुदि विद्यति विन्ता इयपि प्रतीहि पान्तान् दश पञ्च चानिद ॥

अत्ता । हत्ता । स्कन्ता । भेत्ता । छेत्ता । शोत्ता । शत्ता । सत्ता । स्वेत्ता ।

स्त्रिद्यतीति श्यना निदुर्देशो मि विदा इत्यस्य निवृत्त्यर्थ । उदात्त पृथायम् । पत्ता ।

खेत्ता । तोत्ता । नोत्ता । वेत्ता । विद्यति विन्त इत्यपि श्यना शनमा च निदुर्वेशोऽन्य-

विकरणनिवृत्त्यर्थ । वेत्तिविन्दन्त्यौ उदात्तावेव । वेदिता विद्यानाम् । वेदिता धनस्य ॥

पञ्चि वञ्चि विचिरिचिरिञ्जिपृच्छतीन् निजिं सिञ्चि मुञ्चिभञ्जिभञ्जिभृञ्जतीन् ।

त्यञ्जि यञ्जि युञ्जिश्चिस्त्रिजिभञ्जतीन् भुञ्जि र्वञ्जि रुञ्जिमृञ्जी विञ्चिनिट्स्वरान् ॥

पक्ता । वक्ता । विवेक्ता । रेक्ता । रङ्क्ता । प्रष्टा । निर्णेक्ता । सेक्ता । मोक्ता । भक्ता ।

भङ्क्ता । भ्रष्टा । भर्ष्टा । त्यक्ता । यष्टा । योक्ता । रोक्ता । सङ्क्ता । मङ्क्ता । भोक्ता ।

परिष्वक्ता । खष्टा । मार्ष्टा । मृजिरयमृदिप् पठ्यते । ततोऽस्य विकल्पेनेष्टा भवित

व्यम् । मार्ष्टा, माजिता इति । अमागमोऽप्यस्य न दृश्यते । तदस्य पाठस्य प्रयोजन

चिन्त्यम् । वेचिदस्य स्थाने विजि पठन्ति । सृजिं विजि विद्वद्यनिट्स्वरानिति । निजा

दिषु यो विजिरसायनिङिष्यते । तथा च ग्रन्थान्तरे (१) निजिविजिष्वञ्जिवर्जमित्यु

क्तम् । एकाच इति किम् ? अवधीत् । वृद्धिनिवृत्त्यर्थमदन्तो वधिरुपदिश्यते । उपदेश

प्रहण किम् ? इह हि यथा स्यात्-लविष्यति । पविष्यति । इह च मा भूत्-कर्त्ता

ह्यन । कर्त्तुमिति ॥

श्रुयुक्त किति ॥ ११ ॥

अत्रि इयेतस्योगन्ताना च किति प्रत्यये परत इडागमो न भवति । श्रित्वा ।

श्रेत । श्रितवान् । उगन्ताना च-युत्वा । युत । युतवान् । लृत्वा । लृत । लृत

॥ १ ॥ लृत्वा । वृत । वृतवान् । तीर्त्वा । तीर्ण । तीर्णवान् । श्रुयुक्त इति किम् ?

विदितः । कितीति किम् ? अयिता । अयितुम् । अयितव्यम् । केचिदत्र द्विककारनि-
र्देशेन गकारप्रश्लेषं वर्णयन्ति । भृष्णुरित्येवं यथा स्यात् । सौत्रत्वाच्च निर्देशस्य श्णुः
कितीत्यत्र चत्वंस्यात्तिङ्त्वमनाश्रित्य रोरुवं न कृतं, विसर्जनीयश्च कृत इति । ग्ला-
जिस्थश्च श्णुस्त्वित्यत्र स्था आ इत्याकारप्रश्लेषेण स्थारनोः सिद्धत्वाच्च किञ्चिदेतत् ।
उपदेश इत्येव । तीर्णं इत्यत्रापि यथा स्यात् । इत्ये हि कृते स्पर्शत्वे च न स्यात् । मा-
भूदेवम् । इट् सति वेति विकल्पे विहिते यस्य विभाषेति निष्ठायां प्रतिषेधो भविष्य-
ति । कस्य पुनः सा विभाषा, श्रुतः । यद्यवमित्वे कृते नाय अकारान्तो भविष्यति ।
स्थानिवद्भावाद्भविष्यति । अनल्लिख्यौ स्थानिवद्भावः । अल्लिखिश्चायम् । तस्मादनुव-
र्त्तयितव्यमुपदेश इति । तथा च सति जागरितः, जागरितवानित्यत्रापि प्राप्नोति,
तदर्थमेकाच इत्यनुवर्त्तयितव्यम् । ऊर्णोतिस्तु ।

वाच्य ऊर्णोर्णुवद्भावो यद्भ्रमसिद्धिः प्रयोजनम् ।

आमश्च प्रतिषेधार्थमेकाचक्षेदुपग्रहात् ॥

प्रोर्णुतः । प्रोर्णुतवान् ॥

सनि ग्रहगुहोश्च ॥ १२ ॥

ग्रह गुह इत्येतयोर्गुहान्तानां च सनि प्रत्यये परत इडागमो न भवति । जिघृ-
चति । शुधुचति । उगन्तानां च-रुरूपति । लुलूपति । सनिवन्तर्धभ्रस्जदम्भुभ्रिस्वृ-
यूर्णुभरत्नपिसनामिति विकल्पविधानात् श्रयतिरत्र नानुकुप्यते । ग्रहेर्नित्य प्राप्तः ।
गुहेरुदित्वाद्विकल्पः ॥

कृत्तृभृष्टुद्रुस्तृश्रुवो लिटि ॥ १३ ॥

कृ सु भृ वृ स्तु द्रु स्तृ श्रु इत्येतेषां लिटि प्रत्यय इडागमो न भवति । कृ-चकृव ।
चकृम । सृ-ससृव । ससृम । भृ-बभृव । यभृम । वृज-ववृव । ववृम । वृङ्-ववृवहे ।
ववृमहे । स्तु-स्तुष्टुव । तुष्टुम । द्रु-द्रुद्रुव । द्रुद्रुम । स्तृ-स्तृस्तृव । स्तृस्तृम । धृ-शुधुव ।
शुधुम । सिद्धे सत्वारम्भो नियमार्थ-ब्रादय एव लिट्यनिटस्ततोऽन्ये सेट इति ।
विभिदिव । विभिदिम । लुलुविव । लुलुविम । अनुदात्तोपदेशानामत्र प्रकृत्याश्रयः
प्रतिषेधः । वृज्वृहोस्तु प्रत्ययाश्रयस्तदुभयस्याप्यय नियमः । वृजो हि धलि,
वजर्थेति निपातनाद् व्यवस्था । स्तुद्रुस्तृश्रुवां तु, श्रुतो भारद्वाजस्येत्यस्मादपि
नियमाद् य इट् प्राप्नोति सोऽपि नेप्यते । तुष्टोथ । द्रुद्रोथ । स्तृस्तृथ । शुधोथ ।
लृकृजोऽस्तु इति वक्तव्यम् ॥ लृसस्तृकस्य इडागमो यथा स्यात् । संचस्करिव ।
संचस्करिम । श्रुतो भारद्वाजस्येत्येतदप्यस्तुट् एवेप्यते । संचस्करिव ॥

श्रीदितो निष्ठायाम् ॥ १४ ॥

अयतेरेदितश्च निष्ठायामिडागमो न भवति । शूनः । शूनवान् । ईदितः-
ओलजी-लग्नः । लग्नवान् । ओदिजी-उद्विग्नः । उद्विग्नवान् । ओदितश्चेति निष्ठा-

तकारस्य नकारः । दीपी-दीप्तः । दीप्तवान् । ङीङस्त्वोदितं मध्ये पाठो शापको
निष्ठायामनिद्वयस्य । स हि नवार्थो, नत्वं च निष्ठातोऽनन्तरस्य विधीयते ।
उद्गीनः । उद्गीनवान् । निष्ठायामित्यधिकार आर्द्धधातुकस्येद्वलादेरिति यावत् ॥

यस्य विभाषा ॥ १५ ॥

यस्य धातोर्विभाषा क्वचिदिदुक्तस्तस्य निष्ठायां परत इडागमो न भवति ।
वक्ष्यति-स्वरतिसूतिसूयतिधूयतिदितो वा । विधूतः । विधूतवान् । गृह्-गृहः ।
गृहवान् । उदितो वा । वृद्धः । वृद्धवान् । तनितपतिदरिद्राणामुपसंख्यानमिति पतेर्वि-
भाषितेद्वस्यापि, द्वितीयाभितातीतपतितेति निपातनादिडागमः ॥

आदितश्च ॥ १६ ॥

आदितश्च धातोर्निष्ठायाभिडागमो न भवति । त्रिमिदा-मिच्छः । मिच्छवान् ।
त्रिविवदा-प्तिवृणः । त्रिवृणवान् । त्रिविदा-स्विष्टः । त्रिष्टवान् । चकारोऽनुक्तम-
शुच्यार्थः । आधस्तः । वान्तः । योगविभागकरणं किमर्थम् ? आदितश्च, विभाषा
भावादिकर्मगोरित्येवं पठितव्यम् । अन्यत्र हि भावादिकर्मभ्यां, यस्य विभाषेति
प्रतिषेधो भविष्यति । ज्ञापनार्थमेतत् । ज्ञापयति-यदुपाधेर्विभाषा तदुपाधेः प्रतिषेध
इति, तेन विभाषा गमहनविद्विज्ञामित्यत्र विदेश्यार्थस्य विभाषेति ज्ञानार्थस्य
प्रतिषेधो न भवति-विदितः । विदितवान् ॥

विभाषा भावादिकर्मणोः ॥ १७ ॥

भावे आदिकर्मणि च आदितो धातोर्विभाषा निष्ठायाभिडागमो न भवति ।
मिच्छमनेन । मेदितमनेन । प्रमिच्छः । प्रमेदितः । सौनागाः कर्मणि निष्ठायां शक्रेरि-
मिच्छन्ति विकल्पेन । शक्तो घटः कर्तुम् । शक्तो घटः कर्तुम् । भावे न भवत्येव-
शक्तमनेन । अस्यतेर्भावे-असितमनेन । आदिकर्मणि च न भवत्येव-अस्तः कण्ठः ॥

क्षुब्धस्वान्तध्वान्तलग्नम्लिष्टविरिब्धफाण्टबाढानि मन्थ-

मनस्तम-सक्ताधिस्रष्टस्वरानायासमृशेषु ॥ १८ ॥

क्षुब्धस्वान्तध्वान्तलग्नम्लिष्टविरिब्धफाण्टबाढ इत्येते निपात्यन्ते यथा-
संख्यं मन्थ मनः तमः सक्त अधिस्रष्ट स्वर अनायास मृश इत्येतेष्वर्थेषु । क्षुब्ध इति
भवन्ति मन्थाभिधानं चेत् । क्षुब्धो मन्थः । क्षुभितमन्यत् । क्षुभितं मन्थेन । क्षुब्धो
गिरिः, नदीत्येवमाद्युपमानाद्भविष्यति । स्वान्तमिति मनोऽभिधानं चेत् । स्वमित-
मन्यत्, स्वनितो मृदङ्गः । स्वनित मनसा । ध्वान्तमिति भवति तमोऽभिधानं चेत् ।
ध्वनितमन्यत् । ध्वनितो मृदङ्गः । ध्वनित मनसा । लग्नमिति भवति सक्तं चेत् ।
लग्नितमन्यत् । म्लिष्टमिति भवति, अत्रिस्पष्ट चेत् । ग्लोच्छ्रितमन्यत् । ह्रादमन्त्रेका-
रस्य निपातनादेव । विरिब्धमिति स्वरश्चेत् । विरेभितमन्यत् । रेभृ शब्द इत्यस्यैत-

द्विपातनम् । अन्ये तु विरिभितमन्यदिति पठन्ति । रमि खीत्रं धातुं पठन्ति ते विरिभितमिति प्रत्युदाहरन्ति । फाण्टमिति भवत्यनायासश्चेत् । फणितमन्यत् । यदश्रुतमपि च कषायमुदक्सपकमात्राद् विभक्तसरसीपदुष्णं तत्फाण्टम् । तदल्प प्रयत्नसाध्यत्वाद् अनायासेन लक्ष्यते । बाढमिति भवति भृश चेत् । बाढितमन्यत् । बाह प्रयत्न इत्यस्य धातोरेतद्विपातनम् । अतिशयश्च भृशमिहोच्यते ॥

धृपिशाली वैयात्ये ॥ १६ ॥

विपातस्य भावो वैयात्यम् । प्रागल्भ्यमविनीतता । तत्र धृप् शस् इत्येतयोर्निष्ठायामिडागमो न भवति । धृष्टोऽयम् । विशस्तोऽयम् । धृपेरादितश्चेति प्रतिषेधसिद्ध एव, शस्तेरप्युदितो वा, यस्य विभापेति नियमार्थं वचनम्—धृपिशस्योवैयात्ये एवेह न भवति, भावादिकर्मगोरपि वैयात्ये धृपिर्नास्ति । धृष्टः । विशस्तः । वैयात्य इति किम् ? धर्षितः । विशसितः ॥

दृढः स्थूलबलयोः ॥ २० ॥

दृढ इति निपात्यते स्थूले बलवति चार्थे । दृढः स्थूलः । दृढो बलवान् । किमत्र निपात्यते ? दृढेः कप्रत्यये दृढभाजः । हकारमकारयोर्लोपः । परस्य ढत्वम् । अथ, दृढिः प्रकृत्यन्तरमस्ति, तन्नाप्येतद्वच्च सर्वं नलोपवर्जम्, नकारस्याभावाद् । हलोपनिपातन पूर्वत्रासिद्धत्वनिवृत्त्यर्थम् । ढलोपे हि सति तस्य पूर्वत्रासिद्धत्वाद् द्रडिमा, द्रटीयान्, द्रढयतीत्यत्र र ऋतो हलादेलघोरिति न स्यात् । इह च परिदृढय्यगत इति, ल्यपि लघुपूर्वादिति णेत्यादेशो न स्यात् । इह च परिदृढस्यापत्यं पारिदृढी कन्येति गुरुपोत्तमलक्षणं व्यङ्ग्यं प्रसज्येत । स्थूलबलयोरिति किम् ? दहितम् । दहितम् ॥

प्रभौ परिवृढः ॥ २१ ॥

परिवृढ इति निपात्यते प्रभुश्चेद्भवति । परिवृढः कुटुम्बी । पूर्वेण तुल्यमेतत् । वृहेर्निपातनम् । वृद्धिश्च यदि प्रकृत्यन्तरमस्ति तस्यापि तदेव सर्वं, हलोपनिपातनस्य च तदेव प्रयोजनम् । परिव्रटयति । परिव्रडय्यगतः । पारिवृढी कन्येति । परिवृढमा चष्टे इति विगृह्य वृढशब्दादेव गिजुत्पद्यते । संग्रामयतेरेव सोपसगांणिजुत्पत्तिरिष्यते, नान्यस्मादिति । तथा सति परिव्रटयतीति तिङ्बलतिङ् इति निपातः । परिव्रडय्येत्यत्र परिशब्दस्य क्त्वाप्रत्ययान्तेन समासे सति ल्यवादेशः सिद्धो भवति । प्रमाविति किम् ? परिवृहितम् । परिवृहितम् ॥

कृच्छ्रगहनयोः कपः ॥ २२ ॥

कृच्छ्र गहन इत्येतयोरर्थयोः कपेर्ज्ञातोर्निष्ठायामिडागमो न भवति । कष्टोऽग्निरिति कष्ट व्याकरणम् । ततोऽपि कष्टतराणि सामानि । कृच्छ्रं दुःखं लङ्करणमप्यग्न्यादिकं कृच्छ्रमित्युच्यते । गहने—कष्टानि घनानि । कष्टाः पर्वताः । कृच्छ्रगहनयोरिति किम् ? कपितं सुवर्णम् ॥

धुपिरविशब्दने ॥ २३ ॥

धुपेर्दातोरविशब्दनेऽर्थे निष्ठायामिडागमो न भवति । घुष्टा रज्जुः । घुष्टौ पादौ ।
अविशब्दन इति किम् ? अथघुपित पाक्यमाह । विशब्दन प्रतिज्ञानम् । धुपि
शब्दार्थ इति श्यादिषु पठ्यते । धुपिर विशब्दन इति चुरादिषु, तयोरेह सामान्येन
ग्रहणम् । विशब्दनप्रतिषेधश्च ज्ञापकधुरादिणिज् विशब्दानार्थस्यानित्य इति । तेना-
यमपि प्रयोग उपपन्नो भवति—महीपालवचं धुरा लुघुषु घुप्पमाणवा इति ।
स्वाभिप्राय शब्देनाविष्कृतवन्त इत्यर्थः ॥

अदूर्देः सन्निविश्यः ॥ २४ ॥

स नि वि इत्येतेभ्य उत्तरस्यादेर्निष्ठायामिडागमो न भवति । समर्णः । न्यर्णः ।
व्यर्णः । अदूर्देरिति किम् ? समेधितः । सन्निविश्य इति किम् ? अर्हितः ॥

अभ्येष्टाविदूर्ये ॥ २५ ॥

अभिशब्दादुत्तरस्यादेर्वाविदूर्येर्निष्ठायामिडागमो न भवति । अभ्यर्णा सेना ।
अभ्यर्णा शरत् । आविदूर्य इति किम् ? अभ्यर्हितो वृषलः । शीतेन पीडित इत्यर्थः ॥
विदूर विप्रहृष्ट ततोऽन्यदविदूर, तस्य भाव आविदूर्यम् । एतस्मादेव निपातनाम्न
नग्नपूर्वात्तत्पुनरादियुत्तरस्य भावप्रत्ययस्य प्रतिषेधो न भवति ॥

गौरध्ययने वृत्तम् ॥ २६ ॥

प्यन्तस्य वृत्तेर्निष्ठायामध्ययनार्थं वृत्तमितीडभाघो गिल्लुक्च निपात्यते । वृत्तो
गुणो देवदत्तेन । वृत्त परायण देवदत्तेन । अध्ययन इति किम् ? वृत्तितमन्यत् ।
वृत्तिरयमकर्मकः, स प्यर्थे वर्त्तमानः सम्मर्मको भवति । तेन, निवृत्त इति हि
प्रकृतेरेव कर्मणि सप्रत्ययो दृश्यते । तद्विहायि प्यर्थवृत्तेरेव च वृत्तेवृत्तो गुणो
देवदत्तेनेति भविष्यतीति निपातनमनर्थकम् ? तत्क्रियते यदापि णिचैव प्यर्थोऽभि-
धीयते तदा वर्त्तितमित्यध्ययने सा भुदिति केचित् । अपरे तु वर्त्तितो गुणो देवदत्ते-
नेत्यपीच्छन्ति ॥

वा दान्तशान्तपूर्णदन्तस्पष्टच्छन्नज्ञप्ता ॥ २७ ॥

नेतित्यनुवर्त्तते । दम् दम् पुरी दम् स्पष्ट छन्न जप् इत्येतेषां प्यन्तानां धातूनां
वा अनिट्त्व निपात्यते (१) । दान्तः । दम्भितः । शान्तः । शमितः । पूर्णः । पूरितः ।
दस्तः । दासितः । स्पष्टः । स्पाशितः । छन्नः । छादितः । ज्ञप्तः । ज्ञपितः । इदंप्रतिषे-
धो गिल्लुक्च निपात्यते । ज्ञपेस्तु भस्जपिसनामिति विकल्पविधानाद्, यस्य
विभाषेति नित्ये प्रतिषेधे प्राप्ते विकल्पार्थं निपातनम् ॥

रुध्यमत्वरसंघुपास्यनाम् ॥ २८ ॥

(१) “दान्तः । शान्तः । पूर्यः । दन्तः । स्पष्टः । छन्नः । ज्ञप्तः । इत्येतानि निपात्यन्ते ।
‘दम्पदीनां धातूनां प्यन्ते’ इति इडागमो निपात्यते” इति कश्चित्पाठ उपलभ्यते ।

वन्ति वर्तन्ते । हृषि अम त्वर संघुष आस्वन इत्येतेषां निष्ठायां वा इडागमो न भवति । हृष्टः । रपितः । स्तीपसहस्रभरपरिष इति विकल्पविधानाद्, यस्य विभाषेति प्रतिषेधे प्राप्ते विकल्पार्थं वचनम् । अम्-अभ्यान्तः । अभ्यमितः । त्वर-तूर्णः । त्वरितः । आदितश्चेति प्रतिषेधे प्राप्ते वचनम् । संघुष-संघुष्टौ पादौ । संघुषितौ पादौ । सघुष्टं वाक्यमाह । संघुषितं वाक्यमाह । संघुष्टौ दम्भ्यौ । संघुषितौ दम्भ्यौ । मूर्ध्वस्य घुषेरविशब्दनेऽपि परत्वादयमेव विकल्पो भवति । आस्वन्-आस्वान्तो देवदत्तः । आस्वनितो देवदत्तः । आस्वान्त मनः । आस्वनितं मनः । आङ्पूर्वस्य स्वनेर्मनोऽभिधानेऽपि परत्वादयं विकल्पः, शुब्धस्वान्तेति निपातनं बाधते ॥

हृषेलोमसु ॥ २६ ॥

लोमसु वर्त्तमानस्य हृषेर्निष्ठायां वा इडागमो न भवति । हृष्टानि लोमानि । हृषितानि लोमानि । हृष्ट लोमभिः । हृषितं लोमभिः । हृष्टाः केशाः । हृषिताः केशाः । हृष्ट केशैः । हृषितं केशैः । हृषु अलीक इत्युदित्वाविष्टायामनिट् । हृष तुष्टा-वित्यय सेट् । तयोर्बभूवोरिह ग्रहणमित्युभयत्र विभाषेयम् । लोमानि मूर्द्धजानि अङ्गजानि च सामान्येन गृह्यन्ते । यथा लोमनख सृष्ट्वा शौच कर्त्तव्यमिति । तद्विषये च हर्षे वर्त्तमानो लोमसु वर्त्तत इत्युच्यते । लोमस्त्विति किम् ? हृष्टो देवदत्त इत्यली-कार्थस्य, हृषितो देवदत्त इति तुष्ट्यर्थस्य ॥ हृषिस्मितप्रतिघातयोश्चेति वक्तव्यम् ॥ हृष्टो देवदत्तः । हृषितो देवदत्तः । विस्मित इत्यर्थः । हृष्टा दन्ताः । हृषिता दन्ताः । प्रतिहृता इत्यर्थः ॥

अपचितश्च ॥ २७ ॥

अपचित इति वा निपात्यते । अपपूर्वस्य चाप्यतेर्निष्ठायामनिष्टवं चि भावश्च निपात्यते । अपचितोऽनेन गुरु । अपचायितोऽनेन गुरु ॥ हृष्टिनि नित्यमिति वक्तव्यम् ॥ नित्य चिभावो निपात्यते, अपचितिः ॥

हृ हृररुह्णन्दसि ॥ २८ ॥

हृरतेर्ज्ञातोर्निष्ठायां हृण्दसि हृ इत्ययमादेशो भवति । हृरतस्य चाहृतस्य च । अहरतमसि हविर्ज्ञानम् । हृण्दसीति किम् ? हृष्टतम् ॥

अपरिहृताश्च ॥ २९ ॥

अपरिहृता इति निपात्यते हृण्दसि विषये । हृ इत्येतस्यादेशस्याभावो निपात्यते । अपरिहृताः सनुयाम वाजम् ॥

सोमे हृरितः ॥ ३० ॥

हृरित इति हृरतेर्निष्ठायामिडागमो गुणश्च निपात्यते हृण्दसि विषये, सोमधे-र्भवति । मा नः सोमो हृरितो, विहृरितस्त्वम् ॥

आस्ते । वस्ते । रुदादिभ्यः सार्वधातुक इत्येतस्मिन्नियमार्थे विज्ञायमाने प्रतिपत्ति-
गौरवं भवतीति आर्द्धधातुकग्रहणं क्रियते । बलादेरिति किम् ? लज्यम् । पव्यम् ।
लवनीयम् । पवनीयम् । इदितिवर्त्तमाने पुनरिदं ग्रहणं प्रतिषेधनिवृत्त्यर्थम् ॥

स्तुक्रमोरनात्मनेपदनिमित्ते ॥ ३६ ॥

नियमार्थमिदम् । स्तुक्रमोरार्द्धधातुकस्य बलादेरिडागमो भवति, न चेत्स्तुक्रमौ
आत्मनेपदस्य निमित्तं भवतः । क्व च तादात्मनेपदस्य निमित्तम् ? यत्रात्मनेपदं तदा-
श्रयं भवति—भावकर्मकर्मकर्तृकर्मव्यतिहाराः । क्रमेर्बुत्यादयश्च । तेनाय सत्यात्मनेपदे
प्रतिषेधो भवतीति । प्रतिषेधफलं चेदं सूत्रम् । स्तुक्रमोरदात्तत्वादिद् सिद्ध एव—
प्रस्नविता । प्रस्नवितुम् । प्रस्नवितव्यम् । प्रक्रमिता । प्रक्रमितुम् । प्रक्रमितव्यम् ।
अनात्मनेपदनिमित्ते इति किम् ? प्रस्नोपीष्ट । प्रक्रमीष्ट । प्रस्नोष्यते । प्रक्रमस्यते । प्रसुस्-
विष्यते । प्रचिक्रसिष्यते । सर्वत्रैवात्र स्नौतिः क्रमिश्चात्मनेपदस्य निमित्तम् । सन्नन्ता-
दपि हि पूर्ववत्सन इत्यात्मनेपदं विधीयते । निमित्तग्रहणं किम् ? सीयुडादेस्तत्परपर-
स्य च प्रतिषेधार्थम् । इह तु प्रस्नवितेवाचरतीति प्रस्नवित्रीयत इति क्यङन्तमात्म-
नेपदस्य निमित्तं न स्नौतिः ॥ छक्रमेतु कर्त्तर्यात्मनेपदप्रियवादसत्यात्मनेपदे कृति
प्रतिषेधो वक्तव्यः छ । प्रक्रमन्ता । उपक्रमन्ता । कर्त्तरीति किम् ? प्रक्रमितव्यम् । उपक-
मितव्यम् । आत्मनेपदविषयादिति किम् ? निष्क्रमिता । स्नौतेः सनि किति च
प्रत्यये सनि ग्रहणद्वयोश्च, श्रयुकः किति, इत्येव प्रतिषेधो भवति—प्रसुस्नूपति । प्रस्तुतः ।
प्रस्तुतवान् ॥

ग्रहोऽलिटि दीर्घः ॥ ३७ ॥

ग्रह उत्तरस्य इटः अलिटि दीर्घो भवति । ग्रहीता । ग्रहीतुम् । ग्रहीतव्यम् ।
अलिटीति किम् ? जगृहिय । जगृहिम । ग्रहतस्येदो दीर्घवमिदं चिष्वद्विदो न
भवति—ग्राहिता । ग्राहिष्यते ॥

वृतो वा ॥ ३८ ॥

वृ इति वृङ्ङुजोः सामान्येन ग्रहणं तस्मादुत्तरस्य अकारान्तेभ्यश्चेदो वा दीर्घो
भवति । वरिता । वरीता । प्रावरिता । प्रावरीता । ककारान्तेभ्यः—तरिता । तरीता ।
आस्तरिता । आस्तरीता । वृत इति किम् ? करिष्यति । हरिष्यति । अलिटीत्येव,
ववरिय । तेरिय ॥

न लिङि ॥ ३९ ॥

वृत उत्तरस्य इटो लिङि दीर्घो न भवति । विवरिपीष्ट । प्रावरिपीष्ट । आस्त-
रिपीष्ट । वित्तरिपीष्ट ॥

सिचि च परस्मैपदेषु ॥ ४० ॥

परस्मैपदपरे सिचि वृत उत्तरस्य इटो दीर्घो न भवति । प्रावारिष्टाम् । प्रावा-

रिपुः । अतारिष्टाम् । आस्तारिष्टाम् । आस्तारिष्टु (१) । परस्मैपदेष्विति स्मि ?
प्रावरिष्ट । प्रावरिष्ट ॥

इट् सनि वा ॥ ४१ ॥

वृत्तः सचो वा इडागमो भवति । धुषूर्पति । विवरपिते । विवरीपते । प्राबुधूर्पति ।
प्राविवरपति । प्राविवरीपति । ऋकारान्तेभ्य - तितरीपति । तितरिपति । तितरीपति ।
आतिस्तीपति । आतिस्तरिपति । आतिस्तरीपति । सनि ग्रहगुहोश्चेति इट्प्रतिषेधे
प्राप्ते पक्षे इडागमो विधीयते । इटश्च वृत्तो वेति पक्षे दीर्घः । चिकीर्षति । जिहीर्षति ।
इत्यत्रोपदेशाधिकारात्पणित्वाच्च इडागमो न भवति ॥

लिङ्स्तिचोरात्मनेपदेषु ॥ ४२ ॥

वृत्तो लिङि सिचि च आत्मनेपदे परे वा इडागमो भवति । वृषीष्ट । वरिषीष्ट ।
प्रावृषीष्ट । प्रावरिषीष्ट । आस्तरिषीष्ट । आस्तीर्षीष्ट । सीधि सख्यपि-अवृत्त । अव-
रिष्ट । अवरीष्ट । प्रावृत्त । प्रावरिष्ट । प्रावरीष्ट । आस्तीर्ष्य । आस्तरिष्ट । आस्तरीष्ट ।
आत्मनेपदेष्विति किम् ? प्रावारिष्टाम् । प्रावारिपुः । लिङ् । प्रत्युदाहरणं न दर्शितम्-
सम्भवाद् यासुयोऽवलादिवादिति ॥

ऋतश्च संयोगादेः ॥ ४३ ॥

ऋतन्तादातोः संयोगादेस्तस्योर्लिङ्स्तिचोरात्मनेपदेषु वा इडागमो भवति ।
भृषीष्ट । भ्वरिषीष्ट । स्मृषीष्ट । स्मरिषीष्ट । अभृषाताम् । अभवरिषाताम् । अस्मृषा-
ताम् । अस्मरिषाताम् । ऋत इति किम् ? च्योषीष्ट । प्लोषीष्ट । अच्योष्ट । अप्लोष्ट ।
संयोगादेरिति किम् ? कृषीष्ट । हृषीष्ट । अहृत । अहृत । आत्मनेपदेष्वित्येव । अप्वा-
र्षति । अस्मार्षति । संकृषीष्ट , समस्येत्यत्रोपदेशाधिकारादभक्तत्वाच्च सुट् इडागमो
न भवति ॥

स्वरतिसूतिसूयतिधून्वदितो वा ॥ ४४ ॥

स्वरति सूति सूयति धून् इत्येतेभ्य ऊर्द्धश्चोत्तरस्य चलादेशाद्धातुकस्य वा
इडागमो भवति । स्वर्चा । स्वरिता । सूति-प्रसोता । प्रसविता । सूयति-सोता ।
सविता । धून्-धोता । धविता । ऊर्द्धश्चः खल्वपि-गाहू-विगाढा । विगाहिता ।
गुप्-गोप्ता । गोपिता । वेति वर्तमाने पुनर्वाग्रहणं लिङ्स्तिचोर्निवृत्त्यर्थम् । सूतिसूय-
त्योर्विकरणनिर्देशः पू प्रेरण इत्यस्य निवृत्त्यर्थः । धून् इति सानुबन्धकस्य निर्देशो धू-
न्विधून् इत्यस्य निवृत्त्यर्थः । सविता धवितेत्येव तित्वमेतयोर्भवति । स्वरतेरेतस्मा-
द्विकल्पाद् , ऋद्धनोः स्म इत्येतज्जवति विप्रतिषेधेन-स्वरिष्यति । किति तु प्रत्यये,
अन्युक् किति इति नित्यः प्रतिषेधो भवति पूर्वविप्रतिषेधेन । स्वृत्वा । सूत्वा । धृत्वा ॥

(१) -दशारिष्टम् , दशारिष्टु इत्यपि पुस्तकान्तरे ।

रधादिभ्यश्च ॥ ४५ ॥

रध हिंसासंस्तिद्धोरित्येवमादिभ्योऽष्टाभ्य उत्तरस्य वलादेराद्धधातुकस्य वा इडागमो भवति । रद्धा । रधिता । नष्टा । नशिता । व्रत्ता । तर्ह्या । तर्पिता । व्रत्ता । दर्ह्या । दर्पिता । द्रोग्धा । द्रोढा । द्रोहिता । मोग्धा । मोढा । मोहिता । स्त्रोग्धा । स्त्रोढा । स्त्रोहिता । स्नेग्धा । स्नेढा । स्नेहिता । आदिनियमाह्निटि रधादिभ्यः परत्वादिकल्प केचिद्विद्भन्ति । अपरे पुनराहु-पूर्वविधेरिडनिषेधप्रधानसामर्थ्याद्वलीयस्त्वं प्रति पेधनिधमस्येति नित्यमिडा भवितव्यम्-रन्धिव, रन्धिमेति भवति ॥

निर कुप. ॥ ४६ ॥

निर इत्येवपूर्वात् कुप उत्तरस्य वलादेराद्धधातुकस्य वा इडागमो भवति । निष्कोष्टा । निष्कोपिता । निष्कोष्टुम् । निष्कोपितुम् । निष्कोष्टयम् । निष्कोपितव्यम् । निर इति किम् ? कोपिता । कोपितुम् । कोपितव्यम् । निम् इति वक्तव्ये निर इति निदुर्देशेन रेफान्तमुपसर्गान्तरमस्तीति ज्ञाप्यते । तस्य हि निलयनमित्युपसर्ग स्यायतावितिलत्व भवति । नितो हि स्वस्यासिद्धत्वाल्लत्व न स्यात् ॥

इयिन्घायाम् ॥ ४७ ॥

निरः कुपो निघायाभिडागमो भवति । निष्कुपितः । निष्कुपितवान् । इड्प्रहणं निष्कार्थम् । आरम्भो हि यस्य विभाषा इत्यस्य बाधकोऽन्यथा हि विरुद्धार्थ एव स्यात् । अवैव नित्यमिडागम, उत्तरत्र विकल्प एवेति ॥

तीपसहलुभरुपरिपः ॥ ४८ ॥

सकारादावाद्धधातुके इषु सह लुभ रूप रिप् इत्येतेभ्यो वा इडागमो भवति । इषु-एष्टा । एपिता ॥ इषु इच्छायामित्यस्याय विरुद्ध इष्यते ॥ यस्तु इष गताविति दैवादिकस्तस्य प्रेपिता प्रेपितु प्रेपितव्यमिति नित्यं भवति । ओऽपि, इष आभीक्ष्ण्य इति ऋधादौ पठ्यते तस्याप्येवमेव । तदर्थमेव, तीपसहेति सूत्रे केचिदुदितमिष पठन्ति । सह-सोढा । सहिता । लुभ-लोभिता । लोब्धा । रुप-रोष्टा । रोपिता । रिप्-रेष्टा । रेपिता । तीति किम् ? एपिष्यति ॥

सनीवन्तर्द्धभ्रम्जदम्भुश्चिस्वृयूर्णुभरझपिसनाम् ॥ ४९ ॥

इवन्तानाम् धातूना ऋधु भ्रस्ज् दम्भु श्रि स्वृ यू ऊर्णु भर झपि सन् इत्येतेषां च सनि वा इडागमो भवति । इवन्तानाम्-दिदेविपति । दुष्पति । सिसेविपति । सुस्वूपति । ऋध्-अर्द्धिपति । ईर्त्सति । अस्ज्-विभ्रजिपति । विभ्रजति । विभर्जिपति । विभर्जति । दम्भु-दिदम्भिपति । धिप्सति । धीप्सति । श्रि-उच्छिध्रविपति । उच्छिध्रविपति । स्वृ-सिस्वरिपति । सुस्वूर्पति । यु-यियविपति । युयूपति । ऊर्णु-गोर्णुनविपति । गोर्णुनविपति । गोर्णुनूपति । भर इति भृजित्येतस्य भौवादिकस्य ग्रहण, शपा निदुर्देशात् । विभरिपति । दुभूर्पति । झवि-विज्ञपिपति । ज्ञीप्सति ।

सन्-सिसनिपति । सिपासति । केचिदत्र भरःपरिसनितनिपतिद्विद्राणामिति पठन्ति ।
 तितनिपति । तितंसति । तितांसति । सिपतिपति । पित्सति । द्विद्विद्रिपति । द्वि-
 रिद्रासति । सनाति किम् ? देविता । अथा ॥

क्षिशाः क्तानिष्टयोः ॥ ५० ॥

क्षिशाः क्तानिष्टयोर्वा इडागमो भवति । क्षिष्टा । क्षिशिवा । क्षिष्टः । क्षिष्टवान् ।
 क्षिष्टितः । क्षिष्टितवान् । क्षिष्ट्यु विवाधन इत्यस्य क्वायां विकल्पः सिद्ध एव
 निष्ठायां तु, यस्य विभापेति प्रतिषेधः प्राप्नोति । क्षिष्ट उपताप इत्येतस्य तु क्वा-
 या निष्ठाया च नित्यमिडागमः प्राप्नोति । तदर्थं क्वाग्रहणं क्रियते ॥

पूडश्च ॥ ५१ ॥

पूडश्च क्तानिष्टयोर्वा इडागमो भवति । पूत्वा । पवित्वा । सोमोऽतिपूतः ।
 सोमोऽतिपवितः । पूतवान् । पवितवान् । श्नुकः कृतीति प्रतिषेधे प्राप्ते विकल्पो
 विधीयते ॥

वसतिक्षुधोरिट् ॥ ५२ ॥

वसतेः क्षुधेश्च क्तानिष्टयोरिडागमो भवति । उषित्वा । उषितः । उषितवान् ।
 क्षुषित्वा । क्षुषितः । क्षुषितवान् । वसतीति चिक्रणो निदुर्द्वैतार्थ एव । वस्तेस्तदात्त-
 त्वादेव भवितव्यमिडा । पुनरिदग्रहणं नित्यार्थम् ॥

अञ्जेः पूजायान् ॥ ५२ ॥

अञ्जेः पूजायामर्थं क्तानिष्टयोरिडागमो भवति । अञ्जित्वा जानु जुहोति । अञ्जिता
 अस्य गुरवः । उञ्जितो वेति क्वाप्रत्यये विकल्पः प्राप्तः निष्ठायां, यस्य विभापेति
 प्रतिषेधः प्राप्तस्तदर्थमिदं प्रारब्धम् । पूजायामिति किम् ? उदक्तमुदकं कृत्वा । उद-
 ष्टमित्यर्थः ।

लुभो विमोहने ॥ ५४ ॥

लुभो विमोहनेऽर्थं वर्त्तमानाद् क्तानिष्टयोरिडागमो भवति । लुभित्वा । लोभि-
 त्वा । विलुभित्वा । केशाः । विलुभितः सीमन्तः । विलुभितानि पद्मानि । विमोहनमा-
 कुलीकरणम् । तत्र क्वायां, तीपसहलुभेति विकल्पो, निष्ठायां यस्य विभापेति प्रति-
 षेधः प्राप्तः । विमोहन इति किम् ? लुब्धो वृषलः । शीतेन पीडित इत्यर्थः । लुब्ध्वा ।
 लुभित्वा । लोभित्वा । गार्थ्यं, यथाप्राप्तमेव भवति ।

जृग्रश्चयोः क्त्य ॥ ५५ ॥

जृग्रश्च इत्येतयोः क्त्वाप्रत्यये इडागमो भवति । जरित्वा । जरीत्वा । जृक्षित्वा ।
 जृ इत्येतस्य, श्नुकः कृतीति प्रतिषेधः प्राप्तो जृक्षेदित्वाद्विकल्पः । क्त्वाग्रहणं
 निष्ठानिवृत्त्यर्थम् ॥

उदितो वा ॥ ५६ ॥

उदितो घातोः क्त्वाप्रत्यये परतो वा इडागमो भवति। शमु-शमित्वा । शान्त्वा । तमु-तान्त्वा । तमित्वा । दमु-दान्त्वा । दमित्वा ॥

सेऽसिचि कृतचृतच्छदतृदनृतः ॥ ५७ ॥

सकारादावसिच्यार्द्धधातुके कृत चृत छृत तृद नृत इत्येतेभ्यो घातुभ्यो वा इडागमो भवति । कृत्-कृत्स्यति । अकृत्स्यत् । चिक्कृत्सति । कर्त्तिष्यति । अकर्त्तिष्यत् । चिक्कृत्सिपति । चृत-चृत्यति । अचृत्यत् । चिचृतसति । कर्त्तिष्यति । अचर्त्तिष्यत् । चिचर्त्सिपति । छृद-छृत्स्यति । अछृत्स्यत् । चिच्छृत्सति । छृदिष्यति । अछृदिष्यत् । चिच्छृदिपति । तृद-तृत्स्यति । अतृत्स्यत् । तितृत्सति । तृदिष्यति । अतृदिष्यत् । नितृत्सिपति । नृत-नृत्यति । अनृत्यत् । निनृतसति । नर्त्तिष्यति । अनर्त्तिष्यत् । निनर्त्सिपति । स इति किम् ? कर्त्तिता । असिचीति किम् ? अकर्त्तात् ॥

गमेरिट् परस्मैपदेषु ॥ ५८ ॥

गमेर्द्धातोः सकारादेराद्धधातुकस्य परस्मैपदेष्विडागमो भवति । गमिष्यति । अगमिष्यत् । जिगमिषति । गमेरिति किम् ? चेष्यति । इद्ग्रहण निःपार्थम् । परस्मै पदेष्विति किम् ? सगसीष्ट । सगसीष्ट । सगस्यते । सजिगसते । सजिगसिष्यते । अधिजिगसते । अधिजिगसिष्यते । गमेरिडादेशस्याज्जनगमा सनीति दीर्घवम् । स इत्येव, गन्तास्मि । गन्तास्व । गन्तास्म ॥ आत्मनेपदेन समानपदस्थस्य गमे रयमिडागमो नेष्यते ॥ अन्यत्र सर्वत्रैवेष्यते । कृत्यपि भवति, परस्मैपदलुकि च-सजि गमिषिता । अधिजिगमिषिता व्याकरणस्य । जिगमिष त्वमिति । (१) पदशेषकारस्य पुनरिदं दर्शनं गम्युपलक्षणार्थं परस्मैपदग्रहणम् । परस्मैपदेषु यो गमिरुपलक्षित स्तस्मात्सकारादेराद्धधातुकस्येड्भवति । तन्मतेन सजिगसिता, अधिजिगसिता व्याकरणस्य इत्येव भवितव्यम् ॥

न वृद्धश्चतुर्थ्य ॥ ५९ ॥

वृतादिभ्यश्चतुर्थ्य उत्तरस्य सकारादेराद्धधातुकस्य परस्मैपदेषु इडागमो न भवति । वृत्-वृत्स्यति । अवृत्स्यत् । विवृत्सति । वृधु-वृत्स्यति । अवृत्स्यत् । विवृत्सति । शृधु-शृत्स्यति । अशृत्स्यत् । शिशृत्सति । स्पन्दू-स्पन्द्यति । अस्पन्द्यत् । सिस्पन्द्यति । चतुर्थ्य इति न वक्तव्यम् । वृद्ग्रहणं हि तत्र घटादिपरिसमाप्यर्थं कियते कृष्ट सामर्थ्यं वृद्धिः, तदेव यदि वृतादिसमाप्यर्थमपि विज्ञायते न किञ्चिदनिष्ट प्राप्नोति, तत्क्रियते, स्पन्देरुदितलक्षणमन्तरङ्गमपि विकल्प प्रतिषेधो यथा बाधेतेति । चतुर्ग्रहणे हि सति तात्पर्येण स्यन्दि सनिधापितो भवति । परस्मैपदे-
व । वृत्तिष्यते । वृत्तिषीष्ट । अवृत्तिष्यत । विवृत्तिषते । अथात्रात्मनेपदेन समा-

नपदस्थेभ्यो वृतादिभ्य इडागम इष्यते । अन्यत्र सर्वत्र प्रतिषेधः । कृत्यपि हि परस्मैपदलुकि च प्रतिषेधो भवति-विवृत्तिता(१) । विवृत्त इति ॥

तासि च कलुप ॥ ६० ॥

कृप उत्तरस्य तासे सकारादेश्चाद्विधातुकस्य परस्मैपदेषु इडागमो न भवति । अकृता । कल्पस्यति । अकृत् स्यत् । चिन्लृप्सति । परस्मैपदेदित्येव । कल्पितासे । कल्पिष्यते । कल्पिषीष्ट । अकल्पिष्यत । चिकल्पते । कलुपेरथात्मनेपदेन समानपदस्थस्य इडागम इष्यते । अन्यत्र प्रतिषेधः । कृत्यपि हि परस्मैपदलुकि च प्रतिषेधो भवति विवृत्तिता । चिन्लृप्स इति ॥

अवस्तास्यत्यनितो नित्यम् ॥ ६१ ॥

तासौ ये नित्यानिटो धातवोऽजन्तास्तेभ्यस्तासाविव थलीडागमो न भवति । याता-ययाय । चेता-चिचेथ । नेता-निनेथ । होता-जुहोय । अच इति किम् ? भेत्ता-विभेदिय । तास्वदिति किम् ? लृवा-लुलविथ । थलीति किम् ? याता-ययिव । ययिम । अनिङ्प्रहण नित्यमित्यनेन विशेषणार्थम् । नित्यप्रहण किम् ? विधोता । विधविता-विदुषविथ । तासि विभाषितेऽस्थलि नियमिडागमो भवति । तास्वदिति वतिनिर्देश किमर्थः ? तासौ सतस्थलि प्रतिषेधार्थः । यो हि तासावस त्रसावाच्चनित्यानिट् तस्य थलि प्रतिषेधो न भवति-जघसिथ । उवयिव । उत्तर सूत्रेऽपि तास्वदिति वर्तते, अदादेशो हि घसिर्वेजादेशश्च वयिस्तासौ नास्ति ॥

उपदेशोऽत्यत ॥ ६२ ॥

उपदेशो यो धातुरकारवान् तासौ नियानिट् तस्मात्तासाविव थलीडागमो न भवति । पक्ता-पपक्व । यष्टा-इयष्ट । शक्ता-शशक्व । उपदेश इति किम् ? कर्था-चरपिथ । अवत इति किम् ? भेत्ता-विभेदिय । तपरकरण किम् ? राडा-रराधिथ । तास्वदित्येव । मिष्टृषति-जमहिथ । नित्यमनिट् इत्येव । अङ्का । अङ्गिता-आनङ्गिथ ॥

ऋतो भारद्वाजस्य ॥ ६३ ॥

अकारान्ताद्वातोर्भारद्वाजस्याचार्यस्य भतेन तासाविव नियानिट्स्थलि इडागमो न भवति । स्मृता-स्मृत्यर्थः । ध्वत्ता-दध्वर्थः(२) । सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः । अत एव भारद्वाजस्य, नान्येषां धातूनाम्-ययिव । वविथ । पेचिथ । शेक्विथ । तदयमर्थात् पूर्वयोर्गोर्वायोर्विकल्पः । तपरकरणमकारान्तस्य निवृत्त्यर्थम् । तथा हि सति विध्यर्थमेतत् स्यात् ॥

वभथाततन्थजगृभभवर्थेति निगमो ॥ ६४ ॥

वभूथ भाततन्थ जगृम्म ववर्थ इत्येतानि निपात्यन्ते निगमविषये । निगमो

(१) विवृत्तिर्तुम्, विवृत्तितन्म्यम्, इति पुस्तकान्तरे ॥ (२) कर्ता-चक्रर्थेति प्रत्यक्षादपेक्षिकम् ॥

वेदः । वभूय-त्वं हि होता प्रथमो वभूय । वभूयिथेति भाषायाम् । आततन्थ-येना-
न्तरिक्षमुर्वाततन्थ । आतेनियेति भाषायाम् । जगृम्म-जगृम्मा ते दक्षिणमिन्द्र
हस्तम् । जगृहिमेति भाषायाम् । ववर्य-ववर्यं त्वं हि ज्योतिषा । ववरियेति भाषा-
याम् । क्रादिसूत्रादेवास्य प्रतिषेधे सिद्धे नियमार्थं वचनम्-तिगम एव, न
भाषायामिति ॥

विभाषा मृजिटशोः ॥ ६५ ॥

सृजि ददि इत्येतयोस्त्यलि विभाषा इडागमो न भवति । सस्रष्ट । ससर्जिय ।
चद्रष्ट । ददर्शिय ॥

इडत्यर्त्तिव्ययतीनाम् ॥ ६६ ॥

अत्ति अत्ति व्ययति इत्येतेषां थलीडागमो भवति । आदिथ । आरिय । सत्रिव्य-
यिय । व्येशो, न व्यो लिटौत्यास्त्वप्रतिषेधः । अत्तिव्यययोर्ऋतो भारद्वाजस्येति निष-
माद्विकल्पः प्राप्तः । अत्तेरपि निष्पः प्रतिषेधः । अवेदग्रहणं विस्फार्थम् । विकल्प-
विधाने हि सति अत्तिव्ययतिग्रहणमर्थकं, प्रतिषेधविधाने चात्तिग्रहणमिति नित्योऽयं
विधिरिडग्रहणमन्तरेणापि शक्यते विज्ञातुम् ॥

वस्वेकाजाद्वसाम् ॥ ६७ ॥

कृतद्विर्वचनामेकायां धातूनाम्, आकारान्तानां, घञेश वसानिडागमो भवति ।
आशिवान् । पेचिवान् । शेकिवान् । घात्वभ्यासयोरेकादेशो कृते, एत्वाभ्यासलोपयोश्च
कृतयोः कृतद्विर्वचना एते एकाचो भवन्ति । आत्-ययिवान् । तस्थिवान् । घस्-
जज्ञिवान् । मिद्रे सत्यारम्भो नियमार्थः-एकाजाद्वसामेव वसाविडागमो भवति
नान्येषाम् । विभिद्वान् । चिच्छिद्वान् । वभूद्वान् । शिश्रिवान् । क्रादिनियमात् प्रति
वेधाभावाच्च य इट् प्रसक्तः स नियम्यते । आदग्रहणमनेकार्थम् । द्विर्वचने हि कृते
इटि हि सति आतो लोपेन भवितव्यं, दरिद्रातेस्तु कास्यनेकानुग्रहणं तुलुम्पाद्यर्थ-
मित्यामा भवितव्यम्-दरिद्राञ्चकार । अधाप्यात्म क्रियते तथापि च दरिद्रातेरार्द्ध-
धातुके लोपः सिद्धश्च प्रत्ययविधानिति प्रागेव प्रत्ययोरस्तेराकारे लुप्ते इडागमस्य
निमित्तं विहृतमिति न इडागमो भवति । ददरिद्रवानिति भवितव्यम् । घसेरपि यदि
ग्रहणमिह न कथ्यते तदा द्विर्वचनात् परत्वाद्, घसिभसोर्हलि चेति उपधालोपे कृते
द्विर्वचनमेव न स्यादनच्कत्वाद्, इह तु घसिग्रहणाद् उपधालोपमपि परत्वादिडा-
गमो वाधते । तत्र कृते गमहनजनखनधसामित्युपधालोपः । स च द्विर्वचनेऽर्चोति
द्विर्वचने कर्त्तव्ये स्थानिवद्भवति, तेन जज्ञिवानिति सिद्धयति ॥

विभाषा गमहनयिद्विशाम् ॥ ६८ ॥

गम हन विद् विश इत्येतेषां धातूनां वसी विभाषा इडागमो भवति । गम-
जग्मिवान् । जगन्वान् । मो नो धातोरिति नकारः । हन-जज्ञिवान् । जघन्वान् ।

विद-विविदिवान् । विविद्वान् । विश्-विविशिवान् । विविश्वान् । विशिना साहचर्या-
दिह विदेस्त्वौदादिकस्य लभार्थस्य ग्रहणम् । ज्ञानार्थस्य तु नित्यं विविद्वानित्येव
भवति । छटशेति वक्तव्यम् ॥ ददशिवान् । ददश्वान् ॥

सनिंससनिवांसम् ॥ ६६ ॥

सनोतेः सनतेवां धातोः सनिससनिवांसमिति निपात्यते(१) । अजित्वाम्ने
सनिंससनिवांसम् । इडागम एत्वाद्यभ्यासलोपाभावश्च निपात्यते । सनिङ्पूर्वाद्-
न्यत्र सेनिवांसमित्येव भवति । इन्द्रसीद् निपातन विज्ञायते(२) । भाषायां सेनि-
वांसमिति भवति ॥

अद्भनोः स्ये ॥ ७० ॥

अकारान्तानां धातूनां हन्तेश्च स्ये इडागमो भवति । करिष्यति । हरिष्यति ।
हनिष्यति । स्वरतेर्वेदाद्भनोः स्य इत्येतद्भवति विप्रतिपेधेन-स्वरिष्यति । तपर-
करणं विस्पष्टार्थम् ॥

अज्जेः सिचि ॥ ७१ ॥

अज्जेः सिचि इडागमो भवति । आज्जीत् । आज्जिष्टम् । आज्जिषुः । सिचीति
किम् ? अट् । अजिता । उदित्वाद् विभाषा भवति ॥

स्तुसुधूरुभ्यः परस्मैपदेषु ॥ ७२ ॥

स्तु सु धूश् इत्येतेभ्यः सिचि परस्मैपदे परत इडागमो भवति । अस्तावीत् ।
अस्तावीत् । अधावीत् । परस्मैपदेऽपि किम् ? अस्तोष्ट । अस्तोष्ट । अधोष्ट । अधविष्ट

यमरमनमातां सकृ च ॥ ७३ ॥

यम रम नम इत्येतेषामङ्गानामाकारान्तानां च सगागमो भवति परस्मैपदे सिचि
इडागमश्च । यम्-अयसीत् । अयसिष्टम् । अयसिषुः । रम्-व्यरंसीत् । व्यरसि-
ष्टम् । व्यरंसिषुः । नम्-अनसीत् । अनसिष्टम् । अनसिषुः । आकारान्तानाम्-
अयासीत् । अयासिष्टम् । अयासिषुः । यमादीनां हलन्तलक्षणा वृद्धिः प्राप्ता सा,
नेतीति प्रतिषिध्यते । परस्मैपदेऽप्यित्येव । अयस्त । अरस्त । अनस्त ॥

स्मिपूङ्गुरब्जशां सनि ॥ ७४ ॥

स्मिङ् पूङ् अज्जु अश् इत्येतेषां धातूनां सनीडागमो भवति । तिस्मयिषते ।
पिपयिषते । अरिरिषति । अज्जिषति । अशिशिषते । हकारग्रहणं पूजो मा भूत्-
पुपूषति इत्येव तस्य भवति । अशेरुदितो ग्रहणादश्नतेनित्यमिडागमोऽस्येव ॥

किरश्च पञ्चभ्यः ॥ ७५ ॥

किरादिभ्यः पञ्चभ्यः सनि इडागमो भवति । कृ-चिकरिषति । गृ-जिगरिषति ।

(१) “सनिपूर्वस्य सनोते. सनतेवां सनिससनिवांसमिति निपात्यते” इति कचिः पाठ
उपरभ्यते । (२) इय चाजुर्धा इन्द्रस्येव नियतेति ह्यदायेव निपातन विज्ञायते इति पा० ॥

इङ्-दिदरिपते । इङ्-दिधरिषते । प्रच्छ पिप्रच्छिपति । पञ्चभ्य इति किम् ? तिसृशति । किरतिगिरयोरिद् सनि वेति विकृतर प्राप्त । वृतो वेति चास्येष्टो दीघव नेच्छन्ति ॥

रदादिभ्य सार्वधातुके ॥ ७६ ॥

रदादिभ्य उत्तरस्य बलादे सार्वधातुकस्य इडागमो भवति । रुद्-रोदिति । स्वप-
स्वपिति । श्वस-श्वसिति । अन्-प्रागिति । जङ्-जङ्गिति । पञ्चभ्य इयेव । जायति ।
सार्वधातुक इति किम् ? स्वप्ता । बलादेरित्येव । रदति ॥

ईश से ॥ ७७ ॥

ईश उत्तरस्य से इत्येतस्य सार्वधातुकस्य इडागमो भवति । ईशिपे । ईशिष्व ॥

ईडजनोर्ध्वे च ॥ ७८ ॥

ईड जन इत्येताभ्यामुत्तरस्य ध्वे इत्येतस्य से इत्येतस्य च सार्वधातुकस्य इडा
गमो भवति । ईडिध्वे । ईडिध्वम् । ईडिपे । ईडिष्व । जनिध्वे । जनिध्वम् । जनिपे ।
जनिष्व । जनी प्रादुर्भाव इयस्य ह्यनन्दसत्त्वात्, श्यनो लुक् उपधालोपाभावश्च ।
जन जनन इत्यस्यापि श्लुविकरणस्य ग्रहणमत्रेप्यते ॥ तस्य कमव्यतिहारे व्यतिज
ज्ञिपे । व्यतिजज्ञिष्व । व्यतिजज्ञिध्वे । व्यतिजज्ञिध्वम् इति च भवति । भवेत्तद्वे
ईशेरपि इडागम इष्यते । ईशिध्वे । ईशिध्वमिति, तदर्थं केचिदीडजनो र्व्वे चेति सूत्र
पठन्ति । तत्र सकारादे सेशब्दस्य सूत्र एवोपादानाच्चशब्दो भिन्नक्रम ईशेरनुकर्मणार्थो
विज्ञायते । ईडीशिजना सेध्वयोरित्यक्रमेव सूत्र न पठित, विचित्रा हि सूत्रस्य वृत्ति
पाणिनेरिति । ध्वे इति कृतद्वेरे वस्य ग्रहणात् लङि ध्वमि न भवितव्यमिडा । लोटि
पुनरेकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद् भवितव्यमिडा ॥

लिङ् सलोपोऽनन्त्यस्य ॥ ७९ ॥

(१) सार्वधातुक इति वर्तते । सार्वधातुके यो लिङ् तस्य अनन्त्यस्य सकारस्य लोपो
भवति । क पुनरनन्त्यो लिङ् मकार ? यो यास्मृदस्मृदसीयुगम् । कुर्यात् । कर्ष्याताम् ।
कुर्यु । कुर्वीत । कुर्वीयाताम् । कर्वीरन् । अनन्त्यस्येति किम् ? कर्षु । कुर्या । सार्व
धातुक इत्येव । क्रियास्ताम् । क्रियासु । कृपीष्ट । कृपीयास्ताम् । कृपीरन् ॥

अतो येय ॥ ८० ॥

अकारान्तादत्राहुत्तरस्य या इत्येतस्य सार्वधातुकस्य इय इत्ययमादेशो भवति ।
पचेत् । पचेताम् । पचेयुरित्यत्रोत्पन्नान्तादिति पररूप बाधितम् । अत इति किम् ?
चिनुयात् । सुनुयात् । तपरकरण किम् ? यायात् । सार्वधातुक इत्येव, चिकीर्ष्यात् ।
ननु चानो लोपेनात्र भवितव्यम् । पचेदि-यत्रापि हि तर्हि, अतो दीघो यन्तीति दीर्घ
त्वेन भवितव्यम् । तदनेनावश्यं विध्यन्तर बाधितव्यम् । स यथैव दीर्घस्य बाधक

१ सार्वधातुक इति वर्तते इति एकस्मिन् पुस्तके नास्ति ।

पृथमतोलोपस्यापि बाधकः स्यात् । स्यादेतदेवं यदि दीर्घः सार्वधातुके विधीयते । अथ तु तिङि विधीयते, तदा येन नाप्राप्तिन्यायेन दीर्घस्यैव बाधकः स्यात् पुनरतोलोपस्य । येय इत्यविभक्तिको निर्देशः । य इतिवा पठ्यनिर्देशे यलोपस्यासिद्धत्वमनाधित्याद्गुणः कृतः, सौत्रवाङ्निर्देशस्येति । केचिद् अत्रातो यासिय इति सूत्रं पठन्ति । तेषां सकारान्तः स्थानी पठ्यसमासश्च ।

आतो छितः ॥ ८१ ॥

आकारस्य छिद्वचनस्य अकारान्तादङ्गादुत्तरस्य सार्वधातुकस्य ह्य् इत्ययमादेशो भवति । पचेते । पचेथे । पचेताम् । पचेथाम् । यजेते । यजेथे । यजेताम् । यजेथाम् । सार्वधातुकमपिदित्यत्र न छितीव छिद्वदित्येवमङ्गीक्रियतेऽपितु छित इव छिद्वदिति । पूर्वसूत्र एव उच्यते छिपतीतिप्रसिद्धये तथाङ्गीकरणम् । यदि गाङ्गुटादिसूत्रे छित इव छिद्वचनवतीत्येवमङ्गीक्रियते तदा, अनुदात्तछित आत्मनेपदमिति आत्मनेपदं प्राप्नोतीति । आत इति किम् ? पचन्ति । यजन्ति । पचन्ते । यजन्ते छित इति किम् ? पचावहे । पचामहे । अत इत्येव । चिन्वाते । सुन्वाते । तपरकरण किम् ? मिमाते, मिमाथे ॥

आनेमुक् ॥ ८२ ॥

आने परतोऽङ्गस्यातो मुगागमो भवति । पचमानो, यजमानः । अकारमात्रमक्षोऽयं मुक् अदुपदेशग्रहणेन गृह्यत इति अदुपदेशादिति लसार्वधातुकानुदात्तत्वं भवति । यद्येवमातो छित इत्ययमपि विधिः प्राप्नोति ? तपरनिर्देशात् भविष्यति । मुकि सत्यध्यर्द्धमात्रो भवति । लसार्वधातुकानुदात्तत्वमपि तर्हि न प्राप्नोति ? नैष दोषः । उपदेशग्रहण तत्र क्रियते । तेन उपदेशाद्दूर्ध्यं सत्यपि कालभेदे भवितव्यम् । तथाच पचावः पचाम इत्यत्रापि भवति ॥

ईदात्तः ॥ ८३ ॥

आस उत्तरस्यानस्य ईकारादेशो भवति । आसीनो यजते । अत्र पञ्चम्याः परस्य षष्ठी कल्प्यते ॥

अष्टन आ विभक्तौ ॥ ८४ ॥

अष्टनो विभक्तौ परत आकारादेशो भवति । अष्टाभिः । अष्टाभ्यः । अष्टानाम् । अष्टासु । विभक्ताविति किम् ? अष्टत्वम् । अष्टता । आ इति व्यक्तिनिर्देशोऽयमाकृतिनिर्देशो तु नकारस्यानेऽनुनासिकाकारः स्यात् । विकल्पेनायमाकारो भवत्येतज्ज्ञापितमष्टनो दीर्घादिति दीर्घग्रहणाद् । अष्टाभ्य औशिति च कृतात्वस्य निर्देशात्तेनाष्टभिरष्टम्य इत्यपि भवति । तदन्तविधिश्चात्रेप्यते-प्रिया अष्टौ येषां ते प्रियाष्टानः । प्रियाष्टौ ॥

रायो हलि ॥ ८५ ॥

रे इत्येतस्य हलादी विभक्तौ परत आकारादेशो भवति । राभ्याम् । राभिः ।

हलीति किम् ? रायौ । रायः । विभक्ताविति किम् ? रैत्वम् । रैता । मृजेवृद्धिरित्यतः प्राग्विभक्त्यधिकारः ॥

युष्मदस्मदोरनादेशे ॥ ८६ ॥

युष्मदस्मदित्येतयोरनादेशे विभक्तौ परत आकारादेशो भवति । युष्माभिः । अस्माभिः । युष्मासु । अस्मासु । अनादेश इति किम् ? युष्मत् । अस्मत् । हलीत्यधिका-
रादप्यत्र न स्यात् । उत्तरत्र त्वनादेशप्रहणेन प्रयोजनं योऽचीति । तदिहैव क्रियते ॥

द्वितीयायां च ॥ ८७ ॥

द्वितीयायां च परतो युष्मदस्मदोराकारादेशो भवति । त्वाम् । माम् । युवाम्
आवाम् । युष्मान् । अस्मान् । आदेशार्थं वचनम् ॥

प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायाम् ॥ ८८ ॥

प्रथमायाश्च द्विवचने परतो भाषायां विषये युष्मदस्मदोराकारादेशो भवति
युवाम् । आवाम् । प्रथमाया इति किम् ? युवयोः । आवयोः । द्विवचन इति किम् ?
त्वम्, अहम्, यूयम्, वयम् । भाषायामिति किम् ? युवं वस्त्राणि पीवसा वसाथे ॥

योऽर्चि ॥ ८९ ॥

अजादौ विभक्तावनादेशे युष्मदस्मदोर्यकारादेशो भवति । त्वया । मया । त्वयि ।
मयि । युवयोः । आवयोः । अचीति किम् ? युवाभ्याम्, आवाभ्याम् । युष्मदस्मदो-
रादेश इत्यत्र यदि हलीत्यनुवर्तते शक्यमकर्तुमचीत्येतत् । तत्क्रियते विस्पष्टार्थम्
अनादेश इत्येव । त्वन्नच्छति । मन्नच्छति ॥

शेपे लोपः ॥ ९० ॥

शेपे विभक्तौ युष्मदस्मदोलोपो भवति । कश्च शेपः, यत्राकारो यकारश्च न विहितः
पञ्चम्याश्च चतुर्थ्याश्च षष्ठीप्रथमयोरपि ।

यान्यद्विवचनान्यत्र तेषु(१) लोपो विधीयते ॥

त्वम् । अहम् । यूयम् । वयम् । तुभ्यम् । मय्यम् । युष्मभ्यम् । अस्मभ्यम् ।
त्वात् । मत् । युष्मात् । अस्मात् । त्व । मम् । युष्माकम् । अस्माकम् । शेपग्रहण
विस्पष्टार्थम् । शेपे लोपे कृते स्त्रियां टाप् कस्माच्च भवति, त्वं ब्राह्मणी, अहं ब्राह्मणी
सस्त्रिपातलक्ष्णो विधिरनिमित्तं तद्विधातस्य । अलिङ्गे वा युष्मदस्मदी इति । केचित्
शेपे लोपं टिलोपमिच्छन्ति । कथम् ? वक्ष्यमाणादेशापेक्षः शेपः, ते चादेशा मपर्यन्तस्य
विधीयन्ते । तेन मपर्यन्ताद्योऽन्यः स शेप इति । तत्राय लोप इति टिलोपो भवति ।

मपर्यन्तस्य ॥ ९१ ॥

मपर्यन्तस्येत्ययमधिकारो, यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामो मपर्यन्तस्येत्येवं तद्वेदित
व्यम् । वषयति-युवावौ द्विवचने । युवाम् । आवाम् । मपर्यन्तस्येति किम् ? युः

कामावकामिति साकच्छस्य मा भूत् । त्वमादेकवचने-स्वया । मया । मपर्यन्तस्येति किम् ? सर्वस्य मा भूत् । तथा च सति स्वमयोत्कारस्य, योऽचोति यकारे कृतेऽनिष्ट रूपं स्यात् । मान्तस्येत्येव सिद्धेऽस्मिन् यत्प्रतिग्रहणं कृतमवधिद्योतनार्थं तन्मान्ते मा भूत्, कदा ? (१) यदा पर्यन्तयोः क्विपि मान्ताव विद्यते युष्मदस्मदोः, स्थानिवत् च पोरत्र कौ लुप्तत्वात् विद्यते ॥

युवायौ द्विवचने ॥ ६२ ॥

द्विवचन इत्यर्थग्रहणम् । द्विवचने ये युष्मदस्मदी द्वयर्थमिधानविषये तयोर्मपर्यन्तस्य स्थाने युव आव इत्येतावादेशौ भवतः । युवाम् । आवाम् । युवाभ्याम् । आवाम्भ्याम् । युवयोः । आवयोः । यदा समासे द्वयर्थे युष्मदस्मदी भवतः, समासार्थस्यान्यसङ्ख्यत्वादेकवचनं बहुवचन वा भवति तदापि द्वयर्थयोर्युष्मदस्मदोर्युवावौ भवतः, यदि स्वाहौ सौ इत्येवमादिना आदेशान्तरेण न याच्येते । अतिक्रान्त युवामति युवाम् । अत्यावाम् । अतिक्रान्तान् युवामतियुवान् । अत्यावान् । अतिक्रान्तेन युवामतियुवया । अत्यावया । अतिक्रान्तैर्युवामतियुवाभिरत्यावाभिः । अतिक्रान्तेभ्यो युवामतियुवभ्यमत्यावभ्यम् । अतिक्रान्ताद् युवामतियुवद् । अत्यावद् । अतिक्रान्तेभ्यो युवामतियुवद् । अत्यावद् । अतिक्रान्तानां युवामतियुवाकम् । अत्यावाकम् । अतिक्रान्ते युवामतियुवयि । अत्यावयि । अतिक्रान्तेषु युवामतियुवासु अत्यावासु । स्वाहादीना विषये तु परत्वात् एव भवन्ति । अतिक्रान्तो युवामतित्वम् । अत्यहम् । अतिक्रान्ता युवाम्, अतियूयम् । अतिवयम् । अतिक्रान्ताय युवाम्, अतितुभ्यम् । अतिमहम् । अतिक्रान्तस्य युवामतित्व । अतिमम । यदा तु युष्मदस्मदी एकत्ववहुत्वयोर्वर्तन्ते, समासार्थस्तु द्वित्वे, तदा युवावौ न भवतः । अतिक्रान्तौ स्वाम्, अतित्वाम् । अतिमाम् । अतिक्रान्तौ युष्मान्, अतियुष्मानत्यस्मान् । एवं सर्वत्र ज्ञेयम् ॥

यूययौ जसि ॥ ६३ ॥

युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य जसि परतो यूय वय इत्येतावादेशौ भवतः । यूयम् । वयम् । परमयूयम् । परमवयम् । अतियूयम् । अतिवयम् । तदन्तविधिरत्र भवति । श्रद्धाधिकारे तस्य च ग्रहणं भवति (२) तदुत्तरपदस्य चेति ।

त्वाहौ सौ ॥ ६४ ॥

युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य सौ परे त्व अह इत्येतावादेशौ भवतः । त्वम् । अहम् । परमत्वम् । परमाहम् । अतित्वम् । अत्यहम् ॥

(२) माभूत् यदा तदेति परमज्योतिषः पाठः । (३) श्रद्धाधिकारे तस्य तदुत्तरपदस्य

'यदि बहुषु पुल्लेखे नास्ति तदेव तु युक्त्वं, परमज्योतिषनात् ।

तुभ्यमहौ डयि ॥ ६५ ॥

युष्मदस्मदोर्मर्ष्यन्तस्य तुभ्य मद्य इत्येतावादेशौ भवतो ऽपि परतः । तुभ्यम् । मद्यम् । परमतुभ्यम् । परममद्यम् । अतितुभ्यम् । अतिमद्यम् ॥

तवममौ डसि ॥ ९६ ॥

युष्मदस्मदोर्मर्ष्यन्तस्य तव मम इत्येतावादेशौ भवतो ऽसि परतः । तव । मम । परमतव । परममम । अतितव । अतिमम ।

त्वमावेकवचने ॥ ६७ ॥

एकवचन इत्यर्थनिर्देशः । एकवचने ये युष्मदस्मादी एकार्धाभिधानविषये तयोर्मर्ष्यन्तस्य स्थाने त्व म इत्येतावादेशौ भवतः । त्वाम् । माम् । त्वया । मया । त्वत् । मत् । त्वयि । मयि । यदा समाये एकार्थं युष्मदस्मादी भवतः, समासार्थस्य त्वन्यसरावाद् द्विवचन बहुवचन वा भवति, तदापि त्मावादेशौ भवतः । आदेशान्तराणां तु त्वाहौ सावित्येवमादीनां विषये पूर्वविप्रतिषेधेन त एवेष्यन्ते । अतिक्रान्तस्वामतित्वम् । अत्यहम् । अतिक्रान्तौ त्वामतित्वाम् । अतिमाम् । अतिक्रान्तान् स्वामतित्वान् अनिमाम् । अतिक्रान्ताभ्या त्वामतित्वाभ्याम् । अतिमाभ्याम् । अतिक्रान्तैस्वामतित्वाभिः । अतिमाभिः । इत्येवमाद्युदाहार्यम् ।

प्रत्ययोत्तरपदयोश्च ॥ ६८ ॥

एकवचन इत्यनुवर्तते । प्रत्यये उत्तरपदे च परत एकत्वे वर्तमानयोर्युष्मदस्मदोर्मर्ष्यन्तस्य त्व म इत्येतावादेशौ भवतः । तवाय, त्वदीयः । मदीयः । अतिशयेन त्व, त्वत्तरः । मत्तरः । त्वामित्छति, त्वद्यति । मद्यति । त्वमित्राचरति, त्वद्यते । मद्यते । उत्तरपदे-तव पुत्रस्त्वपुत्र । मपुत्रः । त्व नाथोऽस्य, त्वज्जाथो, मज्जाथः । एकवचन इत्येव । युष्माकमिद् युष्मदीयम् । अस्मदीयम् । युष्माकपुत्रोऽस्माक पुत्रो युष्मत्पुत्रोऽस्मत्पुत्रः । विभक्तावित्यधिकारात् पूर्वयोगो विभक्तावेव । ततोऽन्यत्रापि प्रत्यये उत्तरपदे च यथा स्यादित्ययमारम्भः । ननु चात्राप्यन्तर्यतिनी विभक्तिरस्ति, तस्यामेवादेशौ भविष्यतः ? नैव शक्य, लुका तस्या भवितव्यम् । बहिरङ्गोलुक्, अन्तरङ्गावादेशौ प्रथम तौ भविष्यतः । एतदेव तद्धादेशवचन ज्ञापकमन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गोऽपि लुक् वाचते इति । तेन गोमाद् प्रियोऽस्य गोमप्रिय इत्येवमादौ जुमादि लुका वाच्यते । पुन च सति त्वाहौ सावित्येवमादयोऽपि प्रत्ययोत्तरपदयोरादेशा न भवन्ति । त्व प्रधानमेपां त्वप्रधानाः । मत्प्रधानाः । यूयं पुत्रा अस्य युष्मत्पुत्रोऽस्मत्पुत्रः । तुभ्य हित त्वद्वित, मद्वितम् । तवपुत्रस्त्वपुत्रो, मपुत्रः । अथ किमर्थमेपां त्वत्तादीनां वाचनार्थमेतच्च विशास्यते ? लुप्यत्तित्यत्येपक्षयः । ज्ञापकायै हेनस्मिन् बहुतरमिष्टं संगृह्यते ॥

त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृचतसृ ॥ १६ ॥

त्रि चतुर् इत्येतयोः स्त्रियां वचमानयोस्तिसृ चतसृ इत्येतावादेशौ भवतो विभक्तौ परतः । तिस्रः । चतस्रः । तिसृभिः । चतसृभिः । स्त्रियामिति किम् ? त्रयः । चत्वारः । त्रीणि । चत्वारि । स्त्रियामिति चैतत् त्रिचतुरोरेव विशेषणं नाङ्गस्य । तेन यदा त्रिचतुःशब्दौ स्त्रियामङ्ग तु लिङ्गान्तरे तदाप्यादेशौ भवन एव—प्रियास्तिस्रो ब्राह्मण्योऽस्य ब्राह्मणस्य प्रियतिसा ब्राह्मण इति । प्रियतिस्रौ । प्रियतिस्रः । प्रियतिसृ । ब्राह्मणकुलम् । प्रियतिसृणी । प्रियतिसृणि । प्रियचतसा । प्रियचतस्रौ । प्रियचतस्रः । प्रियचतसृ । प्रियचतसृणी । प्रियचतसृणि । ननुतश्चेति समासान्तो न भवति । विभक्त्याश्रयत्वेन तिसृभावस्य बहिरङ्गलक्षणत्वात् (१) । यदा तु त्रिचतुःशब्दौ लिङ्गान्तरे स्त्रियामङ्ग तदा आदेशौ न भवतः—प्रियास्त्रयोऽस्याः, प्रियाणि त्रीणि वा अस्या ब्राह्मण्याः सा प्रियत्रिः । प्रियत्री । प्रियत्रयः । प्रियचत्वाः । प्रियचत्वारोः । प्रियचत्वारः । छत्रिभूभावे संज्ञायां कन्युपसङ्ख्यान कर्तव्यम् । तिसृका नाम ग्रामः । छत्रतत्प्राप्त्युदात्तनिपातन कर्तव्यम् । चतस्रः पश्येत्पत्र, चतुरः शसीत्येव स्वरो मा भूत् । चतसृणामित्यत्र तु पट्त्रिचतुभ्यां हलादिरित्येव स्वरो भवति । हलादिग्रहण-सामर्थ्याच्चिपातनस्वरो बाध्यते ।

अचि र ऋतः ॥ १०० ॥

तिसृ चतसृ इत्येतयोश्चतः स्थाने रेफादेशो भवति अजादौ विभक्तौ परतः । तिस्रस्तितृन्ति । तिस्रः पश्य । चतस्रस्तितृन्ति । चतस्रः पश्य । प्रियतिस्र आनय । प्रियचतस्र आनय । प्रियतिस्रः स्वम् । प्रियचतस्रः स्वम् । प्रियतिस्रि निधेहि प्रियच तस्त्रि निधेहि । पूर्वसवर्णोत्पदिसर्वनामस्थानगुणानामपवादः । परमपि द्विसर्वनाम स्थानगुण पूर्वविप्रतिपेधेन बाधते । अचीति किम् ? तिसृभिः । चतसृभिः । ऋत इति तिसृचतस्रोः प्रतिपत्यर्थमन्यथा हि तदपवादस्त्रिचतुरोरेवायमादेशो विज्ञायेत ॥

जराया जरसन्यतरस्याम् ॥ १०१ ॥

जरा इत्येतस्य जरसिस्थयमादेशो भवति, अन्यतरस्यामजादौ विभक्तौ परतः । जरसा दन्ताः शीर्यन्ते । जरया दन्ताः शीर्यन्ते । जरसे स्वा परिदधुः । जरायै स्वा परिदधुः । अचीत्येव । जराभ्याम् । जराभिः । नुमो जरसादेशो विप्रतिपेधेन । अति-जरांसि ब्राह्मणकुलानि । द्रुहातिजरस ब्राह्मणकुलं पश्येति तुङ्ग भवति, आनुपूर्व्या सिद्धत्वात् । अतिजर अमिति स्थिते लुगम्भावो जरस्भाव इति त्रीणि कार्याणि युगपत् प्राप्नुवन्ति । तत्र लुक् तावदपवादत्वादम्भावेन बाध्यते । अम्भावोऽपि परत्वा-ज्जरसादेशेन, न च पुनर्लुक्तात् प्रवर्तते भट्टावतरत्वाद् इत्येवमेव भवति—अतिजरस ब्राह्मणकुलं पश्येति । प्रथमैकवचने तृतीयाबहुवचने च अतिजर ब्राह्मणकुलं तिष्ठति,

अतिजरैरिति च भवितव्यमिति गोनर्दीयमतम् । किं कारणम् ? सच्चिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति । अन्ये त्वनित्यत्वादस्या परिभाषाया अतिजरसं ब्राह्मणकुलं तिष्ठति अतिजरसैरित्येव भवितव्यमिति मन्यन्ते ॥

त्यदादीनामः ॥ १०२ ॥

त्यदित्येवमादीनामकारादेशो भवति विभक्तौ परतः । त्यद्-स्यः । त्वौ । त्वे । तद्-सः । तौ । ते । यद्-यः । यौ । ये । एतद्-एयः । एतौ । एते । इदम्-अयम् । इसौ । इमे । अदस्-असौ । अमू । अमी । द्वि-द्वौ । द्वाभ्याम् ॥ द्विपर्यन्तानां त्यदादीनामत्वमिष्यते ॥ इह न भवति-भवत्-भवान् । संशोपसर्जनीभूतास्त्यदादयः पाठादेव पर्युदस्ता इतीह न भवति-यद् । त्यदौ । त्यदः । अतित्यद । अतित्यदौ । अतित्यदः । त्यदादिप्रधाने तु शब्दे भवन्त्येव-परमसः । परमतौ । परमते ॥

किम् कः ॥ १०३ ॥

किम् इत्येतस्य क इत्ययमादेशो भवति विभक्तौ परतः । कः । कौ । के । साकृक्स्याप्ययमादेशो भवति, तेनाकार एव इमो न विधीयते, इमोदिति ॥

कु तिहोः ॥ १०४ ॥

तकारादौ हकारादौ च विभक्तौ परतः किमित्येतस्य कु इत्ययमादेशो भवति । कुतः । कुत्र । कुह । तिहोरितीकार उच्चारणार्थः ॥

क्वाति ॥ १०५ ॥

अतीत्येतस्यां विभक्तौ परतः किमित्येतस्य क्व इत्ययमादेशो भवति । क्व गमिष्यसि । क्व भोक्ष्यते । आदेशान्तरवचनमोर्गुणनिवृत्त्यर्थम् । किमोद्धविति च प्रत्ययान्तर न विधीयते साकृक्कार्थम् ॥

तदोः सः सावनन्त्ययोः ॥ १०६ ॥

त्यदादीनां तकारदकारयोरनन्त्ययोः सकारादेशो भवति सौ परतः । त्यद्-स्यः । तद्-सः । एतद्-एयः । अदस्-असौ । अनन्त्ययोरिति किम् ? हे स । सा ॥

अदस औ सुलोपश्च ॥ १०७ ॥

अदसः सौ परतः सकारस्य औकारादेशो भवति सोश्च लोपो भवति । असौ । औत्वप्रतिषेधः साकृक्काद्वा वक्तव्यः सादुःख च ॥ यदा औत्वप्रतिषेधस्तदा सकार-दुत्तरस्य उाव भवति । अमुकः । असकौ । ॥ उत्तरपदभूतानां त्यदादीनामकृतसन्धी-नामादेशा वक्तव्याः ॥ परमाहम् । परमायम् । परमानेन ॥

अदसः सोर्भवेदौव किं सुलोपो विधीयते ।

ह्रस्वारलुप्येत संबुद्धिर्न हलः प्रकृत हि तव ॥

आप एव भवेत्तस्मिन् हलीत्यनुवर्तनात् ।

प्रत्ययरथाच्च कादित्वे शीभावश्च प्रसज्यते ॥

इदमो मः ॥ १०८ ॥

इदम- सौ परतो मकारोऽन्तादेशो भवति । इयम् । अयम् । इदमो मकारस्य मकारवचनं व्यदात्तव्यवाचनार्थम् ॥

दश्च ॥ १०९ ॥

इदमो दकारस्य स्थाने मकारादेशो भवति विभक्तौ परतः । इमौ । इमे । इमम् । इमौ । इमान्(१) ॥

यः सौ ॥ ११० ॥

इदमो मकारस्य यकारादेशो भवति सौ परतः । इयम् । उत्तरसूत्रे पुंसीति वचनात् स्त्रियामयं यकारः ॥

इदोऽय् पुंसि ॥ १११ ॥

इदम इद्रूपस्य पुंसि सौ परतोऽय् इत्ययमादेशो भवति । अयं बाह्यः । पुंसीति किम् ? इयं बाह्यः ॥

अनाप्यकः ॥ ११२ ॥

इदमोऽङ्कारस्य इद्रूपस्य स्थाने अन् इत्ययमादेशो भवति अपि विभक्तौ परतः । अनेन । अनयोः । अक इति मिम् ? इमकेन । इमकयोः । आपीति प्रत्याहारसूतीये-
व वचनात् प्रभृति सुपः पकारेण ॥

हलि लोपः ॥ ११३ ॥

हलादौ विभक्तौ परत इदमोऽङ्कारस्य इद्रूपस्य लोपो भवति । आप्याम् । एभिः । एभ्यः । एषाम् । एषु । नानर्थकेऽलोन्यत्रिधिरिति सर्वस्थायमिद्रूपस्य लोपः । अथवा नायमिल्लोपः । अनाप्यक इति अन्ग्रहणमनुवर्तते(२) ॥

मृजेर्बृद्धिः ॥ ११४ ॥

विभक्ताविति निवृत्तम् । मृजेरङ्गस्य इको बृद्धिर्भवति । मार्षा । मार्षुम् । मार्ष-
ज्यम् । मृजेरिति धातुग्रहणमिदं, धातोश्च कायमुच्यमान धातुप्रत्यय एव वेदितव्य-
म्, तेन कसपरिमृङ्ग्यां, कसपरिमृङ्मित्यत्र न भवति ॥

अचो जगिति ॥ ११५ ॥

अजन्तस्याङ्गस्य भिति गिति च बृद्धिर्भवति । भिति-एकस्तण्डुलनिचायः । द्वो
शूर्पनिष्पादौ । कारः । हारः । गिति-गौः । गावौ । गात्रः । सखायौ । सखायः ।
जैत्रम् । यौत्रम् । च्यौतः । जयतेर्यौतेश्च, उणादयो बहुलमिति पूष् प्रत्ययः ।
च्यवत्तेरपि लण् ॥

(१) कचित्पुस्तकागारे पाठोऽयम्—“इदसाविति न सम्बन्धो उत्तरसूत्रे सावितिवच-
नात्” इति । (२) अयमाप्यमनोऽबोध्यलोप इति पा० ॥

अत उपधाया ॥ ११६ ॥

अहोपधाया अकारस्य स्थाने त्रिति गिति च प्रत्यये वृद्धिर्भवति । पाठ ।
त्याग । याग । पाचयति । पाचक । पाठयति । पाठक । अत इति किम् ? भेदयति,
भेदक । उपधाया इति किम् ? चकासयति, तच्चक ॥

तद्धितेऽप्यचामादेः ॥ ११७ ॥

तद्धिते त्रिति गिति च प्रत्यये परतोऽङ्गस्याचामादेरच स्थाने वृद्धिर्भवति ।
आर्ग्य । वास्य । दाचि । प्राचि । गिति-औपगव । कल्पन्व । त्याश्रो नागत
इत्यत्राचामादिवृद्धिरन्त्योपधालक्षणा वृद्धि राधते ॥

किति च ॥ ११८ ॥

किति च तद्धिते परतोऽङ्गस्याचामादेरच स्थाने वृद्धिर्भवति । नडादिभ्य षक्-
नाडायन । चारायण । प्राग्बहुतेष्टर्-आङ्गिक । शालाङ्गिक ॥

इति काशिकाया वृत्ती सप्तमाध्यायस्य द्वितीय पादः ॥ ७ ॥ २ ॥

अथ सप्तमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

देविकाशिशपादित्यगडदीर्घसत्रश्रेयसामात् ॥ १ ॥

देविका शिशपा दित्यवाट् दीर्घसत्र श्रेयस इत्येतेषामङ्गानामचामादेरच स्थाने
वृद्धिर्भवेत् अकारो भवति त्रिति गिति किति तद्धिते परत । देविकाया भवसुन्व-
दाविकमुदकम् । देविकाकृत्वे भवा शालय, दाविकाकृत्वा शालय । पूर्वदेविका
नाम प्राचा ग्राम । तत्र भव पूर्वदाविक । प्राचा ग्रामनगराणामित्युत्तरपदवृद्धि
साप्याकार एव भवति । शिशपा-शिशपाया विकारश्चमस, शाशपश्चमस । पला
शादिरयम् । तेन पले अण, अनुदात्तादिलक्षणे वा अञ् । शिशपास्थले भवा,
शाशपास्थला । पूर्वशिशपा नाम प्राचा ग्राम, तत्र भव पूर्वशाशप । दित्यवाट्-
दित्यौह इद दात्यौहम् । दीर्घसत्र-दीर्घसत्रे भव दार्घसत्रम् । श्रेयस-श्रेयसि भव,
आयसम् । वहीनरस्येद्वचनम् ॥ वृद्धिर्विषयेऽचामादेरच स्थाने वहीनरस्य
इकारादेशो भवति । वहीनरस्यापय, वैहीनरि । केचित्तु विहीनरस्यैव वैहीनरि
मिच्छन्ति ॥

केकयमित्रयुप्रलयानां यादेरिय ॥ २ ॥

केकय मित्रयु प्रलय इत्येतेषां यकारादेरिय इत्ययमादेशो भवति तद्धिते त्रिति
गिति किति च परत । केकयस्यापत्य केकेय । जनपदशब्दात् सृष्ट्रियादित्यत्र
व्यय । मित्रयुभावेन श्लाघते, मैत्रेयिकया श्लाघते । गोत्रचरणाच्छ्लाघायाका

रतदवेतेतिवति बुञ् । लौकिकं हि तत्र गोत्रं गृह्यते । लोके ऋषिशब्दो गत्रमित्यभिधीयते । प्रलय-प्रलयादागतं, प्राण्यमुदकम् ॥

न खाभ्यां पदान्ताभ्यां पूर्वौ तु ताभ्यामैव ॥ ३ ॥

यकारवकाराभ्यामुत्तरस्य अचामादेरचः स्थाने वृद्धिर्न भवति ताभ्यां तु यकार-वकाराभ्यां पूर्वमैजागमौ भवतो जिति जिति किति च तद्धिते परतः । यकारादौकारः । वकारादौकारः । व्यसने भवं, वैयसनम् । व्याकरणमधीते, वैयाकरणः । स्वश्वस्यापत्यं, सौवश्वः । खाभ्यामिति किम् ? ग्रथस्यापत्यं ग्रार्थिः । पदान्ताभ्यामिति किम् ? यष्टिः प्रहरणमस्य याष्टीकः । यतश्छात्रा याताः । प्रतिषेधवचनमैवोर्विषयप्रकल्प्यर्थ-मिह मा भूद्वाप्यधिः । माध्वधिरिति । नह्यत्र खाभ्यामुत्तरस्य वृद्धिप्रसङ्गोऽस्ति । वृद्धेरभावान्प्रतिषेधोऽपि नास्तीत्यप्रसङ्गः ॥ उत्तरपदवृद्धेरप्ययं प्रतिषेध इष्यते ॥ पूर्वव्यलिन्दे भवः पूर्वत्रैयलिन्दः । यत्र तूत्तरपदस्यन्धी यञ् न भवति तत्र नेष्यते प्रतिषेध-द्वे अशीती भृतो भूतो भावी वा ह्यप्रातीतिकः ॥

द्वारादीनां च ॥ ४ ॥

द्वार इत्येवमादीनां खाभ्याम् उत्तरपदस्याचामादेरचः स्थाने वृद्धिर्न भवति पूर्वौ तु ताभ्यामैजागमौ भवतः । द्वारे नियुक्तः, दौवारिकः । द्वारपालस्येदं, दौवारपालम् । तदादिविधिश्चात्र भवति । स्वर-स्वरमधिगृह्य कृतो ग्रन्थः, सौवरः । सौवरोऽध्यायः । सौवर्यः सप्तम्य इति । व्यलकश-न्यलकशे भव, वैयलकशः । स्वरित-स्वस्तीत्याह, सौवस्तिकः । स्वर-स्वर्भवं, सौवः । अज्वयपातां भमात्रे टिलोपः स्वर्गममाह, सौवर्गमिकः । स्वाध्याय इति केचित् पठन्ति, तदनर्थकम् । शोभनोऽध्याय, इत्येतस्यां व्युत्पत्तौ तु पूर्वगैव सिद्धम् । अथाप्येवं व्युत्पत्तिः क्रियते-स्वोऽध्यायः स्वाध्याय इति । एवमप्यत्रैव स्वशब्दस्यैव पाठात्सिद्धम् । तदादावपि हि वृद्धिरियं भवत्येव । स्फयकृत-स्फयकृतस्यापत्यं, रफैयकृतः । स्वादुमृदु-स्वादुमृदुन इदं, सौवादुमृदवम् । श्वन्-शुन इदं, शौवनम् । अखगि इति प्रकृतिभावः । शुनो विकारो मासं, शौवम् । प्राजि-जतादिभ्योऽजित्यञ् । श्रादंष्ट्रायां भवः, शौवादंष्ट्रो मणिः । स्वस्येदं, सौवम् । स्वग्रामे भव, सौवग्रामिकः । अध्यात्मादित्वाद्गञ् । अपदान्तार्थोऽयमारम्भः । द्वार । स्वर । स्वाध्याय । व्यलकश । स्वरित । स्वर । स्फयकृत । स्वादुमृदु । श्वन् । स्व । द्वारादिः ॥

न्यग्रोधस्य च केवलस्य ॥ ५ ॥

न्यग्रोधशब्दस्य केवलस्य यकारादुत्तरस्याचामादेरचः स्थाने वृद्धिर्न भवति तस्माच्च पूर्वमैकार आगमो भवति । न्यग्रोधस्य विकारः, नैयग्रोधक्षमसः । केवल-स्येति किम् ? न्यग्रोधमूले भवाः शालयः, न्याग्रोधमूलाः शालयः । न्यग्रोह्यतीति न्यग्रोध इति व्युत्पत्तिपदे नियमार्थमव्युत्पत्तिपदे विश्वार्थम् ॥

न कर्मव्यतिहारे ॥ ६ ॥

कर्मव्यतिहारे यदुक्तं तन्न भवति । प्रतिषेधागमयोरयं प्रतिषेधः । व्यावक्रोशी व्यावलेखी । व्याववर्ती । व्यावहासी वर्तते । कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियामिति णच् प्रत्ययस्तदन्ताणञ् स्त्रियामञ्(१) ॥

स्वागतदीनां च ॥ ७ ॥

स्वागत इत्येवमादीनां यदुक्तं तन्न भवति । स्वागतमित्याह, स्वागतिकः । स्वध्वरेण चरति, स्वाध्वरिकः । स्वङ्गस्यापत्य, स्वाङ्गिः । व्यङ्गस्यापत्यं, व्याङ्गिः । व्यङ्गस्यापत्य, व्याङ्गिः । व्यवहारेण चरति, व्यावहारिकः । व्यवहारशब्दोऽप्य लौकिके वृत्ते वर्तते न तु कर्मव्यतिहारे । स्वपतौ साधु, स्वापतेयः । द्वारादिषु स्वशब्दपाठादत्र प्राप्तिः । स्वागत । स्वध्वर । स्वङ्ग । व्यङ्ग । व्यङ्ग । व्यवहार । स्वपति । स्वागतादिः ॥

श्वादेरिन्वि ॥ ८ ॥

श्वादेरङ्गस्य इति परतो यदुक्तं तन्न भवति । श्वभक्षस्यापत्य, श्वभक्षिः । श्ववृष्टिः । श्वनृशब्दो द्वारादिषु पठ्यते, तत्र तदादिविधिर्भवतीत्येतदेव वचनं ज्ञापकम् । छङ्कारादिग्रहणं कर्तव्यं, श्वागणिकाद्यर्थमुक्तं । श्वगणेन चरति, श्वगणिकः । श्वाचूषिकः ॥ तदन्तस्य चान्यत्रापि तद्विते प्रतिषेध इष्यते ॥ श्वभक्षेरिदं श्वभक्षम् ॥

पदान्तस्यान्यतरस्याम् ॥ ९ ॥

श्वादेरङ्गस्य पदशब्दान्तस्यान्यतरस्या यदुक्तं तन्न भवति । आपदस्येद, आपदम् । शौवापदम् ॥

उत्तरपदस्य ॥ १० ॥

उत्तरपदस्येत्ययमधिकारः, हनस्तो विष्णुलोरिति प्रागेतस्मात् यदित ऊर्ध्वमनुष्मिन्याम् उत्तरपदस्येत्येव तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यत्यवयवाहतोः । पूर्ववार्पिकम् । अपरवार्पिकम् । पूर्वहैमनम् । अपरहैमनम् । यत्र पञ्चमीनिर्दुर्देशो नास्ति, जे प्रोष्ठपदानामित्येवमादौ तदर्थमुत्तरपदाधिकारः । पञ्चमीनिर्दुर्देशेऽपि विस्पष्टार्थं वृद्धेश्वर्यपदेशार्थम् । उत्तरपदबुद्धौ सर्वं चे युत्तरपदाधिकारे या वृद्धिरित्येव विज्ञायते ॥

अवयवाहतोः ॥ ११ ॥

अवयववाचिन उत्तरस्य ऋतुवाचिन उत्तरपदस्याचामादेरचो वृद्धिर्भवति तद्विते जिति गिति किति च परतः । पूर्ववार्पिकम् । पूर्वहैमनम् । अपरवार्पिकम् । अपरहैमनम् । पूर्व वर्षाणामपरं वर्षाणामित्येकदेशितस्मात् । तन्न भव इत्येतस्मिन्नर्थे, वर्षाम्यपृक्, हेमन्ताच्च, सर्वत्राणू च तलोपश्च इत्यण् प्रत्ययः । तत्र ऋतोर्बुद्धिमद्विधा-

वचयवादिति(१) तदन्तविधिः । अवयवादिति किम् ? पूर्वासु वर्णसु भवं पौर्व-
पिकम् । कालाट्टञ् इति टञ् । अवयवपूर्वरूपैव तदन्तविधिर्नान्यस्य ॥

सुसर्वाद्धाजनपदस्य ॥ १२ ॥

सु सर्वं अर्द्ध इत्येतेभ्य उत्तरस्य जनपदवाचिन उत्तरपदस्याचामादेरचो वृद्धि-
र्भवति तद्विते जिति जिति किति च परतः । सुपाञ्चालकः । सर्वपाञ्चालकः । अर्द्ध-
पाञ्चालकः । जनपदतद्वध्योश्च, अवृद्धादपि बहुवचनविषयादिति धुञ् । सुसर्वाद्ध-
द्विशब्देभ्यो जनपदस्येति तदन्तविधिः ॥

दिशीऽमद्राणाम् ॥ १३ ॥

दिग्वाचिन उत्तरस्य जनपदवाचिनो मद्रवर्जितस्याचामादेरचो वृद्धिर्भवति तद्विते
जिति जिति किति च परतः । पूर्वपाञ्चालकः । अपरपाञ्चालकः । दक्षिणपाञ्चालकः ।
पूर्ववत्तदन्तविधिः प्रत्ययश्च । दिश इति किम् ? पूर्वः पञ्चालानां, पूर्वपञ्चालः । तत्र
भवः, पौर्वपञ्चालकः । अपरपञ्चालकः । अमद्राणामिति किम् ? पौर्वमद्रः । अपर-
मद्रः । मद्रेभ्योऽत्रित्पञ्चप्रत्ययः ॥

प्राचां ग्रामनगराणाम् ॥ १४ ॥

प्राचांदेशे ग्रामनगराणां दिश उत्तरेषामचामादेरचो वृद्धिर्भवति तद्वितेजितिजिति
किति च परतः । ग्रामाणाम्-पूर्वपुकांशान्यां भवः, पूर्वपुकांशमः । अपरपुकांशमः ।
(२) पूर्वकार्णामृत्तिकः । अपरकार्णामृत्तिकः । नगराणाम्-पूर्वस्मिन् पाटलिपुत्रे भवः, पूर्व-
पाटलिपुत्रकः । अपरपाटलिपुत्रकः । पूर्वकान्यकुब्जः । अपरकान्यकुब्जः । ग्रामत्वादेव
नगराणामपि ग्रहणे सिद्धे भेदेन यदुभयोरुपादानं तत्सम्बन्धभेदप्रतिपत्त्यर्थं दिक्पूर्व-
पदो हि समुदायः पूर्वपुकांशान्यादिग्रामनामधेयम् । पाटलिपुत्रादिः पुनरुत्तरप-
दमेव नगरमाह ॥ तत्र ग्रामवाचिनामग्रानामवयवस्य दिक्शब्दादुत्तरस्य नगरवा-
चिनामुत्तरपदानामवयवस्य च वृद्धिर्भूतोत्पत्त्येवमभिसवन्धः क्रियते । इतरत्र तु दिश
उत्तरेषां नगराणामित्येव । पूर्वपुकांशम इत्येवमादिषु कृतायामुत्तरपदवृद्धौ एका-
देशो भवतीति ज्ञापितं, नेन्द्रस्य परस्येति प्रतिपेधेन ॥

संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य च ॥ १५ ॥

संख्याया उत्तरपदस्य संवत्सरशब्दस्य संख्यायाश्चाचामादेरचः स्थाने वृद्धिर्भवति
तद्विते जिति जिति किति च परतः । द्वौ संवत्सरावधीष्टो भूतो भूतो भावी वा
द्विसांवत्सरिकः । संख्यायाः-द्वे पृष्ठी अधीष्टे भूतो भूतो भावी वा, द्विपृष्ठिकः ।
द्विसाप्तिकः । द्विपृष्ठादि शब्दो वर्षेषु संख्येयेषु वर्तमानः कालाधिकारविहितं प्रत्य-

(१) कचित् अवयवानामिति षड्विबहुवचनान्तः पाठः । सोऽप्युक्तः । अर्थासङ्गतेरिति-
पदमशरो (२) पूर्वकार्णामृत्तिकः । अपरकार्णामृत्तिकः इति पाठभेदः पण्डितपत्रे ॥

यमुत्पादयति परिमाणान्तस्येत्येव सिद्धे संवत्सरग्रहणं परिमाणग्रहणे कालपरिमाण-
स्याग्रहणार्थम् । तेन द्वैसमिकः । द्वैसमिक इत्युत्तरपदवृद्धिर्न भवति, द्विवर्षा, त्रिवर्षा,
माणविकेति, अपरिमाणविस्ताचितेति पर्युदासो न भवति ॥

वर्षस्याभविष्यति ॥ १६ ॥

सख्याया उत्तरस्य वर्षशब्दस्याचामादेरचो वृद्धिर्भवति तद्विते जिति गिति किति
च परतः स चेत्तद्वितो भविष्यत्यर्थे न भवति । द्वेवर्षे अधीष्टो भूतो भूतो वा, द्विवा-
पिक । त्रिवापिकः । अभविष्यतीति किम् ? यस्य त्रैवपिक धान्य निहित मृत्यवृत्तये
अधिक वापि विद्येत स सोम पातुमर्हति । त्रीणि वर्षाणि मावीति त्रैवपिकम् । अधीष्ट-
भृतयोरभविष्यतीति प्रतिषेधो न भवति । गम्यते हि तत्र भविष्यत्ता, न तु तद्वि-
तार्थः । द्वे वर्षे अधीष्टो भूतो वा कर्म करिष्यतीति, द्विवापिको मनुष्यः ॥

परिमाणान्तस्यासंज्ञाशाणयोः ॥ १७ ॥

परिमाणान्तस्याद्वयस्य सख्यायाः परं यदुत्तरपद तस्याचामादेरचो वृद्धिर्भवति
तद्विते जिति गिति किति च परतः, सख्यायां विषये दाणे चोत्तरपदे न भवति । द्वौ
कुडवौ प्रयोजनमस्य, द्विकौडविकः । द्वाभ्यां सुवर्णाभ्यां क्रीत द्विसौवर्णिकम् । विभाषा
कार्पापणसहस्राभ्यामित्यत्र सुवर्णशतमानयोरुपसख्यानमिति लुको विकल्पः । द्वाभ्यां
निष्काभ्यां क्रीत, द्वित्रिपूर्वाष्टिष्वाद्, द्विनैविकम् । असंज्ञाशाणयोरिति किम् ?
पाञ्चलोहितकम् । पाञ्चकपालिकम् । पञ्च लोहित्यः परिमाणमस्य, पञ्च कपालानि परि-
माणमस्येति विगृह्य तदस्य परिमाणमिति योगविभागात्प्रत्ययस्तद्वितान्तश्चाय ममु-
दायः संज्ञा । द्वाभ्यां शाणाभ्यां क्रीत, द्वैशाणम् । त्रैशाणम् । शाणाद्वा, द्वित्रिपूर्वा-
दण्चेत्यण् प्रत्ययः । असंज्ञाशाणकुलिजामामिति केचित्पठन्ति । द्वे कुलिजे प्रयोजन-
मस्य द्वैकुलिजिकः ॥

जे प्रोष्ठपदानाम् ॥ १८ ॥

ज इति जातार्थो निर्दिश्यते । तत्र यस्तद्वितो विहितस्तस्मिन् जिति गिति किति
च परतः प्रोष्ठपदानामुत्तरस्याचामादेरचो वृद्धिर्भवति । प्रोष्ठपदा नाम नञ्च तामि-
युक्तः काल इत्यण् । तस्य लुक्विशेष इति लुप् । प्रोष्ठपदासु जातः श्रुतुनक्षत्रेभ्योऽ
गित्यण् । प्रोष्ठपादोमाणवकः । ज इति किम् ? यदा प्रोष्ठपदो मेषो घरणीमभि-
वर्षति । प्रोष्ठपदासु भवः प्रोष्ठपदः । प्रोष्ठपदानामिति बहुवचननिर्देशात् पर्यायोऽपि
शृण्वते-भद्रपाद इति ॥

हृद्गसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च ॥ १९ ॥

हृद् भग सिन्धु इत्येवमन्तेऽङ्गे पूर्वपदस्योत्तरपदयाचामादेरचो वृद्धिर्भवति
तद्विते जिति गिति किति च परतः । सुहृदयस्येद, सौहार्दम् । सुहृदयस्य भावः,
सौहार्दम् । सुभगस्य भावः, सौभाग्यम् । दौर्भाग्यम् । सुभगाया अपत्यं, सौभा-

गिनेयः । दौर्भागिनेयः । कल्याण्यदिषु सुभगदुर्भगेति पठ्यते । सुभग मन्त्रे इत्य-
दगात्रादिषु पठ्यते । तत्रोत्तरपदवृद्धिर्नैष्यते । महते सौभगाय । छन्दसि सर्वविधी-
विनष्टितत्वात् । सक्नुप्रधानाः सिन्धवः सक्नुसिन्धवः, सक्नुसिन्धुषु भवः, साक्नु
सैन्धवः । पानसैन्धवः । सिन्धुशब्दः कच्छादिषु पठ्यते, तेन तदन्तविधिरप्य-
इत्यण्प्रत्ययः ॥

अनुशक्तिमादीनां च ॥ २० ॥

अनुशक्ति इत्येवमादीनां चाज्ञानां पूर्वपदस्य चोत्तरपदस्य चाचामादेरचः स्या-
द्वृद्धिर्भवेति तद्विधेः त्रिणि शिति किनि वा परतः । अनुशक्तिरस्येदम्, आनुशक्तिम्
अनुहोडेन चरति, आनुहोडिकः । अनुमवरणे दीयते, आनुमांवरणम् । अनुमवस्त्र-
रेण दीयते, आनुमांवरणिकः । अद्भारवेगुनांम कश्चित्तस्यापयम्, आद्भारवेगवः
अभिहाय-तत्र भवम्, आभिहायम् । अस्वहाय इति कश्चिपठन्ति ततोऽपि विमुक्ता
दिवाद्गन् । अस्यहृत्पञ्चदोऽस्मिन्प्रपायेऽस्ति, आस्यहायः । अस्यहेतिरित्येवमपि
पठन्ति । अस्यहेति प्रयोजनमस्य, आस्यहेतिकः । अत एव वचनादस्य समुदायस्य
प्रातिपदिकत्वं भिक्तेश्चानुक् । वध्योग इति विदारित्यं, तस्यापयं वाप्योगः
पुष्करसत्, अनुहरत्, एतो वाद्वादिषु पञ्चने-गौष्करमादिः । आनुहारतिः । कुरकते
गागादिः, कौरकात्यः । कुररवाळ-कुररवाळेणु भवः, कौरवावाळः । जनपदसमुदाये
जनपदप्रहमेन न गृह्यते इति बुद्ध्य न भवति । उदकशुद्धस्यापयम्, औदकशौद्धिः
इहलोकः । परलोक-तत्र भवः, ऐहलौकिकः । पारलौकिकः । लोकोत्तरपदस्येति टञ्
सर्वलोक-तत्र विदितः, सार्वलौकिकः । सर्वपुरस्येद, सार्वपौरुषम् । सर्वभूमिर्निमित्त-
मयोग उत्पातो वा सार्वभौमः । प्रयोग-तत्र भवः, प्रायोगिकः । परस्त्री-पारस्त्रीयेयः
कुलटाया वेतीनड् (१) ॥ राजपुरपात् प्यत्रि ॥ राजपौरस्यम् । प्यजीति 'किम्'
राजपुरस्यापयं राजपुरपायगिः । उदीचां वृक्षादगोत्रादिति किञ् । शतकुम्भसुख-
शयनादयः-शतकुम्भे भवः, शतकुम्भः । सौख्यशायनिकः । पारदारिकः (२) सूत्रन-
टस्यापयं सौत्रनादिः । आहृतिगगक्षायमिष्यते । तेनेदमपि सिद्धं भवति-अभिगम-
महति, आभिगामिकः । अधिदेवे भवमाधिदैविकम् । आभिर्मीतिकम् । चतस्र एव
विद्याः, चातुर्वेद्यम् । स्वार्थे प्यत्र । अनुशानिकः । अनुहोडः । अनुमवरणः । अनुसंवस्त्र-
अद्भारवेणु । अस्तिहृत् । वध्योगः । पुष्करसत् । अनुहरत् । कुरकन । कुररवाळः । उद-
कशुद्धः । इहलोकः । परलोकः । सर्वलोकः । सर्वपुरः । सर्वभूमिः । प्रयोगः । परस्त्री ।
राजपुरपात् प्यत्रि ॥ सूत्रनटः । अनुशक्तिकादिः ॥

(१) अपवाटोऽयं तत्र हि स्वरूपग्रहणं कल्याण्यदिषु परलोकादयः पठ्यन्ते, तस्मात्
कल्याण्यदिशानाभिनट् इति पाठ इति परमजरो । (२) कश्चिद् "शतकुम्भ इत्यादिभः" "पार-
दारिकः" इत्यन्तः पाठोनास्ति ।

देवताद्वन्द्वे च ॥ २१ ॥

देवताद्वन्द्वे च पूर्वपदस्योत्तरपदस्य चाचामादेरचः स्थाने वृद्धिर्भवति तद्विते जिति गिति किति वा परतः । आग्निमाहतीमनड्वाहीमालभेत । आग्निमाहत् कर्म । यो देवताद्वन्द्वः सुक्तद्विःसम्बन्धी तत्रायं विधिः । इह तु न भवति-स्कन्दविशाखी जेवते अस्य, स्कन्दविशाखः । ब्रह्मप्रजापती-ब्राह्मप्रजापत्यम् ॥

नेन्द्रस्य परस्य ॥ २२ ॥

इन्द्रशब्दस्य परस्य यदुक्तं तन्न भवति । सौमेन्द्रः । आग्नेन्द्रः । परस्येति किम् ? ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं चरुं निर्वपेत् । इन्द्रशब्दे द्वावचौ तत्रतद्विते एकस्य यस्येति लोपोऽपरस्य पूर्वेण सहैकादेश इत्यप्राप्तिरेव वृद्धेः, तदेदं प्रतिषेधवचनं ज्ञापकम्-बहि-रज्ञमपि पूर्वोत्तरपदयोः पूर्वं कार्यं भवति पश्चादेकादेश इति, तेन पूर्वेणुक्तामशम इत्यादि सिद्धं भवति ॥

दीर्घाच्च वरुणस्य ॥ २३ ॥

दीर्घादुत्तरस्य वरुणस्य यदुक्तं तन्न भवति । ऐन्द्रावरुणम् । मैत्रावरुणम् । दीर्घाद्विति किम् ? आग्निवारुणीमनड्वाहीमालभेत् । अग्नेरीदग्नेः सोमवरुणयोरित्य-स्थानद्वयवादस्य, इद्वृद्धाविति प्रतिषेधो विधीयते । तेन दीर्घात् परो न भवति ॥

प्राचां नगरान्ते ॥ २४ ॥

प्राचां देशे नगरान्तेऽग्रे पूर्वपदस्योत्तरपदस्याचामादेरचो वृद्धिर्भवति तद्विते जिति गिति किति च परतः । सुहृन्नागरे भवः, सौहृन्नागरः । पौण्ड्रनागरः । प्राचामिति किम् ? मद्रनगरमुद्वु, तत्र भवः-माद्रनगरः ॥

जङ्गलधेनुनलजान्तस्य विभाषितमुत्तरम् ॥ २५ ॥

जङ्गल धेनु वलज इत्येवमन्तस्याग्नस्य पूर्वपदस्याचामादेरचो वृद्धिर्भवति विभा-षितमुत्तरमुत्तरपदस्य विभाषितं तद्विते जिति गिति किति वा परतः । कुरुजङ्गलेषु भवः, कौरुजङ्गलम् । कौरुजाङ्गलम् । वैश्वधेनवम् । वैश्वधेनवम् । सौवर्णवलजः । सौव-र्णवलजः ॥

अर्द्धात् परिमाणस्य पूर्वस्य तु वा ॥ २६ ॥

अर्द्धशब्दात् परस्य परिमाणवाचिन उत्तरस्याचामादेरचः स्थाने वृद्धिर्भवति पूर्वस्य तु वा भवति तद्विते जिति गिति किति वा परतः । अर्द्धश्रेणेन क्रीतमर्द्धद्वौगिकम् । अर्द्धद्वौगिकम् । अर्द्धकौडविक्रमार्द्धकौडविरम् । परिमाणस्येति किम् ? अर्द्धश्रेणः प्रयोजनमस्यार्द्धकौशिकम् (१) ॥

नातः परस्य ॥ २७ ॥

अर्द्धात् परस्य परिमाणाकारस्य वृद्धिर्न भवति पूर्वस्य तु वा भवति तद्विते जिति

(१) परिमाणस्येत किम् ? अर्द्धश्रेणः प्रयोजनमस्य अर्द्धकौशिकमिति बहुषु पुस्तकेषु नास्ति ॥

णिति किति वा परतः । अर्द्धप्रस्थिकः । आर्द्धप्रस्थिकः । अर्द्धकंसिकः । आर्द्धकंसिकः ।
अत इति किम् ? आर्द्धकौडविकः । तपरकरणं किम् ? इह मा भूत्-अर्द्धखार्या भवा
अर्द्धखारी, किं च स्यात् ? अर्द्धखारी भार्या यस्य अर्द्धखारीभार्यः । वृद्धिनिमित्तस्य च
तद्वित्तस्यास्तविकार इति पुंवद्भावप्रतिषेधो न स्यात्, यत्र हि तद्वित्ते वृद्धिः प्रतिपि-
द्व्यते स वृद्धिनिमित्तं न भवतीति पुंवद्भावो न प्रतिषिध्यते । यथा-वैयाकरणौ भार्या
यस्य, स वैयाकरणभार्य इति ॥

प्रवाहणस्य ढे ॥ २८ ॥

प्रवाहणस्य ढे परत उत्तरपदस्याचामादेरचो वृद्धिर्भवति पूर्वपदस्य वा भवति ।
प्रवाहणस्यापत्यं, प्रावाहणेयः । प्रवाहणेयः । शुभ्रादिभ्यश्चेति ढक् प्रत्ययः ॥

तत्प्रत्ययस्य च ॥ २९ ॥

ढक्प्रत्ययान्तस्य प्रवाहणशब्दस्य तद्वित्तेषु परत उत्तरपदस्याचामादेरचो वृद्धि-
र्भवति पूर्वस्य तु वा । प्रवाहणेयस्यापत्यं, प्रावाहणेयिः । प्रवाहणेयिः । प्रावाहणेय-
कम् । प्रवाहणेयकम् । वाङ्मत्तद्वित्तनिमित्ता वृद्धिर्वाधयेण विकल्पेन बाधितुमशक्नोति
सूत्रारम्भः ॥

नञः शुचीश्वरक्षेत्रज्ञकुशलनिपुणानाम् ॥ ३० ॥

नञ उत्तरेषां शुचि ईश्वर क्षेत्रज्ञ कुशल निपुण इत्येतेषामचामादेरचो वृद्धिर्भवति
पूर्वपदस्य वा भवति, तद्वित्ते णिति णिति किति वा परतः । शुचि-आशौचम् । अशौ-
चम् । ईश्वर-आनैश्वर्यमनैश्वर्यम् । क्षेत्रज्ञ-आक्षेत्रज्ञम् । अक्षेत्रज्ञम् । कुशल-आकौश-
लम् । अकौशलम् । निपुण-अनैपुणमनैपुणम् । अत्र केचिदाहुरित्यं पूर्वपदस्य वृद्धि-
रप्राप्तैव विभाषा विधीयते । न नञ्पूर्वात्तत्पुरुषादित्युत्तरो भावप्रत्ययः प्रतिषिध्यते ।
तत्र शुच्यादिभ्य एव प्रत्यये कृते पञ्चासन्समासे सति वृद्धिरनद्वयापि वचनाद्भव-
तीति । तदपरे न गृह्यन्ते । भाववचनादग्नोऽपि हि तद्वित्तो वृद्धिनिमित्तमपत्यादिष्व-
र्थेषु नञ्समासादेव विद्यते । बहुव्रीहेश्च नञ्समासाद्भाववचनोऽप्यस्ति । तत्राङ्गाधि-
कारोपमर्हन् न युज्यत इति । अक्षेत्रज्ञानीश्वरौ तत्पुरुषावेव ब्राह्मणादिषु पठ्येते । तत-
स्ताभ्यां भावे प्यञ् भवति ॥

यथातथयथापुरयोः पर्यायेण ॥ ३१ ॥

यथातथ यथापुर इत्येतयोर्नञ उत्तरयोः पर्यायेणाचामादेरचो वृद्धिर्भवति तद्वित्ते
णिति णिति किति वा परतः । आयथातथ्यम् । अयथातथ्यम् । आयथापुर्यम् । अर्थ-
थापुर्यम् । अयथातथ, अयथापुरेति ब्राह्मणादिषु नञ्समासावेतौ द्रष्टव्यौ । सूत्रे यथा-
तथयथापुरशब्दौ तु यथाऽसादृश्य इति अव्ययीभावसमासौ, तथा नपुंसकाश्रय
इत्येव कृतम् । भाष्ये तु यथा दक्षितम् अयथातथाभाव इति तथा सुप्सुपेति
समासो लक्ष्यते । अस्मिन्स्तु पक्षे सौत्रवाद्दीर्घस्य स्थाने इत्येव ॥

हनस्तोऽचिण्णलोः ॥ ३२ ॥

तद्धितेष्विति निवृत्तम् । तत्सबद्धं कृतीत्यपि । ङितीति वर्त्तते । हनस्तकारादेशो भवति ङिति प्रत्यये परतः, चिण्णलौ वज्रयित्वा । घातयति । घातकः । साधुघाती । घातघातम् । घातो वर्त्तते । अचिण्णलोरिति किम् ? अधानि । जघान । घातोः कार्य-सुव्यमानं घातोः प्रत्यये विज्ञायते । इह न भवति-वात्स्न्यमितरदिति ॥

आतो युक्चिण्णकृतोः ॥ ३३ ॥

आकारान्तस्याङ्गस्य चिणि कृति ङिति युगागमो भवति । अदायि । अधायि । कृति-दायो, दायकः । धायो, धायकः । चिण्णकृतोरिति किम् ? ददौ । दधौ । चौडिः, चालाकिः । बाह्वादिवादिभू । ज्ञा देवता अस्य ज्ञः ॥

नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्थानाचमेः ॥ ३४ ॥

उदात्तोपदेशस्य मान्तस्याङ्गस्याचमिवर्जितस्य चिणि कृति च ङिति यदुक्तं तन्न भवति । किं चोक्तम् ? अत उपधाया इति वृद्धिः । अशमि । अतमि । अदमि । कृति-खल्वपि-शमकः । तमकः । दमकः । शमस्तमो, दमः । उदात्तोपदेशस्येति किम् ? यामको, रामकः । कथमुद्यमोपरमौ ? अद्य उद्यमे, यम उपरमे इति निपातनादनुगन्तव्यौ । उपदेशग्रहणं किम् ? शमी दमो तमीत्यत्र यथा स्यादिह मा भूत्-यामकः, रामक इति । मान्तस्येति किम् ? चारकः । पाठकः । अनाचमेरिति किम् ? आचामकः । अनाचमिकमिवमीनामिति वक्तव्यमल्ल । वामः । कामः । आचामः । आम इति चौरादिकस्य ङिचि वृद्धौ सत्त्वां भवति । तत्र हि भित्त्वा नास्ति-नान्ये मितोऽङ्गताविति । सूर्यविधामा भूमिरित्येवमादिकं प्रयोगमन्याप्यमेव मन्यन्ते । चिण्णकृतोरित्येव । शशाम । तताम ॥

जनिउध्योश्च ॥ ३५ ॥

जनि वधि इत्येतयोश्चिणि कृति च ङिति यदुक्तं तन्न भवति । अजनि । जनकः । प्रजनः । अवधि । वधकः । वधः । वधिः । प्रकृत्यन्तर व्यञ्जनान्तोऽस्ति, तस्याय प्रतिषेधो विधीयते । भक्षकश्चेन्न विद्येत वधकोऽपि न विद्यते इति हि प्रयोगो दृश्यते । वधादेशस्यादन्तत्वादेव वृद्धेरभावः । चिण्णकृतोरित्येव । जजान गर्भं महिमानमिन्द्रम् ॥

अर्त्तिहीब्लीरीकनूपीचमाप्यातां पुगौ ॥ ३६ ॥

सर्वं निवृत्तमङ्गस्येति वर्त्तते । अर्त्तिं ही ब्ली री कनूपी चमापी इत्येतेषामङ्गानामाकारान्तानां च पुगागमो भवति णौ परतः । अर्त्तिं-अर्पयति । ही-ह्वेपयति । ब्ली-व्लेपयति । री-रेपयति । कनूपी-कनोपयति । चमापी-चमापयति । आकारान्तानाम्-दापयति । धापयति । अर्त्तीति, ऋ गतिप्रापणयोः, ऋ गताविति द्वयोरपि धात्वोर्ग्रहणम् । रीत्यपि, रीगतिरेपणयोरीड् श्रवण इति । पुकः पूर्वान्तकरणमदीदपदित्यश्रोप-धाह्रस्वो यथा स्यादिति ॥

शाच्छासाद्वाव्यावेपां युक् ॥ ३७ ॥

शा छा सा द्वा व्या वे पा इत्येतेषामङ्गानां युगागमो भवति णौ परतः । शा-नि-
शाययति । छा-अवच्छादयति । सा-अवसाययति । द्वा-द्वाययति । व्या-संव्याय-
यति । वे-वाययति । पा-पाययति । पाग्रहणे, वै ओवै शीपण इत्यस्याषोह ग्रहणमि-
च्छन्ति । पा रक्षण इत्यस्य लुग्विक्लृप्तावाञ्च भवति । लुगागमस्तु तस्य वक्तव्यम् ।
पालयति । लुगुज्जीवोर्गुवक्तव्यम् लू धूनयति । ग्रीणयति । एते पूर्वान्ता एव क्रियन्ते ।
तेन न्यशीशयत् । अपीपलत् । बद्धुनत् । अपिप्रिणत्, द्रायुपघाहस्वत्वं भवति ।
शाच्छासाद्वाव्यावेपां कृतात्वानां ग्रहणं युक्ः प्राप्तिमाख्यातुम् । किमेतस्याख्याने
प्रयोजनम् ? एतस्मिन् प्रकरणे लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा नास्तीत्युपदिश्यते । तेना-
प्यापयति जापयतीत्येवमादि सिद्धं भवति ॥

वो विधूनते जुक् ॥ ३८ ॥

वा इत्येतस्य विधूननेऽर्थे वर्तमानस्य जुगागमो भवति णौ परतः । पक्षेणोपवा-
जयति । विधूनन इति किम् ? आधापयति वेदान् । किमर्थं सूत्र, वज गता विति
ष्यन्तस्य सिद्धत्वात् शतेःपुरमा मृदित्वेवमर्थम् । वै ओवै शीपणे इत्यस्यैतद्रूपम् ॥

लीलीनुं ग्लुकावन्यतरस्यां स्नेहविपातने ॥ ३९ ॥

ली ला इत्येतयोरङ्गयोरन्यतरस्यां लुक् लुक् इत्येतावागमौ भवतो णौ परतः स्नेह-
विपातनेऽर्थे । घृतं विलाययति । विलीनयति घृतं, विलाययति । विलापयति । ली
ई इतीकारः प्रक्षिप्यते, तत् ईकारान्तस्यैव नुरभवति, न तु कृतात्वस्य विभाषा
लीयतेरिति । स्नेहविपातन इति किम् ? जतु विलापयति । जटामिरालापयते । ली
इति लीलीडोग्रहणम् । ला इति लाते, कृतात्वस्य च लीयतेः ॥

भियो हेतुभये युक् ॥ ४० ॥

भी इत्येतस्य हेतुभयेऽर्थे युगागमो भवति णौ परतः । मुण्डो भीषयते । जटिलो
भीषयते । अत्रापि भी ई इतीकारप्रश्लेषः कृतात्वस्य पुमिवृत्त्यर्थः । मुण्डो भाषयते
इत्येवं हि तत्र भवति । हेतुभय इति किम् ? कुञ्चिकयैर्न भाषयति । नात्र हेतुः प्रयो-
जको भयकारणं, किं तर्हि ? कुञ्चिका ॥

स्फायो वः ॥ ४१ ॥

स्फाय् इत्येतस्याङ्गस्य वकारादेशो भवति णौ परतः । स्फावयति ॥

शदेरगातो तः ॥ ४२ ॥

शदेरङ्गस्यागतावर्थे वर्तमानस्य तकारादेशो भवति णौ परतः । पुष्पाणि शात-
यति(१) । अगताविति किम् ? गा शादयति गोपालकः ॥

रुहः पोऽन्यतरस्याम् ॥ ४३ ॥

रुहोऽन्यतरस्यां पकारादेशो भवति णौ परतः । व्रीहीन् रोपयति । व्रीहीन् रोहयति ॥

प्रत्ययस्थात् कात् पूर्वस्यात् इदाप्यसुपः ॥ ४४ ॥

प्रत्ययस्थात् ककारात् पूर्वस्याकारस्य इकारादेशो भवति आपि परतः, स चेदाप्सुपः परो न भवति । जटिलिका । मुण्डिका । कारिका । हागिका । एतिराश्चरन्ति । प्रत्ययग्रहणं किम् ? शक्नोतीति शका । स्थग्रहणं विस्पष्टार्थम् । ककारमात्रं प्रत्ययो नाऽस्तीति सामर्थ्यात् प्रत्ययस्थस्य ग्रहणं शक्यते विज्ञातुम् । कादिति किम् ? नन्दना । रमणा । पूर्वस्येति किम् ? (१) पटुका । सृदुका । अत इति किम् ? योका । नौका । तपरकरणं किम् ? राका । धाका । आपीति किम् ? कारको, धारकः । अधापीत्यनेन किं विशिष्यते ? ककारः । यद्येव, कारिकेत्यत्रापि न प्राप्नोति अकारेण व्यवहितत्वाद् । एकादेशे कृते नास्ति व्यवधानम् । एकादेशं पूर्वविधौ स्थानिवद्भवतीति व्यवधानमेव । वचनाद् व्यवधानमीदृशं यस्यानिवद्भावकृतमेकेन वर्णेन तदाश्रीयते । रथवल्यादिषु तु श्रुतिकृतमनेकेन वर्णेन व्यवधानमिति शक्यं न भवति । असुप इति किम् ? बहवः परिव्राजका अस्या मथुराया बहुपरिव्राजका मथुरा । सुवन्तादयः बहुपरिव्राजकाभ्यामपर आविति प्रतिषेधो भवति । प्रसज्यप्रतिषेधश्चायं न पर्युदासः । पर्युदासे हि सति समुदायादसुवन्तात् पर आवितित्वमत्र स्यादेव । अविद्यमानः सुप् अस्मिन् सोऽयमसुवित्येवमपि नाश्रीयते । तथा हि सति यदुच्यतेत्यत्रापि न स्यात् । अमामकनरकयोरुपसख्यानं कर्त्तव्यमप्रत्ययस्थत्वात् । मम इयं माकिका । नरिका । अगि ममकादेशः । केवलमामकेति नियमात् सन्नाद्धन्दसोरीकारो नास्त्यत्र तेनाणप्रत्ययान्तादपि टाप् भवति । नरान् कायतीति नरिका । आतोऽनुपसगं क इति कः प्रत्ययः । अप्रत्ययनिषेधे त्यक्स्वपोश्चोपसख्यानम् । उदीचामातः स्थाने यकपूर्वाया इति विकल्पो मा भूदिति, दाद्विणात्यिका । इहत्यिका ॥

न यास्योः ॥ ४५ ॥

या सा इत्येतयोरीकारादेशो न भवति । यका । सका । या सा इति निर्हणो न तन्त्र, यत्तदोरुपलक्षणमेतत् । इहापि प्रतिषेध इत्यन्ते-यकापकामधीमहे । तक्षां-तक्षां पक्षामह इति । यत्तदोः प्रतिषेधे त्यकन उपसख्यानम् । उपत्यका । अधित्यका । अपावकादीनां छन्दस्युपसख्यानम् । हिरण्यवर्णोः शुचयः पावकाः । यासु अलोमकाः । छन्दसीति किम् ? पाविका । अशशिपि चोपसख्यानम् । जीवताद्-जीवका । नन्दताद्-नन्दका । भवताद्-भवका । उत्तरपदलोपे चोपसख्यानम् ।

देवदत्तिका । देवका । यज्ञदत्तिका । यज्ञका । छविपक्कादीनां चोपसंख्यानम् ।
 क्षिपका । ध्रुवका । छतारका ज्योतिष्युपसंख्यानम् । तारका । ज्योतिषीति किम् ?
 तारिका दासी । छवर्णका तान्त्रिक उपसंख्यानम् । वर्णका प्रावरणभेदः । तान्त्रिक
 इति किम् ? वर्णिका भागुरी लोकायते । छवर्तका शकुनी प्राचामुपसंख्यानम् ।
 वर्तका शकुनिः । प्राचामन्यत्र उदीचां तु वर्तिका । शकुनाविति किम् ? वर्तिका
 भागुरी लोकायतस्य । छअष्टका पितृदैवत्ये । अष्टका । पितृदैवत्य इति किम् ?
 अष्टिका खारी । छवा सूतकापुत्रकावृन्दारकाणामुपसंख्यानम् । सूतिका । सूतका ।
 पुत्रिका । पुत्रका । वृन्दारिका । वृन्दारका ॥

उदीचामातः स्थाने यकपूर्वायाः ॥ ४६ ॥

उदीचामाचार्याणां मतेन यकारपूर्वायाः ककारपूर्वायाश्चातः स्थाने योऽकारस्त-
 स्यातः स्थाने हकारादेशो भवति । उदीचां ग्रहणं विकल्पार्थम् । इभ्यका ।
 इभ्यिका । चित्रिका । चित्रिका । ककारपूर्वायाः—चटका । चटिका । मृपि-
 कका । मृपिकिका । आत इति किम् ? सांकाश्ये भवा सांकाशिका । स्थानग्रहण-
 मनुवादेऽपि स्थानसंबन्धप्रतिपत्त्यर्थम् । आत इत्यनेन ह्यन इति विशिष्यते ।
 यकपूर्वायाः इति किम् ? अक्षा, अक्षिका । यकपूर्वाया इति स्त्रीलिङ्गनिर्देशः,
 आतः स्त्रीप्रत्ययस्य प्रतिपत्त्यर्थम् । इह न भवति—शुभं यातीति शुभयाः—शुभयिका ।
 छयकपूर्वत्वे धावन्तप्रतिषेधः । धावन्तयोर्यकारककारयोरस्य प्रतिषेधस्य
 प्रतिषेधो वक्तव्यः । मुनयिका । मुशयिका । मुपायिका । मुशोयिका ॥

भस्त्रैपाजान्नाद्वास्थानवपूर्वाणामपि ॥ ४७ ॥

एवामातः स्थाने योऽकारस्तस्य इत्वं न भवति उदीचामाचार्याणां मतेन । भस्त्रा-
 भस्त्रिका । भस्त्रका । अभस्त्रका । अभस्त्रिका । एपका । एयिका । अजका । अजिका ।
 अनजका । अनजका । शका । शिका । अशका । अशिका । इके । द्विके । स्वका ।
 रिवका । अरिवका । अस्वका । एपादे नञ्पूर्वं न प्रयोजयतः । किं कारणम् ? तत्र हि
 सति यदि साकच्काभ्यां नञ्समासः, अथापि कृते नञ्समासे पश्चादकच, उभय-
 थापि समासाद् या विभक्त्युपपद्यते तस्यां त्यदाद्यत्वे सति टापा भवितव्यं, सोऽन्त-
 र्वर्तिन्या विभक्त्या स्वन्तात्पर इति इत्वंस्य प्राप्तिरेव नास्ति । तेन, अनेपका,
 अद्विके इत्येव नित्यं भवितव्यम् । स्वशब्दस्तु ज्ञातिधनाख्यायां नञ्पूर्वोऽपि प्रयोज-
 यति । भस्त्रेत्ययमभाषितपुंस्करतस्याभाषितपुंस्काद्येत्येव सिद्धे यदिह ग्रहणं तदुपसर्ज-
 नार्थम्—अविद्यमाना भस्त्रा यस्या अभस्त्रा । सात्पा, अभस्त्रका । अभस्त्रिका ।
 तत्रोपसर्जनहस्वत्वे कृते पुनर्वहुवोद्गी कृते भाषितपुंस्काद्यष्टादुपपद्यते तस्य केऽण इति
 यो हस्वो नासावभाषितपुंस्काद्विहितस्यातः स्थाने भवति । नञ्पूर्वाणामपीत्यपि-
 १ इत्यादन्यपूर्वाणां केवलानां च विधिरप्यभिप्रेयते । निर्भस्त्रका । निर्भस्त्रिका । बहुभ-

खका । बहुभञ्जिका—इत्येवमनयोरपीष्यते तत्र नञ्पूर्वाणामिति वचनमनुवाद एव मन्दबुद्धिप्रतिपत्त्यर्थम् ॥

अभाषितपुंस्काच्च ॥ ४८ ॥

अभाषितपुंस्काद्विहितस्यातः स्थाने योऽकारस्तस्योदीचामाचार्याणां मतेन इकारादेशो न भवति । खट्विका । खट्वा । अखट्विका । अखट्वा । परमखट्विका । परमखट्वा । बहुमीहौ यदा कपि ह्रस्वः क्रियते तदा भवितव्यमनेन विधिना । तत्राप्यभाषितपुंस्काद्विहितस्यातः स्थाने भवत्यकार इति । यदा तु अविवक्ष्यमाना खट्वा अस्या, अखट्वा । अल्पा अखट्वा, अखट्विकेति तदा न भवति । तथा अतिक्रान्ता खट्वामतिखट्वा, अल्पा अतिखट्वा, अतिखट्विका ॥

आदाचार्याणाम् ॥ ४९ ॥

अभाषितपुंस्कादातः स्थाने योऽकारस्तस्याचार्याणामाकारादेशो भवति । खट्वाका । अखट्वाका । परमखट्वाका ॥

ठस्येकः ॥ ५० ॥

अङ्गस्य निमित्तं यष्ट, कश्चाङ्गस्य निमित्तं ? प्रत्ययस्तस्य प्रत्ययठस्य इक इत्ययमादेशो भवति । प्राग्बहतेष्टक-आचिकः । शालाकिकः । लवणाट्टञ्-लावगिकः । ठगादिषु यदि वर्णमात्रं प्रत्यय उच्चारणार्थोऽकारस्तदा इहाप्यकार उच्चारणार्थः । वर्णमात्रं तु स्थानित्वेनोपादीयते । सघाते तु प्रत्ययेऽत्रापि सघातग्रहणमेव । तत्र कणेष्टः, कण्ठ इत्येवमादीनामुणादीनामुणादयो बहुलमिति न भवति । मथितं षण्मस्य माथितिक इत्यत्र तु यस्येति लोपे कृते, इसुसुकान्तात्क इति स्थानिवद्भावादिकस्य कादेशः प्राप्नोति, सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति न भवति । यस्येत्यकारलोपस्य स्थानिवद्भावाद्वा पूर्वस्मादपि हि विधौ स्थानिवद्भावः ॥

इसुसुकान्तात् क ॥ ५१ ॥

इस् उस् इत्येवमन्तानामुगन्तानां तान्तानां चाङ्गानामुत्तरस्य ठस्य क इत्ययमादेशो भवति । इस्-सार्पिष्कः । उस्-धातुष्कः । यातुष्कः । उक्-नैपादकपुंस्कः । शाबरजम्बुकः । मातृकम् । पैतृकम् । तान्तात्-औदशित्कः । शाकृत्कः । याकृत्कः । इसुसोः प्रतिपदोक्तयोर्ग्रहणादिह न भवति-आशिषा चरति-आशिषिकः । उपा चरति औषिकः ॥ दोष उपसर्गयानम् । दौष्क ॥

चजोः कु घिण्यतोः ॥ ५२ ॥

चकारजकारयोः कवर्गादेशो भवति धिति ण्यति च प्रत्यये परतः । धिति-पाकः त्यागः । रागः । ण्यति(१) पाक्यम् । वाक्यम् । रेक्यम् ॥

(१) याम्यमितिपाठान्तरं पण्डितपत्रे ॥

न्यङ्कादीनां च ॥ ५३ ॥

न्यङ्क इत्येवमादीनां कवर्गादेशो भवति । न्यङ्कः । नाप्रश्नतेरिति उप्रत्ययः । मद्गुः । मिमस्त्रिभ्य उरिति मस्त्रेरुप्रत्ययः । भृगुः । प्रथिग्रदिभ्रह्जा सप्रसारणं सलोपश्चेत्यु प्रत्ययः । दूरेपाकः । फलेपाकः । दूरे पच्यते स्वयमेव । फले पच्यते स्वयमेव । पचाद्यच् निपातनाद्बुद्धिः । तत्पुपे कृति बहुलमिति सप्तम्या अलुक् । अक्षेपाकः (१) इत्यपि हि केचित् पठन्ति । दूरेपाकः, फलेपाक इति यान्तमपरेऽघोष्यते । उकारान्तावपरे- दूरेपाकः, फलेपाकुरिति । तेषामुप्राययो निपातनादेव । तन्, वनमिति-तश्चतेवञ्चतेश्च स्फापितस्त्रिवञ्चीत्यादिना सूत्रेण रक् । व्यतिपन्नः । व्यतिपजतीति पचाद्यच् । अनु- पन्नः । अवसर्गः । उपसर्गः । मेघः । श्वाकः । मासपाकः । कपोतपाकः । उत्कृष्टपाक इति कर्मोपपदादुप्रत्ययः । सज्ञायामर्थः । अवदाधः । निदाधः । अहंतेर्धन्-अर्थः । अवपूर्वस्य निपूर्वस्य च दहेरवदाधः । निदाधः । सज्ञाया अन्यत्र अहं । अवदाहः । निदाहः । न्यग्रोधः, वीरदित्यत्र न्यवपूर्वस्य रहेः पचाद्यचि, विपूर्वस्य क्विपि धकारो विधीयते । न्यग्रोहयतीति न्यग्रोधः । विरोहयतीति वीरश्च ॥

हो हन्तेर्जिघ्रसेषु ॥ ५४ ॥

हन्तेर्हकारस्य कवर्गादेशो भवति जिति णिति प्रत्यये परतो नकारे च । घातयति । घातकः । साधुघाती । घातघातम् । घातो वर्तते । नकारे-प्नन्ति । घ्नन्तु । अग्रन् । ह इति किम् ? अलोन्यस्य माभूत् । हन्तेरिति किम् ? प्रहारः । प्रहारकः । जिघ्रस्य-त्ययो हन्तेर्विशेषणम् । नकारो हकारस्य । नकारे अनन्तरस्य हन्तिहकारस्येति । तच्चानन्तर्यं श्रुतिकृतं सनिपातकृतमाश्रीयते । स्थानिवद्भावशास्त्रकृतं तु यदनानन्तर्यं तदविघातक वचनसामर्थ्यात् । यदापि सर्वत्रैव जिघ्रैहन्तिहकारो विशिष्यते तदापि येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेऽपि वचनप्रामाण्यादिति जिघ्रति धात्ववयवेन व्यवहितेऽपि सति भवति । इह तु न भवति-हननमिच्छति हननीयति हननीयते-र्णुक्, हननीयक इति ॥

अभ्यासाच्च ॥ ५५ ॥

अभ्यासादुत्तरस्य हन्तिहकारस्य कवर्गादेशो भवति । जिघ्रांसति । जघन्यते । जह जघन । अभ्यासनिमित्ते हन्तेर्ज्ञस्य योऽभ्यासस्तस्मादेवैतत्कुर्वन् । इह न भवति-हननीयितुमिच्छति, जिहननीयति ॥

हेरचङि ॥ ५६ ॥

हिनोतेर्हकारस्याभ्यासादुत्तरस्य कवर्गादेशो भवति अचङि । प्रजिघीपति । प्रजे-धीयते । प्रजिघाय । अचङीति किम् ? प्राजीह्यद् दूतम् । अचङीति शक्यमकर्तुं, कथम् ? चङ्भ्यासनिमित्ते गौहिनोतिरह भवति । तत्राभ्यासनिमित्ते प्रत्यये हेरज्ञस्येति

विज्ञायमाने प्राप्तिरेव नास्ति । तर्हि तज्ज्ञापकार्थम् । धृतज्ज्ञाप्यते-हेरचटीति चङो-
न्यत्र हेर्ण्यधिकस्यापि कुत्थ भवतीति । तेन प्रजिघाययिषतीति सिद्धं भवति ॥

सन्लिटोर्जे ॥ ५७ ॥

सनि लिटि च प्रत्यये जेरङ्गस्य योऽभ्यामस्तस्मादुत्तरस्य कवर्गादेशो भवति ।
जिगीपति । जिगाय । सन्लिटोरिति किम् ? जेजीयते । जिनाते । संप्रसारणे कृते
अप्यपि जिर्भवति तथापि-राङ्गिगिवात्तस्वर द्रष्टव्यं न भवति-जिज्युः । जिज्युः,
इत्येव भवति ॥

विभापा चेः ॥ ५८ ॥

चिनोतेरङ्गस्य सन्लिटोरभ्यासादुत्तरस्य विभापा कवर्गादेशो भवति । चिचीपति ।
चिकीपति । चिकाय । चिचाय । सन्लिटोरित्येव । चेचीयते ॥

न क्रादेः ॥ ५९ ॥

कवर्गादेर्ज्ञातोश्चङोः कवर्गादेशो न भवति । कृजो वर्जने । खज । गर्ज । कृज्य
भवता । खज्यं, गर्ज्यं, भवता ॥

अजिघ्रज्योश्च ॥ ६० ॥

अजि घञि इत्येतयोश्च कवर्गादेशो न भवति । समाजः । उदाजः । अजि-परि-
वाजः । परिवाज्यम् । अज्रेस्तु अज्रेर्व्यघञपोरिति बीभावस्य विधानाण्यति
नास्त्युदाहरणम् ॥

भुजन्युब्जौ पाण्युपतापयोः ॥ ६१ ॥

भुज न्युब्ज इत्येतौ शब्दौ निपात्येते पाणावुपतापे च । भुज्यतेनेनेति भुजः
पाणिः । हलश्चेति घञ् । तत्र कुत्वाभावो गुणाभावश्च निपात्यते । उब्ज आजवे,
न्युब्जिताः शेरतेस्मिन्निति न्युब्जः । उपतापो रोगस्तथैव अजि कुत्वाभावो निपात्यते ।
पाण्युपतापयोरिति किम् ? भोगः । समुद्रः ॥

प्रयाजानुयाजौ यज्ञाङ्गे ॥ ६२ ॥

प्रयाज अनुयाज इत्येतौ निपात्येते यज्ञाङ्गे । पञ्च प्रयाजाः । पञ्चानुयाजा (१)
त्वमग्ने प्रयाजाना पश्चात् त्व पुरस्तात् । यज्ञाङ्ग इति किम् ? प्रयागः । अनुयागः ।
प्रयाजानुयाजग्रहणं प्रदर्शनार्थमन्यत्राप्येवप्रकारे कुत्थ न भवति-एकादशोपयाजा ।
उपाशुयाजमन्तरायजति । अष्टौ पत्नीसयाजा भवन्ति । ऋतुयाजैश्चरन्ति-इत्येवमादि
सिद्धं भवति ॥

वज्जेर्गतौ ॥ ६३ ॥

वज्जेरङ्गस्य गतौ वर्त्तमानस्य कवर्गादेशो न भवति । वज्ज्य चञ्चन्ति वगिजः ।
गताविति किम् ? वङ्ग्यं काष्टम् । कुटिलमित्यर्थः ॥

(१) प्रयाजानुयाजा इति पञ्चमशरीसम्भवा पाठः ।

ओक्क उच के ॥ ६४ ॥

उपेक्षातो के प्रत्यये ओक इति निपात्यते । किं पुनरत्र निपात्यते ? कुत्व गुणश्च । न्योक शक्यन्तः । न्योको वृत् । कर्त्तरि इगुपधलक्षण क प्रत्यय । अधिकरणादौ तु कारकान्तरे धनार्थे कविधानमिति । किमर्थं पुनरयं घन्धेव न व्युत्पाद्यते ? स्वरार्थं मन्तोदात्तोऽयमिष्यते घञि सत्याद्युदात्त स्यात् । द्विवौकस । जलौकस-इयेवमादावप्यसुनि प्रत्यये उणादयो बहुलमिति कुत्व द्रष्टव्यम् ॥

रय आवश्यक्वे ॥ ६५ ॥

प्ये परत आवश्यक्केऽर्थे कवर्गो न भवति । अवश्यपाच्यम् । अवश्यवाच्यम् । अवश्यरोच्यम् । आवश्यक इति किम् ? पाच्यम् । वाच्यम् । रेवयम् ॥

यजयाचरचप्रचर्चश्च ॥ ६६ ॥

यज याच रुच प्रवच श्रुच इत्येतेषां प्ये परत कवर्गादेशो न भवति । यज-याज्यम् । याच-याच्यम् । रुच-रोच्यम् । प्रवच-प्रवाच्यम् । ऋच-अर्च्यम् । ऋदुप-धादपि ऋचेरत एव निपातनाण्यद्भवति । प्रवचप्रहण शब्दसंज्ञार्थम्-प्रवाच्यो नाम पाठविशेषापलङ्घितो ग्रन्थोऽस्ति । अपरे पुनराहुरुपसर्गपूर्वस्य नियमार्थम् । प्रपूर्वस्यैव वचरशब्दसंज्ञायां कुत्वप्रतिषेधो यथा स्यात् । अन्योपसर्गपूर्वस्य सा भूदिति । अवि-वाक्यमहरिति पठन्ति । एतच्च विशेष एवेत्येते-दशरात्रस्य यद्दशममहः । अन्यत्रा-विवाच्यमेव भवति ।

अप्यति प्रतिषेधे त्यजेरुपसरयानम् ॥ त्याज्यम् ॥

वचोऽशब्दसंज्ञायाम् ॥ ६७ ॥

वचोऽशब्दसंज्ञायां व्यति परत कवर्गो न भवति । वाच्यमाह । अवाच्यमाह । अशब्दसंज्ञायामिति किम् ? अवधुषित वाच्यमाह ॥

प्रयोज्यनियोज्यौ शक्यार्थे ॥ ६८ ॥

प्रयोज्य निप्रयोज्य इत्येतौ शब्दौ शक्यार्थे निपात्यते । शक्य प्रयोक्तु प्रयोज्य । शक्यो नियोक्तु नियोज्य । शक्यार्थं इति किम् ? प्रयोग्यो, नियोग्य ॥

भोज्य भक्ष्ये ॥ ६९ ॥

भोज्य निपात्यते भक्ष्येऽभिधेये । भोज्य भोदन । भोज्या यवागू । इह भक्ष्य-सम्भवहार्थमात्रम् । भक्ष्य इति किम् ? भोग्य कम्बल ॥

घोर्लोपो लेटि वा ॥ ७० ॥

घुस्तश्काना लेटि परतो वा लोपो भवति । दध्नानानि दाशुपे । सोमो ददह्नन्ध-वाय । न च भवति-यदग्निरग्नये ददात् । आढागमे सति लोपेऽपि ददादिति सिद्ध-भवति, तत्र वा वचन विस्पष्टार्थम् । एषा हि कस्य चिदाशङ्का स्याद्ददादिष्वेव नित्ये प्राप्ते लोप-कारभ्यमाणो बाधत एवेतद्रूपमिति ॥

श्रोतः श्यनि ॥ ७१ ॥

ओकारान्तस्याङ्गस्य श्यनि परतो लोपो भवति । शो-निरयति । छो-अवच्छेद-
ति । दो-अवद्यति । सो-अवस्यति ।

वसस्याचि ॥ ७२ ॥

वसस्याजादौ प्रत्यये लोपो भवति । अधुचाताम् । अधुचाधाम् । अधुचि । अचीति
किम् ? अधुचत् । अधुचताम् । ककारवत् उपादानं किम् ? इह मा भूत्-उत्सौ ।
● उत्सा । वत्सौ । वत्सा ।

लुग्या दुहदिहलिहगुहामात्मनेपदे दन्त्ये ॥ ७३ ॥

दुह दिह लिह गुह इत्येतेषामात्मनेपदे दन्त्यादौ परत वसस्य वा लुग्भवति
अदुग्ध । अधुचत् । अदुग्धा । अधुचथा । अधुग्धम् । अधुचध्वम् । अदुहहि ।
अधुचावहि । दिह-अदिग्ध । अधिचत् । लिह-अलीड । अलिचत् । गुह-न्यगूढ ।
न्यधुचत् । दुहादीनामिति किम् ? व्यत्यरुचत् । आत्मनेपद इति किम् ? अधुचत् ।
दन्त्य इति किम् ? अधुचामहि । लोप इति वर्तमाने लुग्ग्रहण सर्वादेशार्थं, तच्च
वह्यर्थम् । अन्यत्र इत्यस्यैव लोपे कृते श्लो श्लीति सकारलोपेन सिद्धयति ।
स्थानिवद्भावोऽपि अकारलोपस्य नास्ति । पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदिति । दन्त्यो-
ष्टयोऽपि वकारो दन्त्य इति गृह्यते । यदि स न गृह्येत ततस्तौग्रहणमेवात्रकृत स्यात् ।

शमामष्टाना दीर्घः श्यनि ॥ ७४ ॥

शमामष्टाना दीर्घो भवति श्यनि परतः । शम्-शाम्यति । तम्-ताम्यति । दम्-
दाम्यति । भ्रम्-भ्राम्यति । चम्-चाम्यति । क्लम्-क्लाम्यति । मदी-माद्यति । अष्टा-
नामिति किम् ? अस्थति । श्यनीति किम् ? भ्रमति । बभ्राम । वा भ्रातेति श्यनो
विकल्पः ।

ष्टिवुक्लम्याचमा शिति ॥ ७५ ॥

ष्टिवु क्लमु आचम् इत्येतेषा दीर्घो भवति शिति परतः । ष्टीवति । क्लमु-क्लामति ।
आचमु-आचामति । क्लमिग्रहण शब्दार्थम् । चमेरादूर्ध्वस्य ग्रहणम् । इह मा भूत्-
चमति । विचमति ।

क्रमः परस्मैपदेषु ॥ ७६ ॥

क्रमः परस्मैपदपरे शिति परतो दीर्घो भवति । क्रामति । क्रामतः । क्रामन्ति ।
परस्मैपदेष्विति किम् ? आक्रमते आदित्यः । इह उक्ताम सक्रामेति हेर्लुकि कृते, न
लुमता इत्येति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधादीर्घो न प्राप्नोति । नैप दोषः, लुमता शब्देन
कृते यदत्र तस्य कार्ये स प्रतिषेधः । न च ही क्रमिरत्र, किं तर्हि ? अपि

इषुर्गमिथमा छः ॥ ७७ ॥

इषु गमिथम इत्येतेषा शिति परतरङ्गकारादेशो भवति । इच्छति । गच्छति ।

यच्छति । इपरदितो ग्रहणम् । इह मा भूत्-इष्यति । इष्णातीति । ये इषिमुदितं नाधीयते तेऽचीत्यनुवर्त्तयन्ति । तत्र प्रधानमग्रहण शितीत्यनेन विशेष्यत इति वर्णयन्ति । तथाच सति तदादिविधिर्न भवति । यस्मिन् विधिस्तदादायग्रहण इत्येतदपि विशेषणेनैवेष्यते । तेन, इषाणेत्यत्र छत्वं न भवति । नह्ययमत्रेव शिदिति ॥

पात्राध्मास्थाम्रादाण्दृश्यत्तिसत्तिशदसदां पिवजिघ्रधमतिष्ठमन-
यच्छपश्यर्द्धौशीयसीदाः ॥ ७८ ॥

पा-पा-ध्मा-स्था-ग्ना-दाण् दृशि अति सत्ति शद-सद इत्येतेषां पिव जिघ्रधम-
तिष्ठ मन यच्छ पश्य ऋच्छ धौ शीय सीद इत्येते आदेशा भवन्ति शिति परत ।
पा-पिरति । प्रा-जिघ्रति । ध्मा-धमति । स्था-तिष्ठति । म्रा-मनति । दाण्-यच्छति ।
दृशि पश्यति । अत्ति-ऋच्छति । सत्ति-धावति । शद-शीयते । सद-सीदति । पिव-
तेर्लघूपधगुणः प्राप्नोति, सोऽनृत्ते पुनर्वृत्तावधिधिर्निष्ठितस्येति न भवति । अथवा
अकारान्तोऽयमादेश आद्युदात्तो निपात्यते । सतर्वंगितायां गतौ धावादेशनिच्छन्ति ।
अन्यत्र सरति, अनुसरतीत्येव भवति ॥

ज्ञाजनोर्जा ॥ ७९ ॥

ज्ञा जन इत्येतयोर्जादेशो भवति शिति परत । जानाति । जायते । जनेदुर्द्धवा
दिकस्य ग्रहणम् ॥

प्वादीनां ह्रस्वः ॥ ८० ॥

पू इत्येषमादीनां ह्रस्वो भवति शिति परत । प्वादयः कदादिषु पठ्यन्ते । पूञ्
पवने इत्यतः प्रमुति, बलो गतौ वृद्धिर्वाक्येचिदिच्छन्ति । वृत्करणमेतत्पवादीनां
प्वादीनां च परिसमाप्त्यर्थमिति । अपरे तु प्वादीनामेव परिसमाप्त्यर्थं वृत्करणमे-
तदिच्छन्ति । आगगान्ताः प्वादय इति । पूञ्-पुनाति । लृञ्-लुनाति । स्तृञ्-स्तृ-
णाति । वेपामागगान्ताः प्वादयस्तेषां जानातीत्यत्रापि ह्रस्वः प्राप्नोति । ज्ञाजनोर्जा
इति दीर्घकरणसामर्थ्याच्च भवति । जनेरपि हि जभादेशे सति अतो दीर्घो गच्छीति
दीर्घत्वेन जायत इति सिद्धयति ॥

मीनातेर्निगमे ॥ ८१ ॥

मीनातेरङ्गस्य शिति प्रत्यये परतो ह्रस्वो भवति निगमविषये । प्रमिणन्ति
वतानि । हिनुमीनेति णत्वम् (१) निगम इति किम् ? प्रमीणाति ॥

मिदेर्गुणः ॥ ८२ ॥

मिदेरङ्गस्येको गुणो भवति शिति प्रत्यये परत । मेद्यति । मेद्यतः । मेद्यन्ति ।
शितीत्येष । मिद्यते ॥

जुसि च ॥ ८३ ॥

जुसि च प्रत्यये परत इगन्तस्याङ्गस्य गुणो भवति । अङ्गहवु । अविमयु । अविमरु । अय विनुयु सुनुयुरित्यत्र वस्मात् भवति ? अत्र द्वे द्वित्वे सार्वधातुका अय यासुडाश्रय च । तत्र नाप्राप्ते सार्वधातुकाश्रयद्वित्वनिमित्ते प्रतिषेधे जुसि गुण आरभ्यमाणस्तमेव बाधते । यासुडाश्रयद्वित्वनिमित्त तु न बाधते । तत्र हि प्राप्ते चाप्राप्ते चारम्यत इति ॥

सार्वधातुकार्धधातुकयो ॥ ८४ ॥

सार्वधातुके आर्धधातुके च प्रत्यये परत इगन्तस्याङ्गस्य गुणो भवति । तरति । तयति । भवति । आर्धधातुके-कर्त्ता । चेत । स्तोता । सार्वधातुकार्धधातुक्योरिति किम् ? अमित्वम् । अमिकाम्यति । यदि हि प्रत्यये सङ्गीति बोध्यते, इहापि स्यात् ॥

जाग्रोऽपिचिण्णल्लित्सु ॥ ८५ ॥

जागृ इत्येतस्याङ्गस्य गुणो भवति अविचिण्णल्लित्सु परत । जागरयति । जागरक । साधुजागरी । जागरजागरम् । जागरो वर्त्तने । जागरित । जागरितवान् । वृद्धिविषये प्रतिषेधविषये च यथा स्वादिनि जागर्त्तस्य गुण आरभ्यते । तस्मिन् कृते यास्त उपधाया वृद्धि प्राप्नोति सा न भवति । यदि हि स्यादनर्थक एव गुण स्याच्चिण्णल्लोश्च प्रतिषेधवचनमनर्थकम् । अविचिण्णल्लित्सु इति किम् ? जृगृस्तृचागृम्य किन्-जागृषि । चिण्-जजागारि । णल्-जजागार । द्वित्-जागृत । जागृष । वेति केचिदिकारमुच्चारणार्थं वर्गयन्ति कृत्वापि वकारादौ गुणो न भवति-जजागृतवान् । अथ अजागर, अह जजागर इत्यत्र प्रतिषेध प्राप्नोति ? नाप्रतिषेधात् । अविचिण्णल्लित्सु इति पशुदासोऽयम् । अथवा, जाग्र इति प्राप्तिरसावनन्तर्याद् विचिण्णल्लित्सु प्रतिषिद्ध्यते । या तु जुसि च सार्वधातुकार्धधातुक्योरिति च प्राप्ति सा न प्रतिषिद्ध्यते ॥

पुगन्तलगूपधस्य च ॥ ८६ ॥

पुगन्तस्याङ्गस्य लघूपधस्य च सार्वधातुकार्धधातुक्योर्गुणो भवति । पुगन्तस्य-व्येपयति । द्वेपयति । वनोपयति । लघूपधस्य-भेदनम् । छेदनम् । भेत्ता । छेत्ता । प्रत्ययादेरङ्गावयवस्य च हलोरानन्तर्ये सति लघूपधगुणो न व्यावर्त्यते इति ज्ञापितम् । भेत्तु वनुसनी क्रि करणेन । असिगृधिष्ठित्वेपे वनु । हलन्ताच्चेति ।

सयोगे गुरुसज्ञाया गुणो भेत्तुर्न सिद्ध्यति ।

विध्यपेक्षे लघोश्चासौ कथं कुण्डिर्न दुष्यति ॥

धातोर्नुम कथं रञ्जे स्यन्दिभ्रन्ध्योर्निपातनात् ।

अनञ्जोपसिद्धिर्ध्रुवे विध्यपेक्षे न सिद्ध्यत ॥

अभ्यस्तस्य यदाहाचि लट्यं तत्कृत भवेत् ।

वनुसनोर्यत्कृत क्त्वि ज्ञापक स्याद्गुणं ॥

उपधात्र इयेव गृह्यते । ततो भिनत्तीति गुणो न भवति । अपरे पुकि अन्तः
पुगन्त । लट्ठी उपधा लघूपधा, पुगन्तश्च लघूपधा च पुगन्तलघूपधमिति सूत्रार्थं
वर्णयन्ति ॥

नाभ्यस्तस्याचि पिति सार्वधातुके ॥ ८७ ॥

अभ्यस्तसश्चकस्याद्गस्य लघूपधस्याज्ञादौ पिति सार्वधातुके गुणो न भवति ।
नेनिजानि । अनेनिजम् । परिवेविपाणि । पर्यवेविपम् । अभ्यस्तस्येति किम् ?
वेदानि । अचीति किम् ? नेनेकि । विद्ग्रहणमुत्तरार्थम् । सार्वधातुक इति किम् ?
निनेज । लघूपधस्येत्येव । जुह्वानि । अजुह्वम् । छवहुल छन्दसीति वक्तव्यम् ।
जुजुोपदिति यया स्यात् । पस्पशाते । चाकशीति । वावशीति । यङ्लुकि छान्दसमु
पधादस्वत्व द्रष्टव्यम् । पस्पशातइत्यत्राम्यासदस्वत्व च । प्रकृत्यन्तराणां वा स्पति
कशिवशीनामेतानि रूपाणि ॥

भूसुरोस्तिङि ॥ ८८ ॥

भू सृ इत्येतयोस्तिङि सार्वधातुके गुणो न भवति । अभूत् । अभू । अभूवम् ।
सुवै । सुवावहै । सुवामहै । सूतेलुङ्विकरणस्येदं ग्रहणम् । सुवतिसूयत्योर्विकरणेन
तिङो व्यवधानम् । विकरणस्यैव टिच्चाद् गुणाभाव सिद्धः । तिङीति किम् ?
भवति । सार्वधातुक इत्येव । न्यतिमविवीष्ट । अथ बोभवीति यङ्लुकि गुणप्रतिषेधः
कस्माच्च भवति ? ज्ञापकात् । यदयं बोभूत्विति गुणाभावार्थं निपातनं करोति ॥

उतो वृद्धिलुकि हलि ॥ ८९ ॥

सार्वधातुके पितीति वर्तते । उकारान्तस्याद्गस्य वृद्धिर्भवति लुकि सति हलादौ
पिति सार्वधातुके । यीति । यीपि । यीमि । नौति । नौपि । नौमि । स्तौति ।
स्तौपि । स्तौमि । उत इति किम् ? एति । एपि । एमि । लुकीति किम् ? सुनोति ।
सुनोपि । सुनोमि । हलीति किम् ? यवानि । रवानि । पितीत्येव । युतः । एतः ।
अपि स्तुयाद्वाजानमित्यत्र हि टिच्च पित्तं भवतीति पित्तप्रतिषेधाद् वृद्धेरभावः ।
नाभ्यस्तस्येत्येतदिहानुवर्तते । योयोति, नोनोति इत्येवमाद्यर्थम् ॥

ऊर्णोतिर्विभाषा ॥ ९० ॥

ऊर्णोतिर्विभाषा वृद्धिर्भवति हलादौ पिति सार्वधातुके । प्रोर्णोति । प्रोर्णोति ।
प्रोर्णोपि । प्रोर्णोपि । प्रोर्णोमि । प्रोर्णोमि । हलीत्येव । प्रोर्णवानि ॥

गुणोऽपृक्ते ॥ ९१ ॥

ऊर्णोतिर्दांतोरपृक्ते हलि पिति सार्वधातुके गुणो भवति । प्रौर्णोत् । प्रौर्णो ।
हलीति वर्तमाने यदपृक्प्रहणं क्रियते तेनैव ज्ञाप्यते, भवत्येषा परिभाषा यस्मिन्
विधस्तदादावग्रहः इति ॥

तृणह इम् ॥ ६२ ॥

'तृणह इत्येतस्याङ्गस्य इमागमो भवति हलि पिति सार्वधातुके । तृणेडि । तृणेचि । तृणेहि । अतृणेड । वणोऽश्रयेप्यत्र प्रत्ययलक्षणमिष्यते । हलीति किम् ? तृण-
हानि । पितीत्येव । तृणु(३) । तृणह इत्यागतश्रम्को गृह्यते । अमि कृते इमागमो यथा
स्यादिति ॥

ब्रूच ईट् ॥ ६३ ॥

ब्रू इत्येतस्मादुत्तरस्य हलादेः पितः सार्वधातुकस्य ईडागमो भवति । ब्रवीति ।
ब्रवीपि । ब्रवीमि । अब्रवीत् । हलीत्येव । ब्रवाणि । पितीत्येव । ब्रूतः ॥

यङ्गो वा ॥ ९४ ॥

यङ् उत्तरस्य हलादेः पितः सार्वधातुकस्य ईडागमो भवति वा । शाकुनिको
लालपीति । हुन्दुभिर्वावदीति । त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति महोदेवो मर्त्या आवि-
वेश । न च भवति वर्वति चक्रम् । वर्वमि । हलादेः पितः सार्वधातुकस्य यङ्गताद-
भाव इति यङ्लुगन्तस्योदाहरणम् ॥

तुरुस्तुशम्यमः सार्वधातुके ॥ ६५ ॥

तु इति सौत्रोऽय धातुः । रु शब्दे । तुञ् स्तुतौ । शम उपशमे । अम गत्यादिषु ।
इत्येतेभ्यः परस्य सार्वधातुकस्य हलादेर्वा ईडागमो भवति । उर्त्ताति । उत्तवीति ।
उपरौति । उपरवीति । उपस्तौति । उपस्तवीति । शम्यध्वम् । शमीध्वम् । अभ्य-
मति । अभ्यमीति । शम्यमोर्वहुल छन्दसीति विकरणलुकि सति हलादिसार्वधातुक-
मनन्तरं सम्भवति । आपिशलास्तुरुस्तुशम्यमः सार्वधातुकासु छन्दसीति पठन्ति ।
तत्र सर्वेषामेव छन्दसि विषये विधिरय भवति । सार्वधातुक इति यत्तमाने पुनः
सार्वधातुकग्रहणमपिदर्शम्-स्तुवीत, शमीध्वमित्यत्रापि यथा स्यादिति ॥

अस्तिसिचोऽपृक्तते ॥ ६६ ॥

अस्तेरङ्गात् सिजन्ताच्च परस्यापृक्तस्य सार्वधातुकस्य ईडागमो भवति । अस्ते—
आसीत् । आसीः । सिजन्तात्—अकार्पात् । असावीत्(२) । अपृक्त इति किम् ?
अस्ति । अकार्पम् । आहिमुबोरीदि प्रतिषेध इति स्थानिज्ज्ञावप्रतिषेधादिह न
भवति—आत्य, अभूदिति ॥

बहुलं छन्दसि ॥ ६७ ॥

अस्तिसिचोरपृक्तस्य सार्वधातुकस्य ईडागमो भवति बहुल छन्दसि विषये ।
अप पुवेदं सलिलं सर्वमाः । आसीदिति स्थाने आः क्रियापदम् । अहरेवासीन्न
रात्रिः । सिचः खल्वपि—गोभिरक्षाः प्रत्यञ्जमत्साः । अभैधीर्मा पुत्रकेति च भवति,
छान्दसत्वात् माङ्योगेऽप्यङागमो भवति । अद्या, अत्सा इति सिच इडभावः ॥

(१) तृण इति शुक्लं पद० दर्शनात् ।

(२) अपावीत्, असावीत् इत्यधिक कञिच् ।

४३ का०

रुदश्च पञ्चम्यः ॥ ६८ ॥

रुदादिभ्यः परस्य सार्वधातुकस्य ण्ङादेशपृक्तस्य ईडागमो भवति । अरोदीत् । अरोदीः । अस्वपीत् । अस्वपीः । अश्वसीत् । अश्वसीः । प्रागीत् । प्राणीः । अजदीत् । अजदीः । पञ्चम्य इति मिम् ? अजागर्भान् । अपृक्तस्येत्येव । रोदिति ॥

अङ्गार्ग्यगालवयोः ॥ ६९ ॥

रुदादिभ्यः पञ्चम्यः परस्य अपृक्तस्य सार्वधातुकस्याडागमो भवति गार्ग्यगालव-
योर्मतेन । अरोदत् । अरोदः । अस्वपत् । अस्वपः । अश्वसत् । अश्वसः । प्राणत् ।
प्राणः । अजच्चत् । अजचः । गार्ग्यगालवयोर्ग्रहणं पूजार्थम् ॥

अदः सर्वेषाम् ॥ १०० ॥

अद भङ्गे अस्मादुत्तरस्यापृक्तस्य सार्वधातुकस्याडागमो भवति सर्वेषामावा-
यांगां मतेन । आदत् । आदः । अपृक्तस्येत्येव । अति । अस्ति ॥

अतो दीर्घो यन्नि ॥ १०१ ॥

अकारान्तस्याङ्गस्य दीर्घो भवति यत्रादी सार्वधातुके परतः । पचामि । पचावः ।
पचामः । पचयामि । पचरावः । पचयाम । अत इति किम् ? चिनुवः । चिनुमः ।
यत्नानि किम् ? पचतः । पचथ । सार्वधातुक इत्येव । अङ्गना, केतय । ऋचिद्व
निङीत्यनुवर्त्तयन्ति, तेषां भववानिनि कपो सार्वधातुकदीर्घो न भवति ॥

मुपि च ॥ १०२ ॥

अतो दीर्घो यञीत्यनुवर्त्तते । मुपि च यनादौ परतोऽकारान्तस्याङ्गस्य दीर्घो
भवति । वृचाय । प्लुचाय । वृचाम्याम् । प्लुचाम्याम् । अत इत्येव । अत्रिग्या-
म्(१) । यञीत्येव । वृचस्य । प्लुचस्य ॥

बहुवचने भ्रान्त्येन् ॥ १०३ ॥

बहुवचने ऋलादौ मुपि परतोऽकारान्तस्याङ्गस्य एकारादेशो भवति । वृत्तेभ्यः ।
प्लुत्तेभ्यः । वृत्तेषु । प्लुत्तेषु । बहुवचन इति किम् ? वृत्ताभ्याम् । प्लुत्ताभ्याम् ।
अलीति किम् ? वृत्ताणाम् । सुपीत्येव । यजश्चम् । पचश्चम् ॥

ओसि च ॥ १०४ ॥

ओसि परतोऽकारान्तस्याङ्गस्य एकारादेशो भवति । वृत्तयोः स्वम् । प्लुत्तयोः
स्वम् । वृत्तयोर्निधेहि । प्लुत्तयोर्निधेहि ॥

आङि चापः ॥ १०५ ॥

आङिति पूर्याचार्यनिर्देशेन तृतीयैकवचनं गृह्यते । तस्मिन्नाऽऽङि परतश्चकारा-
देशेति च आचन्तस्याङ्गस्यैकारादेशो भवति । खट्वया । मालया । खट्वयोः । माल-

योः । बहुराज्या । कारीपगन्धया । बहुराज्योः । कारीपगन्धयोः । आप इति पितो
ग्रहणं किम् ? कीलाखया ग्राहणेन । कीलाखयोर्ग्राहणकुलयोः । ख्यात्ग्रहणेदीर्घग्रहण-
मिति वचनादिह न भवति—अतिवदनेन ग्राहणकुलेन ॥

संबुद्धौ च ॥ १०६ ॥

आप इति वर्तते । संबुद्धौ च परत आश्वान्तस्याहस्य एव भवति । हे खद्वे । हे
बहुराजे । हे कारीपगन्धे ॥

अम्बार्थनयोर्हस्तः ॥ १०७ ॥

संबुद्धाविति वर्तते । अम्बार्थानामज्ञानां नद्यन्तानां हस्वो भवति संबुद्धौ परतः ।
हे अम्ब । हे अक् । हे अल्ल । नद्याः खद्वपि—हे कुमारी । हे शार्ङ्गरवि । हे प्रह्वबन्धु ।
हे वीरबन्धु । छडलकवतीनां प्रतिपेधो वक्तव्यः । हे अम्बादे । हे अम्बाले । हे
अम्बिके । छउन्दसि वेति वक्तव्यम् । हे अम्बाड । हे अम्बादे । हे अम्बाल । हे
अम्बाले । हे अम्बिक । हे अम्बिके । तलो हस्यो वा डिमबुद्धयोरिति वक्तव्यम् ।
देवते भक्तिः । देवतायां भक्तिः । हे देवत । हे देवते ॥ छन्दस्तेव हस्वत्वमिष्यते ।
छमातृणां मातृत्वं पुत्रार्थमर्हते । मातृणां मातृजादेशो वक्तव्यः । संबुद्धौ, पुत्राय पुत्र-
मभिधातु, कीदृशाय, अर्हते । मात्राव्यपदेशमर्हति श्लाघनीयत्वाच्च पुत्रस्तदर्थम् ।
हे गार्गमान । नद्यन्तश्चेति समासान्तापवादो मातृजादेशः । चिक्करणमन्तोदात्तार्थम् ॥
हस्यस्य गुणः ॥ १०८ ॥

संबुद्धाविति वर्तते । हस्वान्तस्याहस्य गुणो भवति संबुद्धौ परतः । हे अग्ने ।
हे वायो । हे वटो (१) । हे कुमारी, हे मलयन्धु, इत्येवमाद्रीना हस्वविधानसामर्थ्याद्
गुणो न भवति । यदि गुण इष्ट स्यात्, अम्बार्थानां हस्व इत्युक्त्वा नदीहस्वयोगुण
इत्येवं श्रूयात् ॥

जसि च ॥ १०९ ॥

जसि परतो हस्वान्तस्याहस्य गुणो भवति । अमयः । वायवः । पटवः । धेनवः ।
तुदयः । छजसादिषु छन्दसि वाचचनं प्राक्, णौ चङ्युपधाया हस्व इत्येतस्मादितः
प्रकरणात् प्रभृति छन्दसि वेति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् ? अग्रे दर्वि शतशतवः
परवे भृत्यः किकिदीव्या । अम्बे । अम्ब । पूर्णां दर्वि । पूर्णादर्थः । अघाशतशतवः ।
शतशतवः । परवे भृत्यः । पशवे भृत्यः । किकिदीव्या । किकिदीविना ॥

ऋतो छिमवेनामन्धान्यो ॥ ११० ॥

गुण इति वर्तते । ऋकारान्तस्याहस्य ऋ परतः सर्वनामस्थाने च गुणो भवति ।
छी-मातरि । पितरि । भ्रातरि । ऋत्तारि । सर्वनामस्थाने—कत्तारौ । कत्तारः । मातरौ ।
पितरौ । भ्रातरौ (२) ॥

(१) हे पटो इति पाठान्तर्गु पटिपत्र ॥ (२) नपरकरण सु-सूत्रा ४५ इति प्रत्ययान्तरेऽ
निबन्धम् ॥

घेडिति ॥ १११ ॥

ध्वन्तस्याद्गस्य डिति प्रत्यये परतो गुणो भवति । अग्नेये । वायवे । अग्नेराग
च्छति । वायोरागच्छति । अग्ने स्वम् । वायो स्वम् । घेरिति किम् ? पये । द्वितीति
किम् ? अग्निभ्याम् । सुधीन्वेच । पट्वी । कुस्त ॥

आण् नद्या ॥ ११२ ॥

नद्यन्ताद्गद्गदुत्तरस्य डित् प्रत्ययस्याडागमो भवति । कुमार्यै । ग्रहयन्ध्वै ।
कुमार्या । ग्रहयन्ध्वा ॥

याडाप ॥ ११३ ॥

आवन्ताद्गद्गदुत्तरस्य डित् प्रत्ययस्य याडागमो भवति । खट्वायै । बहुराजायै ।
कारीपगन्ध्यायै । खट्वाया । बहुराजाया । कारीपगन्ध्याया । अतिखट्वायेत्यत्राहते
दीर्घे ङयाद्ग्रहणेऽदीर्घ इति वचनाद्याडागमो न भवति । कृतेतुलावगिकत्वात् ॥

सर्वनाम्न स्याङ् ह्रस्वश्च ॥ ११४ ॥

सर्वनाम्न आवन्ताद्गद्गदुत्तरस्य डित् प्रत्ययस्य स्याडागमो ह्रस्वश्च भवति ।
सर्वस्यै । विश्वस्यै । यस्यै । तस्यै । कस्यै । अन्यस्यै । सर्वस्या । विश्वस्या । यस्या ।
तस्या । कस्या । अन्यस्या । आप ह्रस्वेव । भवते । भवति ॥

विभाषा द्वितीयातृतीयाभ्याम् ॥ ११५ ॥

द्वितीया तृतीया इयेताभ्यामुत्तरस्य डित् प्रत्ययस्य विभाषा स्याडागमो भवति ।
द्वितीयातृतीययोश्च ह्रस्वो भवति । द्वितीयस्यै । द्वितीयायै । तृतीयस्यै । तृतीयायै ॥

छेराभ्यन्तान्नीभ्य ॥ ११६ ॥

नद्यन्तादावन्ताद्वीत्येत्तस्माच्चोत्तरस्य छेरामिन्ययमादेशो भवति । कुमार्याम् ।
गौर्याम् । ग्रहयन्ध्वाम् । घीवन्ध्वाम् । आप-खट्वायाम् । बहुराजायाम् । कारीप-
गन्ध्यायाम् । नी-राजभ्याम् । सेनायाम् (१) ॥

इदुङ्गयाम् ॥ ११७ ॥

इकारोकाराभ्या नदीसञ्ज्ञकाभ्यामुत्तरस्य छेरामादेशो भवति । कृत्याम् । धेन्वाम् ॥

थौत् ॥ ११८ ॥

इदुङ्गयामुत्तरस्य छेरौकारादेशो भवति । यत्र नदीसञ्ज्ञ नापि घिसञ्ज्ञमिकारान्ध्रं
तदिहोदाहरणम् । सरयौ । पत्यौ ॥

अरुच ये ॥ ११९ ॥

औदिति वर्त्तते । घिसञ्ज्ञकादुत्तरस्य छेरौकारादेशो भवति तस्य च घेरकारादेशो

भवति । धर्मौ । वायौ । कृतौ । धेनौ । पटौ । अदिति तपरकरणं स्त्रियां टापो निवृत्त्यर्थम् । औदृच्च घेरिति येषामेकमेवेदं सूत्रे ते प्रधानशिष्टमिदुद्गमामौत्सवं वर्णयन्ति । अन्वाचयशिष्टं घेरकारमिति ॥

आडो नाऽस्त्रियाम् ॥ १२० ॥

घेरुत्तरस्याडो नाभावो भवति अस्त्रियाम् । अग्निना । वायुना । पटुना । पुलि इति नोक्तममुना ब्राह्मणकुलेन । अस्त्रियामिति किम् ? कृत्या । धेन्वा ॥

इति काशिकायां वृत्तौ सप्तमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

॥ अथ सप्तमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

णौ चङ्युपधाया ह्रस्वः ॥ १ ॥

अङ्गस्येति वर्तते । चङ्परे णौ यदङ्ग तस्योपधाया ह्रस्वो भवति । अजीहरत् । अलीलवत् । अपीपठत् । अत्र द्विर्वचनोपधाह्रस्वत्वयोः प्राप्तयोः परत्वादुपधाह्रस्वत्वं, तत्र कृते द्विर्वचनम् । इह तु, मा भवानटिटदिति नित्यत्वाद् द्वितीयस्य द्विर्वचनं प्राप्नोति । तथा सति ह्रस्वभाविनोऽङ्गस्याकारस्योपधात्वं बिहृतमिति ह्रस्वो न स्यात् । नैप दोषः । ओगेर्कदिल्लरण ज्ञापक, नित्यमपि द्विर्वचनमुपधाह्रस्वत्वेन चाप्यत इति । णाविति किम् ? चङ्युपधाया ह्रस्व इत्युच्यमानेऽलीलवदित्यत्र वचनसामर्थ्यादन्तरङ्गामपि वृद्धिमादेश च बाधित्वाह्रस्वः स्यात् । अदीदपदित्यत्र ह्रस्वत्वेन पुको बाधः स्यात् । अपीपचदित्येवमादौ तु नैव स्यात् । चङीति किम् ? कारयति । हारयति । उपधाया इति किम् ? अचकाङ्क्षत् । अवत्राङ्क्षत् । तदेतदुपधाग्रहणमुत्तरार्थमवश्यं कर्तव्यं तद्विहापि ह्रस्वत्वं निवर्त्तयतीत्येवमर्थः, येन नाच्यवधानमित्येतदाश्रयितव्यमिति । ॥ उपधाह्रस्वत्वे णेण्युपसख्यानम् ॥ (१) । वादितवन्तं प्रयोजितवान् अवीवदद्दीणां परिवादकेन । योऽसौ णौ णिलोपस्तस्य स्थानिवद्भावेनाग्लोपित्वादङ्गस्य ह्रस्वो न प्राप्नोति । ण्याकृतिनिर्देशात् सिद्धम् ॥

नाग्लोपिशास्त्रदिताम् ॥ २ ॥

अग्लोपिनामङ्गानां शास्त्रेर्द्विधां च णौ चङ्युपधाया ह्रस्वो न भवति । अग्लोपिनां तावत्-मालामाल्यत्, अममालत् । मातरमारयत्, अममातत् । राजानमतिक्रान्तवान्, अत्यरराजत् । लोमान्यनुसृष्टवान्, अन्वनुलोमत् । अग्रेव यत्र केवलो लुप्यते तत्र स्थानिवद्भावादपि सिद्धम् । हलचोरादेशे तु न सिद्धयतीति तदर्थमेतद्वचनम् । शामेः-अशशासत् । ऋदिताम्-बाह-अववाधत् । याचृ-अययाचत् । औङ्-अहुङ्गीकत् ॥

(१) णौ णिच्युपसख्यानमिति पाठान्तरम् । ये परतोऽपि स्तिरिम् इत्यर्थः ॥

भ्राजभासभापनीपजीनमीलपीडामन्यतरग्याम् ॥ ३ ॥

भ्राज भास भाप दीप जीव मील पीड इयेतेषामन्नाना नौ चड्युपधाया ह्रस्वो भवत्यन्यतरस्याम् । भ्राज-अविभ्रजत् । अयभ्राजत् । भास-अवीमसत् । अवभासत् । भाप-अरीमपत् । अयभापत् । दीप-अदीदिपत् । अदिदीपत् । जीव-अजीजित् । अजिजीवत् । मील-अमीमित् । अमिमिलत् । पीड-अपीपिडत् । अपिपीडत् । भ्राजभासोर्द्ध्वकारणमभाणिनीपम् । छकाण्धादीनां वेति चत्तप्यम् । अचीर्यत् । अचक्रागत् । अचीर्यगत् । अववाणत् ।

लोप पिबतेरीन्चाभ्यासस्य ॥ ४ ॥

पिबतेरङ्गस्य नौ चड्युपधाया लोपो भवति अभ्यासरथेकारादेशो भवति । अपीप्यत् । अपीप्यताम् । अपीप्यन् । उपधालोपे कृते, नौ पुयण्ज्वचन ज्ञापक नौ स्थानिवद्भावस्येति स्थानिवद्भावाद्विर्बचनम् ॥

तिप्रनेरित् ॥ ५ ॥

तिप्रनेरङ्गस्य नौ चड्युपधाया ह्रकारादेशो भवति । अतिष्ठिपत् । अतिष्ठिपताम् । अतिष्ठिपन् ॥

जिघ्रतेर्या ॥ ६ ॥

जिघ्रतेरङ्गस्य नौ चड्युपधाया ह्रकारादेशो वा भवति । अजिघ्रिपत् । अजिघ्रिपताम् । अजिघ्रिपन् । अजिघ्रपत् । अजिघ्रपताम् । अजिघ्रपन् ॥

उर्यन् ॥ ७ ॥

नौ चड्युपधाया ऋवर्णस्य स्थाने वा ऋकारादेशो भवति । इररारामपवादः । इर-अचिकीर्त्तत् । अचीकृतत् । अर-अववर्त्तत् । अवीवृतत् । आर-अममार्त्तत् । अमीम्रजत् । वचनसामर्थ्यादन्तरङ्गा अपि इररारो बाध्यन्ते । तपरकरण दीर्घोऽपि स्थानिनि ह्रस्व एव यथा स्यात् अचीकृतदिति । न चाय भाष्यमान, किन्तु आदेशान्तरनिवृत्त्यर्थं स्वरूपमेवैतदभ्यनुज्ञायते ॥

नित्य छन्दमि ॥ ८ ॥

छन्दसि विषये नौ चड्युपधाया ऋवर्णस्य स्थाने ऋकारादेशो भवति नियम् । अवीकृषत् पुरोडाशेन । अवीकृषताम् । अवीकृषन् ॥

दयतेर्दिगि लिटि ॥ ९ ॥

दयतेरङ्गस्य लिटि परतो दिगीययमादेशो भवति । अवदिग्धे । अवदिग्ध्याते । अवदिग्धिये । दयतरिति दीडो ग्रहण, न तु दय दान इत्यस्य । तस्य हि लिट्याम् च दित ॥ दिग्धादेशेन द्विर्बचनस्य बाधनमित्यते ॥

ऋतश्च सयोगादेर्गुण ॥ १० ॥

ऋकारान्तस्याङ्गस्य सयोगादेर्गुणो भवति लिटि परतः । ऋ-सस्वरतु । सस्वरः ।

धृ-दध्वरु । दध्वरु । स्मृ-सस्मरु । सस्मरु । ज्ञान इति किम् ? चिन्तियतु । चिन्तियु । सयोगादेरिति किम् ? चक्रतु । चक्रुः । प्रतिषेधविषयेऽपि गुणो यथा म्याश्रियमाहम् । वृद्धिप्रिये तु पूर्वप्रतिषेधन वृद्धिरेष्यते । सस्वार । सस्वार । लिट्येव । स्मृत । स्मृतवान् । छपयोगान्गुणविधाने सयोगोपधग्रहण इत्यर्थं कर्तव्यम् । सचक्ररु । सचक्ररुः । इत्यत्र हि पूर्वधातु साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गोत्पन्नं दर्शने लिटि कृते तदाश्रये च द्विवचने पश्चादुपसर्गयोगे सत्यदम्भामव्ययैरेऽपीति सृज् प्रियते । एवञ्च कृता सस्कृपीष्ट, उपस्कृपीष्टेऽप्यत्र सुतो बहिरङ्गलक्षणस्यासिद्धत्वादतश्च मयोगादेरिति वृद्धागमो न भवति ॥

ऋच्छत्यृताम् ॥ ११ ॥

ऋच्छतेरहस्य ऋह्येतस्य ऋकारान्तानां च लिटि परतो गुणो भवति । ऋच्छ-आनच्छ । आनच्छतु । आनच्छुः । ऋ-आरुतु । आरु । ऋकारान्तानाम्-तिरकरतु । निचक्रु । निजगरु । निजगरुः । ऋच्छरुतु घुपधत्वादग्राहो गुणो विधीयते । ऋता तु प्रतिषिद्ध । वृद्धिविषये तु पूर्वप्रतिषेधन वृद्धिरेष्यते-निचकार । निचकार ॥

शृदृशा ह्रस्वो वा ॥ १२ ॥

शृदृषु इत्येतेषामहानां लिटि परतो वा ह्रस्वो भवति । विशध्रु । विशध्रुः । विशसरुतु । विशसरुः । विद्वरुतु । विद्वरुः । विद्वरुतु । विद्वरुः । निपप्रुतु । निपप्रुः । निपप्रुतु । निपप्रुः । इस्वचनमिषोत्त्वनिवृत्तार्थम् । कंबिद्वन्तु मृत्रप्रयाचकते । आ पाठे, आ कुसाया, प्रा पूरणे इत्येतेषामनेकाधां धातव इति सूत्रप्रामाण्यं कर्मात्मनां, विशध्रु, विशध्र, विद्वरु, विद्वु, निपप्रु, निपप्रु, इयेतानि रूपाणि म्याधर्याति । तथाच मनि ह्रस्वो विशश्रुनित्येतद्रूपं न स्यात् ॥

केऽण ॥ १३ ॥

के प्रत्यये परतोऽणो ह्रस्वो भवति । जका । कमारिका । किशोरिका । अण इति किम् ? गोका । नौका । राका धाके-यत्र उणादयो बहुलमिति ह्रस्वो न भवति । न कर्षीतिप्रतिषेधसामर्थ्यात् कनोऽपि सानुबन्धस्य ग्रहणमिह भवति ॥

न कपि ॥ १४ ॥

कपि प्रत्यये परतोऽणो ह्रस्वो न भवति । बहुवृत्तः । बहुवृत्तः । बहुवृत्तः । गोश्रियोत्पसर्जनस्येत्ययमपि ह्रस्वः कपि न भवति । समासार्थे ह्यस्तरपदे कपि कृते पश्चात् समासेन भवितव्यमिति स्त्रीप्रबन्धान्तसमासप्रातिपदिकं न भवति ॥

आपोऽन्यतरस्याम् ॥ १५ ॥

आवन्तस्यानस्य कपि ह्रस्वो न भवत्यन्यतरस्याम् । बहुवृत्तः । बहुवृत्तः । बहुवृत्तः । बहुवृत्तः । बहुवृत्तः ॥

ऋहृशोऽङि गुणः ॥ १६ ॥

ऋवर्णान्तानां हृशेऽत्र अङि परतो गुणो भवति । शकृष्ठाहुष्टकोऽकृत् । अहृ
[तेभ्योऽकर नम । असरत् । आसरत् । जरा । हृशे-अदर्शत् । अदर्शताम् । अदर्शन् ॥

अस्यतेरधुक् ॥ १७ ॥

अस्यतेरङ्स्य धुगागमो भवत्यङि परत । आस्यत् । आस्यताम् । आस्यन् ॥

अस्यतेर ॥ १८ ॥

अस्यतेरङ्स्यकारादेशो भवत्यङि परत । अश्रत् । अश्रताम् । अश्रन् ॥

पत पुम् ॥ १९ ॥

पतेरङ्स्य पुमागमो भवत्यङि परत । अपतत् । अपतताम् । अपतन् ॥

वच उम् ॥ २० ॥

वचैरङ्स्य अङि परत उमागमो भवति । अवोचत् । अवोचताम् । अवोचन् ॥

शीङ् सार्वधातुके गुण ॥ २१ ॥

शीङोऽङ्स्य सार्वधातुके परतो गुणो भवति । शीते । शयाते । शेरते । सार्वधातुक
इति किम् ? शिरये ॥

अयङ् यि ङिङिति ॥ २२ ॥

यकारादौ ङिङिति प्रत्यये परत शीङोऽङ्स्ययङित्ययमादेशो भवति । शय्यते ।
शाशय्यते । प्रशय्य । उपशय्य । यीति किम् ? शिरये । ङिङतीति किम् ? शेयम् ॥

उपसर्गादङ्स्य ऊहते ॥ २३ ॥

उपसर्गादुत्तरस्य ऊहतेरङ्स्य ह्रस्वो भवति यकारादौ ङिङिति प्रत्यये परत ।
समुदाते । समुदा गत । अभ्युदाते । अभ्युदा गत । उपसर्गादिति किम् ? ऊहते ।
ऊहतेरिति किम् ? समीहते । यीत्येव । समूहितम् । ङिङतीत्येव । अभ्युहोऽयमर्थः ।
अण इत्येव । आ ऊहते ओहते । समोहते ॥

एतेर्लिङि ॥ २४ ॥

एतेरङ्स्योपसर्गादुत्तरस्य लिङि यकारादौ ङिङिति परतो ह्रस्वो भवति । उदि
यात् । समियात् । अन्वियात् । आशिपि लिङि अकृत्सार्वधातुकयोरिति दीर्घवे कृते
ह्रस्वोऽनेन भवति । उपसर्गादित्येव, ईयात् । अण इत्येव, आ ईयात्-पृयात् । समेयात् ॥

अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः ॥ २५ ॥

अकृत्कारे असार्वधातुकयकारे च ङिङि परतोऽजन्तस्याङ्स्य दीर्घो भवति ।
ऋशायते । मुखायते । हु खायते । चीयते । चेचीयते । स्तूयते । तोष्टूयते । चीयात् ।
स्तूयात् । अकृदिति किम् ? प्रकृय । प्रहृय । परत्वादीर्घत्वेन तुको बाधः स्यात् ।
सार्वधातुक इति किम् ? धिनुयात् । सुनुयात् । ङिङतीत्येव । उर्या । धृष्णुया ॥

चौ च ॥ २६ ॥

चिप्रत्यये परतोऽजन्तस्याङ्गस्य दीर्घो भवति । शुचीकरोति । शुचीभवति । शुचीस्यात् । पट्टकरोति । पट्टभवति । पट्टस्यात् ।

रीङ् ऋतः ॥ २७ ॥

अकारान्तस्याङ्गस्य अकृद्यकारेऽसार्वधातुके यकारे च्यौ च परतो रीङित्ययमादेशो भवति । मात्त्रीयति । मात्त्रीयते । पित्रीयति । पित्रीयते । चैक्रीयते । मात्त्रीभूतः । विद्वतीत्यंतन्निवृत्त, तेनेहापि भवति-पितुरागतं पित्र्यम् । ऋत इति तत्परकरणं किम् ? चेक्रीयत । नित्रेगित्यते ॥

रिङ् शयग्लिङ्क्षु ॥ २८ ॥

अकारान्तस्याङ्गस्य श यक् इत्येतोऽलिङि च यकारादौ असार्वधातुके रिङित्ययमादेशो भवति । श-आद्रियते । आद्रियते । यक्-क्रियते । ह्रियते । क्रियात् । ह्रियात् । असार्वधातुक इत्येव । विभृयात् । गीत्येव । कृपीष्ट । हृपीष्ट ॥

गुणोत्तिसयोगाद्योः ॥ २९ ॥

ऋतो यकि लिङि इति वर्तते । श इत्यत्रासभवाच्चानुवर्तते । गुणो भवत्यर्थे सयोगादीनामृकारान्तानां यकि परतो लिङि च यकारादासार्वधातुके । अर्थते अर्थात् । स्मर्यते । स्मर्यात् । इह ससृक्रियते, सस्त्रिबादिति सुटो वहिरङ्गलङ्गणस्यासिद्धत्वादभक्तत्वाद्वा सयोगादियमङ्गस्य नास्तीति गुणो न प्रवर्तते । गीत्येव सृपीष्ट । घृपीष्ट । असार्वधातुक इत्येव । इय्यात् ॥

यङि च ॥ ३० ॥

यङि च परतः, अर्चं सयोगादेश्च ऋतो गुणो भवति । अरार्यते । सास्वर्यते दाध्वर्यते, सास्मर्यते । अर्चैरव्यत्यंशुर्णोतीनामुपसख्यानमिति यङ् ॥ नन्वा सयोगादय इति द्विवचनप्रतिषेधो यकारपरस्य नेष्यते ॥ अहन्तेर्हिंसायां यङि घ्नीभावे चक्षव्य छ । जेघ्नीयते । हिंसायामिति किम् ? जङ्गम्यते ॥

ई घ्राध्मो ॥ ३१ ॥

प्रा ध्मा इत्येतयोर्यङि परत ईकारादेशो भवति । जेघ्नीयते । देघ्मीयते ॥

अस्य च्यौ ॥ ३२ ॥

इ इति वर्तते । अवर्णान्तस्याङ्गस्य च्यौ परत ईकारादेशो भवति । शुक्लीभवति शुक्लीस्यात् । खट्वीकरोति । खट्वीस्यात् ॥

क्यचि च । ३३ ॥

अस्येति वर्तते । क्यचि परतोऽवर्णान्तस्याङ्गस्य ईकारादेशो भवति । पुत्रीयति । घटीयति । खट्वीयति । मालीयति । अङ्ग-सार्वधातुकयोर्दीर्घ इत्यस्यापवादः । पृथग्भवेत्यङ्गलङ्गणमुत्तरार्थम् ॥

अशनायोदन्यधनाया वुमुञ्चापिपानागर्ह्ये ॥ ३४ ॥

अशनाय उदन्य धनाय इत्येतानि निपात्यन्ते वुमुञ्चा पिपासा गर्ह्येतेष्व-
यषु । अशनायोदशब्दस्यात्वं यच्च । अशनायतीति भवति वुमुञ्चा चेत् । अश-
नीयतीत्येवान्यत्र । उदन्येति उदकशब्दस्य उदकादेशो निपात्यते । उदन्यतीति
भवति पिपासा चेत् । उदनीयतीत्येवान्यत्र । धनायेति धनशब्दस्यात्वं निपात्यते ।
धनायतीति भवति गर्ह्येत् । धनीयतीत्येवान्यत्र ॥

न च्छन्दस्यपुत्रस्य ॥ ३५ ॥

छन्दसि विषये पुत्रप्रजितस्यावर्णान्तस्याग्नस्य क्यचि यदुक्तं तच्च भवति । किं
चोक्तं, दीर्घत्वमीध च । मित्रयुः । (१)सस्येदयुः । देवाजिगाति सुम्नयुः । अपुत्र-
स्येति किम् ? पुत्रीयन्तः सुदानवः । अश्रुपुत्रादीनामिति वक्तव्यम् । जनी-
यन्तोऽप्यप्रवः ॥

दुरस्युर्द्विगणभ्युर्विपण्यति रिपण्यति ॥ ३६ ॥

दुरस्युः द्विगणस्युः वृण्यति रिप्यति षतानि छन्दसि निपात्यन्ते । दुष्टश-
ब्दस्य क्यचि दुरस्भाओ निपात्यते । अविशोना दुरस्युः । दुष्टीयतीति प्राप्ते । द्वि-
गणशब्दस्य द्विगणस्भाओ निपात्यते । द्विगस्युर्विपण्यया । द्विणीयतीति प्राप्ते ।
वृणशब्दस्य वृणस्भाओ निपात्यते । वृण्यति । वृणीयतीति प्राप्ते । रिष्टशब्दस्य
रिषण्भाओ निपात्यते । रिप्यति । रिष्टीयतीति प्राप्ते ॥

अश्वाधस्यात् ॥ ३७ ॥

अश्व अध इत्येतयोः क्यचि परतश्छन्दसि विषये आकारादेशो भवति । अश्वायन्तो
। यवन् । मात्वा वृका अधायवो निदन् । एतदेवात्यवचनं ज्ञापकं, न च्छन्दस्य-
एतस्येति दीर्घप्रतिषेधो भवतीति ॥

देवसुम्नयोर्यजुषि काठके ॥ ३८ ॥

देव सुम्न इत्येतयोः क्यचि परत आकारादेशो भवति यजुषि काठके । देवायन्तो
जमानाय । सुम्नायन्तो हवामहे । यजुर्गति किम् ? देवाजिगाय सुम्नयुः । काठक
ति किम् ? सुम्नयुस्तिदमामीत् ॥

कथ्यध्वरपृतनस्यर्चि लोपः ॥ ३९ ॥

कवि अध्वर पृतना इत्येतेषामग्राणां क्यचि परतो लोपो भवति ऋचि विषये ।
इयन्तः सुमनसः । अध्वर-अध्वर्यन्तः । पृतना-पृतन्यन्तमिति ॥

युनिस्यतिमास्थामित्ति किति ॥ ४० ॥

यति स्यति मा स्या इत्येतेषामग्राणां क्यचि परतो लोपो भवति तकाराद्धौ किति प्रत्यये

परत । दत्ति-निन्ति । निदितवान् । स्यति-भवसित । अवसितवान् । मा-
मित । मितवान् । स्था-स्थित । स्थितवान् । तीति किम् ? अवदाय । किन्तीति
किम् ? अवदाता ॥

शास्त्रोरन्यतरस्याम् २१ ॥

शा द्वा इत्येतयोरन्यतरस्यामिकारादेशो भवति तकारादौ किति । सा निदि-
तम् । निशातम् । निशितवान् । निशातवान् । छा-अवच्छिद्यम् । अवच्छातम् ।
अवच्छिद्यवान् । अवच्छातवान् । दृश्यतेति च मते नित्यमिति वक्तव्यम् । सशिने
ग्राह्यः । सशितव्रत इत्यर्थः । व्यवस्थितविभाषाविज्ञानात् सिद्धम् ।
देवत्रातो गतो ग्राह इतियोगे च सद्विधिः । मिथस्ते न विभाष्यन्ते गराच सशितव्रत ॥

दधातेति ॥ ४२ ॥

दधातेरङ्स्य हीव्ययमादेशो भवति तकारादौ किति प्रथमे परत । हित ।
हितवान् । हिवा ॥

जहातेश्च क्तिन् ॥ ४३ ॥

जहातेरङ्स्य हीव्ययमादेशो भवति क्त्वाप्रत्यये परत । हिना राज्य वन गत ।
हिवा गच्छति । जहातेनिदृशाद्जिहातेन भवति-हावा ॥

विभाषा छन्दसि ॥ ४४ ॥

जहातेरङ्स्य विभाषा हीव्ययमादेशो भवति ह् दसि विषये क्त्वाप्रत्यये परत ।
हिवा शरीर यातव्यम् । हावा(१) ॥

सुधितवसुधितनेमधितधियधिपीय च ॥ ४५ ॥

सुधित वसुधित नेमधित धिष्व धीपीय इत्यतानि छन्दसि विषय निपायन्त ।
तत्र सुधित वसुधित नेमधित इति वसुधितपूर्वस्य दधाते क्त्वाप्रत्यये इवमिहा
गमो वा प्रत्ययस्य निपात्यते । गर्भं माता सुधितम् । सुधितमिति प्राप्ते । वसुधित
मग्नौ जुहोति । वसुधितमिति प्राप्ते । नेमधितं वाधन्ते । नेमधितं इति प्राप्ते ।
धिष्वति लोणमध्यमकवचने दधातेरित्वमिहागमो वा प्रत्ययस्य द्विवचनाभावश्च
निपात्यते । धिष्व सोमम् । धिष्वेति प्राप्ते । धिषीयेति आशीर्द्वित्यामनेपदोत्पत्ते
कवचने दधातेरित्वमिहागमो वा प्रत्ययस्य निपायते । धिषीयति । धासीयेति प्राप्ते ।

वा दद् धो ॥ ४६ ॥

दा इत्येतस्य वृसङ्गस्य ददित्वयमादेशो भवति तकारादौ किति प्रथमे परत ।
दत्त । दत्तवान् । दत्ति । द इति किम् ? धीत । धीतवान् । धेट एतद्रूपम् ।
धोरिति किम् ? दाप् लवने-दात धर्हि । दैप शोधने-अवदात सुखम् ॥ अयमादेश
स्थान्त इत्यते ॥ एवञ्चम्—

तान्ते दोषो दीर्घत्वं स्याद्धान्ते दोषो निष्ठानत्वम् ।

धान्ते दोषो धत्वप्राप्तिरस्यान्तेऽदोषस्तस्मात्तान्तम् ॥

यदि तु दस्तीति तकारादौ दीर्घत्वं तदा तान्तेऽप्यदोषः । दान्तधान्तयोरपि सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विधातस्येति न स्वधत्वे न भविष्यत इति न दोषः ॥

अवदत्तं विदत्तं च प्रदत्तं चादिर्गमणि ।

सुदत्तमनुदत्तं च निदत्तमिति चेप्यते ॥

अच उपसर्गात् इति प्राप्ते निपात्यन्ते । अनुपसर्गां वा एते अवाद्यः क्रियान्तर-
विषया वेदितव्याः ॥

अच उपसर्गात्तः ॥ ४७ ॥

अजन्तादुपसर्गादुत्तरस्य दा इत्येतस्य घुसंज्ञकस्य न इत्ययमादेशो भवति तकारादौ किति । प्रत्तमवत्तं, नीत्तं परोत्तम् । अच इति किम् ? निर्दत्तम् । दुदत्तम् । उपसर्गादिति किम् ? दधि दत्तम् । मधु दत्तम् । घोरित्येव । अवदात्तं मुग्मम् । उपसर्गादिति पञ्चमीनिर्दण्डादादेरलः प्राप्नोति । तत्र समाधिमाहुः—अच इत्येतदावर्त्यते । तत्रैकं पञ्चम्यन्तमुपसर्गविशेषगार्थम्, अपरमपि षष्ठ्यन्तं स्थानि-
निर्देशार्थमित्याकारस्य स्थाने तकारो भवति । द्वितकारो वा संयोगोऽयमादिश्यते । सोऽनेकालत्वात् सर्वस्य भविष्यति । अपो भीत्यत्र पञ्चम्यन्तमच इत्यनुवर्त्तते । तेन पकारमात्रस्य भविष्यति । श्रुतेरित्वाद्यस्त इत्येतद्वदिति विप्रतिपेधेन ॥ अवत्तम् । प्रत्तं जुहोति ॥

अपो भि ॥ ४८ ॥

अप इत्येतस्याङ्गस्य भकारादौ प्रत्यये परतस्त इत्ययमादेशो भवति । अङ्गिः । अङ्गयः । भीति किम् ? अप्सु ॥ स्वयः स्वतवमोर्मास उपसर्ग तकारादेश इत्यते छन्दसि भकारादौ ॥ स्ववङ्गिः । स्वतवङ्गिः । माङ्गिष्ठ इन्द्रो वृत्रहा । समुपङ्गिरजायथाः ॥

सः स्याद्धातुके ॥ ४९ ॥

सकारान्तस्याङ्गस्य सकारादौ प्रत्यये परतस्त इत्ययमादेशो भवति । वस्त्यति । अवस्त्यत् । विवस्तति । जिघ्रसति । म इति किम् ? वक्ष्यति । सीति किम् ? घासः । वासः । आर्द्धधातुके इति किम् ? आस्ते । वस्ते ॥

तासस्योर्लोपः ॥ ५० ॥

तासेरस्तेश्च सकारस्य सकारादौ प्रत्यये लोपो भवति । तासेः—कर्त्तासि । कर्त्तासे । अस्तेः—त्वमसि । व्यतिसे । अस्तेरकारसकारयोर्लुप्तयोः से इति प्रत्ययमात्रमेतत्पदम् । तेन सान्पदाघोरिति पत्वं न भवति ॥

रि च ॥ ५१ ॥

रेफादौ च प्रत्यये परतः तासस्योः सकारस्य लोपो भवति । कर्त्तारौ । कर्त्तारः ।
अध्येतारौ । अध्येतारः । अस्तेर्लिङि—व्यतिरे ॥

ह एति ॥ ५२ ॥

तासस्यो सकारस्य हकारादेशो भवति एति परतः । कत्तिहि । अस्ते-त्यतिहे ।

यीर्णयोर्दीर्घादौः ॥ ५३ ॥

यकारादाविवर्णादौ च परतो दीर्घावेद्योर्लोपो भवति । यकारादी-आदीध्य गतः । आवेद्य गतः । आदीध्यते । आवेद्यते । इवर्णादी-आदीधिता । आवेधिता । लिङि । आदीधीत । आवेधीत । यीवर्णयोरिति किम् ? आदीध्यनम् । आवेद्यनम् ॥

सनि मीमाधुरभलभशकपतपदामच इस् ॥ ५४ ॥

सनि प्रायये सकारादौ परतो मी मा धु रभ लभ शक पत पद इत्येतेषामङ्गानामच स्थाने इतिव्ययमादेशो भवति । मी इति मीनातिमिनोत्प्रेक्षयोरपि ग्रहणमिष्यते । मित्सति । प्रमित्सति । मा इति गामादाग्रहणेष्वविशेष — मित्सते । अपमित्सते । धु—दित्सति । धित्सति । रभ—आरित्सते । लभ—आलित्सते । शक—शित्सति । पत—पित्सति । पद—प्रपित्सते । सनीति किम् ? दास्यति । सीत्येव । पिपतिपति । तनिपतिदरिद्राणामुपसख्यानमिति पतेरिडागमविकल्पः । छसनि, राघोहिसादामच इत्येकव्य छ । प्रतिरित्सति । हिंसायामिति किम् ? आरिरासति ।

आपञ्जप्यधामीन् ॥ ५५ ॥

आप् इति ऋध् इत्येतेषामङ्गानामच ईकारादेशो भवति सनि सकारादौ परतः । आप्—ईप्सति । जप्—जीप्सति । ऋध्—ई संति । जपेर्दावचौ तत्र णे पूर्वप्रतिपत्तिरपेधेन लोप इतरस्य स्वीत्वम् । सनीत्येव । प्राप्स्यति । सीत्येव । जिज्ञपयिषति । अहिं विषति । सनीवन्तर्देति जपेऽपेधेऽपेधो विकल्पः ॥

दम्भ इञ् ॥ ५६ ॥

दम्भेरच हकारादेशो भवति चकारादीञ् सनि सकारादौ परतः । धीप्सति । धिप्सति । सीत्येव ॥ दिवम्भपति ॥

मुचोऽकर्मकस्य गुणो वा ॥ ५७ ॥

मुचोऽकर्मकस्य गुणो वा भवति सनि सकारादौ परतः । हल्गताच्चेति क्रियप्रतिषेधो विकल्प्यते । मोक्षते वास स्वयमेव । मुमुक्षते वास स्वयमेव । अकर्मकस्येति किम् ? मुमुक्षति वास देवदत्तः । कर्मकर्तारिं मुचिरकर्मको भवति कर्मविशेषस्याऽविवक्षितत्वाद्वा ॥

अत्र लोपोऽभ्यासस्य ॥ ५८ ॥

यदेतत्प्रकान्त सनि मीमेत्यादि मुचोऽकर्मकस्येति यावत्, अत्राभ्यासलोपो भवति । तथैवोदाहृतम् । अभ्यासस्येतच्चाधिहृत वेदितव्यमाध्यायपरिसमाप्ते । इत् उत्तर यद्वचनमोऽभ्यासस्येत्येव तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति—इत् । बुद्धीन्निपते । बुद्धीन्निपते । सनि मीमाधुरभलभशकपतपदामच इस् अभ्यासलोपश्चेत्येव सिद्धे यद्वा

ग्रहणमिह त्रियते तद्विषयावधारणार्थमत्रैराभ्यामलोपो भवति, सन्वद्भावविषये न भवति—अमीमपत् । अदीदपत् । सन्वद्भुनि चट्पर इति सन्वद्भावव्याप्नोति । सर्वस्याभ्यामस्यायं लोप इष्यते तदर्थमेव केचिदग्रग्रहणं दर्शयन्ति । नानर्थकेलोक्त्यविधिरित्यपरे सर्वस्य कुर्यन्ति ॥

ह्रस्वः ॥ ५६ ॥

ह्रस्वो भवत्यभ्यासस्य । हुटौविपते । तुटौविपते । हुटौके । तुटौके । अहुटौकत् । अतुटौकत् । अभ्यामस्यानचिञ् । अभ्यासस्य यदुच्यते अनचि तद्भवतीति दत्तव्यम् । चराचरः । घलाचलः । पतापतः । वदापदः । हलादिः शेषो न भवति ॥

हलादिः शेषः ॥ ६० ॥

अभ्यासस्य हलादिः शिष्यते अनादितुंष्यते । जालौ । ममलौ । पपाच । पपाठ । आट । आटु । आटुः । आदिशेषनिमित्तोऽयमनादलोपो विधीयते । तत्राभ्यासजाते राश्रयणात् षचिदपि वर्तमानो हलादिरनादेः सर्वत्र निवृत्तिं करोति । अपरे ब्रुवते—शेषशब्दोऽयं निवृत्त्या विशिष्टमनस्थानमाह । तदनुस्थानमुक्तितो यद्यपि प्रधानमग्निधेयचातु तदप्रधानम् । निवृत्तिरेव तु विधेयत्वात् प्रधानम् । तत्रायमर्थोऽस्य जायते—अभ्यासस्यानादेर्हलो निवृत्तिर्भवतीति । सा त्रिणिषादेरविधेयाः सतीमनिवृत्तिमपेक्षिष्यत इति ॥

शर्पूर्वाः खय ॥ ६१ ॥

अभ्यासस्य शर्पूर्वाः खयः शिष्यन्ते, अन्ये हलो लुप्यन्ते । लुक्शोतिपति । तिष्ठासति । विस्पन्दिपते । शर्पूर्वा इति किम् ? पपाच । खय इति किम् ? सखौ ॥ अखर्पूर्वाः खय इति दत्तव्यम् ॥ उचिच्छिपतीत्यत्र उच्छेदन्तरद्भवात्तुकिं कृते द्विषयन तत्र हलादिः शेषे सत्यभ्यासे तस्मात् श्रूयते ॥

बृहोश्च ॥ ६० ॥

अभ्यासस्य कवर्गहकारयोश्चवर्गादेशो भवति । चकार । चखान । जगाम । जघान । हकारस्य—जहार । जिहीयति । जहौ ॥

न कपतेर्लटि ॥ ६३ ॥

कवतेरभ्यासस्य यङि परतश्चुर्न भवति । कोट्यते उप् । कोक्यते खरः । कवतेरिति विकरणनिर्देशः कौते लुवतेश्च निवृत्त्यर्थः । तयोश्चयमेव भवति—कोक्यते । यटीति किम् ? चुकुवे ॥

कृपेरध्दन्दसि ॥ ६४ ॥

कृपेरध्दन्दसि विषये यङि परतोऽभ्यासस्य चुर्न भवति । कृपेरुच्यते यत्तुकुणपः । इन्द्रसीति किम् ? चरीकृष्यते कृषीवत् ॥

दाधर्तिद्वर्तिद्वर्तिर्बोभूतुनेतिक्तेलप्यापनीफणत्संसनिप्यदत्करिक्त्
त्कनिकद्वर्तिभ्रद्विध्रतोद्विधुतत्तरिध्रतः । सरीसृपत्तरीवृजन्मर्भुज्यागनी-
गन्तीति च ॥ ६५ ॥

दाधर्ति दधति दधति बोभूतु तेतिके अलपि आपनीफणत् समनिप्यदत् करिक्त्
कनिकद्व भ्रिध्रत् दधिध्वतः दधिधुतत् तरिध्रतः सरीसृपत् वरीवृजत् मर्भुज्य आग-
नीगन्ति इत्येतानि अष्टादश द्युन्दसि विषये निपात्यन्ते । दाधर्ति दधति दधति
धायतेर्ध्रतो वा श्लौ यद्धुकि वा अभ्यासस्य दीर्घेव शिलोपश्च । दाधर्ति । एव
दधति । श्लौ रुग्भ्यासस्य निपात्यते । तथा दधति । अत्र च बहुवचनेनानुपपन्न
तत्सर्वं निपातनान्तिद्वन , बोभूति । अतरेयद्धुगन्तस्य लोटि गुणाभावो निपा-
त्यते । नैतदस्ति प्रयोजनम् । अत्र भूसुबोस्तिडीनि गुणाभाव सिद्धि । ज्ञापनार्थं
तर्हि निपातनमेतत् । ज्ञापयति-अन्यत्र यद्धुगन्तस्य गुणप्रतिषेधो न भवतीति-
बोभूति । बोभूति । तेतिके । तिजेर्यद्धुगन्तस्यात्मनेपद निपात्यते । यद्धो डित्वा
सप्रत्ययलक्षणेनारमनेपद सिद्धमेव । ज्ञापनार्थं व्यात्मनेपदनिपातनमन्यत्र यद्धुगन्ता-
दाध्मनेपद न भवति । धलपीति । इयत्तर्लटि सिपि अभ्यामस्य हलादिः शीपापवाद्धो
रेफस्य लब्धं निपात्यते । सिपा निर्द्वगोऽतन्त्र, तिप्यपि दृश्यते-अलर्ति दत् । आप-
नीफगदिनि । फणतेराद्धूर्वस्य यद्धुगन्तस्य शतयंभ्यासस्य नीक्षिपात्यते । सम-
निप्यददिति । स्यन्देः सपूर्वस्य यद्धुगन्तस्य शतयंभ्यासस्य निक धातुसकारस्य पत्य
निपात्यते । न चास्य सपूर्वता तन्त्रम् , अन्यत्रापि हि दृश्यते-आसनिप्यददिति ।
करिक्दिति कतेनेर्यद्धुगन्तस्य शतरि चुवाभावाऽभ्यासकारस्य रिगागमो निपा-
त्यते । कनिकद्विति । कन्दर्लुडि च्लेरडादेशो द्विर्वचनमभ्यासस्य चुत्वाभावो निगा-
गमश्च निपात्यते । तथा चास्य विवरण दृत्तम्-अक्रन्दीदिति भाषायाम् । भ्रिध्र
दिति विभर्तेर्यद्धुगन्तस्य शतरि भृजामिति इत्वाभावोजशत्वाभावोभ्यासस्य रिगा-
गमो निपात्यते । दधिध्वत इति ध्रतेर्यद्धुगन्तस्य शतरि जसि रूपमेतत् । अत्रा-
भ्यासस्य विगागमश्चकारलोपश्च निपात्यते । दधिध्वतो रश्मयः सूर्यस्य । दधिधुतदिति
धुतेर्यद्धुगन्तस्य शतरि अभ्यामस्य सप्रसारणाभावः, अथ विगागमश्च निपात्यते ।
तरिध्रत इति तरतेः शतरि श्लौ पष्ठयेर्यद्धुगन्तस्य रिगागमो निपात्यते । सरी-
सृपत्तमिति सृपे, शतरि श्लौ द्वितीयैकद्वचनेभ्यासस्य रीगागमो निपात्यते । वरीवृ-
जदिति वृजे, शतरि श्लौ, रीगागमो निपात्यतेभ्यामस्य । मर्भुज्येति मृजेर्लटि णदि
अभ्यासस्य रुगागमो धातोश्च युगागमो निपात्यते । नतो मृजेवृद्धिर्न भवत्यलधूपध-
त्वात् । लधूपधगुणे प्राप्ते वृद्धिरारभ्यते । आगनीगन्तीति आद्धूर्वस्य गमेर्लटि श्ल
अभ्यासस्य चुत्वाभावा शीगागमश्च निपात्यते । वदयन्ती वेदा गनीगन्ति कर्षम्,
इतिरगमेवविधानानामन्येषामनुपसप्तद्वार्यम् ॥

उरत् ॥ ६६ ॥

अबर्णान्तस्याभ्यासस्याकारादेशो भवति । ववृते । ववृधे । नर्नति । नरिनत्ति । नरीनत्ति, इत्येवमादौ अभ्यासविकारेषु अपत्रादो नोत्सर्गान् विधीन् वाघत ह्यपुर-
दत्वे कृते रुगादय आगमाः कियन्ते ॥

द्युतिस्वाप्योः संप्रसारणम् ॥ ६७ ॥

द्युति स्वापि इत्येतयोरभ्यासस्य संप्रसारणं भवति । विदिद्युते । व्यदिद्युतत् । विदिद्योतिपते । विदिद्युतिपते । विदेद्युत्यते । स्वापे-सुप्वापयिपति । स्वापिण्यन्तो गृह्यते तस्याभ्यासनिमित्तेन प्रत्ययेनानन्तर्यं सति संप्रसारणमिष्यते । इह न भवति-
स्वापयतेर्बुल्-स्वापकः । तस्मात्स्वयचि स्वापकीयति । स्वापकीयतेः सन्-सिप्वाप-
कीयिपति ॥

व्यधो लिटि ॥ ६८ ॥

वधेर्लिटि परतोऽभ्यासस्य संप्रसारणं भवति । विव्यधे । विव्यधाते । विव्यधिरे । हलादिः शेषेण यकारस्य निष्कृतौ प्राप्तायां संप्रसारणं क्रियते । वकारस्य, न संप्रसारणे संप्रसारणमिति प्रतिषिध्यते । लिटीति किम् ? वाच्यथ्यते ॥

दीर्घ इणः किति ॥ ६९ ॥

इणोऽङ्गस्य योऽभ्यासस्तस्य दीर्घो भवति किति लिटि परतः । ईयतुः । ईयुः । इणोऽगणिति यणादेशो कृते स्थानिवन्तावात् द्विवचनम् । कितीति किम् ? इयाय । इययिथ ॥

अत आदेः ॥ ७० ॥

अभ्यासादेरकारस्य दीर्घो भवति लिटि परतः । अतो गुणे पररूपत्वस्यापवाद ।
आट । आटतुः । आटुः । आदेरिति किम् ? पपाच । पपाठ ॥

तस्मान्नुड् द्विहलः ॥ ७१ ॥

तस्मादतोऽभ्यासादीर्घाभूतादुत्तरस्य द्विहलोऽङ्गस्य नुडागमो भवति । आनङ्ग ।
आनङ्गतुः । आनङ्गुः । आनङ्ग । आनङ्गतुः । आनङ्गु । द्विहल इति किम् ? आट
आटतुः । आटुः । अकारैकदेशो रेफो ह्रस्वप्रहणेन गृह्यते । तेनेहापि द्विहलोऽङ्गस्य
नुडागमो भवति-आनृधतुः । आनृधुः ॥

अश्नोतेश्च ॥ ७२ ॥

अश्नोतेश्च दीर्घाभूतादभ्यासादुत्तरस्य नुडागमो भवति । व्यानशे । व्यानशाते ।
व्यानशिरे । अश्नोतेरिति विकरणनिर्देशो अश्नातेर्मा भूदिति-आश । आशतुः । आशुः ॥

भवतेरः ॥ ७३ ॥

भवतेरभ्यासस्याकारादेशो भवति लिटि परतः । वभूव । वभूवतुः । वभूवुः ।

भवतेरिति घातुनिर्देशादिहापि भवति-अनुबभूवे कम्बलो देवदत्तेन । बभूवे । लिटी-
त्येव । बुभूषति । बोभूयते ॥

ससूवेति निगमे ॥ ७४ ॥

ससूव इति निपात्यते । सुतेलिटि परस्मैपदं हुगागमोऽभ्यासस्य चात्वं निपा-
त्यते । ससूव स्थविरं विपश्चिताम् । सुपुवे इति भाषायाम् ॥

निजां त्रयाणां गुणः श्लौ ॥ ७५ ॥

निजादीनां त्रयाणामभ्यासस्य गुणो भवति श्लौ सति । निजिर्-नेनेक्ति ।
विजिर्-वेवेक्ति । विज्-वेवेष्टि । त्रिमहणमुत्तरार्थम् । एषां हि वृत्करणं समाप्यर्थं
पठ्यत एवेति । श्लाघिते किम् ? निनेज ॥

भृवामित् ॥ ७६ ॥

भृवादीनां त्रयाणामभ्यासस्येकारादेशो भवति श्लौ सति । भृञ्-विभक्ति । माङ्-
मिमीते । ओहाङ्-जिहीते । त्रयाणामित्येव । जहाति । श्लाघित्येव । वभार ॥

अत्तिपिपत्योश्च ॥ ७७ ॥

अत्ति पिपत्ति इत्येतयोरभ्यासस्येकारादेशो भवति श्लौ । इयत्ति धूमम् । पिपत्ति
सोमम् ॥

बहुलं छन्दसि ॥ ७८ ॥

छन्दसि विषयेऽभ्यासस्य श्लौ बहुलमिकारादेशो भवति । पूर्णां विवष्टि । वसोरे-
तद्रूपम् । तथा वचे-जनिमा विवक्ति । सचे-वत्स न माना (१) सिपक्ति । जिघत्ति
सोमम् । न च भवति-ददातीत्येवं श्रूयात् । जजनमिदं माता यद्दीरं दधनद्वनिष्टा ॥

सन्यतः ॥ ७९ ॥

सनि परतोऽकारान्ताभ्यासस्येकारादेशो भवति । पिपत्ति । यियत्ति । तिष्टा
सनि । पिपासति । सनीति किम् ? पपाच । अत इति किम् ? लुल्लपति । तपरकरण
किम् ? पापचिपते ॥

ओः पुयण्ज्यपरे ॥ ८० ॥

सनीति वृत्ते इदिति च । उवर्णान्ताभ्यासस्य पवर्गे यणि जकारे चावर्णपरे
परत इकारादेशो भवति सनि प्रत्यये परतः । पवर्गेऽपरे-पिपविपते । पिपावयिपति ।
विभावयिपति । यण्यपरे-यियविपति । यियावयिपति । रिरावयिपति । लिलाव
यिपति । ज्यपरे-जु इति सौत्रोऽयं घातु-विजावयिपति । एतदेव पुयण्ज्यपर इति
वचनं ज्ञापकमद्विर्वचननिमित्तेऽपि णौ स्थानिवद्भवतीति । ओरिति किम् ? पापच्यतेः
सन्-पापचिपते । पुयण्जीति किम् ? अवनुनावयिपति । जुहावयिपति । अपर इति
किम् ? बुभूषति ॥

(१) माता इति पाठः कश्चित् ।

४४ का०

स्रतिशृणोतिद्रवतिप्रवतिप्लवतिच्यवतीनां या ॥ ८१ ॥

स्रति शृणोति द्रवति प्रवति प्लवति च्यवति इत्येतेषामभ्यासस्य ओरवर्णपरे यगिवा इकारादेशो भवति सनि परतः । सिद्धावयिषति । सुद्धावयिषति । शृणोति-
गिभ्रावयिषति । शुभ्रावयिषति । द्रवति-द्रिद्रावयिषति । दुद्रावयिषति । प्रवति-
विभ्रावयिषति । पुभ्रावयिषति । प्लवति-विप्लवावयिषति । पुप्लवावयिषति । च्यवति-
चिच्यावयिषति । चुच्यावयिषति । वचनसामान्यादेरेण वर्गेन यणो व्यवधानमा-
श्रीयते । पूर्वसूत्रे त्वनन्तर एव यगि भवितव्यमित्यप्राप्तविभाषेयम् । अपर इत्येव
सुस्वरूपति । शुभ्रपते ॥

गुणो यङ्लुकोः ॥ ८२ ॥

यङि यङ्लुकि च ह्रगन्तस्याभ्यासस्य गुणो भवति । चेचीयते । लोल्यते ।
यङ्लुकि-जोह्वोडि । यङोवेतोद्विकृत्यः । चोक्करोति ॥

दीर्घोऽकितः ॥ ८३ ॥

अकितोऽभ्यासस्य दीर्घो भवति यङि यङ्लुकि च । पापच्यते । पापचीति । याय
ज्यते । यायजीति । अकित इति किम् ? ययम्यते । ययमीति । ररम्यते । ररमीति ।
ननु चात्रापवादत्वापुकि कृतेऽभ्यासस्यानजन्तत्वादेव दीर्घं वं न भविष्यति ? एव
तद्यन्ति इत्यनेनैतज्ज्ञाप्यते-अभ्यासविकारेन्वपवादा नोऽसर्गान् विधीन् वाधन्त इति ।
किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ? ङोङीकृत इत्यत्र दीर्घोऽकित इत्यनेन सध्यस्वरहस्यो न
वाध्यते । अचीकरदित्यत्र दीर्घो लघोरित्यनेन सन्वदित्वं न वाध्यते । माग्प्रभृतीनां
दीर्घेण सनीत्वं न वाध्यते-मीमांसते । ई च गण इतीत्येन हलादि शेषो न वाध्यते-
अजीगणत् ॥

नीग्वञ्चुसुध्वंसुभ्रसुकसपतपदस्कन्दाम् ॥ ८४ ॥

वञ्चु ध्वंसु ध्वंसु भ्रंसु कस पत पद स्कन्द इत्येतेषामभ्यासस्य नीगागमो भवति
यङि यङ्लुकि च । वञ्चु-वनीवच्यते । वनीवञ्चीति । ध्वंसु-सनीस्वस्यते । सनीस्व-
सीति । ध्वंसु-दनीध्वस्यते । दनीध्वसीति । भ्रंसु-वनीभ्रस्यते । वनीभ्रसीति । कस-
चनीकस्यते । चनीकसीति । पत-पनीपत्यते । पनीपतीति । पद-पनीपत्यते । पनी-
पदीति । स्कन्द-चनीस्कन्द्यते । चनीस्कन्दीति ॥

नुगतोऽनुनासिकान्तस्य ॥ ८५ ॥

अनुनासिकान्तस्याङस्य योऽभ्यासस्तस्याकारान्तस्य नुगागमो भवति यङ्यङ-
लुकोः परतः । ततम्यते । ततनोति । जगम्यते । जगमीति । ययम्यते । ययमीति ।
ररम्यते । ररमीति । नुगित्येतदनुस्वारोपलक्षणार्थं द्रष्टव्यम् । स्थानिना ह्यादेशो
लक्ष्यते । तेन ययम्यत इत्येवमादावक्षरपरत्वेऽप्यनुस्वारी भवति ॥ ८५ पदान्तवच्चेति
वक्तव्यम् ॥ ८५ ॥ वा पदान्तस्यैव परसर्वाविकृत्यो यथा त्वादिति । अत इति

किम् ? तेतिभ्यते । तपरकरण तु भूतपूर्वस्यापि दीर्घस्य निवृत्त्यर्थम् । चाभास्यते । अनुनासिकान्तस्येति किम् ? पापच्यते ॥

जपजभदहदशभञ्जपशा च ॥ ८६ ॥

जप जभ दह दश भञ्ज पश इत्येतेषामभ्यासस्य युगागमो भवति यङ्यङ्लुको परत । जङ्गयते । जङ्गपीति । जभ-जङ्गयते । जङ्गभीति । दह-ददह्यते । ददहीति । दश-ददश्यते । ददशीति । दश इति दशिरय नकारलोपार्थमेव निर्हिष्ट । तेन यङ्लुक्पि नकारलोपो भवति । भञ्ज-यभज्यते । यभञ्जीति । पश इति सौत्रो धातु । पपश्यते । पपशीति ॥

चरफनोश्च । ८७ ॥

चर फल इयेतयोरभ्यासस्य युगागमो भवति यङ्यङ्लुको परत । चचूर्यते । चचुरीति । पफुल्यते । पफुलीति ॥

उत्परस्यात ॥ ८८ ॥

चरफलेरभ्यासापरस्यात उकारादेशो भवति यङ्यङ्लुको परत । चचूर्यते । चचुरीति । पफुल्यते । पफुलीति । परस्येति किम् ? अभ्यासस्य मा भूत् । अत इति किम् ? अलोऽन्त्यस्य मा भूत् । उदिति तपरकरण-चचूर्ति, पफुलीति, इत्यत्र लघूपध गुणनिवृत्त्यर्थम् । दीर्घस्यामिद्धवादिह लघुच न निवर्तते ॥

ति च ॥ ८९ ॥

तकारादौ प्रत्यये परतश्चरफनोरकारस्य उकारादेशो भवति । चरण वृत्ति । ब्रह्म णश्चूर्ति । प्रफुलित । प्रफुलता तुमनस । यङ्यङ्लुकोरभ्यासस्येति चानुवर्तमानमपि वचनस्यामिद्धादिह नाभिसरद्वयते ॥

रीगदुपधस्य च ॥ ९० ॥

ऋदुपधस्याङ्स्य योऽभ्यासस्तस्य रीगागमो भवति यङ्यङ्लुको परत । वरीवृत्त्यते । वरीवृद्धयते । वरीवृतीति । वरीवृधीति । नरीनृयते । नरीनृनीति । ऋरीगुवत इति वक्तव्यम् ॥ इहापि यथा स्यात्-वरीवृत्त्यते । परीपृच्छयते ॥

रप्रिकी च लुकि ॥ ९१ ॥

यङ्लुकि ऋदुपधस्याङ्स्य योऽभ्यासस्तस्य रप्रिकावागमौ भवतश्चकारादौक्च । चरन्ति । नरिनन्ति । नरीनन्ति । चर्वन्ति । वरिर्वति । वरीवति । उकार उच्चारणार्थ । ऋनृज्यते मर्मृज्यमानास इत्युपसर्गानम् ॥ मर्मृज्यते । मर्मृज्यमानास ॥

ऋतश्च ॥ ९२ ॥

ऋकारान्तस्याङ्स्य योऽभ्यासस्तस्य रप्रिकावागमौ भवतो रीक्च यङ्लुकि । चर्वन्ति । चरिक्ति । चरीक्ति । जर्हन्ति । जरिहन्ति । जरीहन्ति । तपरकरण किम् ? किरतेश्चर्कि ॥

किरिति चर्चरीतान्त पचतीत्यत्र यो नयेत् । प्राप्तिश्रुतमहमन्ये प्रारब्धस्तेन समग्र (१) ॥
तत्रेय प्राप्तिस्तत्परकरणसामर्थ्यादिविभेदपणमृत इत्येतत्तया चाप्राप्ति किरतेरगादी
नामिति ॥

सन्वद्भ्युनि चङ्परेऽनग्लोपे ॥ ६३ ॥

लघुनि धात्वचरे परतो योऽभ्यासस्तस्य चङ्परि गौ परत सनीव कार्यं भवति
अनग्लोपे । सन्वत् इत्युक्त चङ्परिऽपि तथा—अचीकरत् । अजीपचत् । ओ पुष्य
ण्यपर इत्युक्त चङ्परिऽपि तथा—अपीपचत् । अलीलवत् । अजीजवत् । खवत्
ग्लोतिद्ववतिप्रवतिप्लवतिच्यवतीना वेत्युक्त चङ्परिऽपि तथा—असिप्रवत् । असु
खवत् । अशिभ्रवत् । अशुभ्रवत् । अदिद्ववत् । अदुद्ववत् । अपिप्रवत् । अपुप्रवत् ।
अपिप्लवत् । अपुप्लवत् । अचिच्यवत् । अचुच्यवत् । लघुनीति किम् ? अततत्तत् ।
अररत्तत् । जागरयते—अजजागरत् । अत्र केचिद् गङ्गद लघुमाश्रित्य सन्वद्भाव
मिच्छन्ति सर्वत्रैव लघोरानन्तर्यमभ्यासेन नास्तीति व्यवधानेऽपि वचन
प्रामाण्याद्भवितव्यं । तदमत । येन नाम्यवधानेन तेन व्यवहितेऽपि वचनप्रामाण्यादि
यकेन व्यवधानमाश्रीयते न पुनरनेकेन । यद्येव, कथमचिच्यवदिति ? आचार्यप्रवृ
त्तिर्ज्ञापयति भवयेच्चर्चातीतकानामि वमिति, यदयं तत्तद्वाचनार्थं स्मर याहीनाम व
विदधाति । चङ्पर इति किम् ? अह पपच । परग्रहण किम् ? चङ्पेव केवले मा
भूत्—अचकमत । अनग्लोप इति इति किम् ? अचकयत् । दृढमाख्यातवान् अदृढ
पत् । वादितव्यं तं प्रयोजितवान् अचीवददियत्र योऽसौ गौ गेलोपो नासावलोप
इत्याश्रीयते । किं कारणम् ? चङ्परइति, णि जातेतिमित्तं वेनाद्येपात्ततोऽन्यस्याको लोप
परिगृह्यते । भीमादीनामत्रग्रहणात् सन्वद्भावनाभ्यासलोपो न भवतीत्युक्तम् । किञ्च
तं वदिति सनाश्रय कायमतिदिश्यते । न च लोप सनमवापेक्षते किं तर्हि ? इत्स्मा
वाचपि । तदभावादमीमपदि यादावभ्यासलोपो न भविष्यति ॥

दीर्घो लघो ॥ ६४ ॥

दीर्घो भवति लघोरभ्यासस्य लघुनि गौ चङ्परिऽनग्लोपे । अचीकरत् । अजी
हरत् । अलीलवत् । अपीपचत् । लघोरिति किम् ? अचिभ्रवत् । लघुनीत्येव ।
अततत्तत् । अररत्तत् । चङ्पेव । अह पपच । पर इत्येव । अचकमत । अनग्लोप
इत्येव । अचकयत् ॥

अतमृदत्वरप्रथम्रदत्तृस्पशाम् ॥ ६५ ॥

स्मृ द त्वर प्रथ म्रद स्तृ स्पश इत्येतेषामभ्यासरपादित्ययमादेशो भवति चङ्परि

(१) किरतीमात अकारात्तोपलक्षणं, चकरीतीमातियन्तुक पूर्वाचार्यसंज्ञा पचतीति
चटवपलक्षणम् । तेन चकरीत्यादीनि रूपानि किरतेष्वनयेदित्यर्थः । प्राप्तिश्च कर्माणां
विषयविभागेन या प्राप्तिरवच्छिन्नम्, समग्र साधुशब्दसमग्रः । इति पदमजरी ॥

णौ परत । स्मृ-अस्मरत् । दृ-अदृदरत् । खर-अतखरत् । प्रथ-अप्रथत् । अद्-अमप्रदत् । स्तृ-अतस्तरत् । स्पश-अपस्पशत् । सम्बद्भावादित्वा प्राप्तमनेन बाध्यते । तपरकरणसामर्थ्यादिति कृते दीर्घो लघोरित्येतदपि न भवति-अददरत् ॥

विभाषा वेष्टिचेष्टयोः ॥ ६६ ॥

वेष्टि चेष्टि इत्येतयोरभ्यासस्य विभाषा अक्षिप्यमादेशो भवति चङ्परे णौ षष्ठत् । अववेष्टत् । अववेष्टत् । अवचेष्टत् । अवचिचेष्टत् । अभ्यासइत्येव कृते अवपक्षे भवति ॥

ई च गणः ॥ ६७ ॥

गणेरभ्यासस्य ईकारादेशो भवति चङ्परे णौ परत, चकारादच । अजीगणत् । अजगणत् ॥

इति वामनाचार्यविरचिताया काशिकायावृत्तौ सप्तमस्याध्यायस्य चतुर्थ पादः ॥ ७ ॥ ४ ॥ समाप्तेऽध्यायश्च सप्तमः ॥ ७ ॥

॥ अथ अष्टमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

सर्वस्य द्वे ॥ १ ॥

सर्वस्येति च द्वे इति चैतदधिभूतं वेदितव्यम् । इत्त उत्तर पद्वचनम् । पदस्येत्यतः । सर्वस्य द्वे भवत इत्येवं तद्वेदितव्यम् । वचयति-नित्यवीप्सयोरिति । तत्र सर्वस्य स्थाने द्वे भवतः । के द्वे भवतः ? ये शब्दतत्त्वार्थतत्त्वोभययान्तरतमे, एकस्य पक्षतिशब्दस्य द्वौ पक्षतिशब्दौ भवतः । पक्षति १ । ग्रामो २ रमणीय । यदा तु द्वे-प्रयोगो द्विर्वचन तदा स एव पक्षतिशब्दो द्विरावर्त्तने, तस्य द्वे आवृत्तौ भवतः । सर्वस्येति किम् ? विस्पष्टार्थम् । अथ पदस्येभ्यः कस्माच्चोच्यते ? नैव शक्यमिह हि न स्यात् प्रपक्षति प्रपक्षतीति (१) । इह द्रोग्धा (२) द्रोढा इति घत्वढत्वयोरसिद्धत्वाद्-ह्रस्वयोरेव तयोर्द्विर्वचन प्राप्नोति, तत्र पश्चाद्विकल्पे सत्यनिष्टमपि स्यात्-द्रोग्धा द्रोढा । द्रोढा द्रोग्धेति । तस्माद्वक्तव्यमेतत् पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचन इति । सर्वस्ये-त्येतदेव वा कृतसर्वकार्यप्रतिपत्त्यर्थं (३) दृष्टव्यम् ॥

तस्य परमाश्लेषितम् ॥ २ ॥

तस्य द्विरुक्तस्य यत्परं शब्दरूपं तदश्लेषितसज्ञं भवति । चौर चौर ३ । वृषल

(१) 'प्रपक्षतीति' वाक्यमेतद्, पदममुदायात्मकत्वात् ॥ (२) द्रोग्धेति-द्रोग्धा द्रोढा, द्रोढा द्रोग्धा, एतद्वयमभ्यनिष्ट रूपम् । द्रोढा द्रोढा, द्रोग्धा द्रोग्धा इति त्विष्टं रूपम् । (३) 'करोति'-कुरु सर्वं कर्त्तृत्वादि कार्यं यस्य तस्य प्रविरक्तिः प्रवीतियंभात्वादित्येवमर्थम् । कृतं करोति अत्युपलब्धसत्ताधुरेव ॥

वृषट् ३ । दस्यो दस्यो ३ घातयिष्यामि स्वा, बन्धयिष्यामि स्वा । आग्नेदितप्रदेशा,
आग्नेदित भर्तर्ने इत्येवमादयः ॥

अनुदात्तं च ॥ ३ ॥

अनुदात्तं च तद्भवति यदाग्नेदितसंज्ञम् । भुङ्क्ते २ । पश्यन् २ ॥

नित्यवीप्सयोः ॥ ४ ॥

नित्ये चार्थे वीप्सायां च यद्वर्त्तते तस्य द्वे भवतः । केपु नित्यता ? तिङ्पु अव्यय-
ह्रस्व(१) च । कुत एतत् ? आभीक्ष्ण्यमिह(२) नित्यता । आभीक्ष्ण्यं च क्रियाधर्मः
यां क्रियां कर्त्ता प्राधान्येनानुपरमन् करोति तद्वित्यम् । पचति २ । जल्पति २ ।
भुङ्क्ता २ व्रजति । भोजं २ व्रजति । लुनीहिलुनीहीत्येवायं लुनाति । कयाणमुलो-
लोटश्च द्विवचनापेक्षायामेव पौनः पुन्यप्रकाशने शक्तिः । यद् तु तद्विरपेक्षः प्रकाश-
यति-पुनः २ पचति : पापच्यते(३) इति । यदा तु तत्र द्विवचनं तदा क्रियासम्-
भिहारे पौन पुन्य द्रष्टव्यं पापच्यते पापच्यते इति । अथ केपु वीप्सा ? सुप्
वीप्सा । का पुनः सा ? व्याप्तिविशेषविषया प्रयोक्तुरिच्छा वीप्सा । का पुनरसौ ?
नानावाचिनामधिकरणानां(४) क्रियागुणाभ्यां युगपप्ययोक्तुर्ग्याप्तुमिच्छा वीप्सा ।
नानाभूतायंवाचिनां शब्दानां वाच्यधिकरणानि वाच्यानि तेषां क्रियागुणाभ्यां
युगपप्ययोक्तुमिच्छा वीप्सा । ग्रामो २ रमणीयः । जनपदो २ रमणीयः ।
पुरुषः पुरषो(५) निधनमुपैति । यत्तिङन्तं नित्यतया प्रकर्षेण च युवतं ततः कृतद्वि-
वचनात् प्रकर्षप्रत्यय इष्यते । पचति २ सरामिति । इह तु आद्यतरमाद्यतरमानयेति
प्रकर्षसुप्तस्य वीप्सायोग इष्यते ॥

परेर्वर्जने ॥ ५ ॥

परीत्येतस्य वर्जनेऽर्थे द्वे भवतः । परि २ त्रिगर्तेभ्यो वृष्टो देवः । परि २ सौवी-
रेभ्यः । परि २ सर्वसेनेभ्यः । वर्जनं परिहारः । वर्जन इति किम् ? ओदनं परिपि-
शति । ७ परेर्वर्जनेऽसमासे वेति वक्तव्यम् ७ । परि २ त्रिगर्तेभ्यो वृष्टो देवः । परि
त्रिगर्तेभ्यः । समासे तु तेनैवोक्तत्वाद् वर्जनस्य नैव भवति-परित्रिगर्तं वृष्टो देव इति ॥

प्रसमुपोदः पादपूरणे ॥ ६ ॥

प्र सम उप उत् इत्येतेषां पादपूरणे द्वे भवतो द्विवचनेन चेत्पादः पूर्यते । अप्राय-

(१) 'अव्ययकृत्सु' अव्ययानि च तानि कृन्ति वेति कर्मधारय । अव्ययेह्रस्व इति मूल-
मुद्रितपाठोऽपपाठः (२) आभीक्ष्ण्यम्—पुनः पुनः प्रवृत्तिः । (३) पापच्यते—सकला अवयव-
क्रियाः स्वयमेव सपादयन् पुनः पुनः पचतीत्यर्थः (४) नानावाचिनामित्यादि पूर्ववृत्तिः
वीप्सादृष्ट्वा तस्यैव व्याख्यानम् 'नानाभूतेत्यादि । "अधिकरणानि"—वाच्यानि ।
(५) "पुरष" इति—निधनं गरणं, जावत्यदि मुञ्चो मृत्पुत्रित्यर्थः, यदा, निधनं साध्य-
मिति विशेषः, उपर्यस्य श्रुतिनो निधनमुपयन्तीत्यर्थः ॥

मग्निर्भरतस्य शृण्वे । संसमिधवसे वृषन् । उपोष मे परामृश । किं नोदुदु हर्षसे
वातगा उ । (१) पादपूरण इति किम् ? प्रदेवं देव्या धिया । सामर्थ्याच्छुन्दस्येवेत-
द्विधानम् । आपायामनर्थकं स्यात् प्रयोगाभावात् ॥

उपर्यध्यधसः सामीप्ये ॥ ७ ॥

उपरि अधि अधस् इत्येतेषां द्वे भवतः सामीप्ये विवक्षिते । सामीप्यं (२) प्रत्या-
सृत्तिः, कालकृता देशकृता च । (३) उपर्युपरि दुःखम् । उपर्युपरि ग्रामम् । अध्यधि
ग्रामम् । अधोधो नगरम् । सामीप्य इति किम् ? उपरि चन्द्रमा । इह कस्माच्च
भवति-उपरि शिरसो घटं धारयति ? औत्तराधर्षमेव विवक्षितं न सामीप्यमिति
द्विर्वचनं न भवति ॥

वाक्यादेरामन्त्रितस्यासूयासंमतिकोपकुत्सनभर्त्सनेषु ॥ ८ ॥

एकार्थं (४) पदसमूहो वाक्यम् । वाक्यादेरामन्त्रितस्य द्वे भवतः, असूयासमति
कोप कुत्सन भर्त्सन इत्येतेषु यदि तद्वाक्यं भवति । तत्र परगुणानामसहनमसूया ।
पूजा समतिः । कोपः क्रोधः । निन्दनं कुत्सनम् । अपकारशब्दैर्मयोपादनं भर्त्सनम् ।
एते च प्रयोक्तृधर्मा नाभिधेयधर्माः । असूयायां तावत्-माणवक ३ माणवक अभि-
रूपक ३ अभिरूपक रिक्तं ते आभिरूप्यम् । समतौ-माणवक ३ माणवक अभिरू-
पक ३ अभिरूपक शोभनः खल्वसि । कोपे-माणवक ३ माणवक अविनीतक ३
अविनीतक इदानीं शास्यमि जारम् । कुत्सने-शक्तिके ३ शक्तिके यष्टिके ३ यष्टिकं
'रिक्ताते शक्तिः' । भर्त्सने-चौर चौर ३ वृषल वृषल ३ घातयिष्यामि त्वा बन्धयिष्याम
त्वा । असूयादिषु स्वरितमात्रेणैवित्यसूयासमतिकोपकुत्सनेष्विति पूर्वपदस्य प्लुतः ।
भर्त्सने इत्यात्रेणैवित्यस्यैव प्लुतः । वाक्यादेरिति किम् ? अन्तस्य मध्यस्य च मा भूत् ।
शोभनः खल्वसि माणवक । आमन्त्रितस्येति किम् ? उदारो देवदत्तः । असूयादिविति
किम् ? देवदत्तं गामभ्याजं शुक्लान् ॥

एकं बहुग्रीहिवत् ॥ ९ ॥

एकमिष्वेतच्छब्दरूपं द्विरुक्तं बहुग्रीहिवन्नवति । बहुग्रीहिवत्त्वे प्रयोजनं सुग्लोप
पुवद्भावी । एकैकमक्षरं पठति । एकैक्याहुत्या जुहोति । सर्वनामसज्ञाप्रतिषेधस्वर-
समासान्ता समासाधिकारविहिते बहुग्रीही विज्ञायन्ते, तेनातिदेशिके बहुग्रीही

(१) पादपूरण इति मावलक्षणं सप्तमीति पुरातना तरेणिकम् । (२) न्यासपदमर्थो
दर्शनार्थं मूलपाठो न प्रतिमिति । (३) "अध्यधिग्रामम्"—अविशपरिभावे "उपर्युपरि-
ग्रामम्"—ग्रामस्यसमीपं शब्दार्थः । "उपर्युपरि दुःखम्"—समीपं यदु-पमचिरकायातिका
न्तमचिरकामवि वा तदेवमुच्यते । (४) "एकार्थं" इति—"आख्यातं साध्यकारकविशे-
ष्य वाच्यमिति" न्यासे वाच्यलक्षणदर्शनात् तदवाच्यं लक्षणं मौल, पदमर्थार्थौ त्वेदद्वयव्यति-
रिक्तं अचिन्नास्त्येष पाठ इत्युक्तम् ॥

नभवन्ति । एकैकस्मै । न बहुवीहविति प्रतिषेधो न भवति । बहुवीहिरेव यो
 बहुवीहिरिति विज्ञानात् । नन । मुमु । नन्मुम्भामित्यन्तोदात्तत्वं न भवति । शृक्
 शृक् । पू । शृक्पूरिति समासान्तो न भवति ॥

आवाधे च ॥ १० ॥

आवाधनमावाध पीडा, प्रयोक्तृधर्मः(१) । तत्र वर्तमानस्य द्वे भवत बहुवीहि
 वच्चास्य कार्यं भवति । गतगत । नष्टनष्ट । पतितपतित । गतगता । नष्टनष्टा ।
 पतितपतिता । भियस्त्र चिगमनादिना पीड्यमानः कश्चिदेव प्रयुङ्क्ते प्रयोक्ता ॥

कर्मधारयवदुत्तरेषु ॥ ११ ॥

इत उत्तरेषु द्विवचनेषु कर्मधारयवत्कार्यं भवतोत्पेतद्वेदितव्यम् । कर्मधारयत्वे
 प्रयोजन सुब्लोपपुवद्भावान्तोदात्तत्वानि । सुब्लोप-पटुपटु । मृदुमृदु । पण्डितप
 ण्डित । पुवद्भाव-पटुपटु । मृदुमृदु । कालककालिका । कोपधाया अपि हि
 कर्मधारयवद्भावात् “पुवत्कर्मधारयेति” पुवद्भावो भवति । अन्तोदात्तत्वम्-पटुपटु
 पटुपटु । समासान्तोदात्तत्वमनेनैव विधीयत इति परत्वादाग्रेष्ठितानुदात्तत्वं वा
 ध्यते । अधिकारेणैव सिद्धमदुत्तरेष्विति वचनं तद्विस्पष्टार्थम् ॥

प्रकारे गुणवचनस्य ॥ १२ ॥

प्रकारो भेदः सादृश्यं च । तदिह सादृश्यं प्रकारो गृह्यते । प्रकारे वर्तमानस्य
 गुणवचनस्य द्वे भवत । पटु २ । मृदु २ । पण्डित २ । अपरिपूर्णगुण इत्यर्थः । परिपूर्ण-
 गुणेन न्यूनगुणस्योपमाने सत्येव प्रयुज्यते । अजातीयरोऽनेन द्विवचनेन आघन
 नेप्यते अ पटुजातीयः । मृदुजातीयः, इत्यपि हि भवति । तत्कथम् ? वक्ष्यमाणमन्य
 तरस्याग्रहणमुभयो शेषो विज्ञायते । प्रकार इति किम् ? पटुर्देवदत्त । गुणवचन
 स्पेति किम् ? अग्निर्माणवक् । गौर्वाहोक् । यद्यप्यग्निशब्दो गोशब्दश्च मुख्यार्थं
 सम्बन्धादवहतभेदः(२) तैत्तयज्ञाद्व्यादिकमर्थान्तरे गुणविशेषमेव प्रतिपादयितुं प्रवृ
 त्तस्तथापि सर्वदा गुणवचनो न भवतीति न द्विरुच्यते । अनुपपन्नं द्वे भवत
 इति वक्तव्यम् । मूले २ खूला । अग्रे २ सूचमा । ज्येष्ठ २ प्रवेशय । अस्वार्थं अव
 धार्यमाणेऽनेकस्मिन् द्वे भवत इति वक्तव्यम् । अस्मात् कार्यापणादिह भवद्भया
 माप २ देहि । स्वार्थं एतद्विवचनं न वीप्सायाम् । अत्र हि द्वावेव मासौ दीयेते न
 सर्वे कार्यापणसंबन्धिनो मासा, तेन वीप्सा न विद्यते । अवधार्यमाण इति किम् ?
 अस्मात् कार्यापणादिह भवद्भया मापमेक देहि । द्वौ मासौ देहि । त्रीन् वा मासा
 देहि । अनेकस्मिन्निति किम् ? अस्मात् कार्यापणादिह भवद्भया मापमेक देहि ।
 चापले द्वे भवत इति वक्तव्यम् । सत्रमेण प्रवृत्तिश्चापलम् । अहिरहि, बुध्यस्व २ ।

(१) अस्वाग्रे “नाभिषेधधर्म” इति कचिदधिकपाठः ॥ (२) अनुपपन्नभेदम्—
 निमित्तभेदम् ।

नावरणं द्वेवैव शब्दौ प्रयोक्तव्यौ किं तर्हि? यावद्भिः शब्दैः सोऽर्थोऽवगम्यते तावन्तः प्रयोक्तव्याः । अहिः ३ । वृष्यस्व ३ इति । अक्रियासमभिहारे द्वे भवत इति वक्तव्यम् । स भवान् लुनीहिलुनीहील्येवायं लुनाति । अजामीपग्ये द्वे भवत इति वक्तव्यम् । भुक्त्वा भुक्त्वा व्रजति । भोजंभोजं व्रजति । नित्यइत्येवमिदमिति तत्रोक्तम् ॥ अडाचि द्वे भवत इति वक्तव्यम् । पटपटा करोति । पटपटायते ॥ अव्यक्तानुकरण-ज्ञानन्तस्य द्विवचनमिष्यते । इह न भवति—द्वितीया करोति, तृतीया करोति । तदयं केचिद्डाचि बहुलमिति पठन्ति ॥ अपूर्वप्रथमयोरर्थातिशयविवक्षायां द्वे भवत इति वक्तव्यम् । पूर्वं २ पुण्यन्ति । प्रथमं २ पच्यन्ते । आतिशयिकोऽपि दृश्यते—पूर्वतरं पुण्यन्ति । प्रथमतरं पच्यन्त इति ॥ अदतरदतमयोः (१) समसंप्रधारणयोः स्त्रीनिगदे भावे द्वे भवत इति वक्तव्यम् । उभाविमावाङ्मौ, कतरा कतरा अनयोराक्यता । सर्वं इमे आख्याः, कतमा कतमा एषामाक्यता । अदतरदतमाम्यामन्यत्रापि हि दृश्यते—उभाविमावाङ्मौ, कीदृशी २ अनयोराक्यता । तथा स्त्रीनिगदाज्ञावादन्यत्रापि हि दृश्यते—उभाविमावाङ्मौ, कतरः कतरोनयोर्विभव इति ॥ अकर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नो द्वे भवत इति वक्तव्यम् । समासवच्च बहुलम् । यदा न समासवत्प्रथमैकवचनं तदा पूर्वपदस्य । अन्यमन्यमिमे ब्राह्मणा भोजयन्ति । अन्योन्यमिमे ब्राह्मणा भोजयन्ति । अन्योन्यस्य ब्राह्मणा भोजयन्ति । इतरेतरान् भोजयन्ति ॥ अखोनपुसकयोरुत्तरपदस्य चाम्भावो वक्तव्यः । अन्योन्यामिमे ब्राह्मण्यौ भोजयतः । अन्योन्यं भोजयतः । इतरेतरां भोजयतः । इतरेतर भोजयतः । अन्योन्यामिमे ब्राह्मणकुले भोजयतः । इतरेतरामिमे ब्राह्मणकुले भोजयतः । इतरेतरमिमे ब्राह्मणकुले भोजयतः ॥

अकृच्छ्रे प्रियमुखयोरन्यतरस्याम् ॥ १३ ॥

प्रियं सुख इत्येतयोरन्यतरस्या द्वे भवतः अकृच्छ्रे शोभ्ये । कृच्छ्रं दुःखं, तदभावोऽकृच्छ्रम् । प्रियप्रियेण ददाति (२) । सुखसुखेन ददाति । प्रियेण ददाति । सुखेन ददाति । अलिङ्गमानो ददातीत्यर्थः । अकृच्छ्र इति किम्? प्रियः पुत्रः । सुखो रथः ॥

यथास्वे यथायथम् ॥ १४ ॥

यो य आत्मा यद्यदात्मीयं तत्तद्यथास्वं तस्मिन् यथावयमिति निपात्यते । यथा शब्दस्य द्विवचनं नपुंसकलिङ्गता च निपात्यते । ज्ञानाः सर्वे पदार्था यथायथम् यथास्वभावमित्यर्थः । सर्वेषां तु यथायथं यथात्मीयमित्यर्थः (३) ॥

(१) “संप्रधारणा”ः—समेन गुणेनादयत्वादिना निरूपणा योभाविमावाङ्मवित्येवमादिप्रकारा ह्यः । “स्त्रीनिगद” इत्यादि—भावेनूक्तिः । सम्पत्, आक्यता, निगद्यत इति निगदः, स्त्रीद्वयेन स्त्रीलिङ्गं शब्दोऽभिधीयते, स्त्रीलिङ्गाभिधेयाया भूत्याशेवर्तमानस्यैत्यर्थः ॥ (२) “प्रियेण ददाति”—अत्यन्तद्विदमपि वस्त्रनायातेन ददातीत्यर्थः । (३) यद्यदात्मीयमित्यर्थः ।

द्वन्द्वं रहस्यमर्यादावचनव्युत्क्रमणयज्ञपात्रप्रयोगाभिर्व्यक्तिषु ॥१५॥

द्वन्द्वमिति द्विशब्दस्य द्विर्वाचन पूर्वपदस्याम्भावः अर्धं चोत्तरपदस्य निपात्यते रहस्य मर्यादावचन व्युत्क्रमण यज्ञपात्रप्रयोगाभिर्व्यक्ति इत्येतेषु अर्थेषु । तत्र रहस्य द्वन्द्वशब्दवाच्यमितरे विपरीभूताः । द्वन्द्व मन्त्रयन्ते (१) । मर्यादावचने-मर्यादा स्थित्यनतिप्रमः । आचतुरं हीमे पशवो द्वन्द्व मिथुनायन्ते । माता पुत्रेण मिथुनं गच्छति, पौत्रेण तत्पुत्रेणापीति मर्यादार्थः । व्युत्क्रमणे-द्वन्द्व व्युत्क्रान्ताः । व्युत्क्रमणं भेदः पृथगवस्थानम् । द्विर्गसयन्धेन पृथगवस्थिता द्वन्द्व व्युत्क्रान्ता इत्युच्यन्ते । यज्ञ पात्रप्रयोगे-द्वन्द्व न्यञ्जि यज्ञपात्राणि प्रयुनक्ति धीरः । अभिव्यक्ती-द्वन्द्व भारदण्वन्तौ । द्वन्द्व सरूपणवासुदेवौ । द्वावप्यभिव्यक्ती साहचर्येणेत्यर्थः । अन्यत्रापि द्वन्द्वमित्येतद् दृश्यते, तदर्थं योगविभागः कर्तव्यः । द्वन्द्व युद्धं वर्त्तते । द्वन्द्वानि सहते धीरः । चार्धे द्वन्द्व इति ॥

पदस्य ॥ १६ ॥

पदस्येत्ययमधिकारः प्रागपदान्ताधिकारात् । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः पदस्येत्येव तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति-संयोगान्तस्य लोपः । पचन् । यजन् । पदस्येति किम् ? पचन्तौ यजन्तौ । वक्ष्यमाणवाक्यापेक्षया पदस्याधिहितस्य पष्ठवर्थावस्था द्रष्टव्या-कचित्स्थानपष्टी, कचिदवयवपष्टी ॥

पदात् ॥ १७ ॥

पदादित्ययमधिकारः "प्राक्कुत्सने च सुप्यगोत्रादा" वित्येतस्माद्यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः पदादित्येव तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति-"आमन्त्रितस्य" । आमन्त्रितस्य पदात्परस्यानुदात्तादेशो भवतीति । पचति देवदत्त । पदादिति किम् ? देवदत्त पचति ॥

अनुदात्तं सर्वमपादादौ ॥ १८ ॥

अनुदात्तमिति च, सर्वमिति च, अपादादाविति च पठत् त्रयमधिहित वेदितव्यमापादपरिसमाप्ते । इत उत्तरं यद्वक्ष्यामः, अनुदात्तं सर्वमपादादावित्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति-"आमन्त्रितस्य चे"ति । पचसि देवदत्त । अपादादाविति किम् ? यत्ते नियत रजस शृग्यो अनवष्टण्यम् । "बहुवचनस्य वसनसौ" । प्रामो वः स्व, जनपदो नः स्वम् । अपादादाविति किम् ?

(१) 'द्वन्द्वमन्त्रयन्त' इति-द्वौ द्वौ भूत्वा मन्त्रयन्त इत्यर्थः । 'द्वन्द्वव्युत्क्रान्ता इति'-द्वौपक्षौ भूत्वा पृथगवस्थिता इत्यर्थः । 'द्वन्द्वं न्यञ्जोति'-द्वन्द्वं न्यञ्जिपात्राणि प्रयुनक्ति, सादयति, न्यञ्जि न्यग्भूतानि अवान्वितानि द्वन्द्वं स्फुरदक्ष कपालानि चेति द्वे द्वे इत्यर्थः । मुद्रितमूलपुस्तकेषु 'न्यञ्जोति नोपलभ्यते, पदमवस्थां तु ध्यात्वा तम् । 'द्वन्द्वानि सहन्त' इति-श्रीकृष्ण चोक्ते, दृष्टुं त्वे चापर, लुप्त्ये चापर द्वन्द्वम् ॥

रुद्रो विरवेचरो देवो युष्माक कुलदेवता ।

स एव नाथो भगवानस्माक शत्रुमर्दन ॥

पादग्रहणेनात्र ऋक्पाद श्लोकपादश्च गृह्यते । सर्वग्रहण सर्वमनूयमान विधीय-
मान चानुदात्त यथा स्यादिति । तेन युष्मदादेशानामपि वाक्यभेदेनानुदात्तत्व विधी-
यते । युष्मदस्मदादेशाश्च सर्वस्य सुबन्तस्य पदस्य यथा स्युः । यत्रापि स्वादिपु(१)
पदसञ्ज भवति-ग्रामो वा दीयते । जनपदो नौ दीयते ॥

आमन्त्रितस्य च ॥ १६ ॥

आमन्त्रितस्य पदस्य पदापरस्यापादादौ वत्तमानस्य सर्वस्यानुदात्तो भवति ।
पचसि देवदत्त । पचसि यज्ञदत्त । आमन्त्रिताद्युदात्त-वे प्राप्ते वचनम् । असमानवाक्य
निघातयुष्मदस्मदादेशा वक्तव्याः । इह मा भूवन्-अथ दण्डो हरानेन(२) ओदन
पच तव भविष्यति । ओदन पच मम भविष्यति । इह च यथा स्यात्-इह देवदत्त
माता ते कथयति । नद्यास्तिष्ठति कूले । शालीनां त ओदन दास्यामि इति । आम-
न्त्रितान्त तिष्ठन्त युष्मदस्मदादेशाश्च यस्मात् पराणि न तेषा सामर्थ्यमिति तदा-
थया निघातयुष्मदस्मदादेशा न स्युः, समर्थ पदविधिरिति वचनात् ॥

युष्मदस्मदो पष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्यथासखौ ॥ २० ॥

युष्मदस्मद् इत्येतयो पष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्यथासख्य द्वाभौ इत्येतावादेशौ
भवतस्तौ चानुदात्तौ । पदस्य, पदादनुदात्त सबमपादादाविति सर्वमिह सवध्यते ।
ग्रामा वा स्वम् । जनपदो नौ स्वम् । ग्रामो वा दायत । जनपदो नौ दीयते । ग्रामो
वा पश्यति । जनपदा नौ पश्यति । एकवचनबहुवचनान्तयोरादेशान्तरविधानात्
द्विवचनान्तयोरेतावादेशौ विज्ञायते । पष्ठाचतुर्थीद्वितीयास्थयोरिति किम् ? ग्राम
युवाभ्या कृतम् । स्थग्रहण श्रूयमाणविभक्त्यर्थम् । इह मा भूव- (३) इति युष्म
स्युस्त्व(४) इति ॥

बहुवचनस्य यस्नसौ ॥ २१ ॥

बहुवचनान्तयोर्युष्मदस्मदो पष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्यथासख्य वस नस् इत्य-
तावादेशौ भवत । ग्रामो व स्वम् । जनपदो न स्वम् । ग्रामो वो दीयते । जनपदो
नो दीयते । ग्रामो व पश्यति । जनपदो न पश्यति ॥

तेभयावकवचनस्य ॥ २२ ॥

युष्मदस्मदोरेकवचनान्तयो पष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्यथासख्य ते मे इत्येतावादेशौ
भवत । ग्रामस्ते स्वम् । ग्रामो मे स्वम् । ग्रामस्ते दीयते । ग्रामा मे दीयते । द्विती-
यान्तस्यादेशान्तरविधानस्य(स्थान्त् पष्ठीचतुर्थ्योरैवाय योगः ॥

(१) स्वादि पदमिति 'य'सपाठ । (२) भवतीह विष्णुमन्त्रो देवदत्ताग छेति पुस्तकान्त
दर्शिकम् । (३) 'अयमिति 'या० पा० । (४) अजोऽय' इत्यमरस्युक्त इति ' न्यासऽधिकम् ।

त्वामौ द्वितीयायाः ॥ २३ ॥

एकवचनस्येति वृत्तं । द्वितीयाया यदेकवचनं तदन्तयोर्युष्मदस्मदीर्यधासंख्यं
त्वा मा इत्येतावादेशौ भवतः । ग्रामस्त्वा परयति । ग्रामो मा परयति ॥

न चयाहाहेषयुक्ते(१) ॥ २४ ॥

च वा ह अह एव पृथिव्यौ युष्मदस्मदोर्वाच्चावादयो न भवन्ति । पूर्वैर्ग प्रकारेण
ग्राह्यः प्रतिषिद्धयन्ते । ग्रामस्तव च स्वम् । ग्रामो मम च स्वम् । युवयोश्च स्वम् ।
आवयोश्च स्वम् । युष्माकं च स्वम् । अस्माकं च स्वम् । ग्रामस्तुभ्यं च दीयते ।
ग्रामो मह्यं च दीयते । युवाम्यां च दीयते । आवाम्यां च दीयते । युष्मभ्यं च दीयते ।
अस्मभ्यं च दीयते । ग्रामस्त्वां च परयति । ग्रामो मां च परयति । युवां च परयति ।
आवां च परयति, युष्मान् च परयति । अस्मान् च परयति । वा-ग्रामस्तव वा स्वम् ।
ग्रामो मम वा स्वम् । युवयोर्वा स्वम् । आवयोर्वा स्वम् । युष्माकं वा स्वम् । अस्माकं
वा स्वम् । ग्रामस्तुभ्यं वा दीयते । ग्रामो मह्यं वा दीयते । युवाम्यां वा दीयते ।
आवाम्यां वा दीयते । युष्मभ्यं वा दीयते । अस्मभ्यं वा दीयते । ग्रामस्त्वां वा पश्य-
ति । ग्रामो मां वा पश्यति । युवां वा पश्यति । आवां वा पश्यति । युष्मान् वा
पश्यति । अस्मान् वा पश्यति । ह-ग्रामस्तव ह स्वम् । ग्रामो मम ह स्वम् । युवयोर्ह
स्वम् । आवयोर्ह स्वम् । युष्माकं ह स्वम् । अस्माकं ह स्वम् । ग्रामस्तुभ्यं ह दीयते ।
ग्रामो मह्यं ह दीयते । युवाम्यां ह दीयते । आवाम्यां ह दीयते । युष्मभ्यं ह दीयते ।
अस्मभ्यं ह दीयते । ग्रामस्त्वां ह परयति । ग्रामो मां ह परयति । युवां ह परयति ।
आवां ह परयति । युष्मान् ह परयति । अस्मान् ह परयति । अह-ग्रामस्तवाह स्वम् ।
ग्रामो ममाह स्वम् । युवयोर्ह स्वम् । आवयोर्ह स्वम् । युष्माकमह स्वम् । अस्मा-
कमह स्वम् । ग्रामस्तुभ्यमह दीयते । ग्रामो मह्यमह दीयते । युवाम्यामह दीयते । आवाम्या-
मह दीयते । युष्मभ्यमह दीयते । अस्मभ्यमह दीयते । ग्रामस्त्वामह परयति । ग्रामो
ममह पश्यति । युवामह पश्यति । आवामह पश्यति । युष्मानह पश्यति । अस्मानह
पश्यति । एव-ग्रामस्तवैव स्वम् । ग्रामो ममैव स्वम् । युवयोरेव स्वम् । आवयोरेव
स्वम् । युष्माकमेव स्वम् । अस्माकमेव स्वम् । ग्रामस्तुभ्यमेव दीयते । ग्रामो मह्य-
मेव दीयते । युवाम्यामेव दीयते । आवाम्यामेव दीयते । युष्मभ्यमेव दीयते । अस्म-
भ्यमेव दीयते । ग्रामस्त्वामेव परयति । ग्रामो ममेव पश्यति । युवामेव परयति ।
आवामेव परयति । युष्मानेव पश्यति । अस्मानेव पश्यति । युक्तग्रहणं साक्षाद्योग-
तिपत्त्यर्थम्, (२) युक्तयुक्ते प्रतिषेधो न भवति-ग्रामश्च ते स्वम् । नगरं च मे स्वम् ॥

(१) 'च'-समुच्चये, 'वा' विकल्पे, 'ह' 'अह' (यद्गुते, 'ह' 'तेरे च, 'एवोऽवधारणे' ।

(२) "युक्तग्रहणं साक्षादि"ति-यदा युष्मदस्मदर्यग्वान्समुच्चयादीर्वाद्योचोतयन्ति तदा
स्वयोः साक्षाद्योगः । प्रत्युदाहरणे ग्रामशब्देनगरशब्दश्च चशब्देन युक्तः । तदर्थगतत्वं

(१) पर्यायैश्चानालोचने ॥ २५ ॥

पर्यार्या दर्शनार्थाः । दर्शनं ज्ञानम् । आलोचनं चक्षुर्विज्ञानम् । तैः पर्यायैरनः-
लोचने वर्तमानैर्युक्ते युष्मदस्मदोर्वाच्चावाद्यो न भवन्ति । ग्रामस्तत्र स्वं
ग्राम (२) । ग्रामो मम स्व समीच्यागतः । ग्रामस्तुभ्य दीयमानं समीच्यागतः ।
मह्य दीयमानं समीच्यागतः । ग्रामस्त्वां समीच्यागतः । ग्रामो मां समीच्यागतः
अनालोचन इति किम् ? ग्रामस्त्वा पर्यति । ग्रामो मा पर्यति ॥ पर्यायैर्युक्त्यु-
क्तेऽपि च प्रतिषेध इष्यते । तथा चैवोदाहृतम् ॥

सपूर्वायाः प्रथमाया विभाया ॥ २६ ॥

विद्यमानपूर्वात् प्रथमान्तात् पदादुत्तरयोर्युष्मदस्मदोर्विभाया वाच्चावाद्यो न
भवन्ति । ग्रामे कम्बलस्ते स्वम् । ग्रामे कम्बलस्तत्र स्वम् । ग्रामे कम्बलो मे स्वम्
ग्रामे कम्बलो मम स्वम् । ग्रामे कम्बलस्ते दीयते । ग्रामे कम्बलस्तुभ्य दीयते । ग्रामे
कम्बलो मे दीयते । ग्रामे कम्बलो मह्य दीयते । ग्रामे द्वावास्त्वा पर्यन्ति । ग्रामे द्वात्रा
स्त्वां पर्यन्ति । ग्रामे द्वात्रा मा पर्यन्ति । ग्रामे द्वात्रा मा पर्यन्ति । सपूर्वाया इति किम् ?
कम्बलस्ते स्वम् । कम्बलो मे स्वम् । प्रथमाया इति किम् ? कम्बलो ग्रामे ते स्वम् । कम्बलो
ग्रामे मे स्वम् । युष्मदस्मदोर्विभाया अनन्वादेश इति वक्तव्यम् ॥ इह मा मृत-
अथो ग्रामे कम्बलस्ते स्वम् । अथो ग्रामे कम्बलो मे स्वम् । अपर आह—अथैव एव
वाच्चावाद्योऽनन्वादेशो विभाया वक्तव्या ॥ कम्बलस्ते स्वम् । कम्बलस्तत्र स्वम् ।
कम्बलो मे स्वम् । कम्बलो मम स्वम् । अनन्वादेश इति किम् ? अथो कम्बलस्ते
स्वम् । अथो कम्बलो मे स्वम् । न तर्हीदानीमिदं वक्तव्यं, सपूर्वायाः प्रथमाया
विभायेति ? वक्तव्यं च । किं प्रयोजनम् ? अनन्वादेशार्थम् । अनन्वादेशे हि विभाया
यथा स्यात् । अथो ग्रामे कम्बलस्ते स्वम् । अथो ग्रामे कम्बलस्तत्र स्वम् । अथो ग्रामे
कम्बलो मे स्वम् । अथो ग्रामे कम्बलो मम स्वम् ॥

तिष्ठो गोत्रादीनि कुत्सनाभीदण्डयोः ॥ २७ ॥

निहन्तात् पदात् पराणि गोत्रादीनि कुत्सने आभीक्ष्ण्ये चार्थे वर्तमानानि अनु-
दात्तानि भवन्ति । पचति गोत्रम् (३) । जल्पति गोत्रम् । आभीक्ष्ण्ये-पचति पचति
गोत्रम् (४) । जल्पति २ गोत्रम् । द्रुव-पचति द्रुवम् । जल्पति द्रुवम् । पचति २
द्रुवम् । जल्पति २ द्रुवम् । द्रुव इति द्रुवः कक्षिपातनाद् वक्ष्यादेशमावक्षः । गोत्र

समुच्चयस्य तेन चोत्पत्तात् । युष्मदस्मद्वद्वास्तु ग्रामनगराभ्यां युक्तं । तयोस्तस्यां स्वत्वा
निकलनसम्बन्धवार्थवैद् समं वा ॥ (१)—दर्शनं पश्य, अस्मादेव निपातनात् भावे श
प्रत्यय, 'पाश्चादि' ह्येतेन च पर्यादेशः, परयोऽर्थो येषां तेषां पर्यायः । (२) 'समावृत्तागतः'—
मनसातिरूप्यागतश्चार्थः ॥ (३) 'पच' गोत्रमिति—भोजनार्थं गोत्रं स्थापयतीत्यर्थः
(४) 'पचति पचति गोत्रमिति'—विवाहादिदिग्बन्धे पुनः पुनर्गोत्रस्थापयतीत्यर्थः ।

बुद्धः प्रवचनः प्रसहनः प्रकथनः प्रययनः प्रचक्षणः प्रायः विचक्षणः अवचक्षणः ।
 ज्ञाध्यायः भूयिष्ठः ॥ नाम वा(१) ॥ नामेत्येतद्वा निहन्यते । एते आद्युदात्तमेव
 भवन्ति-पचति नाम । पठति नाम । गोत्रादि । तिङ् इति किम् ? कुसित गोत्रम् ।
 गोत्रादीनीति किम् ? पचति पापम् । कुत्सनाभीक्ष्ण्ययोरिति किम् ? खनति गोत्र
 ममेव कृपम्(२) । कुत्सनाभीक्ष्ण्ययोरिति पाठविशेषण द्रष्टव्यम् । तेनान्यत्रापि
 गोत्रादिग्रहणेन कुत्सनाभीक्ष्ण्ययोरेव कार्यं भवति ॥

तिङ्ङितिङ्ङ ॥ २८ ॥

तिङ्ङन्त पञ्मतिङ्ङन्तात् पदात् परमनुदात्त भवति । देवदत्तः पचति । यज्ञदत्तः
 पचति । तिङिनि किम् ? नीलमुपलम् । शुक्ल वस्त्रम् । अतिङ् इति किम् ?
 भवति पचति (३) ॥

न लट् ॥ २९ ॥

पूर्वेणातिप्रसक्ते प्रतिषेध आरम्भ्यते । लुङ्ङन्त नानुदात्त भवति । शः कर्त्ता । श्व
 कर्त्तारः । मामेन कर्त्तारः । तामे परम्य लमार्धधानकस्यानुदात्तत्वे गति सर्वतासिरे
 वेदात् । यत्र तु टिलोपस्तत्रोदात्तनिवृत्तिरप्यत्रो भवति ॥

(४) निपातैर्यगदिङ्ङन्तकुम्भितेनचेच्चएकच्चिचयत्रयुक्तम् ॥ ३० ॥

नेति वर्त्तते । यत् यदि हन्त क्विति नेत् चेत् चङ् कश्चित् यत्र इत्येतैर्निपातै
 युक्तं तिङ्ङन्त नानुदात्त भवति । यत्करोति । यत्पचति । यदि-यदि करोति । यदि
 पचति । हन्त-हन्त करोति । हन्त पचति । क्वित्-कुम्भितोति । कुवित्पचति ।
 नेत्-नेज्जिह्वायन्तो नराक पताम । चेत्-न चेट् भङ्क्ते । स चेदधीते । चङ् गिद्वि
 शिष्टोऽय चेदर्थे घर्त्तने । अय च मरिष्यति । अय चेन्मरिष्यतीत्यर्थः । समुच्चयादिषु
 तु यश्चशब्दस्तेन योगेन विधिरय न भवति । क्वित्-क्वित्भुङ्क्ते । कच्चिदधीते ।
 यत्र-यत्र भुङ्क्ते । यत्राधीते । निपातैरिति किम् ? यत्करोति शक्यम् । गच्छकृजति
 शक्यमित्यर्थः । इण शतरि रूपमेतत् । युक्तमिति किम् ? यत्र क च ते मनो दक्ष
 धम उत्तरम् ॥

(१) प्रदशनः प्रययनः । न्यायः । प्रवच इत्येते पुस्तकान्तरेऽत्र गण्येऽधिका । (२) खनति-
 नेत्रमिति—गोत्रं कुलं समुदितं मूत्रा कृप खनतीत्यर्थः । (३) 'भवतिपचनोति'—पचती
 ध्येनङ्भवति पाकक्रिया भवतीत्यर्थः । तत्र साध्यसाधनभावेन द्वयोः क्रिययोरवयादस्ति
 तामर्थ्ये ययोकपच्यदिक्रिया भवतिक्रियायाः कार्यो भवतीति, तत्र पारस्य स्वसाधनानि
 ति साध्यस्यापि भवनं प्रति मिदृत्वम् ॥ (४) 'निपातैरिति'—यवशर्पे च हेतो च विचारे
 इति चेच्छणः । हन्त इवेऽनुकम्पायाः कान्दशर-मविशदयो ॥ कच्चित्प्रदाने नेतिनेषे
 प्रदशार्था कुवित्भुङ्क्ते ॥

नह प्रत्यारम्भे ॥ ३१ ॥

नह इत्येतेन युक्ते प्रत्यारम्भे तिङन्त नानुदात्त भवति । (१) चोदितस्याव-
धीरगे उपलिप्सया प्रतिषेधयुक्तः प्रत्यारम्भः क्रियते । नह भोक्ष्यसे । नहाप्येष्यसे ।
प्रत्यारम्भ इति किम् ? नह वै तस्मिंश्च लोके दक्षिणामिच्छन्ति ॥

सत्यं प्रश्ने ॥ ३२ ॥

सत्यमित्यनेन युक्तं तिङन्त नानुदात्तं भवति प्रश्ने । सत्यं भोक्ष्यसे । सत्यमध्ये-
ष्यसे । प्रश्न इति किम् ? सत्यं वक्ष्यामि नानृतम् ॥

अङ्गाप्रातिलोम्ये ॥ ३३ ॥

अङ्ग इत्यनेन युक्तं तिङन्तमप्रातिलोम्ये गम्यमाने नानुदात्तं भवति । अङ्गं कुर ।
अङ्गं पच । अङ्गं पठ । अप्रातिलोम्य इति किम् ? अङ्गं पूजं वृषळं इदानीं शास्यमि
जाहम् । कृञ्जनमनभिमतमसौ कुर्वन् प्रतिलोमो भवति ॥

हि च ॥ ३४ ॥

हि इत्यनेन युक्तं तिङन्तमप्रातिलोम्ये नानुदात्तं भवति । स हि कुर । स हि
पच । स हि पठ । अप्रातिलोम्य इत्येव । स हि पूजं वृषळं इदानीं शास्यमि जाहम् ॥

छन्दस्यनेकमपि साकाङ्क्षत्तम् ॥ ३५ ॥

हि चेति वर्तते । छन्दसि विषये हियुक्तं तिङन्तं साकाङ्क्षमनेकमपि नानुदात्तं
भवति एकमपि । कदाचिदेकं कदाचिदनेकमित्यर्थः । तत्रानेकं तावत्-अनृतं हि मत्तो
वदति, पाप्मा पुनं विपुनाति । तिङन्तद्वयमध्येतन्न निहन्यते । एकं खल्वपि-
अग्निर्हि अग्ने उदजयत् । तिङन्तद्वयमपि हिताद्भयुक्तमेतत् । तत्रैकमुदजयदित्या-
दिरुदात्तम् । अजा ह्यग्नेरजनिष्ट गर्भम् । सा वा अपश्यज्जनितारमाने । अजनिष्टे-
त्याद्युदात्तमपश्यदित्यनुदात्तम् ॥

यावद्यथाभ्याम् ॥ ३६ ॥

यावद्यथा इत्येताभ्यां युक्तं तिङन्तं नानुदात्तं भवति । यावद्भुङ्क्ते । यथा
भुङ्क्ते । यावद्धीते । यथार्थीते । देवदत्तः पचति यावत् । देवदत्तः पचति यथा ।
परेणापि योगे भवति प्रतिषेधः ॥

पूजायां नानन्तरम् ॥ ३७ ॥

यावद्यथा इत्येताभ्यां युक्तमनन्तरं तिङन्तं पूजायां विषये नानुदात्तं न भवति ।
किं तर्हि ? अनुदात्तमेव । यावत्पचति शोभनम् । यथा पचति शोभनम् । यावत्
करोति चाह । यथा करोति चाह । पूजायामिति किम् ? यावद्भुङ्क्ते । यथाभुङ्क्ते

(१) चोदितस्येत्याद-कर्तव्यव्यापन्यस्तस्य भोजनान्तरविवेकस्यैव सति दत्ताधीर-
यिदुष्कालिप्सया अगन्तुमिच्छया अर्यैव भोजनान्तेः मन्त्रेणैव सहन्वः प्रत्यारम्भः, पुनश्च-
न्वासः, क्रियेत इति ॥

अनन्तरमिति किम् ? यावद्देवदत्तः पचति शोभनम् । यथा देवदत्तः करोति चारु । पूर्वगात्र निघातः प्रतिपिद्यते ॥

उपसर्गव्यपेतं च ॥ ३८ ॥

यावत्तथान्यां युक्तमुपसर्गव्यपेतं च पूजायां विषये नानुदात्तं न भवति, किं तर्हि अनुदात्तमेव भवति । पूर्वमनन्तरमित्युक्तमुपसर्गव्यवधानार्थं यमारम्भः । यावत् पचति शोभनम् । यथा प्रपचति शोभनम् । यावत्प्रकरोति चारु । यथा प्रकरोति चारु । अनन्तरमित्येव । यावद्देवदत्तः प्रपचति शोभनम् । यथा विष्णुमित् प्रकरोति चारु ॥

तु पश्य पश्यताहैः पूजायाम् ॥ ३९ ॥

तु पश्य पश्यत अह इत्येतैर्युक्तं तिङन्त नानुदात्तं भवति पूजायां विषये । तु माणवकस्तु भुङ्क्ते शोभनम् । पश्य-पश्य माणवको भुङ्क्ते शोभनम् । पश्यत-पश्यत माणवको भुङ्क्ते शोभनम् । अह-अह माणवको भुङ्क्ते शोभनम् । पूजायामिति किम् ? पश्य मृगो धावति । पूजायामिति वर्तमाने पुनः पूजायामित्युच्यते निघातप्रतिषेधार्थम् । तद्धि प्रतिषेधस्य प्रतिषेधेन सबद्धमिति ॥

अहो च ॥ ४० ॥

अहो इत्यनेन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तं भवति पूजायां विषये । अहो देवदत्तः पचति शोभनम् । अहो विष्णुमित्रः करोति चारु । पृथग्योगकरणमुत्तरार्थम् ॥

शेषे विभाषा ॥ ४१ ॥

अहो इत्यनेन युक्तं तिङन्तं शेषे विभाषा नानुदात्तं भवति । कश्च शेषः ? यदन्यत्पूजायाः । कटमहो करिष्यसि । मम गेहमेष्यसि । असूयावचनमेतत् । पूजायामित्यस्य पूर्वत्र चानुकृष्टत्वादनधिकारे सिद्धे शेषवचनं विस्पष्टार्थम् ॥

पुरा च परीप्सायाम् ॥ ४२ ॥

पुरा इत्यनेन युक्तं तिङन्तं परीप्सायामर्थं विभाषा नानुदात्तं भवति । परीप्सा खरा । अधीप्स्व माणवक पुरा विद्योतते विद्युत् । पुरा स्तनयति स्तनयितुः । पुरा-शब्दोऽत्र भविष्यदासत्तिं द्योतयति । परीप्सायामिति किम् ? न तेन स्म पुराधीयते । अत्र भूतकालविप्रकर्षं पुराशब्दो द्योतयति । उर्गया स्म पुराधीयते ॥

ननु इत्यनुज्ञैपणायाम् ॥ ४३ ॥

ननु इत्यनेन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तं भवति अनुज्ञैपणायां विषये । अनुज्ञायाम्पुष्पा प्रार्थना, अनुज्ञैपणा । (१) अनुज्ञाप्राथनैत्यर्थः । ननु करोमि भोः । अनुज्ञानीष्व मां, कारण प्रतीत्यर्थः । अनुज्ञैपणायामिति किम् ? अकार्षीः कटं देवदत्त । ननु करोमि भोः । पृष्टप्रतिवचनमेतन्नानुज्ञैपणा ॥

(१) "अनुज्ञे" ति—किंचित्कर्तुं खपमेवौच्यतेत्येव क्रियतामित्येवरूपोऽभ्युपगमोऽनुज्ञा ॥

किं क्रियाप्रश्नेऽनुपसर्गमप्रतिपिद्धम् ॥ ४४ ॥

किमित्येतत्क्रियाप्रश्ने यदा वर्तते तदानेन युक्तं तिङन्तमनुपसर्गमप्रतिपिद्धं नानुदात्तं भवति । किं देवदत्तः पचति, आहोस्विद्भुङ्क्ते ! किं देवदत्तः, शेते आहोस्विद्धीते । अत्र केचिदाहु — पूर्वं किंयुक्तमिति तत्र निहन्यते । उत्तरं तु न किंयुक्तमिति तन्निहन्यते एवेति । अपरे त्वाहु — यद्यप्येकस्याख्यातस्य समीपे किंशब्दः श्रूयते तथापि सर्वस्य सशयविषयस्य तेन योग इति उभयत्र प्रतिषेधेन भवितव्यमिति । क्रियाग्रहणं किम् ? साधनप्रश्ने माभूत्—किं देवदत्त ओदनं पचति आहोस्विच्छाकमिति । प्रश्न इति किम् ? किमधीते देवदत्तः । लोपे किंशब्दोऽयं न प्रश्ने । अनुपसर्गमिति किम् ? किं देवदत्तः प्रपचति आहोस्वित्प्रकरोति । अप्रतिपिद्धमिति किम् ? किं देवदत्तो न पठति आहोस्विन्नं करोति ॥

लोपे विभाषा ॥ ४५ ॥

किमो लोपे क्रियाप्रश्ने तिङन्तमनुपसर्गमप्रतिपिद्धं विभाषा नानुदात्तं भवति । क चास्य लोपः ? यत्र गम्यते चार्थो न च प्रयुज्यते किं शब्दः । देवदत्तः पचति आहोस्वित्पठति । विनैव किमा प्रश्नोऽवगम्यते । प्राप्तविभाषेयं किमर्थं योगात् । पूर्ववत् प्रत्युदाहरणानि (१) ॥

एहिमन्ये प्रहासे लृट् ॥ ४६ ॥

एहिमन्ये इत्यनेन युक्तं लृङ्गन्तं नानुदात्तं भवति प्रहासे । प्रकृष्टो हासः प्रहाम्, कीडा । एहि मन्ये ओदनं भोक्ष्यसे नहि भोक्ष्यसे भुक्तः सोऽतिथिभिः । एहि मन्ये रथेन यास्यसि नहि यास्यसि यातस्तेन पिता । प्रहास इति किम् ? एहि मन्यसे ओदनं भोक्ष्ये इति । सुष्ठु च मन्यसे । साधु च मन्यसे । गत्यर्थलोटा लृङित्येव सिद्धे सत्यासमो नियमार्थः—एहिमन्येयुक्तं प्रहास एव यथा स्यात्, अन्यत्र मा भूदिति—एहि मन्यसे ओदनं भोक्ष्य इति । एहिमन्य इत्युक्तमोपादानमतन्त्रम् । प्रहास एव हि मन्यतेरुक्तमो विहितरततोऽन्यत्र मध्यम एव भवति । तस्मान्नेन नियमेन निवृत्तिः क्रियते । एहि मन्यसे ओदनं भोक्ष्य इति ॥

जात्वपूर्वम् ॥ ४७ ॥

जातु इत्येतद्विद्यमानपूर्वं तेन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तं भवति । जातु भोक्ष्यसे । जातु करिष्यामि । अपूर्वमिति किम् ? कर्तुं जातु करिष्यति ॥

किवृत्तं च चिदुत्तरम् ॥ ४८ ॥

किमो वृत्तं किवृत्तं, किंवृत्तग्रहणेन तद्विभक्त्यन्तं प्रतीयाद्भूततरङ्गतमौ च प्रत्ययौ, तत्किंवृत्तं चिदुत्तरमविद्यमानपूर्वं यत्नेन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तं भवति । कश्चिद्भुङ्क्ते । कश्चिद्धीजयति । कश्चिद्धीते । केन चिक्करोति । कस्मै चिद्वाति । कतरश्चि-

(१) 'पूर्ववत्प्रत्युदाहरणानि'—तान्येवकिंशब्दशब्दादितानादर्थः ॥

रुहोति । कतमश्विदमुद्धत्ते । चिदुत्तरमिति किम् ? को मुद्धक्ते । अपूर्वमित्येव ।
देवदत्त किञ्चित्पठति ॥

आहो उताहो चानन्तरम् ॥ ४१ ॥

निघातप्रतिषेधोऽनुवर्तते, अपूर्वमिति च । आहो उताहो इत्येतान्म्यामपूर्वाम्यां
युक्तमनन्तरं तिङन्तं नानुदात्तं भवति । आहो मुद्धक्ते । उताहो मुद्धक्ते । आहो पठति ।
उताहो (२) पठति । अनन्तरमिति किम् ? शेषे विभाषां वक्ष्यति । अपूर्वमित्येव ।
देवदत्त आहो मुद्धक्ते । देवदत्त उताहो मुद्धक्ते ॥

शेषे विभाषा ॥ ४० ॥

आहो उताहो इत्येतान्म्यां युक्तं तिङन्तं नानुदात्तशेषे विभाषा भवति । कश्च
शेष ? यदन्यदनन्तरात् । आहो देवदत्तः पठति २ । उताहो देवदत्तः पठति २ ।
आहो देवदत्तः पठति २ । उताहो देवदत्तः पठति २ ॥

गत्यर्थलोटा लृणनचेत्कारकं सर्वान्यत् ॥ ४१ ॥

गमिना समानार्था गत्यर्थाः, (१) गत्यर्थानां लोट् गत्यर्थलोट्, तेन गत्यर्थलोटा
युक्तं लृङन्तं तिङन्तं नानुदात्तं भवति न चेत्कारकं सर्वान्यद्भवति । यत्रैव कारके
कर्त्तरि कर्मणि वा लोट् तत्रैव यदि लृङ्गि भवतीत्यर्थः । कर्तृकर्मणी एवात्र तिङन्त
वाच्ये कारकग्रहणेन गृह्यते । न करणादि कारकान्तरम् । आगच्छ देवदत्त ग्राम
द्रव्यस्येनम् । आगच्छ देवदत्तग्राममोदनं भोक्ष्यते । उह्यन्ता देवदत्तेन शाल्यः
तेनैव भोक्ष्यन्ते । उह्यन्ता देवदत्तेन शाल्यः, यज्ञदत्तेन भोक्ष्यन्ते । गत्यर्थग्रहणं किम् ?
पच देवदत्तौदनं भोक्ष्यस एनम् । लोट् इति किम् ? आगच्छ देवदत्त ग्राम द्रव्यस्ये-
नम् । लृङ्गिति किम् ? आगच्छ देवदत्त ग्राम पश्यत्येनम् । न चेत्कारकं सर्वान्यदिति
किम् ? आगच्छ देवदत्त ग्रामं पिता ते ओदनं भोक्ष्यते । उह्यन्ता देवदत्तेन शाल्यः
सक्तवस्तेन पास्यन्ते । सर्वग्रहणं किम् ? आगच्छ देवदत्त ग्राम त्वं चाहं च द्रव्याव
एनमित्यत्रापि निघातप्रतिषेधो यथा स्यात् । लृङ्गन्तवाच्ये हि सर्वस्मिन् कारकेऽन्य-
स्मिन् भवितव्यम् । इह तु परलोडन्तस्य कारकं तच्चान्यच्च लृङ्गन्तेनोच्यते इति ॥

लोट् च ॥ ४२ ॥

लोटन्तं तिङन्तं गत्यर्थलोटा युक्तं नानुदात्तं भवति, न चेत्कारकं सर्वान्यद्भवति ।
लोटन्तयोरेकं कारकं यदि भवतीत्यर्थः । आगच्छ देवदत्त ग्रामं पश्य । आगतं दिङ्गु-
मित्र ग्रामं शाधि । आगम्यतां देवदत्तेन ग्रामो दृश्यतां यज्ञदत्तेन । गत्यर्थानामित्येव-
पच देवदत्तौदनं मुद्धक्तेनम् । लोट् इत्येव-आगच्छ देवदत्त ग्रामं पश्यत्येनम् । न चेत्कारकं
सर्वान्यदित्येव । आगच्छ देवदत्त ग्राम पश्यत्येन यज्ञदत्तः । सर्वग्रहणानुवृत्तेस्त्वह

(२) आहोऽप्येति इत्यादि कमेकं सम्यक् पुस्तके ।

(२) अर्थप्रदर्शनमेव । विग्रहस्तु गतिरसौ येषामिति बोध्यः ॥

भवत्येव । आगच्छ देवदत्त ग्रामं च चाह च पश्याव । पृथग्योगकरणमुत्तरार्धम् ॥

विभाषित सोपसर्गमनुत्तमम् ॥ ५३ ॥

सर्वं पूर्वमनुवर्तते । प्राप्तविभाषेय, लोढन्त सोपसर्गमुत्तमवर्जित गत्यर्थलोढा युक्त तिङन्त विभाषित नानुदात्तं भवति, न चेत्कारकं सर्वोपपन्नवति । आगच्छ देवदत्त ग्रामं प्रविश २ । आगच्छ देवदत्त ग्रामं प्रशाधि २ । सोपसर्गमिति किम् ? आगच्छ देवदत्त ग्रामं पश्य । अनुत्तममिति किम् ? आगच्छानि देवदत्त ग्रामं प्रविशानि ॥

हन्त च ॥ ५४ ॥

पूर्वं सर्वमनुवर्तते गत्यर्थलोढ वर्णयित्वा । हन्त इत्यनेन युक्त लोढन्त सोपसर्गमुत्तमवर्जित विभाषित नानुदात्तं भवति । हन्त प्रविश २ । हन्त प्रशाधि २ । सोपसर्गमित्येव, हन्त कुरु । निपातेयं यदि हन्तेति नियमत्र निघातप्रतिषेधो भवति । अनुत्तममित्येव, हन्त प्रभुभावे । हन्त प्रभुभावे ॥

ग्राम एकान्तरमामन्त्रितमनन्तिके ॥ ५५ ॥

ग्राम उत्तरमेकपदान्तरमामन्त्रितान्तमनन्तिके नानुदात्तं भवति । ग्राम पचसि देवदत्त ३ । ग्राम भो देवदत्त ३ । भो इत्यामन्त्रितान्तमपि, नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनमिति नाविद्यमानवद्भवति । ग्राम इति किम् ? शाक पचसि देवदत्त ३ । एकान्तरमिति किम् । ग्राम पचसि देवदत्त ३ । ग्रामन्त्रितमिति किम् ? ग्रामपचसि देवदत्त । अनन्तिक इति किम् ? ग्राम देवदत्त ॥ ग्राम एकान्तरमामन्त्रित यत्तस्य एकध्रुतेरनुदात्तस्य च प्रतिषेध इष्यते ॥ तदुभयमनेन क्रियत इति केचिदाहुः । प्लुतोदात्त पुनरसिद्धवाच्य प्रतिषिध्यते । अपरेषां दर्शनमनन्तिक इत्यनेन यत्न दूर न सन्निकृष्ट तपरिगृह्यते । तेनास्मिन्नेकध्रुत प्राप्तिरेव नास्ति । प्लुतोदात्तोऽपि नोदाहर्तव्य इति ॥

यद्वितुपर छन्दसि ॥ ५६ ॥

ग्रामन्त्रितमिच्छेत्तद्वरितं वाङ्मनुवर्तते । तिङ्गिति वर्तत एव । यपर ह्यपर तुपर च तिङन्त छन्दसि नानुदात्तं भवति । यपर तावत्-गवा गोत्रमुदमृजो यद्वि । ह्यपरम्-इन्द्रो वामुशन्ति हि । तुपरम्-आरयास्यामि तु ते । निपातेयं च त्रिभुन्तेति हि चेति तुपर्यपर्यताहैरिति च निघातप्रतिषेधे सिद्धे वचनमिदं नियमार्थम्-एभिरेव परैर्दोगे प्रतिषेधो भवति, नान्यैरिति । इह न भवति-जापे स्वोरोहावेहि । एहीत्यनेन गत्यर्थलोका युक्तस्य रोहावे यस्य लोढन्तस्य निघातो भवत्येव ॥

चनचिदिग्रगोत्रादितद्विताम्रेडितेऽप्यगते ॥ ५७ ॥

चन चिद् इव गोत्रादि तद्वित आग्नेडित इत्येतेषु परत अगतेरुत्तर तिङन्त नानुदात्तं भवति । चन-देवदत्त पचति चन । चिद्-देवदत्त पचति चिद् । इव-

देवदत्तः पचतीव । गोत्रादि-देवदत्तः पचति गोत्रम् । देवदत्तः पचति शुक्म् ।
 देवदत्तः पचति प्रवचनम् । इहापि गोत्रादयः कुत्सनाभीरुण्ययोरेव गृह्यन्ते । तद्वित-
 देवदत्तः पचतिकल्पम् । देवदत्तः पचतिरूपम् । अनुदात्तस्तद्वित इह उदाहरणम-
 न्यत्र तद्वितस्वरेण तिङ्स्वरौ बाध्यते-पचतिदेशः । आग्नेदित-देवदत्तः पचति १ ।
 अगतेरिति किम् ? देवदत्तः प्रपचति चन । अग्रागतिग्रहणे सगतिरपि तिङित्यत्र च
 उपसर्गग्रहणं द्रष्टव्यम् । इह मा भूत्-शुक्लीकरोति चन । याक्वाष्ट शुक्लीकरोति ।
 याक्वाष्टं कृष्णीकरोति ॥

चादिपु ॥ ५८ ॥

चादिपु च परतः तिङन्तमगतेः परं नानुदात्तं भवति । चादयो नचवाहार्ह-
 युक्ते ह्यायत्र ये निर्दिष्टाः त इह परिगृह्यन्ते । चशब्दे तावत्-देवदत्तः पचति च
 खादति च । वा-देवदत्तः पचति वा खादति वा । ह-देवदत्तः पचति ह खादति ह ।
 अह-देवदत्तः पचत्यह खादत्यह । एव-देवदत्तः पचत्येव खादत्येव । अगतेरित्येव ।
 देवदत्तः प्रपचति च प्रखादति च । प्रथमस्यात्र तिङन्तस्य चत्रायोगे प्रथमेनि
 निघातः प्रतिपिद्व्यते, एवपरं तु निहन्यते ॥

चत्रायोगे प्रथमा ॥ ५९ ॥

अगतेरिति पूर्वसूत्रे चानुकृष्टमित्यत्र नानुवर्तते । च वा इत्येताभ्यां योगे
 प्रथमा तिङ्विभक्तिर्नानुदात्ता भवति । गद्गद्भर्त्तश्च कालयति । वीणां च वादयति ।
 गद्गद्भर्त्तान् वा कालयति, वीणां वा वादयति । योगग्रहणं पूर्वाभ्यामपि योगे निघातः,
 प्रतिपेधो यथा स्यादिति । प्रथमाग्रहणं द्वितीयादेस्तिङन्तस्य मा भूदिति । चत्रायोगो
 हि द्विसमुच्चये विकल्पे च सति भवति । स चानेकस्य धर्म इति ॥

हेति क्षियायाम् ॥ ६० ॥

ह इत्यनेन युक्ता प्रथमा तिङ्विभक्तिर्नानुदात्ता भवति क्षियाया गम्यमाना-
 याम् । क्षिया धर्मव्यतिक्रमः, आचारभेदः । स्वयं ह रथेन याति ३ उपाध्याय पदातिं
 गमयति । स्वयं हौदनं मुङ्क्ते ३ उपाध्यायं सवत्स्रं पाययति । प्रथमस्य तिङन्त-
 स्यात्र निघातः प्रतिपिद्व्यते । क्षियाशी प्रैपेपु तिङ्काङ्चमिति च प्लुतो भवति ।

अहेति विनियोगे च ॥ ६१ ॥

अह इत्यनेन युक्ता प्रथमा तिङ्विभक्तिर्नानुदात्ता भवति विनियोगे गम्यमाने
 चशब्दात् क्षियायां च । नानाप्रयोजनो नियोगो विनियोगः । त्वमहं ग्रामं गच्छ ।
 त्वमहं गच्छ । क्षियायाम्-स्वयमहं रथेन याति ३ उपाध्यायं पदातिं गमयति ।
 स्वयमहं गच्छ । स्वयमहं गच्छ । स्वयमहं गच्छ । पूर्ववन्निघातप्रतिपेधः प्लुतश्च ॥

चाहलोप एतेन्यश्चाहणम् ॥ ६२ ॥

चलोपे अहलोपे च प्रथमा तिङ्विभक्तिर्नानुदात्ता भवति । एवेत्येतत्तद्विधवारणार्थं

प्रयुज्यते । क चास्य लोपः ? यत्र गम्यते चाऽर्थो, न च प्रयुज्यते, तत्र लोपः । तत्र 'चतस्रः' समुच्चयार्थः, अहशब्द केवलार्थ इति समानकर्तृके चलोपः, नानाकर्तृके अहलोपः । चलोपे-देवदत्त एव ग्राम गच्छतु देवदत्त पृथारण्य गच्छतु । ग्राम चारण्य च गच्छत्वित्यर्थः । अहलोपे-देवदत्त एव ग्राम गच्छतु यज्ञदत्त पृथारण्य गच्छतु । ग्राम केवलमरण्य केवलमित्यर्थः । अवधारणमिति किम् ? देवदत्त क्षेत्रं मोक्षयते । अनवबलूतावयमेवशब्दः । न कचिज्ज्ञेयत इत्यर्थः । एवे चानियोग इति पररूपम् ॥

चादिलोपे विभाषा ॥ ६३ ॥

चादयो नचवाहद्वैवयुक्त इति सूत्रनिदिष्टा गृह्यन्ते, तेषां लोपे प्रथमा तिङ्विभक्तिर्नानुदात्ता भवति विभाषा । चलोपे-शुक्ला घोहयो भवन्ति २ श्वेता गा आभ्यां तुहन्ति । भवन्तीत्येतद्विकल्पेन न निह्न्यते । वालोपे घोहिभिर्यजेत । यवैर्यजेत । एवं शेषेष्वपि यथादर्शनमुदाहार्यम् ॥

वैप्रावेति च छन्दसि ॥ ६४ ॥

वैप्राव इत्येतस्या युक्ता प्रथमा तिङ्विभक्तिर्विभाषा नानुदात्ता भवति छन्दसि विषये । अहर्षं देवानामासीत् २ रात्रौरसुराणामासीत् । बृहस्पतिर्वै देवानां पुरोहित आसीत् २ वाण्डामर्कावमुराणाम् । वाव-अथ वाव हस्त आसीत् २ नेतर आसीत् ॥

७

एकान्याभ्यां समर्थाभ्याम् ॥ ६५ ॥

एक अन्य इत्येताभ्यां समर्थाभ्यां युक्ता प्रथमा तिङ्विभक्तिर्विभाषा नानुदात्ता भवति छन्दसि विषये । प्रचामेका जिन्वति २ ऊर्जमेका रक्षति । जिन्वतीत्येतत्पक्षे न निह्न्यते । तयोरन्य पिप्पल स्वाद्वन्ति २ अन्नश्नन्नन्यो अभिचारकशीति । अत्तीत्येतत् पक्षे न निह्न्यते । समर्थाभ्यामिति किम् ? एको देवानुपातिष्ठत् । एक इति सत्यापद्धमेतद् अन्यार्थं न वर्तते । एकशब्दस्य व्यवस्यार्थं च समर्थग्रहण, अभिचारिवाचस्य ॥

यद्वृत्तान्नित्यम् ॥ ६६ ॥

प्रथमा छन्दसीति निवृत्त, निधातप्रतिषेध इत्येव । यदो वृत्तं यद्वृत्तम् । यत्र पदे यद्वर्तते तत्सर्वं यद्वृत्तम् । इह वृत्तग्रहणेन तद्विभक्त्यन्तं प्रतीपात् । उत्तरवतमौ ऋग्न्ययौ इत्येतन्नाश्रीयते । तस्माद्यद्वृत्तादुत्तर तिङन्तं नानुदात्तं भवति नित्यम् । यो भुङ्क्ते । य भोजयति । येन भुङ्क्ते । यस्मै ददाति । यत्कामास्ते जुहुम । यद्वद्वायुर्वाति । यद्वायु पवते ॥ पञ्चमीनिर्देशोऽप्यत्र स्मरहिते कार्यमिष्यते । अथवाकाम्ये वेति वक्तव्यम् ॥ (१) । यत्र कचन यजन्ते ॥

(१) एकस्मिन्पुस्तके यथाकाम्ये इति वाक्यं यजन्ते इत्यन्तं नास्ति ॥

पूजनात्पूजितमनुदात्तं काष्ठादिभ्यः ॥ ६७ ॥

पूजनेभ्यः काष्ठादिभ्य उत्तरपदं पूजितमनुदात्तं भवति । काष्ठ—काष्ठाध्यापकः । काष्ठाभिरूपकः । दारुग—दारुणाध्यापकः । दारुणाभिरूपकः । अमातापुत्र—अमातापुत्राध्यापकः । अयुत—अयुताभिरूपकः । अयुताध्यापकः । अदमुत—अदमुताध्यापकः । अनुक्त—अनुक्ताध्यापकः । मृश—मृशाध्यापकः । घोर—घोराध्यापकः । परम—परमाध्यापकः । सु—सुध्यापकः । अति—अत्यध्यापकः । (१) । छमलोपश्च ॥ इति वार्तिककारमतम् ॥ मयूरव्यसकादिवात्समासः । समासे चैतदनुदात्तम् । समासान्तोदात्तत्वापवाद इष्यते ॥ दारुणमध्यापक इत्येवमादिषु न भवति । मलोपश्चेत्यनेनाप्ययमेव विषय आख्यायते । यत्र विभक्तेरभावात् मकारो न श्रूयते तत्रानुदात्तत्वमिति । असमासे हि मलोपो नैवेष्यते । दारुणमधीते दारुणमध्यापक इति । पूजनादित्येव पूजितपरिग्रहे सिद्धे पूजितग्रहणमनन्तरपूजितप्रतिपत्त्यर्थम् । एतदेव ज्ञापकमिह प्रकरणे पञ्चमीनिर्देशोऽपि नानन्तर्यमाधीयते इति । तथा च यद्वृत्तान्नित्यमित्यत्रोदाहृतम् । अनुदात्तमिति वर्त्तमाने पुनरनुदात्तग्रहणं प्रतिषेध-निवृत्त्यर्थम् ॥ ॥

सगतिरपि तिङ् ॥ ६८ ॥

सगतिरपि पूजनेभ्यः काष्ठादिभ्यः परं पूजितं तिङन्तमनुदात्तं भवति । यत्काष्ठं पचति । यत्काष्ठं प्रपचति । यद्दारुणं पचति । यद्दारुणं प्रपचति । तिङ् इतिङ् इति निघातस्य, निपातैर्द्विहन्तेति प्रतिषेधे प्राप्ते पुनर्विधानम् । सगतिग्रहणाच्च गतिरपि निहन्त्यते ॥ गतिग्रहणे चात्र उपसर्गग्रहणमिष्यते ॥ इह न भवति—यत्काष्ठं शुषलीकरोति । यत्काष्ठं कृष्णीकरोति ॥

कुत्सने च सुप्यगोत्रादौ ॥ ६९ ॥

पदादिति निवृत्तम् । सगतिरपि तिङिति वर्त्तते । कुत्सने च सुवन्ते गोत्रादिष्वजिते परतः सगतिरपि तिङ् अगतिरप्यनुदात्तो भवति । पचति पृति । प्रपचति पृति । पचति मिथ्या । प्रपचति मिथ्या । कुत्सन इति किम् ? पचति शोभनम् । सुपीति किम् ? पचति विलशनाति । अगोत्रादाविति किम् ? पचति गोत्रम् । पचति द्रुवम् । पचति प्रवचनम् । क्रियाकुत्सन इति वक्तव्यम् । कर्तुः कुत्सने मा भूत्—पचति पृतिर्देवदत्तः । प्रपचति पृतिः । पृतिश्च चानुबन्धो भवतीति वक्तव्यम् । तेनायं चकारानुबन्धकत्वात् अन्तोदात्तो भवति । विभाषितं चापि बह्वर्थमनुदात्तं भवतीति वक्तव्यम् । पचन्ति पृति २ । प्रपचन्ति पृति २ ॥

सुपि कुत्सने क्रियाया मलोप इष्टोऽतिङीति चोक्तार्थः ।

पृतिश्च चानुबन्धो विभाषितं चापि बह्वर्थम्

(१) “अनुदात्तः । अनुदात्ताध्यापकः । कल्याणाध्यापकः । देशः । देशाध्यापकः ” इत्यधिकं कचिदग्रन्थान्तरं उपलब्धम् ।

गतिर्गतौ ॥ ७० ॥

गतिर्गतौ परतोऽनुदात्तो भवति । अभ्युद्धरति । समुदानयति । अभिसपयाह
रति । गतिरिति किम् ? देवदत्त प्रपचति । गताविति किम् ? आ मन्द्रैरिन्द्र हरि
मियाहि मयूररोमणि ॥ याहोऽयेतत् प्रति क्रियायोगादादित्येव गति तस्य गतावि
त्यस्मिन्नसति गतिरित्यनाश्रितपरनिमित्तकमनुदात्तव स्यात् ॥

तिङ्ङि चोदात्तवति ॥ ७१ ॥

गतिरिति वक्षते । तिङ्ङन्ते उदात्तवति परतो गतिरनुदात्तो भवति । यत्प्रपचति ।
यत्करोति । तिङ्ङग्रहणमुदात्तवत् परिमाणार्थम् । अन्यथा हि य प्रति गतिस्तत्रानु-
दात्तो भवतीति, धातावेवोदात्तवति स्यात्, प्रयये न स्यात्-यत्प्रकरोतीति ।
पक्रियायुक्ता प्रादयस्तेषां त प्रति गत्युपसर्गसङ्गे भवत इति तिङ्ङन्ते धानुमेवप्रति
गतिस्त्रि । आमन्ते तर्हि न प्राप्नोति-प्रपचतितराम् । प्रपचतितमामिति ? अत्र
इविदामन्तेन गते समास कुचन्ति । तेषामव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरवे स-यक्रियमाणे-
ऽपि तिङ्ङग्रहणे परमनुदात्तवद्भवतीति गतिनिघातो नैव सिद्धयति । अथ तरन्तस्य
गतिसमास एवमपि सतिशिष्टत्वादाम एव स्वरे सति गतेरनुदात्त पदमेकवर्त्मित्ये
वानुदात्तव सिद्धम् । येषां गतिकारकोपपदानां कृद्धि समासवचन प्राक्सुडुपत्तेरि
यनन वचनेन कृदन्तेनैव प्राक्सुडुपत्ते समासो भवति नान्येनेति दर्शनम्, तेषामे-
वविधे विषये समासेन नैव अवित्तव्यमिति । पृथक् स्वरप्रवृत्तौ स-यामनेन प्रयोजन-
मस्ति । तदर्थं यत्न कर्त्तव्य । उदात्तवतीति किम् ? प्रपचति । प्रकरोति ॥

आमन्त्रित पूर्वमविद्यमानवत् ॥ ७२ ॥

आमन्त्रित पूर्वमविद्यमानवद्भवति तस्मिन् सति यकार्यं तत्र भवति । असति
यत्तद्भवति । कानि पुनरविद्यमानवत्त्वे प्रयोजनानि । आमन्त्रिततिङ्ङनिघातयुष्मदस्म
दादेशाभावा । देवदत्त यज्ञदत्तेत्यत्रामन्त्रितस्य पदापरस्येति निघातो न भवति ।
पाठिकामन्त्रिताद्युदात्तव भवति । देवदत्त पचसीत्यत्र तिङ्ङङितिङ्ङ इति निघातो न
भवति । देवदत्त तव ग्राम स्वम्, देवदत्त मम ग्राम स्वमियेवमादिषु युष्मदस्म
दादेशा न भवन्ति । पूजायामनन्तरप्रतिपद्य प्रयोजनम् । यावद्देवदत्त पचसी य
त्रापि पूजायां नानन्तरमियैव प्रतिषेधो भवति । जात्वपूर्वमित्येतद्-देवदत्त जानु
पचसीत्यत्रापि भवति । आहो उताहो चानन्तरमिति-आहो देवदत्त पचसि, उताहो
देवदत्त पचसी-यत्रापि भवति । आम् एका-तरमामन्त्रितमनन्तिक इति-आम् ओ
पचसि देवदत्त इत्यत्रापि भवति । आमन्त्रितमिति किम् ? देवदत्त पचति । पूर्व
मिति किम् ? देवदत्त इत्येतरस्यामन्त्रिताद्युदात्तत्वे कर्त्तव्ये नाविद्यमानवद्भवति ।
पूर्वव च परापेक्ष भवतीति परस्यैव कार्यं स्वनिमित्तेऽन्यनिमित्ते वा तदविद्यमानव
द्भवति, न तु स्वकार्ये । देवदत्त पचसी-यत्रापि आमन्त्रिताद्युदात्तव भवत्येव । इह

इमं मे गङ्गे यमुने इति गङ्गेशब्दः पूर्वमामन्त्रितं ततः परस्य यमुने शब्दस्यानुदा-
त्तत्वे कर्त्तव्ये स्वयमविद्यमानवत्त्वान्निमित्तं न भवति । मेरुशब्दस्य निमित्तभाव न
प्रतिपत्न्यति ॥

नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम् ॥ ७३ ॥

अविद्यमानवत्त्वस्य प्रतिषेधः । आमन्त्रितान्ते समानाधिकरणे परतः पूर्वमाम-
न्त्रितान्तं सामान्यवचनं नाविद्यमानवद्भवति । किं तर्हि ? विद्यमानवदेव । अग्ने गृह-
पते माणवक जटिलकाध्यापक । पूर्वस्य विद्यमानवत्त्वात्परमनुदात्तमेव भवति ।
आमन्त्रित इति किम् ? देवदत्त पचति । समानाधिकरण इति किम् ? देवदत्त
पण्डित यज्ञदत्त । अत्र यज्ञदत्तविशेषणं पण्डितशब्दः न पूर्वेण समानाधिकरणः ।
सामान्यवचनमिति किम् ? पर्यायेषु सा भूत्-अध्वे देवि सरस्वति ईंढे कान्ये विह्व्ये
पर्यायशब्दा एते । एवं घुक्तमेतानि ह्यध्वेनामानीति ॥

विभाषितं विशेषवचने बहुवचनम् ॥ ७४ ॥

पूर्वगाविद्यमानत्वे प्रतिषिद्धे विकल्प उच्यते । विशेषवचने समानाधिकरणे
आमन्त्रितान्ते परतः पूर्वमामन्त्रित बहुवचनान्तं विभाषितमविद्यमानवद्भवति ।
देवाः शरण्याः २ । ब्राह्मणा वैशाकरणाः ३ सामान्यवचनाधिकारादेव विशेषवचन
इति सिद्धे विशेषवचनग्रहणं विस्पष्टार्थम् । बहुवचनमिति किम् ? माणवक । जटि-
लक । नित्यमेतद्विद्यमानवदेव ॥

इति श्रीकाशिकायां वृत्तावष्टमस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

॥ अथ अष्टमस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

पूर्वत्रासिद्धम् ॥ १ ॥

पूर्वत्रासिद्धमित्यधिकार आ अध्यायपरिसमाप्तेः । यदित उद्धर्ध्वमनुक्रमिष्यामः
पूर्वत्रासिद्धमित्येवं तद्देदितव्यम् । तत्र येयं सपादसप्तध्याय्यनुक्रान्ता एतस्यामय
पादो नोऽध्यायोऽसिद्धो भवति । इत उत्तरं चोत्तरोत्तरो योगः पूर्वत्रपूर्वत्रासिद्धो
भवति । असिद्धवद्भवति (१) । सिद्धकार्यं न करोतीत्यर्थः । तदेतदसिद्धत्ववचनमा-
देशलक्षणप्रतिषेधार्थम्, उरसर्गलक्षणभावार्थं च । अस्मा उद्धर । द्वाभत्र । द्वौ
आनय । असा आदित्यः, इत्यत्र व्यलोपस्यासिद्धत्वाद्, आदगुण इत्यकः सर्वगं
दीर्घं इति च न भवति । अमुष्मै । अमुष्मात् । अमुष्मिन् इति उत्तरस्यासिद्धत्वात्
स्मायादयो भवन्ति ॥

शुष्किका शुष्कजहा च क्षामिमानौजदत्तया ।

मतोर्वत्वे शलां जरत्वे गुडलिप्पमान्निदर्शनम् ॥

शुष्किकेत्यत्र शुष्क इत्यस्यासिद्धत्वाद् उदोचामातः स्थाने यत्पूर्वाया भवति । शुष्कजहा इति न कोपधाया इति पुषज्ञावप्रतिषेधो न भवति । क्षामिमिति क्षामस्यापत्य क्षामि, क्षामो वा अस्यास्तीति क्षामी । क्षामिः क्षामी वा यस्यः स्तोति क्षामिमान् । क्षायोम इत्यस्यासिद्धत्वान्मादुपधायाश्चेति वत्त्वं न भवति । औजददिति वहेर्निष्ठायाभूदस्तमाख्यदिति गिच् तदन्ताल्लुङ् । चडीति कर्त्तव्ये टत्वधत्वष्ट्वडलोपानामसिद्धत्वाण्यौ च पष्ठिलोपस्तस्य स्थानिवज्ञावाद् इत्येतद् द्विरुच्यते । अन्तर्लोप इति प्रतिषेधात्सन्वदित्वं नास्ति । ते भवति । औजिददित्येतत् क्तिन्नन्तस्य उडिशब्दस्य भवति । गुडलिप्पमानिति लिहोऽस्य सन्ति इति मनुप् । तत्रटत्वजरत्वयोरसिद्धत्वाद्, शय इति वत्त्वं न भवति । येऽत्र पठ्यनिर्देशाः सप्तमीनिर्देशाः पञ्चमीनिर्देशाश्च तेषां, पष्ठी स्थानेयोगा, त्विति निर्दिष्टे पूर्वस्य, तस्माद्विमुत्तरस्येति च कर्त्तव्ये नासिद्धत्वं भवति । हि सज्ञापरिभाषमिति पूर्वत्वमासां परिभाषाणां नास्तीति । विप्रतिषेधे तु परिभाषा येन पूर्वेण लक्षणेन सह स्पष्टंते परं लक्षणं तत्प्रति प्रवर्तते । तथाच सति, विस्फोर्यमवगोर्यमिति गुगः परेण हलिचेति दीर्घत्वेन बाध्यते । अपवादस्य तु परस्यापि उत्तरं कर्त्तव्ये वचनप्रामाण्यादसिद्धत्वं न भवति । तेन

२॥

तुग्विधौ च कृति विधित्तद्गोऽय प्रत्येकमभिन्यन्यमानः स्वरसंज्ञातुकां विधेयावाचैः कर्मपठ्ययुक्तैर्भाषासाधनोऽभिसवध्यते । सुपा तु सम्बन्धसामान्यवचनपष्ठयन्तेन कर्मसाधनः । तेन सुप स्थाने यो विधिः सुपि च परभूते, सर्वोऽसौ सुविधिरिति सर्वत्रासिद्धत्वं भवति । सुग्विधौ तावत्-राजभिः, तद्वभिरित्यत्र नलोपस्यासिद्धत्वादतो ऐसिति न भवति । राजभ्याम्, तच्चभ्याम्, राजसु, तच्चस्त्रिति, सुपि चेति, चने शब्देदिति दीर्घत्वमेव च न भवति । स्वरविधौ-राजवसीत्यत्र त्वादन्तोक्त्या इति न भवति । पञ्चार्म, दशार्ममिति । अत्र नलोपस्यासिद्धत्वाद् चावर्णद्वयजिति पूर्वपदस्याद्युदात्तत्वं न भवति । पञ्चवीत्रीत्यत्र नलोपस्यासिद्धत्वादि गन्ते द्विगाविति पूर्वपदप्रकृतिस्वरौ न भवति । सज्ञाविधौ-पञ्च ब्राह्मण्यो, दश ब्राह्मण्य इति नलोपस्यासिद्धत्वाद्गणान्ता पठिति पट्सज्ञा भवति । ततश्च, न पट्स्वत्तादिभ्यः इति टापः प्रतिषेधो भवति । तदेतत्कथं प्रयोजनं भवति, यदि प्रतिकार्यं संज्ञाप्रकृतिरित्येतद्दर्शनम् । या हि जरशसोर्लुग्या पट्सज्ञा प्रकृता तथा स्त्रोप्रत्ययप्रतिषेधं न क्रियत इति सा पुनः प्रवर्तयितव्येति । तुग्विधौ-द्वत्रहभ्याम् । द्वत्रहभिरिति

नलोपस्यासिद्धत्वाद्द्वस्वस्य पिति कृति तुगिति तुभन भवति । अत्र केचित् सन्निपा-
तलक्षणो विधिरनिमित्त तद्विधातस्येति तुकं प्रति नलोपस्यानिमित्तत्वाद् बहिरङ्गल-
क्षणेन चाऽसिद्धत्वाच्चुग्विधिग्रहणमनर्थकमिति प्रतिपन्नाः, तच्च क्रियते परिभा-
षाद्वयस्यानित्यत्वं ज्ञापयितुम् । कृतीति किम् ? वृद्धहृच्छत्तम् । वृद्धहृच्छाया ।
छे चेति तुम्भवति । अत्र सिद्धे सत्याम्भो नियमार्थः । एतेष्वेव नलोपोऽसिद्धो
भवति, नान्यत्र । तेन राजीयति, राजायते, राजाश्व इति ईत्थं दीर्घत्वमेकादेशश्च
सिद्धो भवति ॥

न मु ने ॥ ३ ॥

मुभावो नामाये कर्त्तव्ये नासिद्धो भवति । किं तर्हि सिद्ध एव । अमुना । मुभा-
वस्यासिद्धत्वाद् घिलक्षणे नाभावो न स्यात् । कृते तु नाभावे मुभाप्रत्यासिद्धत्वाद्,
मुपि चेति दीर्घत्वं यत्प्राप्नोति तत्सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्त तद्विधातस्येति
न भवति । अथवा योगद्वयमिदमुभयार्थं तन्त्रेणोच्चारितम् । अथवा ने परतो
यत्प्राप्नोति तस्मिन् कर्त्तव्ये मुभावो नासिद्ध इत्येव एवात्र सूत्रार्थः । ने तु कर्त्तव्ये
मुभावस्य यत्सिद्धत्वं तदर्थतो गृहीतम् । तेनात्र मुभावस्य सिद्धत्वाद्नाभावश्च
भवति । दीर्घत्वं च न भवति ॥ एकादेशस्वरोऽन्तरङ्गः सिद्धो वक्तव्यः । किं प्रयोज-
नम् ? अयायावेकादेशशतृस्वरैकानुदात्तसर्वानुदात्तार्थम् । वृद्ध इदं, प्लक्ष इदम् ।
अत्र प्रातिपदिकान्तसप्तम्येकवचनयोरुदात्तानुदात्तयोरैकादेशः । स एकादेश उदात्ते-
नोदात्त इत्युदात्त । तस्य सिद्धत्वं वक्तव्यम् । आन्तर्यतः, अयादेश उदात्तो यथा
स्यात् । आय्-मुमायां इदम् । कथमिदमुदाहरणम् ? यदि उदात्तयणो हल्पूर्वादि-
ः उदात्तत्वे कृते विभक्तेराट्श्रैत्यैकादेशस्तदा भवतीदमुदाहरणम् । अथ कृते एकादेश
उदात्तयणो हल्पूर्वादिति स्वरस्तदा नैतदस्य प्रयोजनं भवति । आब्-वृक्षाविद्,
प्लक्षाविदम् । एकादेशस्वरः-गाङ्गेऽनूप इति गाङ्गे शब्दे एकार एकादेश उदात्ते
नोदात्त इत्युदात्त । तस्य सिद्धत्वाद् यः पुनरेडः पदान्तादतीति एकादेशः स एका-
देश उदात्तेनोदात्त इति, स्वरितो वाऽनुदात्ते पदान्तादतीति, एतद्भवति । शतृस्वरः-
उदती । तुदते । अदुपदेशादिति लसार्वधातुक्रानुदात्तत्वे कृते एकादेशः । तदुदात्तस्य
सिद्धत्वाद्, शतुरनुमोनद्यजादी, अन्तोदात्तादिति, एष स्वरो भवति । अनुम इति
गतिपेधो शापक-एकादेशस्वरः शतुरपरे सिद्ध इति । न हि सनुकं शत्रन्तं किञ्चिदे-
णेकादेशस्वरमन्तरेणान्तोदात्तमस्ति । एकाननुदात्तः-तुदन्ति । लिखन्ति । एकादेशस्व-
रस्य सिद्धत्वाद् अनुदात्त पदमेकवर्जमिति वर्ज्यमानता भवति । सर्वानुदात्तः-ब्राह्म-
पाशास्तुदन्ति । ब्राह्मणा लिखन्ति । एकादेशस्वरस्य सिद्धत्वाद् कृते तस्मिन्तिङ् इतिङ्
इति निधातो भवति । अन्तरङ्ग इति वचनाद् बहिरङ्गस्यासिद्धत्वमेव-पचतीति ।
पचतीति । अस्त्योगान्तस्य लोपो रोहृषे सिद्धो वक्तव्यः । किं प्रयोजनम् ? हरिवो
प्रवेदिन त्वा । हरिव इति मतुवन्तमन्तत्वं । तत्र, लुन्दसोर इति वत्वं सयोगान्तस्य

लोपे च कृते, मतुवसो रु संबुद्धौ छन्दसीति ह्रस्वम् । तस्य संयोगान्तस्य लोपस्या-
सिद्धत्वाद्दिशि चेत्युत्वं न प्राप्नोति छसिजलोप एकादेशे सिद्धो वक्तव्यः॥ अलावीत् ।
अपावीत् । इट ईदीति सिजलोपस्य सिद्धत्वात् सगर्णदीर्घत्वं भवति । छनिष्ठादेशः
पत्वस्वरप्रत्ययविधीद्विविधिषु सिद्धो वक्तव्यः॥ वृक्कणः । वृक्कणवान् । निष्ठादेशस्य
सिद्धत्वात् श्लीति पत्वं न भवति । कुत्वं प्रत्यसिद्ध एवेति तद्भवति । स्वरप्रत्ययवि-
धीद्विविधिषु क्षीप्रशब्द उदाह्रियते । तत्र च निपातनमनेकधा समाश्रीयते । यदा
क्षीवेर्निष्ठागामिदि कृते इत् शब्दलोपो निपात्यते तदा क्षीव इति सज्ञायामित्शब्द-
लोपस्याऽसिद्धत्वान्निष्ठा च द्वयजनादित्येष स्वरो न प्राप्नोति । क्षीवेन तर-
क्षीविक इति द्वयजलक्षणं प्राप्नोति । यदा तु तकारलोपो निपात्यते तदा तस्या
सिद्धत्वादिडागमः प्राप्नोति । छप्लुतविकारस्तुविवधौ छे सिद्धो वक्तव्यः॥ अगनादे
इच्छुव्रम् । पटादे उच्छुव्रम् । प्लुतविकारस्यासिद्धत्वाच्चेति ह्रस्वलक्षणस्तुमित्य न
प्राप्नोति । छश्रुत्वं धुटि सिद्ध वक्तव्यम्॥ श्रुत्युनिर् चरणे इत्ययं धातुः सकारादिः
पठ्यते । तस्य श्रुत्वस्यासिद्धत्वाद् अट्श्योतति, रट्श्योतति इति डः सि धुट्
प्राप्नोति । अटतीत्यड् । रटतीतिरड् । श्रिवन्तोऽयम् । किमर्थं पुनः सकारादिः । ते
इह मधु श्र्योततीति मधुश्च्युत् । क्विबन्तः । मधुश्च्युतमाचष्टे इति गिच् । मधु-
च्ययति । मधुश्च्ययतेः पुनः क्विपि कृते संयोगादित्वात् सलोपः ।
यलोपः चकारस्य कुत्वं मधुगिति सिद्धम् । शकारादौ पुनरेतस्मिन् संयोगान्तलोपे
न, यकारचकारयोर्लुप्तयोः शकारस्य पत्वे सति मधुद्विति स्यात् । अभ्यासजशब्द-
चत्वं एत्वतुभोः सिद्धे वक्तव्ये॥ वभणतुः । वभणुः । अभ्यासजशब्दस्यासिद्धत्वाद्
नादेशादेरित्येत्वं प्राप्नोति, (१) छिदेः, चिच्छित्सनि, उच्छेः, उच्छिच्छि, छि-
शस्यासिद्धत्वात्, छे चेति तुक् न प्राप्नोति । छ द्विवचने परसवर्णत्व सिद्ध वक्त-
व्यम्॥ सय्यं यन्ता, सव्वं ध्वत्सरः, यल्ल्लोकम्, तल्ल्लोकमिति ।
त्वाधर इति द्विवचन न स्यात् । छपदाधिकारश्चेत्त्वधत्वद्वतवनत्वत्पत्वणत्वानु-
सिकद्धत्वानि सिद्धानि वक्तव्यानि॥ लत्वम्-गलो गलः । गरो गरः । धत्वं-द्रोधा २
दत्व-द्रोटा २ । नत्व-मुन्नो नुक्तः । नुत्तो नुत्तः । रुबम्-अभिनोभिन, अभिनद्भिनत्
षत्वम्-मातुः प्वसा २ । मातुःत्वसाः २ । णत्व-मापवापाणि २ । मापवापानि २
अनुनासिक-वाङ्मनयनम् २ । वाङ्मनयनम् २ । छ्वा-वाक्छ्वयनम् २ । वाक्छ्वयनम् २
एत्वादीनां विकल्पितानामसिद्धत्वाद् कृते द्विवचने सत्युपरिष्ठाद्विकल्पे सति गरोगल-
गलोगरः इत्येवं रूपमपि द्विरक्त स्यात् । तदेतत् सव, न मुने इति योगविभागेन
साध्यते । न इत्येतावदनिष्टे विषये पूर्वव्रासिद्धस्य प्रतिषेधाथम् । ततो मु ने इति
नेत्येतदनुवर्तते ॥

उदात्तस्वरितयोर्थेणः स्वरितोऽनुदात्तस्य ॥ ४ ॥

उदात्तयणः स्वरितयणश्च परस्यानुदात्तस्य स्वरित आदेशो भवति । उदात्तयणः—
कुमार्यै । कुमार्याः । उदात्तनिवृत्तिस्थरेणाशमीकार उदात्तः, तस्य स्थाने यणादेशः स
उदात्तयण्, तस्मात् परस्यानुदात्तस्य स्वरित आदेशो भवति । स्वरितयणः—सकृल्ल-
ज्याशा । प्लप्याशा । सकृल्लः, खलपूरिति कृत्स्वरेणान्तोदात्तौ तयोरोऽनुपीति
यणादेशः स उदात्तयण् । ततः परस्य सप्तम्येकवचनस्य स्वरितत्वम्, तस्य यणादेशः
स्वरितयण्, तस्मात् स्वरितयणः परस्याशाशब्दाकारस्यानुदात्तस्य स्वरितो भवति ।
ननु च सप्तम्येकवचनस्य यदुदात्तयण इति स्वरितत्वं तदभिद्ध यणादेशो । तत्कथमयं
स्वरितयण् भवति ? आश्रयान् सिद्धत्वं भविष्यति । यदि एवमुदात्तादनुदात्तस्य स्वरित
इति, एतस्याप्याश्रयासिद्धत्वं प्राप्नोति । ततश्च दध्याशेत्यत्रापि स्वरितः स्यात् ।
तस्मादयमेव यगस्वरो यणादेशो सिद्धो वक्तव्यः । केचित्तु प्रवृत्ते, उदात्तात् स्वरित-
यणोऽपि परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वं दृश्यते । तथाच तैत्तिरीयके शास्त्रान्तरे पठ्यते—
वास्ते मिथाः समिधः सन्त्यग्ने इति । अग्ने इत्ययमकारः स्वरितः पठ्यते । तथा
शास्त्रेऽपि—दध्याशयतीत्याकारः स्वरितः पठ्यते इति । यथा तु वार्तिक भाष्यं च
तथा, उदात्तात् स्वरितयणः परस्यानुदात्तस्यानेन स्वरितत्वं न भवतीति स्थितम् ।
तथाच भाष्ये स्वरितयण्प्रहणमिदं प्रयारयायते । सकृल्लज्याशेत्युदात्तयण इत्येव
स्वरितस्य सिद्धत्वात् । स्वरितयणव्यवधानमव्यवधानमेव । स्वरविधौ व्यञ्जनम-
वेद्यमानवदिति । तत् क्रियते, पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवद्भावाद् व्यवधानमस्ति ।
‘वरदीर्घयलोपेषु च लोपाज्जादेशस्य स्थानिवद्भावः प्रतिपिदध्यते इति । उदात्तस्व-
रेतयोरिति किम् ? वैदी आशा, वैद्याशा । शार्ङ्गरव्याशा । अनुदात्तयणादेशोऽयम् ।
‘अनुदात्तस्येति किम् ? कुमार्यत्र । किशोर्यत्र । अत्रेयमाद्युदात्तो लिट्स्वरेण ॥

एकादेश उदात्तेनोदात्तः ॥ ५ ॥

उदात्तेन सहानुदात्तस्य य एकादेशः स उदात्तो भवति । अनुदात्तस्येति वर्तते ।
‘मात्री । वामू । वृसेः । प्लहैः । उदात्तेनेति क्रिय ? पचन्ति । यजन्ति । लसार्वधातु-
‘अनुदात्तत्वे कृते द्वयोरनुदात्तयोरयमेकादेशः । पररूपे कर्तव्ये स्वरितस्यासिद्धत्वात् ॥

स्वरितो वाऽनुदात्ते पदादौ ॥ ६ ॥

अनुदात्ते पदादौ उदात्तेन सह य एकादेशः स स्वरितो वा भवत्युदात्तो वा ।
‘उद्विधितः—सूथितः । वि ईक्षते—वीक्षते । वसुकः असि—वसुकोऽसि । सूथित इति
‘शब्दः सुः पूजायामिति कर्मप्रवचनीयः । तस्य प्राप्तित्वात् समासे सति अव्यय-
‘वप्रकृतिस्वरत्वेनाद्युदात्तः, शेषमनुदात्तमिति चानुदात्ते पदादावेकादेशो भवति ।
‘ल्लते । वसुकोऽसीति । अत्रापि तिङ्श्रुतिश्च इति निघाते कृतेऽनुदात्ते पदादावेका-
‘प्रवेशः । स्वरितप्रहणं विस्पष्टार्थम् । उदात्ते हि विकल्पिते तस्मिन्नसत्यान्तर्यत एव

स्वरितो भविष्यतीति । अनुदात्त इति किम् ? देवदत्तोऽत्र । पदादाविति किम्
पृथ्वी । वृक्षाः ॥

नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य ॥ ७ ॥

पदस्येति वर्त्तते । प्रातिपदिकस्य पदस्य योज्यो नकारस्तस्य लोपो भवति
राजा । राजभ्याम् । राजभिः । राजता । राजतरः । राजतमः ।
किम् ? अहन्नहिम् । अन्तग्रहणं किम् ? राजानौ । राजानः ।
स्तमेव सुपां सुलुगिति पृथ्वा लुका निदिष्टम् ॥ अह्नो नलोपप्रतिषेधो वक्तव्यः
अहः । अहोभ्याम् । अहोभिः । रोऽसुपि, अहन्निति रेफरूपयोरसिद्धत्वाद्
प्राप्नोति । सावकाशं तदुभय सन्बुद्धौ-हेऽहः । हे दीर्घाहो निदाघेति । तत्र समा
माहुः-अहन्निति रविर्धौ यदुपादीयते प्रथमैकवचनान्तमकृतनलोप तदावर्त्यते,
कयाऽऽवृत्त्या तदेवं रूपं नलोपाभावार्थमन्वारयायते, द्वितीययापि तत्परिधीयते
न हिसन्बुद्धयोः ॥ ८ ॥

हौ परतः संबुद्धौ च नकारलोपो न भवति । आर्द्रं चर्मन् । लोहिते चर्मन्
सुलुगिति ङेर्लुक् । संबुद्धौ-हे राजन् । हे तच्चन् । अस्मादेव
प्रत्यय इति प्रत्ययलक्षणेन प्रातिपदिकसज्ञा न प्रतिपिद्यते इति श्रूयते ।
च न भवतीति । तथा हि राज्ञः पुरुषो राजपुरुष इति । अत्र नलोपश्च भवति ।
पश्च न भवति ॥ अङ्गावुत्तरपदे प्रतिषेधस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । चर्मगि तिला
चर्मतिलः । हे राजपुन्दरक इत्यत्र समुदायार्थसंबोधन, न पूर्वपदार्थसंबोधन
यत् इति संबुद्धयन्त पूर्वपद नैव समस्यते । अवा नपुसकानामिति वक्तव्यम् ।
चर्मन् । हे चर्म ॥

मादुपधायाश्च मतोर्वोऽद्यवादिभ्यः ॥ ९ ॥

मतोरिह कार्यित्वेनोपादानान् सामर्थ्यलब्ध प्रातिपदिक तन्मादिति नकार
र्णभ्यां विशिष्यते । मकारावर्णविशिष्टया आपधया इत्ययमर्थो भवति-मकाराव
मकारोपधादवर्णान्तादवर्णोपधाच्चोत्तरस्य मतोर्व इत्ययमादेशो भवति, यवा
भ्यस्तु परतो न भवति । मकारान्तात्-किवान् । संवान् । मकारोपधात्-क्षमीवान्
दाडिमीवान् । अवर्णान्तात्-कुक्षवान् । प्लक्षवान् । खट्वावान् । मालावान् । अवप
पधात्-पयस्वान् । यशस्वान् । भास्वान् । मादुपधायाश्चेति किम् ? अग्निमान् । वा
मान् । अयवादिभ्य इति किम् ? यवमान् । दक्षिमान् । ऊर्मिमान् । यव । दक्षि
ऊर्मि । भूमि । कृमि । मृज्जा । वशा । द्राक्षा (१) एतेषां मादुपधायाश्चेति प्राप्नोति
भ्रजि । ध्वजि । सज्जि (२) इत्येतेषां इन्द्रसीर इति । हरित ककुत् गरत् इत्येतेषां

(१) "वृक्षा । वशा" । इत्योपक कौचदुपलभ्यते । (२) "वीज । मज्जि । शीज । सिज्जि
इत्यधिक कौचदुपलभ्यते ।

इति । इह मधु द्रुम मण्ड धूम इत्येतेषां संज्ञायामिति । आकृतिगणश्च यवादिः । अकृ-
तवावो मतुव् यवादिषु द्रष्टव्यः । यस्य सति निमित्ते मतुपो वर्त्तं न दृश्यते स यवा-
दिषु द्रष्टव्यः (१) । इह नृमत इदं नामंतमिति बहिरङ्गलक्षणत्वादवर्णोपधस्य मतुपो
वर्त्तं न भवति ॥

भूयः ॥ १० ॥

इत्यन्तादुत्तरस्य मतोर्व इत्ययमादेशो भवति । अग्निचिचिवान् ग्रामः । उदशिव-
त्वान् घोषः । विद्युत्वान् बलाहकः । इन्द्रो मरुवान् । द्यपद्मान् देशः ॥

संज्ञायाम् ॥ ११ ॥

संज्ञायां विषये मतोर्व इत्ययमादेशो भवति । अहीवती । कषीवती । श्रुषीवती ।
मुनीवती ॥

आसन्दीवदष्टीवचक्रोवत् कक्षीवद्रुमण्वर्चमण्वती ॥ १२ ॥

आसन्दीवद् अष्टीवत् चक्रोवत् कक्षीवद् रुमण्वत् चर्मण्वती इत्येतानि संज्ञायां
निपात्यन्ते । वत्त्वं पूर्वणैव सिद्धमादेशार्थानि निपातनानि । आसन्दीवदिति । आसन-
शब्दस्यासन्दीभावो निपात्यते । आसन्दीवान् ग्रामः । आसन्दीवदित्यलम् । आस-
नवानित्येवान्यत्र । अपरे स्वाहुः-आसन्दीशब्दोऽपि प्रकृत्यन्तरमेवास्ति । तथा चोक्त-
रीदुम्बरी राजासन्दी भवतीति । तस्य संज्ञायामिति वत्त्वेन सिद्धम् । आसन्दी-
दित्येतत्प्रपञ्चार्थमिह पश्यते । अष्टीवदिति । अस्त्योऽष्टीभावः । अष्टीवानिति शरीरै-
र्द्देशसंज्ञा । अस्थिमानित्येवान्यत्र । चक्रोवदिति । चक्रशब्दस्य चक्रोभावो निपा-
त्यते । चक्रोवान् राजा । चक्रवानित्येवान्यत्र । चक्रोवन्ति सद्यो हविर्दानानि भवन्ती-
त्येतत्तु छान्दसत्वाद् अनुगन्तव्यम् । कक्षीवदिति । कक्षयायाः सप्रसारणं निपात्यते ।
कक्षीवान्नाम श्रुषिः । कक्षयावानित्येवान्यत्र । रुमण्वदिति लवणशब्दस्य रुमण्भावो
निपात्यते । लवणवानित्येवान्यत्र । अपरे स्वाहुः-रुमन्निति प्रकृत्यन्तरमस्ति । तस्यै-
व निपातनं नकारलोपाभावात् गत्वार्थं च । मतोर्वा नुडार्थमिति । चर्मण्वतीति ।
चर्मणो नलोपाभावो गत्वं च निपात्यते । मतोर्वा नुडागमः । चर्मण्वती नाम नदी ।
चर्मण्वतीत्येवान्यत्र ॥

उदन्वानुदधी च ॥ १३ ॥

उदन्वानित्युदकशब्दस्य मताबुदन्भावो निपात्यते उदधावर्थे, संज्ञायां विषये च ।
उदन्वाश्राम श्रुषिर्गस्यौदन्वतः पुत्रः । उदधी-उदन्वान् । यस्मिन्नुदकं धीयत स
बुध्यते । उदधाविति किम् ? उदकवान् घट इत्यत्र तु दध्वाद्यर्थो न विवक्ष्यते किं
हि ? उदकसत्तासवन्यसामान्यम् ॥

(१) यस्य सति निमित्तं मतुपो वर्त्तं न दृश्यते स यवादिषु द्रष्टव्य इति नास्ति कश्चि-
न्तुस्तुक्के ॥

राजन्यान् सौराज्ये ॥ १४ ॥

राजन्वानिति निराख्यते सौराज्ये गम्यमाने । शोभनो राजा यस्मिन्निति स राज-
न्यान् देशः । राजन्वती पृथ्वी । राजवानित्येवान्यत्र ॥

छन्दसीरः ॥ १५ ॥

छन्दसि विषये इवर्णान्ताद्रेफान्ताद्योत्तरस्य मतोर्बत्वं भवति । इवर्णान्तात्तावत्-
त्रियती याज्यानुवाक्या भवति । हरिवो मेदिन त्वा । अधिपतियतो जुहोति । चर-
मिवानिव । अरिबानेतु मा विशत् । स्येमताविति संप्रसारणम् । सरस्वतीवान् ।
भारतीवान् । दधीवांश्चरु । छन्दसि सर्वे विधयो विकल्प्यन्त इतीह न भवति-सप्त-
यिमन्तम् । ऋषिमान् । ऋतीमान् । सूर्यं ते द्यावापृथिवीमन्तमिति । रेफान्तात्-
र्गीवान् । धूर्वान् । आशीवान् ॥

अनो नुट ॥ १६ ॥

छन्दसीति वर्ततेऽनन्तादुत्तरस्य मतोर्नुडागमो भवति छन्दसि विषये । अत्त-
वन्तः कर्णवन्तः सखायः । अस्थवन्तः यदनस्था विभर्ति । अत्तवता लाङ्गलेन ।
शीर्षवतो । मूर्ध्नवतो । नुटोऽसिद्धत्वात्तस्य च वत्वं न भवति । ततः परस्य च भवति ।
नाट्ट घस्य ॥ १७ ॥

नकारान्तादुत्तरस्य घसत्तकस्य नुडागमो भवति छन्दसि विषये । सुपयिन्तरः ।
दस्युदन्तमः । भूरिदाघन्तस्तु इवक्तव्यः । भूरिदाघन्तरः । ईर्द्धयिनः । रथिन
ईकारान्तादेशो ये परतः । रथीतरः । रथशब्दादेव वा मत्वर्थापोऽग्रमीकारः, छन्द-
सीवनिपादिति ॥

कूपो रो लः ॥ १८ ॥

कूपेर्द्वातो रेफस्य लकारादेशो भवति । र इति श्रुतिसामान्यमुपादीयते । तेन
यः केवलो रेफो यश्च ऋकारस्यस्तयोर्द्वयोरपि ग्रहणम् । ल इत्यपि सामान्यमेवो-
पादीयते । ततोऽयं केवलस्य रेफस्य स्थाने लकारादेशो विधीयते, ऋकारस्याप्येकदे-
शविकारद्वारेण लृकारस्तथा लुटि च क्लृप इयेवमादयो निर्देशा उपपद्यन्ते । कल्ता ।
कल्तारौ । कल्तारः । कल्तवान् । कृपा इत्येतः कृपेः संप्रसारण चेति भिदादिषु पाठा-
भवति । तस्य हि कृतसंप्रसारणस्य लाङ्गिकत्वात् । इह कृप इति ग्रहण नास्ति ।
कृपणकृपाणकृपीटकपूरादयोऽपि कृपेरेव द्रष्टव्याः । उणादयो बहुलमिति वा कृपेरेव
लत्वाभावः । बालमूललत्वसुरालमहुलीनां वा रो लमापद्यत इति वक्तव्यम् ।
वालः । बारः । मूलम् । मूरम् । लघु । रघु । असुरः । असुलः । अलम् । अरम् ।
अहुलिः । अहुरिः । कपिलकादीनां सञ्ज्ञाछन्दसोर्वा रो लमापद्यत इति वक्तव्यम् ।
कपिरकः । कपिलकः । तिलिपलीकम् । तिर्पिरीकम् । लोमानि । रोमाणि । पांशुरम् ।
पांशुलम् । कर्म । कलम । रलयोरेकत्वस्मरणमिति केचित् । किमिदमेकत्वस्मरणमिति
समाप्तविषयमेव ततोः स्मरन्त इति ॥

उपसर्गस्यायतौ ॥ १६ ॥

अयतौ परत उपसर्गस्य यो रेफस्तस्य लकार आदेशो भवति । पला-
यते । अत्र च योऽयमेकादेशस्तस्य स्थानिवद्भावादयतेरुपसर्गस्य च विभागे सति
यद्यपिप्रग्रहणेफस्य विशेषणं तदा, येन नाव्ययधानं तेन व्यवहितेऽपि वचनप्रामा-
ण्यादिति पूर्वकं व्यवधानेऽऽपि सति लोपः भवति । तथा च परप्राये इत्यत्रापि
भवति । उपसर्गस्य विशेषणे यद्यपिप्रग्रहे सिद्धमेवेति सर्वं प्रतेरपि तु व्यवहितेऽपि
प्राप्नोति । तत्र केपाचिद्वर्णनं भवितव्यमेव पलाययत इति । प्रथमपक्षदर्शनाभिनिवि-
ष्टास्तु प्रत्ययत इत्येव भवतीति मन्यन्ते । अपरे तु प्रति शब्दोपसृष्टस्यायते प्रयोग-
मेव नञ्छन्ति । हुस् निस् इयेतयोस्तु स्वस्यासिद्धत्वात्स्वेन नैव भवितव्यम् । निर-
यजम् । दुरयजम् ॥

ग्री यङि ॥ २० ॥

गृ इत्येतस्य घातो रेफस्य लकार आदेशो भवति यङि परत । निजेगिर्यते ।
निजेगिर्यते । निजेगिर्यन्ते । भाषागर्हाया ग्री यङ्विहित (१) केचित् प्र इति गिरते-
गुणातेश्च सामान्येन ग्रहणमिच्छन्ति । अपरे तु गिरतेरेव, न गृगाते । गुणातेहि यङेव
नास्ति, अनभिधानादिति । यङीति किम् ? निगीर्यते ॥

अचि विभाषा ॥ २१ ॥

अजादौ प्रत्यये परतो ग्री रेफस्य विभाषा लकारादेशो भवति । निगिरति ।
निगिरति । निगारणम् । निगलनम् । निगालक । इयं तु व्यवस्थितविभाषा । तेन
गल इति आभ्यन्ते नियमः भवति । गर इति विषे नियमः न भवति । निगार्यते । निगा-
र्यत इति गिलोपस्य स्थानिवद्भावादचि विभाषेति लक्षणिरूपः । पूर्वत्रामिदं
न स्थानिवदिति एतदपि सापवादमेव तस्य दोषः सयोगादिलोपलक्षणत्वेति ।
अन्तरङ्गत्वाद्वा कृते लवचिकल्पे गिलोपो भविष्यति । गिरौ गिर इत्यत्र घातो स्वरु-
पग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानमिति लव न भवति । गिरतिर्न लवविधावधिकृतो
गृगातेरेतद्रूपम् ॥

परेश्च घाङ्गयोः ॥ २२ ॥

परि इत्येतस्य यो रेफस्तस्य घशब्देऽङ्गशब्दे च परतो विभाषा लकार आदेशो
भवति । परिष । पलिष । पर्यङ्क । परपङ्क ॥ घ इति स्वरूपग्रहणमत्रेप्पते, न तर-
समपौ इति । छयोगे चेति वक्ष्यमश्लेषरिचोग । पलियोग ॥

सयोगान्तरस्य लोपः ॥ २३ ॥

सयोगान्तरस्य पदस्य लोपो भवति । गोमान् । यवमान् । कृतवान् । हतवान् ।

(२) कचिदधिकोय पाठः —“इत्ये इते रपरत्वे च दीर्घस्यासिद्धत्वात्त्रिपुल्याच्च लप्ते इते
—उज्जिमिहस्वभावादीर्घत्वे न भवति” इति ।

इह श्रेयान् भूयानिति एवं परमप्यसिद्धत्वात् सयोगान्तस्य लोपं न बाधते । जरत्वे तु नाप्राप्ते तदारभ्यत इति तस्य बाधकं भवति-यशः पय इति । दृष्यग्र मध्वत्रेत्यत्र तु यणादेशस्य बहिरद्वलक्षणस्यासिद्धत्वात् सयोगान्तलोपो न भवति । पदस्येति किम् ? गामन्त इति ॥

रात्सरस्य ॥ २४ ॥

सयोगान्तपदस्य यो रेफस्तस्मादुत्तरस्यान्तस्य सकारस्य लोपो भवति । गोभि-
रक्षाः प्रत्यञ्जमत्साः, सरतेः सरतेश्च लुङि सिचश्चान्दसत्वादीडभावो बहुलं छन्द-
सौनि वचनादीर्घं सति रूपमेतत् । मातुः पितुरिति, ऋत उदिति उक्ते कृते रपरत्वे
च सति रात्सरस्येति सलोपः । सिद्धे सत्वारम्भो नियमार्थः—रात्सरस्यैव लोपो भवति
नान्यस्येति । ऊर्जे ऊिप्-ऊर्कः । मुजेर्लङि-अनार्टः ॥

धि च ॥ २५ ॥

धकारादौ प्रत्यये परतः सकारस्य लोपो भवति । अलविध्वम् । अलविध्वम् ।
अपविध्वम् । अपविध्वम् । यद्यत्र सकारलोपो न स्यात्, सिचः पञ्चे जरत्वे च,
विभापेष्ट इति मूर्द्धन्याभावपक्षेऽपि न धकारः श्रूयेत ॥ इतः प्रभृति सिचः सकारस्य
लोप इष्यते ॥ इह न भवति-चकादि पलित शिर इति । तथा पयो धावतीत्येवमा-
दीनामपि न भवति । सन्धिर्यङ्यामिति छान्दसो वर्णलोपः । भाष्यकारस्त्वाह-चका-
धीत्येव भवितव्यमिति । तेन पयो धावतीत्येवमादौ यत्नान्तरमास्थेयम् ॥

धि सकारे सिचो लोपश्चकादौति प्रयोजनम् ।

आशाञ्च तु कथं जरत्वं सकारस्य भविष्यति ॥

सर्वमेव प्रसिद्धं स्याच्छ्रुतिश्चापि न विद्यते ।

लुङश्चापि न मूर्द्धन्ये ग्रहणं सेटि दुष्यति ॥

घसिभसोर्न सिध्येत तस्मात् सिज्जग्रहणं न तत् ।

छान्दसो वर्णलोपो वा यथेकतारमध्वरे ॥

निष्कर्तारमध्वरस्येत्येव प्राप्ते ॥

श्लतो श्लिति ॥ २६ ॥

श्लल उत्तरस्य सकारस्य श्ललि परतो लोपो भवति । अभित्त । अभित्थाः ।
अश्लित्त । अश्लित्था । अवात्ताम् । अवात्तेत्यत्र वा सिचः सकारलोपस्यासिद्धत्वात्
सूस्यार्द्धधातुक इति सकारस्य तकारः । श्लल इति किम् ? अमरत । अमस्याः ।
श्ललीति किम् ? अभित्साताम् । अभित्सत । अयमपि सिच एव लोपस्तेनेह न
भवति-सोमसुत् स्तोता । ह्यत् स्थानमिति ॥

ह्रस्वादङ्गात् ॥ २७ ॥

ह्रस्वान्तादङ्गादुत्तरस्य लोपो भवति श्ललि परतः । अकृत । अकृथाः । अकृत ।
अकृथाः । ह्रस्वादिति किम् ? अज्योष्ट । अज्योष्ट । अङ्गादिति किम् ? अलाविष्टाम् ।

अलाविपुः । शलीत्येव । अकृपाताम् । अकृपत । अयमपि सिच एव लोपस्तेनेह न भवति-द्विष्टरां द्विष्टमामिति सुजन्ताद् द्विशब्दात्तरसमपौ । अद्रव्यप्रकर्षे आतिशयिक आम् प्रत्ययः ॥

इट ईटि ॥ २८ ॥

इट उत्तरस्य सकारस्य लोपो भवति ईटि परतः । अदावीत् । असेवीत् । अकोपीत् । अमोपीत् । इट इति किम् ? अकार्पात् । अहार्पात् । ईटीति किम् ? अलाविष्टाम् । अलाविपुः ॥

स्कोः संयोगाद्योरन्ते च ॥ २९ ॥

यदस्यान्ते यः संयोगः श्लि परतो वा यः संयोगस्तदाद्योः सकारवकारयोरलोपो भवति । लस्जे-लप्रः । लप्रवान् । साधुलक् । ककारस्य-तत्तेः, तद् । तष्टवान् । काष्टतद् । श्लि सटीति वक्तव्यम् । किमिदं सटीति ? सनः सप्रभृति महिडो ढकारेण प्रत्याहारः । इह मा भूद्-काष्टशक्स्यातेति थकारे श्लि ककारस्य संयोगा-देलोपः प्राप्नोति । तदत्र शकेः द्वियन्तस्य प्रयोग एव नास्तीत्याह । काष्टशगेव नास्ति कुतोऽयं काष्टशक् तिष्ठेदिति । वास्यर्थं, काव्यर्थमिति । अत्रापि चहिरङ्गलक्ष-णस्य यणादेशस्यासिद्धत्वात् संयोगादिलोपो न भवति । स्कोरिति किम् ? नर्नन्ति ध्वर्ति । संयोगाद्योरिति किम् ? पयः शक् । अन्ते चेति किम् ? तक्षिता । तक्षकः ॥

चोः कुः ॥ ३० ॥

चवर्गस्य कवर्गादेशो भवति श्लि परतः पदान्ते च । पक्ता । पक्तुम् । पक्तव्यम् । ओदनपक् । वक्ता । वक्तुम् । वक्तव्यम् । वाक् । क्रुद्धेत्यत्र सटीति वचनाद् अकारस्य चकारे श्लि कुत्वं न भवति । युजिक्रुद्धां चेति निपातनाद्धा । नकारोपधो वा धातुरयं रेफरहितश्च कुञ्जकौटिल्याल्पीभावयोरिति पठ्यते । नकारलोपे हि निवृत्तिरिति दृश्यते । युजिक्रुद्धां चेति तस्यैव रेफोऽधिको नकारस्य लोपाभावश्चेति निपात्यते । तत्रानुस्वारस्य परसवर्णस्य चासिद्धत्वात् अकार एव नास्तीति कुत्वं न भविष्यति ॥

हो ढः ॥ ३१ ॥

हकारस्य ढकारादेशो भवति श्लि परतः पदान्ते च । सोढा । सोढुम् । सोढव्यम् । तुरापाट् । वोढा । वोढुम् । वोढव्यम् । प्रष्टवाट् । दित्यवाट् ।

दादेर्धातोर्धः ॥ ३२ ॥

दकारादेर्धातोर्हकारस्य घकारादेशो भवति श्लि परतः पदान्ते च । दग्धा । दग्धुम् । दग्धव्यम् । काष्ठघक् । दोग्धा । दोग्धुम् । दोग्धव्यम् । गोधुक् । दादेरिति किम् ? लेढा । लेढुम् । लेढव्यम् । गुडलिट् । धातोरिति दादिसमानाधिकरणमेतच्च, किं तर्हि तद्विशेषणमवयवपष्ठान्तं धातोरवयवो यो दादिः शब्दस्तदवयवस्य हकार-स्येति । किमेवं कृतं भवति-अधोगित्यत्रापि घकारः सिद्धो भवति । कथं दोग्धा

दोषुमिति ? व्यपदेशिवद्भावात् । अथवा धातूपदेशे यो दादिरित्येवं विज्ञायते । तथा च दामलिहमिच्छति दामलिहति, दामलिहतेः क्प् प्रत्ययः, दामलिह्यिच्चापि न भवति ॥

वा द्रुहमुहप्पुहण्णिहाम् ॥ ३३ ॥

द्रुह मुह ण्णुह णिह इत्येतेषां धातूनां हकारस्य वा घकारादेशो भवति श्लि परतः पदान्ते च । द्रुह-द्रोघा । द्रोढा । मित्-भुक् । मित्-भृद् । मुह-उन्मोघा । उन्मोढा । उन्मुक् । उन्मुद् । स्नुह-उत्सोघा । उत्सोढा । उत्सुक् । उत्सुद् । स्निह-स्नेघा । स्नेढा । स्निक् । स्निद् । द्रुहेर्दादित्वात् घत्वं नित्यं प्राप्तमितरेषामप्राप्तमेव घत्व विकल्प्यते ॥

नहो घः ॥ ३४ ॥

नहो हकारस्य घकारादेशो भवति श्लि परे पदान्ते च । नद्धम् । नद्धुम् । नद्धव्यम् । उपानत् । परीणत् ॥

आहस्थः ॥ ३५ ॥

आहो हकारस्य थकारादेशो भवति श्लि परतः । इदमाथ । किमाथ । आदेशान्तरकरण क्षपस्तथोद्धोऽथ इत्यस्य निवृत्त्यर्थम् । श्लीत्येव । आह । आहतुः । आहुः ॥ ॐहप्रहोर्भरद्धन्दसि हस्येति वक्ष्यमल । गद्गर्भेन सभरति । शभीता । जभ्रिरे । उद्गर्भं च निग्राभं च ब्रह्म देवा अवीबुधन् ॥

ब्रश्चभ्रस्जसृजमृजयजराजभ्राजच्छशां प. ॥ ३६ ॥

ब्रश्च भ्रस्ज सृज मृज यज राज भ्राज इत्येतेषां हकारान्तानां शकारान्तानां च पकार आदेशो भवति श्लि परतः पदान्ते च । ब्रश्च-ब्रष्टा । ब्रष्टुम् । ब्रष्टव्यम् । मूलवृद् । भ्रस्ज-भ्रष्टा । भ्रष्टुम् । भ्रष्टव्यम् । घानाभृद् । सृज-सृष्टा । सृष्टुम् । सृष्टव्यम् । रज्जुसृद् । मृज-मार्ष्टा । मार्ष्टुम् । मार्ष्टव्यम् । कसपरिमृद् । यज-यष्टा । यष्टुम् । यष्टव्यम् । उपयद् । राज-सम्राट् । स्वराट् । विराट् । भ्राज-विभ्राट् । राजभ्राजयोः पदान्तार्थं ग्रहणं, शलादिराभ्यामिष्टा पर्यवपद्यते । केचित् राष्टिरिति किञ्चन्ता-मिच्छन्ति । हकारान्तानाम्-यच्छ-प्रष्टा । प्रष्टुम् । प्रष्टव्यम् । शब्दप्राट् । च्छवोः शूढ-मुनासिके चेत्यत्र विडतीत्यनुवर्तते इति वृग्रहणमिह क्रियते । शकारान्तानाम्-लिश्-लेष्टा । लेष्टुम् । लेष्टव्यम् । लिट् । विश्-वेष्टा । वेष्टुम् । वेष्टव्यम् । विट् ॥

एकाचो वशो भप् भूपन्तस्य स्थोः ॥ ३७ ॥

धातोरवयवो य एकाच् क्षपन्तः तदवयवस्य वशः स्थाने भप् आदेशो भवति श्लि सकारे ध्वशब्दे च परतः पदान्ते च । बुध-भोत्स्यन्ते । अमुच्छुम् । अर्यभुत् । गुह-निघोच्यते । न्यघुद्वम् । पर्णघुट् । द्रुह-घोच्यते । अघुश्चम् । गोघुक् । भजर्वाः-गृधेर्यङ्लुगन्तस्य लङि सिपि ऋडि लघूपधगुणे कृते सिपो हल्ङ्यादिलोपे च धातोरवयवस्यैकाचो वशः स्थाने भभावस्ततो घकारस्य जरत्वं दर्शयति स्वं, रो

रीति पूर्वरेफस्य लोपः, दूलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽण इति दीर्घावम् । गदृदभयतेरप्रत्यय-
गर्दप् । एकाच इति किम् ? दामलिहमिच्छति दामलिहति, दामलिहतेरप्रत्ययः-
दामलिट् । असति ह्येकाग्रहणे धातोरित्येतद्वशो विशेषणं स्यात् । वश इति किम् ?
क्रुध-क्रोस्यति । क्षपन्तस्येति किम् ? दास्यति । स्फ्वोरिति किम् ? बोद्धा ।
बोद्धुम् । योद्धव्यम् । धकारस्य वकारोपसृष्टस्य ग्रहणं किम् ? दादृदि । दध
धारण इत्येतस्य यद्लुकि लोटि हुक्षण्यो हेर्धिरिति धिभावे सत्येतन्नवति । अत्र
स्वत्वारो वशः स्थानिनो मपादेशाश्चत्वार एव । तत्र सख्यातानुदेशो ग्राप्ते ढकारस्य
स्थानिनोऽभावात् ढकारादेशो न भवति । आन्तर्यतो व्यवस्था विज्ञास्यते ॥

दधस्तथोश्च ॥ ३८ ॥

दध इति दधातिः कृतद्विर्वचनो निर्द्धारयते । तस्य क्षलन्तस्य वशः स्थाने भप्
आदेशो भवति तकारथकारयोः परतश्चकारात् स्फ्वोश्च परतः । धत्तः । धत्थः ।
धत्से । धत्स्व । धङ्गम् । वचनसामर्थ्यादातो लोपस्य स्थानिवद्भावो न भवति ।
अभ्यासजशत्वस्य चातिद्वयम् । तयोरिति किम् ? आनन्तर्यास्फ्वोरेव विज्ञायेत ।
चकारस्तयोरनुवृत्त्यर्थः । क्षपन्तस्येत्येव-दधाति ।

झलां जशोन्ते ॥ ३९ ॥

झलां जश आदेशा भवन्ति पदस्यान्ते वर्तमानानाम् । वागत्र । श्रलिङत्र ।
अग्निचिदत्र । त्रिष्टुवत्र । अन्तर्ग्रहणं झलीत्येतस्य निवृत्त्यर्थम् । वस्ता । वस्तव्यम् ॥

झपस्तथोद्धोऽधः ॥ ४० ॥

झप उत्तरयोस्तकारथकारयोः स्थाने धकार आदेशो भवति दधातिं वर्जयित्वा ।
लब्धा । लब्धुम् । लब्धव्यम् । अलब्ध । अलब्धाः । दुह-दोग्धा । दोग्धुम् ।
दोग्धव्यम् । अदुग्ध । अदुग्धाः । लिह-लेढा । लेढुम् । लेढव्यम् । अलीढ ।
अलीढाः । बुध्-बोद्धा । बोद्धुम् । योद्धव्यम् । अबुद्ध । अबुद्धाः । अध इति किम् ?
धत्तः । धत्थः ॥

पढोः कः सि ॥ ४१ ॥

पकारढकारयोः ककारादेशो भवति सकारे परतः । पकारस्य-धिप्-विवेक्ष्यति ।
अवेक्ष्यत् । धिवक्षति । ढकारस्य-लिह-लेक्ष्यति । अलेक्ष्यत् । लिक्षति । सीति
किम् ? पिनष्टि । लेटि ॥

रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः ॥ ४२ ॥

रेफदकाराभ्यामुत्तरस्य निष्ठातकारस्य नकार आदेशो भवति पूर्वस्य च
दकारस्य । रेफान्तात्तावत्-आस्तीर्णम् । विस्तीर्णम् । विदतीर्णम् । निरीर्णम् । अव-
गूर्णम् । दकारात्-भिन्नः । भिन्नवान् । द्विन्नः । द्विन्नवान् । रदाभ्यामिति किम् ?
कृतः । कृतवान् । र इत्यत्र रक्षुतिसामान्यं नोपादीयते, किं तर्हि व्यञ्जनमात्रम् ।

रेफसामान्यनिर्देशेऽपि सति रेफात् परा याऽभक्तिस्तद्व्यवधानास्तत्वं न भवति ।
निष्ठेति किम् ? कर्त्ता । हर्त्ता । त इति किम् ? चरितम् । मुदितम् । पूर्वस्येति किम् ?
परस्य मा भूत् । भिन्नवद्भ्याम् । भिन्नवद्भिः । इह कृतस्यापत्यं कार्तिरिति वृद्धेर्बहि-
रङ्गलक्षणाया अमिद्वत्त्वान्नत्वे कर्त्तव्ये रेफस्यासिद्धत्वम् ॥

सयोगादेरातो घातोर्थण्यतः ॥ ४३ ॥

सयोगादिर्यो धातुराकारान्तो यण्वान् तस्मादुत्तरस्य निष्ठातकारस्य नकारादेशो
भवति । प्रद्राणः । प्रद्राणवान् । ग्लानः । ग्लानवान् । संयोगादेरिति किम् ? यातः ।
यातवान् । आत इति किम् ? च्युतः । च्युतवान् । प्लुतः । प्लुतवान् । घातोरिति
किम् ? निर्वातः । निर्वातः । यण्वत इति किम् ? स्नातः । स्नातवान् ॥

लृदादिभ्यः ॥ ४४ ॥

लृञ् छेदने इत्येतत्प्रभृति वृञ् चरणे इति यावत् वृत्तरणेन समापिता एवादयो
गृह्यन्ते । तेभ्य उत्तरस्य निष्ठातकारस्य नकारादेशो भवति । लृनः । लृनवान् ।
धूनः । धूनवान् । जीनः । जीनवान् । ङकारलृदादिभ्यः क्तिन्निष्ठावद्भवतीति
वक्तव्यम् । कीर्णिः । गीर्णिः । शीर्णिः । लृनिः । पुनिः । ङदुग्बोर्दीर्घश्चेति
वक्तव्यम् । दु-आदूनः । गु-विगूनः । ङपूजो विनाश इति वक्तव्यम् । पूना
यवाः, विनष्टा इत्यर्थः । विनाश इति किम् ? पूत धान्यम् । ङसिनोतेर्ग्रासकर्मक-
र्तृकस्येति वक्तव्यम् । सिनो ग्रासः स्वयमेव । ग्रासकर्मकर्तृकस्येति किम् ? सिता
पाशेन सूकरी । ग्रासोऽपि यदा कर्मैव भवति न कर्मकर्त्ता तदा न भवति-सितो
ग्रासो देवदत्तेनेति ॥

ओदितश्च ॥ ४५ ॥

ओकारातो धातोरुत्तरस्य निष्ठातकारस्य नकारादेशो भवति । ओलस्त्री-लघ्नः ।
लघ्नवान् । ओवित्री-उद्विग्नः । उद्विग्नवान् । ओप्यायो धृद्धौ-आपीनः । आपीनवान् ।
स्वादय ओदितः-पूङ्-सूनः । सूनवान् । दूङ्-दूनः । दूनवान् । दीङ्-दीनः ।
दीनवान् । डीङ्-डीनः । डीनवान् । धीङ्-धीनः । धीनवान् । मीङ्-मीनः । मीन-
वान् । रीङ्-रीणः । रीणवान् । लीङ्-लीनः । लीनवान् । ग्रीङ्-ग्रीणः । ग्रीणवान् ।

क्षियो दीर्घात् ॥ ४६ ॥

क्षियो धातोर्दीर्घादुत्तरस्य निष्ठातकारस्य नकारादेशो भवति । क्षीणाः बलेशाः ।
क्षीणो जातमः । क्षीणस्तपस्वी । क्षियो, निष्ठायामण्यदर्थे, वा क्रोशदैन्ययोरिति
दीर्घत्वं भवति । दीर्घादिति किम् ? अक्षितमसि मामेच्छेष्टाः । अक्षितमिति क्षप्रत्ययो
भावे । भावश्च ण्यदर्थ इति दीर्घाभावः । ह्रस्वा-न्तस्यापि धात्वनुकरणस्य इह इयडा
निर्देशः । क्षियो निष्ठायामण्यदर्थ इत्यत्र दीर्घग्रहणं क्रियते । विपरान्या-ज्जेरित्येवमाद्यै-
तु धातुत्वमनुकार्यगत सदप्यविवक्षितत्वाद् निरूपसामान्यानुकरणं द्रष्टव्यम् ॥

श्योऽस्पर्शे ॥ ४७ ॥

रथायतेरुत्तरस्य निष्ठातकारस्य स्पर्शे नकारादेशो भवति । शीनं घृतम् । शीनं मेदः । शीना वसा । अस्पर्श इति किम् ? शीतं वर्त्तते । शीतो वायुः । शीत-मुदकमित्यत्र गुणभूतोऽपि स्पर्शो, नत्वप्रतिपेक्षस्य संप्रसारणस्य च निमित्तं भवति । गुणे च स्पर्शे प्रतिपेक्षोऽयं न रोगे, तेन प्रतिशीन इत्यत्र नत्वं भवत्येव ॥

अश्वोऽनपादाने ॥ ४८ ॥

अश्वतेरुत्तरपदस्य निष्ठातकारस्य नकारादेशो भवति न चेदपादानं तत्र भवति । समवनी शकुनेः पादौ । तस्मात् पशवो न्यवनाः । अनपादान इति किम् ? उदक-मुदकं कृपात् । व्यक्तमित्येतद्वन्ने रूपम् ॥

दिवोऽविजिगीषायाम् ॥ ४९ ॥

दिव उत्तरस्य निष्ठातकारस्य नकारादेशो भवति अविजिगीषायामर्थे । आद्यूनः । परिघूनः । अविजिगीषायामिति किम् ? घृतं वर्त्तते । विजिगीषया हि तत्राक्षपात-नादि क्रियते ॥

निर्वाणेऽवाते ॥ ५० ॥

निर्वाण इति निरपूर्वाद्वातोर्नकारस्य निष्ठातकारस्य नकारो निपात्यते, न चेद्वा-ताधिकरणो वात्यर्थो भवति । निर्वाणोऽग्निः । निर्वाणः प्रदीपः । निर्वाणो भिद्युः । अवात इति किम् ? निर्वातो वातः । निर्वातं वातेन । निर्वाणः प्रदीपो वातेनेत्यत्र तु प्रदीपाधिकरणो वात्यर्थो, वातस्तु तस्य कारणमिति भवत्येव नत्वम् ॥

शुपः कः ॥ ५१ ॥

शुपेर्द्वातोर्नकारस्य निष्ठातकारस्य ककारादेशो भवति । शुष्कः । शुष्कवान् ॥

पचो वः ॥ ५२ ॥

पचेर्द्वातोर्नकारस्य निष्ठातकारस्य वकारादेशो भवति । पक्वः । पक्ववान् ॥

क्षायो मः ॥ ५३ ॥

क्षैधातोर्नकारस्य निष्ठातकारस्य मकारादेशो भवति । क्षामः । क्षामवान् ॥

प्रत्योऽन्यतरस्याम् ॥ ५४ ॥

प्रपूर्वात् स्थायतेरुत्तरस्य तिष्ठातकारस्यान्यतरस्यां मकारादेशो भवति । प्रस्तीमः । प्रस्तीमवान् । प्रस्तीतः । प्रस्तीतवान् । यदा मत्वं नास्ति तदा, संयोगादेरातो घातो-र्यण्वत् इत्यस्य पूर्वसिद्धत्वात् संप्रसारणं प्रथमं क्रियते । तत्र कृते निमित्तव्याघा-ताज्ज्ञत्वं न भवति ॥

अनुपसर्गात् फुल्लक्ष्मीकृशोल्लाघाः ॥ ५५ ॥

फुल्ल क्षीव कृश उल्लाघ इत्येते निपात्यन्ते न चेदुपसर्गादुच्चरा भवन्ति । फुल्ल इति जिफला विशरण इत्येतस्माद्वातोर्नकारस्य निष्ठातकारस्य लकारो निपात्यते ॥

उत्त्वमिदंभावश्च सिद्ध एव ॥ क्तवत्त्वन्तस्याप्येतत्त्वमिष्यते ॥ फुल्लः । फुल्लवान्
इति । चीरकृशोल्लाघा इति चीरकृशिम्यामुत्पूर्वाच्च लाघेः क्तप्रत्ययस्य तलोप इडा-
गमाभावाच्च निपात्यते । कृते वा इटि इष्टञ्दलोपः । छीयः । कृशः । उल्लाघः ।
अनुपसर्गादिति किम् ? प्रफुल्लता सुमनसः । प्रक्षीवितः । प्रकृशितः । प्रोल्लाघितः ।
लाघेरुदोऽन्य उपसर्गः । प्रतिपिद्वयते ॥ छत्सुफुल्लसपुल्लयोरिति वक्तव्यम् ॥
उत्फुल्ल । सपुल्ल । परिकृश इत्यत्र यः परिशब्दः स क्रियान्तरयोगात् कृशि प्रत्य-
नुपसर्ग एव । परिगतः कृशः परिकृश इति ॥

नुदविदोन्दत्राघ्राहीभ्योऽन्यतरस्याम् ॥ ५६ ॥

नुद विद उन्दी त्रा घ्रा ही इत्येतेभ्य उत्तरस्य निष्ठातकारस्य नकार आदेशो
भवति अन्यतरस्याम् । नुद-नुद्यः । नुत्तः । विद-विद्यः । वित्तः । उन्द-समुन्नः ।
समुत्तः । त्रा-त्राणः । त्रातः । घ्रा-घ्राणः । घ्रातः । ही-हीणः । हीतः । ही इत्येतस्माद्-
प्राप्त नत्वमितरं पा नित्य प्राप्त विकल्प्यते ॥ विद् विचारण इत्यस्य विदेरिह ग्रहण-
मिष्यते ॥ एवमुक्तम् ॥

वेत्तेस्तु विदितो निष्ठा विद्यतेर्विद्य इष्यते ।

वित्तेर्विद्यश्च वित्तश्च भोगे विन्नश्च विन्दते ॥ इति ॥

न ध्याय्यापृमूर्च्छिमदाम् ॥ ५७ ॥

ध्या ख्या पृ मूर्च्छि मद् इत्येतेषां निष्ठातकारस्य नकारादेशो न भवति । ध्यातः ।
ध्यातवान् । रयातः । रयातवान् । पृत्तः । पृत्तवान् । मूर्त्तः । मूर्त्तवान् । मत्तः । मत्त-
वान् । रदाभ्या सयोगादेरिति च प्राप्तः । प्रतिपिद्वयते ॥

वित्तो भोगप्रत्यययो ॥ ५८ ॥

वित्त इति विदेर्लभार्थादुत्तरस्य क्तस्य नत्वाभावो निपात्यते भोगे ग्रन्थये चाभि-
धेये । वित्तमस्य बहु । धनमस्य बह्विपर्ययः । धन हि मुख्यत इति भोगोऽभिधीयते ।
प्रत्यये वित्तोऽय मनुष्यः । प्रतीत इत्यर्थः । प्रतीयत इति प्रत्ययः । भोगप्रत्यययोरिति
किम् ? वित्त ॥

भित्त शकलम् ॥ ५९ ॥

भित्तमिति निपात्यते शकल चेत्तद्वति । भित्त तिष्ठति । भित्त प्रपतति । शक्-
प्यार्थोऽयम् । अत्र भिदिक्रिया शब्द-युग्मपक्षेरेव निमित्तम् । भिदिक्रियाविवक्षायां
हि शकलविषये भिन्नमित्येव भवति ॥

ऋणमाधमर्थे ॥ ६० ॥

ऋणमिति ऋइत्येतस्माद्वातोऽरुत्तरस्य निष्ठातकारस्य नकारो निपात्यते आधम-
र्थाविषये । अधम ऋणे, अधमर्गः । एतस्मादेव निपातनात् सप्तम्यन्तेनोत्तरपदेन
समाप्तः । तद्वाव आधमर्थम् । यद्येवमुत्तमर्ग इति न सिद्धयति ? नैप दोषः । काला-

न्तरदेयविनिमयोपलक्षणार्थं चेदमुपात्तम् । तेन उत्तमर्ण इत्यपि हि भवति । शृणु
ददाति । शृणु धारयति । आधमर्ण्य इति किम् ? श्रुतं वक्ष्यामि नानृतम् ॥

नसत्तनिपत्तानुत्तप्रतूर्त्तमूर्त्तगूर्त्तानि छन्दसि ॥ ६१ ॥

नसत्त निपत्त अनुत्त प्रतूर्त्त सूर्त्त गूर्त्त इत्येतानि छन्दसि विषये निपात्यन्ते । नस
त्तनिपत्तेति । सदेर्नन्पूर्वाभिपूर्वाच्च भत्वाभावो निपात्यते । नसत्तमञ्जसा । नसञ्ज-
मिति भाषायाम् । निपत्तः । निपण्ण इति भाषायाम् । अनुत्तमित्युन्देर्नन्पूर्वस्य
निपातनम् । अनुत्तमा ते मधवन् । अनुन्नमिनि भाषायाम् । प्रतूर्त्तमिति त्वरतेः तूर्वि-
इत्येतस्य वा निपातनम् । प्रतूर्त्तं वाजिनम् । प्रनूर्णमिति भाषायाम् । सूर्त्तमिति सृ-
इत्येतस्य उरव निपात्यते । सूर्त्ता गायः । सृता गाव इति भाषायाम् । गूर्त्तमिति गूरी
इत्येतस्य नराभाषो निपात्यते । गूर्त्ता अमृतस्य । गूर्णमिति भाषायाम् ॥

किन्प्रत्ययस्य कुः ॥ ६० ॥

पदस्येति वर्त्तते । किन्प्रत्ययस्य सर्वत्र पदान्ते कुत्वमिष्यते । किन् प्रत्ययो
यस्माद्घातोः स किन्प्रत्ययः । तस्य पदस्यालोऽन्यस्य क्वर्गादेशो भवति । स्पृशोऽ
नुदके किन् । घृतस्पृक् । हलस्पृक् । मन्त्रस्पृक् । किनः कुरिति वक्तव्ये प्रत्ययग्रहणं
कृतं बहुव्रीहिविज्ञानार्थं, किन् प्रत्ययो यस्माद्विहितस्तस्मादन्यस्मिन्नपि प्रत्यये
कुत्वं यथा स्यात् । मा नो अस्त्राक् । मा नो अद्राक् । सृजिदृशिम्यां हि क्विन्
विहितः । तयोर्लुङि कुत्वमेतत् । माङ्योगेऽपि छान्दसत्वादङागमः । ईडपि न भवति,
बहुल छन्दसीति । तथा दृग्भ्यां दृग्भिरिति क्विवन्तस्यापि दृशो कुत्वं भवति ।
एव च सति रज्जुसृङ्भ्यामित्यत्रापि कुत्वं प्राप्नोति । अथ तु नेप्यते । ततस्तत्प्रति
विधातव्यमिति ॥

नशेर्वा ॥ ६३ ॥

पदस्येति वर्त्तते । नशोः पदस्य वा क्वर्गादेशो भवति । सा वै जीवनगाहुतिः । सा
वै जीवनडाहुतिः । नशोरय सपदादित्वाद् नावे किप् । जीवस्य नाशो जीवनक् । जीव-
नट् । पत्वे प्राप्ते कुत्वविकल्पः ॥

मो नो घातो ॥ ६४ ॥

मकारान्तस्य घातोः पदस्य नकारादेशो भवति । प्रशान् । प्रतान् । प्रदान् ।
शमितमिदमादीना ऋप् । अनुनासिकस्य क्विञ्छलोः क्विङ्तीति दीर्घत्वम् (१) । नत्व-
स्यासिद्धत्वाञ्छलोपो न भवति । म इति किम् ? भिव् । द्विव् । घातोरिति किम् ?
इदम् । किम् । पदस्येत्येव । प्रतामौ । प्रतामः ॥

म्बोश्च ॥ ६५ ॥

मकारवकारयोश्च परत मकारान्तस्य घातोर्नकारादेशो भवति । अगन्म तमस-

(१) शमितमिदमादीनामित्यारभ्य दीर्घत्वमित्यन्त पाठाः पुस्तकान्तरे नास्ति ॥

पारम् । अगन्त्र । गमेर्लङि बहुल छन्दसीति शपो लुक् । जगन्वान् । विभाषा रामह
नजनविदविशामिति छसाविडागमस्याभाव । अपदान्तार्थं आरम्भ ॥

ससजुपो रु० ॥ ६६ ॥

सकारान्तरस्य पदस्य सजुप इत्येतस्य च रुर्भवति । सकारान्तरस्य-अग्निरत्र ।
वायुरत्र । सजुप-सजृकर्षिभि । सजृर्वैभि । जुपे क्पि सपूर्वस्य रूपमेतत् ॥

अथवा श्वेतगा पुरोडाश्च ॥ ६७ ॥

अथवा श्वेतगा पुरोडा इत्येते निपात्यन्ते । अवपूर्वस्य यने श्वेतपूर्वस्य वहे
पुरस्पूर्वस्य दाशते मन्त्रे श्वेतवहोक्वशस्पुरोडाशो ण्विन् । अवे यज इति ण्विनि
कृते श्वेतवहादीनां ङस्प्रत्ययेति ङस्प्रत्यये निपातनान्येतानि । किमर्थं तर्हि निपातन
यायता पूर्वणैव रु सिद्ध । दीर्घत्वमप्यत्वसन्तस्य चाधातोरिति । सजुद्रौ दीर्घार्थमेते
निपात्यन्ते । अत्वसन्तस्य चाधातोरित्यत्र हि असजुद्राविति वृत्तं । हे अवया । हे
श्वेतवा । हे पुरोडा । चकारोऽनुक्तममुच्यार्थं । हे उक्थशा ॥

अहन् ॥ ६८ ॥

अह्नित्येतस्य पदस्य रुर्भवति । अहोभ्याम् । अहोभि । नलोपमकृत्वा निर्देशो
ज्ञापक-नलोपाभावो यथा स्यादिति । दीर्घाहा निदाघ । हे दीर्घाहोऽप्रेति । अह्नित्य-
त्र तु लाङ्गणिकत्वाद् अहन् शब्दस्य रुर्न भवति । अहो रविधौ रूपरात्रित्यन्तरेषु
पस्रयान् कर्त्तव्यम् । अहो रूपम् । अहो रात्र । अहो रथन्तरम् । रोऽसुपीत्यस्या
पवादो रुत्वमुपस्रयायते । अपर आह-सामान्येन रेफादौ रुत्व भवति-अहो रम्यम् ।
अहो रत्नानीति ॥

रोऽसुपि ॥ ६९ ॥

अह्नित्येतस्य रेफादेशो भवत्यसुपि परत । अहर्द्वादिति । अहर्भुङ्क्ते । असुपीति
किम् ? अहोभ्याम् । अहोभि । ननु चात्रापि प्रत्ययलक्षणेन सुवस्ति-अहर्द्वादिति ।
अहर्भुङ्क्ते इति ? नैतदस्ति । उक्तमेतत् । अहो रविधौ लुमता लुप्त प्रत्ययलक्षणं न
भवतीति नायमह शब्दः सुप्परो भवति । यत्र तु लोपशब्देन लुप्यते
लक्षणं भवत्येव यथा-हे दीर्घाहोऽत्र, दीर्घाहो निदाघ इति । अत्र हि
लोपेन प्रत्ययस्य निवृत्तिः ॥

अग्निरुधरवरित्युभयथा छन्दसि ॥ ७० ॥

अग्नस् ऊधस् अवस् इत्येतेषां छन्दसि विषये उभयथा भवति । रुर्वा रेफो
वा । अग्नस्-अग्न एव । अग्नरेव । ऊधस्-ऊध एव । ऊधरेव । अवस्-अव एव ।
अवरेव । यदा रुत्व तदा, भोभगोअपूर्वस्य योऽशीति यकार ॥ छन्दमि भाषाया
च विभाषा प्रचेतसो राजन्युपसरयान् कर्त्तव्यम् । प्रचेता राजन् । प्रचेतो राजन् ॥
अहरादीनां पत्यादीदूपस्रयान् कर्त्तव्यम् । अहर्पीति । अह पति । गीर्पीति ।

गीःपतिः । धूर्षतिः । धूः पतिः । विसर्जनीयवाधनार्थमत्र पले रेफस्यैव रेफो
बेधीयते ॥

भुवश्च महाव्याहृतेः ॥ ७१ ॥

भुवस् इत्येतस्य महाव्याहृतेरङ्गुन्दसि विषये उभयथा भवति, रुवां रेफो वा ।
भुवरित्यन्तरिक्षम् । भुव इत्यन्तरिक्षम् । महाव्याहृतेरिति किम् ? भुवो विश्वेषु भुव-
नेषु यशियः (१) । भुवरित्येतदव्ययमन्तरिक्षवाचि महाव्याहृतिः ॥

वसुसुध्वंस्वननुहां दः ॥ ७२ ॥

ससजुपोररित्यतः स इति वर्तते । तेन संभवाद् व्यभिचाराच्च वसुरेव विशेष-
प्यते । न ससुध्वंस्, व्यभिचाराभावात् । असंभवाच्चनाननुद्देश्यः । वस्वन्तस्य पदस्य
सकारान्तस्य संसुध्वसु अननुद् इत्येतेषां च दकारादेशो भवति । वसु-विद्वद्भ्याम् ।
विद्वद्भिः । पपिवद्भ्याम् । पपिवद्भिः । ससु-उत्सासद्भ्याम् । उत्सासद्भिः । ध्वंसु-
पर्णध्वद्भ्याम् । पर्णध्वद्भिः । अननुद्-अननुद्भ्याम् । अननुद्भिः । स इत्येव ।
विद्वान् । पपिवान् । नकारस्य न भवति । स्वप्ने नाप्राप्ते इदमारभ्यत इति तद् बाध्यते ।
सयोगान्तलोपस्तु नैवमिति तेनतदेव द्रव्यं बाध्यते । अननुद्दोऽपि द्रव्यमनेन बाध्यते ।
नुमस्तु विधानसामर्थ्यात् भवति । अननुद्वान् । हे अननुद्भवति । पदस्येत्येव । विद्वान्-
सौ । विद्वान्सः ॥

तिप्यनस्तेः ॥ ७३ ॥

तिपि परतः सकारान्तस्य पदस्य अनस्तेर्दकार आदेशो भवति । अचक्रान्नवान् ।
अन्वशाद् भवान् । तिपीति किम् ? चक्रास्तेः क्तिप् । चक्राः । अनस्तेरिति
किम् ? आप एवेदं सलिल सर्वमाः । आ इत्यस्तेर्लटि तिपि बहुल छन्दसीति ईड्
न कृतः ॥

सिपि धातो रुर्वा ॥ ७४ ॥

सिपि परतः सकारान्तस्य पदस्य धातो ररित्ययमादेशो भवति दकारो वा ।
अचक्रास्त्वम् । अचक्रास्त्वम् । अन्वशास्त्वम् । अन्वशास्त्वम् । धातुग्रहण चोत्तरार्थं
रुग्रहणं च ॥

दश्च ॥ ७५ ॥

दकारान्तस्य धातोः पदस्य सिपि परतो रुर्भवति दकारो वा । अभिनस्त्वम् ।
अभिनस्त्वम् । अस्त्विनस्त्वम् । अस्त्विनस्त्वम् ॥

वोरुपधाया दीर्घ इकः ॥ ७६ ॥

रेफसकारान्तस्य धातोः पदस्य उपधाया इको दीर्घो भवति । गीः । धूः । पूः ।
प्राप्तीः । वाग्रहणमुत्तरार्थम् । उपधाग्रहणं किम् ? अविभर्भवान् । अभ्यासेकारस्य

(१) भुवोमध्यम्, भुव इदम् । पुस्तकान्तरेऽधिकम् ॥

मा भूत् । इक इति किम् ? अत्रैव प्रत्युदाहरणे भशद्वाकारस्य मा भूत् । धातोरित्येव । अग्निः । वायुः । पदस्येत्येव । गिरौ । गिरः ॥

हलि च ॥ ७७ ॥

हलि च परतो रेफवकारान्तस्य धातोर्पधाया इको दीर्घो भवति । आस्तीर्णम् । विस्तीर्णम् । विशीर्णम् । अवगूर्णम् । वकारान्तस्य-दीव्यति । स्तीव्यति । धातोरित्येव । दिवमिच्छति दिव्यति । चतुर इच्छति-चतुर्यति । इक इत्येव । स्मर्यते । भव्यम् । अपदान्तार्थोऽयमारम्भः ॥

उपधायां च ॥ ७८ ॥

हलीत्यनुवर्तते । धातोर्पधाभूतौ यौ रेफवकारौ हल्परौ तयोरपधाया इको दीर्घो भवति । हुह्य-हुह्यिता । मुह्य-मूह्यिता । उर्व-उर्विता । धुर्व-धूर्विता । हलीत्येव । चिरि, जिरि-चिरिणोति । जिरिणोति । इह कस्मान्न भवति । री गतौ-रिर्यतुः । रिर्युः । वी गत्यादिषु-विष्यतुः । विष्युरिति ? यणादेशस्य स्थानिवत्त्वाद् असिद्धत्वाच्च बहिरङ्गलक्षणत्वेन हल्परौ रेफवकारौ न भवतः । चतुर्धितेत्यत्रापि बहिरङ्गलक्षणत्वाद्गतो लोपस्य धातोर्पधाभूतो रेफो न भवति । प्रतिदीव्यत्वेत्यत्र तु हलि चेति दीर्घत्वम् । दीर्घेर्दीर्घो लोपाज्जादेशस्य स्थानिवत्त्वावप्रतिषेधाद् । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग इत्येतत्तु नाश्रयितव्यम् । उणादयोऽप्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानीति जिविः । किर्योर्गिर्योरित्येवमादिषु दीर्घो न भवति ॥

न भकुर्दुराम् ॥ ७९ ॥

रेफवकारान्तस्य भस्य कुर् कुर इत्येतयोश्च दीर्घो न भवति । कुरं वहति कुर्यः । कुरि साधुर्कुर्यः । दिव्यम् । कुर-कुर्यात् । कुर-कुर्यात् । रेफवकाराभ्यां भविशेषणं किम् ? प्रतिदीव्या । प्रतिदीव्ये ॥

अदसोऽसेर्दादु दो मः ॥ ८० ॥

अदसोऽसकारान्तस्य वर्णस्य दात्परस्य उवर्णादेशो भवति दकारस्य च मकारः । अमुम् । अमू । अमून् । अमुना । अमूभ्याम् । भान्यमानेनाप्युकारेण सवर्णानां ग्रहणमिष्यत् इत्येकमात्रिकस्य मात्रिको द्विमात्रिकस्य द्विमात्रिक आदेशो भवति । असेरिति किम् ? अद इच्छति, अदस्यति । अदसोऽनोस्व इति वक्ष्यम् । ओका-रेफयोरपि प्रतिषेधो यथा स्यादिति । अदोत्र । अदः । तदर्थं केचित्सूत्र वर्णयन्ति । अः सेर्यस्य सोऽयमसिः । यत्र सकारस्य अकारः क्रियत इति । तेन त्यदाद्यवधिधाने एतद्, अन्यत्र न भवितव्यमेवेति । अद्र्यादेशो कथम् ? ॥

अदसोद्रेः पृथङ् मुत्व केचिदिच्छन्ति लत्ववत् ।

केचिदन्यसदेशस्य नेत्येकेऽसेहि दृश्यते ॥ इति ।

यैरसेरिति सकारस्य प्रतिषेधः क्रियते । अनन्यविकारेऽन्यसदेशस्येति च परि-

भाषा नाश्रीयते, तेषामुभयोरपि मुखेन भवितव्यम्-अमुमुयङ् । अमुमुयञ्चौ । अमुमुयञ्च इति । यथा चलीकलुप्यत इति छान्दम् । ये तु परिभाषामाश्रयन्ति तेषामन्त्यसदेशस्यैव भवितव्यम्-अदमुयङ् । अदमुयञ्चौ । अदमुयञ्च इति । येषां तु यदाद्यत्वविषय एव मुखेन भवितव्यमिति दर्शनं तेषामत्र न भवितव्यम्-अददयङ् । अददयञ्चौ । अददयञ्च इति । दादिति किम् ? अलोन्त्यस्य मा भूत्-अमुयः । अमुयोः ॥

एत ईद् बहुवचने ॥ ८१ ॥

अदसो दकारादुत्तरस्य णकारस्य ईकारादेशो भवति दकारस्य च मकारः, बहुवचने बहूनामर्थानामुक्तौ । अमी । अमीभिः । अमीभ्यः । अमीषाम् । अमीषु । बहुवचन इत्यर्थनिर्देशोऽयं, पारिभाषिकस्य हि बहुवचनस्य ग्रहणेऽमी इत्यत्र न स्यात् ॥

वाक्यस्य टेः प्लुत उदात्तः ॥ ८२ ॥

अधिकारोऽयम् । वाक्यस्य टेरिति प्लुत इति च उदात्त इति च एतत्तृयमप्यधिकृत वेदितव्यमापादपरिसमाप्तेः । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामो वाक्यस्य टेः प्लुत उदात्त इत्येव तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति-प्रत्यभिवादेऽशुद्धे । अभिवादये देवदत्तोऽहं, भो आयुष्मानेधि देवदत्त ३ । पदाधिकारोऽनुवर्तत एव । वाक्यग्रहणमनन्त्यस्य पदस्य प्लुतनिवृत्त्यर्थम् । टिग्रहण व्यञ्जनान्तरस्यापि टेरच प्लुतो यथा स्यात्-अग्निचि ३ इति ॥

प्रत्यभिवादेऽशुद्धे ॥ ८३ ॥

प्रत्यभिवादो नाम यदत्राभिवाद्यमानो गुरुराशिषं प्रयुङ्क्ते तत्राशुद्धविषये यद्वाक्यं वर्तते तस्य टेः प्लुत उदात्तो भवति । अभिवादये देवदत्तोऽहं, भो आयुष्मानेधि देवदत्त ३ । अशुद्ध इति किम् ? अभिवादये तुपजकोऽहं, भो आयुष्मानेधि तुपजक । छत्रियामपि प्रतिपेधो वक्तव्यः । अभिवादये गार्ग्यहं, भो आयुष्मती भव गार्गी । असूयकेऽपि केचित् प्रतिपेधमिच्छन्ति । अभिवादये स्यात्त्यहं भोः । आयुष्मानेधि स्यालिन् । यावच्च तस्यासूयकत्वं न ज्ञायते तावदेव प्रत्यभिवादवाक्यम् । तस्मिन्स्त्वसूयकत्वेन निज्ञाति प्रत्यभिवाद एव नास्ति, कुतः प्लुतः । तथा न्युत्तम्, असूयकस्त्व जाह्नम न त्व प्रत्यभिवादनमर्हसि । भित्तस्व वृषल स्याल्लिति ॥ अभिवादवाक्ये यत् सङ्कीर्तितं नाम शोत्रं वा तद् यत्र प्रत्यभिवादवाक्यान्ते प्रयुज्यते तत्र प्लुत इष्यते ॥ इह न भवति-देवदत्त कुशल्यसि । देवदत्त आयुष्मानेधीति । छभोराजन्यविशा वेति वक्तव्यम् । भो अभिवादये देवदत्तोऽहम् । आयुष्मानेधि देवदत्त भोः ३ । आयुष्मानेधि देवदत्त भोः । राजन्य-अभिवादये इन्द्रवर्माऽहंभोः । आयुष्मानेधीन्द्रवर्म ३ न् । आयुष्मानेधीन्द्रवर्मन् । विद्-अभिवादये इन्द्रपालितोऽहं भोः । आयुष्मानेधीन्द्रपालित ३ । आयुष्मानेधीन्द्रपालित ॥

दूराद्धूते च ॥ ८४ ॥

दूराद्धूते यद्वाक्य वर्त्तते तस्य टे प्लुतो भवति स चोदात्तः । आह्वानं हूतं शब्देन सम्बोधनम् । आगच्छ भो माणवक देवदत्त ३ । आगच्छ भो माणवक यज्ञदत्त ३ । दूर यद्यप्यपेक्षाभेदादनवस्थित तथापि हूतापेक्ष यत्तदाधीयते इति । यत्र प्राकृतात् प्रयत्नाद्यन्तविशेषे आश्रीयमाणे शब्दः श्रूयते तद्दूरम् । हूतग्रहण च सम्बोधनमात्रोपलक्षणार्थं द्रष्टव्यम् । तेन यथाप्याह्वान नास्ति तत्रापि प्लुतिर्भवति । सक्तुन्पिब देवदत्त ३ । पलागस्व देवदत्त ३ इति ॥ अस्याश्च प्लुतेरेकश्रुत्या समावेश इष्यते ॥ दूरादिति किम् ? आगच्छ भो माणवक देवदत्त ॥ दूरादाह्वाने वाक्यस्यान्ते यत्र सम्बोधनपद भवति तत्रापि प्लुत इष्यते ॥ तेनेह न भवति-देवदत्त आगच्छ(१) ॥

हेहेप्रयोगे हेहयो. ॥ ८५ ॥

हेहेप्रयोगे दूराद्धूते यद्वाक्य वर्त्तते तत्र हेहयोरेव प्लुतो भवति । हे ३ देवदत्त । देवदत्त हे ३ । हे ३ देवदत्त । देवदत्त हे ३ । पुनर्हेहयोर्ग्रहणमन्त्ययोरिति यथा स्यात् ॥

गुरोरनृतोऽनन्त्यस्याप्येकैकस्य प्राचाम् ॥ ८६ ॥

प्रत्यभिवादेऽशुद्ध इत्येवमादिना य. प्लुतो विहितस्तस्यैवाय स्थानिविशेष उच्यते । ऋकारवर्जितस्य गुरोरनन्त्यस्य, अपिशब्दादनन्त्यस्यापि टेरेकैकस्य सम्बोधने वर्त्तमानस्य प्लुतो भवति प्राचामाचार्याणां मतेन । दे ३ वदत्त । देवद ३ त । देवदत्त ३ । य ३ ज्ञदत्त । यज्ञद ३ त । यज्ञदत्त ३ । गुरोरिति किम् ? वकारात् परस्य मा भूत् । अनृत इति किम् ? कृष्णमि ३ त् । कृष्णमि ३ । एकैकग्रहण पर्यायार्थम् । प्राचामिति ग्रहण विरुद्धार्थम् । आगुष्मानेधि देवदत्त । तदनेन यदेतदुच्यते सर्व एव प्लुतः साहसमनिच्छता विभाषा कर्त्तव्य इति तदुपपन्नं भवति ॥

ओमभ्यादाने ॥ ८७ ॥

अभ्यादान प्रारम्भः । तत्र य ओम्शब्द तस्य प्लुतो भवति । ओम् अग्निमीले पुरोहितम् । अभ्यादान इति किम् ? ओमिधेतद्वरमुदीथमुपासीत ॥

ये यज्ञकर्मणि ॥ ८८ ॥

ये इत्येतस्य यज्ञकर्मणि प्लुतो भवति । ये ३ यज्ञामहे । यज्ञकर्मणीति किम् ? ये यज्ञामहे इति पञ्चाक्षरमिति स्वाध्यायकाले मा भूत् ॥ ये यज्ञामहे इत्यत्रैवाय प्लुत इष्यते ॥ इह हि न भवति-ये देवासो दिश्वेकादशस्थ इति ॥

प्रणवष्टेः ॥ ८९ ॥

यज्ञकर्मणीति वर्त्तते । यज्ञकर्मणि टे प्रणव आदेशो भवति । क एष प्रणवो नाम पादस्य चार्द्धस्य चान्त्यमक्षरमुपसहृत्य तदाद्यक्षरौपस्य स्थाने त्रिमात्रमोकारमोद्धार

१ दूरादाह्वाने वाक्यस्यान्ते यत्रैतवारभ्य देवदत्त आगच्छेत्यन्तं पुनर्वाक्ये नास्ति ॥

वा विदधति त प्रणवमित्याचक्षते । अपां रेतांसि जिन्वतोश्म् । देवान् जिगा
मुग्नयोश्म् । टिग्रहणं सखांदेशार्थम्(१) । ओकारः सर्वादेशो यथा स्यात् । व्य-
नान्ते अन्त्यस्य मा भूदिति । यज्ञकर्मणी चेद्य । अपां रेतांसि जिन्वति ॥

याज्यान्तः ॥ ६० ॥

याज्या नाम ये याज्याकाण्डे पठ्यन्ते मन्त्रास्तेषामन्यो यष्टिः स पठ्यते यज्ञ-
मणि । स्तोमैर्विधेमाग्नये ३ । जिह्मामग्ने चक्षुषे हव्यवाहाम् ३ । अन्तर्ग्रहणं किम्
याज्या नाम श्रुचः काश्चिद्वाक्यसमुदायरूपास्तत्र यावन्ति वाक्यानि तेषां सर्वेषां
प्लुत प्राप्नोति । सर्वाण्यस्यैवेत्येते तदर्थमन्तर्ग्रहणम् ॥

ब्रूहि प्रेप्य श्रौषट् घौषट् आग्रह इत्येतेषामादेः ॥ ६१ ॥

ब्रूहि प्रेप्य श्रौषट् घौषट् आग्रह इत्येतेषामादेः प्लुतो भवति यज्ञकर्मणि । अग्ने
येऽनुनूहि । प्रेप्य-अग्नये गोमयान् प्रेप्य । श्रौषट्-अस्तु श्रौषट् । घौषट्-स्तोम-
स्याग्ने ब्रूहि घौषट् । आग्रह-अग्निमाग्रह । आग्रह देवान् यजमानायेत्येवमादाव-
प्लुतो न भवति । सर्वे विधयरद्भन्दसि विकल्प्यन्ते इति ॥

अग्नीध्रेपण्ये परस्य च ॥ ९२ ॥

अग्नीध्रः प्रेषणमग्नीध्रेपणम् । तत्रादेः प्लुतो भवति परस्य च । आश्वथाश्वय-
ओश्वथाश्वय । अश्वयायं प्लुत इष्यते । तेनेह न भवति-अग्नीदग्नीन्विहर वहिस्तृण-
हीति । तदर्थं केचिद्वच्यमाणं विभापेभ्यभिसंबन्धन्ति । सा च व्यवस्थितविभापेति
अपर आह-सर्व एव प्लुतः साहसमनिच्छता विभापा विज्ञेय इति । इह तु उट-
रश् । उद्गर । अभिहरश् । अभिहरेति छान्दसः प्लुतव्यत्ययः । यज्ञकर्मणीत्येव
ओश्ववाय ॥

विभापा पृष्टप्रतिवचने हेः ॥ ६३ ॥

पृष्टप्रतिवचने विभापा हे प्लुतो भवति । अकार्षीं, कटं देवदत्त । अकार्षं हिरे
अकार्षं हि । अलावीः केदारं देवदत्त । अलाविष हिरे । अलाविष हि । पृष्टप्रतिवचन-
इति किम् ? कटं करिष्यति हि । हेरिति किम् ? करोमि ननु ॥

निगृह्यानुयोगे च ॥ ९४ ॥

स्वमताल्लच्यावन निग्रहः । अनुयोगस्तस्य मतस्याविष्करणम् । तत्र निगृह्यानु-
योगे यद्वाक्यं वर्तते तस्य दे प्लुतो भवति विभापा । अनित्यः शब्द इति केचित्प्र-
तिज्ञात तमुपालिप्सुरपपत्तिभिर्निगृह्य 'साम्यसूयमनुबुद्धे'-अनित्यः शब्द इत्यात्यश्च
अनित्यः शब्दः इत्यात्य । अद्य श्राद्धमित्यात्यश्च । अद्य श्राद्धमित्यात्य । अद्यामावास्ये-
त्यात्यश्च । अद्यामावास्येत्यात्य । अद्य अमावास्येत्येव वादी युक्त्या प्रच्याप्य स्वमता-
देवमनुयुज्यते ॥

आग्नेडित भर्त्सने ॥ ६५ ॥

वाक्यादेरामन्त्रितस्यति भर्त्सने द्विर्वचनमुक्तं तस्याग्नेडित प्लवते । चौर चौर ३, वृषल, वृषल ३, दस्यो दस्यो ३, घातयिष्यामि वा वन्धयिष्यामि त्वा । छभर्त्सने पर्यां येनेति वक्तव्यम् ॥ चौर ३ चौर । चौर चौर ३ । तदथमाग्नेडितग्रहणं द्विरक्तोपलक्ष्यार्थं वर्णयन्ति ॥

अङ्गयुक्तं तिडाकाङ्क्षम् ॥ ६६ ॥

अङ्ग इत्यनेन युक्तं तिङन्तमाकाङ्क्षं भर्त्सने प्लवते । अङ्ग वृज ३ । अङ्ग व्याहर ३ । इदानीं ज्ञास्यसि जाह्नम । तिङिति किम् ? अङ्ग देवदत्त मिथ्या वदसि । आकाङ्क्षमिति किम् ? अङ्ग पच । नैतदपरमाकाङ्क्षति । भर्त्सने इत्येव । अङ्गाधीष्य ओदनं ते दास्यामि ॥

विचार्यमाणानाम् ॥ ९७ ॥

प्रमाणेन वस्तुपरीक्षणविचारः । तस्य विषये विचार्यमाणानां वाक्यानां टे प्लुतो भवति । होतव्यं दीक्षितस्य गृहा ३ इ । होतव्यं न होतव्यमिति विचार्यते । तिष्ठेषु पा ३ इ । अनुग्रहोद्युपा ३ इ । यूयं तिष्ठेद्युपे अनुग्रहोदिति विचार्यते ॥

पूरं तु मापायाम् ॥ ६८ ॥

मापाया विषये विचार्यमाणानां पूर्वमेव प्लवते । अहिर्नु ३ । रज्जुर्नु ३ । लोष्टो नु ३ । कपोतो नु ३ (१) । प्रयोगोपेक्ष पूर्ववम् । इह मापाग्रहणात् पूर्वयोगश्चन्द्रसि विज्ञायते ।

प्रतिश्रवणे च ॥ ९९ ॥

प्रतिश्रवणमभ्युगमं प्रतिज्ञानम् । श्रवणाभिमुख्यं च तत्राविशेषात् सर्वस्य ग्रहणम् । प्रतिश्रवणे यद्वाक्यं वर्त्तते तस्य टे प्लुतो भवति । गा दहि भो, अहं ते वदामि ३ । नित्यं शब्दो भवितुमर्हति । देवदत्त भो किमाय ३ ॥

अनुदात्तं प्रश्नान्ताभिपूजितयो ॥ १०० ॥

अनुदात्तं प्लुतो भवति प्रश्नान्ते अभिपूजिते (२) । अगम ३ पूर्वशब्दं ग्रामाश्च अग्निभूता ३ इ । पग ३ उ । अग्निभूते पगे इत्यतयोः प्रश्नान्ते वक्ष्यमानयोरनुदात्तं प्लुतो भवति । अगम इत्यवमादीनां तु अनन्त्यस्यापि प्रश्नाख्यानयोरिति प्लुतो भवति । अभिपूजिते-शोभनं खल्वसि माणवक ३ ॥

चिदिति चोपमार्थे प्रयुज्यमान ॥ १०१ ॥

अनुदात्तमिति वर्त्तते । चिदित्यतस्मिन्निपाते उपमार्थे प्रयुज्यमाने वाक्यस्य देवसु

१ स्थाणुतु ३ । पुरुषोतु ३ इत्यधिकं पुस्तकादतरे ॥

(२) वचिदधिकोऽयं पाठः — 'नानेन प्लुतो विधीयते । किन्तु दूराद्वाग्निं विदित्वा न त्वस्यापि प्रश्नाख्यानयोरिति स्वरितप्लुतस्यानुदात्तत्वं गुणमात्रं विधीयते' इति ।

दात्तः प्लुतो भवति । प्लुतोऽप्यत्र विधीयते, न गुणमात्रम् । अग्निचिदायाश्च । राजचिदायात् ३ । अग्निरिव भायात् । राजेव भायादित्यर्थः । उपमार्थ इति किम् ? कथंचिदाहुः । प्रयुज्यमान इति किम् ? अग्निर्माणवको भायात् ॥

उपरिस्विदासीदिति च ॥ १०२ ॥

अनुदात्तमिति वर्तते । उपरिस्विदासीदित्येतस्य देरनुदात्तः प्लुतो भवति । अधः स्विदासीत् । उपरि स्विदासीत् । अधः स्विदासीदित्यत्र विचार्यमाणानामित्युदात्तः प्लुतः । उपरिस्विदासीदित्यत्र तु अनेनानुदात्तः ॥

स्वरितमाग्नेडितेऽसूयासंमतिकोपकुत्सनेषु ॥ १०३ ॥

स्वरितः प्लुतो भवति आग्नेडिते परतः असूयायां संमतौ कोपे कुत्सने च गम्यमाने । वावयादेरामन्त्रितस्यासूयासंमतिकोपकुत्सनभर्त्सनेष्विति द्विवचनमुक्तं, तत्रायं प्लुतविधिः । असूयायां तावत्-माणवक ३ माणवक । अभिरूपक ३ अभिरूपक रिक्त त अभिरूप्यम् । समतौ-माणवक ३ माणवक अभिरूपक ३ अभिरूपक शोभनः सत्त्वति । कोपे-माणवक ३ माणवक अग्निनीतक इदानीं ज्ञास्यति जाह्नम । कुत्सने-शाक्तीक ३ शाक्तीक याष्टीक ३ याष्टीक रिक्ता ते शक्तिः । असूयादिषु वाचचनं कर्तव्यम् ॥ माणवक माणवकेत्येवमाद्यपि यथा स्यात् ॥

क्षियाशी प्रैषेषु तिङाकाङ्क्षेषु ॥ १०४ ॥

स्वरित इति वर्तते । क्षिया आचारभेदः । आशीः प्रार्थनाविरोधः । शब्देन व्यापारण प्रैषः । एतेषु गम्यमानेषु तिङन्तमाकाङ्क्षं यच्चस्य स्वरितः प्लुतो भवति । आकाङ्क्षतीत्याकाङ्क्ष तिङन्तमुत्तरपदमाकाङ्क्षतीत्यर्थः । क्षियायां तावत्-स्वयं रथेन याति ३ उपाध्याय पदति गमयतीति । स्वयं ओदनं ह मुहुक्ते उपाध्यायं सत्तन् पाययति । पूर्वमत्र तिङन्तमुत्तरमाकाङ्क्षतीति साकाङ्क्षं भवति । आशिपि-सुताश्च लप्सीष्टाः धनं च तान् । वृग्दोऽध्येपीष्टः व्याकरणं च भद्र । प्रैषे-कटं कुरु ३ धाम च गच्छ । यवान् लुनीहि ३ सवनूश्च पिय । आकाङ्क्षमिति किम् ? दीर्घं ते आयुरस्तु । अग्नीन् विहर ॥

अनन्त्यस्यापि प्रक्षान्त्यानयोः ॥ १०५ ॥

पदस्येति वर्तते स्वरितमिति च । अनन्त्यस्यापि अन्यस्यापि पदस्य देः प्लुतो भवति प्ररते आख्याने च । अगमः ३ पूर्वा ३ नू ग्रामा ३ नू । अग्निभूत ३ इ । एत ३ उ । सर्वेषामेव पदानामेष स्वरितः प्लुतः । अन्यस्य अनुदात्तं प्रक्षान्ताभिपूजितयो-रिति । अनुदात्तोऽपि पक्षे भवति । आख्याने-अगमः ३ पूर्वा ३ नू ग्रामा ३ नू भो ३ ॥

प्लुतायैव इदुतो ॥ १०६ ॥

दूराद्वृत्तादिषु प्लुतो विहितः । तत्र ऐचः प्लुतप्रसङ्गे तदवयवभूताविदुती प्लुतौ । ऐ ३ तिकायन । औ ३ पणव । अथ यदेवर्णोवर्णयोरवर्णस्य च समविभागस्तदा

इदुतौ द्विमात्रावनेन प्लुतौ क्रियेते । प्लुतावित्रि हि क्रियानिमित्तोऽयं व्यपदेशः ।
इदुतौ प्लवेते वृद्धि गच्छत इत्यर्थः । तावती च सा प्लुतिर्भवति । यया तावेचौ
त्रिमात्रौ संपद्येते । यदा त्वर्द्धमात्रावर्णस्यावर्द्धमात्रा इवर्णोवर्णयोस्तदा तावर्द्धवृत्ती-
यमात्रौ क्रियेते इति । भाष्ये तूक्तमिष्यते चतुर्मात्रः प्लुत इति । तत्कथम् ? समप्र-
विभागपत्ते इदुतोरनेन त्रिमात्रः प्लुतो विधीयते ॥

एचोऽप्रगृह्यस्यादूराद्धते पूर्वस्यार्धस्यादुत्तरस्येदुतौ ॥ १०७ ॥

एचोऽप्रगृह्यस्यादूराद्धते प्लुतविषयस्यार्द्धस्याकार आदेशो भवति च स प्लुतः
उत्तरस्यकारोकारावादेशौ भवतः । विषयपरिगणन कर्त्तव्यम्-प्रश्नान्ताभिपूजित-
विचार्यमाणप्रत्यभिवादयाज्यान्तेत्विति वक्तव्यम् । प्रश्नान्ते-अगमः पूर्वादेन्
ग्रामादेन् अग्निभूता ३इ । पटा३उ । अभिपूजिते-भद्र करोपि भाणःक३ अग्निभूता
३इ । पटा३उ । विचार्यमाणे-होतव्यं दीहितस्य गृहा३इ । प्रत्यभिवादे-आनुष्मानेधि
अग्निभूता३इ । पटा३उ । याज्यान्ते-उच्चाज्ञाय वशज्ञाय सोमपृष्ठाय वेधसे । स्तोमै-
र्विधेमाज्ञया३इ । सोऽयमाकारः प्लुतो यथाविषयमुदात्तोऽनुदात्त स्वरितो वेदित-
व्यः । इदुतौ पुनरुदात्तावेव भवतः । परिगणन किम् ? त्रिष्णुभूते विष्णुभूते
घातयिष्यामि त्वा । आगच्छ भो भाणवक विष्णुभूते । परिगणने च सत्यदूराद्धत
इति न वक्तव्यम् । पदान्तग्रहणं तु कर्त्तव्यम् । इह मा भूत-भद्र करोपि गौरिति ।
अप्रगृह्यस्येति किम् ? शोभने खलु स्तः खट्वे३ । अमन्त्रिते छन्दसि प्लुतविकारो-
ऽय वक्तव्यः । अज्ञा३इ पत्नी च३ः ।

तयोर्ध्वानिचि संहितायाम् ॥ १०८ ॥

तयोरिदुतोर्ध्वकारवकारादेशौ भवतोऽवि संहितायां विषये । संहितायामित्येतच्चा-
धिकृतमित उत्तरमध्यायपरिसमाप्तेर्यद्वक्ष्यामः संहितायामित्येव तद्देदितव्यम् ।
अज्ञाश्याशा । पटा३वाशा । अज्ञा३यिन्द्रम् । पटा३बुदकम् । अचीति किम् ? अज्ञा-
३इ । पटा३उ । संहितायामिति किम् ? अज्ञा३इ इन्द्रम् । पटा३उ उदकम् । इदुतोर-
सिद्धत्वादिको यणचीति न प्राप्नोतीत्ययमारम्भ । अथापि कथञ्चित्तयोः सिद्धत्वं
स्यादेवमपि सवर्णदीर्घत्वनिवृत्त्यर्थं शाकलनिवृत्त्यर्थं च वक्तव्यमेतत् । अथापि तन्निवृ-
त्त्यर्थं यन्नान्तरमस्ति तथापि यणस्वरनिवृत्त्यर्थमिदमारभ्यते । यणादेशस्यासिद्धत्वाद्
उदात्तस्वरियोऽयः स्वरितोऽनुदात्तस्येत्येव स्वरो न भवति ॥

किं तु यणा भवतीह न सिद्ध व्याधिदुतोर्ध्वद्वय विदधाति ।

तौ च मम स्वरसन्धिषु सिद्धौ शाकलदीर्घविधी तु निवर्त्यौ ॥

इत्तु यदा भवति प्लुतपूर्वस्तस्य यणं विदधात्यपवादम् ।

तेन तयोश्च न शाकलदीर्घो यणस्वरवाधनमेव तु हेतुः ॥

इति काशिकायां वृत्तौ अष्टमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

॥ अथ अष्टमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

मनुस्मृतौ ह सनुद्धौ छन्दसि ॥ १ ॥

सहितायामिति वक्तुं । मत्वन्तस्य वस्वन्तस्य च पदस्य रस्त्वियमादेशो भवति सम्नुद्धौ परतः छन्दसि विषये । मत्वन्तस्य तावत्-इन्द्र मखव इह पाहि सोमम् । हरिषो मेदिन त्वा । मखतोऽस्य सन्ति, हरयोऽस्य सन्ति, इति मनुप् । सुप्तकारयो-ईवङ्पादिभ्योपे सयोगान्तस्य लोपे च कृते नकारस्य रभञ्जति । वस्वन्तस्य खत्वपि मीढ्वस्तोकाय तनयाय इन्द्र साह्वः । कसोर्निपातनं दाध्वान् साह्वान् मीढ्वानिति । मनुस्मृतोरिति किम् ? प्रह्वन्तोऽप्याम । सनु द्वाविति किम् ? य एव विद्वानग्निमाधत्ते । छन्दसीति किम् ? हे गोमन् । हे पपिवन् । छवन् उपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । यस्वा-यन्तं वसुना प्रातरिवः । इणः प्रातः पूर्वस्य छन्दसि कृनिप् । छविमाया भवद्भगवद्-घवतामोघावस्य । छन्दसि भाषायां च भवद् भगवद् अघवद् इत्येतेषां विभाषा हवत्कव्योऽवशब्दस्य च ओकारादेशः । सामान्येन छन्दसि भाषायां चेदं वचनम् । भवत्-हे भोः । हे भवन् । भगवद्-हे भगोः । हे भगवन् । अघवत्-हे अघोः । हे अघवन् । निपातनविज्ञानाद्वा सिद्धम् । अथवा भो इत्येवमादयो निपाता द्रष्टव्याः । असनुद्वावपि द्विवचनबहुवचनयोरपि दृश्यन्ते-भो देवदत्तयज्ञदत्तौ । भो देवदत्तयज्ञ-दत्तविष्णुमित्राः । तथा स्त्रियामपि च दृश्यन्ते-भो ब्राह्मणि । इत्यादि । सहिताधिकार उत्तरत्रोपयुज्यते यत्र भिन्नपदस्यौ निमित्तनिमित्तिनौ । नष्टव्यप्रशानिति(१) ॥

अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा ॥ २ ॥

अधिकारोऽयम् । इत उत्तर यस्य स्थाने र्विधीयते ततः पूर्वस्य तु वर्णस्य चाऽनुनासिको भवतीत्येतदपि कृतं वेदितव्यम्, यदित ऊर्द्धमनुक्रमिष्यामस्तत्र । वक्ष्यति-समः सुटि । सँस्कर्त्ता । सँस्कर्त्तुम् । सँस्कर्त्तव्यम् । अत्रग्रहणं रुणा सह सनि योगप्रतिपत्त्यर्थम् । अधिकारपरिमाणापरिग्रहे हि सति, ङो ङे लोप इत्यत्रापि पूर्वस्या-ऽनुनासिक आशङ्क्येत ॥

आतोऽटि नित्यम् ॥ ३ ॥

अटि परतो रोः पूर्वस्याकारस्य स्थाने नित्यमनुनासिकादेशो भवति । दीर्घादटि समानपाद इति ख्वं वक्ष्यति । ततः पूर्वस्यातोऽनुनासिकविकल्पे प्राप्ते नित्यार्थं वचनम् । महौ असि । महौ इन्द्रो य ओजसा । देवौ अच्छादीव्यत् । केचिदनुस्वारम् धीयते । स च्छान्दसो ध्यत्ययो द्रष्टव्यः । आत इति किम् ? ये वा वनस्पतीरनु । अटीति किम् ? भवांश्चरति भवांश्चाघपति(२) । नित्यग्रहणं विस्पष्टार्थम्(३) ॥

१. सहिताधिकार उत्तरत्रैत्यत आरभ्य नष्टव्यप्रशानित्यन्तः पाठः पुस्तकान्तरे नास्ति ॥

२. भवांश्चाघपति इति पाठान्तरं पंडितपत्रे ॥ ३. नित्यग्रहणनियमाशङ्कापरिहारापमिति पाठः पुस्तकान्तरे ॥

अनुनासिकात्परोऽनुस्वारः ॥ ४ ॥

अन्यशब्दोऽत्राध्याहर्तव्यः । तदपेक्षया चेयमनुनासिकादिति पञ्चमी । अनुनासिकादन्यो यो वर्णः रोः पूर्वं यस्यानुनासिको न विहितस्ततः परोऽनुस्वार आगमो भवति । वक्ष्यति-समः सुटि । सस्कर्त्ता । संस्कर्त्तव्यम् । पुमः खट्वम्परे । पुंस्काया । नश्छव्यप्रशान् । भवांश्चरति । केचित्तु परशब्दमेवान्यार्थं वर्णयन्ति । अनुनासिकात् परोऽनुनासिकादन्योऽनुस्वारो भवति । यस्मिन् पक्षेऽनुनासिको नास्ति तत्रानुस्वारा-
गमो भवति । स तु कस्यागमो भवति ? रोः पूर्वस्यैवेति वक्तव्ये व्याख्यानादादेशो न भवति ॥

समः सुटि ॥ ५ ॥

रुर्भवति । सम इत्येतस्य रुर्भवति सुटि परतः सहितायां विषये । सस्कर्त्ता । संस्कर्त्तुम् । सस्कर्त्तव्यम्-संस्कर्त्ता । सस्कर्त्तुम् । सस्कर्त्तव्यम् । अत्र नीये कृते वा शरीति पक्षे विसर्जनीय एव प्राप्नोति । व्यवस्थितविभाषा द्रष्टव्या तेनात्र नित्यं सकार एव भवति । अस्मिन्नेव सूत्रे सकारादेशो वा निर्दिश्यते । समः सुटोति द्विसकारको निर्द्देशः । सम इति किम् ? उपस्कर्त्ता । सुटोति किम् ? संस्कृतिः । कश्चिदाह । सप्तपुकारां सो वक्तव्यः । रुविधौ छनिष्टप्रसङ्गः । सस्कर्त्ता । पुंस्काया । कांस्कानिति ॥

पुमः खट्वम्परे ॥ ६ ॥

पुमिन्येतस्य रुर्भवति अम्परे खवि परतः । पुंस्काया । पुंस्काया । पुंस्पुत्रः । पुंस्पुत्रः । पुंस्फलम् । पुंस्फलम् । पुंश्चरी । पुंश्चरी । पुंस्कायेत्यत्र विसर्जनीयस्य कुप्पोऽकृत्तौ चेति प्राप्नोति । तस्मादत्र सकार एवादेशो वक्तव्यः । द्विसकारक निर्द्देशपक्षे तु पूर्वस्मादेव सूत्रात् स इयनुवर्त्तते । रुत्वं त्वनुवर्त्तमानमपि नात्राभिसंबध्यते । सबन्धानुवृत्तिस्तस्येति । खयीति किम् ? पुद्गासः । पुद्गावः । अम्पर इति किम् ? पुंश्चोरः । पुंश्चूरः । परप्रहण किम् ? पुमाख्यः । पुमाचारः ॥

नश्छव्यप्रशान् ॥ ७ ॥

अम्पर इति वक्तव्ये । नकारान्तस्य पदस्य प्रशान्त्वर्जितस्य रुर्भवत्यम्परे खवि परतः । भवांश्छादयति २ । भवांश्चिनोति २ । भवांष्टीकते २ । भवांस्तरति २ । छवीति किम् ? भवान् करोति । अप्रशानिति किम् ? प्रशान्छादयति । प्रशान्चिनोति । अम्पर इत्येव । भवान्तस्करः ॥

उभयथक्षु ॥ ८ ॥

पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्पः क्रियते । नकारान्तस्य पदस्य खवि परतः अम्पो उभयथा शब्दो भवति-रुर्वा नकारो वा । तस्मिन्त्वा दधति । तस्मिन्त्वा दधति । रुविधौ किम् ? तांस्त्वं खाद सुखादितान् ॥

दीर्घादिति समानपादे ॥ ९ ॥

न ह्यनुवर्तते । दीर्घादुत्तरस्य पदान्तस्य भकारस्य र्भवति परतस्तौ चेत्रि-
मित्तनिमित्तिनौ समानपादे भवतः । अचिवति प्रकृतरवाद् भक्पाद् इह गृह्यते ।
परिधीं रति । देवां अष्टादीव्यत् । महा इन्द्रो य भोजसा । दीर्घादिति किम् ? अह-
न्नहिम् । अटीति किम् ? इम्यान्त्रियात् । समानपाद इति किम् ? यातुधानानु-
पसृष्ट । उभयथेत्येव । आदित्यान् हवामहे ।

नून ॥ १० ॥

नृनित्येतस्य नकारस्य र्भवति पञ्चद्वे परतः । अकार उच्चारणार्थः । नृः पाहि ।
नृ पाहि । नृः प्रीणीहि । नृः प्रीणीहि । प इति किम् ? नृन्भोजयति । उभयथेत्यपि द्वेचि-
दनुवर्तयन्ति । नृन्पाहीत्यपि यथास्यात् ॥

स्वतवान्पायौ ॥ ११ ॥

स्वतवानित्येतस्य नकारस्य र्भवति पायुशब्दे परतः । स्वतवाँ पायुरग्ने ॥

कानाम्प्रेडिते ॥ १२ ॥

कानित्येतस्य नकारस्य र्भवति आम्प्रेडिते परतः । कास्कानामन्त्रयते । कास्का-
न्भोजयति । अस्य कस्कादिषु पाठो द्रष्टव्यः । तेन कुप्चोः ऋक्पौ चेति न भवति ।
समः सुटीत्यतो वा सकारोऽनुवर्तते, स एवात्र विधीयते । पूर्वेषु योगेषु संवन्धानु-
वृत्त्या गतस्य शेरान्नभिसवन्धः । आम्प्रेडित इति किम् ? कान् कान् पश्यति ।
एकोऽत्र कुत्सायाम् ॥

टो ढे लोपः ॥ १३ ॥

ढकारस्य ढकारे लोपो भवति । सत्यपि पदाधिकारे तस्यासम्भवादपदान्तस्य
ढकारस्याय लोपो विज्ञायते । लीडम् । उपगूढम् । प्लुत्वस्यात्र सिद्धत्वमाध्याद्
द्रष्टव्यम् । श्लिङ्ढौक्त इत्यत्र तु जश्वे कृते कार्यं नास्तीति लोपाभावः । न च
ढलोपो जश्वापवादो विज्ञातु शक्यते ? तस्य हि लीडादिविषयः सम्भवति । तत्र हि
श्रुतिकृतमानन्तर्यमस्ति शास्त्रकृत तु यदा नानन्तर्यं प्लुत्वस्यासिद्धत्वेन प्राप्तं तत्तु
सूत्रकरणसामर्थ्याद् बाध्यते । श्लिङ्ढौक्त इत्यत्र तु न श्रुतिकृतमानन्तर्यं, न शास्त्र-
कृतमिति अविषयोऽयं ढलोपस्य ॥

रो रि ॥ १४ ॥

रेफस्य रेफे परतो लोपो भवति । नीरक्तम् । अग्नी रथः । इन्द्र रथः । पुनरक्तं
वास । प्राता राजक्रयः । पदस्येत्यत्र विशेषणे पथी । तेनापदान्तस्यापि रेफस्य लोपो
भवति । जर्गृधेरजर्गाः । पास्पद्धेरपास्पा, इति ॥

अष्टादशस्योपरिर्जनीयः ॥ १५ ॥

र इति वर्तते । रेफात्तरस्य पदस्य खरिप रतोऽवसाने च विसर्जनीयादेशो भवति ।

वृक्षरक्षादयति । प्लक्षश्छादयति । वृक्षस्तरति । प्लक्षस्तरति (१) । अवसाने-वृक्षः । प्लक्षः । खरवसानयोरिति किम् ? अग्निर्नयति । वायुर्नयति । इह वृक्षरक्षा भवः, नाकुट । नृपतेरपच्यं तपस्य इति, वृक्षेर्बहिरङ्गलक्षणात्तदाश्रयस्य रेफस्यासिद्ध बहिरङ्गमित्यसिद्धत्वाद्विसर्जनीयो न भवति ॥

रोः सुपि ॥ १६ ॥

रु इत्येतस्य रेफस्य सुपि परतो विसर्जनीयादेशो भवति । पयःसु । सप्पिःपु । यशःसु । सुपीति सप्तर्मावहुवचनं गृह्यते । सिद्धे सयारम्भो निषमार्थः-रोरेव सुपि विसर्जनीयादेशो, नान्यस्य । गोपुं । धृपुं ॥

भोभगोअघोअपूर्वस्य योऽशि ॥ १७ ॥

भो भगो अघो इत्येवं पूर्वस्य अवर्गपूर्वस्य च रो रेफस्य यकारादेशो भवति अशि परतः । भो अत्र । भगो अत्र । अघो अत्र । भो ददाति । भगो ददाति । अघो ददाति । अवर्गपूर्वस्य-क आस्ते । कय् आस्ते । प्राहणा ददति, पुरुषा ददति । भोभगोअघो-अपूर्वस्येति किम् ? अग्निरत्र । वायुरत्र । अशग्रहण किम् ? वृक्षः । प्लक्षः । तैत-दरित । सहितायामित्यनुवर्तते । तर्हि अशग्रहणमुत्तरार्थम् । हलि सर्वेषामित्ययं लोपोऽशि हलि यथा स्यात् । इह मा भूत्-वृक्षं वृक्षतीति वृक्षवृट् तमाचष्टे य स वृक्षवयति । वृक्षवयतेरप्रत्ययः, वृक्षञ् करोति । अथ तत्रैव अशग्रहणं कस्मात् कृतम् ? उत्तरार्थम् । मोनुस्वार इति हल्मात्रे यथा स्यात् । व्योर्लघुप्रत्ययान्तरः, शाकटायनस्य लोपः शाकट्यस्येत्येतच्च वृक्षञ् करोतीत्यत्र मा भूदित्यशग्रहणम् । रोरेत्येव । प्रातरत्र । पुनरत्र ॥

व्योर्लघुप्रत्ययान्तरः शाकटायनस्य ॥ १८ ॥

यकारयकारयोर्भोभगोअघोअवर्गपूर्वयोः पदान्तयोर्लघुप्रत्ययान्तर आदेशो भवति अशि परतः शाकटायनस्याचार्यस्य मतेन । भगोयत्र । अघोयत्र । क आस्ते । कयास्ते । अस्मायुद्धर । अस्मा उद्धर । असावादित्यः । असा आदित्यः । द्वावत्र । द्वा अत्र । द्वावानय । द्वा आनय । लघुप्रत्ययान्तरत्वमुच्चारणे स्थानकरणशैथिल्यम् । स्थान तात्वादि । करण जिह्वामूलादि । तयोस्त्वारणे शैथिल्य मन्दप्रत्ययता ॥

लोपः शाकल्यस्य ॥ १९ ॥

यकारयकारयोः पदान्तयोस्त्वेव पूर्वयोर्लोपो भवति शाकल्यस्याचार्यस्य मतेन अशि परतः । क आस्ते । कयास्ते । काक आस्ते । काकयास्ते । अस्मा उद्धर । अस्मा युद्धर । द्वावत्र । द्वा अत्र । असावादित्यः । असा आदित्यः । शाकल्यग्रहणं विभाषा यम् । तेन यदापि लघुप्रत्ययान्तरो न भवत्यादेशस्तदापि व्योः पक्षे श्रवणं भवति ॥

(१) वृक्षश्चिनोति । प्लक्षश्चिनोति । वृक्षश्रीकते । प्लक्षश्रीकते । इ'त कचिरधिकम् ॥

ओतो गार्ग्यस्य ॥ २० ॥

ओकारादुत्तरस्य यकारस्य लोपो भवति गार्ग्यस्याचार्यस्य मतेन अशि परतः । भो अत्र । भो हृदम् । भगो हृदम् । नित्यार्थोऽयमारम्भः । गार्ग्यग्रहणं पूजार्थम् । 'योऽयमलघुप्रयत्नस्य विकल्पेन लोपः क्रियते सोऽनेन निवर्त्यते । लघुप्रयत्नतरस्तु भवत्येव यकारः । भो अत्र । भोयत्र । भगो अत्र । भगोयत्र । अघो अत्र । अघोयत्र । केचित्तु सर्वमेव यकारमत्र नेच्छन्ति ॥

उञि च पदे ॥ २१ ॥

अवर्णपूर्वयोः व्योः पदान्तयोर्लोपो भवति उञि च पदे परतः । स उ एकविंशतिः । स उ एकाम्निः । पद इति किम् ? तन्त्र उत, तन्त्रयुतम् । वेशः संप्रसारणे कृते उञिति भूतपूर्वेण अकारेण शक्यते प्रतिपत्तुमिति । अथ उञित्येवरूपो निपातः प्रतिपदोक्तोऽस्ति तदा लाक्षणिकत्वाद्देजादेशस्य ग्रहणमिह नास्ति, उत्तरार्थं पदग्रहणं क्रियते ॥

हलि सर्वेषाम् ॥ २२ ॥

हलि परतो भोभगोअघोअपूर्वस्य यकारस्य पदान्तस्य लोपो भवति सर्वेषामाचार्याणां मतेन । भो हसति । भगो हसति । अघो हसति । भो याति । भगो याति । अघो याति । वृक्षा हसन्ति । सर्वेषां ग्रहणं शाकटायनस्यापि लोपो यथा स्यात्, लघुप्रयत्नतरो मा भूदिति ॥

मोऽनुस्वारः ॥ २३ ॥

मकारस्य पदान्तस्यानुस्वार आदेशो भवति हलि परतः । कुण्ड हसति । वन हसति । वनं याति । कुण्ड याति । हलीत्येव । त्वमत्र । किमत्र । पदान्तस्येत्येव । गम्यते । रम्यते ॥

नश्चापदान्तस्य झलि ॥ २४ ॥

मकारस्य मकारस्य चापदान्तस्यानुस्वारादेशो भवति झलि परतः । पयांसि । यशांसि । सर्पां पि । घनूं पि । मकारस्य-आर्कस्यते । आविक्रस्यते । अधिजिगासते । अपदान्तस्येति किम् ? राजन् भुङ्क्व । झलीति किम् ? रम्यते । गम्यते ॥

मो राजि समः कौ ॥ २५ ॥

समो मकारस्य मकार आदेशो भवति राजतौ क्षिप्रत्ययान्ते परतः । सन्नाट् । पाश्चाज्यम् । मकारस्य मकारवचनमनुस्वारनिवृत्त्यर्थम् । राजीति किम् ? संयत् । पम इति किम् ? किं राट् । काविति किम् ? सराजिता । सराजितम् । सराजितव्यम् ॥

हे मपरे वा ॥ २६ ॥

हकारे मकारपरे परतो मकारस्य वा मकार आदेशो भवति । किं झलयति । केम् झलयति । कयं झलयति । कथम् झलयति । झयवलारे यवला वा ॥

वसुधुन भवति । अथवा, उभि च पद इत्यतः तत्सम्यन्तं पद इत्यनुवर्तते । तेन
अजादौ पदे वसुधु भवति ॥

मय उज्जो वो वा ॥ ३३ ॥

मय उत्तरस्य उज्जो वा वकारादेशो भवति अवि परतः । शमुअस्तु वेदिः । शम्ब-
स्तु वेदिः । तद्गु अस्त्य परतः । तद्रस्य परतः । किमु आवपनम् । किंवावपनम् ।
प्रगृह्यत्वादुज्जः प्रकृतिभावे प्राप्ते वकारो विधीयते । तस्यासिद्धत्वाद्भलोति मोऽनुस्वारो
न भवति ॥

विसर्जनीयस्य सः ॥ ३४ ॥

स्वीत्यनुवर्तते । विसर्जनीयस्य सकार आदेशो भवति खरि परतः । वृक्षश्चा-
दयति । प्लक्षश्चादयति । वृक्षष्टकारः । प्लक्षष्टकारः । वृक्षस्थकारः । प्लक्षस्थकारः ।
वृक्षश्चिनोति । प्लक्षश्चिनोति । वृक्षष्टीकते । प्लक्षष्टीकते । वृक्षस्तरति । प्लक्षस्तरति ॥

शर्परे विसर्जनीयः ॥ ३५ ॥

शर्परे खरि परतो विसर्जनीयस्य विसर्जनीयादेशो भवति । शशः घुरम् । पुरपः
घुरम् । अङ्गिप्सातम् । वासः क्षीमम् । पुरपः रसरुः । घनाधनः क्षोभगश्चर्पणी-
नाम् । नेति षक्तव्ये विसर्जनीयस्य विसर्जनीयादेशविधानं विकारनिवृत्त्यर्थम् । तेन
जिह्वामूलीयोपष्मानीयौ न भवतः ॥

वा शरि ॥ ३६ ॥

विसर्जनीयस्य विसर्जनीयादेशो वा भवति शरि परे । वृक्षः शेते । प्लक्षः शेते ।
वृक्षश्शेते । प्लक्षश्शेते । वृक्षः षण्डे । वृक्षः षण्डे । वृक्षः साये । वृक्षस्ताये । खर्परे
शरि वा लोपो यक्तव्यः ॥ वृक्षा स्थातारः । वृक्षाः स्थातारः । वृक्षास्स्थातारः ॥

कुप्पोऽकःपी च ॥ ३७ ॥

कवर्गपञ्चम्योः परतोः विसर्जनीयस्य यथासंख्यऽकःप इत्येतावादेशौ भवतः,
वकाराद्विसर्जनीयश्च । वृक्षः करोति । वृक्षः करोति । वृक्षः खनति । वृक्षः खनति ।
वृक्षः पचति । वृक्षः पचति । वृक्षः फलति । वृक्षः फलति । कपावुच्चारणार्थः ।
जिह्वामूलीयोपष्मानीयावेतावादेशौ । विसर्जनीयस्य स इत्येतस्मिन्नाभासे इदमार-
यते इत्येतस्य बाधकं, शर्परे विसर्जनीय इत्येतत्तु च बाध्यते-वासः क्षीमम् । अङ्गि-
प्सातम् । पूर्वत्रासिद्धे नास्ति विप्रतिषेधोऽभावादुत्तरस्येति शर्परे विसर्जनीय
इत्येतदेव भवति । केचित्तु एतदर्थं योगविभागं कुर्वन्ति । कुप्पोः । शर्पयोः
विसर्जनीयस्य विसर्जनीय आदेशो भवति । किमर्थमिदम् ? अकःपी चेति षट्पति
द्वाघनार्थमिति ॥

सोऽपदादौ ॥ ३८ ॥

सकार आदेशो भवति विसर्जनीयस्य कुप्पोरपदाद्योः परतः । पाञ्चकश्चकका-

म्येषु । वाच्ये पाशप्-पयस्पाशम् (१) । ईपदपरिसमाप्तौ कल्पप्-पयस्कल्पम् । यश-
स्कल्पम् । प्रागिवाक्-पयस्कम् । यशस्कम् । काम्यच्च-पयस्काम्यति । यशस्का-
म्यति । अपदादाविति किम् ? पयःकामयते । पयःपिबति । ॐ सोऽपपदादावित्यन-
व्ययस्येति वक्तव्यम् । इह मा भूत्-प्रातः कल्पम् । पुनः कल्पमिति । ॐ रोः काम्ये
नियमार्थम् । रोरेव काम्ये नान्यस्येति नियमार्थं वक्तव्यम् । पयस्काम्यति ।
यशस्काम्यति । इह मा भूत्-गीः काम्यति । घृ काम्यति । ॐ उपमानोयस्य कवरो
परतः सकार आदेशो भवतीति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनमुज्जिरपध्मानोयोपधः
पठ्यत इति दर्शने अभ्युद्गः समुद्ग इति यथा स्यात् ॥

इण. प. ॥ ३६ ॥

अपदादाविति वर्तते । इण उत्तरस्य विसर्जनीयस्य पकारादेशो भवति कुप्पोर-
पदाद्योः परतः । पाशकल्पकाम्येषु । पाश-सर्पिष्पाशम् । यजुःपाशम् । कल्प-
सर्पिष्कल्पम् । यजुष्कल्पम् । क-सर्पिष्कम् । यजुष्कम् । काम्य-सर्पिष्काम्यति ।
यजुष्काम्यति । अपदादावित्येव । अग्निः करोति । वायुः करोति । अग्निः पचति ।
वायुः पचति । कुप्पोरित्येव । सर्पिस्ते । यजुस्ते । इत उत्तरं स इति इणः प इति
च वर्तते तत्र इगः परो यो विसर्जनीयस्तस्य पकारो भवत्ययस्य सकारो भवति ॥

नमस्पुरसोर्गत्योः ॥ ४० ॥

नमस्पुरस् इत्येतयोर्गनिसञ्जनीयस्य सकारादेशो भवति कुप्पोः
परतः । नमस्कृता । नमस्कृत्तुम् । नमस्कृत्तव्यम् । गत्योरिति किम् ? पू पुरो
पुरः करोति ॥

इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य ॥ ४१ ॥

इकारोपधस्य उकारोपधस्य चाप्रत्ययस्य विसर्जनीयस्य पकार आदेशो भवति
कुप्पोः परतः । निदुर्बहिराविश्रुतुरादुस् । निम्-निष्कृतम् । निष्पीतम् । दुस्-
दुष्कृतम् । दुष्पीतम् । बहिस्-बहिष्कृतम् । बहिष्पीतम् । आविस्-आविष्कृतम् ।
आविष्पीतम् । चतुर्-चतुष्कृतम् । चतुष्कृतम् । चतुष्कृतम् । चतुष्कृतम् ।
प्रादुस्-प्रादुष्कृतम् । प्रादुष्पीतम् । अप्रत्ययस्येति किम् ? अग्निः करोति । वायुः
करोति । मातुः करोति । पितुः करोति । अत्र, रात्सस्येति सकारलोपे कृते रेफस्य
यो विसर्जनीयस्तस्याप्रत्ययविसर्जनीयत्वात् पठ्य प्राप्नोति । कस्काविषु तु आतुष्पु-
त्रग्रहणं शापकमेकादशनिमित्तत्वात् पठ्यप्रतिपेधस्य ॥ ॐ पुम्मुहुमोः प्रतिपेधो
नैष्कृत्यम् । पुस्कामा । मुहुस्कामा (२) । नैष्कृत्यम् । दीष्कृत्यम् । निष्कृत्यम् ।

(१) यशस्पाशमित्यधिक पुरस्कान्तरे ॥

(२) पुस्तकात्तरे मुहुः कामेति पाठः स एव च युक्तः । अत्र एव पदमभ्यासो मुहुः
कामेति प्रतीकमुपस्थाप्य कुप्पोरित्येव पठ्य विवर्तयति कश्चित् । मुहुःकामेति पठ्यते
सोऽपपाठः, नञ्च सत्वसंभवः सन्वातेकयोरनिरुद्धतादियुक्तम् ॥

दुश्कुलम् । दुश्पुरम् । वहिरङ्गलक्षणयोर्वृद्धिप्लुतयोरसिद्धत्वात् पाव प्रवर्तते ॥
तिरसोऽन्यतरस्याम् ॥ ४० ॥

तिरसो विसर्जनीयस्यान्यतरस्यां सकारादेशो भवति कुप्पो परत । तिरस्कृता ।
तिरस्कर्तुम् । तिरस्कृर्त्तव्यम् । तिर कर्त्ता । तिर कर्त्तुम् । तिर कर्त्तव्यम् । गतेरित्येव ।
तिर कृत्वा कर्ण्ड गत ॥

द्विस्त्रिश्चतुरिति कृत्वोऽर्थे ॥ ४३ ॥

प इति संवदपते । द्विस् त्रिस् चतुर् इत्येतेषां कृत्वोऽर्थे वर्त्तमानानां विसर्जनी-
यस्य पकार आदेशो भवति अन्यतरस्यां कुप्पो परत । द्विष्करोति । द्वि करोति ।
त्रिष्करोति । त्रि करोति । चतुष्करोति । चतु करोति । द्विप्पचति । द्वि पचति ।
त्रिप्पचति । त्रि पचति । चतुप्पचति । चतु पचति । कृत्वोर्थ इति किम् ? चतु
ष्कपालम् । चतुष्कण्टकम् । पूर्वेण नित्य पच भवति । इदुदुपघस्येत्यस्यानुवृत्तौ
सत्या कृत्वोर्येवविषयेण च यदेन विसर्जनीये विशेष्यमाणे द्विस्त्रिचतुरिति शत्रयमकर्तुम् ॥

कृत्वसुजयं पच द्रवीति कस्माच्चतुष्कपाले मा ।

पच विभाषयामृषुनु सिद्ध तत्र पूर्वेण ॥

सिद्धे ह्यय विधत्त चतुर पच यदापि कृत्वोऽर्थे ।

लुप्ते कृत्वोऽर्थयि रेफस्य विसर्जनीयो हि ॥

एव सति विदानीं द्विस्त्रिचतुरित्यनेन किं कार्यम् ।

अन्यो हि नेदुदुपघ कृत्वोर्थ कश्चिदप्यस्ति ॥

अक्रियमाणेग्रहणे विसर्जनीयस्तदा विशेष्येत ।

चतुरो न सिद्धयति तथा रेफस्य विसर्जनीयो हि ॥

तस्मिन्स्तु क्रियमाणे युक्त चतुरो विशेषण भवति ।

प्रकृत पद तदन्त तस्यापि विशेषण न्याय्यम् ॥

एव च क्रियमाणे द्विस्त्रिचतुर्ग्रहणे चतु शब्दस्य कृत्वोऽर्थोऽपि वर्त्तमानस्य पूर्वैव
। नित्य पच स्यात् । पूर्वत्रासिद्धे नास्ति प्रतिषेधोऽभावादुत्तरस्य ॥

इसुतो सामर्थ्ये ॥ ४४ ॥

पेति संवदपते । इस् उस् इत्येतयोर्विसर्जनीयस्यान्यतरस्यां पकारादेशो भवति
। सामर्थ्यं कुप्पो परत । सर्पिष्करोति । सर्पि करोति । यजुष्करोति । यजु करोति ।
। सामर्थ्य इति किम् ? तिष्ठतु सर्पि पिब यमुदकम् । सामर्थ्यमिह व्यदेश । न
। पुनरेकार्थिभाव , उभय वा ॥

नित्य समासेऽनुत्तरपदस्थस्य ॥ ४५ ॥

इसुसोरिति वर्तते । समासविषये इसुसोर्विसर्जनीयस्यानुत्तरपदस्थस्य नित्य
पच भवति कुप्पो परत । सर्पिष्कुण्डिका । धनुष्कपालम् । सर्पिष्पानम् । धनुष्क

लम् । अनुत्तरपदस्थस्येति किम् ? परमसर्पिः कुण्डिका । परमधनुः कपालम् । पूर्वसूत्रेण विरुद्धोऽप्यत्र न भवति । एतदेवानुत्तरपदस्थस्येति वचनं ज्ञापकमित्युक्तं । प्रत्ययग्रहणे यस्मात् स विहितस्तदादेरित्ययं नियमो न भवति । तेन वाक्येऽपि परमसर्पिं करोति । परमसर्पिः करोति । इसुसो. सामर्थ्यं इत्येतन्नवति । व्यपेक्षा च तत्र सान्दर्भ्यामाश्रितमिति समासे न भवति ॥

अतः कृकमिकंसकुम्भपात्रकुशाकर्णोप्यनवयस्य ॥ ४६ ॥

अकारादुत्तरस्य अनवयवविसर्जनीयस्य समासेऽनुत्तरपदस्थस्य नित्यं सकारादेशो भवति कृ कमि कंस कुम्भ पात्र कुशा कर्णो इत्येतेषु परतः । कृ-अयस्कारः । पयस्कारः । कमि-अयस्कारः । पयस्कारः । कस-अयस्कसः । पयस्कसः । कुम्भ-अयस्कम्भः । पयस्कम्भः । अयस्कम्भी, पयस्कम्भीत्यत्रापि भवति प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणं भवतीति । पात्र-अयस्पात्रम् । पयस्पात्रम् । अयस्पात्री । पयस्पात्री । कुशा-अयस्कृशा । पयस्कृशा । कर्णो-अयस्कर्णो । पयस्कर्णो । शुनस्कर्ण इत्ययं तु कस्कादिषु द्रष्टव्यः । अत इति किम् ? गीःकारः । धूःकारः । तपरकरणं किम् ? भाःकरणम् । भास्कर इत्ययं तु कस्कादिषु द्रष्टव्यः । अनवयवस्येति किम् ? श्वःकारः । पुनःकारः । समास इत्येव । यशः करोति । पयः करोति । यशः कामयते । अनुत्तरपदस्थस्येत्येव । परमपयः कारः । परमपयः कामः ॥

अधःशिरसी पदे ॥ ४७ ॥

अधस् शिरस् इत्येतयोर्विसर्जनीयस्य समासेऽनुत्तरपदस्थस्य सकारादेशो भवति पदशब्दे परतः । अधस्पदम् । शिरस्पदम् । अधस्पदी । शिरस्पदी । समास इत्येव । अधःपदम् । अनुत्तरपदस्थस्येत्येव । परमशिरःपदम् । अधस्पदमिति मयूरव्यसकादित्वात् समासः ॥

कस्कादिषु च ॥ ४८ ॥

कस्क इत्येवमादिषु च विसर्जनीयस्य सकारादेशो वा ययायोगमादेशो भवति कुप्चो परतः । कस्कः । कौतस्कृत । कुत आगत इत्यण् । आतुष्पुत्रः । शुनस्कर्णः । सद्यस्काळः । सद्यस्कीः । ऋणीतेरयं सपदादित्वात् खिप् प्रत्ययः । तत्र भयं क्रतुः-साद्यस्कः । कांस्कान् । कानाघ्रेडित इति स्त्वमत्र । सर्पिं कुण्डिका । धनुष्कपालम् । बर्हिष्पूलम् । यनुष्पात्रमित्येपा पाठ उत्तरपदस्थस्यापि पत्व यथा स्यादिति । परमसर्पिं फलमित्येवमादिप्रत्युदाहरणादिति पारायणिका बाहुः । भाष्ये वृत्तौ च नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थेत्यत्र परमसर्पिः कुण्डिकेत्येतदेव प्रत्युदाहरणम् । अयस्काण्डः । मेदस्पाण्डः । अविहितलक्षण उपचारः कस्कादिषु द्रष्टव्यः ॥

छन्दसि चाऽत्राग्नौऽतिथोः ॥ ४९ ॥

छन्दसि विषये विसर्जनीयस्य वा सकारादेशो भवति कुप्चो परतः प्रशब्दश्च

आग्नेहित च यज्वित्या । अथ पात्रम् । अथपात्रम् । विधत् पात्रम् । विश्वतस्पात्रम् । उरण कार । उरुगस्कार । अपाग्नेहितयोरिति किम् ? अग्निं प्रविद्वान् । परप परप परि ॥ सूर्यरश्मिहरिकेश पुरस्तात् । स न पायक इयेयमादिषु सर्वे विधयरक्षदसि विकल्प्यन्त इति साध न भवति ॥

क करत्करति कृधिकृतेष्वनदिते ॥ ५० ॥

क करत् करति कृधिकृत् इयेतेषु परत अनदितेरिसर्जनीयस्य सकारादेशो भवति छन्दसि विषये । क-विशतस्क । करन्-विश्वतस्वरत् । करति-पयस्करति-कृधि-उरुगस्कृधि । इत-सदम्भनम् । अनदितेरिति किम् ? यथा नोअदिति करत् ॥ पञ्चम्या पराप्रध्यर्थे ॥ ५१ ॥

छन्दसीत्येष । पञ्चमीविसर्जनीयस्य सकारादेशो भवति परी परत अप्यर्थे । दिवस्परि प्रथमजज्ञे । अग्निर्हिमवन्स्परि । दिवस्परि । महस्परि । पञ्चम्या इति किम् ? अदिरिव भोगे पयति बाहुम । परापिति किम् ? पृथ्वी वा पृथ्वीलोकेभ्य प्रजापति समैरपत् । अद्भयर्थे इति किम् ? दिव पृथिव्या पर्योज उद्भूतम् । अत्र परि सर्वतोभावे, अप्यर्थ उपरिभाव ॥

पातो च बहुलम् ॥ ५२ ॥

पातो च धातो परत पञ्चमीविसर्जनीयस्य बहुल सकार आदेशो भवति छन्दसि विषये । दिवस्पातु । रात्रस्पातु । न च भवति-परिषद् पातु ॥

पष्ठया पतिपुत्रपृष्ठपारपदपयस्पोपेषु ॥ ५३ ॥

पष्ठ विसर्जनीयस्य सकारादेशो भवति पति पुत्र पृष्ठ पार पद पयस् पोप इयेतेषु परत छन्दसि विषये । वाचस्वति विश्वकर्माणमूतये । पुत्र दिवस्पुत्राय सूर्याय । पृष्ठ-दिवस्पृष्ठे धावमान सुपर्णम् । पार-अगम तमसस्सारम् । पद-इडस्पदे समिध्यसे । पयस्-सूर्य चक्षुर्दिवस्पय । पोप-रायस्पोप यजमानेषु धत्तम् । पष्ठया इति किम् ? मनु पुत्रम्या दाय व्यभजत् ॥

इडाया वा ॥ ५४ ॥

इडाया पष्ठोविसर्जनीयस्य वा सकार आदेशो भवति पयादिषु परतरछन्दसि विषये । इडायास्पति । इडाया पति । इडायास्पुत्र । इडाया पुत्र । इडाया स्पृष्टम् । इडाया पृष्टम् । इडायास्पारम् । इडाया पारम् । इडायास्पदम् । इडायापदम् । इडायास्पय । इडाया पय । इडाया पोपम् । इडायास्पोपम् ॥

अपदान्तस्य मूर्द्धन्य ॥ ५५ ॥

पदाधिकारो निवृत्त । अपदान्तस्येति मूर्द्धन्य इति चैतदधिकृत वेदितव्यम् । आपादपरिसमाप्ते । वक्ष्यति-आदेशमयययो । सिपेव । सुप्वाप । अग्निषु । वायुषु ।

अपदान्तस्येति किम् ? अग्निस्तत्र । वायुस्तत्र । य इयेव सिद्धे मूर्द्धन्यग्रहण ट्का
सार्यम् । अकृत्वम् । चकृत्वे ॥

सहे साड स ॥ ५६ ॥

सहेर्दातो साड् रूपस्य य सकारस्तस्य मूर्द्धन्य आदेशो भवति । जलापाट ।
तुरापाट । घृतनापाट् । सहरिति किम् ? सह ङेन वांते सङ्गस्तस्याप्य साडि ।
साड्ग्रहण किम् ? यत्रास्यतद्रूप तत्र यथा स्यात् । इह मा भूत्-जलासाहम् । न इति
किम् ? आकारस्य मा भूत् ॥

इणको ॥ ५७ ॥

इण्कोरित्येनदधिकृत वेदितव्यम् । इत् उत्तर यद्वक्ष्याम इण कवर्गाच्चेत्येव
तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति-आदेशप्रत्यययो । निपव । मुष्वाप । अग्निपु । वायुपु ।
कर्तृपु । हन्तृपु । गीर्तृपु । धूर्तृपु । बाहु । उतु । इण्कोरिति किम् ? दास्यति । सती ॥

नुम्विसर्जनीयशर्वावायेऽपि ॥ ५८ ॥

नुम्वयायेऽपि विसर्जनीयव्यावायेऽपि शर्वावायेऽपि इण्कोरुत्तरस्य सकारस्य मूर्द्ध
न्यादेशो भवति । व्यववाश-द प्रयेन्मभिसवङ्गते । नुम्वयाये तावत्-सर्पापि ।
यज्ञपि । हवीपि । विसर्जनीयव्यवाय-सर्पि पु । यजुपु । हविपु । शर्वावाये-सपि
पु । यज्ञपु । हविपु । नुमादिभि प्रत्यक व्यवाय पचमिष्यते, न समस्तै । तेनह
न भवति-निस्ते । निस्त्व इति । गिति खुग्रन इत्येतस्यैतद्रूपम् । अत्र हि ट्का
सकारण च शरा व्यवधानम् ॥

आदेशप्रत्यययो ॥ ५९ ॥

मूर्द्धन्य इति वक्तते स इति च । आदेशप्रत्यययोरिति षष्ठी भेदेन सवङ्गते ।
आदेशो य सकार प्रत्ययस्य च य सकार इण्कोरुत्तरस्तस्य मूर्द्धन्यो भवति । आद
शस्य तावत्-सिपेव । सुवाप । प्रत्ययस्य-अ ग्नपु । वायुपु । कर्तृपु । हन्तृपु । इन्द्रो
मा वक्षत् । स देवात् यत्तदिति व्यपदेशिवज्जावात् प्रत्ययस्यति पच भवति । यत्तते
वहतेश्च पञ्चमलकारे परस्मैपदप्रथमैकवचन इकारलोप लोटोडागद्वियत् सि गृह्ण
लेदीति पिप्, तत् सिद्ध यक्षत्, वक्षत्, इति ॥

५. शासि वसि घसि इत्येतेषा च ॥ ६० ॥

शासि वसि घसि इत्येतेषा च इण्कोरुत्तरस्य सकारस्य मूर्द्धन्यो भवति । अन्व
शिपत् । अन्वशिपताम् । अन्वशिपन् । निष्ट । शिष्टवान् । वसि-उपित । उपितवान् ।
उशिवा । घसि-जक्षत् । जप् । घमिमसोति युपधालोप-अक्षरमीमदन्त पितर ।
अनादेशार्थे वचनम् । घमियेद्यप्यादेश सकारस्तत्वादेशो न भवति । इण्कोरित्येव ।
शान्ति । वसति । जघास ॥

स्तौतिष्योरेव पण्यभ्यासात् ॥ ६१ ॥

स्तौतेर्ण्यन्तानां च पठ्यभूते सनि परतः अभ्यासादिण उत्तरस्य आदेशसकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति । तुष्टपति । ण्यन्तानाम्-सिपेवयिपति । सिपञ्जयिपति । सुप्यापयिपति । सिद्धे सत्यासम्भो नियमार्थः, स्तौतिष्योरेव पण्यभ्यासाद्यया स्यादन्यस्य मा भूत् । सिसिचति । सुसूपति । पृथरावरणमिष्टतोऽवधारणार्थम् । स्तौतिष्यो- पण्येवेति हि विज्ञायमाने तुष्टावेत्यत्र न स्यात् । इह च स्यादेव सिसिचतीति । पणोति किम् ? अन्यत्र नियमो माभूत्-सिपेव । को विनतेऽनुरोधः ? अविनते नियमो मा भूत्-सुपुप्सति । तिष्ठासति । १- सात्तुयन्धेऽनुरोधः ? पशब्दमात्रे नियमो मा भूत्-सुपुपिपि इन्द्रम् (१) । अभ्यासादिति किम् ? अभ्यासात् वा प्राप्तिस्तस्य नियमो यथा स्याद्वातोर्था (२) प्राप्तिस्तस्या नियमो मा भूत् । प्रतीपिपति । अधोपिपति ॥

सः म्रिदिरिदिसहीना च ॥ ६२ ॥

सिदिदि स्वदि सहि इत्येतेषां ण्यन्तानां सनि पभूते परतोऽभ्यासादुत्तरस्य सकारस्य सकारादेशो भवति । सिदिदि-सिस्वेदयिपति । स्वदि-सिस्त्रादयिपति । सहि-सिसाहयिपति । सकारस्य सकारवचने मूर्द्धन्यनिवृत्त्यर्थम् ॥

प्राक्सिततादङ्गव्यायेऽपि ॥ ६३ ॥

सेवमितेति वक्ष्यति प्राक्सितसशब्दनाद्यानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामस्तत्राङ्गव्यायेऽपि मूर्द्धन्यो भवतीत्येवं तद्वेदितव्यमपिशब्दादनङ्गव्यायेऽपि वक्ष्यति । उपसर्गात्सुनोतिस्सुवतीति पत्वम् । अभिपुणोति । परिपुणोति । विपुणोति । निपुणोति । अग्यपुणोत् । पर्यपुणोत् । व्यपुणोत् । न्यपुणोत् ॥

स्थादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्य ॥ ६४ ॥

प्राक् सिततादिति वर्तते । उपसर्गात् सुनोतीत्यत्र स्थासेनयसेधेति स्थादयस्तेऽस्थादिषु प्राक् सितसशब्दनाद् अभ्यासेन व्यव्याये मूर्द्धन्यो भवत्यभ्याससकारस्य च भवतीत्येवं वेदितव्यम् । अभ्यासेन व्यव्याये अपोपदेशार्थं च-अभिपिपेणयिपति । परिपिपेणयिपति । अवर्णान्ताभ्यासार्थं च-अभितष्टौ । परितष्टौ । पणि प्रतिपेधार्थं च-अभिपिपिचति । परिपिपिचति । अभ्यासस्येति वचन नियमार्थं स्थादिष्वेवाभ्याससकारस्य मूर्द्धन्यो भवति नान्यत्र-अभिसुसूपति । अभिसिपासति ॥

उपसर्गात्सुनोतिस्सुवतिस्त्वोतिस्त्वोभतिस्थासेनयसेध-

सिचसञ्जसञ्जाम् ॥ ६५ ॥

मूर्द्धन्य इति वर्तते स इति च । उपसर्गस्याङ्गिमित्तादुत्तरस्य सुनोति सुवति

(१) खगेर्जिडि पाठ स इति कामिष्वपि पुस्तकान्तरे । (२) पातोरित्यत्रदिशोयेति पाठः ताम् ॥

स्यति स्तौति स्तोमति स्या सेनय सेध सिच सञ्ज स्वञ्ज इत्येतेषां सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति । सुनोति-अभिपुणोति । परिपुणोति । अभ्यपुणोत् । पर्यपुणोत् । सुवति-अभिपुवति । परिपुवति । अभ्यपुवत् । पर्यपुवत् । स्यति-अभिन्यति । परिध्यति । अभ्यप्यत् । पर्यप्यत् । स्तौति-अभिष्टौति । अभ्यष्टौत् । स्तोमति-अभिष्टोमते । परिष्टोमते । अभ्यष्टोमत । पर्यष्टोमत । स्या-अभिष्टास्यति । परिष्टा-स्यति । अभ्यष्टात् । पर्यष्टात् । अभितष्टौ । परितष्टौ । सेनय-अभिपेणयति । परिपे-णयति । अभ्यपेणयत् । पर्यपेणयत् । अभिपिपेणयिषति । परिपिपेणयिषति । सेध-अभिपेधति । परिपेधति । अभ्यपेधत् । पर्यपेधत् । सिच-अभिपिञ्चति । परिपि-ञ्चति । अभ्यपिञ्चत् । पर्यपिञ्चत् । अभिपिपिञ्चति । परिपिपिञ्चति । सञ्ज-अभिप-जति । परिपजति । अभ्यपजत् । पर्यपजत् । अभिपिपज्जति । परिपिपज्जति । स्वञ्ज-अभिप्वजते । परिप्वजते । अभ्यप्वजत । पर्यप्वजत । अभिपिप्वज्जते । परिपिप्वज्जते । सेध इति शब्दिकरणनिर्देशः सिच्यतिनिवृत्त्यर्थः । उपसर्गादिति किम् ? दधि सिञ्चति । मधु सिञ्चति । निर्गता सेवका अस्माद्देशाग्निः सेवको देश इति । नायं सिचेहपसर्गः । अभिसावकीयतीत्यत्रापि न सुनोति प्रति क्रियायोगः, किं तर्हि ? सावकीय प्रति । अभिसावयतीत्यत्र तु सुनोतिमेव प्रति क्रियायोगो न सावयतिम्प्रतीति इत्यत्र भवति ॥

सदिरप्रतेः ॥ ६६ ॥

सदेः सकारस्य उपसर्गस्याग्निमित्तादुत्तरस्य मूर्द्धन्य आदेशो भवति । निपीदति । विपीदति । न्यपीदत् । व्यपीदत् । निषसाद् । विषसाद् । अप्रतेरिति किम् ? प्रतिसीदति ॥

स्वन्भेः ॥ ६७ ॥

उपसर्गादिति चतुर्ते । स्वन्भे सकारस्य उपसर्गस्याग्निमित्तादुत्तरस्य मूर्द्धन्य आदेशो भवति । अभिष्टञ्चाति । परिष्टञ्चानि । अभ्यष्टञ्चात् । पर्यष्टञ्चात् । अभितष्ट-म् । परितष्टम् । अप्रतेरित्येतद्विह नानुवर्तते, तेनैतदपि भवति-प्रतिष्टञ्चाति । प्रत्यष्टञ्चात् । प्रत्यतितष्टम् ॥

अत्राञ्चालम्बनादिदूर्ययोः ॥ ६८ ॥

अवसम्भदादुपसर्गादुत्तरस्य स्वन्भे सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति, आलम्बनेऽर्थे आविदूर्य च । आलम्बनमाश्रयणम् । आविदूरस्य भाव आविदूर्यम् । आलम्बने तावत्-अवष्टभ्यास्ते । अवष्टभ्य तिष्ठति । आविदूर्य-अवष्टब्धा सेना । अवष्टब्धा शरत् । आलम्बनादिदूर्ययोरिति किम् ? अवस्तब्धो घृणत् शीतेन । अनिगद्य आरम्भः ॥

वेष्ट्र स्पनो भोजने ॥ ६९ ॥

वेष्ट्रसर्गाद्वाचोत्तरस्य भोजनार्थे स्वन्भेः सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति ।

विष्वणति । व्यष्वणत् । विषण्णाण । अवणति । अवाष्वणत् । अचपवाण ।
अभ्यवहारत्रियाविशेषोऽभिधीयते, यत्र स्वजनमस्ति । भोजन इति किम् ?
विस्वनति मृदङ्ग (१) ॥

परिनित्रिभ्य सेरसितसयसिबुसहसुट्स्तुस्त्राहाम् ॥ ७० ॥

परि नि वि ह्येतेभ्य उपसर्गभ्य उत्तरेषा सेव मित सय सिबु सह सुट् स्तु
स्वञ्ज ह्येतेषां सकारस्य मूर्द्धन्य आदेशो भवति । परिपेवते । निपेवते । विपेवते ।
पर्यपेवत । न्यपेवत । व्यपेवत । परिपिपेविपते । निपिपविपते । विपिपेविपते । सित
परिपितो, निपित । विपित । सय-परिपयो, निपयो, विपय । सिबु-परिपीड्यति ।
निपीड्यति । विपीड्यति । पर्यपीड्यत् । न्यपीड्यत् । व्यपीड्यत् । पर्यसीड्यत् ।
न्यसीड्यत् । व्यसीड्यत् । सह-परिपहते । निपहते । विपहते । पर्यपहत । न्यपहत ।
व्यपहत । पर्यसहत् । न्यसहत् । व्यसहत् । सुट्-परिष्करोति । पर्यष्करोत् । पर्यस्क
रोत् । स्तु-परिष्टीति । निष्टीति । विष्टीति । पर्यष्टीत् । न्यष्टीत् । व्यष्टीत् । पर्यस्तोत् ।
न्यस्तोत् । व्यस्तोत् । प्वञ्ज-दशसजस्वञ्जामिति नलोप । परिप्वजते । निप्वजते ।
विप्वजते । पर्यप्वजत । पर्यस्वजत । पूर्वण्य सिङ्गे स्तुस्वञ्जिग्रहणमुत्तरार्थम् । अह्य
वाये विभाषा यथा स्यात् ॥

सिवादीना वाटव्यग्रायेऽपि ॥ ७१ ॥

अनन्तरसूत्रे सिबुसहसुट्स्तुस्वञ्जामिति सिवादय । सिवादीनामह्वन्यवायेपि
परिनित्रिभ्य उत्तरस्य सकारस्य वा मूर्द्धन्यो भवति । तथा चैवोदाहृतम् (२) ॥

अनुधिपयभिनिभ्य स्यन्दतेरप्राणिषु ॥ ७२ ॥

अनु वि परि अभि नि ह्येतेभ्य उत्तरस्य स्यन्दतेरप्राणिषु सकारस्य वा मूर्द्ध
न्यादेशो भवति । अनुप्यन्दते । विप्यन्दते । परिप्यन्दते । अभिप्यन्दते तैलम् ।
निप्यन्दते । अनुस्यन्दते । विस्स्यन्दते । परिस्स्यन्दते । अभिस्स्यन्दते । निस्स्यन्दते ।
अप्राणिष्वति किम् ? अनुस्यन्दते मम्य उदके । प्राण्यप्राणिविषयस्यापि स्यन्दतेरय
विकल्पो भवति । अनुप्यन्दते मस्योदके । अनुस्स्यन्दते । अप्राणिष्विति पर्युदात्तोऽय
न प्रसज्यप्रतिषेध ॥

वे. स्कन्देरनिप्रायाम् ॥ ७३ ॥

येरुपसर्गादुत्तरस्य स्कन्दे सकारस्य मूर्द्धन्यो वा भवति अनिष्टायाम् । विष्क
न्ता । विस्कन्ता । विष्कन्तम् । विस्कन्तम् । विष्कन्तव्यम् । विस्कन्तव्यम् । अनि
ष्टायामिति किम् ? विस्कज्ज ॥

परेञ्च ॥ ७४ ॥

परिशब्दाच्चोत्तरस्य स्कन्दे सकारस्य वा मूर्द्धन्यो भवति । परिष्कन्ता । परिष्क

१ अवरवनवि बोधे यपिकं पुरातनान्तरे ।

२ अचित्तुलके पूर्वसञ्ज्ञोदाहृता यद्व्यदितानिरूपायत्रैवोदाहृतानि ।

न्तुम् । परिष्कन्तव्यम् । परिस्वन्ता । परिस्कन्तुम् । परिस्कन्तव्यम् । पृथग्योगकर-
णसामर्थ्यादिनिष्ठायां भव्येतन्नानुवर्तते । परिष्कणः । परिस्कणः ॥

परिस्कन्दः प्राच्यभरतेषु ॥ ७५ ॥

परिस्कन्द इति मूर्द्धन्याभावो निपात्यते प्राच्यभरतेषु प्रयोगविषयेषु । पूर्वण
मूर्द्धन्ये प्राप्ते तदभावो निपात्यते । परिस्कन्दः । अन्यत्र परिष्कन्दः । अचि निपात-
नम् । अथवा निष्ठातकारस्य लोपः, भरतग्रहण प्राच्यविशेषणम् ।

स्फुरतिस्फुल्लित्योर्निनिविभ्यः ॥ ७६ ॥

स्फुरतिस्फुल्लित्योः सकारस्य निस् नि वि इत्येतेभ्य उत्तरस्य वा मूर्द्धन्यादेशो
भवति । स्फुरति-निष्फुरति । निरस्फुरति । निष्फुरति । निस्फुरति । विस्फुरति ।
विस्फुरति । स्फुल्लति-निष्फुल्लति । निरस्फुल्लति । निष्फुल्लति । निस्फुल्लति ।
विस्फुल्लति । विस्फुल्लति ॥

वेः स्कम्नातेर्नित्यम् ॥ ७७ ॥

वेत्तरस्य स्कम्नातेः सकारस्य नित्य मूर्द्धन्यादेशो भवति । विष्कम्नाति ।
विष्कम्भिता । विष्कम्भितुम् । विष्कम्भितव्यम् ॥

इणः पीध्वलुङ्लिटां योऽङ्गात् ॥ ७८ ॥

मूर्द्धन्य इति वर्तते । इणन्तादङ्गापरेषा पीध्वलुङ्लिटा यो धकारस्तरस्य मूर्द्धन्या-
देशो भवति । च्योपीध्वम् । लोपीध्वम् । लुङ्-अच्योध्वम् । अण्डोद्वम् । लिङ्-
चतुद्वे । इण्कोरिति वर्तमाने पुनरिण्ग्रहण कवर्गनिवृत्त्यर्थम् । पक्षीध्व । यक्षीध्वं ।
पीध्वलुङ्लिटामिति किम् ? स्तुध्वे । स्तुध्वम् । अङ्गादिति किम् ? परिवेविपीध्वम् ।
अर्थवद्ग्रहणादपि सिद्धं तत्तु नाश्रितम् ॥

विभाषेतः ॥ ७९ ॥

इणः परमादिषु उत्तरेषा पीध्वलुङ्लिटा यो धकारस्तरस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति
विभाषा । लविपीध्वम् । लविपीध्वम् । पविपीध्वम् । पविपीध्वम् । लुङ्-अलवि-
ध्वम् । अलविध्वम् । लिङ्-लुलुविध्वे । लुलुविध्वे । इण इत्येव, आसिपीध्वम् ।
अथेह कथं भवितव्यम्—उपदिदीयिष्वे ? केचित्वाहुः—इणन्ताङ्गादुत्तरस्य इट आन-
न्तर्यं दृष्टा व्यवहितमिति न भवितव्यं दावेनेति । अपरेषा दर्शनमङ्गादिति निवृत्त-
मिण इत्यनुवर्तते । ततश्च यकारादेव इणः परोऽनन्तरमिडिति पक्षे भवितव्य
मूर्द्धन्येनेति ॥

समासेऽङ्गुलेः सङ्गः ॥ ८० ॥

सङ्गसकारस्याङ्गुलेस्तरस्य मूर्द्धन्य आदेशो भवति समासे । अङ्गुलेः सङ्गः,
अङ्गुलिपङ्गः । अङ्गुलिपङ्गा यवाणूः । अङ्गुलिपङ्गो याः सादयति । समास इति किम् ?
अङ्गुले सङ्गपरस्य ॥

भीरोः स्थानम् ॥ ८१ ॥

स्थानसकारस्य भीरोदत्तरस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति । भीरुस्थानम् । समास इत्येव । भीरोः स्थानं पश्य ॥

अग्नेः स्तुतस्तोमसोमाः ॥ ८२ ॥

अग्नेरुत्तरस्य स्तुत् स्तोम सोम इत्येतेषां सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति समासे । अग्निष्टुत् । अग्निष्टोमः । अग्नीषोमः ॥ अग्नेर्दीर्घात् सोमस्येप्यते ॥ तेनेह न भवति-अग्निसोमौ माणवकौ । अथापि ज्योतिरग्निः, सोमो एतावदोपः-अग्निसोमौ तिष्ठतः समास इत्येव । अग्नेः सोमः ॥

ज्योतिरायुषः स्तोमः ॥ ८३ ॥

ज्योतिस् आयुस् इत्येताभ्यामुत्तरस्य स्तोमसकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति समासे । ज्योतिष्टोमः । आयुष्टोमः । समास इत्येव । ज्योतिः स्तोमं दर्शयति ॥

मातृपितृभ्यां स्वसा ॥ ८४ ॥

मातृ पितृ इत्येताभ्यामुत्तरस्य स्वसृसकारस्य समासे मूर्द्धन्यादेशो भवति । मातृप्वसा । पितृप्वसा ॥

मातुः पितुर्भ्यामन्यतरस्याम् ॥ ८५ ॥

मातुर् पितुर् इत्येताभ्यामुत्तरस्य स्वसृशब्दस्यान्यतरस्यां मूर्द्धन्यादेशो भवति समासे । मातुःप्वसा । मातुः स्वसा । पितुःप्वसा । पितुःस्वसा । मातुःपितुरिति रेफान्तयोरेतदुग्रहणम् । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद्विसर्जनीयान्तात् सकारान्ताच्च परत्वं भवति । समास इत्येव । वाक्ये मा भूत्-मातुः स्वसेत्येव नित्यं भवति ॥

अभिनिस्तनः शब्दसंज्ञायाम् ॥ ८६ ॥

अभि निस् इत्येतस्मादुत्तरस्य स्तनतिसकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति अन्यतरस्यां शब्दसंज्ञायां गम्यमानायाम् । अभिनिष्ठानो वर्णः । अभिनिष्ठानो विसर्जनीयः । अभिनिस्तानो वर्णः । अभिनिस्तानो विसर्जनीयः (१) । शब्दसंज्ञायामिति किम् ? अभिनिस्तनति मृदहः (२) । समास इत्यतः प्रभृति निवृत्तम् ॥

उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्यङ्परः ॥ ८७ ॥

उपसर्गस्याभिनिष्ठात्प्रादुस् शब्दाच्चोत्तरस्य यकारपरस्याच्परस्य चास्तिसकारस्य मूर्द्धन्यो भवति । अभिपन्ति । निपन्ति । विपन्ति । प्रादुपन्ति । अभिप्यात् । निप्यात् । विप्यात् । प्रादुप्यात् । उपसर्गादिति किम् ? दधिस्थात् । मधुस्थात् । अस्तीति किम् ? अनुसृतम् । विसृतम् । अथास्त्यपि अस्तिग्रहणे सकारमेव प्रति उपसर्ग आश्रीयते । प्रादुःशब्दस्य च कृन्वस्तिध्वेव प्रयोग इत्यन्यत्राप्रसङ्गः ? तथा-प्येतत्प्रत्युदाहर्तव्यम्-अनुसृते अनुसृः । अनुस्वोऽपत्य आनुसेयः शुभादिवाङ्मूकः ।

१ विसर्जनीयस्यैव संश्लेषविकं पुरस्कान्तारे २ कचिदित्यादि ॥

ढेलोपोऽकद्र्वा इ'युवर्गलोपः । यच्चर इति किम् ? निस्तः । विस्तः । प्राहुस्त' ॥

सुप्रिनिर्दुर्भ्यः सुपिसूतिसमाः ॥ ८८ ॥

सु वि निर् दुर् इत्येतेभ्य उत्तरस्य सुपि सूति सम इत्येतेषां सकारस्य मूर्द्धन्या-
देशो भवति । सुपीति श्वपि कृतसंप्रसारणे गृहाते-सुपुसः । विपुसः । नि.पुसः ।
दुपुसः । सूतिरिति स्वरूपग्रहणम्-सुपूतिः । विपूतिः । निपूतिः । दुपूतिः । सम-
सुपमम् । विपमम् । निपमम् । दुपमम् ॥

* सुपेः पत्यं स्वपेर्मा भूदिसुप्वापेति केन न । हलादिनोपाद्य सुपिरिष्ट पूर्व प्रसारणम् ॥

स्थादीना नियमो नात्र प्राक्सितादुत्तरः सुपिः । अनर्थको विपुपु सुविभूतो
द्विरुच्यते ॥ पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने इति कृते पत्ये ततो द्विर्वचनम् ॥

निनदीभ्यां स्नातेः कौशले ॥ ८९ ॥

नि नदी इत्येताभ्यामुत्तरस्य स्नातिसकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति कौशले
गम्यमाने । निष्णातः कटकरणे । निष्णातो रज्जुवर्त्तने । नद्यां स्नातीति नदीष्णाः ।
सुपि स्व इत्यत्र सुपीति योगविभागात्कप्रत्ययः । कौशल इति किम् । निस्नातः ।
नद्यां स्नातो नदीस्नातः, इति ॥

सूत्रं प्रतिष्ठातम् ॥ ९० ॥

प्रतिष्ठातमिति निपात्यते, सूत्र चेद्भवति । प्रतिष्ठातं सूत्रम् । शुद्धमित्यर्थः ।
प्रतिस्नातमित्येवान्यत्र ॥

कपिष्ठलो गोत्रे ॥ ९१ ॥

कपिष्ठल इति निपात्यते गोत्रत्रिपये । कपिष्ठलो नाम, यस्य सः कापिष्ठलिः
पुत्रः । गोत्र इति किम् ? कपे, स्थलं कपिस्थलम् ॥

प्रप्रोप्रगामिनि ॥ ९२ ॥

प्रष्ट इति निपात्यते अग्रगामिन्यभिधेये । प्रतिष्ठत इति प्रष्टोऽञ्च । अग्रतो
गच्छतोत्यर्थः । अग्रगामिनीति किम् ? प्रस्थे हिमवनं पुण्ये । प्रस्थो मीहीणाम् ॥

वृक्षासनयोविष्टरः ॥ ९३ ॥

विष्टर इति निपात्यते वृक्षे आसने च वाच्ये । विपूर्वस्य सृणाते पञ्च निपा-
त्यते । विष्टरो वृक्षः । विष्टरमासनम् । वृक्षासनयोरिति किम् ? ओलपि-
वक्ष्यस्य विस्तरः (१) ॥

छन्दोनाम्नि च ॥ ९४ ॥

विष्टर इति निपात्यते । विपूर्वात् सृ इत्येतस्माद्वातोः छन्दोनाम्नि चेत्येवं
विहितोऽयम् इति विष्टर इत्यपि प्रकृतेर्विष्टर इति विज्ञायते । विष्टारपङ्क्तिः छन्दः ।
विष्टारोऽयम् इति छन्दः । छन्दोनाम्नीति किम् ? पदस्य विस्तरः ॥

(१) एतदुच्चरं विस्तर वाच्यमाहेति पुस्तकान्तरेऽधिकम् ॥

गवियुधिभ्यां स्थिरः ॥ ६५ ॥

गवियुधिभ्यामुत्तरस्य स्थिरसकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति । गविष्टिरः । गोशब्द-
दहलन्तादपि एतस्मादेव निपातनात् सप्तम्या अलुग्नवति ॥

त्रिकुशमिपरिभ्यः स्थलम् ॥ ६६ ॥

त्रिकुशमि परि इत्येतेभ्य उत्तरस्य स्थलसकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति ।
विष्टलम् । कुष्टलम् । शमिष्टलम् । परिष्टलम् ॥

अभ्याम्बगोभूमिसव्यापद्वित्रिकुशेशुशब्द्वहुमज्जिपुञ्जि-

परमेवर्हिदिव्यभिभ्यः स्थः ॥ ६७ ॥

अभ्य अभ्य गो भूमि सव्य अप द्वि त्रि कु शेषु शब्द्व अहु मज्जि पुञ्जि परमे
वर्हिस् द्विवि अग्नि इत्येतेभ्य उत्तरस्य स्थशब्दसकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति । अभ्यष्टः ।
आम्बष्टः । गोष्टः । भूमिष्टः । सव्येष्टः । अपष्टः । द्विष्टः । त्रिष्टः । कुष्टः । शेषुष्टः ।
शब्द्वष्टः । अहुष्टः । मज्जिष्टः । पुञ्जिष्टः । परमेष्टः । वर्हिष्टः । दिविष्टः । अतिष्टः ॥
क्षस्थास्थिन्स्थणामिति वक्तव्यम् ॥ सव्येष्टा । परमेष्टी । सव्येष्टा सारथिः ॥

सुपामादिपु च ॥ ६८ ॥

सुपामादिपु शब्देषु सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति । शोभन साम यस्यासौ
सुपामा ब्राह्मणः । हुपामा । निपामा । निपेधः । दुपेधः । मुशब्दस्य कर्मप्रव-
चनीयसङ्गत्वाद्भिरदुशब्दयोश्च क्रियान्तरविषयत्वादनुपसर्गादे सति पाठोऽयम् ।
सेधतेर्गताविति वा प्रतिषेधवाधनार्थः । सुपन्धिः ॥ दुपन्धिः । निपन्धिः । सुष्टु ।
दुष्टु । तिष्ठतेरणादिप्वेतौ व्युत्पाद्येते । गौरिपवधः सज्ञायाम् । दवापोः सज्ञाङ्गद-
गोर्वहुलमिति पूर्वपदस्य इस्त्वम् । प्रतिष्णिका । प्रतिष्णाशब्दादय कन् प्रत्ययः ।
जलापाहम् । नौपेवनम् । दुन्दुभिपेवनम् ॥

एति संज्ञायामगात् ॥ ६९ ॥

एकारपरस्य सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति । इष्कोत्तरस्यागकारात् पास्य
सज्ञायां विषये । हरिपेणः । वारिपेणः । जानुपेणी । एतीति किम् ? हरिसक्थम् ।
सज्ञायामिति किम् ? पृथ्वी सेना यस्य स पृथुसेनो राजा । अगादिति किम् ?
विष्वक्सेनः । इष्कोरित्येव । सर्वसेनः ॥

नक्षत्राद्या ॥ १०० ॥

नक्षत्रवाचिनः शब्दादुत्तरस्य सकारस्य वा एति सज्ञायामगकाराद् मूर्द्धन्यो
भवति । रोहिणीपेणः । रोहिणीसेनः । भरणीपेणः । भरणीसेनः । अगकारादित्येव ।
शतभिषक्सेनः । अविहितलक्षणी मूर्द्धन्य सुपामादिपु ऋष्टव्यः ॥

ह्रस्वात्तादौ तद्धिते ॥ १०१ ॥

ह्रस्वादुत्तरस्य सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति तादौ तद्धिते परतः । तर तम तथ

स्व तल् तस् त्वप् पृतानि प्रयोजयन्ति । तर सर्पिष्टरम् । यजुष्टरम् । तम-सर्पिष्टमम् । यजुष्टमम् । तय-चतुष्टने ब्राह्मणानां निकेता । त्व सर्पिष्टम् । यजुष्टम् । तल्-सर्पिष्टा । यजुष्टा । तस्-सर्पिष्ट । यजुष्ट । यप-आविष्टयो वर्द्धते । ह्रस्वादिति किम् ? गीस्तरा । धूस्तरा । तादाविति किम् ? सर्पिस्सान्नवति । प्रययसकारस्य सापदायोरिति सत्यपि प्रतिषेधे मृत्तिसकारस्य स्यात् । तद्धित इति किम् ? सर्पिस्तरति । ऋतिङन्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । मिन्दुस्तराम् । छिन्दुस्तराम् ॥

निसस्तपतावनासेवने ॥ १०२ ॥

निस सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति तपतौ परतोऽनासेवनेऽथ । आसेवन पुन पुनःकरणम् । निष्टपति सुवर्णम् । सृष्टमिं स्पर्शयतीत्यर्थः । अनासेवन इति किम् ? निस्तपति सुवर्णं सुवर्णकारः । पुन पुनरग्निं स्पर्शयतीत्यर्थः । निष्टत रचो निष्टसा अरातय इत्यत्र सदप्यासेवन न विवक्ष्यते । छान्दसो वा वर्णयितारः ॥

युष्मत्तत्ततश्च अन्त पादम् ॥ १०३ ॥

युष्मत् तत् ततश्च इत्येतेषु तकारादिषु परत सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति स च सकारोऽन्तपाद भवति । युष्मदादेशास्तत्वा ते तव । अग्निष्टव नामासीत् । त्वा-अग्निष्ट्वा वर्द्धयामसि । ते-अग्निष्टे विश्वा मानाय । तव-अपस्वग्ने सधिष्टव । तत्-अग्निष्टद्विष्वमापृणाति । ततश्चुस्-द्यावापृथिवी निष्टतश्च । अन्त पादमिति किम् ? नित्यमानगो मिन्द्राभूदग्निस्तत्पुनराह तात्पदेदा विचक्षणः ॥

यजुर्गयेकेषाम् ॥ १०४ ॥

यजुषि विषये युष्मत्तत्ततश्च पु परत एकेषामाचार्याणां मतेन सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति । अचिभिष्टम् । अचिभिस्त्वम् । अग्निष्टेऽग्रम् । अग्निस्तेऽग्रम् । अग्निष्टत् । अग्निस्तत् । अचिभिष्टतश्च । अचिभिस्ततश्च ॥

स्तुतस्तोमयोऽद्यन्दसि ॥ १०५ ॥

एकेषामिति वक्तव्ये । स्तुतस्तोम इत्येतयो सकारस्य छन्दसि विषय मूर्द्धन्यादेशो भवति एकेषामाचार्याणां मतेन । त्रिभिष्टुतस्य । त्रिभिस्तुतस्य । गोष्टोमे योऽशिनम् । गोस्तोमयोऽशिनम् । पूर्वपदादित्येव सिद्धे प्रपञ्चाथमिदम् ॥

पूर्वपदात् ॥ १०६ ॥

छन्दसीति वर्तते एकेषामिति च । पूर्वपदस्यात्रिभिस्ता परस्य सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति छन्दसि विषये एकेषामाचार्याणां मतेन । द्विपन्थि । त्रिपन्थि । द्विसन्धि । त्रिसन्धि । मधुष्ठानम् । मधुस्थानम् । द्विपाहस्य चिन्वीत । द्विसाहस्य चिन्वीत । असमासेऽपि य पूर्वपदं तदपीह गृह्यते । त्रि षट्स्त्रिंशाय ॥ त्रि सप्तद्विंशाय ॥

सुत्र ॥ १०७ ॥

सुचिरेत निपात इह गृह्यते तस्य पूर्वपदस्यात्रिभिस्तादुत्तरस्य मूर्द्धन्यादेशो

भवति छन्दसि विषये । अमीषुणः सखीनाम् । ऊर्ध्वं उषुणः । इकः सुमीति दीर्घः ।
नश्च धातुस्थोरुपुभ्य इति णवम्(१) ॥

सनोतेरनः ॥ १०८ ॥

सनोतेरनकारान्तस्य सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति । गोपाः । नृपाः । अत इति
किम् ? गोसनिं वाचमुदीरयन् । पूर्वपदादित्येव सिद्धे नियमार्थमिदम् । तत्र केचि-
त्सवनादिपाठाद्वोसनिर्नियमस्य फलं न भवतीति सिसानयिपतीति प्रायुदाहरति ।
सिसनिपतेरप्राप्यः सिसनीरित्यपरे ॥

सहेः पृतनर्त्ताभ्यां च ॥ १०९ ॥

पृतना श्रुत इत्येताभ्यामुत्तरस्य सहसकारस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति । पृतनाया
हम् । श्रुतायाहम् । केचिद्योगविभाग सहेरिति कुर्वन्ति । श्रुतीपहमित्यत्रापि यया
स्यात् । श्रुतिशब्दस्य पूर्वपदस्य सहितायामेतदीर्घत्वम् । अवग्रहे तु श्रुतिसहमित्येव
भवति । चकारोनुक्तसमुच्चयार्थः । तेन श्रुतीपहमिति सिद्धम् ॥

न रपरसृपिसृजिसृशिसृहिसवनादीनाम् ॥ ११० ॥

रेफपरस्य सकारस्य सृपि सृजि रृशिरृहि सवनादीनां च मूर्द्धन्यो
भवति । रपर-विस्त्रसिकायाः काण्ड जुहोति । विस्त्रब्धः कथयति । सृपि-पुरा
विसृपः । सृजि-वाचे विसर्जनात् । रृशि-दिवस्पृशम् । रृहि-निरृह कथयति ।
सवनादीनाम्-सवने २ । सूते २ । सामे २ । सवनमुखे २ । किस २ । किं स्पृती
किसः । अनुसवनम् २ । गोसनिम् २ । अरवसनिम् २ । पूर्वपदादिति प्राप्ते. प्रतिषेधः ।
अश्वसनिग्रहणमनिणोऽपि पत्वमस्तीति ज्ञापनार्थम् । तेन जलापाहमश्वपाहमित्येतव
सिद्ध भवति । अचिदेव गणपाठः-सवनेसवने । अनुसवने २ सज्जायां बृहस्पति
सव । शकुनिसवनम् । सोमे २ । सूते २ । सवांसरे २ । किसम् २ । विसम् २ । सुस
लम् १ । गोसनिमश्वसनिम् ॥ सवनादि-

सात्पदाद्योः ॥ १११ ॥

साधिति एतस्य पदादेश मूर्द्धन्यादेशो न भवति । (२) विभाषा साति कार्त्स्न्यं ।
प्रत्ययसकारत्वात् प्राप्तिः । पदादेशादेशसकारत्वात् । सात्-अग्निसात् । दधिसात् ।
मधुसात् । पदादे-दधि सिद्धति । मधु सिद्धति ॥

सिचो यङि ॥ २१२ ॥

सिचः सकारस्य यङि परतो मूर्द्धन्यादेशो न भवति । सेसिच्यते । अभिसेति
च्यते । उपसर्गादिति या प्राप्तिः सा पदादिलक्षणमेव प्रतिषेध बाधते न सिचो यङी
ति । तस्मादय प्रतिषेध. सर्वत्र भवति । यङीति किम् अभिषिचिहति ॥

(१) “इकः सुमि” इति दाव. । नश्चधातुस्थोरुपुभ्य इति णवं इति
५२० कान्तरे नास्ति ॥ (२) इत आभ्यादेशसकारादित्यन्त पुस्तकान्तरे नास्ति ॥

सेधतेर्गतौ ॥ ११३ ॥

गतौ वर्तमानस्य सेधतेः सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो न भवति । अभिसेधयति गाः ।
परिसेधयति गाः । गताविति किम् ? शिष्यमकार्यात् प्रतिषेधयति ॥

प्रतिस्तब्धनिस्तब्धौ च ॥ ११४ ॥

प्रतिस्तब्ध निस्तब्ध इत्येता मूर्द्धन्यप्रतिषेधाय निपात्येते । स्तम्भेरिति प्राप्तं पठ्यं
प्रतिषिध्यते । प्रतिस्तब्धः । निस्तब्धः ॥

सोटः ॥ ११५ ॥

सहिरय सोढमूनो गृह्यते तस्य सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो न भवति । परिसोटः ।
परिसोटुम् । परिसोटव्यम् । सोढमूतग्रहणं किम् ? परिपहते ॥

स्तम्भुसिबुसहां चडि ॥ ११६ ॥

स्तम्भु सिबु सह इत्येतेषां चडि परतः सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो न भवति ।
स्तम्भेरिति प्राप्तः परिनिविभ्य इति च मूर्द्धन्यः प्रतिषिध्यते । स्तम्भु-पर्यतस्तम्भव् ।
अभ्यतस्तम्भव् । सिबु-पर्यसीपिवद् । व्यसीपिवद् । सह-पर्यसीपह्व् । व्यसीपह्व् ।
स्तम्भुसिबुसहां चडि उपसर्गादिति वक्तव्यम् । उपसर्गाद्याप्राप्तिस्तस्याः
प्रतिषेधो यथा स्यात् । अभ्यासाद्या प्राप्तिस्तस्य ना भूदिति । तथा चैवोदाहृतम् ॥

सुनोतेः स्यसनोः ॥ ११७ ॥

सुनोते. सकारस्य मूर्द्धन्यादेशो न भवति स्ये सनि च परतः । अभिसोप्यति ।
परिसोप्यति । अभ्यसोप्यत् । पर्यसोप्यत् । सनि किमुदाहरणम् ? सुसूपनि । नैतदस्ति
प्रयोजनं, तत्र स्तौतिण्योरेव पण्यभ्यासादिति नियमाद् न भविष्यति । इदं तर्हि-
अभिसुसूपते । पुतदपि नास्ति । स्थादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्येति नियमान् । इदं तर्ह्य-
भिसुसूपतेरप्रत्ययः अभिसुसुरियुदाहरणमिति । अत्र हि सन् षमूतो न भवतीत्यभ्या-
सात् प्राप्तिरस्ति । स्यसनोरिति किम् ? सुपाय ॥

सदिष्वञ्जोः परस्य लिटि ॥ ११८ ॥

सदि ष्वञ्ज इत्येतेयोर्ह्रस्वोर्लिटि परतः सकारस्य परस्य मूर्द्धन्यो न भवति । अभिष-
साद् । परिषसाद् । निषसाद् । विषसाद् । परिषस्वजे । परिषस्वजाते । परिषस्वजिरे ।
अभिषस्वजे । स्वज्जेः सयोगान्तादपि विभाषा लिटः क्त्वमिच्छन्तीति पक्षेऽनुपद्रवलोपः ॥

नित्यभिभ्योङ्ङ्यवाये वा छन्दसि ॥ ११९ ॥

नि वि अभि इत्येतेभ्य उपसर्गोभ्य उत्तरस्य सकारस्याङ्ङ्यवाये छन्दसि विषये
मूर्द्धन्यादेशो न भवति वा । न्यपीदपिता नः । व्यपीदपिता नः । न्यसीदत् । व्यसी-
दत् । अभ्यपीदत् । अभ्यसीदत् । सदिस्वञोरिति तदिह नानुवर्तते । सामान्येनैव
वदचनम् । व्यष्टौत् । व्यस्तौत् । अभ्यष्टौत् । अभ्यस्तौत् इत्येतदपि सिद्धं भवति ॥

इति काशिकायां वृत्तावष्टमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

अथ अष्टमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

रपाभ्या नो ण समानपदे ॥ १ ॥

रेफकाराभ्यामुत्तरस्य नकारस्य णकारादेशो भवति, समानपदस्यौ चेन्निति निमित्तिनौ भवत । आस्तीर्णम् । पकारात्-कुप्णाति । पुष्णाति । मुष्णाति । प्रहणमुत्तरार्थं, एष्वेनैव हि सिद्धमेतत् । समानपद इति किम् ? अभिर्नपति । वायुर्नयति । छवर्गाच्चति वक्ष्यम् । तिसृणाम् । चतसृणाम् । मातृणाम् । पितृणाम् । रश्रुतिसामान्यनिर्देशात् सिद्धम् । वर्णभक्त्या च व्यवधानेऽपि णत्व भवतीति छुम्नादिषु नुमनतुप्नोतिग्रहणं ज्ञापकम् । अथवा श्रवर्गादपि णत्व भवतीत्येतदेवानेन ज्ञाप्यते ॥

अटकुप्पादनुम्ब्यायेऽपि ॥ २ ॥

अट् कुप् पु आङ् नुम् इत्येतैर्व्यवायेऽपि रेफकाराभ्यामुत्तरस्य नकारस्य णकारादेशो भवति । अङ्ब्यवाये तावत्-करणम् । हरणम् । किरिणा । गिरिणा । कुरगा । गुरगा । कवगव्यवाये-अर्केण । मूखग । गरग । अर्धग । एवगव्यवाये-दपेण । रेकेण । गभग । चर्मणा । वर्म्मणा । आङ्ब्यवाये-पर्याणद्धम् । निराणद्धम् । अङ्ब्यवाय इति सिद्धे आङ्ग्रहणं पद्व्यवाय इत्यस्य प्रतिषेधस्य बाधनार्थम् । नुगव्यवाये-वृहणम् । वृहणीयम् । नुम्ग्रहणमनुस्वारोपलक्षणार्थं द्रष्टव्यम् । तेन वृहणं वृहणोपमियत्रानुस्वारव्यवाये नुमभावेऽपि णत्व भवति । सद्यपि च नुमियत्रानुस्वारो न श्रूयते तन्न न भवति-प्रेम्बनम् । प्र-वनीयमिति । व्यवायोपलक्षणा र्थं चाददादीनामिह व्यस्तै समस्तै र्पवायेऽपि णत्व भवति ॥

पूर्वपदात् सज्ञायामगः ॥ ३ ॥

पूर्वपदस्याबिभित्तादुत्तरस्य भस्तरवर्जिताद् नकारस्य णकारादेशो भवति सज्ञाया विषये । हुणमा । वाद्घीणस । खरणस (१) । शूर्पणखा । सज्ञायामिति किम् ? चर्मनासिकः । अग इति किम् ? शृगयनम् । केचिदेतन्नियमार्थं वर्णयन्ति । पूर्वपदात् सज्ञायामेव णत्व नाप्यत्रेति । समासपदेऽपि हि समानपदे निमित्तनिमित्तनोर्भावादस्ति पूर्वणं प्राप्तिरिति च नियमः । पूर्वपदसवन्धादुत्तरपदस्यस्यैव णत्व निवर्तयति चर्मनासिक इति । न तद्धितपूर्वपदस्यस्य-खारपायण । मातृभोगीण । करणमिय इति । अग इति योगविभागेन णत्वप्रतिषेधो न नियमप्रतिषेध इति । अपरे तु पूर्वसूत्रे समानमेव यद् तस्य पदं तसमानपदमिषाश्रयन्ति समानग्रहणात् । तेषामप्राप्तमेव णत्वमनेन विधीयते । समासे हि पूर्वपदोत्तरपदविभागादसमानपदत्वमप्यस्तीति ॥

वनं पुरगामिश्रकासिध्रकाशारिकाकोटराग्नेभ्यः ॥ ४ ॥

पूर्वपदात् संज्ञायामिति वर्तते । पुरगा मिश्रका सिध्रका शारिका कोटरा अग्ने
इत्येतेभ्यः पूर्वपदेभ्य उत्तरस्य वननकारस्य णकारादेशो भवति सज्ञायां विषये ।
पुरगावणम् । मिश्रकावणम् । सिध्रकावणम् । शारिकावणम् । कोटरावणम् । अग्ने-
वणम् । सिद्धे सत्पारम्भो नियमार्थः । एतेभ्य एव परस्य वननकारस्य णकारादेशो
भवति, नान्येभ्य इति । कुबेरवनम् । शतधारवनम् । असिपत्रवनम् ॥

प्रतिरन्तः शरेश्वरप्लक्ष्माक्षकार्प्यखदिरपीयूषाभ्योऽसंज्ञायामपि ॥ ५ ॥

प्रतिरन्तः शर इक्षु प्लक्ष आक्ष कार्प्य खदिर पीयूषा इत्येतेभ्य उत्तरस्य
वननकारस्य संज्ञायामसंज्ञायामपि णकारादेशो भवति । प्र-प्रवणे यष्ट्यम् ।
निर्वणे प्रतिधीयते । अन्तर-अन्तर्वणे । शर-शरवणम् । इक्षु-इक्षुवणम् ।
प्लक्षवणम् । आक्ष-आक्षवणम् । कार्प्य-कार्प्यवणम् । खदिर-खदिरवणम् ।
पीयूषा-पीयूषावणम् ॥

विभाषीपधिवनस्पतिभ्यः ॥ ६ ॥

वनमित्येव । ओषधिवाचि यत्पूर्वपद वनस्पतिराचि च तत्स्थानिमित्तादुत्तरस्य
वननकारस्य णकार आदेशो भवति विभाषा । ओषधिवाचिभ्यस्तावत्-दूर्वावणम् ।
दूर्वावनम् । मूर्धावणम् । मूर्धावनम् । वनस्पतिभ्यः-शिरीषवणम् । शिरीषवनम् ।
वदरीवणम् । वदरीवनम् । छद्दुत्तरन्यक्षरेभ्य इति वक्तव्यम् । इह मा भूत्-देव-
दारुवनम् । भद्रदारुवनम् । छद्दिरिकादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः । इरिकावनम् ।
मिरिकावनम् । सत्यपि भेदे वृक्षवनस्पत्योरिहाभेदेन ग्रहणं द्रष्टव्यम् ॥
फलीवनस्पतिर्ज्ञेयो वृक्षाः पुष्पफलोपमाः । ओषध्याः फलपादान्ता लता गुल्माश्च वीरुधः ।

अहोऽदन्तान् ॥ ७ ॥

अदन्त यत्पूर्वपद तत्स्थानिमित्तादुत्तरस्याहो नकारस्य णकार आदेशो भवति ।
पूर्वाह्नः । अपराह्नः । अदन्तादिति किम् ? निरह्नः । दुरह्नः । अहोऽह्न एतेभ्य इत्यह्ना-
देशः । अह्न इत्यकारान्तग्रहणाद् दीर्घाह्नी शरदित्यत्र न भवति ॥

वाहनमाहितात् ॥ ८ ॥

आहितवाचि यत्पूर्वपदं तत्स्थानिमित्तादुत्तरस्य वाहननकारस्य णकार आदेशो
भवति । इक्षुवाहनम् । शरवाहनम् । दध्नवाहनम् । वाहने यद् असीपितमुद्यते तदा
आहितमुच्यते । आहितादिति किम् ? दाक्षिवाहनम् । दाक्षिस्वामिकं वाहनमित्यर्थः ॥

पानं देशे ॥ ९ ॥

पाननकारस्य पूर्वपदस्थानिमित्तादुत्तरस्य देशाभिधाने णकार आदेशो भवति
पांयत् इति पानम् वृत्त्यल्लुप्ये बहुलमिति कर्मणि ल्युट् । क्षीरं पानं येषां ते क्षीरं
पाणा उशीमराः । मनुष्याभिधानेऽपि देशाभिधानं गम्यते । सुरापाणाः प्राच्याः ।

सौवीरपाणा पाह्रीकाः । कपायपाणा गन्धाराः । देश इति किम् ? दाक्षिणां
पानं दाक्षिपानम् ॥

वा भावकरणयोः ॥ १० ॥

भावे करणे च यः पानशब्दस्तदीयस्य नकारस्य णकार आदेशो भवति वा
पूर्वपदस्थास्त्रिमित्तादुत्तरस्य । क्षीरपाण वर्त्तते । क्षीरपाणम् । कपाय-
पाणम् । सुरापाणम् । सुरापाणम् । करणे-क्षीरपाणः कंसः । क्षीरपाणः ॥ ७ वा प्रक-
रणे गिरिनद्यादीनामुपसङ्ख्यानम् ॥ गिरिनदी । गिरिनदी । चक्रणदी । चक्रनदी ।
चक्रनितम्बा । चक्रणितम्बा ॥

प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु च ॥ ११ ॥

वेति वर्त्तते । प्रातिपदिकान्ते नुमि विभक्तौ च यो नकारस्तस्य पूर्वपदस्थास्त्रिमि-
त्तादुत्तरस्य वा णकार आदेशो भवति । प्रातिपदिकान्ते तावत्-मापवापिणौ । माप
वापिणौ । नुमि-मापवापिणि । मापवापिणि । व्रीहिवापिणि । व्रीहिवापिणि ।
विभक्तौ-मापवापेण । मापवापेण । व्रीहिवापेण । व्रीहिवापेण ॥ पूर्वपदाधिकारादु-
त्तरपदस्य प्रातिपदिकस्थो योऽन्त्यो नकारस्तस्येदं णत्वमिष्यते ॥ इह हि न भवति-
गर्गाणां भगिनी, गर्गभगिनी । यदाऽखेवंभवति(१) गर्गाणां भगो गर्गभगः गर्गभ-
गोऽस्या अस्तीति गर्गभगिणीति-तदा मातृभोगीणमित्यादिवन्नित्यणत्वमेवेतिवेदि-
तव्यम् । मापवापिणी मापवापिणीत्यत्र तु गतिकारकोपपदानां वृद्धिः सह समास-
वचन प्राक्सुबुत्पत्तेरिति वृद्धन्तेनैव समासे सति प्रातिपदिकस्थोत्तरपदस्यैव सतो
नकारो भवति(२) । तथा नुग्रहण कृतम् । स हि समुदायभक्तत्वादुत्तरपदस्यान्तो
न भवति । छुवादीनां प्रतिपेक्षो वक्तव्यः ॥ आर्ययूना । चत्रिययूना । प्रप-
कानि(३) दीर्घाह्नी शरत् ॥

एकाजुत्तरपदे शः ॥ १२ ॥

एकाजुत्तरपदं यस्य स एकाजुत्तरपदः । तस्मिन्नेकाजुत्तरपदसमासे प्रातिपदिका-
न्तनुम्विभक्तिषु पूर्वपदस्थास्त्रिमित्तादुत्तरस्य नकारस्य णकार आदेशो भवति ।
वृत्रहणौ । वृत्रहणः । नुमि-क्षीरपाणि । सुरापाणि । विभक्तौ-क्षीरपाणे । सुरापाणे । ण
इति वर्त्तमाने पुनर्गग्रहण विकल्पाधिकारनिवृत्तेर्विस्पष्टीकरणार्थम् ॥

कुमति च ॥ १३ ॥

कवर्गवति चोत्तरपदे प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु पूर्वपदस्थास्त्रिमित्तादुत्तरस्य
नकारस्य णकारादेशो भवति । वस्त्रयुगिणौ । वस्त्रयुगिणः । स्वर्गकामिणी । वृषणा-
मिणौ । नुमि-वस्त्रयुगाणि । खरयुगाणि । विभक्तौ-वस्त्रयुगेण । खरयुगेण ॥

(१) यदा एतद्वचनं भवति । इति मा० स० पाठः । (२) क्वचित् प्रातिपदिकस्थोत्त-
रपदस्यान्तो नकारो भवति इति पाठः । (३) परिपक्वानीत्यधिकम् ॥

उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य ॥ १४ ॥

ण उपदेशो यस्यासौ णोपदेश । णोपदेशस्य धातोर्यो नकार तस्य उपसर्गस्था-
न्निमित्तादुत्तरस्य णकारादेशो भवति असमासेऽपि । प्रणमति । परिणमति । (१) प्रणा-
यक । परिणायक । उपसर्गादिति किम् ? प्रगता नायका अस्माद्देशात् प्रनायको
देश । असमासेऽपीति किम् ? पूर्वपदाधिकारात् समास एव स्यादिति तदधिकार
निवृत्तिद्योतनार्थम् । णोपदेशस्येति किम् ? प्रनहति । प्रनहक ॥

हिनुमीना ॥ १५ ॥

हिनु मीना इत्येतयोः उपसर्गस्थान्निमित्तादुत्तरस्य नकारस्य णकारादेशो भवति ।
प्रहिणोति । प्रहिणुत । प्रमीणाति । प्रमीणीत । हीनुमीनाग्रहणे विकृतस्यापि भवति
अज्ञादेशस्य स्थानिवाचात् ॥

आनि लोट ॥ १६ ॥

आनीत्येतस्य लोढादेशस्योपसर्गस्थान्निमित्तादुत्तरस्य नकारस्य णकारादेशो
भवति । प्रवपाणि । परिवपाणि । प्रयाणि । परियाणि । लोटिति किम् ? प्रव-
पानि मासानि ॥

नेर्गदनदपतपदधुमारयतिहन्तियातिवातिद्रातिप्सातिनपतिन-

हतिशाम्यतिचिनोतिदेग्धिपु च ॥ १७ ॥

नेरित्येतस्योपसर्गस्थान्निमित्तादुत्तरस्य नकारस्य णकारादेशो भवति गद नद पत
पद धु मा स्यति हन्ति याति वाति द्राति प्साति वपति वहति शाम्यति चिनोति
देग्धि इत्येतेषु परत । गद-प्रणिगदति । परिणिगदति । नद-प्रणिनदति । परिणि-
नदति । पत-प्रणिपतति । परिणिपतति । पद-प्रणिपद्यते । परिणिपद्यते । धु-प्रणि
ददाति । परिणिददाति । प्रणिदधाति । परिणिदधाति । माङ्-प्रणिमिमीते । परि
णिमिमोते । मेङ्-प्रणिमयते । परिणिमयते ॥ मा इति माङ्मेङोग्रहणमिष्यते ॥
स्यति-प्रणिष्यति । परिणिष्यति । हन्ति-प्रणिहन्ति । परिणिहन्ति । याति-प्रणि-
याति । परिणियाति । वाति-प्रणिवाति । परिणिवाति । द्राति-प्रणिद्राति । परि
णिद्राति । प्साति-प्रणिप्साति । परिणिप्साति । वपति-प्रणिवपति । परिणिवपति ।
वहति-प्रणिवहति । परिणिवहति । शाम्यति-प्रणिशाम्यति । परिणिशाम्यति ।
चिनोति-प्रणिचिनोति । परिणिचिनोति । दग्धि-प्रणिदग्धि । परिणिदग्धि । अङ्घ्र्य-
वायेऽपि नेर्गदादिषु णचमिष्यते-प्रण्यगदत् ॥

शेषे त्रिभाषाकरादावपान्त उपदेशो ॥ १८ ॥

नेरिति वर्तते उपसर्गादिति च । अङ्कारखकारादिरपकारान्तश्च उपदेशो यो
घञ् नैरादस्तीस्न नैराद उपसर्गस्थान्निमित्तादुत्तरस्य नकारस्य विभाषा णकार

(१) 'प्रणवति । परिववाति । प्रयामक परिणामक । इति काचदधिकोऽय पाठ

अयनं च ॥ २४ ॥

अन्तरदेश इति वर्त्तते । अयननकारस्य चान्तः शब्दादुत्तरस्य णकारादेशो भवति अदेशाभिधाने । अन्तरयणं वर्त्तते । अन्तरयणं शोभनम् । अदेश इत्येव । अन्तर-यनो देशः ॥

छन्दस्युदयग्रहात् ॥ २६ ॥

पूर्वपदादिति वर्त्तते । ऋकारान्तादयग्रहात् पूर्वपदादुत्तरस्य णकारादेशो भवति छन्दसि विषये । नृमणा । पितृयाणम् । अत्र हि नृमणाः पितृयाणमिति ऋकारो-गृह्यते । अवग्रहग्रहणं किमर्थमुच्यते । यावता, सहिताधिकार आध्यायपरिस-माप्तेरित्युक्तम् ? विषयोपलक्षणार्थमवग्रहग्रहणमवगृह्यमाणायथा स्याद्वनवगृह्यम-णात्मा भूत् । अपदान्ते चावग्रहो नास्ति ॥

नश्च धातुस्थोरुपुंशः ॥ २७ ॥

नस् इत्येतस्य नकारस्य णकारादेशो भवति धातुस्थात्रिमित्तादुत्तरस्योरुशब्दात् पुशब्दाच्च छन्दसि विषये । धातुस्थात्तावत्-अग्ने रत्ता णः । शिक्षा णो अस्मिन् । उरु-शब्दात्-उरणस्कृधि । पुशब्दात्-अभीषु णः सखीनाम् । ऊर्ध्व ऊपु ण ऊतये । अस्म-दादेशोऽय नस्शब्दो बहुवचनस्य वसनसाविनि ॥

उपसर्गाद् बहुलम् ॥ २८ ॥

उपसर्गस्थात्रिमित्तादुत्तरस्य नमो नकारस्य णकारादेशो भवति बहुलम् । प्रणः शृङ्गः । प्रणसः । प्रणो राजा । न च भवति-प्र नो मुञ्चतम् । बहुलग्रहणाच्चापायामपि भवति-प्रणस मुखम्(१) । उपसर्गाच्चेति नासिकाया नसादेशः ॥

कृत्यच. ॥ २६ ॥

कृत्यो यो नकारोऽच उत्तरस्तस्योपसर्गस्थात्रिमित्तादुत्तरस्य णकारादेशो भव-ति । अन मान अनीय अनि इनि निष्ठादेश एते णत्वे प्रयोजयन्ति । अन-प्रयाणम् । परियाणम् । प्रमाणम् । परिमाणम् । मान-प्रयायमाणम् । परियायमाणम् । अनोय-प्रयाणीयम् । परियाणीयम् । अनिः-अप्रयाणिः । अपरियाणि । इनि-प्रयायिणौ । परियायिणौ । निष्ठादेशः-प्रहीणः । परिहीण । प्रहीणयान् । परिहीणवान् । अच इति किम् ? प्रभुग्नः । परिभुग्नः । (२) भुजो कौटिल्ये । अस्य निष्ठाप्रत्ययः । लोदितश्चे-ति निष्ठानत्वम् । चोः कुरिति कुत्वे सिद्ध परिभुग्न इति ॥ ३॥ कृत्यस्य णत्वे निर्विण्ण-स्योपसख्यानं कर्त्तव्यम् ॥ निर्विण्णोऽहमत्र वासेन ॥

शेर्विभाषा ॥ ३० ॥

अन्ताद्यो विहितः कृत्यप्रत्ययः तत्स्थस्य नकारस्योपसर्गस्थात्रिमित्तादुत्तरस्य

(१) छन्दसोति निवृत्तं तेन भाषायामपि भवतीति कचित्पाठः ।

(२) भुजो कौटिल्ये इत्याख्य परिभुग्न इत्यन्तं कचित्शक्तिः ।

विभाषा णकारादेशो भवति । प्रयापणम् । प्रयापनम् । परियापणम् । परियापनम् ।
 प्रयाप्यमाणम् । प्रयाप्यमानम् । प्रयापणीयम् । प्रयापनीयम् । अप्रयापणि ।
 अप्रयापनि । प्रयापिणी । प्रयापिनौ । विहितविशेषणं किम् ? प्रयाप्यमाणमित्यत्र
 यका व्यवधानेऽपि यथा स्यादिति ॥

हलश्चेजुपधात् ॥ ३१ ॥

कृत्यञ्च इति वर्तते । हलादियौ धातुरिजुपधस्तस्मात्परो यः कृत्यत्थस्य तत्स्थस्य
 नकारस्याच उत्तरस्योपसर्गस्थाश्रिमित्तादुत्तरस्य विभाषा णकारादेशो भवति ।
 प्रकोपणम् । परिकोपणम् । प्रकोपनम् । परिकोपनम् । हल इति किम् ? प्रेहणम् ।
 प्रोहणम् । इजुपधादिति किम् ? प्रवपणम् । परिवपणम् । कृत्यञ्च इति नित्ये प्राप्ते
 विकल्पः । अच इत्येव । परिभुग्न । इजुपधस्य सर्वस्य हलन्तत्वादिह हलप्रहणमा-
 दिविशेषणम् ॥

इजादे सनुम ॥ ३२ ॥

हल इति वर्तते । तेनेह सामर्थ्यात्तदन्तविधि । इजादे सनुमो हलन्ताद्वातो-
 विहितो यः कृत्यत्थस्य नकारस्योपसर्गस्थाश्रिमित्तादुत्तरस्य णकारोभवति । प्रेङ्गणम् ।
 परेङ्गणम् । प्रेङ्गणम् । परेङ्गणम् । प्रोम्भणम् । परोम्भणम् । सिङ्गे सत्याम्भो त्रिय
 भार्य इजादेरेव सनुमो नान्यस्मादिति । प्रमन्ननम् । परिमन्ननम् । हल इत्यधिकारा
 दप्यन्ते नित्य विद्ध्यर्थमेतच्च भवति ॥

वा निसनिस्तनिन्दाम् ॥ ३३ ॥

उपसर्गादिति वर्तते । निस निस्त निन्द इत्येषा नकारस्योपसर्गस्थाश्रिमिता-
 दुत्तरस्य वा णकारादेशो भवति । प्रणिंसनम् । प्रनिंसनम् । प्रणिङ्गणम् । प्रनिङ्गणम् ।
 प्रणिन्दनम् । प्रनिन्दनम् । णोपदेशत्वादेतेषा नित्ये प्राप्ते विकल्पः ॥

न भाभूपूकमिगमिप्यायीवेपाम् ॥ ३४ ॥

भा भू पू कमि गमि प्यायी वेप इत्येतेषामुपसर्गस्थाश्रिमित्तादुत्तरस्य कृत्यत्थस्य
 नकारस्य णकारादेशो न भवति । भा-प्रभानम् । परिभानम् । भू-प्रभवनम् ।
 रिभवनम् । पू-प्रपवनम् । परिपवनम् । पूज्ग्रहण द्रष्टव्यम् । पूडो हि भवत्येव
 त्वम्-प्रपवण सोमस्येति । कमि-प्रकमनम् । परिकमनम् । गमि-प्रगमनम् । परि-
 मनम् । प्यायी-प्रप्यानम् । परिप्यानम् । वेप-प्रवेपनम् । परिवेपनम् । लप्यन्तामा
 णदीनामुपसख्यान कर्तव्यम् ॥ प्रभापनम् । परिभापनम् ॥

पात्पदान्तात् ॥ ३५ ॥

। पकारात्पदान्तादुत्तरस्य णकारादेशो न भवति । निष्पानम् । दुष्पानम् । सर्पि-
 शनम् । यजुष्पानम् । पादिति किम् ? निर्णयः । पदान्तादिति किम् ? कुष्णाति ।
 ष्णाति । पदे अन्तः पदान्त इति सप्तमीलमासोऽयं तेनेह न भवति-सुसर्विकेण ।
 यजुष्केण । योदादिभ्योऽति कर्तव्यम् ॥

नशोः पान्तस्य ॥ ३६ ॥

नेति वर्धते । नशोः पकारान्तस्य णकारादेशो न भवति । प्रनष्टः । पान्तस्येति किम् ? प्रणश्यति । परिणश्यति । पान्तग्रहणं पान्तभृतपूर्वमात्रस्यापि यथा स्मात्-प्रनष्ट्यति । परिनष्ट्यति ॥

पदान्तस्य ॥ ३७ ॥

पदान्तस्य नकारस्य णकारादेशो न भवति । वृजान् । प्लजान् । बरीन् । गिरीन् पदव्यवायेऽपि ॥ ३८ ॥

पदेन व्यवायः-पदव्यवायः । पदव्यवधानम् । पदे व्यवायेऽपि सति निमित्त-निमित्तनोर्नकारस्य णकारादेशो न भवति । मापकुम्भवापेन । चतुरङ्गयोगेन । प्रावनद्वम् । पर्यवनद्वम् । प्रगाद्ययामः । परिगान्धयामः । छपदव्यवायेऽनद्वित इति वक्तव्यम् ॥ इह मा भूत्-जार्दंगोमयेण । शुक्लगोमयेण । गोष्ठ पुरीष इति मषट् । स्वादौ पूर्व, पदमिति गोशब्दः पूर्वपद, तेन व्यवायः ॥

क्षुम्नादिषु च ॥ ३९ ॥

नेति वर्तते । क्षुम्ना इत्येवमादिषु शब्देषु नकारस्य णकारादेशो न भवति । क्षुम्नाति । अश्वेशस्य स्थानिवद्भावादिहापि प्रतिषेधो भवति । क्षुम्नीत । क्षुम्न-गित । नृनमनः । पूर्वपदात्सञ्ज्ञायामिति प्राप्तिः । छन्दस्पृद्वग्रहादिति च प्राप्नोति । नन्दिन् । नन्दन । नगर । एतान्युत्तरपदानि सञ्ज्ञायां प्रयोजयन्ति-हरिनन्दी । हरि-नन्दनः । गिरिनगरम् । नृतिर्षडि प्रयोजयन्ति-नरोत्त्यते । नृत्तु-नृप्नोति । नर्तन । गहन । नन्दन । निवेश । निवास । अग्नि । अनूप । एतान्युत्तरपदानि प्रयोजयन्ति । परिनर्तनम् । परिगहनमिति सञ्ज्ञायां पूर्वपदात्सञ्ज्ञायामिति प्राप्नोति । परिनन्दनमि-त्यत्रे'पसर्गादसमासेऽपीति प्राप्नोति । शरनिवेशः । शरनिवासः । शरगिनः । दर्भानूपः । इत्येताः संज्ञाः ॥ आचार्यादगव्य च ॥ आचार्यमोगोनः । आचार्यानी (६) हरिकादिभ्यो वनोत्तरपदेभ्यः सञ्ज्ञायाम् ॥ हरिका । तिमिर । समीर । कुवेर । हरि । कर्मार । इत्युत्तरपदवनशब्दस्थस्य सञ्ज्ञायाम् ॥ क्षुम्नादिराकृतिगगः । अविहितलक्ष्मणो णत्वप्रतिषेधः क्षुम्नादिषु द्रष्टव्यः ॥

स्तोः श्चुना श्चुः ॥ ४० ॥

सकारतवर्गयोः शकारचवर्गान्या सन्निपाते शकारचवर्गावादेशौ भवतः । स्तो-
५ ध्नेति यथासंख्यमत्र नेष्यते । सकारस्य शकारेण चवर्गेण द्वाभ्यामपि सन्निपाते शकारो भवति । तवर्गस्यापि च शकारेण चवर्गेण च सन्निपाते चवर्गो भवति । आदेशेऽन्तु यथासंख्यमिष्यते । सकारस्य शकारस्तवर्गस्य च चवर्ग इति । सकारस्य

(१), "तथा, श्चुना श्चुः, नेष्यते । शिङ्गुना, चतुर्गुणतः, कर्मात्, इति, चोत्तरपदस्य संज्ञा-
या" इत्यपि कचिद् ।

शकारेण संनिपाते-वृक्षश्चेते । प्लक्षश्चेते । तस्यैव चवर्गेण-वृक्षश्चिनोति । प्लक्षश्चिनोति । वृक्षश्चादयति । प्लक्षश्चादयति । तवर्गस्य शकारेण-अग्निचिच्छेदेते । सोमसुच्छेदेते । तस्यैव चवर्गेण-अग्निचिच्छिनोति । सोमसुच्छिनोति । अग्निचिच्छादयति । सोमसुच्छादयति । अग्निचिज्जयति । सोमसुज्जयति । अग्निचिज्जकारम् । सोमसुज्जकारम् । अग्निचिज्जकारः । सोमसुज्जकारः । मरजे-मज्जति । अरजे-भृजति । मग्ने-वृंश्चति । यजे-यज्जः । याचेर्याञ्जा । शादिति प्रतिषेधो ज्ञापक-सख्यातानुदेशाभावस्य । स्तोः श्राविति सप्तमीनिर्देशो न कृतः । पूर्वण परेण च श्रुता संनिपाते श्रुत्वं यया स्यादिति ॥

पटुना पटुः ॥ ४१ ॥

स्तोरिति वर्त्तते । सकारतवर्गयोः पकारटवर्गाभ्यां संनिपाते पकारटवर्गावादेशो भवतः । तत्रापि तथैव सख्यातानुदेशाभावः । पकारेण सकारस्य-वृक्षप्पण्डे । प्लक्षप्पण्डे । तस्यैव टवर्गेण-वृक्षष्टीकते । प्लक्षष्टीकते । वृक्षष्टकारः । प्लक्षष्टकारः । तवर्गस्य पकारेण-पेटम् । पेटव्यम् । कृपीष्टम् । कृपीष्टाः । तस्यैव टवर्गेण-अग्निचिट्टीकते । सोमसुट्टीकते । अग्निचिट्टकारः । सोमसुट्टकारः । अग्निचिट्टीनः । सोमसुट्टीनः । अग्निचिट्ट दौकते । सोमसुट्ट दौकते । अग्निचिण्णकारः । सोमसुण्णकारः । अट्ट-अट्टति । अट्ट-अट्टति ॥

न पदान्ताट्टोरनाम् ॥ ४२ ॥

पदान्ताट्टवर्गादुत्तरस्य स्तोः शुब न भवति नामित्येतद्वर्जयित्वा । श्वलिट्साये । मधुलित्तरति । पदान्तादिति किम् ? ईड् स्तुतौ-ईष्टे । तोरिति किम् ? सर्पिष्टमम् । अनामिति किम् ? पण्णाम् । अत्यल्पमिदमुच्यते । अनामनवतिनगरीनामिति वक्तव्यम् ॥ पण्णाम् । पण्णवतिः । पण्णगरी ॥

तोः पि ॥ ४३ ॥

नेति वर्त्तते । तवर्गस्य पकारे यदुक्तं तत्र भवति । अग्निचित्पण्डे । भवान्पण्डे । महान्पण्डे ॥

शात् ॥ ४४ ॥

तोरिति वर्त्तते । शकारादुत्तरस्य तवर्गस्य यदुक्तं तत्र भवति । प्रश्नः । विरनः ॥

यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा ॥ ४५ ॥

पदान्तग्रहणमनुवर्त्तते । यरः पदान्तस्यानुनासिके परतो वाऽनुनासिकादेशो भवति । बाह्वनयति । बाग्नयति । श्वलिग्नयति । श्वलिह्नयति । अग्निचिह्नयति । अग्निचिद्ग्नयति । त्रिष्टुग्नयति । त्रिष्टुग्नयति । पदान्तस्येव । वेद्मि । क्षुब्भाति ॥ अथरोऽनुनासिके प्रत्यये भाषायां नित्यवचनं कर्त्तव्यम् ॥ वाङ्मात्रम् । कियम्भा-त्रम् । व्यवस्थितविभाषाविज्ञानात् सिद्धम् ॥

अचोरहाभ्यां द्वे ॥ ४६ ॥

यर इति वर्त्तते । अथ उत्तरौ यौ रेफहकारौ ताभ्यामुत्तरस्य यरो द्वे भवतः । अर्क्कः । मर्क्कः । ग्रह्मन् । अपहन्नुते । अच इति किम् ? ह्युते । हल्ययति ॥

अनचि च ॥ ४७ ॥

अच इति वर्तते पर इति च । अच उत्तरस्य यरो द्वे वा (१) भवतोऽनचि परतः । दधत्र । मद्धत्र । अच इत्येव । स्मितम् । ध्यातम् । अयणो मयो द्वे भवत इति वक्तव्यम् । केचिदत्र यण इति, पञ्चमी मय इति पठ्यति व्याचक्षते । तेषामुत्पत्त्या वाल्मीकि इत्युदाहरणम् । अपरे तु यण इति पठ्यी मय इति पञ्चमीति तेषां दध्यत्र । मध्वत्रेयुदाहरणम् । अशरः खयो द्वे भवत इति वक्तव्यम् । अत्रापि यदि शर इति पञ्चमी खय इति पठ्यी तदा स्थालः स्थालेयुदाहरणम् । अथवा खय उत्तरस्य यरो द्वे भवतः । वत्सरः । अप्सरः । अवसाने च यरो द्वे भवत इति वक्तव्यम् । वाक् । वाक् । त्वक् । त्वक् । पट् । पट् । तत् । तत् ॥

नादिन्याक्रोशे पुत्रस्य ॥ ४८ ॥

आदिनी परम आक्रोशे गम्यमाने पुत्रशब्दस्य न द्वे भवतः । अनचि चेति प्राप्तिः प्रतिपिद्यते । पुत्रादिनी त्वमसि पापे । आक्रोश इति किम् ? तत्त्वकथने द्विवचन भवत्येव । पुत्रानचीति पुत्रादिनी-शिशुमारी व्याप्ती । अतस्ते चेति वक्तव्यम् । पुत्रपुत्रादिनी त्वमसि पापे । अवा हतजगधर इति वक्तव्यम् । पुत्तहती । पुत्र-हती । पुत्तजगधी । पुत्रजगधी । अथो द्वितीयाः शरि पौष्करसादेः । अथो द्वितीया भवन्ति शरि परतः पौष्करसादेराचार्यस्य मतेन । तकारस्य थकारः-उत्त । वरा-रस्य खकारः-अल्परम् । पकारस्य फकारः-अफराः ॥

शरोऽचि ॥ ४९ ॥

नेति वर्तते । शरोऽचि परतो न द्वे भवतः । अचो रहाम्यामिति प्राप्तिः प्रतिपि द्यते । कर्षति । वर्षति । आकर्षः । अक्षदृशः । अचीति किम् ? दसर्यते ॥

त्रिप्रभृतिषु शाकटायनस्य ॥ ५० ॥

त्रिप्रभृतिषु वर्णेषु संयुक्तेषु शाकटायनस्याचार्यस्य मतेन द्वित्वं न भवति । इन्द्रः । चन्द्रः । उष्ट्रः । राष्ट्रम् । ब्राष्ट्रम् ॥

सर्वत्र शाकल्यस्य ॥ ५१ ॥

शाकल्योऽचार्यस्य मतेन सर्वत्र द्विवचनं न भवति । अरुः । मरुः । ब्रह्मा । अपहनुते ॥

दीर्घादाचार्याणाम् ॥ ५२ ॥

दीर्घादुत्तरस्याचार्याणां मतेन न द्वित्वं भवति । दात्रम् । पात्रम् । मूत्रम् । सूत्रम् ।

भलां जशमशि ॥ ५३ ॥

भलां स्थाने जशदेशो भवति शशि परतः । लब्धा । लब्धुम् । लब्धव्यम् । दोग्धा । दोग्धुम् । दोग्धव्यम् । बोद्धा । बोद्धुम् । बोद्धव्यम् । जशीति किम् ? दत्तः । दत्तः । दध्मः ॥

१. पूर्वखेऽपि वा इत्यस्यानुवृत्तिर्नोप्या ।

४९ का०

अभ्यासे चर्च ॥ ५४ ॥

अभ्यासे वर्तमानानां शलां चरादेशो भवति चकाराज्जश्च । चिखनिपति । चिचि
त्सति । टिठकारयिपति । तिष्ठासति । पिठकारयिपति । बुभूषति । जिघत्सति ।
हुढीकिपते । प्रकृतिचरां प्रकृतिचरो भवन्ति । चिचीपति । टिटीकिपते । तितनिपति ।
प्रकृतिजशां प्रकृतिजशो भवन्ति । जिन्ननिपते । बुबुधे । ददी । डिड्ये ॥

खरि च ॥ ५५ ॥

खरि च परतो शलां चरादेशो भवति । शल्ग्रहणं नानुवर्तते पूर्वसूत्रे चानुवृष्टं
त्वात् । भेत्ता । भेत्तुम् । भेत्तव्यम् । युयुक्षते । आरिष्यते । आलिष्यते ॥

वावसाने ॥ ५६ ॥

शलां चरिति वर्तते । अवसाने वर्तमानानां शलां वा चरादेशो भवति । वाक् ।
वाग् । त्वक् । त्वग् । खलिद् । खलिङ् । त्रिष्टुप् । त्रिष्टुब् ॥

अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकः ॥ ५७ ॥

अणः अप्रगृह्यसंज्ञस्यावसाने वर्तमानस्य वानुनासिकादेशो भवति । दधि दधि ।
मधु मधु । कुमारीं कुमारी । अण इति किम् ? कर्तुं । हर्तुं । अप्रगृह्यस्येति किम् ?
अग्नी । वायु ॥

अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः ॥ ५८ ॥

अनुस्वारस्य ययि परतः परसवर्ण आदेशो भवति । शङ्किता । शङ्कितुम् । शङ्कि
तव्यम् । उञ्चिता । उञ्चितुम् । उञ्चितव्यम् । कुण्डिता । कुण्डितुम् । कुण्डित
व्यम् । नन्दिता । नन्दितुम् । नन्दितव्यम् । कम्पिता । कम्पितुम् । कम्पितव्यम् ।
इह कुर्वन्ति वृषन्ति इत्यत्र णत्वस्यासिद्धत्वात्पूर्वं नकारस्यानुस्वारः क्रियते । तस्यापि
परसवर्णेन पुनर्नकार एव भवति । तस्याप्यसिद्धत्वात्पुनर्णत्व न भवति । एवमनुस्वारी
भूतो णत्वमतिक्रामतीति । ययीति किम् ? आक्रंस्यते । आचिक्लस्यते ॥

वा पदान्तस्य ॥ ५९ ॥

पदान्तस्यानुस्वारस्य ययि परतो वा परसवर्णादेशो भवति । तङ्कथञ्चित्रपण्ड
यमानञ्चभः स्यगुरुयोऽवधीत् । त कथं चित्रपण्डं दयमानं नभः स्थः पुरुषोऽवधीत् ॥

तोलि ॥ ६० ॥

तवर्गस्य लकारे परतः परसवर्णादेशो भवति । अग्निचिल्लुनाति । सोमसुल्ल
नाति । भर्षाल्लुनाति । महाल्लुनाति ॥

सदः स्थास्तम्भोः पूर्वस्य ॥ ६१ ॥

सवर्ण इति वर्तते । उद उत्तरयोः स्था स्तम्भ इत्येतयोः पूर्वसवर्णादेशो भवति ।
उथिता । उत्थातुम् । उत्थातव्यम् । स्तम्भे । खल्वपि-उत्तम्भिता । उत्तम्भितुम् ।
उत्तम्भितव्यम् । स्थास्तम्भोरिति किम् ? उत्पत्तिः ॥ उद- पूर्वसवर्णत्वे स्कन्देरङ्

स्युपसहयानम् ॥ अग्ने दूरमुत्कन्दः श्रोत्रे चेति वक्तव्यम् ॥ उत्कन्दको नाम रोग ।
कन्दतेर्वा धात्वन्तरस्यैतद्रूपम् ॥

ऋयो होऽन्यतरस्याम् ॥ ६२ ॥

अय उत्तरस्य हकारस्य पूर्वसवर्णादेशो भवति अन्यतरस्याम् । वाग्घसति ।
वाग्घसति । श्वलिङ् हसति । श्वलिङ् हसति । अग्निचिद् हसति । अग्निचिद् हसति ।
सोमसुद्धसति । सोमसुद्ध हसति । त्रिष्टुब्धसति । त्रिष्टुब्ध हसति । अय इति किम् ?
गङ्गहसति । भवान् हसति ॥

शरल्लोटि ॥ ६३ ॥

अय इति वर्तते अन्यतरस्यामिति च । अय उत्तरस्य शकारस्याटि परतरङ्-
गारादेशो भवति अन्यतरस्याम् । वास्छेते । वाक् शेते । अग्निच्छेदेते । अग्निच्छि
तेते । सोमसुच्छेते । सोमसुच्छ शेते । श्वलिङ् छेते । श्वलिङ् शेते । त्रिष्टुप् छेते ।
त्रिष्टुप् शेते । छद् वममीति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् ? तच्छ्लोकेन, तच्छ्रु-
त्येवमर्थम् ॥

हलो यमां यमि लोपः ॥ ६४ ॥

अन्यतरस्यामिति वर्तते । हल् उत्तरेपां यमा यमि परतो लोपो भवति अन्यतर-
स्याम् । शय्या इत्यत्र द्वौ यकारौ क्रमजस्तृतीयस्तत्र मध्यमस्यात्र वा लोपो भवति ।
य्या । शय्या । अदितेरपत्यमादित्य इत्यत्र तकारात्पर एको यकारो यणो मय
ति क्रमजो द्वितीय । तत्र मध्यमस्य वा लोपो भवति-आदित्यः । आदित्यः ।
आदित्यो देवता अस्य स्थालीपाकस्येति आदित्यः । आदित्य इत्यत्रापि द्वौ यकारौ
क्रमजस्तृतीयः । तत्र मध्यमस्य मध्यमयोर्वा लोपो भवति । हल् इति किम् ? अद्यम् ।
तामिति किम् ? अग्निः । अर्थम् । यमीति किम् ? शार्ङ्गम् ॥

ऋरो ऋरि सवर्णे ॥ ६५ ॥

हल् इति वर्तते अन्यतरस्यामिति च । हल् उत्तरस्य ऋरो ऋरि सवर्णे परतो लोपो
भवति अन्यतरस्याम् । प्रवृत्तमवत्तमित्यत्र त्रयस्तकाराः । क्रमजश्चतुर्थः । तत्र मध्य-
मस्य मध्यमयोर्वा लोपो भवति । मरुत्त इत्यत्र चत्वारस्तकाराः । क्रमजः पञ्चमस्तत्र
मुपमस्य मध्यमयोर्मध्यमाना वा लोपो भवति । मरुच्छ्रस्य ह्युपसहयानसामर्थ्याद्व
उपनिर्गात् इति तत्र भवति । ऋर इति किम् ? शार्ङ्गम् । ऋरोति किम् ? प्रियपञ्चजः ।
अलोपस्य च पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदिति स्थानिवद्भावप्रतिषेधादत्र चकारस्य नकारे
लोपः स्यात् । सवर्ण इति किम् ? तप्ताः । तप्नुम् । तप्तव्यम् । सवर्णाग्रहणसामर्थ्या-
दिदस्यप्राप्तानुदेशो न भवति । सवर्णमात्रे लोपो विशायते । तेन शिण्डि, धिण्डि
इति टकारे ढकारस्य लोपो भवति ॥

उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः ॥ ६६ ॥

उदात्तादुत्तरस्यानुदात्तस्य स्वरितादेशो भवति । गार्ग्यः । वात्स्यः । पचति । पठति । अस्य स्वरितस्यासिद्धत्वादनुदात्तं पदमेकवर्जमित्येतन्न प्रवर्त्तते । तेनोदात्तस्वरिनावुभावपि ध्रुयेते ।

नोदात्तस्वरितोदयमगार्ग्यकारयपगालवानाम् ॥ ६७ ॥

उदात्तोदयस्य स्वरितोदयस्य चानुदात्तस्य स्वरितो न भवति । पूर्वेण प्राप्तं प्रतीतिपद्धयते । अगार्ग्यकारयपगालवानां मतेन । उदात्त उदयो यस्मात्स उदात्तोदय उदात्तस्य इत्यर्थः । एव स्वरितोदयः । उदात्तोदयस्तावत्-गार्ग्यस्तत्र । वात्स्यस्तत्र । तत्रशब्द आद्युदात्तः । तस्मिन्नुदात्ते परतो गार्ग्यशब्दः स्वरितो न भवति । स्वरितोदय-गार्ग्यः क । वात्स्यः क । कशब्दः स्वरितः तस्मिन् परतोऽनुदात्तः स्वरितो न भवति । अगार्ग्यकारयपगालवानामिति किम् ? गार्ग्यस्तत्र । गार्ग्यः क । तेषां हि मतेन स्वरितो भवत्येव । उदात्तपरस्येति वक्तव्ये उदयग्रहणं महत्त्वार्थम् । अनेकाचार्यसवीतं पृजार्थम् ॥

अ अ इति ॥ ६८ ॥

एकोऽत्र विवृतोऽन्यः सवृतस्तत्र विवृतस्य सवृतः क्रियते । अकारो विवृतः सवृतो भवति । वृत्तः । प्लुतः । इह शास्त्रे कार्दार्यमकारो विवृतः प्रतिज्ञातस्तस्य तथानूतस्यैव प्रमाणो मा भूदिति सवृतप्रत्यापत्तिरियं क्रियते ॥ दीर्घप्लुतयोश्चानेन विवृतेनाकारेण ग्रहणं नेष्यते । तेन तयोः सवृतो न भवति । सवृतेन च सर्वगुणस्य मात्रिकस्य ग्रहणमिष्यते । तेन सर्वगुणः प्रत्यापद्यते ॥

इष्ट्युपसख्यानवती शुद्धगणा विवृतगूढसूत्रार्था ॥

व्युत्पन्नरूपसिद्धिर्वृत्तिरियं काशिका नाम ॥ १ ॥

व्याकरणस्य शरीरं परिनिष्ठितशास्त्रकार्यमेतावत् ॥

शिष्टं परिकरबन्धः क्रियतेऽस्य ग्रन्थकारेण ॥ २ ॥

इति श्रीवामनवृत्तकाशिकावृत्तावधमाध्यायस्य तुरीयः पादः ।

समाप्तश्चायमध्यायो ग्रन्थश्च ॥ ८ ॥ ४ ॥

काशिकास्थसूत्राणामकारादिवर्णानुक्रमेण सूचिका ।

पृष्ठाङ्काः

- ७७२ अ अ ८११६८
 ४०५ अंशं हारी पा२१६९
 ४८८ अकः स्वर्णे दीर्घः ६१११०१
 ७१ अकथित च १११५१
 २०२ अकर्तरि च कारके ३३३१९
 ११३ अकर्मरूपे पञ्चमी २३३२४
 ८१ अकर्मकाच्च १३३३५
 ४९ अकर्मकाच्च १३३२६
 ५३ अकर्मकाच्च १३३४५
 ५३६ अकर्मधारये राज्यम् ६२११३०
 ६९७ अकृच्छ्रे प्रियसुखं ८१११३
 २८० अकृत्सावेवातुकयो ७११२५
 ५२८ अके जीविकार्थं ६२१०३
 १२३ अकेनोर्भवित्पदाधमं २३३७०
 ८० अक्षसालाकासल्याः २१११०
 २१० अक्षेषु गृहः ३३३७०
 १२६ अक्षोऽन्यतरस्याम् ३११७५
 ४५१ अक्षगोऽदर्शनात् २११७६
 १३० अक्षस्त्यकौण्डिन्ययो २११७०
 ३५५ अक्षारान्तादृन् ४११७०
 २११ अक्षारैकदेशे प्रथमः ३३३७९
 १६ अग्नीध्रेणे परस्य च ८२१९२
 ८१४ अग्नेः स्तुस्तोमसोमाः ८३३८२
 १९४ अग्नेर्दंष्ट्र ४२३३
 १८४ अग्नौ चोः ३३३९१
 १६६ अग्नौ परिचाययो ३११३३१
 ४५५ अग्रास्यायामुरसः ५११९३

पृष्ठाङ्काः

- ३६१ अग्राद्यत् ४१११९
 ४६३ अग्रान्तशुद्धशुभ्रवृषं ५१११४५
 ५९२ अदितश्च ६१११०३
 ४९१ अन्न इत्यादौ च ६११११९
 ७३५ अन्नयुक्त तिढाकादृष्टम् ८२१९६
 २७३ अन्नस्य ६१११
 ८२० अन्नाति मैत्रेये ६२१३०
 ७०३ अन्नाप्रानिलोम्ये ८११३३
 ४५८ अन्नलेर्दाक्षिणि ५११११४
 ४३२ अन्नलेर्दाक्षिण्ये ५१११०८
 ३२२ अ च ४३३३१
 ६८४ अच उपसर्गात्तः ७११४७
 ४९८ अचः ६१११३८
 २०६ अच. कर्तृयकि ६१११६५
 १२४ अच कर्मकर्तरि ३११६२
 २० अच परस्मिन्पूर्ववि १११५७
 ४५२ अचतुरत्रिचतुस्तुचं ५११७७
 ३२ अचश्च १३३२८
 ६४२ अचस्नास्वायत्यं ७२१६१
 २९७ अचित्तहस्तिरेनो ४२१४७
 ३३३ अचित्ताददेशका ४३३९६
 ६५० अचि र मृतः ७२११००
 ७२० अचि विभाषा ८२१२१
 ४७९ अचि शीर्षः ६११६२
 ५५८ अचि रनुद्यातुधुर्वा ६१११७
 ६५२ अचो विगति ७२१११५
 २४ अचोऽन्यादिदि १११६४

पृष्ठाङ्काः

- १६० अचो यत् ३।१।९७
 ७६८ अचो रहाम्यां द्वे ८।१।४६
 ५४३ अच्चावशात्तौ ६।२।१९७
 ६७६ अच्च धे० ७।३।११६
 ७६ अच्छ्रगायर्थवदेपु १।१।६९
 ४६१ अक्षयन्ववपूर्वा० ५।४।७६
 १६१ अजयं सगतम् ३।१।१०६
 ४२७ अजादी गुणवचना० ५।३।५८
 ४६६ अजादेर्हितीयस्य ६।१।२
 २५१ अजाद्यतष्टाप् ४।१।४
 १०६ अजाद्यदन्तम् २।२।३३
 ३६८ अजाविम्यां यन् ५।१।८
 ४३१ अजिनान्तस्योत्तरप० ५।३।८२
 ६६७ अजिब्रज्योश्च ७।३।६०
 १३६ अजेर्व्यघप्रपोः २।४।६६
 २७७ अजस्तनगमा सनि ६।४।१६
 ४२९ अज्ञाते २।३।७३
 ६४० अज्ञेः पूजायाम् ७।२।५३
 ४२२ अज्ञेलुक् ५।३।३०
 ५०१ अज्ञेरछन्दस्यसर्व० ६।१।१७०
 ७२६ अज्ञोऽनपादाने ८।२।४८
 ६४४ अज्ञेः सिचि ७।२।७१
 ४५९ अन्नासिकायाः स० ५।४।११८
 ७६० अट्कुप्वाङ्मुग्ववाये० ८।४।२
 ६७४ अट् गार्ग्यगालवयोः ७।३।९९
 ४९४ अहभ्यासव्यवायेऽपि ६।१।२६६
 ३२२ अणत्रौ च ४।३।३३
 ६१ अणावकर्मकाञ्चित् १।३।८८
 ५२८ अणि नियुक्ते ६।२।७५
 २८३ अणो द्वयच ४।१।१६६
 ७७० अणोऽप्रगृह्यस्यानुना० ८।४।६७
 २०१ अण्कर्मणि च ३।३।१९

पृष्ठाङ्काः

- ३४८ अण्कुटिलिकायाः ४।४।१८
 ४१२ अण्व ५।२।१०३
 २६६ अणित्रोरनार्पयोगुरु० ४।१।७८
 ४४० अगिनुणः ५।४।१९
 २५ अणुदित्सवर्णस्य चा० १।१।६९
 ३२८ अण्वृगयनादिभ्यः ४।३।७३
 ३५६ अण्महिष्यादिभ्यः ४।४।४८
 ६८८ अत आदेः ७।४।७०
 २७१ अत इज् ४।१।९२
 ४१४ अत इनिठनौ ५।२।११५
 ५९३ अत उत्सार्वपातुके ६।४।११०
 ६५३ अत उपधायाः ७।२।११६
 २९२ अत एकहल्मध्ये० ६।४।१२०
 ७४७ अतः कृकमिकसकुंभ० ८।३।४६
 २८७ अतश्च ४।१।१७७
 ४४६ अति ग्रहान्वयनक्षे० ५।४।४६
 ४४३ अतिघेर्म्यः ५।४।२६
 ७९ अतिरतिक्रमणे च १।४।९५
 ४२६ अतिशायने तमविष्टनौ ५।३।५५
 ४५५ अतोः शुनः ५।४।९६
 ५४९ अतेरकृत्यपदे ६।२।१९१
 ४८७ अतो गुणे ६।१।२७
 ६७४ अतो दीर्घो यजि ७।३।१०१
 ६०८ अतो भिस् ऐस् ७।१।९
 ६१० अतोऽम् ७।१।२४
 ६४५ अतो येय० ७।२।८०
 ४९० अतोरोरप्लुतादप्लुते ६।१।११३
 ५८३ अतो लोपः ६।४।४८
 ६२६ अतो ह्रान्तस्य ७।२।२
 ६२७ अतो हलादेर्लघोः ७।२।७
 ५९३ अतो हेः ६।४।१०९
 ८८ अत्यन्तसंयोगे च २।१।२९

पृष्ठाङ्काः

- १८ ६८५ अत्र लोपोऽभ्यासस्य ७।१।६८
 ७३८ अत्रानुनासिकः पूर्वस्य० ८।३।२
 १३८ अत्रिभृगुकुसवसिष्ठ० १।१।६२
 ५०७ अत्रसन्तस्य चाघातोः ६।१।१४
 ६९२ अत्रसुदुस्वरमयस्य० ७।१।९६
 ६७४ अदः सर्वेषाम् ७।३।१००
 ६०७ अदभ्यस्तात् ७।३।४
 २३ अदर्शन लोपः १।१।६०
 ६६१ अदस औ सुलोपश्च ७।३।१०७
 १० अदसो मात् १।१।१२
 ७३१ अदसोऽसेर्दादुदो म् ८।३।८०
 १४० अदिप्रभृतिभ्याः शप् २।४।४२
 ३०२ अदूरभवश्च ४।२।७०
 ७ अदेङ् गुणः १।१।२
 १३२ अदोजघिर्लपसिक्कि० २।४।३६
 १८० अदोऽनघे ३।३।६८
 ७६ अदोऽनुपदेशे १।४।७०
 ६१० अदृढतरादिभ्यः पञ्च० ७।१।१६
 ३६४ अङ्गि-सकृतम् ४।४।१३४
 ३९९ अङ्गधीनावहृन्धे ५।२।१३
 ७.७ अङ्ग शिरसी पदे ८।३।४७
 ४०६ अङ्गिकम् ५।२।७३
 १२१ अङ्गिकरणवाचिनश्च २।३।६८
 १०१ अङ्गिकरणवादिना च २।२।१३
 ४२४ अङ्गिकरणविचाले च २।३।४३
 २३६ अङ्गिकरणे चन्धः ३।४।४१
 १३९ अङ्गिकरणे शोतेः ३।२।१५
 ११० अङ्गिकरणैतावन्धे च २।४।१५
 ३३१ अङ्गिकृत्य कृते अन्धे ४।३।८७
 ७९ अङ्गिपरी अनर्थकौ १।४।१३
 ८० अङ्गिरीश्वरे १।४।९७
 ७० अङ्गिशोऽस्यास्तां कर्म १।४।४६

पृष्ठाङ्काः

- ११८ अधीगर्धद्वेष्टां कर्मणि २।३।२२
 २२७ अधीष्टे च ३।३।१६६
 ४२० अधुना २।३।१७
 ५३ अधेः प्रसङ्गे १।३।३३
 ५४८ अधेक्ष्यस्थियम् ६।२।१८८
 १२५ अध्ययनतोऽविमृष्ट्या० २।४।५
 ३०२ अध्यर्द्धपूर्वाद्दिशोर्लु० ५।१।२८
 २१८ अध्यायन्यायोदाव० २।३।३२२
 ४०४ अध्यायानुवाकयोर्लुक् ५।२।६०
 ३५५ अध्यायिन्यदेशका० ४।४।७१
 २२८ अदधयेध्वेवर्धः ४।३।६९
 ३९५ अध्वनो यत्सी ५।२।१६
 ५१३ अध्वयुक्पाययोजातौ ६।२।१०
 १२४ अध्वयुक्तुरनपुसकम् २।४।४
 ६०४ अन् ६।४।१६७
 ३५६ अन् उपघालोपिनो० ४।३।२८
 ६२४ अन्तह्सी ७।३।९३
 ७६९ अनधि च ८।३।४७
 ४३८ अनत्यन्तगतौ कात् ५।४।४
 ७७ अनत्याधान उरसि० १।४।७५
 १८७ अनघतने लङ् ३।२।१११
 २०१ अनघतने लुट् ३।३।१५
 ४२१ अनघतनेर्हिकन्यत० ५।३।२१
 ४४२ अनन्तावसथेतिह० ५।४।२३
 ७३६ अनन्यस्यापि प्रश्ना० ८।२।१०५
 १०८ अनभिहिते २।३।३
 २२३ अनवकृतधर्मपर्ययो० ३।३।१४५
 ४५७ अनश्च ५।४।१०८
 ४५६ अनसन्तादपुसका० ५।४।१०३
 ६५२ अनाप्यकाः ७।२।११२
 २२४ अनिगमोऽङ्गतां व० ६।२।५२
 ७६४ अनितेः ८।३।१९

• शृष्टाङ्काः

- ५७९ अनिदितं हल उप० ६।४।२४
 ४३० अनुकशायाम् ५।३।७६
 ७५ अनुकरण चानितिप० १।४।६२
 ७०६ अनुकाभिकाभीक० २।२।७४
 ४५३ अनुगवमायामे २।४।८३
 ४४० अनुगादिनष्टक् ६।४।१३
 ३९५ अनुम्वलंगामी ५।२।१५
 ६९८ अनुशक्त सर्वमपादादी ८।१।१८
 ४६ अनुदात्तद्वित आत्म० १।३।१२
 ६९४ अनुदात्तं च ८।१।३
 ४९८ अनुदात्त पदमेक० ६।१।१५८
 ७३६ अनुदात्तं प्रशान्ता० ८।१।१०१
 ५०० अनुदात्तस्य च य० ६।१।१६१
 ४७८ अनुदात्तस्य चर्दुपध० ६।१।५९
 ९६ अनुदात्तादेरन् ४।२।४४
 ६४१ अनुदात्तादेश ४।३।१४०
 २०५ अनुदात्ते च ६।१।१९०
 ४२२ अनुदात्ते च कुधपरे ६।१।१२०
 १९२ अनुदात्तेतश्च हलादेः ३।२।१४९
 ५८१ अनुदात्तोपदेशव० ६।४।३७
 १४३ अनुदात्तो सुप्ति ३।१।४
 ५७७ अनुनासिकस्य क्रि० ६।४।१५
 ७३९ अनुनासिकात्परोऽनु० ८।३।४
 ३९४ अनुपदसर्वांश्चापानय० ६।१।९
 ४०९ अनुपद्यन्वेष्टा ५।२।९०
 ६० अनुपराभ्यां कृप्रः १।३।७९
 २९ अनुपसर्गाञ्जः १।३।७६
 ७२६ अनुपसर्गात्पुल्लक्ष्मीब० ५।२।५४
 २३ अनुपसर्गाद्वा १।३।४३
 १६८ अनुपसर्गांलिम्प० २।१।१३८
 २५३ अनुपसर्बनात् ४।१।१४
 ६९ अनुप्रतिपृगश्च १।४।४१

• शृष्टाङ्काः

- ३८० अनुप्रवचनादिम्प० ६।१।१११
 ३०० अनुप्राहणादिनिः ४।२।६२
 ८६ अनुर्यत्समया २।१।१५
 ७८ अनुलक्षणे १।४।४८
 १२४ अनुवादे चरणानाम् २।४।३
 ७२२ अनुविपर्यभिनिम्पः ८।३।४२
 ६५६ अनुशक्तिकादीनां च ७।३।२०
 ७७० अनुस्वारस्य यथि० ८।४।२८
 ६७३ अनुप्यानन्तर्ये वि० ४।१।१०४
 १०५ अनेकमस्य० २।२।७४
 १९ अनेकादितात्पर्यस्य १।१।७५
 ७१९ अनो नुद् ८।२।१६
 २५३ अनो बहुमीहे ४।१।१२
 ६४१ अनो भावकमेवचनः ६।२।१५०
 ५४ अनोरकर्मकात् १।३।४९
 २४८ अनोरप्रधानकनी० ६।२।२८९
 ४५५ अनोश्मायः सरसां० ६।४।९४
 १८० अनो कर्मणि ३।२।१००
 ७६४ अन्तः ८।४।२०
 ५३१ अन्तः ६।२।९२
 ५३९ अन्तः ६।२।१४३
 २४७ अन्तः ६।२।१७९
 ३२६ अन्तः पूर्तपदाहम् ४।३।६०
 १९ अन्तरं बहिर्यागोप० १।१।३६
 ७९४ अन्तरदेशे ८।४।२४
 ७९ अन्तरपरिमहे १।४।६६
 १०९ अन्तरान्तरेण युक्ते २।३।४
 २११ अन्तर्धनो देशे ३।३।७८
 ६७ अन्तर्धो येनादर्शन० १।४।२८
 ४५८ अन्तर्बहिर्भ्यां च० २।१।११७
 २५७ अन्तर्धापतिवर्तोर्नुक् ४।३।२२
 २४७ अन्तश्च ६।२।१८०

उत्तर:

२०१ अन्तश्च तथै युगपद् ६।१।२००
१७६ अन्तात्यन्ताच्चदूरं ३।२।१४८
४८४ अन्तादिवज्ज ६।१।८६
४२७ अन्तिकवाद्योर्नदं ५।३।६३
२०१ अन्तोवाताहुत्तरं ६।१।१६९
५०९ अन्तोऽव्यत्यस ६।१।२२०
५२९ अन्त्यात्पूर्वं वल्लभः ६।२।८३
३५७ अन्त्याप्यः ४।१।२५
९० अन्तेन व्यञ्जनम् २।१।३४
२५८ अन्यतो हीन ४।१।४०
२३४ अन्यपैवकथमित्यसु ३।४।२०
८० अन्यपदार्थे च सहा ० २।१।२१
११४ अन्यारादितरं दि० २।३।२९
१९७ अन्येभ्योऽपि दृश्यते ३।२।१७८
२९९ अन्येभ्योऽपि दृश्यते ३।३।१३०
१८१ अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ३।२।७५
५७३ अन्येषामपि दृश्यते ६।३।१३७
१८५ अन्येष्वपि दृश्यते ३।२।१०१
२४१ अन्वचानुलोपे ३।१।६४
४५३ अन्वयतताग्रहणं ५।४।८१
४७७ अपगुरोर्गमुलि ६।१।५३
२११ अपघनोऽश्म ३।२।८१
६३५ अपचितश्च ७।२।३०
२८४ अपत्य पौत्रप्रभृति ४।१।१६२
१३० अपथ नपुंसकम् २।४।३०
३१५ अपदाती साहवाद् ४।२।१३५
३७४८ अपदान्तरस्य मूर्धन्यः ८।३।५५
८६ अपपरित्रिहिरश्च ० २।१।१२
७८ अपपरी चर्जने १।४।८८
३४८ अपमित्यवाचिता ४।४।२१
३९६ अपरस्तरा क्रिया ० ६।१।१४४
२५५ अपरिमाणविस्ताचि ० ४।१।२२

प्रमाणः

६३५ अपरिहृता० ७१२१२
 १८८ अपरोक्षे च ३२१११९
 १०९ अपवर्गो नृतीया २१३६
 ४९० अपस्करो रथाद्धम् ६१११२९
 ४८४ अपस्पृधेयामानुशुरा० ६११३१
 ५३ अपह्वये ज्ञः १३३४४
 ५४८ अपाच ६१२१८६
 ४९५ अपाचवृष्णाच्छु० ६१११४२
 ४४५ अपादाने आहीयरहोः ५४१४५
 ११४ अपादाने पञ्चमी २१३२८
 २३८ अपादाने परीप्तायाम् ३१३५२
 ५९ अपाहृदः १३१०३
 ८० अपिः पदार्थसमाच० ११४९६
 २८० अपूर्वपदादन्यतर० ४१११४०
 ३६ अपृक्त एकादशपयः ११२१४१
 १७७ अपे क्लेशतमसोः ३१२१५०
 १९२ अपे च लघः ३१२३४४
 ९० अपेतापोढमुच्चयति० २११३८
 २३३ अपोतप्रपात्रप्लुम्यां घः ४१२१७
 ६८४ अपो भिः ७११४८
 ५७८ अप्वन्तृष्टरश्चन्तृने० ६११११
 ४५८ अप्वरुणीप्रमाण्यो ५४१११६
 २१४ अ प्रत्ययात् ३१११०२
 ४९३ अप्लुतवदुपस्थिते ६१११२९
 ६६५ अभावितपुरकाच्च ७१३४८
 ३३१ अभिजनश्च ४१११९०
 ४१७ अभिजिद्विदृष्ट० ५१३११८
 १८० अभिज्ञावचने लृट् ३१२११२
 ७० अभिनिविदाश्च ९१४१७
 ३६१ अभिनिष्कामतिदा० ४१३१८६
 ७५४ अभिनिस्तनः० ८१३१८६

गृह्यार्हाः

- ६० क्षमिप्रत्यतिभ्यः क्षिपः १।३।८०
 ७९ क्षमिरभागे १।३।९१
 ०६ क्षमिषिधौ भाव इनुण् ३।३।४४
 ४७ क्षमिषिधौ सपदा च ५।४।५३
 ४६ क्षभूततद्भाविंकृग्वस्तियोने
 सपद्यक्तारि त्वि १।३।५०
 ४८ क्षमेमुंखम् ६।२।३८५
 ३४ क्षमेश्चाविदूर्ये ७।१।२५
 ९६ क्षम्यमित्राच्छ च १।२।१७
 ७४ क्षम्यस्तस्य च ६।१।३३
 ०५ क्षम्यस्तानामादिः ६।१।१८९
 ८८ क्षम्यासस्यासवर्णे ६।१।७८
 ६६ क्षम्यासाञ्च ७।३।५५
 ७० क्षम्यासे चर्च ८।४।५४
 ५१ क्षम्युत्सादपाप्रजनं ३।१।४२
 ७७ क्षमनुष्यकर्तृके च १।२।५३
 ३० क्षमहस्त्य नगरेऽनु ६।२।८९
 २४ क्षमाधस्यदन्यतरं ३।१।१९२
 २१ क्षमावास्याया वा ४।३।३०
 ८९ क्षमि पूर्वं ६।१।१०७
 १० क्षमु च च्छन्दसि ५।४।१२
 १९ क्षमूर्धनस्तकात्त्वा ० ६।३।१२
 २३ क्षमैवाव्ययेन २।१।२०
 १४ क्षमो मश् ७।१।४०
 १९ क्षमरूपधरवर्तियुभयं ८।२।७०
 १६ क्षम्वान्नगोभूमिसं ८।३।९७
 १५ क्षम्वार्यनघोर्हस्व ७।३।१०७
 १५ क्षम सतुर्द्धौ ७।१।९३
 १६ क्षयः शूलदण्डाजिनां ५।२।७६
 ० क्षयह् यि द्विति ७।४।२३
 १५ क्षयन च ८।४।२५
 १६ क्षयस्मयादीनि च्छं १।१।२०

गृह्यार्हाः

- ६८४ क्षयामन्तात्वाप्येत्वि ० ६।४।५५
 ३१४ क्षययान्मनुष्ये ४।२।१२९
 ५३२ क्षरिणौदपूर्वं च ६।२।१००
 ५६३ क्षरुर्द्विपदजन्तस्य मुं ६।३।६७
 ४४७ क्षरुर्ननश्चक्षुश्चेतोरे ० ५।४।५१
 ६८९ क्षर्तिविपर्योश्च ७।४।७७
 १९८ क्षर्तिल्लघूसूदनसं ३।२।१८४
 ६६१ क्षर्तिहीनरीरिक्तं ० ७।३।३६
 ३७ क्षर्यदधत्तुरमत्यय ० १।२।४६
 २२२ क्षर्ये ६।२।४४
 ५६८ क्षर्ये विभाषा ६।३।१००
 ६३४ क्षर्देः सनिविभ्यः ७।१।२४
 ९८ क्षर्ये नपुसकम् २।२।२
 १३० क्षर्जर्चाः पुंसि च २।४।३३
 ४५६ क्षर्जर्चा ६।४।१००
 ६२९ क्षर्जोत्परिमाणस्य पृ० ७।३।२६
 ३१८ क्षर्जोद्यत् ४।३।४
 ५३० क्षर्मेचादयं द्वयस्य च्छ ६।२।९०
 १६१ क्षर्य स्वामिवैश्ययो ३।१।१०३
 ५९७ क्षर्वणस्त्यावनजं ६।४।१२०
 ४१६ क्षर्य आदिग्योऽच् ५।२।१२७
 १७१ क्षर्यः ३।२।१२
 १९० क्षर्यं प्रशमायास् ३।१।१३३
 २२७ क्षर्यं कृत्यतृचश्च ३।३।१६९
 १८१ क्षलकृन्निराहं ३।२।१३६
 २३२ क्षलखल्वोः प्रतिपे ० ३।४।१८
 ५५१ क्षलगुतरपदे ६।३।१
 १९ क्षलोऽन्त्यस्य १।१।५२
 २४ क्षलोऽन्त्यात्पूर्वं उपधा १।१।६५
 ४६१ क्षलपाख्यायाम् ५।४।१३६
 १०७ क्षलपात्तरम् २।२।३४
 ४३२ क्षल्ये ५।३।८५

ब्राह्मः

- ३ अस्तिस्त्रिचोऽपुक्ते ७३१९६
 ५ अस्तेर्भू २११५२
 ११ अस्थिद्विसवय्व्यं ७११७५
 १० अस्मदो द्वयोश्च ११२५९
 १ अस्मद्युत्तम ११११०७
 ९ अस्मायामेधास्त ९१२१२१
 १ अस्व च्यौ ७११२२
 ९ अत्यतिवृषोः क्रिया ३११५७
 ३ अत्यतिवृत्तिव्याति ३११५२
 ० अत्यतेत्युक् ७१११७
 २ अस्मान्पूर्वपदाद्वा ४११५३
 ३ अहस्सर्वरुदेशस्तरया ५११८७
 ८ अहशुभमोर्मुत् ५१११४०
 ९ अहन् ८१२६८
 ३ अहीने द्वितीया ६१२४७
 ८ अहेतित्रिनियो च ८११६१
 ४ अहो च ८११४०
 ९ अहृष्टलोरेव ६१११४५
 १ अहोऽदन्तात् ८११७
 ४ अहोऽह एतेभ्यः ५११८८
 आकडारादेका सज्ञा ११११
 ७ आकर्पात् एल् ४११९
 ५ आकर्पादिभ्यः कन् ५१२६४
 ८ आकालिकृढाद्यन्त २११११४
 १ आक्रान्दादृष्ट ४११३८
 ३ आक्रोशे च ६१११५८
 ६ आक्रोशे नन्यनि. ३११११२
 ७ आक्रोशे वन्योर्महः ३११४५
 १० आ क्रैस्तच्छील ३१११३४
 ७ आर्यातोपयोगे १११२९
 ११ आगवीन २१२१४
 १२ आगस्थकौगिडन्य २११७०

शृङ्गाः

- २९२ आमहायप्यश्चत्थाहृक् ४१२१२
 ५२ आड उद्गमने ११३४०
 ६७४ आडि चाप ७१११०९
 १७१ आडि ताच्छीत्ये ३१२११
 २१० आडि युद्धे ३१३७३
 ४७ आडो दोऽनास्यविह ११३१०
 ६७७ आडो नाऽसियाम् ७१३१२०
 ४९३ आडोऽनुनासिक ६१११२६
 ४९ आडो यमहन ११३१२८
 ६१८ आडो मि ७११६५
 ८५ आड्मर्यादाभिर्विध्योः २१११३३
 ७८ आड मर्यादावचने १११८६
 ४६२ आडमाडोश्च ६११७४
 ३८९ आ च त्यात् ५१११२०
 ५९१ आ च हौ ६११११७
 २३२ आचार्योपसर्जन ६१२१०४
 ५१६ आचार्योपसर्जनश्च ६१२३६
 ६२१ आच्छीनघोर्मु ७११८०
 ६१५ आज्ञातेरसुक् ७११५०
 ५११ आज्ञायिनि च ६१३५
 ४८६ आटश्च ६११९०
 ५८७ आटजादीनाम् ६११७२
 २४५ आहुतमस्य विच ३१११२
 ३५७ आहकाचितपात्रा २११५३
 १७८ आह्यसुभगरधूल ३१२५६
 ६७६ आण नद्या. ७१३१२
 २४६ आत मे ३११९५
 ६१२ आत नौ णलः ७११३४
 २४८ आत. ३११११०
 १६८ आतश्चोपसर्गे ३१११३६
 २१५ आतश्चोपसर्गे ३१११०६
 ६४६ आतो दितः ७११८१

पृष्ठाङ्काः

- ७३८ आतोऽटि नित्यम् ८।३।३
 ५९८ आतो धातोः ६।१।१४०
 १७० आतोऽनुपसर्गं कः ३।२।३
 १८१ आतो मनिद्रकनि० ३।२।७४
 ६६१ आतो युक् चिण् ७।३।३३
 २१९ आतो युच् ३।३।१२२
 ५८६ आतो लोप इटि च ६।१।६४
 ५५१ आत्मनश्च पूरणे ६।३।६
 ६०३ आत्मनेपदेष्वनतः ६।१।५
 १३४ आत्मनेपदेष्वन्यतः २।१।४४
 १५३ आत्मनेपदेष्वन्यतरं ३।१।४
 ३६८ आत्मन्विश्वजन० २।१।९
 १२३ आत्ममाने रश्च ३।२।८३
 ६०४ आत्मान्वातौ खे ६।१।१६९
 ३४० आथर्वगिकस्येकलोपश्च ४।३।१३३
 ७५ आद्रानादरयोः स० १।१।६३
 ६६५ आदाचार्याणाम् ७।३।४६
 ५१० आदिः प्रत्येनसिः ६।२।२७
 ५०५ आदिः निचोन्य० ६।१।१८७
 २४२ आदिकर्मणि. क्तः क० २।१।११
 ६३२ आदितश्च ७।२।१६
 २६ आदिरन्त्येन सहेता १।१।७१
 २२६ आदिरुदात्तः ६।२।६४
 ४४ आदिजिडुहवः १।३।५
 ५०६ आदिर्गुण्यन्यतः ६।१।१९४
 ५३६ आदिश्चिह्णादीनाम् ६।२।२२५
 १४६ आहगमहनजनः ३।२।१७१
 १९ आदेः परस्य १।१।१४
 ४७६ आदेच उपदेरोऽदिति १।१।४२
 ७४९ आदेशप्रत्ययोः ८।३।५९
 ४८५ आद्गुणः ६।१।८७
 ११ आद्यन्तवर्देकस्मिन् १।१।२१

पृष्ठाङ्काः

- १७ आद्यन्तौ टकितौ १।१।४६
 २३५ आद्युदात्त द्वयरङ्गन्व० ६।२।११९
 १४२ आद्युदात्तश्च ३।१।३
 ७० आधारोऽधिकरणम् १।१।४५
 ५५४ आनदृतो द्वन्द्वे ६।२।२५
 १६५ आनाय्योऽनित्ये ३।१।१२७
 ७६३ आनि छोट् ८।१।१६
 ६४५ आने मुक् ७।३।८२
 ५५९ आन्महनः समाना० ६।२।४६
 ६०१ आपत्यस्य च तद्धि० ६।१।१९६
 ४९१ आपो जुषाणो वृ० ६।१।१८
 ६७९ आपोऽन्यतरस्याम् ७।१।१२
 ६८५ आप्पृथगमीव ७।१।५
 ३३४ आप्रपद प्राप्नोति ५।२।८
 ६९६ आप्राधे च ८।१।१०
 ६३३ आभीक्ष्ण्ये णमुल् च ३।१।२२
 ७०७ आम एकान्तरमाम० ८।१।५५
 १४१ आमः २।१।८१
 ६९९ आमन्त्रितस्य च ६।१।१९७
 ५०६ आमन्त्रितस्य च
 ७११ आमन्त्रितस्य पूर्व० ८।१।७२
 ६१६ आनि सर्वनाम्नः सुट् ७।१।२
 २४५ आमेतः ३।१।९०
 ५६ आम्रप्रत्ययवक्तृजोऽनु० १।३।६३
 ७३५ आन्नेदित भत्त्वेन ७।२।९५
 ६०६ आयनेयीनीयियः कड० ७।१।२
 १४९ आयादय आर्धधातु० ३।१।३१
 ११६ आयुक्कुशलाभ्यां० २।३।४०
 ३३२ आयुधजीविभ्यरङ्गः ४।३।९१
 ४३६ आयुधजीविसवा० ५।३।११४
 ४४७ आयुधाच्च च ४।१।१४
 २०९ आरुदीचाम् ४।१।३०

ङ्का

- ८ आर्द्धधातुक शेष ३।४।११४
 ६ आर्द्धधातुकस्पेदवला० ७।२।३५
 ३ आर्द्धधातुके ६।४।४६
 २ आर्द्धधातुके २।४।३५
 ५ आर्यो ब्राह्मणकुमा० ६।२।५८
 १ आर्हादगोपुच्छसरवा० ५।१।१९
 ६ आलजाटची बह्नु० ५।२।१२६
 ६ आवटवाच ४।१।७५
 ७ आवश्यकाधमर्ण्यं ३।३।१७०
 ६ धावसथात् छल् ४।४।७४
 ६ आशसाया भूतवच ३।३।१३२
 ० आशसावचने लिङ् ३।३।१३४
 ६ आशङ्काबाधने द्वीय० ६।२।२१
 ८ आशित कर्ता ६।१।२०७
 ६ आशिते भुव करण० २।३।४५
 २ आशिपि च ३।१।१५०
 ६ आशिपि नाथ २।४।५५
 ८ आशिपि लिङ्लोटौ ३।३।१७३
 ७ आशिपि हन ३।२।४९
 ६ आश्चर्यमनित्ये ६।१।१७४
 ३ आश्वयुज्या जुन ४।३।४५
 आसन्दीयदष्टीवच्च० ८।२।१२
 ५ आ सर्वनाम्न० ६।३।९१
 १ आसुयुवपरिपि० ३।१।१२६
 २ आस्पद प्रतिष्ठा० ६।१।१४६
 १ आहस्थ ८।३।३५
 ६ आहि च दूरे ५।३।३७
 १ आहो उताहो चानन्त० ८।१।४९
 १ इक काशे ६।३।१२३
 १ इक सुजि ६।३।१३४
 इको गुणवृद्धी १।१।३
 इकोऽचि विभक्तौ ७।१।७३

पृष्ठाङ्का

- २९ इको क्षल् १।२।९
 ४८३ इको यणचि ६।१।७७
 ५७२ इको चहेऽपीलो ६।३।१२१
 ४९३ इकोऽसर्वर्ण दाक० ६।१।१२७
 ५६२ इकोऽहस्वोऽङ्यो गा० ६।३।३१
 ५१० इगन्तकालकपालभ० ६।२।२९
 ३९१ इगन्ताच्च लघुपूर्वात् ५।१।१३१
 १६७ इगुपधनाप्रीकिर ३।१।१३५
 १७ इग्यण सप्रसारणम् १।१।४९
 १३४ इङश्च २।४।४८
 २०३ इङश्च ३।३।२१
 १९० इङ्धार्यो शत्रु० ३।२।१३०
 ५६३ इच्च एकाचोऽग्रयय० ६।३।६८
 ४६० इष्कर्मव्यतिहारे ५।४।१२७
 २१४ इच्छा ३।३।१०१
 २२६ इच्छार्येभ्यो विभा० ३।३।१६०
 २२५ इच्छार्येषु लिङ्लोटौ ३।३।१५७
 ७६६ इजादे सनुम ८।४।३२
 १५० इजादेश्च गुप्तमतोऽनृ० ३।१।३६
 १३७ इज प्राचाम् २।४।६०
 ३११ इजश्च ४।२।११२
 ७२२ इट ईटि ८।२।२८
 २४७ इटोऽत् ३।४।१०६
 ६३८ इट सनि वा ७।२।४१
 ६४३ इडत्यतिव्ययतीनाम् ७।२।६६
 ७४८ इडत्या वा ८।३।५४
 ७४५ इण च ८।३।३९
 ७५३ इण पीध्वलुङ्लिट्या० ८।३।७८
 १३४ इणो गा लुङि २।४।४५
 ९८९ इणो यण् ५।४।८१
 ७४९ इणको ८।३।५७
 १९५ इण्णशुनिसर्तिभ्य ३।२।१६३

पृष्ठाङ्काः

- ६३९ इग्निष्टायाम् ७२।७४
 ७२० इतराम्योऽपि हरयन्ते ५३।१४
 ४७ इतरेतराऽन्योऽन्योप० १।३।१६
 २४६ इतश्च ३।४।१००
 २४६ इतश्च लोपः परस्मैप० ३।४।९७
 २७८ इतश्चानिन्त्रः ४।१।१२२
 ६०३ इतोऽस्सर्वनामस्याने ७।१।८६
 २६४ इतो मनुष्यजाले ७।१।६६
 ११३ इत्यंभूतलक्षणे २।३।२१
 ५४१ इयंभूतेन कृतमि० ६।२।१४९
 ५६६ इदकिमोरीशकी ६।३।९०
 ६१५ इदन्तो मसि ७।१।४६
 ४१६ इदम इश ५।३।३
 ४२१ इदमस्यमुः ५।३।२४
 १३१ इदमोन्वादेशोऽशनु० २।४।३२
 ६६२ इदमो मः ७।२।१०८
 ४२० इदमो हिल् ५।३।१६
 ५२० इदमो हः ५।३।११
 ६१७ इदितो नुग्धातोः ७।१।५८
 ७४५ इदुदुपधस्य चाप्रत्यय० ८।३।४१
 ६७६ इदुङ्गयाम् ७।३।११८
 ६५२ इदोऽब् कुंसि ७।१।१११
 ३८ इद्रोण्याः १।२।५०
 ५९४ इहरिद्रस्य ६।४।११४
 ५५१ इद्वृद्धौ ६।३।२८
 ४६२ इनाः क्षियाम् ५।४।१५२
 ३९८ इनन्पिदधिकचि च ५।१।३३
 ६०३ इनण्यनपत्ये ६।४।१६४
 २९७ इनित्रकव्यचश्च ४।२।५१
 २६१ इन्द्रवरुणभवशर्वरु० ४।१।४९
 ४०९ इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमि० ५।२।३९

पृष्ठाङ्काः

- ४९२ इन्द्रे च नित्यम् ६।१।१२४
 २८ इन्धिभवतिभ्यां च १।२।६
 ५७६ इन्हन्तूपार्यङ्गां शौ ६।४।१३
 ५८८ हरयोरे ६।४।७६
 १५३ हरितो वा ३।१।२७
 ४३४ इवे प्रतिकृतौ ५।२।९६
 ६९९ इपुगमियमां लुः ७।३।७७
 ५६२ इष्टक्रेपीकाम् ६।३।६५
 ४०८ इष्टादिभ्यश्च ५।२।८८
 ६१५ इष्टीनमिति च ७।१।४८
 ६०३ इष्टस्य यिट् च ६।४।१५९
 ६६५ इसुसुक्तान्तात्कः ७।३।५१
 ७४६ इसुसोः सामर्थ्ये ५।३।४४
 ५९१ इस्मन्त्रन्किपु च ६।४।६४
 ६८१ ई प्राभ्योः ७।४।३१
 १६१ ई च लनः ३।१।१११
 ६९३ ई च गणः ७।४।९७
 ६२१ ई च द्विवचने ७।१।७७
 ६४५ ईडजनोर्ध्वे च ७।२।७८
 ५०८ ईडवन्दवृत्तसदुर्हा० ६।१।२१४
 ५५५ ईदमेः सोमवरुणयोः ६।३।२७
 ६४६ ईदासः ७।२।८३
 ११ ईदूतौ च सप्तमर्थे १।१।१९
 ९ ईदूदेद्विवचने प्रगृह्यम् १।१।११
 ५८६ ईयति ६।४।६५
 ४६५ ईयसश्च ६।४।१५५
 ५१० ईयत्याः ६।१।२२१
 ६४२ ईशः से ७।२।७७
 २३२ ईश्वरे तोसुक्तसुनौ ३।४।१३
 ९९ ईपदकृता २।२।७
 ५२४ ईपद्व्यतरस्याम् ६।२।५४
 ५६८ ईपदर्थे ६।३।१०२

पृष्ठाङ्काः

- शङ्काः ४२८ ईषदसमाप्तौ कल्पवृक्षे ॥ ५११६७
 = आर्द्धा ११८ ईषदसु सुपु वृक्षान् ॥ ३३११२६
 ६ आर्द्ध ५२४ ई हृदययोः ॥ ३११११३
 ३ आर्द्ध ४२३ ई ३ चाक्रवर्मणस्य ॥ ३१११३०
 १२ आर्द्ध ३६७ अगादिभ्यो यत् ॥ ५११२
 १५ आर्द्ध २५२ उगितश्च ॥ ३११६
 १९ आर्द्ध ५५९ उगितश्च ॥ ३११५५
 १६ आर्द्ध ६१९ उगितश्च सत्यनाम ॥ ७११८०
 ६ आर्द्ध १७५ उग्रपश्येरमदपाणिभ्यः ॥ ३११३७
 ७ आर्द्ध ३२ उच्चैरदात्त ॥ ३११२९
 १६ आर्द्ध ३४ उच्चैस्तरा वा वपट्कार ॥ ३११३५
 ६ आर्द्ध ११ उग्र ॥ ३१११७
 ७ आर्द्ध ७४२ उग्रि च पदे ॥ ८३१५१
 ६ आर्द्ध ७५० उग्रि च ॥ ३११३०
 ८ आर्द्ध ४९५ उग्रि च ॥ ६१११६०
 ६ आर्द्ध १९९ उग्रि च बहुलम् ॥ ३३११
 ९ आर्द्ध ५९३ उग्रि च प्रथया ॥ ६१११०६
 १ आर्द्ध २२४ उग्रि च समर्थयो ॥ ३३११२२
 ८ आर्द्ध ६७२ उग्रि च वृद्धिर्लुकि ह ॥ ७३१८९
 ७ आर्द्ध ४०० उग्रि च उन्मत्ता ॥ ५११८०
 ६ आर्द्ध ३०७ उग्रि च दिग्भ्यश्च ॥ ४१११०
 ३ आर्द्ध ४५४ उग्रि च काम्या च ॥ ५१११०
 ८ आर्द्ध ३८९ उग्रि च धेनाहृत च ॥ ५११७७
 ६ आर्द्ध १२३३ उग्रि च पदवृद्धौ सर्वं च ॥ ३१११०५
 १ आर्द्ध ६५५ उग्रि च पदस्य ॥ ३१११०
 २ आर्द्ध ५३३ उग्रि च पदादिः ॥ ३११११
 १ आर्द्ध ४५५ उग्रि च सुगर्वाश्च सत्यः ॥ ५१११८
 १ आर्द्ध ४२४ उग्रि च ॥ ५११३८
 १ आर्द्ध ७२३ उग्रि च धरणिनादा ॥ ५११३४
 १ ईक ६९१ उग्रि च ॥ ७११८८
 १ ईक २६८ उग्रि च दिग्भ्योऽन् ॥ ३११२७
 १ ईक ५९८ उग्रि च ॥ ६११३९
 १ ईक १८८

पृष्ठाङ्काः

- ७५० उग्रि च स्वास्तमोः पूर्व ॥ ८११६९
 ५६१ उग्रि च स्यात् ॥ ६११५६
 २३१ उग्रि च केवले ॥ ६११९६
 ३०२ उग्रि च विप्रा ॥ ४११०४
 २१८ उग्रि च सुपु ॥ ३३११२३
 ७१८ उग्रि च सुपु ॥ ८११३३
 ४०५ उग्रि च सुपु ॥ ७११६७
 ५३३ उग्रि च सुपु ॥ ६११०७
 ७५ उग्रि च सुपु ॥ ३११३३
 २९१ उग्रि च सुपु ॥ ४१११९
 २०२ उग्रि च सुपु ॥ ६१११७४
 ३५ उग्रि च सुपु ॥ ३११४०
 ७१६ उग्रि च सुपु ॥ ८११४
 २७२ उग्रि च सुपु ॥ ८११५६
 १०४ उग्रि च सुपु ॥ ३११३१
 २०५ उग्रि च सुपु ॥ ३३१३९
 ६५१ उग्रि च सुपु ॥ ७१११६
 ४०७ उग्रि च सुपु ॥ ३३१४९
 २८४ उग्रि च सुपु ॥ ४१११७
 ६४४ उग्रि च सुपु ॥ ७११४६
 २३ उग्रि च सुपु ॥ ३१११३
 २३२ उग्रि च सुपु ॥ ३१११९
 ३१० उग्रि च सुपु ॥ ४१११०६
 ३१ उग्रि च सुपु ॥ ३११२९
 ४८ उग्रि च सुपु ॥ ३३१२४
 ६२५ उग्रि च सुपु ॥ ७१११०२
 २११ उग्रि च सुपु ॥ ३३१८०
 ४६३ उग्रि च सुपु ॥ ५१११७८
 ७९ उग्रि च सुपु ॥ ३३१२७
 २०४ उग्रि च सुपु ॥ ३३१२९
 ३३९ उग्रि च सुपु ॥ ३३१४९
 २१२ उग्रि च सुपु ॥ ३३१५५

॥ पृष्ठाङ्काः

- ६३३ उपजानूपकणौ० ४३१४०
 ३३७ उपजाते ४३१११
 १२८ उपक्षोपक्रम तद्व्या० २१४२१
 २३१ उपदशस्तृतीयायाम् ३१४१७
 ४४ उपदेशोऽचनुनासिक० १३१२
 ६४२ उपदेशोजयत ७२१६२
 ७३१ उपधाया च ८२१७८
 ६२५ उपधायाश्च ७१११०१
 १०३ उपपदमतिङ् २२११९
 ५२ उपपराभ्याम् १३३३९
 ५२८ उपमान शब्दार्थ० ६२१८०
 ४६२ उपमानाच्च ७१११३७
 ४५५ उपमानादप्रागिपु ५१११७
 १४४ उपमानादाचारे ३१११०
 ९४ उपमानानि सामान्य० २११५५
 २३७ उपमाने कर्मणि च ३११४१
 ९४ उपमित व्याघ्रादिभि २११५६
 ७३६ उपरिष्विदासीदि० ८२११०२
 ६९५ उपर्यध्यधस सामीप्ये ८११७
 ४२२ उपर्युपरिष्ठात् ५३३३१
 २३१ उपसवादाशङ्कयोश्च ३१४१८
 ७५४ उपसर्गप्रादुर्भ्यामि० ८३१८७
 ७०४ उपसर्गव्यपेक्ष च ८११३८
 ५०३ उपसर्गस्य घञ्प्रम० ६२११२२
 ७२० उपसर्गान्यायती ८२११
 ७४ उपसर्गा क्रियायोगे १४११९
 ६५९ उपसर्गाश्च ५११११९
 ३८८ उपसर्गाच्छन्दसि० ५११११८
 ६१८ उपसर्गात्तत्त्वमो ७११७१
 ७५० उपसर्गात्सुनोतिसुच० ८३१६५
 ५४, उपसर्गात्स्वाङ्गं ध्रु० ६२११७७
 ४५३ उपसर्गाद्वचन ५१११८५

पृष्ठाङ्का

- ७६३ उपसर्गादसमासे० ८१११४
 ४८६ उपसर्गादिति धातौ ६११९१
 ६८० उपसर्गाद्ध्रस्व ऊहते ७११२३
 ७६५ उपसर्गाद्बहुलम् ८१११८
 २१३ उपसर्गं धो किं ३१३१२
 १८५ उपसर्गं च सजायाम् ३१११९
 २०९ उपसर्गोऽद् ३३१५९
 २०३ उपसर्गो ह्य ३३१२२
 १०६ उपसर्जन पूर्वम् २११३०
 १६१ उपसर्गोक्ताख्या प्र० ३१११०४
 ६० उपाच्च ३२१८४
 ७६ उपाज्जम्वाजे १११७३
 ४९५ उपाप्रतिघटनवैकृत० ६१११३९
 ६१८ उपाप्रशसयाम् ७११६६
 ५४९ उपादुद्गजजितनम० ६२११९४
 ५५ उपायम् स्वकरणे १३१५६
 ३९८ उपादिभ्या व्यकन्ता० ५३३३९४
 ४९ उपात्तम्प्रक्रमे १३३२५
 ७० उपान्वध्याङ्स्वस १११४८
 १८६ उपेयिवानताश्चात्त० ३२११०९
 ५०९ उपोत्तम रिति ६११२१७
 ७८ उपोऽधिके च १११८७
 ३२३ उत्ते च ४३१४४
 ७३९ उभययर्षु ८३१८
 १२१ उभयप्राप्ती कर्मणि ६३१८
 ४०१ उभानुदात्तो नित्यम् ५२१४४
 ४६७ उभे अन्यस्तम् ६१२५
 ५३८ उभे वनरवत्यादिपु० ६२११४०
 ७३४ उभौ साभ्यासरय ८११२१
 ३४४ उभोर्णयोर्वा ३३३१५८
 ४६४ उर प्रवृत्तिभ्यः क् ५१११५१

पृष्ठाङ्काः	
८ आर्द्रया	१९ उरण् रपरः १।१।५१
६ आर्द्रय	६८८ उरत् ७।१।६६
३ आर्द्रय	३५९ उरसोऽण् च ४।१।९४
२ आर्द्रय	३३७ उरसो यच्च ४।३।११४
५ आर्यो	६७८ उच्यत् ७।१।७
११ आर्द्रा	२९ उश्च १।२।१२ ।
६ आटज	१५० उपविद्वाजगृम्यो ३।१।४०
६ आचट	५५५ उपासोपसः ६।३।३१
७ आचर	५२१ उप्पूः सादिवाग्न्योः ६।२।४०
३।६ आचस	३४३ उप्पाद् वुञ् ४।३।५७
६ आचारं	४८७ उत्स्यपदान्तात् ६।१।९६
१० आशा	११ ऊँ १।१।१८
१।६ आशा	३२ ऊकालोऽस्तस्वदीर्घं १।२।२७
३।८ आशि	२६४ ऊडूतः ४।१।६६
३।६ आशि	५०१ ऊडिदम्पदाघण्टुनैः ६।१।१७१
१।९ आशि	२१३ अतिपूतिजृतिताति० ३।३।९७
१।६ आशि	५६८ ऊदनोर्देशे ६।३।९८
६।८ आशि	५९० ऊदुपघाया गौहः ६।४।८९
५७ आदि	४६१ ऊधसोऽनङ् ५।४।१३१
५६ आश	५४२ ऊनार्थकलहृत्ती० ६।८।१४३
३३ आश	२६५ ऊरुत्तरपदादौपम्ये ४।१।६९
१० आस	४१५ उणोया युस् ५।२।१२३
१।६ आ १	६७२ उणोतेर्विभाषा ७।३।९०
१५ आसु	६२७ उणोतेर्विभाषा ७।२।६
१२ आस	४६१ ऊर्वादिभाषा ५।४।१३०
१ आह	२३६ ऊर्ध्वं शुपिपूरोः ३।४।४४
१ आति	७४ ऊर्वादिचिडचश्च १।४।६१
३।६ आह	४१२ ऊपसुपिमुष्कमधो० ५।२।१०७
४।६ इकः	४५१ ऊक्पूरब्धपथामानचे २।४।७४
६ इकः	५६१ ऊक्चः शो ६।३।५५
१ इको	५७३ ऊक्चि तुनुधमन्तुत० ६।२।१३३
१ इको	६७९ ऊक्च्यतान् ७।४।११

पृष्ठाङ्काः	
७२७ अणमाधमर्ण्ये	८।२।६०
४९० अत उत्	६।१।१११
६९१ अतश्च	७।४।९२
६३८ अतश्च संयोगादेः	७।२।४३
६७८ अतश्च संयोगादेर्गुणः	७।४।१०
४६५ अतरक्षुन्दसि	५।४।१५८
३२९ अतष्टन्	४।३।७८
१४९ अतेरीयद्	३।१।२९
६७५ अतो विसर्वनाम०	७।३।११०
३५२ अतोऽण्	४।४।४९
६४२ अतो भारद्वाजस्य	७।२।६३
३८६ अतोरण्	५।१।१०४
५५४ अतो वियायोनिस्त०	६।३।२३
४९३ अत्यकः	६।१।१२८
१७९ अतिविन्दस्त्रग्दिगु०	३।२।५६
६०५ अत्यवासाव्यवा०	६।४।१७५
१६२ अदुपघाच्चवल्गुवि०	३।१।१५०
६२३ अदुशानस्पृशसोऽने०	७।१।१९४
६८० अदशोऽडि गुणः	७।४।१६
६४४ अद्वनोः स्वे	७।२।७०
२५१ अन्नेग्यो ह्रीप्	४।१।५
३७० अणभोपानहोर्न्यः	५।१।१४
२७६ अण्यन्धकवृष्णिक्तु०	४।१।११४
१६५ अहलोर्ण्यत्	३।१।१२४
६२५ अत इद्वातोः	७।१।१००
२०८ अदोरप्	३।३।५७
४८४ एकः पूर्वपरयोः	६।१।७५
७१४ एकगोपूर्वाटनि०	५।२।११८
५६२ एकतदिते च	६।३।६२
३५६ एकधुराष्टलुक्च	४।४।७९
६९६ एकं बहुव्रीहिवत्	८।१।९
११८ एकवचनं संबुद्धिः	२।३।४९

पृष्ठाङ्काः

- ६१२ एकवचनस्य च ७।१।३२
 ३६ एकविभक्ति चापूर्व १।२।४४
 ३३६ एकशालायाष्टज ६।३।१०९
 ३३ एकश्रुति दूरात्संजुद्धौ १।२।३३
 ४४१ एकस्य सकृच्च ५।४।१९
 ६६१ एकहलादौ पूरयित ६।३।६९
 ६२८ एकाच्च उपदेशेनानु ७।२।१०
 ४६५ एकाचो द्वे प्रथमस्य ६।१।१
 ७२३ एकाचो वशो भयं ८।२।३७
 ४३३ एकाच्च प्राचाम् ५।३।९४
 ७६२ एकाजुत्तपदे णः ८।१।१२
 ४२६ एकादाकिनिच्चास ५।३।५२
 ५६४ एकादिश्रैकस्य चाहुक् ६।४।०६
 ७१६ एकादेश उदात्तेनोदात्तः ८।२।५
 ४२४ एकाद्धो ध्यमुजान्य ५।३।४४
 ७०९ एकान्याभ्यां समर्था ८।१।६५
 २७१ एको गोत्रे ४।१।९३
 ४९० एङः पदान्तादति ६।१।१०९
 ४८७ एङि पररूपम् ६।१।९४
 २७ एङ् प्राचां देशे १।१।७१
 ४८१ एङ्स्वात्सबुद्धेः ६।१।६९
 १८ एच ह्यघ्रस्वादेशे १।१।४८
 ७३७ एचोऽप्रगृह्यस्या ८।२।१०७
 ४८३ एचोऽयवायावः ६।१।७८
 १७४ एजेः खश् ३।२।२८
 ३४४ एण्या हञ् ४।३।१५९
 १०३२ एत ईद्वहुवचने ८।२।८१
 २४५ एत ऐ ३।१।९३
 ४९४ एतत्तदोः सुलोपो ६।१।१३२
 १३१ एतद्व्यतसोव्यतसौ २।४।३२
 ४१९ एतदोऽश् ५।३।५
 ७५६ एति सञ्ज्ञायामगात् ८।३।९९

पृष्ठाङ्काः

- १६२ एतिस्तुशास्त्वृद्धु ३।१।१०९
 ४१९ एतेतौ रथोः ५।३।४
 ६८० एतेलिङि ७।४।२४
 ४८५ एत्येधत्यृत्सु ६।१।२९
 ४२५ एधाच्च ५।३।४६
 ११५ एनपा द्वितीया २।३।३१
 ४२३ एनवन्वत्तरस्यामदूरे ५।३।३५
 २०८ एरच् ३।३।५६
 ५८९ एरनेकाचोऽसंयोग ६।४।८२
 २४५ एरु ३।४।८६
 ५८७ एलिङि ६।४।६७
 ७०५ एहि मन्ये प्रहासे लुट् ८।१।४६
 ३८७ ऐकागारिक् चौरि ६।१।११३
 ३०९ ऐपमोह्यसोऽन्य ४।२।१०५
 ६८९ ओः पुण्यपरे ७।४।८०
 ५८९ ओः सुपि ६।४।८३
 ६६८ ओक उचः के ७।३।६४
 ३४४ ओजः सहोऽम्मसा ४।४।२७
 ८९१ ओजःसहोऽम्मस्तमस ६।३।३
 ३६४ ओजसोऽहनि यत्तौ ४।१।१३०
 १० ओत् १।१।१५
 ६६९ ओतः रयति ७।३।७१
 ७४२ ओतो गार्ग्यस्य ८।३।२०
 ७२५ ओदितश्च ८।२।४५
 ७३३ ओमग्यादाने ८।२।८७
 ४८७ ओमाहोश्च २।१।९५
 ३०२ ओरब् ४।२।७१
 ३४१ ओरब् ४।३।१३२
 १६५ ओरावरयके ३।१।१२५
 ६०० ओर्गुणः ६।४।२४६
 ३१२ ओर्दशे टञ् ४।२।११९
 ४४४ ओपधेरजातौ ५।४।३७

पृष्ठाङ्का

७	५७३ लोपधेश विभक्ता० ६।३।१३२
१ आर्द्धप	६०४ औसि च ७।३।१०४
२ आर्द्धव	६०५ औसमनपये ६।४।१०३
३ आर्द्धध	६०२ औह आप ७।१।१८
४ आर्द्धध	६०६ औत् ७।३।१२८
५ आर्यो	४८६ औतोऽग्नसो ६।१।६३
१ आर्हादि	७४८ व करत्करतिष्ठ० ८।३।५०
१६ आलज	४१८ वशभ्या यमयुस्ति० ५।२।१३८
६ आवट	५३५ कसमन्थशूर्पपाय्य० ६।२।१२२
१७ आवर	३७२ कसाट्टिठ् ५।१।२२
१६ आवस	३४५ कसीयपरशब्दयो० ४।३।१६८
१ आशर	४६३ ककुदस्यावस्थाया० ५।४।१४६
० आशर	३१३ कच्छाप्रिवक्त्र० ४।३।१२६
न६ आशर	३५५ कच्छादिभ्यश्च ४।२।१३३
१८ आशि	३३५ कठचरकालुक् ४।३।१०७
न६ आशि	३५६ कठिनान्तप्रस्तारस ४।४।७२
नौ९ आशि	३८० कट्टरदक्षिणाच्छ च २।१।९
१६ आशि	१०८ कडारा कर्मधारये २।२।३८
८ आशि	७५ कणेमनसीध्रद्वामती० १।४।६६
य७ आशि	५३४ कण्ठपृष्ठीवावह च ६।२।१४४
ये ६ आश	१४८ कण्ठनादिभ्यो यक् ३।१।२७
३ आश	३१० कण्वादिभ्यो गोत्रे ४।२।१११
न६ आस	५२५ कतरक्तमौ कमधा० ६।२।६७
१६ आ	९६ कतरक्तमौ जातिप० २।१।६३
१ आस	३०८ कत्यादिभ्यो टक् ४।२।१६
१ आस	३६० कथादिभ्यश्च ४।१।१०२
१ आह	२६५ कद्रुकमण्डलवोश्च० ४।१।७१
१ जाति	५३६ कन्धा च ६।२।१२४
३ आह	३१७ कन्धापलदनगरमा० ४।२।१४२
३ इक	३०९ कन्यायाष्टक् ४।२।१०२
६ इक	२७७ कन्याया कर्त्तृन च ४।१।११६
६ इको	३९१ कपिलाखीर्दक् ५।१।१२७
३ इको	

पृष्ठाङ्का

५४६ कपि पूर्वम् ६।२।१०३
२७५ कपिवोधादाहिरसे ४।१।१०७
७५५ कपिष्ठो गोत्रे ८।३।९१
१४९ कमेर्णिङ् ३।१।३०
३६७ कम्बलच्च सन्त्यायाम् ५।१।३
२८७ कम्पोजालुक् ४।१।१७५
५१७ कृणाधिकरणयोश्च ३।३।११७
११५ करणे च स्तोकारप० २।३।३३
१८३ करणे मज ३।२।८५
२११ करणेऽयोविद्रु ३।३।२२
२३६ करणे हन ३।४।३७
४३६ कर्कलोहितादीकक् ५।३।११०
३२७ कर्णललाटात्कल० ४।३।६५
५७० कर्ण लक्षणास्यादि० ६।३।११५
५३४ कर्णो वर्णलक्षणात् ६।२।११२
४६ कर्त्तरि कर्मव्यतिहारे १।३।१४
२४१ कर्त्तरि कृत् ३।४।६७
१०२ कर्त्तरि च २।२।१६
१६८ कर्त्तरि चर्पिदेवतयो ३।२।१८६
१७८ कर्त्तरि भुव खिप्पुच् ३।२।५७
१५५ कर्त्तरि शप् ३।१।६८
१८२ कर्त्तयुपमाने ३।२।७९
१४४ कर्त्तु न्यद् सलोपश्च ३।१।११
७१ कर्त्तुरीप्सिततम कर्म १।४।४९
१०२ कर्त्तृकरणयोस्तृतीया २।३।१८
८९ कर्त्तृकरणे कृता बहु० २।३।३२
१२१ कर्त्तृकर्मणो कृति २।३।६२
२१८ कर्त्तृकर्मणोश्च भृक् ३।३।१२७
५१ कर्त्तृस्थे चाशरिरे क० १।३।३७
२३६ कर्त्तृर्जीविबुधपयोर्न० ३।४।४३
३८६ कर्मण उक्त् ५।१।१०३
६८ कर्मणा यमभिप्रेति १।४।३२

पृष्ठाङ्काः

- ३९९ कर्मणि घटोऽऽत् ६।१।३५
 १०१ कर्मणि च २।२।१४
 २१० कर्मणि च येन स० ३।३।११६
 २३५ कर्मणि इक्षिविदोः ३।१।२९
 १०८ कर्मणि द्वितीया २।३।२
 १०३ कर्मणि भृती ३।२।२२
 १८३ कर्मणि हनः ३।२।८६
 १८४ कर्मणीनिविक्रियः ३।२।९३
 १४५ कर्मणो रोमन्धतपो० ३।१।१५
 १८४ कर्मण्यग्न्याख्यायाम् ३।२।९२
 १७० कर्मण्यग् ३।२।१
 २१३ कर्मण्यधिकरणे च ३।३।२३
 २३४ कर्मण्याज्रोक्षो कृ० ३।१।२५
 ६९६ कर्मधारयवदुत्तरेषु ८।१।११
 ५२३ कर्मधारयेऽनिष्टा ६।२।४६
 ३२६ कर्मन्दृशायादि० ४।३।१११
 ११० कर्मप्रवचनीययुक्ते २।३।८
 ७८ कर्मप्रवचनीयाः १।४।८३
 १८८ कर्मवत्कर्मणा तुल्य० ३।१।८७
 ३८५ कर्मवेषाद्यत् ५।१।१००
 २०६ कर्मव्यतिहारे ण० ३।३।४३
 ३५४ कर्माध्ययने वृत्तम् ४।४।६३
 ४९९ कर्पावतरो घ० ६।१।१५९
 ३३६ कलापिनोऽग्नौ ४।३।१०८
 ३३४ कलापिवैशम्पाय० ४।३।१०८
 ३२४ कलाप्यस्वार्थवबु० ४।३।४८
 २८९ कलेर्लक्ष् ४।२।८
 २७८ कल्याण्यादीर्नामि० ४।३।१२६
 ५६९ कव चोष्णे ६।३।१०७
 ६८२ कव्यध्वरपूतनस्यचि० ७।४।३९
 १८० कव्यपुरीषपुरीष्येषु० ३।२।६५
 २३७ कषादिषु यथाविध्य० ३।१।४६

पृष्ठाङ्काः

- १४५ कषाय कमणे ३।३।१४
 ७४७ कस्कादिषु च ८।३।४८
 ४२९ कस्य च द्वा ५।३।७२
 २९३ कस्येत् ४।२।२५
 ४३३ काण्डाण्डादीरक्षीरचौ ५।२।१११
 २५५ काण्डान्तात्सेत्रे ४।३।२३
 ७४० कानाग्नेहिते ८।३।१२
 ५६८ का पप्यत्तयोः ६।२।१०४
 ३०८ काविरथा एक ४।२।९९
 २२४ कामप्रवेदनेऽक० ३।३।१५३
 १४४ काम्यच्च ३।३।९
 ५४१ कारकादुत्तश्रुतयो० ६।२।१४८
 ६६ कारके १।४।२३
 ५५२ कारनाग्नि च प्राज्ञां० ६।३।१०
 ४९८ कारस्कारो वृत् ६।१।१५६
 ५६३ कारे सत्यागदस्य ६।३।७०
 ५२० कार्वकौत्रपादयश्च ६।२।३७
 ६०४ कार्मस्ताच्छ्रित्यं ६।३।१७२
 ४०७ कालप्रयोजनादोगं ५।२।८१
 २२१ कालविभागे चान० ३।३।१३७
 २२७ कालसमयवैलक्षण्यं ३।३।१६७
 ८८ काला २।१।२८
 ९९ काला परिमाणिना २।२।५
 ४४३ कालाच्च ५।४।३३
 ३१९ कालादृत् ४।३।११
 ३८२ कालात् ५।१।७८
 ३२३ कालात्साधुपुण्यत्प० ४।३।४३
 ३८६ कालाद्यत् ५।१।१०७
 १०९ कालाप्यनोरत्यन्त० २।३।५
 २९४ कालेभ्यो भववत् ४।२।३४
 ३९ कालोपसर्जने च० १।२।५७
 ३३४ काश्यपकौशिका० ४।३।१०२

५

पृष्ठाङ्काः

८ आर्द्धधा

६ आर्द्धधा

३ आर्द्धधा

२ आर्द्धध

५ आयौ

५ आर्द्धाद

६ आलज

६ आवट

७ आवर

६ आवस

६ आशर

७ आशर

६ आशा

६ आशि

६ आशि

७ आशि

६ आशि

७ आशि

७ आशि

६ आश्र

७ आश्र

७ आस

६ आर

७ आसु

६ आर

१ आह

१ आहि

६ आह

७ इक

६ इक

७ इक

७ इक

पृष्ठाङ्काः

३११ कारयादिभ्यष्ट० ४।२।११६

४३२ कासुगोणीभ्यां ष्टरच् २।३।९०

४९८ कास्तोराजस्तुन्दे० ६।१।१५५

१४९ कारप्रथयादाममन्त्रे० ३।१।३५

२२३ किं किलास्त्यर्थेपु० ३।३।१४६

७०५ किं क्रियाप्ररनेऽनुप० ८।१।४४

९६ किं चोपे २।१।६४

४३३ क्रियत्तदोर्निर्धारणे० ५।३।६२

७०५ किंवृत्तं च विदुत्तरम् ८।१।४८

२२२ किंवृत्ते लिङ्लुटौ ३।३।१४४

१९९ किंवृत्ते लिप्तायाम् ३।३।६

४१८ किंसर्वनामबहुभ्यो० ५।३।२

२०० कितः ६।१।१६५

६५३ किति च ७।२।११८

२४७ किदाशिपि ३।३।१०४

६५१ किम. क् ७।२।१०३

४५० किम. चोपे ४।५।७०

४०० किमः सख्यापरि० २।२।११

४२१ किमश्च ६।३।२५

४०० किमिदभ्यां चो घः ५।२।१०

४४० किमेतिद्वययघादा० ५।२।११

४२० किमोऽन् ५।३।१२

४९५ किरतौ लवने ६।१।१४५

६४४ किरक्ष पञ्चभ्य ७।२।७५

३५३ किरादिभ्यः ष्टन् ४।४।५२

१०२ कुगतिप्रादय. २।२।१८

४३२ कुटीक्षमीशुण्डा० ५।३।८८

५३८ कुण्डं वनम् ६।२।१६६

६५१ कु विहो ७।२।१०४

४३२ कुत्वा डुपच् ५।३।८९

७१० कुत्सने च सुप्यगो० ८।१।६९

९४ कुत्सितानि कुत्सने. २।१।५३

पृष्ठाङ्काः

४३० कुत्सिते ६।३।७४

७४४ कुप्वोऽकःपी च ८।३।३७

७६२ कुमति च ८।४।१३

४५६ कुमहद्भयामन्य० ५।४।१०५

९७ कुमारश्रमणादिभिः २।१।७०

१७७ कुमारशीर्षयोनिनिः ३।२।५१

५१७ कुमारश्च ६।२।२६

५३१ कुमायां वयसि ६।२।९५

३०६ कुमुदनढवेतसेभ्यो० ४।२।८७

४६२ कुम्भपदीषु च ५।४।१३४

५२१ कुरुगार्हपतरिक्तगु० ६।२।४२

२८६ कुरुनादिभ्यो ण्यः ४।१।१७२

२८२ कुर्वादिभ्यो ण्यः ४।१।१५१

३०८ कुलकुचिग्रीवाम्यः० ४।२।९६

२७९ कुलटाया वा ४।१।१२७

३४६ कुलत्रयकोपघादन् ४।४।४

२८० कुलास्तः ४।१।१३९

३३७ कुलालादिभ्यो कुञ् ४।३।११८

३७७ कुलिजाल्लुक्खौ च ५।१।५५

४०८ कुल्मापादन् ५।२।८३

४३५ कुन्नाप्राच्छः २।३।१०६

१५९ कुपिरजो. प्राचां २५० ३।१।९०

३५० कुसीददशैकादशात् ष्ट० ४।४।३१

५३२ कुसूलकूपकुम्भशा० ६।२।१०२

४९६ कुस्तुम्बुरुणि जातिः ६।२।१४३

६८६ कुहोश्चुः ७।४।६२

५३५ कूलतीरतूलमूल० ६।२।१२१

२३६ कूलसूदस्थलक० ६।२।१४५

३१७ कृक्णपणनार० ४।२।१४५

६४३ कृच्छ्रगहनयो. कपः ७।२।२२

११९ कृजः प्रतियाने २।३।५३

पृष्ठाङ्काः

- २१४ कृमि श च ३३११००
 ४४८ कृमो द्वितीयतृतीय० ५१११८
 १५० कृम् चानुप्रसृत्यते० ३११४०
 १७२ कृमो हेतुताच्छ्रोत्रानुलो-
 म्येषु च ३१२१०
 ३२२ कृतलम्पक्रीतकुश० ४३३३८
 ३३० कृते ग्रन्थे ४३१११६
 ३० कृतद्वितसमासाश्च ११२४६
 ७६२ कृत्यच ८११२९
 ९७ कृत्यतुल्याख्या भञ्जा० २११६८
 २१६ कृत्यत्पुटो बहुलम् ३३३११३
 १६० कृत्या प्राङ्मुख ३११२५
 १२३ कृत्याना कर्तरि वा २३१७१
 २३२ कृत्यापार्थे तवैकेके० ३१११४
 २२० कृत्याश्च ३३३१७१
 ८६ कृत्यैरधिकापर्ववचने २११३३
 ९१ कृत्यैर्गणे २११४३
 ५४३ कृत्योकेष्णुचार्वाङ् ६१२१६०
 १२१ कृत्योर्गप्रयोगे का० २३३६४
 १६० कृत्तिङ् ३११२३
 १६ कृन्मेनन्ता १११३९
 ७१९ कृपो रो ल् ८१२१८
 ४४६ (अभूततद्वाते) कृत्यद्वित० ५१११०
 १५४ कृमृदहृम्यरङ्गन्दमि ३११२९
 ६८६ कृषेरङ्गन्दसि ७११६४
 ६३१ कृमृष्टुष्टुदुष्टुष्टुवो० ७१२१३
 २०४ कृ धान्ये ३३३३०
 ६५३ केकयमित्रपुत्रलपाना० ७१२२
 ६७९ केङ्गा ७१११३
 २९५ केदारापञ्च ४११४०
 २५७ केवलमामकभागधेय० ४११३०
 ४१३ केसाद्रोऽप्यतर० २१२१०९

पृष्ठाङ्काः

- २९० केशाध्याम्यां य० ४११४८
 २६८ को. कतत्पुरुषेति ६३११०३
 ३०३ कोपधाञ्च ४११७९
 ३४० कोपधाञ्च ४३१३०
 ३१५ कोपधादण् ४११३२
 ३२३ कोशाङ् डञ् ४३१४२
 ३३९ कौपिञ्जलहास्तिपदादण् ३४११६२
 २९० कौमारापूर्ववचने ४११३३
 २५४ कौरव्यमाण्डूकाभ्या च ४११३४
 २८३ कौसल्यकामार्या० ४१११५५
 ८ द्विति च १११५
 १२ कक्षवत् निष्ठा १११२६
 १२२ कस्य च वर्तमाने २३३६०
 २६१ क्वादल्पात्पायाम् ४११५३
 २२८ किञ्चत्ता च स ३३३१७४
 २२३ के च ६११४९
 १०१ के च पूजायाम् २१२१२
 ९५ केन नत्रविशिष्टे० २११६०
 ९२ केनाहोरात्रावयवा २११४५
 ५२५ केनित्यार्थं ६१२६१
 २४३ कयोधिकरणे च प्रौ० ३११७६
 ३४८ कत्रेर्मनित्यम् ४११२०
 १०३ कत्वा च २१२२२
 १६ कत्वातोऽनुक्तसुन १११४०
 ६१३ कत्वापि द्वन्द्वमि ७११३८
 ५८० कित्त्वकन्दित्यन्दो ६११३१
 ६१५ कवो यक् ७११४७
 ५५७ कयङ्मानिनोश्च ६३३३६
 ६८५ कयचि च ७११३३
 ६०१ कयन्त्योश्च ६१११५२
 ५८४ कयस्य विभाषा ६११५०
 १९५ कयाच्चन्द्रसि ३३३१००

पृष्ठाङ्काः

- ३२८ क्रतुयशेभ्यश्च ४३१६८
 २९९ क्रतुव्यादिसूत्रान्ता० ४३१६०
 १६६ कृती कुण्डपाय्यस० ३१११३०
 ५३५ कृत्वाद्यश्च ६३१११८
 ६६९ क्रमाः परस्मैपदेषु ७३१०६
 ५७८ क्रमश्च क्तिव ६३११८
 ३०० क्रमादिभ्यो लुन् ४३१६१
 ४८४ क्रय्यस्तदर्थे ६३१८२
 १८० क्रव्ये च ३३१६९
 १११ क्रियाधोपपदस्य च क० २३११४
 २२९ क्रियासमभिहारे लोट् ३३१४२
 ४७६ क्रीड्जीनां णी ६३१४८
 ४८ क्रीडोऽनुसप्तमिभ्य० १३१२१
 ३४३ क्रीतवत्परिमाणात् ४३११५६
 २६१ क्रीतात्करणपूर्वात् ४३१५०
 ६९ कुपद्रुहेर्पासुपार्था० १३१३७
 ६९ कुपद्रुहोस्त्वष्टयोः कर्म १३१३८
 १९३ कुपमण्डार्थेभ्यश्च ३३११५१
 २६७ क्रीड्यादिभ्यश्च ४३१८९
 १५७ क्रयादिभ्यः स्ना ३३१८१
 ६४० क्रिडाः क्तवानिष्ठयोः ७३१५०
 २०९ क्रणो वीणायां च ३३१६५
 १८६ क्रसुश्च ३३११०७
 ६५१ क्वाति ७३१०५
 ७२८ किन्प्रत्ययस्य कुः ८३१६२
 १८२ क्तिप् च ३३१७६
 २८० कृत्वाङ्कः ४३११३८
 ५०७ कृत्यो निवासे ६३१२०१
 ८३ कृत्यज्यौ शक्यार्थे ६३१८१
 ४२६ कृत्यो मः ८३१५३
 ४२० कृतिप्रवचने लट् ३३११३३
 ४८५ कृत्यः ६३१५९

पृष्ठाङ्काः

- ७३६ कृत्यादीः प्रैपेपु ति० ८३११०४
 ७२५ कृत्यो दीर्घात् ८३१४६
 २९१ कृत्वाङ्कः ४३१२०
 १२५ कृत्वाङ्कः २३१८
 २०९ कृत्वाङ्कः वा ४३११३१
 ३३७ कृत्वाङ्कः ४३१११९
 ६३२ कृत्वाङ्कः ७३११८
 ७६७ कृत्वाङ्कः ८३१३९
 ५२१ कृत्वाङ्कः ६३१३९
 ४०९ कृत्वाङ्कः ५३११२
 ६३३ कृत्वाङ्कः ६३११०८
 ९२ कृत्वाङ्कः २३१४७
 १०६ कृत्वाङ्कः ३३१४४
 ६६९ कृत्याङ्कः ७३१७२
 ३५६ कृत्याङ्कः ४३१४८
 ३६४ कृत्याङ्कः ४३१३२
 ५९१ कृत्याङ्कः ६३११४
 ८८ कृत्याङ्कः २३१२६
 २९६ कृत्याङ्कः ४३१४२
 २१८ कृत्याङ्कः ३३११२५
 ७४० कृत्याङ्कः ८३११५
 ७६९ कृत्याङ्कः ८३१५५
 २६७ कृत्याङ्कः ४३११०
 ३६८ कृत्याङ्कः ५३११७
 ३७३ कृत्याङ्कः ५३१३३
 ४५६ कृत्याङ्कः ५३११०१
 ५६३ कृत्याङ्कः ६३१६६
 ४७७ कृत्याङ्कः ६३११२
 ४९० कृत्याङ्कः ६३१११२
 ५३८ कृत्याङ्कः ६३१११९
 ७१ कृत्याङ्कः १३१५५२
 ५२३ कृत्याङ्कः ६३१४९

कारिकास्थसूत्रसूची ।

पृष्ठाङ्काः

- ७११ गतिर्गतौ ८११७०
 ७४ गतिश्च ११४६०
 ११० गत्यर्थकर्मणि द्वितीया० २३११२
 ५०६ गत्यर्थलोटा लृप्तेः ८११५१
 २४२ गत्यर्थकर्मकल्लिपि ३१४७२
 १९५ गत्वश्च ३१२१६४
 १६१ गदमदचरयमश्चा० ३१११००
 ६१४ गन्तव्यपण्यं वागिजे ६१२१३२
 ५० गन्धनावरोपणसेवन० ११३३२
 ४६१ गन्धस्येदुत्पत्तिमुसु० ५१४१३५
 ५८२ गमः कौ ६१४४०
 १७६ गमश्च ३१२४७
 ५९१ गमहनजनखनय० ६१४९८
 ६४१ गमेरिद् परस्मैपदेषु ७१२५८
 ३२५ गम्भीराब्ज्यः ४११५८
 २७४ गर्गादिभ्यो यञ् ४१११०५
 ३१५ गर्तोत्तरपादच्छः ४१२१३७
 २२२ गर्हायां लङ्पि० ३१३१४२
 २२४ गर्हायां च ३१३१४९
 १२६ गवाश्चमृतीनि च २१४११
 ७२६ गत्रियुधिर्न्यां स्थिरः ८१३१५
 १६९ गः स्थकन् ३१२१४६
 ३१६ गहादिभ्यश्च ४१२१३८
 २७ गाङ्गुटादिभ्योऽङ्गि० ११२१
 १३४ गाङ् लिटि २१४४९
 ४१३ गाण्ड्यजगांसज्ञा० ८१२११०
 १४० गातिस्थायुषाम्भ्यः २१४७७
 ६०४ गाथिदिधिकेशि ६१४१६५
 ५१२ गाथलघणयोः प्रकाणे ६१२४४
 १०१ गापोष्क् ३१२८
 ४५७ गिरेश्च सेनकस्य २१४११२
 ३६० गुहादिभ्यश्च ४११०३

पृष्ठाङ्काः

- ३९० गुणवचनब्राह्मणा० ५१११२४
 ६७२ गुणोऽपृक्ते ७१३६१
 ६९० गुणो यङ्लुक्कोः ७१४८२
 ६८१ गुणोऽर्तिसंयोगाद्योः ७१४२९
 १४८ गुप्भूपविच्छिपणि० ३११२८
 १५२ गुपेरछन्दसि ३११५०
 १४३ गुप्तिजिह्वयः सन् ३११५
 ७३३ गुरोरनृतोऽनन्त्यस्या० ८१२८६
 २१४ गुरोश्च हलः ३१३१०३
 ५८ गुधिवन्त्योः प्रलम्भने ११३५९
 २८० गृष्टवादिभ्यश्च ४११३६
 ३५९ गृहपतिना समुक्ते न्यः ४११९०
 १६९ गृहे कः ३१११४४
 ६१६ गो पादान्ते ७११५७
 २१७ गोचरमचरवह्वज० ३१३११९
 ५२८ गोतन्तियव पाले ६१२७८
 ६२३ गोतो गित् ७११९०
 ३३३ गोत्रचत्रियाल्येभ्यो० ४१३९९
 ३९२ गोत्रचरणाच्छ्लाघा० ८११३३४
 ३३८ गोत्रचरणाद्वुञ् ४१३१२६
 २८१ गोत्रस्त्रियाः कुत्सने० ४१११४७
 ३३० गोत्रादङ्गवत् ४१३८०
 २७१ गोत्राद्यन्यस्त्रियाम् ४११९४
 ६२७ गोत्रान्तेवासिमाणव० ६१२६९
 २६७ गोत्रावयवात् ४११७९
 २७२ गोत्रे कुञ्जादिभ्यः० ४१११८
 २६९ गोत्रेऽलुगचि ४११८९
 २९९ गोत्रोद्योष्टोरध्वराज० ४१२३९
 ३७५ गोद्वयचोऽसस्या० ५११३९
 २७९ गोधाया वृक् ४११३२९
 ३४४ गोपयसोर्यत् ४१३१६०
 ३४६ गोपुच्छाद्वज् ४११६

श्रुतः	श्रुतः
१० आर्द्ध	३१० गोयवाचोश्च ४१२।१३६
६ आर्द्ध	४१४ गोरवद्वितलुकि ४१२।१२
१३ आर्द्ध	४२० गोविद्वत्सिद्धसैन्य ४१२।७२
१२ आर्द्ध	४४२ गोश्व पुरीषे ४१३।१४५
११ आर्द्ध	४०६ गोपदादिषो वुन् ५२।६२
११ आर्द्ध	३९६ गोष्ठा-खभूतपूर्व ५२।१८
११ आर्द्ध	४२६ गोष्पद् मेघिनासे ६।१११४५
११ आर्द्ध	३७ गोविद्योऽपसर्जनस्य १२।१४८
११ आर्द्ध	५२१ गौ. सादसादिसार ४२।११
११ आर्द्ध	५६५ ग्रन्थान्ताधिके च ६।३।७९
११ आर्द्ध	६३६ प्रतिस्त्वभितस्त ७।२।३४
११ आर्द्ध	२०८ ग्रहवृद्धनिश्रिगमश्च ३।३।२८
११ आर्द्ध	४३० ग्रहिज्यावयिभ्यधिव ६।१।१६
११ आर्द्ध	६३७ ग्रहोऽलिदि दीर्घः ७।२।३७
११ आर्द्ध	५२१ ग्रामः शिल्पिनि ४।२।६२
११ आर्द्ध	४८५ ग्रामकौट्याम्ना च त ५।४।९१
११ आर्द्ध	३१८ ग्रामजनयदैकदेशाद ४।३।७
११ आर्द्ध	२९६ ग्रामजनवन्धुम्वस्तल ४।२।४३
११ आर्द्ध	३२७ ग्रामावप्यनुपूर्वात् ४।३।११
११ आर्द्ध	३०८ ग्रामावावर्ज ४।२।९४
११ आर्द्ध	४२९ ग्रामेऽनिवसन्त ४।२।८४
११ आर्द्ध	४२ ग्राम्यपशुसङ्घेऽप्यतर १।२।७३
११ आर्द्ध	३२५ ग्रीवाभयोऽप्य ४।३।५७
११ आर्द्ध	३२४ ग्रीष्मवसन्तादन्यतर ४।३।४६
११ आर्द्ध	३२४ ग्रीष्मावसमाद् वुन् ४।३।४९
११ आर्द्ध	७२० ग्री. यदि ८।२।२०
११ आर्द्ध	१९१ ग्लानिस्वयम्स्तु ३।२।१३९
११ आर्द्ध	५५१ घकालतनेषु कालना ६।३।१७
११ आर्द्ध	३६२ घञ्छौ च ४।४।१७७
११ आर्द्ध	२९९ घञः सादस्यां क्रिये ४।२।२८
११ आर्द्ध	१३३ घञपोश्च २।४।३८
११ आर्द्ध	५८० घञि च भावकरणयोः ६।४।२७

श्रुतः	श्रुतः
४३० घनिलचौ च ५।३।७९	
५१८ घस्वकल्पचेतदमुच ६।३।४३	
५९२ घसिमसोर्हृदि च ६।२।१००	
५८७ घुमास्यागापाजहा ६।४।६६	
६३४ घुपिरविशद्वदने ७।२।२३	
६७६ घटिति ७।३।१११	
६६८ घोटोपो लेटि वा ७।२।७०	
५२९ घोषादिषु च ६।२।८५	
५९५ घ्वसोर्द्वावग्यास ६।४।११९	
७४३ घ्वो ह्रस्वाच्चि दमु ८।३।३२	
५०८ हयि च ६।१।२१२	
४९० हसिदसोश्च ६।१।११०	
६०९ हसिदयोः स्मालिमनौ ७।१।१५	
१९ छिच्च १।१।५३	
६४ छिति ह्रस्वश्च १।४।६	
६११ छेप्रधमयोरम् ७।१।२८	
६७६ छेराभ्यन्तर्भाष्य ७।३।११६	
६०९ छेयः ७।१।१२	
७४३ छ्योः कुब्जुवक्षरि ८।३।२८	
५६२ छ्यापोः सङ्घान्दसो ६।३।३३	
२४९ छ्याप्रातिपदिकात् ४।१।१	
५०३ छ्यारद्वन्दसि वहु ६।१।१७८	
१३१ चलिङ. ल्याज् २।४।१४	
४६८ चदि ६।१।११	
५०९ चङ्यन्यतरस्याम् ६।१।२१८	
६६५ चञो. कु धिष्यतो ७।३।५२	
२७९ चटकाया प्रेरक ४।१।११८	
५०१ चतुर. शसि ६।१।१६७	
६२५ चतुरनद्धोरासुदात ७।१।९८	
१२३ चतुर्थी चाक्षिप्यायु २।३।७३	
९० चतुर्थी तद्वर्थाव्यय २।४।३६	
५२२ चतुर्थी तदर्थे ६।२।४३	

पृष्ठाङ्काः

- १११ चतुर्थी सम्प्रदाने २।३।१२
 १२१ चतुर्थ्यर्थे बहुल छ० २।२।६२
 ९७ चतुःपादो गर्भिण्या २।१।७१
 २०९ चतुष्पाद्भ्यो ङञ् ४।१।१३५
 ७०७ चनविद्विगोत्रादि० ८।१।५७
 ५६६ चरणे ब्रह्मचारिणि ६।३।८६
 २८६ चरणेभ्यो धर्मवत् ४।२।४६
 ३४७ चरति ४।१।८
 ६२१ चरफलोश्च ७।४।८७
 १७२ चरेष्ट. ३।२।१६
 ३७० चर्मणोऽन् ५।१।१५
 २३६ चर्मोदरयो. पूरेः ३।४।३१
 १९३ चलनशब्दार्थादक० ३।२।१४८
 ७०८ चवायोग प्रथमा ८।१।५९
 ६३ चादयोऽस्तवे १।४।५७
 ७०९ चादिलोपे विभाषा ८।१।२३
 ७०८ चादिषु च ८।१।५८
 ४७४ चाय की ६।१।३५
 ४७१ चाय की ६।१।२१
 १०५ चार्थे छन्द २।२।२९
 ७०८ चाहलोप एवेत्यव० ८।१।६२
 ५९२ चिणो लुक् ६।४।१०४
 ५९१ चिण्णमुलोद्दीर्घोऽन्य० ६।४।९३
 १५४ चिण्ते पद ३।१।२०
 १५५ चिण्भावकर्मणो. ३।१।६६
 ५०० चित्. ६।१।१६३
 ५७२ चित्ते कपि ६।३।१२७
 ३८३ चित्तवति नित्यम् ३।१।८९
 १६६ चित्पाप्मनित्ये च ३।१।१३२
 २२४ चित्रोकरणे च ३।३।१२०
 ७३५ चिदिति चोपमार्थे० ८।२।१०१
 २१४ चिन्तिपूजिकथि० ३।३।१०५

पृष्ठाङ्काः.

- ४७८ चिस्फुरोर्णौ ६।१।५४
 २३६ चीरमुपमानम् ६।२।१२७
 ४५ सुट्ट १।३।७
 ३४९ चूर्णादिनि. ४।४।२३
 ५३७ चूर्णादीन्यप्राणि० ६।२।१२४
 ५३६ चैलकेटकटुका० ६।२।१६
 २३५ चेले वनोपे ३।४।३३
 ७२२ चो कु ५।२।३०
 ५१० चौ ६।१।२२२
 ५७४ चौ ६।३।१३८
 ५०८ च्छ्वो शृङ्गनुनासिके च ६।३।
 १५१ च्लि लुङि ३।१।४३
 १५१ च्ले सिच् ३।१।४४
 ६८१ च्वौ च ७।४।२६
 ३३६ छगलिनो द्विनुक् ४।३।१०९
 २९३ छ च ४।२।२८
 ३५४ छत्त्रादिभ्यो ण ४।४।६२
 ३७० छदिरूपधिवलेढञ् ५।१।१३
 २१९ छन्दसि गत्यर्थेभ्य ३।३।१२९
 ३८६ छन्दसि घस् ५।१।११६
 ३८० छन्दसि च ५।१।६७
 ४६३ छन्दसि च ५।४।१४२
 ५७२ छन्दसि च ५।३।१२६
 ३२० छन्दसि टञ् ४।३।१९
 १६४ छन्दसि निष्टक्य० ३।१।१२३
 ४०८ छन्दसि परिपन्थि० ५।२।८९
 ७७ छन्दसि परेऽपि १।४।८१
 ४० छन्दसि पुनर्वस्वोरे० १।२।६१
 १८६ छन्दसि णिट् ३।२।१०५
 २३० छन्दसि लुङ्लङ् ३।४।६
 १७७ छन्दसि वनसनर० ३।२।२७
 ७४७ छन्दसि वा प्राप्ते० ८।३।४९

गङ्गा पृष्ठाङ्का

- ८ आर्द्ध १८७ छन्दसि नायनपि ३।१।८४
 ६ आर्द्ध १८० छन्दसि सह ३।२।१५
 ३ आर्द्ध ७१९ छन्दसीर ८।२।१५
 १२ आर्द्ध ३५९ छन्दसो निर्मिते ४।४।९३
 ३१ आर्द्ध ३२८ छन्दसीयजौ ४।३।७१
 ६१ आर्द्ध ७०३ छन्दस्यनेकमपि ८।१।३५
 ८६ आर्द्ध ५८ छन्दस्यपि हरयते ६।४।७३
 ६ आवट २२१ छन्दस्यपि हरयते ७।१।७६
 ७ आवट २४९ छन्दस्युभयथा ३।४।११७
 १६ आवट १७२ छन्दस्युभयथा ६।४।१
 ४६ आवट १८९ छन्दस्युभयथा ६।४।८६
 १० आश १६५ छन्दस्युभयप्रहास ८।४।२६
 ६ आश ३३९ छन्दोगीशिकया ४।३।१२९
 ८ आशि २०४ छन्दोनाग्नि च ८।३।९४
 ६ आशि ४५५ छन्दोनाग्नि च ८।३।९४
 १२ आशि १०१ छन्दोब्राह्मणानि च तं ४।२।६६
 १३ आशि १२० छायादय आलायाम् ६।२।८६
 ८ आशि १२१ छादयेऽद्भुतपसर्गस्य ६।४।९६
 ७ आशि १२८ छायाबाहुल्ये २।४।२२
 ६ आश १८२ छे च ६।१।७३
 ३ आश १७८ छेदादिभ्यो नियम् ५।१।६४
 ५ आस ११० जरसो शि ७।१।२०
 १६ आ २३७ जसि यादय पट ६।१।६
 १५ आस १५९ जज्ञलघेनुबलजान्तं ७।३।२५
 २ आस ३१३ जनपदतद्वध्योश्च ४।२।१२४
 १ आह २८६ जनपदशब्दात् ४।१।१६८
 ३ आर्हि ३३३ जनपदिना जनपदं ४।३।१००
 ३ आह १०५ जनपदे लुप् ४।२।८१
 ६ इक १८० जनसनखनक्रमगमो ३।२।६७
 ६ इक १८२ जनसनखना सञ्चलो ६।४।४२
 ५ इक ६८ जनिकर्तुं प्रवृत्ति १।४।३०
 ४ इक १८४ जनिता मन्त्र ६।४।५३

पृष्ठाङ्का

- ६६१ जनिवध्योश्च ४।३।३५
 ६११ जपजमदहदशमञ्ज ७।४।८५
 ३४४ जम्बा वा ४।३।१६५
 ४६० जम्बासुहरितवृ ५।४।१२५
 ५०७ जय करणम् ६।१।२०२
 ६५० जराया जरसन्य ७।२।१०१
 १९४ जलपमिचकुटुलुण्ट ३।२।१५५
 ६०९ जस शो ७।१।१७
 ६७५ जसि च ७।२।१०९
 ५१४ जहातेश्च ६।४।११६
 ६८३ जहातेश्च क्तिव ७।४।३३
 १९५ जागरूक ३।२।१६५
 ६७१ जाम्रो विधिण्ण ७।३।८५
 ३४२ जातरूपेभ्य प ४।३।१५३
 ५४५ जातिकालसुखा ६।२।१००
 ४३१ जातिनाम्न कन् ५।३।८१
 १२५ जातिरप्राग्निनाम् २।४।६
 २२३ जातुयदोर्लिङ् ३।३।१४७
 २६४ जातेरस्त्रीविपवाद ४।१।६३
 ५५८ जातेश्च ६।३।४१
 ४३२ जायन्ताच्छ वन्धुनि ५।४।९
 ४० जायाख्ययामेक १।२।५८
 ७०५ जातवर्षम् ८।४।४२
 २५९ जानपदकुण्ड ७।१।४२
 ५०० जान्तनशा विभाषा ६।४।३२
 ४६१ जायाया निट ५।४।३४
 २१८ जालमानाय ३।३।१२४
 ११९ जासिनिग्रहनाट २।३।५६
 ६७८ निग्रतेर्वा ७।४।६
 १९४ जिहविधिश्रो ३।२।१५७
 ३७२ जिह्मामूलकुलेरद्य ४।३।६२
 १८६ जीयतेरतृन् ३।२।१०४

पृष्ठाङ्काः

- २२५ जीवति तु वश्ये० ४१११६३
 ४३४ जिविकार्थं चापण्ये ५३१९९
 ७७ जीविकोपनिषदावौ ११४७९
 १६३ जुचङ्कम्यदन्द्रम्य० ३१२१५०
 ५०८ जुष्टापिते च चङ्ग० ६११२०९
 ६७१ जुसि च ७३१८३
 १४० जुहोत्यादिभ्यः रलुः २४१७५
 ६४० जूवश्च्योः क्वि० ७२१५५
 १५३ जुस्तम्भुष्टुचुम्भुचु० ३११५८
 ६५७ जे प्रोष्टपदानाम् ७३११८
 ६७० ज्ञाजतोर्जा ७३१७९
 ५५ ज्ञाश्रुस्मृदतां सनः १३१५७
 ११८ ज्ञोऽविद्वर्धस्य करणे २३१५१
 ४२७ ज्य च ५३१६१
 ४७५ ज्यश्च ६११४२
 ६०३ ज्यादादीयसः ६१११६०
 ७५४ ज्योतिरायुषः स्तोमः ८३१८३
 ५६६ ज्योतिर्जनपदसः ६३१८५
 ४१३ ज्योत्स्नातमिस्रा० २१२११४
 ५७८ ज्वरतरश्चिद्व्यभि० ६११२०
 १६८ ज्वलितिकसन्ते० ३१११४०
 ४५७ जयः ५४११११
 ७१८ जयः ८१२१०
 ७७१ ज्यो होऽन्यतरस्याम् ८११६२
 ,, शरो शरि सर्वर्णे ८११६५
 ७२४ झला जशोऽन्ते ८१२३९
 ७६९ झलां जश्जशि ८११५३
 ७२१ झलो झलि ८१२२६
 ५०३ झल्युपोत्तमम् ६१११८०
 ७२४ झपस्तथोऽर्धो घः ८१२४०
 २४७ झस्य रन् ३१११०५
 २४८ झेर्जुस् ३१११०८

पृष्ठाङ्काः

- ६०७ झोन्तः ७११३
 ३४३ जितश्च तत्प्रत्ययात् ४३११५५
 १९५ जीतः क्तः ३१२१८७
 ५०६ जित्स्यादिर्नित्यम् ६१११९७
 ४३७ ज्यादयस्तद्राजाः ५३१११९
 ६०८ टाटमिडसामि० ७१११२
 २५२ टावृचि ४११९
 २५३ टिङ्ढागन्धयसज्ज० ४१११५
 २४४ टित आत्मनेपदानां० ३११७९
 ६०२ टे० ६१११५५
 २९९ टे० ६१११४३
 २१२ ट्वितोऽधुच् ३३१८९
 ३०६ टक्छौ च ४१२८४
 ३०९ टगायस्थानेभ्यः ४३१७५
 २९५ टञ्कवचिनश्च ४१२४१
 ६६५ ठस्येक० ७३१५०
 ४३१ ठाजादावर्ध्वं द्विती० २३१८३
 ७४३ ठः सि धुट् ८३१०९
 १० ठति च १११२१
 २५३ ठातुभाभ्यामन्य० ४१११३
 २१२ ठ्वित, क्ति० ३३१८८
 २७९ ठकि लोपः ४१११३३
 २७७ ठक्च मण्डूकात् ४११११९
 ३६० ठश्छन्दसि ४१११०६
 ६०० ठे लोपोऽकद्र्वाः ६१११४७
 ४४० ठोटेलोपः ८३११३
 २७० ठूलोपे पूर्वस्य० ६३११११
 ४४० णचः खियामञ् २१११४
 ६१३ णलुत्तमो घा ७११११
 ५९ गिचश्च १३१७४
 ६८९ गिजां त्रयाणां ७११७५
 ५२८ गिनि ६१२७९

२२ ७६६ पृष्ठाङ्काः

- १५२ गिधिद्रुसु ३।१।४८
 ५७ गेरणी यत्कर्मणौ १।३।६७
 ६३४ गेरण्ययने घृत्तम् ७।२।२६
 ५८४ गेरनिटि ६।४।५९
 ७६५ गेर्विभाषा ८।१।३०
 १५९ गेरुन्दसि ३।२।१३७
 ४८० गो नः ६।१।६५
 १३४ गौ गमिरयोधने २।१।४६
 २७७ गौ चहपुपधाया इत्यः ७।४।१
 १३५ गौ च सश्वहोः २।१।५१
 ४७३ गौ च सश्वहोः ६।१।३१
 ६६८ गव्य आवश्यक ७।३।६५
 १३६ गव्यचत्रियार्पणितो २।१।५८
 २१५ गव्यासधन्यो युष् ३।३।१०७
 १६९ गयुद् च ३।१।१४७
 १६६ गयुक्तुचौ ३।१।१३३
 ८० तडानावात्मनेपदम् १।१।३००
 ३२९ तत आगतः ४।३।७४
 ८७ तपुररः २।१।२२
 ३६ तपुररुषः समानाधि १।२।४२
 ४७३ तपुररुषस्याङ्गुलेः ५।१।८६
 ५७३ तपुररुषे कृति व ६।३।१४
 ५११ तपुररुषे तुल्यार्थवृत्तिया ६।२।२
 ५३५ तपुररुषे शालार्था ६।२।१२३
 १२८ तपुररुषोऽन्यकर्म २।१।१९
 ४४९ तथ्यतृत्वधने मयद् ५।४।२१
 ४४९ तथ्यनुपूर्वमीप ४।४।२८
 ६६० तथ्यव्यस्य च ७।३।२९
 ७२ तथ्ययोजको हेतुश्च १।१।५५
 ९२ तत्र २।१।४६
 ४०५ तत्र ब्रह्मलः पथः ५।२।६३
 ३८५ तत्र च दीयते कार्य ५।१।९६

पृष्ठाङ्काः

- ३२१ तत्र जातः ४।३।२५
 ३८८ तत्र तस्येय ५।१।१६
 १०५ तत्र तेनेदमिति स २।२।२७
 ३५५ तत्र नियुक्तः ४।४।६९
 ३२५ तत्र भवः ४।३।५३
 ३७६ तत्र विदित इति च ५।१।४२
 ३९९ तत्र साधुः ४।१।९८
 २९१ तत्रोद्वेगतमग्रेत्यः ४।२।१४
 १९९ तत्रोपपदं सप्तमोऽथम् ३।३।२२
 ३९४ तत्सर्वादेः ५।२।७
 ७१ तद्यायुक्तं चानी १।१।५०
 २९९ तदधीते तद्वेद ४।२।५९
 ४४७ तदधीनवचने ५।४।५४
 ३६९ तदर्थं विद्वतेः प्रकृतौ ५।१।९२
 ३७६ तदर्हनि ५।१।६३
 ३८८ तदर्हम् ५।१।११७
 ३९ तदक्षिप्यं सज्ञाम १।२।५३
 ४०१ तदस्मिन्नधिकमि ५।२।४५
 ४०७ तदस्मिन्नर्थं प्राये ५।२।८२
 ३०१ तदस्मिन्नस्तीति दे ४।२।६७
 ३७६ तदस्मिन्बृहदायला ५।१।७७
 ३५५ तदस्मै दीयते नि ४।४।६६
 ३७० तदस्य तदस्मिन्स्या ५।१।१६
 ३५२ तदस्य पथम् ४।४।५१
 ३७८ तदस्य परिमाणम् ५।१।५७
 ३८४ तदस्य ब्रह्मचर्यम् ५।१।२४
 ३९९ तदस्य संजात तार ५।२।३६
 ३९४ तदस्य सोढम् ४।३।५२
 २६९ तदस्यां ग्रहरणमि ४।२।७७
 ४०९ तदस्यास्त्यस्मिन्नि ५।२।९४
 ३५३ तदोः सः स्यात् ५।२।१५
 ४२० ततो वा च ५।३।१९

पृष्ठाङ्काः

- ३३० तद्गच्छति पथिदूतयो ४३१८५
 ३७६ तद्वरतिवहस्यावहति० ५११५०
 १६ तद्वितश्चासर्वविभक्ति १११३१
 ५०० तद्वितस्य ६१११६४
 २६६ तद्विता ४११७६
 ९३ तद्वितार्थोत्तरपद० २११११
 ६५३ तद्वितेष्वचामादे ७२११७
 ४४४ तद्युक्तात्कर्मणोऽण् ५११३६
 १३७ तद्वाजस्य बहुषु० २११६२
 ३५६ तद्बहति रथयुगप्राप्त० ४११७६
 ३६३ तद्वानासामुपधानो० ४१११२२
 १५६ तनादिकृज्य उ ३११७९
 १४१ तनादिभ्यस्तथासो २११७९
 ५९२ तनिपयोश्चन्द्रसि ६१११९
 १५६ तनूकरणे तच्च ३११७६
 ५८३ तनोतेर्यकि ६११४४
 ५७७ तनोतेर्विभाषा ६१११७
 ४७६ तन्त्रादचिरापहृते ५ २१७०
 ४१२ तप सहस्राभ्या वि २१२१०२
 २६ तपरस्तकालस्य १११७०
 १५८ तपस्तप कर्मकस्यैव ३११८८
 १५५ तपोऽनुतापे च ३११६५
 ६१४ तप्तनप्तनथनाश्च ७११४५
 ३८२ तमधीष्टो मृतो भू० ५११८०
 २४२ तयोरेव कृत्यकृत्यार्था ३११७०
 ४२१ तयोर्हांदिली च च्छ० ५१३२०
 ७३७ तयोर्ध्यावचि सहि० ८१११०८
 ३४६ तरति ४११५
 १२ तरतमपौ य १११२२
 ३१८ तवकममकावेकवचने ४३३३
 ६४९ तवममौ वसि ७२१९६
 ५२४ तवै चान्तरश्च युगपत् ६१२५१

पृष्ठाङ्काः

- १६० तव्यचव्यानीयर ३११९६
 ५५६ तसिलादिष्वाकृत्व० ६३३३५
 ३३६ तसिश्च ४३११३
 ४१९ तसेरच ५३३८
 ६६ तसौ मत्वर्थे ११११९
 २४६ तस्थस्थमिपा ता० ३१११०१
 ४८९ तस्मान्द्रसो न पुसि ६१११०३
 २५ तस्मादियुत्तरस्य १११६७
 ५६४ तस्याब्रुडचि ६३३७४
 ६८८ तस्माब्रुड् द्विहल् ७११७१
 ३१७ तस्मिन्नगि च युष्माका० ४३३२
 २४ तस्मिन्निति निर्दिष्टे० १११६६
 ३८६ तस्मै प्रभवति स० २१११०१
 ३८६ तस्मै हितम् २११५
 ६१४ तस्य तात् ७११४४
 ३२४ तस्य च दक्षिणा यज्ञा० ५११९५
 ३५२ तस्य घर्ग्यम् ४११४७
 ३७४ तस्य निमित्त सयो० ५११३८
 ३०२ तस्य निवास ४२१६९
 ६९३ तस्य परमाण्नेडितम् ८११२
 ३९७ तस्य पाकमूले पी० ५२१२४
 ४०२ तस्य पूरणे डट् ५२१४८
 ३८८ तस्य भावस्त्वतलौ ६१११११
 ४५ तस्य लोप १३३९
 ३७६ तस्य वाप ५११४५
 ३४० तस्य विकार ४३११३४
 ३२७ तस्य व्याख्यान इति० ४३३६६
 २९४ तस्य समूह ४२३३७
 ३३ तस्यादित उदात्त० १२३३२
 २१० तस्यापत्यम् ४११९२

७६ पृष्ठाङ्काः

३३७ तस्येदम् ७३११२०

३३४ तस्येधरः ७३११२२

१९० ताच्छ्रील्यवयोवच० ३३११२९

५२४ तादी च निति कृ० ६३१५०

८१ तान्येक्यचनद्विव० १३११०२

२४३ ताम्यामन्यप्रोणादयः ३ ७३०५

३४२ तालादिभ्योऽण् ७३११५२

४०६ तावतिथ ग्रहणमिति० ७३१०७

६८४ तासरुथोलोपः ७३१५७

६४२ तासि च बलपः ७३१६०

१०४ तास्यनुदात्तेन्द्रिद० ६३११८६

१३५ तिकर्कितवादिभ्यो० २३१६८

२८३ तिकादिभ्यः फिञ् ७३११५४

४२६ तिङश्च ७३१५६

८० तिङ्स्त्रीणित्रीणि० १३११०१

७११ तिङि चोदात्तवति ८३१२७

१८०१ तिङि गोत्रादीनि कु० ८३११२७

१३०२ तिङ्ङितिङ् ८३१२८

१०४८ तिङ्क्षितसार्वधातु० ३३१११३

१६९१ ति च ७३१८९

३२२८ तितुत्रतथसिमुसरक० ७३१९

१३३४ तिच्चिरिवरतनु० ७३११०२

१०४ तिस्वरितम् ६३११८५

३१४४ तिस्रिस्त्रिसिप्यस्थमि० ३३११०८

२३० तिव्यनप्तेः ८३१०३

१६७ तिरसस्तिर्यलोपे ६३१९४

१०४६ तिरसोऽन्यतरस्याम् ८३११२२

७६ तिस्रोऽन्तर्धौ १३१०१

१४० तिर्यच्यपवर्गे ३३१६०

१०९ तिविशतेर्दिङि ६३११४२

७८ तिष्ठतेरिव ७३१५

८६ तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च २३११६

पृष्ठाङ्काः

४१ तिप्यपुनर्वस्वोर्नञ्च० १३१६३

५०० तिसृभ्यो जसः ६३११६६

३०९ तौरूप्योत्तरपदा० ७३११०६

५६६ तोर्थे ये ६३१८७

६३९ तोपसहलुभरपरिः ७३१४८

३६१ तुमादन् ७३१११५

४६७ तुजादीनां दीर्घो० ६३११७

१५६ तुदादिभ्यः शः ३३११७७

१७० तुन्दशोकयोः परिमृ० ३३११५

४१४ तुन्दादिभ्य इलच् ७३१११७

४१८ तुन्दिबलिवेदेर्भः ७३११३९

७०४ तुपरयपरयताईः पू० ८३१३९

६४९ तुभ्यमहौ ङयि ७३१९५

१११ तुमर्धाच्च भाव्यवचनात् २३११५

२३१ तुमर्थेसेसेनसेभसे० ३३१९

२०० तुमुनून्बुलौ क्रियायां ३३११०

६०१ तुरिष्टेयमेयस्तु ६३११५४

६७३ तुरुस्तुशमयमः सा० ७३१९५

१२३ तुल्पायैरतुलोपमा० २३१७२

९ तुल्यास्यप्रयत्न स० १३११९

४२७ तुरङ्गन्दसि ७३११९

६१२ तुहोस्ताङ्ङादि० ७३१३५

३३२ तुदीशलातुरवर्मती० ३३१९४

२४० तूष्णीमि भुवः ३३१६३

१०१ तुज्जाम्या कर्तरि २३११५

६२४ तृज्यत्कोटुः ७३१९५

६७३ तृणह इम् ७३१९२

५६८ तृणे च जातौ ६३११०३

४२३ तृतीया कर्मणि ६३१४८

१०९ तृतीया च होरङ्गन्दसि २३३३

८९ तृतीया तत्कृतार्थेन० २३१३०

पृष्ठाङ्काः

- ६२० तृतीयादिषु भाषित० ७११७४
 १०३ तृतीयाप्रमृतीन्य० २१२२१
 ७८ तृतीयार्थे १११८५
 १४२ तृतीयासप्तम्योर्वहुलम् २११८४
 १४ तृतीयासमासे १११३०
 १९० तृन् ३१२१३५
 ३१ तृपिमृपिकृशोः कारय० ११२२५
 ५९६ तृफलमजत्रपश्च ६१११२२
 २८७ ते तद्वाजाः ४१११७४
 ३७४ तेन क्रीतम् ५११३७
 ३८८ तेन तुल्यं क्रिया चेद्वति ५११११५
 ३४६ तेन दीव्यति खनति० ४११४२
 ३०२ तेन निर्धुत्तम् ४१२६८
 ३८२ तेन निर्धुत्तम् ५११७९
 ३८४ तेन परिजय्यलम्य० ५११९३
 ३३४ तेन प्रोक्तम् ४३११०१
 ३८५ तेन यथाकथाचहस्ता० ५११९८
 २८८ तेन स्वतं रागात् ४१२१
 ३९७ तेन वित्तरसुन्नुष्णणपौ ५१२२६
 १०५ तेन सहेति तुल्य० २१२२८
 ३३६ तेनैकदिक् ४३१११२
 ७७ ते प्राग्घातोः १११८४
 ६९९ तेमयावेकवचनस्य ८११२२
 ७६८ तोः पि ८११४३
 ७७० तोलिं ८११६०
 १८९ तौ सत् ३१२१२७
 १७९ त्यदादिषु दशोऽना० ३१२६०
 ६५१ त्यदादीनामः ७१२१०२
 २७ त्यदादीनि च १११७४
 ४३ त्यदादीनि सर्वैर्नि० ११२७२
 ५०९ त्यागरागहासकु० ६११२१६
 २४१ त्रपुजतुनोः युक् ४३१३८

पृष्ठाङ्काः

- १९१ त्रसिगृधिष्टपिच्छि० ३१२१०४
 ३७९ त्रिशचत्वारिंशतो० ५११६२
 ४६३ त्रिककुत्पर्वते ५१११४७
 ६५० त्रिचतुरोः द्विधां० ७१२९९
 ७६९ त्रिप्रमृतिषु शाकटा० ८११५०
 ४०३ त्रैः संप्रसारणं च ५१२५६
 ६१६ त्रैस्त्रयः ७१११३
 ५५९ त्रैस्त्रयः ६३१४८
 ६४९ त्वमावेकवचने ७१२९७
 ७०० त्वामौ द्वितीयायाः ८११२३
 ६४८ त्वाहौ सौ ७१२९४
 ५६२ त्वे च ६३१६४
 ४०२ यट् च च्छन्दसि ५१२५०
 ५९५ यलि च सेटि ६१११२१
 ५०६ यलि च सेटीड० ६१११९६
 ५४० याघघन्ताजवि० ६१२१४४
 २४४ यासः से ३११८०
 ४२२ याहेतौ च च्छन्दसि ५१२२६
 ६२३ यो न्यः ७११८७
 ५८० दंशसञ्जस्वज्ञां शपि ६१२१५
 ४२३ दक्षिणादाच् ५१२३६
 ३०८ दक्षिणापरचासुर० ४१२९८
 ४६० दक्षिणेर्मा लुब्धयोगे ३११२२६
 ४२२ दक्षिणोत्तराम्यामत० ५१२२८
 ४३८ दण्डव्यवसर्गयोश्च ५१२२२
 ३८० दण्डादिभ्यः ५११६६
 १६८ ददातिदघात्योर्वि० ३११३२९
 ७२४ दधस्तयोश्च ८१२३८
 ६८३ दघातेर्हिः ६११४२
 २९१ दध्नष्टक् ४१२१८
 ४१२ दन्त उन्नत उरच् ५१२१०६
 ४१२ दन्तशिखात्संज्ञा० ५१२१३३

७६ पृष्ठाङ्काः

- ६८५ दम्भ इव ७।१।२६
 ६७८ दयतोर्दिगि लिटि ५।१।९
 १५० दयायासश्च ३।१।३०
 ६५१ दश्व ७।२।१०५
 ७३० दश्व ८।२।७५
 ५७२ दस्ति ६।३।१२४
 ५५ दानश्च सा चेचतु० १।३।५५
 ६०५ दागिनायनहा० ६।१।१७४
 ७२२ दादेर्घातोर्घः ८।२।३२
 ६८७ दाधर्तिद्वर्जितं ७।१।६५
 ११ दाधा ध्वदाप् १।१।२०
 १९४ दाधेर्त्सिश्चदस० ३।२।१५९
 ४२० दानीं च ५।३।१८
 ४३७ दामन्यादित्रि० ५।३।११६
 २४६ दामहायनान्ताच्च ४।१।२७
 १९७ दाम्नोशस्युजुज० ३।२।१८२
 २१२ दायाय दायदे ६।२।५
 २४२ दाशगोत्री सप्रदाने ३।१।७३
 ४६८ दाशान्साह्वान्मी० ६।१।१२
 ५३२ दिक्कब्दा ग्रामज० ६।२।१०३
 ४२२ दिक्कब्देभ्यः सप्तमो० ५।३।२७
 ३१८ दिक्पूर्वपदाट्टञ्च ४।३।६
 ३१० दिक्पूर्वपदादसज्ञा० ४।२।१०७
 २६३ दिक्पूर्वपदान्दोष् ४।१।६०
 ९३ दिक्स्थले सज्ञायाम् २।१।५०
 ३२५ दिगादिभ्यो यत् ४।३।२४
 १०५ विद्वत्प्रामान्यन्तराले २।२।२६
 २६८ दिव्यादित्य० ४।१।८४
 ४९३ दिव उत् ३।१।१३१
 ६०२ दिव औत् ७।१।८४
 ७० दिव कर्म च १।१।४३
 १५५ दिवसश्च पृथिव्याम् ६।३।३०

पृष्ठाङ्काः

- १२० दिवस्तदर्थस्य २।३।६८
 १५६ दिवादिभ्यः श्यन् ३।१।६९
 १७३ दिवाविभानिशाप्रमा० ३।२।२१
 ५०४ दिवो झल् ६।१।१८३
 ५५५ दिवो घात्रा ६।३।२९
 ७२६ दिवोऽविजिगीषा० ८।२।४९
 ६५६ दिशोऽमद्राणाम् ७।३।१३
 ५१८ दिष्टिवितस्तयोश्च ६।२।३१
 ५८६ दीढो युद्धि च किङ्कति ६।१।६३
 ८ दीर्घावेधीटाम् १।१।६
 १५४ दीपजनबुधपूरि० ३।१।६१
 ६८८ दीर्घं हणः किति ७।१।६९
 ५२४ दीर्घकाशतुपभ्राष्ट्र० ६।२।८३
 २६३ दीर्घगीह्नी च च्छन्द० ४।१।५९
 ६५ दीर्घं च १।३।१३
 ६५९ दीर्घाच्च वरुणस्य ७।३।२३
 ४८९ दीर्घाज्जसि च ६।१।१०५
 ४८२ दीर्घात् ६।१।७५
 ७४० दीर्घादिति समानपादे ८।३।९
 ७६९ दीर्घादाचार्याणाम् ८।१।५२
 ६९० दीर्घोऽङ्कितः ७।१।८३
 ६९२ दीर्घो लघोः ७।१।२४
 ४४९ दुःखात्प्रतिलोभ्ये २।१।६४
 १६८ दुःखोरनुपसर्गे ३।१।१४२
 ६८२ दुरस्युदविषयस्युर्बु० ७।१।३६
 २८० दुष्कुलादृक् ४।१।१४२
 १८१ दुःखः कषयश्च ३।२।७०
 १५४ दुहश्च ३।१।६३
 ३६२ दूतस्य मागक० ४।१।१२०
 ७३३ दूराद्भूते च ८।२।८४
 ११५ दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वि० २।३।३५
 ११५ दूरान्तिकार्थे पृथक् २।३।३४

पृष्ठाङ्काः

- ६२२ दृक्स्ववस्वतवसां० ७११८३
 ५६६ दृग्दशवतुषु ६१३१९
 ६३३ दृग्स्थूलबलयोः ७१२०
 ३२५ दृत्तिकृत्तिकलसिप० ४१३१६
 १८४ दृशोः कनिष् ३१२१६४
 २३१ दृशे विख्ये च ३१४१११
 २७९ दृष्टं साम ४१२१७
 ३२४ देयमृगे ४१३४७
 ४४७ देये ब्रा च ५१४५५
 ५५५ देवताद्वन्द्वे च ६१३२६
 ६१९ देवताद्वन्द्वे च ७१३२१
 ५३९ देवताद्वन्द्वे च ६१२१४१
 ४४२ देवतान्तात्तादर्थ्ये० ५१४२४
 ४३४ देवपथादिभ्यश्च ४१३१००
 ३५ देवमन्त्रणोरनु० ११३३८
 ४४८ देवमनुष्य० ५१४५६
 ६८२ देवसुन्नयोर्यजुषि० ७१४३८
 ४४३ देवात्तल् ५१४२७
 ६५३ देविकाशिशपा० ७१३११
 १९२ देविकुतोश्चोप० ३१२१४७
 ४१२ देशे लुविलची च २१२१०५
 २६७ देवयज्ञिनीविष्टु० ४११८१
 ६८३ दो दक्षोः ७१४४६
 ५९० दोषो णौ ६१४९०
 ६८२ द्युतिस्मृतिमास्या० ७१४४०
 २९३ द्यावापृथिवीद्युता० ४१२३२
 ६८८ द्युतिस्त्राय्योः स्त० ७१४१७
 ६२ द्युद्भ्यो लुङि ११३१९
 ४१२ द्युद्भ्यां मः २१२१०८
 ३०९ द्युप्रागपागुद्वय० ४१२१०१
 ४७२ द्रवमूर्तिस्पर्शयोः० ६१३२४
 ४३१ द्रव्यं च भत्ये ५१३१०४

पृष्ठाङ्काः

- २७३ द्रोणपर्वतजीवन्ता० ४१११०३
 ३४४ द्रोश्च ४१३१६१
 ६९८ द्वन्द्वं रहस्यमर्यादाव० ८१११५
 ३९२ द्वन्द्वमतोज्ञादिभ्य० २१११३३
 ११४ द्वन्द्वश्च प्राणितूर्य० २१४२
 ४५६ द्वन्द्वाच्चुदपहा० ५१४१०६
 २८९ द्वन्द्वाच्चः ४१२१६
 ३२८ द्वन्द्वाद्वुन् वैरमैष्टु० ४१३१२५
 १०६ द्वन्द्वे वि० २१२३२
 १४ द्वन्द्वे च १११३१
 ४१६ द्वन्द्वोपतापगर्हा० ५१२१२८
 ६५४ द्वारादीनां च ७१३४
 १२४ द्विगुरेकजनम् २१४११
 ८० द्विगुश्च २१११३
 २०५ द्विगोः ४११२१
 ३७७ द्विगोपृष्ठ ५११५४
 ३८२ द्विगोर्यप् ८११८२
 २६९ द्विगोर्लुगनपत्ये ४१२८८
 ३१३ द्विगोर्वा २११८६
 ५३१ द्विगौ ऋतौ ६११९७
 २१४ द्विगौ प्रमाणे ६१२१२
 ९९ द्वितीयनृतीयच० २१२३
 १३२ द्वितीयाटौस्त्वेन २१४३४
 १२० द्वितीया ब्राह्मणे २१३६०
 ६४७ द्वितीयायां च ७१२८७
 २३८ द्वितीयायाञ्च ३१४५३
 ८७ द्वितीयाश्रितातीत० २१११४
 ५२५ द्वितीये चानुपारये ६१३८०
 ४४१ द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच् ५१४१८
 २७४ द्वित्रिपूर्वादिण् च ५१३३६
 ३७३ द्वित्रिपूर्वादिष्कात् ५१३३०
 ४५६ द्वित्रियामञ्जलेः ५१३१०२

पृष्ठाङ्कः	पृष्ठाङ्कः
३ आर्द्र १०	४५८ द्वित्रिभ्या प मूर्त्त ५४११५
६ आर्द्र १०	४०१ द्वित्रिभ्या तयस्याय० २१११४२
३ आर्द्र १०	५५० द्वित्रिभ्या पादन्मू० ६१११५७
७ आर्द्र ३१	४२५ द्वित्रिभ्या घमुज् ५३११४५
८ आर्द्र ३१	४६० द्विदण्डादिभ्याश्च ५४११२८
१ आर्द्र ३१	२२ द्विवचनेऽचि ११११५९
६ आर्द्र ३१	४२६ द्विवचनविभज्यो० ५३११५७
६ आर्द्र ३१	१०५ द्विपत्परयोस्तत्परे ३११११९
७ आर्द्र ३१	२४८ द्विपञ्च ३११११२
६ आर्द्र ३१	१९० द्विपञ्चमित्रे ३१११३१
६ आर्द्र ३१	४५३ द्विस्तावा त्रिस्तावा० ५४११८७
० आर्द्र ३१	७४९ द्विस्त्रिचतुरिति० ८३११४३
६ आर्द्र ३१	३१९ द्विपादनुससुज् ४३१११०
८ आर्द्र ३१	४०३ द्विस्त्रीय ५३११६४
६ आर्द्र ३१	२९० द्विपञ्चपादादन् ४३११२२
९ आर्द्र ३१	२७८ द्विपञ्च ४३११२३
६ आर्द्र ३१	३४२ द्विपञ्चद्वन्द्वसि ४३११५०
८ आर्द्र ३१	५०३ द्विपञ्चोऽस्तस्त्रि ६३११३५
७ आर्द्र ३१	३२८ द्विपञ्चद्विपञ्चकप्रत्ययमा० ४३११७२
६ आर्द्र ३१	२८६ द्विपञ्चमावकलि० ४३११७०
३ आर्द्र ३१	२६७ द्विपञ्चतत्परेऽभ्योऽय० ६३११४७
१ आर्द्र ३१	५५२ द्विपञ्चन सख्यायाम० ६३११४७
६ आर्द्र ३१	६६ द्विपञ्चयोर्द्विवचनैक० ११११२२
१ आर्द्र ३१	१९७ द्विपञ्च कमणि दन् ३१११८१
२ आर्द्र ३१	३५७ द्विपञ्चन लब्धा ४३११८७
१ आर्द्र ३१	४०२ द्विपञ्चन हिरण्यपाकामे ५३११६५
३ आर्द्र ३१	४६१ द्विपञ्चन ३१११३२
६ आर्द्र ३१	३१२ द्विपञ्चनोपधादनुज् ४३११२१
६ आर्द्र ३१	३६१ द्विपञ्चन चरनि ४३११४१
१ आर्द्र ३१	३५८ द्विपञ्चनोपधादनुज् ४३११२२
६ आर्द्र ३१	४१७ द्विपञ्चनोपधादनुज् ५३११३२
१ आर्द्र ३१	४६० द्विपञ्चनोपधादनुज् ५३११३३

पृष्ठाङ्कः	पृष्ठाङ्कः
२२८ धातुसंबन्धे प्रपदा ३११११	
१५९ धातो ३१११९१	
५०० धातो ६१११६२	
१४३ धातो वर्मण ९० ३१११०	
१४७ धातोरेकाचो हला० ३१११२२	
४८३ धातोस्तस्त्रिभि० ६१११८०	
४८० धातादे प स ६१११६४	
३९३ धान्याना भवने स्त्री० ५३१११	
६८ धारेद्वचनैर् ११११३५	
७२१ धि च ८३११२५	
१५६ धिन्विचकृत्पयोर च ३१११८०	
३५६ धुरो यद्वद्वी ४३११७७	
३१३ धूमादिभ्याश्च ४३११२७	
६३३ धृषिस्तस्त्री वैयास्ये ७३१११९	
६० ध्रुवमपायेऽपादानम् ११११२४	
६१४ ध्रुवमो ध्वात् ५३११२२	
९१ ध्वाङ्गण लप्ते २१११४२	
६५ न ह्ये १११११५	
६७९ न कपि ७३१११४	
६५५ न कर्मव्यतिहारि ७३११६६	
६८६ न कवतमदि ७३११६३	
५५७ न कोपधाया ६३११३७	
५८२ न किञ्चि दीर्घश्च ६३११३९	
३० न क्वा सेट् १११११८	
२६३ न क्रीडादिबहुवच ४३११५६	
६६७ न क्रादे ७३११५९	
३६३ नक्षत्राद्घ ४३११३१	
७५६ नक्षत्राद्घा ८३११००	
११७ नक्षत्रे च लुपि २३११४५	
२८८ नक्षत्रेण युक्तः कालः ४३११३३	
३२२ नक्षत्रेभ्यो बहुलम् ४३११३७	
२६३ नक्षत्रास्तस्त्रिभ्यान् ४३११५८	

पृष्ठाङ्काः

४७ न गतिर्हि सार्थं १।३।१५
 ३१४ भगवत्सुखनप्राप्ति ४।२।१२८
 ५४६ न गुणादयोऽवयवा ६।२।७६
 १३८ न गोपवनादिभ्य २।४।६०
 ६६५ न गोऽप्राणिष्वन्य ६।३।७७
 १०४ न गोशब्दन्ताववर्ण ६।१।१८२
 ७१७ न डिस्त्रुद्धयो ८।२।८
 १०० न चवाहद्वैवयुक्ते ८।१।२४
 २८२ न च्छन्दस्यपुत्रस्य ७।१।३५
 ९९ नञ् २।२।६
 ६० नञ् शुचीश्वरत्वे ७।३।३०
 ३५० नञस्तत्पुरुषात् ५।४।७१
 १४२ नञो गुणप्रतिषेधे ६।२।१५५
 १३४ नञो जरमरमि ६।२।११६
 ३५९ नञ्दुःसुम्भो हलि ५।४।१२१
 १४६ नञ्सुभ्याम् ६।२।१७२
 ३०७ नडादाडवल् ४।२।८८
 २७२ नडादिभ्य फक् ४।१।९९
 ३०७ नडादीनां कुञ्च ४।१।९१
 १७५ न तिसृचम् ६।४।४
 ३९८ नते नासिकाया स ५।२।३१
 १३७ न तौलवलिभ्य २।४।६१
 ३३९ न ण्डमाणवान्ते ४।३।१३०
 १२७ न दधिपय आदीनि २।४।१४
 ४५७ नदीपौर्णमास्याग्र ५।४।११०
 ६३३ नदी बन्धुनि ६।२।१०९
 ८७ नदीभिश्च २।१।२०
 १५८ न दुहस्नुनमा य ३।१।८९
 १५२ न दृश ३।१।४७
 ५५६ नद्या शेषस्यान्य ६।३।४४
 ३०८ नद्यादिभ्यो ढक् ४।२।६७
 ३०६ नद्या भद्रप् ४।२।८५

पृष्ठाङ्काः

४६४ नद्युतश्च ५।४।१५३
 ३११ न द्वयच्च प्राच्य ४।२।११३
 ७ न धातुलोप अर्थ १।१।४
 ७२७ न ध्यास्यापृमूर्च्छि ८।१।५७
 ३८९ न नञ्पूर्वात्तत्पुरु ५।१।१२१
 १०० न निर्धारणे २।२।१०
 ५४७ न निविभ्याम् ६।५।१८१
 १८८ ननौ पृष्टप्रतिवचने ३।२।१२१
 १६७ नन्दिप्रहिपचादि ३।१।१३४
 ४६६ नन्दा सयोगादय ६।१।३
 ७०४ नन्वित्यनुर्हण ८।१।४३
 १८८ नन्वोर्विभाषा ३।२।१२१
 २१ न पदान्तर्द्विर्वचन १।१।५८
 ७६८ न पदान्तादोरनाम् ८।४।४२
 ७४३ न परे न ८।३।९७
 ६१ न पादग्याडयमाडय १।३।८९
 ४२ नपुसकमनपुसके १।२।६९
 ६१९ नपुसकस्य स्तलच ७।१।७२
 ६१० नपुसकाच्च ७।१।१९
 ४५७ नपुसकादन्यतर ५।४।१०९
 २१६ नपुसके भावे क्त ३।३।११४
 ४५० न पूजनात् ५।४।५९
 २८७ न प्राच्यभर्गादि ४।१।१७८
 १३ न बहुव्रीहौ १।१।२९
 ७३१ न भकुर्दुराम् ८।२।७९
 ७६६ न भाभूकमिगमि ८।४।३४
 ५३० न भूताधिकसजीव ६।२।२१
 ५१५ न भूवाविचिद्विधियु ६।२।१९
 २८९ न भूसुधियो ६।४।८५
 ५६४ न भ्राणनपात्रवेदाना ६।३।७५
 ६०४ न भपूर्वोऽपत्येऽव ६।४।१७०
 १११ नमः स्वस्तिस्वाहास्व २।३।१६

७ अङ्काः

१५ नमस्पुरसोर्गयोः ॥३॥४०

प्राः ८ न माङ्गयोः ॥३॥४४

आर्द्ध १॥५ नमिक्मिस्मजस ॥३॥१६७

१ आर्द्ध १॥४ न गुने ॥३॥३

२ आर्द्ध १॥६ नमोवरिविश्वप्रद ॥३॥११९

३ आर्द्ध १॥३ न यः ॥३॥१०२

४ आर्द्ध ३ न यदि ॥३॥११३

५ आर्द्ध ३ न ययनावाङ्मे ॥३॥२३

६ आर्द्ध ३ न यासयोः ॥३॥४५

७ आर्द्ध ६ न ज्याभ्यां पदान्ता ॥३॥३

८ आर्द्ध १० न रपरस्मिद्धि ॥३॥११०

९ आर्द्ध १ न रुचः ॥३॥६४

१० आर्द्ध १ नरे सजायाम् ॥३॥१२१

११ आर्द्ध २ न लिङ्गि ॥३॥३९

१२ आर्द्ध ३ न लुट् ॥३॥२९

१३ आर्द्ध २ न लुमताद्रस्य ॥३॥६३

१४ आर्द्ध ४ नलोकाव्ययनिष्ठा ॥३॥६९

१५ आर्द्ध ३ नलोपः प्रातिपदि ॥३॥१०

१६ आर्द्ध १ नलोपः सुप्वर ॥३॥२

१७ आर्द्ध १ नलोपो नञः ॥३॥७३

१८ आर्द्ध १ न ह्यपि ॥३॥६९

१९ आर्द्ध ३ न वदाः ॥३॥२०

२० आर्द्ध १ न विभक्तौ तुस्मा ॥३॥४

२१ आर्द्ध १ न वृद्धम्यश्चतुर्म्यः ॥३॥५९

२२ आर्द्ध ३ न वेति विभाषा ॥३॥४४

२३ आर्द्ध १ न व्यो लिटि ॥३॥४६

२४ आर्द्ध ३ न शब्दक्षककलह ॥३॥२३

२५ आर्द्ध ३ न शसददवादि ॥३॥१२२

२६ आर्द्ध १ नोः पान्तस्य ॥३॥३६

२७ आर्द्ध १ नोर्वा ॥३॥६३

२८ आर्द्ध १ श्च ॥३॥३०

२९ आर्द्ध १ श्च धातुस्यो ॥३॥२०

३० आर्द्ध १ श्च

पृष्ठाङ्काः

७४२ नश्चापदान्तस्य ॥३॥२४

७३८ नदद्यप्यप्रदान् ॥३॥७

२५२ न पटस्वसादिभ्यः ॥३॥१०

५९८ न संयोगाद्भ्रमन्तात् ॥३॥१३७

४५४ न संस्यादेः म ॥३॥८९

४६४ न सञ्ज्ञायाम् ॥३॥१५५

७२८ नसत्तनिपत्तानु ॥३॥६१

४७१ न सप्रसारणे स ॥३॥३७

४३८ न सामिबचने ॥३॥४५

६१९ न सुहुर्म्या केव ॥३॥६८

३४ न सुत्रलप्यायां स्व ॥३॥३७

१९९ नस्तद्धिते ॥३॥१४४

७०३ नह प्रत्यारम्भे ॥३॥२१

५३२ न हास्तिनफलक ॥३॥१०१

५७१ नहिषुतिवृषि ॥३॥११६

७२३ नहो घः ॥३॥३४

६७७ नागलोपिशात्पृ ॥३॥४२

५३७ नाचार्यराजत्वि ॥३॥१३३

९ नागसली ॥३॥१०

५८० नाङ्गे पूजायाम् ॥३॥२०

४६५ नाडीतन्वयोः स्वाङ्गे ॥३॥१५

१७४ नाडीमुष्टयोश्च ॥३॥३०

६५९ नातः परस्य ॥३॥२७

४८९ नादिवि ॥३॥१०४

७६९ नादिन्याक्रोरो ॥३॥४८

७७९ नाद्वयस्य ॥३॥१७

२४० नाधार्थप्रत्यये ॥३॥६०

२२० नानद्यत्नवत् ॥३॥१३५

५५ नानोर्वा ॥३॥६८

४०२ नान्तादसल्यादेर्मट् ॥३॥४९

६७२ नाम्यस्तस्याचि पि ॥३॥८७

६२१ नाम्यस्ताच्छ्रु ॥३॥७८

पृष्ठाङ्का

- ७१२ नामन्त्रिते समा० ८।१।७३
 ५०३ नामन्यतरस्याम् ६।१।१२७
 ६७५ नामि ६।१।३
 २३९ नाम्न्यादिशिग्रहो ३।१।५२
 ४८८ नाम्नेडितस्यान्त्य० ६।१।९९
 ५५२ नावो द्विगो ५।१।९९
 ५५५ नाव्यद्विगुणम् ६।१।१६८
 १४१ नाव्ययोभावाद्गो० २।१।८३
 १७४ नामिकास्तनयो० ३।१।२९
 २६० नामिनोद्वीष्ट० ४।१।५५
 ३२६ निष्ठे पतति ४।१।७३
 ६१ निगरणचलनार्थ० १।३।८७
 ७३८ निगृह्यानुयोगे च ८।१।१४
 २१० निघे निमित्तम् ३।३।८७
 ६८९ निघा त्रयामा गुण ७।१।७३
 ३४१ निय वृद्धशरा० ४।३।१४४
 ४०३ निय शतादिमा० ५।१।५७
 २५६ निय सञ्ज्ञाद्वन्द्वो ४।१।२९
 २५२ निय सप्तम्यादिषु ४।१।३५
 ७४६ नित्य समामेऽनुत्तर० ८।३।४५
 ४७२ निय स्मरते ६।१।५७
 ७७ निय हस्ते पागा० १।१।७७
 ५९३ नित्यद्विगुणे ६।१।१०८
 १४७ नियङ्गीकृत्ये गतो ३।१।२३
 १०२ नित्यद्विगुणाजीविकयो २।१।१७
 २४६ नित्यद्विगुण ३।१।९९
 ४३६० नित्य द्वन्द्वमि ४।१।४६
 ६७२ नित्य द्वन्द्वमि ५।१।८
 ४५९ नित्यमसिच्छपा० ५।१।१२२
 ४८८ नित्यमात्रेडितेदाचि ६।१।१००
 २०९ निय पण परिमाणे ३।३।६६
 ५०८ नित्य मन्त्रे ६।१।२६०

पृष्ठाङ्का

- ६९४ नित्यवीप्सयो ८।१।७
 ७५५ निनदीम्या स्नाते ० ८।३।२९
 १९२ निन्दित्सिद्धिनाम्ना० ३।१।१७६
 १० निपात एकाननाद् १।१।१४
 ५७३ निपातस्य च ६।३।१३६
 ७०२ निपातैर्यद्यदिहन्तम् ८।१।३०
 २१० निपानमाहाव ३।३।७३
 २३५ निमूलममूलयो कप ३।१।३४
 ६३६ निर कृप ७।२।४६
 २०४ निरम्यो पूव्यो ३।३।२८
 ६४७ निरदकादीनि च ६।१।१८४
 ७२६ निर्वागोऽस्मात् ८।१।७०
 ३४८ निर्वृत्तेऽच्युतादिभ्य ४।१।१६
 ५५० निवाते घातत्राणे ६।२।८
 २०६ निवातचिनिशरी० ३।३।४१
 ७५९ निव्यभिर्म्योऽङ्गय० ८।३।११९
 ३१९ निशाप्रदोषाम्या च ४।३।१४
 ४४९ निष्कुलान्निष्कोपणे ५।१।६०
 १०७ निष्ठा २।३।३६
 १८५ निष्ठा ३।३।१०२
 २०७ निष्ठा च द्वयजनात् ६।१।२०५
 ५८४ निष्ठायामेति ६।१।२
 ५८२ निष्ठायामप्यर्थे ६।१।६०
 ३० निष्ठास्तिस्रिभिः १।३।१९
 ५४५ निष्ठोपमानाद्वन्त्यत० ६।२।१६३
 ८३३ निष्ठोपसर्गपूर्वमन्य० ६।२।११०
 ४६५ निष्प्रवागिश्च ५।१।१६०
 ५० निस्तमुपविम्यो ह १।३।३०
 ७५७ निस्तपतायना० ८।३।१०२
 ६९० नीमन्नुत्तमुत्तमु० ७।१।८४
 ३३ नीचैरनुदात्त १।२।३०
 ४२० नीती च तद्युक्तात् ५।३।७७

ॐ

पृष्ठाङ्का

- पृ६९० नुगतोऽनुनासिका० ७११८५
 आर् १ ४२० नुदविदोन्दात्रा० ८११५८
 शा १ ४४९ नुद्विसर्जनीपद्मार्थं० ८११५८
 आर् १ ४५१ नृ च ६११६
 २ आर् ३ ४०४ नृ चान्यतरस्याम् ६११९८४
 भा ३ ४४० नये ८१३१०
 शा ३ २६ नेटि ७१२४
 ४ आर् १ १८ नेट्यलितिरपे ७११६२
 ६ आर् १ १० नेट्यति वृति ७१२८
 ७ आर् २ १११ नेतराच्छन्दसि ७११२६
 ६ आर् १ ०८ नेदमदसोरको ७११११
 १ आर् १ ५९ नेन्द्रस्य परस्य ७११२२
 ० आर् ३ ५३ नेन्विज्वप्तातिषु च ६१३१९
 ६ आर् १ ६३ नेयल्लवस्थानावस्ती १११४
 ८ आर् २ ४९ नेरनिधाने ६११९२
 ६ आर् १ ६३ नेगद्वनदपतपद० ८११३०
 ९ आर् ३ ९८ नेर्विज्विरीसिचौ ७११३२
 १ आर् १ ४० नेर्विंश १११३०
 ८ आर् १ ०२ नेडधावो ६११७५
 ७ आर् ३ ६९ नोचरपदेऽनुदात्ता० ६१२१४२
 ६ आर् ३ ४२ नोचहृद्विस्वात् १११५१
 ३ आर् १ ७२ नोदात्तस्वरितोदय० ८११६०
 ४ आर् ३ ६१ नोदात्तोपदेशस्य० ७१३३४
 ६ आर् १ ५२ नोनयतिष्वनयये० ३११५१
 १ आर् ३ ३१ नोपधायफान्ताहा ११२३
 ४ आर् ३ ५५ नोपधाय ६११७
 १ आर् १ ९ नौ गद्वनदपठस्वतः ३१३६४
 १ आर् १ ९ नौ ण च ३१३६०
 १ आर् १ ६ नौ द्व्यच्छन् १११७
 १ इ १ ८ नौवधोधमविपमूल० ४११९१
 १ इ १ ७ नौ गृ धान्ये ३१३४८
 १ इ १ ४ न्यप्रोषस्य च केवलस्य ७१३५
 १ इ १ ४

पृष्ठाङ्का

- ६६६ न्यल्लवदीना च ६१३३
 ५२४ न्यधी च ६१२५१
 ३९७ पताति ७१२५
 ३५० पक्षिमस्यमृगान्हन्ति ७१३३५
 ३७८ पञ्क्तिर्विशतित्रिंशच्च० ७११५९
 २६५ पद्मोश्च ७११६८
 ७२१ पयो च ८१२२
 ३७९ पञ्चदशतौ यौ वा ७११६०
 ११० पञ्चमी विभक्ते २१३४२
 ९० पञ्चमी भयेन २१३३०
 ११० पञ्चम्याहपरिमि २१३१०
 ६१२ पञ्चम्या अत् ७१३१
 ७४८ पञ्चम्या परावध्यर्थे ८१३५१
 ५५१ पञ्चम्या स्तोकादिभ्य ६१३२
 १८५ पञ्चम्यामजातौ ३१३९८
 ४१९ पञ्चम्यास्तसित् ४१३०
 ३७४ पणपादमापशतायत् ६१३३४
 ५२२ पण्यकम्वलोदासी० ६१३४२
 ६८० पत पुम् ७१३१९
 १४ पति समास एव ११३८
 ३९१ पथ्यन्तपुरोहिता० ७११२८
 ५१६ पथावैधर्थे ६१३८
 २५७ पयुनो यज्ञस्योमो ७१३३
 ३३८ पत्रपूर्वादि ७१३१९
 ३३८ पत्राच्चयुपरिदक्ष ७१३३३
 ३२१ पथ पथ्य च ७१३२९
 ३८१ पथ च्छन् ७१३७९
 ५६९ पथि च छन्दसि ६१३०८
 ५०६ पथिमयो सर्वना० ६१३९९
 ६९२ पथिमय्युच्चात्मात् ७१३८५
 ४५० पथो विभाषा ७१३६२
 ३६० पथ्यतिशितसति० ७१३१०४

शृष्टाङ्काः

- ३५० पद्ममिन्दुरयम् ४।४।८०
 २०१ पद्मविशेषपृष्ठो ४।३।१६
 ७६० पद्मवायेऽपि ८।४।३८
 ३९८ पदस्य ८।१।१६
 ६९८ पदात् ८।१।१७
 ६६७ पदान्तस्य ८।४।३७
 ६२२ पदान्तस्यान्यतरस्याम् ७।३।९
 ४८३ पदान्ताद्वा ६।१।७६
 १६४ पदात्तैरिवाद्यापः ३।१।११२
 ५१२ पदेऽपदेशे ३।२।७
 ८५१ पदोत्तरपदं गृह्णाति ४।४।३९
 ४७९ पदोभोमासुहृत्तिसत् ६।१।६३
 ५६० पद्यत्वतर्धे ६।३।५३
 ३८१ पन्यो ण नित्यम् ५।१।७६
 ८२ परः मन्त्रिर्गः सः १।४।१०९
 १२९ परवह्निं हन्वतस्तु २।४।२६
 १४२ परश्च ३।१।२
 ३५३ परश्च घादृष्ट ४।४।५८
 २२१ परस्मिन्विभाषा ३।३।१३८
 ९४३ परस्मैपदानां णल ३।४।८२
 ५५२ परस्य च ३।३।८
 ६७ परान्तरतोऽः १।४।२६
 ५५० परादिशब्दसि ६।२।११९
 २०५ पराविनुपात्यय इणः ४।३।३८
 २३३ परावरयोगे च ३।४।२०
 ३१८ परावराधमोत्तमपूर्वाच्च ४।३।५
 ७० परिक्रये सप्रदानम १।४।४४
 ३३८ परिक्रियमाने च ३।४।५५
 ३३० परित्याया ङञ् ५।१।१७
 ७५२ परिनिविम्यः सेव ८।३।७०
 २०५ परिन्योर्नामोर्ध्वात् ३।३।३७
 ३२० परिपन्थं च तिष्ठति ४।४।३६

पृष्टाङ्काः

- ५१९ परिप्रत्युपापावर्ज्य ६।२।३३
 २०२ परिमाणख्याया सः ३।३।२०
 ६५७ परिमाणान्तस्याम ७।३।१७
 १७४ परिमाणे पचः ३।२।३३
 ३४९ परिमुग्य च ४।४।२९
 २९० परिकृतो रयः ४।२।१०
 ४७ परिक्रयेभ्यः क्रिय १।३।१८
 ३५१ परिपदो ण्य ४।४।४४
 ३६१ परिपदो ण्य ४।४।१०१
 ७२३ परिस्फन्दः प्राच्यम ८।३।७२
 ५४७ परेरभितो भाविम ६।२।१८२
 ६० परेष्टुप १।३।८२
 ६९४ परेर्वर्जने ८।१।५
 ७५२ परेश्च ८।३।७४
 ७२० परेश्च घाङ्गमो ८।२।२२
 १८७ परोक्षे लिट् ३।२।११५
 ३९४ परोक्षपरम्परपुत्रपौ ६।२।१०
 २१२ परी घ ३।३।४४
 २०८ परी भुवोऽवज्ञाने ३।३।५५
 २०७ परी यज्ञे ३।३।४७
 ३४७ पर्यादिभ्यः छन् ४।४।८०
 ४१९ पर्यादिभ्यः च ६।३।९
 २४१ पर्याप्तिवचनेऽलम ३।४।६६
 २१६ पर्यायार्हणोत्पत्तिषु ३।३।१११
 ३१७ पर्वताच्च ४।२।१४३
 ४३७ पश्चादियौधेयादि ६।३।११७
 ५३६ पल्लसुपक्षाक मिध्रे ६।३।१२८
 ३४१ पलाशादिभ्यो वा ४।३।१४१
 ४२३ पञ्चपक्षा च चट्ठसि ४।३।३३
 ४२३ पश्चात् ६।४।३०
 ७०१ पश्वार्धेऽन्तलोचने ८।१।२६
 २६४ पार्श्वकर्णपर्णपुष्पक ४।१।६४

शृङ्गा

- शृङ्गा ६७० पात्राध्मास्थानादा० ७३१७८
 ८ आर्द्रा १७८ पाणियताडघी सि० ३११५५
 ६ आर्द्रा १६८ पात्राध्माधेट्टश श ३१११३७
 ३ आर्द्रा २९० पाण्डुम्वलादिनि ३११११
 १२ आर्द्रा ७४८ पातौ च बहुलम् ८३१५२
 २२ जायौ ३७६ पात्राष्टम् ५११४६
 २१ आर्द्रा ३८० पात्राद्वयश्च ५११६८
 ५६ आर्द्रा ९२ पात्रेसमिताद्वयश्च २११४८
 ६ आर्द्रा ३६९ पाथोनदीम्या द्यम् ३१११५
 ७ आर्द्रा ५३० पाद पत् ६११३०
 १६ आर्द्रा ७३८ पादशतस्य सत्यादे० ३१११३
 ६ आर्द्रा ६६० पादस्य पदाग्याति० ६३१५२
 ० आर्द्रा ४६२ पादस्य लोपोऽह० ५१११३८
 ६ आर्द्रा ४४२ पादार्धम्या च ५११२५
 १८ आर्द्रा २५२ पादोऽन्यतरस्याम् ४१११८
 ६ आर्द्रा २६१ पान देशे ८११५९
 ९ आर्द्रा १२७ पाप च शिल्पिनि ६११६८
 ६ आर्द्रा ९४ पापाणके कुत्सिते २११६४
 ८ आर्द्रा १०३ पाप पी ६११२८
 ७ आर्द्रा १६६ पाप्यसानायनि० ३१११२९
 ६ आर्द्रा १९८ पारस्करप्रभृतीनि० ६१११२७
 ३ आर्द्रा ८१ पारम्यणतुरायणचा० ५११०२
 १ आर्द्रा ३६ पाराशर्यशिलालि० ३११११०
 ६ आर्द्रा ८६ पारम्ये षष्ठ्या वा २१११८
 १ आर्द्रा १०६ पारवैनान्विच्छति ५११७५
 ५ आर्द्रा १९७ पाशादिभ्यो य ३११४९
 १ आर्द्रा १९६ पितरामातरा च च्छ० ६३१३३
 ३ आर्द्रा ७३ पिता मात्रा १११७०
 ६ आर्द्रा २९ पितृयं च ३११७९
 १ इक १९४ पितृव्यमातुलमाता० ३११३६
 १ इक ७९ पितृव्यसुरक्ष्ण् ३१११३२
 ३ इक ७९ पित्राच ३१११४६
 १ इक

शृङ्गा

- २७० पीलाया वा ४११११८
 २६१ पुष्योपादायाम् ३११४८
 ५५८ पुष्यमर्मधारयजाती० ६३१४२
 २९७ पुषि सज्ञाया घ० ३११११८
 ६२३ पुषोऽमुद् ७११८९
 ६७१ पुरान्तलघूपधस्य च ७११८६
 १४६ पुच्छभाण्डचीवरा० ३११२०
 ५३७ पुत्र पुत्र्य ६११५३२
 ३७५ पुत्राच्छ च ५११४०
 २८४ पुत्रान्तादन्यत० ३१११५९
 ५५२ पुत्रेऽन्यतरस्याम् ६३१२२
 ७३९ पुम रयम्परे ८३१६
 ४२ पुमान्त्रिया १११६७
 ७०४ पुरा च परीप्तायाम् ८१११२
 ३३५ पुराणप्रोचतेषु ग्राह्य० ३१११०५
 १८८ पुरि लुङ् चास्मे ३१११२२
 ५४८ पुरपश्चान्वादिष्ट ६१११९०
 ४०० पुरपहस्तिभ्यामपच ५११३८
 २५५ पुरपात्रमाणेऽन्य० ३११२४
 ५३२ पुरे प्राचाम् ६११९९
 १७२ पुरोऽग्रतोऽग्रेषु सत ३१११८
 ७६ पुरोऽव्यम् १११६७
 १९८ पुष सज्ञायाम् ६१११८५
 १५३ पुषादिघृताद्यृदि ३११५५
 ४१७ पुष्करादिभ्यो देशे ३१११३५
 १६३ पुष्यसिद्धी नक्षत्रे ३११११६
 १७५ पू सर्वयोर्दारिसहो ३११४१
 ४०६ पूषाम्न्योऽग्रा० ५११११२
 ५१७ पूषेऽन्यतरस्याम् ६११२८
 ३१ पूड क्वा च १११२२
 ६४० पूडश्च ७११५१
 १८९ पूड्यजो शानम् ३१११२८

पृष्ठाङ्काः

७१० पूजनात्पूजितमनु० ८११६७
 ७०३ पूजायां नानन्तरम् ८११३७
 २५८ पूतक्रतोरै च ४११३६
 १०१ पूरणगुणसुदितार्थं २१२११
 ४२५ पूरणाङ्गागे तीयादन् ५११४८
 ३१६ पूरणार्धादन् ५११४८
 ४६३ पूर्णाद्विभाषा ५११४९
 ९३ पूर्वकालैकसर्वजरत्नु० २११४३
 ७१२ पूर्वत्रासिद्धम् ८१२१
 ७३२ पूर्वं तु भाषायाम् ८१२१८
 ७५७ पूर्वपदात् ८१३१०६
 ७६० पूर्वपदास्तज्ञायामग ८१४३
 १४ पूर्वपरावरदक्षिणो० १११३४
 ५६ पूर्ववत्सनः १११३२
 १२९ पूर्ववद्वचनवै १११२७
 ८९ पूर्वसहस्रसमोनार्थं २११३१
 २०८ पूर्वादिनिः ५११८६
 २०९ पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा ७१११६
 ४२४ पूर्वाधरावराणामसि० ५१३३६
 ९५ पूर्वापरप्रथमचरमं २१११८
 ९८ पूर्वापराधरोत्तरमेकं २१२१
 ३२१ पूर्वाल्पापलाद्राभू० ४१३२८
 १०२ पूर्वं कर्तरि ११२१९
 ५१८ पूर्वं भूतपूर्वं ६१२२२
 ३६४ पूर्वं कृतमिनयौ च ४११३३
 ४६७ पूर्वोऽभ्यास ६११४
 ११५ पृथग्विनानाभि० २१३३२
 २४९ पृष्ठादिभ्य इमनि० ५१११२२
 ५६९ पृषोदरादीनि यथो० ६१३१०९
 ५६१ पेप वासवाहनभिपु० ६१३५८
 १३६ पैठादिभ्यश्च ११४५९
 ९६ पोटायुवतिस्तोत्रं २११६५

पृष्ठाङ्काः

१६० पोरदुपधात् ३११६८
 ३२८ पौरोडाशपुरोडाशा० ४१३००
 ४०३ प्याय पी ६११२८
 ४०९ प्रकारवचने जाती० ५१३६९
 ४२१ प्रकारवचने धात् ५१२२३
 ६९६ प्रकारे गुणवचनस्य ८१११२
 ४८ प्रकाशनस्थेयारय० ११३२३
 ४९१ प्रकृत्यान्तः पाद्रमं ६११११५
 ५३८ प्रकृत्या भगालम् ६१२१३७
 ७६५ प्रकृत्याशिस्य ६१३८३
 ६०३ प्रकृत्यैकाच् ६१४१६३
 ३२० प्रकृष्टे टन् ५१११०८
 ४६८ प्रजने वीयते ६११५५
 २१० प्रजने मर्ते ३१३१०१
 १९४ प्रजोरिनि ३१२१०
 ४४४ प्रज्ञादिभ्यश्च ११३३८
 ४११ प्रज्ञाश्रद्धार्चा० ५१२१०१
 ७३३ प्रणवष्टे ८१२८९
 १६५ प्राणाद्योऽसमतौ ३१११२८
 ७९ प्रतिः प्रतिनि० १११९२
 ३५१ प्रतिकृष्टार्थल्लामं ४१४७०
 ३५९ प्रतिजनादिभ्य ४१४५९
 ११० प्रतिनिधिप्रतिदाने च २१३११
 ३८१ प्रतिपथमेति टश्च ४१४४२
 ५१२ प्रतिवन्धिचिरकृ० ६१२६
 ४४९ प्रतियोगे पश्चम्या० ११४४४
 ७३१ प्रविश्रवणे च ८१२९९
 ४९७ प्रतिष्कशश्च कशे ६१११५१
 ७५९ प्रतिस्तद्वचनस्त० ८१३११४
 ५४९ प्रतेरश्वादयस्तपुरपे ६१२१९३
 ६५३ प्रतेरस्त सप्तमी० ५१४८२
 ४७२ प्रतेश्च ६१२५

पृष्ठाङ्काः	पृष्ठाङ्काः
१३६ प्रत्यपूर्वविधेमात्या० ८३१११२	१६४ प्रत्यपिभ्यां ग्रहेः ३११११८
१६४ प्रत्यपिभ्यां ग्रहेः ३११११८	७३२ प्रत्यभिवादेऽष्टौ ८२१८३
७३२ प्रत्यभिवादेऽष्टौ ८२१८३	१४२ प्रत्ययः ३१११
१४२ प्रत्ययः ३१११	२४ प्रत्यलोपे प्रत्यय० ११११६२
२४ प्रत्यलोपे प्रत्यय० ११११६२	६६३ प्रत्ययस्थात्कात्पूर्व० ७३१४४
६६३ प्रत्ययस्थात्कात्पूर्व० ७३१४४	२३ प्रत्ययस्य लुवरलुलुप ११११६१
२३ प्रत्ययस्य लुवरलुलुप ११११६१	६४९ प्रत्ययोत्तरपदयोश्च ७२१९८
६४९ प्रत्ययोत्तरपदयोश्च ७२१९८	५६ प्रत्याङ्ग्यां भ्रुवः १३१५९
५६ प्रत्याङ्ग्यां भ्रुवः १३१५९	६९ प्रत्याङ्ग्यां भ्रुवः पू० ११११४०
६९ प्रत्याङ्ग्यां भ्रुवः पू० ११११४०	७२६ प्रत्योऽन्यतरस्याम् ८२१५४
७२६ प्रत्योऽन्यतरस्याम् ८२१५४	२०४ प्रत्यने वावशब्दे ३३३३३
२०४ प्रत्यने वावशब्दे ३३३३३	१४ प्रत्यमचरमतयात्पा० १११३३
१४ प्रत्यमचरमतयात्पा० १११३३	४८८ प्रथमयोः पूर्वसवर्गः ६१११०२
४८८ प्रथमयोः पूर्वसवर्गः ६१११०२	३६ प्रथमानिर्दिष्ट समा० १२१४३
३६ प्रथमानिर्दिष्ट समा० १२१४३	६४७ प्रथमायाश्च द्विवच० ७२१८८
६४७ प्रथमायाश्च द्विवच० ७२१८८	६२९ प्रथमोऽचिरोपसप्तौ ६२१५६
६२९ प्रथमोऽचिरोपसप्तौ ६२१५६	३९ प्रधानप्रत्ययार्थ० १२१५६
३९ प्रधानप्रत्ययार्थ० १२१५६	७६१ प्रनिरन्तः शरेष्ठुप्लवा० ८११५
७६१ प्रनिरन्तः शरेष्ठुप्लवा० ८११५	३३० प्रभवति ४३१८३
३३० प्रभवति ४३१८३	६३३ प्रभौ परिवृद्धः ७२१२१
६३३ प्रभौ परिवृद्धः ७२१२१	२१० प्रमदसमदौ हर्षे ३३३६८
२१० प्रमदसमदौ हर्षे ३३३६८	२३८ प्रमाणे च ३११५१
२३८ प्रमाणे च ३११५१	३९९ प्रमाणे द्वयसज्ज० ५२१३७
३९९ प्रमाणे द्वयसज्ज० ५२१३७	३४९ प्रयच्छति गद्यम् ४११३०
३४९ प्रयच्छति गद्यम् ४११३०	६६७ प्रयाजानुयाजौ य० ७३१६२
६६७ प्रयाजानुयाजौ य० ७३१६२	२३१ प्रचै रोहिद्व्यै अव्य० ३१११०
२३१ प्रचै रोहिद्व्यै अव्य० ३१११०	३८७ प्रयोजनम् ५१११०९
३८७ प्रयोजनम् ५१११०९	६६८ प्रयोज्यनियोज्यौ ७३१६८
६६८ प्रयोज्यनियोज्यौ ७३१६८	६६० प्रवाहणस्य डे ७३१२८
६६० प्रवाहणस्य डे ७३१२८	५४० प्रवृद्धादीनां च ६२११४७
५४० प्रवृद्धादीनां च ६२११४७	४२८ प्रशसार्थां रूपम् ५३१६६

पृष्ठाङ्काः	पृष्ठाङ्काः
१६ प्रशंसावचनेश्च २११६६	४२७ प्रशस्यस्य,श्चः ६३१६०
४२७ प्रशस्यस्य,श्चः ६३१६०	१८८ प्रशने चासन्नकाले ३२१११७
१८८ प्रशने चासन्नकाले ३२१११७	७५५ प्रष्टोऽग्न्यामिनि ८३१९२
७५५ प्रष्टोऽग्न्यामिनि ८३१९२	६९४ प्रसमुपोदः पादपूरणे ८११६
६९४ प्रसमुपोदः पादपूरणे ८११६	४६१ प्रसंग्यां जानुनोर्जुः ५१११२९
४६१ प्रसंग्यां जानुनोर्जुः ५१११२९	११७ प्रसितोऽसुवाभ्या २३१४४
११७ प्रसितोऽसुवाभ्या २३१४४	४९७ प्रस्कण्वहरिश्चन्द्रा० ६१११५३
४९७ प्रस्कण्वहरिश्चन्द्रा० ६१११५३	७२६ प्रस्थोऽन्यतरस्याम् ८२१५४
७२६ प्रस्थोऽन्यतरस्याम् ८२१५४	३१२ प्रस्थपुरवहान्ताच्च ४२११२२
३१२ प्रस्थपुरवहान्ताच्च ४२११२२	५३० प्रस्थेऽवृद्धमकव्यां ६२१८७
५३० प्रस्थेऽवृद्धमकव्यां ६२१८७	३१० प्रस्थोत्तरपदपल० ४२१११०
३१० प्रस्थोत्तरपदपल० ४२१११०	३५३ प्रहरणम् ४११५७
३५३ प्रहरणम् ४११५७	८१ प्रहासे च मन्योपप० ११११०६
८१ प्रहासे च मन्योपप० ११११०६	८३ प्राक् कडारात्समासः २१११३
८३ प्राक् कडारात्समासः २१११३	३६७ प्राक् क्रीताच्चः ६११११
३६७ प्राक् क्रीताच्चः ६११११	७९० प्राक्सितादङ्गव्या० ८३१६३
७९० प्राक्सितादङ्गव्या० ८३१६३	४२९ प्रागिवाक् ५३१३०
४२९ प्रागिवाक् ५३१३०	४२५ प्रागेकादशभ्योच्छ्र० ५३१४९
४२५ प्रागेकादशभ्योच्छ्र० ५३१४९	३५६ प्राग्विताद्यत् ४११७५
३५६ प्राग्विताद्यत् ४११७५	४१८ प्राग्विशो विभक्तिः ५३१११
४१८ प्राग्विशो विभक्तिः ५३१११	२६८ प्राग्वीव्यतोऽण् ४११८१
२६८ प्राग्वीव्यतोऽण् ४११८१	७३ प्राग्वीश्वराक्षिपाताः १११५६
७३ प्राग्वीश्वराक्षिपाताः १११५६	३७० प्राग्वतेष्टम् ५१११८
३७० प्राग्वतेष्टम् ५१११८	३४५ प्राग्वहतेष्टम् ४११११
३४५ प्राग्वहतेष्टम् ४११११	२५४ प्राचा एक तद्धितः ४१११७
२५४ प्राचा एक तद्धितः ४१११७	३१६ प्राचा कटादेः ४२११३९
३१६ प्राचा कटादेः ४२११३९	५२८ प्राचा क्रीडायाम् ६२१७४
५२८ प्राचा क्रीडायाम् ६२१७४	६९६ प्राचा ग्रामनगराणाम् ७३११४
६९६ प्राचा ग्रामनगराणाम् ७३११४	६५९ प्राचा नगरान्ते ७३१२४
६५९ प्राचा नगरान्ते ७३१२४	२८४ प्राचामवृद्धात्किन् ४१११६०
२८४ प्राचामवृद्धात्किन् ४१११६०	४३० प्राचामुपादेरद० ६३१८०

पृष्ठाङ्काः

३९० प्राणमृज्जातिवयो० ५१११२९

३४३ प्रागिरजतादिभ्यो० ४१३१०४

४१० प्राणिस्थादातो लज्ज० २१२१९६

४६२ प्रातिपदिकान्तनु० ८११११

११७ प्रातिपदिकार्थलिङ्ग० २१३१४६

७४ प्रादय ११११-८

५४७ प्रादस्वाङ्ग सज्ञा० ६१२१८३

६० प्राद्वह ११३१८१

७७ प्राध्व वन्धने ४१४१७८

९९ प्राप्तापन्ने च द्वितीयया २१२१४

३२३ प्रायभव ४१३१२९

५२३ प्रावृट्शरत्कालदि० ६१३१५

३१० प्रावृष पुण्य ४१३१९७

३२१ प्रावृषपृष्ठप् ४१३१२६

१०५ प्रियवशो वद् खच् २१२१३८

६०२ प्रियस्थिरस्तिरोर० ६१४१५०

५१५ प्रीती च ६१२११६

१६९ प्रुख्व समभि० ३१११४३

१७१ प्रेदाज्ञ २१२१६

२०४ प्रेदुस्तुख्व २१२१२७

२०८ प्रेवणिजाम् २१२१५२

१९२ प्रेल्पसुदुमधवदवस २१२१४७

२०७ प्रे लिप्तायाम् २१२१४

१२० प्रेयुनुवोर्हविषो दे० २१३१६१

२०४ प्रे खोऽयज्ञे २१२१३२

२२६ प्रैपातिसर्गप्राप्तका० २१३१६३

३०१ प्रोक्काल्लुक् ४१२१६४

५७ प्रोपाभ्या युनेरयज्ञपा० ११३१६४

५९ प्रोपाभ्या समर्थाभ्याम् ११३१४२

३४४ प्लचादिभ्योङ् ४१३१६४

४९२ प्लुतप्रगृह्या अचि० ६१११२५

७३६ प्लुतावैच इदुती ८१२१०६

पृष्ठाङ्काः

६७० प्यादीना ह्रस्व ७१३१८०

२७० फक्किभोरन्यत० ४१११९१

२९६ फणा च सप्तानाम् ६१४१२५

१७३ फलेग्रहिरात्मभरिश्च २१२१२६

३४४ फले लुक् ४१३१६३

४० फल्लुनीप्रोष्टपदा० ११२१६०

२८२ फाण्टाहतिमिमता० ४१११५०

४११ फेनादिलच्च ५१२१९९

२८१ फेरद् च ४१११४९

३५९ वन्धने चर्पो ४१४१९६

४६९ वन्धुनि बहुव्रीहौ ४१११४

५५३ वन्धे च विभाषा ६१२१३३

६४२ वभूधाततन्यजगृ० ७१२१६४

३६२ वहिषि दत्तम् ४१४११९

४१७ वलादिभ्यो मत्तुव० ५१२१३६

१२ बहुगणवतुडति सत्या ११११२३

४०३ बहुपूगाणसहस्य० ५१२१५२

४६० बहुप्रजारद्गन्दसि ५१४१२३

१३३ बहुल छन्दसि २१४१२९

१४० बहुल छन्दसि २१४१०३

१४० बहुल छन्दसि २१४१७६

१८४ बहुल छन्दसि २१२१८८

४१६ बहुल छन्दमि ५१२१२२

४७४ बहुल छन्दमि ६११३४

६०८ बहुल छन्दसि ७१११८

६०८ बहुल छन्दसि ७१११०

६२५ बहुल छन्दसि ७१११०३

६७३ बहुल छन्दमि ७१३१७

६८९ बहुल छन्दसि ७१४१७८

६८८ बहुल छन्दस्यमा० ६१४१५५

१८२ बहुलमामीक्ये ३१२१८१

६१६ बहुवचनस्य वत्नमौ ८१११११

पृष्ठाङ्काः

६०४ बहुवचने हल्वेत ७३११०३
 ५४४ बहुमीहाविदनेत ६१११६२
 २५६ बहुमीहैरूपसो ङीप् ४१११२५
 २६२ बहुमीहैधान्तोदात्तात् ४१११२२
 ५१० बहुमीहो प्रत्यया पूर्व ६१११३
 २३३ बहुमीहो विश्व स ६१११०६
 ४५१ बहुमीहो सक्थ्य ५११११३
 ४५१ बहुमीहो सत्येये ५१११०३
 ६६ बहुषु बहुवचनम् ११११२१
 २४३ बहुमीहो ननुत्तरपद ६१११६५
 ६०२ बहुमीहो भू च बहुः ६१११५८
 १३८ बहुषु ह्यः प्राच्यम २१११६६
 ३०२ बहुच कृषेपु ४१११०३
 ३२० बहुचोऽन्तोदात्तात् ४१११०३
 ४३० बहुचो मनुष्यना ५१११०२
 ३५४ बहुचूर्वपदा ४१११६४
 ५१८ बहुवचनस्य ६१११३०
 ४३५ बहुवचनस्य ६१११३२
 २६० बहुदिभ्यश्च ४१११४६
 १४९ वाच्योऽन्त्यामुद्र ३११११६
 ७६५ वाङ्मन्तासञ्ज्ञायाम् ४१११६७
 २७१ वाङ्मन्तासञ्ज्ञायाम् ४१११९६
 ४३० विभेतेहेतुमये ६१११५६
 ६०१ विल्लक्ष्णादिभ्यश्च ६१११५३
 ६३४ विल्लक्ष्णादिभ्योऽङ् ४१११३६
 ३०३ विस्तार ५१११३१
 ६१ वृषपुधनसञ्ज्ञे ११११८६
 ६४३ वृद्ध्या आच्छादने ५१११८६
 ६४३ वृद्ध्या आच्छादने ५१११३६
 ५४५ वृद्ध्या ज्ञानपदा ५१११०४
 ५४५ वृद्ध्या ज्ञानपदा ५१११०४
 १५२ वृद्ध्या ज्ञानपदा ५१११०४

पृष्ठाङ्काः

४०६ वाङ्मन्तासञ्ज्ञायाम् ६१११०३
 २९९ वाङ्मन्तासञ्ज्ञायाम् ४१११०३
 ६०४ वाङ्मन्तासञ्ज्ञायाम् ६१११०३
 ६०३ वाङ्मन्तासञ्ज्ञायाम् ६१११०३
 २४४ वाङ्मन्तासञ्ज्ञायाम् ६१११०३
 १३३ वाङ्मन्तासञ्ज्ञायाम् ६१११०३
 ७३३ वाङ्मन्तासञ्ज्ञायाम् ६१११०३
 ५२३ वाङ्मन्तासञ्ज्ञायाम् ६१११०३
 ३६० वाङ्मन्तासञ्ज्ञायाम् ६१११०३
 ३५५ वाङ्मन्तासञ्ज्ञायाम् ६१११०३
 ३३२ वाङ्मन्तासञ्ज्ञायाम् ६१११०३
 ९० वाङ्मन्तासञ्ज्ञायाम् ६१११०३
 १८० वाङ्मन्तासञ्ज्ञायाम् ६१११०३
 १९४ वाङ्मन्तासञ्ज्ञायाम् ६१११०३
 ५८१ वाङ्मन्तासञ्ज्ञायाम् ६१११०३
 ४८४ वाङ्मन्तासञ्ज्ञायाम् ६१११०३
 २७० वाङ्मन्तासञ्ज्ञायाम् ६१११०३
 ३११ वाङ्मन्तासञ्ज्ञायाम् ६१११०३
 ६८८ वाङ्मन्तासञ्ज्ञायाम् ६१११०३
 १९९ वाङ्मन्तासञ्ज्ञायाम् ६१११०३
 २२० वाङ्मन्तासञ्ज्ञायाम् ६१११०३
 ३६१ वाङ्मन्तासञ्ज्ञायाम् ६१११०३
 २४१ वाङ्मन्तासञ्ज्ञायाम् ६१११०३
 ३४८ वाङ्मन्तासञ्ज्ञायाम् ६१११०३
 ६६४ वाङ्मन्तासञ्ज्ञायाम् ६१११०३
 ५९७ वाङ्मन्तासञ्ज्ञायाम् ६१११०३
 ६२३ वाङ्मन्तासञ्ज्ञायाम् ६१११०३
 ३७६ वाङ्मन्तासञ्ज्ञायाम् ६१११०३
 ४६ वाङ्मन्तासञ्ज्ञायाम् ६१११०३
 २३२ वाङ्मन्तासञ्ज्ञायाम् ६१११०३
 २७१ वाङ्मन्तासञ्ज्ञायाम् ६१११०३
 २०२ वाङ्मन्तासञ्ज्ञायाम् ६१११०३

पृष्ठाङ्काः

- ३६६ भावे च ४१४१४४
 २११ भावेऽनुपसर्गस्य ३१३७५
 १८६ भाषायां सद्ब्रसद्युचः ३१२१०८
 ५३ भासनोपसंभाषा १३१४०
 २९५ मित्रादिभ्योऽण् ४१२३८
 ६१०२ मित्रासेनादायेषु च ३१२१७
 ७२३ मित्त शकलम् ८१२५९
 १६३ मिथोद्वयो नदे ३११११५
 १६६ भियः क्वल्लुक्कनौ ३१२१७४
 ५९४ भियोऽन्यतरस्याम् ६१४११५
 ६६२ भियो हेतुभवे पुक् ७३१४०
 ६७ मीत्रार्थानां भयहेतु ११४२५
 २४३ मीमादयोऽपादाने ३१४७४
 ७५४ भीरोः स्थानम् ८१३८१
 ५८ भीस्म्योर्हेतुभवे १३१६८
 ५०५ भीवृभृहुमदजनघ ६१११९२
 १५० भीह्रीभृहुवां श्लुवच्च ३११३९
 ६६७ भुजन्त्युज्जौ पाण्युप ७३१६१
 ५७ भुजोऽनवने १३१६६
 ६८ भुवः प्रभवः ११४३१
 १९७ भुवः सन्नान्तरयोः ३१२१७९
 १९१ भुवश्च ३१२१३८
 २६० भुवश्च ४११४७
 ७३० भुवश्च महाव्याहते ८१२७१
 १६२ भुवो भावे ३१११०७
 ५९० भुवो वुग्लुङ्लिटोः ६१४८८
 ५४२६ भूतपूर्वे चरद् ५३११३
 १८३ भूते ३१२८४
 २२२ भूते च ३१३१४०
 १९९ भूतेऽपि दृश्यन्ते ३१३२
 ४३ भूवादयो घानवः १३११
 ७५ भूपगोऽलम् ११४६४

पृष्ठाङ्काः

- ६७२ भूसुवोस्तिङि ७३१८८
 ६८९ भृजामित् ७३१७६
 १६२ भृजोऽस्तज्ञायाम् ३११११२
 १४४ भृजादिभ्यो भुव्यच्चे ३१११२२
 ६६८ भोग्य भवये ७३१६९
 ७४१ भोभगोअघोअपूर्वं ८३११७
 २२८ भौरिक्याद्यैपुकार्या ४१२५४
 ६११ भ्यस्तभ्यम् ७३१३०
 ५८३ भ्रस्जो रोपघयो ६१४४०
 १९६ भ्राजमासधुर्विद्यु ३१२१७७
 ६७८ भ्राजमासभापदीप ७३१३३
 २८५ भ्रातरि च न्यायसि ४१११६१
 २८० भ्रातुर्व्यच्च ४१११४४
 ४२ भ्रातृपुत्रौ स्वसुदुहि ११२३८
 २७८ भ्रूवो घुक्च ४१११२५
 ५९७ भघरा वहुलम् ६१४१२८
 ३१३ मङ्गुकस्तसरादण्य ४१४५६
 ३५६ मतजनहलाकरण ४१४९७
 १९८ मतिपुङ्क्तिपूजार्थेभ्य ३१२१
 ७३८ मतुवसो रु सवुदी ८३११
 ५०९ मतोः पूर्वमासज्ञा ६११२१९
 ३०२ मतोश्च बह्वजन्तात् ४१२७२
 ३६५ मतौ च ४१४१३६
 ४०४ मतौ च्छ सूक्त्याम्नोः ५१२५९
 ५७१ मतौ बह्वचोऽनजि ६३१११९
 ३६३ मत्वर्थे मासतन्वोः ४१४१२८
 २१० मद्रोऽनुपसर्ग ३१३६७
 ३१५ मद्रवृज्योः कन् ४१२१३१
 ४५० मद्रात्परिवापणे ६१४६७
 ३१० मद्रेभ्योऽण् ४१२१०८
 २७४ मधुरभ्रूवोर्नाह्णिण ४१११०६

पृष्ठाङ्काः	३६५ मघोः ४१४१३९
८ आर्द्रः	३६४ मघोर्ज ४१४१२९
६ आर्द्रः	५५२ मघ्यादुगुरी ६११११
३ आर्द्रः	३९८ मघ्यान्म ४१३८
१२ आर्द्रः	७७ मघ्येपदे निवचने च ११४१७
५२ जायं	३०६ मघ्यादिभ्यश्च ४२१८६
१ आह	२५२ मन ४११११
६ आह	१८३ मनः ३१२८२
६ आह	५५१ मनसः सप्तयाम् ६१३१४
७ जाय	३९५ मनुष्यतत्स्ययो ४२११३४
१६ आह	२५८ मनोरौ वा ४१३३८
१६ आह	२८४ मनोज्ञतावन्य ४१११६१
० आह	५४१ मन्त्रिन्याख्या ६१२१५१
१६ आह	१४१ मन्त्रे घसह्वरणदा २१४८०
८ आर्द्रः	२१३ मन्त्रे वृषेपचम ३१३९६
६ आर्द्रः	१८१ मन्त्रे श्वेतवह्नौव्यश ३१२१७१
९ आर्द्रः	५९९ मन्त्रेष्वालपादेः ६१४१४१
४ आर्द्रः	५७३ मन्त्रे सोमाश्वेन्द्रि ६१३११३
८ आर्द्रः	५६१ मन्योद्वनसत्तुषि ६१३६०
७ आर्द्रः	१११ मन्यकर्मणनादरे त्रि २१६११७
६ आर्द्रः	६४७ मपर्यन्तस्य ७१२९१
३ आर्द्रः	७४४ मय उत्रो वो वा ८१३१३३
८ आर्द्रः	३३० मयट् च ४१३१८२
६ आर्द्रः	३४१ मयट्वैतयोर्भापा ४१३१४४
१ आर्द्रः	५८५ मयतेरिदम्यतर ६१४१००
१ आर्द्रः	९७ मयूरव्यसकादयश्च २११७२
२ आर्द्रः	३६५ मये च ४१४१३८
६ आर्द्रः	४९७ मस्करमस्करिणौ ६१११५४
० आर्द्रः	६१७ मस्तिनशोर्कलि ७११६०
० आर्द्रः	२८० महाकुलाद्वल्लजौ ४१११४१
० आर्द्रः	५२१ महास्मीक्षपराहृगु ६१२१८
० आर्द्रः	२९४ महाराजप्रोष्ठपदा ४१२३५

पृष्ठाङ्काः	३३३ महाराजाह्वान् ४१३१९३
२९३ महेंद्राद्वानौ च ४१२१९	
२२८ माङ्गि तुङ्ग ३१३१७५	
३६९ माणवचरकाम्यां सप्त ५११११	
५५६ मातरपितरावुदोचाम् ६१६३२	
७५४ मातु पितुर्म्यामन्य ८१३१८५	
२७७ मातुरुसरयासम ४११११५	
७५४ मातृपितृभ्यां स्वस्ता ८१३१८४	
२७९ मातृप्यस्तुश्च ४१११३४	
५१४ मात्रोपशोपक्रम ६१२१४	
३५० माथोत्तरपद ४१३३७	
७१७ मादुपचायाश्च म ८१२१९	
४२५ मानपञ्चयोः क ५१३५१	
३४४ माने वय ४१३१६२	
१४३ मानवघदानशान ३१३१६	
३६२ मायायामणू ४१३१२४	
५३० मालादीना च ६१२१८८	
३८२ मसाद्रयसि य ५११८८	
१७५ मितनखे च ३१२३४	
५९० मिता हस्व १११२२	
५७३ मित्रे चर्पी ६१११३०	
५८ मिथ्योपपदात् ११३१७१	
१८ मिश्रबोऽन्त्या ११११४७	
६७० मिश्रेणुः ७१३८६	
५४२ मिश्र चानुपसर्ग ६१२१५४	
४७० मीनातिमिनोतिदी ६१११७०	
६७० मीमातेर्निगमे ७१३८१	
५४५ मुख स्वाहम् ६१२१६४	
८ मुखनासिकावच ११११८	
६८५ मुखोऽर्कर्मकस्य ७१४५७	
१४६ मुण्डमिश्रश्लवग ३११२१	
३४९ मुद्रादण् ४१३२५	

पृष्ठाङ्काः

- २११ मूर्तौ घनः ३।३।७७
 ३५८ मूलमस्यावर्हि ४।४।८८
 १६३ मृजेर्विभाषा ३।१।११३
 ६८२ मृजेर्द्विभिः ७।२।११४
 २८ मृदमृदगुधं १।२।७
 ४४३ मृदस्तिक्कन् ५।४।३९
 ३१ मृदस्तिविज्ञायाम् १।२।२०
 १७६ मेघर्तिभयेषु कृजः ३।२।४३
 २४५ मेर्निः ३।४।८९
 ७४२ मोऽनुस्वारः ८।३।२३
 ७२८ मो नो घानोः ८।२।३४
 ७४२ मो राजि समः कौ ८।३।२५
 ५६ म्रियतेर्लुङ्लिं १।३।६१
 ७२८ म्रोश्च ८।२।६५
 ६०२ यः सौ ७।२।११०
 २६६ यडश्चाप् ४।१।७४
 ६८१ यडि च ७।४।३०
 १४० यडोऽवि च २।४।७४
 ६७३ यडो वा ७।३।९४
 ६६ यचि भम् १।४।१८
 २२३ यच्चयत्रयोः ३।३।१४८
 १५५ यजजपद्वर्ता यडः ३।२।१६६
 ६१४ यजघ्नैर्नमिति च ७।१।४३
 २१२ यजपाचयतविच्छ्रं ३।३।९०
 ६६८ यजयाचहचप्रवचर्चं ७।३।६६
 ४९१ यजुःपुरः ६।१।११७
 ७०७ यजुष्येकेषाम् ८।३।१०४
 १२१ यजेश्व करणे २।३।६३
 १३ यजकर्मव्यव्रणं १।२।३४
 ३८० यज्ञत्विग्म्यां घल्लं ५।१।७१
 २०४ यज्ञे सनि स्तुवः ३।३।३१
 १३८ यज्ञोश्च २।४।६४

पृष्ठाङ्काः

- २५४ यजश्च ४।१।१६
 २७३ यज्ञिजोश्च ४।१।१०१
 ११७ यत्तश्च निर्धारणम् २।३।४१
 ५०८ यतो भावः ५।१।२१३
 ४०० यत्तदेभ्यः परिमाणे ५।२।३४
 २३४ यथातथमोरं ३।४।२८
 ६६० यथातथयथापुरं ७।३।३१
 ३९४ यथामुस्तसंमु ५।२।६
 २३० यथाविध्यनुप्रं ३।४।४
 ४५ यथासरयमनु १।३।१०
 ८४ यथासादश्ये २।१।७
 ६९७ यथास्वे यथायथम् ८।१।१४
 ७०७ यदितुपर क्जन्दमि ८।१।५६
 ७०९ यद्वृत्ताश्रित्यम् ८।१।६६
 २०९ यमः समुपनिविषु ३।३।६३
 ६४४ यमरसनमातां ७।२।७३
 ३० यमो गन्धने १।१।१५
 ५४३ ययतोश्चातदर्थं ६।२।१५६
 १६८ यरोऽनुनासिकेऽनु ८।४।४२
 ३९३ यवयवकषटिका ५।२।३
 १९६ यश्च यडः ३।२।१७६
 १५५ यसाऽनुपसगन्ति ३।१।०१
 १३७ यस्कादिभ्यो गोत्रे २।४।६३
 ६५ यस्मात्प्रत्ययविधिं १।३।१३
 ११० यस्मादधिकं यस्य चे २।३।९
 ११६ यस्य च भावेन २।३।३७
 ८६ यस्य चायान. २।१।१६
 ६३२ यस्य विभाषा ७।२।१५
 ५८४ यस्य हलः ६।४।४९
 ६०० यस्येति च ६।४।१४८
 १०० याजकादिभिश्च २।२।९
 ७३४ याज्यन्तः ८।२।९०

पृष्ठाङ्का

८ आह्नै	६७६ याडाप ७३११३
६ आह्नै	४२५ याव्येपाशप ५ ३१४७
३ आह्नै	२३५ यावति विदजीवो ११४३०
२ आह्नै	१९९ यावपुरानिपात० ३१३१४
२ आय	८४ यावद्वधारणे १११८
१ आह	७०१ यावद्यथान्याम् ८११३६
६ आह	४४३ यावादिभ्य कन् ५१४२९
६ आह	२४० यानुत परस्मैपदे० ३१४१०३
७ आव	६८५ योवण्यर्दीर्घावे० ७१४५३
६ आव	५२९ युक्तारोह्यादयश्च ६१२८१
६ आह	५२६ युक्त च ६१२६६
० आह	१६४ युग्य च पत्रे ३१११२१
६ आह	६१९ युजैरसमासे ७११७१
८ आर्	५८५ युष्तुकोटीर्षे० ६१४५८
६ आर्	९७ युवा खलतिप० २११६७
९ आर्	४२८ युवात्पयो कनन्य० ५१३६४
१ आर्	६४८ युवावी द्विव० ७१२२२
८ आर्	६०६ युवोरनाकौ ७१११
७ आर्	७५० युष्मत्तत्तपु० ८१३१०३
६ आ	६९९ युष्मदस्मदो ण्यी० ८११२०
३ आ	६४७ युष्मदस्मदोरनादे० ७१२८६
४ आ	३१७ युष्मदस्मदोरन्य० ४१३१
६ आ	५०८ युष्मदस्मदोडसि ६११२११
१ आ	६११ युष्मदस्मदुभ्या ख० ७११२०
६ आ	८१ युष्मद्युपपदे स्त० ११४१०५
१ आ	२८५ यून्श्चकुसायाम् ४११४७
१ आ	२६६ यून्स्ति ४११७७
१ आ	२६० यूनि लुक् ४११९०
१ इव	६४८ यूयवयी जसि ७१२९३
१ इव	६३६ यूयवयी नदी ११४३३
१ इव	५९३ ये च ६१४१९
१ इव	४०९ ये च तज्जिते ६११६१

पृष्ठाङ्का

६०४ ये चाभावकर्म० ६१११६८
२६ येन विधिरस्तदन्तर्य १११०२
११२ येनाहविजार २१३१२०
७३३ ये यज्ञकमणि ४१२८८
२८२ ये विभापा ६१४४३
१२६ यथा च विरोध शा० २१४१९
३९ योगप्रमाणे च० ११२५५
३८६ योगाद्यच्च २१११०२
६४० योऽचि ७१२८९
३८१ योजन गच्छति ५११७४
३९२ योपधादगुरुपोत्त० ५१११३२
६०३ र ज्ञतो हलादेळ० ६११६१
४४३ रक्त ५१४३२
३५० रक्षति ४१४३३
३६२ रक्षोयादूनां ह० ४१४१२१
३०८ रङ्गोरमनुष्ये० ४१२१००
४१३ रज कृप्यासु० ५१२११२
५८० रजश्च ६१४२६
५६८ रथवदयोश्च ६१३१०२
३३८ रथाद्यक् ४१३१२१
७२४ रद्धान्या निष्ठातो न ८१२४२
६३९ रधादिभ्यश्च ७१२४५
६१७ रधिजभोरचि ७१३६१
६१८ रभेरशब्दितो ७१३६३
३२ रलोड्युपधाद्ध० ११२१६
२०८ रश्मौ च ३१३१३
७२४ रथाभ्यां नो ण स्त० ८१२११
४१० रसादिभ्यश्च ५१२१५
१०६ राजदत्तादिपु० २१२३१
१८५ राजनि युधि० ३१२१५
५१९ राजवद्वचन० ६१२३४
२९८ राजन्यादिभ्यो यु० ४१२५३

पृष्ठाङ्का

- ७१९ राजन्वान्सौराज्ये ८।२।१७
 २८० राजश्वशुरासन् ४।१।१३७
 १६३ राजसूर्य० ३।१।११४
 ५२५ राजा च ६।२।५९
 ५२६ राजा च प्रशमायाम् ६।२।६३
 ४५४ रानाह सखि० ५।४।९१
 ३१६ राज क च ४।२।१४०
 १३० राजाह्लाहा पुति २।४।२९
 ५६४ रात्रे कृति बि० ६।३।७२
 २५७ रात्रेश्चाजसौ ४।१।३१
 ३८३ रात्र्यह स्वत्स० ५।१।८७
 ७२१ रात्सस्य ८।२।२४
 ६९ राधीक्ष्णोर्गस्य० १।४।३९
 ५९६ राघो हिंसायाम् ६।४।१२३
 ६४६ रायो हलि ७।२।८५
 ०७८ राक्षोप ६।४।२१
 ३०७ राष्ट्रवारपारा० ४।२।९३
 ५०८ रिक्के विभाषा ५।१।२०८
 ६८१ रिङ् शयग्लिङ्गु ७।४।२८
 ६८४ रि च ७।४।५१
 ६९१ रीगृदुपचस्य च ७।४।९०
 ६८१ रीदृत् ७।४।२७
 ६६१ रमिकौ च लुकि ७।४।९१
 ६८ रुच्यार्थाना प्रीयमाण १।४।३३
 १७९ रुजार्थाना भावन० २।३।५४
 २८ रुदविदमुपग्रहि० १।२।८
 ६५४ रुदश्च पञ्चभ्य ७।६।९८
 ६५५ रुदादिभ्य सार्व० ७।२।७६
 १२५ रुधादिभ्य क्षम् ३।१।७८
 ६३४ रुप्यमत्वरसधु० ७।२।२८
 ६६३ रुह पोऽन्तरस्याम् ७।३।४३
 ४१५ रुपादाहत्तम० ५।२।१२०

पृष्ठाङ्का

- ३६२ रेवतीजगती० ४।४।१२२
 २८१ रेवत्यादिभ्यछक् ४।१।१४६
 ३३९ रेवतिकादिभ्यश्च ३।३।१३१
 ७२९ रो सुपि ८।६।१६
 २१५ रोगाख्याया ण्वु० ३।३।१०८
 ४४६ रोगाद्यापनयने ५।३।४९
 ३०३ रोणी ४।२।७८
 ३१३ रोपधेतो प्रा० ४।२।१२३
 ७४० रोरि ८।३।१४
 ७४१ रोऽसुपि ८।२।६९
 ७३० रोरूपधाया० ८।२।७९
 २४२ र् कर्मणि च भावे० ३।४।६९
 ८० र् परस्मैपदम् १।४।९९
 १८९ रक्षजहेत्वो ० ३।२।१२६
 १७७ लक्षणे जायापत्योष्क ३।२।२२
 ७९ लक्षणेत्थभूताख्यान० १।४।९०
 ८५ लक्षणेनाभिप्रती० २।१।१४
 २४८ लट् शाकटायन० ३।४।११
 १८९ लट् शतृशानचा० ३।२।१२४
 १८८ लट् स्मे ३।२।११८
 ६१८ लम्बेश्च ७।१।६४
 ३२३ लवणाद्वज् ४।४।५२
 ३४९ लवणाह्लक् ४।४।२४
 ४५ लश्चकतद्विते १।३।८
 ६९४ लपपतपदस्या० ३।२।१५४
 २४३ लस्य ३।४।७७
 २८८ लाक्षासेचनाह्लक् ४।२।२
 ६४५ लिङ् सलोपोऽन्त० ७।२।७९
 २४७ लिङ् सीयुट् ३।४।१०२
 २३० लिङ् यें लोट् ३।४।७
 २४९ लिङाशिपि ३।४।११
 २२५ लिङ् च ३।३।१५९

- १ पृष्ठाङ्कः
 २२६ लिट् चोर्ध्वमौहृ० ३।३।१६४
 २२१ लिट्निमित्ते लृ० ३।३।१७९
 २०० लिट् चोर्ध्वमौहृ० ३।३।१९
 २२० लिट् यदि ३।३।१६८
 ४७३ लिट् यङोश्च ६।१।२९
 १५८ लिट्वाशिष्यङ् ३।१।८६
 २९ लिट्सिचावात्म० १।२।११
 ६३८ लिट्सिचारा म० ७।२।४२
 १८६ लिट् कानगा ३।२।१०६
 २४४ लिट्स्नयोरेशि० ३।४।८१
 ४६७ लिटि घातोरनम्या० ६।१।८
 ४७१ लिटि घयो य ६।२।३८
 २४९ लिट् च ३।४।११५
 १३३ लिट्पन्मत्तरस्याम् २।४।४०
 ४७० लिट्पन्मत्तस्यो० ६।१।१७
 ५०६ लिटि ६।१।१९३
 १५३ लिपिसिचिद्विद् ३।१।५३
 २०० लिप्स्यमानसि० ३।३।७
 ५८ लिपि समानन० १।३।०
 ६६२ लीलोर्नुग्लुकाव० ७।३।३०
 ३८ लुक्कर्मिलुकि १।२।२९
 २७५ लुक् स्त्रियाम् ४।१।१०९
 ६६९ लुक्वाहुर्दिह० ७।३।७३
 १८७ लुक् ३।२।११०
 १३४ लुकि च २।४।७३
 ५८७ लुङ् लृङ् लृङ् ६।४।७१
 १३३ लुङ्स्नयोरेशि० २।४।३०
 १४२ लृट् प्रथमस्य० २।३।८५
 ६२ लृटि च कल्प १।३।५२
 १४७ लृपमदचरजय० ३।१।२४
 ३८ लुपि युक्तग्रहण १।२।५१
 ३४४ लुप च ४।३।१६६

पृष्ठाङ्कः

- ३८९ लुक्विरोपे ४।२।१७
 ३९ लुक्योगाप्रत्यया० १।२।५४
 ६४० लुभो विमोहने अत्राय७
 ४३४ लुग्मनुष्ये ५।३।९८
 २०१ लृट् सदा ३।३।१४
 २०१ लृट् शेषे च ३।३।१३
 २४६ लोटोऽडाटी ३।४।१४
 ३७५ लोक्सर्वलोका० ५।१।४४
 २४५ लोटो लृङ्त्वत् ३।४।८५
 २२६ लोट् च ३।३।१६२
 ७०६ लोट् च ८।१।५२
 २०० लोट्यर्लुगे च ३।३।८
 ६७८ लोऽ पिपत्तेरी० ७।३।४
 ७४१ लोप साकल्यस्य ८।३।१९
 ५९३ लोपश्चास्यान्वत्तर० ६।१।१०७
 ६१४ लोपस्त आत्मने० ७।१।४१
 ७०५ लोपे विभाषा ८।१।४५
 ६९५ लोपो यि ६।४।११८
 ४८० लोपो योर्वलि ६।१।६६
 ४११ लोमादिपामादि० ५।२।१००
 १४५ लोहितादिवाग्य० ३।१।१३
 ४४३ लोहितान्मणौ ५।४।३०
 ४७५ ल्यपि च ६।१।४१
 ५८५ ल्यपि लृपुपूर्वात् ६।४।५६
 २१७ ल्युट् च ३।३।११५
 ७२५ ल्वादिभ्य ८।२।४४
 ६८० ल्वच उम् ७।४।२०
 ४६९ ल्वस्त्वपियजादी० ६।१।१५
 ६६८ ल्वचोऽश्वदसज्ञायाम् ७।३।६७
 ३१ ल्वजिलुन्यतश्च १।२।२४
 ६६७ ल्वजोर्गौ ७।३।६३
 २७५ ल्वज्याच्च ४।१।८

शृङ्गाः

- ५४४ वाचो व्याहृतार्थायां ५४१३५
 ५४५ वा छन्दसि ६१११०६
 ५४६ वा छन्दसि ३१४८८
 ५४७ वा जाते ६१११७१
 ५४८ वा जभ्रमुत्रसाम् ६१११२४
 ५४९ वातातिसाराम्यां ५१११२९
 ५५० वा दान्तशान्तपूर्णं ७११२०
 ५५१ वातुहमुहपुहणि ८११२३
 ५५२ वा नपुंसकस्य ७११७९
 ५५३ वा निसनिचनिन्दाम् ८११३३
 ५५४ वान्तो वि प्रत्यये ६११०४
 ५५५ वान्यस्मिन्तसिपि ४१११६५
 ५५६ वान्यस्य सयोगादेः ६११६८
 ५५७ वा पदान्तस्य ८११५९
 ५५८ वा बहुना जातिपरि ५११९३
 ५५९ वा भावकरणयोः ८१११०
 ५६० वा भुवनम् ६११२०
 ५६१ वा भ्रातृभ्रातृभ्रातृमु ३११३०
 ५६२ वामदेवाद्ध्यक्ष्यौ ४११९
 ५६३ वाऽऽसि १११५
 ५६४ वाऽऽसो ६११८०
 ५६५ वा यौ २११५७
 ५६६ वाय्वृतुपित्रपसो यत् ४११३१
 ५६७ वारणार्थानामीप्सितः १११२०
 ५६८ वा लिटि २११५५
 ५६९ वा ल्यपि ६११३८
 ५७० वाऽऽसने ८११५६
 ५७१ वा शरि ८११३६
 ५७२ वा शोकप्यव्रोगेषु ६११५१
 ५७३ वा पपूर्वस्य निगमे ६११९
 ५७४ वा सजायाम् ५१११३३
 ५७५ वाऽऽस्योऽस्त्रियाम् ३११९४

शृङ्गाः

- ५७६ वासुदेवार्जुनाभ्यां वुन् ४११९८
 ५७७ वा मुष्यपिशलेः ६११९२
 ५७८ वाह ऊङ् ६१११३२
 ५७९ वाहः ४११६१
 ५८० वा ह च छन्दसि ५११३३
 ५८१ वाहनमाहितात् ८११८
 ५८२ वाहिताभ्यादिषु २११३७
 ५८३ वाहीकग्रामेभ्यश्च ४११११७
 ५८४ विंशतिकात्त्रः ५११३२
 ५८५ विंशतित्रिंशद्भ्यां ५११२४
 ५८६ विंशत्यादिभ्यस्तमङ् ५११५६
 ५८७ विकर्णशुपीतकां ४११२४
 ५८८ विकर्णशुद्धचङ्गां ४१११७
 ५८९ विवृशमिपरिभ्यः ८११६६
 ५९० विचार्यमाणानाम् ८११९७
 ५९१ विज इट् १११२
 ५९२ विजुपे छन्दसि ३११७३
 ५९३ विड्वनोरनुनासिकं ६११४१
 ५९४ वित्तो भोगप्रत्यययोः ८११५८
 ५९५ विदाकुर्वन्त्यस्य ३११४१
 ५९६ विदिभिदिच्छिदे ३११९६२
 ५९७ विदूरान्वयः ४११८४
 ५९८ विदे शतुर्वसुः ७११६६
 ५९९ विदो लिटो वा १११८३
 ६०० विद्यायोनिसवन्धे ४११७७
 ६०१ विधिनिमन्त्रणां ३१११६१
 ६०२ विध्यत्यधनुषा ४११८३
 ६०३ विध्वरयोस्तुदः ३११३५
 ६०४ विनभ्यां नानाभौ ५११२७
 ६०५ विनपादिभ्यष्टक् ५११३४
 ६०६ विन्दुरिद्धुः ३११९६९
 ६०७ विन्मतोलुक् ५११६५

वृष्टाङ्का

- ४० विपराभ्या जे १।३।१४
 १६३ निपृथ्विनीयति० ३ १।१।१७
 १२६ विप्रतिपिद्ध चानधि० २।३।१३
 ६३ विप्रतिपेधे पर कार्यम् १।३।२
 १९७ विप्रसम्भोडवसज्जो ३।२।१८०
 ८१ विभक्तिश्च १।३।१०४
 ६०३ विभाषादरुन्दमि ६।३।१६२
 ८५ विभाषा २।१।११
 २२२ विभाषा कथमि० ३।३।१४३
 १९९ विभाषा कृष्णकृष्ण ३।३।५
 ६० विभाषाऽऽर्म्भकात् १।३।८
 ३०३ विभाषा कार्याण्यम् ५।१।२६
 ३१४ विभाषा कुरुयुगो १।२।१३०
 ८० विभाषा कृत्ति १।३।२८
 ७८ विभाषा कृत्ति १।३।७२
 १६४ विभाषा कृतयो ३।१।१२०
 २५५ विभाषाऽऽपानपति० ३।३।११०
 ८४३ विभाषा रामहृत्तवि० ७।२।६८
 ११३ विभाषा गुणोऽग्नि० २।३।२५
 १८८ विभाषा ग्रह ३।१।१४३
 २३३ विभाषाऽऽग्नेयमपूर्वेषु ३।३।२४
 १४१ विभाषा घ्रापेडता० २।१।७८
 २०७ विभाषाङ्गि कृत्तुवो ३।३।५०
 ५२८ विभाषा शिरयो ६।३।३६
 ५२० विभाषा चार्त्तिकम् ६।३।७९
 ८१९ विभाषा विष्णुमुखो ७।१।६५
 ६६७ विभाषा चे ६।२।१६४
 ५५५ विभाषा छन्दसि १।२।१६३
 ३४ विभाषा छन्दसि १।२।३६
 ६८३ विभाषा छन्दसि ७।३।४४
 १४ विभाषा जसि १।१।३२
 ४३९ विभाषाङ्गादिनिष्ठ० २।३।८

वृष्टाङ्का

- ३९३ विभाषा तिलमापो ५।२।४
 ६२४ विभाषा तृतीया० ७।१।९७
 ५४४ विभाषा तृज्जती० ६।२।१७१
 १३ विभाषा दिक्समासे० १।१।२८
 ६७६ विभाषा द्वितीयातु० ७।३।११५
 २२५ विभाषा धातौ स० ३।३।५५५
 १५२ विभाषा धेनुवो ३।१।७९
 ४२६ विभाषाऽऽप्यवे ६।२।२७
 ५८५ विभाषाऽऽप्य ६।३।५७
 ४२२ विभाषा परावराम्याम् ५।३।२९
 ४७३ विभाषा पर ६।१।७८
 २६९ विभाषा पुरुषे ६।३।१०६
 ३२१ विभाषा पूवाक्षपरा० ४।३।२४
 ७३४ विभाषावृष्टप्रतिवच० ८।२।७३
 २९२ विभाषाकाङ्गुनीश्र० ४।२।२३
 ४४१ विभाषाबहोर्भोविम० ५।३।२०
 ६३२ विभाषा भावादिह० ७।२।१७
 ५०३ विभाषा भाषायाम् ६।३।८१
 ४७२ विभाषाऽऽन्यचपूर्वस्य ६।१।२६
 ३१७ विभाषाऽऽन्युप्ये ४।२।१४४
 ३१९ विभाषा रोगातपयो ३।३।३३
 ४७० विभाषा लीयत ६।१।५१
 १३४ विभाषा लुङ्लुङी २।३।५०
 ४२४ विभाषा वरस्य ५।३।४१
 ५५३ विभाषा वषट्कारव० ६।३।१६
 ५४ विभाषा विप्रलापे १।३।५०
 ३४८ विभाषा विप्रिधात् ४।३।१७
 १२५ विभाषा वृत्तमूलतु० २।३।१२
 ५०९ विभाषा वधिबन्धो ६।१।२१५
 ६९३ विभाषा वेष्टिवेष्ट्यो ७।३।९६
 ४६३ विभाषा रयाधारो० ५।३।११४
 ४०३ विभाषा रवे ६।१।३०

शङ्ख पृष्ठाङ्काः

- ८१ २५७ विभाषा सपर्यस्य ४।१।३४
 ८२ १२७ विभाषा समीपे २।१।१६
 ८३ १८७ विभाषा साकाङ्क्षे ३।२।१४
 ८४ ४४० विभाषा साति का० ५।४।५२
 ८५ ४१८ विभाषा सुपो बहुच्यु० ५।३।६८
 ८६ ६४३ विभाषा सृजितशोः ७।२।६५
 ८७ १२९ विभाषा सेनासुरा० २।४।२५
 ८८ ५५४ विभाषा स्वल्पत्योः ६।३।२४
 ८९ ३६८ विभाषा हविरपूपादि० २।१।१४
 ९० ७९२ विभाषित विशेषपत्र० ८।१।७४
 ९१ ७०७ विभाषित सोपसर्ग० ८।१।५३
 ९२ ७५३ विभाषेतः ८।३।७९
 ९३ ५४९ विभाषोपपुच्छे ६।२।१२६
 ९४ २६६ विभाषोदरे ६।३।८८
 ९५ १९ विभाषोपपदेन प्रती० १।३।७७
 ९६ ३० विभाषोपपमने १।२।१६
 ९७ १२० विभाषोपसर्गं २।३।१९
 ९८ २८ विभाषोर्णोः १।२।३
 ९९ ३१२ विभाषोशीनरेषु ४।२।११८
 १०० ७६१ विभाषोपधिवनस्प० ८।४।६
 १०१ ४०४ विमुक्तदिन्योऽण् ५।२।६१
 १०२ ८२ विरामोऽवसानम् १।४।११०
 १०३ ४१ विशाखयोश्च १।२।६२
 १०४ ३८७ विशालायादादौ ५।१।१००
 १०५ २३८ विशिष्यतिषद्विस्क० ३।४।५६
 १०६ १२५ विशिष्टलिङ्गो नदीदे० २।४।७
 १०७ ६४ विशेषणं विशेष्येण० २।१।५७
 १०८ ३८ विशेषणानां चात्रातोः १।२।५२
 १०९ १५७२ विश्वस्य विभुस्योः ६।३।१२८
 ११० १२९७ विषयो देतो ४।२।५२
 १११ ४९७ विष्किरः शकुनि ६।१।१५०

पृष्ठाङ्काः

- ५६७ विष्वदेवयोश्च दे० ६।३।४२
 ७४४ वितर्जनीयस्य सः ८।३।३४
 ४४० वितारिणो मत्स्ये २।४।१६
 ५१६ विस्पष्टादीनि गुणव० ६।२।२४
 ५३५ वीरवीर्यो च ६।२।१२०
 ३०३ वृन्धुष्कटं जलसे० ४।२।८०
 ४४५ वृक्यंष्टाभ्यां ति० ५।४।४१
 ४३६ वृकाट्टेप्यण् ५।३।११५
 ७५५ वृत्तात्मनयोर्विद्वरः ८।३।९३
 २०८ वृणोतेराच्छादने ३।३।५
 ५२ वृत्तिसर्गतायनेषु क्रमः १।३।३८
 ४२७ वृद्धस्य च २।३।६२
 २८५ वृद्धस्य च पूजयाम् ४।१।१६६
 ३११ वृद्धाच्छः ४।२।११४
 २८१ वृद्धाद्वत्सवीर्येषु० ४।१।१४८
 ३१२ वृद्धाग्राचाम् ४।२।१२०
 ३१६ वृद्धाद्वेकान्तरयो० ४।२।१४१
 ५६० वृद्धिनिमित्तस्य च० ६।३।३९
 ६ वृद्धिरादैच् १।१।१
 ४८५ वृद्धिरेचि ६।३।८८
 २६ वृद्धिर्पस्याचामादि० १।१।७३
 २८६ वृद्धेत्कोसलाजादा० ४।१।१७१
 ४१ वृद्धो यूना तल्लङ्घन० १।२।६५
 ६२ वृद्धयः स्यसन्तोः १।३।९२
 ९६ वृन्दारकनागकुञ्ज० २।१।६२
 २५८ वृषाकप्यग्निकुलित० ४।१।३७
 ५०७ वृषादीनां च ६।१।२०३
 ६३७ वृत्तो वा ७।२।३८
 ५२ वेः पाद्विद्वरणे १।३।४१
 ५१ वेः शब्दकर्मणः १।३।३४
 ३९७ वेः शालजलकूटचौ २।२।२८
 ७५२ वेः स्कन्देरनिष्ठायां ८।३।०३

पृष्ठाङ्काः

७१३ वेः स्मृन्नातेर्नित्यम् ८।३।७७

४७५ वेजः ६।३।४०

१३३ वेजो वयिः २।४।४१

३४७ वेतनादिभ्यो जीवति ४।४।१२

६०७ वेत्तेर्विभाषा ७।३।७

४८१ वेरपृक्तस्य ६।३।६७

३६१ वेशन्तहिनमज्जया ७।४।११२

३६४ वेशोयशआदेर्भागा ४।४।१३१

७२१ वेश्व स्वतो भोजने ८।३।६९

२४६ वैतोऽप्यत्र ३।४।९६

५५२ वैयाकरगाटशया च० ६।३।७

७०९ वैवावेति च च्छन्दमि ८।३।६४

२२२ वोताप्यो ३।३।१४१

२६० वोतो गुणवचनात् ४।३।४४

२६५ वोपमजनस्य ६।३।८२

६६२ वो विधूतने जुक् ७।३।३८

१९२ वौ कपलसकल्य० ३।२।१४३

२०३ वौ क्षुधुवः २।३।२५

५४ व्यक्तवाचा समुच्चारणे १।३।४८

३४९ व्यञ्जनैरुपपिक्ते ४।४।१६

१५७ व्यत्ययो बहुलम् ३।१।८५

६८८ व्यथो लिटि ७।४।६८

२०२ व्यधजपोरनुपसर्ग ३।३।६१

२८१ व्यन्तसपत्ने ४।३।१४८

७८ व्यवहिताश्च १।३।८२

१२० व्यबहूपजो समर्थयोः २।३।२७

१५५ व्यवायिनोऽन्तरम् ६।२।१६६

४७६ व्यश्च ६।३।४३

६० व्याङ्ग्यस्मिन् रमः १।३।८३

३२३ व्याहरति मृगः ४।३।५१

२०५ व्युपयो शैतेः पर्याये ३।३।३९

३८५ व्युष्टादिभ्योऽण् २।१।९७

पृष्ठाङ्काः

३४१ व्योर्लघुप्रयानतर० ८।३।१८

२१४ वज्रयजोर्भावे कपप् ३।३।९८

१८२ वते ३।१।८०

७२३ वश्वभ्रजसृजसृज० ८।२।३६

४३६ वातक्फनोरत्त्रियाम् ५।३।११३

३९६ वातेन जीवति ५।१।२१

३९३ ब्रीहिसाल्योर्टक् ५।१।२

३४२ ब्रीहेः पुरोडाशे ४।३।१४८

४१४ ब्रीह्यादिभ्यश्च ५।२।११६

३५७ शकटाद्गु ४।३।८०

२४१ शकटपञ्चागजाचट० ३।३।३५

२३१ शक्ति णमुल्कमुलौ ३।३।१२

२२८ शक्ति लिङ् च ३।३।१७२

१६१ शक्ति सहाश्च ३।३।९९

३५३ शक्तियज्योरीकृ ४।३।१९

१७७ शक्तौ दस्तिकपाटयोः ३।२।५४

३३२ शण्डिकादिभ्यो व्यः ४।३।९२

३७२ शतमानविंशतिकस० ५।३।२७

४१५ शतसहस्रान्ताच्च० ५।२।२१९

३७१ शताच्च अन्यतावशते ५।३।२१

५०२ शतुरनुभो नयजादी ६।१।१७३

४०१ शदन्तविंशतेश्च ५।२।४६

५६ शदेः शितः १।३।६०

६६२ शदेरगतौ न ७।२।४२

६२२ शप्स्यनोर्नित्यम् ७।३।८१

३५० शब्दद्वंद्वं करोति ४।३।३४

१४५ शब्दर्वरफलहात्र० ३।१।१७

६६९ शमामष्टाना दीर्घाः ७।३।७४

८८४ शमिता यज्ञे ४।३।५४

१९१ शमित्यष्टाभ्यो घि० ३।२।१४१

१७२ शमिधातोः संज्ञायाम् ३।२।१४

३४१ शम्याप्लज् ४।३।१४२

श्रुति

५५३

५५३

५५३

५५३

५५३

५५३

५५३

५५३

५५३

५५३

५५३

५५३

५५३

५५३

५५३

५५३

५५३

५५३

५५३

५५३

५५३

५५३

५५३

५५३

५५३

५५३

५५३

५५३

५५३

पृष्ठाङ्काः

५५३ शयवातवातिष्वका० ६३३१८

२०३ शरद्वस्तुनकदर्भा० ४१११०२

२०१ शरादीना च ६३३१२०

३२५ शरीरायवाच ४३३८५

३६८ शरीरायवाचत् ५३३६

७६९ शरीरचि ८३३४९

४३५ शर्करादिभ्योऽण् ३३३१००

३०६ शर्कराया वा ४३३८३

७४४ शर्परे विसर्जनीयः ८३३३५

६८६ शर्पूवाः खयः ७३३६३

१-१ शल इगुपधादिति० ३३३४५

३५३ शलानुलोऽन्यतर० ४३३५४

७०१ शरद्वोऽदि ८३३६३

६११ शसो न ७३३२९

३३९ शाकलाद्वा ४३३१२८

४३५ शाखादिभ्यो यः ५३३१०३

६६९ शास्त्रासाहाय्यावे० ७३३३०

६८३ शास्त्रोन्मत्तरस्याम् ७३३४१

३०४ शाणाद्वा ५३३३५

७६८ शात् ८३३४४

५१३ शारदेऽनातवे ६३३९

२६५ शास्त्रंवाचनो हीन् ४३३७३

३९६ शालीनकोपीने अ० ५३३२०

५८१ शास इदद्वहलोः ६३३३४

७४९ शासिवसिपत्नीना० ८३३६०

७८१ शाही ६३३३५

३०७ शिखाया बलच् ४३३८९

७४२ शि लुक् ८३३३१

५३८ शितेर्नित्यावहृत् ६३३१३८

४३४ शिलाया दः ५३३१०२

३५३ शिल्पम् ४३३५५

५२८ शिल्पिनि चाकृजः ६३३७६

पृष्ठाङ्काः

१६८ शिल्पिनि लुन् ३३३१४२

३६५ शिष्यमरिष्टस्य करे ४३३१४३

२०६ शिवादिभ्योऽण् ४३३११२

३३१ शिशुकन्दमसम० ४३३८८

१० शि सर्वनामस्थानम् १३३१४२

६८० शीतः सार्वधातुके ७३३२१

६०० शीतो हट् ७३३६

४०६ शीतोऽप्यभ्यां कारिणि ५३३७२

४०९ शीर्षेरुन्दति ६३३६०

३८० शीर्षेच्छेदाद्यश्च ५३३६५

३५४ शीलम् ४३३६१

१९३ शुक्रादपन् ४३३२६

३२६ शुद्धिकादिभ्योऽण् ४३३७६

२०८ शुभ्रादिभ्यश्च ४३३१२३

७२६ शुषः क् ८३३५१

२३५ शुष्कचूर्णरूपेषु विष. ३३३३५

५०८ शुष्कश्चै ६३३२०६

१२६ शुद्राणामनिरवसि० २३३१०

३०२ शूर्पादिजन्यतरस्याम् ५३३२६

४४९ शूलात्पाके ३३३६५

२९१ शूलोखाद्यत् ४३३१७

४०० शूलरूपमस्य चण्ड० ५३३७२

५३४ शूलमवस्थायं च ६३३१५५

४४२ शूल पाके ६३३२०

६०९ शूद्राणां हस्वो वा ७३३१२

१९६ शूक्योराह ३३३१०३

१० शो १३३१३

६१० शो मुखादीनाम् ७३३५९

४३१ शोबलमुपरिश्रिताल० ५३३८४

४८२ शोश्चन्दसि बहुलम् ६३३७०

५२ शोपाकर्तृरिपर० १३३०८

४६४ शोपादिभाषा ५३३१५४

पृष्ठाङ्काः

३०७ शेषे १।२।१२

८१ शेषे प्रथमः १।२।१९८

२२८ शेषे लृङ्यदी ३।३।१५१

६४६ शेषे लोपः ७।२।९०

००४ शेषे विभाषा ८।१।२२

७०६ शेषे विभाषा ८।१।२०

७६३ शेषे विभाषाकृत्वा ८।४।१८

६४ शेषो द्यमन्त्रि १।२।७

१०३ शेषो बहुषोहि २।२।७३

२२० शोभाप्रोचाम् ४।१।४३

३३५ शौनकादिभ्यश्च ०४।३।१०६

८९३ शमोरन्त्यपः ६।४।१११

५०२ श्वात्तलोपः ६।४।२३

५२४ श्वाभ्यस्तयोरात् ६।४।११२

१६८ श्वाद्वाचुम ३।१।१४१

१६४ श्येनविलस्य पते ०६।३।०१

७२६ श्योऽस्पर्शः ८।२।४७

५१७ श्रज्जावतकम्पापः ६।२।२५

३२२ श्रविष्ठाफल्गुन्यनु ४।३।३४

३५५ श्राणामासोदनाष्टिन् ४।३।६०

४०८ श्राद्धमेत मुक्तः ५।२।८०

३१९ श्राद्धे शतद् ५।३।१०

२०३ श्रिणीमुबोऽनु ३।३।२४

८१२ श्रीग्रामजोरङ्ग ७।२।५६

१०६ श्रुच श्रुच ३।१।७४

५९० श्रुष्टगुपकृष्ट ६।३।१०२

१९० श्रेयादयः कृता २।१।५५

४०८ श्रोत्रियश्चन्द्रो ५।२।८४

६३० श्रयक किति ५।३।११

६८ श्लाघन्तुडस्याप्तः १।३।३४

१५२ श्लिष आलिङ्गने ३।३।४६

४६८ श्लौ ६।१।१७

पृष्ठाङ्काः

३४७ श्वानादृष्टञ्च ४।२।११

६८० श्वयतेरः ७।२।१८

५९७ श्वयुवनघोनामतः ६।४।१३३

४३ श्वशुरः श्वश्र्वा १।२।७१

३१९ श्वनस्तुट् च २।३।१५

४५३ श्वमोत्रमी ४ धे ५।२।८०

६५० श्वारेरिति ७।३।८

६३१ श्वेदितो निष्ठासम् ७।२।१३

४५ पः प्रत्यस्य १।३।६

४०३ पट्कृतिकतिपटः २।२।५१

२३७ पट् च काण्डादीनि ६।२।१३५

६१६ पट्चतुर्गन्ध ७।१।५५

५०३ पट्चतुर्गन्धो ६।१।१७२

६१० पट्भ्यो लुक् ७।१।२०

७२४ पङ्गे क मि ७।२।४१

३८० पम्पामान्यच्च ५।१।८३

४८५ पञ्चगुकोरमिह ६।१।८२

५१८ पूर्ववद्गुटतः ६।२।३५

३८३ पष्टिकाः पष्टिरा ५।१।९०

४०४ पष्ट्यादेश्वामत्तवादे ५।२।५८

४२५ पष्ट्याष्टमान्या च ५।३।५०

१०० पष्टी २।२।८

११६ पष्टी चानादरे २।३।३८

५२५ पष्टी प्रत्येतमि ६।२।२०

६४ पष्टीयुक्तरद्वन्द्वसि वा १।२।९

११७ पष्टी शेषे २।३।१०

१८ पष्टी स्थानेयोमा १।१।८९

११३ पष्टी हेतुप्रयोगे २।३।२६

११४ पष्ट्यतल्लयः २।३।३०

५५४ पष्ट्या आक्रोशे ६।३।२१

७४८ पष्ट्याः पतिपुत्रपृ ८।३।५३

४२३ पष्ट्या रूप्य च ५।३।५४

पृष्ठाङ्का	पृष्ठाङ्का
४४६ पद्यवा व्याख्ये ५४४४८	१२ प्यान्ता पद १११२४
७६६ पा पदान्तात् ८४४३५	४६९ प्यञ्ज सप्तसारम् ६१११३
२५२ पित्रौरादिभ्यश्च ४११४१	२१६ स उच्चमस्य ३१११८
२१४ पित्रिदादिभ्योऽङ् ३१११०४	४०० स एषा ग्रामणी ३११०८
७६८ पुत्रा पु ८४४४१	९८४ स स्याद्वाधुके ७४४४९
६६९ छिनुवल्ग्याचमा शि० ५११०९	७५० स त्विदिस्वदित् ८११६२
१२ प्यान्ता पद १११२४	१५६ सयसश्च ३११७२
४६९ प्यञ्ज सप्तसारम् ६१११३	६०४ सयोगादिश्च ६४४३६६
२१६ स उच्चमस्य ३१११८	७२५ सयोगादेरातो धा० ८११४२
४०० स एषा ग्रामणी ३११०८	७२० सयोगान्तस्य लो० ८११४३
९८४ स स्याद्वाधुके ७४४४९	६४ सयोगे गुरु ११४११
७५० स त्विदिस्वदित् ८११६२	३२४ सवत्सराग्रहा० ४११५०
१५६ सयसश्च ३११७२	३८१ सप्तयमापन्न ५११७३
६०४ सयोगादिश्च ६४४३६६	३४८ सप्तष्टे ४४४२२
७२५ सयोगादेरातो धा० ८११४२	३४६ सप्तृत्तम् ४४४३
७२० सयोगान्तस्य लो० ८११४३	२९१ सप्तृत्तम्भक्षा ४२११६
६४ सयोगे गुरु ११४११	२६५ सहितशफल० ४११७०
३२४ सवत्सराग्रहा० ४११५०	४८२ सहितायाम् ६११७२
३८१ सप्तयमापन्न ५११७३	५७० सहितायाम् ६१११४
३४८ सप्तष्टे ४४४२२	५५० सवथ चात्रा० ६१२१९८
३४६ सप्तृत्तम् ४४४३	२६४ सव्यशिरवीति० ४११६२
२९१ सप्तृत्तम्भक्षा ४२११६	६२४ सव्युरसुबुद्धौ ७११९२
२६५ सहितशफल० ४११७०	३३० सव्युर्य २१११२६
४८२ सहितायाम् ६११७२	१५१० सगतिरपि तिङ् ८११६८
५७० सहितायाम् ६१११४	३६१ सगर्भसयूथस० ४४४११४
५५० सवथ चात्रा० ६१२१९८	३०३ सङ्कटादिभ्यश्च ४१२०१
२६४ सव्यशिरवीति० ४११६२	
६२४ सव्युरसुबुद्धौ ७११९२	
३३० सव्युर्य २१११२६	
१५१० सगतिरपि तिङ् ८११६८	
३६१ सगर्भसयूथस० ४४४११४	
३०३ सङ्कटादिभ्यश्च ४१२०१	

पृष्ठाङ्का	पृष्ठाङ्का
१०४ सङ्ख्याप्ययासन्ना० २१२२५	५१९ सङ्ख्या ६१२३५
५१९ सङ्ख्या ६१२३५	९३ सङ्ख्यापूर्वो द्विगु २११५२
९३ सङ्ख्यापूर्वो द्विगु २११५२	३७२ सङ्ख्याया अति० ५११२२
३७२ सङ्ख्याया अति० ५११२२	४०० सङ्ख्याया अवयवं० ५१२४२
४०० सङ्ख्याया अवयवं० ५१२४२	४४१ सङ्ख्याया क्रियाभ्या० ५४४१७
४४१ सङ्ख्याया क्रियाभ्या० ५४४१७	३७८ सङ्ख्याया सज्ञासङ्ग० ५११५८
३७८ सङ्ख्याया सज्ञासङ्ग० ५११५८	६५६ सङ्ख्याया सवत्सर० ७१३१५
६५६ सङ्ख्याया सवत्सर० ७१३१५	५४४ सङ्ख्याया स्तन ३१२१६३
५४४ सङ्ख्याया स्तन ३१२१६३	४०१ सङ्ख्याया गुणस्य० ५१२४०
४०१ सङ्ख्याया गुणस्य० ५१२४०	४२४ सङ्ख्यायाविधाय० ८१२४२
४२४ सङ्ख्यायाविधाय० ८१२४२	४४८ सङ्ख्यायाश्च गुणान्ता० ५४४१९
४४८ सङ्ख्यायाश्च गुणान्ता० ५४४१९	८७ सङ्ख्या चरयन २१११९
८७ सङ्ख्या चरयन २१११९	९७० सङ्ख्याविस्तरपूर्व० ६१३११०
९७० सङ्ख्याविस्तरपूर्व० ६१३११०	२५६ सङ्ख्याऽन्ययादेर्हाप् ४११२६
२५६ सङ्ख्याऽन्ययादेर्हाप् ४११२६	४६२ सङ्ख्यासुपूर्वस्य ५४४१४०
४६२ सङ्ख्यासुपूर्वस्य ५४४१४०	४४५ सङ्ख्यायैकवचना० ५४४४३
४४५ सङ्ख्यायैकवचना० ५४४४३	२९९ सङ्ग्रामे प्रयोजन० ४१२५६
२९९ सङ्ग्रामे प्रयोजन० ४१२५६	३३९ सङ्ग्राहकृष्णे० ४१३१२७
३३९ सङ्ग्राहकृष्णे० ४१३१२७	२०६ सङ्ग चानीत्तरा० ३१३४२
२०६ सङ्ग चानीत्तरा० ३१३४२	२१२ सङ्गोर्द्धौ गजप्र० ३१३८६
२१२ सङ्गोर्द्धौ गजप्र० ३१३८६	५५० सङ्गापूरण्योश्च ६१३३८
५५० सङ्गापूरण्योश्च ६१३३८	३५२ सङ्गाया लला० ४४४८६
३५२ सङ्गाया लला० ४४४८६	३२१ सङ्गाया शरदो० ४१३२७
३२१ सङ्गाया शरदो० ४१३२७	२८९ सङ्गाया श्रवणा० ४१२१
२८९ सङ्गाया श्रवणा० ४१२१	२१४ सङ्गाया समजति० ३१३९९
२१४ सङ्गाया समजति० ३१३९९	३४२ सङ्गायाङ्कन् ४१३१४७
३४२ सङ्गायाङ्कन् ४१३१४७	४३० सङ्गायाङ्कन् ५१२७५
४३० सङ्गायाङ्कन् ५१२७५	४३२ सङ्गायाङ्कन् ५१३८०
४३२ सङ्गायाङ्कन् ५१३८०	१२८ सङ्गायाङ्कन्योशीनरेषु २१४२०
१२८ सङ्गायाङ्कन्योशीनरेषु २१४२०	५३१ सङ्गायाङ्गिरिनि० ६१२९४
५३१ सङ्गायाङ्गिरिनि० ६१२९४	४३४ सङ्गायाश्च ५१३९७
४३४ सङ्गायाश्च ५१३९७	

पृष्ठाङ्काः

५२८ सञ्ज्ञायाञ्च ६।३।७७
 ३५७ सञ्ज्ञात्रय्याः ४।३।८२
 ३५८ सञ्ज्ञावान्धेगुण्या ३।३।८९
 २६५ सञ्ज्ञायाम् ४।३।७२
 ९१ सञ्ज्ञायाम् २।३।७४
 ५३७ सञ्ज्ञायाम् ४।३।११७
 ८१८ सञ्ज्ञायाम् ८।३।११
 २१४ सञ्ज्ञायाम् ३।३।१०९
 २३६ सञ्ज्ञायाम् ३।३।४२
 ५४३ सञ्ज्ञायाम् ६।२।१५९
 ५४७ सञ्ज्ञायामनाचिता० ३।३।१४६
 ५०७ सञ्ज्ञायामनुपमानम् ६।३।२०४
 १७६ सञ्ज्ञायामनुवृत्तिध्या० ३।२।४६
 ४१० सञ्ज्ञायाम्मन्मा० ५।२।१३७
 ५४४ सञ्ज्ञाया मित्राजितयो ६।२।१६५
 ११३ सञ्ज्ञोऽन्यतरस्या० २।३।२२
 ५३४ सञ्ज्ञौषम्ययोश्च ६।३।११३
 ७०३ सत्य प्ररने ८।३।३२
 ४३९ सत्यादक्षपथे ५।४।६६
 १४७ सत्यापपातरूपवी० ३।३।२५
 १०९ मत्सुद्विषदुह० ३।२।६१
 ७५३ सदिरप्रतोः ८।३।६६
 ५१३ सदक्षप्रतिरूपयोः ६।३।११
 ७५९ सद्विष्वजो परस्य छिति ८।३।११८
 ४२१ सद्य परस्परार्थपम० ५।३।२२
 ५६७ सधमादस्ययोरुह० ६।३।६६
 ५८३ सत किञ्चि लो० ६।४।४५
 १२७ स नपुसकम् २।४।१७
 १४९ सनाद्यन्ता धातयः ३।३।३२
 १९५ सनाशसभिच्च उः ३।२।१६५
 ६४४ सनिससनितासम् ७।२।६९
 ६३१ सनि प्रहृष्टोश्च ७।२।३२

पृष्ठाङ्काः

१३४ सति च २।४।४७
 ६८५ सति मीमाषुरमल० ७।४।५४
 ६३९ सतीवन्तर्द्धभस्जद० ७।२।७९
 ७५८ सतीतेरन. ८।३।१०८
 ३१९ सन्धिवंलाघृतुनचत्रे० ४।३।३६
 ९५ सन्महत्परमोत्तमो० २।३।६१
 ४३८ सन्ध्याः ६।३।९
 ६८९ सन्धतः ७।४।८९
 ६६७ सन्धितोर्जोः ७।३।५७
 ६९२ सन्धव्युनि चङ्गुरे० ७।४।९३
 ४४९ सप्तशनिप्यत्रादिति० ५।४।६१
 ४०८ सपूर्वाच ५।२।८७
 ७०१ सपूर्वायाः प्रथमाया० ८।३।२६
 ३०९ सप्तमोऽन्धुन्दसि ५।३।६१
 १०९ सप्तमीपद्मयो कार० २।३।७
 १०७ सप्तमीविशेषणे बहु० २।२।३५
 ९१ सप्तमी शोणै २।३।४०
 ५१८ सप्तमी सिद्धयुष्कष० ६।२।३२
 ५२६ सप्तमीहारिणीधर्म्ये० ६।२।६५
 ११५ सप्तम्यधिकरणे च २।३।३६
 ५४२ सप्तम्याः पुण्यम् ६।२।१५२
 २३७ सप्तम्याद्धोषपोट० ३।४।७९
 १८५ सप्तम्याजनेर्द्धे ३।२।९७
 ४१९ सप्तम्याखलू ५।३।१०
 ५३२ सभाया नपुसके ६।२।९८
 ३६० सभाया यः ४।४।१०५
 १२९ सभा राजामनुष्यपूर्वा सदा२३
 ५७ समः ऋतुः १।३।६५
 ५४ समः प्रतिज्ञाने १।३।५२
 ५६७ समः समि ६।३।९३
 ७३९ समः सुष्टि ८।३।५
 समस्तदर्थस्य० ५।३।१०४

- ८२८ पृष्ठाङ्का
 ३८६ सम्यस्तदस्य प्राप्तम् ५१११०४
 पृष्ठाङ्क
 ४४९ समयाच्च यावना० ५१११६०
 ४४६ ८२ समर्थ पदविधि २१११
 ७६६ २९७ समर्थानां प्रथम ४११८२
 २५९ ४८ समवप्रविभ्य स्य ११३१२२
 २५४ ३५१ समवायान्ममवैति ४११४३
 ७६८ ४९१ समयाये च ६१११३८
 ६६९ ५२ समस्तृतीययुक्तात् ११३१०४
 १२ ३९९ समासमा विज्ञायते ५१२१२२
 ४६९ २३३ समानकृतकयो पूर्व० ३१३१२१
 २५६ २३५ समानकृतकेषु तुमुन् ३३३१५८
 ४०७ ३६० समानतीर्थवासी ४१११०७
 ५८४ ५६६ समानस्य छन्द० ६१३१८४
 ७५० ३६१ समानोदरे त० ४१११०८
 १५६ ३८१ समायनासपूर्व० ५११११२
 ६०३ ३८३ समाया ख २११८२
 ७२ २३७ समासत्तौ ३११५०
 ७२१ ५१० समासस्य ६११२२३
 ६ ४३५ समासाच्च तद्धि० ५१३१९०
 ३२ ४५० समासान्ता ५११६८
 ३८ ७५३ समासेऽङ्गुले सङ्ग ८१३१८०
 ३४ ६१३ समासेऽनन्पूर्व० ७११३७
 ३४ ३३ समाहार स्वरित ११२३१
 २७ १७३ समिख्य ३११७
 २६२०५ समि मुष्टौ ३१३३६
 २०३ समि युमुद्व १३१२३
 ५१२२९ समुच्चयेऽन्वतरस्याम् ३११३
 ५२३० समुच्चये सामान्यव० ३११५
 २५९ समुदाहृत्यो० ११३१७५
 ६१० समुदोरन पशुपु ३१३६९
 ३६२ समुद्राद्वायु ४११११८
 ३६६ समुद्राकृतजीवे० ३११३६

- पृष्ठाङ्क
 ४४१ समुद्रवच्च यहुपु ५११२२
 २० समा गम्यच्छि० ११३१९
 ३८४ सम्परिपूर्वार च ५११९२
 ४९५ सम्प्रयुयेभ्य कतोती० ६१११३७
 ३८८ सम्पादिनि ५११९९
 १९२ सम्प्रवानुरथा० ३१११४२
 ५३ सम्प्रतिभ्यामना० ११३१४६
 ५७४ सम्प्रसारणस्य ६१३१३९
 ४८९ सम्प्रसारणाच्च ६१११०८
 ३९७ सम्प्रोद्ध कटच् ५१११२९
 ६०५ सम्प्रुद्धौ च ७१३१०६
 १० सम्प्रुद्धौ शाक० १११११६
 ११८ सम्प्रोधने च २१३१४७
 १८९ सम्प्रोधने च ३१२१२८
 ३७७ सम्भव यच्चर० ५११५२
 २२४ सम्भावनेऽलमिति० ३१३१५४
 ३२३ सम्भूते ४३१४१
 २१ सम्माननोत्सजना० ११३३६
 ४१ मरुपाणामेकरो० ११२६४
 १५३ शतिशास्यतिभ्य० ३११५६
 १०६ सर्वकुलाभ्रकरीषेषु० ३११४२
 ५३१ सर्वं गुणकार्त्तुं ६१२९३
 ३९४ सर्वचर्मण कृत० ५१२१५
 २५४ सर्वत्र लोहितादि० ४१११८
 ४९२ सर्वत्र विभाषा गो ६१११२२
 ७६९ सर्वत्र शाक्त्वस्य ८११११
 ३२० सर्वत्राण् च त० ४१३१२२
 ३६५ सर्वदेवाच्चातिल् ४१११४२
 ५७२ सर्वनामस्थाने चास० ६११८
 ६०९ सर्वनाम्न स्मै ७१११३
 ६०६ सर्वनाम्न स्वाद् ७१३११४
 ११३ सर्वनाम्नस्त्रीया० २१३१२७

पृष्ठाङ्काः

- ३६९ सर्वपुरुषाभ्या णद० ५।१।१०
३७५ सर्वभूमिपृथि० ५।१।२१
६९३ सर्वस्य द्वे ८।१।१
२०५ सर्वस्य सुवि ६।१।१९१
४१९ सर्वस्य सोऽन्यत० ५।३।६
१३ सर्वादीनि सर्वना० १।१।२७
४२० सर्वकान्यक्रियत्तदः० ५।३।१५
२४५ सवाभ्या वामौ ३।१।९१
५१६ सविधसनीडसमर्या० ६।२।२३
४२९ ससत्तुपो रु ८।२।६६
६८९ ससूवेति निगमे ७।१।७४
४४४ सस्तौ प्रदासायाम् ५।४।४०
४०५ सत्येन परिज्ञात ५।२।६८
२६३ सहनञ्चिद्यमानपू० ४।१।५७
११० सहयुक्तेऽप्रधाने २।३।१९
८३ सह सुपा २।१।४
५६५ सहस्य सः सज्ञायाम् ६।३।७८
५६७ महस्य सग्निः ६।३।६२
३६४ सहस्रेण समितौ वः ४।१।१३५
५७० सहिबहोरोदणस्य ६।३।११२
७५८ सहे पृतनताम्यां च ८।३।१०४
७४९ सहे साडः सः ८।३।२६
१८० सहे च ३।२।९२
७६ साक्षात्प्रभूतीनि च १।१।५४
४०९ साक्षाद्द्रष्टरि सज्ञायाम् ५।२।९१
२७० साडवै साड्वा साडे० ६।३।११३
७८८ सात्पदायो ८।३।१११
११७ साधकतम करणम् १।१।४२
११७ साधुनिपुणाभ्याम० २।३।४३
२७५ सान्तमहृतः सयोगस्य ६।१।१०
३९६ सासपद्मीन सख्यम् ५।२।२२
६१२ साम आकम् ७।१।३३

पृष्ठाङ्काः

- ११८ सामन्त्रितम् २।३।४८
८८ सामि २।१।२७
३२० सायचिर प्राप्तेऽग्ने० ४।३।७३
२८ सार्वधातुकमपित् १।२।४
६७१ सार्वधातुकार्धधातु० ७।३।८४
१५२ सार्वधातुके यन् ३।१।६७
२८६ सात्वाचयवप्रत्य० ८।१।१७३
२८६ सात्वेयगान्धारि० ४।१।१६९
६३२ सावनहुहः ७।३।८२
२०१ सावेकाचस्तृतीया० ६।१।१८६
२९२ सारिमन्त्रैर्गमासीति० ४।२।२१
२९२ सास्य देवता ४।२।२५
४१२ सिकताशर्कराभ्या च ५।२।१०४
६३७ सिचि च परस्मैपदेषु ७।२।४०
६२६ सिचि वृद्धि परस्मै० ७।२।१
७२८ सिचो यङि ८।३।११२
२४८ सिज्जन्त्यस्तविदि० ४।१।१०९
६५ सिति च १।३।१६
९३ सिद्धशुक्पकपन्थैश्च २।३।४१
४१० सिष्मादिभ्यश्च ५।२।९७
४७६ सिध्यतेरपारटीक्रिके ६।१।४९
३३२ सिन्धुतक्षशिलादि० ४।३।९३
३२२ सिन्ध्वपकराभ्या कन् ४।३।३२
७३० सिपि धातो र्वां ८।२।७४
१४९ सिन्धुल लेटि ३।१।३४
७२२ सिधादीना वाऽङ्ङ्य० ८।३।७१
७२ सु पूजायाम् १।१।९४
१८४ सुकर्मपापमन्त्रपुण्येषु ३।२।८९
५१५ सुसप्रिययोहिते ६।२।१५
४४९ सुसप्रियादालुलोभ्ये ५।१।६३
१४६ सुखादिभ्यः कर्तृवे० ३।१।१८
४१७ सुखादिभ्यश्च ५।२।१३१

८२८ ५६३

७०७ सुत ८११९०७

८२९ १९० सुतो यत्तसयोगे ११११३३

८३० ४९४ सुट् कापूर्व ८१११३५

८३१ २४७ सुट् तिथो ११११०७

८३२ १७ सुडनपुयकस्य ११११४३

८३३ २७२ सुधातुरकट् च ११११९७

८३४ ६८३ सुधितवगुधितनेम ७१११५५

८३५ ७०९ सुनोने स्यसतो ८११११७

८३६ १२ १४३ सुप आमेन वयच् ११११३८

८३७ ४६९ ८१ सुप ११११०३

८३८ २१६ ६१३ सुपा सुलुक्पूर्वसव ७१११२९

८३९ ४०६ ६०४ सुपि च ७१११०२

८४० ६८१ सुपि स्थ ११११२

८४१ ७५८ १४० सुपो धातुप्रातिप ११११०१

८४२ १५१ ६१ सुतिडन्त पदम् १११११४

८४३ ६० ८१ सुप्रतिना मात्राधे ११११९

८४४ ७२१ ८२ सुप्यजातो गिनिस्ता ११११७८

८४५ ७२ १९ सुप्रातसुरवसुदि ५१११२०

८४६ ६ ८२ सुयामन्त्रिते पराद्वय ११११२

८४७ ३२१ ८६ सुयजोर्ध्वनिप ११११०३

८४८ ३८ ०३ सुयस्तवदिभ्योऽण् ११११०७

८४९ ३४१ ११ सुविनिर्दुर्ग्य सुपि ८१११८८

८५० ३११ ६ सुयामादिपु च ८१११९८

८५१ २८ ५६ सुसर्वाङ्गजनपदस्य ७१११२९

८५२ २१ ६४ सुहृद्दुहृदौ मित्रा ५१११५०

८५३ ४१ ५५ सूय प्रतिष्ठातम् ८१११९०

८५४ ५०१ सूत्राच्च कोपधातु ११११६५

८५५ ५०३ सूददीपदोचश्च ११११२३

८५६ २४० सुपमानात्क ८१११४५

८५७ ६०० सूर्यतिष्यागस्यम ८१११४९

८५८ ३३४ स्वस्यद कमरच् ११११६०

८५९ ५०८ स्वजिरशोर्ध्वमभिनि ८१११५८

८६०

२३२ स्वपितृशोः कसुन् ११११७

२०२ स्वस्थिरे ११११७

८६१ सेधतेयतौ ८१११९३

२८२ सेनान्तलक्षणका ७१११५२

३५१ सेनाया वा ११११४१

२४१ सेहंपिस्व ११११८७

६४१ सेडमिचिहृतचतुष्ट ७१११५७

६९४ मोडवि लोपे च ८१११३४

८६२ सोढ ८११११५

३६१ सोदराद्यः ११११०९

७४४ सोऽपदादौ ८१११३८

३६५ सोममर्हति यः ११११३७

२९३ सोमाटपण् ११११३०

१८४ सोमे सुनः ११११९०

६३५ सोमे हस्तिः ७१११३३

५४९ मोरवहेपगे ८१११९५

५३४ सोमिनसो अलोमो ८११११७

३३१ सोऽस्य निवास ११११८९

३०८ सोऽस्याशवस्तनभृतयः ५१११५६

२९८ सोऽस्यादिरिति ष ७१११५५

५७७ सौ च ८१११३३

७२२ स्कोः सयोगाद्योरन्ते ८१११२६

७५१ स्तन्मे ८१११८७

१०२ स्तम्बकर्णयोरमिजयो १११११३

१७३ स्तम्बशततोर्नि ११११६४

२११ स्तम्बे क च ११११८३

७६९ स्तम्भुसिचुसहा ८११११६

१५७ स्तम्भुस्तुम्भुस्तम्भु ११११८२

७५७ स्तुस्तोमयोस्तुन्द ८१११०५

६४४ स्तुभुध्व्य परस्मे ७१११२२

३९० स्तेनाद्यल्लोपश्च ५१११२६

७६७ स्तोः श्रुता श्रु ८१११४०

पृष्ठाङ्का

- ११ स्तोकास्तिकदूरार्थं २११३९
 ७ ० स्तौतिपयोरेव पण्यं ८१३११
 ४७१ स्य प्रपूर्वस्य १११२३
 ५८९ स्त्रिया ६१४७२
 २२६ स्त्रिया पुवज्जापितं ६१३३४
 ४६३ स्त्रिया मज्जायाम् ५१४१४३
 २१३ स्त्रिया क्तिन् ३१३९५
 ६२४ स्त्रिया च ७११९६
 २५० स्त्रियाम् ४११३
 २८७ स्त्रियामवन्तिकुं ४१११७६
 ४२ स्त्रीपुवञ्च ११२६६
 २६९ स्त्रीपुसाभ्या नञ्प्र० ४११८७
 २७७ स्त्रोभ्यो ढक् ४१११२०
 ३०३ स्त्रीषु सौबोरमाह्व० ४१२०२
 १८२ स्य क च ३१२७७
 २९१ स्यङ्गिडलाच्चुयि० ४१२१५
 २१३ स्थागापापवो भावे ३१३९५
 ३० स्थाण्वोरिच्च ११२२७
 ७२० स्थादिप्चभ्यासेन० ८१३६४
 ३२२ स्थानान्तगोशाल० ४१३३५
 ४३९ स्थानान्ताद्विमाया० ५१४१०
 २० स्थानिषदादेशोऽन० १११५६
 १८ स्थानेऽ-तरुतम १११५०
 ३८० स्थालीविलात् ५११७०
 ५०२ स्थूलदूरयुवद्वस्व० ६१४१२६
 ४३८ स्थूलादिभ्य प्रकार० ५१४३
 ५५४ स्थे च भाषायाम् ६३२०
 (१९६ स्थेनभासपिसक० ३१२१७५
 ६१५ स्त्रा न्यादयश्च ७११४९
 ६३८ स्त्रुक्मोरनामनपदं ७१३३६
 २३६ स्तेहने पिष ३१४३८
 ५० स्पर्धावामाङ् ११३३१

४६ का०

पृष्ठाङ्का

- १७८ सृष्टशोऽनुदके क्तिन् ३१२१५
 १६४ सृष्टिगृहपतिद० ३१२१५८
 ६९ सृष्टेरीप्सित ११४३६
 ४७१ स्फाय स्त्री निष्ठायाम् ६११२२
 ६६२ स्फायो व ७१३४१
 ५४८ स्फिगपूतवीणाञ्जो० ६१२१८७
 ४७६ स्फुरतिस्फुल्लत्योर्वजि ६११४७
 ४७६ स्फुरतिस्फुल्लत्योर्नि० ८१३७१
 ६४४ स्मिपूडरन्मन्त्रा० ७११७८
 २२७ स्मे लोट ३१३१६५
 २२८ स्मोत्तरे लङ् च ३१३१७९
 १४९ स्यतासी लुलुटो ३१३३३
 ५८० स्यदो तवे ६१४२८
 ४९४ स्यरद्यन्द्ति बहुलम् ६१११३३
 ५८५ स्यसिचमीयुटतासिपु० ६१४६२
 ६९० स्रवतिश्रुगोतिद्ववति० ७१४८९
 ३ १ स्रोतसो विभाषा० ४१४१३३
 २५ स्व रूप शब्दस्याश० १११६८
 ५१५ स्व स्वामिनि ६१२१७
 ७२ स्वतन्त्र कर्ता ११४५४
 ७०० स्वतवान् पायी ८१३११
 २०९ स्वतहसोर्वा ३१३६२
 ५०५ स्वपाद्विहितामन्त्र्य० ६१११८८
 १९६ स्वपितृपोनजिह्वा ३१२१७२
 ४७१ स्वपितृमित्रेणा० ६१११९
 २१२ स्वपो नन् ३१३९१
 १४ स्वमज्ञातिवनाख्या० १११३५
 ६१० स्वमोर्नपुसकाद् ७११२३
 ८८ स्वय केन २११२५
 ६३८ स्वरानिसूतिसूयति० ७१२४४
 १२ स्वरानिपानमन्ययम् १११३७
 ५५ स्वरितनित क० ११३०२

८२:

पृष्ठाङ्का

७३६ स्वरितमात्रेदित ० ८।२।१०३

पृष्ठा

५५ स्वास्वासाहितायाम ० १।२।३१

७४

७६ स्वरितमाधिकार १।३।११

७५

७१६ स्वरिता वाजुदात्त ० ८।२।१६

८५

२८० स्वमुख ४।१।१४३

७६

६५३ स्वागतादीना च ७।२।७

७७

५५७ स्वाङ्गाच्चतोऽन्ना ० ६।३।४०

८६

२६२ स्वाङ्गाच्चपसर्वनाद ० ४।१।१५४

८७

२८० स्वाङ्गाच्चप्रत्यय कृन्वो ३।३।६१

७८

२३८ स्वाङ्गाच्चवे ३।४।५४

८९

४०५ स्वाङ्गेभ्य प्रसिते ५।२।६६

९०

१५६ स्वादिभ्य रनु ३।१।७३

९१

९५ स्वादिभ्यसर्वनाम ० १।३।१७

९२

२३४ स्वादुमि णमुल ३।४।२६

९३

८७१ स्वापञ्च ६।१।१८

९४

४१६ स्वामिन्स्वयं ५।२।१२६

९५

१६७ स्वामीश्वराधिपति ० २।३।३५

९६

२३६ स्वे पुष ३।१।४०

९७

२५० स्वीजसर्मादृष्टान्या ० ४।१।२

९८

६८५ ह णुति ७।१।५२

९९

३० हन सिच् १।२।१४

१००

२११ हनश्च वष ३।३।७६

१०१

१६२ हनस्त च ३।१।१०८

१०२

६६१ हनस्तोऽधिष्णलो ७।३।३२

१०३

१३६ हनो वष लिङि २।३।४२

१०४

७०७ हन्त च ८।१।५४

१०५

७६४ हन्तेरलूचस्य ८।३।२२

१०६

५८१ हन्तेज ६।३।३६

१०७

१७१ हन्तेरनुघमनेऽच् ३।२।१

१०८

१७३ हन्तेरतिनाययो ० ३।२।२५

१०९

३४७ हन्तेरनुघमनेऽच् ३।२।१५

११०

२०३ हन्तिदिभ्योऽन्ना ३।१।१००

पृष्ठाङ्का

२१५ हस्तिन्पादिभ्यश्च ४।३।१६७

५३४

हल ६।१।२

१५७

हल दन घान्तो ३।१।२३

५५२

हलदन्तात्सन्त्या स ० ६।३।९

५९

हलन्ताच्च १।२।१०

६४

हलन्त्यम् १।३।३

२१८

हलश्च ३।३।१२१

७६६

हलश्चनुपधात् ८।३।३१

३३८

हलसारादृक् ४।३।१२४

३५७

हलसारादृक् ८।३।८१

१९८

हलसूकरयो पुष ३।२।१०३

६०१

हलस्तद्वितस्य ३।२।१५०

६८९

हलादि दप ७।१।६०

५३१

हलि च ८।२।७७

६५२

हलि छोष ७।२।११३

७४२

हलि सर्वपाम २।३।२२

८

हलोऽन्तरा संयोग १।१।७

७७१

हलो यमा यमि छोष ८।३।६४

४८१

हलपान्नो दीर्घा ० ६।१।६८

१८०

हल्यन्तपादम् ३।२।६६

१८८

हल्यन्तोलूच् ३।२।११६

४९१

हलि च ६।१।११४

१६२

हल्य मीहिकालयो ३।१।१४८

४१७

हस्ताजातो ५।२।१३३

२०५

हस्तादाने चेरस्तये ३।३।४०

२३६

हस्ते वर्तिमहो ३।३।३६

३९१

हायनान्तयुवा ० ५।१।१३०

४९५

हिसाया प्रत्ये ६।१।१४१

२३७

हिसाया च समा ० ३।३।४८

७०३

हि च ८।१।३४

३५४

हित भच् ४।३।६५

७६३

हिनुमीना ८।३।१९

पृष्ठाङ्काः

- ५६३ हिमकापितृषु च ६।३।५४
५२४ हिरण्यपरिमाणं धने ६।२।५५
७८ हीने १।४।८६
४४६ हीयमानपापयोगाच्च ५।४।४७
५९२ हुञ्जन्म्यो हर्षिः ६।४।१०१
५९० हुस्तुवो सार्वधातुके ६।४।८७
७२ हृक्षोरन्यतरस्याम् १।४।५३
३५९ हृदयस्य प्रिय ४।४।९२
५६० हृदयस्य हृल्लेख्यदं ६।३।५०
६२७ हृद्गगलिन्धन्तेपूर्वदं ७।३।१९
६३५ हृपेलोमसु ७।२।२९
७०८ हेति चियायाम् ८।१।१०
१४८ हेतुमति च ३।१।२६
३३० हेतुमनुज्यभ्योऽन्यतः ४।३।८१
२२१ हेतुहेतुमतो लिङ् ३।३।१५६
११३ हेतौ २।३।२३
१३० हेमन्तशिशिरावः २।४।२८
३२० हेमन्ताच्च ४।३।२१
७४२ हे मपरे वा ८।३।२६
६६६ हेरवङ्गि ७।३।१६
३९७ हेयत्रयीन संज्ञायाम् ५।२।२३

पृष्ठाङ्काः

- ७३३ ह हेमयोगे हेहयो ८।२।८५
७२२ हो ङ ८।२।३१
३९३ होत्राभ्यश्च ५।१।१३५
६६६ हो हन्तेष्मिन्नेषु ७।३।५४
६२६ ह्ययन्तवर्णरवसत्रां ७।२।१
६४ ह्रस्व लघु १।४।१०
६८६ ह्रस्व ७।४।२९
६१६ ह्रस्वनद्यापो नुट ७।३।२४
५०३ ह्रस्वनुङ्या मनुप् ६।१।१७२
६७५ ह्रस्वस्य गुण ७।३।१०१
४८२ ह्रस्वस्य पिति कृतिः ८।१।११
४९५ ह्रस्वाच्चन्द्रोत्तरः ६।१।१९३
७५१ ह्रस्वात्तादौ तद्धिते ८।३।१०१
७२१ ह्रस्वादङ्गात् ८।२।२७
५४६ ह्रस्वान्तेऽन्त्याःपू ६।२।१७४
४३२ ह्रस्वे १।३।१९
३० ह्रस्वो नपुसके १।३।४७
६३५ हु छरेश्चन्द्रसि ७।२।३१
५९१ ह्यादौ निष्ठायाम् ६।४।९१
७१० ह्य सम्प्रसारणं च न्यः ३।३।७२
४७३ ह्य सम्प्रसारणम् ६।१।३२
१७० ह्यावासश्च ३।२।२

प्रातिस्थानम्—

चौखम्बा-संस्कृत-पुस्तकालय,

बनारस-१

‘इन्दुमती’ संस्कृत हिन्दी टीका, नोट्स विभूषित-

लघुसिद्धान्तकौमुदी

लिङ्गानुशासन, गणपाठ, गूढाशुद्धिप्रदर्शन, शब्दरूपावली, धातुरूपावली, अनुवा-
दोपयोगि धात्वर्थ, भाष्यप्रयोगसूची, सूत्रसूची, धातुसूची, व्याकरणादि
लक्षण, परीक्षाविधिशास्त्र तथा काशी-विहार-पञ्जाब परीक्षा के
अनेक वर्षों के प्रश्नपत्रादि विविध परिशिष्ट सम्मिलित

यद्यपि लघुकौमुदी का अनेकानेक टाकायें प्रकाशित हो चुकी हैं पर आचार्य बरदराज
१ “गणितादि प्रवेश्य लघुसिद्धान्तकौमुदी” का भवितु और सरल रूपेण सचेत में
२ ज्ञान कराने वाला अल्पवयस्क बालकोपयोगी एक भा अन्य टीका प्रकाशित नहीं हुई थी।
३ संस्कृत का स्तर ऊँचा करना स्वयंभू भारत का पुनीत कर्तव्य ही गया है। प्रत्येक
४ व्यक्ति परवृत्त होना चाहता है, परन्तु यह तब तक सम्भव नहीं है जब तक कि पठन-
५ पाठन प्रणाली का सुधार न हो। अब जब इस अभिनव संस्करण में सबसे अधिक यह
६ विशदता है कि इस पुस्तक का आधार पर विद्यार्थी को पढ़ाया जाय तो व्यर्थ में उनका
७ अधिक समय नष्ट न होगा। बालकों को परीक्षा के लिये लेख रटाने या लिखने-पढ़ाने का
८ आवश्यकता न होगी। अथ क भावों का दिग्दर्शन मात्र कराने पर ही विद्यार्थी ‘इन्दुमती’
९ टीका के बालक में सभी बातें सरल रूपेण संक्षेप में समझ आवय। परीक्षा पास करना तो
१० अब उनके लिये बाँये हाथ का खेल हो जायगा। ई० २० से ई० ५२ तक ३२ वर्षों के
११ प्रश्नोत्तर भी इस टीका में यथास्थान पर दिये गये हैं तथा सर्वत्र यथास्थलों पर हिन्दा
१२ नोट्स में सन्धि, कारक, समान, तद्धित, विभक्त, दृढन्त विषयों की सरल समीक्षा भी
१३ इस तरह की गई है कि विद्यार्थी को लक्ष्य हुआ उप विषय का पूरा ज्ञान हो जाय।
१४ अनुवादोपयोगी सभी विषय प्रायः नोट्स में दिये गये हैं। नोट्स का अभ्यास विद्यार्थियों
१५ का कराया जाय तो कल्प समय में ही विद्यार्थी अनुवाद में इतने पारंगत होजायगे
१६ कि महापुराणों का भी अनुवाद उनके लिये दुरुह नहीं होगा। इस संस्करण के विविध
१७ परिशिष्ट ने तो और भी सोने में सुगंध पैदा कर दी है। प्रत्येक अल्पवयस्क छात्रों के
१८ लिये यह संस्करण निजान्त उपयुक्त है। प्रायः सभी प्राप्त के शिक्षा अधिकारियों ने
१९ इस संस्करण पर अपना अपना प्रशंसापत्र भेजा है। काव्य को कभी से यह संस्करण कम
२० नख्खा में छपा है, शीघ्र बाईर भेजे अन्यथा द्वितीय संस्करण की प्रतीक्षा करनी होगी। २)

लघुकौमुदी-सोत्तरा-प्रयोगसूची। प्रयोगार्थ सहित परीक्षो-

पयोगी ‘इन्दुमती’ टिप्पणी विभूषित

॥३॥

मो.नर-प्रथमाप्रश्नावली-विशार. २), अनास

२५५